

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

Prof. S.S. ALLAHVERDİYEV

**AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASININ
MÜLKİ
HÜQUQU**

**III cild
IV kitab**

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən ali məktəblərdə «Hüquqşünaslıq» ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərslik kimi təsdiq olunmuşdur.

**«Digesta» nəşriyyatı
BAKİ - 2008**

Redaktor: *Azərbaycan Respublikası DİN
Polis Akademiyasının «Mülki hüquq»
kafedrasının müdiri, polis polkovniki
M. Məmmədov*

Rəyçilər: *Azərbaycan Respublikası DİN Polis Akademiyasının
«Mülki hüquq» kafedrası*

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
İdarəçilik Akademiyasının kafedra müdiri,
hüquq elmləri namizədi (mülki hüquq üzrə), dos.
S. Səlimov*

*Odlar Yurdu Universitetinin «Mülki hüquq»
kafedrasının baş müəllimi
T. Feyzullayeva*

Sabir Salman oğlu Allahverdiyev.
Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. III cild. IV kitab. Dərslük.
Bakı, «Digesta» nəşriyyatı, 2008, 700 səh.

Dərslük mülki hüququn üç yarım sahəsinə (şəxsi qeyri-əmlak hüququ, əqli mülkiyyət hüququ və vərəşlik hüququ) həsr olunmuşdur. Burada həmin yarım sahələri təşkil edən hüquq institutlarının (müəlliflik hüququnun, patent hüququnun, fərdiləşdirmə vasitələri hüququnun, qanun üzrə vərəşlik hüququnun və digər institutların) mənə və mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Dərslükdən tələbələr və praktiki işçilər istifadə edə bilərlər.

Mündəricat

I Fəsil

Şəxsi qeyri-əmlak əmlak hüququ

§ 1. Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun mülki hüquq sistemində tutduğu yer, ni-zamasalma predmeti və anlayışı.....	15
Şəxsi qeyri-əmlak hüququ mülki hüququn yarımşahələrindən biri kimi.....	15
Subyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ və onun hüquqi əlamətləri (xüsusiyyətləri)	17
Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun predmeti	20
Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri və onların quruluşu	22
Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının rolu və əhəmiyyəti	28
§ 2. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin) tənzimlənməsi, qorunması və həyata keçirilməsi	29
Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) hüquqi tənzimlənməsi	29
Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) qorunması və müda-fiyəsi	30
Mənəvi zərərin kompensasiyası.....	35
Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi.....	40
§ 3. Mülki hüquqda şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının növləri.....	41
Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının təsnifinin əsasları.....	41
Şəxsiyyətli fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları	43
§ 4. Şəxsiyyətin fiziki cəhətdən mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin et-məyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları	46
Yaşamaq hüququ.....	46
Sağlamlığın qorunması hüququ	49
Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ.....	52
Azadlıq hüququ	53
Şəxsi toxunulmazlıq hüququ.....	53
Yaşayış yeri seçmək hüququ. Sərbəst hərəkət etmək hüququ	54
§ 5. Şəxsiyyətin mənəvi-sosial əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları.....	55
Şəxsi həyat sirlərini saxlamaq hüququ	55
Rəhbərlik vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlərini saxlamaq hüququ	57
Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ	58
Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ	60
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	62

II Fəsil

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının mülki-hüququ müdafiəsi

§ 1. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları şəxsi qeyri-əmlak əmlak hü-ququnun növləri kimi.....	63
Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının əsas xüsusiyyətləri.....	63
Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının obyektləri.....	65

§ 2. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsinin həyata keçirilməsi	71
Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz mülki-hüquqi mühafizənin (qorumanın) obyektı kimi	71
Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsinin mahiyyəti.....	73
§ 3. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsində istifadə olunan mülki-hüquqi üsullar.....	74
Ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulları.....	74
Xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları	75
§ 4. Təzib olunma münasibətlərində iştirak edən subyektlər və həmin münasibətlərin yaranma əsası	76
Təzib olunmanı tələb etmək hüququnun subyektı	76
Təzib etmək vəzifəsinin subyektı	79
Təzib olunma ilə bağlı əmələ gələn hüquq münasibətinin yaranma əsası.....	82
§ 5. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiə şərtləri	83
Şəxs (iddiaçı) barədə məlumatların yayılması	83
Yayılmış məlumatların şəxsin (zərərçəkənin, iddiaçının) şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələməsi.....	87
Yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun (doğru) olmaması.....	91
§ 6. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun bərpa olunması	93
Təzib etmə üsulları	93
Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun digər mühafizə üsulları	97
Şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi	100
Şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsinin onun cinayət hüququ ilə müdafiəsindən fərqi.....	106
İddia müddətinin şamil edilməməsi.....	109
Diffamasiya	109
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	110

III Fəsil

Əqli mülkiyyət hüququ

§ 1. Əqli mülkiyyət hüququnun anlayışı, predmeti və hüquqi tənzimləmə mənbələri	112
Əqli mülkiyyət hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi	112
Əqli mülkiyyət və əqli mülkiyyət hüququ	114
Subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun məzmunu	118
§ 2. Əqli mülkiyyət hüququnun predmeti, funksiyaları, sistemi, prinsipləri və mənbələri	119
Əqli mülkiyyət hüququnun predmeti	119
Yaradıcılıq münasibətlərinin (əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin) obyektləri	122
Əqli mülkiyyət hüququnun funksiyaları	123
Əqli mülkiyyət hüququnun əsas institutları.....	124

Əqli mülkiyyət hüququnun mənbələri.....	128
Əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri.....	131
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	132

IV Fəsil

Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar

§ 1. Müəlliflik hüququnun anlayışı, predmeti, funksiyaları, prinsipləri və mənbələri	133
Müəlliflik hüququnun anlayışı.....	133
Müəlliflik hüququnun predmeti	134
Müəlliflik hüququnun funksiyaları.....	134
Müəlliflik hüququnun prinsipləri.....	136
§ 2. Müəlliflik hüququnun mənbələri.....	139
Müəlliflik qanunvericiliyi.....	139
Beynəlxalq müqavilələr müəlliflik hüququnun mənbəyi kimi	143
§ 3. Müəlliflik hüquq münasibətinin obyektı.....	145
Əsər müəlliflik hüquq münasibətinin obyektı kimi	145
Əsərin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri.....	145
Əsərin hüquqi cəhətdən mühafizə (qorunma) edilmə şərtləri.....	147
Əsər yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi (məhsulu) kimi	147
Obyektiv forma əsərin hüquqi mühafizə olunma şərtlərindən biri kimi.....	148
Əsərlərin insan fəaliyyətinin elm, ədəbiyyat və incəsənət kimi sahələrinə aid olması.....	152
Əsərin rəsmiləşdirilməsinin tələb olunmaması	154
Əsərin müəlliflik hüququ ilə qorunan elementləri.....	157
Müəlliflik hüququnun obyektı olmayan əsərlər.....	159
§ 4. Müəlliflik hüququnun obyektı olan əsərlərin növləri.....	163
Yaradıcılıq əsərləri barədə ümumi müddəalar	163
Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri	164
Açıqlanmış və açıqlanmamış əsərlər	168
Dərc olunmuş və dərc olunmamış əsərlər	169
Əsas və törəmə əsərlər.....	170
Xidməti (qulluq) və xidməti olmayan əsərlər.....	172
Əsərin digər növləri.....	174
§ 5. Müəlliflik hüququnun subyektləri.....	175
Müəlliflik hüququ subyektlərinin anlayışı, dairəsi və növləri	175
Müəllif müəlliflik hüququnun əsas subyektı kimi	177
Şərikli müəlliflər müəlliflik hüququnun subyektı kimi.....	180
Tərtibatçılar müəlliflik hüququnun subyektı kimi	184
Nəşriyyat (hüquqi şəxs) müəlliflik hüququnun subyektı kimi	185
Vərəsələr və digər hüquqi varislər müəlliflik hüququnun subyektı kimi	187
Audiovizual əsərin müəllifləri müəlliflik hüququnun subyektı kimi	189
Xidməti (qulluq) əsərin müəllifi və işəgötürən müəlliflik hüququnun subyektı kimi	191
Törəmə əsərin müəllifi müəlliflik hüququnun subyektı kimi	191

	Dövlət (Azərbaycan Respublikası) müəlliflik hüququnun subyektı kimi.....	192
§ 6.	Subyektiv müəlliflik hüquqları və onların qüvvədə olma müddəti.....	193
	Subyektiv müəlliflik hüquqlarının anlayışı və əsas xüsusiyyətləri.....	193
	Subyektiv müəlliflik hüquqlarının növləri.....	195
§ 7.	Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları.....	198
	Müəlliflik hüququ.....	198
	Müəllifin ad hüququ.....	200
	Ad-sanını (şöhrətini) müdafiə hüququ.....	204
	Açıqlamaq hüququ.....	206
	Əsəri dərc etdirmək hüququ.....	207
	İmtina hüququ.....	208
§ 8.	Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları (əmlak xarakterli subyektiv müəlliflik hüquqları).....	209
	Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarının əsas xüsusiyyətləri.....	209
	Surətçixarma hüququ.....	210
	Yaymaq hüququ.....	212
	İdxal hüququ.....	214
	Kütləvi nümayiş hüququ.....	215
	Kütləvi ifa hüququ.....	216
	Efirə bildiriş hüququ.....	217
	Kabellə kütləvi bildiriş hüququ.....	218
	Tərcümə hüququ.....	218
	Yenidən işləmək hüququ.....	221
	Təmasda olmaq hüququ.....	222
	İzləmə hüququ.....	223
	Birinci satış hüququ.....	224
	Müəllifin əsər barəsində digər hüquqları.....	225
§ 9.	Əsərdən sərbəst istifadə.....	227
	Ümumi müddəalar.....	227
	Əsərlərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə.....	228
	Müəllif qonorarı ödəməklə əsərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə.....	229
	Reprosürelini çıxarmaq yolu ilə əsərdən sərbəst istifadə.....	231
	Əsərlərdən informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün istifadə.....	232
	Sərbəst giriş üçün daim açıq olan yerlərdə əsərlərdən sərbəst istifadə.....	233
	Rəsmi və digər mərasimlər zamanı əsərlərin kütləvi ifası.....	234
	Məhkəmə və inzibali məqsədlər üçün əsərin sərbəst şəkildə surətinin çıxarılması.....	235
	Efir yayımı ləşkilatlarının qısamüddətli istifadə üçün yaratdıqları yazılımlar.....	235
	Kompüter proqramlarının və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması.....	235
§ 10.	Müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti.....	236
	Müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddətinin anlayışı və növləri.....	236
	Müəlliflik hüququnun qüvvədə olmasının xüsusi müddəlləri.....	238

Əsərin ictimai varidatı keçməsi	240
Əsərin dövlət varidatı elan edilməsi	240
§ 11. Müəlliflik hüquqlarının keçməsi və verilməsi	241
Müəlliflik hüquqlarının vərəsəlik qaydasında keçməsi	241
Müəlliflik hüquqlarının müəllif müqaviləsi üzrə verilməsi	243
§ 12. Müəlliflik hüququnun müdafiəsi	244
Müəlliflik hüququnun müdafiəsi anlayışı	244
Müdafiə hüququnun subyekti	246
Müəlliflik hüququnun müdafiəsi zamanı müdafiə formaları	247
Müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiə üsulları	249
Müəlliflik hüququnun tanınması	251
Hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi	252
Müəlliflik hüquqlarını pozan və ya onları pozmaq təhlükəsi yaradan hərəkətlərin qarşısının alınması	253
Vəzifənin icrasının natura ilə müəyyən edilməsi	253
Hüququ pozmuş şəxsdən vurduğu zərərin əvəzinin alınması	254
Mənəvi zərərin kompensasiyası	255
Hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi	257
Dəbbə pulu (cərimə, penya) alınması	258
Müəlliflik hüququnun qorunması sahəsində istifadə olunan mülki-hüquqi müdafiənin xüsusi üsulları	258
Müəlliflik hüququnun digər müdafiə üsulları	260
Müəlliflik hüququnun müdafiəsində iddia müddəti	261
§ 13. Müəlliflik hüququnun pozulmasına görə digər növ hüquqi məsuliyyət	261
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	263

V Fəsil

Əlaqəli hüquqlar

§ 1. Əlaqəli hüquqların anlayışı, predmeti, funksiyaları, obyekt və subyektləri	264
Əlaqəli hüquqların anlayışı və predmeti	264
Əlaqəli hüquqların qorunması	265
Əlaqəli hüquqların mənbələri	266
Əlaqəli hüquq subinstitutunun funksiyaları	269
§ 2. Əlaqəli hüquq subyekti və obyektləri	270
Əlaqəli hüquq subyektləri	270
Əlaqəli hüquq obyektləri	271
§ 3. Əlaqəli hüquq subyektlərinin hüquqları	274
İfaçının hüquqları	274
Fonoqram istehsalçısının hüquqları	278
Yayım təşkilatının hüquqları	281
Əlaqəli hüquq obyektlərindən sərbəst istifadə halları	284
Əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddəti	284
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	286

VI Fəsil
Patent hüququ

§ 1. Patent hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və funksiyaları.....	288
Patent hüququnun anlayışı və predmeti	288
Subyektiv patent hüququnun (subyektiv sənaye mülkiyyəti hüququnun) xüsusiyyətləri.....	289
Patent hüququnun funksiyaları	290
Patent hüququnun prinsipləri.....	292
Patent hüququnun mənbələri.....	295
Beynəlxalq müqavilə və sazişlər patent hüququnun mənbəyi kimi	298
§ 2. Patent hüququnun subyektləri.....	302
Patent hüququ subyektlərinin anlayışı və dairəsi.....	302
Müəllif patent hüququnun subyekt kimi.....	303
Patent sahibi patent hüququnun subyekt kimi	305
İşəgötürən patent sahibi kimi	307
Vərəsələr patent hüququnun subyekt kimi	309
Dövlət patent hüququnun subyekt kimi.....	310
§ 3. Patent hüququnun obyektləri.....	311
Patent hüququ obyektinin anlayışı	311
İxtira hüququ	313
İxtiranın anlayışı	313
İxtiranın obyektləri	316
İxtira sayılmayan obyektlər	316
İxtiranın patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri	317
Yenilik şərti.....	319
İxtira səviyyəsinə malik olmaq şərti (əlaməti, meyarı).....	321
Sənayedə tətbiq oluna bilmək əlaməti (şərti)	323
Faydalı modelin anlayışı və patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərt- ləri.....	325
Yenilik faydalı modelin patentə layiq olmağın şərti (əlaməti, meyarı) kimi ..	327
Sənayedə tətbiq edilə bilmək əlaməti (şərti).....	328
§ 4. Sənaye nümunəsinin anlayışı və patentə layiq olmaq şərtləri	329
Sənaye nümunəsinin anlayışı	329
Sənaye nümunəsinin patentə layiq olmaq şərtləri.....	331
Yenilik şərti (əlaməti).....	331
Orijinallıq şərti (əlaməti)	333
Sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti).....	334
§ 5. Sənaye mülkiyyəti hüququnun (patent hüququnun) rəsmiləşdirilməsi.....	335
Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizə forması.....	335
Sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün iddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi.....	336
İddia sənədinə baxılması. İddia sənədinin ilkin ekspertizası	340
Patent ekspertizası.....	342
Patentin verilməsi.....	344

§ 6. Sənaye mülkiyyəti obyektı müəllifinin hüquqları	347
Sənaye mülkiyyəti obyektı müəllifinin hüququnun təsnifi	347
Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları. Müəlliflik hüququ	349
Ad hüququ	350
Müəllifin sənaye mülkiyyəti obyektinə toxunulmazlıq hüququ	351
Müəllifin əmlak hüquqları. Sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ.....	352
Haqq almaq hüququ.....	353
Sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququ.....	353
§ 7. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasının patent forması	354
Patent sənaye mülkiyyəti obyektlərini qoruyan sənəd kimi	354
Patentin funksiyaları	355
Subyektiv patent hüququ	358
Subyektiv patent hüququnun həcmi	360
Sənaye mülkiyyəti obyektinin müvəqqəti hüquqi mühafizə edilməsi	360
Dolayı yolla hüquqi mühafizə	361
§ 8. Subyektiv patent hüququnun məzmunu	363
Subyektiv patent hüququnun məzmununu təşkil edən elementlər	363
İstifadə hüququ	363
Sənaye mülkiyyəti obyektinə sərəncam vermək hüququ (səlahiyyəti).....	366
Patent hüquqlarının məhdudlaşdırılması.....	373
Patentin qüvvəsinə xitam verilməsi	377
§ 9. Subyektiv patent hüquqlarının müdafiəsi.....	382
Subyektiv patent hüquqlarının müdafiəsi anlayışı. Müdafiə hüququnun subyektləri	382
Subyektiv patent hüququnun müdafiə forma və vasitələri.....	384
Patent hüquqlarının müdafiəsində istifadə olunan mülki-hüquqi üsullar	387
Müəllifin hüquqlarının mülki-hüquqi üsullarla müdafiəsi	388
Patent sahibinin hüquqlarının mülki-hüquqi üsullarla müdafiəsi.....	391
§ 10. Patent hüquqlarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti	395
§ 11. Sənaye mülkiyyəti obyektinin xarici dövlətlərdə patentləşdirilməsi.....	396
Sənaye mülkiyyəti obyektinin xarici dövlətlərdə patentləşdirilməsinin məqsədləri.....	396
Azərbaycan Respublikasının sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə beynəlxalq sazişlərdə iştirakı	399
Xarici ölkələrdə patentləşdirmə qaydalan.....	404
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat.....	408

VII Fəsil

Fərdiləşdirmə vasitələri hüququ (firma hüququ)

§ 1. Firma adı və firma hüququnun anlayışı, əsas xüsusiyyətləri	410
Firma adı fərdiləşdirmə vasitəsi kimi.....	410
Firma adının funksiyası (təyinatı)	412
Firma hüququnun anlayışı.....	412
§ 2. Firma hüququnun subyektləri və yaranması	415
Firma hüququnun subyektləri	415

Subyektiv firma hüququnun yaranması	417
§ 3. Firma adının prinsipləri və onun barəsində qanunvericilik	419
Firma adının (firmanın) prinsipləri	419
Firma hüququnun mənbələri (firma adı barədə qanunvericilik)	423
§ 4. Firma adının məzmunu	425
Firma adının məzmununa aid olan tələblər	425
Firma adının strukturu (quruluşu)	427
§ 5. Firma (firma adı) hüququnun müdafiəsi	428
Firma (firma adı) hüququnun qorunması	428
Firma (firma adı) hüququnun müdafiəsi	428
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	430

VIII Fəsil

Əmtəə nişanlarının və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsi

§ 1. Əmtəə nişanı hüququnun anlayışı, funksiyaları, əhəmiyyəti və mənbələri	431
Əmtəə nişanı hüququnun anlayışı	431
Əmtəə nişanının əhəmiyyəti və funksiyası	431
Əmtəə nişanı hüququnun mənbələri (əmtəə nişanı barədə qanunvericilik)	434
§ 2. Əmtəə nişanının qorunma şərtləri və növləri. Xidmət nişanları	437
Əmtəə nişanlarının qorunma şərtləri	437
Əmtəə nişanlarının növləri	441
Əmtəə nişanı hüququnun subyektləri	443
Xidmət nişanı	444
§ 3. Əmtəə nişanı hüququnun rəsmiləşdirilməsi. Əmtəə nişanlarının qeydə alınması	446
Əmtəə nişanı hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosedurasının mərhələləri və əhəmiyyəti	446
Əmtəə nişanlarının qeydə alınması barədə iddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi	447
Əmtəə nişanı barəsində iddia sənədinin ekspertizası	449
Əmtəə nişanının dövlət reyestrində qeydə alınması və iddiaçı şəxsə qeydiyyat şəhadətnaməsi verilməsi mərhələsi	452
§ 4. Əmtəə nişanlarından istifadə	453
Əmtəə nişanı hüququ	453
Əmtəə nişanlarından istifadə hüququ	456
Əmtəə nişanına dair hüquqların verilməsi	456
Əmtəə nişanlarının qorunmasına xitam verilməsi	460
§ 5. Əmtəə nişanı hüququnun müdafiəsi	463
Əmtəə nişanı hüququnun pozulması	465
Əmtəə nişanı ilə bağlı mübahisələrə baxılması. Əmtəə nişanı hüququnun müdafiəsinin həyata keçirilməsi	465
Mülki-hüquqi müdafiə üsulları	466
§ 6. Coğrafi göstəricinin hüquqi mühafizəsi	468

Coğrafi göstəricinin anlayışı	468
Coğrafi göstərici hüququ və onun hüquqi tənzimlənməsi	470
§ 7. Coğrafi göstərici hüququnun rəsmiləşdirilməsi. Coğrafi göstəricilərdən istifadə	471
Coğrafi göstərici hüququnun rəsmiləşdirilməsi	471
Coğrafi göstəricilərdən istifadə	473
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat.....	473

IX Fəsil

Kommersiya sirlinin hüquqi mühafizəsi

§ 1. Kommersiya sirlinin anlayışı və əlamətləri	475
Kommersiya siri hüququnun anlayışı.....	475
Kommersiya sirlinin əsas xüsusiyyətləri (əlamətləri).....	476
Kommersiya sirlinin qorunma şərtləri (meyarları).....	478
Kommersiya siri hüququnun subyektləri.....	480
§ 2. Kommersiya siri sahibinin hüquqları.....	480
Kommersiya siri sahibinin istifadə, sərəncam və digər hüquqları	480
Kommersiya siri («nou-hau») hüququnun xitam olunması.....	483
§ 3. Kommersiya siri sahibinin hüquqlarının müdafiəsi	484
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat.....	486

X Fəsil

Seleksiya nailiyyəti hüququ

§ 1. Seleksiya nailiyyəti hüququnun anlayışı, predmeti və subyektləri.....	487
Seleksiya nailiyyəti hüququnun anlayışı	487
Seleksiya nailiyyətlərinin qorunma şərtləri.....	488
Seleksiya nailiyyəti hüququnun subyektləri və obyektləri.....	489
§ 2. Seleksiya nailiyyəti hüququnun rəsmiləşdirilməsi	492
Seleksiya nailiyyəti hüququnun rəsmiləşdirilməsinin əhəmiyyəti	492
Dövlət qeydiyyatı prosesinin (seleksiya nailiyyəti hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosesinin) mərhələləri	492
§ 3. Müəllifin və patent sahibinin hüquqları	495
Seleksiya nailiyyətinin müəllifinin hüquqları.....	495
Patent sahibinin hüquqları	496
§ 4. Seleksiya nailiyyətinin müəllifinin və patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsi	501
Müdafiə formaları	501
Müdafiə üsulları.....	501
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat.....	502

XI Fəsil

Kəşf hüququ

§ 1. Kəşf hüququnun anlayışı, obyekt və subyektləri.....	503
Kəşf hüququnun anlayışı.....	503
Subyektiv kəşf hüququnun obyekt	504
Kəşfin əlamətləri (qorunma şərtləri).....	505

Kəşf hüququnun subyektləri	509
§ 2. Kəşf hüququnun rəsmiləşdirilməsi.....	510
İddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi.....	510
İddia sənədinə baxılması	511
Kəşf üçün diplom verilməsi	512
§ 3. Kəşfin müəllifinin hüquqları.....	512
Kəşfin müəllifinin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları.....	512
Kəşf müəllifinin əmlak hüquqları	512
§ 4. Kəşf müəllifinin hüquqlarının müdafiəsi	513
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat.....	513

XII Fəsil

Vərəsəlik hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi

§ 1. Vərəsəlik hüququnun anlayışı, onun əsas xüsusiyyətləri və mənbələri	514
Vərəsəlik hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi. Vərəsəlik hüququnun milli (dövlətdaxili) hüquq sistemində tutduğu yer.....	514
Vərəsəlik hüququnun anlayışı.....	515
Vərəsəlik hüququnun predmeti	517
Vərəsəlik hüququnun mənbələri	519
§ 2. Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları və onların hüquqi xarakteristikası	524
Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları	524
Vərəsəlik və onun əsas xüsusiyyətləri.....	525
Vərəsəliyin əsasları	529
Miras əmlak (miras)	530
Miras qoyan və vərəsə.....	543
Qanun üzrə vərəsəlik. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik.....	548
Mirasın açıldığı vaxt.....	550
Mirasın açıldığı yer	553
Vərəsəlik hüquq münasibətləri.....	556
Vərəsəlik hüququnun prinsipləri.....	558
§ 3. Vərəsəliyin əhəmiyyəti	563
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	564

XIII Fəsil

Qanun üzrə vərəsəlik

§ 1. Qanun üzrə vərəsəliyin anlayışı, əmələ gəlmə əsası və şərtləri, subyektləri.....	566
Qanun üzrə vərəsəliyin anlayışı.....	566
Qanun üzrə vərəsəliyin əsası.....	566
Qanun üzrə vərəsəliyin şərtləri	567
§ 2. Qanun üzrə vərəsəliyin subyektləri və onların vərəsəliyə çağırılması qaydası.....	569
Qanun üzrə vərəsəliyin subyektləri.....	569
Birinci növbə vərəsələr.....	571
İkinci növbə üzrə vərəsəlik.....	572

Üçüncü növbə üzrə vərasələr.....	574
Dördüncü növbə üzrə vərasələr.....	575
Beşinci növbə üzrə vərasələr.....	577
Təmsiletmə hüququ üzrə vərasələr	577
Qanun üzrə vərasələrin miras əmlakındakı payı.....	579
§ 3. Məcburi vərasələr və məcburi pay	581
Məcburi vərasələr	581
Məcburi pay.....	582
§ 4. Himayədə olan şəxslərin vərasəliyi. Ləyaqətsiz vərasələr	583
Himayədə olan şəxslərin vərasəliyi	583
Ləyaqətsiz vərasə	585
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	590

XIV Fəsil

Vəsiyyət üzrə vərasəlik

§ 1. Vəsiyyət üzrə vərasəliyin anlayışı, əsasları və subyektləri	591
Vəsiyyət üzrə vərasəliyin anlayışı və əsas cəhətləri	591
Vəsiyyət üzrə vərasəliyin əsası.....	592
Vəsiyyət üzrə vərasəliyin subyektləri.....	592
§ 2. Vəsiyyətnamənin anlayışı, məzmunu, formaları və əsas xüsusiyyətləri.....	593
Vəsiyyətnamənin anlayışı və əsas cəhətləri	593
Vəsiyyətin məzmunu.....	599
Vəsiyyət üzrə vərasəlik hüququndan məhrumetmə	600
Vəsiyyətin qeyri-əsas məzmunu.....	603
Vəsiyyət tapşırığı	605
Vəsiyyət həvaləetməsi (tapşırma).....	607
Vəsiyyətnamənin icrası	609
§ 3. Vəsiyyətnamənin forması və növləri.....	611
Vəsiyyətnamənin forması.....	611
Formasına görə vəsiyyətnamənin növləri (vəsiyyətnamənin formaları)	613
Xüsusi formalı vəsiyyətnamələr (xüsusi vəsiyyətnamələr).....	617
Birgə vəsiyyətnamə.....	622
§ 4. Vəsiyyətnamələrin ləğvi və ya dəyişdirilməsi, qüvvədən düşməsi	623
Vəsiyyətnamənin ləğvi və ya dəyişdirilməsi	623
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	628

XV Fəsil

Vərəsəsiz əmlak üzrə vərasəlik

§ 1. Vərəsəsiz əmlak üzrə vərasəliyin anlayışı, subyekt, obyekt və əsas cəhətləri	629
Vərəsəsiz əmlak üzrə vərasəliyin anlayışı	629
Miras əmlakın dövlətə keçməsinin hüquqi təbiəti	631
Dövlət vərasəlik hüququnun xüsusi subyekt kimi	633
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	636

XVI Fəsil

Mirasın qəbul edilməsi və ondan imtina olunması

§ 1. Vərəsəlik hüquqlarının həyata keçirilməsi	637
Mirasın qəbul edilməsi	637
Mirasın qəbul edilməsi aktının əsas xüsusiyyətləri	639
Mirasın qəbul edilməsinin qaydası	641
Mirasın qəbul edildiyi müddət	644
Vərəsəlik transmissiyası	647
Mirasdan imtina	649
Miras paylarının artırılması	653
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	656

XVII Fəsil

Mirasın bölüşdürülməsi.

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi.

Mirasın qəbul edilməsinin hüquqi nəticələri

§ 1. Mirasın bölüşdürülməsi və onun qaydaları	658
Mirasın bölüşdürülməsi	658
Miras əmlakın bölüşdürülməsi qaydaları (yolları)	663
§ 2. Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi	665
Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsinin anlayışı və onun əhəmiyyəti	665
Vərəsəlik şəhadətnaməsi	666
§ 3. Mirasın qəbul edilməsinin hüquqi nəticələri	672
Ümumi müddəalar	672
Miras qoyanın öz kreditörünə olan borclarına görə vərəsələrin məsuliyyəti	674
Vərəsələrin paylı məsuliyyəti barədə qayda	676
Vərəsələrə tələb irəli sürülməsi qaydası və müddəti	679
§ 4. Vərəsəlik hüququnun qorunması	680
Mirasın qorunması üzrə tədbirlər	680
Miras qoyanın ölümü ilə bağlı olaraq xərclərin əvəzinin ödənilməsi	682
Vərəsəlik iddiası	685
Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat	691
«Mülki hüquq» fənni üzrə tədris proqramı	693

I FƏSİL

ŞƏXSİ QEYRI-ƏMLAK ƏMLAK HÜQUQU

§ 1. Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun mülki hüquq sistemində tutduğu yer, nizamasalma predmeti və anlayışı

**Şəxsi qeyri-əmlak
hüququ mülki
hüququn
yarımsahələrindən
biri kimi**

Hamımıza məlum olduğu kimi mülki hüququn xüsusi hissəsi bir neçə yarım sahədən ibarətdir. Bu yarım sahələrdən biri şəxsi qeyri-əmlak hüququ adlanır. Lakin onun mülki hüququn yarım sahəsi olması barədə hüquqşünas alimlərin fikri yekdil deyildir. Sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatında demək olar ki, şəxsi

qeyri-əmlak hüququnun mülki hüququn yarım sahəsi kimi ayrılmasına, ümumiyyətlə, təşəbbüs belə göstərilməmişdir. Məsələn, sovet alimlərindən O.S.Ioffe¹ və O.A.Krasavçikov² mülki hüququn sistemində daxil olan tərkib hissələri (yarım sahələr və institutlar) arasında şəxsi qeyri-əmlak hüququnun adını çəkmirlər. Belə hala müasir dövrdə RF-də yazılan bəzi dərsliklərdə³ və müəzərə kurslarında⁴ da təsadüf edilir.

Müasir müəlliflərdən T.I.Illarianova məsələni bir qədər başqa cür həll edir. Alim şəxsi qeyri-əmlak hüququnu mülki hüququn yarım sahəsi kimi tanımayaraq, onu mülki hüququn strukturuna daxil olan iri institutlardan biri hesab edir⁵. Doğrudur, o, «şəxsi qeyri-əmlak hüququ» yox, «şəxsi qeyri-əmlak hüququ və azadlıqlarının müdafiəsi» termini işlədir.

Bazar iqtisadiyyatı yaradılmasına keçid dövründə Rusiya Federasiyası mülki hüquq elmi (doktrinası) şəxsi qeyri-əmlak hüququnu öz statusuna görə mülki hüququn yarım sahəsi hesab edir. Bir sıra müasir müəlliflər mülki hüququn sistemində (strukturunda) şəxsi qeyri-əmlak hüququnun yerini məhz bu cür müəyyən edirlər⁶. Rusiya Federasiyası alimlərinin məsələyə belə yanaşması inandırıcı olub, həqiqətə uyğundur. Hesab edirik ki, **mülki hüququn tərkibində yarım sahə kimi şəxsi qeyri-əmlak hüququnun fərqləndirilməsi üçün kifayət qədər tutarlı argument və əsaslar vardır.**

¹ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967, с. 38.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Отв. ред. *О.А.Красавчиков*. М., 1985, с. 37-38.

³ Мəsələn, *Важ:* Гражданское право России. Учебник. Часть 1 / Под ред. *З.И.Цыбуленко*. М., 1998, с. 26-27; *Гуев А.Н.* Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с. 16-17.

⁴ Гражданское право России. Общая часть (курс лекций) / Отв. ред. *О.Н.Садиков*. М., 2001, с. 35-36.

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. *Т.И.Илларионовой* и др. М., 1998, с. 15.

⁶ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. *А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого*. М., 1998, с. 23-24; Гражданское право. Учебник. Часть 1. / Под ред. *А.Г.Казина, А.И.Масляева*. М., 1997, с. 22; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. *Е.А.Суханова*. М., 1998; Гражданское право. Учебник / Под ред. *В.В.Залесского, М.М.Рассолова*. М., 2002, с. 14.

Bildiyimiz kimi, hüquq sahəsində yarım sahənin ayrılması üçün iki başlıca əsasın (əlamətin) olması tələb edilir. Bu əsaslardan biri **nizamasalma predmeti** hesab olunur. Belə ki, hər bir yarım sahənin öz nizamasalma predmeti, yəni tənzimlədiyi (nizama saldığı) müəyyən növ (qrup) ictimai münasibətlər olmalıdır. Şübhə yoxdur ki, ictimai həyatda şəxsi qeyri-əmlak hüququ ilə tənzimlənən müəyyən növ (qrup) ictimai münasibətlər vardır.

Bizə məlum olduğu kimi, mülki hüququn predmeti üç elementdən ibarətdir:

- əmlak münasibətlərindən;
- əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərindən;
- əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərindən.

Məhz üçüncü növ (qrup) ictimai münasibətlər, yəni əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri barəsində danışdığımız yarım sahənin predmetini təşkil edir. Məhz bu münasibətlər mülki hüquq tərkibində şəxsi qeyri-əmlak hüququnun yarım sahə kimi tanınması üçün əsas rolunu oynayır.

Hüquq sahəsi tərkibində yarım sahənin fərqləndirilməsi üçün ikinci başlıca əsas (meyar) **nizamasalma metodu** hesab edilir. Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun özünəməxsus spesifik nizamasalma metodu vardır. Belə ki, şəxsi qeyri-əmlak hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlər (bir az qabağa gedərək göstəririk ki, bu münasibətlərin obyektini həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və digər vacib qeyri-maddi nemətlər təşkil edir) normal inkişaf etməlidir. Bunun üçün vacibdir ki, həmin münasibətlərdə iştirak edən tərəflərdən biri digər tərəfin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pozan hərəkətlərdən çəkinsin, bu münasibətlər sferasına müdaxilə etməsin. Mülki qanunvericilik pozuntu törədən hərəkətlərə və müdaxiləyə yol verilməsini qadağan edir. Bu vasitə (metod) ilə şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri lazımi qaydağa tənzimlənir. Buna görə də **qadağan etmək kimi vasitə** şəxsi qeyri-əmlak hüququnun spesifik (özünəməxsus) metodu hesab olunur¹. Bu isə onu göstərir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüququnun predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin (yəni əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin) öz spesifik (özünəməxsus) tənzimləmə (nizamasalma) metodu vardır.

Həm nizamasalma predmeti, həm də tənzimləmə (nizamasalma) metodu şəxsi qeyri-əmlak hüququnun vacib meyar və əlamətləridir. Məhz onlar mülki hüququn tərkibində şəxsi qeyri-əmlak hüququ adlı yarım sahənin ayrılması üçün əsas və mühüm rol oynayır.

Əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri müəyyən hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normalar Mülki Məcəllədə, ayrı-ayrı qanunlarda və qanun qüvvəli aktlarda ifadə olunur. Onların məcmusu mülki hüquq elmində (doktrinasında) şəxsi qeyri-əmlak hüququ adlanır.

Şəxsi qeyri-əmlak hüququ dedikdə, mülki hüququn elə bir yarım sahəsi başa düşülür ki, bu yarım sahə özündə əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir.

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 24; Гражданское право. Учебник / Под ред. В.В.Залесского, М.М.Расолова. М., 2002, с. 14.

Bu, obyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququna verilən anlayışdır. Şəxsi qeyri-əmlak hüququ bu baxımdan, yəni **obyektiv mənada** mülki hüququn tərkib hissəsi – yarım sahəsi kimi çıxış edir. Şəxsi qeyri-əmlak hüququ obyektiv mənadan başqa, həm də **subyektiv mənada** başa düşülür. Subyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ dedikdə, nə başa düşülür?

Subyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ və onun hüquqi əlamətləri (xüsusiyyətləri)

Subyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ **subyektiv mülki hüquq kimi şəxsi qeyri-əmlak hüququ** deməkdir. Subyektiv mülki hüquq kimi **şəxsi qeyri-əmlak hüququ** isə subyektiv mülki hüququn müstəqil növlərindən biridir. Bu hüquqdan başqa, mülki hüquq əmlak hüququ adlı digər növü də vardır.

Subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququ həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və digər qeyri-maddi nemətlərə olan hüquqdur. Bu hüquq qeyri-maddi nemətlər barəsində yaranır. Dövlət hər bir şəxsi həmin nemətlərdən istifadə etmək imkanı ilə təmin edir. Hər bir şəxsin göstərilən nemətlərin qorumasını və əgər pozularsa, onların müdafiə olunmasını tələb etmək imkanı vardır. Bunlar onu təsdiqləyir ki, qeyri-maddi nemətlərə (həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət və digər nemətlərə) olan hüquq (imkan) subyektiv mülki hüquqdur¹.

Subyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ və ya subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququ dedikdə, şəxsin qeyri-maddi nemətlər barəsində yaranan hüququ başa düşülür.

Qeyd etdik ki, subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququ subyektiv mülki hüququn bir növüdür. Lakin subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqları bir sıra spesifik hüquqi əlamətlərə malikdir ki, həmin əlamətlər onları subyektiv mülki hüququn digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Hüquq ədəbiyyatında dörd cür belə əlamətin olması göstərilir².

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **qeyri-maddi (qeyri-əmlak) xarakterə malikdir**. Ona görə ki, həmin hüquqların iqtisadi (maddi, əmlak) məzmunu yoxdur. Məhz bu cəhət şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qeyri-maddi xarakterə malik olmasını şərtləndirir. İqtisadi (maddi, əmlak) məzmunundan məhrum olduğuna görə şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını dəqiq olaraq pulla və ya hər hansı bir əmlakla ifadə etmək və qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Şəxsin yaşamaq hüququnu və ya şərəf və ləyaqət hüququnu pulla və ya hər hansı əmlakla necə qiymətləndirmək olar? Bunu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Buna görə də şəxsi qeyri-əmlak hüquqları heç nə ilə əvəz edilmir. Onların hər hansı ekvivalenti yoxdur. Məhz bu səbəbdən demək olar ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları üçün əvəz və ekvivalent kimi anlayışlar xarakterik deyildir. Digər tərəfdən onlar hər hansı şəkildə əmlak hüquqları ilə

¹ Müəlliflərdən A.E.Şerstobitov obyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququnu kompleks hüquq institutu hesab edir. Bu cür fikirte çətin razılaşmaq olar. Belə ki, biz özündə müxtəlif hüquq sahələrinin normalarını birləşdirən nə hüquq sahəsini, nə də hüquq institutunu tanıyıq. Digər tərəfdən obyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ mülki hüququn yanmsahəsidir (Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 720).

² Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Капнина, А.И.Масляева. М., 1997, с. 133-134; Малеева М.И. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с. 6-9.

bağlı deyildir.

İkinci əlamət şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının obyektlərinə aiddir. Onlar xüsusi kateqoriya obyektləridir. Həmin obyektlərə **şəxsi qeyri-maddi nemətlər** deyilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi şəxsi qeyri-maddi nemətlərin siyahısını vermir. Amma mülki hüquq elmində (doktrinasında) və bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində (məsələn, RF MM-in 150-ci maddəsinin 1-ci bəndində) həmin nemətlər sadalanır. Düzdür, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ayrı-ayrı maddələrində vətəndaşların şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (məsələn, yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ və s.) müəyyənləşdirilir. Təbii ki, bu hüquqların obyektləri ələ **şəxsi qeyri-maddi nemətlərin** özüdür.

Şəxsi qeyri-maddi nemətlərə aiddir:

- yaşayış (həyat);
- sağlamlıq;
- şəxsi toxunulmazlıq;
- fiziki şəxsin şərəfi;
- fiziki şəxsin ləyaqəti;
- işgüzar nüfuz;
- şəxsi həyatın toxunulmazlığı;
- şəxsi və ailə sirri;
- fiziki şəxsin adı;
- fiziki şəxsin sərbəst hərəkəti;
- fiziki şəxsin yaşayış yeri seçməsi;
- sağlam ətraf mühitdə yaşayış və s.

Göstərilən siyahı şəxsi qeyri-maddi nemətlərin dəqiq və qəti yox, təxmini siyahısıdır. Bu siyahıya digər şəxsi qeyri-maddi nemətlər də daxildir.

Şəxsi qeyri-maddi nemətlər **bir sıra hüquqi əlamətlərlə** xarakterizə olunur. Məhz bu əlamətlər həmin nemətlərin xüsusi kateqoriya nemətlər sırasına aid edilməsinə səbəb olur.

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, şəxsi qeyri-maddi nemətlər **şəxsi xarakterə** malikdir. Bu nemətlər həmişə müəyyən konkret şəxslə bağlı olaraq mövcud olur. Müəyyən konkret fiziki şəxslə bağlı olmadan həmin nemətlərin mövcudluğu istisna edilir, yəni qeyri-mümkündür.

İkinci əlamət isə ondan ibarətdir ki, şəxsi qeyri-maddi nemətlər **fiziki şəxsin özündən ayrılmazdır**, çünki həmin nemətlər fiziki şəxslə qırılmaz surətdə bağlıdır¹. Şəxsi qeyri-maddi nemətləri bu nemətlərin sahibi və yiyəsi olan fiziki şəxsin özündən ayırmaq olmaz. Məhz bu səbəbdən onların **özgəninkiləşdirilməsi və başqa şəxslərə verilməsi** mümkündür deyildir. Belə ki, şəxsi qeyri-maddi nemətləri satmaq, bağışlamaq, dəyişmək, girov qoymaq, kirayəyə vermək və digər hər hansı formada özgəninkiləşdirmək olmaz. Buna görə də onlara **«ayrılmaz və özgəninkiləşdirilməyən nemətlər»** də deyilir.

¹ Müəlliflərdən V.A.Tarkov əsassız olaraq şəxsiyyətdən ayrılmaz olan obyektlərə subyektiv hüquqların mövcudluğunu inkar edir (*Tarkov V.A. Ответственность по советскому гражданскому праву.* Саратов. 1973, c. 384).

Şəxsi qeyri-maddi nemətlərin **üçüncü əlaməti** ondan ibarətdir ki, **bu nemətlər iqtisadi (maddi) məzmunundan məhrumdur**. Onların əmlak dəyəri yoxdur. Həmin nemətləri pulla ifadə etmək, pulla qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi onları «**əmlak dəyəri olmayan qeyri-maddi nemətlər**» adlandırır.

Subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının **üçüncü əlaməti** ondan ibarətdir ki, onlar **fiziki şəxsi fərdiləşdirir**. Məhz bu hüquqlar, bir qayda olaraq, fiziki şəxslərin şəxsiyyətinə təkrarolunmaz fərdi çalar və rəng verir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları fiziki şəxsi cəmiyyətdən «ayırmaqla», onu fərdiləşdirməyə imkan verən hüquqlardır. Bu hüquqlar cəmiyyətdə şəxsiyyətin ictimai-hüquqi vəziyyətini xarakterizə edir. Onlar şəxsiyyətin mənəvi cəhətlərini, daxili estetik tələblərini ifadə edir.

Şəxsiyyəti fərdiləşdirməkdə əsas və başlıca rol şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına məxsusdur. Düzdür, bu məsələdə əmlak hüquqlarının əhəmiyyətini inkar etmək olmaz. Lakin həmin məsələdə şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının üstün roluna malik olması şəksizdir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının **dördüncü əlaməti** onların əmələ gəlmə və ləğv olunma əsaslarına aiddir. Bu hüquqlar aşağıdakı əsaslardan əmələ gəlir:

- doğum faktından;
- yaranmaqdan (təsis olunmaqdan);
- qanundan.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının bir hissəsi **doğulduğu andan** vətəndaşlara məxsus olur. Belə ki, şəxs doğulan kimi həmin hüquqlara malik olur. Məsələn, ad hüququ, yaşamaq (yaşayış) hüququ, şərəf hüququ, ləyaqət hüququ və digər hüquqlar fiziki şəxs doğulduğu anda yaranır. Doğum faktı həmin hüquqların əmələ gəlməsi üçün əsas rolunu oynayır.

Hüquqi şəxslər **yarandığı (təsis edildiyi) andan** işgüzar nüfuz hüququ əldə edir. Deməli, hüquqi şəxsin yaranması (təsis edilməsi) həmin hüququn əmələ gəlməsi üçün əsasdır.

Bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **qanun (daha doğrusu, qanunda ifadə edilən göstəriş) əsasında** yaranır. Belə halda həmin hüquqların əmələ gəlməsi üçün qanun əsas rolunu oynayır. Məsələn, sərbəst hərəkət etmək hüququ, yaşayış yeri seçmək hüququ, şəxsi həyatın toxunulmazlıq hüququ və digər hüquqlar qanun əsasında yaranan hüquqlara misal ola bilər.

Bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **mülki-hüquqi əqd əsasında** əmələ gəlir. Məsələn, tapşırıq müqaviləsi əsasında vəkil sirri hüququ, bank əmanəti və bank hesabı müqavilələri əsasında bank sirri hüququ, rabitə xidməti haqqında müqavilə əsasında yazışma sirri hüququ kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əmələ gəlir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının ləğv olunma əsasları da spesifik cəhəti ilə xarakterizə olunur. Belə ki, bu hüquqların çoxu (məsələn, ad hüququ, yaşamaq hüququ və s.) onların daşıyıcıları olan şəxslərin ölümü ilə ləğv edilir, xitam olunur. Bu, onunla izah edilir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları bu hüquqların sahibi olan şəxslərin özündən ayrılmazdır. Şəxs ölən kimi bu hüquqlar da ləğv edilir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları göstərilən dörd hüquqi əlamətdən başqa, həm də belə bir əlamətlə xarakterizə edilir ki, onlar **özgəninkiləşdirilməyən və ayrılmaz hüquqlar** qrupuna aiddir. Bu hüquqi əlamət qeyri-maddi nemətin özünün fiziki şəxsdən ayrılmaz olması faktından irəli gəlir. Məhz bu səbəbdən şəxsi qeyri-əmlak hüquqları onların daşıyıcıları olan şəxsdən başqa şəxslərə verilə bilməz. Təsəvvür etmək mümkün deyildir ki, şəxs özünə məxsus olan ad hüququnu, şəxsi toxunulmazlıq hüququnu, şəxsi həyatın toxunulmazlıq hüququnu, şərəf hüququnu, ləyaqət hüququnu və digər hüquqlarını başqa şəxsə versin.

Lakin elə şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vardır ki, onları təşkil edən bəzi səlahiyyətlər başqa şəxslərə verilə bilər. Məsələn, məşhur və tanınmış şəxs öz adından əmtəə nişanında və ya firma adında istifadə edilməsinə icazə verir. Belə halda ad hüququ yox, addan istifadə hüququ (səlahiyyəti) başqa şəxsə verilir. Əgər ölərsə, şəxsin adından istifadə edilməsinə onun vərəsələri də icazə verə bilərlər.

Bundan əlavə, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları ayrı-ayrı hallarda və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada başqa şəxslər, habelə onların daşıyıcıları olan şəxslərin vərəsələri tərəfindən qoruna bilər. Məsələn, şəxsin ölümündən sonra onun şərəf və ləyaqət hüququnun maraqlı şəxslər tərəfindən müdafiə edilməsinə yol verilir. Bu, mümkün olan məsələdir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun predmeti

Mülki hüququn yarımsahələrindən hər birinin özünəməxsus nizamasalma (tənzimləmə) predmeti vardır. Şəxsi qeyri-əmlak hüququ kimi yarımsahənin predmetini nə təşkil edir? Bu yarımsahə hansı növ ictimai münasibətləri tənzimləyir?

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki hüquqların obyekt rolunda maddi nemətlərdən başqa, həm də qeyri-maddi nemətlər çıxış edə bilər. Qeyri-maddi nemətlərə aiddir: əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər; əmlak dəyəri olmayan qeyri-maddi nemətlər.

Əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər dedikdə, əqli mülkiyyət obyektləri, yəni yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar, faydalı modellər və s.) başa düşülür. Əqli mülkiyyət obyektlərinin yaranması, qorunması və onlardan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Həmin münasibətlər mülki hüququn yarımsahələrindən biri olan əqli mülkiyyət hüququ (müstəsna hüquq) ilə tənzimlənir və onun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Əmlak dəyəri olmayan qeyri-maddi nemətlər dedikdə, şəxsi qeyri-maddi nemətlər başa düşülür. Bu nemətlər barəsində də müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, onlara şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri deyilir. Həmin münasibətlər əmlak münasibətləri ilə bağlı deyildir. Ona görə də onlara **əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri** deyilir. Məhz bu münasibətlər şəxsi qeyri-əmlak hüququ ilə tənzimlənir və onun predmetini təşkil edir. Bundan sonra göstərilən münasibətləri sadəcə olaraq şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri adlandıracağıq.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin hüquq normaları ilə (mülki hüquqla) tənzimlənməsi və həmin münasibətlərin mülki hüququn predmetinə daxil olması mülki hüquq elmində (doktrinasında) qızğın doktrinal (elmi) mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biridir. Bu barədə üç konsepsiya mövcuddur. Həmir

konsepsiyalar hüquq ədəbiyyatında şərti olaraq belə adlanır:

- radikal konsepsiya;
- neqativ konsepsiya;
- pozitiv konsepsiya.

Radikal konsepsiyayı əsaslandıran alimlər göstərirlər ki, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri orijinal və müstəqil olub, digər münasibətlərdən ayrılmışdır. Onların fikrincə, həmin münasibətlər tənzimləmənin müstəqil predmetini təşkil etsə də, onların xüsusi çəkisi müstəqil hüquq sahəsinin ayrılması üçün kifayət etmir və yetərli deyildir. Göstərilən konsepsiya XX əsrin 50-ci illərində mülki hüququn predmeti barədə diskussiya nəticəsində yaranmışdır¹.

Neqativ konsepsiyayı irəli sürən müəlliflər belə hesab edirlər ki, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri mülki hüquqla tənzimlənmir, yalnız qorunur (müdafiə edilir). Uzun müddət neqativ konsepsiya üstün konsepsiya kimi geniş yayılmışdır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu konsepsiyayı ilk dəfə O.S.loffe əsaslandırmışdır². Bir sıra alimlər də bu konsepsiyayı dəstəkləyirlər³. O.S.loffe göstərir ki, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri, əgər ümumiyyətlə, hüquq normaları ilə tənzimlənsə, mülki hüququn yox, hüququn başqa sahələrinin predmetinə daxildir⁴.

Pozitiv konsepsiyanın tərəfdarları göstərirlər ki, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri mülki hüquqla həm tənzimlənilir, həm də qorunur və buna görə də həmin münasibətlər mülki hüququn predmetinə daxildir⁵. Bu konsepsiyanın nümayəndələri öz mövqelərini bununla əsaslandırırlar ki, müdafiə (qoruma) ictimai münasibətləri hüquqi tənzimləmənin formalarından biri olub, onun ayrılmaz hissəsidir. Digər tərəfdən dövlət hər hansı münasibəti qorumaqla və bunu

¹ О предмете советского гражданского права (к итогам дискуссии) // Советское государство и право. 1955. № 5, с. 60; Кулакин М.И. Тенденции развития законодательства личных неимущественных прав граждан. М., 1982. с. 60-61.

² Иоффе О.С. Охрана чести и достоинства граждан. // Советское государство и право. 1962. № 7.

³ Гражданско - правовая охрана интересов личности. М., 1969, с. 58; Комментарий части первой Гражданского Кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М., 1995, с. 18-19; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998; Гражданское право. Учебник / Под ред. В.В.Залесского. М., 2002, с. 135.

⁴ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с. 12.

⁵ Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавичкова М., 1985, с. 12-13; Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева М., 1979, с. 8; Советское гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. В.А.Рябенцева М., 1986; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 4; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 722; Гражданское право Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Ильярионовой, Б.М. Гонгахо, В.А.Павловой М., 1998, с. 7; Гражданское право России. Учебник. Часть 1 / Под ред. З.И.Цыбуленко М., 1998, с. 12; Гражданское право. Учебник. Под ред. В.В.Залесского, М.М.Рассолова. М., 2002, с. 5; Гражданское право России. Курс лекций. Часть общая / Под ред. О.Н.Садикова. М., 2001, с. 25; Толстой Ю.К. Классификация гражданского законодательства в СССР (1961-1965). Л., 1970 (автор реф. дисс. д.ю.н.); Красавичкова О.А. Охрана интересов личности и свод законов советского государства // Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР. Свердловск. 1977, с. 23; Красавичкова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М., 1983, с. 32-33; Малеина М.И. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с. 15; Яроценко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с. 9-20; Егорова Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений. Л., 1988, с. 117.

qanunda rəsmiləşdirməklə, qanun vasitəsilə subyektlərin (münasibətdə iştirak edən şəxslərin) müəyyən qaydada davranmaları barədə göstəriş ifadə edir, subyektlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, yəni həmin növ münasibətin hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirir¹.

Bizim fikrimizcə, pozitiv konsepsiya tərəfdarı olan müəlliflərin mövqeyi daha inandırıcıdır. Doğrudan da mülki hüquq (mülki qanunvericilik) əgər şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələrini, onların davranışını müəyyənləşdirirsə, bu, onu göstərir ki, o, həmin münasibətləri tənzim edir, nizama salır. Ona görə ki, tənzim etmək və nizama salmaq müəyyən etmək deməkdir. Digər tərəfdən, hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstəriləyi kimi, hüquqları tənzim etmə və qoruma bir-birinə qarşı qoyula bilməz, çünki tənzim etmə hüquqların qorunmasını ifadə edir; hüquqların qorunması isə müvafiq münasibəti tənzimləmək yolu ilə həyata keçirilir²; qoruma (müdafiə) tənzim etmə formasıdır³.

Beləliklə, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri mülki hüquqla tənzimlənilir. Həmin münasibətləri mülki hüququn predmetindən çıxartmaq olmaz. Mülki hüquq onların özünün yarım sahələrindən biri olan şəxsi qeyri-əmlak hüququ vasitəsi ilə tənzimləyir. Həmin münasibətlər mülki hüququn predmet komponentlərindən (elementlərindən) biridir ki, göstərilən yarım sahənin predmeti onlardan ibarətdir.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri üç əsas hüquqi əlamətlə (xüsusiyyətlə) xarakterizə olunur. **Birinci hüquqi əlamət** ondan ibarətdir ki, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri şərafət, ləyaqət, işgüzar nüfuz, ad və s. kimi **qeyri-maddi (qeyri-əmlak) nemətlər barəsində** əmələ gəlir. Bu nemətlərin əmlak (maddi) dəyəri, iqtisadi məzmunu yoxdur.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri bu münasibətlərdə iştirak edən şəxslərin özündən ayrılmaz olub, onların **şəxsiyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır**. Bu, şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin **ikinci hüquqi əlamətidir**.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində bu münasibətlərdə iştirak edən ayrı-ayrı şəxslərin (fiziki və ya hüquqi şəxslərin) **fərdiliyi, təkrarolunmazlığı** təzahür edir. Bu, şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin **üçüncü hüquqi əlamətidir**. Bu münasibətlərin köməyi və vasitəsi ilə şəxslər təkrarolunmaz, fərdi çalar alırlar.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri və onların quruluşu

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri dedikdə, qeyri-maddi nemətlər barəsində yaranan, şəxslərin fərdi xüsusiyyətlərini təzahür etdirən ictimai münasibətlər başa düşülür.

Qeyri-maddi nemətlər barəsində yaranan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri hüquq normaları ilə tənzimlənilir. Bu zaman həmin münasibətlər hüquqi forma alır, onlara hüquqi forma verilir. Əgər şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri hüquqi forma almazsa və həmin münasibətlərə hüquqi forma verilməzsə, onda onlar hüquqi cəhətdən nə tənzimlənə, nə də müdafiə edilə bilər.

Şəxsi qeyri-maddi nemətlər barəsində yaranan və hüquq normaları ilə tənzimlənən şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasi-

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Масляева. М., 1997, с. 14.

² Развитие советского гражданского права на современном этапе. М., 1986, с. 205.

³ Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с. 7.

bətləri deyilir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti mülki hüquq münasibətinin bir növüdür. Ona görə də bu münasibətlər öz quruluşuna görə üç elementdən, yəni subyekt tərkibindən, məzmandan (subyektiv hüquqdan, hüquqi vəzifədən) və obyektəndən ibarətdir.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətinin subyekt tərkibi bu münasibətdə iştirak edən tərəflərdən, yəni iki tərəfdən ibarətdir. **Birinci tərəf** məlum məsələdir ki, səlahiyyətli şəxs adlanır. **Səlahiyyətli şəxs** dedikdə, subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququnun daşıyıcısı (sahibi) başa düşülür. Səlahiyyətli şəxs odur ki, qeyri-maddi nemət ona məxsusdur. Məsələn, sağlamlıq barədə şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti yaranır. Bu növ hüquq münasibətində sağlamlıq kimi nemətin məxsus olduğu vətəndaş, yəni həmin nemətin qorunması hüququnun daşıyıcısı olan vətəndaş səlahiyyətli şəxs hesab edilir. Başqa bir misaldə şəxsi yaşayış (həyat) barəsində şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti əmələ gəlir. Burada yaşayış (həyat) kimi qeyri-maddi nemətin məxsus olduğu vətəndaş, yəni yaşayış (yaşamaq) hüququnun sahibi olan vətəndaş səlahiyyətli şəxsdir. Daha başqa bir misaldə ad kimi qeyri-maddi nemət barəsində şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti yaranır. Burada ad kimi nemətin məxsus olduğu vətəndaş, yəni ad hüququnun daşıyıcısı olan vətəndaş səlahiyyətli şəxsdir.

Səlahiyyətli şəxs rolunda istənilən fiziki şəxs çıxış edə bilər. Belə ki, hər bir fiziki şəxs qeyri-əmlak hüquqlarına (yaşamaq, sağlamlığın qorunması və s. hüquqlarına) malik ola bilər. Şəxsi qeyri-əmlak hüququ mülki hüquqların müstəqil növü olub, **mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununun bir hissəsini** təşkil edir. Mülki hüquq qabiliyyəti isə fiziki şəxsin yaşından və sağlamlıq vəziyyətindən asılı deyildir. Məhz bu səbəbdən şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində səlahiyyətli şəxs rolunda həm azyaşlılar (18 yaşına çatmayan şəxslər), həm ruhi xəstələr və kəməğillilər (fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər) çıxış edə bilərlər. Söhbət natamam (nisbi) fəaliyyət qabiliyyətli (14 yaşdan 18 yaşa kimi), qismən fəaliyyət qabiliyyətli (14 yaşa kimi), məhdud fəaliyyət qabiliyyətli, habelə qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərdən gedir¹. Deməli, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının daşıyıcısı rolunda **yaşından və fəaliyyət qabiliyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar** çıxış edə bilərlər².

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində **ikinci tərəf (qarşı tərəf)** rolunda borclu şəxs çıxış edir. Məlum məsələdir ki, hər bir mülki hüquq münasibətində, o cümlədən şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətində iki tərəf iştirak edir. Hüquq münasibəti də məhz onlar arasında yaranır. Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətində birinci tərəf qismində çıxış edən səlahiyyətli şəxs bizə məlumdur. Bəs, səlahiyyətli şəxsə qarşı duran borclu şəxs (digər tərəf) rolunda burada kim iştirak edir?

Məsələyə diqqət yetirsək görərik ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri qeyri-maddi nemətlər barəsində səlahiyyətli şəxslə əhatə dairəsi bilinməyən, sayı qeyri-məhdud olan şəxslər (cəmiyyət üzvləri, yəni «hamı və hər kəs»)

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с. 171.

² Гражданское право. Учебник / Под ред. В.В.Завесского, М.М.Рассолова М., 2002, с. 136.

arasında əmələ gəlir. Deməli, borclu şəxs qismində həmin münasibətlərdə qeyri-məhdud saylı, **naməlum cəmiyyət üzvləri** («hamı və hər kəs») çıxış edirlər. Bu isə onu göstərir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri öz quruluşuna (strukturuna) görə **mütləq hüquq münasibəti** növünə (qrupuna) daxildir¹. Bu cür hüquq münasibətlərində səlahiyyətlə şəxsə qarşı sayı qeyri-məhdud olan borclu şəxsiər durur. Göstərilən cəhət şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini xarakterizə edən əsas hüquqi əlamətlərdən biridir.

Mülki hüquq münasibətində, o cümlədən onun bir növü olan şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətində çıxış edən tərəflər (səlahiyyətli şəxs və borclu şəxslər) subyektiv hüquqlara malik olub, subyektiv hüquqi vəzifələr daşıyırlar. Bu hüquq və vəzifələrin məcmusu şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir. **Məzmun** isə şəxsi qeyri-əmlak münasibətinin elementlərindən biridir.

Subyektiv hüquqlar dedikdə, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları başa düşülür. Şəxsi qeyri-əmlak hüququ subyektiv mülki hüququn müstəqil növü olub, yalnız şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri çərçivəsində əmələ gələ bilər. Onlar ancaq subyektiv hüquq kimi mövcud ola bilər. Özü də şəxsi qeyri-əmlak hüquqları səlahiyyətli şəxsə məxsusdur. Onların daşıyıcısı səlahiyyətli şəxsdir.

Subyektiv hüquq kimi mövcud olan şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının məzmunu (strukturu) bir neçə hüquqi imkandan (səlahiyyətdən) ibarətdir. Birinci hüquqi imkana (səlahiyyətə) **tələb etmək hüquqi imkanı** (səlahiyyəti) deyilir. Bu hüquqi imkana (səlahiyyətə) əsasən səlahiyyətli şəxs şəxsi qeyri-əmlak münasibətində iştirak edən qarşı tərəfdən, yeni əhatə dairəsi məlum olmayan borcu şəxslərdən («hamı»dan və «hər kəs»dən) tələb edə bilər ki, onlar öz üzərlərinə düşən vəzifəni icra etsinlər.

İkinci hüquqi imkan (səlahiyyət) **müdafiə səlahiyyəti** (hüquqi imkanı) adlanır. Bu hüquqi imkana (səlahiyyətə) əsasən səlahiyyətli şəxs onun şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozulduğu hallarda, öz pozulmuş hüquqlarını məhkəmə və ya inzibati qaydada müdafiə edə bilər. Başqa sözlə desək, öz şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (məsələn, şəraf və ləyaqət hüququ, yaşamaq hüququ və s.) pozulan zaman səlahiyyətli şəxs hüquq pozuntusu törədən şəxsə (borclu şəxsə) mülki-hüquqi sanksiyalar tətbiq olunmasını tələb edə bilər.

Üçüncü hüquqi imkana (səlahiyyətə) **istifadə səlahiyyəti** deyilir. İstifadə səlahiyyətinə əsasən səlahiyyətli şəxs şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından (məsələn, yaşamaq hüququndan, sağlamlığın qorunması hüququndan və s.) istifadə edir. Bu hüquqlardan istifadə etməklə şəxslər öz fiziki əmin-amanlığını, şəxsi toxunulmazlığını və s. təmin edir. Səlahiyyətli şəxs şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından öz mülahizə və istəyinə görə, lakin qanunla müəyyən edilmiş həddə istifadə edə bilər.

Mülki hüquq münasibətinin digər növlərinin məzmununa davranış səlahiyyəti (hüquqi imkanı) kimi başqa element də daxildir. Xüsusən də mütləq hüquq münasibətləri (məsələn, mülkiyyət hüquq münasibətləri) üçün davranış

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавичкова. М., 1985, с. 191; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с. 179; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998. с. 314.

səlahiyyəti xarakterik olan səlahiyyətdir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətinin məzmununa isə belə səlahiyyət aid deyildir. Bu, tədris ədəbiyyatında haqlı olaraq göstəriləyi kimi, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (o cümlədən də şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərinin) başlıca xüsusiyyətini təşkil edir¹.

Beləliklə, subyektiv mülki hüquq kimi şəxsi qeyri-əmlak hüququnun məzmunu (strukturu) **üç səlahiyyətdən (hüquqi imkandan)** ibarətdir:

- tələb etmək səlahiyyətindən (hüquqi imkanından);
- müdafiə səlahiyyətindən (hüquqi imkanından);
- istifadə səlahiyyətindən (hüquqi imkanından).

Subyektiv mülki hüquq kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları nə ilə xarakterizə olunur?

Birincisi, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **qeyri-maddi xarakterə** malikdir. Onların əmlak dəyəri və iqtisadi (maddi) məzmunu yoxdur. Şərəf və ləyaqət hüququ, yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ və digər şəxsi qeyri-əmlak hüquqları hər hansı iqtisadi (dəyər) məzmunundan məhrumdur. Əgər bu hüquqlar pozularsa, səlahiyyətli şəxsə mənəvi zərər vurulur və həmin zərər pulla kompensasiya edilir. Lakin belə kompensasiya şəxsi qeyri-maddi nemətlərin dəyər ekvivalenti hesab edilmir.

İkincisi, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, adından göründüyü kimi, **son dərəcə şəxsi xarakterli hüquqlardır**. Buna görə də həmin hüquqlara mülki qanunvericilikdə «özgəninkiləşdirilməyən hüquqlar» deyilir (MM-in 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Məhz bu səbəbdən göstərilən hüquqları başqa şəxslərə vermək olmaz. Hətta həmin hüquqlar vərəsəlik qaydasında vərəsələrə verilmir. Onlar heç vaxt əqdin predmeti qismində çıxış etmir². Onlar özgəninkiləşdirilməsi mümkün olmayan hüquqlardır. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qeyd edilən hüquqi xüsusiyyəti qeyri-maddi nemətlərin özünün ayrılmaz olması faktından irəli gəlir³.

Lakin bu hüquqi xüsusiyyətinə baxmayaraq, bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları səlahiyyətli şəxs öldükdən sonra başqa şəxslər tərəfindən həyata keçirilə və müdafiə oluna bilər. Məsələn, müəlliflik hüququ (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ), ad hüququ (əsərdən müəllifin öz adı ilə istifadə etmək hüququ), əsərin toxunulmazlıq hüququ kimi hüquqlar müəllifə məxsus olub, onun şəxsi qeyri-əmlak hüquqları hesab edilir⁴. Əgər müəllifin ölümündən sonra onun göstərilən hüquqları pozularsa, onda vərəsələr həmin hüquqları pozan hərəkətlərin aradan qaldırılmasını tələb edə bilərlər. Bu isə müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının faktiki surətdə müdafiə olunmasını ifadə edir. Qanun icazə verir ki, vərəsələr müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını həyata keçirsinlər⁵. Bundan əlavə, vətəndaş ölmüş ailə üzvünün şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək üçün iddia verə bilər⁶.

¹ Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 726.

² Гражданское право России. Курс лекций. Часть общая. с. 282.

³ Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавчиковой М., 1985, 191.

Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.Г.Ильминой и др. М., 1998, с. 170.

⁴ «Мüəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Qanunun 14-cü maddəsi.

⁵ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 29-cü maddəsi.

⁶ Рассмотрение гражданских дел о защите чести и достоинства. Обзор судебной практики // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1979, № 6.

Üçüncüsü, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **müstəsna hüquq növünə (qrupuna)** aid olan hüquqlardır. Ona görə ki, səlahiyyətli şəxs özünəməxsus subyektiv qeyri-əmlak hüquqlarının obyektı olan nemətlərdən (həyatdan, sağlamlıqdan, addan və s.) istifadə etməkdə **qanuni (leqal) inhisar hüququna** malikdir. Bütün digər şəxslərin şəxsi qeyri-maddi nemətlərə münasibətdə belə hüquqa malik olması qadağandır. Müstəsna hüquq həm də onu ifadə edir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüququnun məzmununu təşkil edən bəzi səlahiyyətlərdən (hüquqi imkanlardan) yalnız səlahiyyətli şəxsin icazə və razılığı ilə istifadə edilə bilər. Məsələn, məşhur və tanınmış idmançı icazə verir ki, hər hansı firma onun adından əmtəə nişanında istifadə etsin və s.

Dördüncüsü, subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **mütləq hüquqlar sırasına** aiddir. Ona görə ki, əhatə dairəsi məlum olmayan və qeyri-məhdud sayda borclu şəxslər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının daşıyıcısı olan səlahiyyətli şəxsə qarşı dururlar.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edən ikinci element **subyektiv mülki hüquqi vəzifədir**. Subyektiv vəzifə borclu şəxsin üzərinə düşür. Borclu şəxsin üstünə düşən vəzifə nədən ibarətdir?

Qeyd etmək lazımdır ki, mütləq hüquq münasibətlərində tərəf rolunda iştirak edən borclu şəxs həmişə və bütün hallarda aktiv yox, **passiv vəzifə** daşıyır. Bu vəzifə borclu şəxsin səlahiyyətli şəxsə (subyektiv qeyri-əmlak hüququnun daşıyıcısına) **öz subyektiv hüququnu həyata keçirməkdə mane olmaqdan** ibarətdir. Başqa sözlə desək, borclu şəxs səlahiyyətli şəxsin subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını poza bilən hərəkətlər etməkdən çəkinməlidir¹. Bu, onun əsas və başlıca vəzifəsidir. Məhz borclu şəxsin bu cür passiv vəzifəni icra etməsi imkan verir və təmin edir ki, səlahiyyətli şəxs öz subyektiv qeyri-əmlak hüququnu tam və lazımcınca həyata keçirsin. Əgər borclu şəxs öz vəzifəsini icra etməzsə, bununla o, hüquq pozuntusuna yol verir, yəni səlahiyyətli şəxsin subyektiv qeyri-əmlak hüquqlarını pozur. Belə halda isə səlahiyyətli şəxs öz pozulmuş hüquqlarını müdafiə etmək üçün qanunda nəzərdə tutulan müdafiə üsullarına əl atır.

Obyekt şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətinin üçüncü elementidir. Əgər obyekt yoxdursa, onda şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri də yarana bilməz. Onlar məhz obyekt barəsində əmələ gəlir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətinin obyektı dedikdə, şəxsi qeyri-maddi nemətlər başa düşülür. Bu nemətlər subyektiv mülki hüquq kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının obyektıdır. Onların hüquqi əlamətləri və təxmini siyahı barədə bundan əvvəlki yarımbaşlıqların birində danışmışıq. Buna görə də həmin məsələyə yenidən toxunmağı lazım bilmirik.

«Şəxsi qeyri-əmlak hüququ» və «şəxsi qeyri-maddi nemət» kimi iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Alimlərdən M.N.Maleina haqlı olaraq göstərir ki, bir-birləri ilə sıx qarşılıqlı surətdə bağlı olsalar da, onları eynimənalı (si-

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, 191-192; Гражданское право России. Учебник. Часть 1 / Под ред. З.И.Цыбуленко. М., 1998, с. 160.

nonim) hüquqi terminlər hesab etmək olmaz¹.

Amma Rusiya Federasiyasının MM-i «qeyri-maddi nemətlər» ifadəsini ümumiləşdirilmiş anlayış kimi işlədir. Belə ki, həmin məcəllədə «qeyri-maddi nemətlər» anlayışı özündə şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını və vətəndaşa məxsus olan digər qeyri-maddi nemətləri birləşdirir (RF MM-in 151-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bir sıra müəlliflər Mülki Məcəllədə ifadə olunan hüquqi göstərişə istinad edərək analogi mövqedə dururlar².

Bizim fikrimizcə, nə qanunverici, nə də alimlər göstərilən məsələ barəsində dəqiq mövqe tutmurlar. M.N.Maleina haqlı olaraq təklif edir ki, RF MM-in nəzərdə tutduğu qeyri-maddi nemətlərin siyahısından qeyri-əmlak hüquqları çıxarılsın³.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları subyektiv mülki hüququn müstəqil növüdür. Onlar şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti çərçivəsində yaranaraq, həmin münasibətin məzmununu təşkil edən elementlərdən biridir. Şəxsi qeyri-maddi nemətlərə gəldikdə isə onlar subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının, eləcə də şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərinin obyektidir. Deməli, onlar eynimənalı anlayışlar deyildir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri bir neçə fərqləndirici əlamətə (xüsusiyyətə) malikdir. Həmin əlamətlərə (xüsusiyyətlərə) aiddir:

- birincisi, şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri son dərəcə **şəxsi xarakterli münasibətlərdir**, çünki bu münasibətlər şəxsi qeyri-maddi nemətlər (həyat, sağlamlıq, şərəf və ləyaqət, ad, şəxsi toxunulmazlıq və s. nemətlər) barəsində əmələ gəlir ki, bu nemətlər həmin münasibətlərin iştirakçısı (tərəfi) olan səlahiyyətli şəxsin özü ilə, onun şəxsiyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır;
- ikincisi, şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri cəmiyyətin qeyri-maddi (mənavi) sferasında yaranır və buna görə də həmin hüquq münasibətləri hər hansı iqtisadi (maddi, dəyər) məzmunundan tam məhrumdur. Məhz bu səbəbdən onlar qeyri-əmlak hüquq münasibətləri olub, **əmlak münasibətləri ilə bilavasitə bağlı deyildir**;
- üçüncüsü, şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri **mütləq hüquq münasibəti qrupuna (növnə)** aiddir, çünki bu münasibətlərdə iştirak edən səlahiyyətli şəxsə qarşı əhatə dairəsi məlum olmayan, qeyri-məhdud sayda borclu şəxslər dururlar;
- dördüncüsü, şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərinin məzmununa daxil olan subyektiv hüquq (subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququ) **özgəninkiləşdirilmir və başqa şəxslərə verilmir**. Onların müəyyən bir subyekt-dən digər subyektə keçməsi qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən şəx-

¹ *Малеина М.Н.* Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита). Автореф. докт. дисс. М., 1997, с. 9.

² Мəsələni, bax: Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. *Е.А.Суханова*. М., 1998, с. 726; Гражданское право России. Учебник. Часть 1 / Под ред. *З.И.Цыбуленко*. М., 1998, с. 160; Гражданское право России. Курс лекций. Общая часть / Под ред. *О.И.Садикова*. М., 2001, с. 282; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. *А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого*. М., 1998, с. 313-314.

³ *Малеина М.Н.* Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита). Автореф. докт. дисс. М., 1997, с. 9.

sin öz ad hüququ, öz şəxsi toxunulmazlıq hüququ, öz yaşamaq hüququ və digər hüquqlarının başqa şəxsə keçməsi istisna edilir;

- beşincisi, şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri müddətsiz hüquq münasibəti növünə aiddir. Belə ki, bu münasibətlərin qüvvədə olması vaxt (zaman) anlayışı ilə məhdudlaşmır. Həmin münasibətlər qeyri-müəyyən müddətə qüvvədə olur. Ona görə də onlara **qeyri-müəyyən müddətli hüquq münasibətləri** də deyilir. Göstərilən hüquq münasibətlərinin müddətsiz olması onunla izah edilir ki, həmin münasibətlərin obyektı olan qeyri-maddi nemətlərin mövcud olması müddətlə məhdudlaşmır. Şəxsi qeyri-maddi nemətlər son müddət ideyasını tanımır. Onlar müvəqqəti mövcud ola bilməz.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının rolu və əhəmiyyəti

Şəxsi hüquqların cəmiyyətdə böyük sosial dəyəri vardır. Cəmiyyət onlarsız mövcud ola və yaşaya bilməz.

Şəxsi hüquqlar çoxcəhətli anlayışdır. Onlar həm geniş, həm də məhdud mənada işlədilir. **Geniş mənada şəxsi hüquqlar** dedikdə, istənilən subyektiv hüquq (sosial, iqtisadi, siyasi və s. hüquqlar) başa düşülür. **Məhdud mənada şəxsi hüquqlar** dedikdə, sosial-iqtisadi və siyasi hüquqlardan fərqlənən xüsusi növ hüquqlar başa düşülür¹. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları məhz məhdud mənada şəxsi hüquqlar deməkdir. Buna görə də onlar nə sosial, nə iqtisadi, nə də siyasi hüquqlar növünə aid edilir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları onların daşıyıcısı olan şəxsin özündən ayrılmaz olub, onu fərdləşdirir. Məhz onların sayəsində subyektin şəxsiyyəti təkrar olunmaz olur. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları bütün ömrü boyu subyektin (şəxsin) ayrılmaz keyfiyyəti hesab edilir. Şəxsiyyətin cəmiyyətdəki sosial-hüquqi statusu, ictimai vəziyyəti məhz onlarla xarakterizə olunur və müəyyən edilir. Şəxsiyyətin cəmiyyətdəki vəziyyəti isə cəmiyyətin özünün inkişaf səviyyəsini təyin edir və şərtləndirir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının sosial qiyməti də məhz bundan ibarətdir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun bir sıra növlərinin **şəxsiyyətin konstitusion statusunu** müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ və digərləri Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının konstitusion (əsas) hüquqları sırasına aiddir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları şəxslərin **həm fiziki cəhətdən, həm də sosial cəhətdən mövcud olmasını**, onların cismani və mənəvi toxunulmazlığını təmin edir. Onların əhəmiyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha da artır. Bazar iqtisadiyyatı **şəxsiyyətin iqtisadi azadlığı və azad sahibkarlıq hüququ (fəaliyyəti)** ilə bağlıdır. Onların əsasında şəxsi hüquq və azadlıqlar durur. Sivil cəmiyyəti şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Bir sıra şəxsi qeyri-əmlak hüquqları BMT-nin «İnsan haqlarının Ümumi Bəyannaməsi»ndə (1948), «Mülki və siyasi hüquqlar barədə Beynəlxalq pakt»da təsdiq olunmuşdur.

¹ Матузов Н.Н. Правовая система и личность. Саратов. 1987, с. 94; Малеева М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с. 5.

§ 2. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin) tənzimlənməsi, qorunması və həyata keçirilməsi

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) hüquqi tənzimlənməsi

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (münasibətləri) kifayət dərəcədə geniş anlayışdır. Buna görə də onlar yalnız hər hansı bir hüquq sahəsinin normaları ilə tənzimləne bilməz. Məhz bu səbəbdən şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) hüquqi

tənzimlənməsində bir neçə hüquq sahəsi iştirak edir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının hüquqi tənzimlənməsi həm humanitar, həm beynəlxalq, həm siyasi, həm də iqtisadi xarakterli mülahizələrlə şərtlənir. Özü də son zamanlar iqtisadi, siyasi, beynəlxalq və humanitar xarakterli bir çox amillərin təsiri altında şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin hüquqi nizamlanması genişlənməmişdir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) tənzimlənməsində başlıca və aparıcı rol **konstitusiyaya hüququna** məxsusdur. Məhz konstitusiya hüquq normaları bu hüquqların (münasibətlərin) hüquqi tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. **İnsan hüquqları və azadlıqları** konstitusiya hüququnun mühüm institutlarından biridir. İnsan hüquqları (azadlıqları) şərti olaraq bir neçə növə bölünür ki, şəxsi hüquqlar (azadlıqlar) onlar arasında vacib yer tutur. Konstitusiyada yaşamaq hüququ (27-ci maddə), təhlükəsiz yaşamaq hüququ (31-ci maddə), şəxsi toxunulmazlıq hüququ (32-ci maddə), şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ (32-ci maddə), sağlamlığın qorunması hüququ (41-ci maddə) və digər şəxsi qeyri-əmlak hüquqları təsbit edilmişdir. Göstərilən hüquqlar şəxsin özündən ayrılmazdır. Heç kim şəxsi öz şəxsi hüquqlarından məhrum edə bilməz.

Konstitusiya təkəcə vətəndaşların şəxsi hüquqlarını təsbit etməklə kifayətlənmir. O, həm də şəxsi hüquqların real surətdə həyata keçirilməsinə hüquqi təminat verir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) tənzimlənməsində **inzibati hüququn** da müəyyən rolu vardır. Məsələn, ad şəxsi qeyri-əmlak hüququnun obyektlərindən biridir. Ad verilməsi və adın dəyişdirilməsi kimi məsələlər məhz inzibati hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə, inzibati hüquq normaları şəxsi hüquqların tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini də müəyyən edir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) tənzimlənməsində iştirak edən hüquq sahələrindən biri **ekologiyaya hüququ** hesab edilir. Ekologiyaya hüquq normaları ilə, hər şeydən əvvəl, ilk növbədə sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, sağlamlıq və həyat üçün əlverişli olan ətraf təbii mühitdə yaşamaq, ətraf təbii mühitin mənfi təsirindən sağlamlığı qorumaq və ekoloji məlumat almaq kimi ekoloji hüquqlar tənzimlənilir ki, bu hüquqlar şəxsi xarakterli hüquqlardır. Bu hüquqların tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanları müəyyən səlahiyyətlərə malikdir ki, həmin səlahiyyətlər ekologiyaya hüquq normaları ilə müəyyən edilir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) tənzimlənməsində **cinayət hüququnun** da əhəmiyyətini və rolunu qeyd etmək lazımdır. Cinayət hüququ ilə şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş ictimai münasibətlər

tənzimlənir. Bu hüquq sahəsi yalnız müvafiq münasibətləri, o cümlədən şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləmək yolu ilə öz vəzifəsini yerinə yetirə bilər¹.

Cinayət hüququ şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini necə tənzim edir? Cinayət hüququ cəmiyyət üzvlərinin («hamının və hər kəsin») üzərinə başqalarının şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına (məsələn, yaşamaq hüququna, şərəf və layəqət hüququna, sağlamlığın qorunması hüququna və s.) qəsd etməmək, cinayət törətməmək vəzifəsi qoyur. Cinayət hüququ şəxslərə eyni zamanda belə bir hüquq verir ki, əgər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına başqası tərəfindən qəsd olunarsa, onlar qəsd edənini cəzalandırılmasını tələb etsinlər. Göründüyü kimi, cinayət hüququ şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində iştirak edən tərəflər (şəxslər) üçün hüquq və vəzifələr müəyyən edir. Deməli, o, həmin münasibətləri tənzim edir. Axı, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, tənzimləmək müəyyən etmək deməkdir. Əgər müəyyən ictimai münasibət iştirakçıları (tərəfləri) üçün hüquq və vəzifələr müəyyən olunursa, onda həmin münasibət tənzimlənir.

Digər tərəfdən, cinayət hüququ şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına qəsd edən şəxslərə cəza verməklə, onları cəzalandırmaqla hədələyir. Hədələmək vasitəsilə şəxsləri o, cinayət etməkdən çəkindirir. Bu yolla cinayət hüququ cəmiyyətdə insanların davranışını tənzimləyir. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, cəza hədəsi (qorxusu) vasitəsilə şəxsləri cinayət etməkdən çəkindirməklə bağlı münasibətlər cinayət hüququnun tənzimləmə (nizamasalma) predmetinə aid olan münasibətlərdir².

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) tənzimlənməsində **mülki hüquq** xüsusi rol oynayır. O, bu məsələnin həllində kifayət dərəcədə fəal iştirak edir. O.S.İoffenin belə bir fikri ilə razılışmaq olmaz ki, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri mülki hüquqla yox, hüququn başqa sahələri ilə tənzimlənir³. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının mülki hüquqla tənzimlənməsi məsələsi xeyli müddətdir ki, alimlər arasında qızğın diskussiya predmetinə çevrilmişdir. Üstün və geniş yayılmış konsepsiyaya görə, **şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri mülki hüquqla həm tənzimlənir, həm də qorunur (müdafiə olunur)**. Bu məsələyə biz əvvəldə toxunmuşuq. Bir daha qeyd edərək göstəririk: o ictimai münasibət qoruna (müdafiə edilə) bilər ki, həmin münasibət hüquq norması ilə tənzimlənsin, mülki hüququn nizamasalma (tənzimləmə) predmetinə aid olsun; əgər ictimai münasibət qorunmazsa (müdafiə edilməzsə), onda ictimai münasibətin tənzimlənməsinin mənası olmazdı. İctimai münasibəti tənzimləmək elə həmin münasibəti qorumağın (müdafiə etməyin) forması və üsuludur.

**Şəxsi qeyri-əmlak
hüquqlarının
(münasibətlərinin)
qorunması və müdafiəsi**

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (münasibətləri) hüququn ayrı-ayrı sahələri tərəfindən tənzimlənməkdən başqa, həm də qorunur və müdafiə edilir. Mülki hüquq elmində göstərilir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları hüququn bir neçə sahəsi tərəfindən qorunur⁴. Söhbət hər şeydən əvvəl, konstitusiyaya hüququndan gedir.

¹ Naumov A.V. Cinayət hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 1998, s. 23.

² Naumov A.V. Cinayət hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 1998, s. 25.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967.

⁴ Малеина М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с. 5.

Konstitusiya hüququ şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (münasibətlərini) qoruyur və müdafiə edir.

Hüquqların (münasibətlərin) qorunması və müdafiə edilməsi dedikdə nə başa düşülür? Bu suala cavab vermək üçün ilk növbədə hüquqların (münasibətlərin) qorunmasının nə demək olduğunu izah edək.

Hüquqların (münasibətlərin) qorunması iki mənada işlədilir:

- geniş mənada;
- məhdud (bilavasitə) mənada.

Hüquqların (münasibətlərin) geniş mənada qorunması dedikdə, bütün hüquq normalarının tətbiqi başa düşülür. Bunun nəticəsində cəmiyyətdəki hüquqların (münasibətlərin) normal və maneəsiz inkişafı (mövcud olması) təmin edilir.

Hüquqların (münasibətlərin) məhdud (bilavasitə) mənada qorunması dedikdə, onların müdafiə olunması başa düşülür. **Hüquqların (münasibətlərin) müdafiə olunması** dedikdə isə yalnız elə üsul və vasitələr başa düşülür ki, onlar hüquq pozuntusuna yol verildiyi hallarda tətbiq edilir. Deməli, hüquqların (münasibətlərin) müdafiəsi anlayışından yalnız o halda danışmaq olar ki, hüquq pozuntusu törədisin¹.

Konstitusiya hüququ, hər şeydən əvvəl, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (münasibətlərini) qoruyur. Belə ki, əgər konstitusiya hüququ həmin hüquqları (münasibətləri) tənzimləyirsə, bu, onların qorunmasını ifadə edir. Çünki hüququn qorunması, ümumiyyətlə, hüququn tənzimlənməsi kimi başa düşülməlidir².

Konstitusiya hüququ şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (münasibətlərini) həm də müdafiə edir. Konstitusiyanın 26-cı maddəsinə görə, hər bir şəxs qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə edə bilər. Konstitusiya həm də hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə, o cümlədən məhkəmə müdafiəsinə təminat verir (26-cı maddənin 2-ci hissəsi, 60-cı maddənin 1-ci hissəsi).

Konstitusiya hər bir vətəndaşa hüquq verir ki, o, öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etsin. Şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına yol verilmir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasında və müdafiə edilməsində **cinayət hüququ** vacib rol oynayır. Bu hüquq sahəsinə daxil olan hüquq normaları yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, fiziki toxunulmazlıq hüququ və digər hüquqları qorumaq vasitəsidir. Bu normalarda nəzərdə tutulan sanksiyalar (cinayət-hüquqi sanksiyalar) şəxsiyyət, dövlət və cəmiyyət üçün daha mühüm sayılan hüquqları, o cümlədən şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını müdafiə edir. Cinayət-hüquqi sanksiyalar həmin hüquqlara qəsd edən ictimai təhlükəli əməllərlə mübarizəyə yönəlmişdir. Bu sanksiyalarda həyat və sağlamlıq, şəxsiyyətin azadlığı, ləyaqəti və şəxsi həyatın toxunulmazlığı əleyhinə olan ci-

¹ Sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatında mülkiyyət hüququna münasibətdə mülki hüquq tərifindən hüquqların qorunması (həm geniş mənada, həm də məhdud mənada) məhz bu planda izah edilir (məsələn, bax. *Венедиктов А.В.* Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР. М.-Л., 1954; *Замасцев А.Н.* Охрана социалистической собственности по советскому гражданскому праву; с. 9-30; *Нодфе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967, с. 473).

² *Мезрин Б.И.* Состав механизма охраны прав граждан // Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР, Свердловск, 1977, с. 47-59.

nayətlərə görə cəza növləri nəzərdə tutulur.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasında inzibati hüquq və ekologiya hüququ kimi hüquq sahələri də iştirak edir. **Inzibati hüquq** sağlamlıq kimi vacib nemət əleyhinə olan inzibati xəyata görə inzibati tənbeh tədbirləri nəzərdə tutur (IXM-in VII fəslı). Sağlamlığın qorunması kimi mühüm qeyri-əmlak hüququnun, sağlam ətraf mühıtdə yaşamaq hüququnun müdafiə edilməsində **ekologiya hüququnun** da müəyyən rolu vardır.

Mülki hüquq şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasında və müdafiə edilməsində xüsusi rol oynayır. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının mülki hüquq tərəfindən qorunmasına **mülki-hüquqi mühafizə (qoruma)**, müdafiə edilməsinə isə mülki-hüquqi müdafiə deyilir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) mülki-hüquqi müdafiəsi dedikdə, həmin hüquqlar pozulduğu hallarda onların mülki hüquqa xas üsullarla (mülki-hüquqi üsullarla) bərpa edilməsi və ya tanınması başa düşülür.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının mülki-hüquqi müdafiəsi üçün həmin hüquqların iki əsas əlamətə uyğun gəlməsi tələb edilir. **Birinci əlamət** şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının **bərpa olunmaq** xüsusiyyətinə malik olmasından ibarətdir. Pozulduğu hallarda həmin hüquqlar, bir qayda olaraq, **iddia qaydasında** bərpa olunur.

Bununla belə, bəzi hallarda pozulmuş şəxsi qeyri-əmlak hüququ (məsələn, övladlığa götürmə sırrının pozulması və s.), ümumiyyətlə, bərpa olunmur. Bu qəbıldən olan hüquqlar heç olmazsa, onların gələcəkdə pozulmasının aradan qaldırılması (qarşısının alınması) kimi əlamətə cavab verməlidir ki, mülki hüquqa müdafiə oluna bilsin.

İkinci əlamət isə şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının **şəxsi-fərdi yönümlü** olmasından ibarətdir. Bu əlamət onda ifadə olunur ki, həmin hüquqlar məxsus olduğu subyektin şəxsiyyətindən ayrılmazdır. Onları özgəninkiləşdirmək və başqa şəxslərə vermək olmaz. Digər tərəfdən şəxsi qeyri-əmlak hüquqları subyektin şəxsiyyətini fərdiləşdirir. Elə götürək obyektı şəxsi həyat olan qeyri-əmlak hüququnu. Dünyada elə iki şəxs (subyekt) tapmaq olmaz ki, onların şəxsi həyatı eyni olsun.

Qeyd etdik ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları subyektiv mülki hüquq kimi yalnız hüquq münasibətləri çərçivəsində mövcud olur və onun elementi kimi çıxış edir. Söhbət şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətlərindən gedir. Bunlar mütləq hüquq münasibətləridir. Buna görə də səlahiyyətli şəxsin (hüquq daşıyıcısının) subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını həmin münasibətlərdə qarşı (ikinci) tərəf rölunda çıxış edən istənilən borclu şəxs («hamı və hər kəs») poza bilər. Belə halda hüquq pozuntusu törədən şəxs konkret olaraq müəyyən olunur və onun üzərinə səlahiyyətli şəxsin subyektiv hüququnu bərpa etməyə yönələn hərəkətlər etmək vəzifəsi qoyulur. Bu zaman səlahiyyətli şəxs hüquq pozuntusu törədən konkret məlum şəxslə nisbi hüquq münasibətinə girir.

Deməli, səlahiyyətli şəxsə şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti çərçivəsində məxsus olan subyektiv mülki hüquq (şəxsi qeyri-əmlak hüququ) borclu şəxslərdən biri tərəfindən pozulana kimi həmin hüquq münasibəti mütləq xarakterə malik olur, göstərilən hüquq pozulduqda isə nisbi hüquq münasibətinə

çevrilir¹. Pozulmuş hüququ müdafiə etmək üçün isə mülki-hüquqi üsullardan istifadə olunur. Məsələn, ad hüququ subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. O, obyektə ad kimi qeyri-maddi nemət olan şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti çərçivəsində mövcud olur və həmin münasibətin elementi sayılır. Borclu şəxslər («hamı və hər kəs») səlahiyyətli şəxsə məxsus olan ad hüququnu pozmamalıdır. Səlahiyyətli şəxs isə ona məxsus ad hüququnu pozmadığı borclu şəxslərdən («hamıdan və hər kəsdən») tələb etmək hüququna malikdir. Mütləq hüquq münasibəti göz qabağındadır. Borclu şəxslərdən biri (məsələn, jurnalist) səlahiyyətli şəxsin ad hüququnu pozur (tutaq ki, mətbuatda adı təhrif edir). Bu zaman nisbi hüquq münasibəti yaranır. Səlahiyyətli şəxs bu pozuntunu aradan qaldırmaq üçün məhkəməyə müraciət edir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını mülki hüquqla müdafiə etmək üçün iki cür üsuldan (müdafiə üsulundan) istifadə olunur:

- ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulundan;
- xüsusi müdafiə üsulundan.

Ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulları odur ki, mülki hüquqların (həm əmlak, həm də qeyri-əmlak hüquqlarının) hamısı əsasən bu üsullarla müdafiə olunur. Özü də dərhal buradaca qeyd etməliyəm ki, ümumi üsulların bəzisi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində tətbiq edilə bilməz. Söhbət o müdafiə üsullarından gedir ki, onlar zərər çəkmiş şəxsin əmlak sferasını bərpa etmək məqsədi güdməsin.

Hüquqların tanınması şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində tətbiq olunan üsullardan biridir. Göstərilən üsul subyektiv hüquq hələ birbaşa pozulmadığı məqamlarda tətbiq edilir. Bu üsuldan o hallarda istifadə oluna bilər ki, şəxsin subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququna malik olması şübhə altına alınmış və ya subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququnun məxsusluğu barədə mübahisə yaranmış və ya subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququ inkar edilmiş və ya bu cür hərəkətlərin edilməsi üçün təhlükə yaranmış. Məlum məsələdir ki, göstərilən hallarda şəxslərin qarşılıqlı münasibətlərində qeyri-müəyyənlik yaranır, subyektiv qeyri-əmlak hüququnun normal həyata keçirilməsinə maneçilik törədilir. Bu zaman müdafiə üçün iddiaçı **hüququn tanınması barədə tələblə** məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə mübahisəli hüququn iddiaçıya məxsus olması barədə qərar qəbul edir. Bununla mübahisəli hüquq tanınır. Belə halda hüququn tanınması müdafiə üsulu kimi çıxış edir. Məsələn, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) müəllifin subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. Başqa hər hansı şəxs əsərin müəllifə yox, ona məxsus olmasını iddia edir. Bununla müəllifin əsərə olan müəlliflik hüququ barədə mübahisə yaranır. Müəllif əsərə olan müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə əsərə müəlliflik hüququnun müəllifə məxsus olması barədə qərar qəbul edir. Başqa bir misaldə şəxs qanunsuz olaraq ixtirarı öz adına rəsmiləşdirir. İxtirarın həmin yaradıcısı olan şəxs məhkəmədən ixtiraya müəlliflik hüququnun tanınmasını tələb edir.

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 314; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Подред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 730.

Hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısının alınması (dayandırılması, aradan qaldırılması) şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiə edilməsində istifadə olunan ümumi üsullardan biridir. Bu müdafiə üsulunun əsas məqsədi hüquqa zidd hərəkətin və ya hüququn pozulması üçün təhlükə yaradan hərəkətin qarşısını almaqdan ibarətdir. Məsələn, hər hansı şəxs əsər müəllifinin müəlliflik hüququnu təhrif edir. Müəllif həmin hərəkətlərin dayandırılmasını tələb edə bilər. Başqa bir misalda tanınmış və məşhur şəxsin adından icazəsiz olaraq sahibkarın istehsal etdiyi malın əmtəə nişanında və ya sahibkarın firma adında istifadə olunur. Şəxs bu hərəkətin dayandırılmasını tələb edə və onun adından icazəsiz istifadəni qadağan edə bilər.

Hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi ümumi müdafiə üsulu kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində istifadə edilə bilər. Bu üsulun həm yurisdiksiya formasında, həm də qeyri-yurisdiksiya formasında həyata keçirilməsi mümkündür.

Zərərin əvəzinin ödənilməsi ümumi müdafiə üsullarından biri olub, hüququ pozmuş şəxsdən (hüquq pozuntusu törətmiş şəxsdən) vurduğu zərərin əvəzinin alınmasını nəzərdə tutur. Bu müdafiə üsulundan şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində istifadə etmək olarmı? Axı, ümumi qaydaya görə, zərərin əvəzini ödəmə üsulunun vasitəsi ilə əmlak hüquqları müdafiə olunur. Başqa sözlə desək, zərərin əvəzini ödəmə əmlak hüquqlarının bilavasitə müdafiə üsulu hesab edilir. Buna görə də müəlliflərdən bəzisi zərərin əvəzini ödəməni şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində tətbiq edilən üsullar sırasına daxil etmiş¹.

Bununla belə, zərərin əvəzini ödəmə üsulu şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsi ilə sıx surətdə bağlı ola bilər. Belə ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının obyektinə olan qeyri-maddi nemətlər pozula bilər. Bunun nəticəsində hüququ pozulmuş şəxsə (zərərcəkən şəxsə) maddi (əmlak) zərər vurulur. Belə halda zərərcəkən şəxs ona vurulmuş zərərin əvəzinin (çəkdiyi xərclərin əvəzinin) ödənilməsinə tələb edə bilər. Bu tələbin zəruri əsaslarından biri isə qeyri-maddi nemətin pozulması hesab edilir. Bununla zərərin əvəzini ödəmə üsulu pozulmuş qeyri-maddi nemətin müdafiəsinə xidmət edir². Məsələn, sağlamlıq qeyri-maddi nemətdir. Fiziki şəxsə xəsarət yetirilir və onun sağlamlığı pozulur. Bunun nəticəsində həmin şəxs işə çıxmır, qazanıdan (gəlirdən) məhrum olur, habelə sağlamlığının pozulması ilə bağlı əlavə xərclər çəkir, o cümlədən müalicəyə, əlavə qidalanmaya, dərman alınmasına və s. xərclər çəkir. Zərərvuran şəxs çəkilən bu cür xərclərin əvəzini ödəməlidir³ (MM-in 1118-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə halda zərərin əvəzini ödəmək məsələsinin əsasını isə sağlamlıq kimi qeyri-maddi nemət təşkil edir.

¹ Гражданское право. Учебник. Том I / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 730-731.

² Гражданское право России. Курс лекций. Общая часть / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 2001, с. 283-284.

³ Hələ sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatında bəzi alimlər təklif edirdilər ki, əgər qeyri-maddi nemətin pozulması çəkilən xərc formasında zərər vurulmasına səbəb olarsa, onda zərərin əvəzi ödənilməlidir (məsələn, bax: Маленина М.И. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с.17).

Göründüyü kimi, şəxsi qeyri-maddi nemətlərin (şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının) pozulması nəticəsində maddi (əmlak) zərər vurularsa, onda zərərin əvəzini ödəmə kimi ümumi müdafiə üsulundan istifadə olunur. Bu zaman mülki qanunvericiliyin delikt məsuliyyətini tənzimləyən normaları tətbiq edilir (MM-in 9-cu bölməsi). Vurulmuş maddi (əmlak) zərərin əvəzi məhz həmin normalar əsasında ödənilir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində istifadə olunan ümumi üsullardan biridir. Bu üsulun şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsində xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır (mənəvi zərərin kompensasiyası barədə növbəti yarımbaşlıqda).

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları ümumi üsullardan başqa, həm də xüsusi üsullarla müdafiə edilir. Əgər ümumi müdafiə üsulları ilə həm əmlak, həm də qeyri-əmlak hüquqları təmin edilirsə, **xüsusi müdafiə üsulları ilə yalnız şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müdafiə olunur.**

Xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları odur ki, bu üsullar xüsusi olaraq şəxsi qeyri-əmlak hüquqları üçün müəyyən edilmişdir¹. Söhbət hər şeydən əvvəl, **tənzimləmə** kimi müdafiə üsulundan gedir. Bu üsulla şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz kimi qeyri-maddi nemətlər müdafiə edilir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası

Mənəvi zərərin kompensasiyası mülki-hüquqi müdafiə üsullarından biridir. Mülki-hüquqi müdafiə üsulu kimi onun əsas cəhətləri dərslinin «Mülki hüquqların müdafiəsi» adlı fəslində nəzərdən keçirilmişdir. (I cild, I kitab) Mənəvi zərərin kompensasiyası digər tərəfdən məsuliyyət tədbiridir. Bu baxımdan onun başlıca xüsusiyyətləri ilə dərslinin «Mülki hüquq məsuliyyəti» adlı fəslində tanış olmuşuq (I cild, II kitab).

Məhz bu baxımdan, mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı müəyyən hüquq münasibəti əmələ gəlir ki, həmin hüquq münasibəti delikt öhdəliyi kimi forma alır. Bu baxımdan mənəvi zərərin kompensasiyası barədə dərslinin delikt öhdəlikləri adlı fəslində söhbət açmışıq (II cild).

Bunlarla bərabər, mənəvi zərərin kompensasiyası şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiə etməyin ən effektiv və münasib üsuludur. Belə ki, həmin üsulla, bir qayda olaraq, pozulmuş şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müdafiə edilir. Başqa sözlə desək, mənəvi zərərin kompensasiyası kimi müdafiə üsulunun tətbiqi belə bir əsas halla məhdudlaşır ki, pozulmuş hüquq, adətən, şəxsi qeyri-əmlak xarakterinə malik olsun². Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, əgər vətəndaşın şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pozan hərəkətlərlə ona mənəvi zərər vurularsa, onda mənəvi zərərin kompensasiyası kimi müdafiə üsulu tətbiq edilir³. Bu üsulla vətəndaşa məxsus istənilən şəxsi qeyri-əmlak hüququ (qeyri-maddi nemət) müdafiə oluna bilər.

Sovet dövrünün qanunvericiliyi mənəvi zərərin kompensasiyası kimi müdafiə üsulunu tanımırdı. Amma bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyində şəxsi nemətlərin pozulmasına görə mənəvi zərərin pulla kompensasiya edilməsinin nəzərdə tutulmasına əsaslanaraq bəzi alimlər şəxsi hüquqların bu kimi müda-

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с. 320.

² Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 291

³ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.Н.Илларионовой и др. М., 1998.

fia üsulunun sovet qanunvericiliyində də formulə olunmasını təklif edirdilər¹.

Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində sovet qanunvericiliyi mənəvi zərərin kompensasiyası anlayışını tanımağa başladı². Mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi ilk dəfə mətbuat və digər kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunda nəzərdə tutuldu.

Son zamanlar Azərbaycan Respublikasında mənəvi zərərin kompensasiyası ilə bağlı məsələni tənzimləyən bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Bu aktların hansı qanunvericilik massivinə (sahəsinə) (məsələn, hərbi qanunvericilik sahəsinə, ekologiya qanunvericiliyi sahəsinə, KİV haqqında qanunvericiliyə və s.) aid edilməsindən asılı olmayaraq, mənəvi zərərin kompensasiyası həmişə mülki-hüquqi müdafiə üsulu kimi qalır³.

Mənəvi zərər dedikdə, fiziki şəxsin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pozan və yaxud fiziki şəxsə məxsus olan qeyri-maddi nemətlərə qəsd edən hərəkətlərlə ona verilən mənəvi və ya fiziki əzab-əziyyət (iztirab, sarsıntı) başa düşülür⁴. Mənəvi zərər özündə hər hansı bir əmlak elementi birləşdirmir. O, ya fiziki iztirab (əzab-əziyyət), ya da mənəvi iztirab (sarsıntı) deməkdir⁵.

Anlayışdan görürük ki, yalnız fiziki şəxslər mənəvi zərərin kompensasiyası⁶ barədə tələb irəli sürə bilərlər. Çünki ancaq onlara əzab-əziyyət (iztirab) verilə bilər. Məhz bu səbəbdən **hüquqi şəxslərin xeyrinə mənəvi zərərin kompensasiyası mümkün deyildir.** Belə ki, canlı bioloji və psixoloji (fizioloji) varlıq sayılmayan hüquqi şəxslərə nə mənəvi, nə də fiziki əzab-əziyyət (iztirab) vermək olar. Buna görə də **mənəvi zərərin kompensasiyası hüququna yalnız fiziki şəxslər malikdirlər.** Məhkəmə praktikası da məhz belə mövqedə durur⁷.

Mənəvi zərər qeyri-əmlak (qeyri-maddi) zərərdir. Lakin buna baxmayaraq o, pul formasında kompensasiya edilir, yəni mənəvi zərərin əvəzi pulla ödənilir. Bununla belə, mənəvi zərər puldan başqa, digər maddi formalarda da kompensasiya edilə bilər⁸. Buna görə də mənəvi zərərin kompensasiyası mülki-hüquqi müdafiə üsulu kimi əmlak xarakterlidir.

¹ Məsələn, bax: *Малеин Н.С.* Возмещение вреда, причиненного личности. М., 1965; *Белякова А.М.* Возмещение причиненного вреда. М., 1972; *Шымина М.Я.* Имущественная ответственность за моральный вред // Советское государство и право. 1970. № 1; *Малеина М.Н.* Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991.

² Məsələn, bax: p. 6, st. 7 и ст. 131. Основ гражданского законодательства. 1991 г.

³ Гражданское право России. Курс лекций. Общая часть / Отв. ред. *О.Н.Садиков*. М., 2001, с. 284.

⁴ RF ММ-дә (151-ci maddədə) və mülki hüquq barədə dərsləklərdə mənəvi zərərgə bu cür anlayış verilir. Məsələn, Гражданское право России. Учебник. Часть 1 / Под ред. *З.И.Цыбуленко*. М., 1998, с. 163; *Гусев А.Н.* Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 436.

⁵ *Беляцкий С.А.* Возмещение морального (неимущественного) вреда. М., 2005, с. 17

⁶ Mənəvi zərər barədə bax: *Малеин Н.С.* О моральном вреде // Государство и право. 1993. № 3; *Эрделевский А.М.* Компенсация морального вреда в России и зарубежом. М., 1997; *Менглиев Ш.* Возмещение морального вреда. Душанбе. 1998.

⁷ Bax: п. 2 постановления Пленума ВС РФ от 18 августа 1992 г. «О некоторых вопросах, возникающих при рассмотрении судами дел о защите чести и достоинства граждан, а также деловой репутации юридических лиц» // Сборник постановлений Пленума Верховного Суда РФ. 1961-1996. М., 1997, с. 117.

⁸ Bax: п. 10 постановления Пленума Верховного Суда РФ «Некоторые вопросы применения законодательства о компенсации морального вреда» от 20 декабря 1994 г. // ВС РФ. 1995. № 3.

Mənəvi zərərin kompensasiyası pul formasında həyata keçirilsə də, kompensasiya mənəvi zərərin dəqiq pul ölçüsünü ifadə etmir. Başqa sözlə desək, **kompensasiya mənəvi zərərin pul ekvivalenti deyildir.** Məsələ burasındadır ki, zərərin əvəzinin ödənilməsi pozulmuş nemətin onun pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətə gətirilməsidir. Deməli, belə çıxır ki, sözdün əsl mənasında mənəvi zərərin əvəzi ödənilmir. Pul ekvivalenti əmlak (maddi) zərərinə aradan qaldırmaq qabiliyyətinə malik olsa da, mənəvi zərərin əvəzini ödəmək iqtidarında deyildir. Şərəf və ləyaqətin pozulması nəticəsində şəxsin ruhi dinclik və əmin-amanlığı əlindən alınır. Bunu necə pulla qiymətləndirmək və əvəz etmək, alıb-satmaq olar?

Zərərcəkənin düşdüğü mənəvi zərəri restitüsiya etmək, yəni pozulmuş neməti (şərəfi, ləyaqəti və ya işgüzar nüfuzu) onun pozulmasından əvvəl mövcud olan vəziyyətinə gətirmək (bərpa etmək), zərəri yox etmək qeyri-mümkündür. Lakin necə olur-olsun şərəf və ləyaqəti ləkələnmiş zərərcəkən şəxsi təmin etmək lazımdır. Bunun ən münasib vasitəsi puldur. Belə halda pul zərərcəkən şəxsi təmin etmək vasitəsi kimi çıxış edir. Amma ödənilən pul məbləği burada **restitüsiya yox, kompensasiya rolunu** oynayır.

Fiziki şəxsə mənəvi zərər ona məxsus olan qeyri-maddi nemətin (məsələn, həyatın, sağlamlığın və s.) pozulması nəticəsində vurulur. Belə ki, birinci olaraq qeyri-maddi nemətin özünə qeyri-əmlak zərəri vurulur. Bunun nəticəsində zərərcəkən şəxs iztirab (sarsıntı) keçirir, əzab-əziyyətə düşür. Əzab-əziyyət (iztirab) çəkmək isə mənəvi zərər deməkdir. Məsələn, hər hansı şəxs başqa şəxsin sağlamlıq kimi qeyri-maddi nemətinə xəsarət yetirir. Bunun nəticəsində onun sifəti eybəcər hala düşür. Bu, sağlamlıq kimi qeyri-maddi nemətin özünə vurulan qeyri-əmlak zərəridir. Şəxs sifətinin eybəcər hala düşməsindən əzab-əziyyət çəkir, iztirab və sarsıntı keçirir. Bu isə ona vurulmuş mənəvi zərəri ifadə edir.

Mənəvi zərər xüsusən mənəvi cəhətdən iztirab keçirmədən (əzab-əziyyət çəkmədən) ifadə oluna bilər. Mənəvi iztirab keçirmənin (əzab-əziyyət çəkmənin) isə formaları müxtəlifdir. Həmin formalara aiddir: qohumlarını itirməsindən şəxsin mütəəssir olması; fəal ictimai həyat sürməyin mümkün olmamasından şəxsin həyəcanlanması, sarsıntı keçirməsi; iş yerini itirməsindən, yəni işdən çıxarılmasından şəxsin mütəəssir olması; şəxsin ailə, həkim sirrinin açılmasından həyəcanlanması və sarsıntı keçirməsi; vətəndaşın şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən yalan məlumatların yayılmasından həyəcanlanması, sarsıntı keçirməsi; şəxsin hər hansı bir hüquqdan məhrum edilməsindən mütəəssir olması; əlil (şikəst) olmasından şəxsin həyəcanlanması və sarsıntı keçirməsi; xarici görkəminin dəyişməsindən (məsələn, sifətinin eybəcər hala salınmasından) şəxsin həyəcanlanması və əzab-əziyyət çəkməsi. Məsələn, hər hansı bir şəxsin impotent olmasına görə uşağı olmur. Həmin şəxsə yaxın olan başqa bir şəxs onun ailə sirrini (həkim sirrini) yayır. Bundan həmin şəxs çox müqəssir olur, sarsıntı keçirir. Bu isə mənəvi cəhətdən iztirab keçirmənin formalarından biridir.

Mənəvi zərər fiziki cəhətdən iztirab keçirmədən (əzab-əziyyət çəkmədən) də

ifadə oluna bilər¹. Hər hansı şəxsin digər şəxsə xoşagəlməz və dözülməz də-
rəcədə ağırlar yetirməsi fiziki cəhətdən əzab-əziyyəti (iztirabı) ifadə edir (mə-
sələn, yandırma, güclü qaşım və s.).

Mənəvi zərərin kompensasiyası dedikdə, mənəvi zərərin əvəzinin ödənil-
məsi başa düşülür. Əvəz ödəmənin miqdarı isə məhkəmə tərəfindən müəyyən
edilir. Məhkəmə bu məsələni həll edərkən nəzərə alır: zərərchəkmış şəxsin ke-
çirdiyi fiziki iztirabın xarakter və dərəcəsini; şəxsin keçirdiyi mənəvi iztirabın
xarakterini; zərərchəkmış şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini.

Mənəvi zərəərə görə əvəz ödəmənin miqdarını (pul məbləğini) müəyyənləş-
dirmək çox mürəkkəb işdir. Qanun mənəvi zərəərə görə zərərvuran şəxsədən
alınan pul məbləğinin müəyyənləşdirilməsi barədə hər hansı meyar nəzərdə
tutmur və həmin məsələnin tam həllini məhkəmənin öhdəsinə buraxır, onun
ixtiyarına verir.

Çox vaxt zərərchəkmə şəxs mənəvi zərərin kompensasiyası barədə məhkə-
məyə verdiyi iddia ərizəsində pul məbləğinin miqdarını əslində olduğundan yu-
xarı və yüksək, həqiqi miqdarından (məbləğindən) artıq göstərir. Belə ki, onun
göstərdiyi məbləğ işin hallarına açıq-aşkar uyğun gəlmir. Bu isə zərərchəkmə
şəxsin (iddiaçının) öz hüququndan sui-istifadə etməsinə gətirib çıxarır. Hüquq-
dan sui-istifadə xüsusi xarakterli mülki hüquq pozuntusudur.

Mənəvi zərəərə görə ödənilməli olan pul məbləğinin miqdarı işin konkret hal-
larından asılıdır. Buna görə də həmin halların qiymətləndirilməsinə məhkəmə-
nin ağılabatan və ölçülüb-biçilməsi yanaşması tələb edilir. Pul məbləği zərərchə-
kmə şəxsin keçirdiyi iztirabın (çəkdiyi əzab-əziyyətin) dərəcəsinə uyğun olmalı-
dır. Məhkəmə elə qərar çıxarmalıdır ki, pul məbləğinin miqdarı əslində olduğu
miqdardan yüksək və həqiqi miqdardan artıq olmasın. Əvəz ödəmənin miqdarı
zərərchəkmənin əsassız varlanmasına (əsassız pul əldə etməsinə) gətirib çıxar-
mamalıdır.

Mənəvi zərərin kompensasiyası barədə mübahisələri həll edərkən məhkəmə
aydınlaşdırmalıdır: hansı vəziyyətdə, hansı hərəkətlərlə və nə vaxt şəxsə mənə-
vi zərəər vurulmuşdur; mənəvi zərərvuran şəxsin təqsirlilik dərəcəsi; mənəvi zə-
rər konkret olaraq nədə ifadə olunur; zərərchəkmə şəxs hansı mənəvi və ya fiziki
iztirablar (sarsıntılar) keçirmişdir; işin əhəmiyyət kəsb edən digər halları.

**Mənəvi zərəər əmlak zərərinin əvəzinin ödənilməsindən asılı olmayaraq
kompensasiya edilir və əmlak zərərinə görə əvəz ödəmənin miqdarından
asılı edilə bilməz².** Belə ki, əgər eyni bir şəxsə həm mənəvi, həm də əmlak zə-
rəri vurularsa, zərərvuran şəxs hər iki zərəər növünün əvəzini ödəməlidir. Bu o
deməkdir ki, mənəvi zərəər əmlak zərəri ilə bərabər və yanaşı kompensasiya

¹ Fiziki və ya mənəvi iztirabın formaları barədə bax: n. 1и 2 постановления Пленума Верховного Суда РФ «Некоторые вопросы применения законодательства о компенсации морального вреда» от 20 декабря 1994 г. // БВС РФ. 1995. № 3, с. 9; Малени Н.С. О моральном вреде // Государство и право 1993. № 3; Гражданское право России. Учебник. Часть 1 / Под ред. З.И.Цыбуленко. М., 1998, с. 165-166; Гусев А.И. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 437-438.

² Жуикова В. Возмещение морального вреда // Бюллетень Верховного Суда РФ. 1994. № 11, с. 15-16; Гражданское право России. Учебник. Часть 1 / Под ред. З.И.Цыбуленко. М., 1998, с. 167; n. 8 постановления Пленума Верховного Суда РФ «Некоторые вопросы применения законодательства о компенсации морального вреда» от 20 декабря 1994 г. // БВС РФ. 1995. № 3.

edilə bilər. Mənəvi zərərin müstəqil surətdə də kompensasiya edilməsi mümkündür.

Qeyd etdik ki, mənəvi zərərin kompensasiyası kimi mülki-hüquqi müdafiə üsulu ilə, bir qayda olaraq, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müdafiə olunur. Yalnız qeyri-maddi (mənəvi) nemətlərin, o cümlədən şərəf, ləyaqət və ya işgüzar nüfuz kimi nemətlərin pozulması belə pozuntu nəticəsində vurulmuş mənəvi zərəərə görə zərərchəken şəxsin kompensasiya almaq hüququnu yaradır¹. Bu üsulla əmlak hüquqları müdafiə oluna bilərmi? Bu suala cavab olaraq qeyd etməliyik ki, qanunda vətəndaşların əmlak hüquqlarını pozan hərəkətlərlə vurulan mənəvi zərərin kompensasiya edilməsi barədə göstəriş vardır. Söhbət «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda ifadə olunan göstərişdən gedir². Həmin qanunda göstərilir ki, istehlakçıların hüquqları (o cümlədən əmlak hüquqları) istehsalçı (icraçı, satıcı) tərəfindən pozularsa, **istehlakçıya dəyən mənəvi ziyan təqsirkar tərəfindən ödənilməlidir**. Bununla göstərilən qanun müqavilə münasibətləri sahəsində mənəvi zərəərə görə mülki-hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutur. Həmin müqavilələrə aiddir³: alqı-satqı müqaviləsi; əvəzsiz istifadə (ssuda) müqaviləsi; yaşayış evinin kirayə müqaviləsi; podrat müqaviləsi; daşıma müqaviləsi; komissiya müqaviləsi; saxlama müqaviləsi; maliyyə xidməti göstərilməsi üzrə müqavilələr və s. Əgər istehlakçıların bu müqavilələrdən irəli gələn əmlak hüquqlarını pozan hərəkətlə (hərəkət etməklə) onlara mənəvi zərər vurularsa, onda həmin zərərin əvəzi ödənilməlidir. Məsələn, kirayəçinin kirayə müqaviləsi üzrə kirayəyə götürdüyü yaşayış evi yandırılır. Bununla kirayə verənin (mülkiyyətçinin) mülkiyyət hüququ pozulur. Bundan mütəəssir olan mülkiyyətçi mənəvi iztirablar (sarsıntılar) keçirir və ona mənəvi zərər vurulur. Belə halda əmlak zərəri ilə bərabər, mənəvi zərərin də əvəzi ödənilməlidir.

Başqa bir misaldə sərnişin daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcı təqsirli hərəkətlə yol verərək sərnişinin təyinat yerinə çatdırılmasını gecikdirir; bu səbəbdən sərnişin son dərəcə əhəmiyyəti olan müəyyən tədbirdə iştirak edə bilər. Buna görə daşıyıcıdan cərimə alınır. Bundan əlavə, sərnişin (istehlakçı) ona vurulmuş mənəvi zərərin kompensasiyasını tələb edə bilər (vacib tədbirə gecikdiyi üçün ona mənəvi zərər vurulur).

Bir qayda olaraq, zərərvuranın **təqsiri olduqda**, mənəvi zərər kompensasiya edilir. Bununla belə, bəzən mənəvi zərərin əvəzi zərərvuran şəxsin təqsirindən asılı olmayaraq ödənilir. Məsələn, sərnişin daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcı sərnişinin sağlamlığına zərər vurur. Daşıyıcı yüksək təhlükə mənbəyi kimi təqsirdən asılı olmayaraq məsuliyyət daşıyır (MM-in 1108-ci maddəsinin 1-ci bəndi). O, təqsirdən asılı olmayaraq sərnişinin sağlamlığına vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir. Belə halda həm də mənəvi zərərin kompensasiyasına yol verilir.

¹ Эрделевский А.М. Моральный вред и компенсация за страдания. М., 1997, с.91.

² «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 12-ci maddəsi.

³ Вах: п. 1 постановления Пленума Верховного Суда РФ «О практике рассмотрения судами дел о защите прав потребителей» от 29 сентября 1994 г. // Бюллетень Верховного Суда РФ. 1995. № 1, с. 4; 1997, № 3, с. 4.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi

Subyektiv mülki hüquq kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları sosial dəyərə malikdir. Hüquqların sosial dəyərə malik olması özünü yalnız o halda büruzə verə bilər ki, onlar həyata keçirilsin, realizə olunsun, gerçəkləşdirilsin.

Məhz həyata keçirilmə prosesində subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının sosial dəyəri üzə çıxır, müəyyən edilir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi dedikdə, səlahiyyətli şəxsin həmin hüququn məzmununu təşkil edən hüquqi imkanları (səlahiyyətləri) gerçəkləşdirməsi başa düşülür. Söhbət səlahiyyətli şəxsin tələb etmək, müdafiə və istifadə etmək kimi üç hüquq imkanını (səlahiyyəti) həyata keçirməsindən gedir. Məsələn, müəlliflik hüququ şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Müəllif (səlahiyyətli şəxs) tələb edir ki, cəmiyyət üzvləri («hamı və hər kəs») onun müəlliflik hüququnu pozan hərəkətlərdən çəkinsinlər (**tələb etmək hüquqi imkanı**). Əgər müəllifin müəlliflik hüququ pozularsa, onda o, pozulmuş hüququ müdafiə edir (**müdafiə etmək imkanı**). Müəlliflik hüququndan istifadə etməklə əsərin yaradıcısı olan şəxs cəmiyyətdə özünü müəllif kimi tanıdır (**istifadə hüquqi imkanı**).

Subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi müəyyən bir proses deməkdir. Bunun nəticəsində səlahiyyətli şəxs malik olduğu hüquqi imkanlar (səlahiyyətlər) əsasında öz tələbat və ehtiyacını təmin edir.

Səlahiyyətli şəxs subyektiv qeyri-əmlak hüquqlarını öz mənafə və maraqlarını təmin etmək üçün həyata keçirir. Özü də hüquqlar onun istək və mülahizəsinə görə realizə olunur.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsinin həm ümumi, həm də xüsusi həddi vardır. Ümumi hədd ondan ibarətdir ki, dövlət və ictimai təhlükəsizliyin, ictimai qaydanın, cəmiyyətin sağlamlığının və mənaəviyyatının qorunması, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının, şərəf və təmiz adının müdafiəsi üçün zəruri olduqda mülki hüquqlar yalnız qanunla məhdudlaşdırıla bilər (MM-in 6-cı maddəsinin 3-cü bəndi).

Subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququnun ümumi həddinin pozulmasına **hüquqdan sui-istifadə** deyilir. Hüquqdan sui-istifadənin formalarından biri **şikana** adlanır. Şikana dedikdə, müəyyən bir şəxsin yalnız və yalnız başqa şəxsə ziyan vurmaq niyyəti ilə həyata keçirdiyi hərəkət başa düşülür (MM-in 16-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, telefonla danışmaq hər kəsə məxsus olan qeyri-əmlak hüququdur. Əgər şəxs başqa şəxsin rahatlığını pozmaq məqsədi ilə günün müxtəlif vaxtlarında dəfələrlə telefonla zəng edib onu hədələyər və təhqir edərsə, bu hərəkət şikana hesab edilir. Belə ki, şəxsin telefon aparatından qəsdən başqa şəxslərin rahatlığını pozmasına yol verilmir.

Xüsusi hədd onunla xarakterizə olunur ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının ayrı-ayrı növləri qanunda nəzərdə tutulan bəzi hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, yazışma, telefon danışmaları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlini saxlamaq hüququ cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bi-

lər¹. Başqa bir misalda fiziki şəxsin qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada öz adını dəyişdirmək hüququ vardır (MM-in 26-cı maddəsinin 4-cü bəndi). Bununla ad hüququnun həyata keçirilməsinin xüsusi həddi müəyyən edilir.

Bununla belə, qanun şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının konkret növlərinin həyata keçirilməsinin xüsusi hədlərini müəyyən etmir, hüquq daşıyıcısı olan səlahiyyətli şəxsin mümkün davranış həddinin özünü qaydaya salmır və nizamlamır. Qanun yalnız **şəxsi sferaya kənar şəxslərin müdaxilə etməsinin və qarışmasının sərhədlərini müəyyənləşdirir**² (bu cəhət şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsinin xüsusiyyəti hesab edilir). Əgər bu sərhədlər pozularsa, onda təqsirkar şəxsə mülki-hüquqi sanksiyalar (mülki-hüquqi tədbirlər) tətbiq olunur. Məsələn, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına qəsd etmək qadağandır³; şəxsi həyata müdaxilə etmək qadağandır⁴; öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanmasına, saxlanmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir⁵ və s. Göründüyü kimi, şəxsi sferaya müdaxilə olunmağın sərhədləri müəyyənləşdirilir və əgər bu sərhədlər pozularsa, təqsirkar şəxslər məsuliyyətə cəlb edilir.

Səlahiyyətli şəxs subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını elə həyata keçirməlidir ki, bu, **başqa şəxslərin hüquqlarını pozmasın**.

Fiziki şəxslər üçün təkcə subyektiv qeyri-əmlak hüquqları müəyyənləşdirilmir. Onların həm də real surətdə həyata keçirilməsinə **Konstitusiyaya səviyyəsində hüquqi təminat verilir**.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsinin başqa bir xüsusiyyəti də vardır. Belə ki, mülki hüquqlar, bir qayda olaraq, nümayəndənin (təmsilçinin) vasitə və köməyi ilə həyata keçirilir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına gəldikdə isə qeyd etməliyə ki, onların, adətən, nümayəndənin vasitəsilə həyata keçirilməsi mümkün olmur. Bu, onunla izah edilir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları **son dərəcə şəxsi xarakter daşıyır**. Məsələn, yaşamaq hüququ, ad hüququ, şərəf və ləyaqət hüququ və digər qeyri-əmlak hüquqlarını nümayəndənin köməyi ilə necə həyata keçirmək olar? Bunu hətta təsəvvürə gətirmək mümkün deyildir.

§ 3. Mülki hüquqda şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının növləri

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının təsnifinin əsasları

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vahid sistemini müəyyənləşdirməyin həm praktiki, həm də nəzəri əhəmiyyəti vardır. Vahid sistem şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının mülki-hüquqi tənzimlənməsi və müdafiə edilməsi üçün vacib rol oynayır. Digər tərəfdən həmin sistem imkan verir ki, kənar şəxslərin müdaxiləsindən vətəndaşların şəxsi (fərdi) sferasını təmin etməklə və qorumaqla bağlı olan münasibətlərin dairəsi müəyyənləşdirilsin.

¹ Konstitusiyanın 52-ci maddəsinin 4-cü hissəsi.

² Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 315; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 730.

³ Konstitusiyanın 31-ci maddəsinin 2-ci hissəsi.

⁴ Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin 2-ci hissəsi.

⁵ Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin 3-cü hissəsi.

Amma indiyə kimi qanunvericilikdə şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vahid sistemi müəyyən olunmur. Düzdür, bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Rusiya Federasiyasının MM-nin 150-ci maddəsində şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (qeyri-maddi nemətlərin) təxmini və qəti olmayan siyahısı verilmişdir. Lakin bu maddə şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vahid sistemini əks etdirmir.

Mülki hüquq elmində (doktrinasında) da indiyə kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vahid sistemi müəyyən edilməmişdir. Bu bəaredə sivilist alimlər yekdil fikir söyləməlidir. Məsələn, alimlərdən T.A.Faddayeva¹, M.N.Maleina² və D.I.Şerstobitov³ şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını üç, L.O.Krasavçikova⁴ iki qrupa bölür. Özü də onların verdikləri təsniflər iki meyara əsaslanır: birincisi, şəxsi-qeyri əmlak hüquqlarının güddüyü və yönəldiyi məqsəd; ikincisi, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının obyektı (predmeti).

Biz, alimlərin verdikləri təsniflərdən hansının üstün cəhətə malik olması bəradə fikir söyləmək niyyətində deyilik. Qeyd etmək lazımdır ki, onlardan hər birinin özünün həm üstün, həm də çatışmayan cəhətləri vardır. Şübhə yoxdur ki, verilən təsniflərin mahiyyəti eynidir. Onlara əsaslanaraq biz, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını üç qrupa bölürük:

- şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları;
- şəxsiyyətin fiziki mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları;
- şəxsiyyətin mənəvi-sosial əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları.

Şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları həmin hüquqların daşıyıcısı olan səlahiyyətli şəxsin cəmiyyətdəki sosial-hüquqi vəziyyətini xarakterizə edir, onu fərdiləşdirərək təkrar olunmaz sosial varlığa çevirir. Bu qrup şəxsi hüquqlar vətəndaşın şəxsiyyətinə təkraredilməz çalar, müstəsna rəng və kolorit verir. Onlara aiddir:

- ad hüququ;
- şərəf hüququ;
- ləyaqət hüququ;
- işgüzar nüfuz hüququ və s.

Şəxsiyyətin fiziki mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları elə hüquqlardır ki, onların vasitəsilə vətəndaşın şəxsi fiziki toxunulmazlığı təmin edilir. Bu qrup hüquqlara aiddir:

- yaşamaq hüququ;
- sağlamlığın qorunması hüququ;
- sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
- azadlıq hüququ;

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 316.

² Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калпина; А.И.Масляева М., 1998. с. 134; Маленина М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с. 20-78.

³ Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, 729.

⁴ Красавчикова Л.О. Понятие и система личных неимущественных прав граждан в гражданском праве. Екатеринбург. 1994, с. 53-76; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.Илларионовой и др. М., 1998, с. 14.

- şəxsi toxunulmazlıq hüququ;
- sərbəst hərəkət etmək hüququ;
- yaşayış yeri seçmək hüququ və s.

Şəxsiyyətin mənəvi-sosial əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vətəndaşın daxili dünyasının və aləminin, onun şəxsi həyat sirlirinin toxunulmazlığını təmin etmək məqsədi güdür. Bu qrupa daxil olan hüquqlar şəxsiyyətin cəmiyyətdəki sərbəstliyini təmin edir:

- şəxsi həyat sirlirini saxlamaq hüququ;
- rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlirini saxlamaq hüququ;
- şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ;
- şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ və s.

İndi də gəlin, göstərilən hüquqların əsas və başlıca cəhətləri ilə tanış olaq və onlara qısaca mülki-hüquqi xarakteristika verək.

Şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları

Ad hüququ vətəndaşın şəxsiyyətini fərdiləşdirməyə imkan verən əsas və başlıca hüquqdur. Bu hüquq şəxsiyyətin mülki-hüquqi vəziyyətini fərdiləşdirir.

Ad hüququ fiziki şəxsin **mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan hüquqlardan** biridir¹. Belə ki, şəxslər mülki-hüquq qabiliyyətinin tərkibinə aid edilən bir

sıra əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına malik ola bilərlər. Bu hüquqlardan biri ad hüququ adlanır.

Ad hüququ bir sıra beynəlxalq hüquqi sənədlərdə təsbit olunmuşdur. Məsələn, «Mülki və siyasi hüquqlar barədə beynəlxalq pakt»da göstərilir ki, hər bir uşaq dərhal qeydiyyatla alınmalı və ada malik olmalıdır.

Ad hüququ **subyektli mülki hüquqlardan** biridir. O, cəmiyyətdə fiziki şəxsi fərdiləşdirən mütləq, ayrılmaz şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. Bu hüququn əsas təyinatı fiziki şəxsi hüquqi cəhətdən fərdiləşdirməkdən ibarətdir.

Ad hüququnun obyektı addan ibarətdir. **Ad şəxsi qeyri-maddi nemətdir.** İncilabaqədərkı Rusiya alimi İ.A.Pokrovski yazırdı ki, ad şəxsiyyətin nişanəsi olub, insanı başqalarından fərqləndirir; şəxsin bütün xarici və daxili keyfiyyətləri məhz onun adı ilə bağlıdır. Nə qədər şəxsiyyətin daxili aləmi və mənəvi dünyası zəngindir, onun adı bir o qədər yüksəkdə durub, qiymətlidir. İnsanı addan məhrum etmək olmaz. O, insanın özündən ayrılmazdır.

Mülki qanunvericilikdə ad hüququnun tənzimlənməsinə ayrıca norma həsr olunmuşdur (MM-in 26-cı maddəsi). 1964-cü il MM-də ad hüququnu xüsusi olaraq nizama salan hüquq normasına rast gəlmirik. MM-in ad hüququnu xüsusi olaraq tənzimlənməsini nə ilə izah etmək olar?

Bildiyimiz kimi, fiziki şəxslər mülki (əmlak) dövriyyənin iştirakçısıdır. İştirakçı kimi **fiziki şəxsin mülki-hüquqi statusunun** müəyyən edilməsində onun adı mühüm rol oynayır. Axı, ad şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə imkan verən vasitədir. Ayrıca götürülmüş hər bir şəxsin fərdiləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, məhz onun adı ilə həyata keçirilir.

¹ Гражданское право России. Курс лекций. Общая часть / Отв. ред. О.Н.Сидихов. М., 2001, с. 115.

² Покровский И.А. Проблемы гражданского права. М., 1998, с. 12.

Fiziki şəxsin adı ilə onun əmlak mənafeyi bağlıdır. O, öz adı ilə mülki (əmlak) dövriyyənin iştirakçısı olur, yəni mülki hüquq və vəzifələri öz adı ilə əldə edir və həyata keçirir (MM-in 26-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Ad iki mənada işlədilir: məhdud mənada; geniş mənada.

Məhdud mənada ad dedikdə, fiziki şəxsin öz xüsusi adı başa düşülür. Məsələn, Əli, Cəfər, Sona, Nadir və s. məhdud mənada adı ifadə edir. Məhdud mənada ad mülki hüquq baxımından əhəmiyyət kəsb etmir.

Geniş mənada ad dedikdə isə fiziki şəxsin adı, atasının adı və soyadı başa düşülür. Bu mənada **fiziki şəxsin adı addan, ata adından və soyaddan** ibarətdir (MM-in 26-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, Əliyev Əli Əli oğlu, Cəfərov Məhəmməd Qafar oğlu və s. Mülki hüquqda ad məhz geniş mənada işlədilməli və başa düşülməlidir. Məhz geniş mənada ad mülki hüquq baxımından əhəmiyyətə malikdir, yəni fiziki şəxs geniş mənada adı ilə mülki hüquq və vəzifələr əldə edir və həyata keçirir, mülki (əmlak) dövriyyədə iştirak edir.

Fiziki şəxsin imzası da geniş mənada ad anlayışına daxildir. İmza adın komponentidir¹. O, fiziki şəxsi eyniləşdirməyə və fərdiləşdirməyə imkan verən vasitədir. İmza seçməkdə şəxs müstəqil və sərbəstdir.

Beləliklə, «geniş mənada fiziki şəxsin adı» anlayışı dörd komponentdən (elementdən) ibarətdir: fiziki şəxsin adından; fiziki şəxsin atasının adından; fiziki şəxsin soyadından; fiziki şəxsin imzasından².

Fiziki şəxsin ad hüququ müəyyən məzmunu malikdir. **Ad hüququnun məzmunu** dedikdə, onun ibarət olduğu üç səlahiyyət (hüquqi imkan) başa düşülür. Onlara aiddir: sahiblik səlahiyyəti; istifadə səlahiyyəti; sərəncam səlahiyyəti. Bunlar ad hüququnun məzmununu təşkil edən elementlərdir.

Sahiblik səlahiyyəti onu ifadə edir ki, fiziki şəxsin rəsmi sənədlərdə nəzərdə tutulan ada malik olmaq hüququ vardır. Rəsmi sənədlər dedikdə, şəxsiyyət vəsiqəsi, pasport, hərbi билет, yaş kağızı, doğum haqqında şəhadətnamə və s. başa düşülür. Fiziki şəxsin adı Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Dövlət Qeydiyyatı (VVADQ) orqanlarında qeyd olunur.

İstifadə səlahiyyəti onu ifadə edir ki, fiziki şəxs başqa şəxslərdən öz adına uyğun olaraq ona müraciət etmələrini tələb etmək hüququna malikdir. Fiziki şəxsin adı həm onu daşıyan şəxsin özü üçün, həm də bütün digər şəxslər üçün məcburidir.

İstifadə səlahiyyəti fiziki şəxsə imkan verir ki, o, qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada təxəllüsdən (uydurma addan) istifadə etsin (MM-in 26-cı maddəsinin 3-cü bəndi). Bəzi yaradıcı sənət adamları (yazıçılar, artistlər) özlərinin peşəkar fəaliyyətinin spesifikasiyinə görə təxəllüsə əl ata bilərlər. Məsələn, qanunda göstərilir ki, müəllifin ad hüququna görə, o, əsərdən təxəllüslə istifadə edə bilər³. Müəllifin ad hüququ həm də imkan verir ki, o, əsərdən adsız (anonim) istifadə etsin.

Bunlardan əlavə, fiziki şəxsin öz adından başqa şəxslərin istifadəsinə icazə

¹ Гражданское право. Учебник. Часть I / Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Масляева. М., 1997, с. 138.

² Bəzi xarici ölkələrdə atasının adı və ya soyad kimi elementlər fiziki şəxsin ad anlayışına daxil edilmir. Məsələn, İslandiyaada soyad kimi elementdən istifadə olunmur.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 14-cü maddəsi.

vermək imkanı da istifadə səlahiyyətini ifadə edir. Məsələn, məşhur futbolçu, XX əsrin futbol kralı Pele öz adından istifadə olunmasına razılıq vermişdi («Pele kofesi»).

Sərəncam səlahiyyəti onu ifadə edir ki, fiziki şəxs qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada öz adını dəyişdirə bilər (MM-in 26-cı maddəsinin 4-cü bəndi). **Adın dəyişdirilməsi** dedikdə, «ad» anlayışına daxil olan üç elementi (adın, ata adının və soyadın) ya bir dəfədə bütün hamısının ya da onlardan birinin və ya ikisinin dəyişdirilməsi başa düşülür¹. Məsələn, doğulan zaman şəxsə qoyulan ad yetkinlik yaşına çatdıqda onun xoşuna gəlmir. O, adını dəyişdirmək qərarına gəlir. Başqa bir misalda qız nikah bağlanan zaman öz soyadını saxlayır, ərinin soyadını qəbul etmir. Nikah bağlandıqdan müəyyən müddət keçdikdən sonra o, soyadını dəyişib, ərinin soyadını götürür. Belə halda ad anlayışının soyad kimi elementi dəyişdirilir. Başqa bir misalda vətəndaş onu tərbiyə edən ögey atasının soyadını götürür. Belə halda da soyad kimi element dəyişdirilir. Digər bir misalda isə vətəndaş onu böyüdüüb başa çatdıran ögey atasının adını qəbul edir. Bu zaman vətəndaşın ata adı dəyişdirilir. Başqa bir misalda ata öz adını dəyişdirir. Buna uyğun olaraq övladı da ata adını dəyişdirir.

Beləliklə, fiziki şəxsin öz adının dəyişdirilməsi ifadə edir:

- ya fiziki şəxsin adının dəyişdirilməsini;
- ya fiziki şəxsin ata adının dəyişdirilməsini;
- ya fiziki şəxsin soyadının dəyişdirilməsini;
- ya da bir dəfədə onların hamısının və ya ikisinin birlikdə dəyişdirilməsini.

Fiziki şəxsin adını dəyişdirməsi onun əvvəlki adı ilə daşdığı vəzifələrin (öhdəliklərin) xitam edilməsinə səbəb olmur. Məsələn, vətəndaş öz qonşusundan borc alır. O, öz adını dəyişdirir. Bu, vətəndaşın borcu qaytarmaq öhdəliyinin (vəzifəsinin) xitam edilməsinə əsas ola bilməz.

Fiziki şəxsin adını dəyişdirməsi həm də **onun əvvəlki adı ilə əldə etdiyi hüquqların xitam edilməsinə səbəb olmur.** O, həmin hüquqları itirmir. Məsələn, sifarişçi vətəndaşın podrat müqaviləsi üzrə podratçıdan (tikinti firmasından) yaşayış evinin verilməsini tələb etmək hüququ vardır. Vətəndaşın öz adını dəyişdirməsi həmin hüququn xitam olunmasına əsas ola bilməz. Başqa misalda vətəndaşın yaşayış evinə, torpaq sahəsinə, qaraja, minik avtomobilinə mülkiyyət hüququ vardır. O, adını dəyişdirir. Əlbəttə, bu zaman vətəndaşın həmin əmlak növlərinə olan mülkiyyət hüququna xitam verilməyəcəkdir.

Mülki qanunvericilik öz adını dəyişdirmiş fiziki şəxsin üzərinə vəzifə qoyur. Belə ki, öz adını dəyişdirmiş şəxs bu barədə **öz borclarına (və ya kreditörünə) onların mənafeyi üçün məlumat verməlidir.** O, adının dəyişməsi barədə həmin şəxslərdə məlumatın olmamasının doğurduğu nəticələrin riskini daşıyır.

Göstərdiyimiz üç hüquqi imkan – səlahiyyət (müəyyən ada malik olmaq, yəni sahiblik səlahiyyəti, başqa şəxslərdən öz adına uyğun olaraq ona müraciət etmələrini tələb etmək, yəni istifadə səlahiyyəti, öz adını dəyişdirmək, yəni sərəncam səlahiyyəti) fiziki şəxsin ad hüququnun mahiyyətini təşkil edir².

¹ Гусев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с. 60; Гусев А.Н. Постатейный комментарий к части первой Гражданского кодекса РФ. М., 2000, 44.

² Советское гражданское право. Том 1 / Под ред. О.А. Красавчиковой. М., 1985, с. 192-193.

Mülki qanunvericilik özgə (başqa) şəxsin adı ilə hüquq və vəzifələr əldə edilməsini qadağan edir (MM-in 26-cı maddəsinin 6-cı bəndi). Uydurma addan (təxəllüsdən) fərqli olaraq, özgə adından, ümumiyyətlə, istifadə olunmasına yol verilmir. Buna görə də **özgə ad altında bağlanan əqd (müqavilə) etibar-sızdır**¹. Əgər şəxs özgə ad altında əmlak əldə edərsə, onda əsassız varlanma öhdəliyi yaranır². Bu öhdəliyə görə əmlakı əsassız (özgə ad altında) əldə edən şəxs onu qaytarmalıdır.

Özgə adından icazəsiz istifadə qanunsuz istifadədir. Adı qanunsuz istifadə olunan şəxs başqa şəxslərdən onun adından **qanunsuz istifadənin dayandırılmasını tələb edə bilər**. Məsələn, firma tanınmış şəxsin adından istehsal etdiyi (hazırladığı) məhsulun əmtəə nişanında icazəsiz istifadə edir. Belə halda şəxs əmtəə nişanının hazırlanmış təsvirinin məhv edilməsini və ya məhsuldan (maldan) adının silinməsinə tələb edə bilər.

Şəxsin adından qanunsuz (icazəsiz) istifadə, özgə adına yiyələnmə və onu mənimsəmə, özgə adından təhrif edilməklə istifadə nəticəsində həmin şəxsə həm əmlak zərəri, həm də mənəvi zərər vurula bilər³. Belə halda mülki-hüquqi müdafiə üsulları tətbiq olunur. Söhbət zərərin əvəzinin ödənilməsi və mənəvi zərərin kompensasiyası kimi üsullardan istifadə olunmasından gedir, yəni əmlak zərərinin əvəzi ödənilir, mənəvi zərər isə kompensasiya edilir⁴.

Şərəf hüququ, ləyaqət hüququ və işgüzar nüfuz hüququ şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüququ kateqoriyasına daxildir. Bu hüquqlar barədə sonrakı fəsildə söhbət açılmışdır.

§ 4. Şəxsiyyətin fiziki cəhətdən mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları

Yaşamaq hüququ Yaşamaq hüququ konstitusion hüquqdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsində göstərilir ki, **hər kəsin yaşamaq hüququ vardır**. Analoji göstərişə demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da rast gəlmək olar⁵.

Yaşamaq hüququ bir sıra vacib beynəlxalq sənədlərlə öz əksini tapmışdır. Belə ki, «İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»nin 3-cü maddəsinə görə, hər bir insan yaşamaq hüququna malikdir⁶. «Mülki və siyasi hüquqlar barədə beynəlxalq pakt» yaşamaq hüququna hər bir insanın ayrılmaz hüququ kimi baxır.

¹ Гусев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с. 61.

² Гусев А.Н. Постатейный комментарий к части первой Гражданского Кодекса Российской Федерации. М., 2000, с. 46.

³ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 322-323.

⁴ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И. Илларионовой, Б.М.Гончарова, В.А.Плетневой. М., 1998, с. 180; Гражданское право России. Курс лекций. Часть общая / Под ред. О.Н.Садикова. М., 2001, с. 115; Комментарий к Гражданскому Кодексу Российской Федерации. Часть 1 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 66.

⁵ Сəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şəhri. Bakı, 2004, s. 83.

⁶ Права человека. Сборник международных документов. М., 1986.

Yaşamaq hüququ vətəndaş hüquqları yox, **insan hüquqları kateqoriyasına aiddir**. Ona görə ki, bu hüququ fiziki şəxslərə qanun vasitəsi ilə dövlət «bəxş etmir». Bütün insanlar yaşadığı dövlətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, doğulduğu andan yaşamaq hüququna malik olurlar. Buna görə də həmin hüquq insanın təbii (anadangəlmə) və ayrılmaz hüququ hesab edilir. Özü də yaşamaq hüququ insan hüquqları arasında üstün və birinci yer tutur. Bu, onunla bağlıdır ki, yaşamaq hüququnun obyektini həyat kimi ali və ən qiymətli nemət təşkil edir. Konstitusiya hüququ baxımından yaşamaq hüququna verilən qısaca xarakteristika bunlardan ibarətdir.

Yaşamaq hüququ həm də mülki hüquq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. O, mülki hüquq dili ilə desək, **şəxsi qeyri-əmlak hüququdur** ki, bu hüququn obyektini rolunda insan həyatı kimi **şəxsi qeyri-maddi nemət** çıxış edir. Lakin mülki hüquq baxımından «yaşamaq hüququ» anlayışından istifadə edilməsi dəbdə deyildir. Mülki hüquqda hələlik bu anlayış adət edilməmişdir. Bildiyimiz kimi, sovet dövrünün mülki məcəllələrində «yaşamaq hüququ» kimi anlayış işlədilmirdi. Bu anlayış Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda qüvvədə olan Mülki Məcəlləsinə də məlum deyildir. Düzdür, bəzi xarici ölkələrin, məsələn, RF-in qanunvericiliyində yaşamaq hüququnun obyektini olan həyat əsas şəxsi qeyri-maddi nemətlərdən biri kimi nəzərdə tutulur (RF MM-in 250-ci maddəsi).

Doğrudan da **həyat (insan həyatı) şəxsi qeyri-maddi nemətlərdən biri olub, yaşamaq hüququnun obyektini təşkil edir**. Bu obyekt barəsində mülki xarakterli ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Həmin münasibətlərin bir tərəfində səlahiyyətli şəxs rolunda çıxış edən hüquq sahibi (yaşamaq hüququnun sahibi), digər tərəfində isə səlahiyyətli şəxsə qarşı duran borclu şəxs («hamı və hər kəs») çıxış edir. Borclu şəxsin («hamı və hər kəs»in) əsas vəzifəsi səlahiyyətli şəxsin yaşamaq hüququnu pozan hərəkətlərdən çəkinməkdən ibarətdir. Bu, şəxsi xarakterli qeyri-əmlak münasibətidir. Özü də o, əmlak münasibəti ilə bağlı deyildir, yəni həyat barəsində yaranan şəxsi qeyri-əmlak münasibəti əmlak münasibəti yaratmaq qabiliyyətinə malik deyildir. Əmlak münasibəti ilə bağlı olmayan (əmlak münasibəti yaratmayan) şəxsi qeyri-əmlak münasibəti isə mülki hüququn nizaməsalma predmetinə aiddir.

Fiziki şəxsin yaşamaq hüququ onun **mülki hüquq qabiliyyətinin tərkibinə (məzmununa) daxil olan qeyri-əmlak hüququdur**. Mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxsin doğulduğu an əmələ gəlir (MM-in 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Tibb elminə görə fiziki şəxsin müstəqil olaraq tənəffüs etməyə başladığı an onun doğum anı hesab olunur. Deməli, fiziki şəxsin müstəqil olaraq tənəffüs etməyə başladığı andan onun mülki hüquq qabiliyyətinin tərkibinə daxil olan yaşamaq hüququ yaranır¹. Bununla belə, bəzi ölkələrin mülki və ailə hüququ elmində mayası bağlanmış uşağın şərti hüquq qabiliyyəti konsepsiyası irəli sürülür. Belə ki, Macarıstan MM-nin 9-cu paraqrafına görə, əgər uşaq sağ doğularsa, o, mayası bağlandığı andan hüquq qabiliyyətli olur. Çexoslovakiya MM-nin

¹ Эннеккерус Л. Курс германского гражданского права. М., 1949. Том I. Полутом I, с. 288; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. I cild, I kitab. Bakı, 2003, s. 355.

də 7-ci paragrafında göstərilir ki, əgər sağ doğularsa, mayası bağlanmış uşaq da hüquq qabiliyyəti əldə edir¹. İsviçrə MM-in 31-ci paragrafında müəyyən edilir ki, əgər sağ doğularsa, doğuma kimi uşaq hüquq qabiliyyətlidir².

Bizim fikrimizcə, mayası bağlanmış uşağı doğulana kimi mülki hüquq qabiliyyəti hesab etmək olmaz. Bu, məsələyə real yanaşmanı ifadə etmir. Yalnız mövcud olan hüquq subyektini subyektiv hüquqa, o cümlədən şəxsi xarakterli subyektiv hüquqa (ən əsası isə yaşamaq hüququna) malik ola bilər. Mayası bağlanmış uşaq isə mövcud hüquq subyektini yox, **gələcək mümkün hüquq subyektidir**, yəni onun gələcəkdə hüquq subyektini olması güman və ehtimal edilir. Məhz bu səbəbdən bəzi xarici ölkələrin mülki hüquq elmində irəli sürülən şərti hüquq qabiliyyəti konsepsiyasının heç bir əsası yoxdur.

Yaşamaq hüququnun məzmunu səlahiyyətli şəxsə (hüquq sahibinə) verilən hüquqi imkanlardan (səlahiyyətlərdən) ibarətdir. **Tələb etmək səlahiyyəti** hüquqi imkanlardan biridir. Bu səlahiyyətə görə səlahiyyətli şəxsin belə bir hüquqi imkanı vardır ki, o, əhatə dairəsi bilinməyən borclu şəxslərdən («hamıdan və hər kəs»dən) öz yaşamaq hüququnu pozmaqdan çəkinmələrini tələb etsin.

Müdafiə səlahiyyəti səlahiyyətli şəxsə verilən digər hüquqi imkandır. Bu səlahiyyətə görə səlahiyyətli şəxs onun yaşamaq hüququ pozulduğu halda qanunla müəyyən edilmiş mülki-hüquqi sanksiyalara (tədbirlərə) əl ata bilər.

İstifadə səlahiyyəti yaşamaq hüququnun məzmununa daxil olan hüquqi imkanlardan biridir. Bu səlahiyyətə görə səlahiyyətli şəxs yaşamaq hüququnun obyektini olan həyat kimi şəxsi nemətdən öz istəyinə görə, lakin qanunla müəyyən edilən həddə istifadə edə bilər.

İstifadə səlahiyyəti şəxsə hüquq verir ki, o, transplantasiyanın həyata keçirilməsinə razılıq (icazə) versin. Söhbət insan orqanlarının (toxumalarının) transplantasiyasından (köçürülməsindən) gedir. **İnsan orqanlarının (toxumalarının) transplantasiyası** dedikdə isə insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan və ya zədələnən orqanların (toxumaların) donorun və ya insan meyitinin orqanları (toxumaları) ilə əvəz edilməsi başa düşülür³. **Donor** o şəxsdir ki, xəstə şəxslərə köçürmək üçün o, öz orqanlarını (toxumalarını) könüllü olaraq verir. Orqanlar (toxumalar) köçürülən şəxs **resipiyent** adlanır. Transplantasiya yalnız resipiyentin yazılı razılığı əsasında həyata keçirilir.

Bəzən şəxs sağlığında öz orqanlarının (toxumalarının) xəstə şəxslərə köçürülməsinə yazılı razılıq verir. Belə halda həmin şəxsin ölümündən sonra transplantasiya məqsədi ilə onun orqanlarından (toxumalarından) istifadə oluna bilər.

Evtanaziya qadağandır. Evtanaziya dedikdə, xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı vasitə ilə, yaxud hərəkətlə tezləşdirmək və ya həyatın davam etməsinə kömək edən süni vasitələri dayandırmaq başa düşülür⁴. Xəstəni ev-

¹ *Малеина М.Н.* Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с. 21.

² *Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. Е.А. Васильева, А.С. Комаров.* М., 2004, с. 118.

³ «İnsan orqan və ya toxumalarının transplantasiyası» haqqında» qanunun 1-ci maddəsi.

⁴ «Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanunun 38-ci maddəsi.

tanaziya edən şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır¹.

Bununla belə, evtanaziya tərəfdarı olan müəlliflərə də rast gəlmək mümkündür. Həmin müəlliflərin fikrincə, müstəsna hallarda müəyyən şərtlər əsasında evtanaziyaya yol verilə bilər. Həmin şərtlərə aiddir²: xəstənin anlaşıqlı, şüurlu və möhkəm surətdə xahiş etməsi; xəstənin çəkdiyi əzab-əziyyəti (iztirabı) yüngülləşdirməyin məlum vasitələrlə mümkün olmaması; şəxsin həyatını xilas etməyin mümkün olmamasının dəqiq, şübhə olmadan sübuta yetirilməsi (bu həkim kollegiyasının hökmən yekdil qərarı ilə müəyyən edilməlidir); bu barədə qabaqcadan prokurorluq orqanına məlumat verilməsi.

Hesab edirik ki, göstərilən şərtlər əsasında evtanaziyaya yol verilməsi mümkündür, hətta belə lazımdır. Doğrudan da əgər insana son dərəcə ağır əzab-əziyyət verən xəstəliyi yüngülləşdirməyin çarəsi və əlacı yoxdursa, onda bəs, nə etməli? Digər tərəfdən bəzi xarici ölkələrdə, məsələn ABŞ-ın bir sıra ştatlarında qəbul edilmiş qanuna görə hər bir şəxsin «ölüm hüququ» vardır. Ölüm hüququ şəxsin öz iradəsi ilə ölmək imkanı deməkdir. Bunun üçün xəstənin üç həkim tərəfindən təsdiqlənmiş imzası tələb olunur.

Sağlamlığın qorunması hüququ

Sağlamlığın qorunması hüququ vətəndaşların Konstitusiyada təsbit olunan əsas və başlıca sosial hüquqlardan biridir. Konstitusiyanın 41-ci maddəsində göstərilir ki, **hər kəsin sağlamlığını qorumaq hüququ vardır**. Bu hüquq beynəlxalq sənədlərdə də ifadə olunmuşdur³.

Sağlamlığın qorunması hüququ mülki hüquq dili ilə desək, **şəxsi qeyri-əmlak hüququdur**. Onun iqtisadi məzmunu yoxdur. Buna görə də həmin hüquq hər hansı əmlak hüququ yaratmır və onunla bağlı olmur.

Bununla belə, sağlamlığın qorunması hüququ həyata keçirilən zaman əmlak xarakterli münasibətlər yaranır. Belə ki, vətəndaş poliklinikaya, xəstəxanaya, dispanserə müraciət etmək və bu müəssisələrlə tibbi yardım göstərilməsi barədə müqavilə bağlamaq yolu ilə öz sağlamlığını qorumaq hüququnu həyata keçirə bilər⁴. Tibbi yardım, yəni tibbi xidmət göstərilən zaman (pasiyent tərəfindən dava-dərman alınması, sanatoriyaya pulyovka əldə edilməsi və əmlak xarakterli digər xidmətlər göstərilməsi) əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri yaranır. Bu isə onu ifadə edir ki, sağlamlığın qorunması hüququ həm də **əmlak hüququ ilə bağlı olan qeyri-əmlak hüququdur**.

Sağlamlığın qorunması hüququnun obyekt **sağlamlıq kimi qeyri-maddi nemətdən** ibarətdir. Sağlamlıq şəxsin həyatda normal fəaliyyət göstərməsi və yaşaması üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Hər bir vətəndaşın əmək qabiliyyəti olması onun sağlamlığından birbaşa asılıdır⁵.

¹ Cinayət Məcəlləsinin 135-ci maddəsi.

² Малеев Н.С. О врачебной тайне // Советское государство и право. 1981. № 8, с. 36.

³ İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsinin 25-ci maddəsi; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 12-ci maddəsi.

⁴ Малеева М.Н. Гражданско-правовой договор на оказание медицинской помощи // Проводедение. 1989. № 2, с. 29.

⁵ Allahverdiyev Səbir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları. Dərslik. Bakı. 2004, s. 74.

Sağlamlıq yalnız xəstəliyin və cismani (fiziki) qüsurun olmaması yox, həm də tam fiziki, ruhi və sosial əmin-amanlıq vəziyyəti deməkdir¹.

Sağlamlıq kimi şəxsi qeyri-əmlak (qeyri-maddi) neməti barəsində qeyri-əmlak hüquq münasibəti əmələ gəlir. Bu münasibət əmlak hüquq münasibəti yaratmır və onunla bağlı deyildir. Həmin münasibətin bir tərəfində səlahiyyətli şəxs (hüquq sahibi), digər tərəfində isə əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud sayda borclu şəxslər («hamı və hər kəs») çıxış edirlər. Borclu şəxslər səlahiyyətli şəxsin sağlamlığın qorunması hüququnu pozmaq, bu hüququn həyata keçirilməsinə mane olan hərəkətlərdən çəkinmək kimi vəzifələr daşıyırlar. Deməli, sağlamlıq barədə yaranan hüquq münasibəti **mütləq xarakterə** malikdir.

Sağlamlığın qorunması hüququ məzmunca geniş olub, özündə bir sıra elementləri birləşdirir. **İlkin tibbi sanitariya yardımını almaq** bu elementlərdən biridir. Bu cür yardım hər bir vətəndaşa əvəzsiz (pulsuz) göstərilir. Həmin tibbi xidmət növü geniş yayılmış xəstəliklərin, eləcə də travmaların, zəhərlənmələrin və digər təxirəsalınmaz yardım tələb edən xəstəliklərin müalicəsi zamanı və digər hallarda göstərilir.

Təcili və təxirə salınmaz tibbi yardım almaq hüququ sağlamlığın qorunması hüququnun məzmununa daxil olan elementlərdən biridir. Belə ki, təcili tibbi müdaxilə tələb edən hallar yaranarsa (məsələn, zəhərlənmələr və digər xəstəliklər), onda vətəndaşlar təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım ala bilərlər.

İxtisaslaşdırılmış tibbi yardım hüququ qeyd etdiyimiz elementlərdən biridir. Bu xidmət növü ixtisaslı həkimlər tərəfindən göstərilir. Vətəndaşın xəstəliyi xüsusi müayinə, müalicə və mürekkəb tibb texnologiyalarının tətbiqini tələb etdiyi hallarda ixtisaslaşdırılmış tibbi yardıma ehtiyac yaranır.

Vətəndaşlar obyekt kimi **biotibbi tədqiqata cəlb edilə** bilərlər. Bu zaman onların razılığı tələb olunur. Yalnız vətəndaşın razılığı ilə o, obyekt kimi hər hansı biotibbi tədqiqata cəlb oluna bilər².

Biotibbi tədqiqata cəlb olunmaq dedikdə, vətəndaşın tibbi eksperimentdə (elmi təcrübədə) iştirak etməsi başa düşülür. Onun belə bir hüququ vardır. **Tibbi eksperimentdə iştirak etmək hüququ** isə sağlamlığın qorunması hüququnun məzmununa daxil olan elementlərdən biridir³. **Tibbi eksperiment** dedikdə, nəzəriyyə və ya profilaktika, diaqnostika, terapiya və reabilitasiya sahəsində yeni biotibbi məlumatlar almaq üçün canlı insan orqanizmində həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyət başa düşülür. Bu zaman hamiləliklə qəbul edilən metodlara uyğun gəlməyən yeni metodlardan istifadə olunur⁴.

Qanun süni mayalanma və embrionun implantasiyasına yol verir. Belə ki, yetkinlik yaşına çatan hər bir qadının süni mayalanma və ona embrionun implantasiyası hüququ vardır. Bu hüquq yalnız ər və arvadın (təna qadının) rəsmi razılığı olduqda həyata keçirilir.

Qanun hamiləliyin süni surətdə pozulmasına da yol verir. Hamiləlik yalnız qadının arzusu ilə hamiləliyin 12 həftəlik müddətinədək pozula bilər (sosial

¹ Устав Всемирной Организации Здравоохранения.

² «Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanunun 37-ci maddəsi.

³ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илзартиновой и др. М., 1998, с. 177.

⁴ Дроговец Я., Холлендер П. Современная медицина и право. М., 1991, с. 20.

göstərişlərə görə 22 həftəliyədək)¹.

Sağlamlığın qorunması hüququ **mütləq hüquq növünə** aiddir. Buna görə də o, istənilən borclu şəxs («hamı və hər kəs») tərəfindən pozula bilər. Sağlamlığın pozulması isə **mülki-hüquqi məsuliyyətə** səbəb olur. Belə halda mülki qanunvericiliyin sağlamlığın pozulmasına görə **delikt məsuliyyəti barədə normaları** tətbiq edilir (MM-in 60-cı fəslı). Bu zaman **zərərin əvəzini ödəmə** kimi müdafiə üsulundan (məsuliyyət tədbirindən) istifadə olunur. Məsələn, fiziki şəxsə xəsarət yetirilir (məsələn, ayağı sınır) və bunun nəticəsində o, beş ay işə çıxmır, qazancıdan (gəlirdən) məhrum olur, habelə sağlamlığının pozulması ilə bağlı əlavə xərclər çəkir (müalicəyə, dava-dərman alınmasına və s.). Zərərvuran şəxs itirilmiş qazancın (gəlirin), habelə əlavə xərclərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 1118-ci maddəsi). Bundan əlavə, şəxsə həm də mənəvi zərər vurulur. Zərərvuran zərərin bu növünün də əvəzini ödəməlidir².

Müəlliflərdən M.N.Maleina «sağlamlıq hüququ» kimi anlayışdan istifadə olunmasını daha məqsəduyğun hesab edir. Alim öz fikrinin əsaslı olmasını bununla izah edir ki, «sağlamlığın qorunması hüququ» yalnız ona qəsd edildiyi halları əhatə edir, onun üçüncü şəxslər tərəfindən pozulmasınadək vətəndaşın öz hüququnu həyata keçirməsi hallarını (məsələn, sağlam vətəndaşın məsləhət üçün, profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün tibb müəssisəsinə müraciət etməsini) nəzərə almır³. Müəllifin dediklərindən belə çıxır ki, hüquq pozulmadıqda və həyata keçirildikdə «sağlamlıq hüququ» haqqında, hüquq pozulduqda və ona qəsd edildikdə isə «sağlamlığın qorunması hüququ» barədə danışmaq olar.

Güman edirik ki, alimin bu cür fikir söyləməsinin heç bir əsası yoxdur. Belə ki, sağlamlığın qorunması hüququ həm məhdud mənada, həm də geniş mənada başa düşülür. **Məhdud mənada sağlamlığın qorunması hüququ** dedikdə, şəxsin sağlamlığı pozulduğu və sağlamlığa qəsd edildiyi halda onun müdafiə edilməsi hüququ başa düşülür. Belə halda sağlamlığın müdafiə hüququndan danışmaq olar.

Geniş mənada sağlamlığın qorunması hüququ dedikdə, şəxsin sağlamlığının həm tənzimlənməsi və həyata keçirilməsi, həm də müdafiə edilməsi hüququ başa düşülür. Buna görə də müəlliflərdən A.N.Savitskaya «sağlamlığın qorunması hüququ» termininə üstünlük verir⁴. Axı, hüququn qorunması dedikdə, ümumiyyətlə, hüququn tənzimlənməsi başa düşülməlidir ki, buraya həm də hüququn müdafiəsi daxildir⁵.

Sağlamlığın qorunması hüququ heç də həmişə sağlamlığın pozulması ilə bağlı olmur. Sağlamlıq pozulmadığı hallarda da onun qorunması hüququndan danışmaq olar.

¹ «Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanunun 29-cu və 30-cu maddələri.

² Гражданское право. Учебник. Часть I / Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Маляева. М., 1997, с. 136.

³ Маляева М.И. Защита личных неимущественных прав советских граждан, М., 1991, с. 27.

⁴ Саавицкая А.Н. Право по охрану здоровья и его гражданско-правовая защита // Вопросы государства и право в свете новой Конституции СССР. Вестник Львов. ун-га. Вып. 18, 1979, с. 40.

⁵ Мезрин Б.Н. Состав механизма охраны прав граждан // Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР, Свердловск. 1977, с. 47-59.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vətəndaşların Konstitusiyada nəzərdə tutulan hüquqlarından biridir. Belə ki, Konstitusiyanın 39-cu maddəsinə görə hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır.

Dünyanın əksəriyyət ölkələrində bu hüquq Konstitusiyaya qaydasında təsbit olunmuşdur. Konstitusiyaya hüququnun dili ilə desək, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ **sosial hüquqlar sırasına** daxildir.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ müstəqil hüquq sahələrindən biri olan ekologiya hüququ ilə də tənzimlənir. Ekologiya hüququnun dili ilə desək, o, vətəndaşların əsas **ekoloji hüquqlarından** biri sayılır.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ həm də mülki-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o, mülki-hüquqi mənada vətəndaşların fiziki mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn **şəxsi qeyri-əmlak hüququ**dur. Onun obyektini sağlam ətraf mühit kimi vacib və zəruri nemət təşkil edir. Bu nemət vətəndaşların fiziki-mənəvi sağlamlığına, onların uzun ömürlü olmalarına sözüən həqiqi mənasında böyük təsir göstərir. Məhz həmin nemət bərsində **əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri** yaranır. Bu münasibətlər mülki hüquqla tənzimlənərək mütləq xarakterli hüquq münasibətləri kimi forma alır. Onların bir tərəfində səlahiyyətli şəxs (sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun daşıyıcısı və sahibi), digər tərəfdə isə əhatə dairəsi bilinməyən borclu şəxslər («hamı və hər kəs») durur. Borclu şəxslərin üzərinə səlahiyyətli şəxsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq kimi subyektiv mülki hüququnu pozmaqdan çəkinmək vəzifəsi düşür.

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ dedikdə, səlahiyyətli şəxsə verilən və qanunla təmin olunan elə bir imkan başa düşülür ki, bu imkan həyat üçün sağlam və əlverişli olan ətraf mühitdən istifadəni mümkün edir. Buna görə də **istifadə səlahiyyəti (imkanı)** bu hüququn məzmununa daxil olan əsas elementdir. Söhbət ətraf mühitdən istifadə səlahiyyətindən gedir. Bu səlahiyyət isə təmiz hava ilə nəfəs almaq, təbii bəhərlərdən və nemətlərdən istifadə etmək, təmiz su içmək, çirklənməmiş torpaqda gəzmək, təmiz su nohurlarında (hovuzlarında) çimmək, habelə həyat və sağlamlıq üçün əlverişli yerlərdə olmaq (məsələn, yaşayış yerində, istirahət yerində, təlim-tərbiyə yerində və s., əhali yaşayan digər yerlərdə olmaq) imkanlarını özündə birləşdirir.

Ətraf mühiti dəyişdirmək səlahiyyəti sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun məzmununa daxil olan elementlərdən biridir. Bu səlahiyyət əlverişli insan məskənləri (əhalinin olduğu yerlər) yaratmağa yönələn hərəkətlər etmək imkanını ifadə edir. Məsələn, mülkiyyətçi mənzili təmir etmək üçün tikinti təşkilatı ilə podrat müqaviləsi bağlayır. Bunun nəticəsində mənzil daha rahat və sağlam yaşayış məskəninə çevrilir.

Hüququ pozan hərəkətlərin qarşısının alınması (dayandırılması) sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun mülki-hüquqi müdafiəsində istifadə olunan əsas üsullardan biridir. Məsələn, yaşayış mənzilinin yaxınlığında yerləşən müəssisədən mənzilə intensiv səs gəlir. Müəssisə həm də havanı çirkləndirir. Bunun nəticəsində mənzil sahibinin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ pozulur. O, pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün müəssisədən tələb edir ki,

səs-küyün, havanı çirkəndirmənin qarşısını alsın, onları dayandırsın.

Zərərin əvəzinin ödənilməsi (alınması) sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun müdafiəsində tətbiq edilən əsas mülki-hüquqi üsuldur. Belə ki, ətraf mühitin çirklənməsi və digər ziyanlı (mənfi) təsirlər, o cümlədən qəzalar və bədbəxt hadisələr nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına zərər vurula bilər. Vətəndaş belə halda ona dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər¹. Bundan əlavə, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vətəndaşların həyatına və əmlakına vurulmuş zərərin də əvəzi ödənilməlidir².

Elə müəssisələr vardır ki, onların fəaliyyəti ətraf təbii mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir (məsələn, kimyəvi zavodun mineral gübrə istehsal etməsi və s.). Belə halda vətəndaş məhkəmə qaydasında həmin müəssisələrin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını, dayandırılmasını və ləğv olunmasını tələb edə bilər.

Azadlıq hüququ

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, hər kəsin azadlıq hüququ vardır (28-ci maddə). Azadlıq hüququ «İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»ndə də ifadə olunmuşdur (Bəyannamənin 1-ci maddəsi).

Azadlıq hüququ konstitusiya (dövlət) hüququ baxımından əsas insan hüquqlarından biridir. Bütün insanlar, yaşadığı dövlətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, doğulduğu andan azadlıq hüququna malik olurlar. Buna görə də o, **təbii hüquqlar sırasına** aid edilən hüquqdur³.

Azadlıq hüququ həm də mülki hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o, mülki hüquq baxımından vətəndaşların fiziki cəhətdən mövcudluğunu təmin edən **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından** biridir⁴. Bu hüququn obyektini azadlıq kimi vacib, son dərəcə əhəmiyyəti olan şəxsi qeyri-maddi nemət təşkil edir. Həmin nemət barəsində səlahiyyətli şəxslə (hüquq sahibi) əhatə dairəsi məlum olmayan qeyri-məhdud sayda şəxslər («hamı və hər kəs») arasında **mütləq xarakterli şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibəti** əmələ gəlir. Bu, əmlak münasibəti yaratmır.

Azadlıq hüququ dedikdə, şəxsin qanunla qadağan edilməyən istənilən hərəkəti etmək imkanı başa düşülür. Bu imkan yalnız qanunla, özü də qanunda nəzərdə tutulan qaydada məhdudlaşdırıla bilər.

Şəxsi toxunulmazlıq hüququ

Şəxsi toxunulmazlıq hüququ Konstitusiyada nəzərdə tutulan insan (təbii) hüquqlarından biridir. Konstitusiyanın 32-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəsin **şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır**.

Şəxsi toxunulmazlıq hüququ mülki hüquq baxımından **şəxsi qeyri-əmlak**

¹ «Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında» qanunun 9-cu maddəsi.

² Права человека. Сборник международных документов. М., 1986.

³ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları Dərslik. Bakı, 2004, s. 45.

⁴ Красавчикова Л.О. Понятие и система личных неимущественных прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации. Екатеринбург. 1994, с. 53; Гражданское право Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с. 178.

hüquqlarından biridir. Onun vasitəsi ilə vətəndaşlar öz fiziki (cismani) mövcudluğunu və əmin-amanlığını təmin edir.

Şəxsi toxunulmazlıq hüququ dedikdə, şəxsin özü ilə öz istək və mülahizəsinə görə rəftar etmək və onun şəxsi azadlığına toxunan istənilən hüquqazidd hərəkətin qarşısını almaq imkanı başa düşülür¹. Bu hüquq şəxsiyyətə hər hansı şəxs tərəfindən istənilən qəsd edilməsinə yol verilməməsini ifadə edir.

Dövlet orqanları, vəzifəli şəxslər və ya ayrı-ayrı fiziki şəxslər vətəndaşların şəxsi toxunulmazlığını məhdudlaşdırma bilməzlər. Əgər onlar vətəndaşların şəxsi toxunulmazlığını məhdudlaşdıran hüquqazidd (qanunsuz) hər hansı hərəkət edərlərsə, onda bu, hüquqi nəticəyə, o cümlədən **mülki-hüquqi nəticəyə** səbəb olur. Belə ki, hüquqazidd hərəkətlər edən şəxsə digər növ məsuliyyət tədbirləri ilə bərabər, həm də **mülki-hüquqi məsuliyyət tədbirləri** tətbiq edilir. Məsələn, qanunsuz həbs şəxsi toxunulmazlığı pozan hərəkətdir. Bu hərəkəti edən şəxsə həm də mülki-hüquqi məsuliyyət tədbirləri tətbiq olunur.

Şəxsi toxunulmazlıq mühüm əhəmiyyəti olan **qeyri-maddi nemətdir**. Bu nemət hüquqla qorunur, mühafizə edilir. Çox vaxt onun pozulması, ona qəsd edilməsi fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına zərər vurulması ilə müşayiət olunur. Fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzi isə ödənilməlidir. Belə halda **delikt hüququnun normaları** tətbiq edilir (MM-in 60-cı fəslə). Belə halda şəxsi toxunulmazlıq hüquqi mühafizənin (müdafiənin) müstəqil obyekt kimi çıxış etmir.

Amma əgər şəxsi toxunulmazlığın pozulması fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına zərər vurulması ilə müşayiət edilməzsə, onda şəxsi toxunulmazlıq hüquqi mühafizənin (müdafiənin) müstəqil obyekt olur. Məsələn, qanunsuz axtarış aparılanda vətəndaşın şəxsi toxunulmazlığı pozulur, amma onun sağlamlığına və ya həyatına hər hansı zərər vurulmur. Belə halda vətəndaşa **mənəvi zərər** vurulur və buna görə **mənəvi zərərin kompensasiyası** kimi mülki-hüquqi müdafiə üsulundan istifadə olunur, şəxsi toxunulmazlıq isə müstəqil surətdə müdafiə olunur.

**Yaşayış yeri
seçmək hüququ.
Sərbəst hərəkət
etmək hüququ**

Sərbəst hərəkət etmək hüququ vətəndaşların **əsas konstitusion hüquqlarından biridir**. Konstitusiyanın 28-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət etmək hüququna malikdir. Bu

hüquq beynəlxalq sənədlərdə də ifadə olunmuşdur. «İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsi»nin 13-cü maddəsinə görə, hər bir insanın istənilən dövlətin hüddullarında sərbəst hərəkət etmək hüququ vardır.

Sərbəst hərəkət etmək hüququ həm də mülki hüquq dili ilə desək, **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir**. Mülki-hüquqi mənada o, **mütləq xarakterli hüquqdur**. Belə ki, əhatə dairəsi məlum olmayan qeyri-məhdud sayılı şəxslər («hamı və hər kəs») səlahiyyətli şəxsin həmin hüququnu pozmamalı, onun həyata keçirilməsinə mane olan hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Sərbəst hərəkət etmək hüququ subyektiv mülki hüquq kimi müəyyən məz-

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том I / Под ред. О.А.Кривавчикова. М., 1985, с. 102.

muna malikdir. Onun məzmunu isə bir neçə əsas elementlərdən – hüquqi imkanlardan (səlahiyyətlərdən) ibarətdir. Onlara aiddir¹:

- öz dövlətinin hüdudlarında sərbəst hərəkət etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- olduğu yeri, yəni vətəndaşın yaşayış yeri sayılmayan, müvəqqəti yaşadığı mehmanxanarı, sanatoriyanı, istirahət evini, pansionatı və s. seçmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- yaşayış yeri və ya daha çox yaşadığı yeri seçmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara (xarici dövlətə) getmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- hər zaman maneəsiz ölkəsinə qayıtmaq səlahiyyəti (hüquqi imkanı).

Sərbəst hərəkət etmək hüququnun məzmununa digər elementlər (hüquqi imkanlar) də daxil edilə bilər. Biz yalnız həmin hüququn həyata keçirilməsini təmin edən əsas elementləri göstərdik. Xüsusən də **yaşayış yeri seçmək hüququ** sərbəst hərəkət etmək hüququnun realizə formalarından biridir. Bu isə onu göstərir ki, sərbəst hərəkət etmək hüququ yaşayış yeri seçmək hüququndan daha genişdir².

Yaşayış yeri seçmək hüququnun obyektini **yaşayış yeri kimi qeyri-maddi nemət** təşkil edir. Bu nemət fiziki şəxsi fərdiləşdirir. Adla bərabər yaşayış yeri mülki hüquq subyektini daha dəqiq konkretləşdirməyə imkan verir³. Belə ki, həyatda adları eyni olan iki və daha çox müxtəlif şəxslərə rast gəldiyimiz halda, yaşayış yerləri eyni olan ayrı-ayrı şəxslərə təsadüf etmirik.

Mülki dövriyyəyə iştirakçısı kimi vətəndaşın statusu üçün yaşayış yeri seçmək hüququn həyata keçirilməsi olduqca vacibdir⁴.

§ 5. Şəxsiyyətin mənəvi-sosial əmin-amanlığını təmin etməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları

Şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququ

Şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququ vətəndaşların konstitusion hüquqlarından biridir. Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, **hər kəsin şəxsi həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır.**

Şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququ (və ya şəxsi həyat sirinə olan hüquq) həm də mülki-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, o, **mürəkkəb xarakterli mülki hüquqdur**⁵ Bu hüquq özündən daha geniş hüquq olan şəxsi həyat hüququnun tərkibinə daxil olan hüquq kimi tanınır.⁶ Şəxsi həyat hüququ isə subyektiv şəxsin qeyri-əmlak hüquqlarından biridir.

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с. 184.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 193.

³ Гражданское право. Учебник. / Под ред. В.В.Затягского. М., 2002, с. 46-47.

⁴ Гражданское право России. Курс лекций. Часть 1 / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 2001, с. 127.

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Маляева, М., 1997, с.142

⁶ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Н.Илларионовой и др. М., 1998, с. 181;
Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с.196

Şəxsi həyat hüququ dedikdə, vətəndaşın elə bir azadlığı başa düşülür ki, bu azadlıq ona fərdi həyat fəaliyyəti sferasında öz davranışını istəyinə uyğun olaraq müəyyən etmək imkanı verir və şəxsi həyata başqa şəxslərin hər hansı müdaxiləsini istisna edir.¹ Şəxsi həyata yalnız qanunda birbaşa nəzərdə tutulan hallarda müdaxilə etmək olar.

Şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququnun obyektini şəxsi həyat sirri təşkil edir. **Şəxsi həyat sirri** isə müəyyən şəxs barəsində onun peşəkar və ya ictimai fəaliyyəti ilə bağlı olmayan elə məlumatlardan ibarətdir ki, bu məlumatlar həmin şəxsin yaşayış tərzini, ailə vəziyyəti, maddi (əmlak) durumu, sağlamlığı, tərəcəməyi-halının ayrı-ayrı faktları, qohumları ilə əlaqə, tanış-bilişləri ilə münasibət və digər məsələlərə aiddir. Onun, yəni şəxsin həyat sirrini bir neçə növü vardır. Həmin növlərə aiddir: vəkil sirri, notariat sirri, bank sirri, həkim sirri, övladlığa götürmə sirri; digər professional (peşəkar) sirlər.² Vətəndaşların həyat sirləri professionalara (vəkillərə, həkimlərə, notariyalara, bank işçilərinə və s.) məlum olduğu üçün onlar həm də **professional (peşəkar) sirlər** sayılır. Belə ki, vətəndaşlar öz hüquqlarını həyata keçirərkən (məsələn, müalicə olunarkən, hüquqi xidmət göstərilən zaman, banka əmanət qoyarkən və s.) professionalın yardımı tələb olunur, yəni professionalar öz professional vəzifələrini yerinə yetirərkən vətəndaşların şəxsi həyatı barədə məlumat əldə edirlər. Məsələn, vətəndaş müalicə olunarkən həkim onun xəstəliyi barədə məlumata malik olur. Bu, həkim sirridir. Başqa bir misaldə vətəndaş pulunu banka əmanətə qoyduqda bank bu barədə məlumata malik olur. Bu, bank sirridir. Vətəndaş üçün notariat kontorunda notarial əməliyyat aparılır (məsələn, vətəndaş vəsiyyətnamə tərtib edir və ya etibarnamə verir). Bu, notariat sirridir.

Üçüncü şəxslərdən (professionalardan) şəxsi həyat sirrini saxlanmasını tələb etmək səlahiyyəti göstərilən hüququn (yəni şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququnun) məzmununa daxil olan əsas elementlərdən biridir. Bu səlahiyyətə professionaların (notariyalrın, həkimlərin, vəkillərin və s.) öz professional fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq onlara məlum olan məlumatların sirrini saxlamaq vəzifəsi uyğun gəlir. Belə ki, professionalar öz professional fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq onlara məlum olan **məlumatları gizli saxlamaq vəzifəsi** daşıyırlar. Söhbət onların ayrı-ayrı şəxslərin şəxsi həyatı barədə məlumatların sirrini saxlamaq borcundan və öhdəliyindən gedir.

Bankın üstünə bank sirri təşkil edən məlumatları (bank hesabını, bank əmanətini, hesab əməliyyatları və müştərilər haqqında məlumatları açıqlamaq vəzifəsi düşür. O, həmin məlumatların sirinə təminat verir (MM-in 967-ci maddəsi)³.

Notariyalr (notariat hərəkətləri aparan digər vəzifəli şəxslər, habelə öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirmələri ilə əlaqədar notariat hərəkətlərindən xəbərdar olan şəxslər) apardıqları **notariat hərəkətlərinin sirrini saxlamağa borcludurlar** (Notariat haqqında» qanunun 32-ci maddəsi).

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Н.И.Ларионовой и др. М., 1998. с. 195

² Маленин М.И. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с.73-85

Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калкина, А.И.Масляева. М., 1997, с.142.

³ Banklar və bank fəaliyyəti haqqında qanun.

Vəkil sirrini qorumaq vəkilin daşdığı əsas vəzifələrindən biridir. Vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və arayışlar vəkil sirrini təşkil edir.¹

Həkimlər **həkim sirrini** təşkil edən məlumatları (yəni vətəndaşın tibbi yardım üçün müraciət etməsi faktı, onun xəstəliyinin diaqnozu, sağlamlığının vəziyyəti, müayinə və müalicə vaxtı əldə edilən digər məlumatlar) açıqlamamaq vəzifəsi daşıyırlar. Onlar bu məlumatların gizlin saxlanılmasına təminat verirlər.²

Professionaların vətəndaşların şəxsi həyat sirrini (bank sirrini, həkim sirrini, vəkil sirrini və s.) təşkil edən məlumatları gizli saxlamaq vəzifəsini yerinə yetirməməsi, yəni həmin məlumatları açıqlaması **mülki-hüquqi məsuliyyətə səbəb olur**. Təqsirkar şəxslər bunun nəticəsində vətəndaşlara vurulmuş zərərin əvəzini ödəyirlər. Məsələn, bank sirri təşkil edən məlumatlar bank tərəfindən açıqlandığı halda hüquqları pozulmuş müştəri bankdan vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 967-ci maddəsi). Bundan əlavə mənəvi zərər də kompensasiya edilir.

**Rabitə vasitələri ilə
ötürülən məlumatın
sirrini saxlamaq
hüququ**

Rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququ vətəndaşların Konstitusiyada təsbit olunan əsas hüquqlarından biridir. Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə görə, bu hüquqa dövlət tərəfindən təminat verilir.

Göstərilən hüquq **informasiya (məlumat) mübadiləsi** ilə bağlıdır. İnformasiya (məlumat) mübadiləsi isə şəxsi həyatın vacib elementlərindən biridir. Şəxs digər şəxslərlə ünsiyyətdə olmaq üçün informasiya (məlumat) ötürə bilər. Bunun üçün o, telefon, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələrindən istifadə edir. Bu zaman məlumat vermək (ötürmək) hüququnu həyata keçirmək üçün şəxs rabitə təşkilatına müraciət edir. Rabitə təşkilatı öz professional fəaliyyətini və vəzifəsini yerinə yetirərkən (məsələn, teleqram ötürülən zaman) vətəndaşın rabitə vasitələri ilə ötürdüyü məlumatın məzmunu ilə tanış olur. Vətəndaş həmin məlumatın sirrini saxlanılmasını tələb edə bilər. Bu, **onun subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququdur**. Söhbət vətəndaşın telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlanılmasını tələb etmək hüququndan gedir. Rabitə təşkilatının professional fəaliyyəti ilə bağlı olduğuna görə həmin sirr rabitə sirri (professional sirr)³ hesab edilir. **Rabitə sirri (rabitənin məxfiliyi)**, yəni elektrik və poçt şəbəkələri vasitəsi ilə ötürülən məktublارın, telefon danışıqlarının, poçt göndərişlərinin, teleqramların və digər məlumatların məxfiliyi Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə qorunur.⁴

Göstərilən hüququn obyektini rabitə vasitəsi ilə ötürülən məktublارın, telefon danışıqlarının, poçt göndərişlərinin, teleqramların və s. məzmunu barədə informasiya təşkil edir. Bu informasiya yalnız onları göndərənlərə, ünvan sa-

¹ «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» qanunun 16 və 17-ci maddələri.

² «Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanunun 53-cü maddəsi.

³ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Казина, А.Н.Масляева, М., 1997, с. 142.

⁴ «Rabitə haqqında» qanunun 31-ci maddəsi.

həblərinə və onların qanuni nümayəndələrinə verilə bilər.¹ Məhz həmin informasiya barəsində informasiya göndərən şəxslə «hamı və hər kəs» arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibəti yaranır. Borclu şəxs rolunda çıxış edən «hamı və hər kəs» informasiya sirrini saxlamaq vəzifəsi daşıyır. Belə vəzifə məlum məsələdir ki, rabitə təşkilatı işçilərinin də üzərinə düşür.² Bütün rabitə operatorları rabitə sirrini (məxfiliyinin) qorunmasını təmin etməlidirlər.³ Onlar vətəndaşın razılığı olmadan məktublarla, telefon danışığı ilə, poçt göndərişləri ilə və s. tanış olmaqdan çəkinməlidirlər. Rabitə təşkilatı işçilərinin üzərinə həm də informasiyanı açıqlamamaq kimi əlavə vəzifə düşür. Bunlar onu göstərir ki, vətəndaşların məlumat sirrini saxlamaq hüququ mütləq xarakterli hüquqdur.⁴

Bəzi hallarda rabitə sirri (məxfiliyi) hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Söhbət telefon danışığına qulaq asmaq, elektrik rabitə məlumatları ilə tanış olmaq, poçt göndərişlərini və bağlamalarını açmaq və götürmək, onlar haqqında məlumat almaq və digər məhdudlaşdırma hallarından gedir.⁵ Belə məhdudlaşdırma halları qanunla müəyyən edilir. Məsələn, Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə görə, rabitə sirri (məxfiliyi) hüququ qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ

Şəxsi həyat hüququnun digər tərkib hissəsi şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ adlanır.⁶ Bu hüquq vətəndaşların şəxsi həyatının toxunulmazlığını təmin edir.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ dedikdə, vətəndaşların öz şəxsi həyatına aid olan bütün məsələləri sərbəst (müstəqil, heç kəsdən asılı olmadan) həll etmək və ona əsassız müdaxiləni qadağan etmək imkanı başa düşülür. Yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda vətəndaşların şəxsi həyatına müdaxilə oluna bilər.

Mənzil toxunulmazlığı şəxsi həyatın toxunulmazlığını təmin edən əsas vəsi-tələrindən biridir. O, şəxsi həyatın elementlərindən biri hesab edilir. Buna görə də mənzil toxunulmazlığı hüququ şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun məzmununa aid olan başlıca elementlərdən biri sayılır.⁷

Vətəndaşların mənzil toxunulmazlığı hüququ konstitusion hüquqlardan biridir. Konstitusiyanın 33-cü maddəsi həmin hüququ təsbit edir: **hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır.** Bu hüquq beynəlxalq sənədlərdə də

¹ «Rabitə haqqında» qanunun 31-ci maddəsi.

² Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Н.И.Иларионовой и др. М., 1998. с. 134.

³ «Rabitə haqqında» qanunun 31-ci maddəsi.

⁴ Малеина М.Н. Защита личных немущественных прав советских граждан. М., 1990, с. 88.

⁵ «Rabitə haqqında» qanunun 32-ci maddəsi.

⁶ Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавчиковой М., 1985, с. 196. Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Н.И.Иларионовой и др. М., 1998.

⁷ Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М., 1983, с.64; Красавчикова Л.О. Понятие и система личных немущественных прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации. Екатеринбург, 1994; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Масляева, М., 1997, с. 142.

ifadə olunmuşdur.¹

Mənzil toxunulmazlığı dedikdə, bir tərəfdən, mənzilin fiziki cəhətdən toxunulmazlığı (məsələn, qapının sındırılmaması, pəncərə şüşələrinin sındırılmaması və s.) başa düşülür. Əgər belə olarsa, onda söhbət mülkiyyətçinin və ya kirayəçinin əmlak hüquqlarından gedərdi.

Mənzil toxunulmazlığı dedikdə, digər tərəfdən vətəndaşların şəxsi həyatının elementlərindən biri başa düşülür. Qanunverici fiziki toxunulmazlığı yox, məhz həmin elementi nəzərdə tutmuşdur.² Mənzillərin fiziki toxunulmazlığı kimi məsələ ilə mülki hüququn mülkiyyət hüququ, habelə delikt hüququ kimi institutları məşğul olur.

Mənzil toxunulmazlığı dedikdə, şəxsin ona məxsus olan mənzildə öz istəyinə uyğun hərəkət etmək və mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə olaraq ona daxil olmağa yol verməmək imkanı başa düşülür.

Mənzil toxunulmazlığı hüququ vətəndaşların **subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüququdur**. O, **mütləq hüquqlar** sırasına daxildir. Belə ki, səlahiyyətli şəxs (mənzil sahibi) onun mənzil toxunulmazlığı hüququnu pozmağa istənilən şəxsdən («hamı və hər kəs»dən) tələb etmək hüququna malikdir. Səlahiyyətli şəxsin bu hüququna əhatə dairəsi məlum olmayan şəxslərin («hamı və hər kəs»in), yəni borclu şəxslərin onun mənzil toxunulmazlığı hüququnu pozmaq kimi vəzifəsi uyğun gəlir.

Qanunda nəzərdə tutulan hallarda vətəndaşların mənzil toxunulmazlığı hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Belə hallarda mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə olaraq mənzilə daxil olunmasına yol verilir. Həmin halları faktiki olaraq üç yerə bölmək olar:

- hüquqi zərurət halları;
- faktiki zərurət halları;
- fəvqəladə hallar.

Hüquqi zərurət halları o hallardır ki, həmin hallarda müəyyən prosessual hərəkətlərin edilməsi lazım gəlir və buna görə də icazəsiz mənzilə daxil olunur. Söhbət axtarış, götürmə, əmlaka həbs qoyma və digər prosessual hərəkətlərdən gedir. Həmin hərəkətlər yalnız səlahiyyətli vəzifəli şəxslər tərəfindən müəyyən qaydada edilə bilər. Bu hərəkətlər CPM-in normaları ilə tənzimlənir.

Faktiki zərurət halları elə hallardır ki, həmin hallarda qarşısını alan (ehtiyat) və digər profilaktik tədbirlərin görülməsi lazım gəlir. Buna görə də icazəsiz mənzilə daxil olunur. Qaz, su və digər avadanlıqlara baxma faktiki zərurət hallarına misal ola bilər.

Fəvqəladə hallar qeyri-adi hallardır. Məsələn, yanğın, mənzildə qaz partla-

¹ Heç kəsin mənzil toxunulmazlığına əsassız olaraq qəsd etmək olmaz (İnsan hüquqları barədə ümumi bəyannamənin 12-ci maddəsi).

² Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. О.А.Красавчикова М., 1985, с.196; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Н.И.Ларионовой и др. М., 1998, с.181; Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.740.

yişi və digərləri həmin hallara misal ola bilər.¹

Göstərilən hallardan hər hansı biri mövcud olduqda, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə olaraq mənzilə daxil oluna bilər. Lakin bu, mənzilə daxil olma üçün kifayət etmir. Bunun üçün digər tələblərin də olması vacibdir. Həmin tələblərə aiddir: mənzilə daxil olma barədə qanunda birbaşa göstərişin olması; mənzilə daxil olan şəxsin mənzilə daxil olmağa səlahiyyəti çatması (səlahiyyəti olması).

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun elementlərindən biridir. Bu hüquq vətəndaşların şəxsi həyatının toxunulmazlığını təmin edir.

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ Azərbaycan Respublikasının (eləcə də RF və digər MDB respublikalarının) mülki qanunvericiliyində formalaşmışdır. Bu hüquq sovet dövrünün bəzi mülki məcəllələrində (məsələn, Qazaxıstan SSR-in MM-nin 491-ci və Özbəkistan SSR-in MM-in 540-1-ci maddələrində) ifadə olunmuşdu.² Həmin məcəllələrdə göstərilən hüquq barədə nəzərdə tutulan qaydalar digər respublikaların praktikasında da tətbiq edilirdi.

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququnun obyektini məktub, gündəlik, qeydlər, xatirat (xatirələr), qeyd kitabçası və digər yazılar təşkil edir.³ Onlar qeyri-maddi (qeyri-əmlak) nemətlər olub, mənəvi xarakterə malikdir. Həmin nemətlər şəxsi sənədlər adlanır.

Şəxsi sənədlər dedikdə, elə sənədlər başa düşülür ki, bunlarda şəxsiyyətə aid faktlar, münasibətlər və vətəndaşların şəxsi həyatı ilə bağlı olan digər hallar barədə informasiya ifadə olunur.⁴ Onlar sosial qiyməti olan nemətlərdir. Belə ki, şəxsi sənədlər müəyyən şəxslə bağlı olan faktlar barədə informasiya daşıyıcısı olub, zamanın xüsusi «şahidləridir». Onlar tarixi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququnun hüquqi təbiəti mülki hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. Məsələ burasındadır ki, bəzi müəlliflər şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququnu müəlliflik hüququ ilə, şəxsi sənədlərin özünü isə müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlə qarışdırırlar.⁵

Hesab edirik ki, əgər şəxsi sənədlər müəllif hüququnun obyektini üçün müəyyən edilən iki əlamətə (birinci əlamət nəticənin yaradıcılıq xarakterinə malik olmasından, ikinci əlamət isə nəticənin hər hansı obyektiv formada mövcud ol-

¹ Bir sıra qanunlarda mənzilə daxil olmanı şərtləndirən hallar nəzərdə tutulmuşdur: «Fövqəladə vəziyyət haqqında» qanun (17-ci maddə); «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» qanun (10-cu maddə); «Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında» qanun (9-cu maddə); «Məhkəmə nəzarətçiləri və məhkəmə icraçıları haqqında» qanun (8-ci maddə).

² *Малеин Н.С.* Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с.157; *Малеин Н.С.* Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с. 59.

³ *Малеин М.И.* Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с. 94.

⁴ *Красавчикова Л.О.* Личная жизнь граждан под охраной закона. М., 1983, с. 99-100.

⁵ Bu hüquqların hüquqi xarakterləri barədə *Красавчикова Л.О.* Авторское право и права на письмо, дневники, записки, заметки // Проблемы советского авторского права. М., 1979, с.107-108; *Красавчикова Л.О.* Личная жизнь граждан под охраной закона, с. 102-107.

masından ibarətdir)¹ cavab verərsə, onda şəxsi sənədlər müəlliflik hüququnun obyektı olan əsər, onlar barəsində yaranan hüquq isə müəlliflik hüququ kimi tanınacaqdır. Məsələn, məşhur rus tənqidçisi V.Q.Belinskiyin görkəmli və tanınmış yazıçı N.V.Qoqola yazdığı 15 iyul 1847-ci il tarixli məktub şəxsi sənəddir. Amma bu məktub yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsidir, yəni yaradıcılıq xarakterinə malikdir. Buna görə də həmin məktub şəxsi sənəd yox, müəlliflik hüququnun obyektı olan əsərdir. Buna görə sovet dövlətinin banisi V.İ.Lenin onu «senzurasız demokratik mətbuatın ən yaxşı əsərlərindən biri» hesab edirdi.²

Əgər şəxsi sənədlər (məsələn, məktub, xatirat və s.) bu sənədlərin sahibinin, yəni müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsinə ifadə etməzsə, habelə ideyaların, fikirlərin və obrazların məcmusu olmazsa, onda əsər, yəni müəlliflik hüququnun obyektı yox³, şəxsi sənədlərin toxunulmazlıq hüququnun obyektı hesab edilir. Əsərdən fərqli olaraq, şəxsi sənədlər müəlliflik hüququnun hüquqi mühafizə sferasına daxil olmur, yəni müəlliflik hüququ ilə qorunmur.

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ **subyektiv mülki hüquqdur**. O, **mütləq hüquqlar** sırasına aiddir.⁴ Buna görə də səlahiyyətli şəxs, yəni şəxsi sənədlərin müəllifi bütün digər şəxslərdən («hamıdan və hər kəs»dən) – bütün cəmiyyət üzvlərindən sənədlərin toxunulmazlığını pozmamağı tələb etmək hüququna malikdir. Əhatə dairəsi məlum olmayan borclu şəxslər isə göstərilən hüququ pozan hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Subyektiv mülki hüquq olan şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ müəyyən məzmunla malikdir. Onun məzmunu bir neçə elementdən – hüquqi imkan (səlahiyyətdən) ibarətdir. **Şəxsi sənədlərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ** həmin hüquqi imkanlardan (səlahiyyətlərdən) biridir. Bu səlahiyyət konkret şəxsi sənədin müəyyən müəllif tərəfindən yaradılma faktını hüquqi cəhətdən ifadə edir. Əgər şəxsi sənəd başqa şəxsə verilərsə, onu yaradan şəxs yenə də müəllif kimi tanınır. Ona görə ki, şəxsi sənədin müəllifi kimi tanınmaq hüququ şəxsi hüquq olub, özgeninkiləşdirilmir və müəllifin özündən ayrılmazdır.

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlıq hüququnun obyektindən, yəni şəxsi sənədlərin özündən istifadə etmək və ona sərəncam vermək hüququ həmin hüququn məzmununu təşkil edən səlahiyyətlərdən biridir. Söhbət şəxsi sənədlərdə ifadə olunan informasiyanın başqa şəxslərə verilməsi imkanından gedir. Belə ki, şəxsi sənədlər əşya olmaqdan əvvəl, ilk növbədə, informasiya daşıyıcısıdır. Həmin informasiyanı başqa şəxslərə vermək şəxsi sənədlərdən istifadə və onlara sərəncam vermək səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

¹ Müəlliflik hüququnun obyektinin iki əlaməti barədə *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 2000, s. 84-92; *Allahverdiyev S.S.* Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2006.

² *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. том 25, с. 94.

³ Tanınmış sovet alimi *В.И.Серебровски* əsərə anlayış verərkən məhz bu iki cəhəti nəzərə alır (*Серебровский В.И.* Вопросы советского авторского права. М., 1956, с. 32).

⁴ Həmin hüququn subyektiv mülki hüquq, habelə mütləq hüquq olması barədə bax: *Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 200.*

Şəxsi sənədlər yalnız müəllifin razılığı və icazəsi ilə dərc edilə bilər (məktub isə müəllifin və məktubun ünvanlandığı şəxsin icazəsi ilə dərc oluna bilər). Müəllif ödükdə isə şəxsi sənədlərin dərc olunmasına razılığı onun arvadı, uşaqları, valideynləri, bir sözlə, yaxın adamları verirlər.

Digər hüquqi imkan isə **dispozitiv səlahiyyət** adlanır.¹ Bu səlahiyyət şəxsə hüquqi imkan verir ki, o, sərbəst surətdə şəxsi sənədlər yaratsın, onları toplansın və saxlasın.

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququnun məzmununa daxil olan elementləri – hüquqi imkanları (səlahiyyətləri) müəyyən etdikdən sonra göstərilən hüquqa anlayış verə bilərik.

Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ elə bir subyektiv mülki hüquqdur ki, bu hüquq şəxsi sərbəst surətdə şəxsi sənədlər yaratmaq, öz istəyinə uyğun şəxsi sənədlərdən istifadə və onlara sərəncam vermək səlahiyyəti ilə təmin edir.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М., 1983;

Малеина М.Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991;

Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990;

Беляцкий С.А. Возмещение морального (неимущественного) вреда. М., 2005;

Эрделевский А.М. Моральный вред и компенсация за страдания. М., 1997;

Красавчикова Л.О. Понятие и система личных неимущественных прав граждан (физических лиц) в гражданском праве. Екатеринбург. 1994;

Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. **А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого.** М., 1998 (гл. 15);

Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. **Е.А. Суханова** М., 1998 (гл. 26-27);

Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. **Т.И. Илларионовой** и др. М., 1998 (гл. 9);

Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Отв. ред. **О.А. Красавчиков.** М., 1985 (гл 8);

Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. **А.Г. Калпина, А.И. Масляева.** М., 1997 (гл. «Личные неимущественные права»).

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. **О.А.Красавчикова.** М., 1985, с. 200.
Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. **Т.И. Илларионовой.** М., 1998. с. 183.

II FƏSİL

ŞƏRƏF, LƏYAQƏT VƏ İŞGÜZAR NÜFUZ HÜQUQLARININ MÜLKİ-HÜQUQU MÜDAFİƏSİ

§ 1. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları şəxsi qeyri-əmlak əmlak hüququnun növləri kimi

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının əsas xüsusiyyətləri

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları **şəxsi xarakterli qeyri-əmlak hüquqları** hesab edilir¹. Onlar səlahiyyətli şəxsin (yəni həmin hüquq sahibinin, hüquq daşıyıcısının) şəxsiyyətini fərdiləşdirməyə yönəlir (işgüzar nüfuz hüququ ham da hüquqi şəxslərə məxsus olur).

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları, bir qayda olaraq, onunla xarakterizə olunur ki, həmin hüquqlar şəxsiyyətin özündən ayrılmaz olub, özgənini kəşdirilmir.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi müəlliflər göstərirlər ki, subyektiv mülki hüquq kimi şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarından danışmaq düzgün deyil. Həmin müəlliflər öz fikirlərinin əsaslı olmasını bununla izah edirlər ki, obyektiv hüquq (qanun) şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları sahibinin necə davranmasını (davranışını) müəyyən etmir. Subyektiv hüquq isə müəyyən davranış imkanı deməkdir. Onların fikrincə, qanun yalnız həmin hüquqların pozulması zamanı onların müdafiəsini nəzərdə tutur və buna görə də şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz müdafiəsi haqqında subyektiv hüquqdan danışmaq daha düzgündür². V.A.Tarxov da şərəf və ləyaqət hüququnu subyektiv hüquq kimi tanıyır³. Müəlliflərdən K.F.Yeçorov və digərləri analoji mövqedə dururlar (düzdür, onlar öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün başqa arqumentlər gətirirlər)⁴.

Güman edirik ki, məsələyə bu cür yanaşmaq həqiqətdən uzaqdır. Belə ki, **şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüququ subyektiv hüquqlardan biridir**⁵. Bunun üçün kifayət qədər əsaslar vardır. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz müdafiə hüququna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüququ kimi subyektiv hüququn məzmununa daxil olan səlahiyyət-

¹ *Белявский А.В.* Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.5.

² *Гражданское право России. Учебник. Часть 1/Под ред. З.Н.Дыбузленко.* М., 1998, с.169.

³ *Тархов В.А.* Осуществление гражданских прав//В сб. «Развитие прав граждан СССР и деле их охраны на современном этапе коммунистического строительства». Саратов, 1962, с.115.

⁴ *Есеров К.Д.* Личные неимущественные права граждан СССР//Уч. зап., Вып. 4, ЛГУ, 1953, с.144.

⁵ Müəlliflərdən *Г.П.Савичев* və *М.Н.Маленин* şərəf və ləyaqət hüququnun məhz subyektiv hüquq olmasını göstərirlər (vax: Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1979, с.195; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.734; *Маленин М.Н.* Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с.58).

lərdən biridir.

Bildiyimiz kimi, subyektiv mülki hüquqlar müəyyən məzmununa malikdir. Onların məzmunu elementlərdən – səlahiyyətlərdən (hüquqi imkanlardan) ibarətdir. Subyektiv mülki hüquqların məzmunu da səlahiyyət (səlahiyyətli şəxsə verilən hüquqi imkan) anlayışı vasitəsilə açıqlanır.

Subyektiv mülki hüquq kimi şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüququ üçün **dörd səlahiyyətin mövcudluğu** xarakterikdir. Bunlardan biri **tələb etmək səlahiyyətidir**. Bu səlahiyyət hüquq sahibinə (səlahiyyətli şəxsə) imkan verir ki, səlahiyyətli şəxs əhatə dairəsi məlum olmayan qeyri-məhdud saylı borclu şəxslərdən («hamıdan və hər kəsdən») onun hüququnu pozmaqdan çəkinməyi tələb etsin¹. Bu isə onu göstərir ki, subyektiv hüquq kimi şərəf və ləyaqət hüququ öz xarakterinə görə **mütləq hüquqdur**², bu subyektiv hüquqdan irəli gələn hüquq münasibəti isə **mütləq hüquq münasibəti** sayılır³. Həmin münasibətdə borclu tərəf rolunda çıxış edən «hamı və hər kəs» isə subyektiv şərəf və ləyaqət hüququnu pozmamalı vəzifəsi (passiv vəzifə) daşıyır.

Digər səlahiyyət isə **müdafiə səlahiyyəti** adlanır. Bu səlahiyyət hüquq sahibinə (səlahiyyətli şəxsə) imkan verir ki, hüquq sahibi onun şərəf və ləyaqət hüququ pozulduqda qanunla müəyyənləşdirilən müdafiə üsullarına əl atsın. Deməli, şərəf və ləyaqət hüququ pozulduğu hallarda müdafiə səlahiyyəti (hüquqi imkanı) da əmələ gəlir.

İstifadə səlahiyyəti subyektiv şərəf, işgüzar nüfuz və ya ləyaqət hüququnun məzmununa daxil olan üçüncü səlahiyyətdir. Bu səlahiyyət hüquq sahibinə imkan verir ki, o, şərəf və ləyaqət kimi sosial nemətdən istifadə etsin. Məsələn, başqa şəxslərə zəmanət verilən zaman, zəmanət vaxtı şəxs öz şərəf və ləyaqətindən istifadə edir⁴. Belə halda şərəf və ləyaqət hüququ müəyyən mənada «sosial dövrüyyə»nin obyektinə olur.

İstifadə səlahiyyəti şəxsin cəmiyyətdə şəxsi, əmək, ictimai və digər fəaliyyət sahələrində özü haqqında yaranmış təsəvvürlərdən istifadə etmək imkanındır⁵.

Subyektiv şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüququnun məzmununa **davranış səlahiyyəti** kimi dördüncü səlahiyyət də daxil etmək olar.

Davranış səlahiyyəti özü iki səlahiyyəti birləşdirir. Bunlardan biri **sahiblik səlahiyyətidir**. Sahiblik səlahiyyəti şəxsin şərəfə, ləyaqətə və işgüzar nüfuzuna malik olmağa (sahib olmağa) imkanındır.

Digər səlahiyyət isə **şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu dəyişmək səlahiyyəti** adlanır⁶. Bu səlahiyyət şəxsə imkan verir ki, o, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunun məzmununu dəyişdirsin. Məsələn, şəxs bu səlahiyyətdən istifadə

¹ Müəlliflərdən *M.N.Maleina* səhvən tələb etmək səlahiyyətini sahiblik səlahiyyətinə aid edib (Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калинина, А.И.Масляева. М., 1997, с.140).

² *Беляевский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.32.

³ Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.734.

⁴ *Малеин Н.С.* Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с.147.

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калинина, А.И.Масляева. М., 1997, с.140.

⁶ Müəlliflərdən *А.В.Беляевский* və *Н.А.Придворов* subyektiv hüquq kimi şərəf və ləyaqət hüququnun məzmununa üç hüquqi imkanı daxil edirlər: başqalarına tələb irəli sürmək imkanı; dövlət məcburiyyətinə müdafiə etmək imkanı; istifadə etmək imkanı (bax: *Беляевский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.35).

edərək firma ilə (məsələn, reklam agentliyi ilə) əvəzli müqavilə bağlayır. Firma həmin müqaviləyə əsasən şəxsin imicini dəyişdirir¹.

Dəyişənlik (tez-tez dəyişmək) şərəf, işgüzar nüfuz və ləyaqətin fərqləndirici cəhətidir. Belə ki, şəxsin davranışı dəyişdikcə, onun şərəf və ləyaqətinin, habelə işgüzar nüfuzunun məzmunu da dəyişir.

Beləliklə, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüququ **subyektiv mülki hüquqdur** və subyektiv mülki hüquq kimi onun məzmununa yuxanda göstərdiyimiz səlahiyyətlər (hüquqi imkanlar) daxildir.

**Şərəf, ləyaqət
və işgüzar nüfuz
hüquqlarının
obyektləri**

Qeyd etmək lazımdır ki, subyektiv şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları yalnız hüquq münasibəti çərçivəsində mövcud ola bilər. Hüquq münasibətindən kənar da həmin hüquqların mövcud olması qeyri-mümkündür. Hüquq münasibətinin özü isə obyektiv şərəfə və ləyaqətə bənzərdir. Obyekt mülki hüquq münasibətinin elementlərindən biridir. Bəs subyektiv şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarından irəli gələn hüquq münasibətinin obyektini nədən ibarətdir?

Göstərilən hüquq münasibəti şəxsi qeyri-maddi (qeyri-əmlak) nemətlər bəzində əmələ gəlir. Həmin nemətlərə aiddir:

- şərəf;
- ləyaqət;
- işgüzar nüfuz.

Göstərdiyimiz həmin nemətlər subyektiv şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının obyektleridir. Onlar **maddi (iqtisadi) məzmun dan və əmlak dəyəridən məhrum olub, şəxsiyyətin özündən ayrılmazdır**. Buna görə də şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz kimi nemətlər özgeninkiləşdirilmir. Onlar satmaq, bağışlamaq, dəyişmək və s. olmaz. Həmin nemətlər nə əqd vasitəsilə, nə də hər hansı digər hüquqi hərəkətlə ləğv edilə bilər.

Qanunvericilik, o cümlədən mülki qanunvericilik şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzla tarifi vermir, həmin anlayışların mahiyyətinə aydınlıq gətirmir. Hüquq elmində şərəf və ləyaqət bir tərəfdən etik kateqoriya², digər tərəfdən əxlaqi-hüquqi kateqoriya³, başqa tərəfdən isə əxlaqi kateqoriya hesab edilir⁴.

Şərəf və ləyaqət etik-sosial nemət olub, vətəndaşların əxlaqi keyfiyyəti, mədəni sərvəti və ya dəyəridir. Onlar bir-birinə həddən ziyadə yaxın olan qohum anlayışlardır. Həmin anlayışlar arasında sıx, qırılmaz əlaqə vardır. Onlar necə deyirlər, bir-birinə «sarmaşan» anlayışlardır. Buna görə də həmin anlayışları bir-birindən ayırmaq olmaz. Məhz bu səbəbdən onlara bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə baxmaq lazımdır. Şərəf və ləyaqət anlayışları bir-birinə o qədər yaxındır

¹ Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dövrdə RF-da və digər xarici ölkələrdə haqq əsasında konkret şəxsin imicinin yaradılması ilə məşğul olan firmalar, hər şeydən əvvəl, reklam agentlikləri yaradılmışdır. Bunun üçün həmin şəxslə saziş bağlanı.

² Стрелюкова Н. Р. Честь и достоинство – категория марксистской этики // В книге «Категория марксистской-ленинской этики». М., 1965, с. 96-105; Беллехский А. В., Придворов Н. А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с. 30.

³ Советское гражданское право. Учебник. Том I / Под ред. В. П. Грибанова, С. М. Корнеева. М., 1979, с. 196.

⁴ Комментарий к ГК РФ. Часть I / Отв. ред. О. Н. Садиков. М., 1999, с. 334.

ki, tez-tez onları səhvən eyni mənada işlədirlər¹.

Şərəf və ləyaqət bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan elə meyarlardır ki, bu meyarlar əsasında **vətəndaşların şəxsiyyətinə mənəvi qiymət verilir**. Fərq yalnız burasındadır ki, **şərəf mənəvi qiymətvermənin xarici, ləyaqət isə daxili meyarıdır**².

Şərəf və ləyaqət şəxsiyyəti fərdiləşdirir, onu xarakterizə edir. Onların hər ikisi də vacib mənəvi nemətlərdir. Şərəf və ləyaqət həm də vətəndaşların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləridir. Onlar arasında fərq isə yalnız mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə qiymət verilməsinə necə yanaşmaq məsələsindən ibarətdir³. Belə ki, şərəf şəxsin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə obyektiv, ləyaqət isə subyektiv qiymət verilməsinə əsaslanır, yəni şəxsin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə qiymət verilməsinə **obyektiv yanaşma şərəf üçün, subyektiv yanaşma isə ləyaqət üçün xarakterikdir**. Əgər şəxsə onun ətrafındakılar (ətrafındakı adamlar), yəni onu əhatə edənlər tərəfindən qiymət verilərsə, belə qiymətə şərəf deyilir. Yox, əgər şəxs öz-özünə qiymət verərsə, onda söhbət ləyaqətdən gedir. Şərəf şəxsin obyektiv qiymətini, ləyaqət isə subyektiv qiymətini müəyyən edir.

Şəxslər cəmiyyət üzvləri, mənsub olduqları dövlətin vətəndaşları, müəyyən kollektiv və ya ailə üzvləridir. Onlar müəyyən sənətin və peşənin nümayəndəsidirlər. Şəxslərin davranışı ailədə, məişətdə, işdə, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə iştirak etmədə, bir sözlə, ictimai həyat prosesində təzahür edir. Bu zaman şəxslər ictimai cəhətdən əhəmiyyətli olan əməllər törədir, ictimai mənası olan hərəkətlər edirlər. Həmin əməl və hərəkətlər şəxsin ictimai keyfiyyətlərini (mənəvi-əxlaqi, etik, işgüzar, professional və digər keyfiyyətlərini) üzə çıxarır. Məhz bu keyfiyyətlər əsasında şəxs haqqında fikir söylənilir, mülahizə yürüdülmür. Şəxsin malik olduğu ictimai keyfiyyətlərə ətrafdakılar qiymət verirlər. Buna **ictimai qiymət və ya sosial qiymət** deyilir. Həmin qiymət mülki hüquq elmində şərəf adlanır. **Şəxsin ictimai qiyməti isə onun özündən asılıdır**. Belə ki, ictimai qiymət şəxslərin davranışı, əməlləri, cəmiyyətin, dövlətin, kollektivin və digər şəxslərin mənafələrinə münasibət əsasında formalaşır. Buna görə də ayrı-ayrı şəxslərin ictimai qiyməti eyni ola bilməz. Konkret şəxsin ictimai qiyməti onun törətdiyi əməldən asılı olaraq dəyişə bilər.

Şərəf dedikdə, şəxsə (şəxsiyyətə) verilən müəyyən ictimai (sosial) qiymət başa düşülür. Söhbət müsbət ictimai qiymətdən gedir⁴. Deməli, şərəf şəxsiyyətə verilən müsbət ictimai qiyməti ifadə edir⁵.

Şərəf şəxsin (şəxsiyyətin) obyektiv ictimai xüsusiyyətidir. O, cəmiyyətin şəxsə (şəxsiyyətə) olan münasibətini müəyyənləşdirir. Şəxsin (şəxsiyyətin) ictimai-mənəvi və ictimai-əxlaqi statusu məhz onunla müəyyən olunur. Şərəf

¹ Шинкин А.В. О личном достоинстве и чести советского человека//Вопросы философии. 1962, №4, с.116.

² Малетин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с.150.

³ Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1991, с.155.

⁴ Безьяский А.В. Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.6; Гражданское право России. Курс лекций. Общая часть / Под ред. О.А.Садикова. М., 2001, с.285; Губа А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с.192; Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.733.

⁵ Ноффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.321.

şəxsə olan obyektiv ictimai münasibəti əks etdirir. O, şəxsin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə təsir göstərir.

Şərəf cəmiyyətdə yaşayan varlıq kimi, ictimai həyatda fəaliyyət göstərən subyekt kimi, kollektiv və ailə üzvü kimi, müəyyən sənətin (peşənin) təmsilçisi (nümayəndəsi) kimi şəxsin malik olduğu ictimai keyfiyyətlərlə (mənəvi-əxlaqi, etik, işgüzar, professional və s.) müəyyən edilir. Məhz bu keyfiyyətlərə verilən müsbət qiymət hüquqi nemət (sərvət, dəyər) kimi¹ şərəfin mahiyyətini təşkil edir².

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində haqlı olaraq göstəriləni kimi, şərəf vətəndaşların malik olduqları ictimai keyfiyyətlərin ölçüsüdür³. Həmin keyfiyyətlər bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi rol oynayır. Belə ki, xidmət (iş, əmtəə, məhsul) bazarında onlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çox vaxt işgüzar əməliyyatların uğurla həyata keçirilməsi, kontraktların bağlanması zamanı müvəffəqiyyətə nail olunması həmin keyfiyyətlərdən asılı olur⁴.

Ləyaqətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, şərəflə sıx surətdə bağlı olan kateqoriyadır. Əgər şərəf şəxsiyyətin obyektiv, ictimai və xarici meyarıdırsa, ləyaqət onun subyektiv, fərdi və daxili meyarıdır. Onların hər ikisi şəxsiyyətin vacib mənəvi nemətidir.

Şəxs öz ictimai keyfiyyətlərini (mənəvi-əxlaqi, işgüzar və digər ictimai keyfiyyətlərini), qabiliyyət və səylərini, ictimai cəhətdən əhəmiyyətli olmasını (öz ictimai əhəmiyyətini) dərk edir, başa düşür. Bir sözlə, şəxs öz ictimai keyfiyyətlərinə qiymət verir. Mülki hüquq elmində bu cür öz-özünə qiymət verməyə ləyaqət deyilir.

Ləyaqət dedikdə, şəxsin özünün öz ictimai keyfiyyətlərinə (mənəvi-əxlaqi, işgüzar və digər ictimai keyfiyyətlərinə) verdiyi qiymət başa düşülür.

Lakin şəxsin öz-özünə verdiyi qiymət onun ictimai qiymətinə, yəni cəmiyyət tərəfindən verilən qiymətinə əsaslanır⁵. Bu isə onu göstərir ki, ləyaqətin mahiyyətini şəxsin ona verilən ictimai qiymətə özünün qiymət verməsi təşkil edir⁶. Şəxs öz mənəvi-əxlaqi və hüquqi qiymətini, əhəmiyyətini dərk edir və anlayırsa, bu, ləyaqət deməkdir. Ləyaqət şəxsin öz ictimai və hüquqi vəziyyətinə özü tərəfindən daxilən verdiyi qiymətdir. Ləyaqət mahiyyətcə, şəxsin ictimai cəhətdən əhəmiyyəti olan münasibətlər sistemində tutduğu yerin onun şüurunda

¹ Е.А.Флейшиш «шərəфи «hüquqi nemət» hesab edirdi (bax: Флейшиш Е.А. Личные права в гражданском праве СССР и капиталистических стран. М., 1941, с.144).

² Гусев А.И. Гражданское право. Учебник. Том I. М., 2003, с.192; Гусев А.И. Постатейный комментарий к части первой Гражданского кодекса М., 2000, с.288.

³ Маленко М.И. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с.58. Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. А.Г.Калитина, А.И.Масляева, М., 1997, с.140.

⁴ Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 18.08.92 № 11 «О некоторых вопросах, возникающих при рассмотрении судами дел о защите чести и достоинства граждан, а также деловой репутации граждан и юридических лиц» (Бюллетень Верх.Суда РФ 1992, № 11, с.9).

⁵ Браунус С.Н. Предмет и система советского гражданского права. М., 1963, с.85; Советское гражданское право. Учебник. Часть I / Под ред. В.А.Рясенцева, М., 1986, с.184; Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Ю.Х.Калмыкова, В.А.Тархова, М., 1990, с.141; Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.202; Гражданское право России. Учебник. Часть I / Под ред. З.И.Цыбуленко, М., 1998, с.169; Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с.186.

⁶ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.321.

əks olunmasıdır.

Şərəf və ləyaqət eyni bir hadisənin, yəni şəxsin malik olduğu ictimai keyfiyyətlərə qiymət verilməsi kimi hadisənin mahiyyətini açıq. Lakin onlar həmi məsələni müxtəlif müsləvilərdə həll edir.

Şərəf və ləyaqət verdiyimiz elmi (doktrinal) tərif sovet dövrünün sivilizasiya alimləri tərəfindən formalaşdırılmışdır. Xüsusilə E.A.Fleyşits¹, S.N.Bratus², O.S.Ioffe³, V.Q.Verdnikov, A.Y.Kabalkin⁴, O.A.Krasavçikov⁵, N.S.Malein⁶, A.V.Belyavski, N.A.Pridvorov⁷ və L.O.Krasavçikova⁸ kimi alimlər həmin anlayışların hərtərəfli işıqlandırılmasına təşəbbüs göstərmişlər.

Şərəf və ləyaqət kimi şəxsi qeyri-maddi (mənavi) nemətlər bərasində ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu, aydın məsələdir. Lakin həmin münasibətlərin mülki hüquqla tənzimlənilib-tənzimlənməməsi məsələsi sovet dövrünün sivilizasiya elmində alimlər arasında xeyli müddət mübahisə predmetinə çevrilmişdi. Məsələ burasındadır ki, O.S.Ioffenin mövqeyincə, şərəf və ləyaqət öz obyektiv təbiətinə görə hər hansı hüquqi nizamlaşmanın (tənzimləmənin) obyektinə ola bilməz və onlar hüquqla yalnız qoruna bilər⁹. Alimin fikrincə, şərəf və ləyaqətlə bağlı olan münasibətlər mülki hüquqla tənzimlənmir¹⁰. O.S.Ioffenin mövqeyini bəzi alimlər də dəstəklədilər¹¹.

Digər mövqeyin tərəfdarları isə göstərirdilər ki, şərəf və ləyaqətlə bağlı olan münasibətlərin mülki hüquqla tənzimlənməsini inkar etmək olmaz. Onlar O.S.Ioffenin irəli sürdüyü konsepsiyanın inandırıcı və əsaslı olmadığını sübut etməyə təşəbbüs göstərdilər¹². Məsələn, E.A.Fleyşits və A.L.Makovski göstə-

¹ Флейшц Е.А. Личные права в гражданском праве СССР и капиталистических стран. М., 1941.

² Брауусь С.И. Предмет и система советского гражданского права. М., 1963.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967.

⁴ Вердников В.Г., Кабалкин А.Ю. Новые гражданские кодексы союзных республик. М., 1965, с.14.

⁵ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1972, с.157.

⁶ Малени Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с.150; Малени Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.32.

⁷ Белявский А.В. Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.6; Белявский А.В., Придаоров Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.5-28; Придаоров Н.А. Достоинство личности и социалистическое право. М., 1977 с.14-16.

⁸ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.202; Красавчикова Л.О. Гражданско-правовая защита чести и достоинства. Екатеринбург. 1993; Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. Т.И.Ильарионовой и др., М., 1998, с.186.

⁹ Иоффе О.С. Новая кодификация советского гражданского законодательства и охрана чести и достоинства граждан//Советское государство и право. 1962, № 7, с.62; Иоффе О.С. Личные немущественные права и их место в системе советского гражданского права // Советское государство и право. 1966, № 7, с.51-59.

¹⁰ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.42, с.321.

¹¹ Рафиева Л.К. Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности в СССР. Автореф.канд.дисс. Л., 1966, с.11. Толстой В.С. Отдельные виды обязательств неизвестные ГК союзных республик // Советское государство и право. 1971, № 10, с.43-44.

¹² Вердников В.Г. Вопросы гражданского права в свете решений XXII съезда КПСС. М., 1964, с.11; Белявский А.В., Придаоров Н.А. Охрана чести и достоинства. М., 1971, с.50-52; Придаоров Н.А. Достоинство личности и социалистическое право. М., 1977 с.16-18; Белявский А.В. Защита чести и достоинства граждан и организаций в советском гражданском праве. Автореф.канд.дисс. М., 1966; Придаоров Н.А. Правовые и философские вопросы субъективного права на честь и достоинство//Советское государство и право. 1968, № 3, с.97-100.

rirdilər ki, «qorumaq» anlayışı «tənzimləmə» anlayışı ilə əhatə olunur və əksinə «tənzimləmək» «qorumağı» həyata keçirmək deməkdir¹.

Hesab edirik ki, bu mübahisədə ikinci konsepsiya tərəfdarları haqlıdır. Ona görə ki, qanun şərəf və ləyaqətə görə mülki-hüquqi məsuliyyət müəyyən edir. Mülki-hüquqi məsuliyyət müəyyən etmək isə hüquqi tənzimləmənin elementlərindən biridir². Digər tərəfdən, O.A.Krasavçikovun haqlı mövqeyinə görə, **müdafiə tənzimləmə formasıdır**³.

Qeyd etdik ki, qanun şərəf və ləyaqətə görə mülki-hüquq i məsuliyyət müəyyən edir. Məsuliyyətin məqsədi nədən ibarətdir? Məsuliyyət, hər şeydən əvvəl, hüququ qorumaq məqsədi güdür.

Digər tərəfdən, məsuliyyət vəzifəyə əməl olunmasını təmin etməlidir. Buna görə də hüquq və vəzifələr müəyyən edilmədən qanunda məsuliyyət nəzərdə tutula bilməz. Deməli, qanun şərəf və ləyaqətlə bağlı hüquq və vəzifələr müəyyən edir. Müəyyən etmək isə tənzim etmək deməkdir. Buna görə də **mülki hüquq şərəf və ləyaqətlə bağlı olan münasibətləri həm də tənzimləyir**.

İşgüzar nüfuza gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, **vacib qeyri-maddi nemətlər (mənavi nemətlər) sırasına aiddir**. O, hər bir fiziki şəxsə, eləcə də nə bir hüquqi şəxsə (təşkilata) məxsus olan nemətdir. İşgüzar nüfuza istənilən fiziki və hüquqi şəxs malik ola bilər. Bu xüsusiyyəti ilə o, şərəf və ləyaqətdən fərqlənir. Belə ki, **şərəf və ləyaqətə yalnız fiziki şəxslər malik olurlar**. Amma köhnə sovet dövrünün mülki məcəllələrinə görə şərəf və ləyaqətə hüquqi şəxslər də malik ola bilərdi. Həmin dövrün mülki hüquq elmi şərəf və ləyaqətə vətəndaşların, eləcə də hüquqi şəxslərin malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak nemətlərindən biri kimi baxırdı⁴. Hər bir sosialist təşkilatı şərəf və ləyaqət kimi vacib mənavi qeyri-maddi nemətin sahibi ola bilərdi⁵.

Sovet dövrünün mülki məcəllələrində mülki-hüquqi mühafizə (qorunma) və tənzimlənmə obyektini kimi «işgüzar nüfuz» anlayışı ümumiyyətlə, nəzərdə tutulmamışdı. Amma həmin dövrün mülki hüquq elmində «işgüzar nüfuz» yox, «nüfuz» («**reputasiya**») termininin işlədilməsinə rast gəlirik⁶. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində «işgüzar nüfuz» anlayışı yeni haldır. Bu halı, yəni «işgüzar nüfuz» anlayışının mülki-hüquqi mühafizə (tənzimlənmə) obyektini kimi mülki qanunvericiliyə daxil edilməsi halını əsaslı və məntiqli addım hesab etmək lazımdır. Qanunverici bazar iqtisadiyyatı şəraitini nəzərə alaraq mülki qanunvericiliyə işgüzar nüfuz barədə normalar daxil etmişdir (MM-in 23-cü maddəsi). Axı şərəf və ləyaqətdən fərqli olaraq işgüzar

¹ Советское государство и право 1963, №1, с.89-90.

² Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1979, с.194.

³ Советское государство и право. 1964, №9, с.157.

⁴ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1979, с.191.

⁵ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.202.

⁶ Мəsələ, bax: *Беляевский А.В.* Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.6; *Сергеев А.П.* Право на защиту репутации. Л., 1989. «Репутация» termini beynəlxalq sənədlərdə də işlədilir (bax: İnsan hüquqlarının ümumi bəyannaməsinin 12-ci maddəsi; Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 17-ci maddəsi).

nüfuz bazar münasibətlərinə aid və xas olan kateqoriyadır¹. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmin kateqoriya böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar subyektləri (sahibkarlar, əmtəə istehsalçıları və əmlak dövriyyəsinin digər iştirakçıları) maraqlıdırlar ki, onlar özlərinin etibarlı tərəfdaş, vicdanlı kontragent (qarşı tərəf) və s. kimi imiclərini qoruyub saxlasınlar və möhkəmləndirsinlər. Onlar maraqlıdırlar ki, öz təsərrüfat, sahibkarlıq, kommersiya və işgüzar əlaqələrini genişləndirsinlər və maddi (əmlak) fayda əldə etsinlər. Bazar subyektləri səy göstərirlər ki, onların istehsal etdikləri və hazırladıqları məhsula (mala, işə, xidmətə) tələbat (tələb) sabit olsun. Onlar səy göstərirlər ki, özlərinin professional keyfiyyətləri ilə kontragentləri, müştəri kontingenti və istehlakçılar arasında nüfuzlu və etibarlı təsərrüfat subyekti (mal istehsal edən, xidmət göstərən və iş görən) kimi tanınsınlar və fərqlənsinlər. Bu işlərdə işgüzar nüfuz onlara heç də az kömək etmir.

İşgüzar nüfuz bazar subyektinə (sahibkara) nəinki heç də az olmayan maddi (əmlak) dividend gətirir, habelə onun cəmiyyətdə və işgüzar tərəfdaşlar arasında hörmətinin artmasına, daha çox tanınmasına və etibar qazanmasına səbəb olur. Ölkəmizdə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə o, daha da bazar iqtisadiyyatının vacib elementinə çevrilir.

«Nüfuz» anlayışını «işgüzar nüfuz» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. «Nüfuz» termini rus dilinə «reputasiya» kimi tərcümə edilir. «Reputasiya» latınca «reputatio» ifadəsindən olub, «fikirləşmə», «düşünmə», «götür-qoy etmə» mənasını bildirir. Lüğətlərdə göstərilir: «reputatio» kiminsə, nəyinsə yaxşı cəhətləri və ya qüsurları (eyibləri) barədə yaranmış ümumi rəyi və yaxud qazanılmış ictimai qiyməti ifadə edir². Başqa lüğətdə göstərilir ki, reputasiya kiminsə yaxşı cəhətləri və qüsurları barədə yaranmış ümumi rəydir³. Daha başqa bir lüğətdə reputasiyaya insanın şöhrəti, yaxşı və pis adam kimi tanınması, kiminsə barəsində ümumi rəy kimi tərif verilir⁴.

Reputasiya öz məzmununa görə şərəfə yaxın olan anlayışdır. Lakin onlar arasında fərqli cəhətlər də vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, şərəf şəxsə verilən müsbət qiymətdir. Reputasiya isə özündə şəxs barəsində həm yaxşı keyfiyyətlər (cəhətlər), həm də qüsurlar (nöqsanlar, eyiblər) barədə ictimai (ümumi) rəyi birləşdirir. K.B.Yaroşenko haqlı olaraq yazır ki, şərəf və ləyaqətdən fərqli olaraq reputasiya müsbət (yaxşı) və mənfəi (pis) ola bilər⁵.

İşgüzar reputasiyaya (işgüzar nüfuz) gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, işgüzar reputasiya fiziki və hüquqi şəxslərin yalnız professional, istehsal, ticarət, kommersiya, təsərrüfat, sahibkarlıq, qulluq, vasitəçilik və digər növ fəaliyyəti barədə yaranan ictimai rəy deməkdir.

Reputasiya şəxsin ictimai cəhətdən əhəmiyyətli olan keyfiyyətləri barədə ümumi rəydirsə, işgüzar reputasiya şəxsin işgüzar və professional qabiliyyət

¹ Гусев А.И. Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003.

² Словарь иностранных слов, М., 1990, с.441; Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1982, с.603.

³ Толковый словарь русского языка. Том 3. М., 1939, с.1344.

⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Том 4. М., 1982, с.93.

⁵ Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.169.

və keyfiyyətləri ilə bağlı olan məsələdir¹. Buna görə də işgüzar nüfuz anlayışına daxildir: birincisi, şəxsin professionalıq və işgüzarlıq baxımından yaxşı keyfiyyətləri (**müsbət işgüzar nüfuz**); ikincisi, şəxsin professionalıq və işgüzarlıq baxımından qüsurlu keyfiyyətləri (**mənfi işgüzar nüfuz**).

Deməli, **işgüzarlıq və professionalıq baxımından şəxsin yaxşı (müsbət) və qüsurlu (mənfi) keyfiyyətləri barədə yaranmış ictimai rəyə işgüzar nüfuz deyilir**². Özü də dərhal buradaca qeyd etməliyəm ki, hər hansı işgüzar nüfuz yox, yalnız müsbət işgüzar nüfuz mülki hüquqla müdafiə edilir³.

Sahibkarın səmərəli fəaliyyəti üçün onun əmlak statusundan və bazarda yüksək hörmət (etibar) qazanmasından başqa, fərdiləşdirmə vasitələri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İşgüzar nüfuz bu vasitələrdən biridir. O, **sahibkarın qeyri-maddi aktivləri sırasına daxil olan elementlərdən sayılır**.

Vətəndaşın şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu məcmu halında birləşərək «təmiz (yaxşı) ad» anlayışını müəyyən edir⁴.

§ 2. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsinin həyata keçirilməsi

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz mülki-hüquqi mühafizənin obyektinə kimi

Vətəndaşların şərəf və ləyaqəti uzun müddət yalnız cinayət-hüquq xarakterli tədbirlərlə müdafiə edilmişdir. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra məlum olmuşdur ki, cinayət-hüquqi müdafiə vasitələri şərəf və ləyaqəti qorumaq üçün kifayət etmir və yetəri deyildir. Belə ki, sovet dövrünün cinayət məəcəllələri şərəf və

ləyaqətin hüquqi mühafizəsini həyata keçirmək üçün bəzi normalar, məsələn, böhtana görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan norma müəyyən edirdi. Lakin böhtan subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə xarakterizə olunan cinayət tərkibi sayılırdı; şərəf və ləyaqət isə onları ləkələyən və pozan şəxsin təqsirli bilinmədiyi halda da müdafiə olunmağı tələb edirdi.

Bundan əlavə, böhtan atan şəxsin cinayət qaydasında mühakimə olunması heç də həmişə **zərərçəkən şəxsin təmiz adını bərpa etmirdi**. Çox vaxt məhkəmə hökmü şəxslərin nəzərinə çatdırılmırdı; o şəxslərin ki, onlar böhtan atan tərəfindən zərərçəkənin şərəf və ləyaqətinin ləkələndiyini bilirdilər. Digər tərəfdən, böhtan atan şəxsi (şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumatlar yayan şəxsi) bu və ya digər səbəbə görə (məsələn, təqsiri olmadığına və digər əsaslara görə) mühakimə etmək mümkün olmurdu. Belə halda isə zərərçəkən öz təmiz adını bərpa etmək üçün hüquqi vasitə tapa bilmirdi. Ümumiyyətlə, böhtan atıl-

¹ Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.317; Гражданское право России. Курс лекций. Часть общая/Отв.ред. О.Н.Садиков, М., 2002, с.285.

² Гражданское право России. Часть I/Под ред. З.И.Цыбуленко. М., 1998, с.169; Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.169.

³ Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с.187.

⁴ Комментарий к ГК РФ. Часть I/Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999.

miş şəxsin təmiz adı bərpa olunmurdu¹. Buna görə də cinayət hüququ və təndaşların şərəf və ləyaqətinin müdafiə olunmasına kifayət qədər təminat vermirdi.

Böhtan atan şəxsi, yəni şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumatlar yayan təqsirkar şəxsi yalnız cəzalandırmaq yox, həm də böhtan atılmış şəxsin təmiz adını bərpa etmək lazım idi. Bunu isə yalnız mülki-hüquqi müdafiə üsulunun köməyi ilə etmək olardı. Axi, mülki-hüquqi müdafiənin məqsədi pozulmuş mənafeyi bərpa etməkdən ibarətdir.

Şərəf və ləyaqəti ləkələnmiş şəxsin təmiz adını bərpa etmək məqsədilə 60-cı illərin əvvəllərində SSRİ və müttəfiq respublikaların mülki qanunvericiliyinin Əsaslarına (1961) 7-ci maddə daxil edildi². Bu norma demək olar ki, olduğu kimi 1964-1965-ci il sovet dövrünün bütün mülki məcəllələrində də nəzərdə tutulmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsi barədə norma sovet hüquq elmi tərəfindən hazırlanmışdı. Həmin normanın mülki qanunvericiliyə daxil edilməsindən xeyli əvvəl sovet sivilist alimləri (E.A.Fleyşiç, S.N.Bratus, V.A.Ryasentsev, S.Ə.Asknazi, M.M.Aqarkov və b.) göstərilən normanın vacibliyini, mümkünlüyünü və məzmununu əsaslandırmışdılar³. Bu norma müstəsna olaraq sovet insanının şərəf və ləyaqətini, daha doğrusu, onun qeyri-əmlak mənafeələrini daha geniş və əhatəli müdafiə etmək zərurətindən yaranmışdı.

Sovet dövrünün 1964-1965-ci il mülki məcəllələri ilk dəfə olaraq şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsini nəzərdə tutdu. Şərəf və ləyaqət də daxil olmaqla şəxsiyyətin mənafeələri nəinki cinayət hüququ (qanunvericiliyi) ilə, həmçinin mülki hüquqla (qanunvericiliklə) müdafiə olunmağa başladı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə sovet hüquq elminin hazırladığı və sovet mülki məcəllələrinin nəzərdə tutduğu normanı təsbit etmişdir. Məcəllə şərəf və ləyaqətin, habelə işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə xüsusi norma nəzərdə tutur (MM-in 23-cü maddəsi).

¹ M.M.Aqarkov Предмет и система советского гражданского права // Советское государство и право. 1940, № 8-9, с. 67; *Белявский А.В., Придорова И.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с. 26.

² Şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsi barədə normanın mülki qanunvericiliyə daxil edilməsini şərtləndirən arqumentlər barədə bax. *Флейшиц Е.А.* Личные права в гражданском праве СССР и капиталистических стран. М., 1941, с. 147-148; *Ноффе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967, с. 321; *Яроценко К.Б.* Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с. 155.

³ *Флейшиц Е.А.* Личные права в гражданском праве СССР и капиталистических стран. М., 1941, с. 147-148; *Братусь С.И.* К дискуссии о системе права // Советское государство и право. 1940, № 8-9, с. 203; *В.Рябенцев.* Немущественный интерес в советском гражданском праве // Ученые записки МЮИ, вып. 1, 1939, с. 22-49; *С.Ахназый.* Личные права должны защищаться судом от существенных нарушений // Советская юстиция, 1939, № 14; *М.М.Агарков.* Обязательства из причинения вреда // Проблемы социалистического права, 1939, № 1, с. 71; *М.М.Агарков.* Предмет и система советского гражданского права. // Советское государство и право. 1940, № 8-9, с. 52-72.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsinin mahiyyəti

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz şəxsiyyəti xarakterizə edən nemətlərdir. Digər tərəfdən, onlar şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında yaranan ictimai münasibətləri əks etdirir. Buna görə də həmin nemətlər böyük ictimai əhəmiyyətə malik olub, mülki qanunvericiliklə pozulmaqdan qorunur.

Bazar münasibətləri şəraitində, köklü iqtisadi-siyasi islahatlar aparıldığı və demokratik dəyişikliklər həyata keçirildiyi dövrdə şəxslərin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunun mülki-hüquqi müdafiəsi xüsusi aktuallıq kəsb edərək, ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik olur. Buna görə də şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan mövcud qanunvericiliyində **konstitusion prinsip** səviyyəsinə yüksəlir. Belə ki, Konstitusiyanın 46-cı maddəsinə görə, hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu konstitusion müddəa hüququn müxtəlif sahələri, o cümlədən mülki hüquq tərəfindən həyata keçirilir.

Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə mülki hüquq normalarının məna və məzmununu düzgün başa düşülməsində, habelə praktikada həmin normaların eyni qaydada tətbiq olunmasında **məhkəmə plenumu qərarlarının böyük əhəmiyyəti vardır**. Sovet dövründə bu məsələ barədə iki dəfə (1971-ci ildə və 1989-cu ildə) SSRİ Ali Məhkəməsinin Plenumu qərar qəbul etmişdi¹. Düzdür, hal-hazırda həmin qərarlar öz hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Amma onların bir sıra müddəaları indiki şəraitdə öz əhəmiyyətini itirməyərək aktuallığıni saxlayır.

Müasir dövrdə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə mülki qanunvericiliyin mənasını düzgün başa düşmək üçün RF-in Ali Məhkəməsinin 18 avqust 1992-ci il tarixli plenum qərarı mühüm rol oynayır². Bu məsələ barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin də Plenum qərarı, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin müvafiq qərarı vardır³.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Qeyd etmək lazımdır ki, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hər bir şəxsə məxsus olan vacib qeyri-maddi nemətlərdir (və ya mənəvi dəyərlərdir). Hər hansı vətəndaş fiziki şəxsin həmin nemətlərini ləkələyən, həqiqətə uyğun və doğru olmayan məlumatlar yaya bilər. Bunun nəticəsində fiziki şəxsin şərə-

¹ Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 17 декабря 1971 г. «О применении в судебной практике ст. 7 Основ гражданского законодательства СССР и союзных республик о защите чести и достоинства граждан и организаций» // Бюллетень Верхов. Суда СССР. 1972, № 1; Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О применении в судебной практике ст. 7 Основ гражданского законодательства СССР и союзных республик о защите чести и достоинства граждан и организаций» от 1989 г. // Бюллетень Верхов. Суда СССР. 1989, № 3.

² Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. «О некоторых вопросах, возникающих при рассмотрении судами дел о защите чести и достоинства граждан и организаций» (Бюллетень Верхов. Суда РФ 1992, № 11).

³ «Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında». Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Plenumunun 14 may 1999-cu il tarixli qərarı; Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21-ci və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair 31 may 2002-ci il tarixli qərarı.

fi, ləyaqəti və ya işgüzar nüfuzu pozulur. Belə halda **təzkibetmə kimi qeyri-əmlak xarakterli xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulu** tətbiq edilir və bununla pozulmuş nemət müdafiə olunur, pozulmuş mənafe bərpa edilir¹. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz kimi nemətlərin mülki-hüquqi müdafiəsinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Məsələn, ali məktəb müəlliminin əldə etdiyi lotereya uduşa düşür. Uduşdan əldə olunan gəlir hesabına o, xarici markalı bahalı minik avtomobili alır. Jurnalistlərdən biri qəzetdə yazır ki, müəllim sessiyalarda tələbələrəndən yığıdığı pul hesabına minik avtomobili almışdır. Bununla o, müəllimin şərəf və ləyaqətini ləkələyən, həqiqətə uyğun gəlməyən məlumat yayır. Müəllim onun şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumatın məhkəmə qaydasında təzkib olunmasını tələb edir. Məhkəmə həmin tələbə baxaraq müəllim barəsində yayılmış həqiqətə uyğun olmayan məlumatın təzkib olunması haqqında qərar qəbul edir. Həqiqətə uyğun olmayan məlumat qəzetdə yayıldığına görə həmin qəzetdə də təzkib edilir. Bu üsulla müəllim öz şərəf və ləyaqətinin mülki-hüquqi müdafiəsini həyata keçirir.

Başqa bir misalda vətəndaş televiziya vasitəsilə həqiqətə uyğun və doğru olmayan belə bir məlumat yayır ki, guya şəhər xəstəxanasının həkimi düzgün diaqnoz qoymur, xəstələri düzgün müalicə etmir və onları aldadır və s. Bununla o, həkimin işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayır. Həkim özünün işgüzar nüfuzunu müdafiə etmək üçün həmin məlumatların məhkəmə qaydasında təzkib olunmasını tələb edir. Məhkəmə tələbə baxaraq təzkib olunma barədə qərar qəbul edir. Həmin məlumat televiziya vasitəsilə də təzkib olunur.

§ 3. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsində istifadə olunan mülki-hüquqi üsullar

Ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulları

Hər bir şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarını, əgər həmin hüquqlar pozularsa, müdafiə etmək hüququ vardır. **Müdafiə hüququ** dedikdə, hüquq sahibinə (hüquq daşıyıcısına, səlahiyyətli şəxsə) öz pozulmuş şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarını bərpa etmək məqsədilə hüquq qoruyucu xarakterli tədbirlər tətbiq olunması üçün verilən imkan başa düşülür.

Müdafiə predmetini subyektiv şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları təşkil edir. Bununla yanaşı, bəzən mənafe də müdafiə predmeti ola bilər. Belə ki, subyektiv şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları şəxsi hüquqlardır və buna görə də onlar şəxsin (hüquq sahibinin) ölümü ilə ləğv edilir, əmlak hüquqlarından fərqli olaraq vəresələrə keçmir. Şəxsin ölümündən sonra onun şərəf və ləyaqəti qoruna (müdafiə oluna) bilər. Belə halda müdafiənin predme-

¹ *О.С.Иоффе* haqqı olaraq yazır ki, şərəf və ləyaqət ümumi müdafiə üsulu ilə yox, xüsusi müdafiə üsulu ilə, yəni təzkibetmə ilə müdafiə olunur (bax: *Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.320*). Təzkibetmə hüquq ədəbiyyatında göstərilirdiyi kimi, xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsuludur (*Гражданское право России. Курс лекций. Часть общая/отв.ред. О.Н.Садикова, М., 2001, с.285; Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.317*).

tini ictimai əhəmiyyəti olan mənfəə təşkil edir.

Müdafiə hüququnun subyektivi rolunda ilk növbədə, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüququnun daşıyıcısı (sahibi) olan şəxsin özü çıxış edir. Bununla bərabər, digər maraqlı şəxslər də (məsələn, ailə üzvləri, vərəsələr, yaxın qohumlar və s.) başqasının pozulmuş şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarını müdafiə edə bilərlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları öz hüquqi təbiətinə görə subyektiv mülki hüquqlardır. Buna görə də onlar subyektiv mülki hüquqların müdafiəsində istifadə olunan üsulların köməyi ilə qoruna (müdafiə oluna) bilər. Həmin üsulları iki yerə bölmək olar:

- ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulları;
- xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları.

Ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulları dedikdə, məcburi xarakterli tədbirlər başa düşülür ki, bu tədbirlərin vasitəsilə pozulmuş istənilən subyektiv mülki hüququ bərpa etmək olar. Onların həm də şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının müdafiəsində tətbiqi mümkündür. Belə üsullara aiddir:

- zərərin əvəzini ödəmə;
- mənəvi zərərin kompensasiyası;
- hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısının alınması.

Göstərilən müdafiə üsullarının şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının müdafiəsində istifadə edilməsinin xüsusiyyətləri ilə fəslin sonuncu paragrafında tanış olacağıq.

Xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının müdafiəsində həm də xüsusi üsullar tətbiq edilə bilər. Xüsusi üsullarla yalnız şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, xüsusən də hər şeydən əvvəl, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hü-

quqları müdafiə olunur.

Xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları odur ki, bu üsullar yalnız şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının, ilk növbədə, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının qorunması üçün nəzərdə tutulur¹. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ bir neçə belə üsul müəyyən edir (MM-in 23-cü maddəsi). Həmin üsullara aiddir:

- təkzib etmə;
- yayılmış məlumatların məhkəmə tərəfindən yalan məlumat kimi tanınması;
- cavabı dərc etdirmə.

Göstərilən üsulları belə bir ümumi əlamət birləşdirir ki, onların hamısı **qeyri-əmlak xarakterli üsullardır**. Fəslin axıncı paragraflarında məhz Həmin üsulların əsas cəhətləri ilə tanış olacağıq.

¹ *Нюффе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967, с. 320.

§ 4. Təzib olunma münasibətlərində iştirak edən subyektlər və həmin münasibətlərin yaranma əsası

Təzib olunmanı tələb etmək hüququnun subyektı Təzib olunma kimi xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulunun tətbiqi zamanı müəyyən münasibət yaranır ki, həmin münasibətdə iştirak edən şəxslər **təzib olunma subyektləri** adlanır. Təzib olunma subyektləri dedikdə, iki kateqoriya şəxs başa düşülür. Bunlardan biri təzib olunmanı tələb etmək hüququnun subyektı adlanır. Digəri isə təzib etməyə borclu olan, yəni təzib etmək vəzifəsi daşıyan subyektdir.

Təzib olunmanı tələb etmək hüququnun subyektı dedikdə, özünün pozulmuş nüfuzunun müdafiəsi üçün məhkəməyə iddia ilə müraciət etmək səlahiyyəti olan şəxs başa düşülür. O, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz barəsində **mülki iş üzrə iddiaçıdır**. Məhz həmin şəxsin şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən, doğru və həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar yayılır.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz barəsində mülki işlər üzrə məhkəmədə iddiaçı qismində həm fiziki şəxslər, həm də təşkilatlar çıxış edə bilərlər. Elə dərhal buradaca qeyd etməliyəm ki, **təşkilatların yalnız işgüzar nüfuz barədə işlər üzrə iddiaçı olması mümkündür**¹. Sovet dövrünün qanunvericiliyinə görə isə, təşkilatlar şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə işlər üzrə də iddiaçı rolunda çıxış edə bilərdi.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilirdi ki, qanunda (yəni RF MM-in 152-ci maddəsində; analogi maddə bizim ölkənin MM-də də nəzərdə tutulmuşdur) **yalnız vətəndaşların (hüquqi şəxsin yox) şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi nəzərdə tutulur; işgüzar nüfuzun müdafiəsi isə həm vətəndaşlara, həm də hüquqi şəxslərə aiddir**².

İddiaçı kimi çıxış etməsi üçün **təşkilatın hüquqi şəxs statusuna (hüququna) malik olması tələb edilir**. Əgər onun hüquqi şəxs statusu yoxdursa, məhkəmədə iddiaçı qismində çıxış edə bilməz. Məhz bu səbəbdən, əgər ləkələyici məlumatlar təşkilatın struktur bölmələrinin (onların hüquqi şəxs statusu yoxdur) mənafeyinə, məsələn, təşkilatın şöbə, idarə, laboratoriya, sex, filial, nümayəndəliyin və s. mənafeyinə toxunarsa, onlar məhkəməyə iddia ilə müraciət edə bilməzlər. Belə hallarda iddiaçı kimi həmin bölmələrin aid olduğu təşkilatın (onun hüquqi şəxs statusu vardır) özü çıxış edir. Bu, məlum məsələdir, çünki mülki qanunvericilikdə ifadə olunan göstərişə görə yalnız hüquqi şəxs statuslu qurumlar məhkəmədə iddiaçı olmaq hüququna malikdir (MM-in 43-cü maddəsi).

İddiaçı kimi məhkəməyə müraciət etməsi üçün fiziki şəxsin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli olması, yəni 18 yaşına çatması tələb edilir. Əgər fiziki şəxsin

¹ Moskva alimlərindən Şerstobitovun belə bir fikri dəqiq söylənilməmişdir ki, guya şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə işlər üzrə təşkilatlar məhkəməyə müraciət edə bilər (Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.738).

² Губа А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с.191; Губа А.Н. Комментарий к части первой Гражданского кодекса Российской Федерации (постатейный). М., 2000, с.289.

tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti yoxdursa, o, müstəqil surətdə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə məhkəməyə iddia verə bilməz. **Yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər məhkəmədə iddiaçı olmaq hüququna malikdirlər.** Bu, məlum məsələdir. Belə ki, fiziki şəxslərin prosessual fəaliyyət qabiliyyəti (yəni fiziki şəxsin öz mülki prosessual hüquqlarını bilavasitə məhkəmədə həyata keçirmək qabiliyyəti) tam həcmdə onların 18 yaşa çatması ilə yaranır¹.

Emansipasiyalaşmış fiziki şəxslərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, 18 yaşa çatmalarına baxmayaraq, onlar tam mülki-hüquqi status əldə edən şəxslərdir. Məhz bu səbəbdən onlar şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə işlər üzrə məhkəmədə bilavasitə, müstəqil surətdə iddiaçı ola bilərlər². Öz şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinə ehtiyacı olan **qismən mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin** (7 yaşından 14 yaşadək yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin), habelə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan azyaşlıların (7 yaşadək azyaşlıların) mənafələrini məhkəmədə onların **qanuni nümayəndələri, yəni valideynləri**, əgər övladlığa götürülmüşlərsə, **övladlığa götürənlər**, onlar üzərində qəyyumluq müəyyən edilmişsə, **qəyyumları** ifadə edirlər. Məlum məsələdir ki, həmin kateqoriya şəxslər tam mülki prosessual fəaliyyət qabiliyyətli olmadıqlarına görə məhkəmədə bilavasitə, müstəqil surətdə iddiaçı ola bilməzlər. Məsələn, orta məktəbin dördüncü sinfində oxuyan şagirdə (və ya uşaq bağçasına gedən azyaşlıya) verilən xasiyyətnamədə onu ləkələyən məlumat yayılır. Belə halda həmin məlumatın təkzib olunmasını məhkəmə qaydasında şagirdin (azyaşlının) özü yox, onun qanuni nümayəndəsi olan valideynləri tələb edə bilərlər³.

Nisbi (natamam) mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər (14 yaşdan 18 yaşa kimi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər) də öz şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi ilə bağlı işlər üzrə məhkəmədə bilavasitə, müstəqil surətdə iddiaçı ola bilməzlər. Bu kateqoriya şəxslərin şərəf və ləyaqətinin müdafiə edilməsinə zərurət yarandıqda, onların mənafələrini məhkəmədə **valideynləri, övladlığa götürənlər və ya himayəçilər** ifadə edirlər.

¹ Гражданский процесс. Учебник/Отв. ред. И.А. Чечина, Д.М. Чечет. М., 1968, с.67.

² Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А. Суханова. М., 1998, с.738.

³ Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir söylənilir ki, 14 yaşdan başlayaraq vətəndaşlar mülki qanunvericilik üzrə şərəf və ləyaqətin müdafiəsi ilə bağlı münasibətlərdə qismən fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilməlidirlər. Buna görə də göstərilir ki, 14 yaşına kimi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumatlar məhkəmə qaydasında onların valideyn və qəyyumlarını ləkələyən məlumatlar kimi təkzib edilə bilər (*Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.44*). Hesab edirik ki, yuxarıda söylənilən fikirlər dəqiqlikdən uzaqdır. Belə ki, şəxsin daqiq hansı yaşdan şərəf və ləyaqət hüququna malik olması barədə danışmaq, bu hüququn daqiq əmələ gəlmə anını müəyyən etmək məntiqsizlikdir. Digər tərəfdən, şəxsin doğulduğu andan dərhal şərəf və ləyaqət hüququna malik olması barədə fikir söyləmək də həqiqətdən uzaqdır. Ona görə ki, şərəf və ləyaqət şəxsin davranışına əxlaqı qayda və normalar (tələblər) baxımından verilən mənəvi qiymətdir. Bizim fikrimizcə, azyaşlının şərəf və ləyaqət hüququ onun, necə deyirlər, «ağlının kəsməyə başladığı vaxtdan» əmələ gəlir. Məsələn, uşaq bağçasına gedən azyaşlının, orta məktəbdə oxuyan şagirdin şərəf və ləyaqət hüququndan danışmaq olar. Amma şərəf və ləyaqətin ayrı-ayrı elementləri (tərəfləri) eyni vaxtda yox, müxtəlif vaxtlarda əmələ gəlir.

**Ruhi xəstəliyə və ya ağıl zəifliyinə görə fəaliyyət qabiliyyətli sayılma-
yan şəxslər** də məhkəmədə müstəqil surətdə, bilavasitə iddiaçı ola bilməzlər.
Əgər bu kateqoriya şəxslərin şərəf və ləyaqəti pozularsa, məhkəmədə iddiaçı
qismində onların **qəyyumları** iştirak edirlər.

Spirtili içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsinə və başqa
hala görə məhkəmə tərəfindən **məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunan
şəxslərin** şərəf və ləyaqətinin müdafiəsini məhkəmədə onların **himayəçiləri**
həyata keçirirlər.

Bəzən fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumatlar onun ölümün-
dən sonra yayılır. Belə hallarda həmin şəxsin şərəf və ləyaqətini müdafiə et-
mək, eləcə də məhkəmə qaydasında müdafiə etmək mümkündürmü? Axı, fizi-
ki şəxs ölmüşdür və ölümü ilə onun subyektiv şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (o
cümlədən şərəf və ləyaqət hüququ) əmlak hüquqlarından fərqli olaraq vəsiyə-
yə üzrə vəərəsələrə keçmir, ləğv olunur (məlum olduğu kimi, ölümü ilə vətən-
daşın şəxsi hüquqları ləğv edilir). Əgər mümkün olarsa, ölmüş fiziki şəxsin şə-
rəf və ləyaqətinin müdafiəsini kimlər həyata keçirə bilərlər?

Qeyd etmək lazımdır ki, şərəf və ləyaqət hüququ şəxsi qeyri-əmlak hüquq-
ları sırasına daxildir. Bu növ hüquqlar isə müddətsiz müdafiə olunur, yəni onla-
rın müdafiə edilməsi müddətlə, vaxtla (zamanla) məhdudlaşdırılmır. Buna gö-
rə də qanun göstərir ki, fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinə onun
ölümündən sonra da yol verilir (MM-in 23-cü maddəsinin 1-ci bəndi)¹. Belə
halda şərəf və ləyaqət hüququ subyektiv hüquq kimi yox, (axı, o, fiziki şəxsin
ölümü ilə ləğv olunmuşdur), **ictimai əhəmiyyətli mənafə və hüquqi fakt kimi**
müdafiə olunur. 1964-cü il MM-də belə normaya rast gəlmirik. Lakin keçən əs-
rin 70-80-ci illərində sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində ölmüş
şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiə olunmasının mümkünlüyü geniş müzakirə
predmetinə çevrilmişdi².

Ölmüş fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək barədə məhkəmə id-
diasını isə istənilən maraqlı şəxs verə bilər. **Maraqlı şəxslər** dedikdə, ilk növbədə,
ölen fiziki şəxsin qohumları, onun ailə üzvləri başa düşülür³. Söhbət aydın
məsələdir ki, ölmüş fiziki şəxsin vəərəsələrindən (ər-arvadından, uşaqların-
dan, valideynlərindən və s.) gedir. Bundan əlavə, ölmüş fiziki şəxsin hələ sağ

¹ Tanınmış rus şairi Sergey Yeseninın bacısı nə vaxtsa öz qardaşının şərəf və ləyaqətini müdafiəsini məhkəmə qaydasında tələb etmişdi və onu ləkələyən məlumatların təkzib edilməsinə nail olmuşdu. Bundan əlavə, vətəndaş Ş. yazıçı A.-ya və «Literaturnaya qəzetə»yə qarşı İ.V. Stalinin şərəf və ləyaqətini müdafiəsi barədə Moskva şəhərinin Dzerjinski rayon xalq məhkəməsində iddia vermişdi (Литературная газета, 1987, 23 декабря; Известия, 1988, 23 сентября).

² *Беляский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.89; *Трубников П.* Гражданско-правовая защита чести и достоинства гражданина // Социалистическая законность. 1974, № 3; *Малеин Н.С.* Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.35; *Ярошеико К.Б.* Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.165. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ ilk dəfə olaraq öz həllini SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 2 mart 1989-cu il tarixli qərarında tapmışdır.

³ Бюллетень Верховного Суда СССР, 1979, № 6, с.21; Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.203; Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с.188.

lığında ikən təsisçisi olduğu (təsis etdiyi) hüquqi şəxs də¹, yaratdığı şərikli əsərin şərik müəllifləri də² maraqlı şəxs kimi məhkəməyə iddia verə bilərlər.

Maraqlı şəxslər tərəfindən ölmüş fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi istənilən vaxt mümkündür. **Müdafiənin həyata keçirilməsinə iddia müddəti haqqında qayda mane ola bilməz.** Ona görə ki, şərəf və ləyaqət hüququ şəxsi qeyri-əmlak hüququdur və mülki qanunvericiliyə görə, bu hüquqların müdafiəsi haqqında tələblərə, yəni **şərəf və ləyaqətin pozulmasından əmələ gələn tələblərə iddia müddəti şamil edilmir** (MM-in 384-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Hüquq ədəbiyyatında³ və məhkəmə plenumu qərarında⁴ da məsələyə məhz bu cür yanaşılır. Buna görə də maraqlı şəxslər iddia müddətindən asılı olmayaraq ölmüş fiziki şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsini həyata keçirə bilərlər.

Maraqlı şəxslər ölmüş şəxsin şərəf və ləyaqətini müdafiə etməklə nəinki onların xatirəsi qarşısında öz mənəvi borclarını yerinə yetirirlər, habelə özlərinin mənafeələrini qoruyurlar. Şübhəsiz ki, vətəndaşa yaxın olan insanların təmiz adı onun şərəf və nüfuzuna təsir göstərir. Vətəndaşın şərəf və ləyaqəti ona yaxın olan ölmüş şəxsin adı və nüfuzu ilə sıx surətdə bağlıdır.

Təzkib etmək vəzifəsinin subyekti **Təzkib etmək vəzifəsinin subyekti** dedikdə, şəxsin şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzunun müdafiəsi barədə işlər üzrə cavabdeh başa düşülür. Söhbət şəxsin şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların təzkib olunması barədə iddia üzrə cavabdehdən gedir. Cavabdeh qismində məhkəmə prosesinə o şəxs cəlb edilə bilər ki, həmin şəxs başqa şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yaymış olsun. Deməli, **təzkib etmə vəzifəsinin subyekti dedikdə, bu və ya digər şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatları yayan şəxs başa düşülür.**

Cavabdeh qismində şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə işdə iştirak etməyə həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər cəlb edilə bilərlər.

Fiziki şəxsin cavabdeh kimi işdə iştirak etməsi üçün **onun prosesual fəaliyyət qabiliyyətli olması tələb edilir** ki, həmin qabiliyyət 18 yaşdan yaranır. Məhz bu andan onlar məhkəmədə tərəf kimi çıxış edə bilərlər. Söhbət mülki işin (mülki prosesin) tərəflərindən gedir. Cavabdeh isə mülki prosesin (mülki işin) tərəflərindən biridir⁵. Deməli, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə işlərdə fiziki şəxsin **cavabdeh qismində iştirak etməsi üçün 18 yaşa çatması tələb olunur.**

Hüquqi şəxslərə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, mülki qanunvericilikdə ifadə olunan göstərişə görə, yalnız hüquqi şəxs statuslu qurumlar məhkəmədə

¹ Гусев А.И. Гражданское право. Учебник. Том I. М., 2003, с.191; Комментарий к части первой Гражданского Кодекса Российской Федерации. М., 2000, с.289.

² Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова М., 1998, с.289.

³ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева М., 1979, с.199; Гусев А.И. Гражданское право. Учебник. Том I. М., 2003, с.192.

⁴ Пункт 7 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 20 декабря 1994 г. № 10. «Некоторые вопросы применения законодательства о компенсации морального вреда»//Судебная практика по гражданским делам. М., 2001, с.188.

⁵ Гражданский процесс. Учебник/ Под ред. Н.А.Чечина, Д.М.Чечет М., 1968, с.67, 68, 69.

cavabdeh olmaq hüququna malikdir (MM-in 43-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Cavabdeh qismində işdə iştirak etməyə cəlb oluna bilən hüquqi şəxslərə kütləvi informasiya vasitəsinin redaksiyasını (məsələn, mətbuat orqanının redaksiyasını), nəşriyyatı, kinostudiyanı, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarını (radio və telestudiyanı) misal göstərmək olar. Belə ki, fiziki şəxsin şərəfini, ləyaqətini və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar kütləvi informasiya vasitələrində yayıla bilər. Onda işə cavabdeh qismində müəllif və müvafiq kütləvi informasiya vasitəsinin redaksiyası cəlb edilir¹.

Bəzən şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar müəllifin adı ifadə edilmədən (yəni müəllifin adı göstərilmədən, adsız, anonim) dərc olunur və ya başqa qaydada yayılır (məsələn, redaksiya məqaləsində müəllifin adı olmur və redaksiya onun adını göstərmir) və yaxud ləkəleyici məlumatın olduğu materialda şərti addan (təxəllüsdən) istifadə olunur². Belə hallarda yayılmış məlumatların **təxəllüs olunması barədə iddia üzrə cavabdeh müvafiq kütləvi informasiya vasitəsinin redaksiyası** olur³. Təxəllüsdən istifadə olunan zaman (yəni ləkəleyici məlumatın olduğu material təxəllüslə dərc olunan zaman), müəllif öz adını açar bilər (təxəllüs və ya anonim nəşriyyat tərəfindən açıqlanmalıdır)⁴. Belə halda **müəllif birgə cavabdeh kimi işdə iştirak etməyə cəlb olunur**.

Yuxarıda göstərilən məqamlarda müvafiq kütləvi informasiya vasitəsi redaksiyasının hüquqi şəxs statusu olmaya da bilər. Belə halda məsələ necə həll olunur? Axı, qeyd etdiyimiz kimi, yalnız hüquqi şəxslər məhkəmədə cavabdeh ola bilər.

Məhkəmə plenumu qərarında bu məsələ barədə göstərilir ki, əgər kütləvi informasiya vasitəsinin **redaksiyası hüquqi şəxs olmazsa, cavabdeh qismində işdə iştirak etməyə həmin kütləvi informasiya vasitəsinin təsis edən şəxs (təsisçi) cəlb olunur**⁵.

Ləkəleyici məlumatlar divar qəzetində (mətbuatında) yayıla bilər. Belə halda cavabdeh kimi işə həm dərc olunmuş materialın müəllifi, həm də divar qəzetinin məxsus olduğu təşkilatlar cəlb edilir.

Şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar ona verilən xasiyyətnamədə ifadə oluna bilər. Söhbət şəxsə iş yerindən, təhsil aldığı ali məktəbdən, oxuduğu orta məktəbdən verilən xasiyyətnamədən gedir. Belə halda şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə iddia üzrə cavabdeh kimi işdə iştirak etməyə iki kateqoriya şəxs cəlb olunur⁶: **xasiyyətnaməni imza**

¹ Вах: пункт 6 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. № 11. «О некоторых вопросах, возникающих при рассмотрении судами дел о защите чести и достоинства граждан, а также деловой репутации граждан и юридических лиц» // Судебная практика по гражданским делам. М., 2001, с. 183.

² «Мүəллифлик hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 14-cü maddəsinə görə, müəllifin əsərdən həm öz adı ilə, həm təxəllüslə, həm də adsız (anonim) istifadə etmək hüququ vardır.

³ Вах: пункт 6 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. № 11.

⁴ Научно-практический комментарий к Основам гражданского законодательства СССР и союзных республик. М., 1962, с. 60.

⁵ Вах: пункт 6 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. № 11.

⁶ Вах: пункт 6 данного постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. № 11.

layan şəxs; adından xasiyyətname verilən təşkilat, idarə və müəssisə.

Məlumatlar xasiyyətnamədən başqa digər sənədlərdə (rəsmi sənədlərdə) də yayıla bilər. Belə halda da iki kateqoriya şəxs (sənədi imzalayan şəxs və sənədi verən təşkilatın özü) cavabdeh qismində işə cəlb edilir. Məlumatlar təşkilatın (məsələn, həmkarlar ittifaqının) yığınağında vətəndaşın çıxışında da yayıla bilər. Bu cür vəziyyətdə **vətəndaşla bərabər təşkilatın özü də cavabdeh qismində işə cəlb edilməlidir.**

Şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayılma faktını kim sübut etməlidir: iddiaçı, yoxsa cavabdeh? Qeyd etmək lazımdır ki, bərsində ləkələyici məlumatlar yayılan şəxs (iddiaçı) öz şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu müdafiə etmək üçün bu məlumatları yayan şəxsə (cavabdehə) məhkəmə qaydasında iddia verir. Buna görə də **özü haqqında ləkələyici məlumatlar yayılması faktını cavabdeh yox, iddiaçı sübut etməlidir¹.** Bu, **iddiaçının hüququ yox, vəzifəsidir.** İddiaçı sübut etməlidir ki, cavabdeh onun şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yaymışdır. Əslində o, iki faktı sübut etməlidir: birincisi, onun bərsində məlumatlar yayılması faktını; ikincisi, bu məlumatların onun şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələməsi faktını.

Nə üçün kütləvi informasiya vasitələrinin orqanı və təşkilat (məsələn, xasiyyətnamə verən təşkilat, divar qəzetinin aid olduğu təşkilat, yığınağı keçirilən təşkilat və s.) cavabdeh kimi işə cəlb edilir? Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilirdiyi kimi, onlar cavabdeh qismində işdə iştirak etməyə məhz ona görə cəlb olunur ki, yayılmış məlumatların təkbiz olunmasını təmin edə bilsin². Axı, çox vaxt təkbiz olunmanı təmin etmək onlardan asılı olur.

Cavabdehə gəldikdə isə o, yaydığı məlumatların həqiqətə uyğun, doğru olduğunu sübuta yetirməlidir. Bu, onun hüququ yox, vəzifəsidir. Cavabdeh məhkəməni inandırmalıdır ki, onun yaydığı məlumatlar doğru olub, həqiqətə uyğundur.

Mülki qanunvericilik yayılan məlumatların həqiqətə uyğun olmasını sübuta yetirmək vəzifəsini məhz onun üzərinə qoyur, ona həvalə edir (MM-in 23-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, bununla mülki qanunvericilik **məlumatların həqiqətə uyğun olmaması prezumpsiyası** müəyyənləşdirir³. Buna görə əksi sübut olunana kimi, şəxsin (cavabdehin) yaydığı ləkələyici məlumatlar həqiqətə uyğun hesab edilmir. Həmin prezumpsiya iddiaçı üçün münasib və əlverişli olub, onun mənafeyinə xidmət edir. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ləkələyici məlumatların həqiqətə uyğun olmasını sübuta yetirmək vəzifəsi cavabdehin üzərinə qoyulur.

Bununla belə, iddiaçı onun bərsində yayılmış məlumatların həqiqətə uy-

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.204; Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова, М., 1998, с.739; Гражданское право. Часть I/Под ред. З.И.Цыбуленко, М., 1998, с.173; БВС РФ, 1995, № 7, с.6-7; пункт 7 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г.

² Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.162.

³ Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.159; Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.323.

ğün olmamasını təsdiqləyən sübutlar təqdim edə bilər. Bu, onun vəzifəsi yox, hüquqdur¹. Ona görə ki, mülki qanunvericilik sübut etmək vəzifəsini iddiaçıya həvalə etmir.

Məlumatların həqiqətə uyğun olmamasını sübuta yetirmək vəzifəsi cavabdehin üzərinə onun **hərəkətlərində təqsir olub-olmamasından asılı olmayaraq** qoyulur. Belə ki, cavabdehin təqsirinin olmaması həmin vəzifənin, habelə təkzibetmə vəzifəsinin onun üzərinə qoyulması baxımından əhəmiyyət kəsb etmir². Cavabdehin ləkələyici məlumatların yayılmasında təqsiri olmasa da, o, həmin vəzifəni daşıyır.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsində təqsirin nəzərə alınmaması və ona əhəmiyyət verilməməsi iki amillə bağlıdır. Birinci amil ondan ibarətdir ki, **mülki-hüquqi sanksiya olan təkzibetmə mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri yox, mülki-hüquqi müdafiə tədbiridir**. O.S.İoffe haqlı olaraq göstərir ki, qanuna görə təkzibetmə mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri yox, ləkələnmiş şərəf və ləyaqəti bərpa etmək metodudur³. Təqsir isə mülki-hüquqi məsuliyyətin subyektiv şərtidir. İkinci amil isə ondan ibarətdir ki, şərəf və ləyaqətin mülki qanunvericilik normaları ilə müdafiəsi cavabdehin (ləkələyən məlumatlar yayan şəxsin) təqsirindən asılı deyildir⁴. Ləkələyici məlumat yayan cavabdehin təqsirli olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Məhz buna görə göstərə bilərik ki, mülki qanunvericilik cavabdehin təqsirlik (təqsir) prezumpsiyasından çıxış etmir, belə prezumpsiya müəyyənləşdirmir⁵.

Təkzib olunma ilə bağlı əmələ gələn hüquq münasibətinin yaranma əsası

Təkzib olunma üzrə hüquq münasibəti dedikdə, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi ilə bağlı yaranan qoruyucu (mühafizəedici) xarakterli hüquq münasibəti başa düşülür. Bu hüquq münasibəti hüquqi faktdan əmələ gəlir. Həmin hüquqi

fakt təkzib olunma üzrə hüquq münasibətinin yaranma əsası adlanır. Deməli, təkzib olunma üzrə hüquq münasibətinin yaranma əsası şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi ilə bağlı hüquq münasibətinin əmələ gəlmə əsasıdır.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi ilə bağlı hüquq münasibətinin əsası **üç əsas şərtədən** ibarətdir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində həmin şərtlər

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Т.Н.Илларионовой и др. М., 1998, с.189.

² Гражданское право России. Курс лекций. Часть общая/ Под ред. О.Н.Садикова, М., 2001, с.286.

³ Иоффе О.С. Охрана чести и достоинства//Советское государство и право. 1962, № 7, с.66.

⁴ Яроуценко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.162.

⁵ Quev A.N. dəqiq olmayan belə bir fikir söyləyir ki, guya mülki qanunvericilik cavabdehin təqsirliyi (təqsiri) prezumpsiyasından çıxış edir (bax: Гув А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с.192; Комментарий к части первой Гражданского кодекса Российской Федерации М., 2000, с.290). Başqa müəllifin fikrincə, mülki qanunvericilik guya zərərçəkənin (iddiaçının) təqsirsizliyi prezumpsiyasını müəyyən edir (bax: Комментарий к ГК РФ. Часть 1/Отв.ред. О.Н.Садикова М., 1999, с.335).

şərəf və ləyaqətin müdafiə şərtləri adlanır¹.

Həmin şərtlərə aiddir:

- şəxs (iddiaçı) barədə məlumatlar yayılması;
- yayılmış məlumatların şəxsin (iddiaçının) şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələməsi;
- yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun (doğru) olmaması.

Məhz bu şərtlərin hamısı mövcud olduqda şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu barədə məhkəmə iddiası təmin edilir. Həmin şərtlər məhkəmə plenumu qərarlarında da göstərilmişdir. Onlardan biri olmazsa, iddia təmin olunmur. Məhkəmə aydınlaşdırmaqlıdır ki, məlumatlar yayılmışdır, əgər yayılmışsa, şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyirmi və həqiqətə uyğundurmu.

§ 5. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiə şərtləri

Şəxs (iddiaçı) barədə məlumatların yayılması

Şəxs (iddiaçı) barədə məlumatlar yayılması faktı şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiə şərtlərindən biridir. Başqa sözlə desək, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə məhkəmə iddiasının təmin olunması üçün bu və ya digər şəxs (iddiaçı) barədə müəyyən şəxs tərəfindən məlumatlar yayılmalıdır.

Mülki qanunvericilik «məlumatların yayılması»na leqal (normativ) anlayış vermir, məlumatların yayılma formalarını və üsullarını müəyyənləşdirmir, habelə bu formalara və üsullara aid xüsusi tələb nəzərdə tutmur. Əsas və başlıca məsələ məlumatların istənilən formada yayılma faktının özüdür.

«Məlumatların yayılması»nın elmi (doktrinal) anlayışı, onun yayılma formaları və üsulları məhkəmə praktikası² və mülki-hüquq elmi³ tərəfindən müəyyən edilir.

¹ Ноффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.322; Привворов Н.А. Общая и специальная гражданско-правовая защита чести и достоинства граждан (автореф. дис. канд. юрид. наук). Харьков, 1967, с.9; Рафиева Л.К. Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности в СССР. Автореф. канд. дисс. Л., 1966, с.14; Чернышова С.А. Защита чести и достоинства граждан. М., 1974, с.32; Маленин Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.32; Маленин М.И. Защита личных немущественных прав советских граждан. М., 1991, с.59; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с.289; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 1/Отв.ред. О.Н.Садиков М., 1999, с.335; Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.161.

² Вах: пункт 2 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 21 декабря 1992 г. № 11. «О некоторых вопросах, возникающих при рассмотрении судами дел о защите чести и достоинства граждан, а также деловой репутации граждан и юридических лиц».

³ Ноффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.322; Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнева. М., 1979, с.197; Маленин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с.150-151; Маленин Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.35; Белявский А.В., Привворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.75; Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.204; Маленин М.И. Защита личных немущественных прав советских граждан. М., 1991, с.61; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с.189.

Məlumatların yayılması dedikdə, onların üçüncü şəxslərin nəzərinə çatdırılması, həmin şəxslərə bildirilməsi başa düşülür. Söhbət şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozan məlumatların bir neçə şəxsə və ya çoxsaylı şəxslərə (qeyri-müəyyən sayda şəxslərə) bildirilməsindən gedir.

Məlumatların heç olmazsa, yalnız hər hansı üçüncü şəxsə çatdırılması da məlumatların yayılması sayılır. Ona görə ki, məlumatın bir nəfər şəxsə bildirilməsi onun yayılmasının qarşısını ala bilməz. Belə halda bilmək olmur ki, məlumat nə qədər yayılacaqdır. Çox vaxt məlumatın bir nəfər şəxsə çatdırılması onun geniş surətdə yayılma vasitəsi kimi çıxış edir. Məlumatların yalnız onların aid olduğu şəxsin özünə (zərərçəkənin özünə) bilavasitə bildirilməsi məlumatların yayılması hesab edilmir.¹ Belə ki, başqa şəxslər və ictimaiyyət həmin məlumatlar barədə bilmir. Buna görə də «təkbətək söhbət» həmin şəxsin şərəfi barədə ictimai rəyə hər hansı təsir göstərmir. Məsələn, vətəndaş başqa şəxsə yazdığı məktubda onun yaramaz əməli barədə söhbət açır. Belə halda məlumatın yayılmasından söhbət gedə bilməz. Əgər həmin məktub şəxsin işlədiyi və ya təhsil aldığı yerə göndərilərsə, onda məlumatların yayılması göz qabağındadır. Başqa bir misalda vətəndaş öz qonşusuna bildirir ki, guya o, adam öldürmə cinayətinə görə mühakimə olunmuşdur. Belə halda məlumatın yayılmasından və buna görə də şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsindən söhbət gedə bilməz. Zərərçəkən şəxs bu vəziyyətdə, əgər əsas olarsa, böhtana (və ya təhqirə) görə cinayət məsuliyyəti barədə məsələ qaldıra bilər².

Beləliklə, məlumatların yayılması dedikdə, onların zərərçəkən şəxsin (həmin məlumatların aid olduğu şəxsin) özünə yox, hər hansı şəxsə (üçüncü şəxsə) bildirilməsi başa düşülür. Məlumatların bildirildiyi şəxslərin hüquqi vəziyyətinin, habelə onların hansı məqsədlə yayılmasının məsələyə dəxli yoxdur.

Şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozan məlumatlar müxtəlif üsullarla (vasitələrlə) yayıla bilər. Həmin üsulların (vasitələrin) təxmini siyahısı məhkəmə plenumu qərarında verilmişdir³. Onlara aiddir:

- kütləvi informasiya vasitələri (KİV);
- xasiyyətnamələr (onlara xidməti xasiyyətnamələr də deyilir) və digər sənədlər;
- yığıncaq və iclaslarda edilən çıxış;
- söhbət və danışıqlar;
- məktublar;
- vəzifəli şəxslərə ünvanlanmış ərizə və şikayətlər.

Kütləvi informasiya vasitələrində məlumatların yayılmasına aiddir: mətbuatda məlumatların dərc edilməsi; radio proqramı üzrə yayım; televiziya proqramı üzrə yayım; videoproqram üzrə yayım; kinoxronoloji proqramda nümayiş etdirmə və s. Məsələn, istənilən qəzetdə, jurnalda və ya digər mətbuat

¹ Вах: пункт 2 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г., № 11.

² Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1979, с.198; Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. З.И.Цыбуленко. М., 1998, с.170; Маленин М.И. Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с.61.

³ Вах: пункт 2 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г., № 11.

orqanında felyeton, qeydlər, məqalə, xəbərlər formasında məlumat verilir ki, buna dərc etmə deyilir. Söhbət həm respublika əhəmiyyətli, həm də yerli əhəmiyyətli qəzet, jurnal və digər nəşrlərdə, habelə müəssisə, təşkilat və idarələrdə buraxılan divar qəzetlərində (belə qəzetlər sovet dövrü üçün xarakterik idi) şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozan məlumatların dərc edilməsindən gedir.

Xasiyyətnamələr və digər sənədlər vasitəsilə məlumatların yayılması bərdə biz əvvəlki yarımbaşlıqda danışmışıq. Söhbət idarə, təşkilat və müəssisələr tərəfindən verilən sənədlərdən gedir. Onlar vasitəsilə şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozan məlumatların yayılması mümkündür.

Məktublar şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu pozan məlumatların yayılma üsullarından (vasitələrindən) biridir. Söhbət **həm rəsmi, həm də şəxsi xarakterli məktublardan** gedir. Məsələn, vətəndaş başqa şəhərdə yaşayan tanışına məktub yazaraq göstərir ki, ev əşyalarını onun qonşusu oğurlamışdır. Şəxsi xarakter daşıyan məktubla vətəndaş qonşunu oğurluqda təqsirləndirir.

Yığıncaq və iclaslarda edilən çıxış vasitəsilə də məlumatlar yayıla bilər. Söhbət idarə, təşkilat və müəssisənin kollektivinin yığıncağında, həmkarlar ittifaqı komitəsinin və digər orqanların iclasında edilən çıxışdan gedir. Şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozan məlumatlar **mitinqlərdə edilən çıxış vasitəsilə** də yayıla bilər.

Söhbət və danışqlar məlumatların yayılma üsullarından (vasitələrindən) biridir. Qonşularla, bir yerdə işləyən şəxslərlə (iş yoldaşları ilə), habelə tanış-bilişlərlə bilavasitə söhbət və danışq zamanı¹, eyni zamanda telefonla söhbət və danışq aparılarkən şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu pozan məlumatlar yayıla bilər. Məsələn, vətəndaş telefon vasitəsilə öz iş yoldaşına xəbər verir ki, onların işlədikləri təşkilatın müdiri vəzifəsindən sui-istifadə edərək bəzi cinayətlər törətmişdir.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu pozan məlumatların vəzifəli şəxslərə ünvanlanmış **ərizə və şikayətlər vasitəsilə** də yayılması mümkün olan məsələdir. Məsələn, vətəndaş rayon icra hakimiyyəti başçısına ünvanlandığı şikayət ərizəsində rayon mənzil təsərrüfatı idarəsinin müdirini rüşvət almaqda təqsirləndirir. Başqa bir misaldə vətəndaş səhiyyə nazirinin adına yazdığı ərizədə göstərir ki, filan nömrəli xəstəxananın baş həkimi xarici ölkə vətəndaşlarına körpə uşaq salmaq işi ilə (uşaq alveri) ilə məşğuldur. **Ərizə və şikayətin anonim (adsız) formada olmasının mətləbə dəxli yoxdur.** Belə ki, anonim ərizə və məktublar vasitəsilə xəbər vermə məlumatların yayılması hesab edilməlidir².

Kitablar məlumatların yayılma üsullarına (vasitələrinə) aiddir³. Belə ki, şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozan məlumatlar kitablarda dərc olunmaqla yayıla bilər.

¹ Məhz tanışlarla şəxsi söhbət böhtanın yayılmasının başlıca üsulu və ya onun yaranmasının əsası hesab edilir (bax: *Кони А.Ф. Судебные речи.* СПб, 1905, с.605-606).

² *Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова.* М., 1998, с.737.

³ *Белявский А.В., Придворова И.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР.* М., 1971, с.81; *Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. О.А.Красавчикова.* М., 1985, с.204.

Şayiə ilə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu pozan məlumatların yayılması mümkündürmü? Şayiə buraxılan zaman ləkələyici məlumatların kim tərəfindən yayılmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Zərərçəkən şəxs üçün (barəsində ləkələyici məlumatlar yayılan şəxs üçün), habelə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsi baxımından çox vaxt **ləkələyici məlumatların kim tərəfindən yayılmasının həlledici əhəmiyyəti olmur**. İstənilən hər hansı üsulla (vasitə ilə) ləkələyici məlumatların yayılma faktının özü əhəmiyyət kəsb edir¹. Buna görə də şayiə ilə ləkələyici məlumatların yayılması mümkündür². Yayılmış şayiəni dayandırmaq mümkün olmayan məsələdir. Məsələn, şayiə yayılır ki, filan qadın əxlaqsız və pozğun həyat tərzi keçirir. Belə hal qadına əsas verir ki, o, öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etsin.

Ləkələyici məlumatlar **məhkəmə dinləmələri zamanı rəsmi çıxışlar vəsiyyəti** ilə də yayıla bilər. Sovet dövrünün həm hüquq ədəbiyyatı³, həm də məhkəmə təcrübəsi⁴ məhz bu mövqedə durur. Məsələn, qadın boşanma işinə dair məhkəmə çıxış edən zaman göstərir ki, onun əri vəhəbilər cərəyanının nümayəndəsidir.

Xəlvəti, gizli olaraq xəbər verməni (ona rus dilində «*soobshenie svedeniya po sekretu*» deyilir) ləkələyici məlumatların yayılma üsulu (vasitəsi) hesab etmək olar. Ona görə ki, bu üsul heç də qətiyyətlə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun pozulmasını aradan qaldırmır, zərərli nəticənin baş verməsini istisna etmir.

Məhkəmə qətnamə və hökmləri, ibtidai istintaq orqanlarının qərarları və digər rəsmi sənədlər məlumatların yayılma üsulu (vasitəsi) hesab edilə bilməz. Həmin sənədlərin məzmunundan qanunla müəyyənləşdirilən başqa qaydada şikayət edilməsi nəzərdə tutulur⁵.

Məlumatların hansı formada yayılmasının məsələyə daxil yoxdur⁶. Belə ki şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunun **mülki-hüquqi müdafiəsi baxımından ləkələyici məlumatların hansı formada yayılmasının əhəmiyyəti yoxdur**. Ləkələyici məlumatlar isə hüquq ədəbiyyatında⁷ və məhkəmə plenumu qərarında⁸ göstərilədiyi kimi iki formada yayıla bilər: **yazılı formada; şifahi formada**.

Mətbuatda dərcetmə, məktub, ərizə, şikayət, xasiyyətnamə, rəsmi sənədlər və b. məlumatların yayılmasının yazılı formasına aiddir.

Yığıncaqda, iclasda, mitinqdə çıxış etmək, radio və televiziya vasitəsilə ya-

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.205.

² Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова, М., 1998, с.737.

³ Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве. докт.дисс. с.152-153; *Белявский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.79.

⁴ Вах: дело № 2-50-64 во Всесоюзном городском народном суде Ленинградской области.

⁵ Вах: пункт 3 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. № 11; Гражданское право России. Учебник. Часть I/Под ред. З.И.Цыбуленко, М., 1998, с.170.

⁶ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.322.

⁷ *Малешин Н.С.* Охрана личной личности советским законодательством. М., 1985; *Малешин М.И.* Защита личных неимущественных прав советских граждан. М., 1991, с.62.

⁸ Вах: пункт 2 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. № 11.

yım, şəxsi söhbət, telefon danışığı və s. isə məlumatların yayılmasının şifahi formasına misaldır.

Yayılmış məlumatların şəxsin (zərərçəkənin, iddiaçının) şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələməsi

Məhkəmə şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunun müdafiəsi barədə iddiaya baxarkən müəyyənləşdirməlidir: yayılmış məlumatlar şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələmişdirmi? Qeyd etmək lazımdır ki, **Yayılmış məlumatlar ləkələyici xaraktere malik olmalıdır.**

Qanun ləkələyici məlumatların hər hansı əlamətini müəyyən etmir. Qanunda bu cür məlumatların heç olmasa, təxmini siyahısı da verilmir.

«Ləkələyici məlumatlar» ifadəsi rus dilinə «poroçahie svedeniə» kimi tərcümə edilir. «Poroçahie» ifadəsi «poroçitğ» kəlməsindən yaranmışdır. «Poroçitğ» kəlməsi isə lügətlərdə «pisləmək», «bəyənməmək», «qınamaq», «nöqsan tapmaq», «kiminsə haqqında pis (bəd, yaman) danışmaq», «qeybətini aparmaq», «tənə vurmaq», «etibardan, nüfuzdan və ya hörmətdən salmaq», «gözdən salmaq», «adını batırmaq», «biabir etmək» və s. kimi mənalarda tərcümə olunur¹.

Məhkəmə plenumu qərarında şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların ümumi anlayışı formulə edilir²: **ləkələyici məlumatlar dedikdə, fiziki şəxslər (hüquqi şəxslər) tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyin və ya əxlaqi-mənəvi prinsiplərin pozulması barədə elə informasiya başa düşülür ki, həmin informasiya fiziki şəxslərin şərəf və ləyaqətini və ya şəxslərin (fiziki və hüquqi şəxslərin) işgüzar nüfuzunu alçaldır, onları qiymətdən salır.**

Məhkəmə plenumu qərarında həm də şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların təxmini siyahısı verilir: şərəfsiz davranış barədə məlumat; əmək kollektivində düzgün olmayan davranış (nalayiq davranış) barədə məlumat; həyatda (məişətdə) düzgün olmayan (nalayiq davranış) barədə məlumat; istehsal-təsərrüfat və ictimai fəaliyyəti gözəndən salan məlumat və s.

Şübhəsiz ki, şəxslər barədə istənilən məlumat onların şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozmaq xüsusiyyətinə malik deyildir. Buna görə də hər hansı məlumat istisnasız olaraq şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar (ləkələyici məlumatlar) sırasına aid edilə bilməz. Bəs, müvafiq informasiyanı ləkələyici məlumat kimi qiymətləndirmək üçün hansı meyar (əlamət) əsas götürülməlidir? Başqa sözlə desək, hansı meyar (əlamət) əsasında şəxs barəsində yayılmış informasiyanı ləkələyici məlumat hesab etmək olar?

Qeyd etmək lazımdır ki, **barəsində informasiya yayılmış şəxsin (yəni zərərçəkən şəxsin, iddiaçının) subyektiv fikri və mülahizəsi özlüyündə həmin informasiyanı ləkələyici məlumat hesab etmək üçün əsas ola bilməz.** Həmin şəxs öz subyektiv fikri və mülahizəsi əsasında hesab edə və qiymətləndirə bilməz ki, barəsində yayılmış informasiya onun şərəf, ləyaqət və iş-

¹ Дале В. Толковый словарь живого великорусского языка. Том 3. М., 1982; Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1960; Волин Б. И., Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка. М., 1939.

² Вах: пункт 2 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г. № 11

güzar nüfuzunu ləkələyən məlumatdır. Deməli, subyektiv meyar (əlamət) əsasında müvafiq informasiyanı ləkələyici məlumat kimi qiymətləndirmək olmaz.

Müvafiq informasiya ancaq o zaman ləkələyici məlumat kimi qiymətləndirilə bilər ki, həmin informasiya şəxsi (zərərçəkəni) **qanunvericilik və ya əxlaq normalarına əməl olunması baxımından** ictimaiyyətin, kollektivin və yaxud ayrı-ayrı vətəndaşların nəzərində gözdən (nüfuzdan, etibardan) salsın, adını batırsın və onu biabir etsin¹. Yalnız o informasiya ləkələyici məlumatlara aid edilə bilər ki, həmin informasiya **hüquq (qanunvericilik) və ya əxlaq nöqtəyi-nəzərindən mənfi qiymətləndirilsin**². Deməli, obyektiv meyar (əlamət) əsasında müvafiq informasiya ləkələyici məlumat hesab edilir. Buna görə də hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, informasiyanı ləkələyici məlumat kimi qiymətləndirməyin əsasını **subyektiv meyar (əlamət) yox, obyektiv meyar (əlamət) təşkil edir**³.

Misalə müraciət edərkən. Ahıl yaşında olan qadın öz qonşularına söyləyir ki, onun yaşadığı mənzillə üzbəüz olan mənzilə ailəli olmayan gənc qız köçmüşdür, hər gün həmin mənzilə qonaqlar gəlir, mənzildən musiqi səsləri eşidilir və s. Gənc qız hesab edir və fikirləşir ki, onun barəsində yayılan informasiya şərəf və ləyaqətini ləkələyir. Buna görə də o, öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək üçün iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə iddianı təmin etməyəcəkdir. Ona görə ki, gənc qız barəsində yayılan informasiya obyektiv meyar (əlamətə) yox, subyektiv meyar (əlamətə) əsaslandığına görə onun şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumat kimi qiymətləndirilmir. Belə informasiya gördüyü kimi, qanunvericilik və ya əxlaq normalarına əməl olunması baxımından gənc qızı qonşuların nəzərində gözdən salmır, onu alçaltmır, şərəfsiz etmir, adını batırmır və biabir etmir.

Əgər qadın öz qonşularına söyləyə idi ki, gənc qız onun mənzilinə gələn yad kişilərlə əxlaqsız hərəkətlər edir, onlarla qumar oynayır, əyyaş həyat tərzi keçirir, onda demək olar ki, bu informasiya gənc qızı əxlaq norma və qaydalarına əməl olunması baxımından qonşuların nəzərində gözdən salır, onu şərəfsiz və biabir edir. Buna görə də həmin informasiya gənc qızın şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumat kimi qiymətləndirilir. Belə qiymətləndirmənin əsasında isə subyektiv meyar (əlamət) yox, obyektiv meyar (əlamət) durur. Buna görə də məhkəmə şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək barədə gənc qızın iddiasını təmin etməlidir.

Hansı informasiyanın şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyə bilməsi müəki hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. Müəlliflərdən O.S.loffenin mövqeyinə görə, şərəf və ləyaqət yalnız o zaman pozula bilər ki, şərəf və ləyaqət müəyyən faktlar barədə məlumatların yayılması ilə ləkələnsin⁴. Ləkələyici məlumatlar qiymətvermə haqqında yox, yalnız müəyyən faktlar barəsində

¹ Малеин Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.32-33.

² Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.205.

³ Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.159; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть I/Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с.335.

⁴ Ноффе О.С. Новая кодификация советского гражданского законодательства и охрана чести и достоинства граждан/Советское государство и право. 1962, № 7, с.64.

yayıla bilər¹.

Digər müəlliflər isə göstərirlər ki, ləkələyici məlumatlar həm faktlara, həm də qiymət (xarakteristika) verməyə aid ola bilər. Bu mövqə alimlər arasında daha geniş yayılmışdır².

Fikrimizcə, ikinci qrup alimlərin mövqeyi daha inandırıcıdır. Belə ki, birincisi, ilk növbədə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar **müəyyən şəxsin konkret davranış (əməl) faktına aid olub, həmin fakt barəsində yayıla bilər**. Söhbət şəxsi gözdən, etibardan və hörmətdən salan, onun adını batıran və biabır edən konkret faktlardan (əməllərdən) gedir. Məsələn, vətəndaş rayon qəzetində yazdığı məqalədə göstərir ki, guya kənd sakinlərindən V. qanunsuz (icazəsiz) ov etdiyinə görə brokonyerdir. Başqa bir misalda işçi mitinqdə çıxış edərək işlədiyi təşkilatın müdürünü (vəzifəli şəxsi) rüşvət almaqda təqsirləndirir. Bu misallarda şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumatlar şəxslərin konkret davranış (əməl) faktlarına toxunur.

İkincisi, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar **şəxsə və ya onun əməllərinə qiymət (xarakteristika) vermək formasında** da ola bilər. Söhbət müəyyən şəxsin davranışına, bir qayda olaraq, mənəvi qiymət verməkdən, onun həyatına dair bu və ya digər faktları xarakterizə etməkdən gedir. Məsələ burasındadır ki, şəxs barədə məlumatların xeyli hissəsi ictimaiyyətin nəzərinə qiymət (xarakteristika) vermə formasında çatır. Düzgün qiymət (xarakteristika) verməmək isə şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu alçalmaq, onların dəyərini azaltmaq xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn, qəzetdə yazılan məqalədə vətəndaş A-ya belə xarakteristika verilir ki, guya o, müftəxor, tüfeyli, cəncəl və çirkin adamdır. Başqa bir misalda yığıncaqda çıxış edən şəxslərdən biri tərəfindən vətəndaş D. oğru, xain, satqın, riyakar və tamahkar adam kimi xarakterizə olunur. Daha bir misalda şöbə rəisi müəssisənin əmək kollektivinin yığıncaqında çıxış edərək göstərir ki, guya işçi K. öz işinə vicdanla yanaşmır.

Göründüyü kimi, göstərilən hallarda söhbət şəxsə qiymət (xarakteristika) verməkdən gedir. Buna görə də şəxsə (və ya onun əməlinə) qiymət (xarakteristika) vermək barədə informasiya şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyə və alçalda bilər.

Buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, **məlumatlar təmiz qiymətvermə fikrindən (mülahizəsindən) ibarət ola bilməz³**. Belə fikir müəyyən şəxs tərəfindən başqa şəxsin yaratdığı mənəvi məhsullara (əsərlərə və yaradıcılıq fəaliyyətinin digər nəticələrinə), habelə onun fəaliyyətinə qiymət verilməsi üçün söyünür. Belə **təmiz qiymətvermə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən**

¹ *Нодфе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967, с.322.

² *Белявский А.В.* Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.8; *Белявский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с. 55-57; *Малеин Н.С.* Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.33; *Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. О.А.Красавчиковой, М., 1985, с.206.*

³ *Нодфе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967, с.322; *Малеин Н.С.* Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.33. Bu barədə başqa belə fikir də söylənilir ki, qiymət vermənin şərəf və ləyaqəti ləkələməsi qiymətin verildiyi konkret haldan asılıdır (bax: *Белявский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.68).

məlumat hesab edilmir. Məsələn, belə fikir söylənir ki, o, guya maraqsız kitab yazmışdır və ya zəif tələbədir və ya pis müğənnidir və ya maraq doğurmayan müəllimdir və ya zövqü olmayan rejissor və ya musiqini dinləmək qabiliyyətindən məhrumdur və s. Vətəndaş geniş əhali kütləsinin qarşısında çıxış edərkən göstərir ki, filan müğənni pis müğənni olub, yaxşı oxumur və xoşuma gəlmir. Bu, müğənninin şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumat sayılmır. Buna görə də onun şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi barədə iddia təmin edilə bilməz.

Şəxsin fiziki (cismani) qüsuru (şikəstliyi) və xəstəliyi barədə informasiya şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumat hesab edilmir. Buna görə də, əgər şəxsin həmin keyfiyyətləri (xüsusiyyətləri) barədə məlumatlar yayılırsa, belə hal onun şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi üçün əsas ola bilməz. Çünki şərəf şəxsin əməllərinə uyğun olaraq formalaşır. Əməllər isə şəxsin öz iradə və şüurundan asılı olaraq edilir. Şəxsin şərəfi haqqında yalnız onun **şüurlu-iradəvi əməllərinə əsasən** fikir və mülahizə söyləyirlər. Fiziki qüsurlar (şikəstlik) və xəstəliyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar şəxsin iradə və şüurundan asılı olmayan keyfiyyət və xüsusiyyətlərdir. Buna görə həmin keyfiyyət və xüsusiyyətlər şəxsin şərəfinin formalaşmasına təsir göstərə bilməz. Məhz bu səbəbdən bu keyfiyyət və xüsusiyyətlər barədə məlumatların yayılması və fikir söylənilməsi şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə iddia verilməsi üçün əsas ola bilməz. Məsələn, vətəndaş A. özünün tanış-bilişlərinə söyləyir ki, vətəndaş B. şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuşdur. Başqa bir misalda vətəndaş K. söyləyir ki, onun qonşusu kardir və eşitmir və ya vətəndaş S.-nin gözlərindən biri kordur və yaxşı görmür və s.

Bununla belə, **əgər şəxsin xəstəliyi onun əxlaqsız əməlləri ilə bağlı olarsa, onda həmin xəstəlik barədə yayılan informasiya onun şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumat kimi qiymətləndirilir.** Buna görə də həmin şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi barədə iddia verə bilər. Məsələn, vətəndaş belə bir məlumat yayır ki, guya onun qonşusu sifilis (dəri-zöhrəvi) xəstəliyinə tutulmuşdur. Qonşu öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək üçün məhkəmə qaydasında iddia verir. Məhkəmə iddianı təmin etməlidir. Ona görə ki, şəxsin sifilis xəstəliyinə tutulması onun əxlaqsız və pozğun həyat tərzini keçirməsi ilə bağlıdır. Belə xəstəlik barədə yayılan doğru olmayan məlumat əxlaq norma və qaydalarına əməl olunması baxımından şəxsi gözdən salır, onu biabır edir və ləkələyir.

Konkret şəxs tərəfindən cinayət törədilməsi barədə informasiyanın şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumat sayılması hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğuran məsələdir. Bu barədə bir-birindən fərqli iki müxtəlif fikir söylənir. Bəzi müəlliflər göstərirlər ki, şəxsin cinayət törədilməsində ittiham olunması barədə ləkələyici məlumatlara mülki qaydada baxmaq olmaz, çünki cinayət işlərinin araşdırılması istintaq orqanlarının səlahiyyətinə aiddir; məhkəmə müvafiq sübutlara malik olmadan ittihamın həqiqətə uyğun olmaması barədə qərar çıxarmaqla cinayətkarı təmizə çıxara bilməz.

Bunun əksi olan mövqedə duran digər müəlliflər isə qeyd edirlər ki, mülki qanunvericiliyin şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə müvafiq norması ləkələyici məlumatların məzmunu barədə hər hansı istisnaya yol vermir, məhdudiyət

nəzərdə tutmur və buna görə də şəxsin cinayət törədilməsində ittiham olunması barədə ləkələyici məlumatlara mülki qaydada baxılmalıdır¹.

Bizim fikrimizcə, ikinci qrup alimlərin irəli sürdükləri fikir həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, hər hansı şəxsi etibarlı sübutlar olmadan cinayət törətməkdə ittiham etmək çox ciddi məsələdir. Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxs öz təmiz adını hər cür qanuni üsullarla, o cümlədən mülki üsulla (qaydada) müdafiə etməlidir. Göstərilən halda şəxsi mülki-hüquqi müdafiədən məhrum etmək ədalətsizlik olardı.

Hesab edirik ki, **şəxsin cinayət törədilməsində ittiham olunması barədə ləkələyici məlumatlara mülki qaydada nəinki baxmaq lazımdır, hətta onlara baxılması mümkün olan məsələdir.** Belə ki, bu cür iddiaları araşdırarkən məhkəmə tərəflərin xahişi ilə və ya öz təşəbbüsü ilə istintaq-prokurorluq orqanlarına və digər səlahiyyətli orqanlara sorğu göndərir. Bununla məhkəmə şəxsin cinayət törədib-törətməməsi barədə məlumat əldə edir. Məsələn, qəzetlərin birində belə məlumat yayılır ki, guya vətəndaş A. filan qadını zorlamışdır. Vətəndaş A. şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək üçün mülki qaydada məhkəməyə iddia verir. Məhkəmə prokurorluq və istintaq orqanlarına sorğu göndərir və bunun nəticəsində göstərilən cinayətin baş verməməsi barədə məlumat alır. Deməli, şəxs hər hansı vətəndaşı cinayət etməkdə (məsələn, korrupsiyada, rüşvətخورluqda, adam oğruluğunda və digər cinayətlər etməkdə) təqsirləndirərsə, həmin vətəndaş öz şərəf və ləyaqətini mülki qaydada müdafiə edə bilər.

Yayılmış ləkələyici məlumatlar vətəndaşların və hüquqi şəxslərin **istənilən fəaliyyət sahəsinə** aid ola bilər. Bu cür məlumatlar hər şeydən əvvəl, **şəxslərin əmək, peşə fəaliyyəti sahəsinə** toxunur, vətəndaşların öz əmək və peşə borcunu (vəzifəsini) yerinə yetirməməsi barədə yayılır (işçi guya əmək intizamını pozmuşdur; universitetin professoru olmasına baxmayaraq, guya on il ərzində elmə heç nə verməmişdir; işçi guya öz vəzifəsinə vicdanla yanaşmır; o, guya öz həkimlik borcunu yerinə yetirmir; işçi guya zay məhsul istehsal edir və s.).

Ləkələyici məlumatlar həm də **son dərəcə şəxsi həyat hallarına, ailə-məişət məsələlərinə** aid ola bilər (qadının evinə guya axşamlar hər hansı kişi gəlir, orada gecələyir və sərxoşluqla məşğul olur; qəzetdə yazılır ki, qadını guya hər hansı kişi ilə intim vəziyyətdə görüblər; işçi qadın guya müəssisənin müdiri ilə intim əlaqədə olub və s.).

**Yayılmış məlumatların
həqiqətə uyğun
(doğru) olmaması**

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiə edilməsi barədə iddia verilməsinin və bu iddianın təmin olunmasının **üçüncü şərti yayılmış ləkələyici məlumatların həqiqətə uyğun olmamasından,** yəni onların doğru olmamasından ibarətdir. Yayılmış ləkələyici məlumatlar əsassız, uydurma və yalan xarakterə malik olmalıdır. Yalnız bu şərt

¹ *Беляевский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с. 74-75; *Малеина Н.С.* Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.33; *Малеина М.Н.* Защита личных немущественных прав советских граждан. М., 1991, с.59; *Беляевский А.В.* Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.10.

mövcud olduqda şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz alçalır, pozulur və onlara zərər vurulur.

Yayılmış ləkəleyici məlumatların həqiqətə uyğun olmaması dedikdə, ilk növbədə ümumiyyətlə, mövcud olmayan hallar (faktlar) barəsində yayılan informasiya başa düşülür. Məsələn, hər hansı şəxs belə bir məlumat yayır ki, guya onun qonşusu alkoqolikdir və ya narkotik vasitələrdən istifadə edir. Başqa bir misaldə qəzetdə belə bir məlumat yayılır ki, guya dövlət orqanında çalışan vəzifəli şəxs vəzifəsindən sui-istifadə etməklə özünə bahalı minik avtomobili almış və bağ evi tikdirmişdir. Əslində isə göstərilən hallardan (faktlardan) hər hansı biri ümumiyyətlə, mövcud olmamışdır.

Digər tərəfdən, ləkəleyici məlumatların həqiqətə uyğun olmaması **ayrı-ayrı halların (faktların) olduğu kimi (necə var) əks etdirilməməsi deməkdir**. Məsələn, işçi öz ərizəsi ilə (öz istəyi ilə) işdən çıxır. Qəzetdə belə bir məlumat yayılır ki, guya işçi iş yerində müntəzəm surətdə sərxoşluq etdiyinə görə tutduğu vəzifədən azad edilmişdir. Göründüyü kimi, bu ləkəleyici məlumat işçinin işdən çıxma faktını olduğu kimi (necə var) göstərmir.

Məhkəmədə işə baxılan zaman yayılmış ləkəleyici məlumatların həqiqətə uyğun olmasını cavabdeh, yəni həmin məlumatları yayan şəxs (zərərvuran şəxs) sübut etməlidir. Ona görə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi **yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun olmaması prezumpsiyasından** çıxış edir¹ (MM-in 23-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Ona görə də bunun əksini, yəni **yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun olmasını həmin məlumatları yayan şəxs (cavabdeh) sübut etməlidir**. İddiaçı (zərərcəkən şəxs) məlumatların həqiqətə uyğun olduğunu sübuta yetirməyə borclu deyildir. Əlbəttə, o, özü haqqında yayılmış ləkəleyici məlumatların həqiqətə uyğun olmasını sübuta yetirmək hüququndan məhrum deyil.

Əgər cavabdeh (zərərvuran, ləkəleyici məlumatı yayan şəxs) məhkəmədə işə baxılan zaman iddiaçı barədə yaydığı ləkəleyici məlumatların doğru (həqiqətə uyğun) olduğunu sübuta yetirə bilməsə, onda iddiaçının (zərərcəkənin) iddiası təmin olunur. Belə halda iddiaçını (zərərcəkəni) ləkələyən sübuta yetirilməmiş məlumatlar yalan və uydurma hesab edilir ki, bu hal qanunun müəyyənləşdirdiyi **təmizlik (düzlük) prezumpsiyasına** uyğun gəlir². Özü də məlumatların yalan və uydurma olub-olmaması məsələsi işə məhkəmədə baxılarkən müəyyən edilir.

Əgər məhkəmə müəyyən etsə ki, iddiaçını (zərərcəkəni) ləkələyən yayılmış məlumatlar yalan və uydurma yox, **doğru və həqiqətə uyğundur, onda iddia təmin olunmur**. Ona görə ki, yayılmış məlumatlar iddiaçını (zərərcəkəni), onun əməl və davranışını nə qədər mənfi xarakterizə etsə də, ona xoş olmayan təsir bağışlasa da, həmin məlumatlar şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun alçalmasına, bu neməllərin qiymətinin azalmasına səbəb olmur. Düzdür, belə hallarda da iddiaçının (zərərcəkənin) şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu alçalır, onların qiyməti azalır. Lakin ona, yəni şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun alçal-

¹ Ноффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.323.

² Мален Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.34; Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.735.

masına yayılmış məlumat yox, iddiaçının (zərərçəkənin) davranışı səbəb olur. Yayılmış məlumatlar bu davranışı yalnız özündə əks etdirir¹. İddiaçının (zərərçəkənin) məhz özünün davranışı (əməli, hərəkəti) onun şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu pozur, ləkələyir.

İddiaçı barədə doğru və həqiqətə uyğun məlumatlar yayılması həmin şəxsin cəmiyyətin mühakiməsinə verilməsini, onun tənqid olunmasını ifadə edir. Bu, həm bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyinə, həm də iddiaçının mənafeyinə uyğundur. Doğru və həqiqətə uyğun faktlara əsaslanan tənqid vacib tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olub, mənfi qüsurları və çatışmazlıqlardan azad olmağa kömək edir.

§ 6. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun bərpa olunması

Təzib etmə üsulları

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi üçün tələb olunan üç şərt (biz, bu şərtləri əvvəlki paraqrafda sadaladıq) mövcud olduqda, məhkəməyə təqdim olunmuş iddia

(məhkəmə iddiası) təmin olunmalıdır. Digər heç bir şərtin olması tələb edilmir.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə məhkəmə iddiası o halda təmin olunmuş sayılır ki, məhkəmə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların təzib olunması barədə qərar qəbul etsin. Bu qərara əsasən, məsul tərəf, yəni cavabdeh (məlumatı yayan) ləkələyici məlumatı təzib etməyə məcbur edilir. Ləkələyici məlumatların təzib olunması əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, **qeyri-əmlak xarakterli xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsuludur**. Bu xüsusi üsul şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz kimi qeyri-maddi nemətlər pozulduğu hallarda məhz onların müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. **Təzib olunma hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsinin əsas hallarından biridir**.

«Təzib etmə»yə mülki qanunvericilik leqal anlayış vermir. Burada yalnız **təzib etmənin funksiyası** göstərilir. Müəyyən şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatın əsaslandırılmaqla inkar edilməsi onun funksiyasını təşkil edir. Mülki hüquq elmində (doktrinasında) da təzib etməyə anlayış verilmir.

Təzib olunma (etmə) dedikdə, əvvəllər yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun və doğru olmaması, yeni yalan, uydurma və əsassız olması barəsində xəbər vermə (bildiriş) başa düşülür.

Yayılmış ləkələyici yalan və uydurma məlumatlar müxtəlif üsullarla (qaydada) təzib oluna bilər. **İddia təmin olunarkən təzib olunma üsulu hökmən məhkəmə qərarında göstərilməlidir**. Bu, məhkəmənin hüququ yox, vəzifəsidir. Digər tərəfdən, məhkəmə lazım gəldikdə (zəruri olduqda) təzib olunmanın mətnini ifadə etməlidir; mətnə göstərilməlidir ki, hansı məlumatlar yalandır, onlar nə vaxt və necə yayılmışdır².

Məhkəmə təzib olunma barədə iddiaya mahiyyətə baxana kimi cavabdehin (məlumat yayan şəxsin) üzərinə belə vəzifə qoya bilər ki, bundan sonra

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.207; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Т.И.Ильарионовой и др. М., 1998, с.192.

² Вах: пункт 13 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 18 августа 1992 г.

cavabdeh iş həll olunana qədər mübahisəli məlumatı yaymaqdan çəkinsin (kinojurnalı nümayiş etdirməmək, mühazirədə məlumatı ifadə edən misali gətirməmək, karikaturanı izah etməmək, əgər məqalə, kitab və ya digər nəşrlər çapa hazırlanarsa, onları çap etdirməmək)¹.

Ləkələyici yalan məlumatların təkzib olunma üsullarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, mülki qanunvericilik bilavasitə onlardan yalnız ikisini müəyyən edir. Bu üsullardan biri **kütləvi informasiya vasitələrində yayılan və şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlara aiddir**. Həmin üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kütləvi informasiya vasitələrində yayılan və şərəf, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar, həmin kütləvi informasiya vasitələrində də təkzib edilməlidir (MM-in 23-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, əgər ləkələyici məlumat qəzetdə və ya jurnalda yayılırsa, həmin qəzetdə və ya jurnalda da təkzib edilməlidir. Yalan (doğru olmayan) məlumatlar elə yerdə təkzib edilməlidir ki, orada həmin məlumatlar yayılmış olsun. Bu, məsələyə daha düzgün yanaşma deməkdir.

Göstərilən üsul kütləvi informasiya haqqında qanunda kifayət qədər müfəssəl şəkildə tənzimlənir. KİV haqqında qanunun 44-45-ci maddələri həmin məsələyə həsr edilmişdir.

Mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi digər (ikinci) təkzib etmə üsulu isə **rəsmi sənədlərdə ifadə olunan ləkələyici məlumatlara aiddir**. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar rəsmi sənəddə (xasiyyətnamədə, arayışda, göndərişdə, hesabatda, protokoldan çıxarışda, aktda, əmək kitabçasında, məktubda və s.)² yayıldığı hallarda **həmin sənəd dəyişdirilməli və maraqlı olan şəxslərə məlumat verilməlidir** (MM-in 23-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Söhbət lazımı qaydada rəsmiləşdirilən, yeni səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalanın və möhür qoyulan, digər zəruri rekvizitlərə malik olan sənədlərdən gedir. Onlar istənilən üçüncü şəxsə (məsələn, hakimiyyət orqanlarına, məhkəmə-istintaq və prokurorluq orqanlarına, ayrı-ayrı şəxslərə, müəssisələrə, təşkilatlara və s.) ünvanlana və göndərilə bilər. Özü də sənədlərin istənilən təşkilatdan verilməsi mümkündür.

Əgər təşkilatın verdiyi sənəddə **şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən və həqiqətə uyğun olmayan məlumat ifadə edilmişsə, belə sənəd dəyişdirilməlidir**. Məsələn, əmək kitabçasına işçinin işdən azad olunması barədə ləkələyici qeyd daxil edilir. Belə kitabça dəyişdirilməli və işçiyə yeni kitabça yazılmalıdır³. Ləkələyici məlumat işçiyə verilən istehsalat (qulluq) xasiyyətnaməsində də ifadə oluna bilər. Belə **xasiyyətnamə də dəyişdirilməlidir** və s. Göstərdiyimiz iki üsuldən başqa, mülki qanunvericilik təkzib etmənin

¹ *Беляский А.В., Придаоров Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.120.

² Ləkələyici məlumatların yayıla bildiyi sənədlərin təxmini siyahısı verilmişdir: Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. *О.А.Красавчикова*, М., 1985, с.207; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. *Т.И.Иларионовой и др.* М., 1998, с.192; Комментарий к Гражданскому Кодексу Российской Федерации части первой/Отв. ред. *О.И.Садиков*. М., 1999, с.335; *Гуев А.Н.* Постатейный комментарий к части первой Гражданского кодекса. М., 2000, с.291.

³ *Яроценко К.Б.* Жизнь и здоровье под охраной закона. М., 1990, с.164.

digər üsullarını müəyyənləşdirmir.

Qalan bütün hallarda yayılmış ləkələyici məlumatların təkzib olunma üsulunu (qaydasını) məhkəmə müəyyənləşdirir (MM-in 23-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Məhkəmə bu məsələni hər bir işin konkret hallarından asılı olaraq həll edir.

Məhkəmə məsələni həll edərkən belə bir ümumi qaydaya əməl etməlidir: **ləkələyici məlumatları təkzib etmə üsulu həmin məlumatların yayılma üsulundan asılı olaraq müəyyənləşdirilir¹**, yəni təkzib etmə üsulu məlumatların yayılma üsuluna uyğun olmalıdır². Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar hansı üsulla yayılmışdırsa, həmin üsula da uyğun gələn təkzib etmə üsulu müəyyən olunacaqdır. Buna görə də təkzib etmə üsulu kifayət qədər müxtəlifdir³.

Məhkəmə qərarını kollektivin nəzərinə çatdırmaq təkzib etmə üsullarından biridir. Bu üsuldən o halda istifadə olunur ki, şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumat hər hansı kollektivdə (məsələn, işlədiyi kollektivdə) yayılsın. Özü də çox vaxt ləkələyici məlumatlar kollektivin yığıncağında yayılır. Bu məlumatlar məhz həmin kollektivin yığıncağında təkzib olunur, yəni təkzib etmə barədə məhkəmə qərarı həmin kollektivin yığıncağında iştirak edən şəxslərin nəzərinə çatdırılır.

İctimai üzr istəmə təkzib etmə üsullarından biri sayılır. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmə cavabdehin (ləkələyici məlumatı yayan şəxsin) üzərinə iddiaçıdan (zərərçəkən şəxsdən) üzr istəmək vəzifəsi qoyur. Üzr istəmə, bir qayda olaraq, kollektivin yığıncağında həyata keçirilir. Məsələn, belə bir hal olmuşdur ki, qonşu başqa bir qonşunun pis davranması (sərxoşluq etməsi, dava-dalaş salması) barədə özünün yaşadığı blokun sakinlərinə danışmışdır. Belə halda məhkəmə borclunun üzərinə həmin blokda yaşayan sakinlərin ümumi yığıncağında iddiaçıdan üzr istəmək vəzifəsi qoymuşdur⁴. Başqa bir misaldə vətəndaş A. sovxozun işçilərinin yığıncağı qarşısında vətəndaş K.-dan üzr istəmişdir⁵.

Cavabdeh iddiaçıdan o auditoriya, kollektiv və yığıncaq qarşısında üzr istəməlidir ki, həmin yerdə şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatlar yayılsın. Bu, məlum məsələdir. Çünki ləkələyici məlumatlar o yerdə təkzib olunmalıdır ki, orada həmin məlumatlar yayılmışdır⁶.

Məktubla müraciət etmək mülki hüquq elmində (doktrinasında) təkzib etmə üsullarından biri kimi tanınır. Bu üsul çox vaxt hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «**məktubla təkzib etmə**» adı altında nəzərdə tutulur. Həmin üsula görə cavabdeh müvafiq maraqlı təşkilata ləkələyici məlumatı təkzib etmə barədə

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с.207.

² Малени Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с.151.

³ Bu üsullar barədə bax: Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.324; Малени Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.40; Малени М.Н. Защита личных немущественных прав советских граждан. М., 1990, с.63; Гув А.Н. Постатейный комментарий к части первой Гражданского кодекса РФ. М., 2000, с.291; Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. А.Г.Казина, А.И.Мосляева. М., 1997, с.141.

⁴ Гражданское право. Учебник. Часть I/Под ред. Т.И.Иларионовой и др. М., 1998, с.192.

⁵ Социалистическая законность 1964 г. № 12, с.21.

⁶ Беляковский А.В. Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.44.

məktub göndərir və bu yolla əvvəllər həmin təşkilatın adına (vəzifəli şəxsin adına) ünvanladığı məktubda (ərizədə, şikayətdə) ifadə olunan ləkələyici məlumatı yalana çıxarır (yəni təkzib edir). Söhbət cavabdehin iddiaçının şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayıldığı təşkilata həmin məlumatları təkzib etmə haqqında məktubla müraciət etməsindən gedir. Məhkəmə digər təkzib etmə üsulu da təyin edə bilər. Məsələn, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumat kitabda ifadə olunarsa, bu məlumat qəzetdə yazılı formada təkzib oluna bilər.

Məhkəmə eyni vaxtda bir neçə təkzib etmə üsulu seçə bilər¹. Bu, məhkəmənin istək və mülahizəsindən, işin konkret hallarından asılıdır. Məsələyə belə yanaşmanın ləkələnmiş və pozulmuş şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun tam bərpası üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Özü də **təkzib etmə üsullarının müxtəlif kombinasiyasının (uyğunlaşdırılmasının) müəyyənləşdirilməsi mümkündür**. Məsələn, məhkəmə borclunun üzərinə həm şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatı təkzib etmək, həm də kollektiv qarşısında iddiaçıdan (zərərçəkəndən) üzr istəmək vəzifəsi qoyur. Başqa misalda məhkəmə qərarı əsasında birincisi, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar qəzetdə təkzib edilir, ikincisi, cavabdeh işlədiyi kollektivdə iddiaçıdan üzr istəyir, üçüncüsü, məhkəmə qərarı kollektivin nəzərinə çatdırılır. Göründüyü kimi, bu halda təkzib etmənin üç müxtəlif üsulundan istifadə olunur.

Təkzib etmə üsulları həm də **təkzib etmənin formalarına adekvat (uyğun) olaraq** seçilməlidir. Belə ki, ləkələyici məlumatlar iclasda, yığıncaqda, müşavirədə və s. şifahi formada yayılmışdırsa, onlar müvafiq auditoriyada şifahi formada da təkzib edilməlidir. Əgər məlumatlar yazılı formada (məsələn, məktubda, xasiyyətnamədə, arayışda, məqalədə və s.) yayılmışdırsa, onlar yazılı formada da təkzib edilməlidir. Deməli, məlumatların yayılma formasına (şifahi və yazılı formada) uyğun olaraq onlar həm şifahi, həm də yazılı formada təkzib edilə bilər².

Məhkəmə iddiaçının xeyrinə qərar çıxararkən nəinki təkzib etmə üsullarını müəyyənləşdirir, habelə təkzib etmə müddətini göstərir. O, bütün hallarda, təkzib etmə üsullarından asılı olmayaraq hökmən cavabdeh üçün **təkzib etmə müddətini** müəyyən etməlidir. Əks təqdirdə vicdansız cavabdehlər xeyli müddət təkzib etmək vəzifəsini yerinə yetirməkdən boyun qaçıra bilərlər. Ləkələyici məlumat nə qədər tez təkzib edilərsə, iddiaçının (zərərçəkənin) şərəf və ləyaqəti bir o qədər tez bərpa olunur. Təkzib etmə müddəti dedikdə, cavabdehin məhkəmə qərarını icra edərək ləkələyici məlumatı təkzib etməli olduğu vaxt müddəti başa düşülür. Bu, təkzib etmək üçün müəyyən edilən vaxtdır.

Təkzib etmə müddəti konkret hallardan asılı olaraq müəyyən edilir. O, real və yerinə yetirilə bilən müddət olmalıdır³. Məsələn, məhkəmə qərar çıxarır ki,

¹ *Белявский А.В.* Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.45; *Белявский А.В., Привворов И.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.118; *Малеина М.Н.* Защита личных немущественных прав советских граждан. М., 1990, с.63.

² *Малеин Н.С.* Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с.152; *Малеин Н.С.* Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.40.

³ *Малеина М.Н.* Защита личных немущественных прав советских граждан. М., 1991, с.63.

cavabdeh iddiaçıdan (zərərçəkəndən) onun əxlaqsız hərəkətlər etməsi barədə yalan məlumatlar yaydığına görə on gün ərzində ictimaiyyət qarşısında üzr istəsin. Başqa bir misalda məhkəmə cavabdehin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, o, qəzetin (və ya jurnalın) vaxt baxımından yaxın (növbəti) nömrəsində yalan məlumatı təkzib etsin və yaxud işlədiyi yerin əmək kollektivinin vaxt baxımından yaxın yığıncaqlarının birində iddiaçıdan şifahi formada üzr istəsin.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun digər mühafizə üsulları

Bəzən şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu müdafiə etmək üçün məhkəmə təkzib etmə üsullarından istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etmir. Belə halda şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz məhkəmə tərəfindən seçilən digər üsullarla müdafiə oluna bilər. Məsələn, hər hansı qadın mağazada qeybət edir, dedi-qodu ilə məşğul olur. Belə halda təkzib etmə üsulundan istifadə etməklə şərəf və ləyaqəti müdafiə etmək məqsədəuyğun deyildir. Belə ki, həmin qadını mağazaya getməyə və orada öz dediyi sözləri təkzib etməyə məcbur etmək çox çətin məsələdir. Digər tərəfdən, zərərçəkən (iddiaçı) üçün maraqlı deyildir ki, qadın öz dediyi sözlərdən imtina etməyə məcbur olunsun. Bir sözlə, göstərilən halda təkzib etmə üsullarının vasitəsilə şərəf və ləyaqətin müdafiəsi əlverişli, effektiv olmur və buna görə də iddiaçı (zərərçəkən) üçün yayılmış məlumatların (şayiələrin) məhkəmə tərəfindən yalan (doğru və həqiqətə uyğun olmayan) hesab edilməsi kifayət edər. Bu, yəni yayılmış məlumatların məhkəmə tərəfindən yalan məlumat kimi tanınması təkzib etmə üsulu sayılır¹.

Yayılmış məlumatların məhkəmə tərəfindən yalan (doğru olmayan, həqiqətə uyğun olmayan) hesab edilməsi şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiə olunmasının xüsusi üsuludur². Bu üsuldan şəxsin şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların anonim (adsız) yayılması zamanı istifadə olunur. Məsələ burasındadır ki, bəzən ləkələyici məlumatların yayılma mənbəyini, yəni şəxsin şərəfini, ləyaqətini və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatları yaymış şəxsi dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Amma həmin məlumatların yayılma faktının özü zərərçəkən şəxs üçün arzuolunmaz mənfi nəticələr (hüquqi, əmlak və ya mənəvi nəticələr) yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Belə nəticələrin baş verməsindən yaxa qurtarmaq və ya heç olmazsa, onun arzuolunmaz və xoşagəlməz təsirini azaltmaq üçün şəxsin ixtiyarı var ki, onun barəsində yayılmış məlumatların yalan (doğru olmayan, həqiqətə uyğun olmayan) məlumatlar kimi tanınması barədə məhkəməyə ərizə ilə mürə-

¹ *Белковский А.В.* Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.47; *Белковский А.В., Придворова Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.120.

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой / Отв. ред. *О.Н.Садикова.* М., 1999, с.337. Müəlliflərdən *Quyev A.N.* göstərir ki, bu, təkzib etmənin xüsusi qaydasıdır (bax: *Гуев А.Н.* Постатейный комментарий к части первой Гражданского кодекса РФ М., 2000, с.292; *Гуев А.Н.* Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с.193). Söz yox ki, müəllif dəqiq fikir söyləmir. Belə ki, burada söhbət təkzib etmə üsulundan yox, başqa müdafiə üsulundan gedir.

ciət etsin (MM-in 23-cü maddəsinin 5-ci bəndi)¹. Məhkəmə belə ərizəyə baxmalıdır. Özü də ərizəyə fiziki şəxsin şərafətini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatları yaymış şəxsin iştirakı olmadan baxılır. Bu, məlum məsələdir, çünki məlumatları yaymış şəxsi müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi anonim yayılmış məlumatların yalan məlumatlar kimi tanınması barədə tələblərə baxmaq qaydasını müəyyən etmir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində haqlı olaraq göstərilir ki, **belə tələblərə hüquqi əhəmiyyəti olan faktların müəyyən edilməsi üçün MPM-də (31-ci fəsil) nəzərdə tutulan xüsusi icraat qaydasında (iddia icraatı və xüsusi iddia icraatı qaydasında yox) baxılmalıdır**². Doğrudan da ərizəyə baxarkən məhkəmə hüquqi əhəmiyyəti olan belə bir faktı müəyyən edir ki, yayılmış məlumatlar yalandır, doğru (həqiqətə uyğun) deyildir. Belə halda təkzib etmədən söhbət gedə bilməz³. Digər tərəfdən məlumatı yayan şəxs məlum olmadığına görə iddia vermək qeyri-mümkündür. Məhkəmə yayılmış məlumatın uydurma və əsassız olması qənaətinə gəldikdə, həmin məlumatın yalan məlumat kimi tanınması barədə qərar qəbul edir. Bununla zərərçəkən şəxsin təmiz adı rəsmi surətdə bərpa olunur.

Yayılmış məlumat yalan məlumat kimi tanımaq üsulundan o halda da istifadə oluna bilər ki, məlumatı yayan şəxs yoxdur (məsələn, vətəndaşın öldüyü və ya hüquqi şəxsin ləğv edildiyi hallarda və s.).

Cavabı dərc etdirmə şəraf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi üçün istifadə olunan xüsusi xarakterli qeyri-əmlak müdafiə üsuludur. Bu üsul qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 23-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Həmin üsul da təkzib etmə üsulu sayılır. Göstərilən üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kütləvi informasiya vasitələrində hüquqlarına və ya qanunla qorunan mənafələrinə toxunan məlumatlar dərc edilmiş fiziki şəxsin həmin kütləvi informasiya vasitələrində öz cavabını dərc etdirmək hüququ vardır.

Cavabı dərc etdirmə üsulundan istifadə etmək üçün bir neçə şərtin mövcudluğu tələb olunur. Onlara **cavabı dərc etdirmə üsulunun şərtləri** deyilir.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, məlumatlar kütləvi informasiya vasitələrində yayılmalıdır. Söhbət fiziki şəxs barəsində məlumatın kütləvi informasiya vasitələrində (qəzetdə, jurnalda və s.) dərc edilməsindən gedir. Məlumatlar məqalədə, xatirələrdə, felyetonda və s. yayıla bilər⁴.

¹ Bu norma RF MM-in 152-ci maddəsinin 6-cı bəndində ifadə olunan normadan götürülmüşdür. Bu normada şəxsin məhkəməyə ərizə ilə müraciət etmək hüququ nəzərdə tutulur. Lakin Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müvafiq normasında bu cür göstərişə rast gəmirik. Görünür, qanunverici həmin normanı düzgün və dəqiq formulə etməmişdir.

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой/Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с.337; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с.194.

³ Müəlliflərdən M.L. Şelyutto qeyd edir ki, guya göstərilən halda yayılmış məlumat təkzib olunur (bax: Гражданское право России. Часть общая/Отв. ред. О.Н.Садиков, М., 2001, с.286). Bu, həqiqətdən uzaq olan fikirdir.

⁴ Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, cavabı dərc etdirmə üsulu yalnız kütləvi informasiya vasitələrinə münasibəldə müəyyən edilmişdir. Lakin məlumatlar başqa üsullarla yayıldığı hallarda da cavabı dərc etdirmə üsulundan istifadə oluna bilər (bax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой/Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с.336)

İkinci şərtə görə yayılmış məlumatlar təkzib etmə üsulundan istifadə olunmağa əsas verən əlamətlərdən məhrum olmalıdır. Söhbət o məlumatlardan gedir ki, onlar, birincisi, fiziki şəxsi ləkələməsin və doğru (həqiqətə uyğun) olmasın, yaxud, ikincisi, fiziki şəxsi ləkələsin, amma doğru olsun. Bir sözlə, cavab dərc etmə üsulundan istifadə etmək üçün tələb olunmur ki, fiziki şəxs **barəsində yayılan məlumatlar doğru (həqiqətə uyğun) olmasın və ya ləkələyici olsun.** Yayılmış məlumatlar ləkələyici olmaya da bilər.

Üçüncü şərtə görə, fiziki şəxs barəsində yayılan məlumatlar onun hüquqlarına və ya qanunla qorunan mənafeələrinə toxunmalıdır, yəni onları pozmalıdır. Məlumatlar mülki xarakterli istənilən hüquqa (həm əmlak hüquqlarına, həm də qeyri-əmlak hüquqlarına) toxuna bilər. Məlumatların qanunla qorunan istənilən mənafeəyə toxunduğu hallarda (məsələn, şəxsi, ailə, peşə və ya kommersiya sirrinin yayıldığı və digər hallarda) cavabı dərc etmə üsulundan istifadə olunması mümkündür.

Bu şərtlər olduqda barəsində məlumatlar yayılmış fiziki şəxsin öz cavabını dərc etmə hüququ yaranır. Cavab kommentariya, replika və digər formalarda ola bilər. Özü də o, cavabı **məlumatı yaymış şəxsin təqsirindən asılı olmayaraq** dərc etdirir. Ona görə ki, cavabı dərc etmə təkzib etmə kimi mülki-hüquqi sanksiya olsa da, **mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri sayılmır və mülki-hüquqi müdafiə tədbiri hesab edilir.**

Cavabı dərc etmə üsulunun **əsas və başlıca məqsədi** istənilən səhvi, təhrifi, yanlışlığı və dəqiq (dürüst) olmama halını aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Məhz onun nəticəsində bu və ya digər məsələ barəsində düzgün təsəvvür yaranır.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi üçün xüsusi müdafiə üsullarından başqa, ümumi xarakterli istənilən mülki-hüquqi müdafiə üsulundan istifadə oluna bilər. Şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu ləkələyən və pozan **hərəkətlərin qarşısının alınması** həmin üsullardan biridir¹. Bu üsuldən, bir qayda olaraq, o halda istifadə olunur ki, yalan (doğru olmayan) **məlumatların yayılması vaxt baxımından davamedici (uzanan) xarakterə malik olsun.** Məsələn, məhkəmənin qərarı ilə qəzet, jurnal və kitabların tirajları müsadirə olunur və ya kitabın ikinci dəfə nəşr olunması qadağan edilir, divar qəzeti götürülür, filmin nümayiş etdirilməsi dayandırılır və s.

Bundan əlavə, şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsində iki əsas (ənənəvi) ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulundan da istifadə oluna bilər. Həmin üsullara aiddir:

- **şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu pozmuş şəxsədən vurduğu zərərin əvəzinin alınması üsulu;**
- **şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu pozmuş şəxsin vurduğu mənəvi zərəri kompensasiya etməsi üsulu.**

İndi də gəlin şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun müdafiəsinə münasibət-

¹ *Белявский А.В. Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966, с.47-48; Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.119-120; Комментарий к Гражданскому Кодексу Российской Федерации части первой/Отв. ред. О.Н.Садиков М., 1999, с.337*

də həmin üsulların əsas xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

Şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi

Göstərdiyimiz iki müdafiə üsulundan o halda istifadə olunur ki, şəxsin şərəfini, ləyaqətini və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində həmin şəxsə zərər vurulsun. Söhbət şəxsə həm əmlak (maddi) zərəri, həm də mənəvi (qeyri-əmlak, qeyri-maddi) zərər vurulmasından gedir¹. Qanun müəyyən edir ki, şəxs

şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər (MM-in 23-cü maddəsinin 4-cü bəndi). **Əmlak zərəri vurulduqda zərərin əvəzini ödəmə üsulu, mənəvi zərər vurulduğu hallarda isə mənəvi zərərin kompensasiyası üsulu tətbiq edilir.**

Əgər şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun ləkələnməsi nəticəsində əmlak (maddi) zərəri vurularsa, bu zərər ümumi əsaslarla ödənilir. Söhbət həmin zərərin əvəzinin delikt öhdəliyi (zərər vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik) normaları əsasında ödənilməsindən gedir (MM-in 1097-ci maddəsinin 1-ci bəndi)². Ona görə ki, hüquq pozuntusu ilə zərər vurulmuş **şəxsi nemətlər (şərəf və digərləri) zərər vurmaq nəticəsində yaranan öhdəliklə (delikt öhdəliyi ilə) qorunur**³. Digər tərəfdən ləkələyici məlumatlar yaymaq (nüfuzdan salma, nüfuzu pozma) şəxsiyyətə zərər vurulmasının xüsusi halıdır⁴. Şəxsiyyətə və işgüzar nüfuz zərər vurulmasına görə isə mülki qanunvericilik **delikt məsuliyyəti** nəzərdə tutur (MM-in 1097-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Mülki qanunvericilik məhz şəxsiyyətə, eləcə də hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzuna vurulmuş zərəərə görə delikt məsuliyyəti haqqında göstəriş ifadə edir. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz isə şəxsiyyətin ayrılmaz atributudur. Bu məsuliyyətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusu (delikt) nəticəsində **şəxsiyyətə və işgüzar nüfuz zərər vurulmuş zərərin əvəzi zərərvuran tərəfindən tam həcmdə ödənilməlidir**. Məsələn, vətəndaşın şərəf və ləyaqətini ləkələyən belə bir məlumat yayılır ki, guya o, cinayət əməli törətmişdir və əxlaqsız hərəkətlərlə məşğul olur. Bunun nəticəsində vətəndaş əsəb sarsıntısı keçirir, xəstələnir, aylarla işə çıxmır, peşə əmək qabiliyyətini itirir, müalicəyə və dərman alınmasına xeyli məbləğdə xərc çəkir, bununla ona əmlak (maddi) zərəri vurulur. Zərərin əvəzi ödənilməlidir.

Zərərvuran zərərin hər iki hissəsinin əvəzini, **yəni həm əldən çıxmış faydanın, həm də real zərərin əvəzini ödəməlidir**.

¹ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 31 may 2002-ci il tarixli qərarına əsasən şərəfin, ləyaqətin və işgüzar nüfuzun ləkələnməsi nəticəsində şəxsə vurulmuş zərər dedikdə, həm əmlak (maddi) zərəri, həm də mənəvi (qeyri-maddi) zərər başa düşülür.

² Sovet dövrünün tanınmış alimləri M.M.Aqarkov, S.N.Bratus və E.A.Fleyşits hələ XX əsrin 40-60-cı illərində göstərirdilər ki, yalan ləkələyici məlumatların yayılması nəticəsində əmlak (maddi) zərər vurulduğu halda, delikt öhdəliyini lənzimləyən ümumi qayda tətbiq edilməlidir.

³ Азарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву // В книге: Азарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. Том 1, М., 2002, с.406.

⁴ Азарков М.М. Обязательства из причинения вреда // Проблемы социалистического права, 1939, №1, с.71, 72.

Barəsində ləkələyici məlumatlar yayılmış şəxsə vurulmuş zərər, bir qayda olaraq, **əldən çıxmış fayda adlı hissədən** ibarət olur. Məsələn, soyuducu istehsal edən müəssisə müştərilərə (istehlakçılara) satmaq üçün univərmağa 100 ədəd soyuducu göndərmək barədə müqavilə (mal göndərmə müqaviləsi) bağlayır. Bu zaman qəzətdə belə bir məlumat yayılır ki, soyuducu istehsal edən müəssisə guya zay və keyfiyyətsiz mal buraxır. Beləliklə, müəssisənin (hüquqi şəxsin) işgüzar nüfuzu ləkələnir. Univərmaq bundan sonra soyuducuları qəbul etmir. Bunun nəticəsində soyuducu istehsal edən müəssisəyə əldən çıxmış fayda formasında əmlak (maddi) zərəri vurulur. Belə ki, əgər müəssisə 100 ədəd soyuducunu univərmağa satsaydı, 50 min manat xalis mənfəət (gəlir) götürəcəkdə (müəssisə hər bir soyuducunun satışından 50 min manat xalis mənfəət götürsə, onda xalis mənfəətin cəmi: 500 manat x 100 ədəd soyuducu = 50 min manat). Qəzet redaksiyası 50 min manat məbləğində əldən çıxmış fayda şəklində müəssisəyə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Başqa bir misalda qəzətdə belə bir məlumat yayılır ki, guya filan mağazada müştərilərə keyfiyyətsiz, ekoloji cəhətdən təmiz olmayan ərzaq məhsulları satılır. Bununla hüquqi şəxs statuslu mağazanın işgüzar nüfuzu pozulur, ləkələnir və ona əldən çıxmış fayda şəklində əmlak (maddi) zərəri dəyir. Belə ki, qəzətdə işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində müştərilər həmin məhsulları almırlar. Əgər mağaza onları müştərilərə satsaydı, müəyyən məbləğdə mənfəət əldə edəcəkdi. Qəzet redaksiyası əldən çıxmış fayda şəklində mağazaya vurduğu əmlak (maddi) zərərinin əvəzini ödəməlidir. Əldən çıxmış fayda şəklində zərərin əvəzi sübut olunduğu həcmdə və miqdarda ödənilir¹.

Şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində şəxsə vurulmuş zərər **real zərər şəklində** də ola bilər. Real zərər hər şeydən əvvəl, **əmlakın xarab olmasında (korlanmasında) ifadə oluna bilər**. Məsələn, televiziya vasitəsilə yayımlanan verilişlərin birində belə bir fikir səslənir ki, guya filan mağaza alıcılara onların sağlamlığı üçün təhlükə törədən, ekoloji cəhətdən təmiz olmayan və zərər vuran ərzaq məhsulları satır. Bu xəbərdən sonra alıcılar həmin mağazadan ərzaq məhsulları almırlar. Onlar tez xarab olan məhsullar olduğuna görə tez bir zamanda korlanırlar və istifadə üçün tam yararsız hala düşür. Bunun nəticəsində xarab olmuş və korlanmış ərzaq məhsullarının dəyəri həcmində mağazaya real zərər şəklində ziyan vurulur. Həmin zərərin əvəzi mağazaya ödənilməlidir.

Real zərər müəyyən **xərclər çəkilməsində** də ifadə oluna bilər. Məsələn, yayılmış yalan məlumatla işgüzar nüfuzu ləkələnmiş alqı-satqı müəssisəsinin satdığı mallara (guya o, keyfiyyətsizdir) tələb aşağı düşür, satılmamaq nəticəsində mallar yığılıb qalır. Həmin malların saxlanması isə müəyyən xərclər çəkilməsini tələb edir (yəni müəssisə malların başqa şəxsə məxsus olan anbarda saxlanmasına görə haq ödəyir). Belə halda alqı-satqı müəssisəsinə saxlama xərci çəkilməsində ifadə olunan real zərər vurulur. Həmin zərərin əvəzi ödənilməlidir.

¹ Гув А.Н. Постатейный комментарий к части первой Гражданского кодекса РФ. М., 2000, с.292.

Sovet dövrünün 1964-cü il mülki məcəllələrində şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş əmlak (maddi) zərərinin əvəzinin ödənilməsi barədə norma nəzərdə tutulmamışdı. Amma o dövürün məhkəmə təcrübəsində zərərxəkənin təkzib etmə ilə bərabər, əmlak (maddi) zərərinin əvəzinin ödənilməsi barədə də məhkəmədə məsələ qaldırması hallarına rast gəlik. Digər tərəfdən, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində təklif olunurdu ki, şərəf və ləyaqətin pozulması nəticəsində vurulmuş əmlak (maddi) zərərinin əvəzi ödənilməlidir və zərərin əvəzinin hüququ pozan şəxsdən alınması kimi müdafiə üsulu şərəf və ləyaqətin qorunmasında tətbiq edilə bilər¹. RF-in və AR-in mülki məcəllələri bu təklifi rəsmi surətdə qanunvericilik qaydasında nəzərə almışdır.

Əmlak (maddi) zərərinin əvəzi yayılmış yalan məlumatların təkzib edilməsindən asılı olmayaraq ödənilir. Bu o deməkdir ki, zərərxəkən (iddiaçı) şəxs məhkəmə qarşısında eyni vaxtda həm yayılmış yalan məlumatların təkzib olunması barədə, həm də bu məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş əmlak (maddi) zərərinin əvəzinin ödənilməsi haqqında məsələ qaldıra bilər. Məsələn, ev sahibi təmir işləri görməyi bacaran vətəndaşla evin təmir olunması barədə razılığa gəlir (təmir işlərinin qiyməti 2 min manat məbləğində müəyyən edilir). Qəzetlərin birində həmin vətəndaşın guya dələduz, avara, müftəxor, iş görməyi bacarmayan, səhlənkər və öz işinə son dərəcə laqeyd yanaşan şəxs olması barədə ləkələyici məlumat yayılır. Bu məlumatı alan kimi ev sahibi vətəndaşla müqavilə bağlamaqdan imtina edir. Belə halda vətəndaşa əldən çıxmış fayda şəklində 2 min manat məbləğində zərər vurulur. Vətəndaş məhkəmə qarşısında, bir tərəfdən, həmin zərərin əvəzinin ödənilməsi, digər tərəfdən, onun barəsində yayılmış ləkələyici yalan məlumatların təkzib olunması barədə məsələ qaldırır.

Vətəndaşın şərəfini, ləyaqətini və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulan ziyan (zərər) həm də **mənəvi (qeyri-əmlak) zərər növündə** ola bilər. Belə ki, vətəndaşın şərəf və ləyaqətini alçaltma, onun işgüzar nüfuzunu qiymətdən (gözdən) salma həmin vətəndaşın mənəvi iztirab, psixi (ruhi) həyəcan və əsəb sarsıntısı keçirməsinə, ona mənəvi yara vurulmasına səbəb olur.

Əgər şəxs mənəvi iztirab keçirirsə, bu o deməkdir ki, ona mənəvi zərər vurulmuşdur. Mənəvi iztirab isə müxtəlif hallarla bağlı ola bilər ki, işgüzar nüfuzu, şərəfi və ləyaqəti ləkələyən yalan məlumatların yayılması bu hallardan biridir². RF Ali məhkəməsinin Plenum qərarında çox düzgün olaraq göstərilir ki, mənəvi zərər şərəfi, ləyaqəti və ya işgüzar nüfuzu ləkələyən həqiqətə uyğun olmayan (yalan) məlumatların yayılmasında ifadə oluna bilər³. Bu cür məlumatların

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1979, с.200.

² Гусев А.И. Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 2003, с.191.

³ Вах: пункт 1 и 2 постановления Пленума Верховного Суда РФ «Некоторые вопросы применения законодательства о компенсации морального вреда» от 20 декабря 1994 г. //Бюллетень Верховного Суда РФ, 1995, № 1, с.9; Малеев Н.С. О моральном вреде // Государство и право, 1993, №3.

yayılması, habelə şərəfə, ləyaqətə və işgüzar nüfuza edilən digər qəsdlər vətəndaşa mənəvi zərərin vurulmasının xüsusi halıdır¹. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi öz qərarında haqlı olaraq göstərir ki, **vətəndaşların şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən yalan məlumatların yayılması nəticəsində həm əmlak (maddi) zəreri, həm də mənəvi zərər vurula bilər**². Buna görə də vətəndaş şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən yalan məlumatların yayılması nəticəsində ona vurulmuş mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsinə mənəvi zərərin kompensasiyası deyilir. **Mənəvi zərərin kompensasiyası** isə yalnız pul formasında həyata keçirilir, yəni mənəvi zərər yalnız pul formasında kompensasiya edilir və ya mənəvi zərərin əvəzi ancaq pulla ödənilir.

Sovet dövrünün mülki qanunvericiliyi nə mənəvi zərər, nə də mənəvi zərərin kompensasiyası anlayışını tanıyırdı. «Mənəvi zərər» anlayışının özünə ancaq sovet cinayət hüququnda rast gəlinirdi³. Sovet mülki hüququnda isə belə termin işlədilmirdi. Mənəvi zərər burada «şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və mənafeələrinin pozulması» kimi anlayışla əhatə olunurdu.

Bəzi sovet alimləri mənəvi zərərin pulla kompensasiyasına son dərəcə mənfi münasibət bəsləyirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, insan ləyaqətini pula çevirmək sosialist etikasına, sosialist cəmiyyətində yaşayan vətəndaşın ləyaqətinə ziddir⁴; şərəf və ləyaqəti pulla qiymətləndirmək olmaz və şərəfin alçaldılmasına görə pul (haqq) almaq əxlaq qaydaları ilə bir araya sığmır⁵.

Amma bunlara baxmayaraq, sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı şəhifələrində mənəvi zərərin maddi formada kompensasiya edilməsi barədə fikirlər söylənilirdi⁶. Bəzi müəlliflər göstərirdilər ki, mənəvi zərərin maddi formada kompensasiya edilməsi (o cümlədən şərəf və ləyaqətə qəsd olunduğu hallarda) sosialist hüququna yad sayıla bilməz⁷. Onlar təklif edirdilər ki, **qanunvericiliyə mənəvi zərərin pul formasında kompensasiya edilməsi barədə norma daxil edilsin**. Bu təklif həm RF-in, həm də AR-in müasir mülki qanunvericiliyində öz rəsmi ifadəsini tapmışdır.

Bir sıra xarici hüquq sistemləri (xüsusən də ingilis hüquq sistemi) şərəfə qəsd olunduğu hallarda vurulmuş zərərin əvəzinin pulla ödənilməsinə yol verir. Almaniya mülki qanunvericiliyi şərəfə zərər vuran yalan (doğru olmayan)

¹ *Беляевский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971. с.124.

² Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 31 may 2002-ci il tarixli qərarı.

³ Вах: ст.24 Основ уголовного судопроизводства СССР и союзных республик.

⁴ *Азарков М.М.* Предмет и система советского гражданского права//В книге: *Азарков М.М.* Избранные труды по гражданскому праву. М., 2002, с.302.

⁵ *Малеин Е.* Возмещение вреда, причиненного личности. М., 1964, с.17-19, 21-22

⁶ *Б Утевский.* Возмещение неимущественного вреда как мера социальной защиты // Еженедельник советской юстиции. 1927 г., № 35, с.1083-1084; *И.А.Брауде.* Возмещение неимущественного вреда // Революционная законность. 1927 г., № 9-10, с.12-14; *Азарков М.М.* Обязательства из причинения вреда // В книге: *Азарков М.М.* Избранные труды по гражданскому праву. Том I, М., 2002, с.406.

⁷ *Беляевский А.В., Придворов Н.А.* Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.126.

məlumatların yayılmasına görə pul formasında əvəz ödəmə (kompensasiya) nəzərdə tutur¹.

Mənəvi zərərin kompensasiyası şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun pozulması zamanı onların müdafiə olunması üçün istifadə olunan **ümumi mülki-hüquqi sanksiyadır, yəni ümumi xarakterli mülki-hüquqi müdafiə üsuludur**. O, mülki müdafiə üsulunun müdafiə tədbiri yox, **məsuliyyət tədbiri kimi növünə aiddir**.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulan mənəvi zərər çox vaxt əmlak (maddi) zərərinin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı olur. Belə ki, şərəf və ləyaqətin alçaldılması, işgüzar nüfuzu ləkələmə vətəndaşa mənəvi iztirab verir, yəni ona mənəvi zərər vurur. Mənəvi zərər isə vətəndaşın xəstələnməsinə (məsələn, iflic olmasına, infarkt keçirməsinə, əsəb xəstəliyinə tutulmasına), sağlamlığının (səhhətinin) digər şəkildə pozulmasına səbəb ola bilər. Sağlamlığın bərpa olunmasına müəyyən maddi xərclər (müalicəyə, dərman alınmasına) çəkilməlidir. Deməli, zərərçəkənə, yəni şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu pozulmuş şəxsə əmlak zərəri vurulur. Bu isə onu göstərir ki, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun ləkələnməsi nəticəsində **şəxsə vurulan mənəvi zərər anlayışına həm də əmlak zərəri aiddir**². Məhz bu səbəbdən hələ sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstərilirdi ki, özündə əmlak zərərinə birləşdiriyinə görə «mənəvi zərər» termini dəqiq deyil. Təklif edilirdi ki, daha dəqiq olduğuna görə «qeyri-əmlak zərəri» termini tətbiq olunsun³.

Bizim fikrimizcə, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun pozulması nəticəsində şəxsə vurulmuş mənəvi zərər (mənəvi iztirablar, mənəvi sarsıntılar, mənəvi yara, ruhi həyəcanlanma) onun xəstələnməsinə və səhhətinin (sağlamlığının) pozulmasına səbəb olmazsa, onda söhbət **yalnız məhdud mənada mənəvi zərərdən** gedə bilər. Bu baxımdan **mənəvi zərər qeyri-əmlak zərəridir**. Yox, əgər mənəvi zərər şəxsin xəstələnməsinə və sağlamlığının pozulmasına səbəb olarsa və sağlamlığın bərpa olunmasına müvafiq xərclər çəkilərsə, onda söhbət **geniş mənada mənəvi zərərdən** gedə bilər. Bu baxımdan **mənəvi zərər anlayışı özündə həm də əmlak zərərinə birləşdirir**.

Vətəndaşların şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu müdafiə olunan zaman mənəvi zərəre görə ödənilməli olan kompensasiya məbləği (əvəz ödəmənin miqdarı) iki əsas məsələdən asılı olaraq müəyyən edilir: birincisi, iddiaçının (zərərçəkənin) hüquq və mənafeələrinə toxunan dərc olunmuş məlumatın (dərc olunmuş materialın) xarakterindən və məzmunundan; ikincisi, doğru olmayan, yalan məlumatların yayılma dərəcəsindən.

Məhkəmə kompensasiya məbləğini müəyyənləşdirən zaman aydınlaşdırmalıdır: həqiqətə uyğun olmayan (yalan) hansı məlumatlar yayılmışdır; bu məlumatlar iddiaçının şərəfini, ləyaqətini və işgüzar nüfuzunu hansı dərəcədə lə-

¹ Вах: § 824 Германского гражданского уложения // Германское право. Гражданское уложение. Часть I, М., 1996.

² Малешин Е. Возмещение вреда, причиненного личности. М., 1964, с.23, 29.

³ Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971, с.122.

kələyir; bu məlumatların yayılmasının əhatə dairəsi necədir, yəni onlar hansı şəxslərə (kimlərə) məlum olmuşdur (nəşr hansı tirajda çap olunmuşdur, onun yayılma yeri, televerilişin və auditoriyanın xarakteri necədir və s.); bu, nə ilə nəticələnmişdir (xəstəlik, işdən azad olma, başqa şəxslərin iddiaçıya etinasızlıq göstərməsi və onu saymaması və s.)¹.

Hüquqi şəxslərə onların işgüzar nüfuzunu ləkələyən yalan məlumatların yayılması nəticəsində mənəvi zərər vurulurmu və onlar mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsini (kompensasiyasını) tələb edə bilərlərmi? Bu, mülki hüquq elmində mübahisə doğuran məsələdir. Belə ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, hüquqi şəxslər onların işgüzar nüfuzu ləkələndikdə və pozulduqda, mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsini (kompensasiya edilməsini) tələb edə bilərlər.

RF Ali Məhkəməsinin plenum qərarında da məsələyə bu cür yanaşılır². Həmin qərar da göstərilir ki, vətəndaşların işgüzar nüfuzunu ləkələyən yalan məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş mənəvi zərəre görə ödənilən kompensasiyanı tənzimləyən qaydalar, belə məlumatlar hüquqi şəxslər barəsində tətbiq edilir. Ali Məhkəmə öz mövqeyini qanunda (RF MM-in 152-ci maddəsinin 7-ci bəndində) ifadə olunan belə bir göstərişlə əsaslandırır ki, MM-in 152-ci maddəsinin fiziki şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə dair qaydaları müvafiq olaraq hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə də tətbiq edilir (AR MM-in 23-cü maddəsinin 6-cı bəndində də eyni göstəriş ifadə olunmuşdur).

Bunun tam əksi olan mövqedə duran digər müəlliflər isə göstərilir ki, hüquqi şəxslərə mənəvi zərər vurla bilməz və buna görə də onların mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsini (kompensasiyasını) tələb etmək hüququ yoxdur³.

Biz, belə hesab edirik ki, axırıncı qrup alimlərin söylədikləri fikir həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, mənəvi zərər dedikdə, mənəvi və ya fiziki izzitirab (sarsıntı) vermə (keçirmə) başa düşülür. Aydın məsələdir ki, **mülki hüququn yalnız insan cinsindən olan, canlı bioloji və psixoloji varlıq sayılan subyektlərinə mənəvi izzitirab və ya fiziki izzitirab verilə bilər**. Ancaq iradəyə, şüura, düşüncəyə, mənəvi (daxili) aləmə, canlı orqanizmə və fiziki (cismani) bədən quruluşuna malik olan subyektlər mənəvi və ya fiziki izzitirab (sarsıntı) keçirə bilərlər. Məhz fiziki şəxslər bu cür keyfiyyətlərə və xüsusiyyətlərə malikdirlər. Deməli, yalnız onlara mənəvi zərər vurulması mümkündür.

Hüquqi şəxslərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar göstərilən xüsusiyyət və keyfiyyətlərdən məhrum olan sosial qurumdur. Hüquqi şəxsləri nə canlı, nə psixoloji, nə də bioloji (fizioloji) varlıq hesab etmək olar. Onlar nə canlı orqanlara, nə mənəviyata, nə də şüura malikdir. Buna görə də **hüquqi**

¹ Məsələn, bax: Гражданское право России. Учебник. Том 1/Под ред. З.И.Цыбуленко. М., 1998, с.166.

² Вак: пункт 5 постановления № 10 Пленума Верховного Суда РФ «Некоторые вопросы применения законодательства о компенсации морального вреда» от 20 декабря 1994 г./Бюллетень Верховного Суда РФ, 1995, №3.

³ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой/Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с.337; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.325; Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.740.

şəxslərə mənəvi və ya fiziki iztirab verilməsi mümkün deyildir və onlara işgüzar nüfuzunun ləkələnməsi nəticəsində mənəvi zərər vurulması istisna edilir. Məhz bu səbəbdən hüquqi şəxslər mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi (kompensasiyası) barədə tələb irəli sürə bilməzlər.

O ki qaldı qanunun fiziki şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə dair qaydalarının müvafiq olaraq hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə tətbiq edilməsi barədə normasına, bu normanı heç də hərfi mənada təfsir etmək lazım deyildir. Həmin norma məhdudlaşdırıcı təfsir olunmalıdır, yəni göstərilən norma hüquqi şəxsin xeyrinə mənəvi zərəre görə kompensasiya ödənilməsinə tətbiq edilməməlidir.

Hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzunu ləkələyən yalan məlumatlar yayıldığı hallarda onlara yalnız əmlak zərəri vurula bilər ki, hüquqi şəxslərin həmin zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Bundan əlavə, hüquqi şəxslər yayılmış ləkələyici məlumatların təkzib olunmasını, əgər ləkələyici məlumatlar rəsmi sənədə daxil edilmişdirsə, həmin sənədin dəyişdirilməsini də tələb edə bilər.

Hüquqi şəxslərin həm də hüququ vardır ki, yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun olmaması faktının müəyyənləşdirilməsi, habelə cavabı dərc etdirmək kimi müdafiə üsullarından (müdafiə tədbirlərindən) istifadə etsin.

**Şərəf və ləyaqətin
mülki-hüquqi
müdafiəsinin onun
cinayət hüququ ilə
müdafiəsindən fərqi**

Şərəf və ləyaqət həm cinayət-hüquqi, həm də mülki-hüquqi qaydada müdafiə oluna bilər. Lakin şərəf və ləyaqətin cinayət-hüquqi müdafiəsi ilə mülki-hüquqi müdafiəsi arasında fərqli cəhətlər vardır.

Birincisi, onlar özlərinin qarşısına qoyduqları məqsədlərinə görə bir-birindən fərqlənir. **Cinayət-hüquqi müdafiənin məqsədi** hər şeydən əvvəl, böhtan və təhqir kimi cinayətləri törətmiş şəxsləri dövlət adından cəzalandırmaqdan, onları mühakimə etməkdən ibarətdir. **Böhtan** dedikdə, yalan olduğunu bilib-bilə hər hansı şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onu nüfuzdan salan məlumatları kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə və ya kütləvi informasiya vasitəsində yayma başa düşülür (CM-in 147-ci maddəsi). **Təhqir** isə kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə və ya kütləvi informasiya vasitəsində şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətini nalayiq formada qəsdən alçaltmadır (CM-nin 148-ci maddəsi). Böhtan atan və ya təhqir edən şəxsi mühakimə etmək elə zərərçəkəni təmizə çıxarmaq, onun təmiz adını bərpa etmək deməkdir.

Mülki-hüquqi müdafiənin məqsədi isə pozulmuş və ləkələnmiş şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu bərpa etməkdən ibarətdir. Yalan məlumatları təkzib etmə kimi müdafiə üsulundan istifadə etməklə zərərçəkən şəxs təmizə çıxarılır, onun təmiz adı bərpa olunur.

İkincisi, onlar arasındakı fərq təqsir məsələsinə aiddir. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsi ləkələyici məlumatları yayan şəxsin təqsirindən asılı deyildir. Mülki-hüquqi müdafiə üsullarını tətbiq etmək üçün həmin şəxsin təqsirinin və təqsir formasının hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Zərərçəkənin şərəf və ləyaqəti ləkələyici məlumatları yayan şəxsin təqsirindən asılı olmayaraq bərpa edilir.

Şərəf və ləyaqətin cinayət-hüquqi müdafiəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, **təqsirsiz cinayət məsuliyyəti yoxdur**. Təhqir və böhtana görə şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün onun (məlumat yayan şəxsin) **təqsirli (daha doğrusu, təqsirin qəsd formasında) hərəkətlər etməsi tələb olunur**. Təhqir həmişə yalnız qəsdlə edilən cinayət sayılır. Böhtan da qəsdlə törədilən cinayət hesab olunur. Əgər təhqir və ya böhtan təqsirin qəsd formasında edilən hərəkətlərdən məhrum olarsa, onda şərəf və ləyaqətin cinayət-hüquqi müdafiəsindən söhbət gedə bilməz.

Üçüncüsü, şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsi üçün belə bir hal hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir ki, **məlumatları yayan şəxs onların yalan olmasını bilirmi**. Başqa sözlə desək, şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsi belə bir haldan asılı deyildir: məlumat yayan şəxs bilirmi ki, o, həqiqəti danışmır, yalan informasiya verir?

Cinayət-hüquqi müdafiə isə tələb edir ki, **şərəf və ləyaqəti ləkələyən məlumatları böhtan atan şəxs onların yalan olduğunu bilə-bilə yayır**. Böhtan atan şəxs bilir ki, onun yaydığı məlumatlar yalandır, həqiqətə uyğun deyildir. O, məlumatları onların yalan olduğunu bilə-bilə yayır.

Dördüncüsü, cinayət-hüquqi müdafiə üsulu ilə (cinayət-hüquqi sanksiya ilə) **yalnız fiziki şəxslərin şərəf və ləyaqəti qorunur**. Böhtan və təhqirə görə yalnız fiziki şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Mülki-hüquqi müdafiə üsulları ilə (mülki-hüquqi sanksiyaların köməyi ilə) **həm fiziki şəxslərin şərəf və ləyaqəti, həm də hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzu qorunur**.

Beşincisi, şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsi cinayət-hüquqi müdafiəyə nisbətən daha genişdir. Vətəndaşı nüfuzdan, etibardan və gözədən salan məlumatları yayan şəxsin necə hərəkət etməsindən asılı olmayaraq, şərəf və ləyaqət bütün hallarda bərpa olunmalıdır¹. Bu və ya digər səbəbdən (məsələn, məlumatların qəsd olmadan yayılmasına görə, yəni təqsirin qəsd formasının olmamasına görə və ya məlumatı yayarkən şəxsin onun yalan olduğunu bilməməsinə görə, yaxud şəxsin təqsirinin sübut olunmamasına görə və s.) **böhtan və təhqirə görə qaldırılmış cinayət işi xitam oluna və ya böhtan atan və ya təhqir edən şəxs barəsində bəraətverici hökm çıxarıla bilər**. Belə hallarda cinayət hüququ zərərçəkən şəxsi müdafiə etməkdən imtina edir². Onun köməyinə mülki hüquq gəlir. Belə ki, zərərçəkən şəxs şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək üçün **mülki qaydada iddia verə bilər**. Cinayət işi qaldırmaqdan imtina edilməsi, cinayət işinin xitam olunması və bəraətverici hökm çıxarılması həmin şəxs tərəfindən şərəf və ləyaqətin bərpa olunması barədə mülki iddia verilməsinə mane ola bilməz. Göstərilən hallarda məsələ mülki-hüquqi qaydada həll edilir.

Söz yox ki, şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz ləkələndikdə hüququ pozulmuş şəxs **mülki qaydada (mülki məhkəmə icraatı qaydasında)** məhkəməyə iddia verir. Məhkəmə mülki işə baxan zaman müəyyən edə bilər ki, hüquq po-

¹ Малеш Н.С. Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985, с.41-42.

² Агарков М.М. Предмет и система советского гражданского права//В книге: Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. М., 2002, с.302.

zuntusu törədən şəxs (cavabdeh) digər şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onu nüfuzdan salan məlumatları onların yalan olduğunu bilə-bilə yaymışdır və həmin şəxsin hərəkətində CM-in 147-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin (böhtanın) əlamətləri vardır. Belə halda zərərçəkən şəxs böhtan atan şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət etsə, məhkəmə müvafiq qərar çıxararaq **cinayət mühakimə icraatı başlaya bilər**.

Digər halda isə şərəf və ləyaqəti alçaldılmış və ləkələnmiş, nüfuzu pozulmuş şəxs böhtana və ya təhqirə görə müvafiq şəxs barəsində cinayət işinin qaldırılması barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəməyə ərizəyə baxaraq müəyyən edir ki, şəxsin hərəkətində böhtan və ya təhqir cinayətinin əlamətləri yoxdur. Buna görə o, cinayət işi qaldırmaqdan imtina edir. Məhkəmə belə halda ərizə verən şəxsin, yəni şərəf və ləyaqəti ləkələnmiş şəxsin razılığı ilə işə mülki-məhkəmə icraatı qaydasında baxır, yəni yalan məlumatın təkzib olunması barədə iddia qaldırılır.

Bəzən şəxs böhtana görə, yəni yalan olduğunu bilə-bilə digər şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onu nüfuzdan salan məlumatları yaymağa görə mühakimə olunur. Belə halda şərəf və ləyaqəti ləkələnmiş şəxs həmin məlumatların yayılmasına görə **mülki iddia verə bilərmi?**

Müəlliflərdən A.V.Belyavski və N.A.Pridvorov bu suala cavab verərək göstərirlər ki, belə halda mülki iddiaya ehtiyac yoxdur. Onlar öz fikirlərini bununla izah edirlər ki, böhtan atan şəxs barəsində ittiham hökmü çıxarmaqla məhkəmə həm onu mühakimə edir, həm də zərərçəkən şəxsin təmiz adını bərpa edir¹.

Müəlliflərin məsələyə bu cür yanaşmaları ilə çətin razılaşımaq olar. Belə ki, cinayət-hüquqi müdafiə yox, mülki-hüquqi müdafiə pozulmuş və ləkələnmiş şərəfi, ləyaqəti və nüfuzu bərpa etmək məqsədi güdür. **Yalnız mülki-hüquqi müdafiə üsulları bərpa etmək funksiyasını yerinə yetirə bilər**. Məsələ burasındadır ki, **pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi prinsipi** mülki hüququn əsas prinsiplərindən biridir. Digər tərəfdən, **bərpa etmək mülki-hüququn yerinə yetirdiyi vacib funksiyalardan biridir**. Ona görə də şərəf və ləyaqəti ləkələnmiş və pozulmuş şəxs öz təmiz adını yalnız mülki-hüquqi müdafiə üsullarının vasitəsi ilə bərpa edə bilər. Bundan ötrü, o, **böhtan atan və ya təhqir edən şəxsin cinayət cəzası ilə cəzalandırılmasından asılı olmayaraq mülki qayda iddia verməlidir**. Yalnız bircə halda bundan istisnaya yol verilə bilər. Əgər böhtan atan şəxs barəsində çıxarılmış ittiham hökmündə mülki-hüquqi müdafiə üsullarının (təzib etmə, üzr istəmə, məhkəmə hökmünün ictimaiyyətə çatdırılması və s.) tətbiqi nəzərdə tutularsa, onda mülki məhkəmə icraatı qaydasında iddia verilməsi tələb edilmir.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, aşağıdakı hallar mülki məhkəmə icraatı qaydasında şərəf və ləyaqətin müdafiəsinə mane olmur və onu istisna etmir:

¹ Придворов Н.А., Белявский А.В. Охрана чести и достоинства личности в СССР. М., 1971

- qəsdin və yalan olduğunu bilə-bilə məlumatın yayılmasının sübuta yetirilməsinə görə bəraət hökmünün çıxarılması;
- az əhəmiyyətli olduğuna görə cinayət işi qaldırmaqdan imtina olunması;
- cinayət hadisəsi yox, cinayət tərkibi olmadığına görə cinayət işi qaldırmaqdan imtina olunması;
- cinayət işi başlamağın rədd edilməsi;
- böhtan və təhqirə görə hökm çıxarılması.

Iddia müddətinin şamil edilməməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri kimi mənəvi zərərin kompensasiyası fiziki şəxslərin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində

tətbiq edilir. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqları isə belə hüquqlar sırasına daxildir. Digər tərəfdən şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz qeyri-maddi nemətdir. Mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsi haqqında tələblərə iddia müddəti şamil edilmir (MM-in 384-cü maddəsi). Buna görə də **şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun pozulmasına görə mənəvi zərərin kompensasiyası barədə tələbə iddia müddəti aid edilmir.**

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun pozulması nəticəsində, qeyd etdiyimiz kimi, şəxs həm də əmlak (maddi) zərəri vurula bilər. Bu zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə tələbə iddia müddəti şamil edilmir? Belə tələbə mülki qanunvericilikdə müəyyən edilmiş **ümumi iddia müddəti şamil olunur**¹. Ümumi iddia müddəti isə on il təşkil edir (MM-in 373-cü maddəsi).

Diffamasiya

Bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyinə diffamasiya (latınca diffamo – ləkələyirəm, bədnam edirəm) anlayışı məlumdur.

Bu anlayışı demək olar ki, xarici ölkələrin çoxu tanıyır. Həmin ölkələrdə diffamasiya geniş yayılmışdır².

Diffamasiya dedikdə, vətəndaşın və ya hüquqi şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən həm yalan (doğru olmayan), həm də həqiqətə uyğun olan məlumatların yayılması başa düşülür.

Diffamasiya həm cinayət hüququnda, həm də mülki hüquqda işlədilən institutdur. Cinayət hüququnda diffamasiya dedikdə, ləkələyici məlumatların yayılması başa düşülür. Böhtandan fərqli olaraq, diffamasiya zamanı yayılan məlumatlar ləkələyici xarakterli olmaya da bilər.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə diffamasiya anlayışı məlum deyildir. Bu anlayışı sovet dövrünün mülki hüququ da tanımır. Sovet dövrünün mülki hüquq doktrinasında belə bir fikir irəli sürüdürlər ki, diffamasiya prinsip etibarını ilə, ümumiyyətlə, qanunvericiliklə bir araya sığmır³. Bununla belə, hüquq ədəbiyyatında təklif olunur ki, güclü mənəvi izzətə və ruhi sarsıntıya səbəb olan həqiqi (doğru) məlumatların yayılması (məsələn, insan im-

¹ «Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 14 may 1999-cu il tarixli qərarının 15-ci bəndi.

² Mətbuat qanunvericiliyi və təcrübə. Bakı, 2001.

³ Ерощенко А.А. Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности//Советское государство и право. 1980. № 10, с.135.

mun çatışmazlığı sindromu kimi xəstəlik barədə məlumatın yayılması və s.) birbaşa qadağan edilsin.¹ Bu təklifə biz də qoşularaq göstəririk ki, doğrudan da şəxsin barəsində yayılan bəzi məlumatlar həqiqətə uyğun olsa (yalan olmasa) da, onu gözdən salır, bədnam edir və ləkələyir, ona mənəvi-ruhi sarsıntı və iztirab verir. Heç kəsə sirr deyil ki, belə məlumatların yayılması həmin şəxsin ictimai qiymətinə qətiyyəən təsir göstərmir və buna görə də şərəf kimi məsələ ilə bağlı olmur.

Sovet dövrünün kriminalistləri göstərdilər ki, diffamasiya üçün məsuliyyət sistemində burjuaziya ölkələrində hakim sinfin nümayəndələrini tənqiddən müdafiə etmək üçün mürtəce məqsədlə istifadə edirlər. Amma indiki dövrdə diffamasiya məsələsinə bu aspektdən baxmaq olmaz. Müasir şəraitdə sovet ideoloji prinsipi həmin məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün əsas ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi birbaşa qadağan etmir ki, doğru məlumatları yaymaq olmaz. Əlbəttə, istənilən həqiqəti danışmaq olar. Amma müəyyən şəxsi mənəvi cəhətdən yaralayan, ona ancaq mənəvi zərbə vuran və ictimai əhəmiyyəti olmayan doğru məlumatları yaymağın nə mənası var? Bu, cəmiyyətə yalnız ziyan vurmurmu? Məsələn, doğrudan da fiziki cəhətdən şikəst olan (xədim olan) şəxsin övladı olmaması barədə həqiqətə uyğun məlumatların (və ya ayrı-ayrı şəxslərin şəxsi həyatının intim tərəflərinə aid doğru məlumatların) yayılmasının ictimai cəhətdən nə mənası vardır? Hətta doğru olsa da, belə məlumatların yayılması şəxsi yalnız mənəvi cəhətdən zədələmirmi və ona lazımcınca, kifayət dərəcədə mənasız kədər-qüsse gətirmirmi? Şübhəsiz, bu cür hərəkətlər humanizm və əxlaq prinsipləri ilə bir araya sığmır. Buna görə mülki hüquq şəxsi yalnız mənəvi cəhətdən yaralayan və ona mənasız kədər, dərd, qəm-qüsse gətirən, ictimai əhəmiyyəti olmayan doğru məlumatların yayılmasını qadağan edən norma nəzərdə tutmalıdır.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Белявский А. Закон и совесть. М., 1964;

Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР, М., 1971;

Белявский А.В. Судебная защита чести и достоинства граждан. М., 1966;

Беляцкий С.А. Возмещение морального (неимущественного) вреда. М., 2005;

Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова, М., 1998;

Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред З.И.Цыбуленко. М., 1998 (гл.8, §3);

Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998 (гл.9, § 4);

Гражданское право России. Курс лекций / Под ред. О.Н.Садикова, М., 2001 (гл.10, §5).

¹ Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова, М., 1998, с.736.

- Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. **А.Сергеева, Ю.К.Толстого**. М., 1998;
- Красавчикова Л.О.** Гражданско-правовая защита чести и достоинства. Екатеринбург, 1993;
- Малеин Н.С.** Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981;
- Малеин Н.С.** Охрана прав личности советским законодательством. М., 1985;
- Малеина М.Н.** Защита личных неимущественных прав советских граждан М., 1991;
- Мархотин В.И.** Честь и достоинство советского гражданина. Ростов на-Дону, 1978 (гл.1);
- Малеин Н.С.** Возмещение вреда, причиненного личности. М., 1965;
- Менглиев Ш.** Возмещение морального вреда. М., 1998;
- Придворов Н.А.** Достоинство личности и социалистическое право. М., 1977;
- Придворов Н.А.** Общая и социальная гражданско-правовая защита чести и достоинства граждан (автореферат дис. канд.юрид.наук. Харьков. 1967;
- Пронина М.Г.** Защита чести и достоинства гражданина (гражданско-правовые средства). Минск. 1979;
- Рафиева Л.К.** Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности в СССР (автореферат канд.юрид.наук), Л., 1966;
- Сергеев А.П.** Право на защиту репутации. М., 1989.
- Флейшиц Е.А.** Личные права в гражданском праве СССР и капиталистических стран. М., 1941;
- Чернышева С.А.** Защита чести и достоинства граждан М., 1974;
- Шиминова М.Я.** Имущественная ответственность за моральный вред//Советское государство и право. 1970;
- Эрделевский А.М.** Компенсация морального вреда в России и зарубежом. М., 1997;
- Эрделевский А.М.** Моральный вред и компенсация за страдания. М., 1997;
- Ярошенко К.Б.** Жизнь и здоровья под охраной закона. М., 1990.

III FƏSİL

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

§ 1. Əqli mülkiyyət hüququnun anlayışı, predmeti və hüquqi tənzimləmə mənbələri

Əqli mülkiyyət
hüququ mülki
hüququn
yarımsahəsi kimi

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri sırasına daxildir (MM-in 4-cü maddəsi). Əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər dedikdə, **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri** (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar, kəşflər, seleksiya nailiyyətləri və başqaları) başa düşülür. Yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Onlar **sivilistika elmində (doktrinasında) və mülki qanunvericilikdə əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri adlanır**. Əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri isə mülki hüququn (mülki qanunvericiliyin) predmet komponentlərindən biri olub, onun nizamasalma sferasına daxildir. Bu barədə Mülki Məcəllədə birbaşa, konkret göstəriş də vardır: mülki qanunvericilik həm də əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir (MM-in 2-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, müəllif yazdığı elmi əsəri kitab halında nəşr etdirir. Həmin kitabın çoxsaylı nüsxələri oxucu auditoriyasına satılır. Başqa bir misalda mühəndis ixtira edir (məsələn, yeni təyinatlı paltaryuyan maşını və s.) və o, həmin ixtiradan istifadə hüququnu istehsal müəssisəsinə satır.

Göstərilən və digər hallarda yaranan münasibətlər, yəni əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri mülki hüquq normaları ilə tənzimlənilir. Həmin normaların məcmusu və sistemi əqli mülkiyyət hüququ adlanır.

Əqli mülkiyyət hüququnun hüquqi məkanda (hüquq sistemində) tutduğu yerə gəldikdə qeyd edə bilərik ki, o, mülki hüquq sisteminin struktur hissələrindən biridir. Mülki hüquq sistemi isə iki əsas elementdən ibarətdir: hüquq institutundan; yarımsahədən. Əqli mülkiyyət hüququ mülki hüquq sisteminin elementi kimi hüquq institutu hesab edilir, yoxsa yarımsahə?

Sovet dövrünün mülki hüquq elmində ümumiyyətlə, «əqli mülkiyyət hüququ» adlı anlayış işlədilmirdi. Yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq yaranan ictimai münasibətlər müəlliflik hüququ, ixtira hüququ və kəşf hüququ kimi üç mülki hüquq institutu ilə tənzimlənilirdi. Tanınmış sovet alimləri O.S.İoffe¹, V.P.Qribanov² və başqaları

¹ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Учебное пособие. Л., 1958, часть I, с. 26; *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967, с. 37.

² *Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1979, с. 33.*

müəlliflik hüququnu, kəşf hüququnu və ixtira hüququnu mülki hüququn institutları hesab edirdilər. Deməli, sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əqli mülkiyyət hüququ yarım sahə kimi yox, hüquq institutu kimi tanınırdı.

Keçən yüzilliyin 80-ci illərindən etibarən müəlliflik hüququ, kəşf hüququ, ixtira hüququ və digər hüquq institutlarının məcmusuna mülki hüququn yarım sahəsi kimi baxılmağa başlandı¹. O, şərti olaraq yaradıcılıq hüququ yarım sahəsi adlanırdı.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq planetimizdə yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Bu işə təsadüfi deyildi. Belə ki, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri cəmiyyətin formalaşmasına təsir göstərən ən vacib faktorlardan biri kimi tanınmağa başlayır. Müasir informasiyalı cəmiyyətdə yaradıcılıq fəaliyyətinin müxtəlif növ nəticələrinin rolu daha da artır. Dünyada onlar getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinə olan hüququn xüsusi çəkisi daxili və beynəlxalq əmtəə dövriyyəsində dayanmaq bilmədən artır.

Məhz bu cür vəziyyət yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin yaradılması və onlardan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların mülki hüquq tərkibində əqli mülkiyyət hüququ kimi ayrıca yarım sahəyə daxil olunmasını şərtləndirir. Bunu nəzərə alaraq müasir xarici müəlliflərin demək olar ki, hamısı əqli mülkiyyət hüququna mülki hüququn yarım sahələrindən biri kimi baxırlar. Doğrudur, onlardan bəziləri «intellektual əqli mülkiyyət» termini², bəziləri «yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsinə olan hüquq» termini³ işlədirlər. Hesab edirik ki, onlar eynimənalı (sinonim) terminlər olub, məsələnin mahiyyətini dəyişdirmir.

Bununla bərabər, müasir müəlliflərdən ələsi vardır ki, o, əqli mülkiyyət hüququnu mülki hüququn yarım sahəsi kimi tanımır. O, əqli mülkiyyət hüququ adlı yarım sahə əvəzinə, «müəlliflik hüququ» və ya «ixtira hüququ» kimi hüquq institutlarını ayırır⁴.

Mülki hüquq tərkibində hər hansı yarım sahənin ayrılması üçün iki əsas meyarın olması tələb edilir. Birinci meyar ondan ibarətdir ki, yarım sahənin özünün ayrıca nizamasalma predmeti olmalıdır. Əqli mülkiyyət hüququnun öz nizamasalma predmeti vardır. Belə ki, yaradıcılıq fəaliyyəti nəticələrinin yaradılması və onlardan istifadə edilməsi prosesində əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri əmələ gəlir. Həmin münasibətlər başqa hüquq sahəsinin yox, məhz mülki hüququn nizamasalma predmetinə daxildir. Onlar mülki hüquq normalarının köməyi ilə tənzimlənilir ki, həmin normaların

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 38.

² Мəsələ, bax: Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 9; Мəлєє П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М., 2000, с. 17; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности Российской Федерации. Учебник, М., 1999, с. 20; Гүев А.Н. Гражданское право. Учебник, Том 1, М., 2003, с. 17.

³ Мəsələ, bax: Гражданское право. Учебник/Под ред. С.П.Гришинева. М., 1999, с. 16; Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1999, с. 24; Гражданское право Учебник. Часть 1/Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Масляева. М., 1999, с. 23; Гражданское право. Учебник/Под ред. В.В.Залесского. М., 2002, с. 24.

⁴ Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Т.И.Илзартионовой и др. М., 1998, с. 25.

sistemi əqli mülkiyyət hüququ kimi yarım sahəni əmələ gətirir. Mülki hüquq məhz bu yarım sahənin vasitəsilə əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Bu münasibətlər əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir.

İkinci meyar isə mülki hüquq yarım sahəsinin öz **hüquqi nizamasalma metoduna malik olmasından ibarətdir**. Əqli mülkiyyət hüququnun ayrıca, özünəməxsus metodu vardır. Belə ki, əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmetinə həm şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri (məsələn, müəllifin əsər yazması ilə yaranan müəlliflik münasibətləri və ya alimin ixtira etməsi ilə yaranan ixtira münasibətləri və s.), həm də onlarla bağlı olan iqtisadi dövriyyə münasibətləri (məsələn, ixtiradan istifadə hüququnun müqavilə əsasında başqa şəxsə verilməsi və s.) daxildir. Buna görə əqli mülkiyyət hüququ kimi yarım sahədə bir tərəfdən şəxsi qeyri-əmlak hüququnun, digər tərəfdən öhdəlik hüququnun metodu tətbiq edilir¹.

Bunlardan əlavə, yarım sahənin ayrılması üçün onun **özünəməxsus prinsiplərə (sahədaxili prinsiplərə) malik olması** tələb edilir. Əqli mülkiyyət hüququnda belə prinsiplər vardır. Məsələn, əqli mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi bu prinsiplərdən biridir. Bundan əlavə, müstəsnalıq prinsipini, əqli mülkiyyət hüququnun qorunması prinsipini, yaradıcılıq azadlığı prinsipini və digərlərini əqli mülkiyyət hüququna yarım sahə statusu verilməsini şərtləndirən prinsiplər hesab etmək olar.

Dediklərimiz onu sübut edir ki, əqli mülkiyyət hüququnu mülki hüququn yarım sahələrdən biri kimi tanımaq üçün kifayət qədər tutarlı əsaslar vardır.

Mülkiyyətli şərti olaraq iki yerə bölmək olar:

**Əqli mülkiyyət
və əqli mülkiyyət
hüququ**

- maddi (əşya) mülkiyyətə;
- əqli (qeyri-maddi) mülkiyyətə.

Maddi mülkiyyət və ya sadəcə olaraq mülkiyyət iqtisadi kateqoriyadır. O, iqtisadi mənə kəsb edir. **İqtisadi mənada maddi mülkiyyət** dedikdə, əşyaya sahiblik edilməsi, əşyadan istifadə olunması və əşyaya sərəncam verilməsi ilə bağlı olaraq yaranan iqtisadi (əmlak) münasibətlər başa düşülür. Bunlara **İqtisadi mülkiyyət münasibətləri** deyilir.

İqtisadi mülkiyyət münasibətləri hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu zaman həmin münasibətlər **mülkiyyət hüquq münasibətləri və ya mülkiyyət hüququ** kimi forma alır. Mülkiyyət hüququ isə hüquqi kateqoriya olub, hüquqi mənə kəsb edir. Mülkiyyət hüququnun obyekt rolunda isə əşyalar – **fiziki (maddi) obyektlər** çıxış edir. Mülkiyyət hüququ yalnız əmlak münasibətləri ilə bağlıdır.

Əqli (intellektual) mülkiyyətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, maddi mülkiyyətdən fərqli olaraq o, qeyri-iqtisadi anlayışdır. Maddi mülkiyyət kimi əqli mülkiyyət də ictimai münasibət deməkdir². Bu münasibət iqtisadi məzmunundan

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.24; Гражданское право. Учебник/Под ред. В.В.Залеского. М., 2002, с.15.

² Maddi mülkiyyət hər hansı əşya, maddi nemət demək olmadığı kimi, əqli mülkiyyət də qeyri-maddi nemət sayılmır. Buna görə də əqli mülkiyyəti qeyri-maddi nemət hesab edən Q.M.Velyaminovun söylədiyi fikir dəqiqlikdən uzaqdır (Велиаминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник., М., 2004, с. 337).

məhrum olub, **şəxsi xarakterli qeyri-əmlak münasibətidir** (məsələn, alimin əsər yaratması ilə əmələ gələn müəlliflik münasibəti və ya mühəndisin ixtira etməsi ilə yaranan patent münasibəti və s.) Ona **qeyri-əmlak xarakterli əqli mülkiyyət münasibəti** deyilir. Lakin bu münasibətlər əmlak münasibətləri yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir.

Qeyri-əmlak xarakterli əqli mülkiyyət münasibətləri hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu zaman həmin münasibətlər hüquqi forma alır. Həmin forma **qeyri-əmlak xarakterli əqli mülkiyyət hüquq münasibəti** və ya **əqli mülkiyyət hüququ** adlanır.

Əqli mülkiyyət hüququnun obyekt rolunda isə fiziki (maddi) obyekt çıxış etmir. **Qeyri-maddi nemətlər** (məsələn, əsər, ixtira və s.) onun obyektini təşkil edir.

Əqli mülkiyyət hüququ özündə həm əmlak xarakterli, həm də şəxsi qeyri-əmlak xarakterli elementləri birləşdirir¹. Mülkiyyət hüququna isə əmlak elementləri daxildir. Digər tərəfdən mülkiyyət hüququndan fərqli olaraq əqli mülkiyyət hüququ **ərazi xarakterinə** malikdir. Bu, onun əsas və başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Ərazi xarakteri onu ifadə edir ki, əqli mülkiyyət hüququnun obyektini olan nemətlər (əsərlər, ixtiralar, əmtəə nişanları və s.) yalnız yarandığı dövlətin ərazisinə həddində tanınır və qorunur, başqa dövlətin ərazisində isə yox, yəni onların ekstritorial qüvvəsi yoxdur. Mülkiyyət hüququ isə əşyalann dövlət sərhədini keçməsinə asılı olmayaraq saxlanılır, qüvvədə olur, yəni onun ekstritorial qüvvəsi vardır. Məsələn, əşyanı özü ilə xarici ölkəyə aparan şəxs həmin əşyaya mülkiyyət hüququnu itirmir. Lakin həmin şəxsin yaratdığı əsər onun icazəsi olmadan və ona haqq verilmədən xaricdə nəşr oluna və başqa qaydada istifadə oluna bilər.

Əqli mülkiyyət hüququ hüquqi anlayışdır. Hüquqi baxımdan o, iki mənada işlədilir:

- obyektiv mənada
- subyektiv mənada.

Obyektiv mənada əqli mülkiyyət hüququ dedikdə, yaradıcılıq fəaliyyəti (əqli fəaliyyət) nəticələrinin yaradılması, onlardan istifadə olunması, habelə hüquqi cəhətdən onların qorunması ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu mənada əqli mülkiyyət hüququ **mülki hüququn tərkib hissəsi, yəni yarım sahəsi kimi çıxış edir**. Obyektiv mənada əqli mülkiyyət hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları Mülki Məcəllədə, ayrı-ayrı xüsusi qanunlarda (məsələn, müəlliflik hüququ haqqında, patent barədə və digər qanunlarda) ifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq konvensiyalar da (məsələn, Bern konvensiyasında, Paris konvensiyasında və s.) nəzərdə tutulan normalar da əqli mülkiyyət hüququna daxildir.

Subyektiv mənada əqli mülkiyyət hüququ dedikdə, konkret şəxsin yaradıcılıq fəaliyyətinin müəyyən nəticəsi ilə bağlı şəxsi qeyri-əmlak və ya əmlak

¹ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 1. Л., 1958, с. 28; *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. М., 1967.

hüquqları başa düşülür. Bu mənada o, subyektiv mülki hüququn bir növü kimi çıxış edir və «**subyektiv əqli mülkiyyət hüququ**» anlayışı ilə əhatə olunur.

Subyektiv əqli mülkiyyət hüququ özündə həm şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (məsələn, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnu, ad hüququnu və s.), həm də əmlak hüquqlarını (məsələn, ixtiradan istifadəyə görə haqq almaq hüququnu, əsərdən istifadəyə müstəsna hüququ və s.) birləşdirir. Subyektiv mənada müəlliflik hüququ (subyektiv müəlliflik hüququ), subyektiv mənada patent hüququ (subyektiv patent hüququ) və başqaları subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun ayrı-ayrı növləri sayılır.

Subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun özündə birləşdirdiyi şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquqları müstəsna xarakterə malikdir. Buna görə də **subyektiv əqli mülkiyyət hüququ müstəsna hüquq kateqoriyasına aiddir.**

Müstəsnalıq əlaməti istənilən subyektiv əqli mülkiyyət hüququna xas olan cəhətdir. Bu əlamət onun əsas və başlıca xüsusiyyətlərindən biridir.

Müstəsnalıq əlaməti, yəni subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun müstəsna hüquq sayılması onu ifadə edir ki, yalnız əqli mülkiyyət hüququna malik olan şəxslərin (əqli fəaliyyət nəticəsini yaradan şəxslərin və ya onların hüquqi varislərinin) yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsindən **istifadə etməyə müstəsna hüququ** vardır. Həmin hüquq başqa hər hansı şəxsə yox, yalnız onu əldə edən şəxsə (yəni əqli mülkiyyət hüququna malik olan şəxsə) məxsusdur; yalnız bu şəxs subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun ibarət olduğu hüquq imkanları (səlahiyyətləri) həyata keçirə, xüsusən də əqli fəaliyyət nəticələrindən istifadə edilməsi ilə bağlı hüquqi imkanı (səlahiyyəti) həyata keçirmək barədə məsələni həll edə bilər.

Müstəsna hüquq konstruksiyası hər şeydən əvvəl, bir tərəfdən əqli mülkiyyət hüququna malik olan şəxsin əqli fəaliyyət nəticəsindən (məsələn, əsərdən, ixtiradan və s.) istifadə etmək məsələsində onun inhisarçılığını (yəni əsərdən, ixtiradan və s. təkbəşinə istifadə etməsini) bildirir. Müstəsna hüquq konstruksiyası ikinci tərəfdən əqli mülkiyyət hüququna malik olan şəxsin əqli fəaliyyət nəticəsi barədə sərəncam vermək məsələsində onun inhisarçılığını (yəni əsər, ixtira və s. barəsində təkbəşinə sərəncam verməsini) ifadə edir. Elə buradaca qeyd etməliyə ki, bu, **leqal (qanuni, açıq) inhisarçılıqdır.** Məhz müstəsna hüquq əqli mülkiyyət hüququnun sahibi olan şəxsi leqal inhisarçılıqla təmin edir. **Müstəsna hüquq inhisar hüququ deməkdir.** Bu hüquq eyni vaxtda əqli mülkiyyət hüququnun sahibi olan şəxsə səlahiyyət verir ki, o, əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticəsindən bütün digər şəxslərin istifadə etməsini və onun barəsində sərəncam verməsini qadağan etsin.

Buna görə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində subyektiv əqli mülkiyyət hüququnu müstəsna hüquq adlandırırlar¹. Bu, məsələyə birtərəfli və qeyri-dəqiq yanaşmadır. Ona görə ki, müstəsna hüquq kateqoriyasına təkcə subyektiv əqli mülkiyyət hüququ aid edilmir. Mülkiyyət hüququ da müstəsna hüquq sırasına

¹ Гражданское право. Учебник. Том 2/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 623; Гучев А.П. Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003, с. 173.

şamil edilən hüquqdur¹. Bundan əlavə, subyektiv mülki hüquq kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (məsələn, yaşamaq hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, şərəf və ləyaqət hüququ və digər hüquqların) müstəsna hüquq kateqoriyasına aid etmək üçün kifayət qədər əsaslar vardır².

Deməli, müstəsna hüquq əqli mülkiyyət hüququndan daha geniş anlayışdır. Belə ki, o, özündə həm əqli mülkiyyət hüququnu, həm mülkiyyət hüququnu, həm də şəxsi qeyri-əmlak hüququnu birləşdirir. Buna görə əqli mülkiyyət hüququnu müstəsna hüquq anlayışı ilə əhatə etmək olmaz.

Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində, (məsələn, RF-in MM-nin 128-ci maddəsində), habelə beynəlxalq hüquqi sənədlərdə (məsələn, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyada) «əqli mülkiyyət (intellektual mülkiyyət)» termini işlədilir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də həmin termindən istifadə olunur³. Həmin termin altında yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticələrinə olan subyektiv hüquqların məcmusu nəzərdə tutulur. Bu da məsələyə qeyri-dəqiq, qeyri-düzgün yanaşmadır. Ona görə ki, **əqli mülkiyyət dedikdə, yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətin nəticələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər başa düşülür.** O, hüquqi anlayış deyildir. Yaradıcılıq (əqli) fəaliyyət nəticələrinə olan subyektiv hüquqların məcmusu əqli mülkiyyət hüququ (subyektiv əqli mülkiyyət hüququ) deməkdir. Əqli mülkiyyət hüququ isə hüquqi anlayışdır.

Öz xarakterinə və tətbiqinə görə subyektiv əqli mülkiyyət hüququ **mütləq hüquq kateqoriyasına** aid edilir. Ona görə ki, əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticəsinə (məsələn, əsəri, ixtirarı və s.) yarıdan şəxsə (o, səlahiyyətli şəxs sayılır) əhatə dairəsi məlum olmayan, qeyri-məhdud sayılı borclu şəxslər durur. Borclu şəxslərin üzərinə səlahiyyətli şəxsin əqli mülkiyyət hüququ pozan hər hansı hərəkətdən çəkinmək vəzifəsi (passiv vəzifə) düşür. Subyektiv əqli mülkiyyət hüququ daha sonra **qeyri-əmlak hüququ**dur. Lakin onlar əmlak hüquqları ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyəti ilə əqli mülkiyyət hüququ şəxsi qeyri-əmlak hüququndan (məsələn, yaşamaq hüququndan, ad hüququndan, şərəf və ləyaqət hüququndan və s.) fərqlənir.

Mülki hüquqda subyektiv əqli mülkiyyət hüququ şəxslərin subyektiv mülki hüquqlarından biri hesab olunur. O, **subyektiv mülki hüququn müstəqil növüdür.**

Subyektiv əqli mülkiyyət hüququ ümumiləşdirilmiş **anlayışdır.** O, özündə sənaye-istehsal, elmi, ədəbi və bədii sahələrdə əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrinə (əsərlərə, ixtiralara, elmi kəşflərə, sənaye nümunələrinə və s.) aid olan hüquqları birləşdirir. Subyektiv əqli mülkiyyət hüququna daxil olan hüquqların dairəsi Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyanın 2-ci maddəsinin 8-ci bəndi ilə müəyyən edilir⁴.

¹ *Победоносцев.* Курс гражданского право. Часть 1. 1896, с. 124; *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. I cild, II kitab. Bakı, 2003, s. 26.

² Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова М., 1998, с. 726.

³ Мəsələn, бəх: *Мэксс П.Б., Сергеев А.П.* Интеллектуальная собственность, М., 2000; *Минков А.М.* Международная охрана интеллектуальной собственности, М., 2001, с. 14.

⁴ Конвенцијанын mətni verilmişdir: *MASS-media və intellektual mülkiyyət.* Bakı, 1998, s. 101-115.

**Subyektiv əqli
mülkiyyət hüququnun
məzmunu**

- müdafiə səlahiyyətindən.

Davranış səlahiyyəti səlahiyyətli şəxsin (əqli mülkiyyət hüququna malik olan şəxsin) özünün əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələri barəsində fəal hərəkətlər etmək imkanındır. O, özündə iki səlahiyyəti (hüquqi imkanı) birləşdirir: istifadə səlahiyyətini; sərəncam səlahiyyətini. Bu cəhəti ilə davranış səlahiyyəti subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununa daxil olan davranış səlahiyyətindən fərqlidir. Belə ki, subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununu təşkil edən davranış səlahiyyəti özündə həm də sahiblik səlahiyyətini birləşdirir.

Subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun məzmununa daxil olan davranış səlahiyyəti isə sahiblik səlahiyyətindən məhrumdur. Ona görə ki, sahiblik səlahiyyəti maddi nemətlərə (əşyalara) faktik yiyəlik etmək və onlar üzərində fiziki nəzarəti həyata keçirmək imkanı deməkdir. Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələri qeyri-maddi xarakterə malik olub, elmi-texniki ideyalardan və ədəbi-bədii obrazlardan ibarətdir. Qeyri-maddi nemətlər olan elmi-texniki ideyalara və ədəbi-bədii obrazlara fiziki cəhətdən yiyəlik və nəzarət etmək olmaz; onlara fiziki cəhətdən malik olmaq qeyri-mümkündür. Əqli mülkiyyət hüququnun başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun strukturunda (məzmununda) mülkiyyət hüququ üçün xarakterik olan **səlahiyyətlərdən biri (sahiblik səlahiyyəti) yoxdur.**

İstifadə səlahiyyəti əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrindən istifadə etmək hüququdur (imkanındır). Özü də əqli fəaliyyət nəticələrindən eyni vaxtda bir neçə (çoxsaylı) subyekt istifadə edə bilər. Bu cəhəti ilə istifadə səlahiyyəti subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununa daxil olan istifadə səlahiyyətindən fərqlənir: eyni bir əşyadan eyni vaxtda bir neçə (çoxsaylı) subyektin istifadə etməsi mümkün deyildir. İstifadə prosesində əqli fəaliyyət nəticəsi (məsələn, əsər, ixtira və s.) istehlak olunmur, fiziki cəhətdən köhnəlmir. Mülkiyyət hüququnun obyektı olan əşya isə istifadə prosesində istehlak olunur, köhnəlir (amortizasiya edir).

Sərəncam səlahiyyəti dedikdə, əqli (yaradıcılıq) nəticələrdən istifadə hüququnun özgəninkiləşdirilməsi (başqa şəxslərə verilməsi) imkanı (hüququ) başa düşülür. Özü də dərhal qeyd edirik ki, **əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrinin özü özgəninkiləşdirilə bilməz.**

Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrindən istifadə hüququ **mülki-hüquqi müqavilə əsasında** (müəlliflik müqaviləsi və ya lisenziya müqaviləsi əsasında) başqa şəxsə verilə bilər. Məsələn, müəllif əsərin nəşr edilməsi üçün nəşriyyatla müəlliflik müqaviləsi bağlayır. Başqa bir misaldə mühəndis etdiyi ixtiradan istifadə hüququnu lisenziya müqaviləsi əsasında başqa şəxsə verir (məsələn, alim yeni tip kompüter ixtira edir və onun istehsal olunur satılması üçün istehsal müəssisəsi ilə lisenziya müqaviləsi bağlayır). Bu zaman əqli fəaliyyət

¹ Ənanəvi konsepsiyaya görə subyektiv mülki hüququn məzmunu (tərkib hissəsi) göstərilən üç səlahiyyətdən ibarətdir. (Советское гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. В.Ф.Маслова, А.А.Пушкина. Харьков, 1993, с. 248).

nəticəsini yaradan şəxsin (məsələn, əsərin müəllifi olan şəxsin, ixtiraçının) özü ondan istifadəni davam etdirmək hüququndan məhrum olmur. Bunlardan əlavə, o, analoji istifadənin üçüncü şəxslərə verilməsinə öz razılığını bildirə bilər (yəni icazə verə bilər) Belə xüsusiyyətdən əlbəttə, subyektiv mülkiyyət hüququnun məzmununu təşkil edən sərəncam səlahiyyəti məhrumdur.

Tələb etmək səlahiyyəti dedikdə, səlahiyyətli şəxsin (əqli mülkiyyət hüququna malik olan şəxsin, məsələn, əsərin müəllifinin, ixtiraçının və s.) borclu şəxslərdən müəyyən tərzdə və qaydada davranmağı tələb etmək hüququ (imkanı) başa düşülür. Səlahiyyətli şəxsin hüququ vardır ki, borclu şəxslərdən onun əqli mülkiyyət hüququnu pozmaqdan çəkinmələrini tələb etsin. Borclu şəxslər («hamı və hər kəs») əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud saylı şəxslərdir.

Səlahiyyətli şəxsin tələb etmək səlahiyyəti əqli fəaliyyət nəticəsi yarandıqda əmələ gəlir. Məsələn, müəllif əsəri yazıb qurtaran kimi onun hamıdan və hər kəsdən (borclu şəxslərdən) müəlliflik hüququnu pozan hərəkətlərdən çəkinməyi tələb etmək hüququ yaranır.

Müdafiə səlahiyyəti dedikdə, əqli mülkiyyət hüququ pozulduqda səlahiyyətli şəxsin qanunda müəyyən edilən müdafiə üsullarına əl atmaq hüququ başa düşülür. Səlahiyyətli şəxsə hüquq verilir ki, əqli mülkiyyət hüququ pozulduqda (və ya onun barəsində mübahisə edildikdə) pozulmuş hüququ bərpa etmək üçün (və ya mübahisə edilən hüququ tanıtdırmaq üçün) **hüquqqoruyucu xarakterli tədbirlər** görsün. Məsələn, müəyyən şəxs özünü əsərin müəllifi kimi qələmə verir. Bu şəxslə həqiqi müəllif arasında əsərə kimin müəlliflik hüququnun olması barədə mübahisə yaranır. Həqiqi müəllif məhkəməyə müraciət edir. Sübut kimi təqdim olunan əsərin əlyazması əsasında məhkəmə onun müəlliflik hüququnun tanınması barədə qərar qəbul edir. Belə halda səlahiyyətli şəxs (əsərin həqiqi müəllifi) müdafiə səlahiyyətindən istifadə etdi.

Subyektiv əqli mülkiyyət hüququ əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq əmələ gələn **hüquq münasibətlərinin elementidir**. Onlar əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri adlanır. Həmin münasibətlər öz quruluşuna görə **mütləq hüquq münasibəti kateqoriyasına** (növünə) aid edilir. Belə ki, bu cür hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxsə əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud saylı borclu şəxslər («hamı və hər kəs») *durur*. Borclu şəxslər («hamı və hər kəs») belə bir passiv vəzifə daşıyırlar: səlahiyyətli şəxsin əqli mülkiyyət hüququnu pozan hərəkətlər etməkdən çəkinmək.

§ 2. Əqli mülkiyyət hüququnun predmeti, funksiyaları, sistemi, prinsipləri və mənbələri

Əqli mülkiyyət hüququnun predmeti

Mülki hüquq tərkibində yanmsahə statusu alması üçün əqli mülkiyyət hüququnun özünün ayrıca nizamasalma predmetinə malik olması tələb edilir. Bu, əsas və başlıca şərtidir. Yanmsahə kimi əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmeti nədən ibarətdir? O, hansı növ ictimai münasibətləri tənzim edir və nizamlayır?

Bildiyimiz kimi, əməyin iki növü fərqləndirilir: fiziki əmək; əqli və ya intellektual əmək. **Fiziki əmək** maddi istehsal fəaliyyəti deməkdir. Bunun nəticəsində bir qayda olaraq, əşya yaranır. Əşyanın məxsusluğu və onun barəsində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, onlar əşya münasibətləri adlanır və əmlak münasibətləri hesab edilir. Həmin münasibətlər və onların bir növü olan mülkiyyət münasibətləri mülki hüququn əşya hüququ adlı yarım sahəsi ilə tənzimlənir.

Əqli əməyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, yaradıcılıq (yaradıcılıq fəaliyyəti) deməkdir. Söhbət elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və dizayn sahəsində yaradıcılıq fəaliyyətindən gedir. Bəs, yaradıcılıq dedikdə nə başa düşülür?

Yaradıcılıq düşünülmüş **yaradıcılıq fəaliyyəti** deməkdir. O, şüurlu istehsal aktıdır. Lakin yaradıcılığın mahiyyətini maddi istehsal yox, mənəvi istehsal təşkil edir. Mənəvi istehsal nəticəsində keyfiyyətə yeni təfəkkür məhsulları əmələ gəlir. Deməli, yaradıcılıq əqli fəaliyyət deməkdir.

Yaradıcılıq dedikdə, istehsal aktı ilə başa çatan elə əqli fəaliyyət başa düşülür ki, bunun nəticəsində elmi-texniki ideyalar və ədəbi bədii obrazlar yaranır¹.

Yaradıcılıq (yaradıcılıq fəaliyyəti) özlüyündə mülki hüququn, ümumiyyətlə, hüququn nizamasalma predmetinə aid deyildir. O, hüquqla tənzimlənməkdən çox uzaqdır. Mübahisəsiz olaraq deyə bilərik ki, yaradıcılığın hüquqla nizama salınması mümkün olmayan məsələdir.

Lakin yaradıcılıq fəaliyyəti (yaradıcılıq) məhsulları yaradılanda və onlardan istifadə olunduqda, həmin məhsulların yaradıcıları olan şəxslərlə digər şəxslər arasında ictimai xarakterli müəyyən münasibətlər əmələ gəlir. Onlara **yaradıcılıq münasibətləri²** deyilir. Bu münasibətlər isə hüquqla tənzimlənilir. Məhz həmin münasibətlər əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir.

Əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmeti yaradıcılıq (əqli) fəaliyyəti məhsullarının (nəticələrinin) yaradılması və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq əmələ gələn ictimai münasibətlərdən (yaradıcılıq münasibətlərindən) ibarətdir. Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar, faydalı modellər, elmi kəşflər və s. yaradıcılıq (əqli) fəaliyyət məhsulları hesab edilir. Onlara **əqli əmək məhsulları, mənəvi istehsal məhsulları** da deyilir.

Yaradıcılıq münasibətləri əsasən və başlıca olaraq üç növə bölünür:

- müəlliflik münasibətlərinə;
- əlaqəli hüquqlarla bağlı olan münasibətlərə;
- patent münasibətlərinə.

Müəlliflik münasibətləri elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərdir. Məsələn, bəstəkar opera və ya şair poema və ya da dramaturq komediya yazır və s. Belə hallarda müəlliflik münasibətləri yaranır.

Əlaqəli hüquqlar üzrə münasibətlər dedikdə, ifaların, fonogramaların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilənlərinin yaradılması və istifadəsi ilə

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций (Учебное пособие). Часть 3. Л., 1965, с. 5.

² Советское гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 23.

bağlı yaranan münasibətlər başa düşülür. Məsələn, müğənni mahnı oxuyur və ya jurnalist televiziya verilişi hazırlayır və s.

Patent münasibətləri odur ki, həmin münasibətlər ixtiralann, faydalı modellərin, sənaye nümunələrinin və başqa əqli fəaliyyət məhsullarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar əmələ gəlir. Məsələn, alim ixtira edir və s.

Yaradıcılıq münasibətləri **qeyri-əmlak münasibətləridir**. Ona görə ki, həmin münasibətlərin obyektı olan əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələri (məhsulları) maddi (iqtisadi) məzmunundan məhrumdur. Əqli fəaliyyət məhsullarını pulla qiymətləndirmək olmaz.

Yaradıcılıq münasibətlərinin obyektı olan əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət məhsulları mənəvi (qeyri-maddi) nemətlərdir. Bu nemətlər onları yaradan subyektin şəxsi yaradıcılıq səyləri nəticəsində əmələ gəlir. Həmin nemətlərdə subyektin şəxsi yaradıcılıq əməyi ifadə olunur və təcəssüm edir. Mənəvi nemətlər şəxsiyyətin (subyektin) fərdi (şəxsi) keyfiyyətlərini əks etdirir. Buna görə də şəxsi əmək əsasında yaranan yaradıcılıq münasibətləri **şəxsi münasibətləridir**.

Yaradıcılıq fəaliyyəti cəmiyyətdə həyata keçirilən əmək aktıdır. Belə ki, əsərlər yazılması, ixtiralar edilməsi və s. yaradıcılıq əməyinin nəticəsidir. Yaradıcılıq ictimai faydalı əmək deməkdir. Cəmiyyətdə isə əməyə görə bölgü prinsipi tətbiq olunur. Məhz bu səbəbdən yaradıcılıq fəaliyyətinə görə cəmiyyət əqli əmək məhsullarını yaradan subyektlə haqq (əvəz) verir. Həmin subyektin yaradıcılıq əməyi cəmiyyət tərəfindən maddi əmlak, yeni pul formasında qiymətləndirilməlidir. Bunun nəticəsində yaradıcılıq fəaliyyəti həm də **əmlak münasibətlərinin** yaranmasına səbəb olur¹. Buna görə də yaradıcılıq **münasibətləri əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri deməkdir**². Məhz mülki qanunvericilik əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi-qeyri əmlak münasibətlərini mülki hüququn predmet komponentlərindən biri kimi müəyyən edir (MM-in 2-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məhz həmin münasibətlər əqli mülkiyyət hüququnun nizamasalma predmetinə daxildir.

Yaradıcılıq münasibətlərinin iki tərəfi vardır: qeyri-əmlak tərəfi; əmlak tərəfi. Hər iki tərəf bir-birilə kompleks halında birləşmişdir.

Yaradıcılıq münasibətlərinin qeyri-əmlak tərəfi dedikdə, qeyri-əmlak münasibətləri başa düşülür. Bu tərəf maddi (iqtisadi) məzmunundan məhrumdur. Məsələn, müəllif əsər yazır. Belə halda əsər barəsində müəllifə əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud saylı şəxslər («hamı və hər kəs») arasında müəlliflik münasibəti əmələ gəlir. Həmin münasibət qeyri-əmlak münasibəti olub, yaradıcılıq münasibətinin qeyri-əmlak tərəfi sayılır. Başqa bir misalda kimyaçı alim ixtira edir və bunun nəticəsində patent ixtira münasibəti əmələ gəlir. Həmin münasibət yaradıcılıq münasibətinin qeyri-əmlak tərəfi hesab edilir.

Yaradıcılıq münasibətinin əmlak tərəfi dedikdə, əmlak münasibəti başa düşülür. Bu tərəf isə maddi (iqtisadi) məzmunundan məhrum deyildir. O, iqtisadi (dəyər) məzmunlu tərəfdir. Məsələn, yuxarıdakı misalda müəllif maddi daşıyıcı (kitab) formasında əsəri nəşr etdirir. Kitabın çoxsaylı nüsxələri alıcılara (oxucu-

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 5.

² Əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan (1 kitabda) nəzərdən keçirilmişdir (səh. 70-75).

lara) satılır. Belə halda isə əlbəttə, əmlak münasibəti yaranır.

Yaradıcılıq münasibətinin qeyri-əmlak tərəfi əsas, əmlak tərəfi isə ondan törəmədir. Qeyri-əmlak tərəfi əmlak münasibətləri yaratmaq qabiliyyətlidir¹. O, nəticədə əmlak münasibətləri ilə bağlıdır².

Yaradıcılıq münasibətlərinin (əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin) obyektləri

Yaradıcılıq münasibətlərinin obyektləri dedikdə, əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələri başa düşülür. Onlara əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət obyektləri də deyilir. Çox vaxt hüquq ədəbiyyatında «əqli (intellektual) mülkiyyət obyektləri» anlayışından istifadə olunur³.

«Əqli (intellektual) mülkiyyət» termini Fransa hüququndan keçmişdir. Lakin Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyanın qəbul edilməsi ilə o, ümumdünya termini kimi tanınmışdır. Elə həmin konvensiyanın 2-ci maddəsində əqli mülkiyyət hüququ obyektlərinin siyahısı verilmişdir. Onlara aiddir:

- ədəbiyyat, incəsənət və elm əsərləri;
- aktyorların ifaçılıq fəaliyyəti, fonogram (səsyazma), radio və televiziya verilişləri;
- ixtiralar;
- elmi kəşflər;
- sənaye nümunələri;
- əmtəə nişanları;
- xidmət nişanları;
- firma adları;
- kommersiya nişanları;
- haqsız rəqabətdən müdafiə;
- istehsal, elm, ədəbiyyat və bədii sahələrdə əqli fəaliyyətin digər nəticələri.

Bu, əqli mülkiyyət hüququ obyektlərinin dəqiq və qəti yox, təxmini siyahısıdır. Belə ki, elm və texnikanın inkişafı, başqa sözlə desək, elmi-texniki proqres əqli fəaliyyətin yeni nəticələrinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Əqli mülkiyyət hüququ obyektlərinin daha geniş siyahısı əqli mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektlərinə aid olan sazişdə (TRIPS sazişində) verilmişdir. Həmin saziş Ümumdünya Ticarət Təşkilatını təsis edən sazişlər sistemində daxildir. Siyahıda əlavə olaraq əqli mülkiyyət hüququnun bəzi obyektləri sadalanır⁴.

- kompüter proqramları;
- baza məlumatları;
- coğrafi göstəricilər;
- integral sxemlərinin topologiyası;
- məxfi informasiya (istehsal sirləri, «nou-hou», ticarət sirləri, kommersiya istifadə üsulları).

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 1/Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с. 6-7.

² Советское гражданское право. Учебник/Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1983, с. 6-7.

³ «Əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri» daha düzgün və doqiq termindir.

⁴ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процес. Учебник М., 2004, с. 348-352; Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 289; Международное частное право. Учебник/Под ред. Г.К.Дмитриевой. М., 2004, с. 298.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, son iki-üç onillikdə əqli mülkiyyət hüququ obyektlərinin sayı və növləri durmadan çoxalır.

Əqli mülkiyyət hüququ obyektlərini bir neçə qrupa bölmək olar:

- **müəlliflik hüququnun (münasibətlərinin) obyektlərinə** (buraya elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri aiddir);
- **əlaqəli hüquqların (əlaqəli hüquqlar üzrə münasibətlərin) obyektlərinə** (buraya aktyorların ifaçılıq fəaliyyəti, fonogram, radio və televiziya verilişləri daxildir);
- **patent hüququnun (münasibətlərinin) obyektlərinə** (buraya ixtiralar, faydalı modellər, və sənaye nümunələri daxildir);
- **fərdiləşdirmə vasitələri hüququnun obyektləri** (buraya firma adları, coğrafi göstəricilər, əmtəə nişanları, xidmət nişanları, kommersiya nişanları daxildir);
- **qeyri-ənənəvi (qeyri-standart) obyektlər** (buraya elmi kəşflər, məxfi informasiya və s. daxildir).

Əqli mülkiyyət hüququ obyektlərinin hamısı üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlar **qeyri-maddi nemətlərdir**. Bu nemətlərin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların **əmlak dəyəri vardır**. Belə cəhəti ilə əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri şəxsi qeyri-maddi nemətlərdən (həyatdan, sağlamlıqdan, şərafətdən, ləyaqətdən və s.) fərqlənir. Əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin obyektləri olan həmin nemətlər maddi (iqtisadi) məzmunundan məhrumdur. Onların əmlak dəyəri yoxdur.

Qeyri-maddi nemətlər olmalarına baxmayaraq əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri **əmtəə xüsusiyyətinə malikdir**. Onlar əmtəələr kimi iqtisadi forma alır. Bu isə imkan verir ki, əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri əmlak (əmtəə) dövriyyəsinin obyektı olsun. Əqli yaradıcılıq məhsullarını yaradan şəxs əmlak hüquqlarına malik olur ki, həmin hüquqlar xüsusi əmtəə hesab edilir və buna görə də mülki-hüquqi əqdlər əsasında başqa şəxslərə verilə bilər.

Beləliklə, əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri – əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin nəticələri əmlak (əmtəə) dövriyyəsinə əmtəə formasında çıxış edir. Bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, iqtisadi anlayış olan əmtəə mülki hüquqda yalnız əşyalarda yox, həm də əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərində ifadə olunur.

Əqli mülkiyyət hüququnun funksiyaları

Yarımsahə kimi əqli mülkiyyət hüququ **dörd funksiya** yerinə yetirir. Onlardan **birinci funksiya** əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrinə **müəllifliyin tanınmasıdır**. Müəllifliyin tanınması dedikdə, əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticəsinin yaradan şəxsin həmin nəticənin cəmiyyət (ictimaiyyət) tərəfindən müəllifi hesab edilməsi və sayılması başa düşülür.

Əqli fəaliyyətin bəzi nəticələrinə müəllifliyin tanınması həmin nəticələrin səlahiyyətli dövlət orqanında qeydə alınmasından asılı deyildir. Məsələn, əsər yaradıldığı andan həmin əsərin yaradıcısı olan şəxsin müəllifliyi tanınır. Məhz bu andan əsər hüquqi cəhətdən, qanunla qorunur. Müəllifliyin tanınması üçün əsərin hər hansı dövlət orqanında qeydiyyatla alınması prosedurası tələb edil-

mir. Kim əsəri yaratmışsa, o da onun müəllifi sayılır¹.

Əqli fəaliyyətin digər nəticələrinə isə müəllifliyin tanınması üçün həmin nəticələrin səlahiyyətli dövlət orqanlarında qeydiyyatla alınması tələb olunur. Məsələn, patent hüququnun obyektı olan ixtiralar, faydalı modellər və sənaye nümunələrinə müəlliflik səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən həmin obyektlər müvafiq dövlət reyestrində qeydə alındığı və iddiaçı olan şəxsə patent verildiyi andan tanınır². Patent göstərilən obyektlərə müəllifliyi təsdiq edən sənəddir³.

Əqli fəaliyyətin nəticələrindən istifadə rejimini müəyyən etmək əqli mülkiyyət hüququnun ikinci funksiyası sayılır. Əqli mülkiyyət hüququ əqli fəaliyyətin nəticələri (əqli yaradıcılıq məhsulları) barəsində **müstəsna hüquq rejimi** müəyyənləşdirir. Bu rejimin isə mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yalnız əqli yaradıcılıq məhsullarını yaradan şəxslər (və ya qanunda nəzərdə tutulan digər şəxslər) həmin məhsullardan istifadə etmək və onlara sərəncam vermək məsələlərini həll edə bilərlər; həmin şəxslərin əqli yaradıcılıq məhsullarından istifadə etməyə müstəsna hüququ vardır; başqa hər hansı şəxsin belə hüququ yoxdur; başqa şəxslər əqli yaradıcılıq məhsullarından yalnız həmin məhsulları yaradan şəxsin (və qanunda nəzərdə tutulan digər şəxsin) icazə və razılığı ilə istifadə edə bilər. Məhz əqli yaradıcılıq məhsullarının hüquqi rejimi onların «əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri» kimi ümumiləşdirilmiş anlayışda birləşməsinə şərtləndirir.

Əqli mülkiyyət hüququnun **üçüncü funksiyası** əqli yaradıcılıq məhsullarını yaradan şəxsləri (və qanunda nəzərdə tutulan digər şəxsləri) kompleks hüquqlarla təmin etməsində ifadə olunur. Onlar iki yerə bölünür: şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına (müəlliflik hüququ, ad hüququ və s.); əmlak hüquqlarına (əqli yaradıcılıq məhsullarından istifadə hüququ).

Əqli mülkiyyət hüququnun **dördüncü funksiyasının** məzmununu əqli yaradıcılıq məhsullarını yaradan şəxsin həm şəxsi qeyri-əmlak, həm də əmlak hüquqlarını müdafiə etmək təşkil edir. Həmin hüquqlar mülki-hüquqi müdafiə üsulları ilə qorunur. Əqli mülkiyyət hüququ zərərçəkən şəxsi (hüququ pozulmuş şəxsi) geniş spektrli müdafiə üsulları ilə təmin edir⁴.

Əqli mülkiyyət hüququnun əsas institutları

Mülki hüququn xüsusi hissəsi yarım sahələrə bölünür. Hər bir yarım sahə isə mülki hüquq institutlarından ibarətdir. Bəs, yarım sahə kimi əqli mülkiyyət hüququ hansı institutları özündə birləşdirir? Əqli mülkiyyət hüququnun sistemə neçə institut daxildir?

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, əqli mülkiyyət hüququ **dörd müstəqil mülki hüquq institutundan** ibarətdir⁵. Mülki hüququn yarım sahəsi kimi əqli mülkiyyət

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

³ «Patent haqqında» qanunun 3-cü maddəsi.

⁴ Əqli mülkiyyət hüququnun funksiyaları barədə bax: Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А. Суханова. М., 1998, с. 626.

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1998, с. 9; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник, М., 1999, с. 29; Мэксс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М., 2000, с. 21; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 2000.

yət hüququ məhz həmin institutların vasitəsilə təmsil olunur. Onlara aiddir:

- müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu (qısaca müəlliflik hüququ institutu);
- patent hüququ institutu;
- fərdiləşdirmə vasitələri institutu;
- qeyri-ənənəvi nəticələrin (obyektlərin) qorunması institutu.

Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu elə bir mülki hüquq institutudur ki, o, özündə elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Bu institut özü iki subinstitutdan ibarətdir (onlara yaninstitut da demək olar):

- müəlliflik hüququ subinstitutundan;
- əlaqəli hüquqlar subinstitutundan;

Müəlliflik hüququ subinstitutu elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. **Əlaqəli hüquqlar** subinstitutu isə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Patent hüququ əqli mülkiyyət hüququnun elə institutudur ki, o, özündə ixtirlərin, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Bu, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda yeni institutdur. Sovet dövrünün mülki hüququna belə bir institut məlum deyildi. Sovet mülki hüququ ixtira hüququ kimi institut tanıyırdı¹.

Fərdiləşdirmə vasitələri institutu dedikdə, təsərrüfat subyektlərini (sahibkarları və onların məhsullarını (mallarını, xidmətlərini və işlərini) fərdiləşdirən vasitələrin qeydə alınması, hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. O, üç subinstitutdan ibarətdir:

- firma adı subinstitutundan;
- əmtəə nişanı subinstitutundan;
- coğrafi göstərici subinstitutundan.

Firma adı subinstitutu təsərrüfat subyektinin (sahibkarın) özünü fərdiləşdirən və onun kommersiya adı olan firma adının qeydə alınması, hüquq mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. Bu subinstitutun bazar iqtisadiyyatı şəraitində rolu və əhəmiyyəti xüsusilə artır. Belə ki, təsərrüfat subyektinin (sahibkarın) işgüzar nüfuzu onun firma adı ilə sıx surətdə bağlıdır. Bazarda, müştəri kontingenti və işgüzar tərəfdaşlar arasında firma adı populyar olan sahibkar bununla özünü reklam edir; onun istehsal etdiyi məhsula tələbat böyük olur və bunun nəticəsində kifayət qədər gəlir əldə edilir.

¹ *Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 1. Л., с. 28; Советское гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1979, с. 33.*

Əmtəə nişanı subinstitutu dedikdə, əmtəə nişanlarının qeydə alınması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Əmtəə nişanları firma adlarından fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin (sahibkarın) özünü yox, onun hazırlığı məhsulları (əmtəələri, xidmət və işləri) fərdiləşdirir və digər təsərrüfat subyektinin (sahibkarın) məhsullarından fərqləndirməyə imkan verir. Bundan əlavə, əmtəə nişanı istehsal olunan məhsulları bazarda müdafiə etmək üçün ən səmərəli vasitədir. Haqsız rəqabətlə mübarizə məsələsində onun rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Digər tərəfdən əmtəə nişanı istehsal olunan məhsulun bazarda və çoxsaylı istehlakçılar arasında reklamı deməkdir. Məhz bu səbəblərdən əmtəə nişanı subinstitutu əmtəə (əmlak) dövriyyəsində mühüm rol oynayır.

Coğrafi göstərici subinstitutu coğrafi göstəricilərin qeydə alınması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarətdir. Coğrafi göstərici məhsulun mənşəcə hər hansı coğrafi ərazi və ya coğrafi obyektə bağlı olduğunu bildirir, habelə onun xüsusi keyfiyyətini, şöhrətini, təkrarolunmazlığını və başqa xüsusiyyətlərini əks etdirir. O, məhsulu nişanlamaq və işarə etmək üçün istifadə olunan vasitədir. Məsələn, Yesuntuki suyu, Badamlı suyu, Borjomi suyu, Tula samovarı və s.

Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin qeyri-ənənəvi nəticələrinin qorunması institutu əqli mülkiyyət hüququnun elə bir institutudur ki, o, özündə əqli əməyin qeyri-ənənəvi nəticələri ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Əqli mülkiyyət hüququnun tərkibində belə bir institutun fərqləndirilməsi və ayrılması üçün kifayət qədər əsaslar vardır¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin iki növ nəticəsi fərqləndirilir: ənənəvi nəticələr; qeyri-ənənəvi nəticələr. **Ənənəvi nəticələrə** aiddir: elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri; ixtira, faydalı modellər və sənaye nümunələri; firma adları, əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər.

Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin ənənəvi nəticələri ilə bağlı münasibətlər mülki hüququn üç ənənəvi institutu ilə (müəlliflik hüququ, patent hüququ və fərdiləşdirmə vasitələri kimi institutlarla) tənzimlənir.

Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin qeyri-ənənəvi nəticələrinə isə aiddir: seleksiya nailiyyətləri; kommersiya sirri, inteqral mikrosxemlərinin topologiyası; elmi kəşflər; səmərələşdirici təkliflər və s. Qeyri-ənənəvi nəticələrlə bağlı münasibətlər isə qeyri-ənənəvi nəticələrin qorunması institutu ilə tənzimlənir.

Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin qeyri-ənənəvi nəticələri yaradıcılıq səyləri nəticəsində yaradılaraq cəmiyyət üçün qiymətli və əhəmiyyətlidir. Həmin nəticələrlə bağlı müəyyən ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, onlar hüquqla tənzimlənməyi, hüquqi cəhətdən qorunmağı və mühafizə olunmağı tələb edir. Qeyri-ənənəvi nəticələrin qorunması institutu da məhz həmin məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyri-ənənəvi nəticələrin qorunması institutu bir neçə subinstituta bölünür. Onlara aiddir:

¹ Bu əsaslar barədə bax: *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 29-33.

- seleksiya nailiyyətləri subinstitutu;
- kommersiya sirri subinstitutu;
- inteqral mikrosxemlərin topologiyası subinstitutu;
- kəşf hüququ subinstitutu;
- səmərələşdirici təkliflər subinstitutu.

Seleksiya nailiyyətləri subinstitutu hüquq normalarının elə bir sistemidir ki, həmin sistem seleksiya nailiyyətlərinin qeydiyyatı, istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticələrindən biri olan seleksiya nailiyyətləri hüquqi cəhətdən məhz bu subinstitutla qorunur. Seleksiya işi nəticəsində yaradılmış, cəmiyyət üçün faydalı bitki sortları, heyvan cinsləri və s. seleksiya nailiyyətləri hesab edilir. Xarici dövlətlərin əksəriyyətində ona əqli mülkiyyət hüququnun xüsusi obyekt kimi baxırlar.

Seleksiya nailiyyəti ixtiraya oxşayır. Oxşarlıq ondan ibarətdir ki, həm seleksiya nailiyyəti, həm də ixtira obyektin dəyişmə prosesi ilə bağlıdır və həmin proses planlaşdırılmış nəticəni əldə etmək məqsədi ilə lazımi səmtə yönəldilir. Buna görə də onların hüquqi rejimi müəyyən dərəcədə eynidir.

Lakin seleksiya nailiyyəti ixtiradan fərqlənən əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticəsidir. Belə ki, əgər ixtira əsasən cansız təbiət obyektləri ilə bağlıdırsa, seleksiya nailiyyəti təbii sistem (bitki və heyvanlarla) əlaqədardır. Buna görə də onların hüquqi rejimi əsasən və başlıca olaraq müxtəlif olub, üst-üstə düşmür.

Kommersiya sirri subinstitutu əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərindən biri olan kommersiya sirlərinin hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi deməkdir. Kommersiya sirri əqli fəaliyyət nəticəsi olub, nəyinsə barəsində məlumat və biliklərin müəyyən məcmusudur. O, üçüncü şəxslərə məlum olmayan informasiya-dır. Buna görə kommersiya sirlərinin **haqiqi və ya potensial kommersiya dəyəri vardır.**

Kommersiya subinstitutu sovet dövrünün mülki qanunvericiliyinə məlum deyildi. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçid bir sıra yeni anlayışların əmələ gəlməsini şərtləndirmişdir ki, kommersiya sirri həmin anlayışlardan biridir.

Qanunvericilikdə və təcrübədə «nou-hau», «istehsal sirri», «ticarət sirri», «məxfi informasiya», «konfedral informasiya və digər terminlərdən istifadə olunur. Bunlar mahiyyətə, eyni olub kommersiya sirlərinə sinonim olan anlayışlardır.

Inteqral mikrosxemlərin topologiyası subinstitutu dedikdə, inteqral mikrosxemlərinin topologiyasının hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu subinstitut da Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün yenidir. O, topologiyayı mühafizə edərək, nə müəlliflik hüququ ilə, nə də patent hüququ ilə üst-üstə düşür. Göstərilən subinstitut topologiyanın hüquqi rejimini müəyyən edir.

Kəşf hüququ subinstitutu dedikdə, elmi kəşflərin qorunması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyətin nəticələrindən biri olan elmi kəşflər

hüquqi cəhətdən məhz bu subinstituten vasitəsilə qorunur və mühafizə edilir.

Elmi kəşflər fundamental tədqiqatların daha əhəmiyyətli nəticəsidir. Onlar elmi-texniki proqresin inkişafında mühüm rol oynayır. Elmi kəşflər imkan verir ki, maddi dünya daha dərinə və geniş şəkildə dərk olunsun. Onlar obyektiv həqiqət barədə yeni biliklərə gətirib çıxarır.

Kəşf obyektiv surətdə mövcud olan əvvəllər məlum olmayan qanunauyğunluqların, xassə və təzahürlərin üzə çıxarılması, müəyyən edilməsidir. Bunun nəticəsində bilik səviyyəsində köklü dəyişiklik edilir¹.

Səmərələşdirici təklif hüququ subinstitutu, səmərələşdirici təkliflərin hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının sistemi deməkdir. Səmərələşdirici təklif texniki yaradıcılıq fəaliyyətinin ən kütləvi nəticəsi olub, tətbiq olunan texnika və texnologiyaların təkmilləşdirilməsində böyük rol oynayır.

Səmərələşdirici təklif dedikdə, müəyyən müəssisə üçün yeni və faydalı olan texniki, təşkilati və ya idarəçilik təklifi başa düşülür². Səmərələşdirici təklif planlaşdırmanın, uçotun, maddi-texniki təchizatın, iş qüvvəsinin yerləşdirilməsinin, iş qrafikinin dəyişdirilməsinin, texnikanın təmir edilməsinin və s. təkmilləşdirilməsinə yönəli bilər. O, istehsal olunan məmulatın konstruksiyasının, istehsal texnologiyasının, eləcə də tətbiq olunan texnikanın dəyişdirilməsini də nəzərdə tuta bilər.

Belə bir fikir mövcuddur ki, əqli mülkiyyətin müxtəlif formaları (obyektləri) arasında elmi kəşfin adı, ümumiyyətlə, çəkilməməlidir. Belə ki, hər hansı ölkənin milli qanunvericiliyi və ya beynəlxalq müqavilə elmi kəşflərə əqli mülkiyyət hüququnu tanıdır. Dünyanın əksəriyyət ölkələrində elmi kəşflər, eləcə də səmərələşdirici təkliflər xüsusi olaraq ayrılır. Buna görə də elmi kəşflər və səmərələşdirici təkliflər Azərbaycan Respublikasının əqli mülkiyyət hüququ üçün xüsusi anlayışdır.

Əqli mülkiyyət hüququnun mənbələri

Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrinin istifadəsi və qorunması ilə bağlı yaranan münasibətlər hüquqi tənzimləmənin predmeti olub, hüquq normaları ilə nizamlanır.

Həmin normalar xaricən müxtəlif qanunvericilik aktlarının da ifadə olunur ki, onlara əqli mülkiyyət hüququ barədə qanunvericilik deyilir.

Əqli mülkiyyət hüququ barədə qanunvericilik dedikdə, əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrinin istifadəsi və qorunması ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik aktlarının məcmusu başa düşülür. Məhz bu aktlar əqli mülkiyyət hüququnun əsas mənbə növü hesab edilir.

Əqli mülkiyyət hüququ haqqında qanunvericilik **mülki qanunvericiliyin yarımsahəsidir**. Buna görə də mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydalar əqli mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsində geniş surətdə tətbiq edilir.

¹ Beynəlxalq sənədlərdə də kəşfin anlayışı verilir. Kəşf maddi dünyanın övvəllər tanınmayan və yoxlanıla bilən hadisələrinin, xassələrinin və ya qanunlarının tanınmasıdır (Женевский договор по международной регистрации научных открытий, 1978 г.).

² Вах: пункт 3. Методические рекомендации по организации и проведению рационализаторской работы на предприятиях Российской Федерации. 1996 г. // Патенты и лицензии. 1996. №10, с. 39-40.

Söhbət mülki qanunvericiliyin ümumi xarakter daşıyan və bütün mülki münasibətlərin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulan (hesablanan) qaydalarından gəlir. Xüsusən də mülki qanunvericiliyin əqdlər, mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətləri, pozulmuş hüquqların müdafiəsi üsulları (və formaları) və vərəsəlik hüququ barədə normaları əqli mülkiyyət hüququna şamil edilir. Əqli mülkiyyət münasibətlərinə (müəlliflik münasibətlərinə, patent münasibətlərinə, fərdiləşdirmə vasitələri ilə bağlı olan münasibətlərə və s.) mülki qanunvericiliyin öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə aid normaları bütövlükdə tətbiq edilə bilər, bu şərtlə ki, əqli mülkiyyət hüququnun xüsusi normaları ona (yəni öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinə) birbaşa düzəliş etməsin və ya belə düzəliş əqli mülkiyyət hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən irəli gəlməsin¹.

Lakin Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsində əqli mülkiyyət hüququna və onun ayrı-ayrı yarımnovlərinə (müəlliflik hüququna, patent hüququna və s.) toxunan normalara rast gəlmirik. Belə ki, burada əqli mülkiyyət münasibətlərini (müəlliflik münasibətlərini, patent münasibətlərini və s.) hüquqi cəhətdən nizamlayan normalar nəzərdə tutulmur. Bu cəhəti ilə yeni Mülki Məcəllə köhnə məcəllədən (1964) fərqlənir. Köhnə Mülki Məcəllə müəlliflik münasibətlərini və ixtira münasibətlərini müfəssəl şəkildə tənzimləyirdi. Amma hesab edirik ki, yeni Mülki Məcəllənin əqli mülkiyyət münasibətlərini müfəssəl şəkildə, təfsilatı ilə tənzimlənməsinə ehtiyac yoxdur və bu, məqsədəuyğun da deyildir. Çünki əqli mülkiyyət münasibətlərinin ayrı-ayrı yarımnovləri (müəlliflik münasibətləri, patent münasibətləri və s.) xüsusi qanunlarla nizama salınır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında müəlliflik hüququ barədə, patent haqqında və digər məsələlər barədə qanunlar qəbul edilmişdir.

Söz yox ki, əqli mülkiyyət münasibətləri müxtəlif olub, kifayət dərəcədə rəngarəngdir. Əlbəttə, Mülki Məcəllə belə münasibətlərin hamısını müfəssəl şəkildə tənzimləmək, onları özünün nizamasalma predmetinə daxil etmək iqtidarında deyildir. Çətin ki, Mülki Məcəllə əqli mülkiyyət münasibətlərini geniş surətdə nizamlaya bilən xüsusi, ayrıca normalar nəzərdə tuta bilsin. Bu, nəinki mümkün, hətta belə məqsədə müvafiq də deyildir.

Lakin əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticələrinin yaradılması ilə əqli mülkiyyət münasibətləri (bu münasibətlər çərçivəsində subyektiv əqli mülkiyyət hüquqları) əmələ gəlir. Onlar mülki münasibətlərin (mülki hüquqların) növlərindən biridir. Buna görə də bazis xarakterli akt olan, mülki qanunvericilik sisteminin özək və başlıca aktı sayılan **Mülki Məcəllədə əqli mülkiyyət münasibətlərini (əqli mülkiyyət hüquqlarını) tənzimləyən ümumi xarakterli və əhəmiyyətli normalar, prinsiplial müddəalar nəzərdə tutulmalıdır.** Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasında əqli mülkiyyət hüququ barədə ayrıca, xüsusi qanunun qəbul edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Bu qanunda əqli mülkiyyət münasibətlərinə aid olan ümumi qaydalar müəyyən olunmalıdır. Bəzi xarici ölkələrdə, məsələn, Fransada intellektual (əqli) mülkiyyət barədə məcəllə

¹ Гаврилов Э.П. Советское авторское право. Основные положения тенденции развития. М., 1984, с. 59; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник, М., 1999, с. 70. Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений Л., 1988, с. 147.

(1992) qəbul edilmişdir¹.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, Mülki Məcəllənin ümumi qaydaları (normaları) əqli mülkiyyət münasibətlərini tənzimləmək baxımından əhəmiyyətli olsa da, onlardan həmin münasibətləri nizamasalma prosesində istifadə olunsa da **Mülki Məcəllə əqli mülkiyyət hüququnun bilavasitə mənbəyi hesab edilmir.**

Əqli mülkiyyət haqqında qanunvericilik dörd hissədən ibarətdir. Həmin hissələrə aiddir:

- müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında qanunvericilik;
- patent haqqında qanunvericilik;
- fərdiləşdirmə vasitələri haqqında qanunvericilik;
- əqli mülkiyyət hüququnun qeyri-ənənəvi obyektlərinin qorunması barədə qanunvericilik.

Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunvericilik dedikdə, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin, habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin tənzimlənməsində tətbiq olunan və istifadə edilən bütün qanunvericilik aktlarının məcmusu başa düşülür.

Patent haqqında qanunvericilik ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən bütün qanunvericilik aktlarının məcmusundan ibarətdir².

Fərdiləşdirmə vasitələri barədə qanunvericilik dedikdə, əmtəə nişanlarının, coğrafi göstəricilərin və firma adlarının qeydə alınması hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik aktlarının məcmusu başa düşülür.

Əqli mülkiyyət hüququnun qeyri-ənənəvi obyektlərinin qorunması barədə qanunvericilik dedikdə, seleksiya nailiyyətlərinin, elmi kəşflərin, kommersiya sirlərinin, səmərələşdirici təkliflərin və s. hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik aktlarının məcmusu başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilələr (konvensiyalar) əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi salınır, bu şərtlə ki, Azərbaycan Respublikası onları imzalasın və ratifikasiya etsin (onlara qoşulsun). Söhbət Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrdən (konvensiyalardan) gedir.

Azərbaycan Respublikası hər şeydən əvvəl, **Paris konvensiyasını** (1883) imzalamışdır. Bu konvensiya sənaye mülkiyyətinin qorunması barədədir. Konvensiyada 160 dövlət iştirak edir. Konvensiyanın bir sıra müddəaları Azərbaycan Respublikasının «Patent haqqında» qanununda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası **patent kooperasiyası haqqında müqavilənin (RST-nin)** də iştirakçısıdır. RST-yə 110-dan çox dövlət qoşulmuşdur. Müqavilə 1970-ci ildə Vaşinqtonda qəbul edilmişdir. RST-in ingiliscə tam adı belədir:

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М, 1999, с. 5.

² «Patent haqqında» qanun (2-ci maddə) beynəlxalq müqavilələri də patent haqqında qanunvericiliyə daxil edir. Bu qeyri-dəqiq mövqedir. Məsələ burasındadır ki, beynəlxalq müqavilələr patent hüququ-mənbəyi olsa da, patent qanunvericiliyinə daxil deyildir.

Patent Cooperation Treative.

Azərbaycan Respublikası nişanların beynəlxalq qeydiyyatı barədə Madrid sazişində də iştirak edir. Madrid sazişi 1891-ci ilin aprel ayında qəbul edilmişdir. O, əmtəə nişanlarının, eləcə də xidmət nişanlarının beynəlxalq qeydiyyatı barədə qayda nəzərdə tutur. Bununla əmtəə nişanlarının (xidmət nişanlarının) bir neçə dövlətdə hüquqi cəhətdən qorunması məsələsi asanlaşır.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyaya, Ədəbi-bədii əsərlərin qorunması barədə Bern konvensiyasına və digər konvensiyalara da qoşulmuşdur.

Nə mülki hüquq elmi (doktrinası), nə məhkəmə praktikası, nə də presedent hüququ mülki hüququn mənbəyi sayıldığı kimi, əqli mülkiyyət hüququnun da mənbəyi hesab edilir; onlar Azərbaycan Respublikasında əqli mülkiyyət hüququnun mənbəyi kimi tanınır.

Əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri

Əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri dedikdə, onun əsas başlanğıcları, çıxış ideyaları başa düşülür. Ümumi əhəmiyyətə malik olan həmin prinsiplər bir tərəfdən universaldır, digər tərəfdən imperativdir. Onlar əqli mülkiyyət

hüququnun bütün sistemə nüfuz və sirayət edir.

Əqli mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi əqli mülkiyyət hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi tanınır. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, heç kəs özünün yaratdığı əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət məhsullarından məhrum edilə bilməz. Həmin prinsipə görə əqli (yaradıcılıq) əmək məhsulları yaradan «mülkiyyətçi» bu məhsullara olan istifadə və sərəncam hüquqlarını sərbəst şəkildə həyata keçirə bilər.

Müstəsnalıq prinsipi əqli mülkiyyət hüququnun əsas prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə əqli mülkiyyət hüquqları müstəsna xarakterə malikdir. Yalnız əqli əmək məhsullarını yaradan şəxs (və qanunda göstərilən digər şəxslər) həmin məhsullardan istifadə və onlara sərəncam verə bilər. Əqli əmək nəticələrinə (məhsullarına) münasibətdə xüsusi xarakterli istifadə rejimi – **müstəsna hüquq rejimi** tətbiq edilir. Əqli mülkiyyət hüququ müəyyən edir ki, kimin həmin nəticələri tətbiq etmək və onlardan istifadə etmək hüququ var, kimin isə yox.

Əqli fəaliyyət nəticələrinin qorunması prinsipi əqli mülkiyyət hüququnun prinsiplərindən biri kimi tanınır. Bu prinsipə görə əqli əmək məhsulları (əsərlər, ixtiralar, faydalı modellər, elmi kəşflər və s.) hüquqi cəhətdən qorunur, əqli mülkiyyət hüququ yarımşahəsinin hüquqi mühafizə sferasına daxil edilir. Bu isə o deməkdir ki, əqli fəaliyyət nəticəsindən başqa şəxslər yalnız həmin nəticəni yaradan şəxsin icazə və razılığı ilə istifadə edə bilər.

Əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət prinsipi əqli mülkiyyət hüququnun prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə görə hər kəs əqli əməyin müxtəlif məhsullarını yaratmaqda azad və sərbəstdir. Buna görə ona yaradıcılıq **sərbəstliyi və ya yaradıcılıq azadlığı prinsipi** də deyilir.

Əqli mülkiyyət hüququnun prinsiplərinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, həmin prinsiplər əqli mülkiyyət hüququnun ayn-ayn normalarının praktikada düzgün tətbiq olunmasına və təfsir edilməsinə imkan verir. Digər tərəfdən bəzi

məsələlər qanunvericiliklə tənzimlənilir ki, göstərilən prinsiplərdən həmin məsələləri həll etmək üçün istifadə oluna bilər. Məhz adı çəkilən prinsiplər imkan verir ki, əqli mülkiyyət hüququ mülki hüququn yarım sahəsi statusunu əldə etsin.

Təvsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999 (гл.1);

Белов В.В., Виталиев Г.В., Денисов Г.М. Интеллектуальная собственность. М., 2006 (гл. 1);

Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. СПб., 2001 (гл. 1);

Гражданское право. Учебник. Том 3/ Под ред. **А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.** М., 1998 (гл. 52);

Гражданское право. Учебник. Том 1/ Под ред. **Е.А.Суханова.** М., 1998 (гл. 22);

Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı. 2000 (fəsil 1);

Allahverdiyev S.S. Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı. 2006 (I fəsil).

IV FƏSİL

MÜƏLLİFLİK HÜQUQU VƏ ƏLAQƏLİ HÜQUQLAR

§ 1. Müəlliflik hüququnun anlayışı, predmeti, funksiyaları, prinsipləri və mənbələri

Müəlliflik hüququnun anlayışı

Bundan əvvəlki fəsildə qeyd etdik ki, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar əqli mülkiyyət hüququnun əsas institutlarından biridir və bu institutun özü iki subinstitutdan ibarətdir: müəlliflik hüququ subinstitutundan; əlaqəli hüquqlar subinstitutundan.

Müəlliflik hüququ iki mənada işlədilir: subyektiv mənada; obyektiv mənada. **Subyektiv mənada müəlliflik hüququ** dedikdə, konkret subyektin elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri ilə bağlı malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak və ya əmlak hüquqları başa düşülür. Subyektiv mənada müəlliflik hüququ elə **subyektiv müəlliflik hüququnun** özü deməkdir.

İstənilən subyektiv mülki hüquq kimi subyektiv müəlliflik hüququ öz tərkibinə görə mürəkkəb olub, bir neçə səlahiyyətdən ibarətdir¹. Həmin səlahiyyətlərə aiddir: **davranış səlahiyyəti** (əsərdən istifadə və onun barəsində sərəncam səlahiyyətləri, müəlliflik səlahiyyəti, ad hüququ və s.); **tələb etmək səlahiyyəti** (borclu şəxslərdən müəlliflik hüquqlarını pozan hərəkətlərdən çəkinməyi tələb etmək imkanı); **müdafiə səlahiyyəti** (pozulmuş hüquqların bərpa olunması və ya mübahisə edilən hüquqların tanınması üçün hüquq qoruyucu tədbirlər tətbiq etmək imkanı).

Qeyd etmək lazımdır ki, subyektiv müəlliflik hüququ yalnız müəlliflik hüquq münasibəti çərçivəsində yarana və mövcud ola bilər. Müəlliflik hüquq münasibəti isə müəllifin əsər yaratması ilə onunla əhatə dairəsi bilinməyən, qeyri-məhdud sayılı şəxslər («hamı və hər kəs») arasında əsər barəsində yaranır. Əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud sayılı şəxslər («hamı və hər kəs») müəlliflik hüquq münasibətinin **borclu tərəfi** sayılır. Onlar belə bir passiv vəzifə daşıyırlar: müəllifin əsər barəsində malik olduğu hüquqları pozmaqdan çəkinmək və həmin hüquqların həyata keçirilməsinə mane olmamaq.

Müəlliflik hüquq münasibətlərinin digər tərəfi (qarşı tərəf) isə müəllifdən ibarətdir. O, müəlliflik hüquq münasibətinin **səlahiyyətli şəxsidir**. Səlahiyyətli şəxs kimi müəllif əsər barəsində hüquqi imkanlara malikdir ki, onların məcmusu subyektiv müəlliflik hüququ adlanır. Subyektiv müəlliflik hüququ səlahiyyətli şəxsə məxsus olub, müəlliflik hüquq münasibətinin **elementi** sayılır. Müəlliflik hüquq münasibəti isə **mütləq hüquq münasibəti** növünə aid edilir, çünki həmin hüquq münasibətində yalnız bir tərəf məlumdur. Borclu tərəfi isə təmsil edən şəxslər namələmdir.

Obyektiv mənada müəlliflik hüququ dedikdə, elm, ədəbiyyat və incəsənət

¹ Никитина М.И. Авторское право на произведения науки, литературы и искусства. Казань. 1982, с. 62. Гаврилов Э.П. Советское авторское право. М., 1984, с. 133.

nət əsərlərinin yaradılması, istifadəsi və hüquqi mühafizəsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu normalar müəlliflik hüququ, memarlıq, mədəniyyət, reklam və digər məsələlər barədə qanunlarda, habelə qanun qüvvəli aktlarda ifadə olunur. Deməli, obyektiv mənada müəlliflik hüququ müxtəlif normativ aktlarda ifadə olunan mülki hüquq normalarından ibarətdir. Məhz bu səbəbdən göstərə bilərik ki, obyektiv mənada müəlliflik hüququ elə müəlliflik hüququ subinstitunun özü deməkdir. Hüquq subinstitutu kimi isə müəlliflik hüququnun işi elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi prosesində əmələ gələn əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri ilə bağlıdır. Həmin münasibətlər məhz müəlliflik hüququ subinstitutu ilə tənzimlənir.

Dediklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, məhz obyektiv mənada müəlliflik hüququ subinstitut kimi çıxış edir və əqli mülkiyyət hüququ yarım sahəsinin sistemində tərkib hissəsi (elementi) kimi daxil olur. Hər bir hüquq subinstitunun isə özünün nizamasalma (tənzimləmə) predmeti olmalıdır. Bəs, müəlliflik hüququnun nizamasalma predmeti nədən, yəni hansı növ ictimai münasibətlərdən ibarətdir?

**Müəlliflik
hüququnun
predmeti**

Qeyd etdik ki, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi prosesində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Onlar **müəlliflik münasibətləri** adlanırlar. Məhz bu münasibətlər hüquq subinstitutu kimi

müəlliflik hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir. Məhz həmin münasibətlər müəlliflik hüququ ilə tənzimlənərək onun nizamasalma predmetinə daxil olur.

Müəlliflik münasibəti ilk növbədə, **şəxsi qeyri-əmlak münasibəti** növündə ola bilər. Bu münasibət isə müəllifin əsər yaratması ilə əmələ gəlir. Əsər işiq üzü görən kimi onun barəsində müəlliflə əhatə dairəsi bilinməyən şəxslər («hamı və hər kəs») arasında şəxsi qeyri-əmlak münasibəti yaranır. Müəlliflik münasibəti digər tərəfdən, özündə əmlak elementlərini birləşdirir. Belə ki, o, həm də **əmlak münasibəti** növündə də ola bilər. Əmlak münasibəti əsərin yaradılması ilə yox, əsərdən istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq əmələ gəlir. Məsələn, əsər kitab halında nəşr olunur və onun çoxsaylı nüsxələri oxuculara satılır. Bu zaman alqı-satqı münasibəti yaranır ki, həmin münasibət əmlak münasibəti sayılır.

Müəlliflik hüququ ilə tənzimlənən şəxsi qeyri-əmlak və əmlak münasibətləri bir-biri ilə kompleks halında bağlıdır. Lakin şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri əsas rola malikdir. Əmlak münasibəti məhz həmin münasibətdən törəyir və ondan asılıdır.

**Müəlliflik
hüququnun
funksiyaları**

Hüquq subinstitutu kimi müəlliflik hüququnun hansı rolu yerinə yetirməsi və oynaması onun **funksiyalarında** təzahür edir¹.

Müəlliflik hüququ beş funksiya yerinə yetirir. Həmin funksiyalara aiddir:

¹ Müəlliflik hüququnun funksiyaları barədə bax: Гражданское право Учебник. Том 1/Под ред. Е.А. Суханова. М., 1998, с. 638-639.

- tanıtmaq funksiyası;
- mühafizə etmək funksiyası;
- müəyyən etmək funksiyası;
- təmin etmək funksiyası;
- müdafiə funksiyası.

Müəlliflik hüququnu tanıtmaq funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsəri yaradan şəxs əsərin müəllifi sayılması və hesab edilməsi imkanı verilmişdir. Müəllifin hüququ vardır ki, bu faktın, yəni əsərin müəllifi sayılması faktının tanınmasını başqa şəxslərdən tələb etsin. Deməli, şəxs yaratdığı əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququna (imkanına) malikdir. Bu hüquq isə əsərin özünün yaranması faktı ilə əmələ gəlir və əsərin dərc olunub-olunmamasından, istifadə edilib-edilməməsindən asılı deyildir. Şəxsi əsərin müəllifi kimi tanınmaq üçün hər hansı **formal proseduranın yerinə yetirilməsi**, əsərin dövlət orqanlarında qeydə alınması, xüsusi olaraq rəsmiləşdirilməsi və ya kiminsə razılığı (icazə) verməsi tələb olunmur.

Müəlliflik hüququnu mühafizə etmək funksiyasının (qoruyucu funksiyasının) mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəlliflik hüquq normaları elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini hüquqi cəhətdən (fiziki cəhətdən yox) qoruyur. Bu, o deməkdir ki, əsər müəllifin razılığı (icazəsi) olmadan və ona haqq verilmədən istifadə edilə bilməz (məsələn, əsər nəşr oluna və ya başqa dilə tərcümə oluna bilməz və s.). Əgər müvafiq şəxs əsərdən müəllifin razılığı olmadan istifadə edərsə (məsələn, müəllifin icazəsi olmadan əsəri kitab halında çap edərsə və s.), bu hal qanunsuz istifadə (hüquq pozuntusu) hesab ediləcəkdir. Buna görə də təqsirkar şəxsə müvafiq məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir.

Müəlliflik hüququ əsəri yarandığı andan öz mühafizə sferasına daxil edir. Buna görə də dərc edilən əsər də, dərc edilməyən əsər də müəlliflik hüququ ilə qorunur. Məhz bu səbəbdən əsərin əlyazması da müəlliflik hüququnun mühafizə sferasına aid edilir.

Müəlliflik hüquq normalarının əsəri qoruması həmin əsərin **yaradıldığı dövlətin ərazisi ilə məhdudlaşır**. Məsələ burasındadır ki, müəlliflik hüququ ərazi xarakterinə malikdir. Bu, onu ifadə edir ki, başqa dövlətin ərazisində əsər müəllifin razılığı (icazəsi) olmadan və ona haqq (qonorar) verilmədən sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər. Başqa sözlə desək, müəyyən bir dövlətin ərazisində müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər başqa dövlətin ərazisində mühafizə edilmir (qorunmur). Əsəri başqa dövlətin ərazisində qorumaq üçün beynəlxalq müqavilələrin (konvensiyaların), eləcə də ikitərəfli beynəlxalq sazişlərin bağlanması tələb edilir.

Digər tərəfdən müəlliflik hüquqlarının qorunması **müddətlə məhdudlaşır, yəni müddətli xarakter daşıyır**. Belə ki, müəlliflik hüquqları qanunda nəzərdə tutulan müddətdə qorunur. Bu müddət keçdikdən sonra onlar müəlliflik hüququ ilə qorunmur.

Müəlliflik hüququnun müəyyən etmək funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəlliflik hüquq normaları əsərdən istifadənin hüquqi rejimini müəyyənləşdirir. Həmin normalara görə əsərdən istifadə olunan zaman **müstəsna hüquq rejimi** tətbiq edilir. Həmin rejimin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki,

müəllifin və ya əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin əsərdən hər hansı formada və üsulla istifadə etməyə **müstəsna hüququ** vardır (bu barədə müəlliflik hüququ birbaşa göstəriş ifadə edir)¹. Başqa hər hansı şəxsin belə hüququ yoxdur. Müəlliflik hüququ göstərir ki, qanunla qorunan əsərdən kim və hansı şərtlərlə istifadə edə bilər. Əsərdən başqa şəxslərin istifadəsi yalnız müəllifin və ya əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin razılığı və icazəsi ilə mümkündür. Əsərdən istifadə və onun barəsində sərəncam səlahiyyətləri ancaq həmin şəxslərə məxsusdur. Müəlliflik hüququ onları (müəllifi və s.) **leqal (qanuni) inhisar hüququ** ilə təmin edir ki, bu hüquq əsərdən istifadə üzrə müxtəlif hərəkətlər etməyə imkan verir.

Müəlliflik hüququnun təmin etmək funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəlliflik hüququ elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəlliflərini bir sıra hüquqlarla təmin edir. Onlara **müəlliflik hüquqları** deyilir. Müəlliflik hüquqları elə subyektiv hüquqlardır ki, müəllif onları elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması nəticəsində əldə edir. Həmin hüquqlar həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli (məsələn, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, müəllifin ad hüququ və s.), həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli (məsələn, əsərin nüsxələrini satmaq və ya satmağa icazə vermək və s.) ola bilər.

Müəlliflik hüququnun müdafiə funksiyası onda ifadə olunur ki, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması nəticəsində müəllifin əldə etdiyi həm şəxsi qeyri-əmlak hüquqları, həm də əmlak (iqtisadi) hüquqları müdafiə olunur. Söhbət müəlliflik hüquqlarının hüquqi müdafiə ilə təmin olunmasından gedir. Belə ki, müəlliflik hüquqları pozulduğu və ya mübahisə edildiyi hallarda pozulmuş hüquqları bərpa etməyə (və ya mübahisə edilən hüquqları tanımağa) yönələn tədbirlər tətbiq edilir. Bu tədbirlərin məcmusu müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi hesab edilir.

Müəlliflik hüququ göstərilən funksiyaları üzərinə düşən vəzifələri həyata keçirmək üçün yerinə yetirir. Hüquq ədəbiyyatında müəlliflik hüququnun iki əsas vəzifə daşması göstərilir². Onlardan biri **stimullaşdırmaq (təkan vermək) vəzifəsi** adlanır. Belə ki, müəlliflik hüququ elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri yaratmağa yönələn fəaliyyəti, yəni yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır.

İkincisi isə **şərait yaratmaq vəzifəsi** adlanır. Belə ki, müəlliflik hüququ əsərdən cəmiyyətin mənafeyi (ictimai mənafe) naminə geniş istifadə etmək üçün şərait yaratmalıdır.

Müəlliflik hüququnun prinsipləri

Müəlliflik hüququnun mahiyyəti onun prinsiplərində təzahür edir. Prinsiplər onun əsası sayılır. Müəlliflik hüququ məhz özünün prinsiplərinə söykənir. Prinsiplər müəlliflik hüququnun əsas başlanğıcları və çıxış ideyalarını təşkil edir.

Müəlliflik hüququnun prinsipləri birbaşa və konkret olaraq qanunda formalaşdırılır.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 15-ci maddəsi.

² Гражданское право. Учебник. Часть 3/Тод ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1999, с. 10.

edilmir. Lakin onlar qanunun bir çox normalarında ifadə olunur¹. Məhz bu səbəbdən müəlliflik hüququnun prinsipləri **imperativ olub, ümumməcburi (normativ) qüvvəyə malikdir**, hüquq normasında birbaşa göstəriş olmasa da tətbiq edilir. Digər tərəfdən prinsiplər müəlliflik hüquq normalarının təfsiri və tətbiqi üçün əsasdır.

Müəlliflik hüququnun prinsipləri dedikdə, onun elə başlıca (çıxış) ideyaları və əsas başlanğıcları başa düşülür ki, həmin başlanğıc və ideyalar adətən, birbaşa qanunda formulə olunmasa da onun bir çox normalarında ifadə edilir və buna görə də ümumməcburi qüvvəyə malik olur.

Müəlliflik hüququnun prinsiplərinə aiddir:

- müəlliflik hüququnun tanınması prinsipi;
- müəllifin əsərdən istifadəyə müstəsna hüququnun tanınması prinsipi;
- müəlliflik hüquqlarının verilməsi və keçməsi prinsipi;
- müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının özgəninkiləşdirilməməsi prinsipi;
- əsərdən sərbəst istifadə prinsipi.

Müəlliflik hüququnun tanınması prinsipi müasir müəlliflik hüququnun vacib prinsipləri arasında aparıcı yer tutur. Bu prinsip bəzi xarici ölkələrin, məsələn, İspaniyanın müəlliflik hüququnda (əqli mülkiyyət haqqında 1987-ci il qanununda) ifadə olunmuşdur.

Müəlliflik hüququnun tanınması prinsipinə görə **əsəri yaradan şəxs onun müəllifi sayılır** və həmin şəxs bu faktı digər şəxslərdən tələb edə bilər. Onun əsərin müəllifi kimi tanınması üçün yalnız **birə fakt – əsərin yaradılması faktı** kifayət edir. Bunun üçün əsərin qeydə alınması və ya hər hansı başqa üsulla rəsmiləşdirilməsi tələb olunmur. Bir sözlə, əsər yaradıldığı andan müvafiq şəxs onun müəllifi kimi tanınır və müəlliflik hüququ əmələ gəlir.

Müəllifin əsərdən istifadə etməyə müstəsna hüququnun tanınması prinsipinə görə öz yaratdığı əsərdən istifadə olunacağı məsələsini (əsərin açıqlanması və açıqlanmaması və ya əsərin nüsxələrinin hazırlanması və hazırlanmaması və ya əsərin nüsxələrinin satılması və satılmaması və digər məsələləri) yalnız onun müəllifi həll edə bilər: **əgər əsərdən istifadə olunacaqsa, nə vaxt, hansı formada və üsulla. Müəllifin yaratdığı öz əsərindən istifadə etməyə leqal (qanuni) inhisar hüququ vardır** və bu hüquq tanınır.

Göstərilən prinsip bəzi xarici ölkələrin, məsələn, İsveçrənin hüquq doktrina-sında da ifadə olunmuşdur.

Müəlliflik hüquqlarının verilməsi və keçməsi prinsipi müəlliflik hüququ barədə qanunda ifadə olunmuşdur². Bu prinsipə görə müəlliflik hüquqları müəllif müqavilələri üzrə verilir və vərəsəlik qaydasında (həm qanun üzrə vərəsəlik qaydasında, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəlik qaydasında) keçir. Müəlliflik hüquqları qanunda ifadə olunan göstərişə görə də keçə bilər (məsələn, xidmə-

¹ Müəlliflərdən prof. A.P.Sergeyevin dəqiq söyülməyən belə bir fikri ilə razılaşmaq olmas ki, guya müəlliflik hüququnun prinsipləri məcmu halında götürülmüş bütün müəlliflik hüquq normalarının təhlilindən irəli gəlir (Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 21; Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 10).

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Qanunun 28-ci maddəsi.

ti əsərdən istifadə hüquqları bu əsasa görə keçir. Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, müəllifin yalnız əmlak (iqtisadi) hüquqları keçə bilər.

Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına gəldikdə isə göstərə bilərik ki, həmin hüquqlar nə müəllif müqavilələri üzrə verilir, nə də vərəsəlik qaydasında keçir.

Beləliklə, müəllifin əmlak hüquqlarının verilməsi ilə əsərdən istifadə hüququ özgəninkiləşdirilir, əsərin hüquqi taleyinə sərəncam verilir. Müəllif öz əsərinin hüquqi taleyini müəyyən etməkdə sərbəstdir. O, yaratdığı əsərə sərbəst şəkildə sərəncam verə bilər. Buna görə də göstərilən prinsip **müəllifin sərbəst şəkildə öz əsərinin hüquqi taleyini müəyyən etmək prinsipi** də adlanır.

Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının özgəninkiləşdirilməməsi prinsipi qanunda birbaşa ifadə olunan prinsiplərdəndir¹. Bu prinsipə görə, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ və s.) bölünməz və özgəninkiləşdirilməz olub, əmlak (iqtisadi) hüquqlarından asılı olmayaraq müəllifə məxsusdur və əmlak hüququnun başqasına verildiyi hallarda da müəllifdə qalır. Deməli, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları özgəninkiləşdirilməsi qeyri-mümkün olan hüquqlardır. Bu isə müəllifin öz əsərinə tam («suveren») hüquqa malik olmasını ifadə edir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müəllifin əqli əməyinin yaradıcı xarakterə malik olmasından irəli gəlir və onun şəxsiyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Buna görə də həmin hüquqlar müddətsiz qorunaraq özgəninkiləşdirilmir.

Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Fransanın müəlliflik hüququnda müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının özgəninkiləşdirilməməsi prinsipi əsas prinsip-lərdən biri hesab edilir².

Əsərdən sərbəst istifadə prinsipinə görə, qanunda nəzərdə tutulan hallarda müəlliflik hüquq normaları ilə qorunan əsərdən müəllifin (və ya müəlliflik hüququnun digər sahibinin) razılığı olmadan və müəllif qonoranı (haqqı) verilmədən istifadə oluna bilər. Bu, qanunsuz istifadə olmadığına görə hüquq pozuntusu sayılmır. Məsələn, hər hansı şəxs elmi və tədqiqat məqsədi ilə qanun dərc edilmiş əsərdən sitat gətirə bilər.

Əsərdən sərbəst istifadə zamanı müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına əməl olunmalıdır, bir sıra hallarda istifadə olunan əsərin müəllifinin adı mütləq göstərilməlidir.

Qanun əsərdən sərbəst istifadə hallarının qəti və dəqiq siyahısını verir³. Bu siyahını genişləndirmək olmaz. Həmin hallara aiddir: kitabxanalar, arxivlər və təhsil müəssisələri tərəfindən əsərlərin reprosurətinin çıxarılması halı; əsərlərdən informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün istifadə halı; məhkəmə və inzibati işlərin aparılması üçün əsərin surətinin çıxarılması halı; rəsmi və dini mərasimlərdə, həmçinin dəfn mərasimlərində qanun dərc edilmiş musiqi əsərlərinin kütləvi ifa edilməsi halı və s.

Əsərdən sərbəst istifadə prinsipi müəllifin sərbəst şəkildə öz əsərinin hüquqi taleyini müəyyən etmək hüququnu, onun yaratdığı əsərə sərbəst surətdə sərəncam vermək səlahiyyətini məhdudlaşdırır. Beləliklə, qanunda xüsusi olaraq gös-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 14-cü maddəsi.

² Основние институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 429.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 17-24-cü maddələri.

tərlən hallarda müəlliflik hüququ ictimai mənafe üçün məhdudlaşa bilər.

Bunlardan əlavə, əsərin toxunulmazlığı prinsipini, müəlliflik hüquqlarının müd-ətsiz qorunması prinsipini və müəlliflik hüquqlarının müəyyən müddət ərzində qüvvədə olma prinsipini də müəllif hüququnun prinsiplərinə aid etmək olar.

Əsərin toxunulmazlığı prinsipinə görə, müəllifin yaratdığı əsər toxunulmazdır və buna görə də onun mənasının dəyişməsinə, təhrif olunmasına və ya hər hansı digər formada yenidən işlənməsinə yol verilmir.

Müəlliflik hüquqlarının müd-ətsiz qorunması prinsipinə görə, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (əsərin müəllifi kimi tanınması hüququ, ad hüququ və s.) müddətlə məhdudlaşdırılmadan, yeni müddətsiz qorunur. Məsələ burasındadır ki, əmlak hüquqlarından fərqli olaraq, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vərəsəlik üzrə keçmir. Müəllifin vərəsələri yalnız həmin hüquqların qorunmasını həyata keçirə bilər və onların bu məsələ bərəsindəki hüquqları müddətlə məhdudlaşdırılmır. Bir sözlə, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunması müddətsizdir.

Göstərilən prinsip qanun normasında ifadə olunmuşdur¹.

Müəlliflik hüquqlarının müəyyən müddət ərzində qüvvədə olma prinsipinə görə, müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları müddətsiz yox, müəyyən müddət ərzində qüvvədə olur. Belə ki, müəllifin şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlarından fərqli olaraq, onun əmlak hüquqlarının müəlliflik hüquq normaları ilə qorunması müddətlidir. Qanunun müəyyən etdiyi ümumi qaydaya görə, müəllifin əmlak hüquqları əsərin yaradılması ilə yaranır, müəllifin büt-ün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 50 il müddətində qüvvədə olur. Bu müddət ötüb keçdikdən sonra əsər müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmur və həmin normaların hüquq mühafizə sferasına daxil edilmir. Buna görə də əsər ictimai vəridata keçir və ümumxalq malı hesab edilir. Məhz bu səbəbdən istənilən şəxs müəllifin vərəsəsindən razılıq almadan və onlara müəllif qonoranı (haqqı) ödəmədən əsərdən sərbəst şəkildə istifadə edə bilər².

§ 2. Müəlliflik hüququnun mənbələri

Müəlliflik qanunvericiliyi

Hüquq subinstitutu kimi müəlliflik hüququ müxtəlif, çoxsaylı hüquq normalarından təşkil olunmuşdur. Həmin normalar xaricən ayrı-ayrı, cürbəcür normativ hüquq aktlarda (qanunlarda, prezident fərmanlarında, hökumət qərarlarında və s.) ifadə olunur ki, onların sistemi müəlliflik qanunvericiliyi adlanır. Müəlliflik qanunvericiliyi dedikdə, müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilən normativ aktların sistemi başa düşülür.

Müəlliflik qanunvericiliyi müəlliflik hüququnun əsas mənbəyidir. Onun əsa-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 29-cu maddəsinin 2-ci bəndi.

² Rusiya Federasiyasında yazılan dərslıklərdə ümumiyyətlə, müəlliflik hüququnun prinsiplərinə toxunulmur və bu məsələnin üstündən sükutla keçilir (məsələni, bax: Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова М., 1998; Гусев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3. 2003). Проф А.Р.Сергеев isə bu məsələ bərədə yazdıqlarını natamam hesab etmək lazımdır (Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 22-25; Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого М., 1998, с. 10-13).

sını isə **Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası** təşkil edir. Konstitusiyada ifadə olunan belə bir göstərişin müəlliflik hüququ baxımından xüsusilə əhəmiyyəti daha böyükdür: müəlliflik hüququ qanunla qorunur (30-cu maddənin 2-ci hissəsi). Konstitusiyanın 51-ci maddəsində isə yaradıcılıq azadlığı prinsipi ifadə olunmuşdur: hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır.

Müəlliflik qanunvericiliyi sistemində **Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları (qanunları) başlıca** rol oynayır. Söhbət hər şeydən əvvəl, **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən** gedir. Qanunda Mülki Məcəllənin müəlliflik qanunvericiliyinə daxil olması və aid edilməsi barədə göstəriş vardır¹. Lakin Mülki Məcəllə müəlliflik qanunvericiliyinə şamil edilse də, müəlliflik hüququnun bilavasitə mənbəyi kimi tanınmır. Ona görə ki, müəlliflik hüquq normaları Mülki Məcəllədən kənarə yerləşir və orada təmsil olunmur. Başqa sözlə desək, Mülki Məcəllədə müəlliflik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarına rast gəlmirik və belə normalar (müəlliflik hüquq normaları) nəzərdə tutulmur. Bundan fərqli olaraq müəlliflik hüquq normaları müstəqil bölmə halında (4-cü bölmədə) birləşərək köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsinə daxil edilmişdi. Həmin normalar müfəssəl şəkildə müəlliflik münasibətlərini tənzimləyirdi.

Lakin Mülki Məcəllə müəlliflik hüququnun bilavasitə mənbəyi olmasa da onun müəyyən etdiyi ümumi qaydalar müəlliflik münasibətlərinə tətbiq edilir. Belə ki, əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri mülki hüququn nizamasalma predmetinə aiddir. Müəlliflik münasibətləri isə həmin münasibətlərin ayrıca qrupunu təşkil edir. Buna görə də Mülki Məcəllənin normalarından müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsində geniş surətdə istifadə olunur.

Müəlliflik qanunvericiliyinə daxil olan qanunlar (qanunvericilik aktları) arasında müəlliflik münasibətlərini tənzimləmək baxımından «**Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında**» qanun (1996) xüsusi rola malik olub, mərkəzi yer tutur. Müəlliflik münasibətləri, yəni elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı yaranan münasibətlər məhz bu qanunla nizama salınır. O, müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilən xüsusi qanundur.

Azərbaycan Respublikasında müəlliflik münasibətlərinin xüsusi qanunla tənzimlənməsi dünya təcrübəsinə və beynəlxalq ənənəyə uyğun gəlir. Belə ki, dünyanın əksəriyyət dövlətlərində elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı yaranan münasibətlər, adətən, müəlliflik hüququ barədə qanunla tənzimlənir. Almaniyada müəlliflik hüququ məsələləri iki əsas qanunvericilik aktı ilə tənzimlənir: «Müəlliflik və əlaqəli hüquqlar barədə» qanunla (1965); «Müəlliflik və əlaqəli hüquqların istifadəsi barədə» qanunla (1965)².

İsveçrədə müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsində iki akt böyük rol oynayır: «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə» qanun (1992), «Müəlliflik

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 2-ci maddəsi.

² Bundesgesetz Blatt, 1965, I. S. 1273; S. 1294.

hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə» ordonans (1993)¹.

Fransada əsərlərin mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər «Ədəbi-bədii mülkiyyətin qorunması barədə» qanunla (1957) qaydaya salınır².

«Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanun Polşa Respublikasında da qəbul edilmişdir (1994)³. Bu qanun müəlliflik münasibətlərini tənzimləyən əsas aktdır.

Çexiyada ədəbiyyat, elm və bədii əsərlər haqqında qanun (müəlliflik qanunu) qəbul edilmişdir (1990)⁴. Bu qanun müəlliflik münasibətlərini hüquqi tənzimləmənin əsas mənbəyi sayılır.

ABŞ-da müəlliflik münasibətləri Konstitusiyaya görə federal qanunvericiliklə tənzimlənir. 1976-cı ildə müəlliflik hüququ haqqında qanun qəbul edilmişdir⁵.

Bəzi ölkələrdə, məsələn, İspaniyada müəlliflik münasibətləri müəlliflik hüququ haqqında qanunla yox, əqli mülkiyyət barədə qanunla (1987) tənzimlənir⁶. Bu qanun müəlliflik hüququnun əsas hüquqi tənzimləmə mənbəyidir.

Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ barədə qanunu əsərlərin yaradılması və qorunması ilə bağlı yaranan münasibətləri sivil qaydada tənzimləyir. Ona görə ki, bu qanun beynəlxalq standartlara uyğundur. Məsələ burasındadır ki, həmin qanun Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜƏMT-nin) müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə birtipli qanunu ilə üst-üstə düşür. Birtipli qanun isə hazırlanarkən Avropa və Amerika ölkələrində müəlliflik münasibətlərini hüquqi tənzimləmə təcrübəsi nəzərə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ barədə qanununda ÜƏMT-in birtipli qanununda ifadə olunan normaların əksəriyyəti təkrarlanır. Onlar özlərinin strukturuna və konkret formullarına görə üst-üstə düşür.

Müəlliflik hüququ barədə qanundan başqa, bir sıra qanunvericilik aktları da müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Buna görə də onlar müəlliflik qanunvericiliyinə daxildir. Söhbət reklam, mədəniyyət, memarlıq fəaliyyəti, kinematografiya və KİV haqqında qanunlardan gedir.

«**Reklam haqqında» qanun (1997)** reklama müəlliflik hüququnun olması barədə qayda nəzərdə tutur. Reklam müəlliflik hüququnun obyektləri sırasına aid edilir. Buna görə də reklama müəllif hüququ qorunur.

«**Mədəniyyət haqqında» qanunda (1998)** müəlliflik münasibətlərinə toxunan bir sıra normalar nəzərdə tutulmuşdur. Qanunda yaradıcılıq azadlığı, əqli əmək məhsullarına əqli mülkiyyət hüququ və digər məsələlər barədə vacib göstərişlər ifadə olunur.

«**Memarlıq fəaliyyəti barədə» qanunda** bir sıra ehtiva normalar nəzərdə tutulmuşdur ki, bu normalar hüquqi xarakterli müəlliflik münasibətlərini tənzimləyir. Həmin qanuna görə memarlıq fəaliyyəti sahəsində müəlliflik hüququ yara-

¹ RS 2311.

² Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран. Сборник нормативных актов. Авторское право. М., 1988, с. 28-100.

³ Driennic Usraw. 1994, № 24, no. 83.

⁴ Sbirka zakonu. 1990, № 247, c.41.

⁵ US Code, title 17.

⁶ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 434.

nır. Burada memarlıq layihəsi müəllifinin həm əmlak xarakterli, həm də şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquqları nəzərdə tutulur.

«Kinematografiya haqqında» qanun (1998) müəlliflik münasibətlərini tənzimləyən bir sıra normalar nəzərdə tutur. Qanuna görə kinematografiya sahəsində müəlliflik hüququ yaranır və bu hüquq müəlliflik qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

«Kültüvi informasiya vasitələri haqqında» qanunu (1999) müəlliflik qanunvericiliyinə aid etmək üçün tam əsas vardır. Belə ki, bu qanunda hüquqi xarakterli müəlliflik məsələlərinə həsr edilən bir sıra normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Müəlliflik qanunvericiliyi sisteminə həm də Azərbaycan Respublikasının qanun qüvvəli aktları da daxildir. Söhbət ilk növbədə, prezident fərmanlarından, habelə Nazirlər Kabinetinin qərarlarından gedir. Bunlardan əlavə, müəlliflik qanunvericiliyinə Azərbaycan Respublikası Müəlliflik Hüquqları Agentliyinin normativ aktları da aiddir. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olan, habelə müəlliflik hüquq sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən Müəllif Hüquqları Agentliyi öz səlahiyyəti daxilində əlaqədar təşkilatlar və idarələr üçün yerinə yetirilməsi məcburi olan qərar, təlimat və izahatlar vermək hüququna malikdir¹.

Məhkəmə praktikası, presedent hüququ və mülki hüquq elmi (doktrinası) normativ əhəmiyyət kəsb etmir, ümumməcburi qaydalar (normalar) müəyyənləşdirmir. Buna görə də onlar müəlliflik hüququnun mənbəyi hesab olunmur. Ali Məhkəmənin rəhbər izahatlarına və qərarlarına (plenum qərarlarına) gəldikdə qeyd edə bilərik ki, onlar məhkəmələr, proses iştirakçıları və ümumiyyətlə, qanun tətbiq edən istənilən subyektlər üçün məcburidir. Lakin bunlara baxmayaraq, Ali Məhkəmə hüquq norması yaratmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Buna görə də onun rəhbər izahat və qərarları müəlliflik hüququnun mənbəyi sayıla bilməz².

Lakin buna baxmayaraq, Ali Məhkəmənin rəhbər qərarlarının müəlliflik qanunvericiliyinin praktikada tətbiqi zamanı böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu məhkəmələr tərəfindən müəlliflik qanunvericiliyinin tətbiqi barədə qərar qəbul etmişdir³. Bu qərar indi də əhəmiyyətini itirməyərək öz aktuallığını saxlayır. Belə ki, məhkəmələr öz praktiki fəaliyyətlərində həmin qərara əsaslanır, onu əldə rəhbər tuturlar.

Təəssüfləndirici haldır ki, indiyə kimi Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi müəlliflik qanunvericiliyinin tətbiqi praktikası barədə xüsusi qərar qəbul etməmişdir.

¹ Azərbaycan Respublikası Müəlliflik Hüquqları Agentliyi haqqında Əsəsnamənin 3-cü hissəsinin 1-ci bəndi.

² Prof. A.P.Sergeyev isə Ali Məhkəmənin rəhbər qərar və izahatlarını müəlliflik hüququnun mənbəyi hesab edir (Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 31; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 79).

³ Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 18 апреля 1986 г. и «О применении судами законодательства при рассмотрении споров, возникающих из авторских правоотношений»//Бюллетень Верховного Суда СССР. 1986 г., №1, с. 19.

**Beynəlxalq müqavilələr
müəlliflik hüququnun
mənəyi kimi**

Beynəlxalq müqavilələr (konvensiyalar) müəlliflik hüququnun əsas mənbə növlərindən biri sayılır. Söhbət Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq hüquqi aktlardan gedir.

Beynəlxalq müqavilələrin (konvensiyaların) müəlliflik münasibətlərinin tənzimlənməsində əhəmiyyəti və rolu son dərəcə böyükdür. Ona görə ki, onların hüquqi qüvvəsi Azərbaycan Respublikasının daxili (milli) müəlliflik qanunvericiliyinin hüquqi qüvvəsindən üstündür. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan qaydalar müəlliflik qanunvericiliyində müəyyən edilmiş normalardan fərqli olduqda, beynəlxalq müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir¹.

Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması barədə Bern konvensiyası müəlliflik hüququ sahəsində əsas çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdən biridir. Konvensiya 9 sentyabr 1886-cı il tarixdə qəbul edilmişdir. Hal-hazırda onda 148 dövlət iştirak edir. Azərbaycan Respublikası da həmin konvensiyanın iştirakçısıdır.

Bern konvensiyasının əsas məqsədi müəllifin ədəbi və bədii əsərləri bərəsində olan hüquqlarını səmərəli və vahid şəkildə qorumaqdan ibarətdir. Onu imzalayan ölkələr müəllifin hüquqlarını qorumaq üçün **Bern İttifaqı** yaratdılar. Bern konvensiyası bu ittifaqın hüquqi əsasıdır.

Bern konvensiyası üç prinsipə əsaslanır. Bunlardan biri **milli rejim prinsipi** adlanır. Bu prinsipə görə Bern İttifaqının üzvü olan ölkədə yaradılan əsər bütün başqa üzv ölkələrində eyni qaydada qorunur. İkinci prinsip **avtomatik mühafizə prinsipi**dir. Bu prinsipə görə milli rejim hər hansı formal şərtdən asılı deyildir, yəni əsər avtomatik surətdə qorunur və formal qeydiyyat şərtlərindən və s. asılı deyildir. Üçüncü prinsip isə **mühafizənin asılı olmayaraq prinsipi** adlanır. Bu prinsipə görə iştirakçı dövlətlərdə əsər yarandığı ölkədə mühafizə edilməsindən asılı olmayaraq qorunur.

Bern konvensiyasının bir sıra müddəaları (müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti, müəllifin müstəsna hüquqları və s.) Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ barədə qanununda təkrarlanır.

Müəlliflik hüququ barədə Ümumdünya (Cenevrə) konvensiyası müəlliflik münasibətlərini tənzimləyən ikinci əsas çoxtərəfli beynəlxalq sazişdir. Konvensiya 1952-ci ildə Cenevrədə imzalanmışdır. Onda indiyə kimi 97 dövlət iştirak edir. Azərbaycan Respublikası da konvensiya iştirakçısıdır.

Ümumdünya konvensiyası tənzimləmə predmetinə görə Bern konvensiyasını təkrarlayır. Ümumdünya konvensiyası da milli rejim prinsipindən çıxış edir. Milli rejim haqqında qayda Ümumdünya konvensiyasının əsas qaydasıdır. Lakin göstərilən konvensiyalar arasında müəyyən fərqli cəhətlər də vardır. Məsələn, Bern konvensiyasında müəllifin bir neçə səlahiyyəti nəzərdə tutulduğu halda, Ümumdünya konvensiyası onun yalnız xüsusi olaraq birçə səlahiyyətini – əsəri tərcümə etdirmək səlahiyyətini tənzimləyir. Müəllifin ölümündən sonra müəlliflik hüquqlarının qüvvədə olma (qorunma) müddəti əgər Bern konvensiyası üzrə 50 ildirsə, Ümumdünya konvensiya üzrə 25 il müəyyənləşdirilir.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 2-ci maddəsi.

Ümumdünya konvensiyanın bəzi normaları, məsələn, müəlliflik hüququnu qoruma nişanı barədə norması Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ barədə qanunu tərəfindən qəbul edilmişdir¹.

Əqli mülkiyyət hüququnun ticarət aspektləri barədə saziş (15 aprel 1994) müəlliflik hüququna toxunan beynəlxalq müqavilələrdən biridir. Onun qısaldılmış adı TRIPS-dir². **TRIPS sazişi** 1 yanvar 1995-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. O, tariflər və ticarət haqqında Baş Sazişin (GATT – the General Agreement of Tariffs and Trade) Uruqvay danışıq raundu çərçivəsində bağlanmışdır.

TRIPS sazişi Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT-nin) bütün üzvləri üçün məcburidir (onun 141 üzvü vardır. Gürcüstan, Qırğızıstan, Estoniya və Latviya onun üzvüdür).

TRIPS sazişi ÜTT-yə daxil olmaq istəyən dövlətlərin əqli mülkiyyət qanunvericiliyinə aid tələblər müəyyənləşdirir. Bu dövlətlər sırasına Azərbaycan Respublikası da aiddir. 36 dövlət (Litva, RF, Belorusiya, Özbəkistan, Qazaxıstan və digərləri) o cümlədən Azərbaycan Respublikası ÜTT-yə daxil olmaq üçün danışıqlar aparır.

Müəlliflik hüququ TRIPS sazişinin predmet tərkibinə daxil olan məsələlərdən biridir. O, adətən, əqli mülkiyyət hüququna aid olan geniş spektrli hüquqlar tənzimləyir ki, müəlliflik hüququ onun tərkibinə daxildir. Bu baxımdan TRIPS sazişini müəlliflik hüququnun mənbəyi hesab etmək olar. Saziş ilk dəfə çoxtərəfli beynəlxalq praktikada iştirakçı dövlətlərin üzərinə belə bir öhdəlik qoyur ki, onlar əqli mülkiyyət hüquqlarını istənilən pozuntudan müdafiə etməyin və qorunmağın beynəlxalq standartlarına, habelə mübahisələrin həll olunma qaydalarına əməl etsinlər.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜƏMT-in) müəlliflik hüququ üzrə müqaviləsi də müəlliflik hüququna həsr edilən beynəlxalq sazişlərdən biridir. Bu müqavilə 20 dekabr 1996-cı ildə Cenevrədə bağlanmış, 6 mart 2002-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Müqavilənin indiyə kimi 35 dövlət iştirakçısıdır. Azərbaycan Respublikası hələlik müqavilədə iştirak etmir. Müqavilə xüsusi olaraq müasir dövrdə müəlliflərin hüquqlarının qorunmasının ayrı-ayrı cəhətlərinə, o cümlədən İnternet şəbəkəsində müəlliflik hüquqlarının mühafizəsinə həsr edilmişdir. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının müqaviləyə qoşulması vacib və əhəmiyyətli olan məsələdir.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası **ÜƏMT-i təsis edən konvensiyanın iştirakçısıdır**. Bu konvensiya müəlliflik hüququnun obyektlərini (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini) əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri sırasına aid edir. Konvensiyaya görə elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə aid olan hüquq əqli mülkiyyət hüquqlarından biridir. Söz yox ki, müəlliflik hüququ məsələlərini tənzimləmək baxımından onun rolu və əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan Respublikası üçün 12 MDB dövləti arasında bağlanmış regional xarakterli müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqların qorunması sahəsində əməkdaşlıq barədə sazişin (1995) xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

² İngiliscə: Agreement on Trade – Related Aspects of Intellectual Property Rights.

Respublikası həmin sazişin iştirakçısıdır. Saziş MDB dövlətlərinin Ümumdünya (Cenevrə) konvensiyasına münasibətini müəyyən edərək göstərir ki, həmin konvensiya onlar (MDB dövlətləri) üçün qüvvədədir.

İşgüzar dövriyyə adətlərini müəlliflik hüququnun mənbə növlərindən biri hesab etmək olar. Belə ki, əgər elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin istifadəsi ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilərsə, onda həmin fəaliyyətə işgüzar dövriyyə adətlərinin tətbiqi mümkündür.

§ 3. Müəlliflik hüquq münasibətinin obyektı

Əsər müəlliflik hüquq münasibətinin obyektı kimi

Bildiyimiz kimi, hüquq subinstitutu kimi müəlliflik hüququnun əsas «işi» əsərlərin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətləri (müəlliflik münasibətlərini) tənzimləməkdən ibarətdir. Bu

münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənərək hüquqi forma alır ki, həmin forma **müəlliflik hüquq münasibətləri** adlanır.

Əlbəttə, obyektəz nə mülki hüquq münasibəti, nə də onun bir növü sayılan müəlliflik hüquq münasibəti yarana və mövcud ola bilər. Bəs, müəlliflik hüquq münasibətinin obyektı nədən ibarətdir? Qeyd etmək lazımdır ki, **müəlliflik hüquq münasibəti müəllifin əsər yaratma faktı ilə əmələ gəlir**. Məlum məsələdir ki, əgər əsər yaradılmazsa, müəlliflik hüquq münasibəti də əmələ gələ bilməz. Müəlliflik hüquq münasibəti məhz əsər barəsində yaranır. Məhz əsərin yaradılması nəticəsində onun müəllifi həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli, həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli bir sıra subyektiv hüquqlar əldə edir.

Deşiklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, **müəlliflik hüquq münasibətinin obyektini əsər təşkil edir**. Əsər daha dəqiq söyləsək, müəlliflik hüquq münasibətinin elementlərindən biri sayılan subyektiv hüququn (əsərin müəllifinin həm əmlak xarakterli, həm də şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquqlarının) obyektı hesab olunur. Buna görə ona çox vaxt hüquq ədəbiyyatında **müəlliflik hüququnun obyektı** deyilir¹. Müəlliflik hüququnun obyektı əsər hesab edilir².

Əsərin müəlliflik hüququnun obyektı olması onu bildirir ki, o, hüquq subinstitutu kimi müəlliflik hüququ (müəlliflik hüquq normaları) ilə qorunur (söhbət hüquqi cəhətdən mühafizədən gedir). Əsərin **müəlliflik hüququ ilə qorunması** isə o deməkdir ki, əsərdən müəllifin razılığı (icazəsi) olmadan və ona qonorar (haqq) vermədən sərbəst şəkildə istifadə etmək olmaz. Əsər müəlliflik hüququ (müəllifin hüquq normaları) ilə qorunan obyekt olub, onu hüquqi mühafizə sferasına daxildir.

Əsərin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

Qüvvədə olan müəlliflik qanunvericiliyi əsərin leqal (normativ) tərifini vermir. Müəlliflik hüququna həsr edilən beynəlxalq müqavilələrdə (Bern konvensiyası, Ümumdünya konvensiya, TRIPS sazişi və digər müqavilələrdə) də əsərin tərifini müəyyən edən hər hansı normaya rast gəlmirik.

¹ Məsələn, bax: Мэкс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М., 2000, с. 200; Гусев А.П. Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003, с. 175; Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1988, с. 640.

² Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А. Авторское право. М., 1957.

Buna görə də mülki hüquq elmində (doktrinasında) müəlliflik hüququ barədə yazan alimlər əsərin uğurlu və münasib elmi (doktrinal) tərifini verməyə cəhd göstərirlər¹. Bu nəzəriyyələr arasında sovet dövrünün müəllifi V.İ.Serebrovskinin təklif etdiyi elmi anlayış daha geniş yayılmışdır². Müəlliflərin əksəriyyəti məhz bu anlayışdan istifadə edirlər³.

Əsərə elmi (doktrinal) anlayış verməmişdən əvvəl əsərin əsas xüsusiyyətlərini və müəlliflik hüququnun obyektini kimi onun başlıca əlamətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Əsər müəllifin təfəkkür-beyin (əqli) fəaliyyətinin məhsuludur. Buna görə də, o, müəllifin **əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticəsi** sayılır.

Müəllifin əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət nəticəsi ideyalarda, fikirlərdə və obrazlarda təzahür edir. Söhbət elmi-texniki ideya və fikirlərdən, ədəbi-bədii obrazlardan gedir. Deməli, əsər **ədəbi-bədii obrazlardan, elmi-texniki fikir və ideyalardan ibarətdir**.

Əsəri təşkil edən obraz, fikir və ideyalar insan beyninin (əqlinin) məhsuludur. İnsan beyni (əqli) yalnız qeyri-maddi məhsulları hazırlayır. Deməli, əsər **qeyri-maddi nemətdir**. Buna görə də ona əşya kimi sahiblik və yiyəlik etmək, onu fiziki cəhətdən əldə etmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən əsər başqa şəxslər tərəfindən başa düşülmür, dərk edilmir və qavranılmır. Belə halda söz yox ki, əsər mövcud olmur, ictimai əhəmiyyət kəsb etmir, cəmiyyət üzvləri tərəfindən dərk olunmur və praktiki olaraq onun hüquqi cəhətdən qorunması lazım gəlmir. Başqa şəxslər tərəfindən dərk olunması üçün əsər **hökmən hər hansı obyektiv formada ifadə olunmalıdır**. Söhbət əsəri ifadə edən formadan gedir.

Obyektiv forma dedikdə, əsərin maddi daşıyıcısı olan əşya (maddi) forması başa düşülür. Məsələn, əsərin əlyazması onun obyektiv forması hesab edilir. Əsərin əlyazması imkan verir ki, başqa şəxslər əsəri başa düşsün, dərk etsin və qavrasın. Deməli, əsərin obyektiv forması əsərin ifadə olunduğu maddi daşıyıcısı deməkdir.

Əsər dedikdə, hər hansı obyektiv formada ifadə olunan **elə elmi-texniki ideyalar və ədəbi-bədii obrazlar başa düşülür ki, həmin forma müəllifin yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticələrinin digər şəxslərin başa düşməsinə, qavramasına və dərk etməsinə imkan verir**. O, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin obyektiv formada ifadə olunan nəticəsidir⁴.

Əsər onu yaradan müəllifin şəxsiyyətindən ayrılmazdır. Çünki o, beyin (əql) məhsulu olub, ideya və obrazlardan ibarətdir. İdeya və obrazları müəllifin şəxsiyyətindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən əsərin özünü özgənəkiləşdirmək olmaz. Onun hər hansı bir mülki-hüquqi əqdin (məsələn, al-

¹ Məsələn, bax: *Гордон М.В.* Советское авторское право. М., 1955, с. 59; *Гиврицон Э.И.* Авторское право. М., 1988, с. 10.

² *Серебровский В.И.* Вопросы советского авторского права. М., 1956, с. 32.

³ Məsələn, bax: *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 108; *Гражданское право. Учебник. Часть 3* Под ред. *А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова*. М., 1998, с. 52; *Allahverdiyev S.S.* Müəlliflik hüququ və patent hüququ. Bakı 2000.

⁴ *Гиврицон Э.П.* Комментарий к закону Российской Федерации. «Об авторском праве и смежных правах». М., 1996, с. 25, 32.

qı-satqının, bağışlamanın, dəyişmənin, vəsiyyətin və s.) predmeti olması istisna edilir. İdeya və obrazlara fiziki cəhətdən yiyəlik etmək mümkün olmadığına görə əsərə mülkiyyət hüququnun sahiblik səlahiyyətini tətbiq etmək olmaz.

Yalnız əsərdən istifadə hüququ özgəninkiləşdirilə bilər. Belə halda əsərdən istifadə hüququ müəllif müqaviləsi əsasında başqa şəxslərə verilir.

Əsərin hüquqi cəhətdən mühafizə (qorunma) edilmə şərtləri

Müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) əsəri hüquqi cəhətdən yalnız o halda mühafizə edə bilər ki, həmin əsər müəlliflik qanunvericiliyində müəyyən edilən tələblərə cavab versin. Həmin tələblər əsərin hüquqi mühafizə (qorunma) şərtləri adlanır. Məhz bu

şərtlərə uyğun gələn əsər müəlliflik hüququnun obyektini sayılır və qorunma qabiliyyətlidir. Məhz həmin şərtlər müəlliflik hüququnun obyektini kimi əsərin mövcud olmasını təmin edir.

Əsərin hüquqi mühafizə (qorunma) şərtləri dedikdə, müəlliflik qanunvericiliyinin nəzərdə tutduğu elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər əsərin müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmasını təmin edir.

Müəlliflik qanunvericiliyi əsərin hüquqi cəhətdən mühafizə edilməsi (qorunması) üçün üç şərt müəyyən edir¹. Həmin şərtlərə aiddir:

- birinci şərtə görə, əsər yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır;
- ikinci şərtə görə, əsər hər hansı bir obyektiv formada ifadə edilməlidir.
- üçüncü şərtə görə əsər insan fəaliyyətinin elm, ədəbiyyat və incəsənət kimi sahələrinə aid olmalıdır.

Hər üç şərtə cavab verən və uyğun gələn əsər müəlliflik hüquq normalarının (müəlliflik hüququnun) hüquqi mühafizə obyektini sayılır, həmin normaların qoruma sferasına daxil edilir. Həmin şərtlər mövcud olduqda əsər müəlliflik hüququnun obyektini kimi tanınır. Buna görə göstərilən şərtlər müəlliflik hüququnun obyektini kimi **əsərin əlamətləri** sayılır. Digər tərəfdən onlar **əsərin qorunma qabiliyyətlidir olmasının meyarlarıdır**. Buna görə həmin şərtlərin (əlamətlərin, meyarların) hər hansı birindən məhrum olan fəaliyyət nəticəsi (məhsulu) müəlliflik hüququnun obyektini kimi əsər sayılmır, qorunma (mühafizə olunma) qabiliyyətini itirir.

Əsərin əlamətləri dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə meyarlar (şərtlər) başa düşülür ki, bu meyarlar (şərtlər) onun müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunmasını təmin edir.

Əsər yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi (məhsulu) kimi

Müəlliflik qanunvericiliyi birbaşa göstərir ki, əsər **yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi, yəni yaradıcılıq məhsulu** olmalıdır². Belə ki, müəllifin yaratdığı nəticə (məhsul) yaradıcılıq əsəri olmalıdır. Bu şərtə

cavab verən nəticə (məhsul) müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunur və müəlliflik hüququnun obyektini kimi əsər hesab edilir. Yaradıcılıq, deməli, əsərin qorunma qabiliyyətlidir olması şərtlərindən (əlamətlərindən) biridir. Başqa sözlə desək, yaradıcılıq əlaməti əsərin müəlliflik hüquq normaları ilə

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

qorunması üçün əsas meyarlardan biridir (bir sıra ölkələrin qanunvericiliyi orijinallığı (qəribəliyi) əsərin müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmasının əsas şərti hesab edir). Amma müəlliflik qanunvericiliyi yaradıcılığa nə legal anlayış verir, nə də onun əsas göstəricisini müəyyən edir. Buna görə də mülki hüquq elmi (doktrinası) yaradıcılığa elmi anlayış verilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu məsələ xüsusən də sovet dövrünün alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, yaradıcılığa V.I.Serebrovski¹, O.S.Ioffe², E.P.Qavrilov³, I.V.Savelyeva⁴, V.R. Ionas⁵ və digər sivilist müəlliflər tərəfindən sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində müxtəlif təriflər verilməsinə rast gəlirik. Bu təriflər yaradıcılıq kimi mürəkkəb xarakterli bir anlayışın mahiyyətini başa düşmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Yaradıcılıq dedikdə, müəllifin elə bir əqli fəaliyyəti başa düşülür ki, bu fəaliyyət nəticəsində keyfiyyətə yeni – əvvəllər mövcud olmayan məhsul yaranır.

Yaradıcılığın (yaradıcılıq fəaliyyətinin) əlaməti (meyarı) bəzədə alimlər yekdil fikir söyləmişlər. Onların bu məsələ barədə mövqeləri müxtəlif olub, üst-üstə düşür⁶. Mülki hüquq elmində indiyə kimi yaradıcılığın (yaradıcılıq fəaliyyətinin) hamılıqla qəbul edilən əlaməti (meyarı) müəyyən edilməmişdir. Amma buna baxmayaraq sivilist alimlər arasında belə fikir geniş yayılaraq üstünlük təşkil edir ki, **yenilik yaradıcılığın əlamətidir, göstəricisidir**⁷. Beləliklə, yaradıcılıq müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunan əsərin, yenilik isə yaradıcılığın özünün əlaməti (meyarı) sayılır.

Yenilik dedikdə, məzmun və ideya cəhətdən və ya forma baxımından və yaxud da həm məzmun-ideya, həm də forma cəhətdən əsərin təzə olması başa düşülür.

Bəzən orijinallıq (başqasına oxşamamaq), təkrarolunmazlıq və nadirlik kimi əlamətlər yaradıcılığın göstəriciləri (meyarları) hesab edilir. Düzdür, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi – yaradıcılıq əsəri həmin əlamətlərlə xarakterizə olunur. Əsərlər bir-birindən məhz göstərilən əlamətlərə görə fərqlənir. Lakin onları yaradıcılığın (yaradıcılıq fəaliyyətinin) müstəqil əlamətləri (göstəriciləri) hesab etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, göstərilən **əlamətlər «yenilik» kimi ümumiləşdirilmiş anlayışın ifadə formaları sayılır.** «Orijinallıq», «nadirlik» və «təkrarolunmazlıq» bir-birləri ilə həddən ziyadə yaxın

¹ *Серебровский В.И.* Вопросы советского авторского права. М., 1956, с. 34.

² *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 5.

³ *Гаврилов Э.А.* Советское авторское право. М., 1984, с. 83.

⁴ *Савельева И.В.* Правовое регулирование отношений в области художественного творчества. М., 1986, с. 22.

⁵ *Ионас В.Я.* Произведения творчества в гражданском праве. М., 1972, с. 11-25.

⁶ Мəsələni bax: *Ионас В.Я.* Критерий творчества в авторском праве и судебной практике. М., 1967; *Сергеев А.П.* Авторское право России. СПб, 1994, с. 39-41; *Макагонова Н.В.* Авторское право. М., 2000, с. 42-43.

⁷ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 8; *Гаврилов Э.П.* Советское авторское право. Основные положения. Тенденции развития. М., 1984, с. 60; *Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.* М., 1998, с.33; *Макагонова Н.В.* Авторское право. Учебное пособие. М., 2000, с. 46.

olub, qohum anlayışlar kimi tanınır və yenilik əlamətinin mahiyyətinin ifadə olunmasına xidmət edir.

Hər bir əqli fəaliyyət məhsulu (nəticə) müəllifin fərdi yaradıcılıq üslubunu, tərzini və onun xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bunun nəticəsində həmin məhsul fərdi olub, prinsip etibarı ilə təkrarolunmazdır.

Yaradıcılığın (yaradıcılıq fəaliyyətinin) yenilik əlaməti hər hansı təqlid etməni, yamsılamağı, köçürməni, «piratlığı», «ədəbi quldurluğu», plagiatlığı (ədəbi oğurluğu) istisna edir və həmin hallarla bir araya sığmır. Əgər həmin hallardan biri müəyyən edilərsə, onda yenilik kimi əlamətdən danışmaq olmaz. Buna görə də yenilik əlaməti əqli fəaliyyət nəticəsinin **müstəqil surətdə yaradılma faktının müəyyənləşdirilməsini, yaradıcılıq baxımından müstəqil olmasını** tələb edir¹.

Müəllifin yaratdığı nəticənin yaradıcılıq məhsulu (əsəri) olması **yaradıcılıq prezumpsiyası** ilə müəyyən edilir. Yaradıcılıq prezumpsiyasına görə əksi sübut olunana kimi, bütün fəaliyyət nəticələri (məhsulları) yaradıcılıq əlamətinə və xarakterinə malik olub, müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunan əsər sayılır. Əgər sübut olunsa ki, müvafiq nəticə yaradıcılıq əlamətindən və xarakterindən məhrumdur, onda o, müəlliflik hüquq normaları ilə qorunan əsər hesab edilmir.

Müəllifin yaratdığı nəticənin (məhsulun) müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunması və əsər sayılması üçün onun təkcə yaradıcılıq əlamətinə malik olması kifayət etmir. Bunun üçün həm də ikinci şərtin (əlamətin, meyarın) mövcud olması tələb edilir. Bu şərt mövcud olmazsa, onda müvafiq nəticə (məhsul) müəlliflik hüquq normalarının hüquqi mühafizə (qoruma) obyektı olmur.

**Obyektiv forma
əsrin hüquqi
mühafizə olunma
şərtlərindən biri kimi**

Qeyd etmək lazımdır ki, bilikləri yaymaq və ya oxuculara estetik zövq vermək və onların mənəvi tələbatını ödəmək əsərin məqsədini təşkil edir. Əsər ona görə yaradılır ki, cəmiyyət ondan istifadə etsin, ictimai əhəmiyyətə malik olsun. Lakin əsər müəllifin

beyin-təfəkkür fəaliyyətinin məhsulu olub, qeyri-maddi xarakterli ideya, obraz və fikirlərdən ibarətdir. İdeya, fikir və obrazları əşya kimi əldə edib, onlara fiziki baxımdan sahiblik etmək qeyri-mümkündür. Onların müəllifin şəxsiyyətinə dəyərli ayrıca mövcud olması istisna edilir və s. Bəs necə etmək lazımdır ki, əsər cəmiyyətin istifadəsinə verilsin, ictimai rol və əhəmiyyət kəsb etsin?

Nə qədər ki, müəllifin ideya, fikir və obrazları onun beynindən kənarında – xaricdə necə deyərək, «meydana çıxmamışdır», hər hansı formada «gözə gö-

¹ Bəzi müəlliflər, habelə məhkəmə praktikası «yaradıcılıq müstəqilliyini» və «əqli fəaliyyət nəticəsinin müstəqil surətdə yaradılma faktının müəyyənləşdirilməsini» yaradıcılığın əlaməti (meyarı) hesab edirlər (*Савельева Н.В.* Правовое регулирование отношений в области художественного творчества. М., 1986, с. 28; *Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова.* М., 1998, с. 641-642; постановление № 8 от 18 апреля 1986 г. Пленума Верховного Суда СССР «О применении судами законодательства при рассмотрении споров, возникающих из авторских правоотношений»//Сборник постановлений пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР по гражданским делам. М., 1995, с. 163). Hesab edirik ki, göstərilən əlamət yeniliyin formalarından biridir. Buna görə də «yenilik» daha əhatəli anlayışdır.

rünmemişdir», onlar yalnız yaradıcılıq planı sayılır və əlbəttə, cəmiyyət üzvləri tərəfindən başa düşülə, dərk oluna və qavranıla bilməz. Nə qədər ki, ideya, fikir və obrazlar müəllifin şəxsiyyətindən ayrılmamışdır, müəllifin özündən ayrıca real olaraq mövcud deyildir, onlar ictimai cəhətdən əhəmiyyətsiz olub, hər hansı rol yerinə yetirmir.

Müəllifin ideya, fikir və obrazlarının cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olması, ictimai cəhətdən qiymətli sayılması, ictimai rol yerinə yetirməsi, oxucular tərəfindən dərk olunması və istifadə edilməsi, habelə hüquqi mühafizənin obyektli olması üçün onlar bu və ya digər maddi (əşya) formada ifadə edilməlidir. **İdeya, fikir və obrazların ifadə olunduğu forma əsərin obyektiv forması adlanır.** Müəlliflik qanunvericiliyinə görə müəllifin yaratdığı əsər bu şərtlə hüquqi mühafizənin obyektli olur və hüquq normaları ilə qorunur ki, o, hər hansı obyektiv formada ifadə olunsun¹. Analoji göstərişə Bern konvensiyasında da (1-ci maddə) rast gəlirik.

Müəllifin ideya, fikir və obrazları, yeni əsər müəllifin şəxsiyyətindən ayrılabilən formada mövcud olmalı və həmin forma müstəqil əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu, əsərin obyektiv forması adlanır. Məhz obyektiv formada ifadə və mövcud olan əsər müəlliflik hüququnun obyektli kimi tanınır və hüquq normaları ilə qorunur.

Obyektiv (maddi) forma dedikdə, müəllifin şəxsiyyətindən ayrıca olaraq real surətdə mövcud olan və müstəqil əhəmiyyət kəsb edən əsər forması başa düşülür. Obyektiv forma maddi forma deməkdir². Obyektiv forma əsərin xarici formasıdır. Əsərin xarici formasının vasitəsilə mənəvi fəaliyyət məhsulları başqa şəxslər tərəfindən dərk edilir³.

Əsərin obyektiv formasının əhəmiyyəti həddən ziyadə böyükdür. Məhz obyektiv forma imkan verir ki, müəllifin yaratdığı əsər cəmiyyət üzvləri (oxucular) tərəfindən dərk olunsun, başa düşülsün və qavranılsın. Məhz obyektiv forma imkan verir ki, əsər hüquqi cəhətdən mühafizə edilsin, müəlliflik hüquq normaları ilə qorunsun.

Əsərin obyektiv formasına çoxlu misallar çəkmək olar. Məsələn, not yazısı musiqi əsərinin, kompüter yazısı və ya əlyazma ədəbiyyat əsərinin və s. obyektiv formasıdır.

Əsərin obyektiv (maddi) formasını «əsərin ifadə edildiyi maddi obyekt» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Əsərin ifadə edildiyi maddi obyekt dedikdə əsərin **maddi daşıyıcıları başa düşülür.** Məsələn, müəllifin ideya, fikir və obrazları əsər, əlyazma əsərin obyektiv (maddi) forması, kitablar isə əsərin maddi obyektidir. Not yazısı musiqi əsərinin obyektiv (maddi) forması⁴, disket isə onun maddi obyektidir. Belə təsəvvür yaranır ki, əsərin obyektiv forması əsərin

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

² *Савельева И.В.* Правовое регулирование отношений в области художественного творчества. М., 1986, с. 28; *Митков А.* Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2002, с. 38.

³ *Шершеневич Г.Ф.* Авторское право на литературные произведения. Казань. 1891, с. 155.

⁴ Bəzi müəlliflər əlyazmaları əsərin maddi daşıyıcısı hesab edirlər (məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 298; *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации, Учебник. М., 1999, с. 109).

maddi obyektinin (maddi daşıyıcısının) köməyi və vasitəsi ilə ifadə olunur.

Əsərin maddi obyektini (maddi daşıyıcısını), yeni kitabları əldə etməklə əldə edən şəxs heç də əsərin (ideya, fikir və obrazların) mülkiyyətçisi olmur. Məsələ burasındadır ki, əsərin ifadə edildiyi maddi obyekt əldə edən şəxs ona mülkiyyət hüququ (burada söhbət əqli mülkiyyət hüququndan yox, maddi mülkiyyət hüququndan gedir) qazanır (məsələn, oxucu kitabın nüsxələrini satın alır və s.). Göründüyü kimi, əsərin ifadə edildiyi maddi obyektin başqa şəxslərə keçməsi mümkün olan məsələdir. Lakin bu hal **əsərə (ideya, fikir və obrazlara) müəlliflik hüququnun verilməsinə səbəb olmur**. Belə ki, əsərə müəlliflik hüququ onun ifadə edildiyi maddi obyektə olan mülkiyyət hüququ ilə bağlı deyildir¹. Bu, o deməkdir ki, əsərin ifadə edildiyi maddi obyektə mülkiyyət hüququnun başqa şəxslərə keçməsinə baxmayaraq, əsərdən istifadə etməyə inhisar hüququ, habelə əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ və s. yenə də müəllifə məxsus olur. Əsərin ifadə olunduğu bütün maddi obyektlərin (məsələn, kitabın bütün nüsxələrinin) əldə olunması və onlara olan mülkiyyət hüququnun başqa şəxslərə keçməsi müəllifə mane olmur ki, o, yenidən maddi obyektlərin surətini çıxarsın, yəni əsərin nüsxələrini maddi obyekt formasında hazırlatsın. Belə ki, əsər hər hansı obyektiv formada mövcud olur. Əsərin obyektiv forması isə imkan verir ki, onun surəti çıxarılsın (nüsxələri maddi obyekt formasında hazırlansın). Digər tərəfdən əsərin ibarət olduğu ideya, fikir və obrazlar müəllifin beynində (şüurunda) saxlanılır.

Əsər istənilən obyektiv formada mövcud ola bilər. Müəlliflik qanunvericiliyi onun siyahısını verir². Həmin siyahıya görə əsərlər aşağıdakı obyektiv formalarda mövcud ola bilər:

- **yazılı** (əlyazması, makina yazısı, not yazısı və s.);
- **şifahi** (kütləvi çıxış, kütləvi ifa və s.);
- **səs və ya videoya yazılma** (mexaniki, maqnit, rəqəmlı, optik və s.);
- **təsviri** (rəsm, eskiz, şəkil, elan, cizgi, kino, televideo, yaxud fotokadr və s.);
- **həcmli-fəzavi** (heykəl, model, maket, tikili və s.);
- **digər formalar**.

Göründüyü kimi, bu, əsərlərin obyektiv formalarının dəqiq və qəti yox, təxmini siyahısıdır. Buna görə də əsərlər həmin siyahıda göstərilməyən digər obyektiv formalarda da mövcud ola bilər.

Şifahi əsərlər, yəni yazılı şəkildə qeydə alınmayan əsərlər də obyektiv formada mövcud olduğuna görə, müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur. Nitqlər, məruzələr və mühazirələr şifahi əsər növünə aid edilir. Bu növ əsərlər hər hansı maddi daşıyıcı ilə bağlı deyildir, yeni müəllif nitq, məruzə və mühazirəni əvvəlcədən yazılmış mətndən oxumur. Lakin şifahi əsərlər də obyektiv formada mövcud olur. Əks təqdirdə onları digər şəxslər başa düşə, qavraya və dərk edə bilməzlər. Məsələn, alim çoxsaylı tələbə auditoriyası qarşısında mühazirə oxuyur. Kütləvi çıxış müəllifin (alimin) oxuduğu mühazirənin (əsərin) obyektiv forması hesab edilir.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 4-cü bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

Bəzi musiqi əsərləri də, məsələn, improvizasiya da (yeni heç vaxt notları və ya elektron musiqi alətlərinin yaddaşına yazılmayan əsərlər də) şifahi əsər sayılır. Belə əsərlər də obyektiv formada mövcud olur. Məsələn, sənətçi çoxsaylı tamaşaçı qarşısında musiqi ifa edir. Kütləvi ifa müəllifin (sənətçinin) musiqi əsərinin obyektiv formasıdır. İdran yarışlarından canlı reportaj da şifahi əsərin növlərindən biridir.

Eksprompt (latınca expromptus) nəticəsində yaradılan əsərlər şifahi əsər kateqoriyasına aid edilir və obyektiv formada mövcud olduğuna görə müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur.

Çıxış etmə və ifa olunma anında, qabaqcadan hazırlıq olmadan, gözlənilmədən, qəflətən və birdən yaradılan şərə, nitqə və ya musiqi əsərlərinə eksprompt nəticəsində yaradılan əsərlər deyilir. Müəllif bu növ əsərləri bilavasitə çıxış və ifa etmək anında yaradır. Əsərin ifa edilməsinin başlanmasına kimi o, mövcud olmur.

Əsərlərin insan fəaliyyətinin elm, ədəbiyyat və incəsənət kimi sahələrinə aid olması

• üçüncüsü, incəsənət sahəsinə.

Məhz cəmiyyətdəki mədəni fəaliyyətin göstərilən sahələrinə aid olan əsərlər müəlliflik hüququnun obyektini təşkil edir¹. Müəlliflik hüquq normaları ilə məhz elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətlər tənzimlənir. Qanun göstərir ki, **müəlliflik hüququ elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə şamil edilir**², yəni müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər elm, ədəbiyyat və incəsənət kimi sahələrə aid olmalıdır. Bu, müəlliflik hüququnun obyektini kimi əsərin qanunda göstərilən üçüncü əlamətidir (meyarıdır).

Belə bir sual ortaya çıxır: müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə yaradıcılıq fəaliyyətinin istənilən nəticəsi, yoxsa, yalnız bilavasitə elm, ədəbiyyat və incəsənət sahələrinə aid olan nəticələrimi qorunur? Elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsinə birbaşa aid olmayan əsərlər, məsələn, texniki yaradıcılıq əsərləri (texniki əsərlər) müəlliflik hüququnun (hüquq normalarının) hüquqi mühafizəetmə sferasına daxil edilirmi?

Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərin «texniki əsər» kimi növünün fərqləndirilməsinin heç bir əsası yoxdur. Məsələ burasındadır ki, **texniki əsər (texniki yaradıcılıq əsəri)** əsasən hər hansı texniki həllin məzmununu açıq və ya yeni texnika yaradılmasına aid olan məsələyə həsr edilir. Əsərdə məzmunu açıqlanan texniki həll sənaye mülkiyyətinin obyektlərindən, yəni patent hüququnun obyektlərindən biri kimi (ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi kimi) tanına bilər. Belə halda həmin obyektlər (ixtira, fay-

¹ Антимонова Б.С., Флейшиц Е.А. Авторское право. М., 1957.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

dalı model və ya sənaye nümunəsi) **patent hüququ ilə qorunacaqdır**. Texniki həll ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi hesab edilənə qədər işə əsər (texniki həllin məzmununu açan əsər) elm əsəri kimi müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunmalıdır. Həm sovet dövrünün¹, həm də müasir dövrün bəzi alimləri² yuxarıdakı suala məhz bu cür cavab verirlər.

Müəlliflik hüququ (hüquq normaları) ilə qorunan və onun obyektini sayılan əsərlər «**müəlliflik əsərləri**» kimi ümumi ad altında birləşir³. Ona görə ki, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri mühüm xarakterli ümumi əlamətlərə (cəhətlərə) malikdir (onların hamısının müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olması, əsərlərin obyektiv formada ifadə olunması və s.). Məhz bu səbəbdən onlarla bağlı yaranan münasibətlər üçün **vahid hüquqi tənzimləmə rejimi müəyyən** edilir. Digər tərəfdən «müəlliflik əsərləri» kimi ümumi termindən istifadə edilməsi texniki baxımdan elverişli və münasib olub, rahatlıq mülahizələri ilə şərtlənir.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəlliflik hüquq normaları ilə qorunması və müəlliflik hüququnun obyektini olması onların (əsərlərin) açıqlanması məsələsindən asılı deyildir. Müəlliflik hüququ həmin məsələyə əhəmiyyət vermir.

Əsərin açıqlanması dedikdə müəllifin razılığı ilə əsərin ilk dəfə kütləyə çatdırılması məqsədi ilə dərc edilməsi, kütləvi nümayiş etdirilməsi, kütləvi ifa olunması, efirə verilməsi və başqa üsullarla edilən hərəkət başa düşülür. Bu baxımdan əsərlər iki yərə bölünür: açıqlanmış əsərlərə: açıqlanmamış əsərlərə. Məsələn, müəllifin yazdığı roman dərc edilmişsə, yəni nəşr olunmuşsa (çapdan çıxmışsa), ona açıqlanmış əsər deyilir. Müəllifin dərc edilməyən əlyazması isə açıqlanmayan əsər hesab edilir. Qanun göstərir ki, müəlliflik hüququ həm açıqlanmış, həm də açıqlanmamış elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə şamil edilir⁴. Bu, o deməkdir ki, müəlliflik hüquq normaları həm açıqlanmış əsərləri, həm də açıqlanmamış əsərləri eyni dərəcədə qoruyur. Məsələn, yazığınin dərc edilmiş (çapdan çıxmış) romanı və onun əlyazması müəlliflik hüquq normaları ilə bir bərabərdə mühafizə edilir. Başqa bir misaldə bəstəkar tərəfindən öz ailə üzvləri qarşısında ilk dəfə ifa olunan üvertura (açıqlanmamış əsər) və çoxsaylı tamaşaçılar qarşısında kütləvi ifa olunan üvertura (açıqlanmış əsər) müəlliflik hüquq normaları ilə eyni dərəcədə qorunur.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəlliflik hüquq normaları ilə qorunması onların **ifadə forma və üsulu məsələsindən** də asılı deyildir. Qanun göstərir ki, müəlliflik hüququ ifadə formasından və üsulundan asılı olmayaraq elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə şamil edilir⁵. Bu, o deməkdir ki, əsərlərin ifadə forma və üsulunun onların müəlliflik hüquq normaları ilə qorunması və müəlliflik hüququnun obyektini sayılması üçün əhəmiyyəti yoxdur. Əsər istənilən forma və üsulda ifadə edilə bilər. Məsələn, şair öz şerlərini ağ kağız parçala-

¹ Гаврилов Э.П. Советское авторское право. Основные положения. Тенденции развития. М., 1984, с. 79.

² Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 126.

³ Иордфе О.С. Советское авторское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 8.

⁴ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

⁵ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

rında və ya makinada ifadə edir və ya yeşik qutusu üzərində yazır və s.

Əsərlərin müəlliflik hüquq normaları ilə qorunması həm də əsərin nüsxələrinə müəlliflik hüququnu qoruma nişanının olması məsələsindən asılı deyildir. Müəlliflik hüququnun qoruma nişanı dedikdə, müstəsna müəlliflik hüququnun sahibinin (müəllifin) əsərə öz hüquqlarını bildirməsi üçün istifadə etdiyi işarə başa düşülür. Qoruma nişanından istifadə etmək onun vəzifəsi yox, hüququdur.

Müəlliflik hüququnu qoruma nişanı üç elementdən (xüsusi rəmzlərdən) ibarətdir. Qoruma nişanını tətbiq etmək məsələsi onun istəyindən asılıdır. Həmin elementlərə aiddir:

- daireyə alınmış — — latın hərfi C¹,
- müstəsna müəlliflik hüquqlarının sahibinin adı (fiziki və hüquqi şəxslər);
- əsərin ilk dəfə dərc edildiyi il.

Müəlliflik hüququnu qoruma nişanı ilk dəfə olaraq müəlliflik hüququ barədə Ümumdünya (Cenevrə) konvensiyasında (1952) nəzərdə tutulmuşdur². 1973-cü ildə bu konvensiyaya qoşulduqdan sonra SSRİ-də dərc olunan bütün nəşrlərdə (kitablarda, jurnallarda və s.) həmin nişandan geniş surətdə istifadə olunmağa başladı. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyi də müəlliflik hüququnu qoruma nişanını tanıyır³.

Müəlliflik hüquq normaları ilə eyni dərəcədə həm qoruma nişanı olan əsərlər, həm də qoruma nişanı olmayan əsərlər qorunur.

Əsərin rəsmiləşdirilməsinin tələb olunmaması

Göstərdiyimiz üç şərt (meyar) mövcud olduqda, əsər hüquq normaları ilə qorunur və müəlliflik hüququnun obyektı sayılır. Belə bir sual ortaya çıxır: müəlliflik hüququnun obyektı kimi tanınması üçün əsərin göstərilən üç şərtə (meyara) cavab verməsi və uyğun gəlməsini təsdiq etmək tələb olunurmu və bu, lazımdır?

Qanun göstərilən şərtlərin (meyarların) mövcudluğunun və əsərin onlara cavab verməsinin təsdiq olunmasını tələb etmir. Əsər hər hansı təsdiqetmə prosedurası olmadan müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur. Əgər hər hansı əqli əmək məhsulunun (nəticəsinin) müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər kimi tanınması barədə mübahisə yaranarsa, onda məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir. Məhkəmə mübahisəyə baxarkən əsərin qorunmasını təmin edən şərtləri (meyarları) müəyyənləşdirməlidir. Zəruri olduqda o, əsərin xarakterini və digər məsələləri müəyyən etmək üçün ekspertiza təyin edir⁴.

Müəlliflik hüquq normaları ilə əsərləri qorumağın göstərilən üç məcburi şərtindən (meyarından) əlavə, dördüncü şərt (meyar) da ayrı-ayrı fərqləndirilməlidir. Bu, əsərin hər hansı üsulla rəsmiləşdirilməsinin tələb olunmasının

¹ «C» ingiliscə «copyright» ifadəsinin baş hərfidir. «Copyright» ifadəsi isə surətçixarma hüququ və ya «surətin hazırlamaq hüququ» mənasını bildirir.

² Buna o hal səbəb olmuşdur ki, ABŞ-da və Amerika qitəsinin digər ölkələrində əsəri qorumağın məcburi şərti kimi müxtəlif rəsmiləşdirilmənin yerinə yetirilməsi tələb edilir.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁴ Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О применении судами законодательства при рассмотрении споров, возникающих из авторских правоотношений».

dan ibarətdir. Həmin şərtə görə müəlliflik hüququnun obyektini kimi tanınması və hüquq normaları ilə qorunması üçün əsərin qeydə alınması, yaxud hər hansı başqa üsullarla rəsmiləşdirilməsi tələb edilmir. Rəsmiləşdirmənin (qeydə alınmanın) əsərin müəlliflik hüququnun mühafizə sferasına daxil edilməsi üçün əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, əsər rəsmiləşdirilmədən (qeydiyyatdan alınmadan) qorunur¹.

Bundan fərqli olaraq, bir sıra xarici ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da və digər ölkələrdə) müxtəlif üsullarla rəsmiləşdirmə (əsərin qeydiyyatdan alınması, əsərin depozitə qoyulması) əsərin hüquqi cəhətdən qorunmağın məcburi şərti hesab edilir².

Bununla belə, əsərə müstəsna müəlliflik hüquqlarının sahibi olan şəxs müəlliflik hüququnun qüvvədə olduğu müddətdə onu qeydiyyatdan keçirə bilər³. Bu, həmin şəxsin vəzifəsi yox, hüququdur. O, qanunla verilmiş bu hüquqdan öz istək və mülahizəsindən asılı olaraq istifadə edir. Buna görə də **əSƏRİ QEYDİYYATDAN KEÇİRMƏK MƏCBURİ PROSEDURA HESAB OLUNMUR**.

ƏSƏRİ QEYDİYYATDAN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜƏLLİF HÜQUQLARI AGENTLIYI (MHA) KEÇİRİR. Qeydiyyat məsələsinə həll etdikdən sonra MHA əSƏRİ QEYDİYYATDAN KEÇİRƏN ŞƏXSƏ MÜƏYYƏN OLUNMUŞ NÜMUNƏDƏ ŞƏHADƏTNAMƏ (QEYDİYYAT HAQQINDA ŞƏHADƏTNAMƏ) VERİR.

Əsərin qeydiyyata alınması vacib əhəmiyyətə malik olan məsələdir. Düzdür, həmin məsələnin həlli əsərə müstəsna müəlliflik hüquqlarının kimə məxsus olmasını mübahisəsiz (hökmen) sübut etmir və təsdiqləmir. Bu bərdə, yəni əsərə müstəsna müəlliflik hüquqlarının əsl sahibinin kim olması (əsərin kim tərəfindən yaradılması və ondan istifadə hüququnun kimə məxsus olması) haqqında mübahisə yaranı bilər. Belə hallarda, digər sübutlar olmazsa, qeydiyyat haqqında şəhadətnamə məhkəmə tərəfindən müəlliflik prezumpsiyası kimi tanınır. **Müəlliflik prezumpsiyasına görə**⁴, əksi sübut olunana kimi, əsərə müstəsna müəlliflik hüquqları onu qeydiyyatdan keçirən və şəhadətnamə alan şəxsə məxsusdur.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində əSƏRİ QORUMAĞIN digər şərtləri (meyarları) də təklif olunur. İnqilabaqədərki rus sivilisti G.Q.Şerşeneviç göstərirdi ki, əSƏR CƏMIYYƏTƏ VƏ ƏDƏBİ DÖVRIYYƏYƏ ÜNVANLANMALIDIR VƏ BUNU O, ƏSƏRİN ƏLƏMƏTLƏRİNDƏN (MEYARLARINDAN) BİRİ HESAB EDİRDİ⁵.

Hesab edirik ki, əSƏRİN belə bir əlamətinin ayrılmasının əSASI YOXDUR. MƏSƏLƏ BURASINDADIR KI, ƏSƏR MƏKTUB ŞƏKLİNDƏ KONKRET MÜƏYYƏN BİR ŞƏXSƏ DƏ ÜNVANLANA BİLƏR. MƏSƏLƏN, M.F.Axundovun «Kəmalüdüvlə məktubları» adlı əSƏRİ (fəlsəfi traktatı) bu qəbildən olan əSƏRLƏRDƏNDİR.

Sovet dövrünün mülki hüquq elmində (doktrinasında) **yenilik (təzəlik)** müəlliflik hüquq normaları ilə qorunan əsərin müstəqil əlaməti (şərti, meyarı) kimi təklif olunur⁶. Bu təklif nə qanunverici, nə mülki hüquq elmi (doktrinası), nə də

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsi.

² *Богусловский М.М.* Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 300.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 4-cü bəndi.

⁴ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 5-ci bəndi.

⁵ *Шершеневич Г.Ф.* Авторское право на литературные произведения. Казань, 1891, с. 161.

⁶ Məsələn, bax: *Ионас В.Я.* Произведение творчества в гражданском праве. М., 1972, с. 11-23;

Чернышева С.А. Правоотношение в сфере художественного творчества. М., 1979, с. 73 və s.

məhkəmə praktikası tərəfindən dəstəklənmişdir. Məsələ burasındadır ki, yaradıcılıq əsərin müstəqil əlamətidir. Yenilik (təzəlik) isə yaradıcılıq əlamətinin özünün meyarı və göstəricisidir. O, yaradıcılıq əlaməti ilə tam əhatə olunur. Buna görə də əsəri qorumağın müstəqil meyarı kimi yenilik lazımsız, gərəksiz və artıq əlamətdir¹. Digər tərəfdən, həm Rusiya Federasiyasının, həm də Azərbaycan Respublikasının, həmçinin digər MDB ölkələrinin müəlliflik qanunvericiliyi **yeniliyi (təzəliyi) yox, məhz yaradıcılığı əsərin müstəqil əlaməti, onun qorunmasının müstəqil meyarı (şərti) hesab edir.** Bunlardan əlavə, Bern konvensiyasında, müəlliflik hüququ barədə ÜDMT-nin müqaviləsində yaradıcılıq nəticəsi meyarı ifadə olunur.

Sovet dövrünün bir sıra alimləri **əsin ictimai cəhətdən faydalı olmasının** onun qorunma meyarlarından (şərtlərindən) biri kimi təklif edirdilər². Qeyd etmək lazımdır ki, qanuna görə, müəlliflik hüququ **təyinatından və dəyərindən asılı olmayaraq** bütün əsərlərə şamil edilir³. Bu, o deməkdir ki, müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə təyinat və dəyərindən asılı olmayaraq istənilən əsər qorunur. Əsərin sosial keyfiyyətləri, ictimai cəhətdən yararlı və faydalı olması müəlliflik hüququ üçün əhəmiyyət kəsb etmir. İctimai baxımdan həm faydalı olan əsərlər, həm də faydası olmayan əsərlər müəlliflik hüququnun mühafizəsindən eyni dərəcədə istifadə edir. Müəlliflik hüququ əsərləri qoruyarkən onların elmi, ədəbi, bədii və ictimai keyfiyyətlərinə fərq qoymur. Buna görə də sovet alimlərinin təklif etdikləri yuxarıdakı meyar (şərt) əsərləri müəlliflik hüququ ilə qorumaq baxımından lüzumsuzdur. İctimai cəhətdən faydalı olmayan, sosial keyfiyyətlərdən məhrum olan əsərlər də müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur.

Bəz alimlər surətçixarmanı əsərin müstəqil əlaməti (meyarı) hesab edirlər⁴. Bizim fikrimizcə, əsərin belə bir müstəqil əlamətinin fərqləndirilməsi də lazımsız və gərəksiz işdir. Belə ki, Rusiya Federasiyasının və Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyinə, habelə Bern konvensiyasına görə, əsər obyektiv (maddi, xarici) formada ifadə olunmalıdır. Müəlliflik hüququ obyektiv formada mövcud olan bütün əsərləri qoruyur. Əsərin obyektiv formasının olması isə onun çoxsaylı nüsxələrinin maddi formada hazırlanmasını (surətçixarmanı) təmin edir.

Əgər müəllifin yaradıcılıq nəticəsi obyektiv (maddi, xarici) formada mövcud və ifadə olunmursa, deməli, o, əsər sayılmır. Belə halda isə həmin nəticənin əsər kimi hüquqi mühafizəsinə ehtiyac yaranmır. **Surətçixarma yox, yalnız obyektiv (maddi, xarici) forma əsərin əlaməti, onun müəlliflik hüququ**

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 111.

² Мартынов Б.С. Право авторства в СССР//Учен.зап. Всесоюзных институтов юридических наук. Вып. IX. 1947, с. 136; Корсунский В.И. Авторские правоотношения в СССР. Сталинабад, 1959, с. 150; Попов В.А. О понятии и признаках объекта авторского права//Проблемы советского авторского права. М., 1979, с. 64.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin I-ci bəndi.

⁴ Masalan, bax: Серебровский В.И. Вопросы советского авторского права. М., 1956, с. 41. Кириллова М.Я. Развитие советского авторского права. Свердловск, 1982, с. 20; Гаврилов Э.П. Советское авторское право. Основные положения. М., 1984, с. 122.

normaları ilə qorunmasının şərti və meyarı sayılır. Madam ki, müəllifin yaradıcılıq nəticəsi obyektiv (maddi, xarici) formada ifadə edilir və mövcud olur, deməli, həmin nəticənin əsər kimi surətini çıxarmaq mümkündür.

Yazılı şəkildə qeydə alınmayan və hər hansı maddi daşıyıcı (maddi obyekt) ilə bağlı olmayan şifahi əsərlər (məsələn, nitqlər, məruzələr və s.), habelə ekspromt nəticəsində yaradılan əsərlər (məsələn, ifa olunma anında yaradılan musiqi əsəri və s.) də obyektiv (xarici) formada ifadə və mövcud olur. Həmin forma onların surətini çıxarılmasını təmin edir.

Əsərin müəlliflik hüququ ilə qorunan elementləri

Müəlliflik hüquq normaları ilə (müəlliflik hüququ ilə) bütövlükdə, tam halında əsərin özü qorunur. Əsər tərkibcə onu təşkil edən struktur elementlərdən ibarətdir. Onlara **əsərin elementləri** deyilir. Bununla əlaqədar olaraq belə bir sual meydana çıxır: əsərin elementləri hüquqi mühafizə ilə təmin olunurmu? Bu suala düzgün cavab verməyin əsərin hüquqi cəhətdən qorunmasının mahiyyətini başa düşmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat (bədi) və elmi əsərlərin elementləri müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Ona görə onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək daha məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat əsərlərinin (bədi ədəbiyyatın) elementləri iki yere bölünür:

- əsərin məzmununu təşkil edən elementlər (onlar əsərin məzmununu xarakterizə edir);
- əsərin formasını təşkil edən elementlər (onlar əsərin formasını xarakterizə edir).

Mülki hüquq elmində (doktrinasında) **əsərin məzmununu təşkil edən elementlərə aiddir**¹:

- əsərin mövzusu;
- əsərin materialı;
- əsərin süjeti;
- əsərin ideyası;
- əsərin adı (başlığı).

Əsərin məzmununu təşkil edən elementlərin müəlliflik hüququ baxımından hüquqi əhəmiyyəti və mənası yoxdur². Belə ki, onlar müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmur və hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur. Buna görə əsərin göstərilən elementləri **hüquqi cəhətdən (baxımdan) əhəmiyyətsiz elementləri və ya qorunmayan elementləri** adlanır. Məhz bu səbəbdən həmin elementlər başqa şəxslər tərəfindən istifadə məqsədi ilə müəllifin razılığı olmadan iqtibas (götürülə) oluna, yəni istifadə oluna bilər. Bu, müəlliflik hüququnun pozulması sayılmır və buna görə də hər hansı məsuliyyətin yaranmasından söhbət gedə bilməz.

Əsərin mövzusu odur ki, o, ictimai həyatın müəyyən hadisəsini əks etdirir. İstənilən əsərin mövzusu məhz ictimai həyat hadisələrinin özü tərəfindən verilir. Ona görə də mövzu başqa əsər yaratmaq üçün sərbəst şəkildə digər müəllif

¹ Çox qəribə həldir ki, V.Y. İonov və O.S. İoffe mövzu və materialı əsərin elementinə daxil etmirlər (Ионов В.Я. Критерий творчества в авторском праве и судебной практике. М., 1963, с. 29-30; Иoffee О.С. Советское гражданское право. Курс лекции. Часть 3. Л., 1965, с. 18).

² Ионов В.Я. Произведение творчества в гражданском праве. М., 1972, с. 46-47.

liflər tərəfindən götürülə (istifadə oluna) bilər. Məhz bu səbəbdən eyni bir mövzuda bir neçə əsərin yaradılması mümkündür olan məsələdir. Bir sözlə, əsərin mövzusu hüquqi mühafizədən istifadə etmir.

Əsərin materialı dedikdə, elə bir mənbə başa düşülür ki, bu mənbə əsər yaratmaq üçün istifadə olunan faktlar barədə məlumat əks etdirir. Məktub, məhkəmə işi, gündəlik və s. əsərin yaradılmasında mənbə kimi istifadə oluna bilər. Mövzu kimi materialdan da bir neçə əsərin yaradılması mümkündür. Buna görə də əsərin materialı hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur.

Əsərin süjeti dedikdə, təsvir olunan hadisə və hərəkətlərin ümumi sxemi başa düşülür. Bu hadisə və hərəkətlərlə bağlı olaraq bədii əsər personajlarının (qəhrəmanlarının) xarakteri açıqlar, onlar arasında konfliktlər yaranır. Müəyyən bir əsərin süjeti əsasında başqa bir əsər yaradıla bilər. Məsələn, hər hansı romanın süjeti əsasında bəstəkar opera yazır. Bir də görürsən ki, müəllif əsər yaratdıqdan sonra onun ardınca həmin süjetdən istifadə etmək əsasında başqa bir əsər meydana gəlir. Əsərin süjeti qorunmur.

Əsərin ideyası dedikdə, obyektiv gerçəklikdə (reallıqda) baş verən hadisələrin ifadə forması başa düşülür. Hər hansı bir əsərin ideyasından istifadə etməklə başqa bir əsər yaratmaq olar. Buna görə də əsərin ideyası hüquq normaları ilə qorunmur və müəlliflik hüququnun obyektinə sayılmır.

Əsərin adı (başlığı) əsərin məzmununa daxil olan elementlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən eyni adlı və eyni janrdan olan əsərlər yaradılır. Məsələn, «ORT» və «RTR» kimi iki müxtəlif telekanalda iki eyni adlı və eyni janrlı «V mire jivotnix» («Heyvanlar aləmində») teleproqram göstərilir. Belə və digər hallarda əlbəttə, əsərin adının (başlığının) hüquqi cəhətdən qorunması aktual məsələ olub, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, əsərin məzmununu təşkil edən digər elementlərdən fərqli olaraq əsərin adı (başlığı) müəyyən halda qorunur, müəyyən halda isə qorunmur. Bu, əsərin adının (başlığının) quruluş – semantik (məna) həcmindən asılıdır. Belə ki, əgər adın (başlığın) quruluş–semantik (məna) həcmi yalnız bircə sözdən ibarət olarsa, onda əsərin adı (başlığı) hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir və müəlliflik hüququ ilə qorunmur. Ona görə ki, həmin söz yaradıcılıq əlamətindən məhrum olub, müstəqil surətdə mövcud və istifadə olunmur.

Əgər əsərin adı (başlığı) yaradıcılıq əlamətinə malik olub, orijinal ad olarsa və başqasına bənzəməzsə (oxşamazsa), onda müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur. RF-in qanunu əsərin adının qorunması barədə göstəriş ifadə edir¹.

Əsərin formasını təşkil edən elementlərin isə əsərin məzmununun ibarət olduğu elementlərdən fərqli olaraq müəlliflik hüququ baxımından hüquqi əhəmiyyəti və mənası vardır. Buna görə də onlara **əsərin hüquqi əhəmiyyəti olan və ya qorunan elementləri** deyilir².

Əsərin qorunan elementləri dedikdə, əsərin həm xarici forması, həm də daxili forması başa düşülür. Əsərin formasının əhəmiyyəti o qədər böyükdür

¹ Вак: п.3 ст.6 Закона РФ «Об авторском праве и смежных правах».

² Ионас В.Я. Произведения творчества в гражданском праве. М., 1972, с. 46-47.

«, bəzən hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə məhz əsərin formasının qorunduğu göstərilir. Bəzən qeyd edilir ki, müəlliflik hüququnun obyektini əsərin forması təşkil edir.

Əsərin xarici forması dedikdə, əsərin dili başa düşülür. **Əsərin dili** dedikdə, müəllifə xas olan elə vasitə və üsullar başa düşülür ki, onlardan istifadə etməklə o, bədii obrazlar yaradır. **Əsərin dili hüquq mühafizə ilə təmin olunur.**

Əsərin daxili forması dedikdə, müəllifin yaratdığı bədii obrazlar başa düşülür. Bədii obrazlar isə əsərin qorunan elementlərindən biri olub, hüquqi mühafizədən istifadə edir. Ona görə ki, onlar müəllifin yaradıcılıq nəticəsidir.

Elmi əsərlərə gəldikdə isə qeyd edə bilirik ki, həmin növ əsərlərin məzmununu xarakterizə edən elementlər (elmi faktlar, hipoteza, nəzəriyyə, elmi problemin qoyulması və s.) müəllifin yaradıcılıq nəticəsi olmadığına, müstəqil surətdə istifadə edilmədiyinə və müəlliflik hüququ baxımından əhəmiyyət kəsb etmədiyinə görə hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur. Bu səbəbdən həmin elementlər müəlliflik hüququnun obyektini sayılmır. O ki qaldı elmi əsərlərin formasını təşkil edən elementlərə, onlar müstəqil əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur. Müəlliflik hüquq normaları ilə elmi əsərlərin həm xarici forması, həm də daxili forması mühafizə edilir. Xarici forma dedikdə, elmi əsərin dili, yəni xüsusi xarakterli elmi işarə və rəmzlər başa düşülür. Elmi əsərin daxili forması isə elmi anlayışlardan, elmi-texniki ideyalardan və s. ibarətdir.

Müəlliflik hüququnun obyektini olmayan əsərlər

Həyatda elə fəaliyyət nəticələrinə rast gəlirik ki, onlar kimsədən razılıq və icazə alınmadan, hər hansı haqq (qonorar) verilmədən sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər. Bu cür fəaliyyət nəticələri müəlliflik hüququ (müəlliflik hüquq normaları) ilə qorunmayan əsərlər sayılır. Onlar müəlliflik hüququnun obyektini olmayan əsərlərdir.

Müəlliflik hüququnun obyektini olmayan əsərlər dedikdə, müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunmayan fəaliyyət nəticələri başa düşülür.

Əsərlərin müəlliflik hüququ ilə qorunmaması və onun obyektini olmaması müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Belə səbəblər üç cürdür:

- qanunda ifadə edilən birbaşa göstəriş;
- müəlliflik hüququ ilə əsərin yalnız formasının qorunması;
- fəaliyyət nəticəsinin əsərin qorunma şərtlərindən (əsərin əlamətlərindən) heç olmazsa, birindən məhrum olması.

Qanunda ifadə edilən göstəriş əsərlərin müəlliflik hüququ ilə qorunmasına səbəb olan elə bir əsasdır ki, bunun nəticəsində onlar müəlliflik hüququnun obyektini kimi tanınmır. Belə ki, müəlliflik qanunvericiliyi müəlliflik hüququnun obyektini olmayan əsərlərin siyahısını verir¹. Bu siyahıya daxil olan fəaliyyət nəticələri müəlliflik hüquq normalarının hüquqi mühafizə sferasından çıxarılmışdır ki, buna səbəb müəlliflik qanunvericiliyində ifadə olunan birbaşa göstəriş səbəb olmuşdur.

Birincisi, müəlliflik hüquq normaları ilə rəsmi sənədlər və onların rəsmi

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 7-ci maddəsi.

tərcümələri qorunmur. Buna görə də onlar müəlliflik hüququnun obyektı olmayan əsərlər sırasına daxildir.

Rəsmi sənədlər dedikdə isə başa düşülür:

- qanunlar
- prezidentin aktları;
- Nazirlər Kabinetinin aktları;
- icra hakimiyyəti (mərkəzi və yerli) orqanlarının aktları¹;
- normativ xarakterli aktlar;
- məhkəmə qərarları;
- istintaq-prokurorluq orqanların aktları (məsələn, müstəntiqin tərtib etdiyi ittiham aktı və s.)
- təşkilat və vəzifəli şəxslərin verdikləri rəsmi sənədlər (məsələn, hesabat, xasiyyətnamə, arayış və s.)².

Hal-hazırda bir çox xarici ölkələrin də qanunvericiliyinə görə rəsmi sənədlər müəlliflik hüququ ilə qorunmur. Bunu nə ilə izah etmək olar? Nə üçün rəsmi sənədlər müəlliflik hüququ ilə qorunmur?

Hüquq doktrinasında rəsmi sənədlərin hüquqi mühafizə ilə təmin olunmasını onunla izah edirlər ki, rəsmi sənədlərin məqsədi dövlətin qayda-qanunlarına əməl olunması ilə şərtlənir və ədəbi dövriyyə üçün nəzərdə tutulmamışdır³; rəsmi sənədlər hakimiyət-dövlət xarakterlidir⁴ və bu səbəbə görə müəlliflik hüququ ilə qorunan obyektlər sırasından çıxarılmışdır; konkret şəxsin rəsmi sənədlərin (aktların) müəllifi kimi tanınması və rəsmi sənədlərin müəlliflik hüququ ilə qorunması onları özlərinin əsas hüquqi əlamətlərindən (məcburi olmaq, səlahiyyətli orqanların qərarı ilə rəsmi sənədlərin dəyişdirilmək imkanı və digər əlamətlərdən) məhrum edərdir⁵; rəsmi sənədlərin (mətnlərin) hüquqi mühafizə sferasından çıxarılması vətəndaşlara onlardan istifadə etməyə qeyri-məhdud imkan verir⁶; rəsmi sənədlərin hüquqi mühafizə ilə təmin olunması onların sərbəst şəkildə dərc edilməsini, surətinin çıxarılmasını və yayılmasını çətinləşdirərdi⁷.

Göstərdiyimiz dəlil və arqumentlərin hamısı rəsmi sənədlərin (aktların) müəlliflik hüququ ilə qorunmamasına və onların hüquqi mühafizə sferasından çıxarılmasına əsas verən səbəblərdir. Məhz bu səbəblər nəticəsində rəsmi sənədlər (aktlar) hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur.

Bununla belə, müəyyən bir şəxs rəsmi sənədləri (qanunları, məhkəmə qərarlarını və s.) sistemləşdirə bilər. Bu, əlbəttə, həmin şəxsin yaradıcı əməyi nəticəsində mümkün ola bilər. Buna görə də rəsmi sənədlərin sistemləşdirilməsi əsərin və ona müəlliflik hüququnun yaranmasına səbəb olur. Məhz həmin

¹ Гувей А. М. Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003, с. 175.

² Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 120.

³ Шершеневич Г. Ф. Авторское право на литературные произведения. Казань, 1891, с. 161.

⁴ Дюма Р. Литературная и художественная собственность. Авторское право Франции. М., 1989, с. 29.

⁵ Гордон М. В. Советское авторское право. М., 1955, с. 64.

⁶ Мэггс П. Б., Сергеев А. П. Интеллектуальная собственность. М., 2000, с. 209.

⁷ Макагонова Н. В. Авторское право. Учебное пособие. М., 2000, с. 66.

əsər müəlliflik hüququ ilə qorunur.

İkincisi, dövlət rəmzləri və nişanları hüquqi mühafizə sferasına daxil edilmir və buna görə də müəlliflik hüququnun obyektı sayılmır. **Dövlət rəmzləri və nişanları** dedikdə, bayraqlar, gerblər, himnlər, ordenlər, pul nişanları və s. başa düşülür. Onlar barəsində konkret şəxsin müəlliflik hüququnun yaranması qeyri-mümkündür. Belə ki, göstərilən **rənz və nişanlar dövlətə aid olduğuna görə rəsmi xarakterə malikdir**. Rəsmi xarakter daşıyan rənz və nişanlar üçün belə bir hüquqi rejim müəyyən edilmişdir ki, onlardan cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün geniş və maneəsiz istifadə olunmalıdır. Dövlət rənz və nişanlarının müəlliflik hüququ ilə qorunması isə onlardan istifadəni məhdudlaşdırır və qeyri-mümkün edərdir. Buna görə də onlar müəlliflik hüququnun mühafizə sferasından çıxarılmışdır.

Rəsmi sənədlərin, dövlət rənz və nişanlarının müəlliflik hüququ ilə qorunmaması dövlət mənafeyi, habelə ictimai mənafe ilə şərtlənir. Onlar əvəzsiz surətdə ictimai istifadə məqsədi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər (müəlliflik hüququnun obyektı olan əsər) isə mübadilə dəyərinə malik olmalıdır. Tez-tez hallarda biz, «qanunun müəllifi», «dövlət himninin müəllifi», «dövlət gerbinin müəllifi» kimi ifadələrə rast gəlirik. Düzdür, müəyyən bir şəxs qanun layihəsinin, digər rəsmi sənədlərin, dövlət himninin və s. müəllifi ola bilər (məsələn, İsveçrə Mülki Məcəlləsini Quber tərtib etmişdir; dövlət himnimizin sözləri Əhməd Cavadın, musiqisi isə Üzeyir Hacıbəyovundur və s.). Bu məsələlərdə onların yaradıcı əməyini inkar etmək olmaz. Amma həmin ifadələr şərti xarakter daşıyır və müəlliflik hüququ baxımından hüquqi mənə və əhəmiyyət kəsb etmir.

Üçüncüsü, müəlliflik hüququ ilə qorunmayan obyektlər sırasına **xalq yaradıcılığının əsərləri** də daxildir. Xalq yaradıcılığı əsərləri dedikdə isə dastanlar, nağıllar, atalar sözləri, lətifələr və s. başa düşülür. Nə üçün onlar müəlliflik hüququnun hüquqi mühafizə sferasından çıxarıaraq kənarında qalmışdır?

Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflik hüququ ilə qorunan hər bir əsər özündə müəllifin fərdi xüsusiyyətlərini, onun şəxsi yaradıcılıq üsul və tərzini əks etdirir. Əsər obyektiv gerçəkliyin fərdi və təkrarolunmaz əksidir¹. Onda müəllifin fərdi yaradıcılıq izi və nişanəsi olmalıdır. Yenilik yaradıcılığın əsas göstəricisi olub, müəllifin fərdi qabiliyyət və bacarığı ilə yaradılır. Xalq yaradıcılığı əsərlərini isə hər hansı konkret müəllif yox, xalq yaradır. Xalq həmin əsərlərin müəllifidir. Əlbəttə, xalqın yaratdığı əsər isə fərdi əlamətlərlə xarakterizə olunmur. Axı, müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərlər - müəlliflik əsərləri son dərəcə fərdi olub, prinsip etibarilə təkrarolunmazdır. Buna görə də xalq yaradıcılığı əsərləri hüquqi mühafizədən məhrumdur. Digər tərəfdən, xalq yaradıcılığı əsərləri **ümum-xalq malıdır**. Onlardan hamı və hər kəs geniş surətdə sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Əgər xalq yaradıcılığı əsərləri müəlliflik hüququ ilə qorunsaydı, onda belə istifadə mümkün olmazdı.

Dördüncüsü, hadisələr və faktlar haqqında informasiya xarakterli məlumatlar müəlliflik hüququnun hüquqi mühafizə sferasına daxil edilmir və

¹ Панкевич Б.И. Объект авторского права//Записки новороссийского университета. 1878.

məhz bu səbəbdən müəlliflik hüququnun obyektini sayılmır. Bunu nə ilə izah etmək olar?

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, informasiya xarakterli məlumatlar müxtəlif hadisə və faktlara aid olub, vətəndaşların nəzərinə çatdırılmaq məqsədi güdür. Rəsmi xronika, cinayət hadisələri barədə xəbər, teleqraf agentliyinin məlumatları və s. əhaliyə çatdırılmaq üçündür. Şübhəsiz ki, onların müəlliflik hüququ ilə qorunması bu məqsədə nail olunmasını çətinləşdirərdi. Digər tərəfdən, **informasiya xarakterli məlumatlar yaradıcılıq kimi əlamətdən məhrumdur** ki, həmin əlamət əsərin qorunma şərtlərindən biridir. Belə ki, onlar müxtəlif hadisə və faktları dəqiq olaraq əks etdirir. Buna görə də informasiya xarakterli məlumatlar yaradıcılıq xarakterinə malik deyildir.

Üçüncü tərəfdən, informasiya xarakterli məlumatlar müəllifin fərdi yaradıcılıq tərz və üslubu əsasında yaranmır. Məsələ burasındadır ki, onlar çox qısa və yığcam şəkildə verilir və belə halda müəllifin fərdi yaradıcılıq üslubunun ifadə olunması lazım gəlmir.

Bununla belə, müəyyən halda informasiya xarakterli məlumat müəlliflik hüququnun obyektinə ola bilər. Belə ki, əgər material informasiya xarakterli məlumat çərçivəsindən kənara çıxarsa və müəllifin şərh və ya təhlili qismində çıxış edərsə və ya müəllifin digər yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsulu olarsa, müəlliflik hüququnun obyektini kimi tanınır¹. Məsələn, ANS telekanalında «Cinayət işi» verilişi müəllifin (Pərviz Abubəkirovun) şərh və təhlillərindən ibarət olduğuna görə müəlliflik hüququnun obyektini sayılır.

Televiziya və radio verilişləri proqramı efirə verilən verilişlər barədə tamaşaçıları informasiya ilə təmin edir. Bu baxımdan verilişlərin proqramı **hadisə və faktlar barədə informasiya xarakterli məlumat anlayışına daxil edilir** və buna görə də müəlliflik hüququnun obyektini sayılmır. Buna görə də ondan istənilən maraqlı şəxs istifadə edə, qəzetlər isə onu sərbəst şəkildə dərc edə bilərlər. Bu zaman teleradiosirkətdən icazə alınması tələb edilmir və ona hər hansı haqq ödənilmir.

Əsərin müəlliflik hüququnun obyektini olmamasını şərtləndirən ikinci səbəb ondan ibarətdir ki, **müəlliflik hüququ əsərin məzmununu yox, yalnız formasını qoruyur, mühafizə edir**. Müəlliflik hüququnun mahiyyəti əsərin mənasını yox, onun formasını qorumaqdan ibarətdir². Belə ki, müəlliflik hüququ müəllifi onun razılığı və icazəsi olmadan əsərinin surətinin çıxarılmasından, əsərin nüsxələrinin hazırlanmasından qoruyur. Əsərin forması o qədər mühüm və vacib rol oynayır və əhəmiyyət kəsb edir ki, bəzən müəlliflik hüququnun obyektinin əsərin formasından ibarət olması fikrini söyləyirlər. Məhz bunlara görə müəlliflik hüququ əsərin ibarət olduğu **ideyalara, metodlara, proseslərə, sistemlərə, üsullara, konsepsiyalara, kəşflərə və ya faktlara şamil edilmir**³, yəni müəlliflik hüququ onları qorumur. Məsələn, müəllif jurnalda məqalə yazır və orada yeni təyinatlı velosipedin yaradılması barədə öz ideyalarını ifadə edir.

¹ Рекомендация судебной палаты по информационным спорам при Президенте Российской Федерации от 14 октября // Российская газета. 1994, 22 октября.

² Дозорцев В. А. Новая зра в охране исключительных прав // Право и экономика. 1995, № 75.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

Hər hansı şəxsin hüququ vardır ki, müəllifin razılığı və icazəsi olmadan həmin ideyalardan velosiped düzəltmək üçün istifadə etsin. Əgər düzəldərsə, bu, hüquq pozuntusu (müəlliflik hüquqlarının pozulması) hesab edilmir. Məsələ burasındadır ki, müəlliflik hüququ ilə əsərin məzmununu təşkil edən ideyalar yox, bu ideyaların ifadə olunduğu forma (əsərin forması) qorunur, yəni ideyanın ifadə olunduğu məqalənin (əsərin) özü qorunur. Digər tərəfdən, velosiped ixtira sayılır. İxtira isə əqli mülkiyyət hüququnun başqa institutu – patent hüququ ilə qorunur. Nə qədər ki, ixtira üçün səlahiyyətli dövlət orqanından patent alınmışdır, o, patent hüquq institutu ilə mühafizə edilmir. Müəlliflik hüququ ideyaları, kəşfləri, üsulları və konsepsiyaları lazımcına qorumaq iqtidarında deyil. Məsələ burasındadır ki, yaradıcılıq fəaliyyətinin göstərilən nəticələri ekspertizadan keçməli və bundan sonra onlara qoruyucu sənəd (patent) verilməlidir. Bu məsələ müəlliflik hüququnun yox, patent hüququnun funksiyasına daxildir.

Müəyyən fəaliyyət nəticəsinin əsərin qorunma şərtlərinin (əsərin əlamətlərinin) heç olmazsa, birindən məhrum olması onun müəlliflik hüququnun obyektini kimi tanınmamasına əsas verən üçüncü səbəbdir.

Müəllifin fəaliyyət nəticəsi, hər şeydən əvvəl, ilk növbədə yaradıcılıq kimi əlamətdən (şərtədən) məhrum olduqda, müəlliflik hüququ ilə qorunmur. Yaradıcılıq əlamətinin göstəricisi isə yenilikdir. Əsərin yenilik ifadə etməsi barədə mübahisə yarandıqda ekspertizaya keçirilmir. **Telefon məlumat kitabları, hərəkət cədvəlləri, ünvan kitabları** və s. məhz yaradıcılıq (yenilik) əlamətindən məhrum olduğuna görə müəlliflik hüququnun obyektini sayılmırlar. Məsələ burasındadır ki, onlar şəxsin (onları tərtib edən şəxslərin) yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi yox, **texniki fəaliyyətinin nəticəsidir**. Texniki nəticə (iş) isə yaradıcılıq nəticəsindən (işindən) fərqli olaraq müəlliflik hüququ ilə qorunmur.

§ 4. Müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlərin növləri

Yaradıcılıq əsərləri barədə ümumi müddəalar

Əsər anlayışı son dərəcə geniş anlayışdır. Onlardan bir qismi müəlliflik hüququ ilə qorunmur və buna görə də **müəlliflik hüququnun obyektini olmayan əsərlər** adlanır ki, biz, bu barədə danışmışıq.

Əsərlərin digər hissəsi isə hüquqi mühafizədən istifadə edir. Buna görə də onlara müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlər deyilir. **Müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlər** dedikdə, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin elə nəticələri başa düşülür ki, həmin nəticələr müəlliflik hüquq normaları ilə qorunaraq, hüquqi mühafizə sferasına daxil edilir.

Deməli, «əsər» və «müəlliflik hüququnun obyektini» kimi iki anlayış üst-üstə düşür. Mənaca «əsər» anlayışı daha genişdir. Ona görə ki, «əsər» anlayışı özündə həm müəlliflik hüququnun obyektini olan, həm də olmayan fəaliyyət nəticələrini birləşdirir. Müəlliflik hüququ institutu baxımından yalnız müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlər əhəmiyyət kəsb edir. Biz də burada bu növ əsərlərin, yəni müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərlərin hüquqi təsnifi barədə danışacağıq. Bu cür əsərlərə **yaradıcılıq əsərləri** deyilir.

Yaradıcılıq əsərlərinin dairəsi kifayət qədər geniş və müxtəlifdir. Müəlliflik

qanunvericiliyi onun daha geniş yayılmış ayrı-ayrı növlərinin siyahısını verir¹. Yaradıcılıq əsərlərinin ədəbi əsərlər, səhnə əsərləri, xoreoqrafiya əsərləri, musiqi əsərləri, heykəltəraşlıq əsərləri, arxitektura əsərləri, fotoqrafiya əsərləri kimi və digər növləri siyahıya daxil edilir. Lakin bu, onların qəti və dəqiq yox, təxmini siyahısıdır. Belə ki, siyahı açıq olub, özündə yaradıcılıq əsərinin bütün növlərini birləşdirmir; çünki siyahıya digər əsərlərin də daxil ola bilməsi barədə qanunda birbaşa göstəriş vardır (elm, mədəniyyət və texniki inkişaf nəticəsində yaradıcılıq əsərlərinin yeni növlərinin yaradılması mümkün olan məsələdir). Məsələ burasındadır ki, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin bəzi nəticələri siyahıda göstərilən bu və ya digər əsər növünə aid edilə bilməz. Lakin buna baxmayaraq həmin nəticə əsərin qorunma şərtlərinə (əsərin əlamətlərinə) uyğun gələrsə, siyahıda göstərilən əsərlər kimi eyni dərəcədə hüquq mühafizə sferasına daxil olaraq qorunur və müəlliflik hüququnun obyektii sayılır.

Yaradıcılıq əsərləri ayrı-ayrı əsaslara görə müxtəlif növlərə bölünür. Qeyd etdiyimiz siyahı məhz əsərin növlərini sadalayır. Bunun həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır.

Əsərlərin növlərə bölünməsi onu ifadə edir ki, bu növlərdən hər biri üçün **ayrıca (xüsusi) hüquqi mühafizə rejimi** müəyyən edilmişdir. Şübhə yoxdur ki, əsərin növləri arasında müəyyən edilmiş fərqlər onların hüquqi rejiminə təsir göstərir. Məsələn, dərc edilmiş və ya dərc edilməmiş əsər və yaxud əsas və ya törəmə əsər kimi növlərin hüquqi rejimi eyni ola bilməz.

Yaradıcılıq əsərinin növləri arasında fərqlər əsərlərin qorunması məsələsində az olmayan rol oynayır. Belə ki, həmin fərqlər əsərlərin müəlliflik hüquq normaları ilə qorunması zamanı nəzərə alınır.

Yaradıcılıq əsərinin ayrı-ayrı növlərə bölünməsinin həm də əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin növlər arasında qorunma qabiliyyəti olan və qorunma qabiliyyəti olmayan əsərlərin dairəsi müəyyənləşdirilir. Məhz əsərin növləri imkan verir ki, hansı əsərlər hüquqi mühafizə ilə təmin edilir, hansı əsərlər isə təmin olunmur.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri

Bütün əsərlərin məzmunu elmi-texniki ideyalardan (fikirlərdən) və ya ədəbi-bədii obrazlardan ibarətdir ki, həmin ideya (fikir) və obrazlar obyektiv gerçəkliyi əks

etdirir. Bu baxımdan, yeni **əsin məzmunu kimi əlamət** baxımından bütün əsərlər üç növə bölünür:

- elm əsərlərinə;
- ədəbiyyat əsərlərinə;
- incəsənət əsərlərinə.

Müəlliflik qanunvericiliyi müəlliflik hüququnun elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə aid edilməsi kimi vacib prinsipdən çıxış edir. Bu prinsipin mənası ondan ibarətdir ki, müəlliflik hüququ institutu ilə yalnız elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Həmin prinsip mahiyyətə, əsərin qorunma şərtlərindən (əlamətlərindən) biri sayılır.

Elm əsərləri (elmi əsərlər) dedikdə, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin elə

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 6-cı maddəsi.

nəticələri başa düşülür ki, həmin nəticələrin məzmunu elmi-texniki ideyalardan (fikirlərdən) və elmi anlayışlardan ibarətdir. Əsərin məzmununu təşkil edən elmi-texniki ideyalar (fikirlər) və anlayışlarda sistemləşdirilmiş obyektiv biliklər (elmi biliklər) ifadə olunur. Elmi əsərlərə **elmi ədəbiyyat əsərləri** də deyilir.

Ədəbiyyat əsərlərinə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onlar iki mənada işlədilir: geniş mənada; məhdud mənada.

Geniş mənada ədəbiyyat əsərləri dedikdə, müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan və filoloji (dil) formada ifadə edilən bütün əsərlər başa düşülür. Bu baxımdan onlar özündə filoloji (dil) formada ifadə olunan istənilən əsəri əhatə edir: ədəbi-bədii əsərləri (ədəbi-bədii ədəbiyyatı); elmi əsərləri (elmi ədəbiyyatı); tədris əsərlərini (tədris ədəbiyyatını); publisistik əsərləri (publisistik ədəbiyyatı); fəlsəfi əsərləri (fəlsəfi ədəbiyyatı); informasiya əsərlərini (informasiya ədəbiyyatını) və s.¹

Məhdud mənada ədəbiyyat əsərləri dedikdə isə filoloji (dil) formada ifadə olunan bədii əsərlər başa düşülür². Müəlliflik hüququ barədə qanunun 5-ci maddəsinə görə müəlliflik hüququnun qoruduğu və şamil olunduğu ədəbiyyat əsərlərini məhz bu mənada başa düşmək lazımdır. Ayrı cürə də ola bilməz. Məsələ burasındadır ki, bədii əsərlərin adı əsər növlərini müəyyən edən siyahıda çəkilir. Amma bədii əsərlər müəlliflik hüququ ilə qorunan geniş yayılmış əsərlərdən olub, müəlliflik hüququnun obyektii sayılır. Bədii yaradıcılıq sahəsi müəlliflik hüquq institutunun hüquqi mühafizə predmetində başlıca yerlərdən birini tutur ki, bədii əsərlər həmin sahənin əsası təşkil edir. Ola bilməz ki, qanunverici əsərin növlərinin siyahısını verərkən bədii əsərləri nəzərə almasın, onu hüquqi mühafizə sferasından çıxartsın və müəlliflik hüququnun obyektii hesab etməsin. Haqlı və əsaslı olaraq güman etmək olar ki, müəlliflik hüququnun obyektii olan əsərlər sırasına ədəbiyyat əsərlərini daxil etməklə, qanunverici məhz bədii əsərləri nəzərdə tutmaq niyyətində olmuşdur³. Dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, **məhdud mənada ədəbiyyat əsərləri «bədii əsərlər» anlayışı ilə əhatə olunur⁴.**

Bədii əsərlər dedikdə, məzmunu ədəbi-bədii obrazlardan ibarət olan əsərlər başa düşülür. Onlar da həm geniş, həm də məhdud mənada başa düşülür. **Geniş mənada bədii əsərlər** dedikdə, bədii yaradıcılıq sahəsinə aid olan bütün əsərlər başa düşülür. Bu mənada o, özündə incəsənət əsərlərini də (musiqi əsərlərini, heykəltəraşlıq əsərlərini, arxitektura əsərlərini, fotoqrafiya əsərlərini, dram əsərlərini, kino və teleəsərləri və s.) birləşdirir.

Məhdud mənada bədii əsərlər dedikdə, məzmunu ədəbi obrazlardan ibarət olan bədii yaradıcılıq əsərləri başa düşülür. Bu mənada o, özündə incəsənət

¹ Geniş mənada ədəbiyyat dedikdə, ictimai əhəmiyyətə malik olan bütün ədəbiyyat əsərləri başa düşülür (Краткая литературная энциклопедия. Том 4. М., 1967, с. 219).

² Məhdud mənada ədəbiyyat dedikdə, ədəbiyyatın digər növlərindən (elmi, fəlsəfi, informasiya və s. növlərindən) keyfiyyətcə fərqlənən bəzi ədəbiyyat başa düşülür, bu mənada ədəbiyyat söz sənətinin yazılı formasıdır (Краткая литературная энциклопедия. Том 4. М., 1967, с. 219).

³ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 125.

⁴ Іoffe O.S. isə əksinə, ədəbiyyat əsərlərini bədii əsərin bir növü hesab edir (O.S. Іoffe Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 23).

nət əsərlərini birləşdirmir. Roman, povest, hekayə, şer, poema və digərləri məhdud mənada bədii əsərlərə misal ola bilər. Məhdud mənada bədii əsərlər **ədəbi əsərlər** adlanır.

Məzmunu bədii obrazlardan ibarət olan və ədəbi əsərlər istisna olmaqla, bədii yaradıcılıq əsərlərinə **incəsənət əsərləri** deyilir. Onlara aiddir: musiqi əsərləri, arxitektura (memarlıq) əsərləri; qrafika əsərləri; heykəltaraşlıq əsərləri; rəngkarlıq (rəssamlıq) əsərləri; kino əsərləri (kinofilmlər); teleəsərlər (televiziya filmləri) və s.

Ədəbi əsərlərə (məhdud mənada bədii əsərlərə) və incəsənət əsərlərinə **bədii yaradıcılıq əsərləri** (geniş mənada bədii əsərlər) deyilir.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri birlikdə **müəlliflik əsərləri** adlanır. Bu, onların ümumi adıdır. Müəlliflik əsərləri isə yaradıcılıq əsərləri sırasına daxildir.

Musiqi əsərləri odur ki, onların məzmunu harmoniya və ritmlərin vasitəsilə melodiyalarda ifadə olunur. Balet, opera, simfoniya, fantaziya, operetta, kantata və s. musiqi əsərlərinə misaldır. Melodiya musiqi əsərlərinin elementlərindən biridir. Onun surətini müstəqil surətdə çıxarmaq mümkündür. Buna görə də melodiya hüquqi mühafizə sferasına daxildir¹. Lakin o, müstəqil surətdə qoruna və hər hansı xüsusi hüquqi mühafizə ilə təmin oluna bilməz². Müəlliflik hüququ ilə tam və bütöv halında musiqi əsərinin özü qorunur; əsərin tərkibində isə melodiya da daxil olmaqla onu təşkil edən elementlər mühafizə edilir³. Deməli, melodiya musiqi əsərinin əsas elementi olsa da, müəlliflik hüququnun müstəqil obyektini sayılmır.

Arxitektura (memarlıq) əsərləri dedikdə, eskiz, plan və çertyojlarla ifadə olunan və tikinti metodu ilə həyata keçirilən əsərlər başa düşülür. Bu növ əsərlərin iki tərəfi vardır: bədii tərəfi; maddi tərəfi. Arxitektura əsərlərinin maddi tərəfi adamların maddi ehtiyacını, bədii tərəfi isə bədii tələbatını təmin etməkdən ibarətdir. Onların məhz bədii tərəfi müəlliflik hüququ ilə qorunur.

Qrafika əsəri incəsənət əsərləri sırasına daxil olub, təsviri sənət əsərinin bir növü sayılır. Xətlərin vasitəsilə ifadə olunan əsərlərə qrafika əsərləri deyilir.

Heykəltaraşlıq əsəri də incəsənət əsərinin bir növü hesab edilir. Fəzavi (həcmli) formada ifadə edilən əsər heykəltaraşlıq əsəri adlanır.

İncəsənət əsərləri sırasına **rəngkarlıq (rəssamlıq) əsərləri** də aid olunur. Rəngkarlıq (rəssamlıq) əsərləri dedikdə, rəng və boyaların, necə deyərlər, dili ilə ifadə olunan əsərlər başa düşülür.

Xoreoqrafiya əsərləri və pantomimalar incəsənət əsərinin növü kimi tanınır. Məzmunu bədən hərəkətinin (rəqsin, mimikanın) köməyi ilə ifadə olunan əsərlərə xoreoqrafiya və pantomimalar deyilir. Bu növ əsərlər müəlliflik hüququnun müstəqil obyektidir. Müəlliflik hüququ xoreoqrafiya əsərlərini o halda hüquqi mühafizə ilə təmin edir ki, bu əsəri yaradan şəxslər kütləvi ifa olunmuş,

¹ Bəzi müəlliflərin fikrincə, melodiya hüquqi cəhətdən qorunmur (Антимонов Б.С., Флейшцун Е.А. Авторское право. М., 1957, с. 86).

² Müəlliflərdən *N.A. Zilberşteyn* göstərir ki, melodiya müəlliflik hüququnun obyektini olub, müstəqil surətdə qorunmalıdır. Bu, dəqiq söylənilməyən fikirdir (*Зильберштейн Н.А. Авторское право на музыкальное произведение. М., 1960, с. 19-20*).

³ *Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1961, с. 139.*

lakin heç bir yerdə qeydə alınmamış əsərə öz müəlliflik hüququnu sübuta yetirə bilsin. Məsələ burasındadır ki, xoreoqrafiya əsərlərinin çoxunun hər hansı maddi obyektə qeydə alınmadan surətini çıxarmaq mümkündür.

Fotoqrafiya əsəri təsviri incəsənət əsəri sayılır. Gerçəkliyin statik vəziyyətdə şəklini əks etdirən əsərlərə fotoqrafiya əsərləri deyilir. Əvvəllər fotoqrafın əməyi yaradıcılıq (əqli) fəaliyyət yox, texniki fəaliyyət hesab edilirdi. Məhz bu səbəbdən fotoqrafiya təsviri incəsənət əsəri kimi tanınmır və müəlliflik hüququ ilə qorunmurdu.

Lakin məsələyə diqqətlə yanaşıldıqda məlum oldu ki, fotoqrafın əməyi texniki fəaliyyət yox, yaradıcılıq (əqli) fəaliyyəti, bu fəaliyyətin nəticəsi isə əsərdir. Buna görə də həm 1964-cü il MM-i, həm də müəlliflik hüququ haqqında qanun fotoqrafiyanı müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərlər sırasına aid etmişdir.

Dram əsərlərinin əsas təyinatı səhnədə tamaşaya qoyulmaqdan (kütlevi ifa olunmaqdan) ibarətdir. Mətni personajın dialoqu və monoloqundan ibarət olan əsərlərə dram əsərləri deyilir. Onlar **ədəbi əsərlər sırasına daxildir**. Digər tərəfdən, dram əsərləri **səhnə əsəri** hesab edilir.

Musiqili-dram əsərləri də səhnə əsəri sırasına aid olunur. Belə ki, həmin əsərlərin əsas təyinatı səhnədə ifa olunmaqdan ibarətdir. Bu növ səhnə əsərləri özündə bir tərəfdən musiqi və mətni (**opera, operetta**), digər tərəfdən, musiqi və rəqsi (**balet**) tam vahid halında birləşdirir. Musiqi və mətni birləşdirən əsər **mətnli musiqi əsəri**, musiqi və rəqsi birləşdirən əsər isə **mətnsiz musiqi əsəri** adlanır. Deməli, musiqili-dram əsərləri bir tərəfdən səhnə əsəri, digər tərəfdən musiqi əsəri sırasına aiddir.

Audiovizual əsərlər barəsində xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. Onlar incəsənət əsərinin bir növüdür. Həmin əsərlərin hüquqi rejimi qanunla müəyyən edilir. Belə ki, müəlliflik hüququ barədə qanunun 12-ci maddəsi məhz bu məsələyə həsr edilmişdir.

Audiovizual əsər dedikdə, bir-biri ilə əlaqəli olub hərəkət təsəvvürü doğuran və müvafiq texniki qurğuların köməyi ilə görmə (eşitmə) əsasında auditoriya tərəfindən dərk edilmək (qavranılmaq, başa düşülmək) üçün nəzərdə tutulan, təsvirlər silsiləsindən ibarət olan əsər başa düşülür. Bu növ əsərlərə aiddir:

- kinematografiya əsərləri (**kino əsərləri**);
- kinematografiya vasitələrinə bənzər vasitələrlə ifadə edilmiş digər əsərlər (**teleəsərlər, videoəsərlər**).

Kino əsərlərinə, teleəsərlərə və videoəsərlərə isə aiddir: kinofilmlər (bədi filmlər, sənədli filmlər, elmi-kütləvi filmlər, cizgi filmləri və s.), telefilmlər; video-filmlər, slayd filmləri, diafilmlər, digər kino və teleəsərlər.

Audiovizual əsərlər kompleks-sintetik əsərlər sırasına aiddir. Belə ki, bu növ əsərlərin yaradılmasında həm ssenari müəllifinin, həm rejissorun, həm rəssamın, həm operatorun, həm də bəstəkarın əməyi iştirak edir. Buna görə də audiovizual əsərin müəllifi bir yox, bir neçə şəxsdən ibarətdir. Əsərin müəllifi hesab edilir: quruluşçu rejissor; ssenari müəllifi; quruluşçu rəssam; quruluşçu operator; bəstəkar (xüsusi olaraq audiovizual əsər üçün yaradılmış musiqili əsərin müəllifi).

Göründüyü kimi, audiovizual əsərlər bir sıra şəxslərin (rejissorun, rəssamın

və s.) **birgə yaradıcılıq əməyi və səyləri nəticəsində** yaranır. Buna görə də həmin şəxslərin tam və bütöv halda audiovizual əsərə müəlliflik hüququ əmələ gəlir.

Teleəsərlər audiovizual əsərlərin ən geniş yayılmış yarımnovlərindən biridir. Televiziyada göstərmək və nümayiş etdirmək üçün xüsusi olaraq yaradılan əsərlərə teleəsərlər deyilir. Aydın məsələdir ki, teleəsərlər audiovizual əsərlərin hüquqi rejiminə malikdir. Əvvəllər dərc olunan və televiziya tərəfindən yenidən işlənmədən istifadə olunan əsər teleəsər hesab edilirmi?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür əsərlər, məsələn, televiziya vasitəsilə göstərilən teatr tamaşaları, audiovizual əsərin əlamətlərinə uyğun gəlmədiyinə görə teleəsər statusu əldə etmir. Televiziyada göstərilməsi kimi xüsusiyyət həmin əsərlərin teleəsər hesab edilməsinə əsa vermir və onların istifadəsi üsulu sayılır.

Videoyazma audiovizual əsərlərin xüsusi xarakterli növüdür. Buna görə də onunla bağlı olan münasibətə audiovizual əsərin hüquqi rejimi tətbiq edilir.

Əsərlərin məzmununa görə bölünməsi böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu bölgü bu və ya digər növ əsərlə bağlı olan münasibətə tətbiq edilən xüsusi xarakterli müəlliflik hüquq normalarını və həmin münasibətlərin tabe olduğu hüquq rejimi müəyyənləşdirməyə imkan verir.

**Açıqlanmış və
açıqlanmamış
əsərlər**

Əsərin açıqlanması kimi əlamətə görə onun iki növü fərqləndirilir:

- açıqlanmış əsərlər;
- açıqlanmamış əsərlər.

Əsərin açıqlanması dedikdə, müəllifin razılığı ilə həyata keçirilən elə bir hərəkət başa düşülür ki, bu hərəkət nəticəsində əsər ilk dəfə olaraq kütləyə (auditoriyaya) çatdırılır, kütlə (auditoriya) tərəfindən dərk edilir və başa düşülür. Məsələn, alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın kitabxanaya verilməsi və ya rəssamın çəkdiyi şəklın sərgidə nümayiş etdirilməsi və ya yazıçının romanı nəşr etdirməsi və s. əsərin açıqlanmasına misaldır.

Əsər ümumi qaydaya görə, yalnız bir dəfə açıqlana bilər. Açıqlanma zamanı dairəsi müəyyən edilməyən şəxslər əsərlə tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Özü də əsər həm əvəzli (pullu), həm də əvəzsiz (pulsuz) açıqlana bilər.

Əsərin açıqlanması üsulları (formaları) müxtəlifdir. Müəlliflik hüququ haqqında qanun (4-cü maddə) onların **qəti və dəqiq yox, təxmini siyahısını** verir. Buraya daha geniş yayılmış üsullar (formalar) daxil edilməmişdir. Həmin üsullara (formalara) aiddir: əsərin dərc edilməsi; əsərin kütləvi nümayiş etdirilməsi; əsərin kütləvi ifa olunması; əsərin efirə verilməsi; digər üsullar (formalar).

Əsərin dərc edilməsi dedikdə, müəllifin razılığı ilə əsərin nüsxələrinin kütlənin (auditoriyanın) tələbatını ödəmək üçün dövriyyəyə buraxılması başa düşülür. Bu üsulla (forma ilə) əsasən ədəbiyyat və elm əsərləri açıqlanır.

Əsərin kütləvi nümayiş etdirilməsi dedikdə, əsərin orijinalının və ya nüsxəsinin bilavasitə və ya texniki vasitələrin (plyonkanın, slaydın, kadrın və digər qurğu və ya proseslərin) köməyi ilə ekranda göstərilməsi başa düşülür. Bu zaman ailə dairəsinə və ya ailənin yaxın tanışları sırasına daxil olmayan şəxslər əsərlə tanış olmaq imkanı əldə edir, onu dərk edir və başa düşürlər. Bu üsulla əsasən kinoəsərləri (kinofilmlər) və rəssamlıq əsərləri (məsələn, rəssamın

çəkdiyi şəkillər açıq sərgidə nümayiş etdirilir) açıqlanır.

Əsərin kütləvi ifa olunması dedikdə, əsərin həm canlı ifada, həm də müxtəlif qurğuların (proseslərin) köməyi ilə deklamasiya, oyun, oxu və başqa üsulla auditoriyaya (kütləyə) təqdim olunması başa düşülür. Bu zaman ailə dairəsinə və ya ailənin yaxın tanışları sırasına daxil olmayan şəxslər əsərlə tanış olmaq imkanı əldə edirlər, onu dərk edir və başa düşürlər. Bu üsulla əsasən musiqi və səhnə əsərləri (opera, operetta, balet və s.) açıqlanır.

Efirə vermək dedikdə, əsərin radio və televiziya vasitəsi ilə, o cümlədən peykların köməyi ilə kütləyə çatdırılması başa düşülür. Əgər əsər kabel televiziya kanalı vasitəsi ilə göstərilərsə, bu, əsərin açıqlanması hesab edilmir.

Açıqlanmış əsərlər odur ki, onlar müxtəlif açıqlanma üsullarının (formalarının) vasitəsi ilə ilk dəfə olaraq kütləyə (auditoriyaya) çatdırılır. Məsələn, nəşr edilmiş (çapdan çıxmış) roman açıqlanmış əsərə misal ola bilər.

Açıqlanmamış əsərlər dedikdə isə müəllifin razılığı ilə hər hansı açıqlama usulu vasitəsilə kütləyə (auditoriyaya) çatdırılmayan, lakin istənilən obyektiv formada mövcud olan əsərlər başa düşülür. Məsələn, müəllifin yazdığı romanın əlyazması açıqlanmamış əsərə misaldır. Bəstəkar tərəfindən ailə üzvləri qarşısında ilk dəfə ifa olunan üvertura, başa çatdırılan və hələlik heykəltaraşlıq emalatxanasında olan heykəl və s. bu növ əsərlər sırasına daxildir. **Açıqlanmamış əsərlər dərc olunmayan, kütləvi ifa edilməyən, kütləvi ifa olunmayan, efirə verilməyən və s. əsərlərdir.**

Əsərlərin bu cür iki yere bölünməsinin praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu bölgü onu ifadə edir ki, açıqlanmış və açıqlanmamış əsərlərdən hər biri üçün ayrıca xüsusi hüquqi mühafizə rejimi müəyyən edilmişdir. Belə ki, açıqlanmamış əsərdən müəllifin razılığı olmadan hər hansı halda istifadə etmək qeyri-mümkün olub, istisna edilir. Açıqlanmış əsərlərə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, bu növ əsərlərdən müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik haqqı (qonoranı) verilmədən (ödənilmədən) istifadə etmək mümkündür. Buna əsərdən **sərbəst istifadə halları** deyilir ki, həmin hallar müəlliflik hüququ haqqında qanunda nəzərdə tutulmuşdur¹.

Müəlliflik hüququ ilə həm açıqlanmamış əsərlər, həm də açıqlanmış əsərlər qorunur.

Dərc olunmuş və dərc olunmamış əsərlər

Dərc edilməsi və ya istifadəyə buraxılması kimi əlamətə görə əsərlərin iki növü fərqləndirilir:

- dərc olunmuş əsərlər;
- dərc olunmamış əsərlər.

Əsərin göstərilən növlərinə anlayış verməmişdən əvvəl, aydınlaşdıraq ki, əsərin dərc edilməsi dedikdə nə başa düşülür? Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin dərc edilməsi əsərin açıqlanmasına yaxın olan anlayışdır. Lakin onlar mənaca üst-üstə düşmürlər.

Əsərin dərc edilməsi əsərin açıqlanmasının xüsusi halıdır². Daha dəqiq söyləsək, əsərin açıqlanmasının müxtəlif üsulları (formaları) vardır ki, əsərin dərc

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 17-24-cü maddələr

² Гаеврой Э П Комментарий к закону об авторском праве и смежных правах. М., 1996. с 30

edilməsi onlardan biridir.

Deməli, əsərin dərc edilməsi bütün hallarda əsərin açıqlanması hesab edilir. Amma əsərin açıqlanması həmişə əsərin dərc edilməsi demək deyil. Belə ki, əsərin açıqlanmasının əsərin dərc edilməsindən başqa, digər üsulları (formaları) da vardır. Bu isə o deməkdir ki, əsərin açıqlanması əsərin dərc edilməsinə nisbətən daha geniş anlayışdır.

Əsərin dərc edilməsi dedikdə, müəllifin razılığı ilə əsərin kütlənin (auditoriyanın) tələbatını ödəmək üçün dövriyyəyə buraxılması başa düşülür¹. Bununla əsər istifadəyə buraxılır. Buna görə də əsərin dərc edilməsi **əsərin istifadəyə buraxılması** deməkdir.

Əsərin dərc edilməsi əsərin surətinin hər hansı maddi formada çıxarılması və onun nüsxələrinin qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə təqdim olunmasıdır².

Dərc edilmiş (istifadəyə buraxılmış) əsərlər odur ki, onlar müəllifin razılığı ilə kütlənin (auditoriyanın) tələbatını ödəmək üçün dövriyyəyə buraxılır, habelə onlardan elektron informasiya sistemləri vasitəsi ilə istifadəyə imkan yaradılır. Məsələn, alimin yazdığı elmi əsər nəşr edilir (çapdan çıxır) və onun nüsxələri satılmaq üçün oxucu auditoriyasına təqdim olunur.

Əsərlər tirajlarla nəşr edilir. Tirajlar isə oxucu auditoriyasının tələbatı ilə müəyyənləşdirilir.

Dərc edilməmiş (istifadəyə buraxılmamış) əsərlər dedikdə, müəllifin razılığı ilə kütlənin (auditoriyanın) tələbatını ödəmək üçün dövriyyəyə buraxılmayan, habelə elektron informasiya sistemləri vasitəsi ilə istifadə oluna bilinməyən əsərlər başa düşülür. Məsələn, dramaturqun yazdığı dram əsərinin əlyazması bu növ əsərə misal ola bilər.

Əsərlərin dərc olunmuş və dərc olunmamış əsərlərə bölünməsinin vacib hüquqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər iki növ əsər müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur. Amma dərc olunmamış əsərlərin müəlliflik hüququ ilə qorunması mütləq xarakter daşıyır. Bu, o deməkdir ki, bu növ əsərlərdən müəllifin razılığı olmadan hər hansı halda istifadə etmək olmaz. Dərc olunmuş əsərlərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlardan müəlliflik hüququ haqqında qanunda nəzərdə tutulan hallarda müəllifin razılığı olmadan istifadə oluna bilər. Məsələn, maraqlı hər hansı şəxs müəllifin razılığı olmadan dərc edilmiş əsərdən informasiya, tədris, elmi, tədqiqat və digər məqsədlər üçün istifadə edir³. Belə hal hüquq pozuntusu sayılır.

**Əsas və
törəmə əsərlər**

Müstəqil olmaq kimi əlamətə görə əsərlərin iki növü fərqləndirilir:

- **əsas əsərlər;**
- **törəmə əsərlər.**

Əsas əsərlər dedikdə, təkrarolunmazlığı, nadirliyi (unikallığı) və orijinallığı ilə fərqlənən, müəllifin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinin məhsulu olan və müstəqil surətdə yaradılan əsərlər başa düşülür. Bu növ əsərlərin taleyi və müqəddarət başqa hər hansı əsərdən asılı deyil. Buna görə də onlara **müstəqil və ya**

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

² Bax: ст. VI Всемирной Конвенции об авторском праве.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 19-cü maddəsi.

asılı olmayan əsərlər deyilir. Əsas əsərlər başqa əsərlərə oxşamaması, keyfiyyətcə yeni olması və təzəliyi (orijinallığı) ilə seçilir. Ona görə müəlliflik hüququ doktrinasında əsas əsərlərə **orijinal əsərlər** də deyilir.

Bildiyimiz kimi, əsərin ibarət olduğu elementlər iki yere bölünür: əsərin məzmununa aid olan elementlər (mövzu, ideya, süjet, material və s.); əsərin formasına aid olan elementlər (əsərin dili və obrazları). Müəlliflik hüququ ilə yalnız əsərin formasına aid olan elementlər qorunur ki, onlara qorunan elementlər deyilir. Əsas əsərlər məhz onların qorunan elementlərinin müəllifin özü tərəfindən yaradılması ilə xarakterizə olunur. Belə ki, əgər əsərin qorunan elementlərini müəllifin özü yaradarsa, o, əsas əsər hesab edilir. Bundan əlavə, başqa əsərin məzmununa aid olan elementlərdən (onlar müəlliflik hüququ ilə qorunmur və buna görə də qorunmayan elementlər adlanır) yaranan, lakin yeni formaya malik olan əsər əsas əsər kimi tanınır. Məsələn, A.S.Puşkinin «Yevgeni Onegin» poeması əsasında bəstəkar Çaykovski eyniadlı opera yaratmışdır. Bəstəkar F.Əmirov C.Cabbarlının «Sevil» dram əsəri əsasında eyniadlı opera yaratmışdır.

Əsas əsərlə üzvi surətdə bağlı olan, əsasən onun qorunan elementlərindən istifadə edilməklə yaradılan, lakin yeni xarici formaya (dilə) malik olan əsərlərə **törəmə əsərlər** deyilir. Bu növ əsərlər əsas əsər əsasında yaradıldığına və ondan törədildiyinə görə **asılı əsərlər** də adlanır. Onların taleyi əsas əsərlərdən asılıdır. Törəmə əsərə misal olaraq tərcümə əsərini misal göstərmək olar. Belə ki, hər hansı əsər başqa dilə tərcümə edilir. Burada başqa dilə tərcümə olunan əsər əsas (orijinal) əsər hesab edilir, o biri isə tərcümə əsəri sayılır.

Tərcümə əsəri də müəlliflik hüququnun obyektinə olub, hüquq normaları ilə (müəlliflik hüquq institutu ilə) qorunur. Törəmə əsərin müəllifi də yaratdığı əsərə müəlliflik hüququndan istifadə edir. Törəmə əsər yalnız üç şərthə əməl olunanda qoruna bilər. Onlara **törəmə əsərin qorunma şərtləri** deyilir.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, törəmə əsər əsas əsərlə müqayisədə **yaradıcılıq baxımından müstəqil olmalıdır**. Bu şərtə o halda əməl olunmuş hesab edilir ki, törəmə əsər yeni xarici formada ifadə olunsun.

İkinci şərtə görə, törəmə əsərin yaradılmasına **əsas əsərin müəllifi razılıq verməlidir**. Bu razılıq törəmə əsər yaratmaq üçün müəllifə əsas əsərdən istifadə etmək hüququ verir. Tərəflərin razılaşması müəlliflik müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Üçüncü şərtə görə, törəmə əsərin müəllifi əsas (orijinal) əsərin müəllifinin hüquqlarını gözləməli, onlara toxunmamalı və zərər vurmamalıdır. Əgər bu hüquqlar pozularsa, onda törəmə əsər müəlliflik hüququ ilə qorunmur və onun müəllifinin hüquqları müdafiə ilə təmin edilmir.

Göstərilən şərtlərə cavab verdikdə törəmə əsərlər müəlliflik hüququnun obyektinə olan əsərlər sırasına daxil edilir¹.

Törəmə əsərlərə aiddir:

- tərcümə (əsərin orijinal dilindən doğru-dürüst, təhrif olunmamış şəkildə başqa dilə çevrilməsi);

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 6-cı maddəsi.

- dəyişdirmə (yaradıcılıq vəzifəsinə uyğun olaraq əsərin orijinalı əsasında onun başqa şəkllə salınması yolu ilə törəmə əsər yaradılması, məsələn, dram əsəri əsasında ssenari yazan səhnədə oxunmaq üçün törəmə əsər yaradır);
- annotasiya (əsərin mövzusunun qısaca məzmununu, məqsədini və təyinatını ifadə edir);
- referat (əsərin qısaca şərhı və faktiki əsası);
- xülasə (əsərin yeniliyi barədə nəticə; nəşrin mətn hissəsinin axırında yerləşir);
- icmal;
- iqtibaslar;
- aranjema (musiqi əsərinin orkestrin və ya musiqi alətinin tələblərinə və ya müğənninin səs diapazonuna uyğun hala salınması);
- səhnələşdirmələr (bir qayda olaraq, nəsr və ya poeziya əsərlərinin səhnə üçün yenidən işlənilməsi).

Əsərlərin əsas və törəmə əsərlərə bölünməsinin vacib praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, onların hər biri üçün ayrıca hüquqi rejim müəyyən edilir. Əsas əsərdən istifadə olunması məsələsini onun müəllifinin özü təkbəşinə həll edir. Bu məsələ onun müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Həmin məsələ barəsində müəllifin **inhisar hüququ** vardır.

Törəmə əsərin hüquqi rejiminə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, törəmə əsərdən istifadə etmək üçün **əsas əsər müəllifinin** (həmin əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin) razılığını almaq tələb olunur.

Törəmə əsərlər (tərcümələr, aranjemalar və s.) orijinal (əsas) əsərlər kimi orijinal əsərin müəllifinin hüquqlarına zərər vurulmadan, bir bərabərdə qorunur¹.

Xidməti (qulluq) və xidməti olmayan əsərlər

- xidməti əsərlər;
- qeyri-xidməti əsərlər.

Əsərlərin xidməti və qeyri-xidməti əsərlərə bölünməsinin praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu, nəinki nəzəri, həm də praktiki maraq doğuran məsələdir. Belə ki, müəlliflik hüququ xidməti əsərlər üçün ayrıca, **xüsusi hüquqi mühafizə rejimi** müəyyən edir. Bu növ əsərlərin hüquqi rejiminin əsas xüsusiyyətləri müəlliflik hüququ barədə qanunun 13-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

O ki qaldı qeyri-xidməti əsərlərə, bu əsərlərə **ümumi hüquqi mühafizə (qorunma) rejimi** şamil edilir.

Xidməti əsərlər dedikdə, müəllifin öz xidməti (qulluq) vəzifəsinə və ya işgötürənin xidməti (qulluq) tapşırığını yerinə yetirmək qaydasında yaratdığı əsərlər başa düşülür. Məsələn, ali məktəb müəssisəsinin (məsələn, universitetin) ştat müəlliminin (aliminin) həmin müəssisənin aylıq elmi əsərlər məcmu-

¹ Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений. Женев, 1990, с. 17.

əsində məqaləsi (ələri) dərc olunur. Başqa bir misalda qəzet redaksiyasının ştatda olan əməkdaşı (jurnalist) vaxtaşın çıxan qəzetdə məqalə (ələr) dərc etdirir. Daha başqa misalda universitetin ştat müəllimi (professor) qulluq (xidmət) tapşırığını yerinə yetirmək qaydasında dərslük yazır.

Xidməti əsərlər əsasən müəllifin (işçinin) öz qulluq (xidməti) vəzifəsini yerinə yetirmək qaydasında yaradılır. İşçinin (müəllifin) qulluq (xidməti, əmək) vəzifəsi isə müəyyən edilir: təşkilat, idarə və müəssisənin təsis sənədləri ilə (nizamnaməsi və ya əsasnaməsi ilə); qurumun struktur bölmələri barədə əsasnamələrlə; vəzifə (qulluq) təlimatları ilə.

Xidməti əsərlər başlıca olaraq qəzet və jurnal redaksiyasının, kinostudiyasının, radioverilişi təşkilatlarının və digər qurumların işçiləri (əməkdaşları) tərəfindən yaradılır. Əsəri yaradan şəxs həmin qurumlardan biri ilə əmək münasibətində olub, onun ştatında olan işçilər sırasına daxil edilir. Bir sözlə, əsəri ştatda olan işçi (əməkdaş) yaratmalıdır. Özü də əsərin yaradılması bilavasitə onun qulluq (xidməti, əmək) vəzifəsi ilə bilavasitə bağlı olmalıdır. Əgər bağlı olmazsa, əsər xidməti əsər sayılmır.

Digər tərəfdən, xidməti əsərlər həm də işçinin işəgötürənin qulluq (xidməti) tapşırığını yerinə yetirməsi nəticəsində yaranı bilər. Qulluq (xidməti) tapşırığı dedikdə, işəgötürənin onunla əmək münasibətində olan işçiyə müəyyən bir əsərin yaradılmasını (ümumiyyətlə, hər hansı işin görülməsini) həvalə etməsi başa düşülür. Qulluq tapşırığını işəgötürən adından onun hər hansı orqanı verir. O, işəgötürənin əmri və ya sərəncamı ilə rəsmiləşdirilir. Əsər yalnız o halda xidməti əsər statusu əldə edə bilər ki, qulluq (xidməti) tapşırığının məzmunu məhz əsər yaratmaqdan ibarət olsun.

İşəgötürən dedikdə, işçilərlə əmək müqaviləsi (kontraktı) bağlamaq, ona xitam vermək, yaxud onun şərtlərini dəyişdirmək hüququna malik mülkiyyətçi və ya onun təyin (müvəkkil) etdiyi müəssisənin rəhbəri, səlahiyyətli orqanı, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs başa düşülür. O, əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq işçi ilə əmək (xidməti, qulluq) münasibətində olan şəxsdir. Lakin əmək münasibətləri fakti özlüyündə onu ifadə etmir ki, müəllif tərəfindən bu dövrdə yaradılan bütün əsərlər xidməti (qulluq) əsər sayılır.

İşçi dedikdə isə işəgötürənlə fərdi qaydada yazılı əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq müvafiq iş yerində haqqı ödənilməklə çalışan fiziki şəxs başa düşülür. O, öz əmək funksiyasını, yəni əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan vəzifə (peşə) üzrə işləri (xidmətlər) yerinə yetirən şəxsdir.

Xidməti əsərə müəlliflik hüququ xidməti əsəri yaradan işçiyə – müəllifə məxsusdur. Belə ki, xidməti əsərin müəllifi onu yaradan işçi hesab edilir. Amma buna baxmayaraq, xidməti əsərdən istifadəyə müstəsna hüquq işəgötürənə məxsusdur. Bu cəhəti ilə xidməti əsərlər qeyri-xidməti əsərlərdən fərqlənir. Məsələ burasındadır ki, qeyri-xidməti əsərdən istifadəyə müstəsna hüquq onun müəllifinə məxsusdur. Müəllif həmin növ əsər barəsində bütün kompleks hüquqlara (həm şəxsi, həm də əmlak hüquqlarına) malikdir.

Qeyri-xidməti əsərlər odur ki, onlar xidməti vəzifəsini, yaxud işəgötürənin xidməti tapşırığını yerinə yetirmək nəticəsində yaranmır.

Əsərin digər növləri

Mürəkkəb (qatışıq) əsərlər müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərlərin bir növü hesab edilir. Bu növ əsərlər müəlliflik hüququnun obyektii sayılır.

Mürəkkəb (qatışıq) əsərlərə müqabil olan əsər növü sadə əsərlər adlanır.

Sadə əsərlər odur ki, onlar yalnız bircə şəxs tərəfindən yaradılır. Məsələn, M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» hekayəsi, Ü.Hacıbəyovun «Koroğlu» operası, S.Vurğunun «Vaqif» dramı və s. sadə əsərlər sırasına aiddir.

Mürəkkəb quruluşa malik olan əsər isə **mürəkkəb (qatışıq) əsər** adlanır. Onun iki növü fərqləndirilir: düzəltmə əsər; kollektiv əsər.

Düzəltmə əsər dedikdə, materialların seçilməsi və ya düzümü şəklində olan yaradıcılıq əməyinin nəticəsi başa düşülür. Bu növ əsərə aiddir: məcmuələr (ensiklopediyalar, antologiyalar, məlumat bazaları); digər məcmuələr.

Düzəltmə əsərlər müəyyən bir şəxs (müəllif) tərəfindən tərtib olunmaq yolu ilə yaradılır. Ona görə də bu növ əsər **tərtib olunmuş əsər** və ya **tərtibatçılıq əsəri** də adlanır.

Kollektiv əsər dedikdə, fiziki və ya hüquqi şəxsin təşəbbüsü üzrə və rəhbərliyi altında onun öz adı ilə nəşr edilmək şərti ilə iki və ya daha çox fiziki şəxsin yaratdığı əsər başa düşülür. Bu növ əsərə aiddir: qəzetlər; jurnallar; dövrü və davamı olan elmi əsərlərin məcmuələri; ensiklopedik lüğətlər; ensiklopediyalar və digər dövrü nəşrlər.

Əsərlərin sadə və mürəkkəb əsərlər adlı iki yere bölünməsinin vacib praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, sadə əsərlərlə bağlı olan münasibətlərə ümumi hüquqi mühafizə (qoruma) rejimi tətbiq edilir. Mürəkkəb (qatışıq) əsərlərə isə xüsusi hüquqi mühafizə rejimi şamil olunur. Müəlliflik hüququ haqqında qanunun 10-cu maddəsi düzəltmə və kollektiv əsərlərin hüquqi rejimini müəyyən edir.

Düzəltmə əsərə daxil ola bilər: müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərlər; müəlliflik hüququnun obyektii olmayan və qorunmayan əsərlər (məsələn, xalq yaradıcılığı əsərləri, rəsmi sənədlər və s.); müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti keçmiş (ötmüş) əsərlər və buna görə də qorunmayan əsərlər.

Düzəltmə əsərə daxil olan materiallar **müstəqil surətdə işlənilməli, seçilməli, sistemləşdirilməli və ya düzlənməlidir**. Bu, düzəltmə əsərin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olmasını şərtləndirən **əsas əlamətdir**.

Düzəltmə əsərə daxil edilən əsərlər müəlliflik hüququ ilə qorunmayan əsərlər sırasına daxil edilə bilər. Lakin bu hal düzəltmə əsərin qorunmasına mane ola bilməz. Məsələ burasındadır ki, düzəltmə əsərlərə (toplulara, külliyyatlara, məcmuələrə) müəlliflik hüququ onlara daxil edilən əsərlərin müəlliflik hüququ ilə mühafizə edilməsindən asılı olmayaraq qorunur¹.

Şərikli əsər müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər növlərindən biridir. İki və daha çox şəxsin birgə əməyi ilə yaradılan əsərə **şərikli əsər** deyilir. Bu növ əsərə bağlı olan münasibətlərə xüsusi hüquqi mühafizə rejimi tətbiq edilir ki, həmin rejim müəlliflik hüququ barədə qanunun 9-cu maddəsi ilə müəyyən edilir.

Şərikli əsərin özünün iki növü fərqləndirilir: bölünməz şərikli əsər; bölünən şərikli əsər. Bu növ şərikli əsərlərdən hər biri üçün ayrıca **istifadə rejimi mü-**

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi

ayyən edilmişdir.

Bölünməz şərikli əsərlər o əsərlərdir ki, onlar bütöv və ayrılmaz olub, müstəqil əhəmiyyətə malik olan ayrı-ayrı hissələrdən ibarət deyil. Məsələn, Qasımov və H.Seyidbəylinin «Uzaq sahillərdə» povesti bu növ şərikli əsərə mısaldır.

Müstəqil əhəmiyyətli ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olan əsərlərə **bölünən şərikli əsərlər deyilir**. Məsələn, ali məktəb müəssisəsinin hər hansı kafedrasının əməkdaşlarının (professor-müəllim heyətinin) kollektiv əməyinin nəticəsi olan dərslik bu növ şərikli əsərə misal ola bilər ki, onun fəsilərini ayrı-ayrı əməkdaşlar (müəlliflər) yazmışlar.

Bölünən şərikli əsərdən istifadə rejiminin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil əhəmiyyətli hissələr (bölmələr, fəsilələr) əsərdən ayrılı və sərbəst şəkildə istifadə obyektinə ola bilər. Bölünməz şərikli əsərlər isə bu cür xüsusiyyətdən məhrumdur. Bu, aydın məsələdir.

§ 5. Müəlliflik hüququnun subyektləri

Müəlliflik hüquq subyektlərinin anlayışı, dairəsi və növləri

Əsərin yaradılması ilə **müəlliflik hüquq münasibəti** əmələ gəlir ki, o, mütləq xarakter daşıyır, yəni **mütləq hüquq münasibəti** sayılır: Bu münasibətin bir tərəfində müəllif, digər tərəfində isə ona qarşı duran və passiv funksiya yerinə yetirən **borclu şəxslər («hamı və**

hər kəs») dururlar. Borclu şəxslərin («hamı və hər kəs») üstünə müəllifin yaratdığı əsərə qəsd edən hər hansı hərəkətdən çəkinmək vəzifəsi düşür.

Müəllif isə müəlliflik hüquq münasibətində **səlahiyyətli şəxs** qismində çıxış edir. Əsərə subyektiv müəlliflik hüququ məhz ona məxsusdur. Başqa sözlə desək, müəllif subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcısıdır. Buna görə o, müəlliflik hüquq münasibətinin iştirakçısı olmaqla müəlliflik hüququnun subyektinə hesab edilir.

Müəllifdən başqa, subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcıları digər şəxslər də ola bilərlər. Belə ki, müxtəlif hüquqi faktlar (müəlliflik müqaviləsi, vərəsəlik və s.) əsasında əsərə subyektiv müəlliflik hüququnun başqa şəxslərə keçməsi mümkündür. Həmin şəxslərə **əsərə subyektiv müəlliflik hüququnun digər sahibləri** deyilir. Onlar da subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcıları olduqlarına görə müəlliflik hüququnun subyektinə kimi tanınırlar.

Müəlliflik hüququnun subyektləri dedikdə, əsərə subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcıları başa düşülür. Müəlliflik hüququnun subyektləri o şəxslərdir ki, əsərə subyektiv müəlliflik hüququ məhz həmin şəxslərə məxsus olur. Onları iki kateqoriyaya bölmək olar:

- müəllifə;
- subyektiv müəlliflik hüququnun digər sahiblərinə.

Şübhəsiz, müəllif müəlliflik hüququnun əsas və başlıca subyektidir. Bu, həmişə məlum olan məsələdir. **Əsərin yaradılması kimi hüquqi fakt** imkan verir ki, müəllif müəlliflik hüququnun subyektinə olsun. O ki qaldı subyektiv müəlliflik hüququnun digər sahiblərinə, onlar müxtəlif hüquqi faktlar əsasında müəlliflik hüququnun subyektinə statusu əldə edirlər. **Müəlliflik müqaviləsi** həmin fakt-

lardan biridir. Belə ki, müəllif subyektiv müəlliflik hüququnu (müstəsna müəlliflik hüquqlarını) başqa şəxsə (məsələn, nəşriyyata) verə bilər. Bununla həmin şəxs subyektiv müəlliflik hüququnun sahibi (hüququ əldə edən şəxs) olur.

Hüquqi varislik subyektiv müəlliflik hüququnun başqa şəxslərə keçməsinə şərtləndirən digər hüquqi faktdır. Söhbət hər şeydən əvvəl, vərəsəlik kimi hüquqi faktdan keçir. Müəllifin vərəsələri bu cür hüquqi fakt (vərəsəlik) əsasında subyektiv müəlliflik hüququnun sahibi olur və subyekt kimi tanınırlar. Belə ki, subyektiv müəlliflik hüququnun (müstəsna müəlliflik hüquqlarının) vərəsəlik qaydasında keçməsinə qanun yol verir.

Qanunda ifadə olunan göstəriş subyektiv müəlliflik hüququnun əldə olunmasını şərtləndirən daha başqa hüquqi faktdır. Bu fakt əsasında müəyyən qurumları müəlliflik hüququnun subyektı olurlar. Başqa sözlə desək, müvafiq qurumlar qanunda ifadə olunan göstəriş əsasında (qanuna görə) subyektiv müəlliflik hüququnu əldə edirlər. Məsələn, qanun göstərir ki, Azərbaycan müəlliflərinin ictimai varidat dairəsinə aid edilən əsərlər dövlət varidatı elan edilə bilər¹. Belə halda əsərdə subyektiv müəlliflik hüququnun sahibi dövlət olur².

Beləliklə, əsərə subyektiv müəlliflik hüququ əsasən dörd hüquqi fakt əsasında əmələ gəlir. Həmin faktlar isə göstərdiyimiz kimi bunlardan ibarətdir:

- əsərin yaradılması faktı;
- müəlliflik müqaviləsi
- hüquqi varislik (vərəsəlik);
- qanunda ifadə olunan göstəriş.

Göstərilən hüquqi faktlar əsasında müəlliflik hüququnun subyektı rolunda həm fiziki şəxslər, həm bələdiyyələr, həm hüquqi şəxslər, həm də dövlət (Azərbaycan Respublikası) çıxış edə bilərlər. Fiziki şəxslər sırasına həm Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, həm əcnəbilər, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir.

Hüquq ədəbiyyatında müəlliflik hüququnun subyektləri iki yerə bölünür³:

- ilkin müəlliflik hüququnun subyektinə;
- törəmə müəlliflik hüququnun subyektinə.

İlkin müəlliflik hüququnun subyektı dedikdə, öz şəxsi (xüsusi) hərəkətinin köməyi və vasitəsi ilə əsərə müəlliflik hüququ əldə edən şəxs başa düşülür. Yalnız **əsəri yaradan müəllif (fiziki şəxs) ilkin müəlliflik hüququnun subyektı ola bilər**. Belə ki, əsərin müəllifi rolunda yalnız onu yaradıcı əməyi ilə yaradan fiziki şəxsin çıxışı etməsi mümkündür. Həqiqətən əsərin yaradıcısı konkret fiziki şəxs ola bilər. Bu bərədə qanunda birbaşa göstəriş vardır⁴. Bir sıra alimlər də məsələyə məhz bu cür yanaşaraq göstərilər ki, əsərin özünü

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 27-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

² Hüquq ədəbiyyatında söylənilən belə bir fikir dəqiqlikdən uzaqdır ki, şəxslər əsərin yaradılması və hüquqi varislik kimi faktlar əsasında müəlliflik hüququnun subyektı olurlar (*Табашников ИГ* Литературная, музыкальная и художественная собственность. СПб, 1878, с. 508-509).

³ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 27; *Гаврилов Э.П.* Вступительная статья/Закон об авторском праве и смежных правах. М., 1993, с. XII; *Гаврилов Э.П.* Советское авторское право. Основные положения. Тенденция развития. М., 1984, с. 114-132.

⁴ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

yaradılması ayrı-ayrı fiziki şəxslərin işidir¹ və buna görə də yalnız onlar ilkin müəlliflik hüququnun subyektı kimi tanına bilərlər².

Hüquqi şəxslərə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, bəzi alimlər onları da ilkin müəlliflik hüququnun subyektı hesab edirlər³. Biz isə bu fikri inkar edirik. Məsələ burasındadır ki, yaradıcılıq (əqli) qabiliyyətinə yalnız bioloji (fizioloji) – psixoloji (mənavi) varlıq (canlı varlıq) sayılan fiziki şəxslər (insan cinsindən olan varlıq) malik ola bilərlər. Hüquqi şəxslər isə qeyri-canlı qurumlar olub, belə əlamətdən məhrumdur. Yaradıcılıq (əqli) fəaliyyəti və hüquqi şəxslər bir araya sığmayan anlayışlardır.

Törəmə müəlliflik hüququnun subyektı dedikdə, özü əsər yaratmayan, lakin müxtəlif hüquqi faktlar əsasında ona subyektiv müəlliflik hüququ əldə edən şəxs başa düşülür. Söhbət **müəlliflik müqaviləsi, hüquqi varislik (vərəsəlik) və qanunda ifadə olunan göstəriş kimi hüquqi faktlar** əsasında subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcılarından gedir. Buna görə də həmin faktların vasitəsi ilə subyektiv müəlliflik hüququna sahib olan vərəsələr, hüquqi şəxslər, bələdiyyələr, dövlət (Azərbaycan Respublikası) və fiziki şəxslər törəmə müəlliflik hüququnun subyektları hesab olunurlar.

Müəlliflik hüququnun subyektlarının bir neçə növü fərqləndirilir:

- müəllif;
- şərikli müəlliflər;
- mürəkkəb (qatışıq) əsərlərin müəllifi;
- törəmə əsərin müəllifi;
- audiovizual əsərin istehsalçısı;
- işəgötürən;
- vərəsələr;
- dövlət (Azərbaycan Respublikası).

Müəllif müəlliflik hüququnun əsas subyektı kimi

Müəllif **müəlliflik hüququnun mərkəzi fiquru** sayılır. O, müəlliflik hüquq münasibətlərində subyekt qismində vacib və mühüm rol oynayır. Bu, onunla izah edilir ki, həmin münasibətlərin obyektı olan əsər bilavasitə müəllif tərəfindən yaradılır. Müəlliflik hüquq münasibətləri məhz obyekt kimi əsər barəsində və onunla bağlı olaraq əmələ gəlir. Şəxsi (qeyri-əmlak) və əmlak xarakterli müstəsna müəlliflik hüquqları məhz əsər barəsində yaranır. Əgər əsər olmazsa, onda nə müəlliflik hüquq münasibətləri, nə də müstəsna müəlliflik hüquqları əmələ gəlir.

¹ Bir sıra xarici ölkələrin müəlliflik hüququna görə müəllif dedikdə, əsərin yaradıcısından başqa, ilkin müəlliflik hüququnun digər sahibi də başa düşülür. Məsələn, müəlliflik hüququ qanun əsasında əmələ gələn təşkilat müəllif hesab edilir (Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 417).

² Məsələn, bax: *Гордон М.В.* Советское авторское право. М., 1955, с. 49-50; *Гаврилов Э.П.* Советское авторское право. М., 1955, с.125-132; *Савельева И.В.* Правовое регулирование отношений в области художественного творчества. М., 1986, с. 63-69; *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с. 171.

³ *Античюнов Б.С., Флейшиц Е.А.* Авторское право. М., 1957, с. 77; *Июффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 27; *Никитина М.И.* Авторское право на произведения науки, литературы и искусства. Казань, 1972, с. 2.

Müəllif dedikdə, əsərin yaradıcısı olan fiziki şəxs başa düşülür. O, əsəri yaradan şəxsdir (latınca «au(c)tor» – əsərin yaradıcısı)¹. Başqa sözlə desək, əsəri yaradan şəxs onun müəllifi sayılır. Nə hüquqi şəxslər, nə dövlət, nə də bələdiyyələr əsərin müəllifi ola bilərlər. Yalnız fiziki şəxslərin əsərin müəllifi olmaları mümkündür. Belə ki, ancaq fiziki şəxslər düşünmək və yaratmaq qabiliyyətinə malikdirlər². Digər tərəfdən, əsərin yaradılması əqli (yaradıcılıq) fəaliyyət tələb edir. Belə fəaliyyət ilə yalnız şüura və düşüncəyə malik olan fiziki şəxslər məşğul ola bilərlər. Əsər yaratmaq əqli-təfəkkür (yaradıcılıq) prosesidir. Musiqi bəsləyən, kitab yazan, heykəl ucaldan və s. fiziki şəxslər əsərin müəllifidir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar və mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər əsərin müəllifi ola bilməzlərmi, yəni əsər yarada bilməzlərmi?

Məsələ burasındadır ki, əsər yaratmaq üzrə fəaliyyət hüquqi akt (əqd) yox, **faktiki xarakterli hərəkət hesab edilir**. Bildiyimiz kimi, hüquqi akt xüsusi olaraq müəyyən bir hüquqi nəticə əldə olunmasına yönələn mülki-hüquqi əqddir. Hüquqi akt (əqd) yox, əsər yaratmaq üzrə fəaliyyət (faktiki hərəkət) iki amildən asılı deyil: **fiziki şəxsin yaşından; fiziki şəxsin sağlamlıq vəziyyətindən**. Deməli, həmin fəaliyyət fiziki şəxsin **mülki fəaliyyət qabiliyyətindən** asılı deyil. Məhz bu səbəbdən yetkinlik yaşına çatmayan və ya sağlamlıq vəziyyətinə görə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan (və yaxud məhdud fəaliyyət qabiliyyətli) fiziki şəxslər əsər yaratmaq və müəllif olmaq hüququna malikdirlər. Bu isə o deməkdir ki, istənilən şəxs yaşından, sağlamlıq vəziyyətindən, bir sözlə, mülki fəaliyyət qabiliyyətindən asılı olmayaraq əsər yarada və müəllif ola bilərlər.

Digər tərəfdən, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəllifi olmaq imkanı fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan hüquqdur. Mülki hüquq qabiliyyəti isə fiziki şəxsin nə yaşından, nə də sağlamlıq vəziyyətindən asılıdır. Bu səbəbdən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər də, ruhi xəstəliyinə və ya ağıl zəifliyinə görə məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyətli sayılan şəxslər də, habelə spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadəyə, qumara qurşanmağa görə fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslər də əsər yarada və müəllif ola bilərlər. Buna görə müəlliflik hüququ barədə qanun yaş senzi və müəllifin sağlamlıq vəziyyəti barədə hər hansı tələb müəyyən etmir. Məsələn, 13 yaşlı şəxs rəsm əsəri yaradır, şer yazır, musiqi bəsləyir və s.

Göstərilən kateqoriya şəxslər **yaşlarından və sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq əsər barəsində konkret subyektiv müəlliflik hüquqları əldə edirlər**. Bununla onlar subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcıları olurlar. Özü də həmin şəxslərin subyektiv müəlliflik hüququ öz məzmun və həcminə görə tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin subyektiv müəlliflik hüququndan fərqlənir.

Lakin yetkinlik yaşına çatmayan və fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər əsər barəsində müəlliflik hüquqlarına malik olsalar da, bu hüquqları **onların özləri həyata keçirmirlər**. Çünki müəlliflik hüquqlarının həyata keçirilməsi faktiki hərəkətlər yox, **hüquqi hərəkətlərdir (əqdlərdir)**. Hüquqi hərəkətləri

¹ Словарь иностранных слов. М., 1981, с. 13; Глоссарий терминов по авторскому и смежным правам. ВОИС, с. 17.

² Шершеневич Г.Ф. Авторское право на литературные произведения. Казань, 1891, с. 130.

isə yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər yerinə yetirə bilərlər. Buna görə də **14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin**, habelə məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslərin əvəzinə müəlliflik hüquqlarını onların **qanuni nümayəndələri (valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qayyumları) həyata keçirirlər**. Qanuni nümayəndələr onlar adından müəllif müqavilələri bağlayır, dəyişdirir və ya ləğv edir, habelə müqavilə şərtlərini müəyyənləşdirirlər. Bu zaman müqavilənin tərəfi qismində qanuni nümayəndə yox, onların özləri çıxış edirlər. Ona görə də müqavilədən irəli gələn hüquq və vəzifələr qanuni nümayəndə üçün yox, həmin şəxslərin özləri üçün əmələ gəlir.

14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlara gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, bu kateqoriya şəxslər elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri barəsində öz müəlliflik hüquqlarını sərbəst şəkildə, hər hansı bir kimsənin razılığı (icazəsi) olmadan müstəqil surətdə həyata keçirə bilərlər (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi). Onlar müəllif müqavilələrini valideynlərin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı olmadan bağlayırlar.

Fiziki şəxs hansı andan öz yaratdığı əsərin müəllifi kimi tanınır? O, nə vaxtdan müəllif statusu əldə edir? Qanun müəyyən edir ki, **müəlliflik hüququ əsərin yaradılması faktı ilə əmələ gəlir**¹. Fiziki şəxsi əsərin müəllifi kimi tanımaq üçün yalnız bu faktın özü kifayət edər. Məhz həmin fakt əsasında əsəri yaradan şəxs müəllif statusu əldə edir. Özü də o, bu statusu dərhal, müəllifin yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticəsi bu nəticəni auditoriyanın dərk etməsinə və başa düşməsinə imkan verən hər hansı bir obyektiv (xarici, maddi) formada ifadə edildiyi anda qazanır.

Əsəri yaradan şəxs onun açıqlanmasından (dərc edilməsindən) və ya açıqlanmamasından (dərc edilməməsindən) asılı olmayaraq müəllif statusu əldə edir. Belə ki, məsələn, şəxs yaratdığı əsərin əlyazmasının (açıqlanmamış, dərc edilməmiş əsərin) da, nəşr edilmiş (açıqlanmış, dərc edilmiş) əsərin də müəllifi sayılır.

Əsərin təyinatı, dəyəri, məzmunu, ictimai cəhətdən faydalı olması və cəmiyyət tərəfindən müsbət qiymətləndirilməsi kimi amillər onu yaradan şəxsin müəllif kimi tanınmasına qətiyyənlə təsir göstərmir.

Fiziki şəxslərin əsərin müəllifi kimi tanınması **vətəndaşlıq məsələsindən** də asılı deyildir. Buna görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər, xarici ölkə vətəndaşları (əcnəbilər) də, vətəndaşlığı olmayan şəxslər də əsərin müəllifi ola bilərlər.

Fiziki şəxslərin əsərin müəllifi olmaq imkanı onların **cinsindən** də asılı deyildir. Buna görə həm kişi, həm də qadın cinsinə aid olan şəxslər əsər yarada və onun müəllifi ola bilərlər.

Bütün hüquqların, o cümlədən əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnun yaradılması üçün hüquqi fakt lazımdır. Belə fakt rolunda **əsərin yaradılması** çıxış edir. Əsərin yaradılması şəxsin onun müəllifi kimi tanınmasını şərtləndirən yeganə **hüquqyaradıcı fakt**dır. Buna görə də qanun müəlliflik hüququnun sub-

¹«Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 25-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

yektlərini hər hansı amillə məhdudlaşdırmır.

Müəlliflik (yaradıcılıq) əsəri orijinallıq, təkrarolunmazlıq, nadirlik və yenilik kimi əlamətlərlə xarakterizə olunur. Məhz bu səbəbdən müəyyən şəxsin əsərin müəllifi olmasının məcburi, xüsusi dövlət qeydiyyatına alınması tələb edilmir. Məsələ bundadır ki, qanun hüquqi mühafizə şərti kimi müəlliflik hüququnun hökmən qeydiyyatla alınmasını nəzərdə tutmur.

Əsərin məcburi və xüsusi olaraq dövlət qeydiyyatına alınması lazım gəlməsə də müəllif (müstəsna müəlliflik hüququnun digər sahibi) **müəlliflik hüququnu qoruma nişanından istifadə** edə bilər. Bu, onun vəzifəsi yox, hüququdur. Əsəri belə nişanla təmin etməyin əsas və başlıca məqsədi auditoriyaya (hamıya və hər kəsə) belə bir məlumat çatdırmaqdan ibarətdir ki, əsər **müəlliflik hüququ ilə (qanunla) qorunur** və adı **qoruma nişanına daxil edilən şəxs müstəsna müəlliflik hüququnun sahibidir**. Başqa sözlə desək, qoruma nişanından istifadə etməyin məqsədi müstəsna müəlliflik hüququnun sahibi olan şəxsin əsərə öz hüquqlarını bildirməsindən ibarətdir. Bunun bir tərəfdən özgəsinin müəlliflik hüququnun pozulmasının qarşısının alınmasında, digər tərəfdən isə müəlliflik hüququ pozulduğu halda sübutetmə prosesinin asanlaşdırılmasında böyük əhəmiyyəti vardır.

Qoruma nişanından istifadə olunması məsələsi müstəsna müəlliflik hüququ sahibinin istək və mühafizəsindən asılı olaraq həll edilir. O, həmin nişandan istifadə edə də bilər, etməyə də bilər. Bu isə onu göstərir ki, qoruma nişanından istifadə olunması əsərin müəlliflik hüququ ilə qorunmasının labüd və məcburi şərti sayılmır. Bu səbəbdən həm **qoruma nişanı olan əsər, həm də qoruma nişanı olmayan əsər müəlliflik hüququ tərəfindən eyni dərəcədə qorunur**, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Digər tərəfdən, əsərin yaradıcısının müəlliflik hüququnun qoruma nişanından istifadə etməsi və ya istifadə etməməsi onun həmin əsərin müəllifi kimi tanınmasına qəti təsir göstərmir.

Qanun **müəlliflik prezumpsiyası** müəyyənləşdirir¹. Buna görə əksi sübut edilənə kimi (əgər başqa sübut yoxdursa), adı altında açıqlanmış şəxs əsərin müəllifi sayılır və əsərə müəlliflik hüququ ona məxsusdur.

**Şərikli müəlliflər
müəlliflik hüququnun
subyekti kimi**

Şərikli müəlliflər müəlliflik hüququnun əsas subyektlərindən biri sayılırlar. Onların hüquqi statusu müəlliflik hüququ barədə qanunun 9-cu maddəsi ilə müəyyən edilir.

Bəzən yaradıcılıq əsərləri bir şəxs tərəfindən yox, iki və ya daha çox şəxs tərəfindən yaradılır. Belə halda şərikli müəlliflik yaranır.

Şərikli müəlliflik dedikdə, iki və daha çox şəxsin birgə əməyi ilə yaradılmış əsərə müəlliflik hüququ başa düşülür. Həmin şəxslər isə şərikli müəlliflər adlanır.

Şərikli müəlliflər o şəxslərdir ki, məhz onların birgə əməyi nəticəsində şərikli əsər yaradılır. Onlar şərikli əsərin birgə yaradıcılarıdır. Əsər isə yalnız **bir neçə əlamətə (meyara) uyğun** olduqda şərikli əsər statusu əldə edir.

Birinci əlamətə görə, şərikli əsər **vahid, tam və bütöv kollektiv əsər ol-**

¹ Bax «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsi.

malıdır¹. Əsərin tamlığı, bütövlüyü və vahidliyi onun məzmunu və daxili forması nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Əsərin məzmunu ilə daxili forması arasında qaişılıqlı əlaqə ələ olmalıdır ki, əsər auditoriya tərəfindən vahid əsər kimi qəbul oluna bilsin. Məsələn, fəsilləri kafedranın ayrı-ayrı əməkdaşları tərəfindən yazılan dərslik və ya musiqi mətni və liberettosu iki şəxs tərəfindən yaradılan opera kollektiv əsərə misal ola bilər.

Kollektiv əsərdən hər hansı bir hissəsinin çıxarılması ondan tam və bütöv əsər kimi istifadə olunmasını qeyri-mümkün edir.

İkinci əlamətə görə, şərikli əsər iki və ya daha çox şəxsin birgə yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır. Başqa sözlə desək, bir neçə şəxsin birgə yaradıcı əməyi nəticəsində yaranan əsər şərikli əsər hesab edilir.

Birgə əmək şərikli əsərin əsas əlamətlərindən biridir. Belə ki, bu növ əsər bir neçə şəxsin yaradıcılıq zəhmət və səylərini ifadə etməlidir. Bu əlamətdən məhrum olan əsər şərikli əsər sayılmır. Məsələn, liberetto və musiqisi bəstəkar F.Əmirov tərəfindən yazılmış «Sevil» operası C.Cabbarlının eyni adlı dram əsəri əsasında yaradılmışdır. Onlar məzmunca üst-üstə düşürlər. Lakin bu hal əsas vermir ki, «Sevil» operası şərikli əsər, C.Cabbarlı isə həmin operanın şərikli müəllifi hesab edilsin. Ona görə ki, musiqili dram formasında yaradılan yeni əsərdə C.Cabbarlının yaradıcılıq əməyi və zəhməti olmamışdır. Vahid əsərin yaradılmasında bir neçə şəxsin yaradıcı surətdə iştirakı əsərin həm məzmunu baxımından, həm də mütəlx daxili forması baxımından yeni (təzə) olmasında ifadə edilməlidir.

Üçüncü əlamətə görə, şərikli əsəri yaradan şəxslərdən hər birinin əsərə qoyduqları əmək yaradıcı xarakterə malik olmalıdır. Şərikli müəlliflik o halda yaranır ki, şəriklərdən hər biri həmin əsərə öz yaradıcılıq payını və töhfəsini vermiş olsun². Əgər əsərin yaradılmasına verilən pay və töhfə yaradıcılıq xarakterinə malik olmasa, onda şərikli müəlliflik əmələ gəlmir. Belə halda **əməkdaşlıq münasibəti** əmələ gəlir ki, həmin münasibət əsərin yaranma prosesinə və yaradıcılıq nəticəsinin əldə olunmasına həlledici təsir göstərmir. Buna görə müəllifə (və ya şərikli müəlliflərə) materialların seçilməsində, sxem, diaqram və qrafiklərin çəkilməsində və s. texniki köməklik göstərən³, habelə müəllifə sponsorluq (maliyyə köməyi) edən, məsləhət verən, maddi-texniki cəhətdən yardım edən, onu ədəbiyyatla təmin edən və digər hərəkətləri yerinə yetirən şəxslərin əməyi şərikli əsərin yaranmasına gətirib çıxarmır. Yalnız yaradıcılıq xarakterli əməkdaşlıq münasibətləri şərikli əsərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər⁴.

Dördüncü əlamətə görə, şərikli əsər qarşılıqlı razılıq əsasında yaradılır.

¹ Хоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 173.

² Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 18 апреля 1986 г. № 8. «О применении судами законодательства при рассмотрении споров возникающих из авторских правоотношений»//Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924-1986. М., 1987, с. 232.

³ Вах: пункт 1, Постановления Пленума Верховного Суда СССР от 19 декабря 1967 г. «О практике рассмотрения судами споров вытекающих из авторского права»// Бюллетень Верховного Суда СССР, 1968.

⁴ Макагонова Н.В. Авторское право. Учебное пособие. М., 2000, с. 92.

malıdır. Şərikli əsər o halda yaradılmış sayılır ki, şəxslərdən hər biri qarşılıqlı razılıq əsasında həmin əsərə yaradıcılıq payı qoysun¹. Bu məsələdə hər hansı məcburiyyət halına yol vermək olmaz. Bir sözlə, şərikli əsər məcburiyyət prinsipi əsasında yox, könüllülük prinsipi əsasında yaradılmalıdır. **Könüllülük prinsipinin** isə mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə şəxs qarşılıqlı surətdə öz iradələrini bildirərək birgə yaradıcılıq fəaliyyəti barədə razılığa gəlirlər. Bu razılıq **şərikli müəlliflik barədə saziş** adlanır. Şərikli müəlliflik barədə saziş həm şəfahi, həm də yazılı formada bağlana bilər.

Şərikli müəlliflik barədə saziş bir qayda olaraq, əsər üzərində iş başlanana kimi bağlanır. Sazişin işin ortasında və ya axırında da bağlanması mümkündür. Ümumiyyətlə, məhkəmə praktikasına görə şərikli müəlliflik barədə saziş **əsinin yaradılmasının istənilən mərhələsində** bağlana bilər. Hətta əsər üzərində iş başa çatdıqdan sonra da belə sazişin bağlanması mümkündür. Məsələn, əsər üzərində iş başa çatdıqdan sonra həmin əsərə yaradıcılıq xarakterli əlavə və dəyişiklik edilməsinə zərurət yaranır. Bunun üçün müəlliflə digər hər hansı şəxs arasında şərikli müəlliflik barədə saziş bağlanılır.

Şərikli müəlliflik barədə saziş bağlanmadan da şərikli əsinin yaradılması mümkün olan məsələdir². Məsələn, bəstəkar opera növündə mətnli musiqi əsəri (musiqili-dram əsəri) yaratmaq üçün dramaturqun yazdığı dram əsərindən istifadə edir³. Belə hallarda şərikli əsər saziş əsasında yox, qanunda ifadə edilən göstəriş əsasında yaranır.

Beləliklə, bir neçə şəxs qarşılıqlı razılıq əsasında həqiqətən kollektiv əsinin yaranması üzərində birgə yaradıcılıq işi görürlərsə, şərikli əsər əmələ gəlir. Həmin şəxslər isə bu əsərin şərikli müəllifləri sayılırlar.

Şərikli müəlliflərin hüquqi vəziyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar şərikli əsərə **birgə (birlikdə) müəlliflik hüququna malikdirlər**⁴. Belə ki, şərikli əsərə müəlliflik hüququ birgə (birlikdə) şərik müəlliflərə məxsusdur. Buna görə şərikli əsərlə bağlı olan münasibətə **birgə (birlikdə) istifadə rejimi** tətbiq edilir. Bu rejimin isə əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsərdən tam və bütöv halda istifadə hüququ birgə (birlikdə) şərik müəlliflərə məxsusdur. Şərikli müəlliflər həmin rejimə əsaslanaraq şərikli əsərin istifadəsi haqqında məsələni **səs çoxluğu ilə yox, yekdillik əsasında** həll edir, həmin əsər barəsində olan bütün hüquqlarını qarşılıqlı razılıq əsasında həyata keçirirlər⁵. Əgər bu mümkün olmazsa, onda məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir.

Bir qayda olaraq, şərik müəlliflər tam və bütöv halda şərikli əsərə münasibətdə **bərabər hüquqlara** malikdirlər. Xüsusən də onların şərikli əsərə bərabər əmlak hüquqları vardır (məsələn, müəlliflik qonorarı almaqda və s.). Şərikli

¹ Постановление Пленума Верховного суда СССР от 18 апреля 1986 г. «О применении судами законодательства при рассмотрении споров, возникающих из авторских правоотношений».

² Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О применении судами законодательства при рассмотрении споров, возникающих из авторских правоотношений».

³ Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 650.

⁴ «Мüəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 9-cu maddəsi.

⁵ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 177.

müəlliflərin adları əlifba sırası ilə göstərilir. Lakin şərik müəlliflər aralarında qarşılıqlı saziş bağlayaraq şərikli əsərdən istifadənin, öz müəlliflik hüquqlarının həyata keçirilməsinin başqa qaydasını müəyyən edə bilərlər. Bu saziş şərikli müəlliflər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzim edir. Qanun belə sazişin bağlanmasıya yol verir¹. Amma qanunda sazişin hansı formada bağlanması barədə göstərişə rast gəlmirik. Əlbəttə, sazişin yazılı formada bağlanması mübahisəsiz olaraq öz üstünlüyü vardır. Məsələ burasındadır ki, yazılı forma yersiz mübahisə və itirazların yaranmasının qarşısını alır.

Sazişdə müəyyən edilir: şərik müəlliflərdən hər birinin əsərə qoyduğu yaradıcılıq payı; müəlliflik hüquqlarının həyata keçirilməsi (məsələn, sazişlə bu məsələnin həlli şərik müəlliflərdən birinə həvalə oluna bilər və s.); müəlliflik qonolarının bölüşdürülməsi; əsərin şərik müəlliflərin adı ilə dərc edilməsi və ya şərikli əsərdən təxəllüslə, yaxud adsız (anonim) istifadə edilməsi; şərik müəlliflərinin adlarının hansı qaydada göstərilməsi və s.

Şərik müəlliflərin aralarında bağladıkları qarşılıqlı sazişin hüquqi təbiəti və mülki hüquqi xarakteristikası hüquq doktrinasında mübahisə doğurur. Bu məsələdə o müəlliflərin mövqeyi əsaslı və inandırıcıdır ki, həmin sazişi onlar **hüquqdan istifadə haqqında müqavilə növünə** aid edirlər.

Şərikli müəlliflər şərikli müəllifliyin (şərik əsərin) növündən asılı olaraq iki kateqoriyaya bölünürlər:

- bölünməz şərikli əsərin müəllifləri (birinci kateqoriya);
- bölünən şərikli əsərin müəllifləri (ikinci kateqoriya);

Birinci kateqoriya şərik müəlliflər tam, bütöv və vahid olan, ayrı-ayrı hissələri (fəsilləri, bölmələri) müstəqil əhəmiyyət kəsb etməyən bölünməz şərikli əsərin yaradıcılarıdır. Məsələn, R.Əkbərov, S.Səlimov «Azərbaycan dövləti və hüquq tarixi» adlı bölünməz şərik əsərinin müəllifidirlər.

İkinci kateqoriya şərik müəlliflər ayrı-ayrı hissələri (fəsilləri, bölmələri) müstəqil əhəmiyyət kəsb edən, lakin tam və bütöv olan bölünən şərik əsərinin yaradıcılarıdır. Belə əsərin ayrı-ayrı hissələri (fəsilləri, bölmələri) şərik müəlliflər tərəfindən yaradılır. Özü də hansı şərik müəllifin əsərin hansı hissəsini (böl-məsini, fəslini) yaratması məlum olur. Məsələn, dərslik kimi bölünən şərikli əsəri yazan kafedra əməkdaşları bu kateqoriya şərik müəlliflərə misaldır.

Şərik müəlliflərinin iki kateqoriyaya bölünməsinin vacib praktiki əhəmiyyəti vardır. Məsələ burasındadır ki, onlar ayrı-ayrı hüquqi statusa malikdirlər.

Birinci kateqoriya şərik müəlliflər həm bütöv və tam halında əsərə olan, həm də onun ayrı-ayrı hissələrinə münasibətdə **müəlliflik hüquqlarını birgə (birlikdə) həyata keçirirlər**, yəni əsərin istifadəsi ilə bağlı olan bütün məsələlər şərikli müəlliflərin hamısının qarşılıqlı razılığı ilə həll edilir. Şərik müəlliflərdən hər hansı biri əsərin hissələrindən **müstəqil surətdə istifadə edə və ona sərəncam verə bilməz**. Çünki həmin hissələr müstəqil əhəmiyyət kəsb etmədiyindən istifadə etmənin və sərəncam vermənin müstəqil predmeti ola bilməz. Digər tərəfdən, şərikli müəlliflərdən kiməsə əsərin yaradılması üzrə öhdəliyi pozarsa, yalnız o, yox, bütün şərik müəlliflərin hamısı məsuliyyət daşıyacaqlar.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 9-cu maddəsi.

İkinci kateqoriya şərik müəlliflər də bölünən şərikli əsərə birgə (birlikdə) müəlliflik hüququna malikdirlər. Əsərdən tam və bütöv halda (bütövlükdə) istifadə olunması məsələsi onların hamısının qarşılıqlı razılığı ilə həll edilir. Lakin şərik müəlliflərdən hər biri əsərin özünün **müstəqil əhəmiyyət daşıyan hissəsindən öz istəyinə uyğun şəkildə müstəqil surətdə, digər müəlliflərin razılığını almadan istifadə edə bilər**. Onlar yalnız əsərin özlərinə aid olan hissəsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bundan əlavə, əgər birinci kateqoriya şərik müəllifləri ilə **vahid müəllif müqaviləsi** bağlanılırsa, ikinci kateqoriya şərik müəlliflərindən hər biri ilə **ayrıca olaraq müəllif müqaviləsi** bağlanılır.

**Tərtibatçılar
müəlliflik hüququnun
subyekti kimi**

Tərtibatçı müəlliflik hüququnun subyektlərindən biridir. O, mürəkkəb (qatışıq) əsərin – tərtib olunmuş (tərtibatçılıq) əsərin müəllifidir. Müəllif kimi tərtibatçının hüquqi statusu müəlliflik hüququ haqqında qanunun 10-cu maddəsi ilə müəyyən edilir.

Tərtibatçılıq (tərtib olunmuş) əsərləri materialların seçilməsi (məcmuələr, toplular, yəni ensiklopediyalar, antologiyalar, məlumat bazaları və s.) və ya düzümü şəklində olan əsərlərə deyilir. Onlar yaradıcılıq fəaliyyətinin (əməyinin) nəticəsi olmalıdır. Müəllif-tərtibatçının yaradıcılıq fəaliyyətinin (işinin nəticəsi) rolunda onun tərəfindən işlənmiş materialların **seçilmə və ya düzülmə sisteminin** özü çıxış edir. Bu zaman ayrı-ayrı əsərlər (bu əsərlərin müəllifi tərtibatçı yox, özgə şəxslərdir) yaradıcı surətdə vahid və bütöv halda birləşdirilir ki, məhz həmin əsər tərtibatçılıq (tərtib olunmuş) əsəri adlanır. Müəllif-tərtibatçının sadə texniki işi yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi kimi tanınmır və buna görə də hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur. Məsələn, xronoloji qaydaya düzlənən normativ aktların məcmuəsi yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi yox, texniki iş hesab edilir. Buna görə də o, tərtibatçılıq əsəri kimi tanınmır və hüquqi mühafizədən istifadə etmir. Yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi sayılan, materialların seçilməsi və ya düzümü şəklində olan hər hansı məcmuə (toplu) isə tərtibatçılıq əsəri sayılır və hüquqi mühafizə ilə təmin olunur. Məcmuələr (toplular) tərtibatçılıq əsərinin ən geniş yayılmış və əsas növüdür.

Topplulara və digər tərtibatçılıq əsərinə müəlliflik hüququ tərtibatçıya məxsusdur. Topluya tərtibatçı ona daxil edilən əsərlərin (materialların) müəlliflik hüququ ilə qorunub- qorunmaması məsələsindən asılı olmayaraq müəlliflik hüququna malikdir. Belə ki, topluya həm müəlliflik hüququ ilə qorunan, həm də qorunmayan əsərlər (materiallar), məsələn, normativ aktlar, xalq yaradıcılığı əsərləri, məhkəmə qətnamələri və s. daxil edilə bilər. Bu isə onu göstərir ki, tərtibatçı topluya hüquqi mühafizədən istifadə etməyən əsərlər (materiallar) daxil edildiyi hallarda da müəlliflik hüququ əldə edir. Amma bunun üçün vacib və zəruridir ki, toplu **yaradıcılıq fəaliyyətinin (əməyinin) nəticəsi** olsun.

Tərtibatçının **müəlliflik hüququ yalnız bütövlükdə toplu əsərinin (toplunun) özünə şamil edilir**. Topluya daxil edilən əsərlərə (materiallara) gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onlara tərtibatçının müəlliflik hüququ aid olunmur. Tərtibatçı məhz öz yaradıcılıq əməyinin nəticəsi olan toplunun özünə müəlliflik hüququna malikdir. **Topluya daxil edilmiş əsərlərə müəlliflik hüququ isə həmin əsərləri yaradan şəxslərə məxsusdur**. Bu şəxslər topluya daxil edilmiş

əsərlərin müəllifləri sayılmaqda davam edirlər. Buna görə də onlar toplu əsərdən (topludan) asılı olmayaraq öz əsərlərindən (topluya daxil edilmiş əsərlərdən) öz istədikləri qaydada istifadə edə və həmin əsərlərə sərəncam verə bilərlər. Bu, imperativ yox, dispozitiv normadır. Belə ki, müəllif müqaviləsində başqa qayda da müəyyən edilə bilər. Bu müqavilə isə tərtibatçı ilə topluya daxil edilmiş hər bir əsər müəllifi arasında bağlanılır. O, tərtibatçı və müəlliflər arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək işinə xidmət edir.

Tərtibatçının topluya müəlliflik hüququnun əmələ gəlməsi təkcə belə bir şərtədən asılı deyildir ki, toplu yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olsun. Bunun üçün həm də belə bir şərtin olması vacibdir ki, tərtibatçı **topluya daxil edilmiş hər bir əsərin müəllifinin hüquqlarına riayət etməlidir**. Bu şərtə əməl etməzsə, onda tərtibatçı topluya müəlliflik hüququndan istifadə edə bilməz.

Tərtibatçının topluya olan müəlliflik hüququ mane olmur ki, başqa şəxslər həmin topluya daxil edilmiş materiallar əsasında yeni tərtibatçılıq əsəri – toplu yaratsın. Amma bunun üçün vacibdir ki, həmin materiallar **müstəqil surətdə seçilsin (işlənilsin) və ya düzülsün (sistemləşdirilsin)**¹. Bu, onunla izah edilir ki, qeyd etdiyimiz kimi, yalnız materialların seçilməsi (işlənilməsi) və ya düzlənməsi (sistemləşdirilməsi) sisteminin özü əsər (yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi) sayılır. Digər tərəfdən tərtibatçı topluya daxil edilmiş materiallara (əsərlərə) müəlliflik hüququna malik deyildir. Bunlara görə başqa şəxslər həmin materialları müstəqil surətdə seçməklə (işləməklə) və ya düzməklə (sistemləşdirməklə) **yeni toplu yarada bilərlər**.

Nəşriyyat (hüquqi şəxs) müəlliflik hüququnun subyekti kimi

Nəşriyyat müəlliflik hüququnun subyektlərindən biridir. Əsas fəaliyyəti əsərləri nəşr etməkdən (çap etməkdən) ibarət olan təşkilata nəşriyyat deyilir. Nəşriyyat rolunda bir qayda olaraq, hüquqi şəxslər çıxış edir. Bu isə onu göstərir ki, hüquqi şəxslər də müəlliflik hüququnun subyektidir. Bununla bərabər, fiziki şəxslər hüquqi şəxs yaratmadan nəşr etmək işi ilə məşğul olaraq, qəzet, jurnal və digər dövrü nəşrlər buraxa bilərlər. Belə fiziki şəxslər **nəşir (nəşr edən)** adlanırlar.

Nəşriyyatın fəaliyyəti nəticəsində ensiklopediyalar, ensiklopedik lüğətlər, dövrü və davamlı olan elmi əsərlərin topluları (külliyyatları), məcmuələr, qəzetlər, jurnallar və digər dövrü nəşrlər buraxıla bilər. Belə halda **mürəkkəb (qatışıq) əsərlər** yaranır. Onlar həm də **kollektiv əsərlər** sayılır.

Nəşriyyat öz yaratdığı mürəkkəb əsərdən bütövlükdə **istifadəyə müstəsna hüquqa malikdir**. Bu, o deməkdir ki, yalnız nəşriyyatın özü – başqa heç kəs – ensiklopediyalar, ensiklopedik lüğətlər və digər mürəkkəb əsərlərdən istifadə edilməsi ilə bağlı olan məsələni həll edə bilər. Deməli, göstərilən əsərlərdən **bütövlükdə istifadəyə müstəsna hüquq nəşriyyata məxsusdur**. Nəşriyyatın istifadəyə müstəsna hüququ mürəkkəb (kollektiv) əsərlərə daxil edilmiş

¹ Ümumi qayda belədir ki, topluya daxil edilmiş material (əsr) əgər müstəqil surətdə işlənilməkdə və ya sistemləşdirilməkdə tərtibatçı topluya müəlliflik hüququ əldə edir (постановление №8 от 18 апреля 1986 г. Пленума Верховного Суда СССР «О применении судами законодательства при рассмотрении споров, возникающих из авторских правоотношений»/Сборник постановлений пленумов Верховных судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по гражданским делам. М., 1995. с. 163).

əsərlərə yox, yalnız mürəkkəb (kollektiv) əsərin özünə şamil edilir. Mürəkkəb (kollektiv) əsərə daxil edilmiş əsərlərə istifadəyə müstəsna hüquq isə həmin əsərlərin müəlliflərinə məxsusdur. Onlar mürəkkəb (kollektiv) əsərdən asılı olmayaraq, öz əsərlərindən istifadəyə müstəsna hüququnu saxlayırlar.

Nəşriyyatın özünün yaratdığı mürəkkəb (kollektiv) əsərə xüsusi mənada müəlliflik hüququna, yəni mürəkkəb (kollektiv) əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququna (o, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir) gəldikdə isə göstərə bilər ki, bu, mülki hüquq elmində (müəlliflik hüquq doktrinasında) mübahisəyə səbəb olan məsələdir. Sovet dövrünün bir qrup alimi göstərirdilər ki, nəşriyyatın (hüquqi şəxsin) ayrı-ayrı müəlliflərin müstəqil əsərlərini tam, bütöv və vahid əsər halında birləşdirilməsinə yönələn yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində onun üçün müəlliflik hüququ əmələ gəlir¹. Bununla həmin alimlər nəşriyyatın (hüquqi şəxsin) yaratdığı mürəkkəb (kollektiv) əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnu qəbul edir, bu hüququ inkar etmirdilər, yəni nəşriyyatı (hüquqi şəxsi) buraxdıqları nəşrlərin müəllifi sayırdılar. Onlar öz mövqelərində sovet dövrünün müəlliflik qanunvericiliyində ifadə olunan belə bir göstərişə əsaslanırdılar ki, nəşriyyatın köməyi ilə elmi külliyyatlar, ensiklopediya lüğətləri, məcmuələr buraxan təşkilatlar, bu nəşrlər üzərində bütövlükdə müəlliflik hüququna malikdir². Müasir müəlliflərdən də bəziləri məsələyə məhz bu cür yanaşaraq göstərir ki, göstərilən nəşrlərə müəlliflik hüququ nəşriyyata (hüquqi şəxsə) məxsusdur³.

İkinci qrup alimlər isə göstərir ki, ensiklopediyalar, ensiklopediya lüğətləri və digər nəşrlər buraxan nəşriyyat, bu nəşrlər üzərində müəlliflik hüququ (nəşrin müəllifi kimi tanınmaq hüququ) əldə etmir⁴, yəni həmin nəşrlərin müəllifi sayılır. Bir sıra müasir müəlliflər də analoji mövqedə dururlar⁵.

Biz, ikinci qrup alimlərin fikirlərini daha düzgün hesab edirik. Məsələ burasındadır ki, əsərin müəllifi rolunda yalnız insan cinsindən və kateqoriyasından olan konkret fiziki şəxs çıxış edə bilər. Yalnız onun hər hansı əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ vardır. Yaradıcılıq təkə fiziki şəxsə məxsus olan əlamət və xüsusiyyətdir. Ensiklopediyaları, ensiklopedik lüğətləri, elmi külliyyatları və digər nəşrləri buraxan nəşriyyat (hüquqi şəxs) həmin nəşrlərin müəllifi kimi tanına bilməz. Belə nəşrlərin müəllifi yoxdur. Belə ki, müəlliflik qanunvericiliyinə görə yalnız əsərin yaradıcısı olan fiziki şəxs əsərin müəllifi ola bilər⁶. Buna görə də nəşriyyat (hüquqi şəxs) əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ilkin

¹ Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А. Авторское право. М., 1957, с. 77; Райгородский И.А. Юридическое лицо как субъект авторского права//В книге: Очерки по гражданскому праву/Под ред. О.С. Иоффе. Л., 1957, с. 207; Чернышева С.А. Правоотношения в среде художественного творчества. М., 1979, с. 61-62; Никитина М.И. Авторское право на произведения науки, литературы и искусства. Казань, 1972, с. 2 и др.

² Belə bir göstəriş Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki Məcəlləsinin 483-cü maddəsində də ifadə edilmişdi.

³ Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 651.

⁴ Гордон М.В. Советское авторское право. М., 1955, с. 49-50; Гаврилов Э.П. Советское авторское право. М., 1985; Савельева И.В. Правовое регулирование отношений в области художественного творчества. М., 1986, с. 63-69 и др.

⁵ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 171; Макиганова Н.В. Авторское право. Учебное пособие, М., 2000, с. 98.

⁶ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

yox, qanunda ifadə olunan göstərişə görə törəmə subyektiv müəlliflik hüququ əldə etməklə subyekt qismində çıxış edir. O, subyektiv müəlliflik hüquqlarını müəyyən hüquqi faktlar əsasında əldə edə bilər. Həmin faktlara aiddir: nəşriyyatın (hüquqi şəxsin) müəlliflə bağlıdığı müəllif müqaviləsi; işəgötürən müəssisənin (hüquqi şəxsin) qulluq (xidməti) tapşırığı; hüquqi varislik; vəsiyyət üzrə vərasəlik və s.

**Vərəsələr və digər
hüquqi varislər
müəlliflik hüququnun
subyektı kimi**

Bəzi kateqoriya şəxslər **hüquqi varislik** kimi hüquqi fakt əsasında subyektiv müəlliflik hüquqları əldə edirlər ki, həmin hüquqlar ilkin yox, törəmə xarakterə malikdir. Söhbət hər şeydən əvvəl, **vərəsəlik faktlarından** gedir. Bu faktlar əsasında ölmüş

müəllifin vərəsələri törəmə subyektiv müəlliflik hüquqları əldə edir və bununla müəlliflik hüququnun subyektı rolunda çıxış edirlər. Qanun göstərir ki, subyektiv müəlliflik hüquqları vərəsəlik qaydasında keçə bilər¹. Buna görə də subyektiv müəlliflik hüquqları vərəsəliyin predmet (obyektı) tərkibinə daxil olan hüquqlardır². Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, vərəsəlik qaydasında vərəsələrə yalnız müəllifin müstəsna əmlak hüquqları (əşərdən istifadəyə müstəsna hüququ) keçir. O ki qaldı müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına (əşərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ və şöhrətinə hörmət edilməsi hüququna), onlar vərəsəliyin predmet tərkibinə daxil edilmir. Vərəsəlik qaydasında müəllifin xüsusilə əsəri açıqlamaq, qonorar almaq və əşərdən istifadə etmək kimi əmlak hüquqları keçir. Qonorar almaq hüququ tam halında mirasa daxil edilir.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları hər şeydən əvvəl, **vəsiyyətnamə üzrə** verilir. Bunun üçün müəllif sağlığında vəsiyyətnamə tərtib etməlidir. Müəllif öldükdən sonra onun əmlak hüquqları vəsiyyətnamədə adı çəkilən şəxsə keçir ki, həmin şəxsə **vəsiyyət üzrə vərasə deyilir**.

Müəllifin əmlak hüquqları həm müəlliflik vəsiyyətnaməsi ilə, həm də ümumi (adi) vəsiyyətnamə ilə verilə bilər. Əgər müəllifin tərtib etdiyi vəsiyyətnamənin məzmunu yalnız onun müəlliflik hüquqlarının verilməsindən ibarət olarsa, ona **müəlliflik vəsiyyətnaməsi deyilir** (məsələn, müəllif vəsiyyətnamədə göstərir ki, onun əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları «Diqesta» nəşriyyatına verilsin). Müəllif bütün əmlakına sərəncam verilməsi barədə vəsiyyətnamə tərtib edərsə, ona **ümumi (adi) vəsiyyətnamə** deyilir. Məsələn, vəsiyyətnamədə göstərilir ki, bütün əmlakımı qonşuma vəsiyyət edirəm.

Müəllifin **xüsusi formalı vəsiyyətnamədən** də istifadə etməsi mümkündür. Məsələn, o, xəstəxanada olarkən və ya dəniz gəmisində səfərdə olan zaman və digər hallarda öz əmlak xarakterli müəlliflik hüquqlarının hər hansı şəxsə verilməsini yazılı formada vəsiyyət edə bilər. Birinci halda vəsiyyətnamə xəstəxananın baş həkimi (və ya növbətçi həkim), ikinci halda isə gəmi kapitanı tərəfindən təsdiq edilir.

Müəllifin əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları digər tərəfdən **qanun üzrə vərasəlik qaydasında** başqa şəxslərə keçə bilər. Əgər müəllif vəsiyyətnamə

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 28-ci maddəsi.

² *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının vərasəlik hüququ. Dərs vəsaiti. Mühazirə kursu. Bakı, 2004.

tərtib etməzsə, onda qanun üzrə vərəsəlik yaranır. Bu zaman əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları qanunda (Mülki Məcəllədə) göstərilən şəxslərə keçir ki, həmin şəxslərə **qanun üzrə vərəsələr** deyilir. Qanun üzrə vərəsələr sırasına o şəxslər daxildir ki, onlar qohumluq, ailə-nikah və digər münasibətlərə görə müəllifə yaxın olsunlar.

Qanun üzrə vərəsələrə birinci növbə vərəsələr (məsələn, ölən müəllifin uşaqları, əri və ya arvadı, valideynləri və s.), ikinci növbə vərəsələr (məsələn, ölən müəllifin bacı və qardaşları), üçüncü növbə vərəsələr (məsələn, ölən müəllifin nənə və babaları), habelə dördüncü və beşinci növbələr üzrə vərəsələr daxildir. Əgər birinci növbə vərəsələr yoxdursa və ya miras qəbul etməkdən imtina edərlərsə, onda ikinci növbə vərəsələr, əgər ikinci növbə vərəsələr yoxdursa və ya mirası qəbul etməkdən imtina edərlərsə, belə halda üçüncü növbə vərəsələr və s. vərəsəliyə çağırılırlar¹.

Qanun üzrə vərəsələrin mirasdakı payları bərabərdir, yəni miras onlar arasında bərabər paylarla bölüşdürülür. Müəllifin vərəsəlik üzrə keçən qonorar almaq hüququ məhz **bərabər pay qaydasında** vərəsələr arasında bölünür. Belə ki, qonorar vərəsələrin sayına bölünməklə onların hər birinə çatması pay müəyyən olunur. Vəsiyyətnamə tərtib edildiyi hallarda isə qonorar vəsiyyəət üzrə vərəsələr arasında orada göstərilən hissələrə uyğun olaraq bölünür.

O ki qaldı müəllifin əmlak xarakterli digər müəlliflik hüquqlarına, qeyd edə bilərik ki, həmin hüquqlar vərəsələrə **bərabər pay qaydasında, ümumiyyətlə, pay qaydasında yox, tam, vahid və bütöv halda** keçir. Buna görə onlardan nə pay ayırmaq, nə də onları paylara bölmək mümkündür. Məsələ burasındadır ki, **vrəsəlik qaydasında keçən müəlliflik hüquqları bölgü predmeti ola bilməz**. Məsələn, əsəri dərc etdirmək hüququnun və ya əsərdən istifadəyə icazə verilməsi hüququnun vərəsələr arasında bölüşdürülməsini təsəvvürə gətirmək belə, mümkün deyildir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, vərəsəlik qaydasında keçən müəlliflik hüquqlarına vərəsələr **birgə (birlikdə) və qarşılıqlı razılıq əsasında** sərəncam verirlər². Əgər belə razılıq əldə olunmazsa (məsələn, vərəsələrdən biri əsərdən istifadə hüququnun hər hansı nəşriyyata verilməsindən imtina edir və ya əsərin nəşr olunmasına etirazını bildirir və s.), onda məsələ **məhkəmə qaydasında həll edilir**.

Qanun üzrə bir sıra vərəsələr (öln şəxsin uşaqları, valideynləri və arvadı və ya əri) öln şəxsin sağlığında tərtib etdiyi vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq mirasdan **məcburi pay almaq hüququna** malikdirlər. Buna görə də onlara məcburi vərəsələr deyilir. **Məcburi vərəsələr** vərəsəlik qaydasında keçən müəlliflik hüquqları barədə tələb irəli sürə bilərlərmi? Qeyd etmək lazımdır ki, bu, müəlliflik hüquq doktrinasında mübahisə predmetinə çevrilən məsələdir. Müəlliflərdən E.P.Qavrilov göstərir ki, vərəsəlik zamanı əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları qeymətləndirilmir və məcburi pay hesablanarkən nəzərə alınmır³. Bununla o, demək istəyir ki, məcburi vərəsələr vərəsəlik qaydasında keçən əm-

¹ Qanun üzrə vərəsəlik, vəsiyyətnamə və digər məsələlər dərsliyin «Vərəsəlik hüququ» adlı bölməsində işıqlandırılmışdır.

² Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 68.

³ Гаврилов Э.П. Комментарий к Закону об авторском праве и смежных правах. М., 1996, с. 132.

lak xarakterli müəlliflik hüquqları barədə tələb irəli sürə bilməzlər.

Alimlərdən A.P.Sergeyev isə qeyd edir ki, qonorar almaq hüququ mirasın tərkibinə daxil edilir və buna görə də məcburi vərəsələrin yalnız qonorar almaqda məcburi pay hüququ vardır¹. Qalan digər müəlliflik hüquqları barədə onlar hər hansı tələb irəli sürə bilməzlər.

Müəlliflərdən N.V.Makaqonova məsələyə tamamilə ayrı cür yanaşaraq göstərir ki, müəllifin ölümündən sonra əmlak hüquqlarının vərəsəliyi ümumi mülki qaydalarla tənzimlənir və məcburi vərəsələr həmin hüquqlar barədə tələb irəli sürə bilər².

Biz, prof. A.P.Sergeyevin mövqeyinə üstünlük verərək, onu daha əsaslı hesab edirik. Məsələ burasındadır ki, bir az bundan əvvəldə göstərdiyimiz kimi, müəlliflik hüquqları vərəsəlik qaydasında vərəsələrə tam və bütöv halda keçir. Bu hüquqlar nə ayırma (ümumidən bir hissənin ayrılıb başqa şəxsə verilməsi), nə də bölgü predmeti ola bilər. Qonorar almaq hüququ isə istisna təşkil edir. Belə ki, **qonorardan məcburi vərəsələrə pay (məcburi pay) ayrılması mümkün olan məsələdir**.

Vərəsələrdən başqa digər hüquq varisləri də subyektiv müəlliflik hüquqları əldə edə və bununla müəlliflik hüququnun subyektivi ola bilərlər. Həmin kateqoriya subyektlərə aiddir: nəşriyyat; teatr; kinostudiya; telestudiya; əsərdən istifadə ilə məşğul olan digər təşkilatlar.

Göstərdiyimiz subyektiv müəlliflik hüquqlarını müəllif müqaviləsi əsasında əldə edir və həmin hüquqların daşıyıcıları olurlar. Məhz onun əsasında müəllifin əmlak xarakterli hüquqları həmin subyektlərə keçir. Qanun müəyyən edir ki, müəlliflik hüquqları müəllif müqavilələri üzrə verilir³. Bu isə o deməkdir ki, müəlliflik hüquqlarının **hüquq varisliyi qaydasında** verilməsi mümkündür. Lakin bu, ümumi (universal) hüquq varisliyi (vərəsəlik) yox, **sinqulyar (xüsusi) və ya müqavilə hüquq varisliyidir**.

Göstərilən subyektlərlə müəllif müqaviləsini adətən, müəllifin özü bağlayır. Müəllif öldükdən sonra isə bu məsələ onun vərəsələri tərəfindən həll edilir.

Audiovizual əsərin müəllifləri müəlliflik hüququnun subyektivi kimi

Audiovizual əsərlər (kinofilmlər, televiziya filmləri, videofilmlər və s.) bir yox, bir neçə şəxsin (quruluşçu rejissorun, ssenari müəllifinin, quruluşçu rəssamın, quruluşçu operatorun, xüsusi olaraq audiovizual əsər üçün yaradılmış musiqili əsərini yaradan şəxsin, yəni bəstəkarın və s.) **birgə əməyi** nəticəsində yaradılır. Buna görə onlar **şərikli əsər sırasına** daxildir. Özlərinin birgə əməyi ilə audiovizual əsəri yaradan şəxslər (rejissor, rəssam, operator, bəstəkar və s.) **şərikli müəlliflər** hesab edilir. Onların müəllifliyi **bölünməzdir**. Belə ki, audiovizual əsər tam və bütöv olub, bölünmür.

Audiovizual əsərdə şərik müəlliflərin yaradıcılıq payları üzvü surətdə birləşir. Başqa sözlə desək, bu növ əsərdə müxtəlif şəxslərin (rejissorun, rəssa-

¹ *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник, М., 1999, с. 183.

² *Макагонова Н.В.* Авторское право, М., 2000, с. 112-113.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 28-ci maddəsi.

mın, bəstəkarın və digər şəxslərin) yaradıcılıq əməyi, necə deyərlər, toplanır. Buna görə audiovizual əsər **sintetik əsərdir**.

Audiovizual əsərin yaradılmasında həm əvvəllər yaradılmış əsərlərdən (məsələn, ssenarinin əsasını təşkil edən romandan və s.), həm də həmin əsər üzərində iş prosesində yaranan əsərlərdən (məsələn, quruluşçu rəssamın əsərindən və s.) istifadə oluna bilər. Bu baxımdan audiovizual əsər **törəmə əsər** hesab edilir. Həmin əsərlər audiovizual əsərə onun tərkib hissəsi kimi daxil olunur. Bu baxımdan isə audiovizual əsər **mürəkkəb (qatışıq, düzəltmə) əsər** kimi çıxış edir.

Audiovizual əsərin yaradılmasında şərikli müəlliflərdən başqa, **audiovizual əsərin istehsalçısı (istehsalçı)** adlı fiqur da iştirak edir. O, əsərin yaradılmasında vacib rol oynayır.

İstehsalçı elə şəxsdir ki, o, audiovizual əsərin yaratmaq məsuliyyətini və təşəbbüsünü öz üzərinə götürür. Ona **prodüссер** də deyilir. İstehsalçı qismində həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər (kinostudiya, telestudiya və s.) çıxış edə bilər. Onun **əsas funksiyası** təşkilatı, maliyyə, texniki, təsərrüfat, inzibati və digər hərəkətləri yerinə yetirməkdən ibarətdir.

Şərik müəlliflərlə istehsalçı arasındakı qarşılıqlı münasibətlər müəllif müqaviləsi ilə tənzimlənir. Bu müqavilə audiovizual əsərin yaradılması barədədir.

Audiovizual əsəri yaradan şəxslər (rejissor, ssenari yazan, rəssam, operator, bəstəkar, əvvəl yaradılmış və audiovizual əsərə tərkib hissəsi kimi daxil olmuş əsəri yaradan şəxs) həmin əsərə şərikli müəlliflik hüququna, yəni **əsərin şərik müəllifləri kimi tanınmaq hüququna** malikdirlər. Başqa sözlə desək, onlar audiovizual əsərin şərik müəllifidirlər.

Şərik müəlliflər arasında yalnız bəstəkar **İmtiyazlı hüquqa** malikdir. Məsələ burasındadır ki, qanuna görə o, audiovizual əsərin kütləvi ifası, kütləvi bildirişi, həmçinin audiovizual əsərin nüsxələrinin kirayəyə verilməsi zamanı həmin əsərlərdən istifadəyə görə müəllif qonorarı almaq hüququnu saxlayır¹.

Bəstəkar yalnız **xüsusi olaraq audiovizual əsər üçün musiqili əsər (mətnli, yaxud mətnsiz) yaratdığı** halda şərik müəlliflərdən biri kimi tanınır. Belə ki, o, audiovizual əsərə xüsusi olaraq daxil edilmək üçün musiqili əsəri yaratmalıdır. Bu, audiovizual əsərə onun şərikli müəlliflik hüququnun yaranması üçün vacib şərtidir. Əgər audiovizual əsərə bəstəkarın əvvəllər açıqlanmış və xüsusi olaraq audiovizual əsər üçün yaradılmamış musiqili əsəri daxil edilərsə, o, audiovizual əsərin müəllifi kimi tanınmır. Bir sözlə, bəstəkar musiqil əsərini **xüsusi olaraq audiovizual əsər üçün yaratmalıdır**.

Göründüyü kimi, istehsalçının audiovizual əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ yoxdur. İstehsalçı **audiovizual əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqlara** malikdir. Bu hüquqlara görə o, audiovizual əsərin surətinin çıxarılması, yayılması, kütləvi ifası, kütləvi nümayişi, kabel televiziya ilə kütləvi bildirişi, efirə verilməsi və digər məsələləri həll edə bilər. İstehsalçıya audiovizual əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqları şərik müəlliflər verirlər. Müstəsna hüquqların verilməsi audiovizual əsərin yaradılmasına dair istehsalçı ilə müəlliflər arasın-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 12-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

da bağlanmış **müəllif müqaviləsində** nəzərdə tutulur. Bu, yeni əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqların istehsalçıya verilməsi barədə qayda imperativ yox, dispozitiv xarakterə malikdir. Buna görə müəllif müqaviləsində başqa qayda da müəyyənləşdirilə bilər.

Həm audiovizual əsərin **şərik müəllifləri**, həm də onun istehsalçısı (prodüser) subyektiv müəlliflik hüquqları əldə etdiklərinə və onların daşıyıcıları olduqlarına görə müəlliflik hüququnun subyektləri sayılırlar.

Bəzi xarici ölkələrdə audiovizual əsər yaradılan zaman istehsalçı, ssenari müəllifi və rejissor funksiyalarını yalnız bir şəxs yerinə yetirir. Həmin şəxsə **tam müəllif** deyilir. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququna belə anlayış məlum deyil.

Xidməti (qulluq) əsərin müəllifi və işəgötürən müəlliflik hüququnun subyekti kimi

Müəlliflik hüququnun subyekti kimi xidməti (qulluq) əsər müəllifinin və işəgötürənin hüquqi statusu müəlliflik qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Müəlliflik hüququ barədə qanunun 13-cü maddəsi məhz bu məsələyə həsr edilmişdir.

Xidməti (qulluq) əsər müəllifinin hüquqi statusunun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqlara yox, yalnız **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına** malikdir. Belə ki, xidməti əsərə müəlliflik hüququ, yeni əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, habelə onu açıqlamaq hüququ xidməti əsərin müəllifinə məxsusdur. Bunlar isə onu göstərir ki, xidməti əsər barəsində müəllifin hüquqları məhduddur. Lakin bu hal xidməti (qulluq) əsər müəllifinin müəlliflik hüququnun subyekti hesab edilməsinə mane olmur. Məsələ burasındadır ki, xidməti (qulluq) əsərin müəllifi məhdud da olsa, **şəxsi qeyri-əmlak xarakterli subyektiv müəlliflik hüquqlarının daşıyıcısıdır**.

Xidməti (qulluq) əsər barəsində yaranan **əmlak (iqtisadi) xarakterli müəlliflik hüquqlarına**, yəni ondan istifadəyə müstəsna hüquqlara gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, həmin hüquqlar müəllifə yox, işəgötürənə – **müəllifin əmək münasibətində olduğu şəxsə məxsusdur**. Bu, dispozitiv normadır. Ona görə də müəlliflə işəgötürən arasında bağlanan əmək müqaviləsində ayrı hal da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, müqavilədə müəyyən edilə bilər ki, xidməti əsərdən istifadəyə müstəsna hüquq müəllifə məxsusdur.

Lakin xidməti (qulluq) əsərin hüquqi rejimi qulluq (xidməti) vəzifəsini və ya işəgötürənin xidməti (qulluq) tapşırığını yerinə yetirmək qaydasında yaradılmış kollektiv əsərə (ensiklopediyalara, ensiklopedik lüğətlərə, dövrü və davamlı olan elmi əsərlərin toplularına, dövrü nəşrlərə) şamil olunmur. Belə ki, kollektiv əsərlərdən bütövlükdə istifadəyə müstəsna hüquq həmin əsəri buraxan (nəşr etdirən) şəxslərə məxsusdur.

Törəmə əsərin müəllifi müəlliflik hüququnun subyekti kimi

Törəmə əsərin müəllifi (tərcüməçi, musiqi əsərini aranjeman edən şəxs, əsərləri yenidən işləyən şəxs və s.) müəlliflik hüququnun subyektlərindən biridir. O, özgecisinin orijinal (əsas) əsəri əsasında yaratdığı törəmə əsərə müəlliflik hüququna malikdir. Həmin şəxs törəmə əsərə müəlliflik hüququndan yalnız bu şərtlə istifadə edə bilər ki, **orijinal (əsas) əsərin müəllifinin hüquqlarına riayət etmiş olsun**. Bu, məlum mə-

sələdir. Belə ki, törəmə əsərin müəllifləri həmişə mütləq özgəsinin əsərini ya başqa dilə tərcümə edir, ya dəyişdirir, ya yenidən işləyir, ya səhnələşdirir, ya aranjeman edir və s. Məsələn, dramaturq hər hansı naşirin (yazıcının) poeması əsasında kinossenari yazır və s.

Müəllif törəmə əsərin yaradılmasına yönələn hərəkətləri (tərcümə etməni, səhnələşdirməni, aranjeman etməni, yenidən işləməni və s.) həyata keçirmək üçün hökmən **orijinal (əsas) əsərin müəllifinin razılığını (icazəsini) almalıdır**. Belə razılıq (icazə) onlar arasında bağlanan müəllif müqaviləsində ifadə olunur. Əgər orijinal (əsas) əsərə əmlak xarakterli müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti ötersə (keçərsə), onda müəllif müqaviləsinin bağlanması tələb edilmir. Məsələ burasındadır ki, tərcümə hüququ, dəyişdirmək hüququ aranjeman etmək hüququ və s. qanuna görə müəllifin müddətlə məhdudlaşdırılan (yəni müddətli olan) əmlak hüquqlarına aiddir. Nəzərdə tutulan müddət ötersə, müəllifin əsəri müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmur. Qorunmayan əsərdən isə müəllifin və onun vərəsələrinin razılığını almadan sərbəst şəkildə istənilən şəxs istifadə edə bilər.

Orijinal əsər başqa dilə tərcümə olunaraq və ya yenidən işlənilərək törəmə əsər yaradıldığı halda, o, digər şəxs tərəfindən tərcümə edilə və ya yenidən işlənə bilər. Törəmə əsər müəllifinin (tərcüməçinin və orijinal əsəri yenidən işləyən şəxsin) həmin əsərə müəlliflik hüququ buna mane olmur.

Dövlət (Azərbaycan Respublikası) müəlliflik hüququnun subyekt kimi

Dövlət (Azərbaycan Respublikası) müəlliflik hüququnun xüsusi subyekt sayılır. Ona görə ki, siyasi hakimiyyət daşıyıcısı olan dövlətin müəlliflik hüquq münasibətlərində subyekt qismində çıxış etməsi adi olmayan haldır.

Müəlliflik qanunvericiliyinə görə, fiziki və hüquqi şəxslərlə bərabər, dövlət də subyektiv müəlliflik hüququna malik və onun daşıyıcısı ola bilər. Buna görə o, müəlliflik hüququnun subyektlərindən biri kimi tanınır.

Müəlliflik hüquq nəzəriyyəsində **dövlətə ilkin subyektiv müəlliflik hüququnun yox, törəmə subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcısı kimi baxılır**. Belə ki, dövlət özü əsər yaratmır. Qeyd etdiyimiz kimi, yalnız fiziki şəxslər əsər yaradaraq müəllif ola bilərlər. Buna görə də dövlətin müəllif olması istisna edilir. Məhz bu səbəbdən onun subyektiv müəlliflik hüququ əsərin yaradılması faktı əsasında yox, digər hüquqi faktlar əsasında əmələ gəlir.

Müəllif müqaviləsi dövlətin subyektiv müəlliflik hüququ əldə etməsinə səbəb olan hüquqi faktlardan biridir. Müəllif subyektiv müəlliflik hüquqlarını müəllif müqaviləsi əsasında dövlətə verə bilər. Əlbəttə, müqaviləni müəlliflə dövlətin özü yox, dövlətin adından onu təmsil edən **müvafiq səlahiyyətli orqanlar** bağlayırlar. Bununla dövlət subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcısı olur.

Vərəsəlik dövlətin subyektiv müəlliflik hüququna malik olmasını şərtləndirən ikinci hüquqi faktdır. Bu fakt əsasında dövlət subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcısı olur. Söhbət hər şeydən əvvəl, vərəsəliyin **vəsiyyət üzrə vərəsəlik növündən** gedir. Belə ki, müəllif əsərdən istifadə hüququnun dövlətə keçməsi (verilməsi) barədə vəsiyyətnamə tərtib edə bilər.

Vərəsəliyin qanun üzrə vərəsəlik növünə gəldikdə isə qeyd etmək lazım-

dır ki, 1964-cü il MM-nin 565-ci maddəsinə görə dövlət qanun üzrə vərəsəlik qaydasında subyektiv müəlliflik hüququ əldə edə bilməzdi. Həmin maddədə müəyyən edilirdi ki, əgər ölmüş müəllifin qanun üzrə vərəsəsi olmazdasa və o, vəsiyyətnamə tərtib etməzdisə, onun müəlliflik hüquqları dövlətə keçmirdi, xitam olunurdu.

Yeni Mülki Məcəllə belə norma nəzərdə tutmur. Ona görə də dövlət qanun üzrə vərəsəlik qaydasında subyektiv müəlliflik hüququ əldə edə bilər. Belə ki, miras qoyan (ölmüş) müəllifin nə qanun üzrə, nə də vəsiyyət üzrə vərəsələri yoxdursa, onun əmlak xarakterli subyektiv müəlliflik hüquqları vərəsəlik hüququ üzrə dövlətə keçir.

Qanunda ifadə edilmiş göstəriş dövlətin subyektiv müəlliflik hüququ əldə etməsinə əsas olan üçüncü hüquq faktıdır. Bu göstərişə görə, müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda (qurtarıdıqda), **əsər dövlət varidatı (malı) elan edilə bilər**¹. Bu zaman dövlət subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcısı olur.

§ 6. Subyektiv müəlliflik hüquqları və onların qüvvədə olma müddəti

Subyektiv müəlliflik hüquqlarının anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

Əsərin yaradılma faktı ilə mütləq xarakterli müəlliflik hüquq münasibəti əmələ gəlir. Əsər **bu münasibətin obyektidir**. Əgər obyekt (əsər) yoxdursa, onda müəlliflik hüquq münasibəti də yaranmır. Məhz əsər müəlliflik hüquq normaları

ilə qorunmanın (mühafizənin) obyektidir.

Müəlliflik hüquq münasibəti çərçivəsində müəllif əsər barəsində, onunla bağlı olaraq müəyyən hüquqlar əldə edir. Həmin hüquqlar əsərin yaradılması nəticəsində əmələ gəlir. Onlar həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli, həm də əmlak xarakterli ola bilər. Bu hüquqların məcmusu mülki hüquq elmində (doktrinasında) və müəlliflik qanunvericiliyində subyektiv müəlliflik hüquqları və ya sadəcə olaraq müəlliflik hüquqları adlanır.

Subyektiv müəlliflik hüquqları və ya müəlliflik hüquqları hər şeydən əvvəl, müəllifə məxsus olur. Bununla bərabər, müəlliflik hüququnun istənilən subyektiv müəlliflik hüququ faktları əsasında subyektiv müəlliflik hüquqları əldə edə, həmin hüquqların daşıyıcısı ola bilər. Belə hüquqi faktlara **hüquq varisliyi (vərəsəliyi), müəllif müqaviləsi və qanunda ifadə edilən göstərişi** aid etmək olar. Məsələn, vərəsələr müəllif öldükdən sonra ona məxsus olan subyektiv müəlliflik hüquqlarını əldə edirlər. Belə halda onlara subyektiv müəlliflik hüquqları vərəsəlik kimi hüquqi fakt əsasında məxsus olur. Başqa bir misaldə müəllif əsərin dərc olunması barədə nəşriyyətlə müəllif müqaviləsi bağlayır. Belə halda nəşriyyət müəllif müqaviləsi kimi hüquqi fakt əsasında subyektiv müəlliflik hüququ əldə edir.

Subyektiv müəlliflik hüquqları (və ya müəlliflik hüquqları) dedikdə, hüquqi mühafizə (qoruma) obyektini olan əsər barəsində müəllifin və müəllif-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 27-cı maddəsi.

lik hüququnun digər subyektlərinin malik olduqları şəxsi qeyri-əmlak və əmlak xarakterli hüquqların məcmusu başa düşülür.

Subyektiv müəlliflik hüquqları ilk növbədə, **mütləq xarakterli müəlliflik hüquq münasibəti çərçivəsində** mövcud olur. Belə ki, məzmun müəlliflik hüquq münasibətinin elementlərindən biri olub, özündə subyektiv vəzifə ilə birlikdə həmin münasibətin iştirakçısına məxsus olan subyektiv müəlliflik hüququnu da birləşdirir.

Subyektiv müəlliflik hüququ digər tərəfdən **nisbi (müqavilə) xarakterli müəlliflik hüquq münasibəti çərçivəsində** də mövcud ola bilər. Bu münasibət əsərdən qanuni (hüquqa uyğun) şəkildə, müəllif müqaviləsi (bu müqavilə əsərin müəllifi ilə istifadəçi arasında bağlanılır) əsasında istifadə hallarında yaranır. Nisbi (müqavilə) xarakterli müəlliflik hüquq münasibətlərində həm müəllif, həm də istifadəçi (müqaviləni bağlayan qarşı tərəf) müəyyən subyektiv müəlliflik hüquqlarına malik olur.

Subyektiv müəlliflik hüquqları **mütləq hüquqlardır**. Ona görə ki, həmin hüquqların daşıyıcısı (sahibi) olan müəllifə (və digər şəxslərə) qarşı əhatə dairəsi naməlum olan qeyri-məhdud saylı şəxslər («hamı və hər kəs») – borclu şəxslər durur. Onların yerinə yetirdikləri əsas funksiya, yəni daşdıqları başlıca vəzifə müəllifə (subyektiv müəlliflik hüquqlarının sahibi və daşıyıcısı olan şəxsə) öz subyektiv müəlliflik hüquqlarını həyata keçirməyə mane olmaqdan çəkinməkdən ibarətdir. Borclu şəxslər müəllifin əsərinə qəsd edən hər hansı hərəkəti etməkdən çəkinməlidirlər.

Subyektiv müəlliflik hüquqları digər tərəfdən **müstəsna hüquqlardır**. Müəlliflik hüququ barədə qanun göstərir ki, subyektiv müəlliflik hüquqları müstəsna xarakterə malikdir. Düzdür, qanunda nəzərdə tutulan və sadalanan subyektiv müəlliflik hüquqlarının hamısı birbaşa müstəsna hüquqlar adlandırılmır. Lakin buna baxmayaraq, bütün subyektiv müəlliflik hüquqlarının hamısı müstəsna hüquqlar sayılır. Bu, həmin hüquqların öz təbiətindən və xarakterindən irəli gəlir və buna görə də onların başlıca əlamətlərindən hesab edilir.

Subyektiv müəlliflik hüquqları müstəsna hüquqlardır, ona görə ki, yalnız subyektiv müəlliflik hüquqlarının daşıyıcısı (sahibi) olan müəllif və digər şəxslər əsərlə bağlı yaranan bütün məsələləri, ilk növbədə, **əsərdən istifadə ilə bağlı olan məsələləri həll edə bilərlər**; yalnız müəllif, qanunda nəzərdə tutulan hallarda və hədlərdə isə müəlliflik hüququnun digər subyektləri (məsələn, ölmüş müəllifin vərəsələri, müəllif müqaviləsi əsasında subyektiv müəlliflik hüquqlarını əldə edən şəxslər və s.) əsərə **sərəncam verə bilərlər**; subyektiv müəlliflik hüquqları hər hansı şəxsə yox, yalnız həmin hüquqları əldə edən şəxsə (müəllifə və digər şəxslərə) məxsusdur; yalnız subyektiv müəlliflik hüquqlarının daşıyıcısı (sahibi) olan şəxs (müəllif və başqa şəxslər) **əsərdən istifadəyə leqal surətdə inhisar hüququna malikdir**; qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə, əsərdən subyektiv müəlliflik hüquqlarının daşıyıcısı (sahibi) olan şəxsin (müəllifin və digər şəxslərin) razılığı olmadan istifadəyə yol verilmir. Müstəsna hüquqlar kimi subyektiv müəlliflik hüquqlarını məhz bu cür

xarakterizə etmək lazımdır¹.

Müstəsna xarakterli subyektiv müəlliflik hüquqları hər şeydən əvvəl, əsərin yaradıcısı olan şəxsə (müəllifə) məxsusdur. Bu hüquqların daşıyıcısı rolunda olumündən sonra müəllifin vərasələri də çıxış edə bilərlər. İşgötürən xidməti (qulluq) əsərdən, nəşriyyat (naşir) kollektiv əsərlərdən (ensiklopediya, ensiklopedik lüğət, və dövrü nəşrlərdən) istifadəyə müstəsna hüquqa malikdirlər.

Müstəsna müəlliflik hüquqları müəllif müqaviləsi əsasında da əldə oluna bilər. Bunun üçün müəlliflə istifadəçi arasında **müstəsna hüquqların verilməsi barədə müəllif müqaviləsinin bağlanması** tələb olunur. Əgər qeyri-müstəsna hüquqların verilməsi haqqında müəllif müqaviləsi bağlanarsa, onda istifadəçinin müstəsna müəlliflik hüquqları əldə etməsindən söhbət gedə bilməz.

Subyektiv

müəlliflik hüquqlarının növləri

Subyektiv müəlliflik hüquqlarının əhatə dairəsi kifayət dərəcədə genişdir. Müəlliflik qanunvericiliyi onların **tam siyahısını verir²**. Lakin onu **qəti və dəqiq siyahı hesab etmək olmaz**. Məsələ burasındadır ki, müəllifin bəzi hüquqları (məsələn, əsəri dərc etdirmək hüququ, əsərdən əmtəə nişanı qismində istifadəyə müəllifin icazə vermək hüququ və s.) həmin siyahıya daxil edilməmişdir. Digər tərəfdən, qanun müəyyən edir ki, müəllifin və əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin **əsərdən hər hansı formada və üsulla istifadə etməyə müstəsna hüququ vardır³**. Bu isə onu ifadə edir ki, əsərdən istifadə zamanı qanunda birbaşa nəzərdə tutulmayan hüquqlar da yarana bilər.

Mülki hüquq elmində (doktrinasında) ənənəvi olaraq subyektiv müəlliflik hüquqlarının iki əsas növü fərqləndirilir⁴:

- şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları (**müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları**);
- əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları (**müəllifin əmlak hüquqları**).

Subyektiv müəlliflik hüquqları özlərinin malik olduqları **məzmun və qiymət**

¹ Müstəsna hüquqların təbiəti mülki hüquq elmində (doktrinasında) mübahisə doğuran məsələlərdən bəndir. Bu məsələ hüquq ədəbiyyatı sahifələrində geniş işıqlandırılmışdır. Məsələn, bax: *Шершневский Г.Ф.* Авторское право на литературное произведение. Казань. 1891, с. 74; *Канторович Я.А.* Авторское право на литературные, музыкальные, художественные и фотографические произведения. Петроград, 1916, с. 359; *Шершневский Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. М., 1914, с. 452-455; *Мартынова Б.С.* Право авторства в СССР//Учен. зап. ВИЮН Вып. X. 1947, с. 168; *Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А.* Авторское право М., 1957, с. 61, с. 59; *Савельева Н.В.* Правовое регулирование отношений в области художественного творчества. М., 1986, с. 70; *Серебровский В.И.* Вопросы советского авторского права М., 1956, с. 24; *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 51-52; *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 191-193; *Гаврилов Э.П.* Комментарий закона об авторском праве и смежных правах. М., 1996, с. 87-88.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 14-15-ci maddələri.

³ həmin qanunun 15-ci maddəsi.

⁴ Məsələn, bax: *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 37; *Гаврилов Э.П.* Советское авторское право М., 1984, с. 133; Корсакий В.И. Авторское право-отношения в СССР. Сталинабад. 1959, с. 265; *Гражданское право. Учебник.* Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 654; *Макаганова Н.В.* Авторское право. М., 2000, с. 119; *Гусев А.И.* Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003.

kimi əlamətə (meyara) görə bu cür iki yerə bölünür. Məhz bu əlamət (meyar) müvafiq hüququn şəxsi qeyri-əmlak və ya əmlak hüququ olmasını müəyyən-ləşdirməyə imkan verir. Bu, alimlər arasında ən geniş yayılmış təsnifdir. Demək olar ki, bəzi istisnalarla, alimlərin hamısı belə təsnifə üstünlük verirlər. Məhz müəlliflik qanunvericiliyi də subyektiv müəlliflik hüquqlarını şəxsi qeyri-əmlak hüquqları və əmlak hüquqları kimi iki yerə bölür. Bu bölgünün bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyi də tanıyır. Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə görə müəllifin hüquqları şəxsi qeyri-əmlak hüquqları və əmlak hüquqları adlı iki növə ayrılır. Doğrudur, burada şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əvəzinə «mənəvi hüquqlar» anlayışından istifadə edilir¹.

Fransanın müəlliflik hüququ müəllifə məxsus olan əmlak hüquqlarını dəqiq surətdə onun şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından ayırır və bununla göstərdiyimiz təsnifi tanıyır².

Şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları dedikdə, iqtisadi qiyməti və əmlak məzmunu olmayan hüquqlar başa düşülür. Onlar müəlliflik hüququ barədə qanunun 14-cü maddəsində sadalanır. Həmin hüquqlara aiddir:

- müəlliflik hüququ;
- ad hüququ;
- öz ad-sanını (şöhrətini) müdafiə etmək hüququ;
- açıqlamaq hüququ;
- imtina hüququ.

Əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları dedikdə, iqtisadi qiyməti və əmlak məzmunu olan hüquqlar başa düşülür. Bu növ müəlliflik hüquqlarının dairəsi müəlliflik hüququ barədə qanunun 15-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Onlara aiddir:

- surətçixarma hüququ;
- yaymaq hüququ;
- idxal hüququ;
- kütləvi nümayiş hüququ;
- kütləvi ifa hüququ;
- kütləvi bildiriş hüququ;
- efirle bildiriş hüququ;
- kütləyə çatdırmaq üçün kəbellə kütləvi bildiriş hüququ;
- tərcümə hüququ;
- yenidən işləmək hüququ;
- izləmə hüququ.

Əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları Bern konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar müəllifə birbaşa müstəsna hüquqlar verir³. Ümumdünyə (Cenevrə) konvensiyasında isə xüsusi olaraq müəllifin yalnız tərcümə hüququ tənzimlənir.

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран /Под ред. В.В.Золесского. М., 1999, с. 435.

² Диана Р. Литературная и художественная собственность. Авторское право Франции. М., 1989.

³ Богусловский А.М. Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 298; Минков А. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 125.

Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları ilə əmlak hüquqları bir-birilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarında əmlak xarakterli elementə, əmlak hüquqlarında da şəxsi qeyri-əmlak xarakterli elementə rast gəlmək mümkündür. Müəlliflik hüquqlarının əsas və başlıca xüsusiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, istənilən **müəlliflik hüququ özündə həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli, həm də əmlak xarakterli elementləri birləşdirir**. Məhz bu səbəbdən müəlliflik hüquqları içərisindən «təmiz və xalis» əmlak hüquqları və ya şəxsi qeyri-əmlak hüquqları ayırmaq kifayət dərəcədə çətin məsələdir. Müəyyən etmək mümkün olmur ki, hansı müəlliflik hüquqları «təmiz və xalis əmlak hüquqları», hansı müəlliflik hüquqları isə «təmiz və xalis şəxsi qeyri-əmlak hüquqları» sırasına aiddir.

Lakin müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları ilə əmlak hüquqları arasında sıx bağlılığın olması ona dəlalət etmir ki, göstərilən təsnif tamamilə əsassız olub¹. Şərti xarakter daşıyır². Əksinə, bu cür təsnif praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müəllifin hüquqlarının şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquqlarına bölünməsi onu ifadə edir ki, bu hüquqlardan hər biri üçün ayrıca, **xüsusi hüquqi mühafizə rejimi** müəyyən edilir. Belə ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları yalnız müəllifə, yəni əsərin bilavasitə yaradıcısı olan fiziki şəxsə məxsus ola bilər. Həmin hüquqlar müəllifin yaradıcı xarakterli əməyindən irəli gələrək onun şəxsiyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Buna görə də onlar bölünməz olub, özgəninkiləşdirilmir, bir qayda olaraq, müəllif müqaviləsi əsasında başqa şəxslərə verilmir. Digər tərəfdən, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vərəsəlik qaydasında keçmir və buna görə də vərəsəliyin obyektı (predmetı) olmur. Müəlliflik qanunvericiliyi birbaşa müəyyən edir ki, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vərəsəlik üzrə keçmir³.

Amma buna baxmayaraq müəllifin vərəsələrinin şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müəlliflik hüquqlarını qorumaq səlahiyyəti vardır. Bu səlahiyyət müddətsizdir, yəni hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmır. Əgər müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozularsa (məsələn, firma icazəsiz olaraq məşhur olan müəllifin adından kommersiya və reklam məqsədləri üçün istifadə edir və s.), onda vərəsələr onları müdafiə edirlər. **Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunması (müdafiəsi) müddətsizdir**.

O ki qaldı müəllifin əmlak hüquqlarına, onlar hüquqi varislik (vərəsəlik), müəllif müqaviləsi və qanunda ifadə edilən göstəriş kimi üç hüquqi fakt əsasında başqa şəxslərə keçə bilər. Müəlliflik hüququnun istənilən subyektı həmin faktların vasitəsi ilə əmlak xarakterli müəlliflik hüquqlarını əldə edə və onun sahibi ola bilər. Müəlliflik qanunvericiliyi müəyyən edir ki, **müəlliflik hüquqları müəllif müqavilələri üzrə verilir və vərəsəlik qaydasında keçir**⁴. Əmlak hüquq-

¹ Sovet dövrünün alımı V.İ.Serebrovski göstərilən təsnifi tamamilə əsassız hesab edir (*Серебровскии В.И. Вопросы советского авторского права. М., 1956, с. 101*).

² Başqa bir sovet alimi M.V.Gordon göstərilən təsnifin şərti xarakter daşmasını qeyd edir (*Гордон М.В. Советское авторское право. М., 1955, с. 78*).

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 29-cu maddəsi.

⁴ «Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 28-ci maddəsi.

larının başqa şəxslərə verilməsinə baxmayaraq şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquqlar müəllifdə qalır.

Əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları yalnız qanunda nəzərdə tutulan müddətdə qüvvədə olur, yeni müəyyən müddətlə məhdudlaşdırılır. Əgər həmin müddət keçərsə (ötərsə), müəllifin əmlak hüquqları hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur. Deməli, əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları **müddətli hüquqlardır**¹.

Göstərilən təsnif praktiki cəhətdən həm də ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, o, müəlliflik hüquqlarının pozulmasına görə yaranmış **mülki hüquqi məsuliyyət məsələsini** düzgün həll etməyə imkan verir. Əgər müəllifin əmlak hüquqları pozularsa, onda əsasən **zərərin əvəzini ödəmə kimi məsuliyyət tədbiri** (müdafiə üsulu) tətbiq edilir. Şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları pozulduqda isə hüquqların **pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi, hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısının alınması** və digər müdafiə üsullarından istifadə olunur.

Müəlliflik hüquqlarından hər biri xüsusi məzmunla malikdir. Gəlin, onlara ayrı-ayrılıqda çox da geniş olmayan mülki-hüquqi xarakteristika verək.

§ 7. Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları

Müəlliflik hüququ

Müəlliflik hüququ müəllifin malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Ona görə də şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını xarakterizə edən əlamətlər bu hüquqa da aiddir.

Belə ki, müəlliflik hüququ müəllifin şəxsiyyətindən ayrılmaz olub, özgəninkiləşdirilmir. O, hər hansı hüquqi fakt əsasında, o cümlədən müəlliflik müqaviləsi və ya vərəsəlik əsasında başqa şəxslərə verilmir.

Mübahisəsiz olaraq göstərə bilərik ki, müəlliflik hüququ müəllifin **vacib, əsas və başlıca şəxsi hüququ sayılır**. Bu, onunla izah edilir ki, müəllifin həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli, həm də əmlak xarakterli hüquqları məhz müəlliflik hüququndan törəyir. Şəxs yalnız əsərin müəllifi kimi tanındıqda, yəni əsərə müəlliflik hüququ əldə etdikdən sonra onun üçün şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquqları yarana bilər. O, əsərin müəllifi kimi tanınmazsa, həmin hüquqların əmələ gəlməsini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Müəlliflik hüququ dedikdə, şəxsin öz yaratdığı əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (imkanı) başa düşülür. Bu hüquqa əsasən şəxs yaratdığı əsərin müəllifi sayılır və hesab edilir.

Müəlliflik hüququ belə bir faktı təsdiq edir ki, müəyyən şəxs müvafiq əsərin əsl və həqiqi yaradıcısıdır. Buna görə də belə şəxs əsərin müəllifi adlanmaq hüququna malikdir.

Əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) nə vaxt yaranır? Müəlliflik qanunvericiliyi bu suala dəqiq cavab verir²: əsərin **müəllifi kimi ta-**

¹ Hüquq ədəbiyyatı sənədlərində belə bir fikrə rast gəlirik ki, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müddətsiz hüquqlardır (Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 430) Söz yox ki, bu, düzgün olmayan fikirdir. Məsələ burasındadır ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları müəllifin ölümü ilə ləğv edilir və vərəsəlik qaydasında keçirir. Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları yalnız müddətsiz olaraq qorunur.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 25-ci maddəsi.

nınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) əsərin yaradılması faktı ilə yaranır. Əsər yaradıldığı andan dərhal müəlliflik hüququ da əmələ gəlir.

Əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnun (müəlliflik hüququnun) yaranması üçün tələb edilmir ki, əsər hər hansı bir orqanda qeydə alınsın və ya hər hansı başqa üsullarla rəsmiləşdirilsin. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyi şəxsin əsərin qeydə alınmasından və ya digər rəsmiləşdirilmə üsulundan asılı olmadan müəllif kimi tanınması prinsipindən çıxış edir¹. Fransanın və bir sıra xarici ölkələrin müasir müəlliflik qanunvericiliyi də analoji prinsipi müəyyən təşkil edir². Amma bəzi ölkələrin qanunvericiliyi **depozitə qoyma, qeydiyyatə götürmə, müəlliflik hüququnu qoruma nişanından istifadə etmək kimi rəsmiləşdirilmə üsullarının yerinə yetirilməsini tələb edir.**

Əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) subyektiv müəlliflik hüquqlarından (müəllifin malik olduğu subyektiv hüquqlardan) biridir. Əsərin yaradılması faktı ilə müəlliflə əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud saylı şəxslər («hamı və hər kəs») arasında əsər barəsində **mütləq xarakterli müəlliflik hüquq münasibəti** əmələ gəlir. Subyektiv müəlliflik hüququ həmin münasibətin elementlərindən biri olub, özündə bir neçə hüququ (səlahiyyəti, hüquqi imkanı) birləşdirir. Bu hüquqlar əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) kimi əsas və həlledici səlahiyyətin vasitəsi ilə «sementləşir»³. Mütləq hüquq münasibəti çərçivəsində mövcud olduğuna görə əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) **mütləq hüquqlar növünə** aid edilir. Məhz bu səbəbdən əhatə dairəsi bilinməyən qeyri-məhdud saylı borclu şəxslər (müəllifi əhatə edən «hamı və hər kəs») əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnu pozan hər hansı hərəkətdən (o cümlədən plagiatlıqdan, yəni «ədəbi» oğurluqdan və özgə müəllifliyini mənimsəməkdən, müəllifliyi inkar etməkdən və s.) çəkinməlidir (passiv funksiya, passiv vəzifə).

Əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) əsəri yaradan şəxsin **bütün həyatı (ömrü) boyu qüvvədə olur**. Şəxsi xarakterli hüquq olduğu na görə bu hüquq müəllifin ölümündən sonra **vərəsəlik qaydasında onun vərəsələrinə keçir** və buna görə də ləğv edilir. Belə ki, əgər hüququn daşıyıcısı olan şəxs ölərsə və həmin hüquq vərəsəlik üzrə keçmirsə, hökmən ləğv edilməlidir. Subyektiv hüququn mövcudluğundan danışmaq sadəcə olaraq məntiqsizlikdir. Bu, izaha ehtiyacı olmayan məlum məsələdir. Buna görə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində söylənilən belə bir fikir haqiqətdən uzaqdır ki, **guya əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) müddətsizdir, əbədi və həmişəlik mövcud olur, hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmır**⁴. Hesab edirik ki, həmin fikri söyləyən müəlliflər məsələnin mahiyyətinə varmayaraq onu qarışdırırlar. Məsələ burasındadır ki, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun I-ci maddəsi.

² Дюма Р. Литературная и художественная собственность. Авторское право Франции. М., 1989, с. 10.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. JL., 1965, с. 37.

⁴ Остловские институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 430. Калмытов В.Г. Издательский договор на литературное произведение М., 1969, с. 7; Никитина М.И. Авторское право на произведение науки, литературы и искусства, Казань, 1972, с. 64.

(müəlliflik hüququ) yox, **hüquqi fakt kimi müəlliflik müddətlə məhdudlaşdırılır** (yəni müddətsizdir), əbədi olub, həmişəlikdir. Başqa sözlə desək, müddətsiz, əbədi və həmişəlik olan belə bir hüquqi faktdır ki, əsərin yaradıcısı olan şəxs həmin əsərin müəllifidir. Buna görə əsərə müəlliflik faktı müəllifin ölümündən sonra da mövcud olmaqda davam edir. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə böyük və ölməz Nizaminin XII əsrdə yaratdığı əsərlərə müəllifliyi hüquqi fakt kimi tanınır. Müəlliflik hüquq doktrinasında (elmində) bir sıra alimlər məsləyə məhz bu cür yanaşırlar¹.

Əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ) yalnız **müddətlə məhdudlaşdırılmadan (müddətsiz) qorunur**.

**Müəllifin
ad hüququ**

Ad hüququ müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına aid olan hüquqdur. Buna görə həmin hüquq müəllifin şəxsiyyətindən ayrılmaq olub, özgəninkiləşdirilmir və hər hansı şəxsə verilmir. O, nə **vərəsəliyin**, nə də **müəllif müqaviləsinin predmeti (obyekti) ola bilər**. Həmin hüquq əsərin **özünün yaranma faktından** əmələ gəlir, müəllifin ömrü (həyatı) boyu qüvvədə olur, müəllifin ölümündən sonra isə vərəsəliyin predmeti olmadığına görə ləğv edilir.

Müəllifin ad hüququ müəlliflik hüququ (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ) ilə sıx surətdə bağlıdır. Onlar qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birinə həddən ziyadə «qohum» sayılan hüquqlardır. Lakin bunlara baxmayaraq müəllifin ad hüququ **törəmə yox, müstəqil hüquqdur**. Bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, onlar arasında fərqli cəhət də vardır.

Fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, yaradıcı şəxs həm açıqlanmış, həm də açıqlanmamış əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququna malikdir. Bu isə o deməkdir ki, həmin hüquq əsərin açıqlanıb-açıqlanmamasından, istifadə olunub-olunmamasından asılı deyil. Ad hüququna gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, bu hüquq **əsərin açıqlanmasından və istifadə olunmasından asılıdır**. Belə ki, həmin hüquq əsər yalnız açıqlandığı və ondan istifadə olunduğu hallarda həyata keçirilə bilər. Nə qədər ki, əsər açıqlanmamışdır, müəllifin ad hüququnun həyata keçirilməsindən söhbət gedə bilməz. Məlum məsələdir ki, açıqlanana kimi əsərə auditoriyanın necə dəyərlər, «əli çatmır» və buna görə əsərin müəllifinin adını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Yalnız əsər açıqlandıqdan sonra onu yaradan şəxsin adı auditoriyaya məlum olur.

Digər tərəfdən, ad hüququnun müəllifin müstəqil şəxsi qeyri-əmlak hüququ olması həm də onunla təsdiqlənir ki, bu hüquq əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnun (müəlliflik hüququnun) pozulmasından asılı olmayaraq pozula bilər. Elə hallar yaranır ki, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququna (müəlliflik hüququna) toxunulmur, amma müəllifin ad hüququ pozulur. Məsələn, nəşriyyat müəyyən şəxsi dərc edilmiş əsərin müəllifi kimi tanıyır, lakin müəllifin iradəsi ziddinə olaraq dərc olunmuş əsərdə onun əsl və həqiqi adını yox, təxəllüsünü göstərir. Başqa bir misaldə əsəri yaradan şəxsin müəlliflik hüququnu tanıyan və onu inkar etməyən nəşriyyat dərc olunmuş əsərdə müəllifin adını (təxəllü-

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник М., 1999, с. 201.

sünü) göstərmir.

Müəllifin ad hüququ **qeyri-əmlak (qeyri-iqtisadi) xarakterli məzmunu** malikdir. Onun məzmunu qanunda birbaşa müəyyən edilir¹.

Müəllifin ad hüququ dedikdə, yaratdığı əsərdən öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud anonim istifadə etmək və ya bu cür istifadəyə icazə vermək səlahiyyəti (hüquqi imkanı) başa düşülür.

Qanunun ad hüququna verdiyi qanunvericilikdən müəyyən olunur ki, müəllif malik olduğu ad hüququnu **üç üsulla həyata keçirə** bilər. Həmin üsullara aiddir:

- müəllifin əsərdə öz həqiqi adını göstərməsi;
- müəllifin əsərdə təxəllüsünü göstərməsi;
- əsər müəllifinin adının anonim saxlanması.

Göstərilən üsulların hansından istifadə etmək hüququ yalnız müəllifə məxsusdur. Bu məsələ ancaq müəllifin iradəsi ilə həll edilir. Məsələn, əsərdə öz təxəllüsünü göstərmək niyyətində olarsa, müəllif məcbur etmək olmaz ki, o, əsərdə öz həqiqi adını göstərsin. Əgər müəllif əsərdə adını göstərmək istəmədikdə onu vadar etmək olmaz ki, o, əsəri təxəllüsü ilə və ya öz adı ilə dərc etdirdin. Əgər müəllif əsərini öz adı ilə və ya təxəllüslə dərc etdirmək arzusundadırsa, zorla boynuna qoymaq olmaz ki, o, əsəri ad göstərmədən (adsız) dərc etdirdin və s.

Əsərdə öz həqiqi adını göstərmək üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif bu üsulla əsərini öz adı ilə açıqlayır (dərc etdirir, kütləvi nümayiş etdirir, əfirə verir, kütləvi ifa olunur və s.), əsərdən istifadə edir və ya bu cür istifadəyə icazə verir. Məsələn, müəllif nəşriyyata icazə verir ki, o, əsəri müəllifin həqiqi adını göstərməklə dərc (nəşr) etdirdin və s. Həmin üsulun köməyi və vasitəsi ilə müəllif əsərə olan müəllifliyini ifadə etmiş olur. Belə ifadə etmənin qaydasını müəllif özü müəyyənləşdirir.

Müəllif hər şeydən əvvəl, əsərə olan öz müəllifliyini tam ifadə edə bilər. **Tam ifadə etmə dedikdə, əsərdə müəllifin öz xüsusi mənada adını və soyadını göstərməsi başa düşülür.** Məsələn, İsayev Əli Cəfər oğlu və s.

Müəllif öz istəyi ilə əsərə olan müəllifliyini qısaltılmış şəkildə də ifadə edə bilər. **Qısaltılmış şəkildə ifadə etmə dedikdə, müəllifin əsərdə yalnız öz soyadını və adını göstərməsi başa düşülür.** Məsələn, İsayev Əli və s.

Müəllifin əsərə olan müəllifliyini daha qısaltılmış şəkildə ifadəsi mümkün olan məsələdir. Müəlliflik qanunvericiliyi bu barədə hər hansı məhdudiyət nəzərdə tutmur. **Daha qısaltılmış şəkildə ifadə etmə dedikdə, müəllifin əsərdə yalnız öz soyadını və inisialını (ad və ata adının baş hərflərini) göstərməsi başa düşülür.** Məsələn, İsayev Ə.C. və s.

Müəllifin adı müəlliflik prezumpsiyası ilə bağlıdır. **Müəlliflik prezumpsiyasına görə, əgər digər sübutlar yoxdursa, (yeni əksi sübut edilənə kimi), əsərə müəlliflik adı altında açıqlanmış (göstərilmiş) şəkildə məxsusdur².** Əsərdə adını göstərilmə faktı onu ifadə edir ki, əksi sübut edilənə kimi, **əsərə müəlliflik hə-**

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 14-cü maddəsinin «b» bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

min əsərdə adı göstərilmiş şəxsə məxsusdur. Bu, yeni müəllifin öz adını göstərməsi isə mübahisə hallarında əsərə müəllifliyi müəyyənləşdirməyi asanlaşdırır. Müəlliflik prezumpsiyası haqqında qayda ədəbi-bədii əsərlərin qorunması barədə Bern konvensiyasından iqtibas olunmuşdur¹. Bu konvensiyanın 15-ci maddəsinin 1-ci bəndi müəlliflik prezumpsiyasından çıxış edir.

Əsərdə təxəllüsü göstərmək üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu üsulla müəllif əsəri açıqlayır, əsərdən istifadə edir və ya bu cür istifadəyə icazə verir. Məsələn, müəllif yazdığı əsəri təxəllüslə dərc etdirir və s. Təxəllüsün hər hansı orqanda qeydiyyatla alınması tələb edilmir.

Təxəllüs dedikdə, müəllifin özünün uydurduğu şərti ad başa düşülür. Özünə təxəllüs seçməklə müəllif həqiqi adını saxlayır. Müəllif sərbəst və müstəqil surətdə özünə təxəllüs seçə bilər. Bu, onun hüququdur.

Müəllifin hansı səbəbə görə özünə məhz belə təxəllüs seçməsi bir sirr və müəmma olaraq qala bilər. Təxəllüsün arxasında hansı şəxsin dayanması, əlbəttə, auditoriyaya məlum olmaya da bilər. Bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər tarixdə öz təxəllüsləri ilə tanınmış və məşhur olmuşlar. Məsələn, «Hophopnamə» M.Ə.Sabirin, M.Qorki A.M.Peşkovun, Nizami Gəncəvi Qiyas İlyas oğlunun və s. təxəllüsü olmuşdur.

Təxəllüslə dərc edilən əsərə müəllifliyin müəyyən edilməsi barədə mübahisə yarana bilər. Müəllifin təxəllüsünün onun şəxsiyyətini şübhə altında qoyduğu (onun şəxsiyyətinə şübhə yaratmadığı) hallarda, mübahisəli məsələni həll etmək asan olub, hər hansı çətinlik törətmir. Müəllifin **təxəllüsünün onun şəxsiyyətini şübhə altına qoymaması** dedikdə, müəllifin müntəzəm surətdə hamılıqla tanınan və qəbul edilən eyni bir təxəllüslə çıxış etməsi başa düşülür. Məsələ burasındadır ki, qanun müəlliflik prezumpsiyasını bu hala da, yəni müəllifin təxəllüsünün onun şəxsiyyətini şübhə altına qoymadığı hala da şamil edir². Analoji mövqedən Bern konvensiyası da çıxış edir³. Bu mövqeyə görə, əgər digər sübutlar yoxdursa (əksi sübut edilənə kimi), əsərə müəlliflik təxəllüsü əsərdə göstərilmiş şəxsə məxsusdur.

Əsərin təxəllüslə dərc edildiyi digər hallarda (belə hallarda müəllifin təxəllüsü onun şəxsiyyətini şübhə altına qoyur) isə əsərdə adı göstərilən nəşir müəllifin **nümayəndəsi sayılır və qanuni (məcburi) nümayəndəlik əmələ gəlir.** Nümayəndə kimi o, bir tərəfdən müəllifin hüquqlarını həyata keçirir, digər tərəfdən həmin hüquqları qoruyur, pozulduqda isə onları müdafiə edir. Müəllif əgər öz şəxsiyyətini açarsa və əsərə müəllifliyini auditoriyaya bildirərsə (elan edərsə), onda qanuni nümayəndəlik ləğv edilir⁴.

Təxəllüslə dərc edilən əsərə müəlliflik faktı ilə bağlı olaraq mübahisə yarana bilər. Belə hallarda sübutların (şahid ifadələrini, əsərin əlyazmasını və digər yazılı sübutların) təqdim edilməsi tələb olunur. İlk növbədə, nəşriyyatla (naşir-

¹ Международные конвенции об авторском праве. Комментарий/Под ред. Э.П.Гваррилова. М., 1982, с. 108.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

³ Международные конвенции об авторском праве. Комментарий/Под ред. Э.П.Гваррилова. М., 1982, с. 109 (15-ci maddənin 1-ci bəndi).

⁴ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

lə) müəllif arasında bağlanan müəllif müqaviləsi təqdim edilməlidir. Məsələ bu-
rasındadır ki, əsər təxəllüslə dərc edilərsə də, müəllif müqaviləsində müəllifin
həqiqi (əsl) adı göstərilir.

Təxəllüs toxunulmazdır. Müəllifin razılığı olmadan ona hər hansı dəyişiklik
etmək olmaz. Digər tərəfdən **təxəllüsün təhrif olunmasına yol verilmir.** Mü-
əllifin razılığı olmadan həm də **təxəllüsü açıqlamaq olmaz.** Təxəllüsün icazə-
siz açıqlanması xüsusi xarakterli hüquq pozuntusunun yaranmasına səbəb
olur. Belə hallarda rəsmi surətdə üzr istəmə, mənəvi zərərin əvəzinə ödənil-
məsi və digər müdafiə üsullarından istifadə oluna bilər. Yalnız məhkəmənin tə-
ləbi ilə təxəllüsün müəllifin razılığı olmadan açıqlanması mümkündür. Belə ki,
hər hansı mətbuat orqanında (qəzetdə, jurnalda və s.) müəyyən şəxs barəsində
böhtan və ya təhqir xarakterli məqalə dərc edilir. Məqalə ilə bağlı olaraq
məhkəmədə işə baxılır. Bu işlə əlaqədar olaraq məhkəmə təxəllüsün açıqlan-
masını redaksiyadan tələb edə bilər. Redaksiya isə müəllifin razılığı olmadan tə-
xəllüsü açıqlamalıdır. Qalan digər hallarda isə o, bunu etməyə borclu deyildir.

Müəllif təxəllüsünü dəyişə, ondan imtina və əsəri öz həqiqi adı ilə dərc edə
bilir. Müəllifin bunlara hüququ vardır.

Təxəllüs yalnız əsərə müəllifliyi ifadə etmək üçün istifadə olunan şərti addır,
həbelə əsərə ad hüququnu həyata keçirmək məqsədi ilə tətbiq olunan üsul-
dur. Məhz bu səbəbdən müəllif şəxsi, əmək, işgüzar, ailə-məişət və hüquq
münasibətlərində, bir sözlə, bütün ictimai münasibətlərdə təxəllüslə yox, öz
həqiqi adından çıxış edir. Pretenziyalar, iddia ərizələri, məhkəmə sənədləri və
digər rəsmi sənədlər təxəllüslə yox, müəllifin adı göstərilməklə tərtib edilir.

Əsər müəllifinin anonim¹ saxlanması üsulunun mahiyyəti ondan ibar-
ətdir ki, müəllif ad və təxəllüs göstərilmədən əsəri açıqlayır, əsərdən istifadə
edir və ya bu cür istifadəyə razılıq verir. Müəllifin adı və ya təxəllüsü göstəril-
məyən əsər **anonim əsərdir.** Anonim əsərə misal olaraq əsərdə yalnız müəlli-
fin inisialı göstərilən (məsələn, yuxarıdakı misalda Ə.C.) əsəri, qəzet və jurnal-
ların ön (qabaq) məqalələrini, məlumat kitablarındakı məqalələri və s. göstər-
mək olar. Bu növ əsərin müəllifi öz həqiqi adını gizlədir, xəlvətə (gizlincə)
saxlayır, yaratdığı əsəri öz adı ilə bağlamaq istəmir. Lakin bu, o demək deyildir
ki, şəxs əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququndan (müəlliflik hüququndan) im-
tina edir, müəlliflikdən boyun qaçırır. Əksinə, o, bütün müəlliflik hüquqlarını, o
cümlədən əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnu saxlayır və onlardan ümumi
qaydada istifadə edə bilər.

Amma əsas və başlıca məsələ müəllifin hüquqlarının həyata keçirilməsindən
və qorunmasından, dərc olunmuş anonim əsərə müəllifliyi sübut etməkdən
ibarətdir. Bu məsələ **qanuni (məcburi) nümayəndəlik institutunun** və-
siti və köməyi ilə həll edilir. Belə ki, əsəri anonim dərc edən nəşir (nəşriyyat)
müəllifin **qanuni (məcburi) nümayəndəsi** kimi çıxış edir². Məhz nəşir müəlli-
fin hüquqlarını qoruyur və həyata keçirir. Nəşir həm də dərc olunmuş anonim
əsərə müəllifliyi təsdiq edir. Belə ki, bir qayda olaraq, əsərin müəllifinin həqiqi

¹ Anonim sözü yunanca «anonimos» ifadəsindən olub «adsız» mənasını ifadə edir.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 3-cü bəndi

adı ona məlum olur.

Naşir dərc olunmuş anonim əsərin müəllifinin həqiqi adını açıqlamağa borclu deyildir. Yalnız o, icraatında böhtan və ya təhqirə aid iş olan məhkəmənin tələbi ilə müəllifin adını açıqlaya bilər.

**Ad-sanını
(şöhrətini) müdafiə
hüququ**

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, barəsində danışacağımız hüquq Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyində düzgün olmayaraq «şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ» adı altında¹ nəzərdə tutulur ki,

bu ad həmin hüququn mahiyyətini və məzmununu dəqiq əks etdirmir. Məsələ burasındadır ki, Bern konvensiyasında, habelə bir sıra Qərbi Avropa dövlətlərinin və Rusiya Federasiyasının müəlliflik qanunvericiliyində göstərilən hüquq «müəllifin reputasiyasını müdafiə hüququ» termini ilə əhatə olunur. «Reputasiya» ifadəsi isə Azərbaycan dilinə «ad-san», «şöhrət» kimi tərcümə edilir². Buna görə göstərilən hüquq ifadə etməyin və adlandırmağın ən düzgün və münasib variantı məhz «müəllifin ad-sanını (şöhrətini) müdafiə hüququ» anlayışından ibarətdir. Bu anlayışdan istifadə dəbdə olmasa da, hər halda o, göstərilən hüququn məna və məzmununu daha dəqiq ifadə edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sovet dövrünün mülki qanunvericiliyində göstərdiyimiz hüquq əsərə toxunulmazlıq hüququ adlanırdı. Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki Məcəlləsinin 477-ci maddəsində əsərə toxunulmazlıq hüququ müəllifin malik olduğu əsas hüquqlardan biri kimi nəzərdə tutulurdu.

Bəzi müasir müəlliflər əsərə toxunulmazlıq hüququ anlayışından istifadə etməyə üstünlük verirlər³. Bu anlayış bir sıra xarici ölkələrin, məsələn, Fransanın da müəlliflik hüququnda işlədilir⁴.

Ad-sanını (şöhrətini) müdafiə hüququ müəllifə verilən əl bir hüquqi imkandır ki, bunun nəticəsində o, öz yaratdığı əsəri mənaca dəyişməkdən, təhrif olunmaqdan və ya hər hansı digər formada yenidən işlənməkdən, həmçinin şərəf və ləyaqətinə zərər vura bilən hər hansı hərəkətdən qoruyur.

Müəllifin ad-sanını (şöhrətini) müdafiə hüququ iki əsas səlahiyyətdən (hüquqi imkandan) ibarətdir. Onlara aiddir:

- qadağan etmək səlahiyyəti (**nəqativ hüquqi imkanı**);
- icazə vermək səlahiyyəti (**pozitiv hüquqi imkanı**).

Qadağan etmək səlahiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif əsərə kimsə tərəfindən hər hansı dəyişiklik olunmasına yasaq etmək hüququna (imkanına) malikdir. Əsər nəşr edildikdə (dərc edildikdə), kütlə qarşısında açıq ifa olunduqda və ya digər üsulla istifadə edildikdə həm əsərin özünə, həm də onun adına və ya müəllifin adının ifadə olunmasına hər hansı dəyişiklik edilməsi qadağan edilir. Heç kəsin ixtiyarı çatmır ki, tamlığını və bütövlüyünü pozaraq əsərin həcmi qısalsın, onun ayrı-ayrı bölmə və fəsilərini dəyişdirsin

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 14-cü maddəsinin 1-ci bəndinin («v») yarımbəndi.

² Rusca-azərbaycanca lüğət (düzəldilmiş və artırılmış üçüncü nəşri). III cild. Bakı, 1978, s. 88.

³ Губа А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003, с. 179.

⁴ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 430.

və ya əvəz etsin və s. Dəyişiklik və əlavələr yüksək peşəkar səviyyədə edilsə və əsərin məziyyətini (dəyərini) yaxşılaşdırsa (artırsa) belə, heç kəsin belə hərəkətlər etmək hüququ yoxdur.

Bunlardan əlavə, əsər nəşr edilən (dərc olunan) zaman heç kəsin hüququ yoxdur ki, ona illüstrasiyalar, müqəddimələr, yəni ön sözlər, proloq, son sözləri (epiloq), kommentariya (izah, təfsir) və ya hər hansı izahlar əlavə etsin. Bu cür hərəkətlər qadağan edilir¹. Müəllif ithafını (həsr etməsini), annotasiyanı, epigrafi və digər elementləri əsərdən çıxartmaq və ya onları dəyişdirmək olmaz. Bir sözlə, **müəllifin qadağan etmək səlahiyyəti əsərin məzmununu təşkil edən bütün elementlərə şamil edilir.**

İcazə vermək səlahiyyətinin isə mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllifin razılığı ilə əsərə istənilən dəyişiklik və əlavələr edilə bilər. Əsər nəşr edildikdə, kütlə qarşısında açıq ifadə olunduqda və ya digər yolla istifadə edildikdə müəllifin razılığı ilə həm əsərin özünə, həm də onun adına və ya müəllifin adının ifadə olunmasına (öz həqiqi adı ilə və ya təxəllüslə və ya adsız) hər hansı dəyişiklik etmək mümkündür. Bunlardan əlavə, əsər nəşr edilərkən əgər müəllif razılıq verərsə, ona illüstrasiyalar, müqəddimələr, son sözlər, təfsirlər və ya hansı izahlar əlavə etmək olar. Hətta redaktə və digər düzəlişlərə, redaksiya kommentariyalarına, habelə əsərin əlyazmasına edilən dəyişikliklər yalnız müəllifin razılığı ilə yol verilə bilər.

Əsər həm də müəllifin **şərəf və ləyaqətinə zərər vura bilən digər hərəkətlərdən müdafiə edilməlidir.** Bu cür hərəkətlər hər şeydən əvvəl, müəllifə qeyri-əmlak (mənavi) zərəri vurur və onun qeyri-maddi sferasına toxunur. Məsələn, şəxs qəzetdə dərc olunan məqalədə ədəbsiz formada göstərir ki, müəllif guya özgəsinin müəllifliyini mənimsəyərək plagiatlığa (ədəbi oğruluğa) yol vermişdir. Başqa bir misalda müəllifin ayağına yazırlar ki, guya o, əsəri yaratmaqla bağlı olaraq hər hansı çirkin hərəkət etmişdir və s. Müəllifin adından reklam-kommersiya məqsədləri üçün qadağan olunmuş (yol verilməyən) istifadə halı da onun şərəf və ləyaqətinə zərər vura bilən hərəkətlərə misal ola bilər.

Ad-sanını (şöhrətini) müdafiə hüququ müəllifin malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının növlərindən biridir. Buna görə də şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını xarakterizə edən əlamətlər bu hüquqa da aid olunmalıdır. Amma məsələ burasındadır ki, müəllifin ad-sanını (şöhrətini) müdafiə hüququnun (əsərinə toxunulmazlıq hüququnun) başqa şəxslərə verilib-verilməməsinə müəlliflik hüquq doktorinasında (elmində) alimlərin münasibəti birmənalı deyil. Bu məsələ xeyli müddətdir ki, mübahisə predmetinə çevrilmişdir. Belə ki, bir qrup alimin fikrinə görə, göstərilən hüququn başqa şəxslərə verilməsi mümkündür². Onlar öz fikirlərini bununa əsaslandırırlar ki, göstərilən hüquq onun başqa şəxslərə verilməsinə mane ola biləcək qədər müəllifin şəxsiyyəti ilə möhkəm bağlı deyil.

İkinci qrup alimlər isə göstərir ki, həmin hüquq müəllifin şəxsiyyətindən

¹ Həmin hərəkətlərin qadağan edilməsi barədə Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki Məcəlləsinin 478-ci maddəsində birbaşa göstəriş nəzərdə tutulmuşdu.

² *Кабатов В.А.* Советское авторское право на произведения изобразительного искусства (авторсф. кан.дис.). М., 1954, с. 4; *Никитина М.И.* Авторское право на произведения науки, литературы и искусства. Казань, 1982, с. 75.

ayrılmaz olub, özgeninkiləşdirilmir və buna görə də o, nə müqavilə, nə vərəsəlik, nə də başqa hər hansı əsasa görə verilir¹.

Məhz ikinci qrup alimlərin mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, müəllifin şəxsiyyətindən ayrılmaz olan hüquq vərəsəlik qaydasında vərəsələrə vermək mümkün deyil. Düzdür, vərəsələr müəllifin ölümündən sonra əsərin toxunulmazlığını qoruya, əsərin toxunulmazlığı pozulduqda isə müdafiə edə bilərlər. Qanun onlara belə səlahiyyət verir: müəllifin vərəsələri onun ölümündən sonra şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının, o cümlədən əsərə toxunulmazlıq hüququnun qorunmasını (müdafiəsini) həyata keçirə bilərlər². Məhz vərəsələrə müəllifin əsərinə olan toxunulmazlıq hüququnun (ad-sanını müdafiə etmək hüququnun) özü yox, həmin hüquq pozulduqda müdafiəni (qorumağı) həyata keçirmək səlahiyyəti keçir. Digər tərəfdən müəllifin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsine onun ölümündən sonra da yol verilir (MM-in 23-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Açıqlamaq hüququ

Qanun açıqlamaq hüququnu müəllifin malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak hüquqları növünə aid edir. Bu hüququn əsas xüsusiyyəti hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilirdiyi kimi, özündə həm şəxsi qeyri-əmlak, həm də əmlak elementlərini birləşdirməkdən ibarətdir. Belə ki, açıqlamaq hüququnun nə iqtisadi qiyməti, nə də əmlak məzmunu vardır. Bu baxımdan o, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüququ sayılır. Digər tərəfdən, açıqlamaq hüququ birbaşa müəllifin əmlak mənafeyinə toxunur. Belə ki, həmin hüququn həyata keçirilməsi nəticəsində müəllif üçün maddi (əmlak) fayda əldə oluna bilər. Bu mənada açıqlamaq hüququ əmlak hüququ hesab edilir.

Açıqlamaq hüququ qanunla müəllifə verilən ehtiva bir hüquqi imkandır ki, bu imkandan istifadə etməklə müxtəlif üsullarla (dərc etməklə, kütləvi nümayiş etdirməklə, kütləvi ifa olunmaqla, efirə verməklə və s.) o, yaratdığı əsəri ilk dəfə olaraq kütləyə çatdırır, qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə bildirir və auditoriyaya yayır.

Müəllif açıqlamaq hüququnu müxtəlif üsulların (formaların) vasitə və köməyi ilə həyata keçirə bilər. Həmin üsullardan hansından istifadə edilməsi məsələsini yalnız müəllifin özü həll edir. Müəllif açıqlamaq üsulunu (formasını) öz istək və mülahizəsi ilə seçir. Bu, həm də onun yaratdığı əsərin növündən asılıdır. Məsələn, ədəbiyyat əsərinin müəllifi dərc etmək (nəşr etmək), kütləvi ifa etmək, efirə vermək və digər üsullarla onu açıqlaya bilər. Bunlardan əlavə, əsərin açıqlanma yeri və vaxtı da müəllifin özü tərəfindən müəyyən edir.

Bir qayda olaraq, yaratdığı əsəri müəllifin özü açıqlayır, yəni açıqlamaq hüququnu müəllifin özü həyata keçirir. Bununla belə, bu məsələ müəllifin razılığı ilə başqa şəxs tərəfindən də həll edə bilər.

Əsəri açıqlamaq iradəvi aktdir. Heç kəs iradəsi ziddinə olaraq müəllifi öz

¹ Серебровский В.И. Вопросы авторского права. М., 1956, с. 226-230; Гордон М.В. Советское авторское право. М., 1955, с. 125; Комментарий к Гражданскому Кодексу РСФСР/Под ред. С.Н.Брицусьа. О.Н.Садикова. М., 1982, с. 368; Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 658.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 29-cü maddəsinin 1-ci bəndi.

yaratdığı əsəri açıqlamağa məcbur edə bilməz. Əsəri açıqlamaq məsələsini yalnız və yalnız onun özü həll edə bilər. Xüsusilə belə bir məsələnin həlli müəllifin müstəsna hüququ sayılır ki, qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə (auditoriyaya) və kütləyə çatdırmaq üçün əsərin hazır olması elan edilsin. Bir qayda olaraq, tamamlanmış (baş çatdırılmış) əsərlər açıqlanaraq kütləyə (auditoriyaya) çatdırılır. Bununla belə, tamamlanmamış (baş çatdırılmamış) əsərlərin də açıqlanaraq kütləyə (auditoriyaya) çatdırılması mümkündür. Məsələn, tamamlanmamış dram əsəri səhnədə tamaşaya qoyulur və ya rəssamın başa çatdırılmamış rəsm əsəri sərgidə nümayiş etdirilir və s.

Müəllifin açıqlamaq hüququ başqa şəxslərə keçə bilər. Bu cəhəti ilə o, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından fərqlənir. Xüsusən də bu hüquq vəərəsəlik qaydasında keçir.

Əsəri dərc etdirmək hüququ

Əvvəlki qanunvericilik (Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM-i) müəllifin əsəri açıqlamaq hüququnu nəzərdə tutmurdu. 1964 il Mülki Məcəlləsi (477-ci maddəsi) bu hüququn əvəzinə, əsəri dərc etdirmək hüququnu müəllifin malik olduğu hüquqlardan biri kimi tanıyırdı. Əsəri dərc etdirmək hüququna əsəri buraxmaq (çap etmək) hüququ da deyilirdi.

Əsəri buraxmaq (çap etmək) hüququ dedikdə isə əsəri hər hansı üsulla (əsəri nəşr etdirməklə, kütlə qarşısında ifa etməklə, kütləyə göstərilməklə, radio və ya televiziya ilə verilməklə və digər üsulla) qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə bildirmək imkanı başa düşüldü (Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM-in 475-ci maddəsi). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, əvvəlki qanunvericilik müəllifin əsəri açıqlama hüququnu «əsəri dərc etdirmək hüququ» anlayışı ilə əhatə etmişdi. Çünki məzmun baxımından onlar təxminən olaraq üst-üstə düşürlər.

Yeni müəlliflik qanunvericiliyinə görə isə müəllifin əsəri dərc etdirmək hüququnun məzmunu xeyli dərəcədə dəyişmişdir. Düzdür, o, əvvəlki qanunvericilikdən fərqli olaraq, həmin hüququn adını müəllifin malik olduğu hüquqlar sırasında çəkmir. Müəlliflik qanunvericiliyi yalnız **əsərin dərc edilməsini əsərin açıqlanması üsullarından (formalarından) biri kimi nəzərdə tutur**. Burdan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, müəllifin əsəri dərc etdirmək hüququ vardır. Bu hüquq məzmunca müəyyən dərəcədə dəyişilməsinə (məhdudlaşdırılmasına) baxmayaraq, müəllifin əsas və vacib şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biri kimi qalmaqda davam edir.

Əsəri dərc etdirmək hüququ müəllifə verilən elə bir hüquqi imkandır ki, bu imkan əsasında o, kütlənin tələbatını ödəmək üçün əsəri dövriyyəyə buraxır. Əsəri dərc etdirmək hüququ nəşr etdirmək üsulu ilə onu qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə (auditoriyaya) bildirmək imkanı deməkdir. Buna görə müəllifin yaratdığı əsəri öz yaxın qohumları və tanışları arasında oxuması əsərin dərc edilməsi hesab edilmir. Məsələ burasındadır ki, belə şəraitdə əsər kütlənin (auditoriyanın) malı olmur. Əsər oxucuların tələbatını ödəyən çoxsaylı tirajla nəşr olunarsa, onda bu, əsərin dərc edilməsi deməkdir. Belə ki, əsərin nüsxələri kütlənin (auditoriyanın) istifadəsinə verilir və onun malı olur. Əsərin nüsxələri isə onun maddi daşıyıcılarıdır. Buna görə də əsəri dərc etdirmək hüququnun əsas məzmunu müəllifin öz yaratdığı əsərin maddi daşıyıcısını döv-

riyyəyə buraxmaq məsələsini müstəqil surətdə həll etməkdən ibarətdir.

Heç kəsin müəllifin iradəsi əleyhinə olaraq onun yaratdığı əsəri dərc etdirmək səlahiyyəti yoxdur. Bu səlahiyyət yalnız müəllifə məxsusdur.

Müəllifin əsəri dərc etdirmək hüququ əsasən elm və ədəbiyyat əsərlərinə aiddir.

İmtina hüququ

İmtina hüququ müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Əvvəlki dövrün qanunvericiliyinə belə hüquq məlum deyildi. Deməli, bu, Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyində yeni hüquqdur. Belə hal isə xarici dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsinə və ənənələrinə uyğundur. İmtina hüququnu bir sıra xarici ölkələrin (məsələn, Fransa, İsveçrə, Polşa, Almaniya və digər ölkələrin) müəlliflik hüququ da tanıyır¹.

İmtina hüququ dedikdə, müəllifə verilən elə bir hüquqi imkan başa düşülür ki, bu imkan əsasında o, öz yaratdığı əsərin açıqlanması barədə əvvəllər çıxardığı qərarı ləğv edir. İmtina hüququ müəllifin öz əsərinin yayılmasını dayandırmaq imkanı deməkdir.

Müəllif öz yaratdığı əsərin açıqlanması barədə əvvəllər qəbul etdiyi qərarı müxtəlif səbəblərə görə ləğv edə bilər. Müəlliflik qanunvericiliyi həmin səbəbləri göstərmir. Amma müəlliflik hüquq elmi (doktrinası) müəllifin imtina hüququnu həyata keçirməsinə əsas olan bir sıra səbəblər müəyyən edir: müəllifin öz əsərini başqa üsulla açıqlamaq arzusunda olması; müəllifin baxışlarında və dünyagörüşündə köklü dəyişikliklərin olması; xarici vəziyyətin dəyişməsi və s². Amma bəzi ölkələrin məsələn, Polşanın müəlliflik qanunvericiliyi imtina hüququnun həyata keçirilməsi üçün «ciddi əsasların olması» tələb edir³. Bizim ölkə qanunvericiliyi isə belə tələb nəzərdə tutmur. Özü də müəllif əsərin açıqlanmasından imtina etməni əsaslandırmağa borclu deyildir. Bu isə o deməkdir ki, müəllifin özünün əvvəllər çıxardığı qərarını ləğv etməsinə əsas olan səbəblər imtina hüququnun həyata keçirilməsinin məcburi şərti deyildir.

Yalnız **üç tələb** müəllifin imtina hüququnu həyata keçirməsinin **məcburi (labüd) şərti** sayılır. Bu şərtlərə əməl olunduqda, imtina hüququ həyata keçirilmiş hesab edilir.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, müəllif istifadəçiyə dəyən **zərərin əvəzini əldən çıxmış fayda da daxil olmaqla ödəməlidir**. Belə ki, müəllifin öz imtina hüququnu həyata keçirməsi nəticəsində əsərdən istifadə edən şəxsin (istifadəçinin) mənafeyinə zərər vurula bilər. Məlum məsələdir ki, müəllif vurulan həmin zərərin əvəzini ödəməlidir.

İkinci şərtə görə isə əgər əsər açıqlanmışdırsa, müəllif **imtina barədə qərarını açıq şəkildə kütləyə (auditoriyaya) bildirməlidir**. Açıq şəkildə bildirmə dedikdə, mətbuat, radio və televiziya və digər KİV vasitəsi ilə kütlənin (auditoriyanın) xəbərdar edilməsi başa düşülür.

Üçüncü şərtə görə müəllif **əsərin əvvəllər (həmin ana qədər) hazırlanmış nüsxələrini dövriyyədən çıxartmalıdır**, yeni götürməlidir. Lakin bu iş

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 418.

² Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 214.

³ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 428.

müəllifin vəsaiti hesabına görülməlidir.

Müəllifin **imtina hüququ bəzi əsərlərin maddi daşıyıcılarına şamil edilmir**. Məsələ burasındadır ki, həmin daşıyıcılar mülkiyyət hüququ əsasında başqa şəxslərə məxsus olur. Müəllif yox, bu şəxslər onların mülkiyyətçisi hesab edirlər. Buna görə də göstərilən halda imtina hüququnun həyata keçirilməsi mümkün olur. Məsələn, müəllif imtina hüququna istinad edərək mülkiyyət hüququ əsasında başqasının sahibliyində olan heykəltaraşlıq əsərini, rəsm əsərini (portreti) və s. geri ala bilməz.

Müəllifin **imtina hüququ həm də xidməti (qulluq) əsərlərə şamil edilmir**. Belə ki, qanunda ifadə edilən göstərişə görə bu növ əsərlərin müəllifi imtina hüququndan istifadə etmirlər¹.

İmtina hüququnun həyata keçirilməsi müəyyən hüquqi nəticəyə səbəb olur. Belə ki, əgər imtina hüququ açıqlanmış əsərə münasibətdə həyata keçirilərsə, onda əsərin əvvəlki açıqlanmamış əsər statusu bərpa edilir. Belə halda əsərlə bağlı olan münasibətlərə əvvəlki kimi **açıqlanmamış əsər üçün müəyyən edilən hüquqi rejim** tətbiq edilir. Yox, əgər imtina hüququ açıqlanmamış əsərə münasibətdə həyata keçirilərsə, onda əsər açıqlanmamış əsər statusunda qalır. Onunla bağlı yaranan münasibətlərə açıqlanmamış əsər üçün müəyyən edilən hüquqi rejim tətbiq edilir.

İmtina hüququ əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququndan (müəlliflik hüququndan) boyun qaçırmaq demək deyildir. Məsələ burasındadır ki, bərəsində imtina hüququ həyata keçirilmiş əsər yenidən kütləyə (auditoriyaya) çatdırıla bilər. Müəlliflik hüququndan imtina edildikdə isə belə hal yaranmır. Xüsusilə müəllifliyi başqa şəxsə verməklə müəlliflik hüququndan imtina edilməsinə yol verilmir. Bununla belə, bəzi xarici ölkələrdə müəlliflik hüququna geteronim (müəllifliyi başqa şəxsə vermək) kimi anlayış da məlumdur.

§ 8. Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları (əmlak xarakterli subyektiv müəlliflik hüquqları)

**Müəllifin əmlak
(iqtisadi) hüquqlarının
əsas xüsusiyyətləri**

Subyektiv müəlliflik hüquqlarının digər qrupunu (növünü) əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqlar təşkil edir. Onlar müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları adlanır.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları dedikdə, əsərdən istənilən formada və üsulla istifadə etmək imkanları başa düşülür.

Müəlliflik qanunvericiliyi **əmlak (iqtisadi) hüquqlarının müstəsnalığı prinsipini** müəyyən edir. Belə ki, müəllifin (o cümlədən müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqları vardır². Məhz müəllifin öz yaratdığı əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqları əmlak (iqtisadi) hüquqları adlanır. Ona görə ki, əsərdən istifadə nəticəsində həmişə maddi (əmlak) xarakterli fayda əldə edilir. Belə fayda müəllif qonorarı (haqqı), gəlir və ya mənfəət şəklində ola bilər. Bəs, əsərdən istifadə hüququ dedikdə, nə başa düşülür?

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 14-cü maddəsinin 3-cü bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 15-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

Əsərdən istifadə hüququ dedikdə, müəllifin auditoriyanın əsərə olan yolunu açmaq imkanı başa düşülür.

Əsərdən istifadə hüququ müxtəlif üsulların vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir. Həmin üsulları müəllifin özü müəyyən edir. Əsərin surətini çıxarmaq, əsərin nüsxələrini yaymaq, əsəri kütləvi nümayiş etdirmək, əsəri kütləvi ifa etmək və digərləri belə üsullara misal ola bilər. Həmin üsulların dəqiq və qəti olmayan siyahısı müəlliflik qanunvericiliyində nəzərdə tutulur¹. Gələcəkdə bu siyahıya əsərdən istifadə üsulunun yeni növlərinin daxil edilməsi mümkündür.

Əsərdən istifadə hüququ bir qayda olaraq, **müəllifin özü tərəfindən həyata keçirilir**. Bununla belə, əsərdən istifadə hüququnun digər şəxslər tərəfindən də gerçəkləşdirilməsi mümkündür. Bunun üçün müəllifin razılıq verməsi tələb olunur. Müəllifin əsərdən istifadə hüququnu həyata keçirən digər şəxs rolunda nəşriyyat, kinostudiya, teatr və s. çıxış edə bilər. Məsələn, müəllif özünün yaratdığı əsərdən istifadə hüququnu nəşriyyata verir ki, bunun nəticəsində əsər çoxsaylı tirajla nəşr olunur. Başqa bir misaldə bəstəkar yazdığı operadan istifadə hüququnu opera və balet teatrlarına verir ki, bunun nəticəsində opera səhnədə tamaşaya qoyulur və s.

Əsərdən istifadə hüququ özündə həm **əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak elementlərini birləşdirir**. Amma o, əsasən əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqdur. Buna görə də əsərdən istifadə hüququ həm müəllif müqaviləsi üzrə, həm də vərəsəlik qaydasında keçir. Bunun nəticəsində müəllif müqaviləsinin kontraqenti (tərəfi) və vərəsələr əsərdən istifadə hüququnu əldə edirlər.

Yalnız müəllif (və ya müəlliflik hüququnun digər sahibi) əsərdən istifadə ilə bağlı olan bütün məsələləri həll edə bilər. Bu isə o deməkdir ki, müəllifin (müəlliflik hüququnun digər sahibinin) əsərdən istifadəyə **inhisar (müstəsna) hüququ vardır**². Müəllifin əsərdən istifadəyə müstəsna hüququ əsasən iki cür hüququ bildirir:

- əsərdən başqa şəxslərin hüquqlarını pozmayan həddə istifadə etmək hüququ;
- başqa şəxslərin əsərdən istifadə etmələrinin qarşısını almaq hüququ.

Müəllifin əsərdən istifadəyə müstəsna hüququ ayrı-ayrı müəlliflik hüquqlarının (səlahiyyətlərinin) vasitəsilə konkretləşir. Gəlin, həmin hüquqların (səlahiyyətlərin) əsas cəhətləri ilə tanış olaq.

Surətçixarma hüququ

Surətçixarma hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) xarakterli əsas hüquqlarından biridir. O, müəlliflik hüququnun yaranmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, müəlliflik hüququnun əmələ gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri məhz surətçixarma hüququ sayılır. Mübahisəsiz olaraq, göstərə bilərik ki, müəlliflik hüququnun mövcud olmasının və tanınmasının özü müəllifin malik olduğu həmin hüquqdan asılıdır. Buna görə o, müəlliflik hüququnun ən vacib komponentlərindən biri olub, müəlliflik hüquqlarından ən vacibidir³. Surətçixarma hüququnun vacib və zəruri olması səbəbindən müəlliflik qanunvericiliyində ingilis dilində «Copyright» (kopi-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 15-ci maddəsi.

² Əsərdən istifadəyə müstəsna hüquq məsələsi Bern konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur.

³ *Мухсс П.Б., Сергеев А.П.* Интеллектуальная собственность М., 2000, с. 234.

rayt) terminindən istifadə olunur. Bu termin ingilis dilində «müəlliflik hüququ» anlayışını ifadə etmək üçün işlədilir. Belə ki, müəlliflik hüququ ingiliscə «copyright» adlanır. «Copyright» ifadəsi isə Azərbaycan dilində surətçixarma kimi tərcümə olunur.

Surətçixarma hüququ Bern konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyanın 9-cu maddəsi bu hüququ təsbit edir.

Müəllifin surətçixarma hüququ dedikdə, əsərin kopyasını (surətini) çixartmağın və ya digər üsulların köməyi ilə onu çoxaltmaq (artırmaq) imkanı başa düşülür. Əsər isə bir qayda olaraq, onun istənilən sayda (bir və ya daha çox) nüsxəsinin hər hansı maddi formada hazırlanması yolu ilə çoxaldılır. Buna görə surətçixarma hüququ **əsərin bir və ya daha çox nüsxəsinə istənilən maddi formada hazırlamaq imkanı** deməkdir. Müəlliflik qanunvericiliyi surətçixarma hüququna legal anlayış məhz bu cür verir¹.

Surətçixarma hüququ istənilən üsulla həyata keçirilə bilər, yeni əsərin nüsxələri istənilən üsulla hazırlana bilər. Ona görə müəlliflik qanunvericiliyi surətçixarmanın konkret üsullarının siyahısını vermir. Buna ehtiyac da yoxdur. Məsələ burasındadır ki, əsərin kütlə tərəfindən dərk edilməsinə imkan verən obyektiv formada (maddi daşıyıcıda) hər hansı təkrar ifadə olunması surətçixarma hesab edilir. Əgər əsərə təkrar obyektiv forma verilsə, bu, surətçixarma kimi tanınır. Buna görə **surətçixarma hüququ dedikdə, əsərə təkrar obyektiv forma vermək hüququ başa düşülür ki**, bu forma onun üçüncü şəxslər tərəfindən dərk edilməsinə imkan verir.

Əsəri dərc etdirmək (əsərin nəşrlərinin döviyyəyə buraxılması), yəni əsəri istifadəyə buraxmaq surətçixarmanın hamıqla qəbul olunmuş, nisbətən geniş yayılmış üsuludur. Surətçixarmadan adətən, ondan ötrü istifadə edilir ki, onun köməyi ilə əsər dərc olunsun. Çox vaxt surətçixarma əsəri dərc etdirmək məqsədinə xidmət edir. Müəllifin əsəri dərc etdirməyə razılıq verməsi həm də onu ifadə edir ki, o, surətçixarmaya icazə vermişdir. Bir qayda olaraq, əsərin surəti əsər dərc olunduğu anda çıxarılır, yəni surətçixarma hüququ çox tez-tez dərc etmə hüququ ilə eyni vaxtda həyata keçirilir. Əsəri dərc etdirmək üçün vacibdir ki, qabaqcadan əsərin surəti çıxarılınsın. Lakin belə hallar əsas vermir ki, surətçixarma hüququ dərc etmə hüququnun tərkib hissəsi (elementi) hesab edilsin. Surətçixarma hüququ müəllifin **müstəqil hüququdur**. Bir-birliəri ilə nə qədər sıx surətdə bağlı olsalar da surətçixarma hüququ və dərc etdirmək hüququ müəllifin ayrı-ayrı hüquqları kimi tanınır. Onlar məzmunca bir-birindən fərqlənir.

Birincisi, əsərin dərc edilməsi üçün tələb edilir: əsərin nüsxələri elə sayda hazırlanmalıdır ki, onlar **kütlənin (auditoriyanın) tələbatını ödəmək üçün kifayət edə** bilsin. Surətçixarma üçün isə bu tələb olunmur. Məsələ burasındadır ki, əsərin nüsxələrinin istənilən maddi formada hazırlanmasının özü surətçixarmadır. Əsərin yalnız bircə nüsxəsinin hazırlanması da surətçixarma sayılır. Digər tərəfdən, surətçixarma dərc olunmadan fərqli olaraq həm də **şəxsi istifadə məqsədləri ilə bağlı ola bilər**. Məsələn, müəllif şəxsi istifadə məq-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi. Qlossarida (lüğətdə) da surətçixarma hüququna analogi anlayış verilir (Глоссарий терминов по авторскому праву и смежным правам ВОИС, с. 228).

sədi üçün əsərin bir nüsxəsini hazırlayır, yeni surətini çıxarır. Əsərin dərc olunması zamanı isə əsərin nüsxələrinin hazırlanması kütlənin (auditoriyanın) tələbatını ödəmək məqsədi ilə bağlıdır.

İkincisi, əsərin surəti onun dərc edilməsindən asılı olmadan da çıxarıla bilər. Ola bilsin ki, müəllif surətçixarma hüququnu həyata keçirsin, amma dərc etdirmək hüququnu, ümumiyyətlə, realizə etməsin. Beləliklə, **əsərin surəti onu dərc etdirmək məqsədi olmadan da çıxarıla bilər**.

Üçüncüsü, hətta surətçixarma əsərin dərc olunması məqsədinə xidmət etdiyi hallarda da onlar müddət baxımından üst-üstə düşürlər. Əsəri dərc etdirmək üçün əvvəlcə lazımdır ki, onun hər hansı maddi formada nüsxəsi hazırlansın, yeni surəti çıxarılsın. Bundan sonra əsəri dərc etdirmək hüququ həyata keçirilir.

Surətçixarma həm də digər tərəfdən əsərin nüsxəsinin səs yazısı və videoyazı şəklində hazırlanmasıdır. **Əsəri yazma** dedikdə isə texniki vasitələrin (kasset, qramofon valı, lent və maqnit plyonkasının) köməyi ilə səs və (və ya) təsvirlərin hər hansı maddi formada əks olunması başa düşülür ki, bu forma əsərin surətini çıxarmağa imkan verir¹. Məsələn, musiqi əsərini maqnit plyonkasına və ya qramofon valına yazılması və ya dram əsərinin videoyazısı və s. Özü də əsərin bir səs yazısından və ya bir videoyazısından başqasına köçürülməsinin əhəmiyyəti yoxdur². Audio və videomaqnitofonların kütləvi surətdə tətbii olunması nəticəsində əsərlərin yazılması daha da geniş xarakter almışdır. Bunlardan əlavə, əsərlərin elektron (rəqəmlı də daxil olmaqla), optik və ya maşınla oxunan digər formada yazılması da surətçixarmadır.

Reprosürətçixarma surətçixarmanın xüsusi növüdür. Əsərin (yazılı və başqa qrafik əsərin) orijinalının və ya nüsxəsinin fotosürətçixarma yolu ilə və digər texniki vasitələrin köməyi ilə hər hansı ölçüdə faksimilesinin çıxarılması reprosürətçixarma adlanır³.

Surətçixarma hüququ söz yox ki, müəllifə məxsusdur. Amma, buna baxmayaraq, həmin hüququ çox vaxt müəllifin özü həyata keçirmir. Məsələ burasındadır ki, surətçixarma hüququnun həyata keçirilməsi əsasən və başlıca olaraq **xüsusi texniki vasitələrin** (poliqrafiya, mətbəə və digərlərinin) olmasını tələb edir. Müəllif isə bu cür vasitələrə malik deyil. Buna görə əsəri dərc etdirmək məqsədilə surətçixarmanı ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar (neşriyyat, kinostudiya və s.) öz öhdələrinə götürürlər. Həmin təşkilatlar bu işdə geniş imkanlara malikdirlər. Məsələn, neşriyyatın böyük tirajla kitab çap etmək (neşr etmək) imkanı vardır və s.

Yaymaq hüququ

Yaymaq hüququ əmlak (iqtisadi) xarakterli müəlliflik hüquqlarından biri sayılır. Bu hüquq beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də nəzərdə tutulmuşdur. ÜÖMT-nin müəlliflik hüquqları barədə müqaviləsinin 6-cı maddəsi müəllifin yaymaq hüququnu təsbit edir⁴.

Yaymaq hüququ dedikdə, satmaq, kirayəyə vermək və digər hər hansı

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

² часть 2, ст.16 Закона ФРГ о пользовании авторскими и смежными правами от 9 сентября 1965 г. (Азбука авторского права/Перевод с английского. М., 1982, с.12).

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

⁴ ст.6 Договора ВОИС по авторским правам.

hüquqi vasitə ilə əsərin nüsxələrinin mülki dövriyyəyə buraxmaq imkanı başa düşülür.

Əsərin nüsxələri müəyyən hüquqi vasitələrin (üsulların) köməyi ilə yayılır. Müəlliflik qanunvericiliyi həmin vasitələrin (üsulların) qəti və dəqiq yox, təxmini siyahısını verir. Bu siyahıya nisbətən tipik, daha çox istifadə olunan yayılma vasitələri (üsulları) daxildir. Onlara aiddir:

- satmaq;
- kirayə.

Satmaq dedikdə, əsərin ifadə olunduğu maddi daşıyıcı (əsərin nüsxəsi) üzərində mülkiyyət hüququnun müəyyən haqq əsasında başqa şəxsə (aliciyə) verilməsi başa düşülür. Satqı əsərin nüsxələrinin özgəninkiləşdirilməsi, realizə olunması deməkdir. Əsəri yox, yalnız onun ifadə edildiyi maddi daşıyıcını (əsərin nüsxəsini) satmaq olar. Məsələn, alimin yazdığı dərslik kitab (maddi daşıyıcı) kimi nəşr olunaraq oxuculara satılır və s. Satqı münasibətləri **alqı-satqı müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir. Satqı vasitəsilə adətən, bədii, elmi və tədris ədəbiyyatı əsərlərinin nüsxələri yayılır. Əsərin nüsxəsini əldə edən şəxs ona mülkiyyət hüququ əldə edir, yəni onun mülkiyyətçisi olur.

Kirayə dedikdə, əsərin nüsxələrinin (və ya orijinalının) haqqı ilə müvəqqəti istifadə üçün digər hər hansı şəxsə (kirayəçiyə) verilməsi başa düşülür. Bu vasitə ilə bir qayda olaraq, audiovizual əsərlərin (məsələn, videofilmlərin və s.) nüsxələri yayılır. Bu növ əsər nüsxələrinin kirayəyə verilməsi ilə xüsusən videosalonlar məşğul olur. Münasibətlər **kirayə müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir.

Əsərin nüsxələri əsasən gəlir (mənfəət) götürmək məqsədilə kirayəyə verilir. Gəlir götürmək məqsədi birbaşa və ya dolaylı ola bilər.

Satqı və kirayədən başqa, əsərin nüsxələri digər vasitələrlə (üsullarla) da yayıla bilər. Əvəzsiz istifadəni (ssudanı) həmin vasitələrdən biri hesab etmək olar. **Əvəzsiz istifadə (ssuda)** dedikdə, əsərin nüsxəsinin müəyyən bir şəxsə müvəqqəti və əvəzsiz istifadəyə verilməsi başa düşülür. Belə halda haqq (kirayə haqqı) alınmır. Tərəflər arasında münasibətlər isə **əvəzsiz istifadə (ssuda) müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir. Məsələn, müəllif əsərin nüsxələrini əvəzsiz olaraq oxucu auditoriyasının istifadəsinə verir və s. Əvəzsiz istifadə pulsuz istifadə deməkdir. Müəlliflik qanunvericiliyinə görə, pulsuz istifadə əsərin orijinalının və ya nüsxəsinin müəyyən müddətə əhaliyə pulsuz xidmət göstərən kitabxanalara, arxivlərə və başqa təşkilatlara verilməsidir¹.

Bağışlama vasitəsi ilə də əsərin nüsxələri yayıla bilər. Bu zaman əsərin nüsxəsi əvəzsiz olaraq müəyyən bir şəxsin mülkiyyətinə verilir. Həmin şəxs əsərin nüsxəsinə mülkiyyət hüququ əldə edir. Tərəflər arasındakı münasibətlər isə **bağışlama müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir. Məsələn, alim bir neçə dərs kitabını tələbələrə bağışlayır və s.

Əsərin nüsxələri **dəyişmə yolu ilə** də yayıla bilər. Bu zaman əsərin nüsxəsi ilə digər hər hansı əmlak dəyişdirilir. Tərəflər arasında münasibətlər isə **dəyişmə müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir. Məsələn, şəxs videofilmin (audiovizual əsərin) nüsxəsini kitaba dəyişdirir.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 4-cü maddəsi.

Yaymaq hüququ dərc etmə hüququ ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, əsərin dərc edilməsinə razılıq verməklə müəllif əsərin yayılmasına icazə vermiş olur. Amma elə hallar yarana bilər ki, əsərin nüsxələri satqı, kirayə və ya digər hər hansı vasitə ilə yayılsa da əsər dərc edilməmiş sayılsın. Məsələn burasındadır ki, qeyd etdiyimiz kimi, əsəri dərc etdirmək onun nüsxələrinin kütlənin tələbatını ödəmək üçün kifayət edən sayda hazırlanmasını və mülki dövriyyə buraxılmasını tələb edir. Müəlliflik qanunvericiliyi yaymaq hüququ üçün belə tələb müəyyənləşdirmir. Əsərin məhdud sayda nüsxələrinin satqı, kirayə və digər üsulla mülki dövriyyəyə buraxılması da əsərin yayılması hesab edilir. Bu cəhəti ilə o, əsərin dərc edilməsindən fərqlənir. Məsələn, müəllif yazdığı romanın surətini (nüsxəsini) dostuna bağışlayır. Bu, əsərin dərc edilməsi yox, yayılmasıdır. Başqa bir misalda dissertasiyanın avtoreferatının kitabxanaya göndərilməsi əsərin dərc olunması yox, yayılması deməkdir. Bunlar onu göstərir ki, yaymaq hüququ müəllifin müstəqil hüquqlarından biridir.

Yaymaq hüququ surətçixarma hüququ ilə də sıx surətdə bağlıdır. Onlar arasında bağlılıq bundan ibarətdir ki, əsərin surəti adətən, əsəri yaymaq məqsədilə çıxarılır. Digər tərəfdən o əsər yayıla bilər ki, onun surəti qabaqcadan çıxarılmış olsun. Əsərin surətini çixarmağa razılıq verməklə müəllif onun yayılmasına icazə vermiş olur.

Amma belə yaxınlığa baxmayaraq, onlar müstəqil olub, bir-birindən fərqlənir. Elə hallar yaranır ki, surətçixarma hüququ həyata keçirilir, amma yaymaq hüququ realizə olunmur. Məsələn, müəllif öz şəxsi istifadəsi üçün əsərinin surətini çıxardır amma onu nə satır, nə kirayəyə verir, nə də başqa vasitə ilə (üsulla) mülki dövriyyəyə buraxır.

İdxal hüququ	İdxal hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqlarına aid edilir. Belə ki, müəllifin (və ya əsərə müəlliflik hüququnun digər sahibinin) əsərin nüsxələrinin idxal etməyə müstəsna hüququ vardır.
---------------------	---

İdxal hüququ dedikdə, yaymaq məqsədi ilə əsərin nüsxələrinin xarici ölkə ərazisindən əsərin hüquqi mühafizə ilə təmin olunduğu və qorunduğu ölkə ərazisinə gətirmək imkanı başa düşülür. Bu imkan əsasında müəllif öz yazdığı əsərin xarici ölkə ərazisində hazırlanmış nüsxələrinin əsərin qorunduğu ölkənin ərazisinə idxal olunmasına nəzarət edir. Buna görə də müəllifin barəsində danışdığımız hüququnu əsərin nüsxələrinin idxal olunmasına nəzarət etmək hüququ da adlandırmaq olar.

Müəlliflik qanunvericiliyi müəyyən edir ki, əsərin nüsxələri yayılma məqsədi ilə idxal olunmalıdır. Müəllif əsərin nüsxələrini ona görə idxal edir ki, onları (əsərin nüsxələrini) daha səmərəli şəkildə yaya bilsin. Məhz bu səbəbdən göstərə bilərik ki, müəllifin idxal hüququ onun yaymaq hüququ ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, **idxal hüququ yaymaq hüququnun həyata keçirilməsi məqsədinə** xidmət edir. Əgər idxal hüququ belə məqsədə xidmət etməzsə (məsələn, xarici ölkə ərazisindən əsərin nüsxəsinin sergildə nümayiş etdirmək, iştirak etmək və ya şəxsi istifadə məqsədi ilə gətirilməsi və s.), onda müəllif əsərin nüsxələrinin gətirilməsini qadağan edə bilməz.

Müəlliflik qanunvericiliyinin müəllifi ayrıca və xüsusi olaraq idxal hüququ ilə

təmin etməsini iki əsas səbəblə izah etmək olar. Birinci səbəb xarici ölkə ərazisində **təkmilləşdirilmiş və mükəmməl texniki bazanın** (mətbəə, poliqrafiya və s.) olmasından ibarətdir. Əsərlərin (məsələn, ədəbiyyat əsərlərinin, audiovizual əsərlərin bəzi növlərinin və s.) məhz belə baza əsasında surətinin çarılması daha münasibdir.

Müəlliflik hüququnun ərazi (məkan) xarakterli olması ikinci səbəb kimi götürülür. Belə ki, **müəlliflik hüququnun qüvvədə olması əsərin yaradıldığı dövlətin ərazisi ilə məhdudlaşır**; onun eksterritorial qüvvəsi yoxdur. Bu, o deməkdir ki, müəlliflik hüququ yalnız əsərin yaradıldığı dövlətin ərazisində qüvvədə olur. Başqa dövlətin ərazisində isə əsər hüquqi mühafizədən istifadə etmir, qorunmur, yeni müəlliflik hüququ qüvvəsini itirir. Buna görə əsərdən müəllifin razılığı olmadan və ona müəllif qonorarı verilmədən sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər. Məhz bu səbəbdən qanunvericilik müəllifə idxal hüququ verir ki, o, əsərin nüsxələrini yaymaq üçün xarici dövlət ərazisindən əsərin qorunmuşu və hüquqi mühafizə ilə təmin edildiyi ölkənin ərazisinə gətirsin.

Kütləvi nümayiş hüququ

Kütləvi nümayiş hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarından biridir. Müəllifin bu hüququ bütün əsərlərə yox, yalnız **təsviri sənət əsərlərinə** (heykəltaraşlıq, rəngkarlıq, qrafika, dizayn, habelə audiovizual əsərlərə) şamil edilir.

Kütləvi nümayiş hüququ dedikdə, əsərin orijinalını və ya bir neçə nüsxəsini bilavasitə və ya texniki vasitələrin (plyonkanın, kadrın və s.) köməyi ilə ekranda göstərmək imkanı başa düşülür. Bununla belə, audiovizual əsərin ayrı-ayrı təsvirlərinin (kadrlarının) qeyri-ardıcıl göstərmək (məsələn, müəlliflik hüququ ilə qorunan filmin videokassetini göstərmək və s.) imkanı da kütləvi nümayiş hüququ hesab edilir¹.

Kütləvi nümayiş hüququ üçün **kütləvilik əlaməti** xarakterikdir. Kütləvilik əlaməti onu bildirir ki, əsər kütlə, yeni ailə dairəsinə və ya ailənin yaxın tanış-bilişləri (dostları, qonşuları) sırasına daxil olmayan, qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə aid edilən insanlar qarşısında nümayiş etdirilməlidir. Məsələn, əgər rəssam (müəllif) öz yaratdığı rəsm əsərini ailə üzvləri qarşısında göstərsə, bu, əsərin kütləvi nümayişi hesab edilmir, çünki bu cür nümayiş kütləvilik əlamətidən məhrumdur.

Kütləvilik əlaməti tələb edir ki, əsər qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinin iştirak etdiyi yerlərdə və ya hamının sərbəst şəkildə getməsi mümkün olan yerlərdə (məsələn, şəkil qalereyasında və s.) nümayiş etdirilsin. Məsələn, rəsm əsərlərinin şəkil qalereyasında göstərilməsi əsərin kütləvi nümayişini ifadə edir. Əksinə, azsaylı şəxslər üçün nəzərdə tutulan yerlərdə, məsələn, iş kabinetində, yaşayış otağında rəsm əsərinin və ya filmin videokassetinin göstərilməsi kütləvi nümayiş hesab edilmir. Kütləvi nümayiş geniş tamaşaçı auditoriyası üçün, çoxsaylı kütlə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Özü də tamaşaçı auditoriyasının (kütlənin) əsərlə bilavasitə, «canlı» əlaqədə və təmasda olması tələb edilmir və bu, məcburi deyildir. Məsələ burasındadır ki, texniki vasitələrin (məsələn, televiziya kadrının və s.) köməyi ilə tamaşaçı auditoriyası (kütlə) nəinki əsərin

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanununun 4-cü maddəsi.

bilavasitə göstərilədiyi yerdə, habelə həmin yerdən kənarında ola bilər. Məsələn, şəkil qalereyasında olan rəsm əsərləri birbaşa canlı yayım vasitəsi ilə teleekranda göstərilir. Belə texniki vasitələrin hesabına tamaşaçı auditoriyası genişləyir.

Kütləvi nümayiş hüququ yalnız o halda həyata keçirilə bilər ki, əsər hər hansı maddi daşıyıcıda əks olunsun. Kağız, kətan və sair belə daşıyıcılara misal ola bilər.

Tamaşaçı auditoriyası (kütlə) kütləvi nümayiş etdirilən əsəri yalnız gözlə görməklə qavrayır, başa düşür və dərk edir. Bu zaman tamaşaçı bir qayda olaraq, əsərlə birbaşa (bilavasitə) əlaqədə olur.

Kütləvi nümayiş hüququ həyata keçirilərkən kütləvi nümayiş eyni vaxtda həm əsərin açıqlanması, həm də əsərdən istifadə edilmə üsulu kimi çıxış edir.

Kütləvi ifa hüququ

Kütləvi ifa hüququ da müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları sırasına daxildir. Bern konvensiyası da müəllifi bu cür hüquqla təmin edir (konvensiyanın 11 və 14-cü maddələri)¹.

Kütləvi ifa hüququ dedikdə, əsərlərin həm canlı ifadə, həm də texniki vasitələrin köməyi ilə deklamasiya, oyun, oxu və başqa üsulla təqdim olunma imkanı başa düşülür.

Kütləvi ifa hüququ kütləvi nümayiş hüququna yaxın, onunla necə deyirlər, «qohumluq münasibətində» olan hüquqdur. Onlar arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Birinci ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər iki hüquq **kütləvilik əlaməti ilə xarakterizə olunur**. Belə ki, əsərin kütləvi nümayişi kimi, əsərin kütləvi ifası da haminin sərbəst şəkildə gətməsi mümkün olan yerlərdə (kütləvi yerlərdə) və ya qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinin olduğu yerlərdə (məsələn, filarmoniyada, opera və balet teatrında, konservatoriyada, kinokonsert zalında, estradada və s. yerlərdə) həyata keçirilir. Əsər **ailə dairəsinə və ya ailənin yaxın tanışları sırasına daxil olan şəxslər qarşısında ifa olunmamalıdır**.

İkinci ümumi cəhət görə, kütləvi nümayiş kimi kütləvi ifa da eyni vaxtda həm əsərin açıqlanmasının, həm də əsərdən istifadə olunmasının üsuludur.

Üçüncü ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, kütləvi nümayiş kimi, kütləvi ifa da kütlənin (tamaşaçı auditoriyasının) hökmən, məcburi surətdə əsərlə bilavasitə **«canlı» əlaqədə olmasını (canlı ifanı) nəzərdə tutmur**. Belə ki, kütlə texniki vasitələrin köməyi ilə əsərin ifa olunduğu yerdən kənarında ola bilər. Məsələn, konsertin keçirildiyi yerdən kənarında qoyulan ekranda konsert birbaşa yayımlanır.

Nə qədər bir-birinə yaxın olsalar da, göstərilən hüquqlar arasında fərqli cəhətlər də vardır. Birinci fərqli cəhətə görə, kütləvi ifa hüququ kütləvi nümayiş hüququndan fərqli olaraq, **musiqi, dram, musiqili-dram, xoreoqrafiya, ədəbiyyat və digər əsərlərə şamil olunur**.

İkinci fərqli cəhətə görə, kütləvi ifa hüququnun obyektı (predmeti) o əsərlər də ola bilər ki, onlar yalnız **şifahi formada ifadə olunsun**. Kütləvi nümayiş hüququnun obyektı (predmeti) rolunda isə yalnız o əsərlərin çıxışı etməsi mümkündür ki, onlar hər hansı maddi daşıyıcıda ifadə olunsun.

¹ Международные конвенции об авторском праве. Комментарий/Труд ред. Э.П.Гаврилова. М., 1982.

Üçüncü fərqli cəhətə görə kütləvi ifa hüququnun obyektı (predmeti) olan əsər həm görmə ilə, həm də eşitməklə başa düşülə və qavranıla bilər.

Dördüncü fərqli cəhətə görə, tamaşaçı kütləvi ifa hüququnun obyektı olan əsərlə ifaçının fəaliyyəti vasitəsi ilə əlaqədə (vasitəli əlaqədə) olur. Kütləvi nümayiş zamanı isə tamaşaçının əsərlə birbaşa (bilavasitə) əlaqə yaratması mümkündür.

Efirle bildiriş hüququ

Efirle bildiriş hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarından biridir. Bu hüquq Bern konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur (konvensiyanın 11-ci maddəsi). Müəllifin efirle

bildiriş hüququ demək olar ki, bütün dünya ölkələrinin müəlliflik qanunvericiliyinə də məlumdur.

Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyinə görə, əsərin kütləyə çatdırılması üçün onun ilk və ya sonrakı bildirişləri də daxil olmaqla müəllifin efirle kütləvi bildiriş hüququ vardır. Bu hüququ həyata keçirməklə müəllif əsərini açıqlayır. Ona görə efirle bildiriş əsəri açıqlama üsuludur. Digər tərəfdən, həmin hüququ həyata keçirməklə müəllif əsərdən istifadə edir. Məhz bu səbəbdən efirle bildiriş əsərdən istifadə üsuludur. Deməli, efirle bildiriş eyni vaxtda həm **əsərin açıqlanması, həm də əsərdən istifadə olunması üsuludur.**

Efirle bildiriş hüququ dedikdə, kütləyə çatdırmaq üçün radio və televiziya vasitəsi ilə, o cümlədən peyklərin köməyi ilə əsəri bildirmək imkanı başa düşülür. Bu hüququn məzmununu xüsusi radiosiqnalların (radiodalğaların) vasitəsi ilə əsəri kütləyə (auditoriyaya) çatdırmaq imkanı təşkil edir. Xüsusi radiosiqnalları (radiodalğaları) isə daha geniş auditoriya qəbul edir.

Peyklərin köməyi ilə əsər efirle bildirildiyi hallarda auditoriya xüsusilə daha da genişlənilir. Məsələn burasındadır ki, **peyklərin vasitəsi ilə efir** auditoriyanın əhatə dairəsini daha da artırmaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu xüsusiyyətə görə müəlliflik qanunvericiliyi onu əsərin efirle bildirişin yarımövü kimi nəzərdə tutur. **Əsərlərin peyk vasitəsilə efirle bildirişi** dedikdə, yerdə yerləşən stansiyadan göndərilən siqnalların peyklə qəbul edilməsi və həmin siqnallar vasitəsilə kütlənin faktiki qəbul etməsindən asılı olmayaraq, əsərlərin kütləyə çatdırılması başa düşülür¹. Peyk isə siqnallar ötürə bilən yerdən kənarında yerləşən qurğudur. Ötürülmə dedikdə, yerdə yerləşən stansiyadan göndərilən siqnalların peyklə qəbul edilməsi və peyk vasitəsi ilə onların verilməsi başa düşülür.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müəllifin efirle bildiriş hüququ əsərin kütləyə çatdırılmasını nəzərdə tutur. Efirle bildiriş əsəri kütləyə çatdırmaq deməkdir. Buna görə də **efirle bildiriş hüququna kütləvilik elementi xasdır**².

Efirle bildiriş hüququnun obyektı (predmeti) rolunda əsasən açıqlanmış (dərc edilmiş) əsərlər çıxış edir. Bununla belə, açıqlanmamış (dərc edilməmiş) əsərlər də efirle bildiriş hüququnun obyektı (predmeti) ola bilər. Əsərin nümayiş etdirildiyi və ya ifa olunduğu yerdən birbaşa yayım da efirle bildiriş sayılır.

Efirle bildirilən əsər, həm gözlə görməklə, həm də eşitməklə kütlə tərəfin-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

² Мзсс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М., 2000. с. 248.

dən dərk edilir, başa düşülür və qavranılır. Əsərin hər iki yolla eyni vaxtda dərk edilməsi də mümkündür.

Sovet dövrünün qanunvericiliyi müəllifin göstərilən hüququnu hüquqi mühafizə ilə təmin etmirdi. Belə ki, radio və televiziya vasitəsilə kütləyə çatdırılan açıqlanmış (buraxılmış, çap olunmuş) əsərdən, habelə bilavasitə ifa olunan yerdən radio və televiziya ilə translyasiya olunan açıqlanmış (kütlə qarşısında ifa olunmuş) əsərdən sərbəst istifadə, yəni müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik haqqı verilmədən istifadə oluna bilərdi.

Kabellə kütləvi bildiriş hüququ

Kabellə kütləvi bildiriş hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarından biri sayılır. Bu hüquq əfirle bildiriş hüququna həddən ziyadə yaxın olan hüquqdur. Belə ki, kabellə bildiriş hüququ öz əsas cəhətlərinə görə əfirle bildiriş hüququna uyğun gəlir. Hər iki hüququn həyata keçirilməsi nəticəsində əsər kütləyə çatdırılır. Amma belə yaxınlığa baxmayaraq kabellə bildiriş hüququ əfirle bildiriş hüququndan ayrıca olaraq müəllifin daşdığı müstəqil əmlak hüququdur.

Kabellə kütləvi bildiriş hüququ dedikdə, kütləyə çatdırmaq üçün əsərin kabellə bildiriş imkanı başa düşülür.

Yaxın olmalarına baxmayaraq kabellə bildiriş və əfirle bildiriş arasında fərqli cəhətlər də vardır. Fərq hər şeydən əvvəl, əsəri kütləyə çatdırmağın texniki vasitəsinə (üsuluna) aiddir. Belə ki, kabellə bildiriş dedikdə, əsərlərin kabel, naqıl, optik tel və digər oxşar vasitələrlə kütləyə çatdırılması başa düşülür¹. Məhz bu vasitələrlə gələn siqnalın körməyi ilə əsər kütləyə çatdırılır. Digər fərq isə kütlənin (auditoriyanın) əhatə dairəsinə aiddir. Belə ki, əsərlərin kabellə bildiriş zamanı dinləyici və tamaşaçı auditoriyasının dairəsi nisbətən məhdudlaşır. Əsər yalnız o abunəçilərə çatır ki, onların öz tele və radioqəbuledicilərinə qoşulan xüsusi aparatı («pristavka») olsun. Əfirle bildiriş zamanı isə əsər qəbulediciyə malik olan istənilən şəxsə çatdırılır.

Tərcümə hüququ

Tərcümə hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları sırasına aiddir. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyinə bu hüquq sovet dövründən məlumdur. Belə ki, Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki Məcəlləsinin 487-489-cu maddələri tərcümə hüququ barədə normalar nəzərdə tuturdu. Bu normalar 27 may 1973-cü il tarixində Azərbaycan SSR-in müəlliflik hüququ barədə Ümumdünya (Cenevrə) konvensiyasına qoşulması ilə bağlı olaraq Mülki Məcəlləyə daxil edilmişdi². Həmin konvensiya müəllifin tərcümə hüququnu xüsusi olaraq tənzimləyir (konvensiyanın 5-ci maddəsi)³. Əsəri tərcümə etmək hüququ Bern konvensiyasında da formulə edilir. Konvensiyanın 8-ci maddəsi «Tərcümə hüququ» adlanır⁴.

Müəlliflik qanunvericiliyimiz müəyyən edir ki, **müəllifə əsəri tərcümə et-**

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

² Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1974-cü il 6 iyun tarixli fərmanı/Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Məlumatı: 1974-cü il, №11, maddə 74.

³ Босуховский М.М. Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 299.

⁴ Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений об авторском праве. Комментарий/Под ред. Э.П.Гаврилова. М., 1982.

mək hüququ məxsusdur. Tərcümə etmək əsərdən istifadə olunmasının üsullarından biridir. Bu üsulun mahiyyəti orijinal (əsas) əsəri yarandığı dildən səhiih (doğru), dürüst və təhrif edilmədən başqa dilə çevirməkdən ibarətdir.

Tərcümə hüququ dedikdə, orijinal (əsas) əsəri öz yarandığı dildən səhiih (doğru), dürüst və təhrif edilmədən başqa dilə çevirmək imkanı başa düşülür. Tərcümə əsərin dil formasını dəyişdirmək deməkdir. Belə ki, əsərin formasının orijinal (əsas) dildən fərqli dildə ifadə edilməsi tərcümə hesab edilir. Bu zaman orijinal əsər başqa dildə həm məzmun baxımından, həm də stil baxımından doğru-dürüst, təhrif edilmədən ifadə olunmalıdır¹.

Tərcümə hüququ geniş anlayışdır. O, özündə **dörd əsas hüquqi imkanı** birləşdirir. Həmin imkanlara aiddir:

- müəllifin yaratdığı əsəri özü tərcümə etmək imkanı (səlahiyyəti);
- müəllifin öz əsərinin tərcüməsindən istifadə etmək imkanı (səlahiyyəti);
- müəllifin əsəri tərcümə etməyə icazə vermək imkanı (səlahiyyəti);
- müəllifin tərcümədən başqa şəxslərin istifadə etmələrinə icazə vermək imkanı (səlahiyyəti).

Müəllifin yaratdığı əsəri özünün tərcümə etmək imkanı onu bildirir ki, müəllif özü tərcümə subyektii olmaq səlahiyyətinə malikdir. Müəllif özü əsərinii başqa dilə tərcümə edə bilər. Qanun bu barədə hər hansı məhdudiiyyət müəyyən etmir. Bern konvensiyasında göstərilir ki, müəllif öz əsərinii tərcümə etməyə müstəsna hüquqdan istifadə edir (konvensiyanın 8-ci maddəsi)².

Müəllifin öz əsərinin tərcüməsindən istifadə etmək imkanı dedikdə, onun tərcümə əsərinin surətini çıxarmaq, yaymaq və digər səlahiyyətləri başa düşülür.

Müəllifin əsəri tərcümə etməyə icazə vermək imkanı dedikdə, onun əsərin müəyyən şəxs tərəfindən başqa dilə tərcümə olunmasına razılıq vermək səlahiyyəti başa düşülür. Əsərin qorunmadığı hallardan başqa, **əsin başqa dilə tərcümə olunmasına yalnız müəllifin razılığı ilə yol verilir**³. Belə halda müəllifdən razılıq alan şəxs tərcümə subyektii olur.

Əsərin başqa dilə tərcümə olunmasını müəllif öz razılığını adətən, müqavilə bağlamaqla bildirir. Müqavilə müəlliflə tərcüməçi arasında bağlanılır. Müəllif bir qayda olaraq, öz əsərinin eyni dilə tərcümə olunmasına başqa şəxslərə icazə vermək hüququnu özündə saxlayır. O, öz üzərinə belə bir müqavilə öhdəliyi götürə bilər ki, hər hansısa müddət ərzində tərcümə hüququnu başqa şəxslərə verməkdən çəkinsin. Müqavilə müəllifi belə bir hüquqla təmin edə bilər ki, o, tərcümə olunmuş əsərə dəyişiklik və əlavələr etsin, əsərdən ayrı-ayrı hissələri çıxartsın və s.

¹ Глоссарий терминов по авторскому праву и смежным правам ВОИС, с. 259.

² Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстого. М., 1998; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 2000. s. 150.

³ Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений, с. 17.

⁴ Комментарий п.3, ст.21 «Производные произведения Бернской конвенции об охране литературных и художественных произведений//Международные конвенции об авторском праве. Комментарий/Под ред. Э.П.Гаврилова. М., 1982, с. 40.

Müəllif öldükdən sonra tərcümə hüququ onun vərəsələrinə keçir. Belə halda əsərin başqa dilə tərcümə olunmasına yalnız **vərəsələrin razılığı** ilə yol verilir. Vərəsələr isə ancaq orijinal əsərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti ərzində razılıq verə bilərlər. Həmin müddət ötüb keçdikdən sonra əsərin başqa dilə tərcümə olunmasına onların razılıq verməsi tələb olunmur, çünki qüvvədə olma müddəti ötmüş əsər müəlliflik hüququ ilə qorunmur.

Müəllifin tərcümədən başqa şəxslərin istifadə etmələrinə icazə vermək imkanı dedikdə, onun tərcümənin surətinin çıxarılmasına, yayılmasına, başqa dilə tərcümə olunmasına və s. razılıq vermək səlahiyyəti başa düşülür. Məsələn, rus dilində yazılan orijinal (əsas) əsər müəllifin razılığı ilə alman dilinə tərcümə olunur. Hər hansı üçüncü şəxs əsəri alman dilindən ingilis dilinə tərcümə etmək istəyir. Belə halda həm orijinal əsərin müəllifinin, həm də tərcümə əsərinin müəllifinin razılıq verməsi tələb olunur.

Orijinal (əsas) əsərin başqa dilə tərcümə edilməsi müəyyən **hüquqi nəticəyə** səbəb olur. Bu nəticə yeni – **törəmə və ya asılı əsər yaradılmasından** ibarətdir. Törəmə əsər isə müəlliflik hüququnun obyektı olan əsərlər sırasına aid edilərək, qanunla (müəlliflik hüquq normaları ilə) qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir¹. Özü də **törəmə əsər orijinal (əsas) əsərlə eyni dərəcədə, bir bərabərdə qorunur.** Bu bərabər Bern konvensiyasında birbaşa göstəriş vardır (konvensiyanın 2-ci maddəsinin 3-cü bəndi)². Törəmə əsər müəllifi (tərcüməçi) yaratdığı əsərə müəlliflik hüququndan istifadə edir. Onun etdiyi **tərcüməyə müəlliflik hüququ vardır.** Tərcüməyə orijinal (əsas) əsər müəllifi də müəlliflik hüququna malikdir. Belə halda tərcüməyə (törəmə əsərə) eyni vaxtda həm orijinal (əsas) əsər müəllifinin, həm də tərcümə müəllifinin (tərcüməçinin) müəllifliyi yaranır ki, buna hüquq ədəbiyyatında **ikiqat müəlliflik hüququ** deyilir³. İkiqat müəlliflik hüququ dedikdə, iki şəxsin onların birgə əməyi ilə yaradılmayan eyni bir əsərə eyni vaxtda əldə etdiyi müəlliflik hüququ başa düşülür. İkiqat müəlliflik hüququ şərikli müəlliflik hüququ yaratmır. Ona görə ki, tərcümə orijinal əsərin müəllifi ilə tərcüməçinin birgə əməyi nəticəsində yaradılmır. Tərcüməyə ikiqat müəlliflik hüququ yarandığına görə tərcümədən **istifadə olunması məsələsi hər iki müəllif** – orijinal əsər müəllifi ilə törəmə əsərin (tərcümənin) müəllifi (tərcüməçi) tərəfindən həll edilir. Başqa sözlə desək, **tərcümə əsərindən yalnız orijinal əsərin müəllifinin razılığı ilə istifadə oluna bilər.** Bir qayda olaraq, müəllifin orijinal əsərin başqa dilə tərcümə olunmasına razılıq verməsi tərcümə nəticəsində yaranan törəmə əsərdən istifadəyə icazə verilməsini ifadə edir. Lakin buna baxmayaraq, tərcüməçi orijinal əsərə müəlliflik hüququ əldə etmir. O, orijinal əsərin həmin dilə başqa cür tərcümə olunmasını qadağan edə bilməz⁴. Məsələ burasındadır ki, orijinal əsər eyni bir dilə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən bir neçə dəfə tərcümə oluna bilər.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi.

² Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений. Женевы. 1909.

³ Гражданское право. Учебник. Том 2/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1993, с. 259; Макагонова Н.В. Авторское право. Учебное пособие. М., 2000, с. 146.

⁴ Гаврилов Э.П. Издательство и автор: вопросы и ответы по авторскому праву. М., 1991, с. 18.

Tөрəmə əsər olsa da, tərcümə əsəri tərcüməçinin yaradıcılıq əməyi (fəaliyyəti) nəticəsində yaradılmalıdır. O, yalnız yaradıcılıq əlamətinə malik olduqda müəlliflik hüququnun obyektii sayılır və qanunla (hüquq normaları ilə) qorunur. Hərfi (sətri) tərcümə yaradıcılıq əlamətlərindən məhrum olduğuna görə hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir¹.

Yenidən işləmək hüququ

Müəllifin malik olduğu əmlak (iqtisadi) hüquqlarından biri yenidən işləmək hüququ hesab edilir. Bu hüquq tərcümə hüququ ilə birlikdə **əsərin formasını dəyişdirmək hüququ** adlanır. Yenidən işləmək hüququnu Bern konvensiyası vacib müəlliflik hüquqlarından biri kimi nəzərdə tutur (konvensiyanın 12-ci maddəsi).

Yenidən işləmək hüququ dedikdə, müəllifin özünün əsəri dəyişdirmək, aranjeman etmək, yaxud başqa formada yenidən işləmək imkanı, habelə başqa şəxsə bunları etməyə icazə vermək imkanı başa düşülür.

Göstərilən hüquq özündə aşağıdakı hüquqi imkanları (səlahiyyətləri) birləşdirir:

- müəllifin əsərini özünün dəyişdirmək imkanı;
- müəllifin əsərini özünün aranjeman etmək imkanı;
- müəllifin əsərini başqa formada yenidən işləmək imkanı;
- bunları etməyə başqa şəxsə müəllifin icazə vermək imkanı.

Yenidən işləmək hüququnun həyata keçirilməsi nəticəsində əsərin növü, forması və ya janrı dəyişir. Məsələn, müəllif nəsr əsərini yenidən işləyib dram əsərinə çevirir. Başqa bir misalda o, dram əsərini ssenariyə çevirir.

Yenidən işləmək hüququnun obyektii (predmeti) rolunda əsərin istənilən növü (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri; dram əsərləri, musiqili-dram əsərləri, musiqi əsərləri və s.) çıxış edə bilər. Yenidən işləmək hüququ yenidən işləmənin bütün üsullarını (dəyişdirməyi, aranjeman etməyi və s.) əhatə edir. Əgər əsər çevrilmək, forma və növünü dəyişmək qabiliyyətinə malik deyilsə, onda həmin obyekt barədə yenidən işləmək hüququ tətbiq edilmir.

Müəllifin yaratdığı əsəri özü yenidən işləyə bilər. Belə halda o, yenidən işləmənin subyektii kimi çıxış edir. Lakin buna az-az hallarda təsadüf olunur. Çox vaxt müəllifin razılığı ilə əsər başqa şəxslər tərəfindən yenidən işlənir. Belə halda əsərin yenidən işləmənin subyektii müəllif yox, həmin şəxslər hesab edilir. Əgər **əsəri yenidən işləmə yaradıcılıq xarakterinə malik olarsa**, onda müəlliflik hüququnun yeni obyektii – **törəmə (asılı) əsər yaranır**. Həmin əsərə orijinal əsəri yenidən işləyən şəxsin müəlliflik hüququ vardır.

Orijinal əsəri yenidən işləmə nəticəsində **ikiqat müəlliflik hüququ** yaranır. Buna görə törəmə əsərdən həm orijinal əsərin müəllifinin, həm də onun müəllifinin razılığı (icazəsi) ilə istifadə edilə bilər. Başqa sözlə desək, yenidən işləmə nəticəsində yaranan törəmə əsərdən istifadə məsələsini orijinal əsərin müəllifi və törəmə əsərin müəllifi, yəni hər iki müəllif həll edirlər. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, yenidən işləmə nəticəsində yaranan törəmə əsərdən yalnız orijinal əsərin müəllifinin razılığı (icazəsi) ilə istifadə oluna bilər. Bir

¹ Комментарий к Гражданскому Кодексу РСФСР Под ред. С.Н.Братусья, О.Н.Садикова. М., 1982, с. 582.

qayda olaraq, orijinal əsər müəllifinin yenidən işləməyə razılıq verməsi həm də onu ifadə edir ki, o, yenidən işləmə nəticəsində yaranan törəmə əsərdən istifadəyə icazə verir¹.

Təmasda olmaq hüququ

Təmasda olmaq hüququ müəllifin malik olduğu hüquqlardan biridir. Müəlliflik hüququ barədə qanunun 16-cı maddəsinin 1-ci bəndi bu hüququn tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Elə buradaca dərhal qeyd edirik ki, müəllifin təmasda olmaq hüququ bütün növ əsərlərə münasibətdə yox, yalnız **təsviri sənət əsərlərinə münasibətdə həyata keçirilə bilər**. Başqa sözlə desək, təmasda olmaq hüququnun obyektı ancaq təsviri sənət əsəri ola bilər.

Təmasda olmaq hüququ dedikdə, təsviri sənət əsərinin müəllifinin həmin əsərə mülkiyyət hüququ əldə etmiş mülkiyyətçidən öz əsərinin surətini çıxarmaq səlahiyyətinin həyata keçirilməsinə imkan verilməsini tələb etmək hüququ başa düşülür. Belə halda müəllifin yalnız əsərin surətini çıxarmaq hüququ saxlanılır. Bu isə onu ifadə edir ki, müəllifin əsərə müstəsna hüququ mühüm dərəcədə məhdudlaşır.

Təmasda olmaq hüququ ilə təsviri sənət əsərinin (heykəltaraşlıq, rəssamlıq və digər əsərlərin) müəllifləri (məsələn, heykəltaraş, rəssam və digərləri) təmin olunurlar. Həmin əsərlərin belə bir vacib xüsusiyyəti vardır ki, onlar özlərinin ifadə olunduğu maddi daşıyıcısı ilə sıx surətdə bağlıdır. Məsələn, heykəl heykəltaraşlıq əsərinin, şəkil (portret) rəssamlıq əsərinin və s. maddi daşıyıcısıdır. Maddi daşıyıcı çox vaxt tək (yeganə) nüsxədə mövcud olur. Buna görə də təsviri sənət əsərinin özünə olan müəlliflik hüququnu əşya kimi maddi daşıyıcıya mülkiyyət hüququndan fərqləndirmək lazımdır². Əşya kimi maddi daşıyıcını əldə edən şəxs ona mülkiyyət hüququ əldə edir və mülkiyyətçi sayılır. Lakin bu, əsərə müəlliflik hüququnun həmin şəxsə verilməsinə səbəb olmur³. Təsviri sənət əsərinin yaradan şəxs onun müəllifi kimi tanınmaqda davam edir. Mülkiyyətçi müəllifə imkan verməlidir ki, o, əsər barəsində öz müəlliflik hüququnu həyata keçirsin. Təmasda olmaq imkanı məhz belə hüquqlardan biridir.

Təmasda olmaq hüququ surətçixarma hüququ ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, bu hüquq əsərin surətinin çıxarılması məqsədinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, təmasda olmaq hüququ ilə müəllif ona görə təmin edilir ki, o, əsərin surətini çıxara bilsin. Məhz bu səbəbdən həmin hüquq müəllifin şəxsi qeyri-əmlak xarakterli yox, əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqları sırasına daxildir⁴. Məsələ burasındadır ki, təmasda olmaq hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarından biri olan surətçixarma hüququ ilə bağlıdır. Bununla belə, həmin hüquq özündə həm də qeyri-əmlak elementlərini birləşdirir.

¹ Мозес П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М., 2000, с. 237, Сергеев А.П.

Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник М., 1999, с. 229.

² Bu barədə bax: Чертков В.А. Авторское право и право собственности на произведение изобразительного искусства//Советское государство и право. 1973, №1, с. 113-115.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 5-ci maddəsinin 4-cü bəndi.

⁴ Е.Р.Қаврилов бу мәsələдә башқа мөнвәдә дурур. Онун фикринсә, тәмасдә олmaq һүқуқу мөәллифин шәхси қейри-әмлак һүқуқларına аиддир (Гаврилова Э.П. Комментарий к закону об авторском праве и смежных правах. М., 1996, с. 80).

**İzləmə
hüququ**

İzləmə hüququ müəllifin malik olduğu hüquqlardan biridir. Müəlliflik hüququ barədə qanunun 16-cı maddəsinin 2-ci bəndi məhz həmin hüququn tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. **İzləmə hüququ yalnız təsviri sənət əsərləri barəsində həyata keçirilir.** Belə hüquqa ancaq təsviri sənət əsərinin müəllifi malik ola bilər. İzləmə hüququnun mahiyyəti müəllifin təsviri sənət əsərinin (rəssamlıq, heykəltaraşlıq, qrafika və digər əsərlərin) maddi daşıyıcısının satışından əldə olunan gəlirin bir hissəsini (payını) faiz şəklində ala bilməsindən ibarətdir. Buna görə də həmin hüquq bir sıra xarici ölkələrin müəlliflik hüququna **paylı iştirakçılıq hüququ** kimi tanınır. Satış pulunun bir hissəsini almaq hüququ əsərin maddi daşıyıcısına mülkiyyət hüququ müəyyən şəxsdən digər şəxsə keçdiyi zaman maddi daşıyıcının, necə deyirlər, «arxasınca gedir», onu «izləyir».

İzləmə hüququ dedikdə, müəllifin təsviri sənət əsərinin orijinalının hər dəfə açıq satışından əldə olunan mənfəətdən (puldən) satıcıdan faiz həsabi ilə müəyyən bir hissəni almaq imkanı başa düşülür.

Müəllifin izləmə hüququ əsərin satışından əldə olunan mənfəətdən bir hissəni almaqla bağlı olduğuna görə **əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqdur.** Bununla belə, o, özündə şəxsi qeyri-əmlak xarakterli elementləri də birləşdirir. Məsələ burasındadır ki, imtina hüququ sağlığında ikən müəllifin özündən ayrılmaqdır¹.

Yalnız müəyyən şərtlər əsasında müəllif izləmə hüququnu həyata keçirə, yəni satıcıdan haqq ala bilər. Müəllifin əsər barəsində yalnız haqq almaq hüququ saxlanılır. Bu isə onu göstərir ki, təsviri sənət əsərinə mülkiyyət hüququ başqa şəxsə keçəndə müəllifin əsərə müəlliflik (müstəsna) hüququ mühüm dərəcədə məhdudlaşır. Birinci **şərt** ondan ibarətdir ki, əsər, daha doğrusu, əsərin ifadə olunduğu maddi daşıyıcı (məsələn, şəkil, heykəl və s.) açıq satışdan realizə olunmalı, özgəninkiləşdirilməlidir. **Açıq satış** dedikdə, əsərin hər-rac, təsviri sənət əsərləri qalereyası, bədii salon, mağaza vasitəsilə və s. əvəzli surətdə realizə olunması (özgəninkiləşdirilməsi) başa düşülür. Bu zaman **alqı-satqı müqaviləsi** bağlanılır.

İkinci şərtə görə, açıq satış əsərin birinci satışından sonra keçirilməlidir. **Əsərin birinci satışı** dedikdə, əsərin maddi daşıyıcısına mülkiyyət hüququnun başqa şəxsə keçməsi (əvəzli və ya əvəzsiz) başa düşülür. Əsərin ifadə olunduğu maddi daşıyıcıya (məsələn, şəkilə və s.) mülkiyyət hüququnun müəllifdən başqa şəxsə keçməsi əsərin birinci satışı deməkdir. Məhz bu satışdan sonra hər dəfə əsərin açıq satışı zamanı müəllifin haqq almaq hüququ yaranır.

Üçüncü şərtə görə, maddi daşıyıcının sonrakı satış qiyməti əvvəlki satış qiymətindən 20% çox olmalıdır. Belə halda müəllif maddi daşıyıcının satış qiymətinin 5%-ni almaq hüququ əldə edir.

Dördüncü şərtə görə, əsərin nüsxəsi yox, onun orijinalı özgəninkiləşdirilməlidir. Əsərin nüsxəsi özgəninkiləşdirilərkən müəllifin izləmə hüququ yaranmır.

İzləmə hüququ başqa şəxsə verilə bilməz və ancaq verəməlik qaydasında

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 16-cı maddəsinin 3-cü bəndi.

(həm qanun üzrə vərəsəlik, həm də vəsiyyəət üzrə vərəsəlik) müəlliflik hüququnun qüvvədə olduğu müddətdə müəllifin vərəsələrinə keçir.

Müəlliflik qanunvericiliyinin müəllifi belə bir hüquqla təmin etməsini nə ilə izah etmək olar? Məsələ burasındadır ki, rəssamlar, heykəltaraşlar və digər müəlliflər bəzən, xüsusən də yaradıcılıqlarının erkən dövrlərində əsərlərini öz həqiqi qiymətindən xeyli aşağı (ucuz) qiymətə satırlar. Bu hal müəlliflərə münasibətdə ədalətsizliyə yol verilməsini ifadə edir. Belə ədalətsizliyi **kompensasiya etmək** üçün qanun müəlliflərə izləmə hüququ verir. Bu hüququn əsas məqsədi **təsviri sənət əsərlərinin müəlliflərinin əmlak mənafeələrini müdafiə etməkdən ibarətdir**.

Birinci satış hüququ

Müəllif öz yaratdığı əsərin qanuni dərc edilmiş nüsxələrini, daha doğrusu, əsərin ifadə olunduğu maddi daşıyıcıları (məsələn, elm əsərinin ifadə olunduğu kitabları və s.) satılma yolu ilə mülki dövriyyəyə buraxa bilər. Sual olunur: müəllif bundan sonra əsərin nüsxələrinin yayılmasına (satılmasına, bağışlanmasına, əvəzsiz istifadəyə verilməsinə, dəyişməsinə və s.) qarşı və müdaxilə edə bilərmi?

Bu suala cavab vermək üçün müəlliflik qanunvericiliyi müəllifi müvafiq hüquqla təmin edir¹. Bu hüquq birinci satış hüququ və ya **hüququn qurtarması (tükənməsi)** adlanır. Onu bir sıra ölkələrin müəlliflik qanunvericiliyi də tanıyır. Birinci satış hüququ beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır².

Birinci satış hüququ dedikdə, müəllifin yalnız əsərin nüsxəsinin birinci satışına icazə vermək və bu yolla onu mülki dövriyyəyə buraxmaq imkanı başa düşülür.

Birinci satış hüququna görə, əsərin nüsxələrinin yalnız birinci satışına müəllifin razılıq verməsi tələb olunur. Sonradan həmin nüsxələrin müəllifin razılığı olmadan yayılmasına (satılmasına, bağışlanmasına, əvəzsiz istifadəyə verilməsinə, dəyişdirilməsinə və s.) yol verilir. Başqa sözlə desək, əsərin nüsxələri mülki dövriyyədə sərbəst şəkildə hərəkət edir. Belə ki, əsərin nüsxəsini əldə edən və mülkiyyətçi olan şəxs onu sərbəst şəkildə sata, dəyişdirə, bağışlaya, əvəzsiz istifadəyə və s. verə bilər. Bu zaman **müəllifin razılığı alınmır və ona müəllif qonorarı verilmir**. Beləliklə, dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, müəllif əsərin nüsxələrinin birinci satışından sonra həmin nüsxələrin yayılmasına müdaxilə etmək və qarışmaq hüququnu itirir. **Əsərin nüsxələrinin birinci satışı dedikdə isə, həmin nüsxələrə mülkiyyət hüququnun başqa şəxsə keçməsi başa düşülür.**

Lakin mülkiyyətçi kirayəyə vermək üsulu ilə əsərin nüsxələrini yaymaq hüququndan məhrumdur. O, əsərin nüsxələrini kirayəyə verə bilməz. Qanun mülkiyyətçiyə belə hüquq vermir³. Məsələ burasındadır ki, əsərin nüsxələrinə mülkiyyət hüququ başqa şəxsə məxsus olmasından asılı olmayaraq, **əsəri kirayəyə vermək üsulu ilə yaymaq hüququ müəllifdə (müəlliflik hüququnun digər sahibində) qalır.**

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 16-cı maddəsinin 3-cü bəndi.

² Вак: ст. 6. Договора ВОИС об авторском праве.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 15-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

Müəllifin əsər barəsində digər hüquqları

Söz yox ki, müəlliflik hüququ barədə qanun müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarının – əsərdən istifadə ilə bağlı hüquqlarını dəqiq və qəti siyahısını vermir. Ona görə ki, müəlliflik hüququ haqqında qanunda ifadə olunan göstərişə görə müəllifin əsərdən istənilən formada və üsulla istifadə etməyə müstəsna hüququ vardır. Deməli, müəllif əsər barəsində müəlliflik hüququ barədə qanunda nəzərdə tutulmayan əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquqlara da malik ola bilər.

Müəlliflik hüququ barədə qanun müəllifin **arxitektura, şəhərsalma və bağ-park layihələrindən istifadəyə müstəsna hüquqa** malik olmasını müəyyən edir¹. Bu hüquqa həm də müəllifin həmin layihələrdən praktik istifadə etmə səlahiyyəti daxildir. O, əmlak (iqtisadi) xarakterli səlahiyyətdir.

Arxitektura, şəhərsalma və bağ-park layihələrindən praktik istifadə etmə səlahiyyəti dedikdə, müəllifin belə layihələrin praktik cəhətdən həyata keçirilməsinə olan imkanı başa düşülür. Həmin layihələr yalnız onun müəllifinin razılığı ilə həyata keçirilə bilər.

Arxitektura layihəsinə həm də müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüququ yaranır. Bunu müəllifin nəzarət etmək hüququ adlandırsaq, yanlışdır.

Müəllifin nəzarət etmək hüququ dedikdə, onun arxitektura layihəsinin, tikinti üçün sənədlərin hazırlanmasında və binanın tikintisində iştirakını tələb etmək imkanı başa düşülür. Bu imkan əsasında müəllif tikinti üçün sənədlərin hazırlanması və arxitektura obyektı üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Müəlliflik haqqı almaq hüququ müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarından biridir. Müəlliflik haqqı almaq hüququ dedikdə, müəllifin əsərdən qanunun yol verdiyi üsullarla gəlir əldə etmək imkanı başa düşülür². Bu isə onu göstərir ki, müəllifin haqq almaq hüququ hökmən və mütləq əsərdən istifadə məsələsi ilə sıx surətdə bilavasitə və birbaşa bağlıdır. **Nə vaxt əsərdən istifadə olunur, o zaman da müəllifin haqq almaq hüququ yaranır.** Əsərdən hər hansı üsulla istifadədən kənarada belə hüquq əmələ gəlmir. Buna görə də müəlliflik hüququ barədə qanun haqq almaq hüququnu müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarının siyahısında ayrıca olaraq nəzərdə tutmur.

Qanunvericinin bu cür mövqeyini başa düşmək olar. Belə ki, müəllif əsərdən istifadəyə görə ona haqq verilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Müəlliflik haqqı həmişə **əsərdən istifadə barədə müqavilə çərçivəsində** ödənilir. Hər bir istifadə hali üçün alınan müəlliflik haqqının həcmi, hesablanma və ödəniş qaydası qanunla yox, məhz həmin müqavilə ilə müəyyən edilir. Belə halda müəllifin haqq almaq hüququnu hansısa meyar (əlamət) əsasında xüsusi olaraq müstəqil hüquq növü kimi ayırmaq və fərqləndirmək, əlbəttə, məntiqsizlikdir. Məhz bu səbəbdən qanunvericilik həmin hüququ müəlliflik hüquqları barədə siyahıda müstəqil hüquq kimi nəzərdə tutmur. Amma o, müəllifin haqq almaq hüququnu tanıyır. Mülki hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi müəlliflər haqq almaq hüququnu müəllifin vacib **əmlak hüquqlarından biri** hesab edirlər³.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 15-ci maddəsi.

² *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 46.

³ Məsələn, bax: *Гуев А.Н.* Гражданское право. Учебник. М., 2003, с. 179.

Müəlliflik haqqı alimlər arasında diskussiya doğuran məsələdir¹. Onlar həmin məsələnin mahiyyəti barədə bir-birindən fərqli fikirlər söyləyirlər. Hesab edirik ki, müəlliflik haqqı birmenalı yox, çoxcəhətli anlayışdır. O, üç mənada işlədilir:

- müəllif qonorarı mənasında;
- əmək haqqı mənasında;
- əsərin satış qiyməti mənasında².

Müəlliflik qonorarı mənasında müəlliflik haqqı dedikdə, əsərdən istifadə olunan zaman müəllifə ödənilən pul məbləği başa düşülür. Bu mənada müəlliflik haqqı qanunda göstərilən hallardan başqa (əsərdən sərbəst istifadə hallarından başqa), əsərin digər şəxslər (istifadəçilər) tərəfindən istifadəsi üçün müəllifə ödənilən haqq deməkdir.

Əmək haqqı mənasında müəlliflik haqqı dedikdə, xidməti (qulluq) əsəri yaradan müəllifə onun əməyinə görə ödənilən pul məbləği başa düşülür. Bu mənada müəlliflik haqqı əmək haqqı kimi çıxış edir. O.S.Ioffe-yə görə, müəlliflik haqqı müəllif əməyinin ödəniş formasıdır³.

Əsərin satış qiyməti mənasında müəlliflik haqqı dedikdə, təsviri sənət əsərlərinin (məsələn, rəssamlıq, heykəltaraşlıq və s. əsərlərin) ifadə olunduğu maddi daşıyıcılar (məsələn, portret və ya şəkil, heykəl və s.) alqı-satqı müqaviləsi əsasında özgeninkiləşdirilərkən alıcının onları qəbul edib əvəzində ödədiyi müəyyən edilmiş pul məbləği başa düşülür. Belə halda qeyri-maddi nemət olan əsərin özünə yox, onun ifadə olunduğu maddi daşıyıcıya mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir.

Müəlliflik haqqı almaq hüququ dedikdə, qanunda göstərilən hallardan başqa, əsərdən istifadə hüququ başqa şəxslərə (istifadəçilərə) keçərkən müəllifin həmin şəxslərdən (istifadəçilərdən) müəyyən edilmiş pul məbləği ödəməyi tələb etmək imkanı başa düşülür.

Əsərdən istifadə hüququ müəllifdən başqa şəxslərə (istifadəçilərə) bir qayda olaraq, müəllif müqaviləsi və ya əsərdən istifadə barədə digər müqavilə əsasında keçir. Müəlliflik haqqı almaq hüququ da həmişə məhz bu müqavilə çərçivəsində yaranır və həyata keçirilir. Müqavilədə müəlliflik haqqının məbləği, ödənilmə şərtləri, qaydası, müddəti və digər məsələlər müəyyən olunur.

Göründüyü kimi, müəlliflik haqqı almaq hüququ konkret şəxslər, yəni müəlliflə istifadəçi arasında müqavilə əsasında yaranır. Buna görə də bu hüquq mütəlak hüquq yox, nisbi hüquq sayılır. Ümumi qayda belədir ki, müqavilə hüquq münasibəti nisbi hüquq münasibətidir və bu münasibət çərçivəsində

¹ Məsələn, bax: *Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А.* Авторское право. М., 1957, с. 125-126; *Камышев В.Г.* Права авторов литературных произведений. М., 1972, с. 40; *Савельева И.В.* Правовое регулирование отношений в области художественного творчества, с. 78; *Дозерцев В.А.* Природа вознаграждения за изобретательское предложение/Учен. зап. Вsesоюзн. научно-исслед. Инс-та советск. законодат. Вып. 14, 1968, с. 160 və s. Bu məsələ barəsində alimlərin irəliləyən fikirlərini qısa xülasəsi verilmişdir: *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник, М., 1999, с. 234-235.

² *Никитина М.И.* Авторское право на произведения науки, литературы и искусства. Казань, 1972, с. 75-76.

³ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1961, с. 46.

yaranan hüquq da nisbi hüquq olmalıdır.

§ 9. Əsərdən sərbəst istifadə

Ümumi müddəalar Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, müəlliflik qanunvericiliyi (müəlliflik hüququ) müəllifin yaratdığı əsərləri fiziki cəhətdən yox, hüquqi baxımdan qoruyur, mühafizə edir. **Əsərin hüquqi cəhətdən qorunması (mühafizə edilməsi)** onu ifadə edir ki, müəllifin (və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) razılığı olmadan və müəlliflik qonorarı (müəlliflik haqqı) verilmədən heç kəs müəllifin yaratdığı əsərdən istifadə edə bilməz və müəllifin **əsərdən istifadəyə inhisar (müstəsna) hüququ vardır**; əsərdən yalnız müəllifə bağlanmış müqavilə əsasında, onunla razılaşdırılmış şərtlərlə istifadə oluna bilər. Bu, müəlliflik qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi ümumi qaydadır. Bununla bərabər, cəmiyyətin mənafeyi üçün, ictimai maraq naminə müəlliflik qanunvericiliyi bir sıra hallarda müəyyən şəxslərə icazə verir ki, onlar müəllifin yaratdığı əsərdən onun razılığı olmadan və müəllif qonorarı verilmədən istifadə etsinlər. Bu cür istifadəyə müəlliflik hüquq doktrinasında (elmində) əsərdən sərbəst istifadə deyilir. Ayrı cürə də ola bilməz. Axı, müəlliflik qanunvericiliyi (müəlliflik hüququ) belə bir prinsipdən çıxış edir ki, **müəllifin şəxsi mənafeyi ilə cəmiyyətin mənafeyi (ictimai mənafe) bir-birinə uyğun gəlməlidir**. Müəlliflik qanunvericiliyi (müəlliflik hüququ) müəllifin şəxsi mənafeyi ilə cəmiyyətin mənafeyini (ictimai mənafeyi) tarazlaşdırmaq (bərabərləşdirmək) vasitəsi və alətidir.

Əsərdən sərbəst istifadə dedikdə, cəmiyyətin mənafeyi və digər ictimai məqsədlər üçün müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik qonorarı (müəlliflik haqqı) verilmədən əsərdən müəlliflik qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda maraqlı şəxslərin istifadə etməsi başa düşülür.

Əsərdən sərbəst istifadə barədə normalar dünyanın bütün ölkələrinin müəlliflik qanunvericiliyinə də məlumdur. Həmin normaları müəlliflik hüququ barədə vacib beynəlxalq konvensiyalar da tanıyır (məsələn, Bern konvensiyasının 2 və 10-cu maddələri əsərdən sərbəst istifadə hallarını nəzərdə tutur)¹. Bu normalar beynəlxalq müəlliflik hüququnun hamılıqla qəbul olunmuş müddəalarıdır. Əsərdən sərbəst istifadə hallarını nəzərdə tutsa və tənzimləsə də sovet dövrünün müəlliflik qanunvericiliyi həmin müddəalara uyğun gəlmirdi (Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM-in 490-cı maddəsi, RSFSR-in MM-in 492-ci maddəsi və s.) Belə ki, sovet müəlliflik qanunvericiliyi əsərdən istifadə hallarının əhatə dairəsinin mühüm dərəcədə genişləndirdi. Bu cür genişləndirmə işə sivil cəmiyyətin yol verdiyi istifadə həddini aşır və beynəlxalq standartlara cavab vermirdi. Sovet dövrünün müəlliflik hüquq elminin tanınmış nümayəndələri V.A.Doqortsev, E.P.Qavrilov və başqaları ardıcıl surətdə sovet müəlliflik qanunvericiliyinin beynəlxalq müəlliflik hüququnun hamılıqla qəbul edilmiş müd-

¹ Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений. Женева. 1990.

dəalarına uyğunlaşdırılmasını təklif edirdilər¹.

Azərbaycan Respublikasında, Rusiya Federasiyası və digər MDB ölkələrinə son vaxtlar müəlliflik hüququ barədə qəbul olunan qanunlar elə bil ki, alimlərin təkliflərini nəzərə alaraq sovet müəlliflik hüququnun qüsurlu və çatışmazlığını aradan qaldırmışdır. Məsələn burasındadır ki, müəlliflik hüququ barədə müasir qanunvericilik beynəlxalq müəlliflik hüququnun əsərdən sərbəst istifadə məsələsi barədə hamılıqla qəbul olunmuş normasından çıxış edir, müəlliflik hüququ ilə mühafizə sferasından kənarlaşdırma və çıxartma hallarını məhdudlaşdırır, əsərdən sərbəst istifadə hallarını beynəlxalq standartlara uyğun gələn sil-silə çərçivəyə salır.

Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ barədə qanunvericilik **qəti və dəqiq olaraq əsərdən sərbəst istifadə hallarını** müəyyən edir². Həmin halları nə genişləndirmək, nə də onlara əlavələr etmək olar.

Əsərdən sərbəst istifadə zamanı maraqlı şəxslər müəllifin razılığı olmadan və ona müəlliflik haqqı verilmədən əsər barəsində müxtəlif formalarda sərəncam verirlər. Bu isə onu göstərir ki, göstərilən halda müəllifin müstəsna hüququ məhdudlaşır.

Yalnız qanuni surətdə açıqlanmış əsər sərbəst istifadənin obyektinə ola bilər. Başqa sözlə desək, ancaq qanuni surətdə açıqlanmış əsər barəsində sərbəst istifadə rejimi tətbiq edilə bilər. O ki qaldı açıqlanmamış əsərlərə, onlar sərbəst istifadənin predmeti ola bilməz. Bu növ əsərlərdən yalnız müəllifin razılığı ilə istifadə oluna bilər.

Maraqlı şəxslər (istifadəçilər) əsərdən sərbəst istifadə hüququndan sui-istifadə etməməlidirlər. Əsərdən sərbəst istifadə zamanı onlar müəllifin qanunla qorunan mənafeyinə toxunmamalı, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (müəllif kimi tanınmaq hüququnu, ad hüququnu və s.) pozmamalı və onları gözləməlidirlər.

Əsərlərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə

Bu, əsərdən sərbəst istifadənin bir növüdür. Əsərdən sərbəst istifadənin həmin növü müəlliflik hüququ haqqında qanunun 17-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Göstərilən növün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllifin (müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) razılığı olmadan və müəllif qonorarı ödənilmədən **fiziki şəxsən qanuni dərc edilmiş əsərdən yalnız şəxsi məqsədlər üçün bir nüsxə hazırlanmasına yol verilir.** Bu, onu ifadə edir ki, ümumi qaydaya görə, istənilən maraqlı şəxs özü üçün əsərin bir nüsxəsini hazırlaya və ondan öz şəxsi ehtiyaclarını təmin etmək üçün istifadə edə bilər. Bəzi başqa şəxslərin də, məsələn, yaxın qohumlar, tanış-bilişlər və ya ailə üzvlərinin də öz tələbatlarını ödəmələri üçün əsərin nüsxəsindən istifadə etmələri mümkündür.

Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növü **kommersiya məqsədi güdməməlidir, mənfəət və gəlir götürməklə bağlı olmamalıdır.** Əsərin nüsxəsi

¹ Məsələn, bax: *Дозорцев В.А. Авторское право/Проблемы современного авторского права*/Отв. ред. *М.М.Болсуловский, О.А.Красавчиков*. Свердловск. 1980, с. 139-143; *Гаврилов Э.П. Советское авторское право*. М., 1984, с. 44-46.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunu 17-24-cü maddələri.

hər hansı haqq əsasında üçüncü şəxslərə verilməməlidir. Ümumiyyətlə, özgə əsəri haqq əsasında digər şəxslərə hər hansı üsulla çatdırılmamalıdır. Bunlar əsas və başlıca şərtidir. Əgər həmin şərtə əməl olunmazsa, belə hal əsərdən şəxsi məqsədlər üçün istifadəni ifadə etmir və müəlliflik hüququnun pozulması sayılır. Biz sözlə, əsərdən yalnız və yalnız şəxsi məqsədlər üçün istifadə olunmalıdır. **Şəxsi məqsədlər** dedikdə isə yuxarıda göstərdiyimiz kimi, maraqlı şəxsin əsərdən öz ehtiyac və tələbatını ödəmək, təmin etmək niyyəti ilə istifadə etməsi başa düşülür. Məsələn, şəxs əldə etdiyi kitabı oxuyur, özgə əsərdən özü üçün üçüncü tərcümələr edir, lentaya yazılmış musiqi əsərinə qulaq asır və digər hallar əsərdən şəxsi məqsədlər üçün istifadə olunmasını ifadə edir.

Bununla belə, elə əsərlər də vardır ki, onların yalnız şəxsi məqsədlər üçün surətinin çıxarılmasına baxmayaraq buna, yəni surət çıxarmaya ancaq müəllifin razılığı ilə yol verilir. Bu barədə müəlliflik qanunvericiliyində birbaşa göstəriş vardır¹. Həmin əsərlərə aiddir:

- arxitektura əsərinin bina və ona oxşar tikili formasında surətinin çıxarılması;
- məlumat bazalarının və ya onların əsas hissələrinin surətinin çıxarılması;
- kompüter proqramlarının surətinin çıxarılması (müəlliflik hüququ barədə qanunun 24-cü maddəsində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla);
- kitabların (tam), not mətnlərinin və təsviri sənət əsərlərinin orijinallarının reproqrafik surətinin çıxarılması (reprosurət çıxarma).

Şəxsi məqsədlər üçün əsərdən sərbəst istifadə rejimi göstərdiyimiz və sadələşdirdiyimiz hallara tətbiq olunmur. Həmin hallarda maraqlı şəxslər tərəfindən əsərin surətinin çıxarılmasına hökmən və mütləq müəllifin razılıq verməsi tələb olunur. Əgər müəllif razılıq verməmişsə, belə surət çıxarma müəlliflik hüququnun pozulması hesab edilir.

**Müəllif qonorarı
ödəməklə əsərdən
şəxsi məqsədlər
üçün sərbəst istifadə**

Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növü müəlliflik hüququ barədə qanunu 17-ci maddəsinin 3-5-ci bəndləri ilə tənzimlənir. Bu bəndlər fonogramda yazılmış audiovizual əsərlərin surətinin şəxsi məqsədlər üçün çıxarılmasına (və digər əsərlərin səs yazmasına) həsr edilmişdir. Sərbəst istifadənin göstərilən növün müəlliflik qanunvericiliyinin tənzimləməsini nə ilə izah etmək olar?

Bildiyimiz kimi, audiovizual əsərlərin (kinofilmlərin, videofilmlərin, telefilmlərin və s.) surəti çox vaxt xüsusi texniki avadanlığın (vasitənin) və aparatın vasitəsilə çıxardılır. Söhbət hər şeydən əvvəl, audio və videomaqnitofondan gedir. Bu cür avadanlıqlar (aparattlar) müasir dövrdə demək olar ki, hər birimizin məişətinə daxil olaraq, çox geniş yayılmışdır. Şübhəsiz, təxminən hər bir evdə işlədilər və istifadə olunan audio və videomaqnitofonlar açıqlanmış (dövriyyəyə buraxılmış) əsərlərin surətinin ucuz və sadə yolla çıxarılması üçün münasib və əlverişli şərait yaradır, ona geniş imkanlar verir. Əlbəttə, belə şəraitdə əsərdən maraqlı şəxslərin faktiki istifadə etmələrinin həddini və miqyasını müəyyənləşdirmək praktiki cəhətdən mümkün olmur. Digər tərəfdən, mümkün olmur ki,

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

əsərdən istifadə olunması üzərində fərdi (şəxsi) nəzarət həyata keçirilsin.

Audio və videomaqnitofonların geniş yayılması və onlardan tez-tez hallarda surətçixarma üçün istifadə olunması digər tərəfdən, audiovizual əsərlərin (kinofilmlərin, telefilmlərin, videofilmlərin və s.) satış bazarına mənfi təsir göstərir, onu korlayır və pozur, habelə həmin əsərlərə olan tələbatı azaldır. Nəticədə isə müəlliflik hüququnun, fonogram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının hüquqlarının qorunmasının səviyyəsi aşağı düşür, əsər lazımı hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur.

Göstərilən məsələləri həll etmək və tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyi belə bir norma müəyyən edir: **fonogramda yazılmış audiovizual əsərlərin surətini müəllifin razılığı olmadan çıxarmaq olar, lakin müəllifə hökmən və mütləq qonorar verilməlidir.** Bu normanı dünyanın bir çox ölkələrinin milli müəlliflik hüququ da tanıyır. O, beynəlxalq sazişlərdə də nəzərdə tutulur.

Göstərilən normanın əsasını xüsusi xarakterli mexanizm təşkil edir. Bu mexanizm müəllif qonorarının alınmasını təmin edir. Məsələ burasındadır ki, konkret istehsalçını müəyyənləşdirmək və ondan müəllif qonorarı alınması mümkün deyildir. Buna görə əvvəlcə istehsalçıdan və yaxud audiovizual əsərin surətçixarması üçün istifadə olunan avadanlığın (audio və videomaqnitofonların və digər avadanlıqların) və maddi daşıyıcıların idxalçısından müəllif qonorarı alınır (maddi daşıyıcılar dedikdə, səs və videolent və kasetlər, lazer diskləri və digərləri başa düşülür). Öz növbəsində ödənilmiş qonorar məbləği buraxılmış məhsulun maya dəyərində daxil edilir ki, bu da həmin məhsulun hər bir konkret alıcı üçün qiymətinin artırılması deməkdir¹. Beləliklə, ödənilmiş müəllif qonorarı məbləği buraxılmış məhsulun qiymətinə daxil edilərək sonradan həmin məhsulları (maddi daşıyıcılar olan kasetləri və s.) satın alan alıcıların hesabına kompensasiya edilir².

Fonogramda yazılmış audiovizual əsərlərin surətini çıxarmağa görə ödənilən (alınan) qonorar müqaviləyə uyğun olaraq yığılır və bölüşdürülür. Müqavilə müəllif, ifaçı və fonogram istehsalçılarının əmlak hüquqlarını kollektiv əsasda idarə edən təşkilatla onların arasında bağlanılır. Həmin təşkilat məhz bu müqavilə əsasında qonorarın yığılmasını və bölüşdürülməsini həyata keçirir. Göstərilən müqavilədə ilk növbədə, qonorarın bölüşdürülməsi qaydası müəyyən edilir. Əgər müəyyən edilməzsə, onda qonorar aşağıdakı qaydada bölüşdürülür:

- müəlliflərə – 40%;
- ifaçılara – 30%;
- fonogram istehsalçılarına – 30%.

Qonorarın məbləği və ödənilməsi də müqavilə ilə müəyyən edilir. Belə müqavilə isə ya istehsalçı ilə (və ya idxal edən şəxsə) müəllif, ifaçı və fonogram istehsalçıları arasında, ya da onların əmlak hüquqlarını kollektiv əsasda idarə edən təşkilatlar arasında bağlanılır. Tərəflər razılıq əldə edə bilmədikləri hallarda isə məsələ Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyi tərəfin-

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации, с. 239.

² Гражданское право. Том 1. Учебник/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 666.

dən həll olunur.

İki halda qonorar ödənilmir:

- surətçixarma üçün istifadə olunan avadanlıq (audio və videomaqnitofon və digər avadanlıq) və maddi daşıyıcılar ixrac edildikdə və ev şəraitində istifadə üçün nəzərdə tutulmayan professional avadanlıq olduqda;
- göstərilən avadanlıqları fiziki şəxslər yalnız şəxsi məqsədlər üçün idxal etdikdə.

Reprosürətini çıxarmaq yolu ilə əsərdən sərbəst istifadə

Reprosürətini çıxarmaq yolu əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir növüdür (halıdır). Müəlliflik hüququ barədə qanunun 18-ci maddəsində ifadə olunan norma əsərdən sərbəst istifadənin bu növünün tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının mü-

əlliflik qanunvericiliyinə belə normanın daxil edilməsi heç də təsadüfi xarakter daşmır. Məsələ burasındadır ki, müasir dövrdə elektroqrafik texnika xeyli inkişaf etmişdir. Son zamanlar kseroks və digər texniki vasitələrdən istifadə halları daha da çoxalmış, kopiya texnikasının tətbiqi nisbətən genişlənmişdir. Fotoaparatlardan surətçixarma işində rolu artmışdır. Kserokslar, fotoaparatlardan digər vasitələr əsərin faksimile (eynən, eynilə) surətinin çıxarılmasına imkan verir. Məhz bu vasitələrin geniş tətbiq edilməsi kütləvi surətdə əsərlərin reprosürətini çıxarılmasına (reprosürətçixarmaya), onların nüsxələrinin nəzarət olunmaz dərəcədə çoxaldılmasına və artırılmasına səbəb olur. Belə hal isə müəlliflərin hüquqları üçün ciddi təhlükə yaradır. Bunun üçün bir sıra dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının müəlliflik qanunvericiliyi reprosürətçixarma yolu ilə əsərdən istifadə barədə norma nəzərdə tutur. Bu normaya görə müəllifin razılığı olmadan və müəllif qonorarı verilmədən, əsərin reprosürətini çıxarılmasına (reprosürətçixarmaya) və bu yolla həmin əsərdən sərbəst istifadə olunmasına yol verilir.

Reprosürətçixarma (və ya reproqrafik surətçixarma) dedikdə, fotosürətçixarma, kserokopiya və ya əsərin faksimile (eynilə) surətçixarmasının digər üsulları başa düşülür. Bu üsulların köməyi ilə yazılı və digər qrafika əsərin orijinalının və ya nüsxəsinin surəti çıxardılır. Reprosürətçixarma əsərdən istifadə üsuludur. Qanunda ifadə olunan göstərişə görə nəşretmə bu üsula aid deyil.

Yalnız müəyyən şərtlərə əməl olunduqda əsərin reprosürətini çıxarılmasına (reprosürətçixarmaya) yol verilir və bu, əsərdən sərbəst istifadə halı hesab edilir. Qanunda həmin şərtlər nəzərdə tutulmuşdur.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, reprosürətçixarma kitabxana və arxiv işini inkişaf etdirmək, tədqiqat, elmi, tədris, təhsil və maarifçilik məqsədləri üçün həyata keçirilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, **reprosürətçixarmanın subyekt** rolunda yalnız kitabxanalar, arxivlər və təhsil müəssisələri (məsələn, məktəblər, litseylər) çıxış edə bilərlər. Qanun ancaq onlara əsərlərin reprosürətini çıxarılmasına icazə verir.

Kitabxanalara, arxivlərə və təhsil müəssisələrinə qanun üç halda əsərin reprosürətini çıxarılmasına icazə verir. **Birinci hal** kitabxana və arxivlərdəki müəyyən əsərin nüsxələrinin itməsindən, məhv edilməsindən və ya istifadəyə yaramamasından ibarətdir. Buna görə də həmin nüsxələrin tamamlanmasına,

bərpa olunmasına və ya dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu məqsədlə kitabxana və arxivlər əsərin reproduktivini çıxarır. Digər tərəfdən, başqa kitabxana və arxivlərin fondlarında əsərin nüsxəsi itir, məhv edilir və ya istifadə üçün yaramır. Kitabxana və arxivlər həmin fondlara əsərin nüsxələrini veririlər, bu şərtlə ki, adi şəraitdə belə nüsxələrin alınması başqa yolla mümkün olmasın.

İkinci hal tədris, elmi, tədqiqat və ya şəxsi məqsədlər üçün əsərin və ya onunun bir hissəsinin nüsxəsini əldə etmək niyyəti ilə kitabxanalara fiziki şəxslərin sorğu göndərməsindən ibarətdir. Kitabxanalar toplularda, qəzetlərdə və digər dövrü nəşrlərdə çap edilmiş ayrıca məqalə və başqa kiçik həcmli əsərlərin və ya əsərlərin qısa parçasının, ya da yazılı əsərlərin (kompüter proqramları istisna olmaqla) qısa hissələrinin reproduktivini çıxarır.

Üçüncü hal ümumtəhsil müəssisələrində (məktəblərdə, litseylərdə və s.) auditoriya məşğələləri keçməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə ümumtəhsil müəssisələri qəzet, jurnal, toplu və digər dövrü nəşrlərdə çap olunmuş ayrı-ayrı məqalələrin və digər kiçik həcmli əsərlərin və ya yazılı əsərlərdən qısa parçaların reproduktivini çıxara bilər.

İkinci şərtə görə reproduktiv çıxarma gəlir (mənfəət) əldə etmək (kommersiya) məqsədi olmadan həyata keçirilməlidir. Kitabxanalar, arxivlər və təhsil müəssisələri gəlir (mənfəət) əldə etmək (kommersiya) məqsədi ilə əsərlərin reproduktivini çıxarda bilməzlər. Əsərlərin reproduktivinin gəlir əldə etmək məqsədi ilə çıxardılması müəlliflik hüququnun pozulması sayılır.

Üçüncü şərtə görə, yalnız qanuni əsasda çap edilmiş əsərlərin reproduktivinin çıxarılmasına yol verilir. Əgər əsər çap edilməmişsə, onda reproduktiv çıxarma ancaq müəllifin razılığı ilə həyata keçirilir ki, bu, əsərdən sərbəst istifadə halı hesab edilmir.

Dördüncü şərt reproduktiv çıxarma zamanı istifadə olunan əsərin müəllifinin adının götürülmə mənbəyinin mütləq göstərilməsindən ibarətdir.

Bəşinci şərtə görə isə əsərin müəyyən məqsəd üçün lazım olan həcmdə reproduktivinin çıxarılmasına yol verilir.

**Əsərlərdən
informasiya, elmi,
tədris və digər
məqsədlər üçün
istifadə**

Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növü (halı) müəlliflik haqqında qanunun 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddədə əsərdən sərbəst istifadənin bu növünün bir neçə halı sadalanır və göstərilir.

Birincisi, sitat kimi verilmə əsərdən sərbəst istifadə hallarından biridir. Sitat tutalqə da adlanır. Müəlliflik hüququnda sitat kimi vermək (sitat gətirmək) dedikdə, hər hansı müəllifin əsərindən müəyyən qısa parçanın başqa əsərə daxil edilməsi başa düşülür. Elmi və tənqidi əsərlərin yaradılmasında stat vacib rol oynayır. Sitat qanuni dərc edilmiş əsərdən, həmçinin qəzet və jurnallardan gətirilir. Özü də o, **elmi, tədqiqat, polemika, tənqidi və informasiya məqsədi güdməlidir**. Sitat məhz bu məqsədlərə müvafiq həcmdə verilməlidir.

İkincisi, əsərlərdən misal gətirmək sərbəst istifadə hallarından biridir. Misal gətirmək dedikdə, qanuni dərc edilmiş əsərlərdən qısa parçaları istifadə etmək başa düşülür. İstifadənin bu halı sitat kimi verilmə halından iki cəhətinə görə fərqlənir. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, əsərlərdən qısa parçalar göstəri-

lən halda sitat kimi yox, misal qismində istifadə olunur. Qısa parçaların yalnız tədris məqsədləri üçün istifadə olunması ikinci fərqli cəhəti təşkil edir. Belə ki, əsərlərdən qısa parçaların misal getirilməsi yalnız tədris xarakterli məqsədlər güdməlidir.

Əsərlərdən misal gətirməklə istifadə üç formada həyata keçirilir: nəşr etmədə; radio və televerilişdə; səs və videoyazmada.

Üçüncüsü, dövrü nəşrlərdə çap etmək və ya kütləvi bildiriş əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir halıdır. Belə ki, qanuni əsasda dərc edilmiş cari iqtisadi, siyasi, sosial və dini məsələlər üzrə məqalələrin, yaxud efirlə verilmiş eyni xarakterli əsərlərin qəzetlərdə, jurnallarda və digər dövrü nəşrlərdə çap edilməsinə və ya kütləvi bildirişinə yol verilir. Belə halda müəllifin razılığı tələb olunmur. Söhbət yalnız cari məqalə və əsərlərdən gedir. Birbaşa cari anla bağlı olmayan məqalə və əsərlərdən yalnız müəllifin razılığı ilə istifadə oluna bilər.

Sərbəst istifadənin göstərilən halının əsas məqsədi ölkədə və dünyada baş verən hadisələr barədə vətəndaşları operativ və geniş məlumatla təmin etməkdən ibarətdir. Məqalə və əsərlərdən o zaman sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər ki, müəllif (və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi) məqalə və əsərlərin dövrü nəşrlərdə çap edilməsini və ya kütləvi bildirişi qadağan etməsin. Qadağan edərsə, onda sərbəst istifadə halından söhbət gedə bilməz.

Dördüncüsü, cari hadisələr haqqında icmalda hadisələrin gedişində görülənlərin və eşidilənlərin surətinin çıxarılması və ya kütləvi bildirişi əsərdən sərbəst istifadənin daha bir başqa halıdır. Sərbəst istifadənin bu halının əsas məqsədi informasiyanı sərbəst şəkildə yaymaqdan ibarətdir, yeni surətçıxarma və ya kütləvi bildiriş informasiya məqsədi ilə bağlı olmalıdır. Cari hadisələr haqqında icmal fotoqrafiya, kinematoqrafiya, efir və ya kabel televiziya vasitələri ilə verilməlidir.

Beşincisi, açıq siyasi nitqlərin, mülahizələrin, müraciətlərin, təbliğat xarakterli fikirlərin və məhkəmənin gedişində söylənen nitqlərin dövrü nəşrlərdə (qəzetlərdə, jurnallarda və s.) çap edilməsi və ya kütləvi bildirişi əsərdən sərbəst istifadənin başqa bir halıdır. Əsərdən sərbəst istifadənin bu halı da informasiya məqsədi güdür.

Altıncısı, xüsusi üsullarla korlar üçün surətçıxarma əsərdən sərbəst istifadə hallarından biridir. Xüsusi üsullara əsasən qabarıqlı-nöqtəli şrift aiddir. Digər üsullardan da istifadə oluna bilər. Yalnız qanuni dərc edilmiş əsərlərin surətinin çıxarılmasına yol verir. Özü də surətçıxarma kommersiya məqsədi (gəlir götürmək) məqsədi güdməməlidir.

Sərbəst giriş üçün daim açıq olan yerlərdə əsərlərdən sərbəst istifadə

Göstərilən hal əsərdən sərbəst istifadənin müstəqil növlərindən biridir. Bu növə bağlı olan məsələlər müəlliflik hüququ haqqında qanunun 20-ci maddəsi ilə tənzimlənir.

Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən halı yalnız müəlliflik hüququ haqqında qanunda nəzərdə tutulan konkret növ əsərlərə aiddir:

- arxitektura əsərlərinə;
- fotoqrafiya əsərlərinə;

• təsviri sənət əsərlərinə.

Sərbəst giriş üçün daim açıq olan yerlərdə (məsələn, şəkil qalereyasında, sərgidə və s.) qoyulmuş belə növ əsərlərin surətinin çıxarılmasına və ya kütləvi bildirişinə müəllifin (və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) razılığı olmadan və müəllif haqqı verilmədən yol verilir. Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növünün mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Məsələn, sərgidə nümayiş etdirilən (göstərilən) təsviri sənət əsəri televiziyaya vasitəsi ilə göstərilir, kütləyə çatdırılır (kütləvi bildiriş). Bu, əsərdən sərbəst istifadə halı hesab edildiyinə görə müəlliflik hüququnun pozulması sayılmır.

Başqa bir misalda müəlliflik hüququ ilə qorunan arxitektura əsəri epizodları həmin əsərin yerləşdiyi şəhər küçəsində çəkilən filmin kadrlarına düşür. Bu, əsərdən sərbəst istifadə halı olub, müəlliflik hüququnun pozulması sayılmır və buna görə də onun filmin kadrlarına düşməsinə müəllifdən razılıq alınması tələb edilmir.

Sərbəst giriş üçün daimi açıq olan yerlərdə qoyulmuş arxitektura, fotoqrafiya və təsviri sənət əsərlərinin surətinin çıxarılmasına və ya kütləvi bildirişinə iki şərtə əməl etməklə yol verilir. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, əsərin təsviri surətçixarma və ya kütləvi bildiriş üçün əsas obyekt olmamalıdır. Əgər əsas obyekt olarsa, əsərin surətinin çıxarılmasına və ya kütləvi bildirişinə yol verilmir. **İkinci şərtə görə**, əsərin surətindən kommersiya məqsədi ilə (gəlir götürmək məqsədi ilə) istifadə olunmamalıdır. Əgər olunarsa, əsərin surətinin çıxarılmasına yol verilmir. Məsələn, müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərin təsvirinin surətini poçt kartoçkasında, təqvimdə (kalendarda) və s. çıxarmaq və yaymaq olmaz. Çünki aydın məsələdir ki, belə hallarda surətçixarma kommersiya məqsədi güdür və bu səbəbdən əsərdən sərbəst istifadədən söhbət gedə bilməz.

Rəsmi və digər mərasimlər zamanı əsərlərin kütləvi ifası

Göstərilən hal əsərdən sərbəst istifadənin növlərindən biridir. Müəlliflik hüququ barədə qanunun 21-ci maddəsi bu növ istifadənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Göstərilən növ **sərbəst istifadənin obyektini yalnız musiqi əsərləri ola bilər**. Özü də musiqi əsəri qanuni surətdə dərc edilməlidir. Ancaq qanuni dərc edilmiş musiqili əsərlərin kütləvi ifasına (sərbəst istifadəsinə) yol verilir. Deməli, dərc edilməmiş əsər sərbəst istifadənin obyektini ola bilməz. Bunun üçün müəllifin razılıq verməsi tələb olunur.

Musiqi əsərindən yalnız üç yerdə sərbəst istifadə oluna bilər. Həmin yerlərə aiddir:

- rəsmi mərasimlər;
- dini mərasimlər;
- dəfn mərasimləri.

Bu onu göstərir ki, əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növü **rəsmi xarakter daşıyır**.

Musiqili əsərdən sərbəst istifadənin həcmi rəsmi və dini mərasimlərin, həmçinin dəfn mərasimlərinin xarakteri ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, musiqili əsərləri belə mərasimlərin xarakterinə uyğun həcmdə kütləvi ifa olunmalıdır.

Məhkəmə və inzibati məqsədlər üçün əsərin sərbəst şəkildə surətinin çıxarılması

nin çıxarılmasına yol verilir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, sərbəst istifadənin obyekt qisminə həm açıqlanmış, həm də açıqlanmamış əsərlər çıxış edə bilər. Digər tərəfdən, surətçixarma məhkəmə və inzibati işləri aparmaq məqsədi güddüyünə görə əsərdən istifadə rəsmi xarakter daşıyır.

Əsərin surəti yalnız məhkəmə və inzibati işlərin aparılması üçün lazım olan həcmdə çıxarıla bilər.

Efir yayımı təşkilatlarının qısamüddətli istifadə üçün yaratdıqları yazılmalar

Əsərdən sərbəst istifadənin göstərilən növü müəlliflik hüququ barədə qanunun 23-cü maddəsi ilə tənzimlənir. Bu maddəyə görə müəllifin (və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) razılığı olmadan və əlavə haqq vermədən efir yayımı təşkilatı efir bildirişi hüququ aldığı əsəri **qısa müddətli istifadə üçün** yaza bilər. Bu cür yazma həm əsərin saxlanması təmin edir, həm də öz verilişlərinin qrafikini tərtib etməkdə efir yayımı təşkilatının işini asanlaşdırır.

Yazılma (yazma) yalnız dörd şərtə əməl olunduqda sərbəst istifadə halı (üsulu) hesab edilir. Bu şərtlər müəlliflik hüququ haqqında qanunda göstərilmişdir.

Birinci şərtə görə, efir yayımı təşkilatı o əsəri yaza bilər ki, həmin əsər barəsində o, efir bildirişi hüququ əldə etmiş olsun.

İkinci şərtə görə, yazılma (yazma) yalnız və yalnız efirle bildiriş üçün olmalıdır. Öz də efir yayımı təşkilatı yazılmanı (yazmanı) ancaq öz verilişləri üçün hazırlamalı və ondan istifadə etməlidir.

Üçüncü şərtə görə, yazılma yalnız efir yayımı təşkilatının öz avadanlığı ilə həyata keçirilməlidir.

Dördüncü şərtə görə, yazılma uzunmüddətli yox, qısamüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmalıdır. Qanun yazılmanın saxlanması maksimum müddətini 6 ay müəyyən edir. Lakin bu imperativ yox, dispoitiv müddətdir. Belə ki, yazılmış əsərin müəllifi ilə daha uzun müddət haqqında razılıq əldə oluna bilər.

Yazılma 6 ay müddətində məhv edilməlidir. Əgər yazılma müstəsna sənədli xarakter daşıyarsa, müəllifin razılığı olmadan rəsmi arxivlərdə saxlana bilər.

Kompüter proqramlarının və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması

Sərbəst istifadənin göstərilən halı müəlliflik hüququ barədə qanunun 24-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu hal **kompüter proqramlarına və məlumat bazalarına** aiddir. Başqa sözlə desək, sərbəst istifadənin obyekt rolunda kompüter proqramları və məlumat bazaları çıxış edir.

Kompüter proqramı (EHM üçün proqram) dedikdə, maşınla oxunan formada ifadə edilən və müəyyən məqsədə və ya nəticəyə nail olmaq üçün kompüterə hərəkətə gətirən sözlər, kodlar, sxemlər və başqa şəkildə təlimatlar

məcmusu başa düşülür.

Məlumat bazası dedikdə isə materialların seçilməsinə və ya düzümünə görə yaradıcı əməyin məhsulu olan və kompüterin (HEM-in) köməyi ilə tapıla və işləyə biləcək şəkildə sistemləşdirilmiş məlumatların (məqalələrin, hesablalmaların, faktların və başqa materialların) məcmusu başa düşülür.

Sərbəst istifadənin göstərilən halının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kompüter programını və ya məlumat bazasını qanuni əsasda əldə edən şəxs müəllifin və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin razılığı olmadan və müəlliflik haqqı vermədən kompüter programının və ya məlumat bazasının təyinatına uyğun istənilən hərəkəti edə bilər. Həmin hərəkətlərin dairəsi müəlliflik hüququ barədə qanunda göstərilmişdir.

§ 10. Müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti

**Müəlliflik
hüququnun
qüvvədə olma
müddətinin
anlayışı və növləri**

Subyektiv müəlliflik hüququnun müəyyən müddət ərzində qüvvədə olması prinsipi müəlliflik qanunvericiliyinin (müəlliflik hüququnun) əsas prinsiplərindən biridir. Həmin prinsipə görə, müəlliflik hüququ **müddətli xarakterlidir**. Bu, onu ifadə edir ki, əsər barəsində müəllif üçün yaranan subyektiv müəlliflik hüquqları

yalnız müəyyən müddət ərzində qüvvədə olur və həmin müddət ötdükdə (keçdikdə) onlar da qüvvədən düşərək öz hüquqi əhəmiyyətini itirir. Yalnız müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti ərzində əsər qorunur, hüquqi mühafizədən istifadə edir. Müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti əsərin qorunma (mühafizə olunma) müddətidir. Müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti ötdükdən sonra əsər müəlliflik hüququ ilə qorunmur. O, müəlliflik hüququ ilə qorunmayan obyektlər sırasına aid edilir. Deməli, subyektiv müəlliflik hüququ müddətsiz yox, müddətlə məhdudlaşan hüquqdur.

Subyektiv müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti dedikdə, elə bir vaxt dövrü başa düşülür ki, həmin dövr ötüb keçdikdə əmlak (iqtisadi) xarakterli müəlliflik hüquqları ləğv olunur, müəllifin yaratdığı əsər müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmur və hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir. Buna görə də müəlliflik hüququnun qorunması müddətli xarakterə malikdir. Məsələyə belə yanaşma əsərdən istifadə olunmasında xüsusi və şəxsi mənafezlə ictimai mənafezləri uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə şərtlənir və izah olunur. Bu cür uyğunlaşdırmanın cəmiyyətin mədəni inkişafı baxımından vacib əhəmiyyəti vardır. Axı, müəlliflik hüququ qeyd etdiyimiz kimi, **müəllif və cəmiyyət arasında mənafezləri uyğunlaşdırmaq, tarazlaşdırmaq və bərabərləşdirmək vasitəsidir.** Məsələ burasındadır ki, müəlliflik qanunvericiliyinin ifadə etdiyi göstərişə görə, müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda əsər ictimai varidata keçərək cəmiyyət üzvlərinin əvəzsiz istifadəsinə verilir.

Subyektiv müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddətinin vacib əhəmiyyətə malik olmasını nəzərə alaraq müəlliflik qanunvericiliyi onun tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Müəlliflik hüququ barədə qanunun 3-cü fəslinə daxil olan maddələrdə (25-27-ci maddələrdə) ifadə edilən normalar məhz həmin

məsələnin nizama salınmasına həsr olunmuşdur.

Müəlliflik qanunvericiliyi müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddətinin iki növünü müəyyən edir:

- ümumi müddət;
- xüsusi müddət.

Müəlliflik hüququnun qüvvədə olmasının ümumi müddəti dedikdə, müəlliflik hüququ barədə qanunda nəzərdə tutulan xüsusi hallar istisna olmaqla, bütün halların hamısına aid olan müddət başa düşülür. Bu növ müddət **əsərin yaranmasından başlanır (hesablanır), müəllifin həyatda yaşadığı illəri (ömür illərini) və onun ölümündən sonra 50 ili əhatə edir**. Başqa sözlə desək, müəlliflik hüququ əsərin yaradılması ilə əmələ gəlir, müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 50 il müddətinə qüvvədə olur. Ümumi müddət müəllifin yaşadığı illər üstəgəl (+) onun ölümündən sonra 50 il kimi müəyyən edilir («həyat boyu+50 il» qaydası).

Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, göstərdiyimiz ümumi qorunma müddəti müəllifin yalnız əmlak (iqtisadi) hüquqlarına aiddir. Bu, o deməkdir ki, müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları hüquq normaları ilə ümumi müddət («həyat boyu+50») ərzində qorunur və bu müddət ötdükdə həmin hüquqlar qorunmur.

O ki qaldı müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına, qeyd edə bilərik ki, həmin hüquqların qorunması müddətsizdir, yəni müəllifin şəxsi qeyri əmlak hüquqları müddətsiz, müddətlə məhdudlaşdırılmadan qorunur.

Ümumi qorunma müddəti barədə norma Bern konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur. Bu konvensiyanın 7-ci maddəsində göstərilir ki, ümumi qoruma müddəti müəllifin həyatından (ömründən) və onun ölümündən sonra 50 ildən ibarətdir¹.

Lakin bir sıra dövlətlərdə, məsələn, Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərdə və ABŞ-da ümumi qoruma müddəti müəllifin ölümündən sonra 70 ilə kimi artırılmışdır². Bu, onunla izah edilir ki, Bern konvensiyası Bern İttifaqının üzvü olan dövlətlərə öz milli qanunvericilikləri ilə əsərin qorunma müddətini konvensiya müddətinə (50 ilə) nisbətən uzatmağa icazə verir (konvensiyanın 7-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Hal-hazırda bir çox ölkələr bu normaya əsaslanaraq əsərin qorunma müddətini 70 ilə kimi artırmışdır. Avropa İttifaqı müəlliflik hüququnun qorunma müddətinin razılaşdırılması barədə özünün 29 oktyabr 1993-cü il tarixli Direktivi ilə müəyyən edir ki, üzv ölkələrində əsərin qorunma müddəti müəllifin ölümündən sonra 70 ildən az olmamalıdır³.

Müəlliflik hüququ barədə Ümumdünya (Cenevrə) konvensiyası əsərin qorunma müddəti barədə başqa qayda nəzərdə tutur. Bu qaydaya görə, əsərin qorunma müddəti müəllifin ölümündən sonra 25 ildən az olmamaqla dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir (konvensiyanın 4-cü maddəsi).

Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM-i, o cümlədən sovet dövrünün bütün mülki məcəllələri buna əsaslanaraq göstərirdi ki, müəlliflik hüququ müəllifin

¹ Бернская Конвенция об охране литературных и художественных произведениях. Женева. 1990. Свод нормативных актов ЮНЕСКО. М., 1993.

² Мэгс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М., 2000, с. 217.

³ Международное частное право. Учебник/Под ред. Г.К.Дмитриевой М., 2004, с. 308-309.

bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 25 il qüvvədə qalır (1964-cü il MM-in 494-cü maddəsi).

Müəlliflik qanunvericiliyi nəinki müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddətini, habelə həmin müddətin **hesablanması qaydasını** da müəyyən edir. Həmin müddət əsərin yaradıldığı andan başlanır. 50 il müddəti isə həmin müddətin başlanğıcı (əvvəli) üçün əsas götürülən hüquqi **faktın baş verdiyi ildən sonra gələn ilin əvvəlindən hesablanır**¹. 50 il müddətinin başlanğıcı (əvvəli) üçün əsas götürülən hüquqi faktın baş verməsi dedikdə, müəllifin vəfat etməsi (ölməsi) başa düşülür. Belə faktın baş verdiyi il dedikdə isə müəllifin vəfat etdiyi (öldüyü) il başa düşülür. Müəllifin vəfat etdiyi (öldüyü) ildən sonra **gələn (növbəti) ilin əvvəli isə yanvar ayının 1-ə düşür**. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, müəlliflik hüququ müəllifin bütün həyatı boyu və onun vəfat etdiyi ildən sonra gələn (növbəti) ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, vərəsələr üçün (söhbət müəllifin vərəsələrindən gedir), müəllifin ölümündən sonra 50 il müddətinə qüvvədə qalır. Məsələn, 2005-ci ilin may ayının 1-də müəllif vəfat edir. 50 il müddəti (müəllifin vərəsələri üçün) müəllifin vəfat etdiyi 2005-ci ildən sonra gələn 2006-cı ilin yanvar ayının 1-dən hesablanır (2006-cı ilin yanvarın 1-i + 50 il).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müddətin hesablanması barədə göstərilən qayda Bern konvensiyasından götürülmüşdür. Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 5-ci bəndi bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir².

Söylədiklərimiz belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, müəlliflik qanunvericiliyinə görə, müəlliflik hüququ müəllif üçün onun həyatı boyu (ömrü boyu) qüvvədə qalır. Müəllif öldükdən sonra isə müəlliflik hüququ 50 il müddətinə onun öldüyü ildən sonra gələn yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, vərəsələrə keçir. Bu müddətin keçməsi (ötməsi) ilə müəlliflik hüququna xitam verilir və **əSƏR MÜƏLLİFLİK HÜQUQ NORMALARI İLƏ QORUNMAYAN OBYEKTlər SİRASINA DAXİL EDİLİR**.

Müəlliflik hüququnun qüvvədə olmasının xüsusi müddətləri

Müəlliflik hüququnun qüvvədə olmasının xüsusi müddətləri dedikdə, müəlliflik hüququ barədə qanunda nəzərdə tutulan xüsusi hallara tətbiq edilən müddətlər başa düşülür. Onlara müəlliflik hüququnun xüsusi müddətləri deyilir.

Müəlliflik hüququnun xüsusi müddətləri qanunun (müəlliflik hüququ barədə qanunun) 26-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Qanun hər şeydən əvvəl, **anonim (adsız) və ya tƏXƏLLÜSLƏ DƏRC EDİLMİŞ ƏSƏRƏ MÜƏLLİFLİK HÜQUQU BARƏDƏ** xüsusi müddət müəyyən edir. Belə ki, anonim və ya tƏXƏLLÜSLƏ DƏRC EDİLMİŞ ƏSƏRƏ MÜƏLLİFLİK HÜQUQU **50 İL MÜDDƏTİNDƏ** qüvvədə qalır. Söhbət 50 illik xüsusi müddət müəyyən edilməsindən gedir. 50 illik müddət müəllifin vəfat etdiyi tarixdən hesablanmır. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, əSƏR ADSIZ VƏ YA TƏXƏLLÜSLƏ DƏRC EDİLDİYİNƏ GÖRƏ HƏMİN MÜDDƏTİN HESABLANMASI ÜÇÜN XÜSUSI FAKT kimi müəllifin ölümü əsas götürülə bilməz. Məhz bu səbəbdən belə əSƏRLƏRƏ MÜƏLLİFLİK HÜQUQUNUN QÜVVƏDƏ OLMA MÜDDƏTİ (50 İLLİK MÜDDƏT) hesablanan zaman onların **qanuni dƏRC EDİLDİYİ TARİX ƏSAS SAYILIR**.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

² Бернская конвенция об охране литературных и художественных произведений. Женева, 1990.

Amma 50 illik müddət əsərin qanuni dərc edildiyi tarixin (ilin) özündən hesablanmır. Həmin müddət **əsrin qanuni dərc edildiyi ildən sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən başlayır** (hesablanır). Çünki müəlliflik hüququ haqqında qanuna görə, xüsusi müddətlərin hesablanması göstərilən müddətlərin əvvəli üçün əsas götürülən hüquqi faktın baş verdiyi ildən sonra gələn ilin əvvəlindən hesablanır¹. Hüquqi fakt dedikdə, əsərin qanuni dərc edilməsi, hüquqi faktın baş verdiyi il dedikdə isə əsərin qanuni dərc edildiyi il başa düşülür. Misalə müraciət edək. Məsələn, 2000-ci ilin mart ayının 15-də əsər anonim və təxəllüslə qanuni dərc edilir. 50 illik müddət 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən hesablanır.

50 il müddətində anonim və ya təxəllüslə dərc edilmiş əsərin müəllifi öz şəxsiyyətini açsın və ya onun şəxsiyyəti sonradan şübhə doğurmaya bilər. Belə halda həmin əsərlərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti ümumi qayda ilə müəyyən ediləcəkdir, yəni müəlliflik hüququ barədə qanunun 25-ci maddəsinin 1-ci bəndinin müddəaları tətbiq olunacaqdır: müəlliflik hüququ müəllifin həyatının qalan hissəsi və onun ölümündən sonra 50 il müddətinə qüvvədə olacaqdır.

İkincisi, qanun **şərikli əsərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olması** barədə xüsusi müddət müəyyən edir. Belə ki, şərik müəlliflərin hər biri üçün müəlliflik hüququ onların **bütün həyatı qüvvədə olur**. Başqa sözlə desək, kollektiv əsər kimi bütövlükdə şərikli əsərə müəlliflik hüququ müəlliflərin hər birinin bütün ömrü boyu qüvvədə qalır. Şərik müəlliflərin hansı biri öldükdə isə onun müəlliflik hüququ vərsəlik üzrə vərsələrinə keçir və onlar müəllif hüququndan istifadə hüququ əldə edirlər. Sağ qalan şərik müəllif əsərə müəlliflik hüququnu saxlayır. Lakin o, bölünməz və bölünən şərikli müəlliflikdən asılı olmayaraq, əsərdən istifadə məsələsində ölən müəllifin vərsələri ilə razılığa gəlməlidir.

Şərik müəlliflərin hər birinin vərsələri **şərik müəlliflərin axırıncısının öldüyü ildən sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 50 il müddətində müəlliflik hüququndan istifadə edirlər**. Şərik müəlliflərin axırıncısının ölümü hüquqi fakt kimi 50 illik müddətin hesablanması üçün əsas götürülür². Misalə müraciət edək. Fərz edək ki, şərikli əsərin üç şərik müəllifi vardır. Şərik müəlliflərdən biri ölür. Onun vərsəsi şərikli əsərə müəlliflik hüququ əldə edir və bu hüquq şərik müəlliflərin axırıncısının vəfatından (o, 2008-ci ilin mart ayının 4-də vəfat etmişdir) sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla 50 il müddətinə qüvvədə qalır (2009-cu ilin yanvarın 1-i + 50 il).

Üçüncüsü, qanun **müəllifin vəfatından sonra 30 il müddətində ilk dəfə dərc edilmiş əsərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olması barədə** xüsusi müddət müəyyən edir. Belə ki, bu cür əsərlərə müəlliflik hüququ **50 il müddətində qüvvədə qalır**. Əsərin qanuni dərc edilməsi hüquqi fakt kimi 50 illik müddətin hesablanması üçün əsas götürülür. Öldüyünə görə müəllifin özü yox, onun vərsələri məhz əsərin qanuni dərc edilmə tarixindən sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 50 il müddətində müəlliflik hüququndan istifadə edirlər.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi

Dördüncüsü, qanun **kollektiv əsərə** (müəlliflik hüququ barədə qanunun 10-cu maddəsi) müəlliflik hüququnun qüvvədə olması barəsində də xüsusi müddət müəyyən edir. Naşirin həmin əsərlərdən bütövlükdə istifadə etmək üçün müstəsna hüququ **50 il müddətində qüvvədə olur**. 50 illik müddətin hesablanması üçün iki cür hüquqi fakt əsas götürülür. **Əsərin dərc edilməsi bu faktlardan biridir**. Buna görə də kollektiv əsərdən istifadəyə müstəsna hüquq əsərin dərc edildiyi ildən sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 50 il müddətində qüvvədə olur.

Göstərilən hüquqi fakt olmadıqda, yeni əsər dərc edilmədiyi hallarda 50 illik müddətin hesablanması üçün digər hüquqi fakt – **əsrin yaranması kimi hüquqi fakt** əsas götürülür. Ona görə də naşirin kollektiv əsərdən istifadəyə müstəsna hüququ əsərin yaradıldığı tarixdən (ildən) sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 50 il müddətinə qüvvədə olur.

Əsərin ictimai varidata keçməsi

Əsərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddətinin keçməsi (ötməsi), yeni həmin müddətin başa çatması müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflik qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi «müəllifin bütün həyatı (ömrü) boyu və onun ölümündən (vəfatından) sonra 50 il» kimi müddət əsərin müəlliflik hüquq normaları ilə qorunma (mühafizə olunma) müddətidir. Məlum məsələdir ki, əgər həmin müddət ötersə (keçərsə) və başa çatarsa, onda əsər də müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmayacaqdır. Belə əsər əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müəlliflik hüquq normaları ilə qorunmayan obyektlər sırasına daxil edilir və ictimai varidata keçir.

İctimai varidata keçmə dedikdə, əsərin cəmiyyətin malına çevrilməsi başa düşülür. **Cəmiyyətin malına çevrilmə** dedikdə isə əsərdən müəllifin razılığı olmadan və ona müəllif qonorarı verilmədən hər bir ictimaiyyət üzvünün sərbəst istifadə etməsi başa düşülür. Əsərdən istənilən şəxs öz mülki hüquq qabiliyyəti çərçivəsində sərbəst istifadə edə bilər. Lakin bu, o demək deyildir ki, belə əsər barəsində istənilən hərəkətin edilməsinə (əsrin qısaldılmasına, dəyişdirilməsinə və ona əlavələr edilməsinə, əsərin mənimlənməsinə və s.) yol verilir. Cəmiyyətin malına çevrilmiş əsərlərdən istifadə zamanı hər bir kəs müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (müəllif kimi tanınmaq hüququnu, ad hüququnu və s.) gözləməlidir. Xüsusilə əsərin tamlığı, bütövlüyü və toxunulmazlığı təmin edilməlidir.

İctimai varidata o əsərlər də keçmiş sayılır ki, onlar heç vaxt Azərbaycan Respublikasının ərazisində qorunmamış olsun.

Əsərin dövlət varidatı elan edilməsi

Müəyyən şəraitdə müəlliflik hüququnun subyektiv rolunda **Azərbaycan Respublikası (dövləti) də** çıxış edə bilər. Məsələ burasındadır ki, əsər barəsində onun subyektiv müəlliflik hüququ əldə etməsi mümkündür. Belə ki, qanunda nəzərdə tutulan bir sıra hallar əsasında dövlət subyektiv müəlliflik hüququnun daşıyıcısı ola bilər. Əsərin dövlət varidatı elan edilməsi həmin hallardan biridir. Müəlliflik hüququ haqqında qanunun 27-ci maddəsinin 2-ci bəndi əsərin dövlət varidatı elan edilməsi ilə bağlı olan münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Belə halda dövlət müəllif müqaviləsi və vərəsəlik əsasında

da yox, qanunda ifadə edilən birbaşa göstəriş əsasında müəlliflik hüququnun subyekti olur.

Dövlət varidatı elan edilməsi dedikdə, əsərin dövlət malı kimi tanınması başa düşülür. Əsər o halda dövlət malı elan edilə bilər ki, o, ictimai varidat sırasına aid olunsun. Belə ki, Azərbaycan müəlliflərinin ictimai varidat dairəsinə aid edilən əsərləri Müəllif Hüquqları Agentliyinin müəyyən etdiyi qaydada **dövlət malı elan edilə bilər**. Belə əsərdən istifadə etmək hüququ dövlətə keçir.

Dövlət malı elan edilmiş əsərdən istifadəyə görə xüsusi ödənişlər müəyyənləşdirilə bilər. Belə əsərlərdən istifadəyə görə hesablanan qonorar dövlətə ödənilir. Bu məqsədlə qonorar Müəllif Hüquqları Agentliyinin hesabına köçürülür. Axi, o, müəlliflik hüquqları sahəsində dövləti təmsil edən və dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyət orqanıdır¹. Bu orqanın hesabına köçürülmüş qonorar da məhz müəlliflik hüquqları sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə istifadə olunur.

§ 11. Müəlliflik hüquqlarının keçməsi və verilməsi

Müəlliflik hüquqlarının vərəsəlik qaydasında keçməsi

Müəlliflik hüquq doktrinası (elmi), habelə müəlliflik qanunvericiliyi müəllif hüququnun subyektləri dairəsinə (sırasına) müəyyən kateqoriya şəxslər aid edir ki, vərəsələr onlardan biri sayılırlar. Özü də dərhal buradaca qeyd edərək göstəririk ki, müəlliflik hüquq

nəzəriyyəsində göstərilədiyi kimi, vərəsələr **müəlliflik hüququnun ilkin yox, törəmə subyektləridir**. Ona görə ki, onlar əsər barəsində subyektiv müəlliflik hüququnu özlərinin hərəkəti vasitəsilə yox, yəni əsər yaratmaları ilə yox, **vərəsəlik kimi hüquqi fakt əsasında əldə edirlər**. Müəlliflik qanunvericiliyi müəlliflik hüquqlarının vərəsəlik qaydasında keçməsinə yol verir. Belə ki, müəllif öldükdən sonra müəlliflik hüququ 50 il müddətinə onun vərəsələrinə keçir.

Vərəsəlik hüququ ancaq müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqları barədə yaranır. Bu, o deməkdir ki, yalnız **əmlak (iqtisadi) xarakterli müəlliflik hüquqları vərəsəliyin obyektinə (predmetinə) ola bilər**. Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (müəllif kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ və s.) isə vərəsəliyin obyektinə (predmetinə) ola bilməz. Məsələ burasındadır ki, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları bölünməz və özgəninkiləşdirilməz olub, onun şəxsiyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən müəllifin ölümü ilə həmin hüquqlar da ləğv edilir və buna görə də vərəsəlik qaydasında keçmir.

Əlbəttə, müəlliflik hüquqlarının müəllif öldükdən sonra onun vərəsələrinə keçməsi prosesi vərəsəlik hüquq normalarının müəyyən etdiyi qaydalara tabədir. Müəlliflik hüquqlarının vərəsəliyi zamanı müəlliflik hüququnun subyektləri məhz həmin qaydalardan çıxış edirlər. Başqa sözlə desək, müəllifin ölümündən sonra əmlak xarakterli müəlliflik hüquqlarının vərəsəliyi ümumi mülki (vərəsəlik) qaydalarla tənzimlənir. Lakin nə müəlliflik qanunvericiliyi, nə də vərə-

¹ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 10 sentyabr tarixli 488 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi haqqında» Əsasnamənin I-ci hissəsi.

səlik qanunvericiliyi müəlliflik hüququ subyektlərinin vərəsəlik qaydasında əsər barəsində hüquqlar (müəlliflik hüquqları) əldə etməsi ilə bağlı münasibətləri müfəssəl şəkildə tənzim edir. Buna görə də ya müəlliflik qanunvericiliyinin, ya da vərəsəlik qanunvericiliyinin müəlliflik hüquqlarının vərəsəliyi məsələsinə geniş şəkildə nəzərləməsinə məqsədəuyğun hesab edirik.

Vərəsəlik hüququna görə, mirası əldə etmək üçün vərəsə onu qəbul etməlidir. Miras isə iki yolla qəbul edilir¹: faktiki yolla (bu yolun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vərəsə miras əmlakı faktiki surətdə idarə etməyə başlayır və ya mirasə qiyələnilir); hüquqi və ya formal yolla (bu yolun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vərəsə mirasın açıldığı yerdə notariat orqanına mirası qəbul etmək barədə ərizə verir).

Sual olunur: müəlliflik hüquqlarını əldə etmək üçün vərəsə onları qəbul etməlidirmi? Qeyd etmək lazımdır ki, mirasın tərkibinə müxtəlif əmlak növləri (məsələn, yaşayış evi, torpaq sahəsi, bank əmanəti, minik avtomobili, qaraj, nağd pul, qiymətli kağızlar və s.), o cümlədən müəlliflik hüquqları daxil olarsa, onda vərəsənin xüsusi və ayrıca olaraq müəlliflik hüquqlarını qəbul etməsi tələb olunur. Məsələ burasındadır ki, vərəsənin mirasə daxil olan hər hansı əmlakı faktiki surətdə idarə etməyə başlaması və ya ona qiyələnməsi (sahiblik etməsi) eyni zamanda həm də ölmüş müəllifin müəlliflik hüquqlarının qəbul olunmasını ifadə edəcəkdir. Belə halda vərəsənin müəlliflik hüquqlarını qəbul etməyə razılığını bildirməsini ifadə edən hər hansı xüsusi hərəkətin yerinə yetirilməsinə ehtiyac yoxdur.

Amma əgər miras yalnız müəlliflik hüququndan ibarət olarsa və onun tərkibinə hər hansı əmlak daxil olmazsa, onda vərəsənin müəlliflik hüquqlarını qəbul etməsi tələb olunur. Faktiki yolla bunu etmək olmaz. Belə ki, hüquqlara, o cümlədən müəlliflik hüquqlarına faktiki surətdə sahiblik (qiyəlik) edilməsi, onların faktiki surətdə idarə olunması qeyri-mümkündür. Ona görə də vərəsə formal yolla, yəni notariat orqanına mirası (müəlliflik hüquqlarını) qəbul etmək barədə ərizə verməklə müəlliflik hüquqlarını qəbul etməli və vərəsəlik şəhadətnaməsi almalıdır.

Vərəsələr yalnız müəllif qanunvericiliyində nəzərdə tutulan müddətdə müəlliflik hüquqlarından istifadə edə bilərlər. Belə ki, vərəsələrin müəlliflik hüququ müəllifin öldüyü ildən sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 50 il müddətinə qüvvədə olur. Bu müddət keçdikdə (ötdükdə) isə onların əsərdən istifadəyə müstəsna hüququ xitam verilir.

Müəlliflik hüquqlarının vərəsəliyi həm qanun üzrə, həm də vəsiyyət üzrə həyata keçirilir. Əgər vəsiyyətnamə tərtib edilməyibsə, onda müəlliflik hüquqlarının vərəsəliyi qanun üzrə həyata keçirilir.

Bəzi şəxslərin vərəsəlik qaydasında müəlliflik hüquqlarını əldə etmələri mümkün olmur. Söhbət hər şeydən əvvəl, ləyaqətsiz vərəsələrdən gedir. Belə ki, miras qoyan müəllifin son iradəsini həyata keçirməsinə qəsdən maneə törətmiş və bununla da özünün və ya özünə yaxın şəxslərin vərəsəliyə çağırılmasına və ya miras paylarının artırılmasına kömək göstərmiş, yaxud vəsiyyət

¹ Allahverdiyeva S.S. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2004.

ədənin vəsiyyətnamədə ifadə edilmiş son iradəsinə qarşı qəsdən cinayət və ya digər əxlaqsız hərəkət törətmiş şəxs ləyaqətsiz vərəsə adlanır. Ləyaqətsiz vərəsə isə müəlliflik hüquqlarını nə qanun üzrə vərəsəlik, nə də vəsiyyət üzrə vərəsəlik qaydasında əldə edə bilər. Amma göstərilən faktlar (cinayət və digər əxlaqsız hərəkətlər) qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmü ilə təsdiqlənmişdir (MM-in 1137-ci maddəsi)¹.

Vərəsələr təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik qaydasında müəlliflik hüquqlarını əldə edə bilərlər. Belə halda müəllifin vərəsələri təmsiletmə hüququ üzrə vərəsələr adlanırlar. Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik müəlliflik hüquqlarını əldə edərkən öz ölmüş valideynini vərəsəlik münasibətlərlə təmsil edirlər. Belə halda miras açıldığı vaxt miras qoyanın (müəllifin) vərəsələri olacaq valideyn sağ olmur. Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsə öz ölmüş valideyninin əldə edə biləcəyi müəlliflik hüququndan istifadə edir. Məsələn, miras qoyan ata (müəllif) vəfat etməmişdən əvvəl onun qızı ölür, oğlu isə sağ qalır. Ölmüş qızın üç övladı vardır (onlar atanın nəvələridirlər). Ata (müəllif) ölür və bununla miras açılır. Həm müəllifin oğlu, həm də onun üç nəvəsi (ölmüş qızın övladları) müəlliflik hüquqları əldə edəcəkdirlər. Nəvələr təmsil etmə hüququ üzrə vərəsələr hesab olunurlar. Onlar öz ölmüş atasının (müəllifin), əgər ata sağ olsaydı, istifadə edə biləcəyi müəlliflik hüquqlarını əldə edirlər.

Müəllif ölümləndikdən sonra olacağı halda öz yaratdığı əsərin taleyini müəyyən etmək üçün vəsiyyətnamə tərtib edə bilər. Bunun üçün onun ayrıca olaraq vəsiyyətnamə tərtib etməsi mümkündür. Belə vəsiyyətnamə müəllif vəsiyyətnaməsi və ya ədəbiyyat vəsiyyətnaməsi də adlanır.

Müəlliflik hüquqlarının vərəsəliyinin digər xüsusiyyətləri bundan əvvəlki paragrafların birində nəzərdən keçirilmişdir. Buna görə də bu məsələyə geniş toxunmağa lüzum bilmirik.

Müəlliflik hüquqlarının müəllif müqaviləsi üzrə verilməsi

Əsərdən istifadə etmək hüququ (subyektiv müəlliflik hüququ) hər bir kateqoriya subyekt üçün müxtəlif hüquqi faktlar əsasında yaranır. Bu faktların vasitəsilə o, subyektiv müəlliflik hüququ əldə edir və müəlliflik hüququnun subyektini kimi tanınır. Müəllif müqaviləsi həmin faktlardan biridir. Qanun subyektiv müəlliflik hüququnun həmin müqavilə əsasında keçməsinə yol verir. Müəlliflik hüququ barədə qanunda göstərilir ki, müəlliflik hüquqları müəlliflik müqavilələri üzrə verilir².

Müəllif müqaviləsi əsərdən istifadə hüququnun realizə forması, həyata keçirilmə vasitəsidir. Belə ki, başqa şəxslər əsərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bu hüququ gerçəkləşdirmək, həyata keçirmək üçün onlar müəlliflə müqavilə bağlayırlar ki, o, müəllif müqaviləsi adlanır.

Digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, əvvəldə göstərdiyimiz kimi, əsər başqa şəxslər tərəfindən dərk olunmağa, qavranılmağa və başa düşülməyə imkan verən hər hansı bir obyektiv formada ifadə ediləndiyi anda, necə deyirlər, lazımı xarici forma düşdüyü anda subyektiv müəlliflik hüququ yaranır. Məhz

¹ Ləyaqətsiz vərəsə barədə bax: *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2004, s. 138-144.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 28-ci maddəsi.

həmin anda da müəllif üçün əsəri dərc etdirmək, onun surətini çıxarmaq və yaymaq, habelə qanunun yol verdiyi üsullarla əsərdən gəlir götürmək və digər hüquqi imkanlar (səlahiyyətlər) əmələ gəlir. Göstərilən hərəkətlər müəyyən dərəcədə müəllifin özü tərəfindən həyata keçirilə bilər (məsələn, əsərin surətini çıxarmaq, əsəri kütləvi ifa etmək və s.). Amma tez-tez hallarda müəllif bu məqsədlər üçün başqa şəxslərin köməyindən istifadə edir, onların yardımına belə bağlayır. Şübhəsiz ki, bu cür hallarda münasibətlərin rəsmiləşdirilməsinə, belə şəxslərin əsərdən istifadə etmələrinə müəllifin razılıq verməsini təsdiq etməyə ehtiyac və zərurət yaranır.

Çox vaxt müəllifin razılıq verməsi ikitərəfli (qarşılıqlı) əqdin köməyi ilə ifadə olunur. Həmin əqd mülki hüquq elmində (doktrinasında) və müəlliflik qanunvericiliyində müəllif müqaviləsi adlanır. Əsərdən istifadə etmək bu müqavilənin hüquqi məqsədini təşkil edir. Müəllif müqaviləsi məhz əsərin istifadəyə verilməsini təmin edir. Onun vasitəsi ilə əmlak (iqtisadi) xarakterli müəlliflik hüquqları başqa şəxslərə keçir.

Müəllif müqaviləsi tərəflər arasında bağlanan elə bir əqddir ki, bu əqdə görə bir tərəf (müəllif) əsərdən istifadə etmək hüququnu (əmlak hüquqlarını) onların razılığa gəldikləri müddətə və şərtlərlə digər tərəfə (istifadəçiyə) verir və ya verməyi öhdəsinə götürür.

Müəllif müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilənin müstəqil növlərindən biridir. O, öz hüquqi təbiətinə görə konsensual, əvəzli və ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir. Bununla belə, müəllif müqaviləsi real, əvəzsiz və birtərəfli müqavilə kimi də bağlana bilər.

Müəllif müqaviləsinin predmetini elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən istifadə hüququnun verilməsi təşkil edir. Bəzən belə əsərləri yaratmaq müəllif müqaviləsinin predmeti qismində çıxış edə bilər. Məsələn, bədii sifariş müqaviləsinin predmetini ictimai yerlərdə qoyulmaq üçün təsviri sənət əsərini yaratmaq təşkil edir.

Müəllif müqaviləsinin obyektini isə elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən ibarətdir.

Müəllif müqaviləsinin bağlanmasında **iki tərəf iştirak edir**: müəllif; istifadəçi. Müəllif müqaviləsini müəllifin hüquqi varisləri (verəsələri) də bağlaya bilərlər.

Müəllif müqaviləsi yazılı **formada** bağlanılır.

Mülki-hüquqi müqavilənin bir növü olduğuna görə müəllif müqaviləsindən **mülki-hüquqi öhdəlik yaranır**. Mülki-hüquqi öhdəliklər isə «Öhdəlik hüququ» adlı bölmədə işıqlandırılır. Buna görə də müəllif müqaviləsinə burada geniş toxunmağı lazım bilmirik.

§ 12. Müəlliflik hüququnun müdafiəsi

Müəlliflik hüququnun müdafiəsi anlayışı

Əqli mülkiyyət hüququnun əsas institutlarından olan müəlliflik hüququnun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biri onun müəllifin həm şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını, həm də əmlak hüquqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir. Sivil institut kimi müəlliflik hüququ, müəllifin göstərilən hüquqlarını lazım olan səviyyədə hüquqi müdafiə ilə təmin etməlidir. Belə müdafiə elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin

nətin inkişafı baxımından vacib rol oynayır. Həm şəxsi xarakterli, həm də əmək xarakterli müəlliflik hüquqları yalnız müdafiə olunduğu hallarda, müəllif və müəlliflik hüquqlarının digər sahibləri üçün real əhəmiyyət kəsb edir.

Hüququn ayrı-ayrı sahələri yaradıcılıq əsərlərini lazımi müdafiə ilə təmin etməklə, onları yaradan müəlliflərin necə deyirlər, hüquq və mənafeləri keşiyində durur. Söhbət hər şeydən əvvəl, ilk növbədə, konstitusiya hüququ, cinayət hüququ və inzibati hüquq kimi müstəqil hüquq sahələrindən gedir. Müəlliflik hüquqlarının müdafiə edilməsində göstərilən hüquq sahələri böyük rol oynayır. Belə hal onu deməyə əsas verir ki, müəlliflik hüququnun müdafiəsi **kompleks xarakterli sahədir**.

Müəlliflik hüququnun müdafiə edilməsində **konstitusiya hüququnun** rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Məhz konstitusiya hüquq normaları müəllifin hüquqlarının hüquqi müdafiəsinin əsasını təşkil edir. Konstitusiyanın 30-cu maddəsinin 2-ci hissəsində ifadə olunan belə bir göstərişin müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi baxımından son dərəcə vacib və prinsiplial əhəmiyyəti vardır: **müəlliflik hüququ qanunla pozulur**.

Müəllifin hüquqlarının müdafiə edilməsində cinayət hüququnun da rolunu qeyd etmək lazımdır. **Cinayət hüququ (cinayət qanunvericiliyi)** bir sıra hallarda əsərdən qanunsuz istifadəyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Inzibati hüquq isə müəlliflik hüququnun pozulmasına görə inzibati məsuliyyət müəyyən edir. Inzibati məsuliyyət təsirkar şəxslərə müvafiq inzibati tənbeh tədbiri tətbiq olunmasını nəzərdə tutur.

Müəlliflik hüququnun müdafiə olunmasında əsas və başlıca rol **mülki hüquq məxsusdur**. Mülki hüquq müəlliflik hüququnun pozulmasına görə **mülki hüquq məsuliyyəti** nəzərdə tutur. Müəlliflik hüququnun müdafiə edilməsində mülki hüquq özünün əsas institutlarından biri olan müəlliflik hüququnun necə deyirlər, köməyinə «bel bağlayır».

Müəlliflik hüquqları müəlliflik hüquq institutu ilə o halda müdafiə edilir ki, **müəlliflik hüquqları pozulmuş olsun**. Başqa sözlə desək, yalnız müəlliflik hüquqları pozulduğu hallarda, müəlliflik hüququnun müdafiəsinə zərurət və ehtiyac yaranır. Məhz pozulmuş müəlliflik hüququnu bərpa etmək üçün mülki-hüquqi tədbirlərdən istifadə olunur.

Mülki-hüquqi tədbirlər həm də o halda tətbiq edilə bilər ki, müəlliflik hüququnun, yəni **əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnun kimə məxsus olması barədə mübahisə əmələ gəlsin**. Belə vəziyyət yarandıqda, həmin tədbirlər müəlliflik hüququnun (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnun) tanınmasına yönəlir.

Məhz pozulmuş hüquqlarının bərpasına və ya mübahisə edilən müəlliflik hüququnun tanınmasına yönələn mülki-hüquqi tədbirlərin məcmusu müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiəsinin mahiyyətini təşkil edir.

Müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiəsi dedikdə, müəlliflik hüququ pozulduğu (və ya müəlliflik hüququ barədə mübahisə yarandığı) hallarda onun bərpasına (və ya tanınmasına) yönələn mülki-hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür.

Bir qayda olaraq, **mülki-hüquqi müdafiənin predmeti** qismində müəlliflik

hüququ (subyektiv müəlliflik hüququ) çıxış edir. Bununla belə, bəzən hüquq pozuntusu nəticəsində subyektiv müəlliflik hüququ xitam edilir. Məlum məsələdir ki, belə halda subyektiv müəlliflik hüququ müdafiə predmeti ola bilməz. Buna görə də **qanunla qorunan mənafe** müdafiənin müstəqil predmeti qismində çıxış edir. Məsələn, sərgidə nümayiş etdirilmək üçün kirayəyə götürülmüş nadir təsviri sənət əsəri (rəssamlıq əsəri) yanır və onun mövcudluğuna son qoyulur. Bu zaman əlbəttə, məhv edilən subyektiv müəlliflik hüququnun müdafiəsindən söhbət gedə bilməz. İstifadəçi (kirayəçi) müəllifin (rəssamın) verdiyi delikt iddiası əsasında vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Belə halda müdafiənin predmetini subyektiv müəlliflik hüququ yox, müəllifin qanunla qorunan mənafeyi təşkil edir.

Müəllifin (və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibinin) **müdafiə hüququ** vardır. Bu hüquqdan istifadə etməklə o, öz pozulmuş hüquqlarını bərpa edir və ya mübahisə predmeti olan müəlliflik hüququnu tanıdır.

Müəllifin (və ya müəlliflik hüququnun digər sahibinin) müdafiə hüququ dedikdə, subyektiv müəlliflik hüququ pozulduğu və ya müəlliflik hüququ barədə mübahisə yarandığı hallarda onun qanunda nəzərdə tutulan mülki-hüquqi müdafiə üsullarına əl atmaq imkanı başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müdafiə hüququ subyektiv müəlliflik hüququnun məzmununa (strukturuna) daxil olan dörd elementdən, yəni səlahiyyətdən (hüquqi imkandan) biridir. Digər üç səlahiyyət (hüquqi imkan) isə bunlardan ibarətdir: davranış səlahiyyətindən; tələb etmək səlahiyyətindən; istifadə etmək səlahiyyətindən. Subyektiv müəlliflik hüququnun özü isə qeyd etdiyimiz kimi, mütləq xarakterli müəlliflik hüquq münasibətinin məzmununa daxil edilən elementdir.

**Müdafiə
hüququnun
subyektı**

Müdafiə hüququnun daşıyıcısı olan şəxsə **müdafiə hüququnun subyektı** deyilir. Müdafiə hüququnun subyektı rolunda ilk növbədə, **əsəri yaradan şəxsin – müəllifin özü çıxış edir**. Müəllifdən başqa, müəlliflik hüquqlarının sahibi olan digər şəxslər də müdafiə hüququnun subyektı ola bilərlər.

Müəlliflik hüquqlarının digər sahibi olan şəxslər dedikdə, müxtəlif hüquqi faktlar əsasında subyektiv müəlliflik hüququ əldə edən şəxslər başa düşülür. Söhbət hər şeydən əvvəl, vərəsələrdən və digər hüquqi vərsələrdən, habelə nəşriyyatdan, teatrdan, studiyadan və s. gedir.

Müəllif və ya müəlliflik hüquqlarının digər sahibi olan şəxslər müdafiə hüququndan o halda istifadə edə bilərlər ki, müəlliflik hüququ hər hansı şəxs tərəfindən pozulmuş olsun. Həmin şəxsə müəlliflik hüququnu pozan şəxs deyilir. **Müəlliflik hüququnu pozan şəxs** dedikdə, müəlliflik qanunvericiliyinin tələblərinə əməl etməyərək əsərdən qanunsuz istifadə edən şəxs başa düşülür. Əsərin nüsxələrini qanunsuz yolla hazırlayan və yayan və s. istənilən fiziki və ya hüquqi şəxs müəlliflik hüququnu pozan şəxs sayılır.

Əsərin qanunsuz yolla, müəllifin razılığı və icazəsi olmadan çıxardılmış kopyaları (surətləri) müəlliflik qanunvericiliyində **kontrafakt nüsxələr** (lat. «contrafactio – saxtakarlıq etmə» «contra – əleyhinə» və «factio - edirəm») adlanır. Müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərlərdən qanunsuz istifadə edərək hüquq po-

zuntusu törədən şəxsə **pirat («ədəbi-elmi quldur»)** deyilir. Piratın əsərdən qanunsuz istifadəyə yönələn əməli isə **kontrafakt hərəkət** adlanır.

Müəlliflik hüququnun pozulması dedikdə, müəlliflik hüququ ilə qorunan əsərdən icazəsiz istifadə başa düşülür¹. Onun formaları kifayət qədər müxtəlifdir: icazəsiz əsərin surətini çıxarmaq; icazəsiz əsəri yaymaq; icazəsiz əsəri idxal etmək; icazəsiz əsəri başqa dilə tərcümə etmək; törəmə əsərdən müəllifin razılığı və icazəsi olmadan istifadə etmək; plagiat (ədəbi-elmi oğruluq); istifadə zamanı müəllifin razılığı olmadan həm əsərin özünə, həm də onun adına və ya müəllifin adının ifadə edilməsinə hər hansı dəyişiklik etmək; müəllifin razılığı olmadan əsər çap edilərkən ona illüstrasiyalar, müqəddimələr, son sözlər, təfsirlər və ya hər hansı izahlar əlavə etmək; əsəri təhrif etmək; istifadə olunan əsərin müəllifinin adını göstərməmək və s.

Müəlliflik hüququnun pozulması müəllifin həm şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına, həm də əmlak (iqtisadi) hüquqlarına aid ola bilər. Ona görə də müəlliflik hüququnun pozulmasının şərti olaraq iki halını fərqləndirmək lazımdır: müəllifin şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlarının pozulması halı; müəllifin əmlak hüquqlarının pozulması halı. Belə bölgünün vacib praktiki əhəmiyyəti vardır. Məsələ burasındadır ki, hüquq pozuntusuna yol verilən zaman istifadə olunan müdafiə usulu məhz həmin hallardan asılı olaraq müəyyən edilir və seçilir.

Müəlliflik hüququnun müdafiəsi zamanı müdafiə formaları

Mülki hüquq elmində (doktrinasında), habelə mülki qanunvericilikdə mülki hüquqların iki əsas müdafiə forması göstərilir². Həmin formalara aiddir:

- yurisdiksiya müdafiə forması;
- qeyri-yurisdiksiya müdafiə forması.

Subyektiv müəlliflik hüququ məhz göstərilən iki formanın köməyi ilə müdafiə olunur. Yurisdiksiya formasından daha çox istifadə olunur.

Səlahiyyətli dövlət orqanlarının vasitə və köməyi ilə həyata keçirilən müdafiə formasına **yurisdiksiya forması** deyilir. Bu formanın özünün ümumi (məhkəmə) və xüsusi (inzibati) müdafiə adlı iki növü fərqləndirilir. Müəlliflik hüququnun müdafiə edilməsində əsas və başlıca rol **məhkəmə (ümumi) müdafiə formasına** məxsusdur. Müəlliflik hüququ sahəsində yaranan mübahisəli məsələlərin demək olar ki, müqayisədilməz dərəcədə əksəriyyəti məhz məhkəmələrin vasitəsilə həll olunur. Məhkəmə müdafiəsinin əsas vasitəsi iddia hesab edilir.

Xüsusi (inzibati) müdafiə forması yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda həyata keçirilir (MM-in 17-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Nə mülki qanunvericilik, nə də onun tərkib hissəsi olan müəlliflik qanunvericiliyi bu məsələ ilə bağlı olan hər hansı bir hal müəyyən etmir. Başqa sözlə desək, müəlliflik hüququnun inzibati (xüsusi) qaydada müdafiə olunması üçün qanunvericilik indiyə kimi hər hansı hal nəzərdə tutmur. Lakin buna baxmayaraq müəlliflik hüququ pozulmuş olan şəxslər hüquq pozuntusu törədənin işlədiyi orqanın yu-

¹ Глоссарий терминов по авторскому праву и смежным правам Всемирной организации интеллектуальной собственности (ВОИС). Женева, 1981, с. 134.

² Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник М., 1999, с. 371-373.

xarı instansiya orqanına, yazıçılar birliyinə və digər yaradıcılıq ittifaqına müraciət edə bilərlər. Özü də müəlliflik hüququnun xüsusi (inzibati) qaydada müdafiə olunmasının əsas vasitəsi şikayətdir.

Qeyri-yurisdiksiya müdafiə forması dedikdə, elə bir tədbir başa düşülür ki, bu zaman şəxs müəlliflik hüququnu və qanunla qorunan mənafeyi dövlət orqanlarının və digər səlahiyyətli orqanların köməyindən istifadə etmədən müstəqil surətdə, öz hərəkətlərinin vasitəsi ilə müdafiə edir. Müəlliflik hüququ sahəsində qeyri-yurisdiksiya müdafiə formasından istifadə edilməsi mümkün olan məsələdir.

Bildiyimiz kimi, mülki qanunvericilikdə qeyri-yurisdiksiya müdafiə formasının iki əsas növü (halı) fərqləndirilir¹: özünümüdafiə; operativ təsir tədbirləri.

Müəlliflik hüquqlarının özünümüdafiəsi dedikdə, müəllifin faktiki xarakterli elə hərəkətlər etməsi başa düşülür ki, bu hərəkətlər müəllifin şəxsi (qeyri-əmlak) və ya əmlak hüquqlarının müdafiəsinə yönəlir. Özü də dərhal buradaca qeyd edərək göstəririk ki, yalnız qanunla yol verilən faktiki hərəkətlərdən istifadə etmək olar. Qanunla qadağan edilən özbaşına hərəkətlər özünümüdafiə əməli sayılmır.

Özünümüdafiə zamanı hər hansı formada hüquqdan sui-istifadə ilə bağlı olan hərəkətə yol verilməməlidir. Belə hərəkət əsərin qorunması üçün edilərsə də özünümüdafiə vəziyyəti yaratmır və mülki hüquq pozuntusu hesab olunur.

Özünümüdafiə hüquqi xarakterli yox, faktiki xarakterli mühafizəedici (qoruyucu) vasitələrdən istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Məsələn, əsərin maddi daşıyıcılarını, əlyazmanı və müəlliflik hüququnun digər obyektlərini qorumaq üçün qoyulan mühafizə siqnalı, şifrələmə (kodlama) qurğusu və s. belə vasitələrə misal ola bilər.

Özünümüdafiənin xüsusilə üç halı müəlliflik hüququnun müdafiəsində istifadə oluna bilər: zəruri müdafiə; son zərurət; özünəyardım. Əgər müəllif müəlliflik hüququnun müdafiəsi zamanı zəruri müdafiə və ya son zərurət vəziyyətində zərər vurarsa, belə hərəkət mülki hüquq pozuntusu sayılır və vurulmuş zərərin əvəzi ödənilmir (MM-in 563-564-cü maddələri).

Özünəyardım özünümüdafiənin digər halıdır (MM-in 656-ci maddəsi). Tələb hüququnun (tələbin) şəxsi səy və güc hesabına təmin edilməsi və ya ödənilməsi özünəyardım adlanır². Müəllif müəlliflik hüququnun müdafiəsi sahəsində özünəyardım vasitələrindən istifadə edə bilər. Əsərin əlyazmasını almaq, müəlliflik qonorarını ödəməyən borcu şəxsi tutmaq və digər özünəyardım vasitələri hesabına müəllifin öz hüquqlarını müdafiə etməsi mümkündür³.

Operativ təsir tədbirləri qeyri-yurisdiksiya müdafiə forması kimi müəlliflik hüququnun müdafiəsində tətbiq edilə bilər. Xüsusilə imtina aktları (onlar operativ təsir tədbirinin növüdür) müəllifin öz hüquqlarını müdafiə etməsi üçün va-

¹ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. I kitab. I cild. Bakı, 2003, s. 885.

² Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. Bakı, I cild, I kitab, 2003, s. 906-907.

³ Özünəyardım vasitələri barədə bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. I cild. I kitab. Bakı, 2003, s. 909.

cib rol oynayır. Gösterilən operativ təsir tədbirinə görə müəllif müəlliflik müqaviləsi üzrə öz kontragentinin xeyrinə müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməkdən imtina edir. Məsələn, müəllif müəlliflik müqaviləsinin icrasından imtina edir (məsələn, müqavilə aldatma və yanılma nəticəsində bağlandığına görə və s.) və ya müəllif əsərə dəyişiklik və ya əlavələr etməkdən imtina edir və s.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflik hüququ sferasında istənilən halda özünü müdafiə və operativ təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsi mümkündür. Lakin onlar müəlliflik hüquq praktikası üçün xarakterik olmayıb, müəlliflik hüququ ilə müdafiə obyektlərinin spesifikliyini əks etdirmir. Digər tərəfdən, müəlliflik hüququnun müdafiə edilməsi sferasında belə tədbirlərin tətbiqi kifayət qədər məhdud xarakter daşıyır.

Müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiə üsulları

Son zamanlar ölkəmizdə müəlliflik hüququnun pozulma halları xeyli dərəcədə artmışdır. Belə halların əmələ gəlməsinə əlbəttə, özəl nəşriyyatların, KİV-lərin, səsyazma firmalarının və videozalların yaranması və fəaliyyət göstərməsi də mühüm dərəcədə təsir göstərir. Belə vəziyyətdə təkcə müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiə forma və vasitələrinə yox, həm də mülki-hüquqi müdafiə üsullarına yaxından bələd olmaq tələb edilir. Xüsusən də müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiə üsullarından istifadə etməyi bacarmaq xüsusi aktualıq kəsb edir.

Müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiə üsulları dedikdə, elə hüquqi vasitələr başa düşülür ki, bu vasitələrin köməyi ilə pozulmuş müəlliflik hüquqları bərpa edilir və ya mübahisə olunan müəlliflik hüquqları tanınır.

Müəlliflik hüququnun qorunması sahəsində tətbiq olunan mülki-hüquqi müdafiə üsullarını iki yerə bölmək olar:

- mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsullarına;
- mülki-hüquqi müdafiənin xüsusi üsullarına.

Mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsulları dedikdə, elə üsullar başa düşülür ki, onların vasitəsi ilə subyektiv mülki hüquqlar müdafiə olunur. Bu üsullar subyektiv müəlliflik hüququnun müdafiəsi zamanı da istifadə oluna bilər. Məsələ burasındadır ki, subyektiv müəlliflik hüququ öz hüquqi təbiətinə görə subyektiv mülki hüququn bir növüdür. Məhz bu səbəbdən məhkəmə müəlliflik hüququ ilə bağlı mübahisələrə baxarkən mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsullarını tətbiq edə bilər. Bu bərədə müəlliflik hüququna dair qanunda birbaşa göstəriş ifadə olunmuşdur².

Mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsullarının dairəsi və spektri kifayət qədər genişdir³. 1964-cü il MM-in 6-cı maddəsi onların geniş, lakin təxmini siyahısını verirdi. Bundan fərqli olaraq yeni MM-də belə siyahıya rast gəlmirik. Mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsulları indiki MM-in ayrı-ayrı normalarında nəzərdə tutulur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, RF-in müəlliflik hüququ haqqında qanu-

¹ Operativ təsir tədbirləri bərədə bax: *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ*, s. 913-916.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 45-cı maddəsi.

³ *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ*. Dərslük. I cild, I kitab.

nun 49-cu maddəsi həmin üsulları sadalayaraq onların bir-bir adlarını çəkir. Ümumi müdafiə üsulları bunlardan ibarətdir:

- hüquqların tanınması;
- hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi;
- hüquqları pozan hərəkətlərin və ya onu pozmaq təhlükəsi yaradan hərəkətlərin qarşısının alınması;
- vəzifənin icrasının natura ilə müəyyən edilməsi;
- hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi;
- hüquq pozmuş şəxsdən vurduğu zərərin əvəzinin alınması (vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi);
- mənəvi zərərin kompensasiyası və s.;
- dəbbə pulunun (cərimə, penya) alınması;
- qanunda nəzərdə tutulmuş sair hallar.

Mülki-hüquqi müdafiənin göstərilən ümumi üsulları mülki hüquq elmində iki yerə bölünür¹:

- müdafiə tədbirlərinə;
- məsuliyyət tədbirlərinə;

Mülki-hüquqi müdafiə tədbirləri dedikdə, elə müdafiə üsulları başa düşülür ki, bu üsullar bir qayda olaraq, təqsirdən asılı olmayaraq öz davranışı ilə müəlliflik hüququnu pozan istənilən şəxsə tətbiq edilir və həmin şəxs üçün əlavə yük yaratır. **Əlavə yük** dedikdə, öz davranışı ilə müəlliflik hüququnu pozan şəxsin müəyyən hüquqdan məhrum edilməsi və (və ya) onun üzərinə əlavə vəzifə qoyulması başa düşülür. Mülki-hüquqi müdafiə tədbirləri mülki-hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin malik olduğu əlamətlərdən məhrumdur.

Mülki-hüquqi məsuliyyət tədbirləri dedikdə, elə müdafiə üsulları başa düşülür ki, bu üsullar müəlliflik hüququnu pozmaqda təqsiri olan şəxslərə tətbiq olunur və onlar üçün əlavə yük yaradır. Hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün əlavə yük – mənfi əmlak nəticəsi yaratmaq mülki-hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin əsas və başlıca əlamətidir². Müdafiə tədbirləri məhz bu əlamətdən məhrumdur.

Məsuliyyət tədbirlərinə aiddir:

- vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi (hüquq pozmuş şəxsdən vurduğu zərərin əvəzinin alınması);
- mənəvi zərərin kompensasiyası;
- dəbbə pulu (cərimə, penya).

Mülki-hüquqi müdafiənin xüsusi üsulları dedikdə, elə hüquqi vasitələr başa düşülür ki, onlar yalnız müəlliflik hüququnun pozulması hallarında tətbiq edilir. Subyektiv mülki hüququn digər növlərinin müdafiəsində onlardan istifadə olunmur. Xüsusi müdafiə üsulları müəlliflik qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur³. Həmin üsullara aiddir:

- müəlliflik hüququnun pozulması nəticəsində əldə olunmuş gəlirin tutulma-

¹ Məsələn, bax: *Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве*//Сборник ученых трудов. Вып. №39. Свердловск, 1975, с. 11-12.

² *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ*. Dərslük, Bakı, 2003, I cild, I kitab.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 45-ci maddəsi.

sı;

- kompensasiya ödənilməsi.

Məhkəmə müəlliflik hüququ ilə əlaqədar mübahisələrə baxarkən iddiaçının tələbi ilə göstərdiyimiz üsulları tətbiq edə bilər. Həmin üsullar hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün yük yaratdığına görə müdafiə yox, məsuliyyət tədbiri hesab olunur.

Müəlliflik hüququnun tanınması

Hüquqların tanınması müəlliflik hüququ sferasında istifadə olunan əsas mülki-hüquqi müdafiə üsullarından biridir. Elə buradaca dərhal qeyd edərək göstəririk ki, bu üsulun tətbiq edilməsi müəlliflik hüququnun pozulması ilə, yəni əsərdən

müəllifin razılığı olmadan qanunsuz istifadə məsələsi ilə bağlı deyildir.

Hüquqların tanınması üsulundan o halda istifadə edilir ki, əsərə müəlliflik məsələsi (müəlliflik hüququ, yəni əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ) **mübahisəli və ya qeyri-müəyyən xarakter daşsın**. Belə ki, əsəri yaradan şəxsin müəlliflik hüququ, yəni əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ başqa şəxslər tərəfindən şübhə altına alınır, inkar edilir, mübahisə predmetinə çevrilir və subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərində qeyri-müəyyənlik əmələ gəlir. Belə vəziyyətdə əlbəttə, əsərdən normal istifadə mümkün olmur və ya çətinləşir, müəlliflik hüquqları lazımi qaydada həyata keçirilmir. Məsələn, müəllif əsəri taxəllüslə (şərti adla) nəşr etdirir. Başqa hər hansı şəxs həmin əsərə müəllifliyinə ona məxsus olmasını iddia edir və bununla mübahisə yaranır. Başqa bir misaldə hər hansı şəxs xəbərsiz itkin düşmüş müəllifin əsərə olan müəllifliyini mənimsəyərək özünü əsərin həqiqi müəllifi kimi qələmə verir və bununla qeyri-müəyyənlik yaranır. Əsərə müəlliflik barədə mübahisəni və qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq üçün müvafiq mülki-hüquqi müdafiə üsulundan istifadə edilir ki, həmin üsul hüququn tanınması adlanır.

Müəlliflik hüququnun tanınması dedikdə, əsərə müəllifliyin məhkəmə (iddia) qaydasında təsdiqlənməsi başa düşülür.

Məhkəmə sübutlara əsaslanaraq müəlliflik barədə mübahisəni həll edir və qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır. O, iddiaçının əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnu rəsmi surətdə təsdiq edir, ya da müəllifliyi tanımaqdan imtina edir. Lakin məhkəmənin işə baxması üçün maraqlı şəxs iddia ilə məhkəməyə müraciət etməlidir. Belə iddiaya **müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia** deyilir. Bu cür iddia mülki işdir və buna görə də ona mülki icraat normalarına əsasən iddia qaydasında baxılır.

Məhkəmədə iddiaçının əsərə müəllifliyi sübut olunmalıdır. Sübutetmə yükünü iddiaçı çəkir. İstənilən sübutetmə vasitəsindən istifadə olunması mümkündür. Söhbət hər şeydən əvvəl, yazılı sübutlardan (şəkillərdən, eskizlərdən, məktublardan, əsərin əlyazmasından və s.), şahid ifadələrindən, maddi sübutlardan, video və foto çəkilişindən, ekspert rəyindən və s. gedir.

Müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia iki cür olur: neqativ iddia; pozitiv iddia. **Neqativ iddiaya** görə, məhkəmə hər hansı şəxsi əsərin müəllifi kimi tanımır. Məsələn, hər hansı şəxs uzaq ölkəyə işləməyə getmiş müəllifin əsərə olan müəllifliyini mənimsəyir, özünü əsərin müəllifi kimi qələmə verir və ondan istifadə edir. Müəllif xaricdən qayıtdıqdan sonra əsərə həmin şəxsin müəllifliyi-

ni tanınammaq barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə özünü əsərin müəllifi kimi qələmə verən şəxsin müəllifliyini tanımır.

Pozitiv iddiaya görə, məhkəmə iddiaçını əsərin müəllifi kimi tanıyır, onun əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnu təsdiqləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki-hüquqi müdafiə üsulu kimi hüququn tanınmasından əsərə müəlliflik barədə mübahisə yarandıqda istifadə olunur. Belə mübahisə yaranmadığı hallarda da müəllif əsərə müəllifliyini rəsmi surətdə təsdiq edə bilər. Əsərə müəllifliyi təsdiq etdirmək **hüquqi əhəmiyyətə malik olan faktın** müəyyənləşdirilməsi deməkdir. Belə fakt isə iki yolla müəyyən olunur¹: məhkəmə yolu ilə; notariat yolu ilə.

Əsərə müəlliflik faktının müəyyənləşdirilməsinin məhkəmə yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmə belə fakt barədə işə xüsusi (qeyri-iddia) icraat qaydasında baxaraq maraqlı şəxsin əsərə müəlliflik faktını müəyyən edir.

Əsərə müəlliflik faktının müəyyənləşdirilməsinin notariat yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maraqlı şəxsin müəlliflik faktı notariat hərəkəti ilə təsdiq olunur. Məsələn, müəllif müəlliflik faktının təsdiq olunması barədə ərizə yazır. Onun ərizədəki imzası notarius tərəfindən təsdiqlənir.

**Hüquqların
pozulmasınadək
mövcud olan
vəziyyətin bərpa
edilməsi**

Müəlliflik hüququnun pozulması uzanan (**davam etməkdə olan, davamlı**) xarakterə malik olduqda göstərilən üsul xüsusilə aktual olur. **Uzanan xarakterə malik olan hüquq pozuntusu** dedikdə, qanunazidd əməl nəticəsində pozulmuş müəlliflik hüququnun mövcudluğuna son qoyulmaması, mövcud olmaqda davam etməsi başa düşülür.

Belə hüquq pozuntularının əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların doğurduğu nəticənin aradan qaldırılması pozulmuş müəlliflik hüququnun da real surətdə bərpa edilməsinə səbəb olur. Söhbət pozulmuş müəlliflik hüququnun restitusiyasından gedir. Restitusiya (bərpa etmək) mülki hüququnun yerinə yetirdiyi əsas və başlıca funksiyalardan biridir². Digər tərəfdən, mülki hüququn vacib və əsas prinsiplərindən biri **pozulmuş mülki hüquqların bərpasının təmin edilməsi prinsipi** adlanır³. O.S.İoffenin haqlı mövqeyinə görə, mülki hüququn bütün mühafizə (qoruma) tədbirləri bərpaetmə funksiyasını yerinə yetirir⁴. Restitusiya (bərpa etmə) funksiyası müəlliflik hüquqlarının müdafiə edilməsi sferasında da vacib rol oynayır.

Restitusiya üsulunun köməyi ilə çox vaxt müəllifin yaratdığı **əsrin ilkin vəziyyəti** bərpa edilir. Məsələn, əsər çap edilərkən nəşriyyat müəllifin razılığı olmadan əsərə illüstrasiya, müqəddimə, son söz, təfsir və ya hər hansı izahlar əlavə edir. Bununla müəllifin əsərinə olan toxunulmazlıq hüququ pozulur. Müəllif tələb edir ki, əsərin ilkin vəziyyəti bərpa edilsin. Əlavələr əsərdən çıxarılır və bununla müəllifin əsərinə olan toxunulmazlıq hüququnun onun pozulması-

¹ *Махмутов И. В.* Авторское право. Учебное пособие. М., 2000, с. 201-202.

² *Аллахвердиев С.С.* Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük, I cild, I kitab, Bakı, 2003, s. 90.

³ Успенский, с.109.

⁴ *Иоффе О.С.* Развитие цивилистической мысли в СССР. Часть I// Гражданское право. Избранные труды. М., 2000, с. 240.

nədək mövcud olan vəziyyəti bərpa edilir.

**Müəlliflik hüquqlarını
pozan və ya onları
pozmaq təhlükəsi
yaradan hərəkətlərin
qarşısının alınması**

Göstərilən üsul müəlliflik hüququnun müdafiəsində istifadə olunan əsas üsullardan biridir. Bu üsulun müəlliflik hüququ sahəsində tətbiqi qanunda birbaşa nəzərdə tutulmuşdur¹; maraqlı şəxslər müəlliflik hüquqlarını pozan və ya pozmaq təhlükəsi yaradan hərəkətlərin dayandırılmasını (kəsil-

məsini) tələb edə bilər. Maraqlı şəxslər dedikdə, müəllif, müəlliflik hüququnun digər sahibləri (məsələn, vərəsə), səlahiyyətli dövlət orqanları, habelə müəlliflik hüquqlarını kollektiv əsasda idarə edən təşkilatlar başa düşülür.

Yasaq etmək göstərilən müdafiə üsulunun həyata keçirilməsinin əsas vasitəsidir. Bu vasitə ilə müəlliflik hüquqlarını pozan və ya pozmaq təhlükəsi yaradan hərəkətlər dayandırılır, kəsilir və ya onların qarşısı alınır.

Yasaq etmək dedikdə, müəllifin başqa şəxsin müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməsini qadağan etməsi başa düşülür:

- əsərdən hər hansı bir parçanın müəyyən məqsəd üçün istifadə olunmasını qadağan etmək;
- əsərin buraxılmasını (nəşr olunmasını) qadağan etmək;
- əsərin sonrakı yayılmasını qadağan etmək;
- tərcümənin istifadə olunmasını qadağan etmək;
- yenidən işlənmiş əsərin istifadə olunmasını qadağan etmək və s.

Göstərilən üsul bir qayda olaraq, mülki-hüquqi müdafiənin digər üsulları ilə birlikdə tətbiq olunur. Məsələn, həmin üsuldan zərərin əvəzini ödəmə üsulu ilə birlikdə istifadə oluna bilər. Məsələn, Müəllifin əsərindən qanunsuz istifadə olunur. Belə halda o, bir tərəfdən əsərdən bundan sonra istifadə olunmasını qadağan edir, yəni mülki-hüquqi müdafiənin göstərilən üsulunu tətbiq edir. Digər tərəfdən, müəllif əsərdən qanunsuz istifadə nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər. Bununla belə, həmin müdafiə üsulundan müstəqil surətdə istifadə olunması mümkündür.

Göstərilən müdafiə üsulu həm yurisdiksiya formasında, həm də qeyri-yurisdiksiya formasında tətbiq oluna bilər.

**Vəzifənin icrasının
natura ilə müəyyən
edilməsi**

Göstərilən müdafiə üsulu real icra prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Real icra prinsipi mülki-hüquqi öhdəliklərin icrasının əsas prinsiplərindən biridir². Bu prinsipə görə borclu şəxs öhdəliyi naturada, pul kompensasiyası ilə əvəz etmədən faktiki olaraq icra etməli, yəni öhdəliyin məzmununu təşkil edən hərəkətləri etməlidir: əşya verməli, iş görməli və ya xidmət göstərməlidir. Vəzifənin icrasının natura ilə müəyyən edilməsi kimi müdafiə üsulunun da mahiyyəti belədir: öhdəliyin bir tərəfi digər tərəfdən tələb edə bilər ki, o, faktiki olaraq müvafiq öhdəliyin məzmununu təşkil edən hərəkətləri etsin, məsələn, əşyani real surətdə versin, iş görsün və ya xidmət göstərsin və s. Belə yaxınlıq və bağlılıq alimlərə əsas vermişdir ki, onlar göstərilən mü-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 44-cü maddəsi.

² Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. Bakı, 2003, I cild, I kitab, s. 456-457.

dafiə üsulunu real icra üsulu adlandırırlar.

Lakin real icra üsulu müəlliflik hüququnun müdafiəsi sahəsində praktiki olaraq əhəmiyyət kəsb etmir. Göstərilən sahədə ondan nadir hallarda istifadə olunur. Çünki müqavilə üzrə əsas vəzifələrin (əsər yaratmaq və ya əsərdən istifadə etmək vəzifələrinin) real icrasını tərəflər (müəllif və sifarişçi) bir-birindən tələb edə bilməzlər.

**Hüququ pozmuş
şəxsdən vurduğu
zərərin əvəzini
alınması**

Göstərilən müdafiə üsulu zərərin əvəzinin ödənilməsi üsulu adlanır. Zərərin əvəzinin ödənilməsi ən geniş yayılmış və universal müdafiə üsuludur. O, mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiridir. Mülki-hüquqi məsuliyyət işə kompensasiya xarakterlidir. Bu, o deməkdir ki,

zərərcəken şəxsə vurulmuş zərər kompensasiya ediləməlidir. Kompensasiyanın əsas forması isə müəlliflik hüququnu pozmuş şəxsdən vurduğu zərərin əvəzinin alınması, yəni zərərin əvəzinin ödənilməsi hesab edilir. Müəllifin hüquqlarını pozan şəxslər vurduqları zərərin əvəzini ödəməlidirlər.

Zərərin əvəzini ödəmə üsulundan o halda istifadə olunur ki, əmlak (iqtisadi) xarakteri müəlliflik hüquqları pozulsun və bunun nəticəsində müəllifə əmlak (maddi) zərəri vursun, onun əmlak mənafeyinə toxunulsun.

Bununla belə, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına toxunulması ona əmlak zərəri vurulmasına səbəb ola bilər. Belə halda dəymiş zərər şəxsi qeyri-əmlak müəlliflik hüquqlarının pozulması ilə bağlı olur. Məsələn, hər hansı bir şəxs öz gəsinin əsərini öz adı ilə nəşr etdirir. Amma əmlak (iqtisadi) xarakterli müəlliflik hüquqlarının pozulması müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına toxunmaqla bağlı olmaya da bilər. Məsələn, qanun bəzi halda əsərdən müəllifin razılığı olmadan, lakin müəllif qonorarı ödəməklə istifadə olunmasına yol verir¹. Bu zaman istifadəçi qonorar ödəməkdən boyun qaçırır. Lakin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına toxunulmaqla ne qədər bağlı olsa da müəllifin **əmlak mənafeelinin pozulması** hüquq pozuntusu törədən şəxsi mülki hüquq məsuliyyətinə cəlb etməyin müstəqil əsasıdır.

Müəlliflik hüquqlarının pozulması nəticəsində **müəllifə vurulmuş zərərin əvəzi tam həcmdə ödənilməlidir**. Belə ki, zərərvuran şəxsdən zərərin hər iki hissəsinin (real zərər və əldən çıxmış fayda adlı hissələrin) də əvəzi alınmalıdır.

Real zərər zərərcəken müəllifin əsərin təhrif olunmasının aradan qaldırılmasına çəkdiyi xərclərdə, habelə müəlliflik hüququnu pozan şəxs tərəfindən məhv edilən və ya zədələnən maddi daşıyıcı (əsərin maddi daşıyıcısını) bərpa etmək üçün çəkilən xərclərdə ifadə oluna bilər.

Əldən çıxmış faydaya gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, zərərin bu hissəsi müəlliflik hüququ pozulmasaydı və əsərdən qanunsuz istifadə olunmasaydı, müəllifin əldə edə biləcəyi müəllif qonorarında və digər növ mənfəətdə (gəlirdə) ifadə oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflik hüququnu pozan şəxsdən vurduğu zərərin əvəzi bir qayda olaraq, **pul formasında** alınır. Başqa sözlə, desək, müəlliflik hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzi pulla kompensasiya edilir.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

sasiya edilir. Bəzi ölkələrin, məsələn, Rusiya Federasiyasının müəlliflik qanunvericiliyinə görə vurulmuş zərər tam və ya qismən əsərin kontrafakt nüsxələrinin alınması hesabına örtülə bilər. İstehsalı (hazırlanması) və ya yayılması müəlliflik hüququnun pozulmasına səbəb olan əsər nüsxələri **kontrafakt nüsxələr** sayılır. Əsərin kontrafakt nüsxələri müəlliflik hüququnu pozan şəxsin əlindən alınır və müəllifə (və ya müəlliflik hüququnun digər sahibinə) verilir. Bu yolla müəllifə vurulmuş zərərin əvəzi tam və ya qismən kompensasiya edilir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası

Müəlliflik hüquqlarının pozulması nəticəsində bəzən müəllifə (və ya müəlliflik hüququnun digər sahibinə) əmlak (maddi) zərəri yox, mənəvi zərər vurulur. Belə halda **mənəvi zərərin kompensasiyası kimi müstəqil müdafiə üsulundan istifadə etməklə müəlliflik hüququ müdafiə olunur.**

Mənəvi zərər dedikdə, müəlliflik hüquqlarının pozulması nəticəsində müəllifin keçirdiyi mənəvi iztirab və sarsıntı, daxilən düşdüüyü əzab-əziyyət başa düşülür.

Müəllifə mənəvi zərər müəlliflik hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulur. Belə ki, hər hansı müəlliflik hüququ pozulur. Bundan müəllif çox mütəəssir olur, həyəcanlanır, mənəvi iztirab və sarsıntı keçirir, daxilən əzab-əziyyətə düşür. Bu isə onu ifadə edir ki, müəllifə mənəvi zərər vurulmuş, ona qeyri-maddi (qeyri-əmlak) xarakterli ziyan dəymişdir. Mənəvi zərər qeyri-əmlak (qeyri-maddi) zərərdir. Elə buradaca dərhal qeyd edərək göstəririk ki, ancaq **müəllifin malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ və s.) pozulduqda, ona mənəvi zərər vurula bilər.** Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, müəllifin yalnız qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması ona mənəvi zərər vurulmasına səbəb olur¹. Məhz şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müəlliflik hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulan mənəvi zərərin əvəzi ödənilir ki, buna mənəvi zərərin kompensasiyası deyilir. Deməli, **mənəvi zərər müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozulduğu hallarda kompensasiya edilir.** Məsələn, əgər çap edilərkən nəşriyyat müəllifin razılığı olmadan ona illüstrasiyalar əlavə edir. Bundan müəllif çox mütəəssir olur, mənəvi iztirab və sarsıntı keçirir. Belə halda müəllifin əsərinə olan toxunulmazlıq hüququ kimi qeyri-əmlak hüququ pozulur və bunun nəticəsində ona mənəvi zərər vurulur. Müəllif ona vurulmuş mənəvi zərərin kompensasiyasını tələb edə bilər.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarının pozulması zamanı isə mənəvi zərər yalnız müəlliflik qanunvericiliyində birbaşa nəzərdə tutulduğu hallarda kompensasiya edilir. Müəlliflik qanunvericiliyində isə belə halın müəyyən edilməsi nə rast gəlmirik.

Əmlak zərəri və mənəvi zərəre görə məsuliyyət arasında birbaşa (bilavasitə) asılılıq yoxdur². Mübahisəsiz olaraq demək olar ki, mənəvi zərəre görə məsuliyyət əmlak zərərinin mövcudluğundan birbaşa asılı deyildir³.

¹ *Эрделевский А.М.* Моральный вред и компенсация за страдания. М., 1997, с. 91.

² *Макагонова Н.В.* Авторское право. Учебное пособие. М., 2000, с. 223.

³ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Российской Федерации. 1961-1996, М.,

Mənəvi zərər hər hansı bir əmlak (maddi) elementindən məhrum olan zərərdir¹. Lakin buna baxmayaraq müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması bir sıra hallarda «təmiz» əmlak zərərinin vurulmasına səbəb ola bilər. Məsələn, istifadəçi müəllifin adını və müəllifə istinad olunmasını göstərmir (belə halda müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biri olan ad hüququ pozulur) və ya əsərə elmi səhvlərə səbəb olan hər hansı dəyişiklik edir (belə halda isə müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biri olan əsərə toxunulmazlıq hüququ pozulur). Müəllif bunlardan çox mütəəssir olur, mənəvi iztirab və sarsıntı keçirir (bununla ona mənəvi zərər vurulur), xəstəxanaya düşür, işə çıxmır, əmək haqqından məhrum olur, dərman alınmasına, həkim müalicəsinə xərc çəkir və s. Bununla müəllifə birbaşa (bilavasitə) yox, **vasitəli əmlak zərəri** vurulur ki, həmin zərər müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulmasının dolayı nəticəsidir. Buna görə mənəvi zərəre görə məsuliyyət həm əmlak məsuliyyəti ilə birlikdə, həm də müstəqil surətdə tətbiq edilə bilər.

Müəllifə mənəvi zərər vurulmasına səbəb olan hallara aid etmək olar: əsər ad göstərmədən (adsız, anonim) dərc edilməli olduğu halda, onun müəllifin adının açıqlanması ilə dərc edilməsi; şərikli əsər nəşr edilərkən nəşriyyatın təqsiri üzündən şərik müəlliflərdən birinin adının göstərilməməsi; əsər çap edildikdə nəşriyyatın müəllifin razılığı olmadan əsərə ciddi elmi səhvlərə səbəb olan dəyişiklik etməsi və onun təhrif olunması; əsər çap edilərkən nəşriyyatın müəllifin razılığı olmadan ona müəllifin ideya və mövqeyinə zidd olan əlavələr etməsi və s.

Mənəvi zərərin kompensasiyasını bir qayda olaraq, müəllif tələb edə bilər. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları ona məxsusdur. Bu hüquqlardan birinin pozulması nəticəsində vurulan mənəvi zərərin kompensasiya olunmasını da məhz o tələb edə bilər. Bununla belə, müəllifin ölümündən sonra onun vərəşələrinin də mənəvi zərərin kompensasiyası kimi müdafiə üsulundan istifadə etmələri mümkündür. Məsələ burasındadır ki, müəllifin vərəşələri onun şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasını həyata keçirə bilərlər.

Mənəvi zərər pul formasında kompensasiya edilir. Lakin pul mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi, restitusiya demək deyildir. Belə ki, zərərin əvəzinin ödənilməsi dedikdə, restitusiya, yəni pozulmuş hüququn onun pozulmasına dək mövcud olan vəziyyətə gətirilməsi, onun bərpa olunması başa düşülür. Pul yalnız əmlak zərərinə aradan qaldıra bilər. Mənəvi zərərin əvəzi sözün həqiqi mənasında ödənilmir. Müəllifin keçirdiyi mənəvi iztirab və sarsıntıları necə satıb-almaq olar? Göstərilən halda pul **restitusiya kimi yox, kompensasiya, mənəvi zərəre düşmüş müəllifi təmin etmək vasitəsi kimi** çıxış edir. Lakin pulu mənəvi zərərin ekvivalenti saymaq olmaz. Məsələ burasındadır ki, mənəvi iztirab və sarsıntıların pul ekvivalenti mövcud deyildir. Mənəvi iztirab və sarsıntılar (mənəvi zərər) yalnız pulla ifadə olunmaqla qiymətləndirilə bilər.

Mənəvi zərəre görə pul kompensasiyasının məbləği məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Məhkəmə mənəvi zərərin kompensasiya məbləğini müəyyən

¹ *Безякина С.А. Возмещение морального (неимущественного) вреда. М., 2005, с. 16.*

edərkən aşağıdakı halları nəzərə alır: müəllifin keçirdiyi mənəvi iztirab və sarsıntıların həcmi; müəlliflik hüququnu pozan şəxsin təqsirinin dərəcəsinə; cavabdehin əmlak (maddi) vəziyyətini. Mənəvi zərərə görə pul kompensasiyasının məbləği müəlliflik hüququnu pozan şəxsin **vurulmuş əmlak zərərinin əvəzinin ödənilməsindən asılı deyildir**. Belə ki, eyni vaxtda birlikdə həm mənəvi zərər kompensasiya edilə, həm də əmlak zərərinin əvəzi ödənilə bilər.

Bəzən tərəflər (yəni müəllif və müəlliflik hüququnu pozan şəxs) mənəvi zərərə görə pul kompensasiyasının məbləği barədə öz aralarında razılığa gəlirlər. Belə halda müəlliflik hüququnu pozan şəxs məsələnin məhkəmə qaydasında həll olunmasını istəməyərək pul kompensasiyasını müəllifə könüllü surətdə ödəyir. Əlbəttə, tərəflər arasında mübahisə yarandığı hallarda, məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur. Mənəvi zərərin kompensasiyası kimi müdafiə üsulu çox vaxt və əsasən məhkəmə vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Məhkəmə mənəvi zərərin kompensasiyası barədə iddiaya baxaraq bəzi hallarda müəlliflik hüququnu pozan şəxsdən (cavabdehdən) rəmzi məbləğin (məsələn, 1 manatın, 100 manatın, 1000 manatın) alınması barədə qərar qəbul edir. Buna **mənəvi zərərin rəmzi mənada kompensasiyası** deyilir. Əsas məsələ dövlət adından qəbul edilən və elan olunan məhkəmə qərarında iddiaçının (müəllifin) haqlı olmasının təsdiqlənməsi, cavabdehin (müəlliflik hüququnu pozan şəxsin) hərəkətinə mənəvi-etik qiymət verilməsi və onun haqsız olmasının tanınması, habelə açıq məhkəmə prosesinin keçirilməsidir. Əsas məsələ cavabdehin ədalət mühakiməsini həyata keçirən orqan kimi məhkəmə qarşısında durması və müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını pozan hərəkətləri barədə izahat verməsindən ibarətdir.

Mənəvi zərərin kompensasiyasına münasibət birmənalı deyildir. Bəzən ona hüquq pozuntusu törədən şəxsi cəzalandırmaq vasitəsi kimi baxırlar. Digər halda isə ondan mənəvi zərərlə bağlı olaraq dəyən ziyanın (itkinin) əvəzini ödəmək məqsədi ilə müəyyən məbləğdə pul almaq üçün istifadə edirlər.

Hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi

Hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi müəlliflik hüquqlarının müdafiə edilməsində istifadə olunan əsas müdafiə üsullarından biridir. Bu üsul xüsusən

də müəlliflik müqaviləsindən yaranan hüquq münasibətləri sahəsində daha geniş tətbiq edilir. Göstərilən üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquq münasibəti xitam edilir və ya dəyişdirilir və bu yolla müəllif öz hüququnu müdafiə edir. Lakin hüquq münasibətinin xitam edilməsi və ya dəyişdirilməsinin mümkünlüyü hökmən **birbaşa ya qanunda, ya da müqavilədə nəzərdə tutulmalıdır**. Məsələn, müəllif müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, hüquq pozuntusuna yol verildikdə tərəflərdən birinin tələbi ilə müqavilə şərti dəyişdirilsin. Müvafiq tərəf müəllifin hüququnu pozan kimi, müəllif müqavilə şərtini (hüquq münasibətini) dəyişdirir və bu yolla öz hüququnu müdafiə edir.

Müəllif müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, hüquq pozuntusuna yol verildikdə (məsələn, tərəflərdən biri hər hansı müqavilə şərtini pozduqda və s.) tərəflərdən birinin tələbi ilə müəllif müqaviləsi vaxtından əvvəl xitam edilsin. Əgər istifadəçi (o, müəllif müqaviləsinin bir tərəfidir) müqavilə şərtini pozaraq

hüquq pozuntusuna yol verərsə, müəllif öz pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün müqavilənin ləğv olunmasını (xitam edilməsini) tələb edə bilər.

Məsələn, əsərin çap edilməsi barədə müəllif müqaviləsində nəzərdə tutulur ki, nəşriyyat (istifadəçi) əsər çap edilərkən ona illüstrasiyalar, təfsirlər, son sözlər və ya hər hansı əlavə edə bilməz. Nəşriyyat bu müqavilə şərtini pozur. Müəllif müqaviləni pozur

Hüquq münasibətinin xitam edilməsi və ya dəyişdirilməsi bir qayda olaraq, mübahisəyə səbəb olur və **məcburi surətdə həyata keçirilməsini tələb edir**. Buna görə də göstərilən üsul adətən, **yurisdiksiya formasında** realizə olunur. Bununla belə, həmin üsul qeyri-yurisdiksiya formasında da, yeni səlahiyyətli dövlət orqanlarına müraciət olunmadan və onların köməyindən istifadə edilmədən müəllifin özü tərəfindən də həyata keçirilə bilər.

**Dəbbə pulu
(cərimə, penya)
alınması**

Dəbbə pulu müəlliflik hüquqlarının müdafiə olunmasında istifadə edilən mülki-hüquqi müdafiə üsullarından biridir. Bu müdafiə üsulu əsasən müqavilə öhdəliyinin, yəni müəllif müqaviləsindən yaranan öhdəliyin pozulması

zamanı mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri kimi tətbiq edilir.

Konkret müəllif müqaviləsində tərəflər müqavilə öhdəliyinin icra edilməməsi və ya lazımi qaydada icra edilməməsi üçün dəbbə pulu (cərimə, penya) müəyyən edə bilərlər. Məsələn, müəllif müqaviləsində nəzərdə tutulur ki, istifadəçi müəllifə ödəniləcək qonorarı vermədikdə və ya qonorarın verilməsini gecikdirdikdə cərimə ödəsin.

Müəllif müqaviləsi mülki-hüquqi xarakterə malikdir. Buna görə də müəllif müqaviləsi üzrə mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan istənilən məsuliyyət tədbirinin tətbiq olunması mümkündür, bu şərtlə ki, o, həmin müqavilənin xarakterinə ziddi olmasın. Məhz bu səbəbdən tərəflər öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin icra edilməməsi və ya lazımi qaydada icra edilməməsi üçün müqavilədə cərimə sanksiyası nəzərdə tutmaq barədə razılığa gələ bilərlər.

**Müəlliflik hüququnun
qorunması sahəsində
istifadə olunan mülki-
hüquqi müdafiənin
xüsusi üsulları**

Qüvvədə olan müəlliflik qanunvericiliyinə görə müəlliflik hüququnun qorunması sahəsində mülki-hüquqi müdafiənin ümumi üsullarından başqa, həm də **mülki-hüquqi müdafiənin xüsusi üsullarından** istifadə oluna bilər. Müdafiənin xüsusi üsulları müəlliflik hüququnu pozan şəxs üçün əlavə

və yük yaradır. Buna görə də onlar mülki-hüquqi müdafiə tədbiri yox, **mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiridir**. Zərərin əvəzini ödəmə kimi əsas məsuliyyət tədbirinə münasibətdə xüsusi müdafiə üsulları **əlavə sanksiyalar** hesab olunur.

Müəlliflik qanunvericiliyinin xüsusi müdafiə üsulları (əlavə sanksiyalar) müəyyənləşdirməsini nə ilə izah etmək olar? Qeyd etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq, sovet dövrünün müəlliflərindən olan M.V.Qordonun haqlı təbirincə, əsərdən razılıq olmadan, icazəsiz istifadə nəticəsində müəllifin itirdiyi məbləğ vurulmuş zərərin əvəzinin alınması qaydasında ödənilməlidir¹. Amma praktika-

¹ *Гордон М.В. Советское авторское право. М., 1965, с. 220.*

da adətən, zərərçəkən müəllif ona vurulmuş zərərin həcmi sübüt edə bilmir¹. Başqa sözlə desək, müəlliflik hüquqlarının pozulması nəticəsində müəllifə vurulmuş zərəri hesablaşmaq obyektiv cəhətdən çətinlik törədir, zərər vurulması faktının özünü sübut etmək heç də asan olmur. Müəlliflik qanunvericiliyi müəllifə dəymiş zərərin əvəzinin daha asan və sadə yolla ödənilməsinə təmin etmək məqsədilə **iki xüsusi müdafiə üsulu** müəyyən edir.

Gəlirin tutulması xüsusi müdafiə üsullarından biridir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, **müəlliflik hüququnu pozan şəxsdən müəlliflik hüququnun pozulması nəticəsində əldə edilmiş gəlir zərərçəkmiş müəllifin xeyrinə alınır.**

Söhbət qanunsuz əldə olunan gəlirin tutulmasından gedir. Əldə olunmuş gəlir isə adi hesablaşma qaydası ilə müəyyən edilir. Bu qaydaya görə əsərin bir nüsxəsinin qiyməti tirajın sayına vurulur. Alınmış məbləğdən nəşriyyat-mətbəə xərcləri çıxılır. Yerdə qalan məbləğ əldə olunmuş gəlirdir.

Gəlirin tutulması zərərin əvəzinə ödəmə kimi müdafiə üsulunun əvəzinə istifadə olunan mülki-hüquqi sanksiyadır. Buna görə də göstərilən halda zərərin əvəzinin ödənilməsi üsulu tətbiq edilmir.

Əlbəttə, gəliri tutmaq kimi müdafiə üsulu yalnız məcburi qaydada heyatə keçirilə bilər. Buna görə də həmin üsulu iddiaçının (zərərçəkən müəllifin) tələbi ilə məhkəmə tətbiq edir.

Kompensasiya ödənilməsi xüsusi müdafiə üsulunun ikincisidir. Bu üsul zərərin əvəzinin ödənilməsi və ya gəlirin tutulması kimi məsuliyyət tədbirlərinin əvəzinə tətbiq edilir. Bu, o deməkdir ki, kompensasiya ödənilməsi kimi üsuldan istifadə olunarkən nə zərərin əvəzi ödənilə bilər, nə də əldə olunmuş gəlir tutula bilər.

Göstərilən müdafiə üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, **müəlliflik hüququnu pozan şəxs zərərçəkən müəllifə (müəlliflik hüququ pozulmuş şəxsə) şərti maliyyə vahidinin 100 misindən 50 min mislinədək məbləğdə kompensasiya ödəyir.** Kompensasiya iddiaçının (müəlliflik hüququ pozulmuş şəxsin) tələbi ilə məhkəmə qaydasında ödənilir. Kompensasiya həm də könüllü qaydada ödənilə bilər.

Kompensasiya ödənilməsi müəlliflik hüququnun müdafiə edilməsində tətbiq edilən ən münasib və əlverişli üsuldur. Ona görə ki, həmin üsuldan istifadə zamanı iddiaçı (hüququ pozulmuş və zərərə düşmüş müəllif) müəlliflik hüququnun pozulması nəticəsində ona vurulmuş zərərin həcmi əsaslandırılmağa borclu deyildir. O, yalnız müəlliflik hüququnun pozulması faktını sübut etməlidir.

Nə gəlirin tutulması, nə kompensasiya ödənilməsi xüsusi xarakterli mülki-hüquqi məsuliyyət növü hesab edilir. Məsələ burasındadır ki, onlar zərərin əvəzinə ödəmə üsulundan fərqlənir. Onların üçü də eyni məsuliyyət tədbiri olub, müəllifə dəymiş ziyanın əvəzinin müəlliflik hüququnu pozmuş şəxsdən alınmasının konkret forma və metodlarıdır. Bu forma və metodlardan hansının seçilməsi iddiaçının istək və mülahizəsi ilə bağlıdır.

¹ Профессор О.С. Советское гражданское право. Часть 3. Курс лекций. Л., 1965, с. 82.

**Müəlliflik
hüququnun digər
müdafiə üsulları**

Müəlliflik hüququ göstərilənlərdən başqa, digər üsullarla da müdafiə oluna bilər ki, mülki hüquq elmində, habelə müəlliflik hüquq elmində həmin üsulların bir neçəsi göstərilmişdir. **Əsərin nüsxələrini (tirajı) müsadirə etmək** müdafiə üsullarından biridir¹. Bir qayda olaraq, əsərin nüsxələri kontrafakt nüsxələri olduqda müsadirə olunur. Tirajın müsadirəsi məsuliyyət tədbiri olsa da praktiki cəhətdən həyata keçirilmir. Məsələ burasındadır ki, kitab satışı ilə məşğul olan mağazalardan və kitabxanalardan əsərin nüsxələrini yığıdırmaq mümkün olsa da, onları ayrı-ayrı alıcılardan geri almaq son dərəcə çətin məsələdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, tirajın müsadirəsi kimi üsul RF-in müəlliflik qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur². Əsərin nüsxələrinin hazırlanması və surətçixarma üçün nəzərdə tutulan avadanlıq və materiallar da müsadirə oluna bilər.

Tirajın müsadirəsi kimi üsuldən bir qayda olaraq, **kontrafaksiya³ zamanı istifadə olunur**. Özgə əsərinin surətini çıxarmaq və yaymaq yolu ilə müəlliflik hüququnun pozulması kontrafaksiyanın mahiyyətini təşkil edir. Kontrafaksiya hüquq pozuntusunun növüdür.

Kontrafaksiya dedikdə, müəlliflik hüququnun pozulmasının elə halı başa düşülür ki, bu zaman müəllifin razılığı və icazəsi olmadan onun yaratdığı əsərin surəti çıxarılır (nüsxələri hazırlanır) və (və ya) yayılır. Əvvəllər kontrafaksiya anlayışı ilə yalnız özgə əsərini yenidən çap etmək başa düşülürdü⁴.

Müəlliflik hüququnu pozan şəxs **kontrafaktor** adlanır. O, kontrafaksiyada təqsirli bilinən şəxsdir.

Motiv kontrafaksiyanın məcburi əlaməti hesab edilmir. Buna görə də kontrafaktorun hansı niyyətlə əsərin nüsxələrini hazırlaması və yaymasının hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Əsərin nüsxələrinin hazırlanması və yayılması kommersiya məqsədi ilə bağlı ola da bilər, olmaya da.

Müəlliflik hüququnun pozulmasının açıq bildirilməsi mülki-hüquqi müdafiə üsullarından biridir. Bu üsulu müəlliflik qanunvericiliyi nəzərdə tutmur. Həmin üsuldən müəlliflik hüququnun müdafiəsində istifadə olunması hüquq doktrinasında əsaslandırılır⁵.

Göstərilən üsul **məsuliyyət tədbiri yox, müdafiə tədbiri** sayılır. Özü də o, yurisdiksiya (məhkəmə) formasında yox, qeyri-yurisdiksiya (qeyri-məhkəmə) formasında tətbiq edilir.

Göstərilən üsulun mahiyyəti hansısa özgə əsərinin qanunsuz nəşrə hazırlanması barədə (məsələn, kontrafakt nəşr barədə və s.) açıq məlumat verilməsindən ibarətdir. Bununla müəlliflik hüququnun pozulmasının qarşısı alınır. Açıq məlumat bir qayda olaraq, xüsusi nəşrlərdə verilir. Belə məlumat oxucu

¹ Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981, с. 196.

² Вх: часть 2, ст. 50 Закона об авторском праве Российской Федерации.

³ Kontrafaksiya «saxtakarlıq etmə» mənasını ifadə edir (Словарь иностранных слов М., 1982, с. 256).

⁴ Шершеневич Ф.Ф. Авторское право на литературные произведения. Казань, 1891, с. 278.

⁵ Микаэлова Н.В. Авторское право. Учебное пособие. М., 2000, с. 227.

auditoriyasını özgə əsərinin qanunsuz nəşrə (kontrafaksiyaya) hazırlanması barədə xəbərdar edir. Bu üsulla müəlliflik hüququ müdafiə olunur.

Etiraz etmək mülki-hüquqi müdafiə üsullarından biridir. Bu üsuldən o halda istifadə edilir ki, müəllifə əsassız tələb irəli sürülsün. Belə halda müəllif etiraz etmək üsulunun köməyinə bel bağlayır. Etiraz etmək müəllifin əsassız tələbi yalana çıxartmaq üçün verdiyi cavabdır.

**Müəlliflik hüququnun
müdafiəsində
iddia müddəti**

İddia müddəti barədə qaydanın tətbiq edilməsi kimi məsələ müəlliflik hüququnun hansı növünün pozulmasından asılıdır. Belə ki, əgər müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozularsa, onda **iddia müddəti barədə qayda tətbiq olunmur**. Ona görə ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsi haqqında tələblərə iddia müddəti şamil edilmir (MM-in 384-cü maddəsi). Məsələn, mənəvi zərərin kompensasiyası barədə tələblərə iddia müddəti aid olunmur. Məsələ burasındadır ki, mənəvi zərərin kompensasiyası barədə tələb müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulmasından yaranır.

Beləliklə, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulmasından əmələ gələn tələblərə iddia müddəti aid edilmir. Bu isə o deməkdir ki, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının iddia müdafiəsi həmin hüquqların pozulması anından nə qədər ötməsindən (keçməsindən) asılı olmayaraq həyata keçirilir.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, belə hüquqların pozulmasından yaranan əmlak mübahisələrinə **ümumi iddia müddəti şamil olunur**¹. Ümumi iddia müddəti isə 10 ildir (MM-in 373-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Əgər mübahisə müəlliflik müqaviləsindən yaranarsa, onda 3 illik iddia müddəti tətbiq olunur. Belə ki, mülki qanunvericilik müqavilə tələbləri üzrə **3 illik iddia müddəti** müəyyən edir (MM-in 373-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

§ 13. Müəlliflik hüququnun pozulmasına görə digər növ hüquqi məsuliyyət

Müəlliflik qanunvericiliyi müəlliflik hüququnun pozulmasına görə üç növ hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutur²:

- mülki məsuliyyət;
- inzibati məsuliyyət;
- cinayət məsuliyyəti.

Əgər müəlliflik hüququnun pozulması nəticəsində mülki hüquq pozuntusu törədilsə, **mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri**, cinayət baş verərsə, **cinayət məsuliyyəti tədbiri**, inzibati hüquq pozuntusu törədildikdə isə **inzibati-hüquqi məsuliyyət tədbiri** tətbiq edilir. Məsuliyyət tədbirinin seçilməsi hüquq pozuntusunun xarakterindən, yəni müəlliflik hüququnun pozulmasının cinayət, mülki və inzibati xarakterli olmasından asılıdır.

Bəzən hüquqi məsuliyyət tədbirləri bir-biri ilə uyğunlaşdırılmaqla birlikdə tətbiq edilir. Məsələ burasındadır ki, cinayət və ya inzibati xarakterli məsuliyyət tədbirləri çox vaxt müəllifin hüquqlarını müdafiə etmək üçün yetərli olmur, kifa-

¹ *Июффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 83

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 47-ci maddəsi.

yet etmir¹. Belə halda kompleks məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilir, yeni müəlliflik hüququnu pozan şəxsə eyni vaxtdan həm cinayət məsuliyyət tədbiri, həm də mülki məsuliyyət tədbiri tətbiq olunur. Məsələn, əgər plagiatlığa görə cinayət işi aparılarsa, zərərçəkən müəllif cinayət prosesi çərçivəsində mənəvi zərərin kompensasiyası barədə mülki iddia verə bilər.

Cinayət prosesi çərçivəsində mülki iddia cinayət işi başlanan andan və məhkəmə istintaqı başlanana kimi verilir. Məhkəmə hökmünün nəticə hissəsində zərərçəkmiş müəllifə dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi barədə məsələyə də toxunulur. Əgər müəllif cinayət prosesində mülki iddia verməzsə, onda iddia mülki icraat qaydasında qaldırılır. Belə halda iddiaya **mülki proses çərçivəsində** baxılır.

Cinayət qanunvericiliyi müəlliflik hüquqlarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir (CM-nin 165-ci maddəsi). Yalnız **müəlliflik hüququnun obyektindən qanunsuz istifadə** cinayət tərkibi yaradır. Buna piratçılıq (yunanca – peirates – soyğunçu, qarətçi, quldur) deyilir. Qanunsuz istifadə müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarının pozulması deməkdir. Buna görə də müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması cinayət tərkibi yaratmır.

Göstərilən cinayətin obyektiv tərəfini əsərdən qanunsuz istifadə ilə bağlı istənilən hərəkət təşkil edir. Plagiat (latınca – «plagio» - oğurlayırım) həmin hərəkətlərdən biridir. O, müəlliflik hüquqlarının pozulmasının növüdür.

Plagiat dedikdə, başqa şəxs tərəfindən yaradılan əsərə müəllifliyi mənimsəmə başa düşülür. Özgəsinin yaratdığı əsəri özününkü kimi qələmə vermək plagiatlığın mahiyyətini təşkil edir. Plagiat elmi, ədəbi və bədii oğurluq deməkdir.

Əsərdən qanunsuz istifadə ilə bağlı hər hansı hərəkət göstərilən cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən digər hərəkətdir. Əsərdən qanunsuz istifadə dedikdə, əsərin qanunsuz surətinin çıxarılması, yayılması və s. başa düşülür.

Şərikli müəllifliyə məcburetə göstərilən cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən üçüncü hərəkətdir.

Göstərilən hərəkətlər (plagiat, qanunsuz istifadə və şərikli müəllifliyə məcbur etmə) yalnız o halda cinayət tərkibi yaradır ki, onların həyata keçirilməsi nəticəsində xeyli miqdarda zərər vurulsun. **Xeyli miqdar** dedikdə, şərti maliyyə vahidinin min mislindən artıq olan məbləğ başa düşülür.

Şəxs göstərilən cinayəti törədərkən nəinki plagiatlığa yol verməsini və ya əsərdən qanunsuz istifadə etməsini şüurlu surətdə dərk edir, habelə onları arzulayır. Buna görə də həmin cinayət **birbaşa qəsdlə** xarakterizə olunur. Birbaşa qəsd cinayətin subyektiv tərəfinin əsas elementlərindən biridir.

Müəlliflik hüququnun pozulmasına görə həm də inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulur (IXM-in 50-ci maddəsi). Şəxs o halda inzibati məsuliyyətə cəlb edilir ki, onun hərəkəti nəticəsində müəllifə az miqdarda zərər (ziyan) vurulsun. **Az miqdarda** dedikdə, şərti maliyyə vahidinin min mislinədək olan məbləğ başa düşülür.

¹Иоффе О.С. Основы авторского права. М., 1969, с. 56.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

- Серебровский В.И.** Вопросы советского авторского права. М., 1956;
Гордон М.В. Советское авторское право. М., 1955;
Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А. Авторское право. М., 1957;
Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965 (гл. 1);
Гаврилов Э.П. Советское авторское право. М., 1984;
Макагонова И.В. Авторское право. Учебное пособие М., 2000;
Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник М., 1999 (гл. 3,4,5,6,8);
Сергеев А.П., Мэггс П.Б. Интеллектуальная собственность. М., 2000 (с. 188-301);
Гражданское право. Учебник Часть 3 /Под ред. **А.П.Сергеева., Ю.К.Толстого.** М., 1998 (гл. 53);
Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. **Е.А.Суханова** М., 1998 (гл. 23);
Гуев А.Н. Гражданское право Учебник. Том 3. М., 2003.(гл. 9);
Гаврилов Э.П. Комментарий к закону об авторском праве и смежных правах. М., 1996;
Allahverdiyev Sabir. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı. 2000 (fəsil 2);
Allahverdiyev S.S. Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı. 2006 (fəsil 2).

V FƏSİL

ƏLAQƏLİ HÜQUQLAR

§ 1. Əlaqəli hüquqların anlayışı, predmeti, funksiyaları, obyekt və subyektləri

Əlaqəli hüquqların anlayışı və predmeti

Qeyd etdik ki, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu mülki hüququn ən vacib institutlarından biridir. Bu institutun özü iki subinstituta bölünür ki, əlaqəli hüquqlar onlardan biridir¹. Digəri isə müəlliflik hüququ adlanır ki, biz bu subinstitut barədə söhbət açmışıq.

Bildiyimiz kimi, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən Stokholm konvensiyası (1967) əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri dairəsinə artistlərin ifaçılıq fəaliyyətini (ifaları), fonogramları (səsyazmanı) və radio-televiziya verilişlərini də aid edir². Göstərilən obyektlərin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Məhz həmin münasibətlər əlaqəli hüquqlar subinstitutunun nizaməsalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir. Bu münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, həmin normaların məcmusu obyektiv mənada əlaqəli hüquqlar adlanır.

Obyektiv mənada əlaqəli hüquqlar dedikdə, ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin (radio və televiziya verilişlərinin) yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən mülki hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Əqli hüquqlar obyektiv mənadan başqa, həm də subyektiv mənada işlədilir və anlaşılır. Belə halda onlara subyektiv mənada əlaqəli hüquqlar (subyektiv əlaqəli hüquqlar) deyilir. Bu baxımdan həmin hüquqlar subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun bir növü kimi çıxış edir. Məsələn, ifaçıların öz ifaları, fonogram istehsalçılarının yazdıqları fonogramlar, efir yayımı təşkilatlarının hazırladıqları radio və televiziya proqramları barəsində malik olduqları hüquqlar subyektiv əlaqəli hüquqlardır. Onlar həm əmlak xarakterli, həm də şəxsi qeyri-əmlak xarakterli ola bilər.

Subyektiv əlaqəli hüquqlar (subyektiv mənada əlaqəli hüquqlar) dedikdə, ifaçıların ifalar, istehsalçıların fonogramlar, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının öz verilişləri barəsində malik olduqları həm şəxsi qeyri-əmlak, həm də əmlak xarakterli hüquqları (hüquqi imkanları) başa düşülür.

Nə üçün ifalar, fonogramlar, habelə efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişləri barəsində yaranan hüquqlar (hüquqi imkanlar) əlaqəli hüquqlar adlanır? Bunu nə ilə izah etmək olar?

Qeyd etmək lazımdır ki, əlaqəli hüquqlar müəlliflik hüququ ilə qırılmaz və

¹ Bəzi müəlliflər əlaqəli hüquqları institut hesab edirlər. Məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е. А. Суханова. М., 1998, с. 672.

² Bax: həmin konvensiyanın 2-ci maddəsinə.

sıx surətdə bağlıdır. Əlaqəli hüquqlar da öz adını məhz bu bağlılıqdan götürmüşdür. Məhz müəlliflik hüququ ilə bağlı olmaq ifalar, fonogramlar və s. barəsində yaranan hüquqların əlaqəli hüquqlar adlanması üçün əsas olmuşdur. **Bağlı olmaq** dedikdə, əlaqəli hüquqların müəlliflik hüququndan törəməsi və ondan asılı olması başa düşülür. Buna görə də onlar **müəlliflik hüququndan törəmə və asılı olan hüquqlardır**. Söhbət yaradıcılıq (müəlliflik) əsərinin yaradıcısı olan müəllifin hüquqlarından törəyən və asılı olan hüquqlardan gedir. Onlar yaradıcılıq əsərinin müəllifinin hüquqlarından asılı olaraq yaranır və həyata keçirilir. Bu, **əlaqəli hüququn əsas və başlıca əlaməti** hesab olunur.

Əlaqəli hüquqların müəlliflik hüququndan törəməsinə və asılı olmasına aid misallar çəmək. Məsələn, yayım təşkilatı müəllifin əsərini efirə verməklə veriliş hazırlayır. Həmin təşkilatın veriliş barəsində əlaqəli hüququ yaranır ki, o, müəllifin yaratdığı əsərdən törəyir. Yayım təşkilatı veriliş barəsində hüquqlarını əsərin müəllifi ilə bağlanan müqavilə üzrə əldə etdiyi hüquqlar həddində həyata keçirir¹.

Başqa bir misaldə bəstəkarın bəslədiyi mahnını (mətnli musiqi əsərini) fonogram istehsalçısı fonogram yazır. Bununla onun fonogram barəsində əlaqəli hüququ yaranır ki, o, bəstəkarın bəslədiyi musiqi əsərindən törəyir.

Əlaqəli hüquqların müəlliflik hüququndan törəməsi və onların bir-birinə bağlı olması müəlliflik münasibətlərini (əsərlərin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olan münasibətləri) və əlaqəli hüquqlar üzrə münasibətləri (ifa, fonogram və verilişlərin yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri) tənqidləyən mülki hüquq normalarının eyni bir (vahid) institutda birləşdirilməsi üçün əsas olmuşdur. Bu, qeyd etdiyimiz kimi, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutu adlanır.

Əlaqəli hüquqların qorunması

li hüquqlar qorunur. Başqa sözlə desək, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar institutunun hüquqi mühafizə sferasına həm də ifa, fonogram və yayım təşkilatlarının verilişləri ilə bağlı olaraq yaranan hüquqlar daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əlaqəli hüquqları sovet dövrünün qanunvericiliyi tanımırdı. Buna görə də sovet qanunvericiliyi əlaqəli hüquqları hüquqi mühafizə ilə təmin etmirdi. Yalnız radio və televiziya təşkilatlarının hüquqları sovet qanunvericiliyi ilə qorunurdu. Belə ki, radio və televiziya təşkilatları radio və televiziya verilişlərinə müəlliflik hüququna malik idi (Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM-in 484-cü maddəsi). Bu, onu göstərirdi ki, radio və televiziya verilişləri (efir yayımı təşkilatının verilişləri) müəlliflik hüququ ilə qorunurdu.

Lakin real həyat, geniş yayılmış dünya praktikası, habelə xarici və beynəlxalq təcrübə əlaqəli hüquqların ayrıca hüquq institutu kimi tanınmasını və subyektiv əlaqəli hüquqların bu institutla qorunmasını tələb edirdi. Əlaqəli hüquqlar xeyli müddətdir ki, beynəlxalq hüquqi mühafizədən istifadə edir, yəni beynəlxalq səviyyədə qorunur. Onların qorunması sahəsində bir sıra beynəlxalq sazişlər (konvensiyalar) qəbul olunmuşdur. Digər tərəfdən, bir çox xarici ölkə-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

lərin qanunvericiliyi tərəfindən əlaqəli hüquqlar tanınır və tənzimlənir. Məsələn, Almaniyada əlaqəli hüquqlarla bağlı məsələlər müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunla (1965), İsveçrədə müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə federal qanunla (1992), Fransada ifaçıların, fonogram istehsalçılarının və s. hüquqları barədə qanunla (1985) və s. nizamlanır¹.

Əlaqəli hüquqların tənzimlənməsini dünya praktikasına, habelə xarici və beynəlxalq təcrübəyə yaxınlaşdırmaq və uyğunlaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi əlaqəli hüquqları tanıyır və hüquqi mühafizə ilə təmin edir. Bundan ötrü o, ayrıca və xüsusi olaraq **əlaqəli hüquqlar konstruksiyası** nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, bəzi fəaliyyət növləri, məsələn, artistlərin (ifaçıların) fəaliyyəti yaradıcılıq xarakterinə malik olsa və tanınsa da yeni əsərin yaradılmasına səbəb olmur. Buna görə də belə fəaliyyətin nəticələri səmərəli şəkildə müəlliflik hüququ ilə yox, yalnız ayrıca olaraq əlaqəli hüquqlar konstruksiyası ilə qoruna bilər.

Fonogram istehsalçılarının, habelə efir və kabel yayımı təşkilatlarının da fəaliyyəti nəticəsində yeni yaradıcılıq (müəlliflik) əsərləri yaradılır. Yaradıcılıq elementindən məhrum olmamasına baxmayaraq, onların həyata keçirdikləri fəaliyyət əsasən və başlıca olaraq **yaradıcılıq yox, texniki xarakterə malikdir**. Məhz bu səbəbdən belə fəaliyyətin nəticəsi müəlliflik xarakterindən son dərəcə uzaq olub, müəlliflik hüququ çərçivəsində tənzimlənməz. Texniki fəaliyyətin nəticəsi yox, yalnız yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan əsərə müəlliflik hüququ ilə qoruna və hüquqi mühafizə edilə bilər. O ki qaldı ifaçıların, fonogram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının hüquqlarına, belə hüquqlar necə deyirlər, xüsusi olaraq yaradılmış əlaqəli hüquqlar konstruksiyasının vasitəsi ilə tənzimlənməz və qoruna bilər. Məsələyə bu cür yanaşma qeyd etdiyimiz kimi, dünya praktikasına, xarici və beynəlxalq təcrübəyə uyğundur.

Əlaqəli hüquqların mənbələri

«Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu əlaqəli hüquqlar sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyən əsas normativ aktdır. Bu qanunun 3-cü bölməsində ifadə olunan normalar (32-39-cu maddələr) məhz həmin münasibətlərin nizamlanmasına və qaydaya salınmasına həsr edilmişdir. Bu normalar ifaçının, fonogram istehsalçısının və yayım təşkilatının hüquqlarını müəyyən edir, əlaqəli hüquqların subyektləri, obyektləri və qüvvədə olma müddəti və digər məsələlər barəsində göstərişlər ifadə edir.

Əlaqəli hüquqların bilavasitə mənbəyi sayılmasa da **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi** əlaqəli hüquqlarla bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsində heç də az rol oynamır. Məcəllənin bir sıra normaları və qaydaları həmin münasibətlərə tətbiq edilə bilər. Məsələ burasındadır ki, bu münasibətlər öz xarakterinə və təbiətinə görə **mülki münasibətdir**. Mülki Məcəllənin isə əsas vəzifələrindən (funksiyalarından) biri həmin münasibətlərin hamısını tənzimləməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən, əlaqəli hüquqlar subyektiv mülki hüququn növlərindən biri sayılır. Mülki Məcəllə də məhz bütün növ mülki

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран, М., 1999, с. 424-425.

hüquqların hamısının tənzimlənməsi və qorunması üçün hesablanmışdır. Qanunda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunvericiliyə daxildir¹.

Qanun həm də müəyyən edir ki, əlaqəli hüquqların tənzimlənməsində **beynəlxalq müqavilənin qayda və normaları** tətbiq edilir. Söhbət **Azərbaycan Respublikasının tərəfdar və iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr**ə gedir.

Hal-hazırda əlaqəli hüquqların beynəlxalq-hüquqi qorunması beynəlxalq konvensiyaların vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əlaqəli hüquqlar sahəsində bir neçə beynəlxalq konvensiya qüvvədədir.

İfaçıların, fonogram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının hüquqlarının mühafizəsi barədə beynəlxalq konvensiya² əlaqəli hüquqların qorunmasına həsr edilən əsas beynəlxalq müqavilədir³. Konvensiya 26 oktyabr 1961-ci il tarixində Roma şəhərində diplomatik konfransda qəbul edilmişdir. Buna görə də o, **Roma konvensiyası** adlanır⁴. 15 aprel 2001-ci il tarixinə olan vəziyyətə görə konvensiyaya dünyanın 68 dövləti qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası hələlik konvensiyanın iştirakçısı deyildir. Amma qeyd edə bilərik ki, əlaqəli hüquqları qorumaq və beynəlxalq-hüquqi mühafizə etmək baxımından onun müddəaları olduqca və son dərəcə vacibdir.

Roma konvensiyasının 4-cü maddəsi ifaçıların, 5-ci maddəsi fonogram istehsalçıların, 6-cı maddəsi isə yayım təşkilatlarının hüquqlarını hüquqi mühafizə ilə təmin edir.

Roma konvensiyası **milli rejim prinsipindən** çıxış edir (konvensiyanın 2-ci maddəsi). Bu, əlaqəli hüquqların beynəlxalq mühafizə sferasında əsas prinsip sayılır. Milli rejimlə həm ifaçılar, həm fonogram istehsalçıları, həm də yayım təşkilatları təmin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Roma konvensiyasına qoşulması günümüzün ən vacib və aktual məsələlərindən biridir. Bu məsələnin həlli ölkəmizdə əlaqəli hüquqların lazımi səviyyədə qorunmasında irəliləyən doğru atılmış mühüm addım olardı. Məsələ burasındadır ki, Roma konvensiyasının müddəaları müəyyən dəyişikliklərlə tərkib hissəsi kimi TRİPS sazişinə daxil edilmişdir. Bu, onu ifadə edir ki, Azərbaycan Respublikasının Roma konvensiyasına qoşulması onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması üçün zəruri addım olacaqdır.

Fonogram istehsalçılarının mənafeələrinin fonogramların qanunsuz surətinin çıxarılmasından qorunması barədə Cenevrə konvensiyası (29 oktyabr 1971-ci il) əlaqəli hüquqların mühafizə edilməsində az rol oynamır⁵. Ona

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 2-ci maddəsi.

² Konvensiyanın mətni verilmişdir (Бюллетень по авторскому праву. 1992. Т. XXV, № 1, с. 33).

³ Международное частное право. Учебник/Под ред. Г.К. Дмитриевой. М., 2004, с. 300.

⁴ Roma konvensiyasının əsas cəhətləri ilə tanış olmaq üçün bax: *Матвеев Ю.Г.* Международные конвенции по авторскому праву. М., 1978, с.140-151; *Андрей Минков.* Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 137-140.

⁵ Konvensiyanın mətni dərc edilmişdir: Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. М., 1979, вып. XXXIII, с. 95; Бюллетень международных договоров, август, 1999, № 8.

qısaca olaraq **fonoqramlar barəsində konvensiya** da deyilir. Roma konvensiyası kimi onun geriyə qüvvəsi yoxdur. 15 aprel 2001-ci ilə kimi olan vəziyyətə görə konvensiyaya dünyanın 65 dövləti qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası konvensiyasının hələlik iştirakçısı deyildir. MDB ölkələrindən RF, Ukrayna və Moldova konvensiyanın üzvüdür.

Konvensiya əlaqəli hüquqlar sahəsində universal xarakterli beynəlxalq müqavilə kimi tanınmır. Bu cəhəti ilə o, Roma konvensiyasından fərqlənir. Belə ki, fonoqramlar barəsində konvensiya əlaqəli hüquqlar subyektlərindən yalnız birinin – fonoqram istehsalçılarının mənafeələrini qoruyur.

Konvensiya fonoqram istehsalçılarının mənafeələrini həm fonoqramın qanunsuz olaraq (istehsalçının razılığı olmadan) dublikatının hazırlanmasından, həm belə dublikatların kütləvi yayılmasından, həm də yaymaq məqsədi ilə idal olunmasından qoruyur¹.

Peyk vasitəsilə ötürülən signal proqramlarının yayılması barədə Brüssel konvensiyası (21 may 1974-cü il) efir yayımı təşkilatlarının mənafeələrini qorunmasına həsr edilmişdir². Ona **peyklar barədə konvensiya** da deyilir.

Konvensiya iştirakçı dövlətlərdən hər birinin üzərinə öz ölkəsi ərazisində və ya öz ölkəsinin ərazisindən peyk vasitəsilə ötürülən istənilən signal proqramlarının qanunsuz yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə lazımi tədbirlər görmək vəzifəsi qoyur. Konvensiya üzvü olan hər bir dövlət qanunsuz signalların yayılmasına mane olmağa borcludur³.

15 aprel 2001-ci il tarixinə kimi olan vəziyyətə görə dünyanın 24 dövləti konvensiyanın üzvüdür. Keçmiş SSRİ üçün konvensiya 20 yanvar 1989-cu il tarixindən qüvvədə olmuşdur. MDB ölkələrindən yalnız RF və Ermənistan konvensiyaya qoşulmuşlar. Azərbaycan Respublikası hələlik konvensiyanın iştirakçısı deyildir.

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının (ÜƏMT-nin) ifalar və fonoqramlar barəsində müqaviləsi (dekabr 1996-cı il) əlaqəli hüquqların qorunmasında əhəmiyyəti şəxsizdir. Müqavilə 20 avqust 2002-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. 25 iyul 2002-ci il tarixinə kimi olan vəziyyətə görə onun 37 iştirakçısı vardır. MDB dövlətlərindən Belorusiya, Moldova və Qazaxıstan konvensiyaya qoşulmuşlar. Azərbaycan Respublikası hələlik konvensiyanı imzalamamışdır.

Müqavilə əlaqəli hüquqların iki kateqoriya subyektinin hüquq və mənafeələrinin qorunmasına həsr edilmişdir: ifaçıların (aktyor, müğənni, musiqçi, rəqqas və digərlərinin); fonoqram istehsalçılarının. Müqavilədə onların surətçixarma, yaymaq, kirayəyə vermək və digər hüquqları müəyyən edilir.

TRIPS sazişini əlaqəli hüquqların mənbəyi hesab etmək olar⁴. Saziş geniş

¹ Fonoqramlar barədə konvensiyanın əsas səhətləri barədə bax: *Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 148-149.*

² Konvensiyanın mətni verilmişdir: *Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 570-675 (Составитель Андрей Минков).*

³ Konvensiyanın əsas səhətləri barədə bax: *Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 150-151.*

⁴ İngiliscə Agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights.

spektrli əqli mülkiyyət hüquqlarını tənzimləyir ki, əlaqəli hüquqlar onların bir növünü təşkil edir. Sazişin 14-cü maddəsi ifaçıların, fonogram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının malik olduqları hüquqların qorunmasına həsr edilmişdir¹.

Əlaqəli hüquq subinstitutunun funksiyaları

Əlaqəli hüquq subinstitutunun sosial mahiyyəti və hansı rol oynaması onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda təzahür edir. Onun dörd əsas funksiyasını fərqləndirmək olar.

Əlaqəli hüququn **birinci funksiyası onun ifaları, fonogramları və yayım təşkilatlarının verilişlərini hüquq mühafizə ilə təmin etməkdən** ibarətdir. Mülki hüququn əsas subinstitutlarından biri kimi əlaqəli hüquq onları hüquqi cəhətdən (fiziki cəhətdən yox) mühafizə etmək (qorumaq) funksiyası yerinə yetirir.

İfalar, fonogramlar və verilişlər məhz yarandığı andan əlaqəli hüquq normaları ilə qorunur və həmin normaların hüquqi mühafizə sferasına daxil edilir. Onlar (o cümlədən subyektiv əlaqəli hüquqlar) isə **qeydə alınmadan və digər hər hansı üsullarla rəsmiləşdirməkdən asılı olmayaraq** yaranır. Belə ki, qüvvədə olan qanunvericiliyə görə subyektiv əlaqəli hüquqların yaranması və həyata keçirilməsi üçün hər hansı rəsmiləşdirmə (formal qayda) tələb olunmur². Fonogram istehsalçılarının və ifaçıların subyektiv əlaqəli hüquqları müvafiq fonogramın yaradılması ilə əmələ gəlir.

Bununla belə, fonogram istehsalçısı və ya ifaçı əlaqəli hüquqları qoruma nişanından istifadə edə bilər. Bu, onun vəzifəsi yox, hüququdur. Belə ki, əlaqəli hüquqları qoruma nişanından fonogram istehsalçısı və ya ifaçı istifadə edə də bilər, etməyə də bilər.

Əlaqəli hüquqları qoruma nişanından o məqsədlə istifadə olunur ki, fonogram istehsalçısı və ya ifaçı öz hüquqlarını üçüncü şəxslərə bildirsın və onların pozulmasının qarşısını alsın. O, üç elementdən ibarətdir³:

- dairəyə alınmış latın hərfi «P»;
- əlaqəli hüquqların sahibinin adı;
- fonogramın ilk dəfə istehsal olunduğu il.

Qoruma nişanı fonogramın hər nüsxəsində və (və ya) onun içində qoyulan qutuda göstərilir. Bunun əsasında müəyyən etmək mümkün olur ki, əlaqəli hüquqların sahibi kimdir; kim subyektiv əlaqəli hüquqa malikdir. Başqa sözlə desək, qoruma nişanı subyektiv əlaqəli hüquq sahibinin fonogramı öz hüquqlarını bildirməyə imkan verən vasitədir. Subyektiv əlaqəli hüququn kimə məxsus olması barədə mübahisə yarandığı hallarda o, sübutmə prosesini asanlaşdırır. Belə ki, başqa sübutlar olmadıqda həmin fonogramda və (və ya) onun qoyulduğu qutuda adı adi qaydada göstərilən şəxs fonogram istehsalçısı sayılır. Amma qoruma nişanının olmaması subyektiv əlaqəli hüquq sahibinin öz hüquqlarını müdafiə etməkdən məhrum etmir. Lakin onlar pozulduğu hallarda qoruma nişanının olmaması sübutmə prosesini çətinləşdirir. Bu, məlum məsələdir.

¹ TRIPS sazişinin mətni və əsas cəhətləri barədə bax: *Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 152-160; с. 676-719.*

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 4-cü bəndi.

³ Əlaqəli hüquqları qoruma nişanı həm Roma konvensiyasında, həm də fonogramlar barədə 1971-ci il konvensiyasında nəzərdə tutulmuşdur.

Subinstitut kimi əlaqəli hüququn yerinə yetirdiyi **ikinci funksiya** ondan ibarətdir ki, o, ifadan, fonoqramdan və yayım təşkilatının verilişlərindən **istifadə etməyin hüquqi rejimini müəyyən edir**. Bu məsələdə əlaqəli hüquq normaları **müstəsna hüquq prinsipindən** çıxış edir. Həmin prinsipe görə ifaçının ifadan, istehsalçının fonoqramdan, yayım təşkilatının isə verilişdən **istifadəyə müstəsna hüququ vardır**¹. Subyektiv əlaqəli hüquq sahibinin razılığı və icazəsi olmadan heç kəs onlardan istifadə edə bilməz. Ifadan, fonoqramdan və verilişdən istifadəyə müstəsna hüquq yalnız subyektiv əlaqəli hüquq sahibinə (ifaçıya, istehsalçıya və yayım təşkilatına) məxsusdur. Başqa hər hansı şəxs onlardan istifadə məsələsini həll edə bilməz. Əlaqəli hüquq subinstituta daxil olan normalar müəyyən edir ki, kim və hansı şərtlərlə ifalardan, fonoqramlardan və verilişlərdən istifadə edə bilər.

Subinstitut kimi əlaqəli hüququn **üçüncü funksiyası** ondan ibarətdir ki, o, ifaçıları, fonoqram istehsalçıları və yayım təşkilatlarını **hüquqlarla təmin edir**. Onlar həm şəxsi qeyri-əmlak, həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli ola bilər. Həmin hüquqlar öz təbiətinə görə **subyektiv mülki hüquqlar** olub, **müstəsna hüquqlar** hesab edilir. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunun 33-cü maddəsi ifaçının, 34-cü maddəsi fonoqram istehsalçısının, 35-ci maddəsi isə yayım təşkilatının hüquqlarını müəyyən edir.

Subinstitut kimi əlaqəli hüququn **dördüncü funksiyası** ifaçıların, istehsalçıların və yayım təşkilatlarının **hüquqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir** (müdafiə funksiyası). Onların həm şəxsi qeyri-əmlak, həm də əmlak hüquqları müdafiə edilir. Özü də bu hüquqlar pozulduğu zaman əlaqəli hüquq özünün müdafiə funksiyasını yerinə yetirir.

§ 2. Əlaqəli hüququn subyekt və obyektləri

Əlaqəli
hüququn
subyektləri

Ifalar, fonoqramlar və verilişlər barəsində şəxsi (qeyri-əmlak) və əmlak xarakterli subyektiv əlaqəli hüquq yaranır. Həmin hüququn daşıyıcılarına əlaqəli hüququn subyektləri deyilir.

Subyektiv əlaqəli hüququn məxsus olduğu şəxslərə əlaqəli hüququn subyektləri deyilir.

Subyektlər subyektiv əlaqəli hüququn daşıyıcıları və sahibləri olan şəxslərə deyilir. Onları qanunvericilik üç kateqoriyaya bölür (müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunun 32-ci maddəsi):

- ifaçılara;
- fonoqram istehsalçılarına;
- yayım təşkilatlarına.

İfaçılar dedikdə, rol oynayan, oxuyan, qiraət edən, deklamasiya deyən, musiqi aləti çalan və ya ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini başqa şəkildə (o cümlədən estrada, sirk və ya kukla teatrı nömrələri) ifa edən aktyorlar, müğənni, musiqiçi, rəqqas və ya digər şəxslər başa düşülür. Qanun ifaçılara belə an-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 33-cü, 34-cü və 35-ci maddələri.

layış verir¹. Buna oxşar anlayışa ÜƏMT-nin müqaviləsində də rast gəlik². Bu anlayışa görə, ifaçı rol oynayan aktyordur, mahnı oxuyan müğənnidir, musiqi aləti çalan sənətkərdir və s. Dirijor və ləmaşaların quruluşçu rejissorları da ifaçı kateqoriyasına aiddirlər.

Fonoqram³ istehsalçısı dedikdə, ifanın və ya digər səslərin ilk dəfə yazılması təşəbbüsünü və məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş şəxs başa düşülür. O, texniki vasitələrin köməyindən istifadə etməklə səsləri hər hansı maddi formada (kasset, kompakt disk və digər formada) əks etdirir ki, belə forma həmin səsləri defələrlə qavramağa (dərk etməyə), surətini çıxarmağa, yaxud başqa şəxslərə bildirməyə imkan verir. Buna yazılma deyilir⁴. ÜƏMT müqaviləsində fonoqrama və yazılmaya buna oxşar anlayış verilir⁵.

Fonoqram istehsalçısı ifaların və ya digər səslərin yazılmasını həyata keçirən şəxsdir. Həm hüquqi şəxslər, həm də fiziki şəxslər fonoqram istehsalçısı qismində çıxış edə bilərlər.

Yayım təşkilatları dedikdə, radiostansiya və teleşirkətlər, habelə digər təşkilatlar başa düşülür ki, onlar səs və (və ya) təsvirlərin yayılması ilə məşğul olurlar. Belə təşkilatların özü iki yere ayrılır:

- efir yayımı təşkilatı;
- kabel yayımı təşkilatı.

Efir yayımı təşkilatı dedikdə, səs və (və ya) təsvirləri radio və televiziya vasitəsi ilə kütləyə çatdıran təşkilat başa düşülür. Məsələn, tele və radioverilişi idarəsi şəbəkəsi efir yayımı təşkilatına misal ola bilər.

Kabel yayımı təşkilatı dedikdə, isə səs və (və ya) təsvirləri kabel, naqıl, optik tel və digər oxşar vasitələrlə külləyə çatdıran təşkilat başa düşülür. Məsələn, kabel televiziyası ona misal ola bilər.

Əlaqəli hüququn obyektləri

Subyektiv əlaqəli hüquq müəyyən obyektlər barəsində yaranır. Əgər belə obyektlər olmazsa, onda subyektiv əlaqəli hüquqlar da yaranmaz. Onlara subyektiv əlaqəli hüququn obyektləri deyilir.

Subyektiv əlaqəli hüququn obyektləri elə nemətlərdir ki, bu nemətlər barəsində subyektlərin (ifaçıların, fonoqram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının) həm şəxsi (qeyri-əmlak), həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli subyektiv hüquqları yaranır.

Qüvvədə olan qanunvericilik subyektiv əlaqəli hüququn obyektləri sırasına aid edir:

- fonoqram;
- ifa;
- yayım təşkilatının verilişi.

Göstərilən obyektlərə Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ və

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

² Вак: ст. 2 Договора ВОИС по исполнителям и фонограммам

³ Fonoqram yunanca «phone» ifadəsindən olub, «səs» mənasını bildirir.

⁴ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

⁵ Вак: ст. 2 Договора ВОИС по исполнителям и фонограммам.

əlaqəli hüquqlar haqqında qanunda¹, habelə əlaqəli hüquqlar sahəsində beynəlxalq sazişlərdə anlayış verilir². Özü də Azərbaycan Respublikasının verdiyi leqal tərif həmin obyektlərin beynəlxalq anlayışına əsasən uyğun gələrək demək olar ki, onu təkrarlayır.

Fonoqram dedikdə, ifaların və ya digər səslərin ancaq səslə yazılması (səs yazması) başa düşülür. Səslə yazılma texniki vasitələrin köməyi ilə səslərin hər hansı maddi formada əks olunmasıdır. Həmin forma isə səslərin dəfələrlə dərk olunmasına (qavranılmasına), surətinin çıxarılmasına və ya bildirilməsinə imkan verir.

Fonoqram, hər şeydən əvvəl, ifaların, məsələn, mahnının, musiqinin və digərlərinin səslə yazılmasıdır. Bununla belə, fonoqramda təbii (əsl) səslər də (məsələn heyvan və ya quş səsləri, bülbülün cəh-cəhi, ağac yarpaqlarının və ya otların xışıltısı, küləyin viyiltısı, dəniz ləpələri və digər səslər də) əks oluna bilər.

Fonoqramda həm **qanunla qorunan, həm də qorunmayan ifaların əks olunması mümkündür.** Fonoqramın özünün hüquqi mühafizə ilə təmin olunması bu məsələdən asılı deyildir.

Fonoqram istehsal etmək (hazırlamaq) **yaradıcılıq fəaliyyəti yox, texniki fəaliyyətdir.** Ona görə də belə halda yaradıcılıq nəticəsinin yaranmasından söhbət gedə bilməz. Məsələ burasındadır ki, texniki fəaliyyətin həyata keçirilməsi yaradıcılıq nəticəsinin (yeni əsərin) əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Əlaqəli hüququn digər obyektinə ifa adlanır. **İfa yaradıcılıq (müəlliflik) əsərinin hər hansı qayda və tərzdə təqdim olunmasıdır.** Ona aiddir: aktyorun rol oynaması; müğənninin mahnı oxuması; sənətçinin (musiqiçinin) musiqi aləti çalması; rəqqasın rəqs etməsi; deklamatorun (deklamasiya deyənlə şəxsin) bədii əsəri söyləməsi və ifadəli oxuması; qiraət edən (qiraətçinin) ədəbi əsəri oxuması (ədəbi qiraət) və s. Söhbət bütün yaradıcılıq əsərlərinin yox, **yalnız ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin** hər hansı şəkildə təqdim olunmasından gedir. Özü də istifadə olunan əsərlərin müəlliflik hüququ ilə qorunması məcburi deyildir. Bu, o deməkdir ki, müəlliflik hüququ ilə qorunan, həm də qorunmayan əsərlər ifa kimi təqdim oluna bilər.

İfanın leqal anlayışı müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunda verilmişdir³. Daha doğrusu, burada kütləvi ifanın tərifinə nəzərdə tutulur. Həmin tərifin əsasında ifanın anlayışını vermək mümkündür: ifa dedikdə, əsərlərin, fonoqramların, habelə digər ifaların oyun, rəqs, oxu, deklamasiya⁴ və başqa üsulla həm canlı ifadə (auditoriya ilə canlı əlaqədə), həm də texniki vasitələrin köməyi ilə (yayım təşkilatının, yəni həm efir yayımı, həm də kabel yayımı təşkilatının köməyi ilə) təqdim olunması başa düşülür. Lakin bu anlayış mürəkkəb xarakterə malikdir. Ona görə ifaya münasib və sadə elmi (doktrinal) anlayış verilməsini zəruri hesab edirik.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

² Вак: ст.3 международной конвенции об охране прав исполнителей, создателей фонограмм и организации эфирного вещания; ст. 2 Договора ВОИС по исполнению и фонограммам.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

⁴ Deklamasiya (latınca «declamatio» - gözəl və aydın danışma qabiliyyətini öyrənmə) nəsr əsərini və ya şeir söyləmək sənəti (bədii söyləmək sənəti) deməkdir.

İfa dedikdə, ifaçıların – aktyorun, müğənninin, sənətçinin (musiqçinin), rəqqasın, deklamatorun¹, qiraətçinin və digər şəxslərin oynamaq, oxumaq, musiqi alətini çalmaq, rəqs etmək, deklamasiya (deklamasiya demək), ədəbi qiraət etmək və digər üsulla ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini təqdim etməsi başa düşülür. Məsələn, kinokonsert zalında müğənni mahnı oxuyur, dram teatrında aktyor rol oynayır, filarmoniyada rəqqasə rəqs edir, sənətçi konservatoriyada musiqi aləti çalır, deklamator şairin yubileyinə həsr edilmiş yığıncaqda şer söyləyir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, qorunma müddəti (müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti) ötmüş (keçmiş) əsərlər, habelə xalq yaradıcılığı əsərləri də ifa oluna bilər. Belə ifa hüquqi mühafizə ilə təmin olunur. Bundan əlavə, xarici müəlliflərin qorunmayan əsərlərinin ifası da hüquqi mühafizədən istifadə edir.

İfa hər hansı maddi formada (daşıyıcıda) əks olunmalıdır. Yalnız belə halda o, istifadə olunan əsərdən necə deyərler, «ayrılır» və hüquqi mühafizənin müstəqil obyektinə kimi çıxış edir. İfa həmişə konkret olmalıdır.

İfa yaradıcılıq xarakterinə malikdir. Belə ki, ifalar ifaçıların (aktyorların, müğənnilərin və s.) yaradıcılıq (müəlliflik) əsərlərindən yaradıcı surətdə istifadə etmələri nəticəsində yaranır. Lakin bu, əsas vermir ki, bəzi müəlliflərin söylədiyi kimi, ifaçıların yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində müəlliflik hüququnun yeni obyektinə – **ifaçılıq sənəti əsəri yaranır².** Düzdür, ifaçıların fəaliyyətinin yaradıcılıq xarakterinə malik olmasını inkar etmək olmaz və onların hüquqları sovet hüquq doktrinasında haqlı olaraq göstərildiyi kimi, hüquqi mühafizə ilə təmin edilə bilər³. Amma ifanı müəlliflik hüququnun yeni obyektinə olan əsər kimi tanımaq həqiqətə uyğun gəlmir.

Əlaqəli hüququn üçüncü qrup obyektinə yayım təşkilatının verilişi adlanır. Onun anlayışı müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunun 4-cü maddəsində verilmişdir⁴.

Yayım təşkilatının verilişi dedikdə, efir və ya kabel yayımı təşkilatının özünün və ya onun vəsaiti hesabına başqa təşkilatın hazırladığı (yaratdığı) veriliş başa düşülür.

Yayım təşkilatının hazırladığı və kütləyə çatdırdığı verilişlər **yaradıcılıq xarakterinə malik deyildir.** Onlar müəlliflik hüququnun obyektinə olan əsərin əlamətindən məhrumdur. Buna görə də yayım təşkilatının verilişləri yaradıcılıq nəticəsi – əsər hesab edilmir. Belə ki, yayım təşkilatlarının işi qeyd etdiyimiz kimi, texniki fəaliyyət sayılır; texniki fəaliyyət isə yaradıcılıq nəticəsinin (əsərin) əmələ gəlməsinə səbəb ola bilməz. Deməli, **yayım təşkilatlarının özləri yaradıcılıq (müəlliflik) əsərləri yaratmırlar.** Onlar yalnız efiqlə bildiriş və ya kabelle bildiriş vasitəsi ilə əsərlərdən istifadə olunmasını həyata keçirirlər. **Efiqlə bildiriş əsərlərin radio və televiziya vasitəsilə, kabelle bildiriş isə əsərlərin kabel-**

¹ Deklamator və ya deklamasiyaçı – deklamasiya söyləyən şəxs deməkdir.

² Ионас В.Я. Произведения творчества в гражданском праве. с. 82-83.

³ Серебровский В.И. Вопросы советского авторского права. М., 1955, с. 86-88; Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А. Авторское право. М., 1957, с. 93; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 33-34.

⁴ Bax: qanunun 4-cü maddəsi.

lə və digər oxşar vasitələrlə kütləyə çatdırılmasıdır.

Yayım təşkilatlarının verilişlərinin özü iki cür olur:

- efir yayımı təşkilatının verilişi (efir verilişləri);
- kabel yayımı təşkilatının verilişi (kabel verilişləri).

Efir verilişləri dedikdə, bilavasitə efirə göndərilən səs və təsvir siqnallarının məcmusu başa düşülür. Peyk vasitəsi ilə efirə göndərilən siqnallar da efir verilişi hesab edilir¹. Belə verilişlər **telsiz rabita vasitələri** ilə kütləyə çatdırılır. Efir verilişləri məhz telsiz rabite vasitələri ilə kütləyə çatdırılan verilişlərə deyilir². Kabel televiziyasından istifadə olunması istisna edilir. Siqnal dedikdə isə elektron vasitələrinin köməyi ilə yaradılan elə tezlik daşıyan başa düşülür ki, o, proqram ötürmək qabiliyyətinə malikdir³. Proqram isə səs və təsvirlərdən ibarətdir. Səs və təsvirlər (proqram) məhz siqnallar vasitəsi ilə ötürülür.

Kabel verilişləri dedikdə isə elə verilişlər başa düşülür ki, onlar kabel, naqıl, optik tel və digər oxşar vasitələrlə kütləyə çatdırılır. Belə verilişlər kabel yayımı təşkilatları tərəfindən hazırlanır.

§ 3. Əlaqəli hüquq subyektlərinin hüquqları

İfaçının hüquqları

İfa barəsində subyektlər (ifaçılar, yəni aktyorlar, müğənnilər və s.) həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli, həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli bir sıra subyektiv hüquqlar əldə edirlər. Mülki hüquq

elmi (doktrinası), habelə qüvvədə olan qanunvericilik ifaçıların malik olduqları həmin hüquqları iki yərə bölür:

- şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına;
- əmlak (iqtisadi) hüquqlarına.

Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunun 33-cü maddəsi məhz ifaçının şəxsi qeyri-əmlak və əmlak (iqtisadi) hüquqlarının tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Söhbət qanunun ifaçıları hüquqlarla təmin etməsindən gedir. Həmin hüquqlar **müstəsna xarakter** daşıyır. Buna görə də ifaçılar ifa barəsində **müstəsna şəxsi qeyri-əmlak və əmlak (iqtisadi) hüquqlarına** malikdirlər.

Qüvvədə olan qanunvericilik ifaçının şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına aid edir:

- ad hüququ;
- ifaya toxunulmazlıq hüququ⁴.

Ad hüququ dedikdə, ifaçının ifadan öz adı ilə və ya taxəllüslə istifadə etmək imkanı başa düşülür. Bundan başqa, ifaçının hüququ var ki, ifadan istifadə olunarkən istifadəçidən onun adının və ya taxəllüsünün göstərilməsini tələb etsin. İfaçının adı təhrif olunmamalıdır.

İfaya toxunulmazlıq hüququ dedikdə, ifaçının ifanı şərəf, layaqət və nüfu-

¹ Vax: st. 2. Договора ВОИС по исполнениям и фонограммам.

² Vax: st. 2. Договора ВОИС по исполнениям и фонограммам.

³ Vax: st. 1. Брюссельская конвенция о распространении несущих программы сигналов, передаваемых через спутники.

⁴ Qanunda «söhbətinə hörmət edilməsi hüququ» kimi münasib olmayan anlayış işlədilir. «İfaya toxunulmazlıq hüququ» daha uğurlu anlayışdır. Göstərilən hüququn məna və mahiyyəti belə fikir söyləməyə əsas verir.

zuna zərər vura biləcək hər hansı təhrif, dəyişmə və digər qəsdlərdən müdafiə etmək imkanı başa düşülür. İfa auditoriyaya ilkin şəkildə olduğu kimi çatdırılmalıdır. İfaçının razılığı olmadan ifaya dəyişiklik və əlavələr etmək yolverilməzdir. Bununla belə, əgər ifaçı icazə versə, ifaya dəyişiklik və əlavə etmək olar.

İfaçılıq hüququ ifaçının malik olduğu müstəsna şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Düzdür, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında qanunda bu hüququn birbaşa adı çəkilmir¹. Lakin əlaqəli hüquqlar barədə beynəlxalq sənədlərdə ifaçılıq hüququ nəzərdə tutulur. Mülki hüquq elmində (doktrinasında) bəzi müəlliflər göstərilən hüququ müəlliflik hüququ kimi tanıyırlar².

İfaçılıq hüququ dedikdə, şəxsin ifanın yaradıcısı (müəllifi) kimi tanınmaq imkanı başa düşülür. Bu hüquq ifanın hər hansı başqa şəxs tərəfindən yox, məhz ifaçı tərəfindən yaradılması faktını auditoriyanın qəbul etməsini və tanımasını təmin edir. Bəzən hər hansı şəxs özgəsinin ifasını özününkü hesab edir. Belə halda ifanın həqiqi yaradıcısı olan şəxs onun ifanın əsl müəllifi kimi tanınmasını tələb edə bilər.

Əmlak hüquqlarından, hətta həmin hüquqların başqa şəxslərə verilməsindən asılı olmayaraq ifaçının öz ifasının yaradıcısı (müəllifi) qismində tanınması ni tələb etmək hüququ vardır.

İfaçının şəxsi qeyri-əmlak hüquqları və rəsəliyin predmeti (obyekti) ola bilməz. Bu, o deməkdir ki, həmin hüquqlar ifaçı öldükdən sonra və rəsəlik üzrə keçmir. İfaçının və rəsələri yalnız onun şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasını həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Və rəsələrin bu hüququ müddətlə məhdudlaşdırılmır. Deməli, **ifaçının şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunması müddətsizdir.** Özü də həmin hüquqlar subyektiv hüquq kimi yox, hüquqi fakt kimi qorunur. Məsələ burasındadır ki, subyektiv hüquq olan şəxsi qeyri-əmlak hüquqları ifaçının ölümü ilə ləğv edilir. Axı, onlar öz adından göründüyü kimi şəxsi hüquqlardır.

O ki qaldı ifaçının müstəsna əmlak (iqtisadi) hüquqlarına, bu hüquqların əsas təyinatı ifaçının əmlak mənafeələrini təmin etməkdən ibarətdir.

İfaçının müstəsna əmlak (iqtisadi) hüquqları dedikdə, ifadan qanunda nəzərdə tutulan hallardan başqa, hər hansı formada istifadəyə müstəsna hüququ başa düşülür. **İfadan istifadəyə müstəsna hüquq** isə ifaçının (və ya digər müstəsna hüquq sahibinin) bir sıra hərəkətlər etməsini və ya edilməsinə icazə verməyi ifadə edir.

Əvvəllər yazılmamış ifanın yazılması göstərilən hərəkətlərdən biridir. Başqa sözlə desək, əvvəllər yazılmamış ifanı yazmaq (ifanı yazmağa icazə vermək) ifaçının malik olduğu əmlak (iqtisadi) hüquqlardan biri sayılır. Buna **ifanı yazmaq hüququ** deyilir. Bu hüquq beynəlxalq sənədlərdə ifaçının əsas

¹ Вах: ст. 5. Договора ВОИС по исполнению и фонограммам.

² Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с.

əmlak hüquqlarından biri kimi nəzərdə tutulur¹.

İfanı yazmaq iki şəkildə həyata keçirilir: videoyazılma şəkildə; səsyazma şəkildə. **Videoyazılma** dedikdə, texniki vasitələrin köməyi ilə səs və təsvirlərin hər hansı maddi formada əks olunması başa düşülür. Bunun nəticəsində **audiovizual əsər** yaranır. Ona görə də ifanın belə şəkildə yazılmasına əlaqəli hüquqlar haqqında yox, müəlliflik hüququ barədə normalar, yeni audiovizual əsərin hüquqi rejimi tətbiq edilir.

İfanı yazmaq həm də səsyazma şəkildə həyata keçirilir. **Səsyazma** dedikdə, texniki vasitələrin köməyi ilə səslərin hər hansı maddi formada əks olunması başa düşülür. Videoyazılma yox, məhz səsyazma «ifanı yazmaq» anlayışının mahiyyətini təşkil edir. İfaçının ifanı yazmaq hüququ da məhz səsyazma ilə bağlıdır. Məsələn, aktyor tamaşanı, müğənni mahnını, rəqqas rəqsi, deklamator söylədiyi şəri və s. yaza bilər. Özü də burada söhbət əvvəllər yazılmış ifanın (mahnının, tamaşanın, rəqsin və s.) yazılmasından gedir.

Yazıldığı andan ifa necə deyərlər, ifaçının şəxsiyyətindən «ayrılır», onun fəaliyyətindən kənarda mövcud olmağa başlayır. Məhz həmin andan ifa geniş auditoriya üçün «əl çatan» olur, ifaçının özü olmadan ondan istifadə olunmaq imkanı yaranır, istifadəçilərin dairəsi xeyli dərəcədə genişlənir. Buna görə də ifaçının göstərilən hüququnun vacib əhəmiyyəti vardır.

İfaçının malik olduğu əmlak (iqtisadi) hüquqlardan biri **yazılmış ifanın surətinin çıxarılması hüququ (surətçixarma hüququ)** adlanır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu hüquq əlaqəli hüquqlar barədə beynəlxalq sazişlərdə ifaçının əsas əmlak hüquqlarından biri kimi nəzərdə tutulur².

Yazılmış ifanın surətinin çıxarılması dedikdə, səsyazmanın bir və ya daha çox nüsxəsinin hər hansı maddi formada (daşıyıcıda) hazırlanması başa düşülür. Əgər eyni bir ifanın əks olunduğu, yəni yazıldığı maddi forma (daşıyıcı) çoxaldılar və artırılarsa, buna ifanın yenidən yazılması deyilir.

İfaçının göstərilən hüququ (surətçixarma hüququ) onun razılığı ilə ifanın yazılması halına şamil edilmir. Digər tərəfdən, yazılmış ifanın surəti belə yazılma zamanı ifaçının razılığı alınmış məqsədə uyğun istifadə üçün çıxarıla bilər. Məsələn, ifaçı razılıq verir ki, yazılmış ifa efir məqsədi üçün istifadə olunsun. Yazılmış ifanın surəti də məhz bu məqsəd üçün çıxarılmalıdır. Başqa bir misaldə ifaçı ifanın yazılmasına şəxsi istifadə məqsədi üçün razılıq verir. Yazılmış ifanın surəti də məhz bu məqsəd üçün çıxarılmalıdır.

İfanın kütləvi bildiriş hüququ ifaçının malik olduğu əmlak hüquqları sırasına daxildir. **Kütləvi bildiriş** dedikdə, ifanın kütləyə çatdırılması başa düşülür. İfa isə iki əsas formada kütləyə çatdırılır: efirlə bildiriş formasında; kabel televiziya ilə bildiriş formasında. İfaçının ifanı həm efirlə, həm də kabel televiziya ilə kütləyə çatdırmaq hüququ (kütləvi bildiriş hüququ) vardır. Bunlardan əlavə, ifa digər formada da kütləyə çatdırıla bilər. Belə ki, ifaçının ifanın efirlə, kabel te-

¹ Вах: ст. 7 Международной конвенции по охране прав исполнителей, создателей фонограмм и организаций эфирного вещания (Римской конвенции); ст. 6 Договора ВОИС по исполнению и фонограммам // книге: Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., С.-П., 2001.

² Вах: ст. 7. Римской конвенции; ст. 7. Договора ВОИС по исполнению и фонограммам.

leviziyası ilə bildiriş, yaxud ifanın başqa formada kütləvi bildiriş hüququ vardır.

Əgər ifağın razılığı ilə əvvəllər həyata keçirilmiş və ya efirlə verilmiş ifa yazısı kütləvi bildiriş üçün istifadə olunarsa, ifağın göstərilən hüququ məhdudlaşır. Məsələ burasındadır ki, hər bir yeni ifa əlaqəli hüququn müstəqil obyektidir. Əgər ifa yazılmazsa, yəni hər hansı maddi formada əks olunmazsa, onda o, təkrar efirlə verilə bilməz.

Kirayəyə vermək hüququ ifağın malik olduğu əsas əmlak hüquqlarından biri sayılır. Göstərilən hüquqa əlaqəli hüquqlar barədə beynəlxalq sazişlərdə də rast gəlinir¹. Həmin hüququn mahiyyəti ifanın yazıldığı fonogramın kirayəyə verilməsindən ibarətdir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, ifaçı bütün hallarda yox, yalnız fonogramı özü yaratdığı hallarda kirayəyə vermək hüququna malik olur.

Qalan hallarda, yəni fonogram ifağın özü tərəfindən hazırlanmadığı hallarda isə ifaçı kirayəyə vermək hüququna malik olmur. Belə ki, ifaçı ilə fonogram istehsalçısı arasında **ifanın fonogramı yazılması barədə müqavilə** bağlanır. Həmin müqavilə əsasında fonogramın kirayəyə verilməsi hüququ fonogram istehsalçısına keçir. Göstərilən hüquqa məhz o, malik olur. Amma ifağın həmin fonogram nüsxələrinin kirayəyə verilməsinə görə qonorar almaq hüququ saxlanılır².

Yaymaq hüququ ifağın əmlak hüquqlarından biridir. Düzdür, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanun ifağın əmiak hüquqları sırasında belə hüququn adını çəkmir. Lakin buna baxmayaraq ifağın yaymaq hüququna malik olmasını inkar etmək olmaz. Digər tərəfdən, ifağın yaymaq hüququ əlaqəli hüquqlar barədə beynəlxalq sazişlərdə birbaşa nəzərdə tutulur³.

Ifağın yaymaq hüququ ifa yazısının artırılmış və çoxaldılmış nüsxələrinin yaymaq, yazılmış ifanı yaymaq imkanı deməkdir. Söhbət ifanın istənilən yazısını yox, yalnız fonogram yazısını yaymaq imkanından gedir.

Yaymaq hüququ **bir neçə elementdən, yəni hüquqi imkandan (səlahiyyətdən)** ibarətdir. Alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və s. hüquqi imkana (səlahiyyətdə) misal ola bilər. İfanın fonogram yazısını (fonogramı) kirayəyə vermək ifağın yaymaq hüququnun ibarət olduğu hüquqi imkanlardan biridir ki, qanun onu müstəqil və ayrıca hüquq kimi nəzərdə tutur.

Ifaçıya məxsus olan əmlak hüquqları müəyyən hallarda başqa şəxslərə verilə bilər. **İfanın efirlə və ya kabel televiziyası ilə bildirişi** həmin hallardan biridir. Belə bildiriş üçün ifaçı ilə yayım təşkilatı arasında müqavilə bağlanılır. Bu müqaviləyə görə ifanın yazılması və onun surətinin çıxarılması hüquqları ifaçıdan yayım təşkilatına verilir. Həmin müqavilə əsasında yayım təşkilatı ifaçıdan ifanın yazılmasına və onun surətinin çıxarılmasına icazə (razılıq) alır.

Göstərilən halda ifadan istifadə olunur. Bu cür istifadəyə görə ifaçı **qonorar almaq hüququ** əldə edir. Qonorarın məbləği ifaçı ilə yayım təşkilatı arasında bağlanmış ifanın efirlə və ya kabel televiziyası ilə bildirişi üçün müqavilə

¹ Вах: ст. 9 Договора ВОИС по исполнению и фонограммам.

² «Мüəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 33-cü maddəsinin 6-cı bəndi.

³ Вах: ст. 8 Договора ВОИС по исполнению и фонограммам.

ilə müəyyən edilir¹.

Digər hal ifanın **audiovizual əsərin yaradılması üçün istifadə olunmasından** ibarətdir. Belə halda ifa audiovizual əsərin (məsələn, kinofilmin, telefilm, videofilmin və s.) tərkibində istifadə olunur. Bunun üçün ifaçı ilə audiovizual əsərin istehsalçısı arasında müqavilə (**audiovizual əsərin yaradılması barədə müqavilə**) bağlanılır. Həmin müqaviləyə görə kütləvi bildiriş hüququ ifaçı tərəfindən audiovizual əsərin istehsalçısına keçir. Əgər həmin əsərin nüsxələri kirayəyə verilərsə, ifaçı buna görə haqq alır.

Istehsalçının əldə etdiyi hüquq audiovizual əsərin istifadəsi ilə məhdudlaşır. Buna görə də həmin əsərdə əks olunan səs və təsvirlər ayrıca istifadə olunma bilməz² (məsələn, kinofilme daxil edilmiş ifadan fonogram istehsalı üçün istifadə edilə bilməz). Ayrıca istifadə üçün ifaçıdan buna xüsusi olaraq icazə alınmalıdır.

Göründüyü kimi, ifaçılar əmlak (iqtisadi) hüquqlarını fonogram istehsalçısına, yayım təşkilatlarına, habelə audiovizual əsərin istehsalçısına verə bilərlər. Bununla belə, onların əmlak hüquqlarını başqa şəxslərə də verməsi mümkündür. Qanun buna yol verir³. Göstərilən halda ifaçı ilə istifadəçi (əmlak hüquqlarını əldə edən şəxs) arasında münasibətlər **müqavilə ilə rəsmiləşdirilir**. Həmin müqavilə əsasında ifaçının əmlak hüquqları istifadəçilərə verilir. Hüquq ədəbiyyatında o, **ifaçılıq müqaviləsi** adlanır.

Fonogram istehsalçısının hüquqları

Fonogram əlaqəli hüququn obyektlərindən biridir. Bu obyekt barəsində, onunla bağlı olaraq fonogram istehsalçısının müəyyən hüquqları yaranır ki, qanun həmin hüquqları hüquq mühafizə ilə təmin edir. Müəlliflik hüququ və

əlaqəli hüquqlar barədə qanunun 34-cü maddəsi məhz fonogram istehsalçısının hüquqlarının tənzimlənməsinə (qorunmasına) həsr edilmişdir. Özü də qanun onun yalnız əmlak (iqtisadi) hüquqlarını tənzimləyir (qoruyur). Məsələ burasındadır ki, **fonogram istehsalı üzrə fəaliyyət yaradıcılıq yox, texniki xarakterə malikdir**. Texniki fəaliyyət isə əlbəttə, şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlar yarada bilməz, çünki belə fəaliyyət yaradıcılıq əlamətindən məhrumdur⁴.

Amma texniki xarakterə malik olmasına baxmayaraq, fonogram hazırlanması üzrə fəaliyyət istehsalçının əmlak mənafelei ilə bilavasitə bağlı olan fəaliyyətdir. Əmlak mənafelei əmlak hüquqları ilə təmin edilir ki, qanun fonogram istehsalçısı üçün məhz belə hüquqlar müəyyənləşdirir. Onlar **müstəsna hüquqlar** sayılır.

Fonogram istehsalçısının müstəsna əmlak hüquqları dedikdə, başqasının yox, yalnız onun fonogramdan istənilən formada istifadə etmək imkanları başa düşülür. Başqa şəxslər fonogramdan yalnız onun icazə və razılığı ilə istifadə edə bilərlər.

Qanun fonogram istehsalçısı üçün beş növ əmlak hüququ, yəni fonogramdan istifadə etmək hüququ müəyyən edir:

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 33-cü maddəsinin 4-cü bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 33-cü maddəsinin 5-ci bəndi.

³ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 33-cü maddəsinin 8-ci bəndi.

⁴ Görünür belə mülahizələrə görə əlaqəli hüquqlar barədə beynəlxalq sazişlərdə fonogram istehsalçısının şəxsi hüquqları göstərilmişdir.

- surətçixarma hüququ;
- yaymaq hüququ;
- idxal hüququ;
- yenidən işləmək hüququ;
- haqq almaq hüququ.

Surətçixarma hüququ dedikdə, fonogram istehsalçısının fonogramın bir və ya daha çox nüsxəsini hər hansı maddi formada hazırlamaq imkanı başa düşülür. Fonogramın surətini çıxarmaq, yəni fonogramın nüsxələrini hazırlamaq kimi hərəkəti həyata keçirmək (və ya həyata keçirilməsinə icazə vermək) imkanı fonogramdan istifadə hüququnu (əmlak hüququnu) ifadə edir. **Fonogram nüsxəsi** dedikdə isə fonogramda yazılmış səslərin hər hansı maddi daşıyıcıya köçürülmüş surəti başa düşülür¹.

Fonogramla hər şeydən əvvəl, qanunla qorunan ifa yazılır. Belə halda ifaçı öz ifasının fonogramla yazılmasına razılıq verməlidir. İstehsalçı həmin fonogramın surətini çıxararkən qanunda nəzərdə tutulan tələbə (şərtə) əməl etməlidir. Bu tələb (şərt) ondan ibarətdir ki, fonogramın surəti ifa fonogramına yazılan zaman **ifaçının razılığı alınmış məqsədə uyğun istifadə üçün** (məsələn, kommersiya məqsədi üçün, şəxsi istifadə üçün, arxiv məqsədləri üçün, efiqlə bildiriş üçün və s.) çıxarılmalıdır. Fonogramın surətinin çıxarılması da məhz bu məqsəd üçün məhdudlaşır.

Digər tərəfdən, fonogramla qanunla qorunmayan ifalar da yazıla bilər. Belə halda hər hansı razılıq alınması tələb edilmir və məhdudiyət qoyulmadan fonogramın istənilən sayda nüsxəsinin hazırlanması mümkündür. Özü də surətçixarma hər hansı məqsədlə şərtlənmir.

Kommersiya baxımından surətçixarma hüququ fonogram istehsalçısının əmlak mənafe və maraqları ilə daha çox bağlı olan hüquqdur. Buna görə o, fonogram istehsalçısının vacib hüquqlarından biri hesab edilir. Surətçixarma hüququ imkan verir ki, **istehsalçı fonogramın nüsxələrinin hazırlanmasına nəzarət etsin**.

Yaymaq hüququ dedikdə, istehsalçının fonogramın surətçixarma nəticəsində artırılmış (çoaldılmış) nüsxələrini mülki dövriyyəyə buraxmaq imkanı başa düşülür. Bu hüquq müxtəlif üsullarla, hər şeydən əvvəl, **alqı-satqı, kirayə kimi vasitələrlə** həyata keçirilir. Biz, dünyada tanınmış məşhur müğənnilərin, habelə Azərbaycan Respublikası müğənnilərinin səslərinin (ifalarının) yazıldığı fonogramların satılmasının tez-tez hallarda şahidi oluruq. Bunlardan əlavə, fonogramlar **dəyişmə, ssuda (əvəzsiz istifadə) və bağışlama kimi hüquqi vasitələrlə (üsullarla) da** mülki (əmlak) dövriyyəyə buraxıla bilər. Bu kimi hərəkətlərlə istehsalçı fonogram nüsxələrinin yayılması üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Yaymaq hüququ həm də istehsalçının fonogram nüsxələrini satmaq, kirayəyə vermək, əvəzsiz istifadəyə vermək, bağışlamaq, dəyişmək və digər hərəkətlərin həyata keçirilməsinə icazə vermək imkanını əhatə edir.

Yenidən işləmək hüququ dedikdə, istehsalçının fonogramdan onun ayrı-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

ayrı hissələrini çıxarmaq, fonogramı əlavə səslər daxil etmək, fonogramın səslənməsinin özünə dəyişikliklər etmək və ya bir neçə fonogramı ümumi fonogram halında birləşdirmək imkanı başa düşülür. Fonogram istehsalçısının göstərilən hüququ müxtəlif hərəkətlərlə həyata keçirilə bilər. Onlara aiddir: ifanın ritmini dəyişdirmək; ayrı-ayrı səsləri gücləndirmək; ayrı-ayrı səsləri azaltmaq və s.

İdxal etmək hüququ dedikdə, istehsalçının yaymaq məqsədi ilə fonogram nüsxələrini, habelə onun icazəsi ilə başqa dövlət ərazisində istehsal edilmiş fonogram nüsxələrini xaricdən gətirmək imkanı başa düşülür. İstehsalçı bu hüquqdan o halda istifadə edə bilər ki, **fonogram nüsxələri xarici dövlət ərazisində hazırlansın**. Fonogram nüsxələrinin xarici dövlət ərazisində hazırlanması isə orada daha təkmilləşdirilmiş texniki bazanın olması ilə izah edilir. Belə bazada istehsal olunan fonogram nüsxələrinin keyfiyyəti şübhəsiz ki, yüksək olur. Məhz belə baza imkan verir ki, fonogram yazılan ifa «canlı» ifadan pis səslənməsin. Əlbəttə, fonogram nüsxələrinin yüksək keyfiyyətli olması onun rəqabət tablığını (qabiliyyətini) artırır.

İdxal hüququ həm də istehsalçının başqa şəxslərin icazəsiz (razılıq olmadan) xaricdən fonogram nüsxələrini gətirmələrini **qadağan etmək və ona mane olmaq imkanını** əhatə edir. İstehsalçı bu imkandan o halda istifadə edə bilər ki, fonogram nüsxələri xarici dövlət ərazisindən fonogramın qorunduğu dövlətin ərazisinə **yayımaq məqsədi ilə idxal olunsun**. Söhbət fonogramın hüquqi mühafizə ilə təmin olunduğu ölkənin ərazisində yayılmasından gedir. Əgər fonogram nüsxələrinin idxalı yayılmaq məqsədi ilə yox, başqa məqsədlər (məsələn, təhsil və ya elmi tədqiqat, şəxsi istifadə və s. məqsədlər) ilə bağlı olarsa, istehsalçı fonogram nüsxələrinin idxalına mane ola, onu qadağan edə bilməz. Məsələn burasındadır ki, fonogram nüsxələri fonogramın qorunduğu (mühafizə edildiği) ölkənin ərazisinə yalnız yayılmaq məqsədi ilə idxal olunanda, istehsalçı bunu qadağan edə bilər.

Haqq (qonorar) almaq hüququ fonogram istehsalçısının əmlak hüquqlarından biridir. Bu hüquqa görə fonogram istehsalçısının qanunda nəzərdə tutulan hallardan başqa, fonogramın hər hansı istifadəsinə görə haqq almaq səlahiyyəti (imkanı) vardır¹. Xüsusən də **kommersiya məqsədi ilə buraxılmış fonogramlardan istifadə zamanı** o, belə hüquqa malik olur. Belə ki, əgər fonogram kommersiya məqsədi ilə buraxılırsa, fonogram istehsalçısı ifası fonogram yazılmış ifaçı ilə birlikdə fonogramdan istifadəyə görə qonorar alır². Lakin bu zaman fonogram istehsalçısından və ifaçıdan razılıq alınması tələb edilmir.

Fonogramdan istifadə dedikdə, başa düşülür:

- fonogramın kütləvi ifası;
- fonogramın efiirle kütləvi bildirişi;
- fonogramın kabelle kütləvi bildirişi.

Fonogramın kütləvi ifasına, efiirle və kabelle kütləvi bildirişinə görə qonora-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 34-cü maddəsinin 1-ci bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 37-ci maddəsi.

rın yığılması, bölünməsi və ödənilməsi kimi məsələlər müqavilə ilə həll edilir. Müqavilə fonogram istehsalçısı ilə ifaçıların hüquqlarını kollektiv əsasda idarə edən təşkilat arasında bağlanılır.

Müqavilə hər şeydən əvvəl, qonoranın fonogram istehsalçısı ilə ifaçı arasında bölünməsi qaydasını müəyyən edir. Məsələn, müqavilədə göstərilə bilər ki, qonoranın 75%-i fonogram istehsalçısına, 25 %-i ifaçıya və yaxud qonoranın 60 %-i fonogram istehsalçısına, 40 %-i ifaçıya və s. çatır.

Əgər müqavilədə başqa şərt nəzərdə tutulmazsa, qonorar fonogram istehsalçısı ilə ifaçı arasında yarıbəyər (bərabər) bölünür, yəni qonoranın 50 %-i fonogram istehsalçısına, 50 %-i isə ifaçıya verilir.

Qonoranın məbləği və ödənilməsi şərtləri də müqavilə əsasında müəyyən edilir. Bu müqavilə isə fonogram istifadəçisi (və ya belə istifadəçilərin birlikləri (assosiasiyaları)) ilə fonogram istehsalçıları və ifaçıların hüquqlarını kollektiv əsasda idarə edən təşkilat arasında bağlanılır. Tərəflər (fonogram istifadəçisi və təşkilat) razılığa gəlmədikləri halda isə göstərilən məsələ Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyi tərəfindən həll edilir.

Əlbəttə, qonoranın məbləği bütün hallarda eyni ola bilməz. Bu, fonogramdan istifadənin növündən asılıdır. Belə ki, qonoranın məbləği fonogramdan istifadənin hər növünə görə müəyyən edilir¹.

Bəzən fonogram istehsalçısının haqq almaq hüququ istisna olunur. Belə ki, qanuni surətdə buraxılmış fonogram nüsxələri satış vasitəsilə (satılmaqla) mülki (əmlak) dövriyyəyə buraxılır. Bu zaman fonogram nüsxəsini alan şəxs, yəni alıcı həmin fonogram nüsxəsinə mülkiyyət hüququ əldə edərək onun mülkiyyətçi olur. Mülkiyyətçi kimi o, əldə etdiyi fonogram nüsxələrini satmaq, bağışlamaq, dəyişdirmək və digər üsullarla yaya bilər. Bu zaman **fonogram istehsalçısından razılıq alınmır və ona haqq verilmir**. Lakin mülkiyyətçi fonogram nüsxələrini kirayəyə vermək yolu ilə yaya bilməz. Məsələ burasındadır ki, göstərilən halda (fonogram nüsxələrinə mülkiyyət hüququnun alıcılara keçməsinə baxmayaraq) fonogram istehsalçısının **fonogram nüsxələrini kirayəyə vermək yolu ilə yaymaq hüququ saxlanılır**².

Qeyd etmək lazımdır ki, əlaqəli hüquqlar barədə beynəlxalq sazişlərdə də fonogram istehsalçısının surətçixarma, yaymaq, kirayə və digər hüquqları nəzərdə tutulur³.

Fonogram istehsalçısı fonogramdan istifadəyə müstəsna hüquqlarını (müstəsna əmlak hüquqlarını) başqa şəxslərə (istifadəçilərə) verə bilər. Bu zaman onunla tərəflər arasındakı münasibətlər müqavilə ilə rəsmiləşdirilir.

Yayım təşkilatının hüquqları Yayım təşkilatının yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri müxtəlif verilənlər hazırlamaqdan və onları kütləyə çatdırmaqdan ibarətdir. Onlar **hazırlandığı andan hüquqi mühafizədən istifadə edir, yəni qanunla qorunur. Veriliş efrilə və ya kəbellə bildirildiyi andan isə yayım təşkilatının onun barəsində yaranan hüquqları hüquqi mühafizə ilə təmin olunur. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hü-**

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 37-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 34-cü maddəsinin 3-cü bəndi.

³ Вак: ст. 11-14 Договора ВОИС по исполнению и фонограммам.

quqlar barədə qanunun 35-ci maddəsi məhz həmin hüquqların qorunmasına (mühafizə edilməsinə) həsr edilmişdir.

Yayım təşkilatının verilişi çoxcəhətli anlayışdır. Veriliş, hər şeydən əvvəl, **yaradıcılıq (müəlliflik) əsərindən** ibarət ola bilər. Belə halda yayım təşkilatının həmin veriliş barəsində əlaqəli hüququ yaranmır. Veriliş isə əlaqəli hüququn yox, müəlliflik hüququnun obyektı (efirlə və ya kəbellə kütləyə bildirilən əsər) hesab edilir. Buna görə də o, müəlliflik hüquq normaları (müəlliflik hüququ) ilə qorunur.

Bununla belə, əgər efirlə və ya kəbellə bildirilən **əsər izahlarla, şərhlerle, əlavə süjetlərlə müşayiət olunarsa**, onda veriliş müəlliflik hüququnun yox, əlaqəli hüququn obyektı kimi çıxış edə bilər (əsər isə həmin obyektin elementi sayılır). Belə halda yayım təşkilatının veriliş barəsində əlaqəli hüququ yaranır. Buna görə də o, müəlliflik hüququ ilə yox, əlaqəli hüquq subinstitutu ilə qorunur.

Digər tərəfdən, yayım təşkilatı hazırladığı verilişin tərkibinə hər hansı yaradıcılıq əsəri daxil etmir. Başqa sözlə desək, yayım təşkilatı hər hansı yaradıcılıq əsərindən istifadə etməyərək veriliş hazırlayır. Belə halda veriliş əlaqəli hüququn obyektı sayılır və yayım təşkilatının onun barəsində əlaqəli hüququ yaranır.

Yayım təşkilatının verilişləri **üç əsas vasitə** ilə yaradılır¹:

- qulluq (xidməti) tapşırığı qaydasında;
- sifariş qaydasında;
- təşəbbüskarlıq qaydasında.

Qulluq (xidməti) tapşırığı qaydasında yaranan veriliş dedikdə, yayım təşkilatının tapşırığı əsasında onun öz işçiləri tərəfindən hazırlanan veriliş başa düşülür. İşçi yayım təşkilatı ilə əmək münasibətində olmalı, onun ştatına daxil ediləndir. Yayım təşkilatı veriliş hazırlanmasını məhz ona tapşırır.

Sifariş qaydasında yaranan veriliş dedikdə, yayım təşkilatının sifarişi və vəsaiti hesabına başqa təşkilatın hazırladığı veriliş başa düşülür. Belə halda yayım təşkilatı sifarişçi, digər təşkilat isə sifariş qəbul edən müstəqil şəxs sayılır. O, alınmış sifariş əsasında veriliş hazırlayır.

Təşəbbüskarlıq qaydasında yaranan veriliş dedikdə, müəyyən bir şəxsin təşəbbüsü əsasında hazırlanır və həmin verilişdən istifadə hüququ sonradan yayım təşkilatına verilir.

Yayım təşkilatı verilişi barəsində bir sıra **əmlak hüquqları** əldə edir. Əmlak hüquqları yayım təşkilatının verilişdən istənilən formada istifadəyə müstəsna hüquqa malik olmasını ifadə edir. **Verilişdən istifadəyə müstəsna hüquq** isə yayım təşkilatının qanunda göstərilən bir sıra hərəkətləri həyata keçirmək imkanı və ya həyata keçirilməsinə icazə vermək imkanı deməkdir.

Veriliş yazmaq hüququ göstərilən imkanlardan biri olub, yayım təşkilatının əmlak hüquqları sırasına daxildir. **Veriliş yazmaq** dedikdə, verilişin ibarət olduğu səs və (və ya) təsvirlərin texniki vasitələrin köməyi ilə hər hansı maddi formada əks olunması başa düşülür. Məsələn, efirlə və kəbellə bildiriş üçün hazırlanan verilişi qabaqcadan yazmaq və ya hadisə yerindən birbaşa yayım-

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с.

lanan veriliş yazmaq göstərdiyimiz hərəkəti (veriliş yazmağı) ifadə edir.

Başqa yayım təşkilatı verilişin yazılmasından sonradan efirə və ya kabelle bildiriş üçün istifadə edə bilər. Belə halda o, verilişə hüququ olan **yayım təşkilatının razılığını (icazəsini) almalıdır**. Əgər almazsa, göstərilən hərəkət əlaqəli hüququn pozulması sayılacaqdır.

Surətçixarma hüququ yayım təşkilatının malik olduğu digər imkandır. Söhbət veriliş yazısının (yazılmasının) surətinin çıxarılması imkanından gedir. Bu hüquq onun əmlak mənafeyi ilə daha sıx bağlıdır. **Veriliş yazısının (yazılmasının) surətini çıxarmaq** dedikdə, onun bir və ya daha çox nüsxəsinin hər hansı maddi formada hazırlanması başa düşülür. Sonradan həmin nüsxələr satmaqla, kirayəyə verməklə və digər vasitələrlə mülki (əmlak) döviyyəyə buraxıla bilər.

Yayım təşkilatının surətçixarma hüququ iki hala tətbiq edilmir: veriliş yazısının (yazılmasının) yayım təşkilatının razılığı ilə həyata keçirildiyi hala (yayım təşkilatı öz verilişinin yazılmasına başqasına icazə verərsə, onda o, verilişin yazılmasının surətinin çıxarılmasına nəzarət etməkdən məhrum olur); verilişin yazıldığı məqsəd üçün surətinin çıxarılması halına (məsələn, yayım təşkilatı elmi məqsəd üçün öz verilişinin yazılmasına başqasına icazə verir. Həmin şəxs ondan icazə almadan elmi məqsəd üçün veriliş yazılmasının surətini çıxara bilər).

Öz verilişinin eyni vaxtda kütləvi bildiriş üçün başqa yayım təşkilatı vasitəsi ilə efir və ya kabelle bildiriş hüququ yayım təşkilatının malik olduğu başqa bir hüquqdur. Məsələn, yayım təşkilatı idman yarışını keçirildiyi yerdən (stadiondan) veriliş hazırlayır. Həmin veriliş eyni vaxtda başqa yayım təşkilatının vasitəsilə kütləvi bildiriş üçün istifadə edilir.

Yayım təşkilatının göstərilən hüququ **retranslyasiya hüququ** da adlanır. **Retranslyasiya** (latınca «translatio» – veriliş) dedikdə, yayım təşkilatının verilişinin başqa yayım təşkilatı tərəfindən eyni vaxtda efirə (kabelle) verilməsi başa düşülür¹. Məsələn, konsert zalından, teatrdan və digər «canlı» hadisə yerindən yayım təşkilatının hazırladığı veriliş eyni zamanda başqa yayım təşkilatı tərəfindən efirə (kabelle) verilir (yayımlanır). Retranslyasiya əvvəllər hazırlanmış və yazılmış, amma birinci dəfə açıqlanan verilişlər barəsində də mümkündür.

Kütləvi bildiriş üçün öz verilişini kabel televiziya ilə göstərmək və ya efirə vermək yayım təşkilatının malik olduğu hüquqlar sırasına daxildir. Söhbət bir tərəfdən efir yayımı təşkilatının öz verilişini kabel televiziya ilə göstərmək hüququndan (**efir yayımı təşkilatının hüququndan**), digər tərəfdən, kabel yayımı təşkilatının öz verilişini efirə vermək hüququndan (**kabel yayımı təşkilatının hüququndan**) gedir. Bu hüquqların həyata keçirilməsi nəticəsində yayım təşkilatlarının verilişlərinin dinləyici və tamaşaçı auditoriyası genişlənir.

Öz verilişinin giriş pullu olan yerlərdə kütləvi bildiriş hüququ yayım təşkilatının malik olduğu hüquqlar sırasına daxildir. **Giriş pullu olan yerlər** dedikdə, konsert zalı, videosalonlar, kinoteatrlar, klublar və digər yerlər başa düşülür. Göstərilən hüquq restoran, kafe, mehmanxana, istirahət evləri və

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

digər yerlərdə həyata keçirilmir.

Yayım təşkilatı həm də qonorar almaq hüququna malikdir. **Qonorar almaq hüququ** dedikdə, verilişdən hər hansı istifadəyə görə yayım təşkilatının haqq almaq imkanı başa düşülür.

Əlaqəli hüquq obyektlərindən sərbəst istifadə halları

Əlaqəli hüquq subinstitütunun əsas prinsiplərindən biri subyektlərin (ifaçıların, fonogram istehsalçılarının və yayım təşkilatlarının) **şəxsi mənafeyi ilə cəmiyyətin mənafeyini (ictimai mənafeyi) uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir**. Əlaqəli hüquq subyektlərinin şəxsi mənafeyi on-

lara müstəsna əmlak hüquqları verməklə təmin edilir. Cəmiyyətin mənafeyi (elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafı) isə bu hüquqların **müəyyən hallarda məhdudlaşdırılması ilə** təmin olunur. Belə məhdudlaşdırma zamanı subyektlər əlaqəli hüquq obyektlərindən istifadəyə nəzarət etmək hüququndan məhrum olurlar. Subyektlərin əmlak hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını şərtləndirən məqamlara **əlaqəli hüquq obyektlərindən sərbəst istifadə halları** deyilir.

Göstərilən halları dünyanın demək olar ki, əlaqəli hüquqları qoruyan bütün ölkələrinin qanunvericiliyi də tanıyır. Onlar əlaqəli hüquqlar barədə əsas beynəlxalq sazişlərə də məlumdur¹. Sərbəst istifadə halları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 36-cı maddəsi məhz həmin halların tənzimlənməsinə həsr edilmişdir². Göstərilən hallar təxmini yox, dəqiq və qəti hallardır. Onları genişləndirici təfsir etmək olmaz.

Əlaqəli hüquq obyektlərindən sərbəst istifadə dedikdə, həmin obyektlərdən ifaçının, fonogram istehsalçısının və yayım təşkilatının razılığı olmadan və ona haqq verilmədən istifadə olunması başa düşülür.

Sərbəst istifadə hallarından biri əlaqəli hüquq obyektlərindən **elmi, tədqiqat, polemika, tənqid və informasiya məqsədi ilə sitat gətirilməsindən** ibarətdir. Sitat məqsədə lazım olan həcmdə qısa parçalar formasında gətirilməlidir.

Əlaqəli hüquq obyektlərindən **qısa parçaların cari hadisələr haqqında icmala daxil edilməsi** sərbəst istifadə hallarından biridir. Məqsəd baş verən hadisələr barədə ictimaiyyətə informasiya verməkdən ibarətdir.

Qanunun elmi, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri barəsində müəyyənləşdirdiyi sərbəst istifadə halları əlaqəli hüquq obyektlərindən istifadə hallarına da aiddir.

Qanunda nəzərdə tutulan digər hallarda da əlaqəli hüquq obyektlərindən sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər.

Əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddəti

Əlaqəli hüquqlar (ifaçının, fonogram istehsalçısının və yayım təşkilatının hüquqları) **müddətlə məhdudlaşan hüquqlardır**. Bu o deməkdir ki, onlar yalnız müəyyən müddət ərzində qüvvədə olur.

Əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddəti odur ki, həmin müddət ərzində onlar hüquqi mühafizə ilə təmin olunur, yəni qanunla qorunur. Həmin müddət ötüb keçdikdə isə əlaqəli hüquqlar qanunla

¹ Вак: ст. 15 Международной конвенции об охране прав исполнителей, создателей фонограммы и организации эфирного вещания.

² «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 36-cı maddəsi.

qorunmur, hüquqi mühafizədən istifadə etmir. Deməli, **əlaqəli hüquqların qorunması (mühafizə edilməsi) müddətsiz yox, müddətli xarakterə malikdir**. Bu cəhət əqli mülkiyyət hüquqlarının bütün hamısı üçün ümumi xüsusiyyətidir. Belə xüsusiyyət isə əqli mülkiyyət hüququnun sahibi olan şəxsin xüsusi (şəxsi) mənafeyini cəmiyyətin ümumi mənafeyi (ictimai mənafe) ilə uyğunlaşdırmaq zərurəti ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, əqli mülkiyyət hüquqlarının qüvvədə olma müddəti qurtardıqda həmin hüquqların obyektləri (əsərlər və s.) ictimai varidata keçir, yəni cəmiyyətin («hamının və hər kəsin») malı olur.

Əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddəti qanunla müəyyən edilir. Buna görə də ona **qanuni müddət və ya normativ müddət** deyilir. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar barədə qanunun ayrıca maddəsi əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddəti ilə bağlı olan münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, **yalnız əmlak (iqtisadi) xarakterli əlaqəli hüquqlar qanunda nəzərdə tutulan müddət ərzində qorunur**. Şəxsi (qeyri-əmlak) xarakterli əlaqəli hüquqlara gəldikdə isə onların qorunması müddətlə məhdudlaşdırılmır. Belə hüquqlar müddətsiz qorunur.

İfaçıların əmlak (iqtisadi) hüquqlarının qüvvədə olma müddəti **50 ildən** ibarətdir. Onların şəxsi qeyri-əmlak hüquqları isə müddətsiz qorunur.

Fonoqram istehsalçısının da əmlak (iqtisadi) hüquqları **50 il müddətinə** qüvvədə olur. Analoji müddət yayım təşkilatının əmlak hüquqlarının qüvvədə olması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qanun təkcə əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddətini müəyyən etmir, həm də onun **hesablanması haqqında qayda** nəzərdə tutur. Bu qaydaya görə əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddətləri həmin **müddətlərin əvvəli üçün əsas olan hüquqi faktın baş verdiyi ildən sonra gələn ilin (sonrakı ilin) yanvar ayının 1-dən** başlayır (hesablanır). Müddətlərin əvvəli üçün əsas olan hüquqi faktın baş verdiyi il dedikdə, başa düşülür:

- ifanın ilk dəfə ifa olunduğu il;
- fonogramın ilk dəfə dərc edildiyi (buraxıldığı) il;
- fonogramın ilk dəfə yazıldığı il;
- verilmiş ilk dəfə efir (kabel televiziya) vasitəsilə həyata keçirildiyi il.

İfaçıların əmlak hüquqlarının qüvvədə olduğu 50 illik müddət **ifanın ilk dəfə ifa olunduğu ildən** sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanır. Məsələn, ifa ilk dəfə olaraq 2000-ci ilin may ayının 13-də ifa olunur. 50 illik müddət 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən hesablanır. Həmin müddət 2051-ci ilin yanvarın 2-nə kimi davam edəcəkdir.

Fonoqram istehsalçılarının əmlak hüquqları **fonoqramın ilk dəfə dərc edildiyi ildən** sonra gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 50 il müddətinə qüvvədə olur. Məsələn, elə hesab edək ki, fonogram ilk dəfə 2003-cü ilin avqust ayının 10-da dərc edilmişdir. Fonoqram istehsalçısının əmlak hüquqları 2004-cü ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 50 il müddətinə, yəni 2054-cü ilin yanvar ayının 2-nə kimi qüvvədə olacaqdır, yəni qorunacaqdır.

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 39-cu maddəsi.

Ola bilər ki, 50 il müddəti ərzində fonogram dərc edilməsin. Belə halda fonogram istehsalçısının hüquqları **fonogramın ilk dəfə yazıldığı ildən sonra** gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla 50 il müddətinə qüvvədə olur.

Efir yayımı (kabel televiziyası) təşkilatının hüquqlarının qüvvədə olduğu 50 illik müddət həmin təşkilatın verilişi **birinci dəfə efir (kabel televiziyası) vasitəsilə həyata keçirdiyi ildən sonra** gələn ilin yanvar ayının 1-dən hesablanır. Məsələn, eia hesab edək ki, efir yayımı təşkilatının verilişi birinci dəfə 2002-ci ilin mart ayının 10-dan efir vasitəsilə göstərilir. Müddət 2003-cü ilin yanvar ayının 1-dən hesablanır və 2053-cü ilin yanvar ayının 2-nə kimi qüvvədə qalır.

Əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddəti (50 il müddəti) ərzində ifaçı, fonogram istehsalçısı ölə, yayım təşkilatı (hüquqi şəxs) isə yenidən təşkil oluna bilər. Belə halda onların əmlak hüquqları vərəsələrə, təşkilata (hüquqi şəxsə) münasibətdə hüquq varislərinə **50 illik müddətlərin qalan hissələri həddində** (həmin müddətlərin əlaqəli hüquq subyektlərinin ölümünədək və ya yenidən təşkil olunmasınadək tamam olmamış hissəsi qədər) keçir. Məsələn, tutalım ki, ifaçı ilk dəfə ifanı 2002-ci ilin fevral ayının 15-də edir. 50 illik müddət 2003-cü ilin yanvar ayının 1-dən hesablanmaqla, 2053-cü ilin yanvar ayının 2-nə kimi qüvvədə olmalıdır. 2013-cü il yanvar ayının 1-də ifaçı olur. Onun əmlak hüquqları 50 illik müddətin qalan hissəsi (2053-2013=40 il) həddində vərəsələrinə keçir. Deməli, vərəsələr 40 il müddətində ifaçının ifa barəsində əmlak hüquqlarından istifadə edəcəklər.

Beynəlxalq sazişlərdə də əlaqəli hüquqlar müddətli hüquqlar kimi nəzərdə tutulur. Buna görə də onların qorunması müddətli xarakterə malikdir. Roma konvensiyasına görə əlaqəli hüquqların qorunma müddəti ən azı 20 il müəyyən edilir¹. 1971-ci il konvensiyası da analoji minimum müddət nəzərdə tutur². TRIPS sazişi ifa və fonogramların qorunma müddətini 50 ilə kimi artırır (amma efir yayımı təşkilatı verilişləri üçün 20 illik müddət nəzərdə tutulur). ÜƏMT-nin müqaviləsi də 50 illik qorunma müddəti müəyyən edir³.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Гаврилов Э.П. Комментарий к закону об авторском праве и смежных правах. М., 1996;

Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999 (гл. 7);

Сергеев А.П., Мэргс П.Б. Интеллектуальная собственность. М., 2000 (с. 302-327);

Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. СПб., 2001 (гл. 1,2);

Белов В.В., Виталиев Г.В., Денисов Г.М. Интеллектуальная собственность. М., 2006 (гл. 8, параграф 3, 5);

¹ Вах: ст. 14 Международной конвенции об охране интересов артистов-исполнителей, производителей фонограммы и вещательных организаций.

² Вах: ст. 4 Конвенции об охране интересов производителей фонограмм от незаконного воспроизводства их фонограмм.

³ Вах: ст. 17 Договора ВОИС по исполнителям и фонограммам.

- Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. **А.П.Сергеева**,
Ю.К.Толстого. М., 1998
(гл. 53, параграф 5);
- Гражданское право. Учебник Том 1 / Под ред. **Е.А. Суханова**. М., 1998
(гл. 23, параграф 6);
- Гуев А.Н.** Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003 (гл.9);
- Allahverdiyev S.S.** Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı. 2006 (fəsil
3).

VI FƏSİL

PATENT HÜQUQU

§ 1. Patent hüququnun anlayışı, predmeti, mənbələri və funksiyaları

Patent hüququnun anlayışı və predmeti

Mülki hüququn, daha dəqiq söyləsək, onun yarım sahələrinə biri olan əqli mülkiyyət hüququnun əsas institutlarından biri patent hüququ hesab edilir¹. Əgər əqli mülkiyyət hüququnun vacib institutlarından biri sayılan müəlliflik hüququ ədəbi və bədii mülkiyyət hüquqlarını qoruyursa, patent hüququ sənaye mülkiyyəti hüquqlarını mühafizə edir. Sənaye mülkiyyəti hüquqları əqli mülkiyyət hüququnun növlərindən biri olub, həm geniş mənada, həm də məhdud mənada işlədilir.

Geniş mənada sənaye mülkiyyəti hüquqları dedikdə, beynəlxalq sənədlərdə göstəriləni kimi², ixtira, faydalı model, sənaye nümunəsi, əmtəə nişanı, xidmət nişanı, firma adı, coğrafi göstərici və bəzi digər obyektlər barəsində yaranan hüquqlar başa düşülür.

Məhdud mənada sənaye mülkiyyəti hüquqları dedikdə isə yalnız ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi kimi obyektlər barəsində yaranan hüquqlar başa düşülür. Həmin obyektlərə **məhdud mənada sənaye mülkiyyəti obyektləri** deyilir. Məhz bu obyektlər barəsində yaranan hüquqlar (məhdud mənada sənaye mülkiyyəti hüquqları) patent hüququ institutu ilə qorunur və mühafizə edilir.

Məhdud mənada sənaye mülkiyyəti obyektlərinin (ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinin) yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Əqli mülkiyyət hüququnun bu münasibətləri tənzimləyən institutu **patent hüququ** (və ya məhdud mənada sənaye mülkiyyəti hüququ) adlanır. Məhz həmin münasibətlər **patent hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini** təşkil edir.

Patent hüququ iki mənada işlədilir: obyektiv mənada; subyektiv mənada.

Obyektiv mənada patent hüququ dedikdə, məhdud mənada sənaye mülkiyyəti obyektlərinin yaradılması, hüquq mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu mənada patent hüququ mülki hüququn (əqli mülkiyyət hüququnun) əsas institutlarından biri kimi çıxış edir.

Subyektiv mənada patent hüququ dedikdə, məhdud mənada sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtiranı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini) yaranan

¹ Latınca «patens», «patentis» – şahadətnamə, fərman.

² Вах: пункт 2 ст. 1 Парижской конвенции по охране промышленной собственности // Боденхаузен Г. Парижская конвенция по охране промышленной собственности. Комментарий. М., 1977; Богусловский М.М. Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 320.

şəxsin həmin obyekt barəsində əldə etdiyi hüquqlar başa düşülür. Söhbət həm şəxsi (qeyri-əmlak), həm də əmlak xarakterli hüquqlardan gedir. Onlar subyektiv mülki hüququn (subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun) növü sayılır. Həmin hüquqlara **subyektiv patent hüquqları** və ya **məhdud mənada sənaye mülkiyyəti hüquqları** deyilir.

Patent hüququ institutu Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ üçün yeni haldır. Belə ki, sovet dövrünün mülki hüququna patent hüququ məlum deyildi. İxtira və sənaye nümunəsi kimi obyektlər əsasən müəlliflik şəhadətnaməsi (şəhadətnamə) ilə qorunurdu. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında patent haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanun özündə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin (ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinin) yaradılması, qorunması və istifadəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir. Həmin normaların digər normalarla məcmusu patent hüququ institutunu yaratdı. Bununla Azərbaycan Respublikasında patent hüququ əsas institutlarından biri kimi tanınmağa başladı.

Subyektiv patent hüququnun (subyektiv sənaye mülkiyyəti hüququnun) xüsusiyyətləri

Subyektiv patent hüquqları bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. **Birinci xüsusiyyət** ondan ibarətdir ki, onlar sənaye mülkiyyəti obyektlərinin (ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinin) yaradılması faktının özü nəticəsində yox, həmin obyektlərin **rəsmi prosedurası (qeydiyyatı) və səlahiyyətli**

dövlət orqanından qoruyucu (mühafizəedici) sənəd (patent) alınması sayəsində əmələ gəlir¹. Başqa sözlə desək, sənaye mülkiyyəti obyektləri səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən rəsmi surətdə (rəsmən) tanınmalıdır. Məhz bu andan həmin obyektlər barəsində subyektiv patent hüquqları (sənaye mülkiyyəti hüquqları) əmələ gəlir.

İkinci xüsusiyyətə görə, subyektiv patent hüquqları **müddətli hüquqlardır**. Başqa sözlə desək, subyektiv patent hüquqları yalnız qanunda göstərilən müddət ərzində qüvvədə olur. Bu isə o deməkdir ki, subyektiv patent hüquqlarının qanunla (patent hüquq normaları ilə) qorunması (mühafizə edilməsi) müddətsiz yox, müddətlidir. Həmin müddət ötdükdə (keçdikdə) onlar qanunla (patent hüquq normaları ilə) qorunmur.

Üçüncü xüsusiyyətə görə, subyektiv patent hüquqları **eksterritorial yox, ərazi xarakterli hüquqlardır**. Bu, o deməkdir ki, müəyyən bir dövlətin ərazisində tanınan patent hüquqları başqa dövlətin ərazisində hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Başqa sözlə desək, müəyyən dövlətin ərazisində qanunda nəzərdə tutulan qaydada hüquqi mühafizə ilə təmin edilən patent hüquqları başqa dövlətin ərazisində qorunmur. Başqa dövlətin ərazisində hüquqi mühafizədən istifadə etməsi üçün vacibdir ki, dövlətlər arasında beynəlxalq saziş bağlansın.

Dördüncü xüsusiyyətə görə, subyektiv patent hüquqları **mütləq hüquqlardır**. Ona görə ki, onlar mütləq xarakterli patent hüquq münasibətlərinin məzmununu təşkil edən elementdir. Həmin hüquq münasibətləri sənaye mül-

¹ Səlahiyyətli dövlət orqanı dedikdə, Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyinin patent idarəsi başa düşülür.

kiyyəti obyektlərinin rəsmi prosedurasından (qeydiyyatından) sonra yaranır. Onların bir tərəfində **səlahiyyətli şəxs** çıxış edir ki, ona patent **sahibi** deyilir. Subyektiv patent hüquqları məhz ona məxsusdur. Patent sahibinin malik olduğu belə hüquqlar isə mütləq hüquqlardır.

Patent hüquq münasibətinin digər tərəfində isə **sayı məlum olmayan qeyri-müəyyən borclu şəxslər** iştirak edirlər. Onlar patent sahibinin malik olduğu hüquqları (subyektiv patent hüquqlarını) pozmaqdan **çəkinmək** kimi **passiv vəzifə** daşıyırlar. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, mütləq xarakterli subyektiv patent hüququ yalnız patent hüquq münasibəti çərçivəsində yaranabilir. Mütləq hüquq münasibəti kimi yaranan patent hüquq münasibəti isə iki halda nisbi (öhdəlik) xarakterli patent hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər: subyektiv patent hüququ pozulduğu halda; sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququ müqavilə (bu müqavilə patent sahibi ilə istifadəçi arasında bağlanılır) əsasında başqa şəxsə (istifadəçiyə) verildiyi halda.

Dördüncüsü, subyektiv patent hüququ **müstəsna hüquqlar** növünə aiddir. Buna görə də sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququ müstəsna olaraq, yəni yalnız və yalnız patent sahibinə məxsusdur. Başqa şəxslər həmin obyektlərdən ancaq patent sahibinin razılığı (icazəsi) ilə istifadə edə bilərlər.

Patent hüququnun funksiyaları

Mülki hüququn əsas institutlarından biri kimi patent hüququnun mahiyyəti onun funksiyalarında təzahür edir. O, əsasən **dörd funksiya** yerinə yetirir.

Sənaye mülkiyyətini qorumaq (mühafizə etmək) patent hüququnun əsas funksiyalarından birincisidir. Qanun müəyyən edir ki, sənaye mülkiyyəti obyektləri hüquqi mühafizə ilə təmin edilir, dövlət tərəfindən qorunur¹.

Patent hüququ sənaye mülkiyyəti obyektlərini yarandığı andan yox, onlar rəsmi proseduradan (qeydiyyatdan) keçdiyi – rəsmi surətdə tanındığı və səlahiyyətli dövlət orqanından patent alındığı andan hüquqi mühafizə ilə təmin edir.

Patent dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektinə müəllifliyi və ilkinliyi təsdiq edən, həmin obyektlərdən istifadə etmək üçün öz sahibinə (patent sahibinə) müstəsna hüquq verən və onları hüquqi mühafizə ilə təmin edən qoruyucu sənəd başa düşülür.

Nə üçün patent hüququ sənaye mülkiyyəti obyektlərini onlar rəsmi proseduradan (qeydiyyatdan) keçdiyi və patent alındığı andan qoruyur? Bunu nə ilə izah etmək olar?

Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlər özlərinin təkrarolunmazlığı ilə xarakterizə edilir. Hər bir əsər öz yaradıcısının fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu baxımdan yaradıcılıq əsərləri təkrarolunmazdır. Dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov olmasaydı, şübhəsiz, ölməz «Koroğlu» operası da yaranmazdı. Əksinə, sənaye mülkiyyəti obyektləri (ixtira, faydalı model və sənayenin nümunələri) **prinsip etibarilə təkrar olunan obyektlərdir**. Belə ki, onların sosial qiyməti özlərinin məzmunundadır. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin məzmunu isə praktiki problemin həll edilməsindən – praktiki qayda, metod, üsul və s. işlənilməsindən ibarətdir ki, onlar hər hansı fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini əks etdirmir.

¹ «Patent haqqında» qanunun 3-cü maddəsi.

yətindən məhrumdur. Buna görə də məsələ, demək olmaz ki, əgər məşhur ixtiraçı A.S.Popov radionu ixtira etməsəydi, bəşəriyyət radiosuz qalacaqdı. Gec-tez radio hər hansı başqa şəxs tərəfindən yaranacaqdı. Məhz bu səbəbdən sənaye mülkiyyəti obyektləri bir-birindən asılı olmadan ayrı-ayrı, müxtəlif şəxslər tərəfindən yaradıla bilər. Buna görə də qorumaq üçün onların səlahiyyətli dövlət orqanında hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsi (rəsmi prosedura, yəni qeydiyyat və patent alınması) tələb edilir. Bu, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin patent hüququ ilə qorunmağın labüd (məcburi) şərtidir. Deməli, **obyektiv cəhətdən təkrar olunmaq xüsusiyyəti** sənaye mülkiyyəti obyektlərinin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsinə (dövlət tərəfindən rəsmi surətdə tanınmasına) əsas olan **birinci səbəbdir**.

İkinci səbəb isə ondan ibarətdir ki, patent hüququ yalnız yenilik **əlamətinə malik olan sənaye mülkiyyəti obyektini qoruyur**. Yenilik əlamətindən məhrum olan sənaye mülkiyyəti obyektini hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir. Həmin əlamətin mövcudluğu isə rəsmiləşdirmə – rəsmi prosedura (qeydiyyat) vasitəsi ilə müəyyən edilir və yoxlanılır.

Üçüncü səbəb ondan ibarətdir ki, **sənaye mülkiyyəti obyektlərinin sosial qiyməti (mahiyəti) onların məzmunundadır**. Onların məzmunu (mahiyəti) isə rəsmiləşdirmə (rəsmi prosedura) vasitəsilə açıqlana və müəyyən edilə bilər.

Dördüncü səbəb sənaye mülkiyyəti obyektlərinin ilkinliyi məsələsidir. Bu məsələnin patent hüququnda vacib əhəmiyyəti vardır. **İlkinlik məsələsinin** mahiyəti ondan ibarətdir ki, patent almaq üçün birinci olaraq səlahiyyətli dövlət orqanına düzgün tərtib olunmuş iddia sənədi verən iddiaçı şəxsin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini müvafiq dövlət reyestrində qeydə alınır, qorunur və həmin şəxsə patent verilir. Həmin məsələ isə patent almaq üçün verilən iddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına daxil olduğu tarixdən müəyyənləşdirilir¹.

Elə subyektiv patent hüquqları (məsələn, ixtiraçının ixtiraya müəlliflik hüququ, yəni ixtiranın müəllifi kimi tanınmaq hüququ) vardır ki, patent hüququ onları rəsmi proseduraya (qeydiyyat) kimi qoruyur. Başqa sözlə desək, sənaye mülkiyyəti obyektləri qeydiyata alınana (hüquqi rəsmiləşdirməyə) kimi onlar hüquqi mühafizədən istifadə edir. Amma prinsip etibarı ilə sənaye mülkiyyəti obyektləri təkrar olunduğuna görə həmin obyektlərə müəlliflik hüququ lazımı qaydada rəsmiləşdirilməlidir.

Patent hüququnun **ikinci funksiyası** sənaye mülkiyyəti obyektlərindən (ixtiralardan, faydalı modellərdən və sənaye nümunələrindən) **istifadə rejimini müəyyən etməkdən ibarətdir**. Patent hüququ sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə məsələsində **müstəsna hüquq kimi rejimdən çıxış** edir. Həmin rejimin mahiyəti ondan ibarətdir ki, sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almış şəxs (ona patent sahibi deyilir) həmin obyektədən istifadə etməkdə müstəsna hüquqa malikdir.

Üçüncüsü, patent hüququ patent sahibini **subyektiv sənaye mülkiyyəti**

¹ «Patent haqqında» qanununun 28-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² Bəzi müəlliflər dəqiq olmayan belə bir fikir söyləyirlər ki, həmin hüquqlar guya müəlliflik hüququ ilə qorunur (Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А. Изобретательское право. М., 1960, с. 157).

hüquqları (patent hüquqları) ilə təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Onlar həm şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq (məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ və s.), həm də əmlak (iqtisadi) xarakterli hüquq (sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ) növündə ola bilər.

Subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqlarını (subyektiv patent hüquqlarını) müdafiə etmək patent hüququnun yerinə yetirdiyi **dördüncü funksiyadır**. Yalnız subyektiv patent hüquqları pozulduğu hallarda onlar mülki-hüquqi üsulların (mülki-hüquqi sanksiyaların) vasitəsi ilə müdafiə olunur və patent hüququnun göstərilən funksiyası, necə deyirlər, «işə düşür». Həmin pozuntu halları isə patent haqqında qanunda göstərilmişdir (qanunun 5-ci fəslə).

Patent hüququnun prinsipləri

Patent hüququnun sosial mahiyyəti patent hüququnun funksiyalarından başqa, həm də onun prinsiplərində təzahür edir. Hətta patent hüququnun əsas funksiyaları, habelə təyinatı onun prinsiplərinin vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Patent hüququnun prinsiplərini bilmək vacib məsələdir. Belə ki, onlar patent hüququnun məna, mahiyyət və məzmununu daha dərinləndirən başa düşməyə kömək edir. Digər tərəfdən, patent hüququnun prinsipləri mübahisəli hüquqi məsələnin hüquq analogiyası əsasında həll edilməsinə imkan verir, habelə patent hüquq normalarının praktikada düzgün tətbiq olunmasına yardım göstərir.

Patent hüququnun prinsipləri dedikdə, onun mahiyyətini və məzmununu müəyyən edən əsas başlanğıclar başa düşülür.

Patent hüququnun bir neçə prinsipini fərqləndirmək olar. Onların bəziləri patent haqqında qanunun konkret normalarında formulə edilir, digərləri isə patent hüququnun öz mahiyyətindən irəli gəlir.

Patentləşdirmə (patentlə qoruma) prinsipi patent hüququnun demək olar ki, əsas və fundamental prinsipidir. Bu prinsipə görə, yalnız səlahiyyətli dövlət orqanı iddiaçı şəxsə patent adlı qoruyucu sənəd verdiyi halda müvafiq nailiyyət (maddə, qurğu, üsul, ideya və s.) sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi) kimi tanıyır, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir və patent hüquq normalarının qoruma predmeti olur. Ancaq patent verildiyi halda iddiaçı şəxsin subyektiv patent hüquqları (subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları) yaranır. Sənaye mülkiyyəti obyektləri yalnız patentin köməyi ilə qoruna, hüquqi mühafizədən istifadə edə bilər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində sənaye mülkiyyəti obyektinin ancaq patent formasında qorunması nəzərdə tutulur. **Patentin köməyi ilə qorumaq (hüquqi mühafizədən istifadə etmək)** onu ifadə edir ki, sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə etmək istəyən hər hansı şəxs patent alan şəxsdən (patent sahibindən) buna icazə almalıdır. Sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün isə şəxs səlahiyyətli dövlət orqanına iddia sənədi verməlidir. İddia sənədinin verilməsi, qeydə alınması, yoxlanılması və ekspertizası qaydaları, habelə patentin verilməsi və digər məsələlər patent haqqında qanulla müəyyən edilir. **Özü də patent yalnız verildiyi dövlətin ərazisində qüvvədə olur.** Başqa dövlətin ərazisində onun hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Bu isə onu göstərir ki, patent **eksterritorial qüvvəsi olmayan, ərazi xarakterli və məkanla məhdudlaşan sənaye**

nəddir.

Patentə layiq olmağın (patent qabiliyyətinin) rəsmi tanınmasını patent hüququnun ikinci prinsipi hesab etmək olar¹. Bu prinsipə görə, hər hansı nailiyyət (təklif edilən yenilik) yalnız o halda sənaye mülkiyyəti obyektidir (ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi) sayılır ki, onun patentə layiq olması (patent qabiliyyəti) rəsmi surətdə tanınmışdır. Rəsmi tanınma aktını səlahiyyətli dövlət orqanı həyata keçirir. Bu orqan ancaq patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərinə cavab verdikdə müvafiq nailiyyəti (təklif olunan yeniliyi) ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi kimi tanıyır.

Patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə tələblər başa düşülür ki, həmin tələblər əsasında müvafiq nailiyyət (təklif olunan yenilik) sənaye mülkiyyəti obyektidir (ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi) kimi tanınır. Məsələn, **yneni olmaq kimi tələb (yenilik əlaməti)** ixtiranın patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərindən biridir və s.

Əgər səlahiyyətli dövlət orqanı müəyyən etsə ki, müvafiq nailiyyət (təklif olunan yenilik) patentə layiq olmaq şərtlərinə cavab vermir, rəsmi tanınma aktını həyata keçirmir, yəni onu ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi kimi tanımır.

Müstəsna hüquq (müstəsna liq) prinsipi patent hüququnun prinsipləri sırasına aid olan üçüncü prinsipdir. Özü də bu prinsip qanun normasında birbaşa formulə edilmişdir².

Patent hüququ sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə rejimini müəyyən edərkən müstəsna hüquq prinsipindən çıxış edir. Həmin prinsipə görə sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquq patent sahibinə məxsusdur. Patent sahibinin razılığı olmadan heç kəs patentlə qorunan və hüquqi mühafizə ilə təmin olunan sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz. Sənaye mülkiyyəti obyektindən ayrı-ayrı şəxslər yalnız patent sahibinin razılığı (icazəsi) ilə istifadə edə bilərlər. Sənaye mülkiyyəti obyektindən patent sahibinin razılığı (icazəsi) olmadan istifadə edilməsi qanunsuz istifadə və bu səbəbdən hüquq pozuntusu sayılır.

Sənaye mülkiyyəti obyektinin ilkinliyi prinsipi patent hüququnun dördüncü prinsipidir. Bu prinsipə görə, səlahiyyətli dövlət orqanına patent almaq üçün birinci olaraq düzgün tərtib olunmuş iddia sənədi verən şəxs sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtiranı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini) qeydə aldırmaqda və patent almaqda üstünlük hüququna malikdir. Patent hüququ həm də **konvensiya ilkinliyi** prinsipindən çıxış edir³. Konvensiya ilkinliyi haqqında qayda sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinə dair Paris konvensiyasının ən vacib müddəələrindən biridir⁴. Həmin qaydanın əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, Paris konvensiyasının iştirakçısı olan istənilən hər hansı dövlətdə sənaye mülkiyyətinin qeydiyyatı barədə ərizə vermiş şəxs konvensiya iştirakçısı olan istə-

¹ Xarici ölkələrin bəzində bu prinsip qeydiyyat prinsipi kimi tanınır (Луцк Л.А. Курс международного частного права. В трех томах. М., 2003, с. 676).

² «Patent haqqında» qanunun 14-cü maddəsi.

³ «Patent haqqında» qanunun 28-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁴ Вах: ст. 4. Парижской конвенции по охране промышленной собственности.

nilen digər dövlətdə müəyyən müddət ərzində həmin obyektin qeydə alınmasında üstünlük hüququna malikdir¹.

İctimai (ümumi) mənafeyi nəzərə almaq prinsipi patent hüququnun beşinci prinsipidir. Bu prinsipə görə patent sahibinin xüsusi (şəxsi) mənafeyi ilə cəmiyyətin ümumi mənafeyi uyğunlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, patent hüququ ilk növbədə, patent sahibinin xüsusi (şəxsi) mənafeyi prinsipindən çıxış edir. Belə ki, sənaye mülkiyyətini patentlə qorumaq (patentləşdirmə) onun yerinə yetirdiyi əsas funksiya, başlıca prinsip sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, sənaye mülkiyyətini patentlə qorumaq isə o deməkdir ki, sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etmək niyyətində olan şəxs patent sahibindən icazə (razılıq) almalıdır. Bununla patent hüququ patent sahibinin xüsusi (şəxsi) mənafeyini təmin edir.

Digər tərəfdən, patent sisteminin əsas məqsədi ictimai mənafe (cəmiyyətin mənafeyi) üçün sənaye texnologiyası sahəsində proqresi təmin etməkdən², cəmiyyətin iqtisadi-mədəni inkişafına təsir göstərməkdən ibarətdir. İctimai mənafe ilə patent sahibinin xüsusi (şəxsi) mənafeyini uyğunlaşdırmaq üçün patent hüququ cəmiyyətin mənafeyini nəzərə almaq prinsipindən çıxış edir.

Göstərilən prinsipin **üç əsas təzahür forması** vardır³. Birinci **təzahür forması** ondan ibarətdir ki, **patent müddətli sənəddir**. Bu isə o deməkdir ki, patentlə subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqlarının (patent hüquqlarının) qorunması və hüquqi mühafizə ilə təmin olunması müddətli xarakterə malikdir, yəni sənaye mülkiyyəti obyektləri patentlə müəyyən müddət ərzində⁴ qorunur. Həmin müddət ötdükdə (keçdikdə) sənaye mülkiyyəti obyektini qorunmur, patent qüvvədən düşür və həmin obyekt cəmiyyətin ümumi istifadəsinə verilir.

Göstərilən prinsipin **ikinci təzahür forması** ondan ibarətdir ki, qanun milli təhlükəsizlik maraqlarını təmin etmək məqsədilə patent sahibinin razılığı olmadan sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə yol verir. Bundan əlavə, qanun tərkibində patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektini olan vasitələrdən **sərbəst istifadə halları** nəzərdə tutur⁵.

Bərəsində danışdığımız prinsipin **üçüncü təzahür forması** ondan ibarətdir ki, sənaye mülkiyyəti obyektləri **sənayedə tətbiq edilmək xüsusiyyətinə** malik olmalıdır. Bu, sənaye mülkiyyəti obyektinin patentə layiq olmaq şərtlərindən biridir. Bunun isə əlbəttə, ictimai (ümumi) mənafe baxımından sənaye texnologiyası sahəsində inkişaf üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqlarının (patent hüquqlarının) özgəninkiləşdirilməsi prinsipi patent hüququnun altıncı prinsipidir. Əlbəttə, patent sahibinin yalnız əmlak hüquqları (sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hü-

¹ Международное частное право. Учебник/Под ред. Г.К.Дмитревой. М., 2004, с. 332; Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 370; Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 340; Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 67.

² Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 18.

³ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с. 25-26.

⁴ «Patent haqqında» qanunun 10-cü maddəsi.

⁵ «Patent haqqında» qanunun 23-cü maddəsi.

quqları özgeninkiləşdirə bilər. Şəxsi hüquqlar (məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, yəni müəlliflik hüququ) isə özgeninkiləşdirilmir¹. Amma sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ kimi şəxsi (qeyri-əmlak) hüquq vərəsəlik üzrə keçir².

Göstərilən prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, subyektiv patent (sənaye mülkiyyəti) hüquqları müxtəlif hüquqi vasitələr əsasında başqa şəxslərə verilə bilər. Alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s. patent hüquqlarını özgeninkiləşdir-məyin hüquqi vasitələridir.

Müəllifin hüquq və mənafeyini qorumaq prinsipi patent hüququnun yeddinci prinsipidir. Bu prinsipə görə, sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtirarı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini) yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxsin (müəllifin) hüquqları hüquqi mühafizə ilə təmin edilir, qorunur. Göstərilən prinsip onda ifadə olunur ki, patent ilk növbədə, hər şeydən əvvəl, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə verilir³. Digər tərəfdən, müəlliflik hüququ (yəni şəxsin sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ) müddətsiz qorunur⁴.

Patent təmizliyi prinsipini patent hüququnun prinsipi hesab etmək olar. Bu prinsipə görə, ölkədən xaricə aparılan məmulat üçüncü şəxslərin patentini pozmamalı, patent təmizliyinə malik olmalıdır, yəni üçüncü şəxslərə məxsus patentlə mühafizə edilməməlidir.

Patent hüququnun mənbələri

Normativ hüquqi aktlar patent hüququnun daha geniş yayılmış növüdür. Normativ-hüquqi aktlar arasında «**Patent haqqında**» qanunun xüsusilə rolu və əhəmiyyəti böyükdür. 25 iyul 1997-ci ildə qəbul olunan həmin qanun **kompleks xarakterli normativ aktdir**. Ona görə ki, bu qanunla tənzimlənən patent münasibətləri həm mülki, həm inzibati, həm də prosessual münasibətlərdir. Daha doğrusu, patent münasibətləri üç növə bölünür: mülki münasibətlərə; inzibati münasibətlərə; prosessual münasibətlərə.

«Patent haqqında» qanuna daxil olan normaların bir hissəsi mülki münasibətlərin, digər hissəsi inzibati münasibətlərin, başqa bir hissəsi isə prosessual münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Amma qanunda ifadə olunan normaların çoxu mülki-hüquqi xarakterə malikdir. Şübhə yoxdur ki, **mülki hüquq normaları** patent haqqında qanunda üstünlük təşkil edir. Həmin normalar Azərbaycan Respublikası ərazisində ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan **əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir**. Buna görə də hesab edə bilərik ki, özündə həm də inzibati və prosessual hüquq normaları ifadə etməyinə baxmayaraq, patent haqqında qanun **mülki yönümlü qanundur**. Bu isə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, patent hüququnun əsas mənbəyi həmin qanundur.

Patent haqqında qanun **7 fəsil, 43 maddədən ibarətdir**. «Ümumi müddə-

¹ «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi; *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ. Bakı. 2004.

³ «Patent haqqında» qanunun 12-ci maddəsi.

⁴ «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

alar» adlanan 1-ci fəsil (1-6-cı maddələr) ümumi xarakterli məsələlərin (əsas anlayışların, patent qanunvericiliyinin və digər məsələlərin) tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Qanunun 2-ci fəslə (7-10-cü maddələr) sənaye mülkiyyəti obyektlərinin (ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinin) patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərini müəyyənləşdirir. Burada ixtira, sənaye nümunəsi və faydalı model sayılmayan obyektlərin jairəsi göstərilir.

Qanunun 3-cü fəslə (11-13-cü maddələr) patent hüququnun subyektlərinin hüquqi statusuna həsr edilmişdir. Bu fəsil özündə müəllifin (sənaye mülkiyyəti obyektlərini yaradan şəxsin), patent sahibinin və digər subyektlərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən hüquq normalarını birləşdirir.

Qanunun 4-cü fəslə (14-21-ci maddələr) sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququna həsr edilmişdir. Bu fəslə daxil normalar patent sahibini sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquqla təmin edir, patent sahibinin razılığı ilə həmin obyektədən başqa şəxslərin istifadə etməsi barədə göstəriş ifadə edir, bir sözlə sənaye, mülkiyyəti obyektlərindən istifadə rejimini müəyyənləşdirir.

Qanunun 5-ci fəslə (22-24-cü maddəsi) patent hüquqlarının (sənaye mülkiyyəti hüquqlarının) pozulması hallarını sadalayır, həmin halları patent sahibinin müstəsna hüququnun pozulması kimi tanıyır. Digər tərəfdən, göstərilən fəsil patent sahibinin müstəsna hüquqlarının pozulması sayılmayan halları, yəni sənaye mülkiyyəti obyektlərindən patent sahibinin razılığı olmadan sərbəst istifadə hallarını müəyyən edir.

Qanunun 6-cı fəslə (25-38-ci maddələr) iddia sənədinin verilməsi və patent alınması prosedurasını müəyyən edir. Bu fəslə daxil olan normalar patent almaq üçün iddia sənədinin verilməsi, sənaye mülkiyyəti obyektinin ilkinliyi, iddia sənədinin ekspertizası, iddia sənədi barəsində məlumatın dərci, iddia sənədinə etiraz, sənaye mülkiyyəti obyektinin qeydiyyatı və patentin verilməsi, patent barəsində məlumatın dərci, verilmiş patentə etiraz, patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi, habelə patentin etibarsız sayılması kimi vacib məsələləri tənzimləyir.

Qanunun 7-ci fəslə (39-43-cü maddələr) patent rüsumları və ödənişləri, mübahisələrə baxılması qaydası, sənaye mülkiyyəti obyektinin xarici dövlətlərdə patentləşdirilməsi, xarici şəxslərin patentlə bağlı hüquqları və beynəlxalq müqavilələrin daxil patent hüququna münasibətdə qüvvəsi kimi məsələlər barədə normalar nəzərdə tutur.

Patent haqqında qanun mütərəqqi xarakterə malik olmaqla Azərbaycan Respublikasında patent münasibətlərini sivil qaydada tənzimləyir. Onun müəyyən etdiyi normalar beynəlxalq patent hüququnun hamılıqla qəbul olunmuş (hamı tərəfindən tanınmış) müddəalarına, habelə inkişaf etmiş xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə uyğun gəlir. Buna görə də qanun necə deyərlər, «beynəlxalq standartlara» cavab verir.

Qanun Azərbaycan Respublikasında **patent sisteminin yaranması üçün hüquqi baza rolunu oynayır**. Patent sistemi isə elə bir vasitədir ki, onun köməyi ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində elmi-texniki inkişafa, sənaye texnologi-

yası sahəsində proqressə nail olunur.

Patent münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi** mühüm rol oynayır. Belə ki, ixtira, sənaye nümunəsi və faydalı modellərin yaranması və istifadəsi ilə bağlı yaranan əmlak münasibətlərinə və bu münasibətlərlə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə Mülki Məcəllənin xüsusən də ümumi normaları tətbiq edilə bilər və tətbiq edilməlidir. Çünki həmin münasibətlər öz təbiətinə görə **mülki xarakterli münasibətlər** olub, mülki hüququn nizamasalma (tənzimləmə) predmetinə daxildir. Buna görə də Mülki Məcəllə normaları patent münasibətlərinin tənzimlənməsində istifadə oluna bilər. Amma buna baxmayaraq, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində haqlı olaraq göstəriləndiyi kimi Mülki Məcəlləni **patent hüququnun bilavasitə mənbəyi hesab etmək olmaz**¹. Ona görə ki, Mülki Məcəllədə patent münasibətlərini tənzimləyən və sənaye mülkiyyəti obyektlərini qoruyan normalara rast gəlmirik.

Yeni Mülki Məcəllədən fərqli olaraq, köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsi ixtira (patent) hüququnun bilavasitə mənbəyi sayılırdı. Köhnə məcəllədə ixtira hüququna həsr edilmiş kifayət qədər hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdu.

Qanun qüvvəli aktlar patent hüququnun mənbəyinə aiddir. Onlar patent münasibətləri sahəsində müxtəlif məsələləri tənzimləyir. Qanun qüvvəli aktlar içərisində xüsusilə **Nazirlər Kabinetinin normativ aktları** sənaye mülkiyyəti obyektlərinin yaranması və qorunması ilə bağlı münasibətlərin nizamlanmasında böyük rol oynayır. Patent rüsumlarının və ödənişlərinin məbləği və ödənilməsi qaydası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Patent idarəsinin normativ aktları qanun qüvvəli akt kimi patent hüququnun mənbəyi sayılır. Həmin aktlar əsasən patentə dair qaydalar müəyyən edir, patent barədə qanunun tətbiqi məsələsi haqqında izahatlar verir.

Patent idarəsi sənaye mülkiyyəti sahəsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olub, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizəsi sferasında dövlət siyasətini həyata keçirir. O, sənaye mülkiyyəti obyektləri barəsində şəxslərdən iddia sənədlərini qəbul edir, həmin sənədləri ekspertizadan keçirir, sənaye mülkiyyəti obyektlərini dövlət reyestrində qeydə alır, patent verir və digər funksiyaları həyata keçirir². Əlbəttə, göstərilən məsələləri həll etmək üçün Patent idarəsi müxtəlif məzmunlu aktlar (təlimatlar, qaydalar, əsasnamələr, göstərişlər və s.) qəbul edir. Həmin aktlardan patent münasibətlərinin tənzimlənməsində istifadə olunur.

Qanun qüvvəli aktlar patent haqqında qanunda ifadə olunan göstərişləri konkretləşdirir, həmin qanunun icrasını təmin edir və onu inkişaf etdirir. Onlar digər tərəfdən, patent haqqında qanunla tənzimlənməyən münasibətləri nizamlamaq və qaydaya salmaq üçün müvafiq normalar da nəzərdə tutur.

¹ *Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 88. Bəzi müəlliflər Mülki Məcəlləni patent hüququnun mənbəyi hesab edirlər (Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М. 1998).*

² «Patent haqqında» qanunun 4-cü maddəsi.

Nə mülki hüquq elmi (doktrinası), nə məhkəmə praktikası¹, nə də məhkəmə plenumu qərarları patent hüququnun mənbəyi kimi tanıır. Amma buna baxmayaraq onların, xüsusən də məhkəmə plenumu qərarlarının patent qanunvericiliyinin düzgün təfsir və tətbiq olunmasında əhəmiyyəti şəkətsizdir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumu indiyə kimi patent qanunvericiliyinin tətbiqinə dair hər hansı bir qərar qəbul etməmişdir.

Sovet dövründə XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumu ixtiralar, faydalı modellər və digər obyektlərlə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin tətbiqi barədə qərar qəbul etmişdi². Müasir dövr və indiki qanunvericilik baxımından həmin qərarı ifadə olunan göstərişlərin çoxu öz əhəmiyyətini və rolunu itirmişdir. Lakin buna baxmayaraq onun müəyyən etdiyi bəzi qaydalar öz aktuallığını saxlayır. Məhkəmələr öz praktik fəaliyyətlərində həmin qaydalardan istifadə edə bilərlər.

**Beynəlxalq müqavilə və
sazişlər patent
hüququnun mənbəyi kimi**

Qeyd etdik ki, patent hüququnun ən geniş yayılmış növü normativ hüquqi aktlar (qanunlar və qanun qüvvəli aktlar) hesab edilir. Bu aktlara məhdud mənada patent qanunvericiliyi

deyilir.

Məhdud mənada patent qanunvericiliyi dedikdə, patent münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının (qanun və qanun qüvvəli aktların) məcmusu başa düşülür. Patent qanunvericiliyi həm də geniş mənada işlədilir. Bu mənada patent qanunvericiliyi özündə həm də Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələri də birləşdirir. Patent haqqında qanun patent qanunvericiliyini məhz geniş mənada işlədir³.

Geniş mənada patent qanunvericiliyi dedikdə, qanunvericilik aktları və Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələr başa düşülür. Söhbət sənaye mülkiyyəti obyektlərini qoruyan və patent münasibətlərini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələrdən gedir. Bu müqavilələr patent hüququnun mənbələri arasında vacib yer tutur. Patent hüquqlarının (sənaye mülkiyyəti hüquqlarının) qorunmasına həsr edilən əsas beynəlxalq müqavilə «**Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsinə dair Paris konvensiyası**» hesab edilir⁴. Konvensiyanın birinci redaksiyası 20 mart 1883-cü il tarixində Paris şəhərində 11 dövlət tərəfindən imzalanmışdır. 1967-ci ildə SSRİ konvensiyanı imzalamış, 1968-ci ildə isə onu ratifikasiya etmişdi. 15 iyul 2002-ci il tarixinə kimi olan və-

¹ Prof. A.P.Sergeyevin məhkəmə praktikasını patent hüququnun mənbəyi hesab etməsi bizdə təəssüb doğurur (Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с. 92).

² Вах: постановление Пленума Верховного Суда СССР от 15 ноября 1984 г. «О применении судами законодательства регулирующего отношения возникающие в связи с открытиями, изобретениями, рационализаторскими предложениями и промышленными образцами» // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1985. №1, с. 13-18.

³ «Patent haqqında» qanunun 2-ci maddəsi.

⁴ Konvensiyanın mətni dərc edilmişdir: Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. 1996, №2; Ведомости Верховного Совета СССР, 1968, № 40; Права на результаты интеллектуальной деятельности. Сборник нормативных актов/Сост. В.А.Дозерцев. М., 1994, с. 449-471.

ziyyəte görə konvensiyaya qoşulan dövlətlərin sayı 160-a çatmışdır. Azərbaycan Respublikası da konvensiyanın iştirakçısıdır. Konvensiya iştirakçıları sənaye mülkiyyətinin qorunmasına dair beynəlxalq ittifaq yaratmışlar ki, ona **Paris İttifaqı** deyilir. Paris İttifaqının hüquqi bazası Paris konvensiyası sayılır.

İmzalandıqdan sonra konvensiyaya dəfələrlə yenidən baxılmış və ona əlavələr edilmişdir. Hansı konvensiya redaksiyasını ratifikasiya etməsindən asılı olaraq müxtəlif iştirakçı dövlətlər üçün ayrı-ayrı redaksiyalar qüvvədədir.

Paris konvensiyasının imzalanmasını nə ilə izah etmək olar? Bunun bir neçə səbəbi var idi¹. Birinci **səbəb** ondan ibarətdir ki, konvensiya imzalanana kimi **sənaye mülkiyyəti obyektlərini dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində hüquqi mühafizə ilə təmin etmək çox çətin məsələ hesab olunurdu**. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrin sənaye mülkiyyəti qanunvericiliyi bir-birindən mühüm dərəcədə fərqlənirdi. Əlbəttə, bu kimi vəziyyətdə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin beynəlxalq səviyyədə effektiv şəkildə patentlə qorunmasını həyata keçirmək mümkün ola bilməzdi.

İkincisi, XIX əsrdə əmtəə dövriyyəsinə elmi-texniki nailiyyət kimi xüsusi xarakterli əmtəə cəlb olunmağa başladı ki, bu, beynəlxalq ticarət üçün xarakterik idi. Bunun nəticəsində beynəlxalq texnoloji mübadilə prosesi inkişaf etməyə və texnologiya axını beynəlmilləşməyə başladı. Şübhəsiz ki, belə vəziyyətdə **ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyini bir-birinə yaxınlaşdırmaq** və sənaye mülkiyyəti obyektlərinin beynəlxalq (hətta ümumdünya) səviyyədə qorumaq üçün **çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin bağlanması zərurətə çevrildi**.

Üçüncüsü, XIX əsrin 70-80-ci illərində xarici dövlətin ərazisində beynəlxalq rəsmi sərği² təşkil olunurdu ki, burada sənaye mülkiyyəti obyektləri nümayiş etdirilirdi. Lazımı və səmərəli hüquqi mühafizə ilə təmin olunmadığına görə xarici şəxslər sənaye mülkiyyəti obyektlərini beynəlxalq sərğilərə göndərmirdilər. **Beynəlxalq sərği eksponatlarını lazımcınca qorumaq üçün dövlətlər arasında çoxtərəfli müqavilə bağlanması tələb olunurdu**.

Dördüncüsü, sənaye mülkiyyəti obyektinə üçün patent almaq istəyən şəxs eyni zamanda (vaxtda) bütün ölkələrdə iddia sənədi verməli idi. Bu zaman sənaye mülkiyyəti obyektinin (ixtiranın) yeniliyi başqa dövlətdə bəyənilməzdi. Belə tendensiyadan xilas olmaq üçün sənaye mülkiyyətinin qorunmasını təmin edən **çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin imzalanması tələb olunurdu**.

Paris konvensiyası **sənaye mülkiyyəti sahəsində beynəlxalq mühafizə sistemi yaradan əsas beynəlxalq müqavilədir**³. Onu ümumiyyətlə, sənaye mülkiyyətinin beynəlxalq mühafizə sisteminin fundamenti kimi tanıyırlar.

¹ Bu səbəblər barədə bax: *Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 64-65.*

² Belə rəsmi sərğilərdən biri Avstriya-Macarıstan imperiyasının toklifi ilə 1873-cü ildə Vyanada keçirilmişdi. Sərğidə xarici dövlətlərdə yaradılan ixtiraların nümayiş etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

³ Konvensiyanın kommentariyası verilmişdir: *Г.Баденхаузен. Парижская Конвенция по охране промышленной собственности. Комментарий. М., 1977.*

Paris konvensiyasının ədəbiyyatda göstərilədiyi üç əsas müddəası vardır¹. Birincisi, konvensiya **milli rejim prinsipindən** çıxış edir². Bu prinsipə görə, hər bir iştirakçı dövlət xarici şəxslərin (konvensiyada iştirak edən başqa dövlətin şəxslərinin) yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini üçün öz vətəndaşlarının sənaye mülkiyyəti obyektlərini patentləşdirməsi ilə eyni əsaslarla patent verməlidir.

İkincisi, konvensiya **ilkinlik haqqında qayda** müəyyənləşdirir³. Bu qayda-ya görə birinci olaraq iddia sənədi verən şəxs patent alır. İddia sənədinin birinci olaraq verilməsi ixtiranın və s. yeniliyini təmin edir. Biz, bu barədə əvvəlki yarımbaşlıqda danışmışıq.

Üçüncüsü, konvensiya **sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydiyyatına alınması və patentin (qoruyucu sənədin) asılı olmaması prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, sənaye mülkiyyəti hüquqları ayrıca və müxtəlif dövlətlərdə bir-birindən asılı olmayaraq mövcud olur. Müəyyən dövlətdə obyektin qeydiyyatı, qeydiyyatın ləğv edilməsi və onun etibarsız hesab edilməsi digər dövlətdə həmin obyektə olan hüquqlara heç cür təsir göstərmir. Sənaye mülkiyyəti hüququnun başqa dövlətdə yaranması üçün həmin obyekt göstərilən dövlətdə onun qanunvericiliyinə uyğun olaraq **yenidən (təzədən) qeydiyyatına alınmalıdır**.

Konvensiyanın məqsədi ayrı-ayrı iştirakçı dövlətlərin şəxslərinin yaratdıqları sənaye mülkiyyəti obyektlərinə qalan digər iştirakçı dövlətlərin ərazisində daha güzəştli şərtlərlə patent verilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Sənaye mülkiyyəti obyektləri isə **konvensiyanın mühafizə (qoruma) predmetini** təşkil edir.

Lakin Paris konvensiyası sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasının və patent sahibinin hüquqlarının ərazi xarakterini aradan qaldırmır, dəyişdirmir, habelə həmin obyektlərin beynəlxalq qeydiyyatının vahid sistemini müəyyənləşdirmir, beynəlxalq patentin yaradılmasını nəzərdə tutmur. **Beynəlxalq patent** dedikdə, konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin birində verilən, amma başqa iştirakçı dövlətdə tanınan və hüquqi qüvvəsi olan qoruyucu sənəd başa düşülür. Konvensiya iştirakçı dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə qoymur ki, onlardan birinin ərazisində verilən patenti başqa iştirakçı dövlətlər öz ərazisində tanısın⁴.

Patent kooperasiyası barədə Vaşinqton müqaviləsi sənaye mülkiyyətinə həsr edilmiş beynəlxalq sənədlərdən biridir⁵. Onun qıscaca adı belədir: PCT, yəni ingiliscə «Patent Cooperation Treaty». Müqavilə 19 iyun 1970-ci ildə Vaşinqton şəhərində qəbul olunmuş, 24 yanvar 1978-ci il tarixindən qüvvəyə minmiş, 1 iyun 1978-ci il tarixindən isə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 15 iyul 2002-ci il tarixinə kimi olan vəziyyətə görə Vaşinqton müqaviləsinə 116

¹ Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 371; Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 340; Международное частное право. Учебник. М., 2004, с. 331-334; Богуславский М.М., Червяков И.В. Международное сотрудничество в области охраны промышленной собственности. М., 1972.

² Вах: ст. 2 Парижской конвенции по охране промышленной собственности.

³ Вах: ст. 4 Парижской конвенции по охране промышленной собственности.

⁴ Пуцц Л.А. Курс международного частного права. В трех томах. М., 2002, с. 675.

⁵ Müqavilənin mətni dərc olunmuşdur. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций заключенных с иностранными государствами. М., 1980, вып. 34, с. 55.

dövlət qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası da müqavilənin iştirakçısıdır.

Paris konvensiyası sənaye mülkiyyəti obyektini üçün bir neçə dövlətdə patent almağın mürəkkəb prosedurasını müəyyən edir. Bu zaman iddia sənədinin tərcüməsinə, patent müvəkkilinə və patent idarəsinə rüsum ödənilməsinə xeyli miqdarda xərclər çəkilir¹. Vaşinqton müqaviləsi də məhz bir neçə dövlətdə paralel olaraq patent almaq prosedurasını sadələşdirmək, bu məsələdə yaranan çətinliyi və mürəkkəbliyi aradan qaldırmaq, habelə xərcləri azaltmaq məqsədi ilə qəbul olunmuşdur. O, xarici ölkələrdə patent almağın xeyli dərəcədə sadə prosedurasını müəyyən edir. Buna görə də Vaşinqton müqaviləsi **bir neçə dövlətdə sənaye mülkiyyətinin qorunmasını sadələşdirən müqavilə** sayılır. Digər tərəfdən, o, xaricdə patent almağın operativliyini təmin edir.

Vaşinqton müqaviləsi bir neçə dövlətdə patent almaq üçün **milli patent idarəsinə beynəlxalq iddia sənədi verilməsinin mümkünlüyü haqqında qayda** nəzərdə tutur. Lakin burada vahid beynəlxalq patentin verilməsi müəyyən edilmir. Lakin Vaşinqton müqaviləsində gələcəkdə belə patentın yaranmasına gətirib çıxara bilən elementlər vardır.

Vaşinqton müqaviləsi yalnız ixtira və faydalı modellərin qorunmasına şamil edilir. O, sənaye nümunəsinin qorunması ilə bağlı münasibətlərə tətbiq olunmur. Vaşinqton müqaviləsi faktiki surətdə Paris konvensiyasını tamamlayır.

TRIPS sazişi, yəni əqli mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektlərinə adi olan saziş əqli mülkiyyət obyektlərinin, o cümlədən sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasında vacib rol oynayır. Bu sazişin mühafizə predmetinə həm də sənaye nümunələri və ixtiralar daxildir. Faydalı modellər TRIPS-ə qorunmur. TRIPS-də ixtiranın patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri, onun və sənaye nümunəsinin qorunma müddəti və digər məsələlər barədə vacib əhəmiyyətə malik olan normalar nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası hələlik TRIPS-in iştirakçısı sayılmır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz universal yönümlü beynəlxalq çoxtərəfli müqavilələrdən başqa, sənaye mülkiyyəti obyektlərini qoruyan regional sazişlər də qəbul edilmişdir. **Avropa patent konvensiyası (Avropa patenti verilməsi barədə konvensiya)** həmin sazişlərdən biridir. Konvensiya 1973-cü ildə Münhen şəhərində (Almaniya) qəbul olunmuşdur. Onun əsasında **Avropa Patent Təşkilatı** (European Patent Organization) yaradılmışdır. Təşkilat Münhendə fəaliyyət göstərir.

Konvensiyada **Avropa patenti** verilməsi nəzərdə tutulur. Onu Avropa Patent Təşkilatı verir. Avropa patenti mahiyyətə elə bil ki, milli patentlərin «buketidir»². O, konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində milli patentin istifadə etdiyi eyni hüquqlarla təmin olunur³.

¹ Vaşinqton müqaviləsinin qəbul edilməsini zərurətə çevirən hallar barədə bax: *Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 85-86.*

² *Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с. 344.*

³ Müəlliflərdən Fomçev V.I. göstərir ki, Avropa Birliyi ölkələri istisna olmaqla, konvensiya iştirakçısı olan hər bir dövlətdə Avropa patenti milli patent kimi, Avropa Birliyi ərazisində isə (1975-ci il Lüksemburq konvensiyasına uyğun olaraq) birləşmiş patent kimi qüvvədə olur (*Фомчев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 372.*)

1975-ci ildə qəbul olunan xüsusi konvensiya (Avropa patenti barədə Lüksemburq konvensiyası) Avropa İttifaqı və ya Avropa Birliyi ölkələri (Ümumbazar ölkələri) üçün vahid **Avropa Birliyi (İttifaqı) patenti** yaradılmasını (verilməsini) nəzərdə tutur. Həmin konvensiya çərçivəsində Avropa Birliyində (İttifaqında) hal-hazırda müəyyən işlər görülür. Birlik patenti bütün Ümumi bazar ölkələrinin ərazisində qüvvədə olub, milli patent kimi əhəmiyyətə malikdir.

Avrasiya patent konvensiyası mühüm əhəmiyyətə malik olan regional sazişlərdən biri sayılır. Bu konvensiya MDB məkanında sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasında böyük rol oynayır. MDB ölkələri arasında sənaye mülkiyyətini hüquq mühafizə sistemini yaratmaq üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər görmək məqsədilə 12 mart 1993-cü il tarixində **sənaye mülkiyyətinin qorunmasına yönələn tədbirlər barəsində və sənaye mülkiyyətinin qorunması məsələsi üzrə dövlətlərarası şura yaradılması** haqqında saziş bağlandı.

Dövlətlərarası şuranın (o, 1993-cü ildə 10 MDB ölkəsi tərəfindən yaradılmışdı) 9 sentyabr 1994-cü il tarixli iclasında Avrasiya patent konvensiyası qəbul olundu. Konvensiyada MDB-nin 10 ölkəsi (Ermənistan, Belorusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, RF, Tacikistan, Ukrayna) iştirak edir¹. Azərbaycan Respublikası da konvensiyanın iştirakçısıdır. Paris konvensiyasını və Vaşinqton müqaviləsini imzalayan BMT üzvü olan istənilən dövlət konvensiyaya qoşula bilər.

Konvensiya əsasında **Avrasiya Patent Təşkilatı və Avrasiya Patent İdarəsi** yaradılmışdır. Patent İdarəsi konvensiyaya uyğun olaraq ixtiraya görə **Avrasiya patenti verir** ki, o, iştirakçı dövlətlərin hamısının ərazisində qüvvədə olur.

Konvensiya həm də patent almaq üçün Avrasiya iddia sənədinin təqdim olunması və Avrasiya patentinin verilməsi qaydalarını müəyyən edir. İddiaçı şəxslər iddia sənədini iki yolla verə bilərlər: öz ölkəsinin milli patent idarəsinin vasitəsi ilə (bu yoldan o halda istifadə oluna bilər ki, daxili qanunvericilikdə həmin yol nəzərdə tutulsun); bilavasitə Avrasiya Patent İdarəsinə verməklə.

Konvensiyaya uyğun olaraq **Avrasiya patent sistemi** yaradılır. Bu zaman milli sistemlərin müstəqilliyi saxlanılır.

§ 2. Patent hüququnun subyektləri

Patent hüququ subyektlərinin anlayışı və dairəsi

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin yaradılması, hüquq mühafizəsi və onlardan istifadə olunması ilə bağlı olaraq hüquq münasibəti əmələ gəlir. Həmin münasibət çərçivəsində **subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları** (məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ, iddia sənədi vermək hüququ, haqq almaq hüququ, istifadə hüququ və s.) yaranır ki, onların daşıyıcıları patent hüququnun subyektləri adlanır.

Patent hüququnun subyektləri dedikdə, subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqlarının məxsus olduğu şəxslər başa düşülür.

¹ Q.M.Velyaminov konvensiyanın 9 iştirakçısı olmasını göstərir (*Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 343*). O, Ukraynanı iştirakçılar sırasına daxil etmir.

Patent hüququnun subyektlərinin dairəsi kifayət qədər genişdir. Onlara aiddir:

- sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi;
- patent sahibləri;
- hüquq varisləri (vərəsələr);
- Azərbaycan Respublikası (dövləti).

Patent hüququnun ayrı-ayrı subyektləri müxtəlif hüquqi faktlar əsasında subyektiv hüquqlara malik olur, həmin hüquqları əldə edir, bir sözlə, onların daşıyıcıları olurlar. Məsələn, **sənaye mülkiyyəti obyektini yaratmaq kimi hüquqi fakt** müəllifin patent hüququnun subyektini hesab edilmasına səbəb olur. Səlahiyyətli dövlət orqanından sənaye mülkiyyəti obyektini üçün **patent almaq faktı** patentin sahibini patent hüququnun subyektini kimi tanıdır. Vərəsələrin patent hüququnun subyektini kimi tanınmasına səbəb olan hüquqi fakt və rəsəlik hesab edilir. **Mülki-hüquqi əqdlər (müqavilələr) kimi hüquqi fakt** sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun istifadəçiyə keçməsinə səbəb olur. Söhbət sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun verilməsi barədə **lisensiya müqavilələrindən** gedir. Belə halda istifadəçi (fiziki və hüquqi şəxslər) patent hüququnun subyektini olurlar. Hüquqi faktlardan biri **qanunda ifadə olunan göstəriş** hesab edilir ki, həmin göstəriş əsasında müxtəlif qurumlar, məsələn, dövlət patent hüququnun subyektini olur. Dövlət milli təhlükəsizlik maraqlarını təmin etmək məqsədilə sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququ əldə edə bilər¹.

Müəllif patent hüququnun subyektini kimi

Müəllif patent hüququnun əsas və başlıca subyektini hesab olunur. Belə ki, subyektiv hüquqlar sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi) barəsində və onunla bağlı olaraq yaranır. Obyekt olmadan nə patent hüquq münasibətləri, nə də subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları (patent hüquqları) əmələ gələ bilər. Sənaye mülkiyyəti obyektlərini isə məhz müəllif yaradır. Patent hüququnun subyektini kimi müəllifin hüquqi statusu patent haqqında qanunla müəyyən olunur². Qanunda müəllifə anlayış da verilir.

Müəllif dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektini, yəni ixtirani, faydalı modeli və sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yaranan şəxs başa düşülür.

Yalnız fiziki şəxslər müəllif qismində çıxış edə bilərlər. Hüquqi şəxslərə gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, onlar patent hüququnun subyektini olsalar da sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanına bilməzlər. Hüquqi şəxslər ancaq patent sahibi və hüquqi varis qismində patent hüququnun subyektini ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, əqli mülkiyyət obyektlərinin (yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin) müəllifi olmaq imkanı fiziki şəxsin hüquq qabiliyyətinin məzmununu təşkil edən elementlərdən biridir³. Mülki fəaliyyət qabiliyyətindən fərqli olaraq, mülki hüquq qabiliyyəti, birincisi, fiziki şəxslərin yaşından asılı deyildir. Buna görə də **fiziki şəxslər yaşından asılı olmayaraq sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi** ola bilərlər. Odur ki, həm həddi-buluğa çatan şəxslərin,

¹ «Patent haqqında» qanununun 18-ci maddəsi.

² «Patent haqqında» qanununun 11-ci maddəsi.

³ Yeni Mülki Məcəllədən fərqli olaraq, köhnə 1964-cü il Mülki Məcəllənin 10-cu maddəsində bu barədə birbaşa göstəriş vardır.

həm də yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi ola bilməsi mümkündür.

Digər tərəfdən, mülki fəaliyyət qabiliyyətindən fərqli olaraq, mülki hüquq qabiliyyəti fiziki şəxslərin sağlamlıq vəziyyətindən asılı deyildir. Bu isə o deməkdir ki, fiziki şəxslər özlərinin **sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi ola bilərlər**. Məhz bu səbəbdən ruhi-əqli cəhətdən sağlam olan şəxslərin də, sağlam olmayan şəxslərin də sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olması mümkündür.

Əgər sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olmaq hüququ fiziki şəxsin yaşından və sağlamlıq vəziyyətindən asılı deyildirsə, onda belə hüquq onun **mülki fəaliyyət qabiliyyətindən də asılı olmur**. Deməli, həm tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli, həm də mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslər sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi ola bilərlər.

Lakin tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olmaq hüququna malik olsalar da, onlar həmin obyektlərlə bağlı olaraq yaranan **hüquqlarını (sənaye mülkiyyəti hüquqlarını) müstəqil surətdə həyata keçirə bilməzlər**. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, hüquqları həyata keçirmək iradəvi hərəkətdir. İradəvi hərəkət isə fiziki şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətindən asılıdır. Ona görə də tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan fiziki şəxslərin (məsələn, 14 yaşa kimi azyaşlıların, ruhi xəstələrin, əqli cəhətdən zəif olan şəxslərin) sənaye mülkiyyəti hüquqlarını onların **qanuni nümayəndələri (valideynləri və qayyumları) həyata keçirirlər**.

Amma natamam (nisbi) mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin, yeni 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların səlahiyyəti vardır ki, valideynlərinin və ya himayəçinin razılığı olmadan, müstəqil surətdə ixtiranın və ya sənaye mülkiyyətinin digər obyektlərinin müəllifinin hüquqlarını həyata keçirsinlər. Qanun buna yol verir (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi).

Xarici fiziki şəxslərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar da sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olmaq hüququna malikdirlər. Ona görə ki, xarici fiziki şəxslər patent haqqında qanunda nəzərdə tutulan hüquqlardan (əlbəttə, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olmaq hüququndan) Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi **beynəlxalq müqavilələrə və ya qarşılıqlı olma prinsipinə** əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər istifadə edə bilərlər¹. **Qarşılıqlı olma** dedikdə, xarici şəxsləri müəyyən rejimlə (milli rejimlə) və ya hər hansı hüquqla təmin etmək başa düşülür. Qarşılıqlı olmanın mahiyyəti xarici dövlətin şəxslərinə müəyyən hüquqlar verməkdən ibarətdir, bir şərtlə ki, bu hüquqları verən dövlətin şəxsləri həmin xarici dövlətdə analoji (eyni) hüquqlardan istifadə edəcəkdir². Məsələn, Azərbaycan Respublikası Fransanın şəxslərinə bu şərtlə sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olmaq hüququ verir ki, Azərbaycan Respublikasının şəxsləri Fransada analoji hüquqdan istifadə etsinlər.

¹ "Patent haqqında" qanunun 42-ci maddəsi.

² *Болсуловский М.М. Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 113.*

Patent hüququnun subyekti qismində şərik müəlliflər də çıxış edə bilərlər. Söhbət sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında birgə əməyi iştirak edən bir neçə (iki və ya daha artıq) şəxsdən gedir. Şərik müəlliflərə hər hansı konkret elmi, konstruktor və ya texnoloji problemi həll etmək üçün birləşərək birgə iş görən mütəxəssisləri misal göstərmək olar.

Özlərinin yaradıcı əməyi ilə sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında iştirak edən bir neçə (iki və ya daha artıq) fiziki şəxsə şərik müəlliflər və ya müştərək müəlliflər deyilir. Qanunda şərik müəlliflərə məhz belə anlayış verilir¹.

Şərik müəlliflər özlərinin birgə əməyi ilə yaratdıqları sənaye mülkiyyəti obyektinə **şərikli müəlliflik hüququna (şərikli müəllifliyə)** malikdirlər. Şərikli müəlliflik hüququnun yaranması üçün bir neçə şərtə əməl olunması tələb edilir.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında **bir neçə (iki, ya daha çox) şəxs iştirak etməlidir.** Aydın məsələdir ki, bir şəxsin iştirakı ilə şərikli müəlliflik yarana bilməz.

İkinci şərtə görə, sənaye mülkiyyəti obyektini **bir neçə şəxsin şəxsən birgə yaradıcı əməyi nəticəsində** yaradılmalıdır. Onlardan hər biri birgə işə öz yaradıcılıq töhfəsini verməlidir. Həmin şəxslər sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında şəxsən yaradıcı əməyi olan şəxslərdir. Buna görə də sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında şəxsən yaradıcı əməyi olmayan, müəlliflərə (müəllifə) yalnız **texniki, təşkilati və ya maddi yardım etmiş**, yaxud sənaye mülkiyyəti obyektinə olan hüquqların rəsmiləşdirilməsinə və ondan istifadəyə kömək göstərmiş fiziki şəxslər şərik müəlliflər sayılırlar².

Şərik müəlliflərin yaradıcı sənaye mülkiyyəti obyektinə barəsində müəyyən hüquqları, xüsusən də **əmlak (istifadə) hüquqları** əmələ gəlir. Həmin hüquqlardan istifadə qaydası onların razılıqları ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə şərik müəlliflər öz aralarında **müqavilə bağlayırlar.** Məhz həmin müqavilə əsasında müəlliflərin sənaye mülkiyyəti obyektinə barəsində yaranmış hüquqlarından istifadə qaydası ilə bağlı münasibətlər tənzimlənir³.

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin istifadəsi ilə bağlı şərik müəlliflər arasında mübahisələr yarana bilər. Belə mübahisələr məhkəmə qaydasında həll edilir.

Patent sahibi patent hüququnun subyekti kimi

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunması və istifadəsi ilə bağlı münasibətlərdə patent sahibi kimi subyektdə iştirak edir. Patent sahibi patent hüququnun əsas subyektlərindən, onun necə deyirlər, mərkəzi fiqurlarından biridir. Ona görə ki, qoruyucu sənəd olan patent sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə etmək üçün öz sahibinə (patent sahibinə) müstəsna hüquq verir. Kim patentin sahibidirsə, o da sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadəyə müstəsna hüquqa malikdir.

Patent sahibi dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektlərini qorumaq və onlardan istifadə etməyə müstəsna hüquq əldə etmək üçün səlahiyyətli dövlət orqanının patent (qoruyucu sənəd) verdiyi şəxs başa düşülür. Pa-

¹ «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

³ «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

tent sahibi qanunda nəzərdə tutulan qaydada patenti əldə edən şəxsdir. Həm **fiziki şəxslər**, həm də **hüquqi şəxslər** patent sahibi ola bilərlər. Bunlardan əlavə, dövlətin də patenti (patent hüquqlarını) əldə etməklə patent sahibi kimi tanınması mümkündür.

Patent sahibi rolunda hər şeydən əvvəl, ilk növbədə, **sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi** çıxış edir. Başqa sözlə desək, patent birinci növbədə sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə verilə bilər. Belə halda müəllif və patent sahibi eyni şəxsdə birləşərək üst-üstə düşürlər. Bu cür vəziyyəti, yəni patent sahibi ilə müəllifin eyni şəxs olmasını başa düşmək olar. Belə ki, öz yaradıcı əməyi ilə sənaye mülkiyyəti obyektini (məsələn, yeni təyinatlı soyuducunu və ya yeni təyinatlı saati və s.) yaradan şəxs dərhal müəllif statusu əldə edir.

Məlum məsələdir ki, müəllif yaratdığı obyektə qorumaq və hüquqi mühafizə ilə təmin etmək üçün səlahiyyətli dövlət orqanından patent almaq olmalıdır. Obyektə yaratdığı andan onun **patent almaq hüququ** yaranır. Bu hüququ həyata keçirmək üçün, yəni patent almaq üçün müəllif səlahiyyətli dövlət orqanına iddia sənədi verir. Həmin orqan sənaye mülkiyyəti obyektini qeydə alır və müəllifə patent verir. Bu andan isə o, patent sahibi kimi tanınır. Deməli, eyni şəxs müəllif və patent sahibi kimi statusları müxtəlif anlarda (obyekt yarandığı anda və həmin obyekt qeydə alındığı anda) əldə edir¹.

Digər tərəfdən, patent sahibi qismində müəllifdən başqa, digər şəxslər də çıxış edə bilərlər. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin öz yaratdığı sənaye mülkiyyətini qorumaq üçün patent almaq hüququ vardır. O, bu hüququ başqa şəxsə verə bilər. Qanun buna yol verir².

Müəllif patent almaq hüququnu iki **yolla** başqa şəxsə verə bilər. **Birinci** yol ondan ibarətdir ki, özünün yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün o, səlahiyyətli dövlət orqanına verdiyi iddia sənədində **gələcək patent sahibinin adını göstərir**. Başqa sözlə desək, iddia sənədində müəllif hansı şəxsin gələcəkdə patenti əldə etməsi məsələsini həll edir. Sənaye mülkiyyəti obyektini səlahiyyətli dövlət orqanında qeydə alındıqdan sonra məhz həmin şəxsin adına patent verilir. Bununla o, patent sahibi olur.

Ərizə vermək müəllifin patent almaq hüququnun başqa şəxslərə verməsinin ikinci yoluudur. O, bu yoldan yalnız **üç şərt** mövcud olduğu halda istifadə edə bilər. Birinci şərtə görə, müəllif patent verilməsi barədə **iddia sənədində gələcək patent sahibi kimi hər hansı şəxsin adını göstərməməlidir**. İkinci şərt isə ondan ibarətdir ki, sənaye mülkiyyəti obyektini **hələlik qeydə alınmamalıdır**. Əgər obyekt qeydə alınarsa, onda müəllif həmin yoldan istifadə etməklə patent almaq hüququnu başqa şəxsə verə bilməz. Üçüncü şərtə görə, sənaye mülkiyyəti obyektini qeydiyyata alınana kimi müəllifin **patent almaq hüququnu başqa şəxsə vermək niyyəti olmalıdır**.

Göstərilən üç şərt mövcud olduqda müəllif sənaye mülkiyyəti obyektini qeydə alan səlahiyyətli dövlət orqanına ərizə verir. O, həmin ərizədə gələcək patent sahibi kimi istədiyi şəxsin adını göstərir. Həmin şəxsə də patent verilir.

¹ O.S. İoffe haqqı olaraq yazır ki, ixtira yaradıldığı anda şəxsin onun müəllifi kimi tanınmaq hüququ əmələ gəlir (*История О.С. Советское гражданское право. Часть 3. JL., 1965, с. 124*).

² «Patent haqqında» qanunun 12-ci maddəsi.

Müəllif patent almaq hüququnu başqa şəxsə (gələcək patent sahibinə) yalnız o halda verə bilər ki, həmin şəxs buna razılıq versin, öz iradəsini ifadə etsin. Buna görə də göstərilən hüququn verilməsi üzrə münasibətlər müəlliflə gələcək patent sahibi arasında bağlanan **mülki-hüquqi əqd (müqavilə)** ilə rəsmiləşdirilir.

Bir sıra hallarda müəllif patenti öz adına alır. Sonradan o, müqavilə əsasında patenti istənilən şəxsə güzəşt edə bilər. Belə halda həmin şəxs patent sahibi olur.

İşəgötürən patent sahibi kimi

Bəzən sənaye mülkiyyəti obyektləri işəgötürənlə əmək münasibətində olan işçi tərəfindən, özü də əmək sazişinə (kontraktına) əsasən yaradılır. Buna

xidməti sənaye mülkiyyəti obyektii deyilir.

Xidməti sənaye mülkiyyəti obyektii dedikdə, işəgötürənlə əmək münasibətində olan işçinin öz xidməti (qulluq) vəzifəsini, yaxud işəgötürənin xidməti (qulluq) tapşırığını yerinə yetirmək qaydasında yaratdığı obyekt başa düşülür.

İşçi dedikdə, işəgötürənlə əmək münasibətində olan və onunla əmək sazişi (kontraktı) bağlayan fiziki şəxs başa düşülür. O, sənaye mülkiyyəti obyektini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxsdir.

İşçi sənaye mülkiyyəti obyektini **iki qaydada yarada bilər**: öz xidməti (qulluq) vəzifəsini yerinə yetirmək qaydasında; işəgötürənin verdiyi xidməti (qulluq) tapşırığı yerinə yetirmək qaydasında (istehsal, elmi-tədqiqat, bədii-qrafik və başqa səpgidə olan tapşırıq yazılı formada olmalıdır).

İşəgötürən dedikdə, işçinin (müəllifin) əmək fəaliyyəti göstərdiyi, yəni əmək münasibətində olduğu müəssisənin (idarənin, təşkilatın) mülkiyyətçisi və ya onun təyin etdiyi rəhbər, səlahiyyətli orqan başa düşülür. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər də işəgötürən sayılır.

Xidməti sənaye mülkiyyəti obyektii üçün patent almaq hüququ kimə məxsusdur: sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə, yoxsa işəgötürənə?

Dünya praktikasına, habelə bir çox dövlətlərin qanunvericilik ənənəsinə görə **xidməti sənaye mülkiyyəti obyektii üçün patent müəllifə (işçiyə) yox, işəgötürənə verilir**. Xidməti sənaye mülkiyyəti obyektii üçün patent almaq məqsədi ilə müvafiq orqana iddia sənədi vermək, patent almaq və nəhayət, patentlə qorunan həmin obyektidən istifadə etmək hüquqları məhz işəgötürənə məxsusdur. Xarici qanunvericiliyin məsələyə bu cür yanaşmasını başa düşmək olar. Məsələ burasındadır ki, xidməti sənaye mülkiyyəti obyektləri bir qayda olaraq, işəgötürənin maliyyə dəstəyi və maddi köməyi ilə yaradılır. Hər hansı konkret elmi, konstruktor və ya texnoloji problemi həll etmək üçün mütəxəssislərin söylərini məhz o, birləşdirir. Məhz işəgötürəni patent hüququ ilə təmin etmək sənaye mülkiyyəti üzrə fəaliyyətin dəstəklənməsində onda mara q yarada bilər.

Azərbaycan Respublikasının patent hüququ (patent qanunvericiliyi) də eyni mövqedə durur: **işçinin yaratdığı xidməti sənaye mülkiyyəti obyektii üçün patent almaq hüququ işəgötürənə məxsusdur**¹. Amma bu, imperativ yox,

¹ «Patent haqqında» qanunun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndi.

dispozitiv normadır. Belə ki, işəgötürənlə müəllif olan işçi arasındakı münasibətlər **müqavilə ilə tənzimlənir**. Həmin müqavilədə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, müqavilədə belə şərtlər müəyyən edilə bilər ki, patent almaq hüququ müəllifə məxsus olsun və ya patenti işəgötürən və müəllif birgə əldə etsin və ona sərəncam versinlər və ya patent hüquqlarını müəllif xüsusi saziş əsasında işəgötürənə güzəşt etsin (versin) və s. Əgər müqavilədə bu kimi şərtlər olmazsa, müəllif olan işçi **xidməti sənaye mülkiyyəti obyektini yaratdığı andan işəgötürən avtomatik surətdə patent almaq hüququ əldə edir**. Bunun üçün işəgötürənlə müəllif arasında hər hansı xüsusi sazişin bağlanması (patent almaq hüququnun işəgötürənə verilməsi barədə) tələb edilmir. Ona görə ki, qanun patenti almaq hüququnun işəgötürənə məxsus olması barədə birbaşa göstəriş ifadə edir və belə hüququn yaranması müqaviləyə yox, həmin göstəriş əsaslanır.

Söz yox ki, xidməti sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifin (işçinin) yaradıcı əməyi nəticəsində yaradılır. Buna görə də onun mənafeyi nəzərə alınmalı və təmin edilməlidir. Odur ki, qanun işəgötürən üçün **müəllifə (işçiyə) haqq ödəmək** vəzifəsi, müəllif üçün isə **haqq almaq hüququ** müəyyənləşdirir. Haqqın məbləği və ödəniş şərtləri işçi (müəllif) ilə işəgötürən arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Mübahisə yarandıqda, məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur.

İşəgötürənin bəzən sənaye mülkiyyəti obyektini yaratdığına görə işçiyə (müəllifə) ödədiyi haqqın məbləği onun götürdüyü gəlirə uyğun gəlir. Belə halda işçi (müəllif) ona çatan **haqqın məbləğinin artırılmasını** tələb edə bilər.

Bundan əlavə, qanun işçini (müəllifi) **əlavə haqq almaq hüququ** ilə də təmin edir. Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektinin istifadəsi zamanı faktiki müqavilədə nəzərdə tutulandan daha çox iqtisadi səmərə əldə edilə bilər. Bu əsas verir ki, işçi (müəllif) işəgötürəndən əlavə haqq tələb etsin. Mübahisə yarandıqda, məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur.

Müəllifin (işçinin) mənafeyi həm də bununla təmin edilir ki, iki halda **patent almaq üçün iddia sənədi vermək və patent almaq hüquqları müəllifə (işçiyə) keçir**. Birinci hala görə sənaye mülkiyyəti obyektini yarandıqdan sonra işəgötürən dövlət orqanına **iddia sənədi verməkdən imtina edir**. Bunun səbəbi müxtəlif ola bilər. Qanun həmin səbəbləri müəyyən etmir. Özü də imtinanın səbəbinin üzürlü olub-olmamasının məsələyə daxil yoxdur. Buna görə də işəgötürən hər hansı dəlil-səbəb gətirmədən, motivə əsaslanmadan iddia sənədi verməkdən imtina edə bilər.

İkinci hal isə işəgötürənin patent almaq üçün **iddia sənədi vermək hüququndan istifadə etmək niyyətini 3 ay müddətində (müəllifə) işçiyə bildirməməsindən** ibarətdir. 3 ay müddəti işəgötürənin müəllifdən (işçidən) yazılı bildiriş aldığı gündən hesablanır. Yazılı bildiriş isə sənaye mülkiyyəti obyektini yaranması barədə olub, həmin obyekt yarandıqdan sonra 1 ay ərzində müəllif (işçi) tərəfindən işəgötürənə göndərilir. Əgər işəgötürən bildiriş aldığı gündən 3 ay müddətində iddia vermək hüququndan istifadə etmə niyyətini işçiyə bildirməzsə, onda həmin hüquq işçiyə keçir. İşçi (müəllif) iddia sənədi verir və öz adına patent alır.

Vərəsələr patent hüququnun subyektivi kimi

Vərəsələr də patent hüququnun subyektləri sırasına aid edirlər. Onlar **vərəsəlik kimi hüquqi fakt** əsasında subyektiv patent hüquqları (sənaye mülkiyyəti hüquqları) əldə edir, bununla həmin hüquqların daşıyıcıları olurlar.

Qanun sənaye mülkiyyəti obyektləri ilə bağlı hüquqların vərəsəlik üzrə keçməsi barədə göstəriş ifadə edir¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölümündən sonra vərəsələrinə müəllifin sənaye mülkiyyəti obyektləri ilə bağlı bütün hüquqları (subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları və ya patent hüquqları) yox, yalnız **onun əmlak xarakterli hüquqları keçir**. Müəllifin əmlak mənafeyini təmin edən hüquqlar (əmlak hüquqları) onun ölümü ilə ləğv olunmur. Vərəsəliyin predmeti ola bildiyinə görə həmin hüquqlar vərəsələrə keçir. Belə hüquqlara aiddir:

- müəllifin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün səlahiyyətli dövlət orqanına **iddia sənədi vermək hüququ** (müəllif ölür və iddia sənədi verməyə macal tapmır. Onun iddia sənədi vermək hüququ isə vərəsələrə keçir);
- **patent almaq hüququ** (müəllif ölür və onun həyata keçirilməyən patent almaq hüququ vərəsələrə keçir);
- **haqq almaq hüququ** (xidməti sənaye mülkiyyəti obyektini yaratdığına görə müəllif olan işçi öldükdən sonra onun işgötürəndən haqq almaq hüququ vərəsələrinə keçir);
- **patentlə qorunan sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə müstəsna hüquq** (müəllif sağlığında yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə patent aldıqdan sonra ölür. Belə halda patentlə qorunan obyektədən istifadəyə müstəsna hüquq vərəsələrə keçir).

Patent sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinin vərəsəsinə (vərəsənin adına) verilə bilər. Qanun buna yol verir. Belə halda vərəsə patent sahibi olur. Bundan əlavə, patent vərəsənin göstərdiyi şəxsə də verilə bilər. Bundan ötrü vərəsə patent verilməsi barədə iddia sənədində yaxud sənaye mülkiyyəti obyektinin qeydiyyatına alınana kimi səlahiyyətli dövlət orqanına verdiyi ərizədə həmin şəxsin (gələcək patent sahibinin) adını göstərir². Bununla vərəsə patentini istənilən şəxsə güzəşt edə (verə) bilər.

Müəllifin əmlak hüquqları vərəsələrə **vəsiyyətname yolu ilə** keçir. Belə ki, o, sənaye mülkiyyəti obyektləri ilə bağlı patent hüquqlarını vermək üçün vəsiyyətname tərtib edir.

Əgər vəsiyyətname tərtib edilməyibsə, onda müəllifin patent hüquqları (əmlak hüquqları) **qanun üzrə vərəsəlik əsasında** keçir. Belə halda patent hüquqları mirasa daxil edilir ki, onu müəllifin qanun üzrə vərəsələri əldə edirlər.

Vərəsələr **patent hüquqlarından yalnız patentin qüvvədə olma müddəti ərzində istifadə edirlər**. Məsələn, ixtiraya patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ vərəsəyə keçir. Vərəsə bu hüququ həyata keçirərək dövlət orqanından patent alır. Bununla o, patent sahibi olur. Qanun ixtiraya üçün patentin

¹ «Patent haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 12-ci maddəsi.

qüvvədə olma müddətini 20 il müddətində vərəsələr də məhz həmin müddət ərzində patentdən (patent hüquqlarından) istifadə edə bilərlər. Həmin müddət başa çatdıqda (qurtardıqda) vərəsələr üçün patent hüquqları ləğv edilir, sənaye mülkiyyəti obyektləri patentlə qorunmur və həmin obyektlər cəmiyyətin ümumi istifadəsinə verilir.

Bəzən vərəsəyə patent hüquqları **patentin qüvvədə olduğu müddətin qalan hissəsi qədər keçir**. Başqa sözlə desək, vərəsələr patent hüquqlarından patentin qüvvədə olduğu müddətin **müəllifin ölümünədək tamam olmamış hissəsi qədər istifadə edirlər**. Məsələn, totalım ki, ixtira üçün patentin qüvvədə olma müddəti 2021-ci ilin yanvarın 1-nə qədər qüvvədə olmalıdır. Müəllif 2011-ci ilin yanvarın 1-də ölür. İxtira üçün patentin 20 illik qüvvədə olma müddətinin müəllifin ölümünədək tamam olmamış hissəsi, yəni 20 illik müddətin qalan hissəsi 10 il olacaqdır: 2021-ci ilin yanvarın 1-i – (minus) 2011-ci ilin yanvarın 1-i=10 il. Vərəsələr üçün patent hüquqları məhz 10 il müddəti ərzində qüvvədə olacaqdır.

Vərəsələr onlara keçmiş patent hüquqlarından **qarşılıqlı razılaşma əsasında** istifadə edirlər. Mübahisə yarandıqda isə məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir.

O ki qaldı müəllifin (patent sahibinin) **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına, onlar vərəsəliyin predmeti olmur və buna görə də vərəsəlik üzrə keçmir**. Söhbət şəxsin sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olmaq və onun ad hüquqlarından gedir. Onlar şəxsi hüquqlar olduğuna görə ayrılmaz və özgəninkiləşdirilməzdir. Elə bu səbəbdən də həmin hüquqlar müəllifin (patent sahibinin) ölümü ilə ləğv edilir və vərəsələrə keçmir.

Lakin belə hal müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının qorunmasına maneə olmur. Qanun müəyyən edir ki, **müəllifin şəxsi hüquqları qorunur**. Özü də şəxsi hüquqların qorunması hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmır, yəni onlar **müddətsiz qorunur**¹. Həmin hüquqlar subyektiv hüquqlar kimi yox (subyektiv şəxsi hüquqlar müəllifin ölümü ilə ləğv edilir) hüquqi fakt və ictimai cəhətdən əhəmiyyəti olan mənafe kimi mühafizə edilir.

Müəllifin patent hüquqları vərəsələrə tam, bütöv və kompleks halda keçir. Vərəsələr həmin hüquqların bir hissəsini qəbul edib, digər hissəsindən imtina edə bilməzlər. Bu, vərəsəliyin universal hüquq varisliyi olması ilə izah edilir.

Dövlət patent hüququnun subyektiv kimi

Subyektiv patent hüquqları dövlətə keçə bilər. Belə halda **dövlət (Azərbaycan Respublikası)** həmin hüquqların daşıyıcısı olur və buna görə də o, patent hüququnun subyektiv kimi tanınır.

Dövlət subyektiv patent hüquqlarını **müxtəlif hüquqi faktlar əsasında** əldə edə bilər. **Vərəsəlik** həmin faktlardan biridir. Dövlət hər şeydən əvvəl, subyektiv patent hüquqlarını (sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadəyə müstəsna hüquqları) **vəsiyyətnamə əsasında** əldə edə bilər. Belə ki, müəllif (patent sahibi) patent hüquqlarının dövlətə verilməsi barədə vəsiyyətnamə tərtib edir. Bu zaman dövlət **vəsiyyət üzrə vərəsə** olur. Müəllif öldükdə patent hüquqları ona keçir.

¹ «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

Digər tərəfdən, dövlətə patent hüquqları **qanun üzrə vərəsəlik əsasında** keçə bilər. Belə halda o, qanun üzrə vərəsə olur. Dövlət isə üç halda qanun üzrə vərəsə ola bilər:

- miras qoyan müəllifin nə qanun üzrə, nə də vəsiyyət üzrə vərəsələri yoxdursa;
- miras qoyan müəllifin vərəsələrindən heç biri miras əmlakını (miras əmlakının tərkibinə daxil olan patent hüquqlarını) qəbul etməzsə;
- bütün vərəsələr vərəsəlik hüququndan məhrum edilərsə.

Dövlət patent hüquqlarını **mülki-hüquqi müqavilə** əsasında da əldə edə bilər. Söhbət hər şeydən əvvəl, **lisenziya müqaviləsindən** gedir. Bu müqavilə əsasında sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun dövlətə verilməsi mümkündür. Dövlət həmin hüququ əldə etməklə patent hüququnun subyekti olur.

Patent hüquqları dövlətə **patent hüququnun güzəşt** kimi hüquqi forma vasitəsilə də verilə bilər. Belə halda patent sahibinə məxsus olan patent hüquqları tam və bütöv halda dövlətə keçir. Dövlət patent sahibi olur. Patent hüququ dövlətə güzəşt olunan zaman müxtəlif mülki hüquqi müqavilələrdən istifadə oluna bilər; alqı-satqı müqaviləsindən; patent hüquqlarının güzəşt barədə müqavilədən; patent hüquqlarının əvəzsiz güzəşt barədə müqavilədən və s.

Göstərilən münasibətlərdə dövlətin özü yox, onun sənaye mülkiyyəti sahəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (patent idarəsi) çıxış edir.

Dövlət həm də **qanunda ifadə olunan göstəriş kimi hüquqi fakt əsasında** patent hüquqları əldə edə bilər. Məsələn, dövlət özünün milli təhlükəsizliyi ilə bağlı xüsusi elmi tədqiqat və ya layihə konstruktor işlərini sifariş edə bilər¹. Sifarişçi qismində dövlətin özü yox, onu təmsil edən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı çıxış edir. İcraçı ona tapşırılmış işləri görmək nəticəsində sənaye mülkiyyəti yaradır. Həmin obyektədən istifadəyə müstəsna hüquq dövlətə məxsusdur.

§ 3. Patent hüququnun obyektləri

Patent hüququ obyektinin anlayışı

Əqli mülkiyyət obyektlərinin bir hissəsi müəlliflik hüququ ilə, digər hissəsi başqa institutla qorunur və s. Həmin obyektlərin müəyyən qismi **mülki hüququn əsas institutlarından biri olan patent hüququ** ilə mühafizə edilir.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin patent hüququ institutu (hüquq normaları) ilə qorunan hissəsinə patent hüququnun obyektləri deyilir. Qorumaq patent hüququnun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir ki, o, özünün bu funksiyasının vasitəsilə məhz həmin obyektləri qoruyur. Məhz həmin obyektlər **patent hüququ institutunun hüquqi mühafizə predmetini** təşkil edir.

Patent hüququnun obyektləri barəsində patent hüquq münasibəti, bu münasibət çərçivəsində isə subyektiv patent hüquqları yaranır. Səlahiyyətli dövlət orqanı məhz həmin obyektləri qeydiyyatla alır və onlara görə iddiaçı şəxsə patent verir.

Qanun patent hüququnun obyektini «sənaye mülkiyyəti obyektini» anlayışı ilə

¹ «Patent haqqında» qanunun 13-cü maddəsinin 8-ci bəndi.

əhatə edir¹. Burada sənaye mülkiyyəti obyektı əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, məhdud mənada işlədilir.

Sənaye mülkiyyəti obyektı (məhdud mənada) dedikdə, insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsi olan ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilələrin bəzisinə sənaye mülkiyyəti obyektı geniş mənada işlədilir. Söhbət sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə Paris konvensiyasından gedir². Burada ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsindən başqa, firma adı, əmləə nişanı, xidmət nişanı, coğrafi göstərici və digərləri də sənaye mülkiyyəti obyektləri sırasına daxil edir³. «Sənaye mülkiyyəti» beynəlxalq münasibətlərdə geniş yayılmış termdir⁴.

Beləliklə, patent hüququnun obyektləri sırasına daxildir:

- ixtira;
- faydalı model;
- sənaye nümunəsi.

Hüquq institutu kimi patent hüququnun da əsas «işi» ixtirarı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini qorumaqdan ibarətdir. Onlar əqli fəaliyyət nəticəsi olan yaradıcılıq məhsullarıdır. Buna görə də ixtiralar, faydalı modellər və sənaye nümunələri maddi yox, **qeyri-maddi (ideal) nemətlər** sayılır. Bu cəhəti ilə patent hüququnun obyektləri müəlliflik hüququnun obyektləri olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə oxşayır. Yalnız tətbiq olunduqda ixtira, faydalı model və sənaye nümunələri konkret qurğu, mexanizm, proses, maddə və s. kimi real şəkil alır.

Patent hüququnun obyektləri **konkret problemin (məsələnin) yeni, konstruktiv və ya bədii-konstruktiv həlli** deməkdir. İnsan beyninin və əqli fəaliyyətinin məhsulu olduğuna görə belə həll qeyri-maddi (ideal) xarakterli nemət sayılır. Patent hüququnun obyektlərinin əsas qiyməti də məhz həmin qeyri-maddi (ideal) həllin məzmununun özündədir. Məhz qeyri-maddi (ideal) həllin məzmununun özü patent hüququ institutunun mühafizə predmetini təşkil edərək, onun qoruma sferasına daxil olur. Bu cəhəti ilə patent hüququnun obyektləri müəlliflik hüququnun obyektı olan əsərlərdən fərqlənir. Belə ki, əsərin əsas qiyməti onun bədii forması və dilindədir. Məhz əsərin bədii forması və dili (məzmunu yox) müəlliflik hüququ institutunun hüquqi mühafizə predmetini təşkil edir.

Amma təklif olunan bütün həllərin (nailiyyətlərin) hamısı istisnasız olaraq patent hüququnun obyektı – ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi ola bilməz. Patent hüququnun obyektı kimi tanınmaq və hüquqi mühafizə ilə təmin olunmaq üçün vacibdir ki, təklif olunan həllər (nailiyyətlər) patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərinə cavab versin.

¹ «Patent haqqında» qanunun 1-ci maddəsi.

² Ваз: ст. 1 Парижской конвенции по охране промышленной собственности.

³ Величнов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с. 339; Международное частное право. Учебник/Под ред. Г.К.Дзитриевой. М., 2004., с. 328-329.

⁴ Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 310.

Ixtira hüququ

Ixtira patent hüququnun obyektlərindən (sənaye mülkiyyəti obyektlərindən) biridir. Müasir cəmiyyətdə onun rolu böyükdür. Dünyada ixtiranın əhəmiyyəti günü-gündən daha da artır. Həm daxili, həm də beynəlxalq əmtəə dövriyyəsində onun xüsusi çəkisi necə dəyərlər, dayanmaq bilmədən, durmadan çoxalır. Xüsusilə elm və texnika sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və dünyada baş verən elmi-texniki dəyişikliklər (inqilab) ixtiraların sayının kəskin surətdə artmasına səbəb olmuşdur. Demək olar ki, bütün dövlətlərdə ixtiraları qorumaq üçün patent almaq məqsədilə səlahiyyətli dövlət orqanlarına hər il 800 min iddia ərizəsi verilir. Mübaliğəsiz olaraq söyləmək olar ki, sənaye texnologiyası sahəsində tərəqqinin təmin olunmasında ixtiraların rolu və təsiri böyükdür. Dünya elmi-texniki irəliləyişi onlarsız təsəvvür etmək olmaz. İstehsal prosesini idarə edən mürəkkəb konstruksiyalı elektron maşınları hazırlananda da, tərbiyə və əyləncəli məqsədlər üçün istifadə olunan uşaq oyuncaqları düzəldiləndə də ixtira fəaliyyəti həyata keçirilir¹.

Ixtiranın yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər (ixtira münasibətləri) əmələ gəlir. Həmin münasibətlər həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak xarakterlidir. Onları tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu ixtira hüququ adlanır. Ixtira hüququ patent hüququnun subinstitutlarından biridir.

Ixtira hüququ dedikdə, patent hüququnun elə bir subinstitutu başa düşülür ki, o, özündə ixtiranın yaradılması və istifadəsi ilə bağlı əmələ gələn əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını birləşdirir.

Ixtira hüququnun mərkəzi anlayışı ixtira hesab edilir. Bəs, ixtira dedikdə nə başa düşülür?

Ixtiranın anlayışı

Texnika, kend təsərrüfatı, nəqliyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə həyata keçirilən praktiki fəaliyyətdə (praktikada) həmişə konkret problemlər (məsələlər) mövcud olur.

Praktiki fəaliyyətdə (praktikada) yarandığına görə onlara **praktiki problemlər** (məsələlər) deyilir. Məhz belə praktiki problemlərin (məsələlərin) həlli (həll edilməsi) ixtira adlanır. Deməli, ixtira **praktiki problemin (məsələnin) həlli deməkdir**. Məsələn, müəyyən xəstəliyi müalicə etmək problemini (məsələsini) praktiki olaraq həll etmək üçün həkim yeni üsul yaradır. Bu üsul ixtira sayılır. Əgər hər hansı təklif (ideya) konkret problemin (məsələnin) praktiki həllini göstərmirsə, ixtira hesab edilmir.

Lakin problemin (məsələnin) praktiki həllinin hamısını, istisnasız olaraq, ixtira saymaq olmaz. Təklif (ideya, nailiyyət) yalnız o halda ixtira kimi tanına bilər ki, o, **problemin (məsələnin) texniki vasitə ilə həllini göstərsin**. Problem (məsələ) yalnız texniki vasitə ilə həll olunmalıdır. Söhbət problemin (məsələnin) texniki vasitə ilə həllinin tapılmasından və müəyyən edilməsindən gedir. Əgər təklif (ideya) problemin (məsələnin) texniki yox, məsələn, iqtisadi, təşkilati, hüquqi və digər vasitə ilə həllini göstərsə, ixtira sayılmır. Məsələn, qüv-

¹ *Рябенцев В.А. Советское изобретательское право. М., 1961, с. 34.*

vədə olan qanunvericiliyə hər hansı dəyişiklik edilməsi barədə təklifi ixtira hesab etmək olmaz. Çünki həmin təklif problemin (məsələnin) texniki vasitə ilə həllini göstərmir. Deməli, **problemin (məsələnin) həlli texniki olmalıdır, yeni problem (məsələ) texniki cəhətdən (texniki baxımdan) həll olunmalıdır.** Başqa sözlə desək, problemin (məsələnin) həlli onun texniki tərəfinə (sahəsinə) aid olmalıdır¹. Deməli, **ixtira problemin (məsələnin) texniki (texniki vasitə ilə) həlli deməkdir.** Lakin, bu o demək deyildir ki, problem (məsələ) yalnız texnika sahəsinə aid olmalıdır. Əksinə, məcburi deyildir ki, problem (məsələ) texnika sahəsinə aid edilsin. Patent haqqında qanun müəyyən edir ki, praktik həlli tələb olunan problem (məsələ) **sənayenin və təsərrüfat fəaliyyətinin digər sahələrində yarana bilər.** İxtiranın köməyi ilə həm maddi istehsal sahələrində (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat), həm də qeyri-maddi istehsal sahələrində (müalicə, elmi-tədqiqat və digər müəssisələrdə) yaranan istənilən praktik problem (məsələ) həll oluna bilər.

Amma sovet dövrünün qanunvericiliyindən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının patent haqqında qanunu ixtiraya texniki həll kimi yox, sadəcə olaraq həll kimi baxır²: ixtira konkret problemin praktik həllinə imkan verən həldir. Göründüyü kimi, qanun «texniki həll» termini işlətmir. Lakin həmin termindən istifadə olunmaması belə fikir söyləməyə əsas vermir ki, patent haqqında qanun problemin (məsələnin) qeyri-texniki vasitələrlə həllini də ixtira sayır.

Məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl, «texnika» və «texniki həll» kimi anlayışların məzmununu izah etmək lazımdır. Ensiklopediyada verilən anlayışa görə, istehsal proseslərini həyata keçirmək və qeyri-istehsala, cəmiyyətin ehtiyaclarına xidmət göstərmək üçün insan fəaliyyəti nəticəsində yaradılan vasitələrin məcmusuna texnika (yunanca «techne» - məharət, ustalq, bacarıq) deyilir³. Texnika **istehsal texnikası** (maşınlar, mexanizmlər, alətlər, idarəetmə maşınları avtomobillər, teplovozlar, elektrovozlər, samolyotlar, teploxodlar və s.) və **qeyri-istehsal texnikası** (kommunal və məişət texnikası, məsələn, kommunal maşınlar, paltaryuyan və mətbəx maşınları, tozsoranlar, televizorlar, maqnitofonlar, soyuducular və s.; hərəkətdə texnikası, məsələn, minik avtomobilləri, motosikllər, velosipedlər və s.) kimi iki əsas yərə bölünür. İstehsalın sahəvi quruluşuna görə texnikanın üç əsas növü fərqləndirilir: **sənaye texnikası; nəqliyyat texnikası; kənd təsərrüfatı texnikası.** Texnikanın (texniki vasitələrin) xüsusi qrupunu **hərbi texnika** (tanklar, raket qurğuları, artilleriya və s.) təşkil edir. Lakin indiyə kimi texnikanın universal təsnifi verilməmişdir. Texniki vasitələr əsasən göstərdiyimiz sahələrdə tətbiq edilir. Texnika ibtidai icma quruluşu dövründə yaşayan insanın yaratdığı primitiv alətlərdən başlayaraq ta müasir sənayenin mürəkkəb xarakterli avtomatik qurğularına kimi uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir⁴.

Texnikanın (texniki vasitələrin) köməyi və vasitəsi ilə sənaye, kənd təsərrüfatı, rabitə, nəqliyyat, mədəniyyət, səhiyyə və digər sahələrdə, bir sözlə, cə-

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 89.

² «Patent haqqında» qanunun I-ci maddəsi.

³ Большая советская энциклопедия. М., 1976, третье издание, с. 523.

⁴ Звярыгин Л.А., Осьмова Н.И., Чернышев В.И., Шухардин С.В. История техники. М., 1962.

miyyətdə yaranan praktiki problemlər (məsələlər) təmin olunur, praktiki ehtiyaclar ödənilir. Belə təmin olunma və ödənilməyə texniki həll deyilir.

Texniki həll dedikdə, həm maddi istehsal, həm də qeyri-maddi istehsal sahəsində müəyyən praktiki ehtiyacların texniki vasitələrlə təmin olunması başa düşülür. Məhz belə təmin olunma ixtira adlanır.

Digər tərəfdən, patent haqqında qanunun ixtira üçün müəyyənləşdirdiyi əlamətləri (meyarları) təhlil etdikdə belə nəticə çıxarmaq mümkün olur ki, **ixtira praktiki problemin (məsələnin) yalnız texniki həllidir**. Professor A.P.Sergeyev haqlı və əsaslı olaraq göstərir ki, «problemin texniki həlli» kimi termin işlətməsə də RF-in patent haqqında qanunu (Azərbaycan Respublikasının patent haqqında qanunu həmin qanunun demək olar ki, eyni olub, onu olduğu kimi təkrarlayır) ixtira üçün «problemin texniki həlli» kimi tələb müəyyən edir¹. **Praktik problemin (məsələnin) qeyri-texniki həlli yox, ancaq texniki həlli ixtira kimi tanına bilər.**

Lakin praktik problemin (məsələnin) texniki həllini həmişə və bütün hallarda ixtira saymaq olmaz. Problemin texniki həlli (təklif) yalnız bu şərtlə ixtira kimi tanına bilər ki, o, **yaradıcılıq xarakterinə malik olsun**. Belə əlamətdən (yaradıcılıq elementindən) məhrum olan hər hansı təklif ixtira hesab edilmir. Məsələn, müəyyən şəxs müasir şəraitdə belə bir təklifə çıxış edir ki, gecə qaranlıq olan kənd küçələrinə işıq çəkilsin. Məlum məsələdir ki, praktik problemin texniki həlli olsa da, həmin təklif yaradıcılıq elementindən (əlamətindən) məhrum olduğuna görə ixtira sayılmır.

Yaradıcılıq dedikdə, yeni hər hansı bir şey yaratmaqda ifadə olunan əqli fəaliyyət başa düşülür. Hüquq elmində (doktrinasında) üstün konsepsiyaya görə, yenilik yaradıcılığın əsas və başlıca əlamətidir. Deməli, ixtira **praktik problemin (məsələnin) yeni həllidir**. Patent haqqında qanun yeniliyi ixtiranın əlaməti sayır². İxtiranın mahiyyəti hələlik həll olunmamış praktik problemi (məsələni) həll etməkdən və yeni iş qaydası (vasitəsi, üsulu, metodu) yaratmaqdan ibarətdir.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq belə nəticə çıxara bilərik ki, patent haqqında qanun ixtiranın üç əsas əlamətini (meyarı) müəyyən edir. Həmin əlamətlərə (meyarlara) aiddir:

- birincisi, ixtira praktik problemin (məsələnin) **həlli olmalıdır**;
- ikincisi, ixtira praktik problemin (məsələnin) **texniki həlli olmalıdır**;
- üçüncüsü, ixtira yaradıcılıq xarakterinə malik olmalıdır, yəni **yeni həll olmalıdır**.

Yalnız göstərilən əlamətlərə (meyarlara) cavab verən təklif ixtira kimi tanınır. Bu əlamətlərə (meyarlara) əsasən ixtiraya anlayış verək.

İxtira dedikdə, təsərrüfat fəaliyyətinin istənilən sahəsində (sənayedə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda və digər sahələrdə) konkret problemin

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 409-410.

² Sovet dövrünün bəzi alimlərinin fikrincə, ixtiranın anlayışına belə bir göstəriş daxil etmək lazımdır ki, ixtira yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsidir (məsələn, bax: Райгородский Н.А. Изобретательское право в СССР. М., 1949, с. 75). Söhbət ixtiranın yenilik kimi əlamətindən gedir.

praktik həllinə imkan verən yeni texniki həll başa düşülür¹.

Ixtiranın obyektləri

Qeyd etdiyimiz kimi, ixtira patent hüququnun (sənaye mülkiyyəti hüququnun) obyektlərindən biridir. Ixtiranın da özünün obyekti vardır. Ixtiranın obyekti belə bir suala cavab verir: nələrlə ixtira kimi tanına bilər?

Ixtira sayıla bilən texniki həllərə ixtiranın obyektləri deyilir.

Azərbaycan Respublikasının patent haqqında qanunu ixtira sayıla bilən obyektlərin siyahısını verir². Qəti və dəqiq olduğuna görə həmin siyahını genişləndirmək olmaz. Göstərilən siyahıya daxildir:

- qurğu;
- üsul;
- maddə;
- mikroorqanizm ştammi;
- bitki və heyvan hüceyrələrinin kulturaları;
- əvvəllər məlum olan qurğunun, üsulun, maddənin, mikroorqanizmin ştamminin yeni təyinatla tətbiqi.

Təklif olunan nailiyyət, yeni ixtira təklifi yalnız adlarını çəkdiyimiz və sadələşdirmiş obyektlərdən biri olduğu halda ixtira sayılır. Əgər təklif (nailiyyət) nə qurğu, nə üsul, nə maddə və s. olarsa, ixtira kimi tanınmır. Özü də siyahıya daxil olan obyektləri belə bir ümumi əlamət birləşdirir ki, onların hamısı qeyri-texniki xarakterə malikdir.

Qurğu nisbətən daha geniş yayılmış ixtira obyektidir. Ona görə ki, ixtira obyektlərinin digər növləri ilə müqayisədə qurğu onun faktiki istifadəsi üzərində daha effektiv nəzarət olunmasını təmin edir. Ixtira obyekti kimi qurğuya aiddir: aqreqlər, maşınlar; cihazlar; nəqliyyat vasitələri; avadanlıqlar; mexanizmlər; alətlər; məmulatlar və s. Onlar **konstruktiv ixtira** qrupuna aid edilir.

Üsul ixtira obyektlərindən biridir. Üsula aid olan ixtiralar digər qrupa şamil olunur. Müəyyən ardıcılıqla və ya müəyyən qaydaları gözləməklə həyata keçirilən vasitələrin məcmusuna üsul deyilir. Üsula aid olan ixtiralardan istifadə etməklə məhsullar (məmulatlar, maddələr və s.) hazırlanır, predmetlərin vəziyyəti dəyişdirilir (tənzimləmə, emalətmə və s.), habelə predmetlərin vəziyyəti öyrənilir (nəzarət-yoxlama, ölçmə, diaqnostika və s.)

Ixtira obyektlərindən biri **maddə** hesab edilir. Belə obyektlərə maddəyə aid olan ixtiralar deyilir ki, onlar ixtiraların başqa qrupunu təşkil edir.

Ixtira sayılmayan obyektlər

Əqli fəaliyyətin elə nəticələri vardır ki, onlar iki cür əsasən görə ixtira kimi tanınmır, ixtira kimi qorunmur. Həmin əsaslara aiddir:

- texniki xarakterə malik olmamaq;
- qanunda ifadə edilən birbaşa göstəriş.

¹ Bəzi müəlliflər «progressiv olmaq» və «həyata keçirə bilmək» kimi meyarları ixtiranın əlamətləri hesab edərək, onların ixtiranın anlayışına daxil etməyi təklif edirlər (Ионас В.Я., Мамтофа И.Э., Загзаев М.Н., Дмитриев Н.Г. В помощь изобретателю и рационализатору. Л., 1961, с.10; Личков К.К. Изобретение и его правовая охрана. М., 1961, с. 76, 80). Belə əlamətlərin ixtiranın anlayışına daxil etmək yersiz və lazımsızdır.

² «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

Texniki xarakterə malik olmamaq kimi əsasə görə bəzi obyektlər ixtira sayılmır. Yaradıcılıq xarakterinə malik olmasına və müəyyən problemin (məsələnin) həlli yolunu göstərməsinə baxmayaraq, bu obyektlər ixtira kimi tanınmır. Məsələ burasındadır ki, onlar müəyyən problemin (məsələnin) **texniki yox, qeyri-texniki vasitələrlə həll olunmasını müəyyən** edir. Texniki xarakterə malik olmamaq həmin obyektlərin hamısını birləşdirən ümumi əlamətdir. Buna görə də göstərilən obyektlər müəyyən **problemi (məsələni) həll etməyə imkan verən qeyri-texniki həldir**, yəni texniki həll deyildir. Məhz bu səbəbdən patent haqqında qanun onları ixtira sayılmayan obyektlər hesab edir¹. Onlara aiddir:

- elmi nəzəriyyələr;
- riyazi metodlar;
- bədii konstruktorluq işinin nəticəsi (dizayn);
- təsərrüfatın və əqli fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi metodları;
- oyunların qaydaları və metodları;
- kompüter proqramları və alqoritmləri;
- informasiyanın təqdimi üsulları;
- şərti işarələr, cədvəllər və qaydalar;
- tikili, bina və ərazi layihələri və planlaşdırma sxemləri;
- bitki sortları və heyvan cinsləri (mikrobioloji üsullar və üsulla alınan məhsullar istisna olmaq şərti ilə);
- inteqral mikrosxemlərin topologiyası;
- insan və heyvan orqanizmlərinin müalicəsinin cərrahi və terapevtik üsulları, xəstəliyin diaqnostika metodları.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən obyektlər ixtira sayılmadıqlarına görə patent hüququ institutu ilə qorunmur. Lakin bu, o demək deyildir ki, həmin obyektlər, ümumiyyətlə, hüquqi mühafizədən istifadə etmir. Əksinə, patent hüququ institutunun hüquqi mühafizə predmetinə daxil olmasalar da onlar əqli mülkiyyət hüququnun digər institutları ilə qorunur. Söhbət hər şeydən əvvəl, müəlliflik hüququ institutundan (o, kompüter proqramlarını, tikili, bina və ərazi layihələrini və planlaşdırma sxemlərini və s. qoruyur), qeyri-ənənəvi (qeyri-standart) hüquq institutundan (o, seleksiya nailiyyətlərini, yəni bitki sortlarını və heyvan cinslərini və s. qoruyur) gedir.

Qanunda ifadə edilən birbaşa göstərişə görə ictimai mənafeyə, humanizm və əxlaq prinsiplərinə zidd olan ixtira qorunmur, hüquqi mühafizə ilə təmin olunmur². Belə ixtiralar yaradıcılıq xarakterli texniki həll olsalar belə patent hüququnun hüquqi mühafizə predmetinə daxil olmur.

Ixtiranın patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri Qanuna uyğun olaraq fiziki şəxs sənaye mülkiyyəti obyektləri, o cümlədən ixtira yaratmaq və onun müəllifi olmaq hüququna malikdir. Onun öz yaratdığı ixtiradan istifadə etməyə müstəsna hüququ vardır. Bəs, belə hüququn müəllifə məxsus olmasını nə ilə təsdiqləmək olar? Digər tərəfdən, ixtira qorunmalıdır, yəni hüquqi cəhətdən mühafizə ilə təmin olunmalıdır.

¹ «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 8-ci bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 3-cü maddəsi.

İxtiranın qorunması onu ifadə edir ki, müəllifin razılığr olmadan heç kəs ixtiradan istifadə edə bilməsin. Bəs bunun üçün nə etmək tələb olunur? Bunlardan əlavə, ixtiranın müəllifinin kim olması, habelə təklif olunan texniki həllin ixtira kimi dövlət tərəfindən tanınması təsdiqlənməlidir. Bunları hansı vasitə ilə təsdiq etmək olar?

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən məsələləri həll etmək üçün müəllif ixtira üçün səlahiyyətli dövlət orqanından **patent adlı sənəd almalıdır**. Məhz bu sənəd öz yaradıcı əməyi ilə ixtira yaradan şəxsin müəllifliyini (ixtiranın müəllifi olmasını) təsdiq edir və onu **ixtiradan istifadə etməyə müstəsna hüquqla təmin edir**. Məhz patentin köməyi ilə ixtira qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin olunur. Təklif olunan texniki həllin **dövlət tərəfindən ixtira kimi tanınması** da məhz patentlə təsdiqlənir.

Lakin təklif olunan bütün texniki həllərin hamısına ixtira kimi patent verilmir. Bunun üçün texniki həllər qanununda nəzərdə tutulan tələblərə cavab verməlidir ki, onlara **ixtiranın patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri** deyilir. Məhz bu şərtlər əsasında təklif olunan texniki həll ixtira kimi qiymətləndirilir və tanınır.

İxtiranın patentə layiq olmaq şərtləri (patent qabiliyyəti şərtləri) ələ tələblərdir ki, bu tələblər əsasında təklif olunan texniki həll hüquqi mühafizənin obyektı olur, ona hüquqi mühafizə verilir. Qanun üç cür belə şərt müəyyən edir¹.

- birincisi, ixtira yeni olmalıdır (yenilik şərti və ya əlaməti);
- ikincisi, ixtira, ixtira səviyyəli olmalıdır;
- üçüncüsü, ixtira sənayedə tətbiq edilə bilən olmalıdır.

Hər üç şərtə cavab verən, yeni yeni olan, ixtira səviyyəli və sənayedə tətbiq edilə bilən texniki həll ixtira sayılır və hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Özü də həmin şərtlərdən hər biri yalnız müəyyən tarixə münasibətdə əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, televizor yalnız 1890-cı ilə münasibətdə patentə layiq ixtira sayıla bilərdi. O, 1990-cı ilə münasibətdə isə ixtira kimi tanına bilmez.

Göstərilən şərtlər bir sıra çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərdə də nəzərdə tutulur. Məsələn, TRIPS-də göstərilir ki, texnikanın bütün sahələrində qurğu və üsullara patent verilir, bu şərtlə ki, onlar yenilik, ixtira səviyyəli olmaq və sənayedə tətbiq edilə bilmək kimi əlamətlərə malik olsun². Analoji əlamətlərə (şərtlərə) olduğu kimi Vaşinqton konvensiyasında da (RST-də) rast gəlik³. Göstərilən əlamətləri (şərtləri) bəzi regional sazişlər, məsələn, Münhen konvensiyası da nəzərdə tutur⁴. Onlar bir sıra Avropa ölkələrinin patent hüququna da məlumdur.

Bəzi ölkələrdə (məsələn, Fransa İtaliya və s. ölkələrdə) ixtira yalnız bu şərt-

¹ «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

² Вак: раздел 5 Соглашения о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность (ТРИПС)

³ Вак: ст. 33 Договора о патентной кооперации (РСТ).

⁴ Вак: ст. 52-53 Мюнхенской европейской патентной конвенции (конвенция о выдаче европейских патентов).

lə qorunur ki, o, qabaqcadan praktikada istifadə olunsun¹. Bir sıra ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da və s.) isə ixtira üçün həm də faydalı olmaq kimi tələb (şərt) irəli sürülür².

Yenilik şərti

Ixtira kimi tanınması, eləcə də patentlə hüquqi mühafizə edilməsi üçün təklif olunan texniki həll yeni olmalıdır, yeni yenilik əlamətinə malik olmalıdır. Yenilik isə hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstəriləni kimi, ixtiranın patentə layiq olmağın **birinci və labüd şərti, onun xarakterik əlamətidir**³.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixtiranın yeniliyi (yeni olması) iki meyar (əlamət) əsasında müəyyən edilir və qiymətləndirilir⁴. Həmin meyarlara (əlamətlərə) aiddir:

- maddi meyar (əlaməti);
- formal meyar (əlamət)

Ixtira üçün müəyyən edilən maddi meyar (əlamət) Azərbaycan Respublikasının patent haqqında qanununda nəzərdə tutulmuşdur⁵: ixtira **yeni həll**-dir. Maddi meyar (əlamət) tələb edir ki, ixtiranın mahiyyəti yeni olmalıdır, yeni ixtira mahiyyətcə yeni olmalıdır⁶. **Ixtiranın mahiyyətinin yeni olması** dedikdə, ixtiranın əvvəllər dünya texnikasında ümumiyyətlə, hələlik həll olunmamış problemi (məsələn) həll etməsi və ya artıq tanınmış (məlum olan) həllin mahiyyətini dəyişdirməsi başa düşülür.

Formal meyar (əlamət) isə tələb edir ki, ixtira dünya texnikasının müasir səviyyəsi baxımından və onunla müqayisədə yeni olmalıdır. Deməli, dünya texnikasının müasir səviyyəsi ixtiranın yeniliyinin formal meyandır. Bildiyimiz kimi, müasir dünya texnikası mövcud texniki vasitələrin məcmusundan ibarətdir. Əgər təklif olunan texniki həll (ixtira) bu vasitələrdən birini təkrarlamırsa, başqa sözlə desək, dünya texnikasına məlum deyilsə, yeni sayılır. Bu isə onu ifadə edir ki, ixtiranın yeniliyini qiymətləndirərkən Azərbaycan Respublikasının patent hüququ ixtiranın nisbi və ya lokal yeniliyi prinsipindən yox, **mütləq (dünya) yeniliyi prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə ixtiranın yeniliyi mütləq dünya xarakterinə malik olmalıdır, yeni təkcə Azərbaycan Respublikasında texnikanın səviyyəsi baxımından yox, həm də xarici ölkələrdə (dünyada) texnikanın səviyyəsi baxımından müəyyən edilməlidir. Buna görə də təklif olunan texniki həll dünya (xarici ölkələrin) texnikasına məlum olarsa, Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq, o, ixtira üçün tələb olunan əlamətdən (meyardan) məhrumdur. Ixtira nisbi və ya yerli (lokal) yenilik yox, mütləq (dünya) yenilik əlamətinə malik olmalıdır. Nisbi yenilik və ya lokal

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие/Отв.ред. В.П.Мозолин, М.И.Кутагин. М., 1980, с. 324.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие/Отв.ред. К.К.Яичков. М., 1966, с. 472.

³ Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 685; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с. 416.

⁴ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1965, часть 3, с. 94.

⁵ «Patent haqqında» qanunun 1-ci maddəsi.

⁶ Ионас В.Я. Изобретательское правоотношение в советском гражданском праве. Автореф. канд.дисс. Л., 1955, с. 8.

(yerli) yenilik dedikdə, ixtiranın əvvəllər dünyada yox, müəyyən bir ölkədə məlum olmaması, yeni təzə olması başa düşülür. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, yeniliyin üç növü fərqləndirilir¹: yerli yenilik; nisbi dünya yeniliyi; mütləq dünya yeniliyi. **Yerli yenilik** elə bir dövlətin ərazisini göstərir ki, həmin ərazi həddində texnika səviyyəsinə daxil olan məlumatlar bəlli olur. **Nisbi dünya yeniliyi** bütün dövlətlərin ərazisini göstərir ki, həmin ərazi həddində texnikanın konkret sahəsinə aid olan və onun səviyyəsinə daxil edilən məlumatlar bəlli olur. **Mütləq dünya yeniliyi** bütün dövlətlərin ərazisini göstərir ki, həmin ərazi həddində texnika səviyyəsinə daxil edilən istənilən məlumat bəlli olur.

Mütləq (dünya) yenilik **obyektiv yenilik** də adlanır. İxtira məhz obyektiv yenilik əlamətinə malik olmalıdır. Subyektiv yenilik isə ixtira üçün xarakterik deyildir. Əgər artıq dünya texnikasına məlum olan ixtira onu müstəqil surətdə yadradan şəxsin özüne təzə görünərsə, **subyektiv yenilik** əlamətinə malikdir. Məsələn, müstəqil surətdə loqarifm cədvəli hazırlayan və onun artıq yaradılmasından xəbəri olmayan şəxs güman edir ki, ixtira yaratmışdır. Onun nailiyyəti subyektiv yenilik əlamətinə malik olduğu üçün və obyektiv yenilikdən məhrum edildiyinə, yeni dünya texnikasının müasir səviyyəsi baxımından yeni olmadığına görə ixtira sayılır.

Beləliklə, dünya texnikasının müasir səviyyəsi ixtiranın yeniliyini qiymətləndirməyin və müəyyənləşdirməyin əsas (çıxış) bazasıdır. Belə ki, ixtiranın yeniliyi məhz dünya texnikasının müasir səviyyəsinə münasibətdə müəyyən olunur.

Dünya texnikasının səviyyəsi dedikdə, nə başa düşülür? Qanunda bu suala cavab verilir. Belə ki, dünya texnikasının səviyyəsi onun ibarət olduğu **texniki vasitələr barədə məlumatlarla (biliklərlə)** müəyyən edilir. Məhz həmin məlumatlar (biliklər) baxımından və onlarla müqayisədə ixtiranın yeniliyi (yeni olması) qiymətləndirilir. Özü də onlar kütləvi məlumatlar (biliklər) olmalıdır. İxtiranın yeniliyi (yeni olması) müəyyənləşdirilərkən yalnız kütləvi məlumatlar (biliklər) əsas götürülür, nəzərə alınır və onlardan istifadə olunur.

Kütləvi məlumatlar (biliklər) dedikdə, hamının və hər kəsin əldə edə biləcəyi informasiyalar başa düşülür. Onlar əldə edilməsi bütün şəxslər üçün mümkün olan, necə deyirlər, «əlçatan» informasiyalardır. Buna görə də qulluq (xidməti), qapalı, məxfi və bu qəbildən olan digər informasiyalar kütləvi məlumatlara aid edilmir və ixtiranın yeniliyi müəyyən olunan zaman nəzərə alınmır. Kütləvi məlumatların yayılması xüsusi olaraq, məsələn, «Məxfidir», «Xidməti istifadə üçün» və digər qriflərlə məhdudlaşmamalıdır².

Kütləvi məlumatlara (biliklərə) istənilən formada (şifahi və ya yazılı formada), istənilən növdə (rəsmi və ya qeyri-rəsmi informasiyalar) və s. informasiyalar daxil ola bilər, bu şərtlə ki, onlar **ixtiranın mahiyyətini açsın**. Başqa sözlə desək, informasiyaların forma və növünün və digər məsələlərin mətləbə dəxli yoxdur.

İxtiranın yenilik kimi əlaməti **yenilik üçün xüsusi ekspertiza keçirmək** yolu ilə müəyyənləşdirilir. Belə ekspertiza hər şeydən əvvəl, patent və elmi-tex-

¹ Городецкая О.А. Патентное право. Учебное пособие. М., 2005, с. 145.

² Белов В.В., Витинцев Г.В., Денисов Г.М. Интеллектуальная собственность. М., 2006, с. 72.

niki ədəbiyyat üzrə keçirilir.

İxtira üçün məcburi olan yeniliyi qiymətləndirməyin həm maddi, həm də formal meyarının (əlamətinin) mövcudluğu tələb edilir. Bu meyarlar (əlamətlər) birlikdə ixtiranın yeni olmasını (yeniliyini) şərtləndirir. Onlardan biri olmazsa, ixtiranın yeniliyindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, təklif olunan texniki həll formal meyar baxımından (dünya texnikasının müasir səviyyəsi baxımından) yenidir. Lakin onun mahiyyəti yeni deyildir, yəni o, maddi meyardan (əlamətdən) məhrumdur. Buna görə həmin texniki həll ixtira kimi tanına bilməz.

Əgər ixtiranın yeniliyi dünya texnikasının müasir səviyyəsinə aid olan kütləvi məlumatlar (biliklər) baxımından və onlarla müqayisədə (onlara münasibətdə) qiymətləndirilsə, kütləvi məlumatların özü isə **patent almaq üçün iddia sənədinin verildiyi gün**lə müəyyənləşdirilir. Belə ki, ixtiranın yeniliyi müəyyən edilərkən yalnız həmin günə kimi mövcud olan kütləvi məlumatlardan istifadə edilir¹. İddia sənədinin verildiyi gün, yeni səlahiyyətli dövlət orqanına daxil olduğu gün isə ixtira üzrə ilkinlik hüququnun (ixtiranın ilkinliyinin) yarandığı tarixdir². Deməli, ixtiranın yeniliyi müəyyən edilərkən ixtiranın ilkinliyi tarixi əsas götürülür. Belə ki, **ixtiranın ilkinliyi tarixində mövcud olan kütləvi məlumatlardan istifadə etməklə onun yeniliyi məsələsi həll olunur**. Yalnız səlahiyyətli dövlət orqanına ilkin (birinci) olaraq verilən iddia sənədinə patent verilir. Başqa sözlə desək, kim birinci (ilkin) ixtira barəsində iddia sənədi vermişdirsə, **patenti də o, alacaqdır**. İddia sənədi verməkdə ilkinlik (birincilik) ixtiranın yeniliyini təmin edir. Buna görə də ixtiranın yeniliyinin qiymətləndirilməsi ixtiranın ilkinliyi (birinciliyi) məsələsi ilə əlaqələndirilir.

İxtiranın ilkinliyini müəyyən etməyin ümumi qaydası yuxarıda göstərilənlərdən ibarətdir. Bununla belə, qanun həmin məsələ barəsində xüsusi qayda da nəzərdə tutur ki, həmin qayda iddiaçı üçün müvafiq güzəşt müəyyən edir. Söhbət hər şeydən əvvəl, **konvensiya ilkinliyindən gedir**. **Konvensiya ilkinliyi barədə qaydaya** görə, ixtiranın ilkinliyi ilk iddia sənədinin sənaye mükiyyətinin mühafizəsinə dair Paris konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətdə (Paris İttifaqının üzvü olan dövlətdə) verilməsi tarixindən müəyyənləşdirilə bilər, bu şərtlə ki, ixtira barəsində iddia sənədi həmin tarixdən etibarən 12 ay ərzində səlahiyyətli dövlət orqanına verilmiş olsun.

İxtira səviyyəsinə malik olmaq şərti

İxtiranın patentə layiq olmağın digər şərti (əlaməti, meyarı) ixtira səviyyəli olmaq adlanır. Qanun müəyyən edir ki, ixtira səviyyəsinə malik olarsa, ixtira obyektinə hüquqi mühafizə ilə təmin edilir³. **Bəs, ixtira səviyyəsinə malik olmaq (ixtira səviyyəli olmaq), dedikdə nə başa düşülür?**

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Avropa ölkələrinin patent haqqında qanununda göstərilən şərt (əlamət, meyar) müxtəlif adlar altında nəzərdə tutulur⁴.

¹ «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 28-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

³ «Patent haqqında» qanunun 28-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁴ «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁵ *Еременко В.И.* Критерии патентоспособности по европейскому патентному праву//Вопросы изобретательства. 1989, № 12, с. 13-14.

Bəzi beynəlxalq sənədlərdə həmin şərt həm də «bəlli olmamaq» («aşkar olmamaq») termini ilə əhatə olunur¹. Beynəlxalq patent hüququnda əsasən göstərdiyimiz termindən istifadə olunur². Almaniyada göstərdiyimiz əlamət «ixtira yaradıcılığı səviyyəsi», Böyük Britaniyada «ixtira addımı», Fransada «ixtira fəaliyyəti nəticəsi», Skandinaviya ölkələrində «yenilikdə mühüm fərq», ABŞ-da «bəlli olmamaq» anlayışları ilə ifadə olunur³. TRIPS sazişində «ixtira addımı» (bilik səviyyəsində ciddi irəliləmə) kimi anlayış müəyyən edilir⁴. «Ixtira addımı» və «bəlli olmamaq» sinonim anlayışlardır. Sovet dövrünün ixtira hüququna «mühüm fərq» kimi şərt (əlamət) məlum idi⁵. Ixtira səviyyəsinə malik olmaq əlaməti (şərti) məhz onu əvəz edir.

Qanunda ixtira səviyyəsinə malik olmaq (ixtira səviyyəli olmaq) əlamətinə belə anlayış verilir: ixtira, həmin sahədə çalışan mütəxəssis üçün mövcud bilgilərdən açıq-aşkar irəli gəlmirsə, ixtira səviyyəsinə malik hesab edilir⁶. Mürəkkəb xarakterə malik olduğuna və aydın şəkildə ifadə edilmədiyinə görə həmin əlamətə (şərtə) daha sadə və başa düşülən dildə elmi (doktrinal) anlayış verməyi zəruri və məqsədemüvafiq hesab edirik: **ixtira, həmin sahədə çalışan mütəxəssisə dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsi və onunla müqayisə edilməsi baxımından açıq-aşkar bəlli deyilsə, ixtira səviyyəli sayılır**. Buna görə beynəlxalq patent hüququnda ixtira səviyyəli olmaq əlaməti adətən, «bəlli olmamaq» əlaməti adlanır⁷. ABŞ patent hüququna da həmin əlamət məlumdur. Bu əlamətə görə, barəsində iddia sənədi verilmiş ixtira dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsinə bəlli olmamalıdır, yəni ixtira səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ixtira səviyyəli olmaq (bəlli olmamaq) əlaməti **dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsinə** münasibətdə və onunla müqayisədə müəyyən olunur. Dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsi həm də həmin əlamətin müəyyənləşdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Özü də həmin əlamət müəyyən edilən zaman yalnız kütləvi məlumatlar nəzərə alınır. Bütün kütləvi məlumatlar yox, ancaq ixtira barəsində iddia sənədinin verdiyi günə kimi, yəni iddia sənədi səlahiyyətli dövlət orqanına daxil olduğu günə kimi mövcud olan kütləvi məlumatlardan istifadə olunur. Həmin gündən ixtiranın ilkinliyi yaranır. Bu işə onu bildirir ki, ixtira səviyyəli olmaq əlaməti yenilik əlaməti kimi **ixtiranın ilkinliyi tarixinə (gününə)** kimi müəyyənləşdirilir.

Patent haqqında qanunun verdiyi qanunvericilik anlayışından görünür ki, ixtira səviyyəli olmaq (bəlli olmamaq) əlaməti iki əsas anlayışın vasitəsi ilə müəyyənləşdi-

¹ Вах: ст. 33 Договора о патентной кооперации (РСТ).

² Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 19.

³ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие/Отв.ред. В.П.Мозолин, М.И.Кулагин. М., 1980, с. 326.

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2/Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Козаров. М., 2005, с. 486.

⁵ Положения об открытиях, изобретениях и рационализаторских предложениях. 1973.

⁶ «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 6-cı bəndi.

⁷ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 341; Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2001, с. 19.

rılır. Həmin anlayışlara aiddir:

- belli olmamaq;
- mütəxəssis.

Belli olmamaq dedikdə, dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsindən təklif olunan ixtira obyektinə tam oxşar (onunla eyni) olan və ondan heç nə ilə fərqlənməyən hər hansı texniki vasitənin aşkara çıxarılmaması (üzə çıxarılmaması) başa düşülür.

Mütəxəssis dedikdə, ixtiranın aid olduğu sahədə işləyən və həmin sahədə orta biliyə malik olan şəxs başa düşülür. Dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsindən oxşar (eyni) texniki vasitə məhz ona belli olmamalıdır. Buna görə də ixtiranın bu əlamətinə **subyektivlik elementi** xasdır. Belə ki, ixtira kimi təklif olunan nailiyyət (həll) texnikanın müvafiq sahəsində məşğul olan adi mütəxəssisə belli olmamalıdır. Bu səbəbdən həmin əlamət adi mütəxəssisin bilik və təcrübəsindən asılı olmaqla müəyyən edilir. Söhbət **subyektiv asılılıqdan** gedir. **Orta mütəxəssis** dedikdə, patent idarələrinin ekspertləri başa düşülür¹. Onların müvafiq təhsili, peşəkar hazırlığı, ixtisası, iş təcrübəsi, biliyi, xüsusi tədqiqatlar aparmaq bacarığı və s. vardır. Buna görə ekspertlər təklif olunan nailiyyətin ixtira olmasını müəyyən edə bilirlər.

İxtira səviyyəli olmaq əlaməti yenilik əlaməti ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, bu əlamət əslində, faktiki olaraq, yenilik əlamətinin maddi meyarını ifadə edir. Məsələ burasındadır ki, ixtira səviyyəli olmaq əlaməti əsasında ixtiranın mahiyyətə yeni olması, ona yaradıcılıq elementinin xas olması müəyyən edilir².

Sənayedə tətbiq oluna bilmək əlaməti (şerti)

Sənayedə tətbiq oluna bilmək əlamətini patent haqqında qanun ixtiranın patentə layiq olmağın üçüncü şərti hesab edir. Elə buradaca dərhal qeyd etmək lazımdır ki, qanun ixtiranın bu əlamətini onun digər əlamətlərindən (yəni yenilik və ixtira səviyyəli olmaq əlamətlərindən) fərqli olaraq dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsi ilə, habelə ilkinlik tarixi ilə əlaqələndirmir.

İxtiranın sənayedə tətbiq oluna bilmək əlamətinə (şərtinə) qanun leqal anlayış verir³: **ixtiranın obyektini sənayenin və təsərrüfatın hər hansı sahəsində hazırlana və istifadə edilə bilərsə, o halda ixtira sənayedə tətbiq oluna bilənlən sayılır**. Anlayışdan görünür ki, göstərilən əlamətin (şərtin) adı şərti xarakter daşıyır və özünün malik olduğu əsl məzmunu heç də əhatə etmir. Yəni həmin əlamət (şərt) onu ifadə etmir ki, ixtira obyektini istehsalın yalnız sənaye sahəsində tətbiq olunmalıdır. Məsələ burasındadır ki, «sənayedə tətbiq oluna bilmək» termininin hərfi mənada yox, geniş mənada təfsir etmək və başa düşmək lazımdır. İxtira obyektini həm maddi istehsal (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s.), həm də qeyri-maddi istehsal sahələrində (məsələn, səhiyyə, elm-təhsil, mədəniyyət və s.), bir sözlə, **təsərrüfatın istənilən sahəsində tətbiq edilməlidir**.

İxtiranın patentə layiq olmağın sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti) onu ifadə edir ki, o, təsərrüfatın hər hansı sahəsində (sənaye, kənd təsərrüfatı,

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. М., 1980, с. 326.

² Горохов О.А. Патентное право. Учебное пособие. М., 2005, с. 153.

³ «Patent haqqında» qanunun 7-ci bəndi.

nəqliyyat, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, texnika və digər sahələrdə) **istifadə olunmalıdır**. Sənayedə tətbiq oluna bilmək təsərrüfatın istənilən sahəsində istifadə edilə bilmək deməkdir.

Birincisi, göstərilən şərt (əlamət) tələb etmir ki, barəsində iddia sənədi verilmiş ixtira texniki cəhətdən müterəqqi (qabaqcıl) olmalıdır. Qanun sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti) üçün belə tələb müəyyən etmir. Belə ki, təsərrüfatın hər hansı sahəsində istifadə olunan ixtira obyektı texniki cəhətdən müterəqqi ola da bilər, olmaya da bilər. O, praktik fəaliyyətdə texniki müterəqqilik məsələsindən asılı olmayaraq tətbiq edilir. Deməli, sənayedə tətbiq edilə bilmək anlayışına texniki cəhətdən müterəqqi olmaq tələbi daxil edilmir və onun məcburi (labüd) elementi sayılır.

İkincisi, sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti) tələb etmir ki, barəsində iddia sənədi verilmiş ixtira faydalı olmalıdır. Düzdür, bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyi (patent hüququ) belə tələb irəli sürür¹. İngilis-amerika hüququnda faydalı olmaq ixtiranın əlamətlərindən biri sayılır. Amma Azərbaycan Respublikasının patent hüququ faydalı olmaq kimi tələb nəzərdə tutmur. Buna görə də ixtira obyektinin təsərrüfat sahəsində istifadə edilməsinin faydalı olmasının mətləbə dəxli yoxdur. O, təsərrüfat sahəsində faydalı olmasından asılı olmayaraq tətbiq edilir. Bu isə onu göstərir ki, faydalı olmaq əlaməti sənayedə tətbiq edilə bilmək anlayışına daxil deyil və onun məcburi (labüd) elementi sayılır.

Üçüncüsü, sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti) tələb etmir ki, barəsində iddia sənədi verilmiş ixtira müsbət effekt (nəticə) verməlidir. Müsbət effekt dedikdə, ixtiranın tətbiqi sayəsində əldə olunan konkret fayda (məsələn, vaxta qənaət etmək, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, istehsalı sadələşdirmək, əmək və texniki təhlükəsizliyin şəraitini yaxşılaşdırmaq və s.). Sovet ixtira hüququ məhz müsbət effekti (nəticəni) ixtiranın məcburi (labüd) əlamət hesab edirdi². Patent haqqında qanun belə əlamətdən imtina edərək onu «sənayedə tətbiq edilə bilmək» əlaməti ilə əvəz etmişdir³. Bu, ixtiranı qorumağın patent formasına keçilməsi ilə bağlıdır⁴. Buna görə də ixtira müsbət effektdən (nəticədən) asılı olmayaraq tətbiq edilir. Bu zaman müsbət effekt (nəticə) əldə oluna da bilər, olunmaya da. Deməli, müsbət effekt (nəticə) əlaməti sənayedə tətbiq edilə bilmək anlayışına daxil edilmir və onun məcburi (labüd) elementi sayılır.

Sənayedə tətbiq edilə bilmək şərtinin (əlamətinin) iki əsas və başlıca, necə deyirlər, **labüd (məcburi) elementi** vardır. Onlardan biri bundan ibarətdir ki, barəsində iddia sənədi verilən ixtira obyektinin **konkret texniki (maddi) vasitə şəklində realizə olunması (həyata keçirilməsi) mümkün olmalıdır, yəni ixtira obyektı istifadəyə yaramalıdır**⁵.

¹ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 341; Босуховский М.М. Международное частное право. Учебник. М., 2002, с. 309; Гражданское и торговое право зарубежных государств. Том 2, с. 487.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1965, часть 3, с. 96.

³ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации, 1999, с. 411.

⁴ Деметьев В.Н. Требования к изобретению// Вопросы изобретательства. 1990, № 8, с. 19.

⁵ Патентоведение/Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1984, с. 32-33.

İkinci labüd (məcburi) element isə ondan ibarətdir ki, iddiaçının (patent almaq üçün iddia sənədi vermiş şəxsin) nəzərdə tutduğu və qarşısına məqsəd kimi qoyduğu nəticəyə **ixtiranın köməyi ilə doğrudan və həqiqətən nail olunmalıdır.**

Bunlardan əlavə, sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti) tələb edir ki, ixtira obyektini sənaye üsulu ilə realizə olunmalıdır. Bu, o deməkdir ki, ixtira sənaye üsulu (yolu) ilə hazırlanmalı və ya ondan sənaye üsulu (yolu) ilə istifadə olunmalıdır.

Faydalı modelin anlayışı və patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri

Faydalı model patent hüququnun – sənaye mülkiyyətinin obyektlərindən biridir. Hüquq institutu kimi patent hüququnun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri ixtira və sənaye nümunəsi ilə bərabər, faydalı modeli də hüquqi mühafizə ilə təmin etməkdən, onu

qorumaqdan ibarətdir.

Faydalı modelin yaranması, qorunması və istifadəsi ilə bağlı müəyyən növ münasibətlər əmələ gəlir ki, həmin münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normalarının məcmusu **faydalı model hüququ** adlanır. Faydalı model hüququ isə patent hüququnun subinstitutlarından biridir. Bu subinstituta daxil olan mülki hüquq normaları əsasən və başlıca olaraq patent haqqında qanunda ifadə olunmuşdur.

Qanunda faydalı modelin leqal anlayışı verilir¹: **faydalı model dedikdə, istehsal vasitələrinin və istehlak əşyalarının yaxud onların tərkib hissələrinin konstruktiv həlli başa düşülür.**

Faydalı model Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ üçün yeni subinstituttur. Köhnə sovet dövrünün mülki hüququ belə anlayış tanımır. Amma xeyli müddətdir ki, faydalı model hüququ beynəlxalq patent hüququna, habelə bir sıra xarici dövlətlərin (Almaniyanın, İtaliyanın, İspaniyanın, Britaniyanın, Finlandiyanın, Çinin, Avstraliyanın, Yaponiyanın və s.) qanunvericiliyinə məlumdur. Məsələn, Paris konvensiyası faydalı modeli sənaye mülkiyyətinin mühafizə obyektlərindən biri kimi tanıyır². 1911-ci ildə faydalı model müstəqil müdafiə obyektini kimi həmin konvensiyaya daxil edilmişdir (§ 2. 1-ci maddə). Bu vaxtdan o, beynəlxalq hüquq səviyyəsində qorunmağa başlanmışdır. Faydalı model ilk dəfə 1891-ci ildə Almaniya yaranmışdır. Məhz həmin ildən başlayaraq onlar hüquqi mühafizə ilə təmin olunmuşdur.

Xarici ölkələrin qanunvericiliyi (məsələn, Almaniyada faydalı model haqqında 28 avqust 1986-cı il qanunu; Yaponiyada faydalı model haqqında 1959-cu il qanunu və s.) faydalı model patent hüququnun mühafizə predmetinə daxil edərək onu xüsusi olaraq qoruyur. Faydalı modelin qorunması üçün mühafizəedici sənəd verilir ki, bəzən həmin sənəd «kiçik patent» adlanır. «Faydalı model» terminindən ixtiranın müəyyən növünü adlandırmaq üçün istifadə olunur. Xarici ölkələrin qanunvericiliyi faydalı model anlayışına **mexanika sahəsində yaradılan ixtiraları aid edir.** Faydalı modelin obyektini rolunda qurğular, faydalı

¹ «Patent haqqında» qanunun 1-ci maddəsi.

² Вак: ст. I Парижской конвенции по охране промышленной собственности.

predmetlər və mexanizmlər (ona rus dilində «prisposoblenie» deyilir) çıxış edir. Faydalı modelə patent verilməsi ixtirani qorumağın ikinci forması hesab edilir.

Beynəlxalq (dünya) praktikanı və xarici ölkələrin qanunvericilik ənənəsini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ ilk dəfə olaraq ölkəmizdə faydalı model kimi aqlı (sənaye) mülkiyyət obyektini hüquqi mühafizə ilə təmin edir. O, yeni mühafizə obyektidir.

Xarici ölkələrdə çox vaxt faydalı model kiçik ixtira (kiçik patent) adlandırılır. Doğrudan faydalı model öz xarici əlamətlərinə görə ixtiranın analoqudur. İxtira kimi o da texniki yenilikdir. İxtira kimi faydalı model də problemin texniki həlli deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, Yaponiyada faydalı model anlayışı ixtira anlayışı ilə eyniləşdirilir. Amma bunlara baxmayaraq, onlar arasında fərqli cəhətlər də vardır.

Birincisi, ixtira və faydalı model bir-birindən **obyektlərinə görə** fərqlənirlər. Belə ki, faydalı modelin obyektinə nisbətən ixtiranın obyekt dairəsi daha genişdir, yeni ixtiranın obyektinə nisbətən faydalı modelin obyekt dairəsi məhduddur. Məsələ burasındadır ki, **faydalı modelin obyektini yalnız qurğu ola bilər**. Qurğu, bildiyimiz kimi, ixtiranın obyektlərindən biridir. Bu baxımdan **faydalı model qurğu növündə ixtira deməkdir**. Faydalı model qismində yalnız qurğu qoruna və hüquq mühafizə ilə təmin edilə bilər. Bu səbəbdən xarici ölkələrin hüquq doktrinasına görə, faydalı model dedikdə, qurğuya (konstruksiya) aid olan yeni texniki həll başa düşülür¹.

İxtiranın qurğu növü olmayan digər obyektlərinə (üsul, maddə, mikroorqanizmin ştammi, bitki və heyvan hüceyrələrinin kulturaları, həmçinin onların yeni təyinatla həllinə)² gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, qanuna görə onlar faydalı modelin obyektini sayılmır³. Bu obyektlər faydalı model qismində yox, yalnız ixtira kimi qorunurlar.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, faydalı model həmişə ixtiradır. İxtira isə bütün hallarda faydalı model deyildir. Buna görə də faydalı modelə haqlı olaraq çox vaxt «**kiçik ixtira**» adlandırılır. Digər tərəfdən, ixtira sayılmayan obyektlər həm də faydalı model kimi tanınmır⁴.

Beynəlxalq patent hüququnda faydalı model dedikdə, böyük olmayan mexaniki tətbiqi (təcrübi) ixtiralar (mexanizmlər, alet, ev cihazı və s.) başa düşülür⁵.

İkincisi, faydalı model üçün ixtira səviyyəli olmaq kimi şərt müəyyən edilmir. Belə ki, ixtiradan fərqli olaraq **faydalı model ixtira səviyyəsinə malik olmamalıdır**.

Üçüncüsü, dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsini inkişaf etdirmək baxımından faydalı model ixtiraya nisbətən az rol oynayır. Şübhəsiz, bu məsələdə ixtiranın əhəmiyyəti daha böyükdür.

Dördüncüsü, ixtiranın faydalı modelə nisbətən qorunma müddəti daha

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. М., 1980, с. 335.

² «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

³ «Patent haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 6-cı bəndi.

⁴ «Patent haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 8-ci bəndi və 8-ci maddəsinin 6-cı bəndi.

⁵ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 339.

çoxdur. Belə ki, ixtira üçün verilən patent daha artıq müddətə qüvvədə olur.

Beşincisi, ixtiradan fərqli olaraq faydalı model **faydalı olmaq kimi əlamətə** malikdir. Qanun faydalı model üçün belə əlamət müəyyənləşdirir¹. Bəzən faydalı modeli «faydalı innovasiya» da adlandırırlar².

Faydalı olmaq əlaməti ifadə oluna bilər: istehlak vasitələri, istehlak əşyaları və onların hissələrinin, konstruktiv həllinin və funksional xüsusiyyətlərinin faydalı olmasında; üstünlük verməsində; vaxta qənaət etməsində; əl əməyini yüngülləşdirmədə; əmək şəraitini yaxşılaşdırmada və s.

Faydalı model ixtira kimi patentin vasitəsi ilə qorunur. Buna görə də o, patentə layiq olmalıdır. Bundan ötrü qanun iki şərt müəyyən edir ki, onlara **faydalı modelin patentə layiq olmağın (patent qabiliyyəti) şərtləri** deyilir. Həmin şərtlərə aiddir:

- yenilik;
- sənayedə tətbiq edilə bilmək.

Yalnız bu iki şərtə cavab verən, yəni yeni olan və sənayedə tətbiq edilə bilən obyekt faydalı model kimi tanınır və patentin köməyi ilə hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Həmin şərtlər qanunda birbaşa nəzərdə tutulmuşdur³.

Əlbəttə, faydalı modelin yaradıcılıq səviyyəsi ixtira ilə müqayisədə yüksək deyildir⁴. İxtira ilə müqayisədə onun tətbiq sferası xeyli dərəcədə məhduddur. Lakin o, daha sadə konstruktiv həll olub, heç də az olmayan mənfəət (gəlir) əldə olunmasını təmin edir. Koreyada alışqan (papirosyandıran) və butilka (şüşə) açan, Almaniya da ayağı pedalı basmaqla açılan zibil qabı və s. faydalı model kimi geniş surətdə tətbiq olunur. Bəzi ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da faydalı model qorunmur. Bu, onunla izah edilir ki, faydalı model üçün patent alınan zaman iddia sənədinin dərc olunması kommersiya sirrinin açıqlanmasına gətirib çıxara bilər.

Yenilik faydalı modelin patentə layiq olmağın şərti kimi

O faydalı model patent hüququnun mühafizə predmetini təşkil edə və qoruna bilər ki, yeni olsun, yeni yenilik əlamətinə malik olsun. Yenilik əlamətindən məhrum olan faydalı modelə patent verilmir və əlbəttə o, hüquqi mühafizədən istifadə etmir.

Qanun faydalı modelin malik olduğu yenilik əlamətinin leqal anlayışını belə verir: **faydalı model o halda yeni sayılır ki, onun malik olduğu mühüm əlamətlərin məcmusu dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsinə bəlli (məlum) olmasın.** Anlayış hüquqi əhəmiyyətə malik olan bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Birincisi, faydalı modelin yeniliyi **dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsinə münasibətdə** və onun vasitəsilə müəyyən edilir. O, faydalı modelin yeniliyini müəyyən etmək üçün əsas (çıxış) baza rolunu oynayır və yeniliyin meyarı sayılır. Bu işə onu ifadə edir ki, Azərbaycan Respublikasının patent hüququ faydalı modelin yeniliyini müəyyənləşdirmək məsələsində **dünya ye-**

¹ «Patent haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² *Вельяминов Г.М.* Международное экономическое право и процесс. Учебник М., 2004, с. 339.

³ «Patent haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁴ *Бетов В.В., Виталиев Г.В., Денисов Г.М.* Интеллектуальная собственность М., 2006, с.14.

niliyi prinsipindən çıxış edir.

İkincisi, dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsi **faydalı modelin ilkinliyi tarixi** ilə, yəni faydalı model barədə iddia sənədi verildiyi (iddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına daxil olduğu) tarixlə müəyyən edilir¹. Belə ki, dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsinə birincisi, faydalı modelin ilkinliyi tarixinə qədər barəsində iddia sənədi verilmiş (yəni təklif olunan) **faydalı modelle eyni təyinatlı obyektlər barəsində kütləvi məlumatlar daxildir**. Məxfi, qapalı (gizli) və xidməti məlumatlar nəzərə alınmır. Çünki istənilən maraqlı şəxsin belə məlumatlarla tanış olması qeyri-mümkündür.

İkincisi, dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsinə barəsində iddia sənədi verilmiş (təklif olunan) faydalı modelin ilkinliyi tarixinə qədər **eyni təyinatlı obyektlərin (texniki vasitələrin) Azərbaycan Respublikasında tətbiqi haqqında kütləvi məlumatlar** daxildir. Bundan belə nəticəyə gələ bilərək ki, həmin obyektlərin (texniki vasitələrin) Azərbaycan Respublikasından kənarında (xaricdə) tətbiqi barədə kütləvi məlumatlar dünya texnikasının müasir (mövcud) səviyyəsinə daxil olunmur. Bu isə o deməkdir ki, faydalı modelin yeniliyi mütləq dünya xarakterinə malik deyil. Azərbaycan Respublikasının patent hüququ bu məsələdə **faydalı modelin nisbi dünya yeniliyi prinsipindən** çıxış edir.

Yenilik əlamətinə verilən qanunvericilikdən görürük ki, təklif olunan (barəsində iddia sənədi verilən) **faydalı modelin mühüm əlamətlərinin məcmusu dünya texnikasının müasir səviyyəsinə bəlli (məlum) olmamalıdır**. Mühüm əlamətlər dedikdə, təklif olunan faydalı modelin elə xüsusiyyətləri başa düşülür ki, bu xüsusiyyətlər faydalı modeli eyni təyinatlı obyektlərdən (texniki vasitələrdən) fərqləndirməyə imkan verir və texniki nəticə əldə olunmasına təsir göstərir. Onlar təklif olunan faydalı modeli ona daha yaxın olan analoqlardan ayırmağa imkan verən cəhətlərdir.

Sənayedə tətbiq edilə bilmək əlaməti (şərti)

Faydalı model yeni olmaqdan başqa, həm də sənayedə tətbiq edilə bilən olmalıdır. Hər iki əlamət (şərt) birləşərək təklif olunan həlli patentə layiq olan faydalı modeli tanıdır.

Sənayedə tətbiq edilə bilmək əlamətinə (şərtinə) hərfi mənada yox, geniş mənada təfsir etmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, faydalı modelin tətbiq sahəsini yalnız sənaye ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Onun tətbiqi təsərrüfatın demək olar ki, bütün sahələrini (təsərrüfatın istənilən sahəsini) əhatə edir.

Sənayedə tətbiq edilə bilmək əlaməti (şərti) dedikdə, sənayenin və təsərrüfatın hər hansı sahəsində hazırlanması və istifadə edilməsinin mümkünlüyü başa düşülür.

Faydalı model həm maddi təsərrüfat sahələrində (məsələn, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və digər sahələrdə), həm də qeyri-maddi təsərrüfat sahələrində (məsələn, səhiyyə, təhsil və digər sahələrdə) tətbiq oluna bilər. Bu isə onu göstərir ki, faydalı modelin tətbiq sahəsi barəsində iddia sənədi verilmiş və təklif olunmuş həllin patentə layiq olmasına və qorunmasına təsir göstərmir.

Sənayedə tətbiq olunmaq əlamətinin (şərtinin) belə bir labüd (məcburi) ele-

¹ «Patent haqqında» qanununun 8-ci maddəsinin 3-cü bəndi və 28-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

menti vardır ki, o, **faydalı olmalı, müsbət effekt (nəticə) verməlidir**. Faydalı olmaq və müsbət effekt (nəticə) vermək vaxta qənaət etmədə, əl əməyini yüngülləşdirmədə, gigiyena və s. baxımından əmək şəraitini yaxşılaşdırmaqda və s. ifadə oluna bilər¹.

Sənayedə tətbiq olunmaq əlaməti barəsində iddia sənədi verilmiş həllin (təklif olunmuş həllin) praktik fəaliyyətdə realizə olunmağın mümkünlüyünü ifadə edir. Həmin həll həyata keçirilə bilən olmalıdır.

§ 4. Sənaye nümunəsinin anlayışı və patentə layiq olmaq şərtləri

Sənaye nümunəsinin anlayışı

Sənaye nümunəsi patent hüququ institutunun mühafizə predmetini təşkil edən sənaye (əqli) mülkiyyəti obyektlərindən biridir. Sənaye mülkiyyətinin göstərilən obyektini iki əsas məsələ ilə bağlıdır. Bu məsələlərdən biri məmulatın (məsələn, mebelin, televizorun, soyuducunun, minik avtomobilinin, dəzgahın və s.) **xarici görünüşündən (görməindən) ibarətdir**. Söhbət istehlakçıların tələbat və ehtiyacını təmin edən müxtəlif predmetlərin xarici görünüşündən (görməindən) gedir. Xarici görünüşü (görməmi) məmulatın istehlak keyfiyyətini yüksəltməyin, onun bazarda rəqəbat qabiliyyətini artırmağın, habelə müvafəqyyətlə realizə olunmasının (istehlakçılara satılmasının) vacib şərtlərindən biridir. Yalnız mühüm keyfiyyət göstəriciləri (malın qənaətçilliyi, davamlılığı, möhkəmliliyi və s.) baxımından deyil, həm də xarici görünüş (görmə) baxımından məmulatlar istehlakçıların tələbat və ehtiyaclarını təmin etməlidir. Buna görə də istehlakçılar həmişə çalışırlar ki, xarici görünüşü (görməmi) yaraşılıq və gözəl olan məmulatlar əldə etsinlər. Məhz bu səbəbdən istehsalçılar (firmalar, müəssisələr) öz praktik fəaliyyətlərində, yəni **məmulatlar hazırladıqları zaman onların xarici görünüşünü (görməmini) müəyyənləşdirmək kimi problemlə** qarşılaşırlar. Məhz bu problem sənaye nümunəsinin köməyi və vasitəsilə həll olunur.

Sənaye nümunəsinin bağlı olduğu ikinci əsas məsələ **dizayn (dizayn fəaliyyəti)** hesab edilir. Dizayn (ingiliscə «design» – xəft çəkmək, cizmaq, layihə düzəltmək (çəkmək), layihəsini hazırlamaq, plan qurmaq, habelə layihə, plan və şəkil) geniş anlayışdır². O, müxtəlif mənalarda işlədilir. Dizayn dedikdə, hər şeydən əvvəl, müəlliflik hüququ ilə qorunan əsər başa düşülür. Ona dizayn əsəri deyilir. Dizayn əsəri müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlərin bir növüdür.

Dizayn digər tərəfdən, sənaye mülkiyyəti hüququnda (patent hüququnda) işlədilir. Dizayn dizaynerin əqli əməyinin məhsulu (yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi) olub, estetika (bədiilik) və konstruksiya (məmulatın quruluşu) baxımından məmulatın layihəsini düzəltmək və hazırlamaqdır. Məmulatın xarici görünüşündə (görməində) həm estetik (bədi) keyfiyyətlər (elementlər), məsələn,

¹ Müəlliflərdən A.P.Serqeyev göstərir ki, müsbət effekt (nəticə) kimi xüsusiyyət faydalı modelin qorunması üçün əhəmiyyət kəsb etmir (*Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник* М. 1999, с. 435).

² Большая советская энциклопедия. М. 1976.

məmulatın rəngi, həm də konstruktiv keyfiyyətlər (elementlər), məsələn, məmulatın ölçüsü öz əksini tapmalıdır ki, bu məsələ dizaynın köməyi ilə həll olunur. Məhz məmulatın xarici görünüşünü (görməni) müəyyən etmək kimi problemin bədii (estetik) – konstruktiv (dizayn) həlli sənaye nümunəsinin mahiyyətini təşkil edir. Təsədüfi deyildir ki, beynəlxalq patent hüququnda «sənaye nümunəsi» termini altında sənaye məmulatlarının faktiki dizaynı başa düşülür¹. Digər tərəfdən, sənaye nümunəsinə ingiliscə «industrial design»² deyilir ki, o, «sənaye dizaynı» mənasını ifadə edir. Bu, sənaye nümunəsinə əhatə etmək üçün işlədilən əsas beynəlxalq termdir. Belə termindən istifadə olunması barədə qərar 1959-cu ildə Sənaye Dizaynı Təşkilatlarının (ICSID) Beynəlxalq Şurasının³ 1-ci Baş Assambleyasında qəbul olunmuşdur.

Sənaye nümunəsi dedikdə, məmulatın ələ yeni bədii (estetik) – konstruktiv həlli başa düşülür ki, belə həll onun xarici görünüşünü (görməni) müəyyən edir.

Sənaye nümunəsi məmulatın ornament (forma) aspektidir. Onun köməyi ilə məmulatın ornamentinə (formasına) inhisar hüququ müəyyən edilir.

Əgər ixtira və ya faydalı model problemin texniki həllidirsə, sənaye nümunəsi məmulatın bədii (estetik) – konstruktiv həllidir. Texniki həll sənaye nümunəsinin məzmununu təşkil etmir.

Sənaye nümunəsi belə bir meyara cavab verməlidir ki, o, sənaye miqyasında (dairəsində) tirajla hazırlanmalıdır, yeni məhdud sayda yox, çoxlu sayda nüsxələrlə hazırlanmalı, sənaye üsulu ilə surəti çıxarılmalıdır. «Sənaye nümunəsi» adı da məhz bununla bağlıdır. Əgər həmin meyar təmin olunmazsa, obyekt dizayn əsəri (incəsənət əsəri) sayıla bilər. Həmin əsər isə müəlliflik hüququ ilə qorunur.

Sənaye nümunəsinin qorunması və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir ki, həmin normalar əsasən patent haqqında qanunda ifadə olunmuşdur. Göstərilən normaların məcmusuna **sənaye nümunəsi hüququ** deyilir. Sənaye nümunəsi hüququ patent hüququnun subinstitutlarından biridir.

Sənaye nümunəsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, həm patent hüququ ilə, həm də müəlliflik hüququ ilə qoruna bilər. Əgər məmulatın dizaynının məhdud sayda nüsxələri hazırlanarsa, onda incəsənət əsəri (dizayn əsəri və dekorativ – tətbiqi incəsənət əsəri) yaradılmış olur. Əsərin yaradılması ilə bağlı olaraq əmələ gələn münasibət isə patent hüququ ilə yox, müəlliflik hüququ ilə tənzimlənir.

Sənaye istehsalının inkişafı ilə əlaqədar olaraq sənaye müəssisələrinin buraxdıqları məmulatın xarici görkəmi daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Məlum məsələdir ki, istehlakçıların zövqündə olan mallar yaxşı alınır və buna görə də istehsalçıya daha çox gəlir əldə etməyə imkan verir.

Bazarda oxşar mallar arasında kəskin rəqabət mübarizəsi gedir. Eyni tipli məmulatlar sırasından almaq üçün məmulat seçən zaman alıcı o məmulata

¹ Вельяшнов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М. 2004, с.339.

² Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М. 2001, с. 357.

³ ICSID – International Council of Societies of Industrial Design.

üstünlük verir ki, həmin məmulatın onun üçün cəlbedici görkəmi olsun. Bazarda kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində malların satışı təkcə onların keyfiyyət göstəriciləri ilə yox, həm də alıcılar üçün cəlbedici xarici görkəmi ilə təmin olunur. Xarici yaraşığı olan malların bədii-estetik tələblər səviyyəsində istehsal edilməsi müstəqil iqtisadi qiymətə malikdir. Buna görə istehsalçı özünün buraxdığı malların (məmulatın) xarici görkəminin qorunmasında maraqlıdır. Onun qorunması isə sənaye mülkiyyəti hüququnun vasitəsi və köməyi ilə həyata keçirilir. Sənaye nümunəsi kimi tibbi və texniki alətlər, zərgərlik məmulatları, məişət texnikası, idman alətləri, zinet əşyaları və s. qoruna bilər. Sənaye nümunəsi istehsal müəssisələrinin hazırladıqları məmulatın xaricən tərtib olunması sahəsinə aid olan yaradıcılıq nəticəsidir.

İxtira və faydalı model kimi sənaye nümunəsi də patentin vasitəsilə qorunur.

Sənaye nümunəsinin patentə layiq olmaq şərtləri

Bundan ötrü sənaye nümunəsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanından patent almaq lazımdır. Patent o halda verilə bilər ki, təklif olunan bədii – konstruktiv həll (sənaye nümunəsi) patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərinə (əlamətlərinə) cavab versin. Patent haqqında qanun

üç belə şərt müəyyən edir¹. Həmin şərtlərə aiddir:

- birincisi, sənaye nümunəsi yeni olmalıdır;
- ikincisi, sənaye nümunəsi orijinal olmalıdır;
- üçüncüsü, sənaye nümunəsi sənayedə tətbiq edilə bilməlidir.

Yalnız hər üç şərtə cavab verən, yəni yeni və orijinal olan, sənayedə tətbiq edilə bilən sənaye nümunəsi üçün patent verilir və o, hüquq mühafizədən istifadə edir. Dizayn əsəri göstərilən şərtlərə cavab verdikdə sənaye nümunəsi kimi qoruna və ona patent verilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövrünün qanunvericiliyi bu suala mənfə cavab verirdi. Belə ki, sovet qanunvericiliyinə görə eyni bir obyekt (yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi) ikiqat hüquq mühafizədən istifadə edə bilməzdi, yəni eyni vaxtda həm dizayn əsəri, həm də sənaye nümunəsi qismində qoruna bilməzdi. Dizayn əsəri kimi müəlliflik hüquq normaları ilə qorunan obyekt barəsində iddia sənədi qəbul olunmurdu.

Mövcud qanunvericilik bu məsələdə hər hansı bir məhdudiyət nəzərdə tutmur. Buna görə də eyni bir obyekt həm dizayn əsəri kimi müəlliflik hüququ ilə, həm də sənaye nümunəsi kimi patent hüququ ilə qoruna bilər (**ikiqat hüquq mühafizə**). Deməli, eyni bir obyektin ikiqat mühafizəsinə yol verilir. Amma müəlliflik hüququ ilə qorunan dizayn əsərinin patent hüququ ilə mühafizə edilməsi üçün tələb olunur ki, o, patentə layiq olmaq şərtlərinə cavab versin.

Yenilik şərti (əlaməti)

Qanun müəyyən edir ki, yalnız yeni (yeni olan), yenilik əlamətinə malik olan sənaye nümunəsi qorunur. Qanun həm də yenilik əlamətinə leqal anlayış verir.

Sənaye nümunəsi əgər məmulatın estetik və ergonomik xüsusiyyətlərini müəyyən edən mühüm əlamətlərin məcmusu onun ilkinlik tarixinə qədər dünyadakı mövcud kütləvi məlumatlardan məlum deyildirsə, yeni

¹ «Patent haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 2-ci bəndi.

hesab edilir.

Sənaye nümunəsinin malik olduğu yenilik əlamətinə verilən göstərilən anlayışdan bir neçə hüquqi əhəmiyyətli nəticə çıxarmaq olar.

Birincisi, sənaye nümunəsinin yeniliyi dünyadakı mövcud kütləvi məlumatlar baxımından və belə məlumatlara münasibətdə müəyyən edilir. Sənaye nümunəsinin yeniliyi müəyyənləşdirilərkən həmin məlumatlar vacib baza sayılır, nəzərə alınır və əsas götürülür. Belə ki, iddia ərizəsində sadalanan mühüm əlamətlərin məcmusu dünyadakı mövcud kütləvi məlumatları təkrarlamamalıdır.

Göründüyü kimi, sənaye nümunəsinin yeniliyi mütləq dünya xarakterinə malik olmalıdır. Deməli, Azərbaycan Respublikasının patent hüququ sənaye nümunəsinin yeniliyini müəyyənləşdirmək üçün mütləq dünya yeniliyi prinsipindən çıxış edir. Bu prinsipə görə sənaye nümunəsi mütləq dünyada yeni olmalıdır.

İkincisi, sənaye nümunəsinin yeniliyi onun ilkinlik tarixinə əsasən müəyyən edilir. Belə ki, sənaye nümunəsinin yeniliyi müəyyən olunan zaman ilkinlik tarixinə kimi dünyada mövcud olan kütləvi məlumatlar nəzərə alınır, əsas götürülür. Sənaye nümunəsinin ilkinliyi isə iddia sənədinin verdiyi tarixdən (iddia sənədinin dövlət orqanına daxil olduğu tarixdən) müəyyən edilir¹. Bu tarixdən sonrakı kütləvi məlumatlar sənaye nümunəsinin yeniliyinin müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınmır².

Xarici şəxslərə münasibətdə konvensiya ilkinliyi barədə qayda tətbiq edilir. Bu qaydaya görə, ilkinlik ilk iddia sənədinin Paris konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətdə verilməsi tarixindən müəyyənləşdirilə bilər, bu şərtlə ki, sənaye nümunəsi barəsində iddia sənədi həmin tarixdən 6 ay ərzində səlahiyyətli dövlət orqanına verilmiş olsun³.

Üçüncüsü, sənaye nümunəsinin yeniliyi müəyyən olunan zaman tutuşdurmaq üçün məmulatın bütün əlamətləri yox, yalnız mühüm əlamətləri nəzərə alınır. O əlamətlər ki, onlar məmulatın estetik və ergonomik xüsusiyyətlərini müəyyən etsin. Estetik xüsusiyyətlər bədilik baxımından məmulatın keyfiyyətləridir. Ergonomik xüsusiyyətlər isə məmulatın ergonomika (yeni asan və rahat istifadə) baxımından keyfiyyətləridir. Məmulatın estetik və ergonomik xüsusiyyətlərini müəyyən edən mühüm əlamətlərinə aiddir: məmulatın forması; konfiqurasiya (məmulatın tərkib hissələrinin bir-birinə nisbətən vəziyyəti, düzülüşü); ornament rənglərin quraşması. Məhz həmin əlamətlər sənaye nümunəsinin yeni olmasını təmin edir.

Mühüm əlamətlər sənaye nümunəsi barədə iddia sənədində göstərilir. Məhz onlar dünyadakı mövcud kütləvi məlumatlarla tutuşdurulur və müqayisə edilir. Məmulatın mühüm əlamətləri belə məlumatlarda təkrarlanmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının patent hüququ müəyyən edir ki, digər şəxslərin Azərbaycan Respublikasında sənaye nümunələri barədə verdikləri və dövlət orqanının rəsmi bülletenində dərc olunmuş iddia sənədləri mövcud kütləvi

¹ «Patent haqqında» qanunun 28-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 9-cu maddəsi.

³ «Patent haqqında» qanunun 28-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

məlumatlara aiddir¹. Buna görə sənaye nümunəsinin yeniliyi yoxlanarkən həmin sənədlər də tutuşdurulur və müqayisə edilir. Bu zaman təkrarlanma halı müəyyən edilərsə, sənaye nümunəsi üçün patent verilmir. Bununla Azərbaycan Respublikasında eyni bir obyektə görə iki müxtəlif şəxsə patent verilməsinin qarşısı alınır. Deməli, patent hüququ **eyni bir obyektə iki dəfə patent verənin yol verilməzliyi prinsipindən** çıxış edir.

Sənaye nümunəsinin mahiyyətinə aid olan məlumat müəllif, iddiaçı və onlardan həmin məlumatı birbaşa və ya dolayısı ilə almış hər hansı şəxs tərəfindən açıqlana bilər. Belə hal iddia sənədində göstərilən obyektin yeniliyinə xələl gətirmir. Bu şərtlə ki, məlumat açıqlandığı tarixdən 6 ay ərzində sənaye nümunəsi barədə iddia sənədi verilsin. Bu, iddiaçı üçün müəyyən edilən **yenilik imtiyazıdır**.

Orijinallıq şərti (əlaməti)

Orijinallıq sənaye nümunəsinin patentə layiq olmağın əsas şərtlərindən biridir. Yalnız orijinal olan sənaye nümunəsi hüquqi mühafizə ilə təmin edilə və ona patent

verilə bilər. Bu şərtə cavab verməyən sənaye nümunəsi isə hüquqi mühafizədən istifadə edə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, orijinallıq kimi şərt (əlamət) dünya praktikasında geniş yayılmışdır. Bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyinə görə sənaye nümunəsi orijinal olmalıdır². Beynəlxalq sazişlərdə də göstərilən əlamət (şərt) nəzərdə tutulur³.

Patent haqqında qanunda orijinallıq şərtinin (əlamətinin) legal anlayışı verilir: **sənaye nümunəsi o halda orijinal hesab edilə bilər ki, onun mühüm əlamətləri məmulatın estetik xüsusiyyətlərinə yaradıcı xarakter versin**⁴. Anlayış iki əsas məsələyə diqqət yetirməyə imkan verir.

Birincisi, sənaye nümunəsinin mühüm əlamətləri məmulatın yalnız **estetik xüsusiyyətlərinə yaradıcı xarakter verməlidir**. Belə əlamətlərin məmulatın konstruksiya, ergonomika və s. baxımından keyfiyyətlərinə yaradıcı xarakter verməsi tələb olunmur. Məmulatın estetika baxımından keyfiyyət və elementləri (məsələn, rəngi, naxışı, bəzəyi, yaraşığı, gözəlliyi, bədiiliyi və s.) yaradıcılıq xarakterinə malik olmalıdır. Belə olarsa, sənaye nümunəsi orijinal hesab edilir.

İkincisi, orijinallıq təklif olunan bədii-konstruktiv həllin yaradıcılıq xarakterinə malik olmasını ifadə edir. Bədii-konstruktiv həllin yaradıcılıq xarakterinə malik olmasının göstəricisi isə onun yeniliyi, yeni yeni olmasıdır. Buna görə də sənaye nümunəsinin orijinal olması dedikdə, təklif olunan bədii-konstruktiv həllin yeniliyi başa düşülür. Belə halda orijinallıq və yenilik eynimənalı (sinonim) anlayışlar kimi işlədilir. Burada söhbət sənaye nümunəsinin formal baxımdan yox, maddi baxımdan yeniliyindən gedir.

¹ «Patent haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 3-cü bəndi.

² Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М. 2001, с. 26; Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие/Отв.ред В.П.Мозолин. М.И.Кулагин. М., 1980, с. 337.

³ Вах: раздел 4. Соглашение о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность (TRIPS).

⁴ «Patent haqqında qanunun 9-cu maddəsinin 5-ci bəndi.

Sənayə nümunəsinin *formal baxımdan yeniliyi* bədii-konstruktiv həllin dünyadakı mövcud kütləvi məlumatlara münasibətdə və onlarla müqayisədə təzə olması deməkdir. Biz, bu barədə, yeni sənayə nümunəsinin formal yeniliyi haqqında bundan əvvəlki yarımbaşılıqda danışmışıq.

Sənayə nümunəsinin maddi baxımdan yeniliyi dedikdə, bədii-konstruktiv həllin mahiyyətə, təzə olması başa düşülür. Sənayə nümunəsinin mahiyyətə təzəliyi isə hələlik həll olunmamış problemin bədii-konstruktiv həlli deməkdir. Qanun müəyyən edir ki, sənayə nümunəsi yeni bədii-konstruktiv həll-dir¹. Burada söhbət sənayə nümunəsinin formal cəhətdən yox, mahiyyət (maddi) baxımdan yeni olmasından gedir.

Sənayə nümunəsinin orijinal olması (yeni mahiyyətə yeni olması) yoxlama yolu ilə müəyyən edilir. Bunun üçün onun prototipi müəyyənləşdirilir. Oxşar əyninövlü sənayə nümunəsi analoq adlanır. Analoxlar içərisində təklif olunmuş (barəsində iddia sənədi verilmiş) bədii-konstruktiv həllə daha yaxın olan həllə isə prototip deyilir.

Sonra isə təklif olunmuş sənayə nümunəsini prototipindən fərqləndirən mühüm əlamətlər üzə çıxarılır. Məhz fərqləndirici mühüm əlamətlər əsasında təklif olunmuş sənayə nümunəsinin orijinal olması, yeni mahiyyətə yeni olması məsələsi həll edilir.

Sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti)

Sənayedə tətbiq olunmağın mümkünlüyü sənayə nümunəsinin patentə layiq olmağın üçüncü şərtidir. Qanun müəyyən edir ki, əgər sənayedə tətbiq edilə bilərə, sənayə nümunəsi hüquqi mühafizə ilə təmin edilir,

onun üçün patent verilir.

Sənayedə tətbiq edilə bilmək dedikdə, sənayə nümunəsinin dəfələrlə (seriyalarla, partiyalarla və s.) yenidən istehsal olunmasının mümkünlüyü başa düşülür.

Söhbət sənayə nümunəsinin surətinin çıxarılmasının mümkünlüyündən gedir. **Surətçixarmanın mümkünlüyü** dedikdə, belə (bu kimi) xarici görünüşlü məmulatın kopyasını (surətini), yeni nüsxələrini istehsal etmək (hazırlamaq) imkanı başa düşülür. Buna görə də sənayə nümunəsinin qorunması, yeni sahibinin razılığı olmadan üçüncü şəxslərin məmulatın surətini çıxarmalarından mühafizə edilməsi tələb olunur. Bu məqsədlə də sənayə nümunəsinin sahibi patent alır ki, onun vasitəsi ilə sənayə nümunəsini qorusun.

Əgər sənayə nümunəsinin surətinin çıxarılması praktikada mümkün olmazsa, onda onun qorunmasına və buna görə də patent alınmasına zərurət yaranır, necə deyərlər, ehtiyac yoxdur. Bu, məlum məsələdir. Sənayə nümunəsi ona görə qorunur ki, üçüncü şəxslər sahibinin razılığı olmadan onun surətini çıxara bilməsinlər, yeni nüsxələrini istehsal edə (hazırlaya) bilməsinlər. Deməli, məmulatın xarici görünüşünün həlli, əgər onun surətinin çıxarılması mümkün olmazsa, sənayə nümunəsi sayılmır və qorunmur.

Əsas və başlıca məsələ məmulatın xarici görünüşünün dəfələrlə surətinin çıxarılmasının mümkünlüyündədir. Məhz bu xüsusiyyət sənayə nümunəsinin

¹ «Patent haqqında» qanunun 1-ci maddəsi.

sənayedə tətbiq edilə bilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Məhz həmin xüsusiyyət nəticəsində sənaye nümunəsi sənayedə tətbiq edilə bilən sayılır.

O ki qaldı surətçixarmanın üsuluna, qeyd etmək lazımdır ki, o, sənaye nümunəsinin sənayedə tətbiq edilə bilməsi baxımından rol oynamır və əhəmiyyət kəsb etmir. Buna görə də məmulatın xarici görünüşünün surəti həm sənaye usulu ilə, həm də qeyri-sənaye üsulu ilə (əl əməyi üsulu ilə), bir sözlə, istənilən üsulla çıxarıla bilər¹.

§ 5. Sənaye mülkiyyəti hüququnun (patent hüququnun) rəsmiləşdirilməsi

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizə forması

Texniki həllin ixtira, konstruktiv həllin faydalı model, habelə bədii-konstruktiv həllin sənaye nümunəsi sayılmasından ötrü onların yalnız patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərinə cavab verməsi kifayət

etmir. Bunun üçün onların həm də rəsmi surətdə (rəsmən) ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi kimi tanınması tələb olunur. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının patent hüququ **rəsmi surətdə (rəsmən) tanınma prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə, subyektiv patent hüquqları yalnız o halda yarana bilər ki, həmin hüquqların əmələ gəlməsinə yönələn müvafiq **fərdi dövlət aktı** qəbul olunsun. Belə akt ixtiranın, faydalı modelin və ya sənaye nümunəsinin patentə layiq olmaq şərtlərinə uyğun gəlməsi (cavab verməsi) faktını təsdiq edir. Bunun nəticəsində təklif olunan həllər sənaye mülkiyyəti obyektinə (ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi) kimi tanınır. Ona görə həmin həllər üçün dövlət tərəfindən patent verilir və bu vasitə ilə onlar patent hüququ institutunun mühafizə predmetinə daxil olurlar. Əgər həmin faktlar təsdiq olunmazsa, onda təklif edilən həllər sənaye mülkiyyəti obyektinə (ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi) kimi tanınmır və buna görə dövlət onlar üçün patent vermir (subyektiv patent hüquqları yaranmır). Məhz bu səbəbdən həmin həllər patent hüququ institutunun mühafizə predmetinə daxil olurlar, yəni qorunmurlar.

Göründüyü kimi, subyektiv patent hüquqları sənaye mülkiyyəti obyektlərinin özünün yaranma faktı əsasında yox, onların rəsmi surətdə (rəsmən) tanınması nəticəsində əmələ gəlir. Rəsmi surətdə tanınma isə mürəkkəb xarakterə malik olan proses deməkdir. Bu prosesin mahiyyəti patent hüquqlarının rəsmiləşdirilməkdən ibarətdir. Buna görə də ona **patent hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi prosesi** deyilir. Həmin proses şərti olaraq **üç mərhələyə ayrılır**:

- sənaye mülkiyyətinin müvafiq obyektinə patent almaq üçün iddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi mərhələsi;
 - patent almaq üçün verilən iddia sənədinə səlahiyyətli dövlət orqanında baxılması mərhələsi;
 - sənaye mülkiyyəti obyektinin qeydiyyatı və patentin verilməsi mərhələsi.
- Göstərilən mərhələlər bir-biri ilə bağlı olub, biri digərini tamamlayır və şərt-

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М. 1999, с. 442.

ləndirir. Onlardan hər biri patent haqqında qanunla, habelə patent almaq üçün iddia sənədinin tərtibi, verilməsi və ona baxılması qaydaları ilə müfəssəl şəkildə tənzimlənir. Patent haqqında qanunun 6-cı fəslində ifadə olunan normalar (25-38-ci maddələr) məhz həmin mərhələlərin nizamlanmasına həsr edilmişdir.

Patent hüquqlarının rəsmiləşdirmə prosesinin əsas və başlıca məqsədi müvafiq sənaye mülkiyyəti obyektini üçün iddiaçı şəxsə patent verilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunması məhz patentin köməyi ilə həyata keçirilir. **Patentin əsas funksiyası** sənaye mülkiyyəti obyektlərini qorumaqdan və hüquqi mühafizə ilə təmin etməkdən ibarətdir.

SSRİ dövründə iki əsas mühafizə forması mövcud idi¹: müəlliflik şəhadətnaməsi; patent. Sovet vətəndaşları, adətən, müəlliflik şəhadətnaməsi almaq üçün iddia sənədi verirdilər. Müəlliflik şəhadətnaməsinin vasitəsi ilə müəlliflik tanınırdı, habelə əmlak və digər hüquqlar təmin olunurdu. Müstəsna hüquq dövlətə məxsus idi.

Azərbaycan Respublikasının yeni qanunvericiliyində **sənaye mülkiyyəti obyektlərinin yalnız patent formasında mühafizəsi** nəzərdə tutulmuşdur.

**Sənaye mülkiyyəti
obyektinə patent
almaq üçün iddia
sənədinin tərtib
olunması və verilməsi**

İddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi patent hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosesinin birinci mərhələsi hesab edilir. Onun əsas mahiyyəti sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün iddia sənədi hazırlamaq və onu səlahiyyətli dövlət orqanına verməkdən ibarətdir. Bu mərhələnin

özü **iki hissəyə** bölünür: birinci hissə **iddia sənədinin tərtib olunması** adlanır. Onun vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, patent verilməsi kimi əsas məsələnin həlli iddia sənədinin düzgün tərtib edilməsindən asılıdır. Buna görə də iddia sənədinin düzgün tərtib edilməsinə maksimum səy göstərilməlidir.

Kimlər iddia sənədi tərtib edə bilərlər? **Patent almaq üçün iddia sənədini tərtib edən şəxsə iddiaçı deyilir.** İddiaçı rolunda isə çıxış edə bilərlər:

- sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi;
- işəgötürən (xidməti vəzifələrin həyata keçirilməsi və ya işəgötürənin qulluq tapşırığı ilə əlaqədar işçinin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent alınmalı olan hallarda);
- onların hüquqi varisləri (vərəsələri).

Bununla belə, iddia sənədi **patent müvəkkili** tərəfindən də tərtib edilə bilər. Bu zaman patent verilməsi barədə ərizəni o, imzalayır. Patent müvəkkili ilə iddiaçı (müşəri) arasındakı qarşılıqlı münasibətlər **mülki-hüquqi müqavilə** əsasında müəyyənləşdirilir. Hesab edirik ki, belə halda **tapşırıq müqaviləsindən** istifadə olunması daha münasib və əlverişli variantdır. Çünki bu növ müqavilə imkan verir ki, patent müvəkkili həm faktiki hərəkətlər, həm də hüquqi hərəkətlər edə bilsin. Bununla belə, iddiaçı səlahiyyətli dövlət orqanı qarşısında təmsil olunmaq üçün patent müvəkkilinə etibarnamə də verə bilər. Etibarnamə patent müvəkkilinin hüquqlarını (səlahiyyətlərini) təsdiq edir.

Etibarnamənin formasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onun notariat

¹ Положения об открытиях, изобретениях и рационализаторских предложениях. 1973 года.

qaydasında təsdiqlənməsi tələb olunmur. Məsələ burasındadır ki, notariat forma tələb edən əqdərlərin bağlanması üçün etibarnamə notariat qaydasında təsdiqlənməlidir (MM-in 362-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Patent müvəkkili isə patent alınması üzrə işləri aparan zaman, bir qayda olaraq, notariat formalı əqdərlə bağlıdır.

İddia sənədi dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün tərtib edilmiş sənədlər toplusu başa düşülür. O, özündə bir neçə sənədi birləşdirir, yəni onun tərkibinə bir neçə sənəd daxil olur.

Sənaye mülkiyyətinin obyektinə görə iddia sənədi üç cür olur:

- ixtira barəsində iddia sənədi;
- faydalı model barəsində iddia sənədi;
- sənaye nümunəsi barəsində iddia sənədi.

İddia sənədinin tərkibinə hansı sənədlərin daxil olması məsələsi iddia sənədinin göstərilən üç növündən asılı olaraq həll edilir. Belə ki, ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi barədə iddia sənədləri öz tərkibinə daxil olan sənədlərə görə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənirlər. Amma bütövlükdə onlar arasında elə də prinsiplial fərqlər yoxdur. Məsələ burasındadır ki, tərkibinə daxil olan sənədlərin tərkibi baxımından ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi barədə iddia sənədləri əsasən üst-üstə düşürlər.

Ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi barədə iddia sənədlərinin tərkibinə daxil olan sənədlərin siyahısı qanunla müəyyən edilir¹. Bu siyahını nə genişləndirmək, nə də məhdudlaşdırmaq olar. Ona görə ki, həmin siyahı təxmini yox, dəqiq və qəti xarakterə malikdir.

Ixtira və ya faydalı model barəsində iddia sənədinin tərkibinə qanun aşağıdakı sənədləri daxil edir:

- patent verilməsi barədə ərizə;
- ixtiranın və ya faydalı modelin mahiyyətini tam açıqlayan və həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər aydınlıq yaradan təsviri;
- ixtiranın və ya faydalı modelin təsvirinə əsaslanan və mahiyyətini ifadə edən düsturu;
- çertyoj və başqa materiallar, əgər iddia obyektinin mahiyyətinin başa düşülməsi üçün zəruri olarsa (başqa materiallar dedikdə, maketlər, eskizlər, fotoşəkillər və s. başa düşülür. Belə materiallar o halda təqdim olunur ki, təsvirdə onlara istinad olsun);
- referat (ixtira və ya faydalı modelin əsas əlamətlərinin, mahiyyətinin, xarakteristikasının qısaca təsviri).

Qanun həm də **sənaye nümunəsi barədə iddia sənədinin tərkibini** müəyyən edir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, bu tərkib ixtira və ya faydalı model barəsində iddia sənədinin tərkibindən fərqlənir. Belə ki, sənaye nümunəsi barədə iddia sənədinin tərkibinə **referat daxil edilmir**. Digər tərəfdən, sənaye nümunəsi barədə iddia sənədi tərkibində düstur kimi tərkib hissəsinə rast gəlmirik.

Sənaye nümunəsi barədə iddia sənədinin tərkibinə daxil edilir:

¹ «Patent haqqında» qanunun 27-ci maddəsinin 3-cü və 4-cü bəndləri.

- patent verilməsi barədə ərizə;
- məmulatın xarici görünüşü (görkəmi) barədə müfəssəl təsvür yaradan fotosəkil, maket və ya rəsm;
- sənaye nümunəsinin mahiyyətini açıqlamaq zəruri olduqda məmulatın ümumi görkəminin çertyojları, ergonomik sxemi, konfeksiya xəritəsi;
- sənaye nümunəsinin mühüm əlamətlərini əks etdirən təsviri.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, üç sənəd ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi barədə iddia sənədlərinin hamısı üçün eynidir. Həmin sənədlərə aiddir:

- patent verilməsi barədə ərizə;
- obyektin (ixtiranın, faydalı modelin və sənaye nümunəsinin) təsviri;
- çertyoj.

Göstərilən sənədlərə sənaye mülkiyyətinin istənilən obyektinə barəsində iddia sənədinin tərkibində rast gəlmək mümkündür.

Patent verilməsi barədə ərizə iddia sənədinin tərkibinə daxil olan əsas sənədlərdən biridir. Ərizə səlahiyyətli dövlət orqanına ünvanlanan müraciətdir. Burada müvafiq sənaye mülkiyyəti obyektinin (ixtiranın, faydalı modelin və ya sənaye nümunəsinin) hüquq mühafizə ilə təmin olunması və patent verilməsi barədə xahiş ifadə olunur. Ərizədə göstərilir:

- sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi barədə məlumat;
- müəllifin və ya onun hüquq varislərinin göstərdiyi gələcək patent sahibi haqqında məlumat;
- iddiaçı haqqında məlumat;
- sənaye mülkiyyəti obyektinin adı barədə məlumat (ərizədə obyekt təsvir edilmir).

Bunlardan əlavə, ərizədə müəllifin, habelə gələcək patent sahibinin yaşadığı yer də (əgər gələcək patent sahibi hüquqi şəxs olarsa, onun yerləşdiyi yer, yəni hüquqi ünvanı da) göstərilməlidir.

Patent verilməsi barədə ərizə istənilən dildə yox, yalnız Azərbaycan dilində tərtib olunur. İddia sənədinə daxil olan digər sənədlər, yəni iddia sənədinin digər materialları isə ya Azərbaycan dilində, ya da başqa dildə tərtib oluna bilər. Əgər iddia sənədinin digər materialları başqa dildə tərtib edilərsə, onda hökumət onları Azərbaycan dilinə tərcümə olunmalıdır.

Ərizə iddiaçı tərəfindən imzalanır. Əgər patent alınması işinin aparılması patent müvəkkilinə həvalə edilərsə, onda ərizəni qeyd etdiyimiz kimi, o, imzalayır.

Təsvir iddia sənədinin tərkibinə daxil olan əsas və başlıca sənəddir. Söhbət ixtiranın, faydalı modelin və ya sənaye nümunəsinin təsvirindən gedir. Təsvir ona görə əsas və başlıca sənəd sayılır ki, o, **ixtiranın və ya faydalı modelin mahiyyətini tam açıqlayır** və həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər aydınlıq yaradır, **sənaye nümunəsinin isə mühüm əlamətlərini əks etdirir**. Məhz bu səbəbdən ədəbiyyatda təsvir iddia sənədinin mərkəzi sənədi¹ və ya

¹ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М. 1999. с. 476.

vacib sənədi¹ kimi qiymətləndirilir.

Düstur iddia sənədinin tərkib hissələrindən biridir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, o, yalnız ixtira və ya faydalı model barəsində iddia sənədinin tərkib hissəsi sayılan sənəddir. Belə sənəd, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sənaye nümunəsi barədə iddia sənədinin tərkibinə daxil deyildir.

Düsturun rolu və əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bunda təklif olunan texniki həllə və ya konstruktiv həllə xarakteristika verilir, onların mühüm əlamətləri göstərilir, bir sözlə, həmin həllərin mahiyyəti ifadə edilir. Düstur ixtira və ya faydalı modelin təsvirinə əsaslanmalıdır.

Bununla belə, düstur ixtiraya və ya faydalı modelə patentlə verilən **hüquqi mühafizənin həcmi**ni müəyyən edir. Məsələ burasındadır ki, qanuna görə ixtira və faydalı modelə patentlə verilən hüquqi mühafizənin həcmi onların düsturu ilə təyin edilir².

Patent hüququnun rəsmiləşdirmə prosesinin birinci mərhələsinin **ikinci hissəsi iddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına verilməsindən** ibarətdir. Belə ki, patent almaq üçün iddia sənədi lazımı qaydada (tələb olunan qaydada) tərtib olunduqdan sonra səlahiyyətli dövlət orqanına təqdim olunur. İddia sənədinə aid tələbləri isə səlahiyyətli dövlət orqanı müəyyən edir. Bu tələblərə əməl olunmalıdır. Onlardan kənara çıxmağa yol verilmir.

İddia sənədi verilən zaman ona patent rüsumunun ödənilməsi barəsində sənəd də qoşulur. Bildiyimiz kimi, iddia sənədinin qəbul edilməsi və ona baxılması, habelə patent verilməsi heç də az olmayan, xeyli maddi xərclərin çəkilməsini tələb edir. Bu xərcləri qismən də olsa örtmək və iddiaçıları (gələcək patent sahiblərini) yalnız məqsədyönlü hüquqi hərəkətlər etməyə təşviq etmək (meylləndirmək) məqsədilə dövlət sənaye mülkiyyəti obyektləri üçün patent verilməsi üçün xüsusi rüsum müəyyən edir. İddiaçı onu ödəməlidir. Ödəniş barədə sənədi isə o, iddia sənədinə əlavə etməlidir, qoşmalıdır.

Bununla yanaşı, iddiaçı rüsumu az məbləğdə ödəmək hüququna malik ola bilər. Belə halda o, iddia sənədinə rüsum məbləğinin azalmasına əsas verən sənədi də qoşur.

Qeyd etdik ki, ərizədən başqa, iddiaçı iddia sənədinin digər materiallarını (sənədlərini) başqa dildə verə bilər. Həmin materiallar Azərbaycan dilinə tərcümə edilməlidir. Materialların Azərbaycan dilinə tərcüməsi iddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına verildiyi gündən 2 ay müddətinə təqdim olunmalıdır.

İddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına iddiaçının (müəllif, işəgötürən və ya onların hüquq varislərinin) **bilavasitə özü verə bilər**. Əgər sənaye mülkiyyəti obyektini xidməti vəzifələrinin həyata keçirilməsi və ya işəgötürənin verdiyi qulluq (xidməti) tapşırığı ilə əlaqədar yaradılmazsa, iddia sənədini **müəllif (işçi) verir**. Yox, əgər işçi (müəllif) tərəfindən xidməti sənaye mülkiyyəti obyektini yaradırsa, onda iddia sənədini **işəgötürən verir**, bu şərtlə ki, işəgötürənlə işçi arasında müqavilədə başqa şərt nəzərdə tutulmasın. Əgər işəgötürən sənaye mülkiyyəti obyektini barədə iddia sənədi verməkdən imtina edərsə

¹ Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова. М. 1998, с. 695.

² «Patent haqqında» qanunun 10-cu maddəsi.

və ya iddia sənədi vermək hüququndan istifadə etmək niyyətini işçiyə (müəllifə) bildirməzsə, onda iddia sənədini işçi (müəllif) verə bilər.

Iddia sənədinin həm də **patent müvəkkili vasitəsilə verilməsi** mümkündür. Qanun buna yol verir. Amma patent müvəkkilinin səlahiyyətli dövlət orqanında qeydiyyatı alınması tələb edilir. Məhz yalnız qeydiyyatı alınmış patent müvəkkilləri vasitəsilə xarici hüquqi və ya fiziki şəxslər də iddia sənədi verə bilərlər.

Iddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına verilməsi ilə patent hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosesinin birinci mərhələsi başa çatır və onun ikinci mərhələsi başlanır. İkinci mərhələ qeyd eldiyimiz kimi, iddia sənədina səlahiyyətli dövlət orqanında baxılmasından ibarətdir.

Iddia sənədinə baxılması. Iddia sənədinin ilkin ekspertizası

Patent hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosesinin **ikinci mərhələsinin – iddia sənədinə baxılması mərhələsinin** mahiyyəti iddia sənədini ekspertizadan keçirməkdən və bunun nəticəsində təklif olunan sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent verilməsi məsələsinin

həll etməkdən ibarətdir. Iddia sənədinin ekspertizası bu mərhələnin əsasını təşkil edir. Patent haqqında qanunun 29-cu maddəsi də məhz həmin məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Iddia sənədinin tərtib edilməsi, verilməsi və ona baxılması qaydalarında iddia sənədinin ekspertizasının tənzimlənməsi daha da konkretləşir və demək olar ki, müfəssəl xarakter alır.

Iddia sənədinin ekspertizası dedikdə, patent idarəsi ekspertlərinin iddia sənədini həm onların düzgün tərtib olunması baxımından (formal baxımdan), həm də təklif olunan həllərin patentə layiq olmaq (patent qabiliyyətli olmaq) baxımından (mahiyət baxımından) yoxlaması başa düşülür.

Mülki hüquq elmində (doktrinasında) və patent haqqında qanunda iddia sənədinin ekspertizasının iki forması (növu) fərqləndirilir¹:

- iddia sənədinin ilkin ekspertizası;
- iddia sənədinin patent ekspertizası.

Qeyd etmək lazımdır ki, iddia sənədinin ilkin ekspertizası məcburi xarakter daşıyır, yəni məcburi qaydada keçirilir. Iddia sənədinin patent ekspertizası isə bundan fərqli olaraq məcburi xarakterə malik deyildir. O, yalnız iddiaçının və ya marağı olan şəxsin vəsatəti olduqda, keçirilir. Belə vəsatət olmadıqda, patent ekspertizası keçirilmir. Deməli, patent ekspertizası keçirilməyə də bilər. Belə halda isə iddia sənədinin ilkin ekspertizasından yox, sadəcə olaraq ekspertizasından danışmaq olar. Məsələ burasındadır ki, patent ekspertizasına münasibətdə o, ilkin ekspertiza sayılır. Məlum məsələdir ki, patent ekspertizası keçirilməyən hallarda, yalnız iddia sənədinin ekspertizasından söhbət gedə bilər.

Iddia sənədinin ilkin ekspertizası (ekspertizası) dedikdə, iddia sənədində göstərilən obyektin qanununda nəzərdə tutulan tələblərə uyğun gəlməsinin müəyyənləşdirmək başa düşülür. Söhbət patent idarəsinin sənaye mülkiyyəti obyektinin qanununda nəzərdə tutulan tələblərə uyğunluğu baxımından iddia sənədini ekspertizadan keçirməkdən gədir. **Qanunda nəzərdə tutulan tələb-**

¹ Горохов О.А. Патентное право. Учебное пособие. М., 2005. с.197; Белов В.В., Виталиев Г.В., Денисов Г.М. Интеллектуальная собственность. М., 2006, с.81-84.

lar dedikdə, patent haqqında qanunun 27-ci maddəsində göstərilən şərtlər baxılmalıdır. Ekspertiza keçirilməsi gedişində məhz həmin şərtlərə əməl olunması yoxlanılır. Onlara aiddir:

- sənaye mülkiyyəti obyektinin ictimai menafeyə, humanizm və əxlaq prinsiplərinə zidd olmaması;
- iddia sənədində göstərilən obyektin **müvafiq olaraq ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi sayılması**, yeni təklif olunan həllin müvafiq olaraq ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi obyektinə aid edilməsi;
- **sənaye mülkiyyəti obyektinin vahidliyi barədə tələbə əməl olunması**, yəni ixtira barəsində iddia sənədi bir ixtiraya, faydalı model barəsində iddia sənədi bir faydalı modelə, sənaye nümunəsi barədə iddia sənədi bir sənaye nümunəsinə aid edilməlidir;
- **əgər təqdim olunarsa, əlavə materialların təklif olunmuş (iddia sənədində göstərilmiş) sənaye mülkiyyəti obyektinin mahiyyətini dəyişməməsi;**
- **zəruri sənədlərin olması** (iddia sənədinin tərkibinə lazımı sənədlərin daxil edilməsi);
- **onların düzgün tərtib olunması;**
- **ixtira və ya faydalı modelin beynəlxalq patent təsnifatı üzrə düzgün tövsif edilməsi;**
- **sənaye nümunəsinin beynəlxalq indeks üzrə sənaye nümunəsinin düzgün tövsif olunması**

Ekspertiza prosesində təqdim olunmuş əlavə materiallar qiymətləndirilir. Bildiyimiz kimi, iddiaçının hüququ vardır ki, barəsində iddia sənədi verdiyi sənaye mülkiyyəti obyektinin mahiyyəti dəyişmədən **iddia sənədinin materiallarına düzəlişlər və əlavələr etsin**. Əlavə materiallar iddia sənədində göstərilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin mahiyyətini dəyişə və iddia sənədinin əvvəlki materiallarında olmayan əlamətlərə malik ola bilər (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dəyişikliklər ekspertin təklifi ilə də edilə bilər). Belə əlavə materiallar iddia sənədinin ekspertizası zamanı, ona baxılarkən nəzərə alınmır. Bu cür hallarda ekspert iddiaçıya təklif edir ki, əlavə materiallara əsasən müstəqil iddia sənədi tərtib etsin.

Ekspertiza aparılması prosesində sənaye mülkiyyəti obyektinin vahidliyi barədə tələbə əməl edilməməsi müəyyən oluna bilər. Söhbət ixtira və ya faydalı model barəsində bir yox, bir neçə iddia obyektindən ibarət olan iddia sənədindən gedir. Sözsüz ki, belə iddia sənədi sənaye mülkiyyəti obyektinin vahidliyi barədə tələbi təmin etmir, onu, necə deyirlər, pozur. Bu kimi halda isə iddiaçıya təklif edilir ki, müvafiq bildiriş aldığı gündən 2 ay müddətində iddia obyektlərindən hansı birinə baxılması olduğunu bildirsin. İddiaçı göstərilən müddətdə bildirişə öz münasibətini bildirərək cavab verməlidir. Bildirişə cavab verilmədikdə patent idarəsi ixtiranın və faydalı modelin düsturunun 1-ci bəndində göstərilən iddia obyektinə baxır.

Bəs, iddia sənədində göstərilən ixtira və ya faydalı model üçün qalan iddia obyektlərinin taleyi necə olur? Qeyd etmək lazımdır ki, həmin obyektlər barəsində müstəqil şəkildə, ayrılmış (aynca) iddia sənədi tərtib oluna və verile bilər.

İkinci ekspertiza zamanı iddia sənədi onun müəyyənləşdirilmiş **formal tələb-**

lərə uyğunluğu baxımından yoxlanılır. Ona görə də həmin ekspertiza forması çox vaxt iddia sənədinin **formal ekspertizası** adlanır¹.

İlkin ekspertiza hansı müddət ərzində keçirilməlidir? Qeyd etmək lazımdır ki, patent haqqında qanun bu suala cavab vermir, yəni ilkin ekspertizanın aparılmasının konkret müddətini göstərmir. Amma ədəbiyyatda göstərilir ki, RF-də praktikada ixtira barəsində iddia sənədinin formal ekspertizasının keçirilməsinin orta müddəti 1,8 aydan, sənaye nümunəsi barədə iddia sənədinin formal ekspertizasının aparılma müddəti isə 1 aydan ibarətdir².

İlkin ekspertizanın başa çatması müəyyən nəticəyə səbəb olur. Belə ki, iddia sənədinin ekspertizasını keçirən patent idarəsinin ekspertləri iki cür qərar qəbul edirlər:

- müsbət qərar;
- mənfə qərar.

Müsbət qərar o halda qəbul edilir ki, iddia sənədində göstərilən obyektin patent haqqında qanunun 29-cu maddəsinin tələblərinə uyğunluğu ekspertiza tərəfindən müəyyənləşdirilsin. Başqa sözlə desək, keçirilmiş ekspertiza müsbət nəticə ilə başa çatdıqda, müsbət qərar qəbul edilir. Müsbət qərar dedikdə, patent idarəsinin özünün rəsmi bülletenində iddia sənədinin dərc olunması barədə qərar qəbul etməsi başa düşülür.

Mənfə qərar dedikdə, iddia sənədində göstərilən obyekt üçün patent verilməsindən imtina olunması barədə qəbul edilən qərar başa düşülür. Belə qərar o halda qəbul edilir ki, ekspertiza nəticəsində iddia sənədində göstərilən obyektin qanunun tələblərinə uyğun olmadığı müəyyənləşdirilsin. Başqa sözlə desək, əgər ekspertiza nəticəsində təklif olunan sənaye mülkiyyəti obyektinin patentə layiq olmaq şərtlərinə cavab verməməsi faktı müəyyənləşdirilsə, onda mənfə qərar qəbul olunur. Sözsüz ki, belə halda yalnız patent verilməsindən imtina barədə qərar qəbul edilə bilər. Patent verilməsindən imtina qərar qəbul edildikdə isə əlbəttə, iddia sənədi barəsində məlumatın patent idarəsinin rəsmi bülletenində dərc olunmasından söhbət gedə bilməz.

Patent ekspertizası Patent ekspertizası dedikdə, iddia sənədinin mahiyyətə ekspertizası başa düşülür. Buna görə də o, çox vaxt iddia sənədinin **mahiyyətə ekspertizası** adlanır. Belə ekspertiza formasının keçirilməsi patent haqqında qanunda nəzərdə tutulmuşdur. İddia sənədinin mahiyyətə ekspertizası nəticəsində iddia sənədində göstərilən obyektin patentə layiq olmaq şərtlərinə uyğunluğu yoxlanılır.

İddia sənədinin mahiyyətə ekspertizası dedikdə, təklif olunmuş sənaye mülkiyyəti obyektinin patentə layiq olmaq şərtlərinə uyğun gəlməsinin yoxlanılması başa düşülür. Bu zaman yenilik, orijinallıq, sənayedə tətbiq oluna bilmək və ixtira səviyyəli olmaq kimi patent qabiliyyəti şərtləri yoxlanılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrdə üç əsas ekspertiza sistemi möv-

¹ Гув А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3. М. 2003, с. 244; Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М. 1999, с. 696; Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998.

² Корчагин А.Д. Экспертиза – наша профессия/Патенты и лицензии. 1996, № 4. с.3; Сергеев А.П. Права интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с. 484.

şüddür¹:

- qeydiyyat sistemi;
- yoxlama sistemi;
- təxirəsalınmış sistem.

Onlar patentləşdirmənin əsas sistemləri sayılır. Hal-hazırda xarici ölkələrdə həmin sistemlərdən istifadə olunur.

Qeydiyyat sistemi odur ki, bu sistem patenta layiq olmaq şərtləri (yenilik, sənayedə tətbiq edilə bilmək və s.) yoxlanılmadan patent verilməsini nəzərdə tutur². Mahiyyətə ekspertiza (patent ekspertizası) apanılır; sadəcə olaraq, iddiaçının sözlərinə patent idarəsi inanır. İddiaçı təsdiq edir ki, onun etdiyi ixtira yenidir. Patent idarəsi yalnız iddia sənədinin qanunun formal tələblərinə uyğun gəlməsini yoxlayır. Hesab olunur ki, patenta layiq olmaq şərtləri (patent qabiliyyəti), əgər lazım gələrsə, patentin etibarlı sayılması barədə mübahisəyə baxan zaman məhkəmə tərəfindən müəyyən edilməlidir; həmin şərtlərə uyğun gəlmədiyinə görə patent məhkəmə qaydasında etibarsız sayıla bilər. Zidd hallar olmadıqda iddiaçıya patent verilir.

Qeydiyyat sisteminin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır. Müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, qeydiyyat sistemi iddiaçıya tez bir vaxtda patent almaq imkanı verir. Digər tərəfdən, dövlət ekspert xidmətinin təşkilinə və saxlanmasına yönələn xərclərdən azad olur. Qeydiyyat sisteminin mənfi tərəfi isə ondan ibarətdir ki, patent iddiaçının özünün «məsuliyyət və riski» əsasında verilir və onun etibarlı olmasına dövlət tərəfindən hər hansı bir təminat verilmir. Bu səbəbdən iddiaçıya verilən patentin davamlı olmaq ehtimalı azdır.

İtaliya, Fransa, Belçika, Lüksemburq, İspaniya və digər ölkələr qeydiyyat sistemi dövlətlərinə aiddir.

Yoxlama sistemi odur ki, bu sistema görə patent idarəsi iddia sənədinin əsas elementlərinin hamısı üzrə tam ekspertiza keçirir. Ona **tədqiqat ekspertizası** da deyilir³. Bu sistemin köməyi ilə ilk növbədə təklif olunan obyektin patenta layiq olmaq şərtlərinə (yenilik, sənayedə tətbiq edilə bilmək və s.) uyğun gəlməsi, eləcə də iddia sənədinin tərtib edilməsinin düzgünlüyü yoxlanılır. Məcburi ekspertiza - mahiyyətə ekspertiza (patent ekspertizası) apanılır. Əgər ekspertiza müsbət nəticələnsə, onda patent verilməsi barədə qərar qəbul edilir. Keçirilmiş mahiyyətə ekspertiza nəticəsində qorunma qabiliyyətli olan obyekt barədə məlumat dərc olunur.

Yoxlama sisteminin müəyyən üstünlükləri vardır. Belə ki, həmin sistem əsasında alınan patent daha etibarlı olur. Buna görə də patent barədə mübahisə az-az hallarda yaranır. Bununla yanaşı, yoxlama sisteminin özünün çatışmayan tərəfləri də vardır. Belə ki, mahiyyətə ekspertiza ekspertlər tərəfindən keçirilir. Ekspertlərin saxlanması üçün isə dövlət müəyyən xərclər çəkir. Digər tərəfdən, mahiyyətə ekspertizanın apanılması üçün iddiaçı rüsum ödəməlidir.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие/Отв.ред. В.П.Мозолин, М И Кулагин. М., 1980, с. 329.

² Rus dilində göstərdiyimiz sistem «явочной систем» anlayışı ilə ifadə olunur.

³ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие/Отв.ред. К.К.Яичков. М., 1966, с. 474.

Bunlardan əlavə, yoxlama sistemi ağır və asla prosesdir. Məhz bu səbəblərdən əvvəllər yoxlama sistemine aid olan bir sıra dövlətlər (Hollandiya, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya) XX əsrin 60-70-ci illərində ekspertizanın yeni sistemine – təxirəsalınmış ekspertiza sistemine keçdilər.

Təxirəsalınmış ekspertiza dünyada ən geniş yayılmış sistem sayılır. Bu sistem XX əsrin 40-cı illərinin axırında – 50-ci illərinin əvvəlində Hollandiyada yaranmış, sonradan dünyanın əksəriyyət dövlətlərinin patent idarələri tərəfindən qəbul edilmişdir. Həmin sistemdən praktiki olaraq bütün Qərbi Avropa ölkələrinin hamısında, habelə Yaponiyada, Koreyada və Çində istifadə olunur. Son dövrlərdə ABŞ patent idarəsi təxirəsalınmış ekspertiza sistemini tətbiq etməyə başlamışdır. Avropa patenti də məhz bu sistem əsasında verilir.

Təxirəsalınmış ekspertiza sisteminin mahiyyəti iddia sənədinin ekspertizasının ayrı-ayrı mərhələlərə bölünməsindən ibarətdir. Ekspertizanın birinci mərhələsində iddia sənədinin qanunun formal tələblərinə uyğun olması müəyyən edilir (**formal və ya ilkin ekspertiza**). Özü də bu mərhələnin keçirilməsi patent idarəsi üçün məcburi xarakter daşıyır.

Patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərini (yenilik və s.) yoxlamaq üzrə ekspertiza, yəni mahiyyətca ekspertiza yalnız iddiaçının ayrıca tələbi olduqda, özü də xüsusi rüsum ödənildikdən sonra keçirilir¹.

Təxirəsalınmış ekspertiza sistemi obyektin patent qabiliyyətinin (patentə layiq olmaq qabiliyyətinin) yoxlanmasını nəzərdə tutur. Bu sistemə görə, iddiaçı şəxsə patent yalnız o halda verilə bilər ki, təklif olunan obyektin (həllin) patentə layiq olmaq şərtlərinə uyğun gəlməsi yoxlanılsın. Buna görə də təxirəsalınmış ekspertiza yoxlama ekspertizasının variantıdır².

Təxirəsalınmış ekspertizanın bir sıra üstünlükləri vardır. Belə ki, iddiaçı iddia sənədi verdikdən sonra patentləşdirilən obyektin praktiki qiymətini müəyyən etmək üçün əlavə imkan əldə edir. İddiaçı həm də nəticədən asılı olaraq patent almaq üçün səyləri davam etdirməyin məqsədəuyğun olması barədə məsələni qəti surətdə həll etmək şansı qazanır.

Azərbaycan Respublikası təxirəsalınmış ekspertiza sistemine aid olan ölkələr sırasına daxildir. Belə ki, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, mahiyyətca ekspertiza yalnız iddiaçının və ya marağı olan başqa şəxsin vəsatəti əsasında aparıla bilər³. Söhbət təxirəsalınmış ekspertiza sistemindən gedir. Patent qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, təxirəsalınmış ekspertiza sistemine keçilməsini əsas tutur.

Patentin verilməsi patent hüququnun rəsmiləşdirilməsinin üçüncü – son mərhələsidir. Bu mərhələdə əsas və başlıca məsələ – patentin verilməsi məsələsi həll edilir.

İddia sənədində göstərilən obyektin qanunda nəzərdə tutulan tələblərə uyğunluğu ekspertiza tərəfindən müəyyənləşdirildikdə patent idarəsi **iddia sənədinin özünün rəsmi bülletenində dərc edilməsi** barədə qərar qəbul edir.

¹ Təxirəsalınmış ekspertizanın əsas sahələri barədə bax: Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие/Отв. ред. В.П.Мозолин, М.Н.Кулагин. М., 1980, с. 330.

² Белов В. В., Виталиев Г. В., Денисов Г. М. Интеллектуальная собственность. М., 2006, с.57.

³ «Patent haqqında» qanunun 29-cu maddəsinin 10-cu bəndi.

Bununla patent hüququnun rəsmiləşdirilməsinin ikinci mərhələsi başa çatır, üçüncü mərhələsi, yeni patentin verilməsi mərhələsi başlayır. İddia sənədi, daha doğrusu, iddia sənədi barəsində məlumatın (materialların) dərci ilə bağlı məsələlər qanunun ayrıca norması ilə tənzimlənir¹.

Patent idarəsi iddia sənədi barəsində məlumatı özünün rəsmi bülletenində qanunda nəzərdə tutulan müddətdə dərc etməlidir. Belə ki, o, bu məsələnin ixtira və faydalı model barəsində iddia sənədini aldığı tarixdən ən gec 12 ay keçənədək, sənaye nümunəsi barəsində iddia sənədini aldığı tarixdən ən gec 6 ay keçənədək həll edir. Elə buradaca qeyd etməliyik ki, iddiaçı yalnız müvafiq rüsumu ödədikdən sonra iddia sənədi üzrə məlumat (materiallar) dərc oluna bilər.

İddia sənədi barəsində məlumatın dərci haqqında müddət imperativ yox, dispozitiv xarakterə malikdir. Belə ki, əgər iddiaçı vəsatət verərsə, iddia sənədi barəsində məlumat qanunda göstərilən müddətdən tez də dərc edilə bilər. Bunun üçün o, müəyyən edilmiş rüsum ödəməlidir.

İddia sənədi haqqında məlumatda aşağıdakılar göstərilməlidir:

- təklif olunmuş sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi barədə məlumat;
- iddiaçı haqqında məlumat;
- obyektin adı;
- beynəlxalq patent təsnifatı indeksi;
- ilkinlik tarixi;
- ixtiranın və ya faydalı modelin referatı;
- sənaye nümunəsinin mühüm əlamətlərinin siyahısı və təsviri.

Müəllif təklif olunan sənaye mülkiyyəti obyektinin **müəllifi kimi məlumatda göstərilmək hüququndan imtina etmək səlahiyyətinə** malikdir. Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifi patent idarəsinin rəsmi dərcində həmin obyektin müəllifi kimi göstərilməməsinə tələb edə bilər.

İstənilən maraqlı şəxs rəsmi bülletendə dərc olunmuş **iddia sənədinin materialları ilə tanış olmaq hüququna** malikdir. Materiallarla patent idarəsinin müəyyən etdiyi qaydada tanış olunur. Tanış olmaq hüququnun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iddia sənədi barədə məlumat dərc olunduqdan sonra maraqlı olan hər bir hüquqi və ya fiziki şəxs patent idarəsində iddia sənədinin materialları ilə tanış ola, müvafiq sənaye mülkiyyəti obyektinin təsvirini, çertyojlarını, rəsmlərini və fotoşəkillərini ala bilər. Belə halda materiallarla tanış olan şəxs rüsum ödəməlidir.

Sözsüz ki, patent verilməsindən imtina qərarı qəbul edildiyi hallarda **iddia sənədinə dair məlumat (materiallar) dərc edilmir**. Bu, həmişə aydın olan məsələdir. Belə ki, iddia sənədində göstərilən (təklif olunan) obyektin patente layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtlərinə uyğun gəlməməsi ekspertiza nəticəsində müəyyənləşdirildikdə patent idarəsi patent verməkdən imtina edir. Bu iddia sənədi barəsində məlumatın dərc edilməməsi üçün əsas olur.

Hər bir istənilən şəxsin **dərc edilmiş iddia sənədinə etiraz etmək hüququ** vardır. Belə ki, istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs Apellyasiya Komissiyasına

¹ «Patent haqqında» qanunun 30-cu maddəsi.

etirazla müraciət edə bilər. Etiraz əsaslandırılmalıdır. İddia sənədinə etiraz üçün qanun 6 aylıq müddət nəzərdə tutur¹. Bu müddət iddia sənədinin dərc olunduğu tarixdən hesablanır.

Apellyasiya Komissiyası etiraza baxaraq aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

- etirazın tam təmin olunması barədə qərar;
- etirazın qismən təmin olunması barədə qərar;
- etirazın rədd edilməsi barədə qərar.

Daha sonra sənaye mülkiyyəti obyektini patent idarəsi müvafiq **dövlət reyestrində qeydə alır**. Obyektin qeydiyyatı üçün rüsum ödənilməlidir.

Qeydəalma dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektinin dövlət reyestrinə daxil edilməsi başa düşülür. Bunun qaydası patent idarəsi tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Sənaye mülkiyyəti obyektini dövlət reyestrində qeydə alındıqdan sonra patent idarəsi **iddiaçı olan şəxsə patent verir**. Patentin verilməsi üçün rüsum ödənilməlidir.

İddiaçı, yəni patent sahibi olmaq niyyətində olan bir neçə şəxsdən ibarət olduğu hallarda da yalnız bir patent verilir. Belə ki, həmin şəxslərdən birinə bir patent, qalanlarına isə **patentin surəti** verilir. Patentin surəti patent idarəsində təsdiqlənir.

İddiaçı ilə müəllif eyni şəxslər olmadıqda, yəni müxtəlif şəxslər olduğu hallarda da bir patent verilir. Patent iddiaçıya təqdim olunur. Patentin surətini isə müəllif ala bilər.

Patent sahibinə **patentin dublikatı** da verilə bilər (məsələn, patentin əsl i-tidiyi, məhv olduğu və s. hallarda). Bunun üçün patent sahibi əsaslandırılmış vəsatət verməlidir. Belə halda patent sahibi müəyyən edilmiş məbləğdə rüsum ödəyir. Dublikatın verilməsi ilə patentin əsl ö-z qüvvəsini itirir. Dublikatı patentin əsl i ilə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Ola bilsin ki, patentdə müəllifin adı göstərilməsin. Belə ki, müəllif imtina hüququna malikdir. Bu hüquqdan istifadə edərək o, patentdə öz adının göstərilməməsini tələb edə bilər.

Sənaye mülkiyyəti obyektini qeydə alındıqdan və iddiaçı olan şəxsə patent verildikdən sonra 3 ay ərzində patent idarəsi patent **bərəsində məlumatı rəsmi bülletəndə dərc edir**. Məlumata daxil edilir:

- patent sahibinin adı;
- patentdə müəllif kimi göstərilməkdən imtina etməyibsə, müəllifin adı;
- iddia sənədinin patent idarəsinə daxil olduğu tarix;
- ilkinlik tarixi;
- ixtiranın və faydalı modelin düsturu;
- sənaye nümunəsinin mühüm əlamətlərinin siyahısı və onun təsviri.

Sənaye mülkiyyəti obyektinin qeydiyyata alınması və iddiaçı şəxsə patentin verilməsi ilə patent hüququnun rəsmiləşdirmə prosesinin üçüncü mərhələsi başa çatır.

¹ «Patent haqqında» qanunun 31-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

§ 6. Sənaye mülkiyyəti obyektı müəllifinin hüquqları

Sənaye mülkiyyəti obyektı müəllifinin hüququnun təsnifi

Sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılması, hüquqi cəhətdən qorunması və istifadəsi ilə bağlı olaraq müəllif üçün bir sıra hüquqlar əmələ gəlir. Onlar hər şeydən əvvəl, öz hüquqi təbiətinə görə **mülki hüquq növünə**

aid edilir, yəni mülki hüquqlar sayılır. Bu hüquqlar sənaye mülkiyyəti hüquqları və ya patent hüquqları adlanır. Sənaye mülkiyyəti hüquqları (patent hüquqları) vacib mülki hüquqlardan biridir. Məhz sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılması həmin hüquqların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Digər tərəfdən, sənaye mülkiyyəti hüquqları (patent hüquqları) **subyektiv xarakterli hüquqlardır**. Onlar subyektiv hüquqlar kimi mövcud olur, qorunur, pozulduqda isə müdafiə edilir. Buna görə də həmin hüquqlar **subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları** adlanır. Subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları (subyektiv patent hüquqları) ixtiraların (sənaye nümunəsi və faydalı modellərin) yaradılması, qorunması (hüquqi mühafizə) və istifadəsi ilə bağlı olaraq əmələ gələn münasibətlərin patent hüquq normaları ilə tənzimlənməsi nəticəsində yaranır. Buna görə də onlar yalnız həmin münasibətlər çərçivəsində əmələ gələ bilərlər. Subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqlarının göstərilən münasibətlərdən kənarında yaranması qeyri-mümkündür. Onlar bu münasibətlərdə subyektiv qismində çıxış edən səlahiyyətli şəxsə verilən **hüquqi imkanlardır (səlahiyyətlərdir)**. Vəzifələrlə birlikdə subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları **ixtira (faydalı model, sənaye nümunəsi) hüquq münasibətinin məzmununu təşkil edir**.

Subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları müstəsna xarakterə malikdir, yəni **müstəsna hüquqlardır**. Bu, həmişə məlum olan məsələdir. Belə ki, müəllifin əldə etdiyi öz yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticələrinə müstəsna hüququ vardır. Digər tərəfdən, subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqları subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun bir növüdür. Subyektiv əqli mülkiyyət hüquqları isə müstəsna hüquqlardır.

Hüquq institutu kimi patent hüququnun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri ondan ibarətdir ki, o, müəllifi subyektiv sənaye mülkiyyəti (patent) hüquqları ilə təmin edir. İnkişaf etmiş və mütərəqqi xarici ölkələrin patent hüququ da müəllif üçün sənaye mülkiyyəti obyektləri barəsində bir sıra hüquqlar nəzərdə tutur.

Müəllif üçün subyektiv sənaye mülkiyyəti hüquqlarının hamısı eyni vaxtda, necə deyirlər, birdən-birə əmələ gəlmir. Bu, patent hüquq münasibətinin (sənaye nümunəsinin, faydalı model və ixtira hüquq münasibətlərinin) **inkişaf mərhələsi kimi məsələdən** asılıdır. Belə ki, patent hüquq münasibəti öz inkişafında **üç əsas mərhələdən** keçir. Həmin mərhələlərə aiddir:

- sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılması və obyektiv formada ifadə olunması;
- sənaye mülkiyyəti obyektinin qeydiyyatına alınması (rəsmən tanınması);
- sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunması.

Sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılması mərhələsində müəllif üçün müəlliflik hüququ, sənaye mülkiyyəti obyektinin rəsmən tanınması üçün müraciət etmək hüququ, patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ və digər

hüquqlar əmələ gəlir. Bu mərhələdə sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılması kimi hüquqi fakt bu cür hüquqların əmələ gəlməsinə səbəb olan hüquqi fakt rolunu oynayır.

Sənaye mülkiyyəti obyektinin qeydiyyatata alınması (rəsmən tanınması) mərhələsində müəllif üçün sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə (əmlak) hüququ yaranır. Bu mərhələdə **qeydiyyatata almaq (rəsmən tanımaq)** sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun yaranmasına əsas olan hüquqi fakt sayılır.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunması mərhələsində müəllif üçün ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsindən istifadə nəticəsində haqq almaq hüququ, patentli güzaşt etmək hüququ və s. əmələ gəlir. **İstifadə etmək kimi hüquqi fakt həmin hüquqların yaranmasına səbəb olur.**

Sənaye mülkiyyəti hüququnun iki əsas növü fərqləndirilir¹:

- şəxsi qeyri-əmlak hüquqları;
- əmlak hüquqları;

Belə bölgünün praktik baxımdan böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları ümumi qaydaya görə, yalnız sənaye mülkiyyəti obyektini bilavasitə yaradan şəxsə məxsus ola bilər. Belə hüquqlar özgəninkiləşdirilmir, müəllifin şəxsiyyətindən ayrılmaz. Buna görə də onlar nə mülki-hüquqi müqavilə, nə də vərəsəlik üzrə başqa şəxslərə verilə bilər. Bundan əlavə, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vərəsələr və digər şəxslər tərəfindən müddətsiz, yəni hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmadan qorunur.

Müəllifin əmlak hüquqlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onlar sərbəst şəkildə özgəninkiləşdirilə bilər. Belə hüquqların həm mülki-hüquqi müqavilə, həm də vərəsəlik əsasında başqa şəxslərə verilməsi mümkündür.

Digər tərəfdən, müəllifin əmlak hüquqları müəyyən müddətə qüvvədə olur, yəni qanunda göstərilən müəyyən müddət həddində hüquqi cəhətdən qorunur. Həmin müddət ötüb-keçdikdə əmlak hüquqları qorunmur və patent hüququnun hüquqi mühafizə sferasından çıxaraq ümumi mülki dövriyyəyə daxil olur², yəni ümumi istifadəyə keçir³.

Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına aiddir⁴:

- müəlliflik hüququ;
- ad hüququ;
- sənaye mülkiyyəti obyektinə toxunulmazlıq hüququ.

Müəllifin əmlak hüquqlarına isə şamil edilir:

- sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almaq hüququ;
- sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ;
- sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə görə haqq almaq hüququ;

¹ Рясенцев В.А. Советское изобретательское право. М. 1961, с.123-124; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л. 1965, часть 3, с. 139.

² Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М. 2001, с. 13.

³ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник, с. 26.

⁴ Рясенцев В.А. Неимущественные права авторов изобретений // Вопросы изобретательства. 1978, №4.

- patenti güzəşt etmək hüququ və s.

Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları. Müəlliflik hüququ

Müəlliflik hüququ müəllifin əsas və vacib şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. Bu hüquq subyektiv mülki hüquq olub, şəxsin sənaye mülkiyyəti obyektinin (ixtiranın, faydalı modelin və sənaye nümunəsinin) yaradıcısı olmaq imkanındır.

Müəlliflik hüququ onda ifadə olunur ki, ixtirarı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxs onun müəllifi kimi tanıdır, yəni müəllifi sayılır.

Müəlliflik hüququ **şəxsi hüquq kateqoriyasına** aid edilir. Buna görə də o, müəllifin şəxsiyyətindən ayrılmır və özgəninkiləşdirilmir. Məhz bu səbəbdən onun həm müqavilə, həm də vərəsəlik üzrə başqa şəxslərə verilməsi qeyri-mümkündür. Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun başqa şəxslərə keçməsi müəlliflik hüququnun verilməsinə səbəb olmur. Belə halda sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradıcısı olan şəxs yenə də həmin obyektin müəllifi olmaqda davam edir.

Şəxsi hüquq olduğuna görə müəlliflik hüququ müəllifin ölümü ilə ləğv edilir və buna görə də vərəsəlik əsasında vərəsələrə keçmir.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə müəlliflik hüququ **mütləq hüquqdur**. Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılması faktı ilə onun müəllifi ilə qeyri-məhdud sayda şəxslər, yəni qeyri-müəyyən dairə şəxslər («hamı və hər kəs») arasında **mütləq xarakterli hüquq münasibəti** (məsələn, ixtira hüquq münasibəti və s.) əmələ gəlir¹. Bu münasibətdə səlahiyyətli şəxs (tərəflərdən biri) rolunda müəllif çıxış edir ki, o, subyektiv hüquqlara malikdir. Borclu şəxs (tərəflərdən digəri) qismində isə həmin münasibətdə qeyri-müəyyən dairə şəxslər («hamı və hər kəs») iştirak edir ki, onların üzərinə vəzifələr düşür. Müəllif borclu şəxsdən onun sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmasını tələb etmək hüququna malikdir. Borclu şəxs isə onun müəllifliyini tanımaq və onu pozan hər hansı hərəkətdən çəkinmək vəzifəsi daşıyır.

Bunlardan əlavə, müəlliflik hüququ **müstəsna hüquq kateqoriyasına** aid olan hüquqdur. Bu, onda ifadə olunur ki, öz yaradıcı əməyi ilə sənaye mülkiyyəti obyektini yaradan şəxsdən başqa heç kəs, heç vaxt və heç bir halda həmin obyektin müəllifi kimi tanına bilməz. Müəllif statusunu yalnız o şəxs əldə edə bilər ki, həmin şəxs özünün əqli (yaradıcılıq) fəaliyyəti nəticəsində sənaye mülkiyyəti obyektini yaratsın, necə deyirlər, onun yaradıcısı olsun. Heç kəs özgəsinin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə müəllifliyi mənimsəyə bilməz (məsələn, başqasının ixtirasını öz adına rəsmiləşdirmək yolu ilə və s.).

Müəlliflik hüququ nə vaxt yaranır? Bu sual mülki hüquq elmində (doktrinasında) geniş mübahisə doğuran məsələdir. Bu məsələ barədə biz, o müəlliflərin fikrini əsaslı və həqiqətə uyğun sayırıq ki, onlar **müəlliflik hüququnun əmələ gəlməsini sənaye mülkiyyəti obyektinin yaranması və obyektiv**

¹ *Наменгенов К.И. Абсолютные и относительные изобретательские правоотношения. Алма-Ата. 1978.*

formada ifadə olunması ilə bağlayırlar¹. Doğrudan da müəllifliyin əmələ gəlməsi patent hüquq münasibətinin inkişafının birinci mərhələsinə, yəni sənaye mülkiyyəti obyektinin yaranması və obyektiv formada ifadə olunması mərhələsinə təsadüf edir. Məhz sənaye mülkiyyəti obyektini yaradıldığı və obyektiv formada ifadə olunduğu andan müəlliflik hüququ əmələ gəlir². Ona görə ki, məhz həmin andan özge şəxslərin başqasının yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini öz adına rəsmiləşdirməsinə və özünü həmin obyektin müəllifi kimi tanıtdirməsinə imkan yaranır.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə müəlliflik hüququnun yaranmasını həmin hüququn təsdiqlənməsi halından fərqləndirmək lazımdır. **Müəlliflik hüququnun təsdiqlənməsi** dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən iddia sənədində göstərilən (təklif edilən) obyektin rəsmi surətdə patentə layiq olan ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi kimi tanınması və patent verilməsi, yəni həmin obyektin patentlə rəsmiləşdirməsi başa düşülür. Məhz bu andan sənaye mülkiyyəti obyektinə müəlliflik hüququ təsdiqlənir. Belə ki, **patent sənaye mülkiyyəti obyektinə müəllifliyi təsdiq edən sənəddir.** Deməli, müəlliflik hüququ patent hüquq münasibətinin inkişafının ikinci mərhələsində (sənaye mülkiyyəti obyektinin qeydə alınması mərhələsində) təsdiqlənir.

Müəlliflik hüququnun təsdiqlənməsi onu ifadə edir ki, iddia sənədində göstərilən (təklif edilən) obyekt həqiqətən də ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsidir: həmin obyektini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxs isə onun müəllifidir və indi artıq heç kəs onu öz adına rəsmiləşdirə bilməz³.

Müəlliflik hüququ şəxsi xarakterli hüquq olduğuna görə müəllifin ölümü ilə ləğv edilir və buna görə də vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçmir. Amma ləğv edilməsinə baxmayaraq müəlliflik hüququ müddətsiz, yəni hər hansı müddətə məhdudlaşdırılmadan qorunur. Belə halda o, subyektiv mülki hüquq kimi yox (artıq müəllifin ölümü ilə o, subyektiv hüquq kimi ləğv edilmişdir), hüquqi fakt (sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifin yaratması faktı) və ictimai cəhətdən əhəmiyyəti olan mənafe kimi qorunur.

Ad hüququ sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifinin malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Müəllifin ad hüququ onun digər hüququ ilə – müəlliflik hüququ ilə sıx surətdə bağlıdır.

Müəlliflik hüququna görə, sənaye mülkiyyəti obyektinə istinad edən bütün şəxslər («hamı və hər kəs») onun müəllifi qismində yalnız o şəxsin adını göstərməlidirlər ki, həmin şəxs müəllif kimi tanınsın.

Ad hüququ dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxsin hər yerdə onun adının göstərilməsini tələb etmək imkanı

¹ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Л. 1965, часть 3, с. 124; *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации, с. 504.

² *Яцкова К.К.* Изобретение и его правовая охрана в СССР. М. 1961, с. 177-178.; *Рябенцев В.А.* Нематериальные права авторов изобретений // Вопросы изобретательства. 1978. №4, с. 19.

³ Hüquq odobiyatı solahiflərində belə bir fikrə rast gəlirik ki, gəy müəlliflik hüququ solahiflyotli dövlət orqanı təklif olunmuş obyektin patent qəbilyotli sənaye mülkiyyəti obyektini kimi tanınmaq barədə qərar qəbul etdiyini andan yaranır (məsələn, bax: *Юрченко А.К.* Проблемы советского изобретательского права // Вопросы изобретательства. 1985. №3, с. 20).

başa düşülür.

Hər şeydən əvvəl, patent almaq üçün verilmiş **iddia sənədində müəllifin adı göstərilməlidir**. Bu, qanunun məcburi göstərişidir¹. Digər tərəfdən, patent idarəsinin rəsmi bülletenində dərc olunmuş **iddia sənədi barəsində məlumatda müəllifin adı göstərilməlidir**. Əgər sənaye mülkiyyəti obyektini yarıdan şəxs müəllif kimi göstərilmək hüququndan imtina edərsə, onda məlumatda müəllifin adı göstərilmir.

Bunlardan əlavə, həm patentdə, həm də patent idarəsinin rəsmi bülletenində patent barəsində dərc olunmuş məlumatda müəllifin adı göstərilir. Əgər imtina edərsə, patentdə, habelə patent barəsində dərc olunmuş məlumatda müəllifin adı göstərilmir, yəni müəllif patentdə və patent barəsində məlumatda öz adının göstərilməsindən imtina edə bilər. Bunlara əsasən deyə bilərik ki, ad hüququ müəllifin həm də müəyyən hallarda öz adının göstərilməsindən imtina etmək imkanını bildirir.

Ad hüququ, digər tərəfdən, sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifin öz adı ilə adlandırmaq imkanını ifadə etmək səlahiyyətini ifadə edir. Başqa sözlə desək, müəllif özünün yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə öz adını qoya bilər. Düzdür, qanunvericilik müəllifə bu cür hüquq vermir. Qanunvericilik eyni zamanda müəllif tərəfindən belə hüquqdan istifadə olunmasını qadağan da etmir. Qanunla qadağan edilməyən hər şeyə icazə verilir. Buna görə də bizim fikrimizcə, müəllif yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini öz adı ilə adlandırma bilər. Mülki hüquq elmində (doktrinasında) məsələyə bu cür yanaşmanın həm tərəfdarları², həm də əleyhdarları³ vardır.

Müəllifin ad hüququ onun şərti addan (təxəllüsdən) istifadə etmək imkanını ifadə etmir. Qanun ona belə hüquq vermir⁴.

Ad hüququ həm də müəllifin bütün digər şəxsləri patentin verdiyi ölkə ərazisində özlərini müəllif kimi adlandırmalarını qadağan etmək imkanını bildirir.

Ad hüququ bir sıra konvensiyalarda, məsələn, Paris konvensiyasında da nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyaya görə, müəllif patentdə müəllif kimi göstərilməsini tələb etmək hüququna malikdir⁵.

**Müəllifin sənaye
mülkiyyəti obyektinə
toxunulmazlıq
hüququ**

Müəllif göstərilənlərdən başqa, digər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına da malikdir. **Sənaye mülkiyyəti obyektinə toxunulmazlığı hüququ** həmin hüquqlardan biridir. Düzdür, patent haqqında qanun müəllif üçün belə hüquq müəyyən etmir. Lakin yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticəsi olan sənaye mülkiyyəti obyektinin mahiyyətindən və təbiətindən irəli gəlir ki, müəllifin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə

cılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticəsi olan sənaye mülkiyyəti obyektinin mahiyyətindən və təbiətindən irəli gəlir ki, müəllifin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə

¹ «Patent haqqında» qanunun 27-ci maddəsi.

² *Ноффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3, Л. 1965, с. 126; *Сергеев А.П.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М.1999, с. 505-506; *Киселев В.* Специальные названия изобретений, полезных моделей, промышленных образцов //Интеллектуальная собственность. 1998. №4, с. 41-42.

³ *Гуев А.Н.* Гражданское право. Учебник. М. 2003, с. 242.

⁴ Müəllifdən Qeyv A.N. (Гражданское право. Учебник М. 2003, с. 242) göstərir ki, müəllif təxəllüsdən istifadə edə bilər.

⁵ Вах: ст. 4. Парижской Конвенции.

toxunulmazlıq hüququ vardır.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə toxunulmazlıq hüququ onu ifadə edir ki, həmin obyektədən istifadə olunduqda müəllifin razılığı olmadan sənaye mülkiyyəti obyektinə hər hansı bir dəyişiklik etmək qadağan edilir. Dəyişikliyin qadağan edilməsi sənaye mülkiyyətinin istənilən elementinə aiddir. Hətta sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinin adının ifadə edilməsinə hər hansı bir dəyişiklik etmək qadağan edilir.

Müəllifin ölümündən sonra da sənaye mülkiyyəti obyektinin toxunulmazlığı qorunur. Bu, müəllifin vərəsələri tərəfindən həyata keçirilir.

Müəllifin əmlak hüquqları. Sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ

Əmlak hüquqları müəllifin əmlak mənafeyini təmin edir. Onların məzmunu əmlak (maddi) xarakterlidir.

Sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ müəllifin əmlak hüquqlarından biridir. Elə buradaca dərhal qeyd edərək göstəririk ki, bu hüququ müəllifin, necə deyirlər, «xalis» və «təmiz» şəkildə əmlak hüququ hesab etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ öz təbiətinə görə şəxsi xarakterli qeyri-əmlak hüququdur¹. Lakin o, «xalis» və «təmiz» şəkildə şəxsi qeyri-əmlak hüququ da sayılmır. Ona görə ki, həmin hüquq özündə həm şəxsi (qeyri-əmlak), həm də əmlak elementlərini birləşdirir.

Digər tərəfdən, müəllifin ölümündən sonra sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq hüququ vərəsəlik üzrə vərəsələrə keçir² və mirasa daxil edilir. Ümumi qayda isə bundan ibarətdir ki, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları onun ölümü ilə ləğv edilir. Göründüyü kimi, sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ həmin hüquqlar arasında istisnaıq təşkil edir.

Bunlardan əlavə, əgər sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ həyata keçirilməzsə, onda müəllifin əmlak hüquqları yaranmaz və həyata keçirilə bilməz. Buna görə həmin hüquq əmlak hüquqlarının əmələ gəlməsinin labüd (məcburi) şərtidir.

Göstərdiyimiz səbəblərə görə, sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ-nu biz, müəllifin əmlak hüquqlarına aid edirik. Müasir dövrün bəzi müəllifləri, məsələn, A.N.Quev də məsələyə məhz bu cür yanaşır³.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq hüququ dedikdə, təklif olunmuş nəticənin rəsmən tanınması üçün müəllifin səlahiyyətli dövlət orqanına müraciət etmək, həmin orqana iddia sənədi vermək və göstərilən nəticəni rəsmiləşdirmək imkanı başa düşülür. Bu hüquq müəllifin patent sahibi olmaq imkanı deməkdir.

Müəllifin sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq hüququ **müstəsna xarakterli hüquqdur.** Bu, onu ifadə edir ki, yalnız sənaye mülkiyyəti obyektini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxsin patent almaq hüququ vardır; müəllifin razılığı olmadan hər hansı bir şəxs, heç bir halda və heç vaxt sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent ala bilməz; başqa şəxslərin sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almaq yalnız müəllifin razılığı (icazəsi) ilə mümkün ola bilər. Müəllif öl-

¹ *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı. 2004.

² «Patent haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

³ *Гуев А.Н.* Гражданское право. Учебник. Том 3. 2003, с. 243.

dünyə hallarda isə vərəsələr sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent ala bilərlər. Ona görə ki, göstərilən hüquq vərəsəlik qaydasında keçən hüquqdur.

Sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ iki mənada başa düşülür; prosesual mənada, maddi mənada.

Prosesual mənada patent almaq hüququ dedikdə, müəllifin qanunda nəzərdə tutulan qaydada iddia sənədi tərtib etmək və onu səlahiyyətli dövlət orqanına vermək imkanı başa düşülür. Bu imkan patent almaq hüququnun prosesual-hüquqi tərəfidir.

Maddi mənada patent almaq hüququ dedikdə, müəllifin öz əməyi ilə yaratdığı obyektin rəsmi surətdə ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi kimi tanıtılmağa və onu müvafiq dövlət reyestrində qeydə aldırmağa nail olmaq imkanı başa düşülür. Bu imkan isə patent almaq hüququnun maddi tərəfini təşkil edir.

Qanunda nəzərdə tutulan hallarda müəllifin patent almaq kimi müstəsna hüququ məhdudlaşır. Belə ki, xidməti vəzifələrinin həyata keçirilməsi və ya işəgötürənin tapşırığı ilə əlaqədar işçinin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq hüququ işəgötürənə məxsusdur¹. Bununla belə, işəgötürənlə işçi (müəllif) arasında müqavilədə nəzərdə tutularsa, müəllif həmin hüquqa malik ola bilər.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə şərikli müəlliflik yaranan hallarda patent almaq hüququ kimə məxsus olur? Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye mülkiyyəti obyektinə şərikli müəlliflik iki, ya daha artıq şəxsin birgə əməyi ilə yaranır. Buna görə də sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ **şərik müəlliflərin hamısına birgə** məxsus olur.

**Haqq
almaq hüququ**

Haqq almaq hüququ müəllifin əmlak hüquqları sırasına aid olan hüquqdur.

Müəllifin haqq almaq hüququ dedikdə, onun patent sahibindən və ya sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edən başqa şəxslərdən müvafiq məbləğdə pul almaq imkanı başa düşülür.

Patent haqqında qanun müəyyən edir ki, hansı hallarda müəllif haqq ala bilər. Xidməti vəzifəsinin həyata keçirilməsi və ya işəgötürənin tapşırığı ilə əlaqədar işçinin sənaye mülkiyyəti obyektini yaratması həmin hallardan biridir. Həmin obyektin müəllifi işçi sayılırsa da, patent almaq hüququ işəgötürənə məxsus olur. İşəgötürən sənaye mülkiyyəti obyektini yaratdığına görə müəllifə (işçiyə) haqq ödəyir. Haqqın məbləği və digər məsələlər işəgötürənlə işçi arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyən edilir.

**Sənaye
mülkiyyəti
obyektlərindən
istifadə hüququ**

Sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququ müəllifin əmlak hüquqlarından biridir. Müəllif belə hüquqa yalnız o halda malik ola bilər ki, sənaye mülkiyyəti üçün patent alsın və patent sahibi qismində çıxış etsin. Buna görə də sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə

üçün müstəsna hüquq patent sahibi kimi ona məxsus olur.

İstifadə hüququ dedikdə, müəllifin (patent sahibinin) sənaye mülkiyyəti

¹ «Patent haqqında» qanunun 13-cü maddəsinin 1-ci bəndi.

yəti obyektinin öz mülahizəsinə görə tətbiq etmək imkanı başa düşülür.

İstifadə hüququ müstəsna hüquq sayılır. Ona görə ki, müəllifin (patent sahibinin) razılığı olmadan heç kəs patentlə qorunan sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz; başqa şəxslər yalnız razılıq (icazə) olduqda həmin obyektədən istifadə edə bilərlər. Buna görə də müəllif sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə müstəsna hüquqa malikdir.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə müstəsna hüquq həm də müəllifin həmin obyektədən başqa şəxslərin istifadə etməsini qadağan etmək imkanı deməkdir.

§ 7. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasının patent forması

Patent sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qoruyan sənəd kimi

SSRİ dövründə iki mühafizə forması mövcud idi. Belə ki, SSRİ qanunvericiliyi ixtiraların mühafizəsi (qorunması) üçün iki forma nəzərdə tuturdu¹: müəlliflik şəhadətnaməsi; patent. Sovet vətəndaşları,

bir qayda olaraq, müəlliflik şəhadətnaməsi almaq üçün iddia sənədi verirdilər. İxtira üçün patent alan vətəndaşların sayı isə müqayisədilməz dərəcədə, son dərəcədə az idi. Fakt bundan ibarət idi ki, sovet vətəndaşları patent almaq üçün nadir hallarda iddia sənədi verirdilər. Bunu nə ilə izah etmək olar?

Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflik şəhadətnaməsi ixtiraçının ixtiraya müəllifliyini təsdiqləyir, habelə onun əmlak və digər hüquqlarını təmin edirdi. İxtira üçün müstəsna hüquq dövlətə məxsus idi. Belə ki, müəlliflik şəhadətnaməsi alan müəllif ixtiraya müstəsna hüququ dövlətə verirdi. Müəlliflik şəhadətnaməsi ilə qorunan ixtiradan istifadə olunması məsələsini sovet dövlət orqanları və digər təşkilatlar həll edirdilər. Dövlət ixtiranın tətbiqinin məqsəduyğunluğunu nəzərə almaqla, onun həyata keçirilməsinin qaygısını öz üzərinə götürürdü. Bununla ixtiraçıların yaratdığı obyektədən fayda götürmək imkanı təmin olunurdu. İxtiradan istifadə olunduğu hallarda bunun nəticəsindən asılı olaraq, ixtiraçı haqq (mükafat) almaq hüququna malik idi. Müəlliflik şəhadətnaməsinin sahibi qanunvericiliyə müvafiq olaraq, güzəştlərdən istifadə edə bilərdi.

İxtira müəllifi öz mülahizəsinə görə müəlliflik şəhadətnaməsi yox, patent ala bilərdi. Belə halda ixtira üçün müstəsna hüquq dövlətə yox, ixtira müəllifinin özünə (patent alana) məxsus olurdu. Patent alan şəxsin (patentin məxsus olduğu şəxsin) razılığı olmadan heç kəs ixtiradan istifadə edə bilməzdi. O, patentdən istifadə olunmasına icazə (lisenziya) verə bilər və ya patentini tamamilə başqasına verə bilərdi. Patent alan şəxs müəlliflik şəhadətnaməsinin sahibindən fərqli olaraq bir sıra hüquq və güzəştlərdən istifadə edə bilməzdi. O, faktiki olaraq öz yaratdığı obyektədən real fayda götürmək imkanından məhrum idi. Patent mühafizə forması formal xarakter daşıyırdı. Bunlara görə sovet vətəndaşları ixtira üçün patent yox, müəlliflik şəhadətnaməsi alınmasına üstünlük verirdilər.

¹ Положения об открытиях, изобретениях и рационализаторских предложениях; Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (1964-cü il) 519-cu maddəsi.

Sovet dövrünün qanunvericiliyindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının müasir qanunvericiliyində ixtiranın və sənaye mülkiyyətinin digər obyektlərinin yalnız patent formasında qorunması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, Azərbaycan Respublikasında sənaye mülkiyyəti obyektləri ancaq patentin köməyi ilə qorunur. **Patent sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasının yeganə formasıdır.** Bunu nə ilə izah etmək olar?

Bildiyimiz kimi, XX əsrin axırlarında Azərbaycan Respublikası komanda (sovet) iqtisadiyyatından imtina edərək bazar iqtisadiyyatına keçdi. Ölkəmizdə iqtisadiyyat bazar prinsipləri əsasında təşkil olunmağa başladı. Bazar münasibətləri şəraitində cəmiyyət üçün yaradılan yeni texniki vasitələr və elmi-texniki nailiyyətlər əmlak dəyəri olan nemət – **xüsusi xarakterli əmtəə kimi tanındı.** Öz əməyi ilə belə əmtəə yaradan şəxsin əmlak mənafeələrinin, ondan fayda götürmək imkanının təmin olunması vacib məsələyə çevrildi. Azərbaycan Respublikasında sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasının mövcud sistemini mahiyyətəcə dəyişdirərək bazar iqtisadiyyatının qaydalarına uyğunlaşdırmaq, **patent sisteminin islahatını həyata keçirmək tələb olunurdu.** Məhz patent sisteminin islahatı şəxslərə öz yaratdıqları elmi-texniki nailiyyətlərə real surətdə sərəncam vermək imkanı verə bilərdi.

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasında patent haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanun ölkədə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunması sistemində köklü dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu, patent islahatının həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. Qanun patenti sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasının yeganə forması kimi müəyyən etdi. Onun qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasında elmi-texniki nailiyyətlərin qorunma sisteminin hüquqi fundamenti qoyuldu.

Digər tərəfdən, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasının patent forması demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinin qanunvericiliyinə məlumdur. Sənaye mülkiyyətinin qorunmasının beynəlxalq sistemi patent mühafizə formasına əsaslanır. Başqa sözlə desək, patent beynəlxalq patent hüququnun hamılıqla tanınmış normasına görə əsas və başlıca mühafizə sənədidir. Azərbaycan Respublikasının patent qanunvericiliyini bu normaya uyğunlaşdırmaq, sənaye mülkiyyətini beynəlxalq standartlarla şərtlənən sivil formada qorumaq tələb edilirdi. Bunun üçün sənaye mülkiyyətini qorumağın tam şəkildə patent forması qəbul olundu.

Patentin funksiyaları

Qeyd etdik ki, mülki hüququn, daha dəqiq sözlərsək, onun əqli mülkiyyət hüququ yarım sahəsinin yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri sənaye mülkiyyəti obyektlərini hüquqi cəhətdən qorumaqdan, yeni hüquqi mühafizə ilə təmin etməkdən ibarətdir. Sənaye mülkiyyəti obyektlərini qorumaq (mühafizə etmək) nə üçün lazımdır?

Qeyd etmək lazımdır ki, yaradılan hər bir sənaye mülkiyyəti obyektini cəmiyyət üçün nəzərdə tutulan yeni texniki vasitə və nailiyyət deməkdir. Sözsüz ki, şəxsin öz yaradıcı əməyi ilə yaratdığı həmin vasitəyə (nailiyyətə) real surətdə sərəncam vermək və ondan faydalanmaq imkanı təmin edilməlidir. Bundan ötrü xüsusi olaraq yerinə yetirilən rəsmi prosedura çərçivəsində yeni texniki vasitə (nailiyyət) ləzəmdə məlumatlar ictimaiyyətə çatdırılır (iddia sənədinin tərtib

olunaraq səlahiyyətli dövlət orqanına verilməsi, iddia sənədi barəsində məlumatın həmin orqanın rəsmi bülletenində dərc olunması və s.), səlahiyyətli dövlət orqanı iddia sənədində göstərilən (təklif olunan) texniki vasitənin (nailiyyətin) dünya texnikasının müasir səviyyəsi baxımından yeni (təzə) olmasını yoxlayır (iddia sənədinin ekspertizası). Nəhayət, əgər yoxlama müsbət nəticə versə, dövlət (daha doğrusu, dövlət adından səlahiyyətli dövlət orqanı, yəni patent idarəsi) iddiaçıya xüsusi **mühafizəedici (qoruyucu) sənəd verilməsi barədə qərar (fərdi akt)** qəbul edir. Həmin sənəd patent adlanır. Patent elə bir sənəddir ki, şəxsin yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini hüquqi mühafizə ilə təmin edir.

Patent dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtiranı, faydalı modeli və ya sənaye nümunəsini) qorumaq üçün həmin obyektə yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxsə (müəllifə) və onun göstərdiyi digər şəxslərə səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən verilən rəsmi mühafizə sənədi başa düşülür.

Sənaye mülkiyyəti obyektləri məhz patentin vasitəsi ilə qorunur. Patentlə qorunma onu ifadə edir ki, sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etmək niyyətində olan istənilən hər hansı bir şəxs patent sahibindən (patent alan şəxsdən) **sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etməyə icazə (razılıq) almaldır.** Sənaye mülkiyyəti obyektini patentlə qorumaq həmin obyektədən ayrı-ayrı şəxslərin qanunsuz (icazəsiz) surətdə istifadə etmələrinin qarşısını almaq deməkdir. Buna görə də sənaye mülkiyyəti obyektini başqa şəxslərin qanunsuz istifadəsindən qorumaq patentin **əsas funksiyası** sayılır.

Patent əsas funksiyadan başqa, bir sıra **əlavə funksiyalar** da yerinə yetirir. **Təsdiq etmək** patentin əlavə funksiyalarından biridir. Patent bu funksiyasının üç təzahür forması vardır.

Birinci forma ondan ibarətdir ki, patent **sənaye mülkiyyətinə müəllifliyi təsdiq edir.** Belə ki, patentdə sənaye mülkiyyəti obyektini yaradan şəxsin, yəni müəllifin adı göstərilir. Başqa sözlə desək, patent əsasında sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Patentin təsdiq etmək funksiyasının ikinci təzahür forması ondan ibarətdir ki, o, iddia sənədində göstərilən (təklif edilən) müvafiq həllin (nailiyyətin, texniki vasitənin) dövlət **tərəfindən sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsi) kimi tanınmasını təsdiq edir**¹. Patent sübut edir ki, şəxsin yaratdığı və təklif etdiyi nailiyyət (həll) barəsində dövlət rəsmən tanıma aktını həyata keçirmişdir. Yalnız rəsmi tanıma aktından sonra müvafiq nailiyyət (həll) sənaye mülkiyyəti obyektini sayılır, patent hüquq institutu ilə (qanunla) qorunur və onun barəsində subyektiv hüquqlar (istifadə hüququ və s.) əmələ gəlir. **Dövlət tərəfindən tanınmayan hər hansı bir nailiyyət (həll) qorunmur.** Müvafiq nailiyyətin (həllin) dövlət tərəfindən sənaye mülkiyyəti obyektini kimi tanınb-tanınmaması məsələsi isə patent əsasında müəyyənləşdirilir.

Üçüncüsü, **patent sənaye mülkiyyəti obyektinin ilkinliyini (birinciliyini) təsdiq edir.** Sənaye mülkiyyəti obyektinin ilkinliyi isə hüquqi əhəmiyyətə malik

¹ Фомичев В. И. Международная торговля. Учебник. М. 2001, с. 355; Богусловский М. М. Международное частное право. Учебник. М. 2002, с. 311.

olan məsələdir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, sənaye mülkiyyəti obyektini üçün patent almaq istəyən şəxs səlahiyyətli dövlət orqanına (patent idarəsinə) iddia sənədi verməlidir. İlklik iddia sənədinin verildiyi tarixlə, yeni səlahiyyətli dövlət orqanına (patent idarəsinə) daxil olduğu tarixlə müəyyən edilir. **İlkinlik kimi məxsusdursa, ona da patent veriləcəkdir.** Başqa sözlə desək, eyni sənaye mülkiyyəti obyektinə müxtəlif şəxslər iddia sənədi verərlərsə, həmin şəxslərdən o şəxsin yaratdığı obyekt dövlət tərəfindən tanınacaq və patent veriləcəkdir ki, ilkinlik ona məxsus olsun. **İlkinlik patent almaq üçün iddia sənədi verilməsində birincilik deməkdir.** Buna görə də kim birinci olaraq iddia sənədi verərsə, ona da patent veriləcəkdir. İddia sənədi verilməsində birincilik, yeni iddia sənədinin birinci olaraq verilməsi sənaye mülkiyyəti obyektinin yeni (təzə) olmasını təmin edir. Belə ki, iddia sənədində göstərilən (təklif edilən) nailiyyətin (həllin) yeni olması qiymətləndirilərkən yalnız ilkinlik müəyyənləşdirilən ana kimi mövcud olan materiallar tutuşdurula və müqayisə edilə bilər.

Patent sahibini müstəsna hüquqla təmin etmək patentin yerinə yetirdiyi əlavə funksiyalardan biridir. Belə ki, patent sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə etmək üçün patent sahibinə müstəsna hüquq verir. İddiaçı patent alaraq sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquq əldə edir. Müstəsna hüquq patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektinə **qanuni inhisar hüququnu** ifadə edir¹.

Patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən özü istifadə edə və ya sənaye mülkiyyəti obyektindən başqa şəxsin istifadə etməsinə icazə verə bilər və ya ümumiyyətlə, ondan istifadə olunmasına heç kəsə icazə verməz. Onun razılığı olmadan heç kəs sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz. Əgər hər hansı şəxs patent sahibinin icazəsi (razılığı) olmadan istifadə edərsə, belə hal qanunsuz istifadə olub, patent hüququnun (müstəsna hüququn) pozulması sayılır. Patent sahibi zərərin əvəzinin ödənilməsi və patent hüququnun pozulmasına yönələn hərəkətlərin qadağan olunması barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Məhkəmə qərarı əsasında patent hüququnu pozan şəxsdən onun vurduğu zərərin əvəzi alınır, habelə həmin şəxsin ixtiradan və s. istifadə nəticəsində yaratdığı məmulata həbs qoyula bilər və s. Deməli, sənaye mülkiyyəti obyektindən patent sahibinin icazəsi (razılığı) olmadan istifadə olunması qanunsuz (hüquqazidd) istifadə sayılır və məsuliyyətə səbəb olur. Patent sahibinin müstəsna hüququnu pozan şəxs pozuntunu dayandırmalı və vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Patentin yerinə yetirdiyi əlavə funksiyalardan biri ondan ibarətdir ki, o, **yeni elmi-texniki nailiyyətlər barədə fasiləsiz informasiya mənbəyidir.** Belə ki, patent fondlarının köməyi ilə sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunmasına verilən icazə (lisenziya) barədə leqal yolla konkret materiallar toplanıla, yaradılan yeni sənaye mülkiyyəti obyektləri haqqında müntəzəm surətdə informasiya əldə oluna və elmi-texniki tədqiqatlar təhlil edilə bilər.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1/Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Козлов. М., 2005, с. 483.

Subyektiv patent hüququ

Dövlət adından patent verilməsi patent sahibi üçün subyektiv hüquqlar yaradır. Həmin hüquqlar patentlə bağlı olduğuna və patendən irəli gəldiyinə görə subyektiv patent hüquqları adlanır. Subyektiv patent hüquqları patent sahibinin malik olduğu hüquqlardır ki, rəsmi surətdə patentlə təsdiq edilir. Yalnız iddiaçı şəxsə patent verilməsi barədə dövlət tərəfindən fərdi akt qəbul edildikdə, subyektiv patent hüquqları yaranır. Məhz patent iddiaçısını subyektiv hüquqlarla təmin edir. Bu cəhəti ilə onlar subyektiv müəlliflik hüquqlarından fərqlənir. Müəllifin əsər barəsində subyektiv hüquqlarının əmələ gəlməsi üçün Avropa ölkələrində qəbul edilən konsepsiyaya görə, yalnız bircə əsərin yaradılması faktı kifayət eder. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ analoji mövqedən çıxış edərək məsələyə bu cür yanaşır.

Subyektiv patent hüquqları dedikdə, patent sahibinin dövlət tərəfindən ona verilməsi patentlə bağlı olaraq malik olduğu hüquqi imkanlar (səlahiyyətlər) başa düşülür.

Subyektiv patent hüquqları bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, **mütləq hüquq növünə** aid olan hüquqdur. Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektı üçün iddiaçı şəxsə patent verildiyi halda həmin şəxs patent sahibi olur və onunla sayı bilinməyən qeyri-müəyyən dairə şəxslər («hamı və hər kəs») arasında patent barəsində (rəsmi surətdə tanınan sənaye mülkiyyəti obyektı barəsində) **mütləq xarakterli patent hüquq münasibəti** əmələ gəlir. Bu münasibətin səlahiyyətli şəxsi sayılan patent sahibi borclu tərəfdən – sayı bilinməyən qeyri-müəyyən dairə şəxslərdən («hamıdan və hər kəsdən») patenti (patentlə bağlı hüquqlarını) pozmamalarını tələb etmək hüququna malikdir. Borclu tərəf («hamı və hər kəs») isə patenti pozmağa yönələn hərəkətlərdən çəkinmək kimi passiv vəzifə daşıyır.

İkincisi, subyektiv patent hüququ **müddətli hüquqdur**. Bu o deməkdir ki, patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün patentlə verilən müstəsna hüququ (inhisar hüququ) müddətsiz yox, müəyyən müddətə qüvvədə olur, yəni sənaye mülkiyyəti obyektı patentlə müəyyən müddətə qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Deməli, patent müddətli sənəddir.

Patentin müddətli sənəd olması dedikdə, patentin müəyyən müddətə qüvvədə olaraq sənaye mülkiyyəti obyektini qoruması, hüquqi mühafizə ilə təmin etməsi başa düşülür.

Patent **müəyyən müddətə qüvvədə olan sənəddir**. Məhz patentin qüvvədə olduğu müddət ərzində patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquqa malik olur. **Patentin qüvvədə olma müddəti** sənaye mülkiyyəti obyektinin qorunma müddətidir.

Patentin qüvvədə olma müddəti qanunla müəyyən edilir¹. Özü də sənaye mülkiyyəti obyektinin növündən asılı olaraq patent qüvvədə olma müddətləri eyni olmayıb, fərqlənir:

- ixtira üçün – 20 il;
- faydalı model üçün – 10 il;

¹ «Patent haqqında» qanununun 10-cu maddəsi.

- sənaye nümunəsi üçün – 10 il.

Göstərilən müddətlər beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulan müddətlərə əsasən uyğun gəlir. Məsələn, TRIPS sazişinə görə ixtiranın qorunma müddəti 20 il, sənaye nümunəsinin qorunma müddəti isə 10 ildən ibarətdir¹. Bəzi ölkələrdə sənaye nümunəsi üçün 5 və ya 15 illik qorunma müddəti müəyyən edilir².

Patentin qüvvədə olma müddətinin hesablanması (başlaması) barədə qanun göstəriş ifadə edir. Belə ki, patentin qüvvədə olma müddəti iddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına (patent idarəsinə) verildiyi gündən hesablanır. Məsələn, tutalım ki, ixtiraya patent almaq məqsədi ilə iddiaçı 1 mart 2000-ci il tarixində patent idarəsinə iddia sənədi verir. Patent 1 mart 2020-ci ilə kimi (1 mart 2000-ci il + 20 il) qüvvədə olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, patentin qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda (yəni qurtardıqda) sənaye mülkiyyəti obyektı qorunmur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir və patent sahibinin həmin obyektindən müstəsna (inhisar) istifadə hüququ öz qüvvəsini itirir. Sənaye mülkiyyəti obyektı cəmiyyətin ümumi istifadəsinə verilir.

Üçüncüsü, subyektiv patent hüququ **ərazi xarakterli hüquqdur**. Bu, o deməkdir ki, patent yalnız onun verildiyi dövlətin ərazisində qüvvədə olan subyektiv hüquq yaradır. O, başqa dövlətin ərazisində patent sahibi üçün subyektiv hüquq əmələ gətirmir. Deməli, patent yalnız onun verildiyi dövlətin ərazisində qüvvədə olan sənəddir. Buna görə də **patentin eksterritorial qüvvəsi yoxdur**³. Hətta sənaye mülkiyyəti obyektinin qorunmasına yönələn beynəlxalq konvensiyalar da patenti eksterritorial qüvvə ilə təmin edə, onun ərazi xarakterini dəyişdirə bilmir. Belə konvensiyalar beynəlxalq patent verilməsini nəzərdə tutmur. **Beynəlxalq patent dedikdə**, konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində qüvvədə olan patent başa düşülür. Konvensiyalar iştirakçı dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə də qoymur ki, onların verdiyi patent başqa iştirakçı dövlətlərin ərazisində qarşılıqlı surətdə tanınsın. Hər bir dövlət sənaye mülkiyyəti obyektı üçün özünün daxili (milli) qanunu əsasında patent verir. Konvensiyaların isə əsas məqsədi ayrı-ayrı dövlətlərin şəxslərinin bütün qalan iştirakçı dövlətlərin ərazisində subyektiv patent hüquqları əldə etmələri və onları qorumaqları məsələsində asan şərtlər müəyyən etməkdən ibarətdir. Bəs, vəziyyət-dən necə çıxmalı?

Sənaye mülkiyyəti obyektı barəsində xarici dövlət ərazisində subyektiv patent hüququ əldə etmək üçün iddiaçı şəxsin patent almaq məqsədilə həmin **dövlətin səlahiyyətli orqanına iddia ərizəsi verməsi və müstəqil surətdə patentə sahib olması tələb edilir**. Məhz bu patent əsasında xarici dövlət ərazisində sənaye mülkiyyəti obyektı qorunur, həmin obyekt barəsində subyektiv patent hüququ yaranır. Belə halda söhbət sənaye mülkiyyəti obyektı barədə əvvəllər başqa dövlətdə yaranan subyektiv patent hüququnun xarici dövlətdə tanınmasından yox, həmin xarici dövlətdə yeni subyektiv patent hüququnun

¹ Вак раздел 4 и 5. Соглашения о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность (ТРИПС).

² Андрей Минко. Международная охрана интеллектуальной собственности. М. 2001, с. 26

³ Луц Л. А. Курс международного частного права. М. 2002, с. 675.

Subyektiv patent hüququ

Dövlət adından patent verilməsi patent sahibi üçün subyektiv hüquqlar yaradır. Həmin hüquqlar patentlə bağlı olduğuna və patentdən irəli gəldiyinə görə subyektiv patent hüquqları adlanır. Subyektiv patent hüquqları patent sahibinin malik olduğu hüquqlardır ki, rəsmi surətdə patentlə təsdiq edilir. Yalnız iddiaçı şəxsə patent verilməsi barədə dövlət tərəfindən fərdi akt qəbul edildikdə, subyektiv patent hüquqları yaranır. Məhz patent iddiaçını subyektiv hüquqlarla təmin edir. Bu cəhəti ilə onlar subyektiv müəlliflik hüquqlarından fərqlənir. Müəllifin əsər barəsində subyektiv hüquqlarının əmələ gəlməsi üçün Avropa ölkələrində qəbul edilən konsepsiyaya görə, yalnız bircə əsərin yaradılması faktı kifayət edər. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ analoji mövqedən çıxış edərək məsələyə bu cür yanaşır.

Subyektiv patent hüquqları dedikdə, patent sahibinin dövlət tərəfindən ona verilməsi patentlə bağlı olaraq malik olduğu hüquqi imkanlar (səlahiyyətlər) başa düşülür.

Subyektiv patent hüquqları bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, **mütləq hüquq növünə** aid olan hüquqdur. Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektı üçün iddiaçı şəxsə patent verildiyi halda həmin şəxs patent sahibi olur və onunla sayı bilinməyən qeyri-müəyyən dairə şəxslər («hamı və hər kəs») arasında patent barəsində (rəsmi surətdə tanınan sənaye mülkiyyəti obyektı barəsində) **mütləq xarakterli patent hüquq münasibəti** əmələ gəlir. Bu münasibətin səlahiyyətli şəxsi sayılan patent sahibi borclu tərəfdən – sayı bilinməyən qeyri-müəyyən dairə şəxslərdən («hamıdan və hər kəsdən») patenti (patentlə bağlı hüquqlarını) pozmamalarını tələb etmək hüququna malikdir. Borclu tərəf («hamı və hər kəs») isə patenti pozmağa yönələn hərəkətlərdən çəkinmək kimi passiv vəzifə daşıyır.

İkincisi, subyektiv patent hüququ **müddətli hüquqdur**. Bu o deməkdir ki, patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün patentlə verilən müstəsna hüququ (inhisar hüququ) müddətsiz yox, müəyyən müddətə qüvvədə olur, yəni sənaye mülkiyyəti obyektı patentlə müəyyən müddətə qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Deməli, patent müddətli sənəddir.

Patentin müddətli sənəd olması dedikdə, patentin müəyyən müddətə qüvvədə olaraq sənaye mülkiyyəti obyektini qoruması, hüquqi mühafizə ilə təmin etməsi başa düşülür.

Patent **müəyyən müddətə qüvvədə olan sənəddir**. Məhz patentin qüvvədə olduğu müddət ərzində patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquqa malik olur. **Patentin qüvvədə olma müddəti** sənaye mülkiyyəti obyektinin qorunma müddətidir.

Patentin qüvvədə olma müddəti qanunla müəyyən edilir¹. Özü də sənaye mülkiyyəti obyektinin növündən asılı olaraq patentin qüvvədə olma müddətləri eyni olmayıb, fərqlənir:

- ixtira üçün – 20 il;
- faydalı model üçün – 10 il;

¹ «Patent haqqında» qanunun 10-cu maddəsi.

- sənaye nümunəsi üçün – 10 il.

Göstərilən müddətlər beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulan müddətlərə əsasən uyğun gəlir. Məsələn, TRIPS sazişinə görə ixtiranın qorunma müddəti 20 il, sənaye nümunəsinin qorunma müddəti isə 10 ildən ibarətdir¹. Bəzi ölkələrdə sənaye nümunəsi üçün 5 və ya 15 illik qorunma müddəti müəyyən edilir².

Patentin qüvvədə olma müddətinin hesablanması (başlaması) barədə qanunun göstəriş ifadə edir. Belə ki, patentin qüvvədə olma müddəti iddia sənədinin səlahiyyətli dövlət orqanına (patent idarəsinə) verildiyi gündən hesablanır. Məsələn, tutalım ki, ixtiraya patent almaq məqsədi ilə iddiaçı 1 mart 2000-ci il tarixində patent idarəsinə iddia sənədi verir. Patent 1 mart 2020-ci ilə kimi (1 mart 2000-ci il + 20 il) qüvvədə olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, patentin qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda (yəni qurtardıqda) sənaye mülkiyyəti obyektı qorunmur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir və patent sahibinin həmin obyektindən müstəsna (inhisar) istifadə hüququ öz qüvvəsini itirir. Sənaye mülkiyyəti obyektı cəmiyyətin ümumi istifadəsinə verilir.

Üçüncüsü, subyektiv patent hüququ **ərazi xarakterli hüquqdur**. Bu, o deməkdir ki, patent yalnız onun verildiyi dövlətin ərazisində qüvvədə olan subyektiv hüquq yaradır. O, başqa dövlətin ərazisində patent sahibi üçün subyektiv hüquq əmələ gəlmir. Deməli, patent yalnız onun verildiyi dövlətin ərazisində qüvvədə olan sənəddir. Buna görə də **patentin eksterritorial qüvvəsi yoxdur**³. Hətta sənaye mülkiyyəti obyektinin qorunmasına yönələn beynəlxalq konvensiyalar da patenti eksterritorial qüvvə ilə təmin edər, onun ərazi xarakterini dəyişdirə bilmir. Belə konvensiyalar beynəlxalq patent verilməsini nəzərdə tutmur. **Beynəlxalq patent dedikdə**, konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin ərazisində qüvvədə olan patent başa düşülür. Konvensiyalar iştirakçı dövlətlərin üzərinə belə bir vəzifə də qoymur ki, onların verdiyi patent başqa iştirakçı dövlətlərin ərazisində qarşılıqlı surətdə tanınsın. Hər bir dövlət sənaye mülkiyyəti obyektı üçün özünün daxili (milli) qanunu əsasında patent verir. Konvensiyaların isə əsas məqsədi ayrı-ayrı dövlətlərin şəxslərinin bütün qalan iştirakçı dövlətlərin ərazisində subyektiv patent hüquqları əldə etmələri və onları qorumaqları məqsədində asan şərtlər müəyyən etməkdən ibarətdir. Bəs, vəziyyətdən necə çıxmalı?

Sənaye mülkiyyəti obyektı barəsində xarici dövlət ərazisində subyektiv patent hüququ əldə etmək üçün iddiaçı şəxsin patent almaq məqsədilə həmin dövlətin səlahiyyətli orqanına iddia ərizəsi verməsi və müstəqil surətdə **patentə sahib olması tələb edilir**. Məhz bu patent əsasında xarici dövlət ərazisində sənaye mülkiyyəti obyektı qorunur, həmin obyekt barəsində subyektiv patent hüququ yaranır. Belə halda söhbət sənaye mülkiyyəti obyektı barədə əvvəllər başqa dövlətdə yaranan subyektiv patent hüququnun xarici dövlətdə tanınmasından yox, həmin xarici dövlətdə yeni subyektiv patent hüququnun

¹ Вак: раздел 4 п. 5. Соглашения о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность (ТРИПС)

² Андрей Минко «Международная охрана интеллектуальной собственности» М. 2001 с. 26.

³ Луцц Л.А. Курс международного частного права М. 2002, с. 675.

əmələ gəlməsindən gedir¹. Deməli, eyni **bir sənaye mülkiyyəti obyektini üçün müxtəlif dövlətlərdə ayrıca olaraq patent alınmalıdır**. Paris konvensiyası da belə halı nəzərdə tutur². Konvensiyaya uyğun olaraq patentlər, necə deyirlər, «milli müstəqillik» əldə edir. Bu onu ifadə edir ki, müəyyən bir dövlətdə verilən patent eyni obyektə başqa dövlətlərdə alınan patentin tələyindən asılı deyildir.

Dördüncüsü, subyektiv patent hüququ **müstəsna hüquq növünə** aid olan hüquqdur. Bu, o deməkdir ki, heç kəs, heç vaxt və heç bir halda patent sahibinin razılığı olmadan sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz; başqa şəxslər sənaye mülkiyyəti obyektindən yalnız patent sahibinin razılığı ilə istifadə edə bilərlər.

Digər tərəfdən, subyektiv patent hüququnun müstəsna hüquq olması onda ifadə edilir ki, müəyyən bir dövlətin ərazisində subyektiv patent hüququ yalnız bir patent sahibinə məxsus ola bilər; eyni bir sənaye mülkiyyəti obyektini üçün müəyyən bir dövlətdə iki patent verilməsinə, yəni ikiqat patentləşdirməyə yol verilmir.

Subyektiv patent hüququnun həcmi

Subyektiv patent hüququnun məxsus olduğu şəxs (patent sahibi) üçün **patentlə təmin olunan hüquqi mühafizənin həcmi** böyük rol oynayır. Qanun sənaye mülkiyyəti obyektinə patentlə verilən hüquqi mühafizənin həcmi müəyyən edir³.

İxtira və faydalı modelə patentlə verilən hüquqi mühafizənin həcmi onların **düsturu ilə** müəyyən edilir. Sənaye nümunəsinə patentlə verilən hüquqi mühafizənin həcminə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, məmulatın (**make-tin, rəsmi**) **fotoşəklində göstərilən mühüm əlamətlərin məcmusu** ilə müəyyən olunur.

Sənaye mülkiyyəti obyektinin müvəqqəti hüquqi mühafizə edilməsi

Qeyd etdik ki, Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyində sənaye mülkiyyəti obyektinin yalnız patent formasında qorunması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, iddia sənədində təklif olunmuş (göstərilmiş) sənaye mülkiyyəti obyektini patent əsasında qorunur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilir. Sual olunur: təklif olunmuş nailiyyətin (həllin) patentsiz qorunması mümkündürmü?

Qeyd etmək lazımdır ki, patent almaq üçün verilən iddia sənədində təklif edilən (göstərilən) obyektin qanunun tələblərinə uyğunluğu ekspertiza tərəfindən müəyyənləşdirildikdə iddia sənədi barəsində məlumatlar (materiallar) patent idarəsinin rəsmi bülletenində dərc edilir. İddia sənədinə dair məlumat (materiallar) dərc olunduqdan sonra marağı olan hər bir şəxs iddia sənədinin materialları ilə tanış ola bilər. Məlum məsələdir ki, patent alınmasına kimi iddiaçının təklif olunmuş nailiyyətindən (həlldən) istifadə üçün müstəsna hüququ əmələ gəlmir. Belə halda başqa şəxslərin həmin nailiyyətdən (həlldən) istifadə etmələri üçün imkan yaranır. Bu cür istifadə isə iddiaçının əmlak mənafeyinə zərər vurulması deməkdir. Təklif olunmuş nailiyyətdən (həlldən) başqa şəxslə-

¹ Бугусловский М.М. Международное частное право. Учебник. М. 2002, с. 309.

² Вак: ст.4 (бус) Парижской Конвенции по охране промышленной собственности.

³ «Patent haqqında» qanunun 10-cu maddəsi.

nin istifadə etmələrinin qarşısı yalnız patentin köməyi ilə alınə bilər. Patent isə tələlik verilməmişdir. Vəziyyətdən çıxış yolu təklif olunmuş nailiyyəti (həlli) müvəqqəti hüquqi mühafizə ilə təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının patent hüququ məsələni məhz bu cür həll edir¹.

Müvəqqəti hüquqi mühafizə dedikdə, iddia sənədi barədə məlumatın (materialların) rəsmi bülletəndə dərc olunduğu tarixdən patentın verildiyi tarixə kimi təklif olunmuş nailiyyətin (həllin) qorunması başa düşülür.

Təklif olunmuş nailiyyətə (həllə) patent verildiyi halda o, **iddia sənədi verildiyi tarixdən geriyyə qüvvəyə malik olur.** Buna görə də müvafiq nailiyyətin (həllin) qorunması müvəqqəti hüquqi mühafizə adlanır.

Təklif olunmuş nailiyyətə (həllə) patent verilməyə də bilər, yeni patent idarəsi patent verilməsindən imtina edilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Belə hal təklif olunmuş nailiyyətin (həllin) müvəqqəti hüquqi mühafizə ilə təmin olunmasını istisna edir. Bu cür vəziyyət yarandıqda **müvəqqəti hüquqi mühafizə başlanmamış sayılır.**

Müvəqqəti hüquqi mühafizə zamanı iddiaçının təklif edilmiş nailiyyət (həll) üçün müstəsna hüququ yaranmır. Buna görə də başqa şəxslər ondan istifadə edə bilərlər. Belə halda hüquq pozuntusuna yol verilməsindən danışmaq olmaz, yeni həmin istifadə qanunsuz istifadə sayılır.

İddiaçıya patent verilsə, onda başqa şəxslərin nailiyyətindən (həlldən) istifadə etmələri (daha doğrusu, istifadə etməkdə davam etmələri) artıq subyektiv patent hüququnun (nailiyyətdən istifadə üçün müstəsna hüququn) pozulması (patentin pozulması) hesab olunacaqdır. Belə halda patent sahibi istifadəçilərdən **sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etmələrini dayandırmağı** tələb edə bilər. Digər tərəfdən, patent sahibi müvəqqəti hüquqi mühafizə dövründə təklif olunmuş nailiyyətdən (sənaye mülkiyyəti obyektindən) istifadəyə görə onlardan **pul kompensasiyası tələb edə bilər**². İstifadəçilər belə kompensasiyanı ödəməyə borcludurlar. Pul kompensasiyasının məbləği tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Patent sahibi ilə istifadəçi arasında mübahisə yaranarsa, məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur.

Sənaye mülkiyyəti obyektinin hüquqi mühafizəsi dövründə ondan istifadə etmiş şəxslər iddiaçı şəxs tərəfindən patent alındıqdan sonra ondan istifadəni davam etdirə bilərlər. Bu zaman **istifadəçilər patent sahibi ilə lisenziya müqaviləsi bağlamalıdır.**

Təklif edilmiş nailiyyət (həll) üçün patent verilmədiyi hallarda, istifadəçilər hər hansı pul kompensasiyası ödəməyə borclu deyillər.

Dolayı yolla hüquqi mühafizə

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüququ (patent hüquqları) pozulur. Patent sahibinin patent hüquqlarının pozulması halına kifayət qədər misallar çəkmək olar. Məsələn, müəyyən hər hansı məhsulun (məmulatın) hazırlanma üsulu (texnologiyası), məsələn, ixtira obyektli olan üsul patentlə mühafizə edilir, yeni üsul

¹ «Patent haqqında» qanunun 30-cu maddəsinin 8-ci bəndi.

² Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности, с. 514.

(texnologiya) patentləşdirilir. Hər hansı müəssisə bilavasitə patentləşdirilmiş həmin üsuldən istifadə etməklə, necə deyirlər, onun köməyi ilə yeni məhsul (məmulat) hazırlayır. Əgər müəssisə hazırlanmış məhsulu təsərrüfat dövryyəsinə daxil edərsə (məsələn, satarsa və s.), yaxud bu məqsədlə saxlayarsa, belə hal patent sahibinin müstəsna hüququnun pozulması hesab edilir. Ona görə ki, bilavasitə patentlə mühafizə olunan üsulla (patentləşdirilmiş üsulla) bilavasitə hazırlanan məhsulun təsərrüfat dövryyəsinə daxil edilməsi, yaxud bu məqsədlə saxlanması patent sahibinin müstəsna hüququnun pozulması sayılır¹.

Göstərilən halda məhsulun (məmulatın) hazırlanma (alınma) üsuluna (texnologiyasına) patent alan şəxsin (patent sahibinin) əmlak mənafeyi necə təmin olunur və onun müstəsna hüququ hansı qaydada qorunur? Məsələ burasındadır ki, patentləşdirilmiş üsuldən (texnologiyadan) istifadə etməklə hazırlanan məhsulu (məmulatı) yalnız aşkar etmək yolu ilə patent sahibi öz müstəsna hüququnun pozulmasını müəyyənləşdirə bilər. Bu işə kifayət qədər çətinliklə bağlı olub, heç də asan məsələ deyil. Belə ki, patent sahibinin müəssisəyə sərbəst giriş hüququ yoxdur. Buna görə də məlum məsələdir ki, patent sahibi onun yaratdığı üsuldən (texnologiyadan) müəssisənin istifadə etməsini yoxlayıb müəyyənləşdirə bilməz.

Məhz bu səbəbdən qanun məhsula (məmulata) dolayı yolla hüquqi mühafizə kimi xüsusi qoruma qaydası müəyyən edir². Dünya patent praktikasının tanıdığı həmin qayda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi üçün yeni haldir. Məsələn, TRİPS sazişinə görə məhsulun hazırlanma üsulu üçün patent almış şəxs belə müstəsna hüquqa malikdir ki, bu hüquqa görə üçüncü şəxslər onun icazəsi olmadan həmin üsuldən istifadə edə bilməzlər (28-ci maddə).

Dolayı yolla hüquqi mühafizə dedikdə, məhsulun (məmulatın) alınma üsuluna verilmiş patentin bilavasitə həmin üsulla alınan digər məhsul (məmulat) barəsində qüvvədə olması, yəni onu qoruması başa düşülür.

Dolayı yolla hüquqi mühafizənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhsulun (məmulatın) hazırlanma (alınma) üsulu (texnologiyası) üçün patent alan şəxs (patent sahibi) bilavasitə **həmin üsulla alınan digər məhsula (məmulata) da müstəsna hüquqa malikdir**. Başqa sözlə desək, məhsulun (məmulatın) alınma üsulu üçün patent əldə edən şəxsin (patent sahibinin) patentlə ona verilən hüququ bilavasitə həmin üsulla hazırlanan digər (yeni) məhsula (məmulata) da şamil edilir. Əgər patent sahibi yeni məhsula (məmulata) patent ala bilsəydi, məhsulun (məmulatın) alınma üsuluna olan analogi (eyni) hüquq əldə edəcəkdə. Məsələn, südü pendirə çevirmək üsulunu ixtira edən şəxs həmin üsula patent alır. Başqa şəxs həmin üsuldən istifadə edərək yeni məhsul (məsələn, soyuducusuz saxlana bilən pendir) hazırlayır. Patent həmin məhsula da aiddir.

Azərbaycan Respublikasının patent qanunvericiliyi **yeni məhsulun patentləşdirilmiş üsulla alınması prezumpsiyasından** çıxış edir. Bu prezumpsiyaya görə, əksi sübut edilənə kimi, yəni əksini sübut edən hal olmadıqda yeni

¹ «Patent haqqında» qanunun 22-cı maddəsi.

² «Patent haqqında» qanunun 10-cü maddəsinin 3-cü bəndi.

məhsul patentləşdirilmiş üsulla alınmış hesab edilir. Əgər əksi sübut olunarsa, onda belə hesab edilir ki, məhsul (məmulat) patentləşdirilmiş üsulun köməyi ilə hazırlanmamışdır, yəni məhsul hazırlanarkən patent sahibinə məxsus olan patentləşdirilmiş üsuldan istifadə edilməmişdir. Sübut etmə yükünü sözsüz, məhsul hazırlayan şəxs çəkir. Əgər o, həmin hallı sübut edə bilməsə, patent sahibinin müstəsna hüququnun pozulması göz qabağındadır. Buna görə də başqasının patentləşdirilmiş üsulundan istifadə etməklə yeni məhsul hazırlayan şəxslər hökmən patent sahibindən icazə almalıdırlar. Çünki **patent sahibinin məhsulunun alınma üsuluna müstəsna hüququ vardır.**

§ 8. Subyektiv patent hüququnun məzmunu

Subyektiv patent hüququnun məzmununu təşkil edən elementlər

Subyektiv patent hüququ patent hüquq münasibətinin hüquqi məzmununu təşkil edən elementlərdən biridir. Subyektiv mülki hüququn növlərindən biri olan patent hüququnun özü bir neçə səlahiyyətdən (hüquqi imkandan) ibarətdir ki, onlar səlahiyyətli şəxsə (patent

sahibinə) məxsusdur. Həmin səlahiyyətlərə aiddir:

- tələb etmək səlahiyyəti;
- istifadə səlahiyyəti;
- sərəncam səlahiyyəti;
- müdafiə səlahiyyəti.

Tələb etmək səlahiyyəti dedikdə, patent sahibinin borclu tərəfdən, yəni əhatə dairəsi bilinməyən, qeyri-məhdud sayılı şəxslərdən («hamıdan və hər kəsdən») onun patent hüququnu pozmaqdan çəkinməyi tələb etmək imkanı başa düşülür. Belə ki, subyektiv patent hüququ qeyd etdiyimiz kimi, mütləq xarakterli hüquqdur.

İstifadə səlahiyyəti patent sahibinə verilən əsas hüquqi imkanlardan biridir. Söhbət patentlə təmin olunan istifadə hüququndan gedir. Növbəti yarım-başlıq istifadə hüququnun mahiyyətinə aydınlıq gətirir.

Sərəncam səlahiyyəti dedikdə, patent sahibinin patentə sərəncam vermək hüququ (hüquqi imkanı) başa düşülür. Ona çox vaxt **patentə sərəncam vermək hüququ** deyilir. Bu hüquq əsasında patentin necə deyərlər, hüquqi taleyi və müqəddəratı həll olunur.

Müdafiə səlahiyyəti dedikdə, patent hüququ pozulduğu halda patent sahibinin qanunla müəyyən edilmiş müdafiə tədbirlərinə əl atmaq hüququ (hüquqi imkanı) başa düşülür.

İstifadə hüququ

İstifadə hüququ (səlahiyyəti) haqlı olaraq patent sahibinin əmlak hüquqlarından biri hesab edilir¹. Məlum məsələdir ki, istifadə hüququ patent sahibinin əmlak mənafeyini təmin edir. İstifadə hüququ patent sahibinə sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtiranı, faydalı modeli və ya sənaye nümunəsini) tətbiq etmək üçün patentlə verilən hüquqi imkandır, səlahiyyətdir. O, müstəsna hüquqdur.

İstifadə hüququ patent sahibinə sənaye mülkiyyəti obyektini tətbiq etmək

¹ Гугв А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3. 2003, с. 242.

üçün patent sahibinə verilən müstəsna hüquq (hüquqi imkan, səlahiyyət) başa düşülür. Yalnız və yalnız patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektini tətbiq edə bilər; digər şəxslərin buna ixtiyarı çatmır; heç kəs patentlə qorunan sənaye mülkiyyəti obyektini tətbiq edə bilməz; başqa şəxslər yalnız patent sahibinin razılığı (icazəsi) ilə ondan istifadə edə, onu tətbiq edə bilər.

İstifadə hüququ özündə iki əsas hüquqi imkanı (səlahiyyəti) birləşdirir:

- müsbət hüquqi imkanı (səlahiyyəti);
- mənfi hüquqi imkanı (səlahiyyəti).

Müsbət hüquqi imkana (səlahiyyətə) görə, patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən öz istəyinə uyğun sərbəst surətdə istifadə edə bilər. Bu zaman o, özü obyektin sənaye istehsalını və patentlə qorunan məmulatın satışını təşkil edir, başqa şəxslərin köməyindən istifadə etmir. Patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən sərbəst şəkildə o halda istifadə edə bilər ki, maliyyə (maddi), iqtisadi və istehsal resurslarına malik olsun. Sənaye mülkiyyəti obyektinin sənaye istehsalı belə resursların olmasını tələb edir.

Mənfi hüquqi imkana görə, patent sahibi başqa şəxslərin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etmələrini qadağan edə bilər. Əgər qadağan edərsə, heç kəs sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz. Ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, patent sahibinin razılığı (icazəsi) olmadan başqa şəxslərin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etmələrinə yol verilmir, yəni icazəsiz (qanunsuz) istifadə qadağan edilir, icazəsiz istifadə **hüquq pozuntusu sayılır.**

Bununla belə, qanunda nəzərdə tutulan hallarda sənaye mülkiyyəti obyektindən patent sahibinin razılığı olmadan istifadə oluna bilər. Lakin belə istifadə qanun yol verdiyinə görə hüquq pozuntusu sayılmır.

Patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquq digər patent sahiblərinin hüquqlarını pozmamalıdır, digər tərəfdən, qanuna uyğun olmalıdır. Bunlar sənaye mülkiyyəti obyektindən bilavasitə istifadə etmənin vacib şərtləridir.

Qanun sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə leqal anlayış verir¹. Bu anlayış sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadənin mahiyyətinə aydınlıq gətirir.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə dedikdə, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin tətbiqi ilə hazırlanan məhsulun təsərrüfat dövrünə daxil edilməsi, habelə patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin bütün mühüm əlamətlərini birləşdirən üsulun tətbiq edilməsi başa düşülür.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Söhbət vaxta qənaət etmək, məhsulun (məmulatın) keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, istehsalı sadələşdirmək, əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq, texniki təhlükəsizliyi təmin etmək, əl əməyini yüngülləşdirmək və digər məqsədlərdən gedir.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə əsasən **iqtisadi fayda** əldə etməyə yönəlir. İqtisadi fayda əldə etmək dedikdə, gəlir (mənfəət) əldə etmək başa düşülür. İqtisadi fayda həm pul, həm də natura formasında ola bilər.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə **iki əsas hərəkətdən (elementdən)**

¹ «Patent haqqında» qanunun 15-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

barətdir:

- təsərrüfat dövriyyəsinə buraxmaq;
- üsulu tətbiq etmək.

Təsərrüfat dövriyyəsinə buraxmaq dedikdə, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin köməyi ilə (yəni ondan istifadə olunması ilə) hazırlanmış məhsul barədə qanunla icazə verilən istənilən hərəkətin edilməsi başa düşülür. Söhbət həm faktiki hərəkətlərdən (belə hərəkətlər hüquqi nəticəyə səbəb olmur, yəni mülki hüquq və vəzifələr yaratmır, dəyişdirmir və ya ləğv etmir), həm də hüquqi hərəkətlərdən (belə hərəkətlər isə hüquqi nəticəyə səbəb olur, yəni mülki hüquq və vəzifələr yaradır, dəyişdirir və ya ləğv edir) gedir.

Həmin hərəkətlərin təxmini (qəti və dəqiq olmayan) siyahısı qanunda göstərilmişdir¹. Onlara aiddir:

- məhsulun (məmulatın) hazırlanması;
- məhsulun (məmulatın) tətbiqi;
- məhsulun (məmulatın) idxalı;
- məhsulun (məmulatın) satış üçün təklif olunması;
- məhsulun (məmulatın) satışı;
- məhsulun (məmulatın) saxlanması;
- məhsulun (məmulatın) təsərrüfat dövriyyəsinə digər şəkildə daxil edilməsi.

Məhsulun (məmulatın) hazırlanması dedikdə, onun gəlir götürmək (mənfəət əldə etmək) məqsədi ilə istehsal olunması başa düşülür. Məhsul kommersiya məqsədi ilə istehsal olunmalıdır.

Məhsulun (məmulatın) tətbiqi dedikdə, kommersiya məqsədi ilə onun istehsal-təsərrüfat istifadəsinin bütün halları başa düşülür.

Məhsulun (məmulatın) idxalı dedikdə, import, yəni onun xarici ölkədən gömrük ərazisi vasitəsilə Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi başa düşülür. Bundan əlavə, gömrük qanunvericiliyi normalarına görə ölkə ərazisinə ələ yolla mal gətirilir ki, bu, idxala bərabər tutulur.

Məhsulun (məmulatın) satış üçün təklif olunması dedikdə, onun reklam olunması başa düşülür. Məhsul isə müxtəlif formalarda reklam oluna bilər. Həmin formalara aiddir²:

- məhsulun (məmulatın) nümunəsinin ticarət zalında kütləvi nümayiş etdirilməsi;
- məhsulun (məmulatın) piştaxtalarda, vitrinlərdə və digər satış yerlərində qoyulması;
- məhsula (məmulata) dair məlumat təsvirinin , kataloqunun, fotosəkilinin və s. təqdim edilməsi;
- reklam klipi və s.

Məhsulun (məmulatın) satışı dedikdə, onun realizə olunması başa düşülür. Bu zaman mal göndərmə, pərakəndə alqı-satqı və xüsusi mənada alqı-satqı kimi müqavilələrdən istifadə olunur.

¹ «Patent haqqında» qanunun 22-ci maddəsi.

² Həmin formalər barədə bax: *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. II cild. Bakı. 2001, s. 85; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности, с. 517.*

Göstərilənlər (məhsulun hazırlanması, tətbiqi, idxalı, satışı və s.)¹ əlbəttə, məhsulun (məmulatın) təsərrüfat dövriyyəsinə daxil olunmasını ifadə edən hərəkətlərin hamısı demək deyildir. Sözsüz ki, məhsul (məmulat) təsərrüfat dövriyyəsinə digər formalarda da daxil edilə bilər. Məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün müstəsna hüquq maya kimi müəssisənin (təsərrüfat cəmiyyəti və ortaqlığı kimi formada yaradılan kommersiya təşkilatının) nizamnamə kapitalına qoyula bilər. Məsələ burasındadır ki, Almaniya hüquq doktrinasına görə, sənaye mülkiyyəti obyektlərinə müstəsna hüquq (patent və s.) müəssisənin qeyri-maddi (ideal) elementinə (əmlakına) aiddir².

Bundan əlavə, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin istifadəsi ilə hazırlanmış məhsul (məmulat) barəsində kirayə, icarə, ssuda, lizinq, podrat, dəyişmə və digər mülki-hüquqi müqavilələr bağlana bilər. Bunlar onu ifadə edir ki, məhsul (məmulat) təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilmişdir.

**Sənaye mülkiyyəti
obyektinə sərəncam
vermək hüququ
(səlahiyyəti)**

Sənaye mülkiyyəti obyektinə sərəncam vermək hüququ (səlahiyyəti) subyektiv patent hüququnun məzmununu təşkil edən hüquqi imkanlardan biridir. Bu, patent sahibinin malik olduğu əmlak hüquqlarından biridir.

Elə hal yaranır ki, patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən sərbəst şəkildə özü istifadə etmir. Bu, müxtəlif səbəblərlə izah oluna bilər. Belə səbəblərə misal olaraq göstərmək olar:

- sənaye mülkiyyəti obyektini tətbiq etmək üçün patent sahibinin maddi (maliyyə) və istehsal resurslarına malik olmaması və ya onların kifayət etməməsi (çatışmaması);
- sənaye mülkiyyəti obyektini tətbiq etmək məsələsində patent sahibinin təcübəyə malik olmaması, onun necə dəyərlər, sənədsizliyi;
- patent sahibinin daha vacib məsələlərlə məşğul olması;
- patent sahibinin xammala malik olmaması;
- patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən özünün istifadə etməsinə həvəs və istəyin olmaması və ya bunun sadəcə olaraq mümkün olması;
- yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin (personalın) olmaması;
- patent sahibinin kommersiya və istehsal xarakterli məsələləri həll etmək iqtidarında və qabiliyyətində olmaması;
- istehsal sahəsinin olmaması və s.

Bu və ya digər hallardan biri olduqda, patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu (patent hüququnu) başqa şəxsə verə bilər. Məhz belə hüquqi imkana sənaye mülkiyyətinə sərəncam vermək hüququ və ya patente sərəncam vermək hüququ deyilir.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə sərəncam hüququ dedikdə, patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu özgeninkiləşdirmək, yəni başqa şəxslərə vermək imkanı başa düşülür.

¹ Мозг П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М. 2000, с. 142-143.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1. М. 2004, с. 176.

Sanaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun özgəninkiləşdirilməsi (başqa şəxsə verilməsi) patentə sərəncam verilməsi deməkdir. Mülki hüquq elmində və qanunvericilikdə patentə sərəncam verilməsinin isə iki forması (növu) fərqləndirilir. Həmin formalara aiddir:

- patentin güzəşti;
- lisenziya verilməsi.

Göstərilən formalar beynəlxalq sazişlərə, məsələn, TRIPS sazişinə də məlumdur. Həmin sazişdə göstərilir ki, patent sahibi öz patent hüquqlarını güzəşt edə və ya onlardan istifadə olunmasına icazə verə bilər (28-ci maddə).

Patentin güzəşti dedikdə, patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektini qoruyan sənədi tamamilə başqa şəxsə verməsi, onu özgəninkiləşdirməsi başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının patent hüququna, patentə sərəncam verilməsinin bu forması (növu) məlumdur. Qanunda göstərilir ki, **patent tamamilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan qayda-da özgəninkiləşdirilə bilər**¹.

Patentin güzəşti patent hüquqlarının güzəşti deməkdir. Patent hüquqları isə əmlak hüququnun bir növüdür.

Patentin güzəşti zamanı patent sahibi sənaye mülkiyyəti obyektinə olan hüququndan (subyektiv patent hüququndan, müstəsna istifadə hüququndan) tamamilə imtina edir və bütövlükdə onu başqa şəxsə verir. Patenti əldə edən şəxsə patent sahibinin malik olduğu hüquqlar qismən yox, necə deyirlər, tam həcmdə, bütöv və kompleks halında keçir. Buna görə də patentin sahibi malik olduğu hüquqların bəzilərini özündə saxlayıb, digərlərini isə başqa şəxsə verə bilməz. Patent güzəşt edilərkən patent sahibi patenti əldə edən şəxslə (patentin yeni sahibi ilə) evəz olunur. Patentin yeni sahibi əvvəlki (köhnə) sahibinin malik olduğu bütün hüquqları əldə edir.

Patentin güzəşti öz hüquqi təbiətinə görə **sessiyadır**² və buna görə münasibətlər **sessiya müqaviləsi** (patentin və ya patent hüquqlarının güzəşti müqaviləsi) ilə rəsmiləşdirilir. **Sessiyanın hüquqi əsası** rolunda isə müxtəlif növ **mülki-hüquqi əqdlər** çıxış edə bilər. Belə əqdlərə misal olaraq göstərə bilərik:

- alqı-satqı müqaviləsi;
- bağışlama müqaviləsi;
- dəyişmə müqaviləsi və s.
- vəsiyyətnamə³ və s.

Sessiya müqaviləsi (patent hüquqlarının güzəşti müqaviləsi) **yazılı formada bağlanmalıdır**. Müqavilə həm də səlahiyyətli **dövlət orqanında** (patent idarəsində) **qeydiyyatda alınmalıdır**. Patent haqqında qanunda göstərilir ki, patentin və ya onunla bağlı hüquqların başqasına verilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatda alınır (qanunun 17-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Qeydiyyatda alınmayan müqavilə qüvvəyə minmir və buna görə də **etibarsız sayılır**.

¹ «Patent haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 133.

³ TRIPS sazişinin 18-ci maddəsinə görə patent sahibi patent hüquqlarını vərsəlik üzrə verə bilər.

Patentə sərəncam verilməsinin ikinci forması (növu) lisenziya vermək adlanır. **Lisenziya vermək** dedikdə, patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) başqa şəxslərin istifadə etməsinə icazə verməsi başa düşülür. Təsədüfi deyildir ki, «lisenziya» termini latınca «hər hansı hərəkətin edilməsinə icazə» mənasını ifadə edir. Lisenziya vermək başqa şəxsin sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) istifadə etməsinə patent sahibinin hüquq verməsi deməkdir.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunmasına lisenziya verilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Ona **lisenziya müqaviləsi** və ya **lisenziya verilməsi barədə müqavilə** deyilir. TRIPS sazişində göstərilir ki, patent sahibi lisenziya müqaviləsi bağlamaqla patent hüquqlarından istifadəyə icazə verə bilər. Lisenziya müqaviləsi öz xarakterinə görə mülki-hüquqi müqavilə olub, onun müstəqil növlərindən biri sayılır. Bu müqavilədən **əqli mülkiyyət obyektindən istifadə hüququnun verilməsi üzrə öhdəlik** yaranır ki, o, mülki-hüquqi öhdəliyin müstəqil növlərindən (tiplərindən) biri sayılır.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun verilməsi barədə lisenziya müqaviləsini bağlayan tərəflər lisenziar və lisenziat adlanır. **Lisenziar** dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə müstəsna hüququ olan patent sahibi başa düşülür. İstifadəçi, yəni sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun verildiyi şəxs isə **lisenziat** adlanır. Lisenziat obyektindən istifadə hüququnu əldə edən, lisenziya alan şəxsdir. Lisenziya müqaviləsi patent haqqında qanunun 19-cu maddəsi ilə tənzimlənir. Məhz burada lisenziya müqaviləsinin leqal anlayışı verilir.

Lisenziya müqaviləsinə görə, patent sahibi (lisenziar) sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu müqavilədə nəzərdə tutulmuş həcmdə başqa hüquqi və ya fiziki şəxsə (lisenziata) verir.

Lisenziya müqaviləsinin predmetini sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun verilməsi təşkil edir. Sənaye mülkiyyəti obyektinin özü isə müqavilənin predmeti ola bilməz. Ona görə ki, sənaye mülkiyyəti obyektini qeyri-maddi (ideal) xarakterə malik olub, başqa şəxsə verilmir.

Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ lisenziata (istifadəçiyə) verildiyi halda müqavilə bağlanmış hesab edilir. Məhz həmin halda tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Buna görə də söyləyə bilərik ki, lisenziya müqaviləsi **real müqavilədir**.

Lisenziya müqaviləsinə verilən anlayışdan onun əvəzli olması barədə hər hansı bir göstəriş ifadə edilmir. Amma, bir qayda olaraq, lisenziar (patent sahibi) sənaye mülkiyyətindən istifadə hüququnu lisenziata (istifadəçiyə) haqq müqabilində verir. Hər hansı şəxsə ixtiradan və digər obyektlərdən istifadə etmək hüququ verildiyinə görə patent sahibinə haqq ödənilməlidir¹. Buna görə lisenziya müqaviləsini **əvəzli müqavilə hesab etmək olar**².

Beynəlxalq ticarət dövrində lisenziya ticarəti geniş yayılmışdır. Müasir

¹ *Ноффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Л. Часть 3, с. 133.

² *Тыньель А., Функ Я., Хавадей В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000. с. 514; *Фолмичева В.И.* Международная торговля. М. 2001, с. 361.

elmi-texniki inqilab şəraitində lisenziya ticarəti hazır məhsulun ticarətinə nisbətən daha tez inkişaf edir¹. Bəzən isə lisenziya ticarəti (məmulatı istehsal etmək hüququ verən lisenziyanın satışı) hazır məmulatın satışından daha sərfəli və əlverişli olur. Belə ki, xüsusi (şəxsi) istehsalın kifayət etməməsi üzündən hazır məhsulu satmaq və ya xarici bazara çıxarmaqla bağlı olaraq problem yaranabilir (xammal çatışmazlığı, yüksək ixtisaslı personalın və istehsal sahəsinin olmaması və s.) Bunlardan əlavə, bir sıra faktlar da patentləşdirilmiş məmulatı ixrac etməyə mane ola bilər: məmulatın ixrac olunduğu ölkənin hökuməti tərəfindən proteksionizm siyasəti yeridilməsi, gömrük rüsumunun yüksək olması, idxal kvotası və s. Belə hallarda lisenziya ticarəti kimi munasib vasitədən istifadə olunur. Lisenziya ticarəti faydalı və sərfəli olub, beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafına kömək edir.

Lisenziyanın (istifadəçinin) lisenziyara (patent sahibinə) ödədiyi haqqa lisenziya haqqı deyilir. **Lisenziya haqqı** dedikdə, sənaye mülkiyyəti obyektindən (patentləşdirilmiş obyektindən) istifadə hüququ verməyə görə lisenziyanın (istifadəçinin) lisenziyara ödədiyi pul məbləği başa düşülür. Lisenziya haqqının məbləğini tərəflər özləri müəyyən edirlər. Bu barədə müqavilədə şərt nəzərdə tutulur.

Lisenziya müqaviləsində tərəflər həm də lisenziya haqqının ödənilməsi forması barədə şərt nəzərdə tuturlar. Ödəniş əsasən iki formada həyata keçirilir: pauşal ödəniş; royalti ödənişi. **Pauşal ödənişə** görə, lisenziyalı (istifadəçi) müəyyən edilən pul məbləğini birdəfəlik ödəyir. **Royalti ödənişə** görə, lisenziyalı (istifadəçi) nəzərdə tutulan pul məbləğini hissə-hissə (məsələn, aylıq, rüblük, illik və s.) ödəyir.

Ödəniş satış pulundan falz şəklində ödəmə formasında da həyata keçirilə bilər². Belə ki, patentləşdirilmiş məhsulun satışından əldə olunan pul məbləğinin bir hissəsi faiz şəklində (10 %-i, 15 %-i, 5 %-i və s.) lisenziyara verilir. Bu, daha ədalətli ödəniş formasıdır.

Lisenziya müqaviləsi sənaye mülkiyyəti hüququnun verilməsi barəsində bağlanılır. Başqa sözlə desək, sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə icazə verilməsi lisenziya müqaviləsi bağlamaqla həyata keçirilir. Buna görə də lisenziya müqaviləsi hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstəriləndiyi kimi, **yazılı formada bağlanmalıdır**³. Patent haqqında qanunda lisenziya müqaviləsinin forması barədə hər hansı göstəriş olmasa da, onun şifahi formada bağlanması istisna edilir. Məsələn burasındadır ki, qanuna görə, lisenziya müqaviləsi səlahiyyətli dövlət orqanında (patent idarəsində) qeydiyyatla alınmalıdır⁴. Şifahi formada yox, yalnız yazılı formada bağlanan müqavilə qeydiyyatla alınmalıdır. Bu isə onu göstərir ki, lisenziya müqaviləsi sadə yazılı formada bağlanılır.

Yalnız qeydiyyatla alındıqdan sonra lisenziya müqaviləsi qüvvəyə minir. Qeydiyyatla alınmamış müqavilə isə hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir, tərəflər üçün hüquqi nəticə (hüquq və vəzifələr) yaratmır və buna görə də etibarsız sayılır.

¹ Бодутовский М.М. Международное частное право. Учебник. М. 2002, с. 314

² А.Р.Сергеев сәһвон пауşал və royalti ödəniş формalarının bir-бир ilə qanşdırıtı (Сергеев А.Р. Право интеллектуальной собственности, с. 521)

³ Мазе П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М. 2000, с. 160

⁴ «Patent haqqında» qanunun 19-cu maddəsinin 1-ci bəndi

Sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) istifadə olunması barədə lisenziya müqaviləsi ayrı-ayrı meyarlara (əlamətlərə) görə müxtəlif növlərə bölünür. **Verilən patent hüquqlarının həcmi kimi meyar (əlamətə) görə onun üç növü fərqləndirilir:**

- sadə lisenziya müqaviləsi;
- müstəsna lisenziya müqaviləsi;
- tam lisenziya müqaviləsi.

Sadə lisenziya müqaviləsinə görə, lisenziar (patent sahibi) sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu lisenziata (istifadəçiyə) verir, amma patentlə təsdiq edilən bütün hüquqları, o cümlədən üçüncü şəxslərə lisenziya vermək hüququnu özündə saxlayır¹. Bu növ müqavilə bağlananda lisenziar (patent sahibi) sənaye mülkiyyəti obyektinə olan hüquqlarını (patent hüquqlarını) itirmir. O, yeni lisenziya verə və ya patenti sata bilər. Lisenziya alan şəxs (lisenziat) sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) istifadə hüququ əldə edir. Əgər sonradan patent satılarsa, o, əldə etdiyi istifadə hüququnu itirmir.

Sadə lisenziya müqaviləsi lisenziata (istifadəçiyə) sənaye mülkiyyəti obyektindən müstəsna istifadə hüququ vermir. Buna görə də o, çox vaxt **qeyri-müstəsna lisenziya müqaviləsi** adlanır. Ona bəzən **adi lisenziya müqaviləsi** də deyilir².

Sadə lisenziya müqaviləsi əsasında sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadənin mümkün olan bütün üsulları yox, yalnız onların bir hissəsi (qismi) keçir. Belə ki, bu müqavilə ilə sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ lisenziata tam həcmdə yox, qismən halda verilir (məsələn, məmulatın satış hüququ, idxal hüququ və digər hüququnun keçməsi).

Müstəsna lisenziya müqaviləsinə görə, lisenziar (patent sahibi) lisenziata sənaye mülkiyyəti obyektindən müqavilədə nəzərdə tutulmuş həcmdə müstəsna istifadə hüququ verir³. Lisenziar artıq analoji (eyni) lisenziyanı üçüncü şəxslərə verə bilməz. Başqa sözlə desək, lisenziarın (patent sahibinin) üçüncü şəxsə analoji lisenziya vermək hüququ imkanı məhdudlaşır. Amma lisenziar (patent sahibi) lisenziata verilməyən hüquqlardan istifadə imkanını özündə saxlayır. Müstəsna lisenziya beynəlxalq praktikada daha tez-tez hallarda tətbiq edilir.

Tam lisenziya müqaviləsinə görə, lisenziar (patent sahibi) müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququndan tamamilə məhrum olur. Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadənin mümkün olan bütün üsulları lisenziata keçir. Lisenziya müqaviləsi lisenziata sənaye mülkiyyəti obyektindən müəyyən məkanda və müddət ərzində istifadə etmək hüququ verir. Buna görə də lisenziya müqaviləsində hökmən iki məsələ barəsində şərt göstərilməlidir:

- lisenziya məkanı barədə;
- lisenziya müddəti barədə.

¹ «Patent haqqında» qanunun 19-cu maddəsinin 3-cü bəndi.

² Трубецкой А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Минск, 2000, с. 512.

³ «Patent haqqında» qanunun 19-cu maddəsinin 2-ci bəndi.

Lisenzia məkanı dedikdə, müqavilə əsasında lisenziata verilən patent hüquqlarının (sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun) qüvvədə olduğu ərazi başa düşülür. Məhz bu ərazidə lisenziat ona verilmiş hüquqlardan istifadə edir. Deməli, lisenziya məkanı lisenziyanın (lisenziya müqaviləsinin) qüvvədə olduğu ərazidir. Müstəsna lisenziya üçün lisenziya ərazisinin (məkanının) maksimum dərəcədə məhdudlaşdırılması xarakterikdir.

Lisenziya müqaviləsində tərəflər lisenziata verilmiş patent hüquqlarının qüvvədə olduğu ərazi barədə şərt nəzərdə tutmaya bilərlər. Belə halda həmin hüquqlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində qüvvədə olur. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikası patent idarəsinin verdiyi patentin hüquqi qüvvəsi Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşır. Bununla belə, tərəflər lisenziyanın hansı ərazi hədudlarında qüvvədə olması barədə razılığa gələ bilərlər. Yalnız həmin ərazi hədudlarında lisenziat ona verilmiş patent hüquqlarından (məsələn, məhsulu istehsal etmək, satmaq və s. hüquqlardan) istifadə edə bilər. **Lisenzia müddəti** dedikdə, müqavilə əsasında istifadə olunmasına lisenziata (istifadəçiyə) icazə verilən patent hüquqlarının qüvvədə olma müddəti başa düşülür. Bu, verilmiş lisenziyanın qüvvədə olma müddəti deməkdir. Məhz bu müddət ərzində lisenziat ona verilmiş patent hüquqlarından istifadə edir.

Lisenziya müddətini tərəflər özləri müəyyənləşdirirlər. Onlar istənilən müddətə lisenziya verilməsi barədə razılığa gələ bilərlər. Beynəlxalq ticarət dövrüyyəsi praktikasında, adətən, lisenziya müddəti 3-7 il müddətinə müəyyən edilir¹.

Lisenziya müddətini müəyyənləşdirərkən tərəflər belə bir şərtə əməl etməlidirlər ki, **lisenziya müddəti patentin özünün qüvvədə olma müddətindən çox ola bilməz**. Məsələn, ixtira üçün alınmış patentin qüvvədə olma müddəti 20 ildir. Tərəflər 20 ildən artıq olan müddətə lisenziya müddəti müəyyən edə bilməzlər.

Patent haqqında qanun **məcburi olmaq kimi əlamətə (meyara) görə** lisenziya müqaviləsinin iki növünü fərqləndirir:

- məcburi lisenziya müqaviləsi,
- qeyri-məcburi lisenziya müqaviləsi.

Məcburi lisenziya müqaviləsi patent haqqında qanunun 20-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Kəonüllü surətdə bağlanmadığına görə o, məcburi lisenziya müqaviləsi adlanır.

Məcburi lisenziya müqaviləsi dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan hallardan biri olduqda istənilən maraqlı şəxsə məhkəmə qaydasında sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün məcburi lisenziya verilməsini müəyyənləşdirən müqavilə başa düşülür. Bu növ lisenziya müqaviləsinin bağlanması üçün iki haldan birinin mövcudluğu tələb edilir:

- birincisi, patent sahibinin və ya onun varisinin patentin verildiyi tarixdən **3 il müddətində sənaye mülkiyyəti obyektindən üzrsüz səbəbə görə istifadə etməməsi**, istifadəyə ciddi hazırlıq görməməsi;
- ikincisi, patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəni **3 ildən**

¹ *Тыгуель А., Функ Я., Хвалей В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск 2000 с. 513.

artıq dayandırması və bu müddət qurtarıqdan sonra lisenziya verməkdən imtina etməsi.

Göstərilən hallardan biri mövcud olduqda istənilən maraqlı şəxs sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün məcburi lisenziya verilməsi barədə **məhkəməyə iddia ilə müraciət edə bilər**. İddiaçı rolunda həm fiziki şəxs, həm də hüquqi şəxsin çıxış etməsi mümkündür. Məhkəmə iddiaya baxaraq iddiaçıya sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün məcburi lisenziya verilməsi barədə qərar qəbul edir. Məhkəmə belə qərarı yalnız o halda qəbul edə bilər ki, patent sahibinin lisenziya müqaviləsi bağlamaqdan imtina etməsini müəyyənləşdirsin. Həmin qərar əsasında patent sahibi iddiaçı ilə lisenziya müqaviləsi bağlayır. Bu müqavilə məcburi lisenziyanın verilməsini ifadə edir. İddiaçı məcburi lisenziya almış şəxs (məcburi lisenziat) sayılır. Patent sahibi ilə onun arasında münasibətlər lisenziarla lisenziat arasındakı münasibətlərə bərabər tutulur.

Lisenziat məcburi lisenziyanın verildiyi tarixdən 2 il ərzində sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etməlidir. Əgər etməsə, patent sahibi lisenziyanın ləğv edilməsi barədə məhkəməyə müraciət edə bilər.

Məcburi lisenziya müqaviləsini bir çox dünya ölkələrinin qanunvericiliyi və beynəlxalq sazişlər də tanıyır. Məsələn, məcburi lisenziyalaşdırma TRIPS sazişinə məlumdur¹. Xarici ölkələrin qanunvericiliyinə görə, məcburi lisenziya əsasında sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə yalnız qanunda birbaşa nəzərdə tutulan məhdud hallarda yol verilir. Ancaq o halda yol verilir ki, sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etmək istəyən şəxs patent sahibindən icazə ala bilməsin. Məcburi lisenziya ixtiradan və s. istifadə etməyə hökumət təşkilatı tərəfindən verilən icazədir. Həmin təşkilat məcburi lisenziya verilməsi barədə qərar qəbul edir. Qərarı patent sahibinə haqq verilməsi nəzərdə tutulur².

Qeyri-məcburi lisenziya müqaviləsi dedikdə, iddiaçının patent alanadək sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsə verməsini nəzərdə tutan müqavilə başa düşülür. Qanun müəyyən edir ki, iddiaçı patent alanadək sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnu istənilən hüquqi və ya fiziki şəxsə verə bilər³. Onlar arasında münasibətlər lisenziya müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu, qeyri-məcburi lisenziya müqaviləsidir. Ona **açıq lisenziya müqaviləsi** də deyilir. Müqavilə səlahiyyətli dövlət orqanında (patent idarəsində) qeydiyyatla alınır⁴. Məhz bu andan müqavilə qüvvəyə minir.

Müstəqil olmaq kimi əlamətə görə, lisenziya müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir:

- müstəqil lisenziya müqaviləsi;
- asılı lisenziya müqaviləsi.

Müstəqil lisenziya müqaviləsi odur ki, bu müqavilə maddi daşıyıcısından asılı olmayaraq texnologiyanın və ya texniki vasitənin (nailiyyətin) verilməsini

¹ Вых: ст. 30 и 31 соглашения ТРИПС.

² Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. Минск. 2001, с.

20.

³ «Patent haqqında» qanunun 15-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

⁴ Yəni orada.

nəzərdə tutur.

Asılı lisenziya müqaviləsi odur ki, bu müqavilə müəssisənin tikilməsi, texnoloji avadanlığın göndərilməsi (satılması) və məsləhət xidməti göstərilməsi kontraktı ilə eyni vaxtda bağlanılır. Ona törəmə və ya əlavə lisenziya müqaviləsi də deyilir. Bu növ müqavilə asılı və törəmə xarakterli müqavilədir. Göstərdiyimiz müqavilələrin hamısı **patent lisenziya müqavilə** növünə aiddir. Beynəlxalq praktikada patent lisenziya müqaviləsindən başqa, həm də patentsiz lisenziya müqaviləsindən də istifadə olunur.

Patent lisenziya müqaviləsinin əsas funksiyası sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun başqa şəxsə verilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bundan fərqli olaraq, **patentsiz lisenziya müqaviləsi** kommersiya (texniki) sirlinin («nou-hau»nun) verilməsinə yönəlidir. Ona bəzən «**nou-hau**» lisenziya müqaviləsi də deyilir.

Beynəlxalq praktikada həm də qarışıq lisenziya müqaviləsindən istifadə olunur. **Qarışıq lisenziya müqaviləsi** eyni vaxtda həm sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun, həm də kommersiya (texniki) sirlinin («nou-hau»nun) verilməsinə yönəlidir.

Patent hüquqlarının məhdudlaşdırılması Patent lisenziya müqaviləsinin məqsədi lisenziata (lisenziya alan şəxsə) sənaye mülkiyyətinin patentləşdirilmiş obyektindən texniki və təsərrüfat fəaliyyəti sferasında istifadə etməyə imkan verməkdən ibarətdir¹.

Patentləşdirmə (patent almaq) yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini barəsində şəxsin özünü hüquqla təmin etməyin elə bir üsuludur ki, bu üsulun köməyi ilə həmin obyektə başqa şəxslərin istifadə etmələri istisna edilir, yəni mümkün olmur. Patent **inhisarçılıq, inhisar hüququ deməkdir**. Inhisarçılığın (inhisar hüququnun) mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sənaye mülkiyyəti obyektini tətbiq etməkdə, ondan istifadə olunmaqda patent sahibi müstəsna hüquqa malikdir, yəni patent sahibinin icazəsi (razılığı) olmadan heç kəs patentlə qorunan sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilməz. Əgər istifadə edərsə, bu, subyektiv patent hüququnun pozulması (hüquq pozuntusu) sayılır. Azərbaycan Respublikasının patent hüququ (qanunvericiliyi) məhz belə prinsipdən çıxış edir. Hüquq institutu kimi patent hüququnun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri patent sahibini sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə etmək məsələsində **müstəsna hüquqla (inhisar hüququ ilə) təmin etməkdən ibarətdir**. Bu, patent sahibinin şəxsi mənafeyinə uyğundur.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının patent hüququ (qanunvericiliyi) göstərilən prinsipdən istisnaya yol verərək elə hallar nəzərdə tutur ki, həmin hallara görə başqa şəxslər patent sahibinin razılığı olmadan, ondan icazə almadan sənaye mülkiyyəti obyektindən sərbəst şəkildə istifadə edə bilərlər və belə istifadə patent hüquqlarının pozulması sayılmır. Belə vəziyyətə mülki hüquq elmində (doktrinasında) **patent hüququnun məhdudlaşdırılması**, patent qanunvericiliyində isə **patent sahibinin müstəsna hüquqlarının pozulma-**

¹ Patent, patentsiz və qarışıq lisenziya müqavilələri barədə bax. *Бодуловский М.М. Международное частное право. Учебник* М. 2002, с. 314; *Тыньель А., Функ Я., Хаалей В.* Курс международного торгового права. Минск. Учебник. 2000, с. 502-504

ması deyilir. Həmin vəziyyətdə patent sahibinin müstəsna (inhisar) istifadə hüququna məhdudiyət qoyulur. Bunlar onu göstərir ki, sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə üçün patent sahibinə verilən müstəsna (inhisar) hüquq mütləq yox, nisbi xarakter daşıyır.

Subyektiv patent hüququnun (müstəsna istifadə hüququnun) məhdudlaşdırılması halı beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulur və patentləşdirilmiş obyektlərdən sərbəst istifadə adlanır. Məsələn, TRIPS sazişi patentləşdirilmiş obyektlərin sərbəst istifadəsinə yol verir¹. Belə adlanma dünya patent praktikasına uyğundur.

Patentləşdirilmiş obyektlərdən sərbəst istifadə dedikdə, patent sahibinin razılığı (icazəsi) olmadan həmin obyektləri başqa şəxslərin elə tətbiq etmələri başa düşülür ki, belə tətbiq etmə patent sahibinin müstəsna (inhisar) hüququnun pozulması sayılır.

Sərbəst istifadə patentin hüquqi mühafizə sferasına daxil olmayan haldır. Belə hal üçüncü şəxslərin – həminin və hər kəsin, bir sözlə, **cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edir**. Məsələn, müəllim patentləşdirilmiş kimyəvi prosesi kimya dərində nümayiş etdirir. Bu, sərbəst istifadə halı olub, əlbəttə, cəmiyyətin mənafeyinə uyğundur. Lakin sərbəst istifadə patentin normal istifadəsinə mane olmamalı və patent sahibinin qanunla qorunan mənafeyinə zərər vurmamalıdır.

Dünya ölkələrinin qanunvericiliyi kimi Azərbaycan Respublikasının patent hüququ (qanunvericiliyi) da **sərbəst istifadə hallarının siyahısını verir**². Bu siyahı təxmini yox, dəqiq və qəti xarakterə malik olan siyahıdır. Ona görə də onu nə genişləndirmək, nə də məhdudlaşdırmaq olar.

Birinci sərbəst istifadə halı ondan ibarətdir ki, istənilən maraqlı şəxs tərkibində **patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektini olan vasitələrdən qeyri-kommersiya məqsədləri üçün gəlir əldə etmədən** patent sahibinin razılığı olmadan istifadə edə bilər. İstifadənin məqsədi qeyri-kommersiya, məsələn, ailə-məişət, şəxsi, tədris, təhsil və digər məsələlərlə bağlı olmalıdır. Əgər vasitələrdən kommersiya məqsədi ilə, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunarsa, belə hal patent hüququnun pozulması sayılır. Məsələn, əcxaxanalıq şirkəti ürək dərman preparatı hazırlayır. Əgər hər hansı şəxs həmin preparatdan ailə və məişətdə şəxsi məqsədlər üçün istifadə edərsə, belə hal patent hüququnun pozulması sayılır. Göstərilən preparatdan satış məqsədi üçün istifadə olunduğu halda isə patent hüququnun pozulması göz qabağındadır.

İkincisi, tərkibində **patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektini olan vasitələrin elmi eksperiment və ya tədqiqat məqsədləri, həmçinin patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin yoxlanılması üçün istifadəsi** sərbəst istifadə hesab edilir və patent hüququnun pozulması sayılır. İcazə verilmiş istifadə növləri ibarətdir:

- elmi eksperiment keçirməkdən;
- elmi tədqiqat aparmaqdan;

¹ Вак: ст.30 соглашения ТРИПС.

² «Patent haqqında» qanunun 23-cü maddəsi.

- patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektini yoxlamaqdan.

Vasitədən bir sözlə, elmi eksperiment, elmi tədqiqat və ya yoxlama obyektini kimi istifadə olunmalıdır. Məsələn, mühəndisin etdiyi ixtiranın iş qabiliyyətini və effektiv olmasını müəyyən etmək üçün hər hansı şəxs onu yoxlayır. Belə istifadə patent hüququnun pozulması sayılır.

Üçüncüsü, həkimin resepti üzrə patentləşdirilmiş vasitədən istifadə üçün birdəfəlik dərman hazırlanması sərbəst istifadə halıdır və buna görə də patent hüququnun pozulması sayılır. Əgər patentləşdirilmiş vasitədən istifadə məqsədi üçün yox, satış məqsədi üçün dərman hazırlanarsa, belə hal patent hüququnun pozulması sayılır. Bundan əlavə, patentləşdirilmiş vasitədən dərmanın sənaye üsulu ilə hazırlanması da patent hüququnun pozulması hesab edilir. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, dərman birdəfəlik hazırlanmalıdır. Məsələn, həkimin resepti üzrə xəstənin istifadə etməsi üçün aptek patentləşdirilmiş vasitənin köməyi ilə dərman hazırlayır. Belə halda patent sahibinin buna razılıq verməsi tələb olunmur.

Dördüncüsü, xarici ölkələrin hüquqi və ya fiziki şəxslərinə məxsus olan nəqliyyat vasitələrinin ehtiyacları üçün patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən həmin nəqliyyat vasitələrinin konstruksiyasında və ya istismarı zamanı istifadə sərbəst istifadə halıdır. Buna görə də belə istifadə patent hüququnun pozulması sayılır. Bunun üçün bir neçə şərtə əməl olunması tələb edilir. Birincisi, istifadə hüququna o xarici ölkələrin şəxsləri malik ola bilərlər ki, həmin ölkələr də Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat vasitələri sahiblərinə eyni (analoji) hüquqlar vermiş olsun. Paris konvensiyasının iştirakçısı olan dövlətlər bir-birinə belə hüquq verirlər.

İkincisi, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektini yalnız nəqliyyat vasitəsinin ehtiyacları üçün istifadə edilməlidir.

Üçüncüsü, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən nəqliyyat vasitəsinin yalnız bilavasitə konstruksiyasında və ya istismarı zamanı (məsələn, korpusunda, maşınında, mexanizmində, avadanlığında və s.) istifadə edilməlidir.

Dördüncüsü, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektini yalnız xarici ölkələrin nəqliyyat vasitələrində istifadə oluna bilər.

Beşincisi, istifadə müvəqqəti və ya təsadüfən Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan nəqliyyat vasitələrinə aid olmalıdır.

Sərbəst istifadənin göstərilən növünü təxminən bütün dünya ölkələrinin patent hüququ da tənzimləyir. O, Paris konvensiyasına da məlumdur. (5-ci maddə)

Sərbəst istifadənin beşinci növü (halı) ilkin istifadə hüququ adlanır. O, patent hüquqi mühafizə sferasına daxil deyil. İlkin istifadə hüququ patent haqqında qanunun 16-cı maddəsi ilə tənzimlənir.

Bəzən müstəqil paralel yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifindən asılı olmayaraq müəyyən şəxs eyni həll (sənaye mülkiyyəti obyektini) yaradır. Sənaye mülkiyyəti obyektini patentlə mühafizə edilir. Şəxs yaratdığı həlldən (sənaye mülkiyyəti obyektindən) vicdanla Azərbaycan Respublikası ərazisində istifadə etmişsə və ya ondan istifadə üçün zəruri hazırlıq işlərini görmüşsə, maneəsiz olaraq və patent sahibinə haqq ödəmədən həmin həlldən (sənaye mülkiyyəti obyektindən) müstəqil istifadəni davam etdi-

rə bilər. Bu zaman o, istifadə həcmi genişləndirə bilməz. Bununla istifadəçi hüquq əldə edir ki, ona patent hüququnda (qanunvericiliyində) ilkin istifadə hüququ deyilir. İkinci istifadə hüququ yalnız o halda əmələ gələ bilər ki, həll patentlə mühafizə olunan sənaye mülkiyyəti obyektinin **ilkinlik tarixinə qədər yaransın, ondan istifadə edilsin və ya ondan istifadə üçün zəruri hazırlıq işləri görülsün**. Belə hərəkətlər məhz ilkinlik tarixinə kimi həyata keçirilməlidir. Bu, ilkin istifadə hüququnun yaranması üçün əsas şərtlərdən biri sayılır.

Şəxsin həlldən (sənaye mülkiyyəti obyektindən) istifadəni davam etdirərkən patent sahibindən **razılıq (icazə) alması, onunla müqavilə bağlaması tələb edilmir**. Digər tərəfdən, o, patent sahibinə haqq ödəmir. Belə ki, patentləşdirilmiş obyektə, yəni patentlə mühafizə olunan sənaye mülkiyyəti obyektindən şəxsin istifadə etməsi **əvəzsiz xarakter daşıyır**. Bunlardan əlavə, qanuna görə, ilkin istifadə halı patent hüququnun pozulması sayılmır. Buna görə də belə hal sərbəst istifadənin növlərindən biri hesab edilir.

İlkin istifadə hüququ rəsmən tanınmalıdır. Bundan ötrü ilkin istifadəçi səlahiyyətli dövlət orqanına (patent idarəsinə) vəsatət verir. O, müəyyən edilmiş rüsumu ödəməlidir. Bunu təsdiq edən sənəd vəsatətə qoşulmalıdır.

Patent idarəsi vəsatətə baxır və bu barədə patent sahibinə 1 ay ərzində bildiriş göndərir.

Patent sahibinin ilkin istifadə barəsində **etiraz etmək hüququ vardır**. Əgər o, bildiriş aldıqdan sonra 2 ay ərzində bu hüquqdan istifadə etməzsə, patent idarəsi ilkin istifadəçinin hüquqlarının tanınmasına dair qərar qəbul edir və onları dövlət reyestrində qeydə alır və rəsmi bülletəndə dərc edir.

Qeyd etdik ki, patent sahibi ilə ilkin istifadəçi arasında lisenziya müqaviləsi bağlanmır. Buna görə də onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər müqavilə əsasında tənzimlənir. Məhz bu səbəbdən münasibətlər **danışıqlar yolu ilə** nizamlanır. Əgər danışıqlar zamanı onlar arasında mübahisə yaranarsa, məsələ **məhkəmə qaydasında** həll edilir.

İlkin istifadə hüququ ayrılıqda başqa şəxslərə verilmir. Buna görə də o, nə vərəsəliyin, nə də hər hansı özgəninkiləşdirmə müqaviləsinin predmeti (obyekti) ola bilər. Bir sözlə, ilkin istifadə hüququ ayrılıqda özgəninkiləşdirilmir. Bu, ümumi qaydadır.

Bununla belə, qanun müəyyən edir ki, ilkin istifadə hüququ vərəsəyə (istifadəçi hüququ şəxs olduqda hüquqi varisə), başqa hüquqi və ya fiziki şəxsə verilə bilər, bu şərtlə ki, o, **istehsalatla birlikdə verilsin**. Deməli, ilkin istifadə hüququ yalnız istehsalatla birlikdə özgəninkiləşdirilə bilər. Söhbət sənaye mülkiyyəti obyektinin istifadə edildiyi və ya onun istifadəsi üçün hazırlıq işləri gördüyü istehsalatdan gedir.

Nəhayət, milli **təhlükəsizlik maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunması sərbəst istifadənin altıncı halıdır** (növüdür). Sərbəst istifadənin bu halı patent haqqında qanunun 18-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Belə halı bir çox xarici ölkələrin patent hüququ da tanıyır.

Milli təhlükəsizlik maraqlarını təmin etməyə və bundan ötrü müəyyən sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunmağa zərurət yarana bilər. Belə halda Nazirlər Kabineti patent sahibinin razılığı olmadan həmin obyektədən istifadəyə

razılıq verə bilər. Sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunmaqla milli təhlükəsizlik maraqları təmin edilir. Belə istifadə patent hüququnun pozulması sayılır. Sərbəst istifadənin göstərilən növünün mahiyyəti də bunlardan ibarətdir.

İstifadəyə görə patent sahibinə **istifadəyə uyğun olan münasib kompensasiya ödənilir**. Patent sahibi kompensasiya məbləğindən razı olmaya bilər. Belə halda onun məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Məhkəmə müraciətə baxaraq kompensasiya məbləği barədə müvafiq qərar qəbul edir.

Bunlardan əlavə, patentin **qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda, yeni qurtardıqda sənaye mülkiyyəti obyektini hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir**, ictimai varidata keçir, yeni cəmiyyətin ümumi istifadəsinə verilir. Buna görə də istənilən maraqlı şəxs ondan sərbəst istifadə edə bilər. Deməli, patentin qüvvədə olma müddətinin qurtarması sərbəst istifadənin xüsusi halıdır.

Dünya patent praktikasında **sərbəst istifadənin «hüququn qurtarması» kimi halı geniş yayılmışdır**. Belə hal bir çox xarici ölkələrin patent hüququna (qanunvericiliyinə) məlumdur.

Sərbəst istifadənin göstərilən növünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, patent sahibindən yalnız patentləşdirilmiş vasitəni birinci olaraq hazırlayan və ya satan şəxs icazə almalıdır. Onun sonrakı bütün sahiblərinin patent sahibindən istifadəyə icazə alması tələb edilmir, bu şərtlə ki, vasitə təsərrüfat dövryyəsinə qanuni yolla daxil edilsin. Digər tərəfdən, patentləşdirilmiş vasitə maddi (əşya) formada (məmulat, məhsul, maddə və digər formada) olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının patent hüququ sərbəst istifadənin göstərilən halını tanıdır. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququna isə belə hal məlumdur.

Patentin qüvvəsinə xitam verilməsi

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, **patent müddətli (müddətlə məhdudlaşdırılan) hüquqi mühafizə sənədidir**. Belə ki, patent qanunda nəzərdə tutulan müddətdə qüvvədə olur, yeni qanun patentin qüvvədə olmasını müddətlə məhdudlaşdırır. Həmin müddət ötdükdə (qurtardıqda) patentin qüvvəsinə xitam verilir. Patent bundan sonra sənaye mülkiyyəti obyektini qorumur, onu hüquqi mühafizə ilə təmin etmir. Sənaye mülkiyyəti obyektini cəmiyyətin ümumi istifadəsinə (ictimai varidata) keçir, ictimaiyyətin malı olur.

Qanun patentin qüvvədə olmasını müddətlə ona görə məhdudlaşdırır ki, həmin müddət qurtardıqda cəmiyyət (hamı və hər kəs) sənaye mülkiyyəti obyektindən sərbəst surətdə istifadə edə bilsin. Hər kəs patent sahibinin razılığıni (icazəsini) almadan ondan istifadə edə bilər. Bu, qanunsuz istifadə (patent hüququnun pozulması) sayılır. Ayrı cür də ola bilməz. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının patent hüququ patent sahibinin şəxsi mənafeyi ilə cəmiyyətin ümumi mənafeyini (ictimai mənafeyi) uyğunlaşdırmaq (tarazlaşdırmaq, balanslaşdırmaq) prinsipindən çıxış edir.

Patentin qüvvəsinə xitam verilməsi dedikdə, qanunda göstərilən müddətin başa çatmasına (qurtarmasına) görə patentin qüvvədən düşməsi, onun hüquqi mühafizə etdiyi sənaye mülkiyyəti obyektini bir daha qoruması və həmin obyektin cəmiyyətin ümumi istifadəsinə (ictimai varidata) verilməsi başa düşülür.

Bununla belə, müəyyən hallarda patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl də xitam verilə bilər. Qanun buna yol verir. Patent haqqında qanunun ayrıca olaraq iki maddəsi məhz həmin məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir¹.

Patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi dedikdə, müəyyən hallara görə qanunda nəzərdə tutulan müddət başa çatmadan patentin qüvvədə düşməsi başa düşülür.

Qanun patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinə səbəb olan halların dəqiq və qəti siyahısını verir. Buna görə də həmin siyahını genişləndirmək olmaz.

Patent sahibinin patentdən öz istək və mülahizəsi ilə imtina etməsi patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinə səbəb olan hallardan biridir. Patentdən imtina patent hüquqlarından imtina deməkdir. Patent verildikdən sonra patent sahibi istənilən vaxt heç bir dəlil-arqument gətirmədən, səbəbini göstərmədən patentdən imtina edə bilər. O, patentdən hansı səbəbə görə imtina etməsini əsaslandırmağa borclu deyildir. Patentdən imtina həm üzrlü, həm də üzrsüz ola bilər. Bunun mətləbə dəxli yoxdur.

Patent sahibi patentdən müxtəlif səbəblərə görə imtina edə bilər. Qanunda bu səbəblər göstərilir. Amma praktikada bir sıra amillər (faktlar) patentdən imtina olunmasına səbəb ola bilər. Onlara aiddir: sənaye mülkiyyəti obyektinin tətbiq edilməsi üçün patent sahibinin maliyyə (maddi) və istehsal resurslarının kifayət etməməsi; xarici bazara çıxmağın mümkün olmaması; patentləşdirilmiş vasitənin (məmulatın) gəlir əldə etmək məqsədi ilə satış perspektivinin olmaması və müştəri kontingentinin həmin vasitəyə (məmulata) tələbatının olmaması; xammalın çatışmaması; sənaye mülkiyyəti obyektinin başqasına istifadəyə verilməsinin mümkün olmaması; patentləşdirilmiş vasitəni (məmulatı) istehsal etmək üçün mütəxəssis personalının kifayət etməsi; obyektin köhnəlməsi və maraq doğurmaması; patent rüsumu ödəməyin çətinliyi və ağır yükə çevrilməsi və s.

Patentdən imtina olunmasını rəsmiləşdirmək üçün patent sahibi səlahiyyətli dövlət orqanına (patent idarəsinə) **ərizə verməlidir**. Həmin ərizə patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi üçün əsasdır. Patent idarəsi öz rəsmi bülletenində bu barədə məlumat dərc edir.

Patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinə səbəb olan hallardan digəri **patentin qüvvədə saxlanması üçün rüsumun vaxtında ödənilməməsindən** ibarətdir. Bildiyimiz kimi, patent sahibi patentin qüvvədə saxlanması üçün illik rüsum ödəməlidir. Bu, onun üzərinə düşən əsas vəzifələrdən biridir.

Patentin qüvvədə saxlanması üçün ödənilən rüsumu **patentin alınması üçün edilən hüquqi hərəkətlərə görə ödənilən rüsumlardan** fərqləndirmək lazımdır. Belə rüsumlara aiddir: iddia sənədi verilməsinə görə ödənilən rüsum²; sənaye mülkiyyəti obyektinin mahiyyətini dəyişmədən iddia sənədinin materiallarına düzəlişlər və əlavələr etməyə görə ödənilən rüsum³; iddia sənə-

¹ «Patent haqqında» qanunun 36-37-ci maddələri.

² «Patent haqqında» qanunun 27-ci maddəsinin 5-ci bəndi.

³ «Patent haqqında» qanunun 27-ci maddəsinin 8-ci bəndi.

dinin mahiyyətə ekspertizası üçün ödənilən rüsum¹; sənaye mülkiyyəti obyektinin patent qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün məlumat axtarışı aparmağa görə ödənilən rüsum² və s. Bu rüsumların yox, yalnız illik rüsumun vaxtında ödənilməsi patentin qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinə səbəb ola bilər.

İllik rüsum dedikdə, patentin qüvvədə saxlanması üçün patent sahibinin hər il ödəməli olduğu rüsum başa düşülür. Patent sahibi illik rüsumu patentin qüvvədə olmasının üçüncü ilindən başlayaraq ödəyir. Patentin qüvvədə olması isə sənaye mülkiyyəti obyektinə dair iddia sənədinin verildiyi tarixdən hesablanır (başlayır)³.

İllik rüsum patentin qüvvədə olduğu hər il üçün ödənilir. Özü də ödəniş qabaqcadan həyata keçirilir. Əgər patent sahibi patentin saxlanması üçün növbəti ilə görə illik rüsumu vaxtında ödəməzsə, patentin qüvvəsinə avtomatik surətdə xitam verilir. Patent idarəsi öz rəsmi bülletenində bu barədə məlumat dərc etdirir.

Patentin etibarsız sayılması onun qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinə səbəb olan başqa bir haldır. Patent haqqında qanunun ayrıca bir maddəsi məhz patentin etibarsız sayılması kimi məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir⁴.

Qanun sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün bir sıra şərtlər müəyyən edir. Əgər patentin alınması qanunla müəyyən edilmiş həmin şərtlərin pozulması, onlara riayət edilməməsi ilə bağlı olmuşdursa, o, etibarsız sayılır.

Patentin etibarsız hesab edilməsi dedikdə, patentin qüvvəyə mindiyi andan (əvvəldən) qanunauyğun olmaması, yəni ümumiyyətlə, mövcud olmaması başa düşülür.

Patent müəyyən hallara görə etibarsız hesab edilə bilər. Qanun həmin halların qəti və dəqiq siyahısını verir.

Birinci hal sənaye **mülkiyyəti obyektinin (ixtira, faydalı model və ya sənaye nümunəsinin) qanunla müəyyən edilmiş patent qabiliyyəti şərtlərinə (yenilik, sənayedə tətbiq edilə bilmək və s. şərtlərə) uyğun olmamasından** ibarətdir.

Bildiyimiz kimi, həmin şərtlər qanunda göstərilmişdir (7-9-cu maddələr). Əgər sənaye mülkiyyəti obyektinə patent verildikdən sonra həmin obyektin göstərilən şərtlərə uyğun olmadığı müəyyənləşdirilərsə (təsdiq olunarsa), patent etibarsız sayılır.

İkinci hal **patentlə verilən hüququn (hüquqi mühafizənin) həcminin ilkin iddia sənədinin həddlərindən kənara çıxmasından** ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixtira və faydalı model üçün patentlə verilən hüquq (hüquqi mühafizə) onların düsturu ilə, sənaye nümunəsi üçün isə mühüm əlamətlərin məcmusu ilə müəyyən edilir. Bildiyimiz kimi, düstur ixtiranın və ya faydalı modelin mahiyyətini tam açıqlayan təsvirinə, mühüm əlamətlərin məcmusu isə

¹ «Patent haqqında» qanunun 29-cu maddəsinin 10-cu bəndi.

² Yəni orada.

³ «Patent haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁴ «Patent haqqında» qanunun 37-ci maddəsi.

sənaye nümunəsinin təsvirinə əsaslanır. Düstür və təsvir, habelə mühüm əlamətlərin məcmusu və təsvir arasında uyğunsuzluq (ziddiyyət) olmamalıdır. Uyğunsuzluq (ziddiyyət) olması isə patentlə verilən hüququn (hüquqi mühafizənin) həcmnin ilkin iddia sənədinin hüdudlarından kənara çıxmasına gətirib çıxarır. Belə hal isə patentin etibarsız hesab edilməsinə səbəb olur. Məsələn, iddiaçı ixtiranın düsturuna ilkin iddia sənədində göstəriləndən fərqlənən dəyişiklik edir.

Üçüncü hal patentin **onu almaq hüququna malik olmayan şəxsə verilməsindən** ibarətdir. Söhbət patent haqqında qanunun patent sahibi olmaq hüququna malik olan şəxslər barədə tələbinin pozulmasından gedir (12-ci maddə). Bu tələbə görə, patent sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə (müəlliflərinə), onun (onların) varisinə, habelə müəllifin və ya onun hüquqi varisinin göstərdiyi şəxsə verilə bilər. Yalnız onların patent almaq hüququ vardır. Patent həmin şəxslərdən başqa digərlərinə verilsə, etibarsız sayılır.

Dördüncü hal **patentin təsvirinin mütəxəssis tərəfindən həyata keçirilməsi üçün aydın və tam açıqlanması halından** ibarətdir. Patentin təsviri aydın və tam açıqlanmalıdır. Elə açıqlanmalıdır ki, təsvirin mütəxəssis tərəfindən həyata keçirilməsi mümkün olsun. Əgər mümkün olmazsa, patent etibarsız sayılır.

Patent iki formada etibarsız sayıla bilər. Həmin formalara aiddir:

- inzibati forma (inzibati yurisdiksiya);
- məhkəmə forması (məhkəmə yurisdiksiyası).

İnzibati forma patentin Apellyasiya Komissiyası tərəfindən etibarsız hesab edilməsini nəzərdə tutur. Belə formada istifadə olunan əsas hüquqi vasitə verilmiş **patentə etirazdır**. Patent haqqında qanunun 34-cü maddəsi bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Patentə etiraz etməyin əsasları qanunda göstərilmişdir. Həmin əsaslara aiddir: patentin ictimai mənafeyə, humanizm və əxlaq prinsiplərinə zidd olması; obyektin ixtira sayılmaması, sənayedə tətbiq oluna bilməməsi və ixtira hesab olunmayan obyektlərə patent verilməsi; vaxta qənaət etməməsinə, əl əməyini yüngülləşdirməməsinə və digər əlamətlərə görə obyektin faydalı model sayılmaması, faydalı modelin sənayedə tətbiq oluna bilməməsi, faydalı model sayılmayan obyektlərə patent verilməsi; məmulatın xarici görkəmini müəyyən etməyən həllin sənaye nümunəsi hesab edilməsi, sənaye nümunəsinin orijinal olmaması və sənayedə tətbiq oluna bilməməsi; patent almaq üçün iddia sənədinin verilməsinə dair qanunun tələblərinin pozulması (qanunun 27-ci maddəsi); iddia sənədinin ekspertizasına aid qanunun tələblərinin pozulması (qanunun 29-cu maddəsi); ixtiranın, faydalı modelin düsturunda və sənaye nümunəsinin mühüm əlamətlərinin məcmusunda əvvəlki iddia sənədində göstərilmiş əlamətlərin olmaması.

Göstərilən hallardan biri olduqda istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs patentin verilməsinə etirazla Apellyasiya Komissiyasına müraciət edə bilər. Etirazın verilməsi üçün 6 aylıq müddət müəyyən edilir. Belə ki, şəxs yalnız 6 ay müddətində etirazla müraciət edə bilər. 6 aylıq müddət isə patent barəsində məlumatın rəsmi bülletəndə dərc edildiyi tarixdən (gündən) hesablanır, yəni başlayır. 6 aylıq müddət ötdükdən (keçdikdən) sonra Apellyasiya Komissiyası etirazları qəbul etmir.

Qanun etirazın forması barədə göstəriş ifadə etmir. Sözsüz ki, etiraz yalnız yazılı formada olmalıdır.

Şəxs Apellyasiya Komissiyasına əsaslandırılmış etirazla müraciət etməlidir. Əsaslandırılmış etiraz odur ki, burada qanunda nəzərdə tutulmuş hallara görə patentin etibarsız sayılması üçün lazım olan tutarlı dəlillər gətirilir. Özü də əsaslandırılmış etiraz patentin qüvvədə olma müddətinin (məsələn, ixtira üçün 20 illik müddətin və s.) istənilən anında verilə bilər.

Apellyasiya Komissiyası etiraza baxmalıdır. Qanun etiraza baxılmaq müddətini müəyyən etmir. Etiraza baxılmasında maraqlı şəxslərin (etiraz etmiş şəxsin, patent sahibinin və s.) iştirak etmələri vacibdir.

Apellyasiya Komissiyası etiraza baxaraq iki alternativ qərardan birini qəbul edir. Əgər etiraz əsassız olarsa və patentin etibarsız sayılması üçün gətirilən dəlillər təsdiqlənməzsə, onda Apellyasiya Komissiyası **etirazi təmin etməkdən imtina edərək patenti qüvvədə saxlayır**.

Əksinə, etiraz əsaslı olarsa və patentin etibarsız sayılmasına dəlalət edən hallar təsdiqlənsə, Apellyasiya Komissiyası etirazi təmin edərək **patentin tamamilə və ya qismən etibarsız hesab edilməsi barədə qərar qəbul edir**.

Apellyasiya Komissiyasının qərarından həm etiraz etmiş şəxs, həm də patent sahibi məhkəməyə şikayət verə bilər.

Məhkəmə forması patentin məhkəmə qaydasında etibarsız sayılmasını nəzərdə tutur. Belə halda **iddia kimi hüquqi vasitədən** istifadə olunur, yeni patentin etibarsız sayılması barədə tələb məhkəməyə verilən iddia formasında irəli sürülür.

Etirazın edilməsinə əsas olan hallardan başqa, digər hallara görə patentin etibarsız sayılması barədə məsələ məhkəmə tərəfindən həll edilir. Məsələn, patentin onu almaq hüququna malik olmayan şəxsə verilməsi kimi hal patentin məhkəmə qaydasında etibarsız sayılması üçün əsasdır. Belə hal müəyyən edildikdə sənaye mülkiyyəti obyektinin haqiqi patent sahibi iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Məhkəmə həmin ərizəyə baxaraq iddianı təmin etməyərək patentin qüvvədə saxlanması, ya da iddianı təmin edərək patentin etibarsız sayılması barədə qərar çıxarır.

Patentin etibarsız sayılması sözsüz ki, müəyyən **hüquqi nəticəyə** səbəb olur. Hüquqi nəticə patentin tamamilə və ya qismən etibarsız hesab edilməsindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Patentin tamamilə etibarsız sayılması dedikdə, qüvvəyə mindiyi andan patentin bütövlükdə qanunauyğun olmaması, yeni ümumiyyətlə, mövcud olmaması başa düşülür. Onun hüquqi nəticəsi bundan ibarətdir ki, patentdən əmələ gələn bütün hüquqlar, yeni **subyektiv patent hüquqlarının hamısı ləğv edilir**. Özü də subyektiv patent hüquqları patent etibarsız hesab edildiyi vaxtdan yox, patent qüvvəyə mindiyi (patent verildiyi) müddətdən ləğv olunur. Ona görə ki, **patentin etibarsız sayılmasının geriye qüvvəsi vardır**, yeni patentin etibarsız sayılmasının qüvvəsi geriye şamil edilir. Başqa sözlə desək, etibarsız hesab edilmiş patent verildiyi (qüvvəyə mindiyi) vaxtdan etibarsız sayılır.

Patentin məhz tamamilə etibarsız sayılması onun qüvvəsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinə səbəb olur. Patent haqqında qanunun 37-ci maddəsində

patentin etibarsız sayılmasına əsas ola bilən hallar göstərilir ki, biz, bir az öncə həmin hallardan danışdıq.

Patentin qismən etibarsız sayılması dedikdə, patentin yalnız bir hissəsinin ümumiyyətlə qüvvəyə mindiyi andan mövcud olmaması başa düşülür. Onun hüquqi nəticəsi isə bundan ibarətdir ki, subyektiv patent hüquqlarının bir hissəsi ləğv edilir, digər hissəsi isə qüvvədə qalmaqda davam edir. Məsələn, ixtiranın düsturunun bir və ya bir neçə bəndinin ləğv edilməsi patentin qismən etibarsız sayılmasına səbəb olur.

Patentin etibarsız sayılması həm də **patentə sərəncam verilməsinə yönələn mülki-hüquqi müqavilələrin etibarsızlığına səbəb olur**. Söhbət hər şeydən əvvəl, patentin (patent hüquqlarının) güzəşti (sessiya) müqaviləsindən, habelə sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun verilməsi barədə lisenziya müqaviləsindən gedir. Patent hüququnu özgəninkiləşdirən şəxs əldə etdiklərinin hamısını müqavilə üzrə kontragentinə (patent hüququnu əldə edən şəxsə və ya istifadəçiyə) qaytarmalıdır (**restitusiya**).

§ 9. Subyektiv patent hüquqlarının müdafiəsi

Subyektiv patent hüquqlarının müdafiəsi anlayışı. Müdafiə hüququnun subyektləri

Müəllif yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini üçün dövlətdən (səlahiyyətli dövlət orqanından) ona görə patent adlı sənəd alır ki, onu (yəni sənaye mülkiyyəti obyektini) həmin sənədin köməyi və vasitəsi ilə qoruya bilsin. Sənaye mülkiyyəti obyektinin (subyektiv patent hüquqlarının) patentlə qorunması əv-

vəldə qeyd etdiyimiz kimi, onu ifadə edir ki, sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) istifadə etmək istəyən hər bir şəxs istifadə üçün patent alan şəxsdən (patent sahibindən) icazə (razılıq) almalıdır. Belə icazə alınmadan patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) hər hansı bir şəxs istifadə etməsi hüquqazidd hərəkətdir və buna görə də patent hüquqlarının pozulması sayılır. Patent hüquqlarının pozulması isə həmin hüquqların müdafiə olunmasını şərtləndirir.

Deməli, patent hüquqlarının (sənaye mülkiyyəti obyektinin) qorunmasından yalnız o halda danışmaq olar ki, patent hüquqlarından (sənaye mülkiyyəti obyektindən) qanunsuz (icazəsiz) istifadə olunmasın, yəni patent hüquqları pozulmasın (patent inhisarı pozulmasın). Patent hüquqlarının (sənaye mülkiyyəti obyektinin) müdafiəsindən isə yalnız həmin hüquqlar pozulduğu hallarda söhbət gedə bilər.

Patent hüquqlarını müdafiə etmək patent hüququ institutunun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir. Patent hüququ institutu ilə həm **şəxsi hüquqlar, həm də əmlak hüquqları** müdafiə oluna bilər. Bəzən (subyektiv patent hüququ ləğv edildiyi halda, məsələn, patentləşdirilmiş məmulat məhv olduğu halda) müdafiənin müstəqil predmetini qanunla **qorunan mənafə** təşkil edir. **Patent hüququ ilə müdafiənin əsas məqsədi** isə pozulmuş patent hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeyi bərpa etməkdən, mübahisə yarandıqda patent hüquqlarını tanıtdırmaqdan ibarətdir.

Subyektiv patent hüquqları pozulduqda (patent hüquqları barədə mü-

bahisə yarandıqda) həmin hüquqların (qanunla qorunan mənfəyin) bərpə olunmasına (patent hüquqlarının tanınmasına) yönələn tədbirlərin məcmusuna patent hüquqlarının müdafiəsi deyilir.

Müdafiə hüququnun subyektı rolunda, hər şeydən əvvəl, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi çıxış edir. Xüsusən də müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ və s.) pozulduğu hallarda, o, müdafiə hüququnun subyektı olur. Bundan əlavə, müəllifin əmlak hüquqları pozulduğu hallarda da o, müdafiə hüququ ilə təmin edilir. Məsələn, işəgötürən işçiyə (müəllifə) sənaye mülkiyyəti obyektı yaratdığına görə haqq ödəməlidir. Bu məsələ barədə mübahisə yarana bilər. Təbii ki, işəgötürən müəllifə şərtləndirilmiş məbləğdə haqq ödəməkdən imtina edir. Bununla o, müəllifin əmlak hüququnu pozur. Müəllifin hüququ var ki, pozulmuş əmlak hüququnu müdafiə etsin.

Patent sahibləri müdafiə hüququnun əsas subyektıdır. Bu, onunla izah edilir ki, sənaye mülkiyyətindən istifadə üçün müstəsna hüquq (patent inhisarı) ona məxsusdur. Patent hüquqlarının pozulması halları məhz sənaye mülkiyyəti obyektindən qanunsuz (icazəsiz) istifadə faktları ilə bağlıdır. Belə faktlar patent sahibinin əmlak hüquqlarının pozulması deməkdir. Patent sahibinin əmlak hüquqlarına toxunan pozuntu halları patent sahibinə hüquq verir ki, o, öz əmlak mənfəələrini müdafiə etsin.

Digər tərəfdən, müdafiə predmeti olan subyektiv patent hüququ patent hüququ münasibəti çərçivəsində mövcud olur. Belə ki, o, həmin münasibətin məzmununu təşkil edən elementlərdən biridir. Subyektiv patent hüququ səlahiyyətli şəxsə – patent sahibinə məxsus olub, bir neçə səlahiyyətdən (hüquqi imkandan) ibarətdir. Belə səlahiyyətlərdən biri müdafiə hüququ (səlahiyyəti, hüquqi imkanı) hesab edilir ki, o, subyektiv patent hüququnun daşıyıcısı (sahibi) olan patent sahibinə (səlahiyyətli şəxsə) məxsusdur.

Müdafiə hüququ dedikdə, patent sahibinə (patent hüquq münasibətinin səlahiyyətli şəxs sayılan tərəfinə) verilən elə bir səlahiyyət (hüquqi imkan) başa düşülür ki, bu səlahiyyətdən istifadə edərək o, öz pozulmuş patent hüquqlarının bərpası və ya mübahisə edilən patent hüquqlarının tanınması üçün hüquq qoruyucu tədbirlər tətbiq edir.

Bunlardan əlavə, həm müəllifin, həm də patent sahiblərinin **hüquqi varisləri (vərəsələri) müdafiə hüququnun subyektı sayılırlar.** Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi öldükdən sonra onun şəxsi hüquqlarının müdafiəsini vərəsələri həyata keçirirlər. Belə halda müəllifin vərəsələri müdafiə hüququnun subyektı kimi çıxış edirlər. Özü də vərəsələrin müdafiə etmək hüququ müddətlə məhdudlaşdırılmır.

Patent sahibinin vərəsələri isə ölümündən sonra onun əmlak hüquqlarını (müstəsna istifadə hüququnu, haqq almaq hüququnu) müdafiə edirlər. Bildiyimiz kimi, ölümündən sonra patent sahibinin əmlak hüquqları onun vərəsələrinə keçir. Həmin hüquqlar pozulduğu halda, vərəsələr onları müdafiə edə bilərlər. Belə halda patent sahibinin vərəsələri müdafiə hüququnun subyektı qismində çıxış edirlər. Özü də onların əmlak xarakterli patent hüquqlarını müdafiə etmək hüququ müddətlə məhdudlaşdırılır. Belə ki, patentin qüvvədə olma

patentin etibarsız sayılmasına əsas ola bilən hallar göstərilir ki, biz, bir az öncə həmin hallardan danışdıq.

Patentin qismən etibarsız sayılması dedikdə, patentin yalnız bir hissəsinin ümumiyyətlə qüvvəyə mindiyi andan mövcud olmaması başa düşülür. Onun hüquqi nəticəsi isə bundan ibarətdir ki, subyektiv patent hüquqlarının bir hissəsi ləğv edilir, digər hissəsi isə qüvvədə qalmaqda davam edir. Məsələn, ixtiranın düsturunun bir və ya bir neçə bəndinin ləğv edilməsi patentin qismən etibarsız sayılmasına səbəb olur.

Patentin etibarsız sayılması həm də **patentə sərəncam verilməsinə yönələn mülki-hüquqi müqavilələrin etibarsızlığına səbəb olur**. Söhbət hər şeydən əvvəl, patentin (patent hüquqlarının) güzəşti (sessiya) müqaviləsindən, habelə sənaye mülkiyyətli obyektindən istifadə hüququnun verilməsi barədə lisenziya müqaviləsindən gedir. Patent hüququnu özgəninkiləşdirən şəxs əldə etdiklərinin hamısını müqavilə üzrə kontragentinə (patent hüququnu əldə edən şəxsə və ya istifadəçiyə) qaytarmalıdır (**restitusiya**).

§ 9. Subyektiv patent hüquqlarının müdafiəsi

Subyektiv patent hüquqlarının müdafiəsi anlayışı. Müdafiə hüququnun subyektləri

Müəllif yaratdığı sənaye mülkiyyəti obyektini üçün dövlətdən (səlahiyyətli dövlət orqanından) ona görə patent adlı sənəd alır ki, onu (yəni sənaye mülkiyyəti obyektini) həmin sənədin köməyi və vasitəsi ilə qoruya bilsin. Sənaye mülkiyyəti obyektinin (subyektiv patent hüquqlarının) patentlə qorunması əv-

vəldə qeyd etdiyimiz kimi, onu ifadə edir ki, sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) istifadə etmək istəyən hər bir şəxs istifadə üçün patent alan şəxsdən (patent sahibindən) icazə (razılıq) almalıdır. Belə icazə alınmadan patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən (patent hüquqlarından) hər hansı bir şəxsin istifadə etməsi hüquqazidd hərəkətdir və buna görə də patent hüquqlarının pozulması sayılır. Patent hüquqlarının pozulması isə həmin hüquqların müdafiə olunmasını şərtləndirir.

Deməli, patent hüquqlarının (sənaye mülkiyyəti obyektinin) qorunmasından yalnız o halda danışmaq olar ki, patent hüquqlarından (sənaye mülkiyyəti obyektindən) qanunsuz (icazəsiz) istifadə olunmasın, yəni patent hüquqları pozulmasın (patent inhisarı pozulmasın). Patent hüquqlarının (sənaye mülkiyyəti obyektinin) müdafiəsindən isə yalnız həmin hüquqlar pozulduğu hallarda söhbət gedə bilər.

Patent hüquqlarını müdafiə etmək patent hüququ institutunun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir. Patent hüququ institutu ilə həm **şəxsi hüquqlar, həm də əmlak hüquqları** müdafiə oluna bilər. Bəzən (subyektiv patent hüququ ləğv edildiyi halda, məsələn, patentləşdirilmiş məmulat məhv olduğu halda) müdafiənin müstəqil predmetini qanunla **qorunan mənafe** təşkil edir. **Patent hüququ ilə müdafiənin əsas məqsədi** isə pozulmuş patent hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeyi bərpa etməkdən, mübahisə yarandıqda patent hüquqlarını tanıtdırmaqdan ibarətdir.

Subyektiv patent hüquqları pozulduqda (patent hüquqları barədə mü-

bahisə yarandıqda) həmin hüquqların (qanunla qorunan mənafeyin) bərpə olunmasına (patent hüquqlarının tanınmasına) yönələn tədbirlərin məcmusuna patent hüquqlarının müdafiəsi deyilir.

Müdafiə hüququnun subyektivi rolunda, hər şeydən əvvəl, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi çıxış edir. Xüsusən də müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ və s.) pozulduğu hallarda, o, müdafiə hüququnun subyektivi olur. Bundan əlavə, müəllifin əmlak hüquqları pozulduğu hallarda da o, müdafiə hüququ ilə təmin edilir. Məsələn, işgötürən işçiyə (müəllifə) sənaye mülkiyyəti obyektivi yaratdığına görə haqq ödəməlidir. Bu məsələ barədə mübahisə yarana bilər. Təbii ki, işgötürən müəllifə şərtləndirilmiş məbləğdə haqq ödəməkdən imtina edir. Bununla o, müəllifin əmlak hüququnu pozur. Müəllifin hüququ var ki, pozulmuş əmlak hüququnu müdafiə etsin.

Patent sahibləri müdafiə hüququnun əsas subyektividir. Bu, onunla izah edilir ki, sənaye mülkiyyətindən istifadə üçün müstəsna hüquq (patent inhisarı) ona məxsusdur. Patent hüquqlarının pozulması halları məhz sənaye mülkiyyəti obyektindən qanunsuz (icazəsiz) istifadə faktları ilə bağlıdır. Belə faktlar patent sahibinin əmlak hüquqlarının pozulması deməkdir. Patent sahibinin əmlak hüquqlarına toxunan pozuntu halları patent sahibinə hüquq verir ki, o, öz əmlak mənafeələrini müdafiə etsin.

Digər tərəfdən, müdafiə predmeti olan subyektiv patent hüququ patent hüququ münasibəti çərçivəsində mövcud olur. Belə ki, o, həmin münasibətin məzmununu təşkil edən elementlərdən biridir. Subyektiv patent hüququ səlahiyyətli şəxsə – patent sahibinə məxsus olub, bir neçə səlahiyyətdən (hüquqi imkandan) ibarətdir. Belə səlahiyyətlərdən biri müdafiə hüququ (səlahiyyəti, hüquqi imkanı) hesab edilir ki, o, subyektiv patent hüququnun daşıyıcısı (sahibi) olan patent sahibinə (səlahiyyətli şəxsə) məxsusdur.

Müdafiə hüququ dedikdə, patent sahibinə (patent hüquq münasibətinin səlahiyyətli şəxs sayılan tərəfinə) verilən elə bir səlahiyyət (hüquqi imkan) başa düşülür ki, bu səlahiyyətdən istifadə edərək o, öz pozulmuş patent hüquqlarının bərpası və ya mübahisə edilən patent hüquqlarının tanınması üçün hüquqoruyucu tədbirlər tətbiq edir.

Bunlardan əlavə, həm müəllifin, həm də patent sahiblərinin hüquqi varisləri (vərəsələri) müdafiə hüququnun subyektivi sayılırlar. Belə ki, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi öldükdən sonra onun şəxsi hüquqlarının müdafiəsini vərəsələri həyata keçirirlər. Belə halda müəllifin vərəsələri müdafiə hüququnun subyektivi kimi çıxış edirlər. Özü də vərəsələrin müdafiə etmək hüququ müddətlə məhdudlaşdırılmır.

Patent sahibinin vərəsələri isə ölümündən sonra onun əmlak hüquqlarını (müstəsna istifadə hüququnu, haqq almaq hüququnu) müdafiə edirlər. Bildiyimiz kimi, ölümündən sonra patent sahibinin əmlak hüquqları onun vərəsələrinə keçir. Həmin hüquqlar pozulduğu halda, vərəsələr onları müdafiə edə bilərlər. Belə halda patent sahibinin vərəsələri müdafiə hüququnun subyektivi qismində çıxış edirlər. Özü də onların əmlak xarakterli patent hüquqlarını müdafiə etmək hüququ müddətlə məhdudlaşdırılır. Belə ki, patentin qüvvədə olma

müddəti başa çatdıqda sənaye mülkiyyəti obyektini (patent hüquqları) qorunmur, cəmiyyətin ümumi istifadəsinə verilir və sərbəst istifadə obyektinə çevrilir. Buna görə də sənaye mülkiyyəti obyektindən icazəsiz (qanunsuz) istifadə, yeni patent hüquqlarının pozulması halları yaranmır. Belə halda isə əlbəttə, müdafiə hüququndan danışmaq olmaz.

İstifadəçi (lisenziat) müdafiə hüququnun subyektini ola bilər. Belə ki, patent sahibi (lisenziar) ilə lisenziya müqaviləsi bağladıqdan sonra sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ ona keçir. Əgər həmin hüquq pozularsa, istifadəçi (lisenziat) onu müdafiə edir.

Patent müvəkkilini müdafiə hüququnun subyektini sırasına daxil etmək üçün kifayət qədər əsaslar vardır. O, peşəkar nümayəndədir, yeni təmsilçidir. Buna görə də patent müvəkkili məhkəmədə patent sahibinin mənafeələrini müdafiə edir və səlahiyyətləri çərçivəsində işləri yerinə yetirir¹.

Subyektiv patent hüququnun müdafiə forma və vasitələri

Subyektiv patent hüququ öz hüquqi təbiətinə görə subyektiv mülki hüquq sayılır. Subyektiv mülki hüquqlar isə iki formada müdafiə olunur²:

- yurisdiksiya formasında;
- qeyri-yurisdiksiya formasında.

Subyektiv patent hüquqları da məhz göstərilən formalarda müdafiə edilir.

Patent hüquqlarının yurisdiksiya formasında müdafiəsi səlahiyyətli dövlət orqanlarının köməyi və vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, patent hüquqları pozulduqda maraqlı şəxs (patent sahibi, müəllif və s.) həmin orqanlardan birinə müraciət edir. Göstərilən orqan məsələyə baxaraq pozulmuş hüququ (mənafeyi) bərpa edir. Patent mübahisələrinə əsasən müdafiənin yurisdiksiyası formasında baxılır.

Patent hüquqlarının yurisdiksiya formasında müdafiəsi iki qaydada həyata keçirilir:

- inzibati yurisdiksiya qaydasında (xüsusi qaydada);
- məhkəmə yurisdiksiya qaydasında (ümumi qaydada).

İnzibati yurisdiksiya dedikdə, hüquqların inzibati qaydada, yeni Apellyasiya Komissiyası tərəfindən müdafiə olunması başa düşülür. Yalnız patent haqqında qanunda birbaşa nəzərdə tutulduğu hallarda, patent mübahisələrinə inzibati qaydada (Apellyasiya Komissiyasında) baxılır. İnzibati yurisdiksiya həyata keçirilərkən **etiraz kimi hüquqi vasitədən** istifadə olunur. İnzibati qaydada müdafiə də məhz etirazla Apellyasiya Komissiyasına müraciət olunmasını ifadə edir.

Etirazın predmeti müxtəlif məsələlər ola bilər. Patent haqqında qanunda həmin məsələlərin dairəsi göstərilir.

Patentin verilməsindən imtina etirazın predmeti ola bilən məsələlərdən biridir. Bildiyimiz kimi, iddia sənədinin ekspertizası (həm formal ekspertiza, həm də patent ekspertizası) aparılarkən, əgər ekspertizanın nəticəsi mənfi

¹ «Patent haqqında» qanunun 6-cı maddəsi.

² Гражданское право. Учебник. Часть 3/Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М. 1998; Гражданское право. Учебник. Том 1/ Под ред. Е.А.Суханова. М. 1998; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. 1 cild. 1 kitab. 2003.

olarsa, patent verilməsindən imtina olunması barəsində qərar qəbul edilir. Bu qərar barəsində iddiaçı 2 ay ərzində Apellyasiya Komissiyasına etirazla müraciət edə bilər. 2 aylıq müddət iddiaçının qərarı aldığı gündən hesablanır, yəni başlayır¹. İddiaçı müvafiq rüsum ödəməlidir.

Etirazın predmeti olan digər məsələ **sənaye mülkiyyəti obyektinə barəsində iddia sənədinə** aiddir. Söhbət iddia sənədinə etirazdan gedir. Belə ki, istənilən maraqlı şəxs dərc olunmuş iddia sənədi barəsində əsaslandırılmış etirazla Apellyasiya Komissiyasına müraciət edə bilər. Qanun iddia sənədinə etiraz üçün 6 aylıq müddət müəyyən edir. Maraqlı şəxs məhz həmin müddət ərzində Apellyasiya Komissiyasına etirazla müraciət edə bilər. 6 aylıq müddət iddia sənədinin patent idarəsinin rəsmi bülletenində dərc olduğu tarixdən hesablanır².

Apellyasiya Komissiyası etiraza baxaraq iki mümkün olan qərardan birini qəbul edir. Əgər etiraz əsaslıdırsa, Apellyasiya Komissiyası etirazın tam və ya qismən təmin olunması barədə qərar qəbul edir. Əksinə, etiraz əsassızdırsa, onda Apellyasiya Komissiyası etirazın təmin olunmaması barədə qərar çıxarır.

Etirazın predmeti olan digər məsələ **iddiaçıların ilkinlik barəsində mübahisələrinə** aiddir. Belə ki, ilkinlik barəsində iddiaçılar arasında mübahisə yaranacağı hallarda, həmin mübahisəyə Apellyasiya Komissiyasında baxılır³.

Etirazın predmetini nəhayət, **patent verilməsi məsələsi** təşkil edə bilər. Əgər patent qanunun tələblərinin pozulması ilə verilsə, onda istənilən maraqlı şəxs əsaslandırılmış etirazla Apellyasiya Komissiyasına müraciət edə bilər. Biz, bu barədə əvvəlki yarımbaşlıqda danışmışıq.

Patent hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə yurisdiksiyası patent mübahisələrinin həll olunması üçün bilavasitə məhkəmə orqanlarına müraciət edilməsidir. Mübahisəyə məhkəmə qaydasında baxmaq məhkəmə yurisdiksiyasının mahiyyətini təşkil edir. Belə forma **iddia kimi hüquqi vasitənin** köməyi ilə həyata keçirilir. Məhkəmə qaydasında baxılan patent mübahisələrinin dairesi patent haqqında qanunla müəyyən edilir. Onlara aiddir:

- **sənaye mülkiyyəti obyektlərinin istifadəsi ilə bağlı müəlliflə patent sahibi (işəgötürən olmayan) arasındakı mübahisələr** (qanunun 11-ci maddəsinin 4-cü bəndi);
- **işəgötürən və işçi arasındakı sənaye mülkiyyəti obyektinə dair yaranan mübahisələr** (qanunun 13-cü maddəsinin 9-cu bəndi);
- **sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunması ilə bağlı olaraq yaranan mübahisələr** (qanunun 14-cü maddəsinin 1-cü bəndi);
- **sənaye mülkiyyəti obyektinə barəsində patent sahibləri arasında yaranan mübahisələr** (qanunun 15-ci maddəsinin 2-ci bəndi);
- **ilkin istifadəçi ilə patent sahibi arasında yaranan mübahisələr**;
- **milli təhlükəsizlik maraqlarını təmin etmək məqsədilə patent sahibinin razılığı olmadan sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə zamanı patent sahibinə ödənilən kompensasiya məbləği barədə mübahisələr** (qanunun 18-ci maddəsi);

¹ «Patent haqqında» qanunun 29-cü maddəsinin 6-cı bəndi.

² «Patent haqqında» qanunun 31-ci maddəsi.

³ «Patent haqqında» qanunun 28-ci maddəsinin 11-ci bəndi.

- **lisenziya müqaviləsi ilə bağlı mübahisələr** (qanunun 19-cu maddəsinin 5-ci bəndi);
- patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə edə bilmədiyi hallarda **lisenziya müqaviləsi bağlanması ilə əlaqədar olaraq yaranan mübahisələr** (qanunun 20-ci maddəsinin 2-ci bəndi);
- patent hüquqlarının pozulması ilə **patent sahibinə dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə mübahisələr** (qanunun 24-cü maddəsi).

Bunlardan əlavə, sənaye mülkiyyəti obyektinə müəlliflik hüququnun tanınması, patent sahibinin müəyyən edilməsi və digər məsələlər də məhkəmə qaydasında baxılır. Bir sözlə, patent haqqında qanundan irəli gələn patent mübahisələrinə (patentlə bağlı mübahisələrə) məhkəmədə baxılır¹.

Beləliklə, hər hansı patent mübahisəsinin məhkəmə qaydasında və ya inzibati qaydada həll edilməsi məsələsini müəyyən edərək patent haqqında qanunun, habelə Mülki Məcəllənin göstərişlərini əsas tutmaq lazımdır. Həmin göstərişlərə əsasən patent mübahisələrinin çoxusunun hansı qaydada həll edilməsini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bununla belə, praktikada elə patent mübahisələri yaranır ki, onların hansı qaydada (məhkəmə yurisdiksiyası və ya inzibati yurisdiksiya qaydasında) həll olunmasını patent haqqında qanunla müəyyən etmək mümkün olmur. Belə halda həmin mübahisələrin yurisdiksiya formasını təyin etmək üçün pozulmuş hüququn təbiətini, yəni subyektiv mülki hüquqa və ya subyektiv inzibati hüquqa aid olmasını müəyyənləşdirmək lazımdır². Əgər inzibati subyektiv hüquq pozularsa, onda həmin hüquq inzibati hüquq qaydada müdafiə olunmalıdır³. Məsələn, səlahiyyətli dövlət orqanı sənaye mülkiyyəti obyektinin rəsmi tanınma (qiymətvermə) aktını həyata keçirərkən, pozulan hüquq subyektiv inzibati hüquq olduğuna görə inzibati qaydada müdafiə edilməlidir.

Əksinə, subyektiv mülki hüquqlar pozularsa, onda həmin hüquqlar məhkəmə qaydasında müdafiə olunmalıdır. Məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektinə bağlı patent sahibinə əmlak zərəri vurulması hallarında, subyektiv mülki hüquq pozulduğuna görə məsələ məhkəmə qaydasında həll edilməlidir.

Göstərilən yurisdiksiya formalarından başqa, patent mübahisələrinin həll edilməsində qarışıq və alternativ kimi yurisdiksiya formalarından da istifadə edilə bilər⁴.

Qarışıq yurisdiksiya elə bir müdafiə formasıdır ki, bu forma patent mübahisəsinin məhkəmə qaydasında həllindən əvvəl (qabaq) maraqlı şəxsin ilk növbədə etirazla Apellyasiya Komissiyasına müraciət etməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, maraqlı şəxs məhkəmədə iddia verməmişdən qabaq inzibati yurisdiksiya müdafiə formasından istifadə etməlidir. Buna görə də qarışıq yurisdiksiya formasına görə inzibati yurisdiksiya məhkəmə yurisdiksiyasının ləbüd (məcburi) şərti sayılır. Maraqlı şəxs əvvəlcə etirazla Apellyasiya Komissi-

¹ «Patent haqqında» qanunun 40-cü maddəsi.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л. 1965, с. 142.

³ Юрченко А.К. Проблемы советского изобретательского права. Л. 1963, с. 43.

⁴ Bu formalar barədə bax: *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. Bakı, 2003. I cild. I kitab.

yasına müraciət etməlidir. Əgər o, Apellyasiya Komissiyasının qərarından razı qalmazsa, məhkəmə qaydasında iddia verməlidir.

Alternativ yurisdiksiya patent mübahisəsinin həll olunması üçün maraqlı şəxsə mümkün olan iki variantdan – ya inzibati yurisdiksiya, ya da məhkəmə yurisdiksiyasından istifadə etmək hüququ (imkanı) verir. Maraqlı şəxs öz istək və mülahizəsi ilə yurisdiksiya formalarından birini seçir. Məsələn, patentin etibarsız sayılmasına dair yaranan mübahisələrə Apellyasiya Komissiyasında və ya məhkəmədə baxılır¹.

Patent hüquqları həm də **qeyri-yurisdiksiya formasında** müdafiə oluna bilər. Lakin patent hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qeyri-yurisdiksiya formasının rolu və əhəmiyyəti yurisdiksiya formasına nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə azdır. Belə müdafiə formasından nadir hallarda, son dərəcə az-az məqamlarda istifadə olunur.

Patent hüquqlarının qeyri-yurisdiksiya forması dedikdə, zərərçəkən şəxsin müstəqil surətdə zəruri tədbirlər görməklə, səlahiyyətli dövlət orqanlarının köməyi olmadan öz pozulmuş hüquqlarını bərpa etməsi başa düşülür. **Özünümüdafiə** qeyri-yurisdiksiya formasının növlərindən biridir. Məsələn, hər hansı şəxs mühəndisin etdiyi ixtiranın çertyojlarını və başqa materiallarını götürür və onları qaytarmaqdan imtina edir. Çertyojların və digər materialların xarab olmaq (korlanmaq) təhlükəsi yaranır. İxtiraçı öz səyi və qüvvəsi ilə, müstəqil surətdə onları geri alır. Belə halda özünümüdafiə (özünəyardım) formasından istifadə olunur.

Operativ təsir tədbirləri qeyri-yurisdiksiya formasının digər növüdür. Məsələn, patent sahibi lisenziat (istifadəçi) vicdansız olduğuna görə lisenziya müqaviləsinin icrasından imtina edir. Başqa bir misalda işəgötürən (patent sahibi) müəllifin (işçinin) öz üzərinə düşən vəzifəsini lazımcına yerinə yetirmədiyinə görə ona haqq ödəməyi ləngidir və s.

Patent hüquqlarının müdafiəsində istifadə olunan mülki-hüquqi üsullar

Patent hüquqları subyektiv mülki hüquqlar sırasına daxil olduğuna görə onların müdafiəsi zamanı mülki-hüquqi müdafiə üsulları tətbiq edilir. Patent hüquqları pozulduqda məhz həmin üsulların köməyi ilə bərpa olunur və ya mübahisə olunan hü-

quqlar tanınır, bir sözlə, müdafiə olunur.

Patent hüquqlarının müdafiə üsulları dedikdə, tətbiq olunan elə mülki-hüquqi müdafiə üsulları başa düşülür ki, bu üsulların köməyi ilə onlar bərpa olunur və ya tanınır.

Müdafiə hüququnun subyektiv kimi əlamətə görə patent hüquqlarının müdafiə olunmasında istifadə olunan mülki-hüquqi üsulları əsasən iki yerə bölmək olar:

- müəllifin hüquqlarının mülki-hüquqi müdafiə üsullarına;
- patent sahibinin hüquqlarının mülki-hüquqi müdafiə üsullarına.

Belə bölgünün praktiki baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, praktiki-kada müəllifin əsasən şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozulur. Ona görə də belə

¹ «Patent haqqında» qanunun 37-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

hüquqların müdafiə olunmasında **qeyri-əmlak xarakterli mülki-hüquqi müdafiə üsullarından** istifadə olunmalıdır. Digər tərəfdən, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları (məsələn, müəlliflik hüququ, ad hüququ və s.) mütləq xarakterə malik olduğuna görə istənilən şəxs tərəfindən pozula bilər. Deməli, belə hüquqlar istənilən şəxsdən (hamıdan və hər kəsdən) müdafiə olunmalıdır.

Praktikada patent sahibinin isə əsasən əmlak (istifadə) hüquqları pozulur. Ona görə də belə hallarda **əmlak xarakterli müdafiə üsulları** tətbiq edilməlidir. Digər tərəfdən, patent sahibinin əmlak hüquqları, adətən, konkret şəxs, yeni lisenziya müqaviləsi üzrə istifadəçi (lisenziat) tərəfindən pozula bilər. Buna görə də belə hüquqlar konkret şəxs tərəfindən müdafiə edilməlidir.

Bunlara görə də tətbiq olunmaq üçün konkret mülki-hüquqi müdafiə üsul növünün seçilməsi məsələsi kimin, yəni müəllifin və ya patent sahibinin hüquqlarının pozulmasından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən, həmin məsələnin həlli hüquq pozuntusunun növündən və nəticəsindən asılıdır. Patent hüquqlarının müdafiəsi sahəsində istifadə olunan mülki-hüquqi müdafiə üsulları isə bunlardan ibarətdir:

- hüququn tanınması;
- hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi;
- hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısının alınması;
- vəzifənin icrasının natura ilə müəyyən edilməsi
- hüququ pozulmuş şəxsdən zərərin əvəzinin alınması (zərərin əvəzini ödəmə);
- mənəvi zərərin kompensasiyası;
- dəbbə pulu (cərimə, penya) və s.

Mülki hüquq nəzəriyyəsində mülki-hüquqi müdafiə üsulları iki yerə bölünür: **məsuliyyət tədbirlərinə** (zərərin əvəzinin alınması; mənəvi zərərin kompensasiyası; dəbbə pulu); **müdafiə tədbirlərinə** (siyahıda göstərilən qalan müdafiə üsulları və digərləri)¹. Patent hüquqlarının müdafiəsində həm məsuliyyət tədbirləri, həm də müdafiə tədbirləri tətbiq edilə bilər.

Müdafiə üsulları, digər tərəfdən, **əmlak və qeyri-əmlak xarakterli üsullara bölünür**. Patent hüquqlarının müdafiəsində həm əmlak xarakterli (məsələn, zərərin əvəzini ödəmə), həm də qeyri-əmlak xarakterli mülki-hüquqi müdafiə üsullarının (məsələn, hüququn tanınması və s.) istifadə olunması mümkündür.

**Müəllifin
hüquqlarının mülki-
hüquqi üsullarla
müdafiəsi**

Hüququn tanınması müəllifin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində istifadə olunan əsas mülki-hüquqi müdafiə üsullarından biridir. Bu üsul əsasən o halda tətbiq olunur ki, sənaye mülkiyyəti obyektinə müəlliflik hüququnun kimə məxsus olması barədə mübahisə yaransın, həmin hüquq tanınmasın və inkar olunsun. Hüququn tanınması mülkiyyət hüququnun və digər müstəsna hüquqların (o cümlədən sənaye mülkiyyəti obyektlərinə müəlliflik hüququnun) müdafiəsi sahəsində geniş yayılmış mülki-hüquqi üsul kimi məlumdur.

¹ Müdafiə və məsuliyyət tədbirləri arasındakı fərqli cəhətlərə bax: *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının mülk. hüququ. Dərslük. Bakı. I cild. I kitab. 2003.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə müəlliflik hüququ (müəlliflik) barədə mübahisə o halda yaranır ki, **başqa bir şəxs özünü sənaye mülkiyyəti obyektinin həqiqi (əsl) müəllifi kimi qələmə verir**. Başqa sözlə desək, müəyyən edilir ki, sənaye mülkiyyəti obyektini öz adına rəsmiləşdirən şəxs yox, tamamilə başqa şəxs həmin obyektin həqiqi (əsl) müəllifidir. Söhbət özge şəxsin yaratdığı **sənaye mülkiyyəti obyektinin mənimsənilməsi məsələsindən** gedir.

Mübahisə sənaye mülkiyyəti obyektinə şərikli müəlliflik məsələsi barəsində də yarana bilər. Belə ki, iddiaçılardan biri hesab edir ki, sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında şəxsən onun da yaradıcı əməyi olmuşdur və buna görə də şərik müəllif kimi tanınmalıdır. Özünü sənaye mülkiyyəti obyektinin yeganə (tək) müəllifi sayan şəxs isə iddia edir ki, həmin şəxsin sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında şəxsən yaradıcı əməyi olmamışdır, ona yalnız texniki yardım etmişdir və buna görə də o, sənaye mülkiyyəti obyektinin şərik müəllifi sayıla bilməz. Göstərilən şəxslər arasında bununla mübahisə yaranır. Başqa bir misalda patent almaq (iddia sənədi vermək) hüququnun kimə məxsus olması barədə işəgötürənlə işçi (müəllif) arasında mübahisə əmələ gəlir.

Mübahisəni həll etmək üçün hüququn tanınması kimi müdafiə üsulundan istifadə olunur. Bu üsul öz təbiətinə görə **yalnız yurisdiksiya (məhkəmə) qaydasında həyata keçirilə bilər**. Onun qeyri-yurisdiksiya formasında (məsələn, iddiaçının hər hansı bir müstəqil birtərəfli hərəkət etməsi formasında, yəni özünəyardım formasında və s.) realizə olunması qeyri-mümkündür.

Maraqlı şəxs məhkəməyə **müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia** verməlidir. Onun tələbi cavabdehə yox, məhkəməyə yönəlir. Belə ki, məhkəmə iddiaçının mübahisəli hüquqa malik olub-olmamasını rəsmən təsdiq edir.

Müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia patent almaq üçün iddia sənədi verildiyi andan patentin qüvvədə olduğu müddət ərzində verilə bilər.

Müəlliflik barədə mübahisə əsasən sənaye mülkiyyəti obyektini rəsmiləşdirilənə kimi yaranır. Belə halda da şəxs hüququn tanınması barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Amma məsələ burasındadır ki, məhkəmə onu həll edə bilməz. Belə ki, təklif edilmiş nailiyyətin (həllin) rəsmən sənaye mülkiyyəti obyektini kimi tanınması (qiymətləndirilməsi) həmin vaxtda hələlik belli (məlum) olmur. Məhkəmənin isə rəsmi tanıma (qiymətləndirmə) aktını həyata keçirmək səlahiyyəti yoxdur. Buna görə də göstərilən hallarda məhkəmə iş üzrə icraatı dayandırır. Patent idarəsi isə təklif olunan nailiyyətin (həllin) sənaye mülkiyyəti obyektini kimi tanınması (qiymətləndirilməsi) üçün zəruri olan bütün hərəkətləri müəllifin kim olmasından asılı olmayaraq yerinə yetirir. Patent idarəsi müsbət qərar qəbul etdikdə iş üzrə məhkəmə icraatı təzələnilir. Məhkəmə öz qərarı ilə sənaye mülkiyyəti obyektinə müəllifliyi müəyyən edir.

Hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa olunması (restitusiya) müəllifin hüquqlarının müdafiəsində tətbiq olunan mülki-hüquqi üsullardan biridir. Bu üsuldən əsasən sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifinin ad hüququ pozulduğu hallarda istifadə olunur. Müəllifin ad hüququ isə adətən, **üç halda** pozulur.

Birincisi, öz yaradıcı əməyi ilə sənaye mülkiyyəti obyektini yaratmış **müəllifin həqiqi (əsl) adı təhrif edilir**. Müəllifin adı toxunulmazdır və onun toxunul-

mazlığı qorunur. Buna görə də müəllifin adının işarəsinə (yəni adının göstərilməsinə) hər hansı bir dəyişiklik etmək qadağandır. Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi məlumatlarda müəllifin adı düz və dəqiq, necə deyərler, olduğu kimi göstərilməlidir. Əgər göstərilən tələblərə əməl olunmazsa, bu, müəllifin ad hüququnun pozulması deməkdir.

İkincisi, patent idarəsinin rəsmi bülletenində iddia sənədi barəsində, habelə patent haqqında məlumatlar dərc edilən zaman **sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifinin adı göstərilməlidir**. Sənaye mülkiyyəti obyektinə istinad edən bütün şəxslər müəllif qismində yalnız o şəxsi göstərməlidirlər ki, onun həmin obyektə müəllifliyi rəsmən tanınsın. Əgər məlumatlarda müəllifin adı göstərilməzsə, bu, müəllifin ad hüququnun pozulmasını ifadə edir.

Üçüncüsü, sənaye mülkiyyəti obyektini yaradan şəxs iddia sənədi və verilmiş patent barəsində dərc olunmuş məlumatlarda özünün **müəllif kimi göstərilməsindən imtina edə bilər**. Onun belə hüququ vardır. Əgər müəllifin imtina hüququ həyata keçirilməzsə, yeni məlumatlarda müəllifin adı göstərilərsə, bu, onun ad hüququnun pozulmasını bildirir.

Hər üç halda müəllifin ad hüququnun pozulması **davamedici xarakterə malik olur**, yəni pozuntu kəsilməyərək mövcud olmaqda davam edir. Hüquq pozuntusunun nəticəsini aradan qaldırmaq yolu ilə, yeni məlumatlarda düzəlişlər etməklə müəllifin pozulmuş ad hüququ real surətdə bərpa oluna bilər. Göstərilən üsulun mahiyyəti də bundan ibarətdir. Həmin üsul həm **yurisdiksiya formasında, həm də qeyri-yurisdiksiya formasında** tətbiq edilə bilər. Yurisdiksiya forması tətbiq ediləndə müdafiə vasitəsi **hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi barədə iddia** vermək hesab olunur.

Hüququ pozan hərəkətlərin qarşısının alınması müəllifin hüquqlarının müdafiəsində istifadə oluna bilən üsullardan biridir. Bu da subyektiv hüquqların geniş yayılmış müdafiə üsuludur. Göstərilən üsuldan, adətən, müəllifin patent almaq (patent almaq üçün iddia sənədi vermək) hüququ pozulduğu halda istifadə olunur. Belə ki, bəzən sənaye mülkiyyəti obyektini yaradan şəxsin (həqiqi müəllifin) yaradıcılıq ideyası başqa hər hansı bir şəxsə məlum olur. Həmin şəxs öz adına patent almaq üçün iddia sənədi verir və sənaye mülkiyyəti obyektini özününkü hesab edir. Belə halda həqiqi müəllifin patent almaq hüququ (patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ) pozulur. Pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün o, **hüququ pozan şəxsdən qanunsuz hərəkətin qarşısının alınması (dayandırılması) barədə iddia verir**. Belə iddianın istər patent alınmasından əvvəl, istərsə də patent alınmasından sonra verilməsi mümkündür. Özü də bir qayda olaraq, həmin iddia müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia ilə eyni vaxtda verilir. Məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında şəxsən yaradıcı əməyi olmayan müəllifə yalnız texniki yardım edən şəxs patent almaq üçün iddia sənədi verir və iddia sənədində özünü sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi göstərir. Göstərilən halda müəllifin iki növ hüququ pozulur: müəlliflik hüququ (sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ); patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ (patent almaq hüququ). Buna görə də müəllif iki cür iddia verir: müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia; hüququ pozan (qanunsuz) hərəkətlə

rin qarşısının alınması (dayandırılması) barədə iddia.

Barəsində danışdığımız iddia müstəqil əhəmiyyətə də malik ola bilər, yeni müstəqil iddia kimi də verilə bilər. Məsələn, müəssisədə işləyən müəllif (işçi) xidməti olmayan sənaye mülkiyyəti obyektini yaradır. Müəssisə (işəgötürən) iddia edir ki, xidməti sənaye mülkiyyəti obyektini yaradılmışdır və buna görə də patent almaq hüququ ona məxsusdur. Buna istinad edərək işəgötürən (müəssisə) patent almaq üçün iddia sənədi verir və müəllifin patent almaq hüququnu (iddia sənədini vermək hüququnu) pozur. Müəllif onun hüququnu pozan hərəkətlərin qarşısının alınması barədə iddia verir. Əgər müəllifin patent almaq hüququ (iddia sənədi vermək hüququ) pozulmazsa, sadəcə olaraq həmin hüququn kimə məxsus olması barədə mübahisə yaranarsa, onda patent almaq hüququnun (patent sahibi olmaq hüququnun) tanınması barədə iddia verilməlidir.

Verilmiş patentın etibarsız sayılması kimi mülki-hüquqi üsul müəllifin hüquqlarını müdafiə etmək üçün istifadə oluna bilər. Bu üsuldən müəllif o halda istifadə edə bilər ki, patent onu almaq hüququ olmayan şəxsə verilsin. Belə halda müəllif patentin etibarsız hesab edilməsi barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Patent yalnız yurisdiksiya formasında etibarsız hesab edilir.

Real icra mülki-hüquqi üsulu ilə də müəllif öz pozulmuş hüququnu müdafiə edə bilər. Ona **vəzifənin icrasının natura ilə müəyyən edilməsi üsulu** da deyilir. Real icra üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllifin tələbi ilə hüquq pozuntusu törədən şəxs onları bir-birinə bağlayan öhdəliyə görə, yerinə yetirməyə borclu olduğu hərəkəti real surətdə icra etməlidir. Hüquq pozuntusu törədən şəxs öhdəliyin obyektini olan hərəkəti faktiki olaraq yerinə yetirməlidir. Məsələn, qanun müəyyən edir ki, işəgötürən işçiyə sənaye mülkiyyəti obyektinə görə aralarında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq müvafiq məbləğdə haqq ödəməlidir. Onlar arasında pul öhdəliyi yaranır ki, ödəmək kimi hərəkət həmin öhdəliyin obyektini təşkil edir. İşəgötürən müəllifə pul vermir. Bu isə müəllifin haqq almaq kimi hüququnun pozulması deməkdir. Müəllif pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün öhdəliyin (vəzifənin) real surətdə icra olunması barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edir.

Patent sahibinin hüquqlarının mülki-hüquqi üsullarla müdafiəsi

Mülki-hüquqi müdafiə üsulları o halda tətbiq edilə bilər ki, patent sahibinin hüquqları (patent hüquqları) pozulsun. Yalnız patent hüquqları pozulduğu hallarda, mülki-hüquqi üsullarla müdafiədən istifadə olunur.

Patent hüquqlarının pozulmasına səbəb ola bilən halların dairəsi kifayət qədər genişdir. Belə hallar həm müqavilədən kənar, həm də lisenziya müqaviləsi çərçivəsində yarana bilər. **Müqavilədən kənar pozuntu halları** dedikdə, sərbəst istifadə halları istisna olmaqla, patentləşdirilmiş (patentlə qorunan) sənaye mülkiyyəti obyektindən hər hansı bir şəxsin patent sahibinin razılığı (icazəsi) olmadan istifadə (qanunsuz istifadə) halları başa düşülür. Patent sahibinin razılığı olmadan istifadə, yəni **qanunsuz istifadə** dedikdə isə patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin icazəsiz təsərrüfat dövryyəsinə daxil edilməsi başa düşülür. Təsərrüfat dövryyəsinə sənaye mülkiyyəti obyektinin icazəsiz daxil edilməsinin halları isə müxtəlifdir. Həmin halla-

mazlığı qorunur. Buna görə də müəllifin adının işarəsinə (yəni adının göstərilməsinə) hər hansı bir dəyişiklik etmək qadağandır. Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi məlumatlarda müəllifin adı düz və dəqiq, necə deyərlər, olduğu kimi göstərilməlidir. Əgər göstərilən tələblərə əməl olunmazsa, bu, müəllifin ad hüququnun pozulması deməkdir.

İkincisi, patent idarəsinin rəsmi bülletenində iddia sənədi barəsində, hələ patent haqqında məlumatlar dərc edilən zaman **sənaye mülkiyyəti obyektini müəllifin adı göstərilməlidir**. Sənaye mülkiyyəti obyektinə istinad edən bütün şəxslər müəllif qismində yalnız o şəxsi göstərməlidirlər ki, onun həmin obyektə müəllifliyi rəsmən tanınmışdır. Əgər məlumatlarda müəllifin adı göstərilməzsə, bu, müəllifin ad hüququnun pozulmasını ifadə edir.

Üçüncüsü, sənaye mülkiyyəti obyektini yaradan şəxs iddia sənədi və verilmiş patent barəsində dərc olunmuş məlumatlarda özünün **müəllif kimi göstərilməsindən imtina edə bilər**. Onun belə hüququ vardır. Əgər müəllifin imtina hüququ həyata keçirilməzsə, yəni məlumatlarda müəllifin adı göstərilərsə, bu, onun ad hüququnun pozulmasını bildirir.

Hər üç halda müəllifin ad hüququnun pozulması **davamedici xarakterə malik olur**, yəni pozuntu kəsilməyərək mövcud olmaqda davam edir. Hüquq pozuntusunun nəticəsini aradan qaldırmaq yolu ilə, yəni məlumatlarda düzəlişlər etməklə müəllifin pozulmuş ad hüququ real surətdə bərpa oluna bilər. Göstərilən üsulun mahiyyəti də bundan ibarətdir. Həmin üsul həm **yurisdiksiya formasında, həm də qeyri-yurisdiksiya formasında** tətbiq edilə bilər. Yurisdiksiya forması tətbiq ediləndə müdafiə vasitəsi **hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi barədə iddia** vermək hesab olunur.

Hüququ pozan hərəkətlərin qarşısının alınması müəllifin hüquqlarının müdafiəsində istifadə oluna bilən üsullardan biridir. Bu da subyektiv hüquqların geniş yayılmış müdafiə üsuludur. Göstərilən üsuldan, adətən, müəllifin patent almaq (patent almaq üçün iddia sənədi vermək) hüququ pozulduğu hallarda istifadə olunur. Belə ki, bəzən sənaye mülkiyyəti obyektini yaradan şəxsin (həqiqi müəllifin) yaradıcılıq ideyası başqa hər hansı bir şəxsə məlum olur. Həmin şəxs öz adına patent almaq üçün iddia sənədi verir və sənaye mülkiyyəti obyektini özününkü hesab edir. Belə halda həqiqi müəllifin patent almaq hüququ (patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ) pozulur. Pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün o, **hüququ pozan şəxsdən qanunsuz hərəkətin qarşısının alınması (dayandırılması) barədə iddia verir**. Belə iddianın istər patent alınmasından əvvəl, istərsə də patent alınmasından sonra verilməsi mümkündür. Özü də bir qayda olaraq, həmin iddia müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia ilə eyni vaxtda verilir. Məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektinin yaradılmasında şəxsən yaradıcı əməyi olmayan müəllifə yalnız texniki yardım edən şəxs patent almaq üçün iddia sənədi verir və iddia sənədində özünü sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi göstərir. Göstərilən halda müəllifin iki növ hüququ pozulur: müəlliflik hüququ (sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ); patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ (patent almaq hüququ). Buna görə də müəllif iki cür iddia verir: müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia; hüququ pozan (qanunsuz) hərəkətlə

rin qarşısının alınması (dayandırılması) barədə iddia.

Barəsində danışdığımız iddia müstəqil əhəmiyyətə də malik ola bilər, yeni müstəqil iddia kimi də verilə bilər. Məsələn, müəssisədə işləyən müəllif (işçi) xidməti olmayan sənaye mülkiyyəti obyektı yaradır. Müəssisə (işəgötürən) iddia edir ki, xidməti sənaye mülkiyyəti obyektı yaradılmışdır və buna görə də patent almaq hüququ ona məxsusdur. Buna istinad edərək işəgötürən (müəssisə) patent almaq üçün iddia sənədi verir və müəllifin patent almaq hüququnu (iddia sənədini vermək hüququnu) pozur. Müəllif onun hüququnu pozan hərəkətlərin qarşısının alınması barədə iddia verir. Əgər müəllifin patent almaq hüququ (iddia sənədi vermək hüququ) pozulmazsa, sadəcə olaraq həmin hüququn kimə məxsus olması barədə mübahisə yaranarsa, onda patent almaq hüququnun (patent sahibi olmaq hüququnun) tanınması barədə iddia verilməlidir.

Verilmiş patentin etibarsız sayılması kimi mülki-hüquqi üsul müəllifin hüquqlarını müdafiə etmək üçün istifadə oluna bilər. Bu üsuldən müəllif o halda istifadə edə bilər ki, patent onu almaq hüququ olmayan şəxsə verilsin. Belə halda müəllif patentin etibarsız hesab edilməsi barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Patent yalnız yurisdiksiya formasında etibarsız hesab edilir.

Real icra mülki-hüquqi üsulu ilə də müəllif öz pozulmuş hüququnu müdafiə edə bilər. Ona **vəzifənin icrasının natura ilə müəyyən edilməsi üsulu** da deyilir. Real icra üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllifin tələbi ilə hüquq pozuntusu törədən şəxs onları bir-birinə bağlayan öhdəliyə görə, yerinə yetirməyə borclu olduğu hərəkəti real surətdə icra etməlidir. Hüquq pozuntusu törədən şəxs öhdəliyin obyektı olan hərəkəti faktiki olaraq yerinə yetirməlidir. Məsələn, qanun müəyyən edir ki, işəgötürən işçiyə sənaye mülkiyyəti obyektinə görə aralarında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq müvafiq məbləğdə haqq ödəməlidir. Onlar arasında pul öhdəliyi yaranır ki, ödəmək kimi hərəkət həmin öhdəliyin obyektini təşkil edir. İşəgötürən müəllifə pul vermir. Bu işə müəllifin haqq almaq kimi hüququnun pozulması deməkdir. Müəllif pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün öhdəliyin (vəzifənin) real surətdə icra olunması barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edir.

Patent sahibinin hüquqlarının mülki-hüquqi üsullarla müdafiəsi

Mülki-hüquqi müdafiə üsulları o halda tətbiq edilə bilər ki, patent sahibinin hüquqları (patent hüquqları) pozulsun. Yalnız patent hüquqları pozulduğu hallarda, mülki-hüquqi üsullarla müdafiədən istifadə olunur.

Patent hüquqlarının pozulmasına səbəb ola bilən halların dairəsi kifayət qədər genişdir. Belə hallar həm müqavilədən kənar, həm də lisenziya müqaviləsi çərçivəsində yarana bilər. **Müqavilədən kənar pozuntu halları** dedikdə, sərbəst istifadə halları istisna olmaqla, patentləşdirilmiş (patentlə qorunan) sənaye mülkiyyəti obyektindən hər hansı bir şəxsin patent sahibinin razılığı (icazəsi) olmadan istifadə (qanunsuz istifadə) halları başa düşülür. Patent sahibinin razılığı olmadan istifadə, yeni **qanunsuz istifadə** dedikdə işə patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin icazəsiz təsərrüfat dövryyəsinə daxil edilməsi başa düşülür. Təsərrüfat dövryyəsinə sənaye mülkiyyəti obyektinin icazəsiz daxil edilməsinin halları işə müxtəlifdir. Həmin halla-

rın təxmini siyahısı qanunda göstərilmişdir¹. Onlara aiddir: tərkibində patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektı olan məhsulun (məmulatın) icazəsiz hazırlanması; belə məhsulun (məmulatın) icazəsiz tətbiqi; belə məhsulun (məmulatın) icazəsiz idxalı; belə məhsulun (məmulatın) icazəsiz satışı; belə məhsulun (məmulatın) icazəsiz satış üçün təklif olunması; belə məhsulu (məmulatı) təsərrüfat dövryyəsinə daxil etmək məqsədilə icazəsiz saxlanması və s.

Patent hüquqlarının müqavilə çərçivəsində pozulması halları (müqavilə pozuntu halları) dedikdə, patent sahibinin hüquqlarının onun bağlandığı lisenziya müqaviləsi üzrə kontragenti, yəni lisenziat (istifadəçi) tərəfindən yol verilən pozuntu halları başa düşülür. Həmin hallara aiddir: lisenziatın lisenziya müqaviləsi əsasında ona verilən istifadə hüququndan kənara çıxması (məsələn, lisenziatın məmulatı hazırlamaq hüququ olduğu halda, həm də onu satır və s.); lisenziatın müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməməsi; lisenziatın müqavilə öhdəliyini lazımı qaydada yerinə yetirməməsi.

Patent hüquqlarının pozulması dedikdə, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən hər hansı bir şəxsin patent sahibinin icazəsi (razılığı) olmadan istifadə etməsi (sənaye mülkiyyəti obyektini icazəsiz təsərrüfatı dövryyəsinə daxil etməsi), habelə lisenziatın öz müqavilə öhdəliyini pozması başa düşülür.

Patent sahibinin sənaye mülkiyyəti obyektindən müstəsna istifadə hüquqları pozulur. İstifadə hüquqlarının pozulması isə patent sahibinin əmlak hüquqlarının pozulması deməkdir. Əmlak hüquqları pozulduqda tətbiq edilən əsas mülki-hüquqi müdafiə üsulu hüququ pozmuş (hüquq pozuntusu törətmiş) şəxsdən vurduğu zərərin əvəzinin alınmasıdır, yəni zərərin əvəzinin ödənilməsidir.

Zərərin əvəzini ödəmə pozulmuş patent hüquqlarının müdafiəsində istifadə olunan əsas mülki-hüquqi üsullardan biridir. Bu üsul ilk növbədə, patent hüquqlarının müqavilədən kənar pozulması hallarında tətbiq edilir. Belə ki, patent sahibinin icazəsi (razılığı) olmadan sənaye mülkiyyəti obyektindən hər hansı bir şəxs istifadə edə bilər. Bu, qeyd etdiyimiz kimi, patent hüquqlarının (patentin) pozulması deməkdir. Belə halda patent sahibi hüququ pozmuş şəxsdən patent hüquqlarının pozulması ilə bağlı olaraq dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər. Əgər o, zərərin əvəzini könüllü surətdə ödəməzsə, məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur. Özü də çox vaxt patent sahibinə hüquq pozuntusu törədən şəxs **əldən çıxmış fayda (əldə edilməmiş gəlir) şəklində zərər vurur**. Ona görə də hüquq pozuntusu törədən şəxs əldən çıxmış faydada ifadə olunan zərərin əvəzini ödəyir.

Zərərin əvəzini ödəmə mülki-hüquqi üsulun məsuliyyət tədbiri kimi növünə aid edilir. Məsuliyyət tədbiri isə yalnız o halda tətbiq edilə bilər ki, həm məsuliyyətin əsası, həm də məsuliyyətin şərtləri mövcud olsun. **Məsuliyyətin əsası** patent hüquqlarının pozulması (icazəsiz istifadə) ilə bağlı olaraq əldən çıxmış fayda şəklində patent sahibinə zərər vurmaq faktından ibarətdir. Belə faktı sübut etmək yükünü patent sahibi çəkməlidir.

Məsuliyyətin şərtlərinə isə aiddir: hüquqazidd hərəkət; səbəbli əlaqə; təq-

¹ «Patent haqqında» qanunun 22-ci maddəsi.

Hüquqazidd hərəkət patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektindən icazəsiz istifadənin istənilən halında ifadə oluna bilər. **Səbəbli əlaqə** əldən çıxmış fayda (əldə edilməmiş gəlirlər) ilə hüquqazidd hərəkət (hüquq pozuntusu törədən şəxsin hərəkəti) arasındakı bağlılıqdır. Belə bağlılığı sübut etmək vəzifəsi patent sahibinin üzərinə düşür. Patent sahibi əldən çıxmış faydanın miqdarını əsaslandırmalıdır. Təqsir məsuliyyətin subyektiv şərtidir. Patent hüquqlarının təqsirin həm qəsd formasında, həm də kobud ehtiyatsızlıq formasında pozulması mümkündür. Patent hüquqlarını pozan şəxs təqsirin formasından asılı olmayaraq zərərin əvəzini ödəməlidir. Deməli, patent hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mülki hüququn ənənəvi **təqsir prinsipi (təqsirə görə məsuliyyət prinsipi)** əsas götürülür. Lakin bu sahəyə təqsirsiz məsuliyyət, yəni təqsirdən asılı olmayan məsuliyyət halı məlum deyildir.

Patent hüquqları lisenziya müqaviləsi çərçivəsində pozulduğu hallarda da zərərin əvəzini ödəmə üsulu (məsuliyyət tədbiri) tətbiq edilə bilər. Belə ki, lisenziat (istifadəçi) lisenziarın (patent sahibinin) hüquqlarını poza bilər. Bunun nəticəsində patent sahibinə zərər vurularsa, o, lisenziya müqaviləsində nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Dəbbə pulu (cərimə, penya) patent sahibinin hüquqlarının (pozulmuş patent hüquqlarının) müdafiə olunmasında istifadə oluna bilən mülki-hüquqi üsullardan biridir. Özü də o, əmlak xarakterli müdafiə üsuludur. Digər tərəfdən, dəbbə pulu (cərimə, penya) məsuliyyət tədbiridir. Buna görə də o, zərərin əvəzini ödəmə kimi patent hüququnu pozan şəxs üçün mənfi yük, yəni müəyyən məbləğdə pul ödəməkdə ifadə olunan əlavə vəzifə (öhdəlik) yaradır.

Dəbbə pulu (cərimə, penya) yalnız patent hüquqları lisenziya müqaviləsi çərçivəsində pozulduğu hallarda tətbiq edilə bilər. Söhbət patent hüququnu pozan lisenziata **müqavilə dəbbə pulu tətbiq edilməsindən** gedir. Patent hüquqlarının müdafiəsi sahəsində **qanuni dəbbə pulunun tətbiq olunması** nəzərdə tutulmur.

Dəbbə pulu kimi məsuliyyət tədbiri o halda tətbiq edilə bilər ki, bu, lisenziya müqaviləsində nəzərdə tutulsun. Əgər nəzərdə tutulmazsa, onda belə məsuliyyət tədbirindən istifadə edilməsi mümkün olmur. Lisenziya müqaviləsində tərəflər (patent sahibi və lisenziat) dəbbə pulunun məbləği barədə şərt də müəyyənləşdirirlər. Bunlardan əlavə, onlar müqavilədə dəbbə pulunun növünü (əvəzləşdirmə dəbbə pulunu, cərimə dəbbə pulunu, müstəsna dəbbə pulunu və ya alternativ dəbbə pulunu) də göstərməlidirlər.

Hüququ pozan hərəkətlərin (kontrafakt hərəkətlərin) dayandırılması (qarşısının alınması) patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsində geniş tətbiq edilən üsuldur. Patent sahibinin müstəsna hüquqlarını pozan hərəkətlərə **kontrafakt hərəkətlər** deyilir. Məsələn, icazəsiz patentləşdirilmiş üsulla məhsul istehsal etmək, icazəsiz patentləşdirilmiş məhsul hazırlamaq və s. kontrafakt hərəkətlər hesab edilir. Patent sahibinin müstəsna hüquqlarının pozulmasına isə **kontrafaktasiya** deyilir.

Göstərilən üsulun tətbiqi nəticəsində patent hüququnu pozan şəxs üçün mənfi yük (əlavə vəzifə) yaranmır. Buna görə də o, müdafiə üsulunun məsuliyyət

yet tədbiri yox, müdafiə tədbiri kimi növünə aid edilir.

Göstərilən üsul hər şeydən əvvəl, müstəqil əhəmiyyətə malik olub, digər müdafiə üsullarından ayrıca olaraq tətbiq edilə bilər. Bu, o halda mümkün ola bilər ki, patent hüquqlarının pozulmasında (kontrafakt hərəkətlərin edilməsində) hüququ pozan şəxsin təqsiri olmasın və həmin şəxs öz təqsirsizliyini sübut edə bilsin. Təqsir hüququ pozan şəxsdən zərərin əvəzinin alınmasının labüd (məcburi) şərtidir. Əgər təqsir yoxdursa, zərərin əvəzi ödənilmir. Belə halda zərərin əvəzini ödəmə kimi məsuliyyət tədbirindən istifadə edilməsi mümkün olmur. Buna görə də patent sahibi hər hansı əmlak preferenziyası irəli sürmədən hüququ pozan (kontrafakt) hərəkətlərin dayandırılmasını pozuntu törədən şəxsdən tələb edə bilər. Bu tələbin həm **yurisdiksiya (məhkəmə), həm də qeyri-yurisdiksiya formasında** irəli sürülməsi mümkündür. Bundan əlavə, patent sahibi patent hüquqlarının pozulması ilə ona vurulmuş zərərin (əldən çıxmış faydanın, yəni əldə edilməmiş gəlirin) miqdarını əsaslandırma bilmir və ya kontrafakt hərəkətlərlə əldən çıxmış fayda arasında səbəbli əlaqəni sübut edə bilmir və s. Belə hallarda da sözsüz, patent sahibi hər hansı əmlak pretenziyası irəli sürmədən pozuntu törədən şəxsdən kontrafakt hərəkətlərin dayandırılmasını tələb edə bilər.

Bəzən göstərilən müdafiə üsulu müstəqil surətdə yox, başqa müdafiə üsulları ilə birlikdə tətbiq edilir. Məsələn, o, zərərin əvəzini ödəmə və ya dəbbə pulu (cərimə, penya) kimi müdafiə üsulu ilə birlikdə tətbiq edilir.

Mənəvi zərərin kompensasiyası patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsində istifadə oluna bilən mülki-hüquqi üsullardan biridir. O, əmlak xarakterli mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiridir.

Patent sahibinin hüququnun pozulması nəticəsində onun keçirdiyi fiziki və ya mənəvi sarsıntılara (iztirablara) görə hüququ pozan şəxsin patent sahibinə pul kompensasiya ödəməsi göstərilən müdafiə üsulunun mahiyyətini təşkil edir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, patent sahibinin bütün hüquqları yox, yalnız **şəxsi qeyri-əmlak hüquqları pozulduğu hallarda mənəvi zərər kompensasiya edilir**. Ona görə ki, mənəvi zərəri kompensasiya etmək üçün pozulmuş hüququn ümumi qaydaya görə şəxsi qeyri-əmlak xarakterinə malik olması tələb edilir. Məsələ burasındadır ki, mənəvi zərərin kompensasiyası kimi müdafiə üsulunun tətbiqi, adətən, pozulmuş hüququn şəxsi qeyri-əmlak hüququ olması ilə məhdudlaşır. Patent sahibinin şəxsi qeyri-əmlak hüququ isə o halda pozula bilər ki, o, sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi olsun. Məsələn, patent sahibinin müəlliflik hüququ pozulur. Bundan o, çox mütəəssir olur, daxilən sarsılır, mənəvi iztirab keçirir, yeni patent sahibinə mənəvi zərər (ziyan) vurulur. O, mənəvi zərərin kompensasiya edilməsini tələb edə bilər.

Patent sahibinin **əmlak hüquqları pozulduqda mənəvi zərərin kompensasiyası üsulu tətbiq edilmir**. Əgər patent haqqında qanunda birbaşa nəzərdə tutularsa, patent sahibinin əmlak hüquqlarının pozulmasına görə mənəvi zərər kompensasiya edilə bilər.

Patent sahibi olmaq barədə də mübahisə yarana bilər. Mübahisə hər hansı bir hüququn pozulması ilə bağlı olmur. Məsələn, xidməti sənaye mülkiyyəti obyekti yaradan işçi (müəllif) ilə işəgötürən arasında patent sahibi olmaq barədə

mübahisə yaran bilər. Bu cür hallarda hüququn tanınması kimi müdafiə üsulu tətbiq edilir. Bunun üçün işgötürən **hüququn tanınması və ya patent sahibinin müəyyən edilməsi barədə məhkəməyə iddia verir**

Patent sahibinin (müəllifin) şəxsi-qeyri əmlak hüquqları (müəlliflik hüququ, sənaye mülkiyyəti obyektinə toxunulmazlıq hüququ və s.) pozulduğu halda, belə hüquqlar **iddia müddəti ilə məhdudlaşdırılmadan müdafiə olunur**. Ona görə ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsi haqqında tələblərə iddia müddəti şamil edilmir (MM-in 384-cü maddəsi). Digər tərəfdən, patent haqqında qanun müəyyən edir ki, sənaye mülkiyyəti obyektinə müəlliflik hüququ müddətsiz qorunur¹.

Patent sahibinin əmlak hüquqlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, belə hüquqlar yalnız **ümumi iddia müddəti çərçivəsində** müdafiə oluna bilər². Ona görə ki, patent haqqında qanun, habelə Mülki Məcəllə əmlak xarakterli patent hüquqlarının müdafiəsi üçün hər hansı xüsusi (qısaldılmış) müddət müəyyənləşdirmir.

§ 10. Patent hüquqlarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti

Patent hüquqları qanunla mümkün pozuntulardan müdafiə olunur. Belə pozuntular iki əsas növə bölünür: mülki hüquq pozuntuları, cinayət. Patent hüquqları sahəsində mülki hüquq pozuntuları törədildikdə mülki-hüquqi müdafiə üsulları tətbiq edilir. Biz, bu barədə bir az öncə danışdıq.

Patent hüquqları sahəsində digər tərəfdən cinayət əməlləri də törədilə bilər. Belə halda isə cinayət-hüquqi üsullardan istifadə olunur. Buna görə də patent hüquqlarının müdafiə üsullarını iki yerə bölmək olar:

- mülki-hüquqi müdafiə üsulları
- cinayət-hüquqi müdafiə üsulları.

Cinayət-hüquqi müdafiə üsullarından o halda istifadə oluna bilər ki, patent hüququ sahəsində cinayət törədilsin. Azərbaycan Respublikasının CM-nin 166-cı maddəsi ixtiraçılıq və patent hüquqlarını pozmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur³. Həmin maddə aşağıdakı hərəkətləri cinayət hesab edir:

- ixtiradan və ya sərəmələşdirici təklifdən qanunsuz istifadə etmə;
- ixtira, yaxud sərəmələşdirici təkliflərin mahiyyəti barədə məlumatları müəllifin razılığı olmadan və rəsmi dərc edilənədək yayma;
- müəllifliyi mənimsəmə;
- şərikli müəllifliyə məcbur etmə.

¹ «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 3-cü bəndi.

² Мессе П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. М. 2000, с. 163; Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М. 1998, с. 705.

³ Bu barədə bax: Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentaryası. IV nəşr. Bakı 2006, s. 394.

§ 11. Sənaye mülkiyyəti obyektinin xarici dövlətlərdə patentləşdirilməsi

Sənaye mülkiyyəti
obyektinin xarici
dövlətlərdə
patentləşdirilməsinin
məqsədləri

Qeyd etdik ki, patent ərazi xarakterli sənəddir və buna görə də onun eksterritorial qüvvəsi yoxdur. Bu, o deməkdir ki, müəyyən bir dövlətdə verilən patent yalnız həmin dövlətin ərazisində qüvvəyə malik olur (sənaye mülkiyyəti obyektini qoruyur), xarici dövlətlərin ərazisində isə öz qüvvəsini itirir

(sənaye mülkiyyəti obyektini qorumur). Məhz bu səbəbdən **xarici dövlətlərdə patentləşdirilməyən sənaye mülkiyyəti obyektini həmin dövlətlərdə haqq ödənilmədən sərbəst şəkildə istifadə oluna bilər**¹. Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qorunmasına həsr edilmiş beynəlxalq konvensiyalar isə **beynəlxalq patent**, yəni konvensiya iştirakçısı olan müəyyən bir dövlətdə verilən və digər iştirakçı dövlətlərin ərazisində qüvvəyə malik olan patent nəzərdə tutmur.

Sözsüz ki, patent sahibi xaricdə öz iqtisadi (əmlak) mənafeyinin, kommersiya məqsədinin təmin olunmasına maraqlıdır. O, hər an cəhd edir ki, nisbətən perspektivi olan və mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənaye mülkiyyəti obyektləri xarici ölkə ərazisində də qorunsun, hüquqi mühafizə ilə təmin olunsun. Bundan ötrü sənaye mülkiyyəti obyektini xaricdə (xarici ölkələrdə) patentləşdirilməlidir.

Xarici patentləşdirmə dedikdə, qorumaq üçün sənaye mülkiyyəti obyektinə başqa dövlətdə (dövlətlərdə) müstəqil surətdə patent alınması başa düşülür. Belə patent sənaye mülkiyyəti obyektini xaricdə hüquqi mühafizə ilə təmin edir. Xaricdə patentləşdirmə sənaye mülkiyyəti obyektini xarici dövlətin ərazisində qorumaq, həmin obyekt üçün **xarici patent almaq deməkdir.**

Patent sahibi müvafiq sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün qorunmasını arzuladığı (istədiyi) bütün dövlətlərdə iddia sənədi verməlidir. Hər bir iddia sənədi onun verildiyi dövlətin milli (daxili) patent qanunvericiliyinin müəyyənləşdirdiyi tələblərə uyğun tərtib edilməlidir.

Xaricdə patentləşdirmə nəticəsində eyni bir sənaye mülkiyyəti obyektinə ayrı-ayrı iki və daha çox dövlətdə patent verilir. Bu, **ikiqat patentləşdirmə** deməkdir. Müəyyən bir dövlət ərazisində isə ikiqat patentləşdirməyə, yəni eyni bir sənaye mülkiyyəti obyektinə iki patent alınmasına yol verilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən dövlətdə patent alınmadıqda sənaye mülkiyyəti obyektini barəsində patent sahibinin subyektiv patent hüququ əmələ gəlmir. Həmin obyektə əgər xaricdə patent verilsə, bu, göstərilən hüququn tanınması demək deyildir. Məsələ burasındadır ki, **xarici patentləşdirmə yeni subyektiv patent hüququnun yaranmasına səbəb olur.**

Sənaye mülkiyyəti obyektinin xaricdə patentləşdirilməsi dörd əsas məqsəd

¹ Международное частное право. Учебник/Отв.ред. О.Н.Садиков; М. 1984, с. 234.

güdür¹.

Xaricdə patentləşdirmənin birinci məqsədi xaricə (**xarici firmalara**) **lisenziya satışı**nı – **lisenziya ticarətini təmin etməkdən ibarətdir**. Lisenziya ticarəti sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququnun satışı deməkdir. Başqa sözlə desək, patent sahibi xarici firmaya sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadəyə haqqı ilə lisenziya verir. Bildiyimiz kimi, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq elmi-texniki tərəqqinin yüksək tempi şəraitində beynəlxalq ticarət üçün belə bir hal xarakterik olmuşdur ki, əmtəə dövriyyəsində elmi-texniki nailiyyət kimi xüsusi əmtəə çıxış edir, yəni aktiv beynəlxalq texnoloji mübadilə baş verir. Texnoloji mübadilənin (texnologiyanın verilməsinin) ən geniş yayılmış üsullarından biri lisenziya ticarəti hesab olunur. Lisenziya ticarəti (ixtira və digər obyektlərin ixracı bəzində lisenziya müqaviləsi) müasir elmi-texniki inqilab şəraitində sənaye məhsullarının ixracından daha böyük rol oynayır. Dünya lisenziya bazarı günü-gündən daha da genişlənir. Özü də lisenziya satışı sənaye mallarının ticarətinə nisbətən daha tez inkişaf edir. Çox vaxt lisenziya ticarəti patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin tətbiqi ilə hazırlanan məhsulun satışından sərfəli olur². Xaricə lisenziya satmaq bir çox ölkələrdə valyuta gəlirləri əldə etməyin mühüm mənbəyi hesab edilir. Sözsüz ki, xaricdə müvafiq obyektə patent alınmadan lisenziya ticarəti həyata keçirilə bilməz.

Xaricdə patentləşdirmənin **ikinci məqsədi sənaye mülkiyyətinə alınmış patenti satmaqdan** ibarətdir. Beynəlxalq patent ticarətinin rolu böyükdür. Bir sıra hallarda patent ticarəti, hazır məhsulun satışından daha sərfəli olur. Xaricə patent satıldıqda, müvafiq obyekt orada patentləşdirilməlidir.

Yüksək texniki-iqtisadi və digər göstəricilərə (ekoloji, sosial və s.) malik olan qabaqcıl texnikanın xaricə ixracı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi ölkələr üçün (məsələn, Yaponiya üçün) belə ixracat milli sənayenin yeni sahələrinin yaradılmasına böyük təsir göstərir.

Xaricdə patentləşdirmənin **güddüyu üçüncü məqsəd sənaye ixracını təmin etməkdən** ibarətdir. Belə ki, patentləşdirilmiş sənaye mülkiyyəti obyektinin tətbiqi ilə hazırlanan məhsula (məmulata) xaricdə tələbat yarana bilər. Belə məhsul (məmulat) xaricə göndərilərkən onu hüquqi mühafizə ilə təmin etmək, qorumaq lazımdır. Bundan ötrü həmin məhsul (məmulat) xaricdə patentləşdirilməlidir. Xaricə göndərilən məhsullar (məmulatlar) patent təmizliyinə malik olmalıdır. Məhsulu (məmulatı) xaricə göndərməmişdən əvvəl məhsulun (məmulatın) patent təmizliyinə malik olmasını yoxlamaq lazımdır. **Patent təmizliyi** dedikdə, məhsulun (məmulatın) hər hansı şəxsə (üçüncü şəxsə) məxsus olan patentlə qorunmaması başa düşülür. Xaricdə patentləşdirmə də məhz **patent təmizliyini təmin etmək məqsədi** güdür³

Xaricdə patentləşdirmənin **dördüncü məqsədi beynəlxalq sərgi və yar-**

¹ Луш Л.А. Курс международного частного права. В 3-х томах. М. 2002. с. 683. Международное частное право. Учебник/Отв ред. О.Н.Садиков. М. 1984. с. 234; Бодуэновский М.М. Патентные вопросы в международных отношениях. М. 1962. с. 176; Бодуэновский М.М. Международное частное право. Учебник. М. 2002. с. 322-323.

² Вu barədə bax: Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М. 2001.

³ Гражданское право. Учебник. Том I/Под ред. Е.А.Суханова. М. 1998. с. 699.

markaların keçirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, nümayiş etdirilmək üçün beynəlxalq sərgi və yarmarkalara sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə olunmaqla hazırlanan məhsullar (məmulatlar) göndərilə bilər. Belə halda xaricdə həmin obyektin qorunması (hüquqi mühafizə ilə təmin olunması) tələb edilir. Bunun üçün xaricdə göstərilən obyekt üçün patent alınır, yəni patentləşdirmə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında yaradılan sənaye mülkiyyəti obyektinin xarici dövlətlərdə patentləşdirilməsi məsələsi patent haqqında qanunla tənzimlənir. Qanunun 41-ci maddəsi məhz bu məsələnin nizama salınmasına həsr edilmişdir. Xarici dövlətlərdə patentləşdirmənin tənzimlənməsi **patent idarəsinin normativ aktında** daha da konkretləşir. Söhbət sənaye mülkiyyəti obyektinin xarici dövlətlərdə patentləşdirilməsi qaydalarından gedir. Qaydalar göstərilən məsələləri daha müfəssəl şəkildə tənzimləyir.

Xarici ölkələrdə sənaye mülkiyyəti obyektinin patentləşdirilməsi məsələsi həmin obyektə hüququ olan şəxsin (patent sahibinin, iddiaçının) müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Əgər Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə xələf gətirə bilərsə, xarici patentləşdirməyə yol verilmir. Dövlət təhlükəsizliyi və ölkənin müdafiəsinə aid sənaye mülkiyyəti obyektlərinin gizli saxlanması zəruri olduqda, habelə sənaye mülkiyyəti obyektinə barəsində iddia sənədində göstərilən məlumat dövlət sirri hesab edildikdə də xarici patent alınmasına icazə verilməyə bilər.

Azərbaycan Respublikasında yaradılan sənaye mülkiyyəti obyektinə xarici patent almaq üçün xaricə iddia sənədi yalnız o halda verilə bilər ki, həmin obyekt barəsində Azərbaycan Respublikasında patent idarəsinə iddia sənədi verilsin. Bizim ölkəmizin patent idarəsinə iddia sənədi verildiyi tarixdən etibarən 12 ay müddətində xarici dövlətdə patentləşdirmə həyata keçirilir. Belə ki, göstərilən orqan xarici patent alınması üçün iddia sənədinin xarici dövlətə verilməsi barədə qərar qəbul edir. Bunun üçün 3 aylıq müddət müəyyən edilir. Bu müddət iddia sənədinin patent idarəsinə daxil olduğu tarixdən hesablanır. Patent idarəsi qəbul etdiyi qərar barəsində iddiaçıya məlumat verir.

Sənaye mülkiyyəti obyektinə xaricdə patent alınması xahiş edilən **dövlətin daxili qanunlarına uyğun olaraq patentləşdirilir**. Başqa sözlə desək, xarici dövlətdə sənaye mülkiyyəti obyektinə xarici patent alınan zaman həmin dövlətin milli patent qanunvericiliyinə əməl edilməlidir. Sözsüz ki, dövlətlərin milli patent qanunvericiliyi bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının patent qanunvericiliyinə görə patentə layiq olmayan (patent qabiliyyəti olmayan) bəzi nailiyyətlər (həllər) ayrı-ayrı xarici dövlətlərdə patentləşdirilə bilər.

Dünya ölkələrinin patent hüququnda (qanunvericiliyində) belə hallarla rastlaşmaq mümkündür ki, müəyyən bir dövlətdə patentə layiq olan nailiyyət (həll) başqa dövlətdə patentə layiq (patent qabiliyyətli) olmasın. Ayrı-ayrı dövlətlərdə iddia sənədinin ilkinliyi barədə müxtəlif qaydalar müəyyən edilir. Belə qaydalar eyni olmayıb, bir-birindən fərqlənir.

Bunlardan əlavə, müəyyən bir dövlətin patent idarəsinin sənaye mülkiyyəti obyektinə üçün patent verməkdən imtina etməsi həmin obyektin xaricdə patentləşdirilməsinə mane ola bilməz.

Xaricdə patentləşdirmə üçün iddia sənədi bir çox dövlətlərdə patent müvəkkilinin vasitəsilə verilir. Patent müvəkkili rolunda, adətən, xüsusi firma və kontorlar çıxış edir.

Xarici patent həm müəssisənin (təşkilatın), həm də sənaye mülkiyyəti obyektini yaradan müəllifin adına verilə bilər. Bunlardan başqa, xarici patentin hüquqi varisinə də adına (müəllifin müvafiq hüququnun verildiyi və keçdiyi şəxsə, məsələn, vərəsənin adına) verilməsi mümkündür.

Həm iddia sənədində, həm də patentdə sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinin adı göstərilir. Bununla xarici dövlətlərdə patentləşdirmə zamanı da müəllifin şəxsi hüquqları qorunur

**Azərbaycan
Respublikasının sənaye
mülkiyyətinin qorunması
barədə beynəlxalq
sazişlərdə iştirakı**

Sənaye mülkiyyətinin, daha doğrusu, sənaye mülkiyyəti obyektləri (ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi) barəsində yaranan hüquqların (sənaye mülkiyyəti hüquqlarının, yeni patent hüquqlarının) qorunması **beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə predmetinin əsas komponentlərindən (tərkib hissələrindən) biridir.** İqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafı ayrı-ayrı dövlətlərin şəxslərinə xarici dövlətlərin ərazisində belə hüquqlar əldə etmələrini və həmin hüquqların qorunmasını sadələşdirmək (asanlaşdırmaq) üçün əlverişli şərtlər müəyyən olunması vəzifəsini irəli sürür. Söhbət xarici dövlətlərdə sənaye mülkiyyəti obyektini patentləşdirmək (xarici patent almaq) üçün əlverişli şərait yaratmaq vəzifəsindən gedir. Bunun üçün sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə beynəlxalq sazişlər qəbul edilir və ayrı-ayrı dövlətlər fəal surətdə həmin sazişlərdə iştirak edirlər. Belə sazişlərdə ayrı-ayrı dövlətlərə məxsus vətəndaşların başqa dövlətlərdə xarici patent almalarını, sənaye mülkiyyəti hüquqları (patent hüquqları) əldə etmələrini və həmin hüquqların qorunmasını sadələşdirən (asanlaşdırən) hüquqi şərtlər nəzərdə tutulur. Sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə beynəlxalq sazişlərin də əsas məqsədi və mənası məhz bunlardan ibarətdir¹.

Sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə beynəlxalq sazişlər üç qrupa bölünür². Bunların birinci qrupunu **beynəlxalq mühafizə sistemi müəyyən edən müqavilələr** təşkil edir. Bu qrupa daxil olan müqavilələr beynəlxalq səviyyədə sənaye mülkiyyətini hüquqi cəhətdən qoruma mənbəyi olub, dövlətlərarası (beynəlxalq) mühafizə sistemi yaradır. **Sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə Paris konvensiyası** onlar arasında mühüm rol oynayır. Paris Konvensiyası sənaye mülkiyyəti hüquqlarının qorunması məsələsini beynəlxalq səviyyədə tənzimləyən əsas çoxtərəfli dövlətlərarası (beynəlxalq) sazişdir. O, aparıcı sənaye dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir.

Konvensiya iki məsələni (problemi) həll etmək məqsədi güdür. Həmin məsələlər (problemlər) patentləşdirmə sistemində qüsurların olmasını ifadə edirdi. **Birinci məsələ** müəyyən bir dövlətə məxsus şəxslərin (müəssisə və fiziki şəxslərin) başqa dövlətlərdə xarici patent almalarında (xarici dövlətlərdə pa-

¹ Луц Л. А. Курс международного частного права. В трех томах. М. 2002. с. 675.

² Андрей Минков. Международная охрана интеллектуальной собственности. М. 2001. с. 64.

tentləşdirmədə) **diskriminasiya (ayrı-seçkilik, hüquqları tapdalama) halına** yol verilməsindən ibarət idi. Bir sıra dövlətlərdə xarici şəxslərin patent almadan son dərəcə ağır və çətin bir işə çevrilirdi və yaxud həтта belə mümkün olmurdu.

Göstərilən məsələni (problemi) həll etmək üçün konvensiya **milli rejimi prinsipi** müəyyənləşdirdi. Bu, diskriminasiya halını aradan qaldırmağa imkan verən prinsipdir. Milli rejim prinsipinə görə, hər bir iştirakçı dövlət patent almaq üçün öz şəxslərinə verdiyi eyni (analoji) hüququ digər iştirakçı dövlətlərin şəxslərinə də verir. Başqa sözlə desək, iştirakçı dövlətlərin şəxslərin (xarici şəxslər) digər iştirakçı dövlətdə patent almaq hüququndan (sənaye mülkiyyəti obyektinin qorunması hüququndan) həmin dövlətin şəxsləri ilə bərabər surətdə istifadə edirlər. Deməli, **konvensiya iştirakçısı olan bütün dövlətlərdə iddiaçılar üçün vahid (eyni) mühafizə (qoruma) rejimi müəyyənləşdirilir.**

İkinci problem ilkinlik məsələsinə aiddir. İkincilik məsələsi onunla bağlıdır ki, bütün dövlətlərdə ixtiranın və s. yenilik (əvvəllər dünyada məlum olmamaq) əlamətinə malik olması tələb edilir. Patent o şəxsə verilir ki, patent almaq üçün həmin şəxs birinci olaraq iddia sənədi vermiş olsun. Əgər başqa dövlətdə xarici patent alınarsa, yəni patentləşdirmə xarici dövlətdə həyata keçirilərsə, yenilik məsələsi belə bir hala görə mürəkkəbləşir ki, artıq müəyyən bir dövlətdə patentləşdirilmiş ixtira və s. başqa dövlətdə «yeni», buna görə də patent qabiliyyətli sayılmır. İxtiranı və s. eyni vaxtda bir neçə xarici dövlətdə patentləşdirmək isə çox çətin məsələdir. Eyni zamanda, bir neçə dövlətdə iddia ərizəsi vermək ağır və əziyyətverici iş olub, böyük xərc çəkilməsini tələb edir, yəni baha başa gəlir. Digər tərəfdən, iddiaçı iddia sənədi verməkdə ləngiyərsə (gecikərsə), başqa dövlətdə digər şəxs iddia sənədi ilə müraciət etməklə və ya əvvəlcədən öz işinin nəticəsini dərc etməklə onu qabaqlaya, daldə qoya bilər. Bir çox dövlətlərdə iddia sənədi patent idarəsinə verilən kimi, onun barəsində qərar qəbul edilən kimi dərc olunurdu.

Göstərilən məsələni həll etmək üçün konvensiya **ilkinlik haqqında qayda** müəyyən etdi. Bu qayda konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərdən olan xarici patent iddiaçılarının vəziyyətini yüngülləşdirir və asanlaşdırır.

Konvensiya **12 aylıq (sənaye nümunəsi üçün 6 aylıq) ilkinlik müddəti** müəyyən edir. İştirakçı dövlətlərin birində verilən iddia sənədi həmin müddət ərzində bütün digər iştirakçı dövlətlərdə ilkinliyə malikdir. 12 aylıq müddət birinci dövlətdə iddia sənədi verildiyi andan hesablanır. Başqa sözlə desək, iştirakçı dövlətlərdən birində iddia sənədi verən şəxs 12 aylıq (6 aylıq) müddət ərzində başqa iştirakçı dövlətlərdə iddia sənədi vermək üçün ilkinlik hüququndan istifadə edir (konvensiyanın 4-cü maddəsi).

Göründüyü kimi, iddiaçıya 12 ay (6 ay) müddəti ərzində bütün digər iştirakçı dövlətlərdə obyektin qorunmasını (patent alınmasını) xahiş etmək hüququ verilir. Özü də ilkinlik **iştirakçı dövlətlərin birində düzgün tərtib olunmuş iddia sənədinin verilmə tarixi ilə** müəyyən edilir. Başqa iştirakçı dövlətlərdə iddia sənədi məhz bu tarixdən verilmiş hesab olunur. Həmin şəxsə patent verilməsi 12 ay (6 ay) ərzində üçüncü şəxslər tərəfindən iddia sənədi verilməsi-nə mane olmur. Belə ki, ilkinlik və yenilik birinci iddia sənədinin verilməsi anı ilə müəyyən olunur.

Bunlara görə, iddia sənədi üçün sonradan eyni sənaye mülkiyyəti obyektinə başqa şəxslər tərəfindən iddia sənədi verilməsi, materiallar dərc edilməsi və ya praktiki nümunə buraxılması təhlükə törətmir. Bundan əlavə, ilkinlik müddətinin müəyyən edilməsi müxtəlif dövlətlərdə bahalı patentləşdirmə prosedurasının həyata keçirilməsinə kimi iddiaçıya ixtiranın və s. iqtisadi potensialını qiymətləndirmək imkanı verir.

Konvensiyaya uyğun olaraq patentlər necə deyirlər, «**milli müstəqillik**» əldə etdilər (**patentlərin asılı olmaması prinsipi**). Bu onu ifadə edir ki, müəyyən bir dövlətdə alınan patent eyni bir ixtiraya və s. başqa dövlətlərdə verilən patentin taleyindən asılı deyildir; ixtiraya və s. müəyyən bir dövlətdə alınmış patentin qüvvədən düşməsi (ləğv edilməsi) başqa dövlətdə həmin ixtiraya və s. verilmiş patentin qüvvədə olmasına təsir göstərmir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, konvensiya beynəlxalq patentin (iştirakçı dövlətlərdən birində verilən, bütün digər iştirakçı dövlətlərdə qüvvədə olan patentin) yaradılmasını nəzərdə tutmur. Buna görə də **iştirakçı dövlətlərin birində verilən patent başqa iştirakçı dövlətlərdə tanınmır** Əgər iştirakçı dövlətlərdə sənaye mülkiyyəti obyektini patentləşdirilməmişdirsə, həmin dövlətlərdə ondan patent sahibinin razılığı olmadan, haqq verilmədən sərbəst şəkildə ediləcəkdir.

Sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə beynəlxalq sazişlərin ikinci qrupuna **bir neçə dövlətdə sənaye mülkiyyətinin mühafizəsini sadələşdirən (asanlaşdırən) müqavilələr** daxildir. Söhbət hər şeydən əvvəl, **patent kooperasiyası haqqında Vaşinqton müqaviləsindən** gedir. PST onun qısaldılmış adıdır. O, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilədir. Müqavilənin qəbul olunması təsadüfi xarakter daşıyırdı.

Paris konvensiyası bir sıra problemləri həll etmirdi. İddiaçı yenə də müxtəlif dillərdə çoxsaylı kağızlar doldurur, yeni tamamlayır və cürbəcür rüsumlar ödəyirdi. Özünü də iddiaçı hələ bilmirdi ki, patent alacaqmı və onun təklif etdiyi həll (nailiyyət) texnikanın inkişaf səviyyəsi ilə müqayisədə yeni hesab ediləcəkm.

Hər bir patent idarəsi verilmiş hər bir iddia sənədinin formal ekspertizasını keçirirdi. Əgər patent idarəsi iddia sənədinin mahiyyətə ekspertizasını keçirərsə, o, ixtiranın texniki səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün məlumat axtarışı aparmalı, habelə obyektin patent qabiliyyətini təyin etmək məqsədilə ekspertiza keçirməli idi.

Eyni bir obyekt barəsində iddia sənədi müxtəlif ölkələrdə verilirdi. Buna görə ixtira barəsində bütün dünya ölkələrində verilən iddia sənədinin ümumi sayının yarısından çoxu bir-birini təkrarlayırdı. Çoxsaylı iddia sənədi verilirdi.

Müxtəlif dövlətlərdə iddia sənədinin verilməsi ilə bağlı rəsmiləşdirməni sadələşdirmək, bu məsələdə mürəkkəbliyi aradan qaldırmaq, habelə patent idarələrinin işindəki təkrarlanma hallarını azaltmaq üçün Vaşinqton müqaviləsi (PST) imzalandı. **Müqavilənin məqsədi** ixtiranın və s. qorunması barədə hər hansı yeni qayda müəyyənləşdirməkdən yox, **patent idarələrinin işini asanlaşdırmaqdan, patent-texniki məlumatın daha operativ və geniş yayılmasını təmin etməkdən ibarətdir.**

Müqavilə beynəlxalq iddia sənədi tərtib olunmasını və verilməsini nəzərdə tutur. Belə iddia sənədi o halda verilir ki, iddiaçı bir neçə dövlətdə ixtiranın və

s. qorunması niyyətində olsun. **Beynəlxalq iddia sənədi** beynəlxalq axtarış orqanlarından (milli patent idarələrindən) birinə verilir.

Beynəlxalq iddia sənədinin verilməsi iddiaçının onun xarici patent almaq istədiyi hər bir dövlətdə iddia sənədi tərtib etmək və vermək işindən azad edir. Belə sənədə baxılmasının nəticəsi müsbət olarsa, müvafiq dövlətin milli patent idarəsi patent verilməsi barədə qərar qəbul edir.

Müqavilə bir sıra məsələləri həll etmir. O, təkrarlanma halını azaltsa da, milli səviyyədə patent axtarışında onu tamamilə aradan qaldırmır. Müqavilə iddia sənədinin çoxsaylı xarici dillərə tərcümə edilməsinə çəkilən xərclərin (tərcümə xərclərinin) azalmasına yönələn norma nəzərdə tutmur.

Sənaye mülkiyyəti sahəsində beynəlxalq sazişlərin üçüncü qrupunu **beynəlxalq təsnifatmə sistemi yaradan müqavilələr** təşkil edir. **Beynəlxalq Patent Təsnifatı (BPT) barədə Strasburq sazişi** (qısaca BPT sazişi) həmin müqavilələrdən biridir. Saziş 1971-ci ildə qəbul edilmişdir. Saziş əsasında Beynəlxalq Patent Təsnifatı (BPT) yaradılmışdır.

BPT texnikanın mövcud səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə patent sənədlərinin axtarışı üçün lazımdır. Belə axtarış hər şeydən əvvəl, patent verən orqanlar üçün əhəmiyyətlidir. Məsələ burasındadır ki, ixtira və faydalı model barəsində iddia sənədinin formal ekspertizası aparılarkən ixtira və faydalı modelin düzgün təsnif edilməsi məhz BPT əsasında müəyyənləşdirilir.

Strasburq sazişini 47 dövlət imzalamışdır. Azərbaycan Respublikası sazişin iştirakçısı deyildir. Amma BPT-dən faktiki olaraq dünyanın 100-dən çox dövlətinin patent idarəsi istifadə edir.

Göstərilən müqavilə qrupuna **Sənaye Nümunələrinin Beynəlxalq Təsnifatının (SNBT) yaradılması barədə Lokarn sazişi** də aiddir. Saziş çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə olub, 8 oktyabr 1968-ci ildə imzalanmış, 27 aprel 1971-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. SSRİ 1972-ci ildə sazişə qoşulmuşdu. 15 yanvar 2001-ci il tarixinə kimi olan vəziyyətə görə sazişdə 39 dövlət iştirak edir. Azərbaycan Respublikası sazişin iştirakçısı deyildir.

Saziş əsasında Sənaye Nümunələrinin Beynəlxalq Təsnifatı (SNBT) yaradılmışdır. İddia sənədinin formal ekspertizası aparılan zaman sənaye nümunəsinin düzgün təsnif edilməsi məsələsi məhz SNBT əsasında müəyyənləşdirilir.

Sənaye mülkiyyətinin qorunması məsələsinin tənzimlənməsində **regional sazişlər** də mühüm rol oynayır. Belə sazişlər xüsusi xarakterə malik olub, bir sıra dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı məqsədinə xidmət edir.

Avropa patent konvensiyası (Avropa patenti verilməsi barədə Münhen konvensiyası, 1973) əsas regional sazişlərdən biridir. O, patent mühafizəsini regional səviyyədə həyata keçirir. Biz, əvvəllər bu konvensiya barədə danışmışıq. Bircə onu əlavə etmək yerinə düşərdi ki, konvensiyanın nəzərdə tutduğu **Avropa patenti** nəinki konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərdən olan iddiaçılara, həm də istənilən digər şəxslərə verilə bilər. **İstənilən Avropa dövləti (Avropa İttifaqının üzvü olmasından asılı olmayaraq) konvensiyaya qoşula bilər.** Avropa patenti Qərbi Avropada qüvvədədir. Konvensiyanın 18 üzvü vardır. Patent almaq üçün müraciət edən iddiaçının 18 əvəzinə yalnız bir iddia sənədi verməsi kifayətdir. Avropa patenti konvensiya iştirakçısı olan 18

dövlətin hər birində milli səviyyədə həyata keçirilən mühafizəyə bərabər tutulan (ekvivalent olan) qoruma ilə təmin edir. Amma o, real olaraq Ümumavropa patentləşdirmə sistemini yaratmır.

Avropa patenti barədə Lüksemburq konvensiyası (1975) regional saziş hesab edilir və patent mühafizəsini regional səviyyədə həyata keçirir. Konvensiyanın nəzərdə tutduğu Avropa patenti milli patent rolunu yerinə yetirərək Avropa İqtisadi Birliyinə üzv olan dövlətlərin (ümumi bazara daxil olan dövlətlərin) ərazisində qüvvədə olur. Bu səbəbdən ona AİB dövlətləri (Ümumi Bazar ölkələri) üçün nəzərdə tutulan **Avropa patenti deyilir (AİB patenti)**. İstənilən iddiaçı AİB-yə daxil olan dövlətlərin ərazisində yaşamasından asılı olmayaraq AİB patenti ala bilər. Konvensiya AİB-yə üzv olan ölkələr (Ümumi Bazar ölkələri) tərəfindən imzalanmışdır. O, lazımı sayda ölkələr tərəfindən ratifikasiya olunmadığına və bir sıra səbəblərə görə indiyə kimi qüvvəyə minməmişdir¹.

MDB məkanında sənaye mülkiyyətinin qorunmasında **Avrasiya patent konvensiyası** (1994) mühüm rol oynayır. Bu konvensiya MDB-yə daxil olan ölkələr arasında patent mühafizəsinin dövlətlərarası sistemini yaradır. Biz, bu konvensiya barədə əvvəllər danışmışıq. Lakin müəyyən əlavələr edilməsini zəruri hesab edirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, konvensiyaya uyğun olaraq **Avrasiya Patent Təşkilatı** (o, öz hüquqi statusuna görə hökumətlərarası təşkilatdır) yaradılmışdır ki, İnzibati Şura və Avrasiya Patent İdarəsi həmin təşkilatın əsas orqanları sayılır. İnzibati Şura iclas formasında fəaliyyət göstərir. Onun səlahiyyətinə aid edilən bütün məsələlərə ildə bir dəfə çağırılan növbəti iclasda baxılır. İnzibati Şuranın növbədənəknər iclası da keçirilə bilər.

İnzibati Şura Avrasiya Patent Təşkilatının büdcəsini, təlimatları təsdiq edir, onun bağladığı beynəlxalq sazişləri bəyənir, habelə Avrasiya Patent İdarəsinin prezidentini təyin edir.

Avrasiya Patent İdarəsi iddia sənədlərini qəbul edir və **Avrasiya patenti** verir. Avrasiya patentinin qüvvədə olma müddəti **20 ildən** (bu müddət Avrasiya iddia sənədi verildiyi tarixdən hesablanır) ibarət olub, konvensiya iştirakçısı olan bütün dövlətlərin ərazisində dərc olunduğu tarixdən tanınır.

Avrasiya konvensiyasında patent hüququna adi müxtəlif **maddi normalar** müəyyən edilir. Bu normalarda göstərilir ki, ixtira yeni, ixtira səviyyəli və sənayedə tətbiq edilə bilən olduqda, Avrasiya patenti verilir (konvensiyanın 6-cı maddəsi). İlklik hüququ Paris konvensiyasına uyğun olaraq tanınır (konvensiyanın 8-ci maddəsi). Avrasiya konvensiyası patent sahibinin müstəsna hüquqlarını, hüquqi mühafizənin həcmi və qüvvədə olma müddətini və digər məsələləri müəyyən edən maddi normalar da nəzərdə tutur.

Avrasiya konvensiyası həm də **prosedura normaları** müəyyən edir. Bu normalar hər şeydən əvvəl, Avrasiya iddia sənədinin verilməsi və Avrasiya patentinin alınma qaydalarına həsr edilmişdir. Həmin normalar digər tərəfdən, iddia sənədinin ekspertizası ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Konvensiya bu

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2/Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Крмаров. М., 2005, с. 489.

məsələdə **təxirəsalınmış ekspertiza barədə norma** müəyyən edir. Bu normaya görə, iddiaçının vəsatətinə əsasən Avropa Patent İdarəsi iddia sənədinin mahiyyətlə ekspertizasını aparır. Vəsətət məlumat axtarışı barədə hesabat dərc edildiyi tarixdən 6 ay ərzində Avropa Patent İdarəsinə verilir.

Avrasiya Patent Təşkilatının iqamətgahı Moskvada yerləşir. Təşkilatın rəsmi dili rus dilidir.

Avrasiya patent konvensiyası patent mühafizəsini regional səviyyədə həyata keçirir. Konvensiya Paris və Vaşinqton konvensiyalarını imzalayan istənilən dövlətin ona daxil olması üçün açıqdır.

Avrasiya konvensiyası **Apellyasiya Patent Məhkəməsinin** yaradılmasını nəzərdə tutmur. Məsələ burasındadır ki, Avrasiya patentinin pozulmasına görə məsuliyyət məsələləri konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin milli qanunvericiliyi əsasında həll edilir (konvensiyanın 13-cü maddəsi). Bu isə müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrində patent mübahisələrinə dair bir-birindən fərqli qərarların qəbul edilməsinə gətirib çıxarır. Avropa patenti verilməsi barədə Münhen konvensiyası da patent mübahisələrinə milli qanunvericilik əsasında baxılmasını nəzərdə tutur. Amma AİB patentinin pozulması ilə bağlı mübahisələrə Apellyasiya Məhkəməsində baxılır¹.

Xarici ölkələrdə patentləşdirmə qaydaları

Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının, habelə hüquqi şəxsinin sənaye mülkiyyəti obyektini xarici dövlətlərdə patentləşdirmək hüququ vardır. **Sənaye mülkiyyəti obyektini xarici dövlətlərdə patentləşdir-**

mək hüququ dedikdə, Azərbaycan Respublikasına məxsus olan ayrı-ayrı şəxslərin başqa ölkələrdə həmin obyekt üçün xarici patent almaq imkanı başa düşülür.

Xarici dövlətlərdə patentləşdirməni hər şeydən əvvəl, müstəqil surətdə iddiaçının özü həyata keçirə bilər. Bununla belə, xarici patent almaq məsələsi patent xidməti göstərən xüsusi firmaların və ya patent müvəkkilinin köməyi ilə də həll oluna bilər.

Xarici patent almağın (xarici dövlətlərdə patentləşdirmənin) **iki əsas qaydası (yolu)** vardır. Bunlardan biri ənənəvi qayda (yol) adlanır.

Xarici patent almağın ənənəvi qaydası (yolu) iddiaçının xarici patent almaq istədiyi hər bir dövlətdə ayrıca iddia sənədi verməsini tələb edir. İddiaçı hansı dövlətlərdə sənaye mülkiyyəti obyektinin qorunmasını və hüquqi mühafizə ilə təmin edilməsini arzulayırsa, o, dövlətlərin hər birində də xarici patent almaq üçün ayrıca olaraq iddia sənədi verməli və onu tərcümə etdirməlidir. Xarici dövlətin patentini almaq üçün iddia sənədi həmin dövlətin patent qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq tərtib olunmalıdır ki, bu, mürəkkəb prosedürdür. Xarici dövlətlərin patent qanunvericiliyi isə iddia sənədinin tərtib edilməsi, iddia sənədinin verilməsi və digər prosedura məsələləri barəsində bir-birindən fərqli tələblər müəyyən edir.

Ənənəvi qayda ilə (yolla) iddia sənədi verildikdən sonra bu sənədi qəbul

¹ [Протокол по разрешению споров, касающихся вопросов патентной охраны и юридической силы патентов Сообществ.

edən patent idarəsi hər bir iddia sənədi üzrə **formal ekspertiza aparır**. Bundan əlavə, patent idarəsi hər bir iddia sənədi üzrə **məlumat axtarışı və mahiyyətə ekspertiza apara bilər**.

Xarici patent almağın ikinci qaydası (yolu) patent kooperasiyası barədə Vaşinqton müqaviləsində (RST-də) nəzərdə tutulan yoldur ki, buna RST sistemini (prosedurası) deyilir. RST sistemi bir neçə xarici dövlətdə patent alınmasını və sənaye mülkiyyəti obyektinin hüquqi mühafizə ilə təmin olunmasını asanlaşdıran, necə deyirlər, sadələşdirən yoldur.

RST sistemində (prosedurasında) görə, RST iştirakçısı olan dövlətin istənilən şəxsi xarici patent almaq üçün yalnız bir dildə bir milli patent idarəsinə (beynəlxalq axtarış orqanına) bir iddia sənədi verə bilər ki, ona beynəlxalq iddia sənədi deyilir. Beynəlxalq iddia sənədinin verildiyi başlıca dillərə aiddir: ingilis dili; ispan dili; çin dili; alman dili; rus dili; fransız dili; yapon dili. İddiaçı beynəlxalq iddia sənədində xarici patent almaq istədiyi RST iştirakçısı olan dövlətlərin adını göstərir. Beynəlxalq iddia sənədi ya Beynəlxalq Patent Kooperasiyası İttifaqında ya da milli patent idarəsində tərtib edilə bilər¹. Qərbi Avropada iddia sənədinin tərtib edilib, Avropa Patent İdarəsinə verilməsi mümkündür. RST iştirakçısı olan bütün dövlətlərin hamısı iddia sənədinin belə şəkildə tərtib edilib verilməsinə razıdır.

Beynəlxalq iddia sənədi **ümumiləşdirilmiş anlayışdır**. Buna görə də o, bir neçə sənəddən ibarətdir. Həmin sənədlərə aiddir².

- xüsusi blankda ərizə;
- ixtiranın təsviri;
- əgər lazımdırsa, çertyoj;
- ixtiranın düsturu;
- referat.

Beynəlxalq iddia sənədi RST üzvü olan dövlətlərin hamısında milli iddia sənədi kimi tanınır. O dövlətlərdə ki, iddia sənədində həmin dövlətlərdən xarici patent verilməsi barədə xahiş ifadə olunur.

Beynəlxalq iddia sənədi müəyyən formada tərtib edilir. Beynəlxalq iddia sənədinin forması barədə hər hansı bir dövlət tələb müəyyənləşdirə bilməz.

Sonra beynəlxalq iddia sənədinin **formal ekspertizası** aparılır. Formal ekspertizanı yalnız iddia sənədinin verildiyi patent idarəsi («sənədi alan idarə») apara bilər.

Formal ekspertizadan sonra iddia sənədində əsasən **beynəlxalq axtarış prosedurası** həyata keçirilir. Beynəlxalq axtarış texnikasının mövcud səviyyəsini təyin etmək üçün aparılan sənədli axtarışdır. Belə axtarışın ixtiranın sonradan patentə layiq (patent qabiliyyətli) olmasını müəyyənləşdirmək və patent almaq baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır.

Beynəlxalq axtarışı «beynəlxalq axtarış orqanları»ndan biri apara bilər. **Beynəlxalq axtarış orqanı** funksiyasını, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı dövlətlərin milli patent idarələri (patent xidməti orqanları) yerinə yetirir. Aşağıdakı idarələr

¹ Могсс П.В. Интеллектуальная собственность. М. 2000, с. 94.

² Вах: ст. 3 РСТ.

qəbul edilir və seleksiya nailiyyətinin sınağı keçirilir. Bu andan mahiyyətə ekspertizanın **ikinci forması aparılır**. Ekspertizanın həmin formasına seleksiya nailiyyətinin sınağı deyilir. Sınaq zamanı seleksiya nailiyyətinin digər əlamətlərə, yəni qorunma (patentə layiq olma) şərtlərinə (fərqlilik, oxşarlıq və sabitlik kimi üç şərtə) uyğun gəlməsi yoxlanılır.

Seleksiya nailiyyətinin sınağı elə bir yoxlamadır ki, bunun nəticəsində onun fərqlilik, oxşarlıq və sabitlik kimi qorunma (patentə layiq olmaq) şərtlərinə cavab verməsi müəyyən edilir. Buna görə seleksiya nailiyyəti fərqlilik, oxşarlıq və sabitlik kimi şərtlər baxımından sınaqdan keçirilir. Sınaq müvafiq normativ sənədə (təlimata) uyğun aparılır.

Sınağı aparmaq üçün iddiaçı müəyyən edilmiş müddətdə sınaq üçün tələb olunan miqdarda bitki materialları və damazlıq ehtiyatları təqdim etməlidir. **Bitki materialı** dedikdə, sortu yaymaq məqsədi daşıyan bitki toxumları, çubuqları, soğanaqları və digər hissələri başa düşülür. **Damazlıq ehtiyatı** isə dövlət sertifikatına malik, damazlıq məqsədi ilə yetişdirilən heyvanlara və onların toxumlarına, yumurtalarına, rüşeymlərinə deyilir.

Seleksiya nailiyyətinin patent ekspertizası (mahiyyətə ekspertiza) nəticəsində nəzərdə tutulan qorunma şərtlərinə (patentə layiq olmaq şərtlərinə) uyğun gəlməsi müəyyənləşdirilsə, səlahiyyətli orqan **patent vermək haqqında qərar** qəbul edir. Bununla dövlət qeydiyyatının ikinci mərhələsi başa çatır.

Dövlət qeydiyyatının üçüncü mərhələsində səlahiyyətli orqan seleksiya nailiyyəti barədə dövlət reyestrində müvafiq qeydiyyat aparır, habelə rəsmi bülletenində seleksiya nailiyyəti barədə məlumat dərc etdirir. Bundan sonra iddiaçı şəxsə patent verilir. Müəllifə isə müəlliflik şəhadətnaməsi verilir. **Seleksiya nailiyyətlərinin dövlət reyestri** dedikdə, müəlliflik və patent hüququ mühafizə olunan bitki materialı və damazlıq ehtiyatlarının dövlət qeydiyyat reyestri başa düşülür.

İddiaçı şəxsə patent verilməsi ilə dövlət qeydiyyatının – seleksiya nailiyyəti hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosesinin üçüncü (yekun) mərhələsi başa çatır. Bu andan iddiaçının patent hüququ – seleksiya nailiyyətindən istifadəyə müstəsna (leqal inhisar) hüququ yaranır. Seleksiya nailiyyəti isə hüquqi mühafizənin müstəqil obyektı olur və qorunur.

Bəzən iddiaçı şəxs seleksiya nailiyyətinin xarici dövlətlərdə hüquqi mühafizə ilə təmin olunmasını və qorunmasını istəyir. Sözsüz, bunun üçün o, xarici dövlətdə patent almalıdır. Buna seleksiya nailiyyətinin xarici dövlətlərdə patentləşməsi deyilir. **Seleksiya nailiyyətinin xarici dövlətlərdə patentləşməsi** dedikdə, Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxslərinin xarici ölkələrdə seleksiya nailiyyəti üçün patent alması başa düşülür. Qanun buna yol verir¹. Bundan ötrü həmin şəxslər patent almaq üçün xarici dövlətin müvafiq orqanına iddia sənədi verməlidirlər. Onlar Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanına bu barədə məlumat verməlidirlər.

¹ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 30-cu maddəsi.

§ 3. Müəllifin və patent sahibinin hüquqları

Seleksiya nailiyyətinin müəllifinin hüquqları

Seleksiya nailiyyəti hüququ subyektiv hüquqdur. Bu hüququn daşıyıcıları seleksiya nailiyyəti hüququnun subyektləri adlanır. **Seleksiya nailiyyəti hüququnun subyektləri** dedikdə, əsasən müəllif və patent sahibi başa düşülür.

Seleksiya nailiyyəti müəllifinin maraq və əmlak məna-fələrini təmin etmək üçün qanun onu bir sıra hüquqlarla təmin edir. Həmin hüquqlar seleksiya nailiyyətləri haqqında qanunun 6-cı, 14-cü və digər maddələrində ifadə olunmuşdur.

Müəllifin hüquqlarını **iki növə bölmək olar: şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına; əmlak hüquqlarına.**

Müəlliflik hüququ seleksiya nailiyyəti müəllifinin əsas və başlıca şəxsi qeyri-əmlak hüququ sayılır. Seleksiya nailiyyətinin yaradıcısı (müəllifi) kimi tanınmaq imkanı həmin hüququn mahiyyətini təşkil edir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müəlliflik hüququ seleksiya nailiyyəti yaradıldığı anda əmələ gəlir. **Seleksiya nailiyyətini yaratmaq faktının özü** həmin hüququn yaranmasına səbəb olur. Bunun üçün rəsmi prosedura, yəni səlahiyyətli dövlət orqanının tanınma (qiymətləndirmə) aktı (seleksiya nailiyyətinin dövlət qeydiyyatına alınması və patent verilməsi) tələb edilmir. Həmin aktdan sonra seleksiya nailiyyəti müəllifinin müəlliflik hüququ rəsmən (rəsmi surətdə) tanınır.

Rəsmi proseduraya kimi (seleksiya nailiyyətinin dövlət qeydiyyatına alınması və patent verilməsinə kimi) müəlliflik hüququ seleksiya nailiyyəti hüquq normaları ilə (seleksiya nailiyyəti barədə qanunvericiliklə) qorunur¹. Məsələn burasındadır ki, patent almaq məqsədilə verilən iddia sənədinin səlahiyyətli orqana daxil olduğu tarixdən rəsmi proseduraya kimi (patent verilənədək) **seleksiya nailiyyəti müvəqqəti mühafizə hüququ ilə təmin edilir**, yəni seleksiya nailiyyəti müvəqqəti qorunur. Buna görə də müvəqqəti mühafizənin qüvvədə olduğu müddətdə seleksiya nailiyyətindən yalnız elmi və təcrübə-sınaq məqsədləri üçün istifadə edilə bilər².

Seleksiya nailiyyəti müəllifinin müəlliflik hüququ **mütləq hüquqdur**. Belə ki, səlahiyyətli şəxs rolunda çıxış edən müəllifə qarşı qeyri-müəyyən dairə şəxslər («hamı və hər kəs») dururlar. Borclu tərəf qismində çıxış edən həmin şəxslər müəlliflik hüququnu pozmaqdan çəkinmək kimi passiv vəzifə daşıyırlar.

Müəlliflik hüququ digər tərəfdən öz təbiətinə görə **müstəsna hüquqdur**. Buna görə də həmin hüquq yalnız müəllifin özünə məxsus ola bilər və bu səbəbdən onun müqavilə üzrə başqa şəxsə verilməsi və ya vərəsəlik qaydasında keçməsi qeyri-mümkündür. Müəlliflik hüququ özgənənkiləşdirilə bilməz.

Müəlliflik hüququ **müəlliflik şəhadətnaməsi** ilə təsdiqlənir. Onu müəllifə səlahiyyətli orqan verir. Müəlliflik şəhadətnaməsi öz təyinatına görə **mühafizə-**

¹ A.P.Sergeyevin bu məsələdə mövqeyi bizdə son dərəcə təəccüb doğurur. O göstərir ki, müəllifin mənafeyi müəlliflik hüquq normaları ilə qorunur. Daha sonra alim yazır ki, müəlliflik hüququ ona xas olan spesifikasiyaya görə seleksiya nailiyyətinin qorunmasını təmin etmək iqtidarında deyildir (*Сержеев А.П. Указ сою, с. 716*).

² «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 22-ci maddəsi.

edici sənəddir. Müəlliflik hüququ məhz onun vasitəsilə qorunur. Özü də müəlliflik şəhadətnaməsi patentdən fərqli olaraq **müddətsiz sənəddir**, yəni hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmayan sənəddir.

Ad hüququ müəllifin malik olduğu digər şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. Bu hüquq müəllifə elə tələb etmək imkanı verir ki, hər bir yerdə (nəşrlərdə, rəsmi sənədlərdə, sərgilərdə və digər yerlərdə) seleksiya nailiyyətinin yaradıcısı kimi onun adı göstərsin və təhriр olunmasın.

Patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından biridir. Müəlliflik hüququ, ad hüququ kimi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından fərqli olaraq göstərdiyimiz hüquq vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçə bilər, yəni həmin hüquq vərəsəliyin predmetinə (miras əmlakına) daxil olan hüququdur. Belə ki, müəllif öldükdə patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ onun vərəsələrinə keçir.

Göstərilən hüquq seleksiya nailiyyətinin patentə layiq olmaq qabiliyyətinin rəsmən tanınmasına yönəlik. Qanun müəyyən edir ki, patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ ilk növbədə, seleksiya nailiyyətinin müəllifinə məxsusdur. Bəzi hallarda seleksiya nailiyyətinin müəllifi belə hüquqa malik olmur. Belə ki, əgər seleksiya nailiyyəti müəllif tərəfindən qulluq vəzifəsini yerinə yetirmək qaydasında yaradılarsa və müəlliflik müqaviləsində (bu müqavilə işəgötürənlə müəllif arasında bağlanılır) başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ işəgötürənə məxsusdur¹.

Bununla belə, müəllif iki halda göstərdiyimiz hüquqa malik ola bilər: birincisi, işəgötürən ilə müəllif arasında patentin işəgötürənə verilməsi barədə müəlliflik müqaviləsi bağlanmadığı halda; ikincisi, işəgötürən müqavilə şərtlərini pozduğu halda.

Patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququnu başqa şəxsə güzəşt etmək (vermək) hüququ müəllifin qeyri-əmlak xarakterli hüquqlarından biridir. Bu hüquq qanunda ifadə edilmişdir². Patent almaq üçün iddia sənədi vermək hüququ müəllifin ərizəsində göstərilən başqa şəxsə verilə bilər. Bu kimi halda patent sahibi müəllif yox, həmin şəxs olur.

Müəllifin haqq almaq hüququ əmlak xarakterli hüququdur. Haqq seleksiya nailiyyətindən istifadə olunmasına görə patent sahibindən alınır. Müəllifə haqq almaq hüququ müəllif şəhadətnaməsi ilə verilir.

Bundan əlavə, seleksiya nailiyyəti müəllif tərəfindən qulluq vəzifəsini yerinə yetirmək qaydasında yaradıldığı halda da müəllif seleksiya nailiyyətindən istifadəyə görə haqq alır. Haqqın ödənilməsi qaydası və şərtləri **işəgötürənlə müəllif arasında bağlanan müqavilə əsasında** müəyyən edilir.

Patent sahibinin hüquqları

Seleksiya nailiyyəti dövlət qeydiyyatına alındıqdan (dövlət reyestrinə daxil edildikdən) və iddiaçı şəxsə bir ay müddətində patent verildikdən sonra həmin şəxsin seleksiya nailiyyəti barəsində patent hüququ yaranır. Göstərilən şəxs patent sahibi adlanır.

¹ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 6-cı maddəsi.

² «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 6-cı maddəsi.

Seleksiya nailiyyətindən istifadə etmək hüququ patent sahibinin malik olduğu əsas patent hüquqlarından biridir. Bu, müstəsna xarakterli hüquqdur. Başqa sözlə desək, patent sahibi seleksiya nailiyyətindən istifadə etməyə **müstəsna (leqal inhisar və ya hüquqi inhisar) hüquqa** malikdir. Buna görə onun icazəsi olmadan seleksiya nailiyyətindən istifadə oluna bilməz; üçüncü şəxslər seleksiya nailiyyətindən yalnız patent sahibinin icazəsi ilə istifadə edə bilərlər.

Seleksiya nailiyyətindən istifadəyə müstəsna hüquq patentlə təsdiq edilir. Patent seleksiya nailiyyətini qoruyan, onu hüquqi mühafizə ilə təmin edən sənəddir.

Patent **müddətli sənəddir**. Buna görə də o, qanunda göstərilən müddətdə qüvvədə olur. Həmin müddət başa çatdıqda patent öz qüvvəsini itirir və buna görə də seleksiya nailiyyətini qorumur.

Patentin qüvvədə olma müddəti **20 il müəyyən edilir**. 20 illik müddət seleksiya nailiyyətinin dövlət reyestrində qeydiyyatı alındığı gündən hesablanır (başlanır). Patent qüvvədə olma müddəti üzüm sortları, bəzək bitkiləri, meyvə və meşə ağacları, heyvan cinsləri üçün **25 il müəyyən edilir**. Patent qüvvədə olma müddəti **10 ilə qədər uzadıla bilər**.

Patent sahibinin seleksiya nailiyyətindən istifadəyə müstəsna hüququ bir sıra hərəkətlər etmək imkanından ibarətdir. Belə imkanlara aiddir:

- seleksiya nailiyyətini istehsal və təkrar istehsal etmək imkanı;
- seleksiya nailiyyətini artırmaq məqsədilə lazımı kondisiyaya çatdırmaq imkanı;
- seleksiya nailiyyətini satışı və başqa növ təsərrüfat dövriyyəsinə daxil etmək imkanı;
- seleksiya nailiyyətini idxal və ixrac etmək imkanı;
- yuxarıda göstərilən məqsədlər üçün seleksiya nailiyyətini saxlamaq imkanı.

Göstərilən hərəkətləri heç kəs edə bilməz. Əgər edərsə, bu, patent sahibinin seleksiya nailiyyətindən istifadəyə **müstəsna hüququnun pozulması** hesab ediləcəkdir. Həmin hərəkətləri üçüncü şəxslər yalnız patent sahibinin icazəsi ilə edə bilərlər. Buna **seleksiya nailiyyətindən qanuni istifadə deyilir**.

Elə hallar vardır ki, üçüncü şəxslər seleksiya nailiyyətindən patent sahibinin razılığı, icazəsi olmadan istifadə edə bilərlər. Bu, qanunsuz istifadə və buna görə də hüquq pozuntusu, yəni patent sahibinin hüququnun pozulması sayılır. Həmin hallar qanunda göstərilir¹:

- seleksiya nailiyyətindən **şəxsi və qeyri-kommersiya məqsədləri üçün istifadə olunması**;
- seleksiya nailiyyətindən **təcrübə-sınaq məqsədləri üçün istifadə olunması**;
- seleksiya nailiyyətindən **tranzit daşınma və əmtəlik məhsul emal edilməsi üçün istifadə edilməsi**.

Göstərilən məqsədlər üçün seleksiya nailiyyətindən istifadə olunduğu hal-

¹ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 16-cı maddəsi.

larda, o, qorunmur, hüquqi mühafizə sferasından çıxarılır. Buna görə də belə hallar **seleksiya nailiyyətindən sərbəst istifadə halları** adlanır. Həmin hallarda istənilən şəxs patent sahibinin icazəsi olmadan seleksiya nailiyyətindən sərbəst şəkildə istifadə edə bilər.

Öz patent hüququna sərəncam vermək hüququ patent sahibinin digər əsas əmlak hüququ sayılır. Bir qayda olaraq, patent hüququna sərəncam vermək iki formada həyata keçirilir:

- patent hüququnun (patentin) güzəşti formasında;
- seleksiya nailiyyətindən istifadəyə lisenziya vermək formasında.

Qanun patent hüququna sərəncam vermənin hər iki formasını nəzərdə tutur.

Patent hüququnun (patentin) güzəşti dedikdə, patent sahibinin patent hüququnun (patenti) tamamilə başqa hüquqi və fiziki şəxslərə verməsi başa düşülür. Qanun müəyyən edir ki, patent sahibi patent hüququnu tamamilə başqa şəxslərə verə bilər¹. Məhz bu, patent hüququnun güzəştini ifadə edir. Patent hüququ güzəşt edildikdə, əldə edən şəxs patent hüququnun yeni sahibi olur. Patent sahibinin malik olduğu patent hüququ, yeni patentdən irəli gələn bütün hüquqlar tam həcmdə patent hüququnu əldə edənə (onun yeni sahibinə) keçir. Bunun nəticəsində patent hüququ özgeninkiləşdirilir, patent sahibi onu itirir.

Patent hüququnun güzəşti üzrə münasibətlər hər şeydən əvvəl, **patent hüququnun güzəşti (verilməsi) barədə müqavilə** ilə rəsmiləşdirilir. Bundan əlavə, digər mülki-hüquqi müqavilə növlərindən də istifadə edilməsi mümkündür. Qanun müəyyən edir ki, patent sahibi patent hüququnu tamamilə başqa şəxslərə sata və bağışlaya bilər². Göstərilən halda patent hüququnun güzəşti üzrə münasibətlər **alqı-satqı və bağışlama müqavilələri** ilə rəsmiləşdirilir. Həmin münasibətlərin rəsmiləşdirilməsində **dəyişmə müqaviləsindən** də istifadə olunması mümkündür.

Seleksiya nailiyyətindən istifadəyə lisenziya vermək dedikdə, patent sahibinin seleksiya nailiyyətindən başqa şəxslərin istifadə etməsinə razılığını bildirməsi (icazə verməsi) başa düşülür. Göstərilən halda münasibətlər **lisenziya müqaviləsi** ilə rəsmiləşdirilir. Belə ki, seleksiya nailiyyətindən istifadə lisenziya müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Qanunun xüsusi olaraq ayrıca bir fəslə (5-ci fəslə) lisenziya müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir³.

Lisenziya müqaviləsinə görə bir tərəf (lisenziar) haqq əsasında, yeni haqqı ödənilmək şərti ilə seleksiya nailiyyətindən istifadə hüququnu başqa şəxsə (lisenziata) verir. Lisenziar patent sahibi, lisenziat isə istifadəçidir.

Qanun lisenziya müqaviləsi üçün yazılı forma müəyyən edir. Belə ki, lisenziya müqaviləsi **yazılı formada** bağlanılır. Bundan sonra müqavilə müvafiq qaydada **səlahiyyətli orqanda qeydə alınmalıdır**. Yalnız qeydə alındıqdan sonra lisenziya müqaviləsi qüvvəyə minir. Qeydə alınma lisenziya müqaviləsinin etibarlı olmasının vacib (labüd) şərtidir.

Lisenziya müqaviləsinin predmeti seleksiya nailiyyətindən istifadə hüqu-

¹ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 16-cı maddəsi.

² «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 16-cı maddəsi.

³ «Seleksiya nailiyyəti haqqında» qanunun 23-25-ci maddələri.

qunu lisenziata (istifadəçiyə) verməkdən ibarətdir. O, öz hüquqi təbiətinə görə **əvəzli, konsensual və ikitərəfli müqavilədir**.

Lisenziya müqaviləsi müxtəlif növlərdə bağlana bilər. Seleksiya nailiyyətindən istifadəyə müstəsna hüququn verilməsinə görə onun iki növü fərqləndirilir: müstəsna lisenziya müqaviləsi; qeyri-müstəsna lisenziya müqaviləsi.

Müstəsna lisenziya müqaviləsi seleksiya nailiyyətindən istifadəyə müstəsna hüququn lisenziata (istifadəçiyə) müqavilədə bərbəşə şərtləndirilmiş həcmdə verilməsinə nəzərdə tutur. Özü də lisenziarın (patent sahibinin) üstünə başqa şəxslərə analoji lisenziya verməmək vəzifəsi qoyulur. Digər tərəfdən, lisenziarın (patent sahibinin) lisenziata verilməmiş hissədə seleksiya nailiyyətindən istifadə hüququ saxlanılır.

Qeyri-müstəsna lisenziya müqaviləsi ilə lisenziarın patentdən irəli gələn bütün hüquqları, habelə üçüncü şəxslərə lisenziya vermək hüququnu özündə saxlamasını nəzərdə tutur.

Bunlardan əlavə, lisenziya müqaviləsinin açıq lisenziya müqaviləsi və məcburi lisenziya müqaviləsi kimi növləri də fərqləndirir.

Açıq lisenziya müqaviləsi odur ki, bu müqaviləyə görə patent sahibi (lisenziar) seleksiya nailiyyətindən istifadə hüququnun müəyyən bir hissəsini özündə saxlayır, qalan hissəsini isə lisenziatın müstəsna istifadəsinə verir. Bu növ lisenziya müqaviləsi o halda bağlana bilər ki, patent sahibi səlahiyyətli orqanın rəsmi bülletenində seleksiya nailiyyətinin istifadəyə verilməsi barədə məlumat dərc etdirsin. İstənilən şəxs açıq lisenziya müqaviləsi bağlamaq üçün səlahiyyətli orqana rəsmi surətdə müraciət edə bilər. Bundan sonra patent sahibi ilə həmin şəxs arasında açıq lisenziya müqaviləsi bağlanır. Səlahiyyətli orqan həmin müqaviləni **qeydə alır**, yəni açıq lisenziya müqaviləsi bağlanması barədə reyestrədə müvafiq qeydiyyatlar aparır¹. Bundan sonra müqavilə qüvvəyə minir. Müqavilədə **seleksiya nailiyyətindən istifadəyə görə ödənilən haqqın miqdarı** göstərilməlidir.

Açıq lisenziya müqaviləsi qanunun 23-24-cü maddələri ilə tənzimlənir².

Məcburi lisenziya müqaviləsi odur ki, bu müqaviləyə görə patent sahibi patentdən irəli gələn bütün hüquqları, o cümlədən üçüncü şəxslərə lisenziya vermək hüququnu özündə saxlayır. Qanunun 25-ci maddəsi lisenziya müqaviləsinin bu növünün tənzimlənməsinə həsr edilmişdir³.

İstənilən hər hansı şəxs məcburi lisenziya verilməsi barədə səlahiyyətli orqana müraciət edə bilər. Səlahiyyətli orqan yalnız üç tələbə (şərtə) əməl olunduğu halda məcburi lisenziya verə bilər. Birincisi, məcburi lisenziya verilməsi barədə **ərizə patent alındığı tarixdən üç il keçdikdən sonra verilməlidir**. Patent verilən tarixdən üç il ötməzsə, onda məcburi lisenziya verilmir. İkincisi, patent sahibi həmin şəxsin seleksiya nailiyyətindən **istifadə etməsinə icazə verməməlidir** və ya əlverişli şərtlərlə istifadə hüququ verməməlidir. Üçüncüsü, məcburi lisenziya almaq istəyən şəxs sübut etməlidir ki, o, **maliyyə və di-**

¹ Lisenziya müqaviləsinin növləri barədə bax: Гусев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003, с. 280.

² «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 23-24-cü maddələri.

³ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 25-ci maddəsi.

gər məsələlərdə lisenziyadan bacarıqla və səmərəli istifadə etməyə qadirdir.

Göstərilən tələblərə əməl olunduqda patent sahibi ilə ilk seleksiya nailiyyətindən istifadə etmək niyyətində olan şəxs arasında məcburi lisenziya müqaviləsi bağlanılır. Lisenziat seleksiya nailiyyətindən istifadə etməyə görə patent sahibinə haqq ödəməlidir. Belə haqqın məbləğini səlahiyyətli orqan müəyyənləşdirir.

Məcburi lisenziya müqaviləsinin **qüvvədə olma müddəti 4 ildir**. Bu müddətin uzadılması mümkündür. Lisenziat (istifadəçi) müqavilə şərtlərini pozduqda məcburi lisenziya müqaviləsi ləğv olunur.

Patent sahibinin patent hüququndan istifadə etməsi və ona sərəncam verməsi patentin özünün qüvvədə olma müddəti ilə bağlıdır. Nə qədər ki, patent qüvvədədir, patent sahibi özünəməxsus hüquqları həyata keçirə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, patent müddətli sənəddir. Onun qüvvədə olma müddəti ötdükdə (keçdikdə) seleksiya nailiyyəti qorunmur, yəni hüquqi mühafizə sferasından çıxarılır və **cəmiyyətin ümumi istifadəsinə keçir**. Buna görə də istənilən maraqlı şəxs hər hansı icazə almadan ondan sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Sözsüz, belə istifadə hüquq pozuntusu sayılmayacaqdır.

Patent sahibi iki halda da öz hüquqlarını həyata keçirmək imkanından məhrum olur: patent etibarsız hesab edildiyi halda; patent ləğv edildiyi halda. Qanunun iki maddəsindən biri patentin etibarsız hesab olunması¹, digəri isə patentin ləğv edilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir².

Patentin etibarsız hesab olunması o deməkdir ki, seleksiya nailiyyətinin patentlə qorunması lap əvvəlindən qanunsuz olmuşdur, yəni ümumiyyətlə, mövcud olmamışdır. Onun qüvvəsi geriyyə şamil olunur. Buna görə də verildiyi andan patentin hüquqi qüvvəsi olmur. Bu səbəbdən patenti gələn əmələ gələn hüquqlar patent verildiyi andan ləğv edilir. Qanuna görə patent iki halda etibarsız hesab olunur:

- yenilik, fərqlilik, oxşarlıq və sabitlik şərtlərinə uyğun gəlməyən seleksiya nailiyyətlərinə patent verilmişse;
- patent onu almağa hüquqi əsası olmayan şəxsə verilmişsə.

Patentin ləğv edilməsi dedikdə, patentin gələcək üçün qüvvəsinə xitam verilməsi başa düşülür. Onun qüvvəsi **geriyə şamil olunmur**. Buna görə patent hüququ patent verildiyi andan yox, patent ləğv edildiyi andan qüvvəsini itirir. Patent aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

- patent sahibinin ərızəsinə əsasən;
- seleksiya nailiyyəti oxşarlıq və sabitlik əlamətlərini itirdikdə;
- patent sahibi müəyyən edilmiş müddətdə səlahiyyətli orqanın təklifi ilə seleksiya nailiyyətinin əlamətlərinin saxlanılmasını yoxlamaq üçün bitki və damazlıq materialları, lazımi sənədlər və məlumatlar vermədikdə və yaxud bu məqsədlə yerlərdə yoxlama aparmağa şərait yaratmadıqda;
- patent sahibi müəyyən olunmuş müddətdə patentin qüvvədə qalması üçün rüsum ödəmədikdə.

¹ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 19-cu maddəsi.

² «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 20-ci maddəsi.

§ 4. Seleksiya nailiyyətinin müəllifinin və patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsi

Müdafiə formaları Müəllifin və ya patent sahibinin hüquqları pozulduqda, həmin hüquqlar müdafiə olunaraq bərpa edilir.

Seleksiya nailiyyəti müəllifinin və ya patent sahibinin hüquqları **iki formada müdafiə edilir: yurisdiksiya formasında; qeyri-yurisdiksiya formasında.**

Yurisdiksiya formalarından biri olan **məhkəmə yurisdiksiyası** müəllifin və patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsində vacib rol oynayır. Məhkəmə yurisdiksiyasından istifadə edilməsi qanunda nəzərdə tutulur. Qanun müəyyən edir ki, seleksiya nailiyyətlərinin ekspertizası, sınağı, istifadəsi və mühafizəsi ilə əlaqədar mübahisəli məsələlər məhkəmə qaydasında həll olunur¹.

Müəllifin və ya patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsində **inzibati yurisdiksiyadan** da istifadə oluna bilər ki, bu, yurisdiksiya formalarından biri sayılır. Onun mahiyyəti səlahiyyətli orqana hüququ pozulmuş şəxsin ərizə ilə müraciət etməsindən ibarətdir. Həmin orqan ərizəyə baxaraq, öz səlahiyyəti çərçivəsində müvafiq qərar qəbul edir. **Ərizə** inzibati yurisdiksiyada istifadə olunan əsas hüquqi vasitədir.

Qanunda inzibati yurisdiksiyadan da istifadə olunmasının mümkünlüyü göstərilir. Belə ki, hər bir şəxs patentin etibarsız sayılması barədə səlahiyyətli orqana ərizə ilə müraciət edə bilər². Səlahiyyətli orqan ərizənin surətini patent sahibinə göndərir, lazım gəldikdə məsələnin həlli üçün əlavə sınaqlar keçirir və kifayət qədər əsaslar olduqda, patentin etibarsız hesab olunması barədə qərar qəbul edir. Bundan əlavə, iddiaçı ekspertiza və sınaqların nəticəsinə görə çıxarılan qərarla razılaşmadığı hallarda da hüququnu müdafiə etmək üçün inzibati yurisdiksiyadan istifadə edə bilər. Belə ki, o, həmin qərarı alan tarixdən üç ay müddətində səlahiyyətli orqanın Apellyasiya Komissiyasına müraciət edə bilər³.

Seleksiya nailiyyəti müəllifin və patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsində həm də **qeyri-yurisdiksiya formasından** istifadə oluna bilər. Söhbət, hər şeydən əvvəl, **özünümüdafiədən** (özünüqorumadan gedir).

Müdafiə üsulları Müəllifin və patent sahibinin hüquqları pozulduqda (hüquqlar mübahisə edildikdə) pozulmuş hüquqları (mübahisə edilən hüquqları) müdafiə etmək (bərpa etmək və ya tanımaq) üçün müxtəlif **mülki-hüquqi müdafiə üsullarından** istifadə oluna bilər. Əlbəttə, hansı müdafiə üsulunun tətbiq edilməsi yol verilmiş hüquq pozuntusunun xarakterindən asılıdır.

Hüququn tanınması göstərilən sferada istifadə olunan əsas müdafiə üsullarından biridir. Bu üsuldən o halda istifadə olunur ki, seleksiya nailiyyətini yarıdan şəxsin müəlliflik hüququ barədə mübahisə yaransın və ya həmin hüquq üçüncü şəxs tərəfindən tanınmasın və inkar edilsin, həmin hüququn mövcud

¹ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 34-cü maddəsi.

² «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 19-cü maddəsi.

³ «Seleksiya nailiyyətləri haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 3-cü hissəsi.

olmasına şübhə ilə yanaşılırsınız və s. Belə halda seleksiya nailiyyətinin həqiqi yaradıcısı müəlliflik hüququnun tanınması barədə iddia verir ki, bu iddihadan istifadə olunması hər hansı pozuntu halına yol verilməsi ilə bağlı deyil¹.

Hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi kimi mülki-hüquqi müdafiə üsulunun göstərdiyimiz sahədə tətbiq edilməsi mümkündür. Məsələn, sənədlərdə müəllifin adı düzgün göstərilir, təhrif olunur və bununla onun ad hüququ pozulur. Pozulmuş hüququnu müdafiə etmək üçün o, **hüququn pozulmasından mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi barədə iddia (tələb)** verir.

Hüquq pozuntusunun dayandırılması (hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısının alınması) kimi müdafiə üsulu müəllifin və patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsində az rol oynamır. Məsələn, üçüncü şəxs seleksiya nailiyyətinin həqiqi yaradıcısının müəlliflik hüququnu mənimsəyir. Başqa bir misaldə üçüncü şəxs patent sahibinin icazəsi olmadan seleksiya nailiyyətindən istifadə edir. Göstərilən hallarda pozulmuş hüquqları müdafiə etmək üçün **hüquq pozan hərəkətin (hüquq pozuntusunun) dayandırılması barədə iddia** verilir.

Göstərilən sahədə zərərin əvəzinin ödənilməsi kimi universal müdafiə üsulundan da istifadə edilə bilər. Bu üsul çox vaxt seleksiya nailiyyətindən qanunsuz istifadə olunduğu hallarda tətbiq edilir. Əgər qanunsuz istifadə nəticəsində istifadəçi gəlir əldə edərsə, patent sahibi onun öz xeyrinə tutulmasını tələb edə bilər. Bu, zərərin əldən çıxmış fayda adlı hissəsini əvəz edir.

Patent sahibinin hüquqları həm də müqavilə çərçivəsində pozula bilər. Məsələn, lisenziyanın (istifadəçinin) lisenziya müqaviləsinin şərtlərini pozması və s.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999 (гл.23);

Гражданское право. Учебник. Часть 3 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998 (гл. 55, параграф 3);

Гражданское право. Учебник. Том 1/Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998 (гл 24, параграф 4);

Калягин В. Интеллектуальная собственность. М., 2000;

Allahverdiyev S.S. Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı. 2006 (fəsil 8);

Гуев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003 (гл. 11, параграф 7).

¹ А.П.Сергеев düzgün mövqə tutmayaraq göstərir ki, müəlliflik hüququ üçüncü şəxs tərəfindən mənimsənilməsi (bu, hüquq pozuntusu deməkdir) halda belə iddia verilir (Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности. М., 1999, с. 728).

XI FƏSİL

KƏŞF HÜQUQU

§ 1. Kəşf hüququnun anlayışı, obyekti və subyektləri

Kəşf hüququnun anlayışı

Kəşf hüququ mülki hüququn, daha dəqiq söyləsək, onun yarım sahəsi olan əqli mülkiyyət hüququnun subinstitutlarından biridir. O, əqli mülkiyyət hüququnun,

necə dəyərlər, dördüncü əsas institutuna – **qeyri-ənənəvi obyektləri qoruma institutuna (qeyri-standart obyektlərin mühafizəsi institutu)** aiddir.

Kəşf hüququ iki mənada işlədilir: obyektiv mənada; subyektiv mənada.

Obyektiv mənada kəşf hüququ dedikdə, kəşfin qorunması ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Məhz bu mənada kəşf hüququ əqli mülkiyyət hüququnun subinstitutu kimi tanınır və kəşf münasibətlərini tənzimləyir. Kəşf münasibətlərini tənzimləyən normalar sovet dövründə qəbul edilmiş xüsusi hüquqi aktda ifadə olunur. Söhbət SSRİ Nazirlər Sovetinin 1973-cü il avqust ayının 21-də təsdiq etdiyi və «**Kəşflər, ixtiralar və sərəməşdirici təkliflər haqqında əsasnamə**» kimi aktdan gedir¹.

Əsasnamənin bir çox normalarının faktiki olaraq qüvvəsi yoxdur. Məsələ burasındadır ki, həmin normaların indiki şəraitdə həyata keçirilmə mexanizmi, necə dəyərlər, pozulmuş, yox edilmişdir. Digər tərəfdən, əsasnamənin normalarının xeyli hissəsi indiki münasibətlər baxımından öz əhəmiyyətini və rolunu itirmişdir. Lakin ölkəmizdə müasir dövrdə kəşfin qorunmasını tənzimləyən xüsusi qanunun olmadığı şəraitdə, sözsüz, əsasnaməyə daxil olan normaların bəziləri indi də öz aktuallığını saxlayır.

Köhnə Mülki Məcəllə (1964) özünün beşinci bölməsini kəşf hüququnun tənzimlənməsinə həsr etmişdi. Bu bölməyə daxil olan maddələr (516-518) kəşf müəllifinin hüquqlarını və həmin hüquqların vərəsəlik qaydasında keçməsinə və digər məsələləri tənzimləyirdi. Köhnə məcəllədən fərqli olaraq yeni məcəllədə kəşf hüququna aid olan hər hansı bir normaya rast gəlmirik.

Subyektiv mənada kəşf hüququ dedikdə, kəşf müəllifinin onun barəsində malik olduğu hüquqi imkanlar başa düşülür. Bu mənada o, **müstəqil subyektiv hüquq sayılır**².

Bununla belə, bəzən ədəbiyyatda kəşf hüququ müstəqil subyektiv hüquq kimi tanınmır. Sovet dövrünün alimlərindən B.S. Antimonov və E.A. Fleyşis kəşf hüququna subyektiv müəlliflik hüququnun xüsusi növü kimi baxırlar³. Bu cür mövqe ilə çətin razılaşmaq olar. Düzdür, onlar arasında ümumi əlamətlər

¹ СП СССР, 1973, № 19, ст. 109.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., часть 3, 1965, с. 153.

³ Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А. Изобретательское право. М., 1960, с. 120.

mövcuddür ki, həmin əlamətlər kəşflə əsər arasındakı ümumi cəhətdən irəli gəlir. Belə ki, **həm əsər, həm də kəşf qeyri-maddi nemətdir**. Həm kəşf müəllifi, həm də əsərin müəllifi müəlliflik hüququna (əsərin və ya kəşfin müəllifi kimi tanınmaq hüququna) malikdirlər. Tədris ədəbiyyatında göstərilir ki, kəşf elmi əsərdir¹. Lakin əsərdən fərqi olaraq **kəşf müəllifin fərdi yaradıcılıq tərz, üsul və qaydasını əks etdirmir**.

Bəzi müəlliflər kəşf hüququnu ixtira hüququnun tərkib hissəsi kimi tanıyırlar². Bu da həqiqətə uyğun olmayan mövqedir. Belə ki, kəşf hüququ və ixtira hüququ arasında nə qədər oxşarlıq olsa da onlar ayrı-ayrı subyektiv hüquqlardır. Həmin hüquqlar arasında oxşarlıq onların obyektləri olan kəşf və ixtira arasındakı ümumi əlamətlə şərtlənir. Belə ki, **həm kəşf, həm də ixtira əqli mülkiyyət obyektini sayılır**; digər tərəfdən, əsərə xas olan təkrarolunmazlıq kimi xüsusiyyətə həm kəşf, həm də ixtira malik deyil. Belə ki, onlar təkrar olunmaq əlaməti ilə xarakterizə olunurlar.

Bununla yanaşı, kəşf və ixtira arasında fərqli cəhətlər də vardır. Belə ki, ixtira praktik fəaliyyət qaydasıdır. O, texniki, praktiki məsələnin və problemin həllini verir. **Kəşf isə ixtiradan fərqli olaraq elmi məsələnin və problemin həllini verir**³.

Kəşf və ixtira bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan əqli mülkiyyət obyektləridir. Xüsusən də kəşf ixtiranın yaradılmasının bazasını təşkil edir. Belə ki, bir sıra hallarda kəşf hər hansı bir ixtiranın yaradılması üçün stimulu rolunu oynayır. Məsələn, rentgen şüalarının aşkar edilməsi kəşfdir. Bunun əsasında rentgen aparatı yaradılmışdır ki, o, ixtira sayılır.

**Subyektiv kəşf
hüququnun obyektini**

Subyektiv kəşf hüququ kəşf barəsində yaranır. Buna görə də kəşf həmin hüququn obyektini sayılır.

Subyektiv kəşf hüququnun obyektini dedikdə,

həmin hüququn yaranmasına səbəb olan kəşfin özü başa düşülür.

«Kəşf» müxtəlif mənalarda işlədilən anlayışdır. Kəşf dedikdə, mülki qanunvericilik, habelə sivilistika doktrinası məhz **elmi kəşfi** nəzərdə tutur. Yalnız elmi kəşf mülki-hüquqi əhəmiyyətə malik olub, qorunur.

Kəşfin leqal anlayışı kəşf haqqında əsasnamədə verilmişdir⁴: **kəşf maddi aləmin əvvəllər məlum olmayan obyektiv qanunauyğunluqlarının, xassələrinin və təzahürlərinin ələ müəyyən edilməsidir ki, bunun nəticəsində bilik səviyyəsinə köklü dəyişikliklər edilir**. Burada «müəyyən edilməsi» termini «aşkar edilməsi», «üstünün açılması» kimi mənalarda işlədilir. Maddi aləmin qanunauyğunluqlarının (qanunlarının), xassələrinin və təzahürlərinin məhz aşkar edilməsi, üstünün açılması kəşf deməkdir⁵.

¹ Гусев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3, М., 2003, с. 239.

² Рысенцев В.А. Советское изобретательское право. М., 1961, с. 15; Корецкий В.Н. Изобретательское право на новом этапе. Душанбе, 1961, с. 57.

³ Научно-практический комментарий к Основам гражданского законодательства СССР и союзных республик. М., 1962, с. 370.

⁴ Kəşflər, ixtiralar və sərəmələşdirici təkliflər haqqında əsasnamə.

⁵ Научно-практический комментарий к Основам гражданского законодательства СССР и союзных республик. М., 1962, с. 370.

Anlayışdan görürük ki, kəşfin üç obyektı vardır¹: qanunauyğunluq; xassə; təzahür. Kəşfin məzmunu da məhz həmin obyektləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Elmi kəşf yaradıcılıq (əqli) fəaliyyətinin nəticələrindən biridir. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatlarını təsis edən konvensiya onu intellektual mülkiyyət obyektləri sırasına aid edir². Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi, D.I.Mendeleyevin kimyəvi elementlərin dövriyyə qanunu, Darvinin təkamül nəzəriyyəsi və s. yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olduğu üçün elmi kəşf hesab edilir.

Elmi kəşf **hüquqi mühafizənin müstəqil obyektidir**. Hüquqi mühafizə obyektı kimi o, bir sıra **spesifik əlamətlərə (qorunma şərtlərinə)** malik olmalıdır. Bu əlamətlərə (qorunma şərtlərinə) cavab verməyən kəşf qorunmur, hüquqi mühafizə ilə təmin edilmir.

Kəşfin əlamətləri (qorunma şərtləri)

Kəşf elmi nailiyyətdir, elmi nəticədir. Lakin istənilən hər hansı elmi nailiyyət (nəticə), necə deyərlər, avtomatik surətdə, özlüyündə kəşf kimi tanına bilməz. Elmi nailiyyətin (nəticənin) kəşf hesab edilməsi üçün onun bir sıra əlamətlərə malik olması tələb edilir. Onlara kəşfin əlamətləri deyilir³.

Kəşfin əlamətləri dedikdə, elmi nailiyyətin (nəticənin) kəşf kimi tanınmasına səbəb olan xüsusiyyətlər başa düşülür.

Yalnız kəşfin əlamətlərinə cavab verən elmi nailiyyətlər (nəticələr) qorunur. Buna görə də kəşfin əlamətləri eyni zamanda **kəşfin qorunma şərtlərinin özü deməkdir**⁴.

Kəşfin **birinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, o, **hər hansı bir elmi problemin (məsələnin) həllini verən elmi müddədir**. Elmi problemin (məsələnin) həllini vermək dedikdə, müəyyən növ elmi faktların müəyyənləşdirilməsi, aşkar edilməsi, üzə çıxarılması başa düşülür. Elmi problem (məsələ) maddi aləmin dərk olunması, başa düşülməsi problemdir (məsələsidir). Buna görə də **kəşf maddi aləmin dərk olunma probleminin (məsələsinin) həlli** deməkdir. Bu səbəbdən o, maddi aləmin, obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasının nəticəsi sayılır.

Kəşf nəşə yeni bir şey yaratmır. O, ancaq artıq maddi aləmdə, obyektiv gerçəklikdə müəyyən obyektlərin (qanunauyğunluqların, xassələrin və təzahürlərin) mövcud olmasını üzə çıxara, aşkar edə bilər. Özü də yalnız obyektiv olaraq mövcud olan obyektlərin aşkar edilməsi mümkündür. Buna görə də elmi fərziyyələr, hipotezalar və s. elmi kəşf kimi tanınmır.

Elmi problemin (məsələnin) həllini vermədiyinə görə qanunun birbaşa göstərişi ilə bəzi kəşflər **mülki-hüquqi mənada elmi kəşf anlayışına daxil edilmir: coğrafi kəşflər** (məsələn, qitənin aşkar edilməsi); **arxeoloji kəşflər** (məsələn, qədim şəhərin qalıqlarının üzə çıxarılması); **paleontoloji kəşflər** (məsələn, ən qədim insanın skeletinin aşkar edilməsi). Faydalı qazıntı yataqlarının müəyyən edilməsi də eyni vəziyyətdədir. Belə ki, coğrafiya, arxeologiya və pa-

¹ *Мамлюфа И.Э.* Открытие и его объект//Вопросы изобретательства. 1976. № 7.

² Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyanın 2-ci maddəsinin 8-ci bəndi.

³ Советское гражданское право. Учебник/Отв. ред. *О.Н.Садиков*. М., 1983, с. 368.

⁴ Kəşfin qorunma şərtləri barədə bax: *Мамлюфа И.Э.* Условия правовой охраны открытий// Вопросы изобретательства. 1977, №1, с. 17-18.

leontologiya sahəsində olduğu kimi, faydalı qazıntı yataqlarının müəyyən edilməsi sahəsində də müddəalar mülki-hüquqi mənada kəşf sayılır. Buna görə də onlar hüquqi mühafizə ilə təmin edilmirlər.

Bunlardan əlavə, praktiki məqsədə çatmağın konkret üsulunu müəyyən edən, hər hansı bir praktiki fəaliyyət qaydası formulə edən elmi-texniki nailiyyət də kəşf hesab edilmir. Məsələ burasındadır ki, belə nailiyyətlər onlardan praktikada istifadə olunması üzrə texniki problemi (məsələni) həll etdiyinə görə ixtira sayılır. Məsələni, hər hansı xəstəliyin yaranmasına səbəb ola bilən mikrobu mövcud olması faktını aşkar etmək kimi elmi nailiyyət ixtira yox, kəşf sayılır. Ona görə ki, mikrobu mövcud olma faktının aşkar edilməsi hər hansı praktiki, texniki problemi (məsələni) həll etmir. Amma xəstəliyin müalicə olunmasının yeni, əvvəllər tətbiq olunmayan üsulunu yaratmaq ixtiradır. Ona görə ki, ixtira konkret praktiki, texniki problemi (məsələni) həll edən nailiyyətdir. Başqa bir misaldə daxili atom enerjisinin aşkar edilməsi kəşfdir. Amma həmin enerjiden həm hərbi məqsədlər üçün praktikada istifadə edilməsi (məsələni, atom bombası), həm də onun dinc məqsədlər üçün praktikada tətbiq olunması (məsələni, atom elektrik stansiyası, atom enerjisi ilə işləyən gəmi və s.) ixtira sayılır.

Kəşf dərk etmə məsələsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, o, əqli, dərk etmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Digər tərəfdən, kəşf elmi dərk etmə prosesini ifadə edir. Maddi aləmin obyektiv olaraq mövcud olan qanunauyğunluqlarını, xassələrini və təzahürlərini dərk etməklə insan kəşf edir. Kəşf dərk etmə əhəmiyyətinə, ixtira isə praktiki əhəmiyyətə malikdir. Kəşf nəticəsində elmi anlayış, ixtira nəticəsində isə praktiki iş (fəaliyyət) üsulu və qaydası yaradılır.

Lakin kəşf və ixtira arasında sıx bağlılıq vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, kəşf ixtiradan fərqli olaraq texnika sferası ilə bağlı deyil. Onlar arasında əlaqə bunda ifadə edilir ki, ixtira ya əvvəllər edilmiş kəşfə əsaslanır, yaxud da özündə həm də kəşfi birləşdirir, bu şərtlə ki, həmin kəşf ilk dəfə edilsin. Bəzən əldə olunmuş nailiyyət özündə həm kəşfi, həm də ixtirayı birləşdirir¹. Məsələni, süni yolla yaradılan kimyəvi elementlərin müxtəlif izotopları kimi kəşf, bu şərtlə ki, ondan həm də praktiki məqsədlər üçün istifadə edilsin².

Kəşfin **ikinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, o, **bilik səviyyəsinə köklü dəyişiklik edən nailiyyətdir, müddəadır**. Bu əlamət qanunvericilikdə kəşfə verilən leqal anlayışda birbaşa nəzərdə tutulmuşdur. Elmi nailiyyət və müddəə əgər bilik səviyyəsinə köklü dəyişiklik gətirərsə, kəşf hesab edilir. Bu səbəbdən bilik səviyyəsinə adi dəyişiklik edən elmi nailiyyət və müddəə məlum məsələdir ki, kəşf kimi tanına bilməz.

Qanunvericilik «bilik səviyyəsinə köklü dəyişiklik gətirmək» anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirmir. Amma mülki hüquq elmində (doktrinasında) həmin anlayışın məzmununun açığlanmasına təşəbbüs göstərilir³.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Учебное пособие. Часть 3. Л., 1963, с. 156.

² Bəzən əsassız olaraq bu kimi kəşflər ixtira ilə eyniləşdirilir (Антимонов Б.С., Флейшиц Е.А. Изобретательское право. М., 1960, с. 110-111).

³ Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 658; Гувей А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3, М., 2003, с. 234.

Bilik səviyyəsinə köklü dəyişikliklər gətirmək dedikdə, bilik səviyyəsinə mahiyyətə, yeni mərhələyə qaldırmaq, bizi əhatə edən aləmin elmi dərk olunmasına mühüm töhfə vermək başa düşülür. Köklü dəyişiklik **əsaslı, fundamental dəyişiklik deməkdir** və belə dəyişiklik obyektiv gerçəkliyin, maddi aləmin özünün dəyişməsinə ifadə edir. Belə dəyişiklik nəticəsində bizi əhatə edən maddi aləm haqqında, obyektiv gerçəklik barədə yeni biliklər əldə edirik, dünyanın dərk olunması genişlənir və dərinləşir. Yalnız maddi aləmin dərk edilməsinin bu və ya digər sahəsi üçün böyük əhəmiyyəti olan elmi nəticə kəşf kimi tanına bilər.

Yenilik kəşfin üçüncü əlaməti sayılır. Yalnız yeni olan elmi nailiyyət və müddəə, kəşf hesab edilir. Bu əlamət də kəşfə verilən leqal anlayışda birbaşa nəzərdə tutulur.

Kəşf elmi problemin (məsələnin) yeni həllini verən nailiyyətdir, müddəadır. Kəşfin yeni olması (yeniliyi) onu ifadə edir ki, o, maddi aləmin əvvəllər məlum olmayan obyektlerini (obyektiv olaraq mövcud olan qanunauyğunluqları, xassələri və təzahürləri) aşkar edir, üzə çıxarır, obyektiv gerçəklik barədə yeni biliklər verir. Bu, ölkədaxili lokal xarakterli yenilik yox, **dünya miqyaslı yenilikdir.** Deməli, qanunvericilik **mütləq dünya yeniliyi prinsipindən** çıxış edir. Bu prinsipə görə kəşf mütləq dünya yeniliyi əlaməti ilə xarakterizə olunur¹.

Mütləq dünya yeniliyi onu ifadə edir ki, əldə olunan vaxta kimi müvafiq elmi nəticə həm ölkə elminə, həm də xarici ölkələrin elminə, bir sözlə, dünya elminə məlum olmazsa, kəşf sayılır²; elmi nəticə dünya elminin inkişafı baxımından müəyyən sıçrayış edərsə, kəşf kimi tanınır³. Deməli, kəşfin yeniliyi, onun yeni olması məsələsi həll edilərkən ölkə elminin yox, **dünya elminin inkişaf səviyyəsi** əsas götürülür. Deməli, kəşfin yeniliyi dünya elminin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Kəşfin yeniliyi isə öz növbəsində **elmi ilkinlik tarixinə görə** təyin olunur. Belə ki, müəllifə kəşfdə elmi ilkinlik, yeni elmi birincilik məxsusdur. Elmi ilkinlik (birincilik) tarixi isə müəyyən edilir:

- ya kəşfin ilk dəfə formulə edilməsi tarixi ilə;
- ya kəşfin dərc edilməsi tarixi ilə;
- ya kəşfin üçüncü şəxslərə bildirilməsi tarixi ilə;
- ya da kəşf üçün diploma almaq məqsədilə səlahiyyətli dövlət orqanına icadə sənədinin verilməsi tarixi ilə.

Praktikada elmi ilkinlik (birincilik) tarixini müəyyən etmək üçün müxtəlif tarixlər əsas götürülür və nəzərə alın bilər: elmi məqalənin dərc olunma tarixi; elmi məqalənin redaksiyaya daxil olma (göndərilmə) tarixi; elmi nailiyyət barədə seminarla məruzə edildiyi tarix; elmi müddəanı ifadə edən diplomun müdafiə olunduğu tarix və s.

Kəşfin dördüncü əlaməti ondan ibarətdir ki, o, **həqiqi olmalıdır.** Yalnız həqiqi olduqda, elmi müddəə və nailiyyət kəşf kimi tanınır. Həqiqi olmaq de-

¹ Советское гражданское право. Учебник/Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1983, с. 368.

² Научно-практический комментарий к Основам гражданского законодательства СССР и союзных республик. М., 1962, с. 370.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 157.

dikdə, kəşfin həqiqətə uyğun olması başa düşülür. Buna görə də **kəşf həqiqətə uyğun olan elmi müddədir**.

Elmi müddənin həqiqiliyi **eksperiment yolu** ilə sübut edilməli, təsdiq olunmalı, obyektiv yoxlamadan keçməlidir. Buna görə də kəşf nəzəri və ya praktik (eksperiment) cəhətdən sübut edilmiş, təsdiq olunmuş və yoxlanılmış elmi müddəə deməkdir. Bu səbəbdən də, yeni nəzəri və ya praktiki (eksperiment) cəhətdən sübut olunmadıqları, yoxlamadan keçmədikləri üçün elmi fərziyyələr və hipotezalar, habelə ictimai elmlər (məsələn, fəlsəfə, hüquq, siyasi iqtisad və s.) sahəsində elmi müddəalar kəşf sayılmır. Məsələ burasındadır ki, **kəşf təbii-texniki elmlər sahəsinə aiddir**. İctimai elmlər sahəsinə aid olan elmi müddəalar təbii elmlər sahəsindəki elmi nailiyyətlər kimi həqiqi və dəqiq surətdə sübut edilə bilmir. Belə ki, həmin sahədəki yeni müddəalar yalnız uzun müddətli diskussiya və çoxillik praktika əsasında yoxlama nəticəsində təsdiqlənə bilər. Başqa sözlə desək, belə müddəaların həqiqiliyi obyektiv yoxlama ilə sübut olunmur və ancaq uzunmüddətli ictimai praktika ilə təsdiqlənə bilər.

Kəşfin edilməsinin yolları, yeni kəşfin hansı yollarla edilməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Buna görə də tapıntı, müşahidə və ya tədqiqat nəticəsində kəşf edilməsi mümkündür¹.

Kəşfin **beşinci əlaməti** ondan ibarətdir ki, o, **qanunda göstərilən obyektlərin aşkar edilməsidir**. Həmin obyektlərə aiddir: qanunauyğunluqlar; xassələr; təzahürlər. Kəşfə verilən leqal anlayışda həmin obyektlər sadalanır. Onlar kəşfin ayrı-ayrı obyektleridir. Digər tərəfdən, həmin obyektlərə görə kəşf üç növə bölünür.

Kəşfin obyektini kimi maddi aləmin qanunauyğunluqları dedikdə, maddi aləmin xassə və təzahürləri arasında sabit, mühüm və universal xarakterli, bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirən elə əlaqəsi başa düşülür ki, belə əlaqə əvvəllər məlum olmayaraq obyektiv surətdə mövcud olur. Obyekt qanunauyğunluqlardan ibarət olan kəşflər ən əhəmiyyətli kəşflər hesab edilir. Belə kəşflər təbiətin sirlərini onun mahiyyəti baxımından açılmasını təmin edir. Mexanika, termodinamika, əsəb fəaliyyəti, canlı orqanizmin inkişafı və digər məsələlər barədə qanunlar bu kəşflərə misal ola bilər.

Kəşfin obyektini kimi maddi aləmin xassələri dedikdə, maddi aləmin obyektlərinin keyfiyyət tərəfi başa düşülür ki, o, əvvəllər məlum olmayaraq obyektiv mövcud olur. Obyektin keyfiyyət tərəfi onun mühüm xüsusiyyətlərinin məcmusundan ibarətdir.

Kəşfin obyektini kimi maddi aləmin təzahürləri dedikdə, maddi aləmin obyektlərinin mahiyyətini ifadə edən formalar başa düşülür ki, onlar əvvəllər məlum olmayaraq obyektiv mövcud olur. Maddi aləmin obyektinin mahiyyəti və onu ifadə edən təzahürlər fəlsəfi baxımdan, necə deyirlər, fəlsəfi pianda mahiyyət və təzahür kimi kateqoriyalar arasındakı münasibətin eynidir. Buna görə də onlar üzvü surətdə bir-birilə bağlıdır.

¹ Ионас В.Я. Изобретательское правоотношение в советском гражданском праве. Автореф. канд.дисс. Л., 1965, с. 4.

Kəşf hüququnun subyektləri

Kəşflə bağlı olaraq müəyyən növ hüquq münasibəti əmələ gəlir. Ona **kəşf hüquq münasibəti** deyilir.

Öz hüquqi təbiətinə görə kəşf hüquq münasibətləri mülki hüquq münasibətinin bir növü hesab edilir. Buna görə kəşf hüquq münasibəti də mülki hüquq münasibəti kimi quruluşca üç elementdən ibarətdir ki, subyekt onlardan biridir. Söhbət kəşf hüququnun subyektlərindən gedir.

Kəşf hüququnun subyektləri dedikdə, həmin hüququn daşıyıcıları başa düşülür. Subyektlər subyektiv kəşf hüququnun məxsus olduğu şəxslərə deyilir. Üç kateqoriya şəxs kəşf hüququnun subyektii sayılır: müəllif; şərik müəlliflər; vərəsələr. Müəllif kəşf hüququnun əsas və başlıca, mərkəzi subyektidir. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, kəşfi müəllif edir.

Kəşfin müəllifi dedikdə, öz yaradıcı əməyi ilə kəşf edən şəxs başa düşülür. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, **yalnız fiziki şəxslər kəşfin müəllifi ola bilərlər**. Fiziki şəxs sayılmayan şəxslər, məsələn, elmi tədqiqat institutları, ali təhsil məktəbləri və digər təşkilatların (müəssisələrin) bir sözlə, **hüquqi şəxslərin kəşfin müəllifi olması qeyri-mümkündür**. Hətta işçi kimi fiziki şəxs qulluq tapşırığı qaydasında kəşf etsə də, kəşfin müəllifi həmin tapşırığı verən müəssisə və təşkilat yox, kəşfi edən işçi sayılacaqdır.

Yalnız kollektiv yaradıcılığın nəticəsi olan kəşfə ayrı-ayrı şəxslərin müəllifiyini müəyyən etməkdə mümkün olmadığı hallarda, diplom (diplom kəşfə müəllifliyi və digər halları təsdiq edən sənəddir) kəşfin edildiyi müəssisənin (təşkilatın) adına verilir¹. Belə halda kəşfə fiziki şəxsin yox², hüquqi şəxsin müəllifliyi yaranır³.

Kəşf müəllifi olmaq hüququ fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa aid olan hüquqi imkanlardan biridir. Fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyəti isə onların nə yaşından, nə də sağlamlıq vəziyyətindən asılıdır. Deməli, **fiziki şəxslər yaşından və sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq kəşfin müəllifi ola bilərlər**. Məhz bu səbəbdən istənilən fiziki şəxsin, məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin və ya ruhi xəstələrin də kəşf müəllifi olmaları mümkündür. Bir sözlə, istənilən fiziki şəxs mülki fəaliyyət qabiliyyətindən asılı olmayaraq kəşfin müəllifi ola bilər.

Amma bununla belə, müasir dövrdə kəşf edilməsi, adətən, kifayət dərəcədə elmi hazırlıq və erudisiya tələb edir. Buna görə də praktiki olaraq kəşfin müəllifi kimi ilk növbədə, elmi işçilər – müvafiq bilik sahəsinin mütəxəssisləri tanınırlar.

Çox vaxt kəşfi elmi tədqiqat institutlarının, ali təhsil məktəblərinin və digər təşkilatların elmi işçiləri edirlər.

Xarici vətəndaşlara (əcənəbilərə) gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bir qayda olaraq, **kəşfin müəllifi olmaq hüququ vətəndaşlıq məsələsindən asılıdır**. Məsələ burasındadır ki, xarici ölkələrin çoxunda kəşf müəlliflərinin hüquqları tanınmır və qorunmur. Buna görə də bu məsələdə **qarşılıqlı olmaq prinsipinə**

¹ Научно-практический комментарий к Основам гражданского законодательства СССР и союзных республик/Под ред. С.Н.Братуся и Е.А.Флетищевой. М., 1962, с. 371.

² V.I.Serebrovskiy göstərir ki, belə halda nəso olur-olsun kəşfin müəllifi ayrı-ayrı vətəndaşlar hesab edilir (Серебровский В.И. Правовая охрана научных открытий в СССР, с. 39-40).

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 162.

əməl olunmalıdır. Belə ki, kəşfin müəllifi xarici vətəndaş olarsa, onun hüquqları yalnız göstərilən prinsip əsasında hüquqi mühafizə ilə təmin oluna bilər.

Vərəsələr kəşf hüququnun subyektləri sırasına daxildir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, kəşf müəllifinin **qanun üzrə vərəsələrindən** gedir. Vərəsə qismində həm də **vəsiyyət üzrə vərəsələr çıxış** edə bilərlər.

Yalnız kəşf müəllifinin əmlak hüquqlarının vərəsəliyin predmeti olması mümkündür. Belə ki, kəşfin müəllifi öldükdə, onun əmlak hüquqları (məsələn, kəşf üçün diplom almaq hüququ, haqq almaq hüququ və s.) vərəsəlik hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş qaydada vərəsələrə keçir.

Kəşf müəllifinin qeyri-əmlak hüquqlarına (məsələn, kəşfin müəllifi kimi tanınmaq hüququna, ad hüququna və s.) gəldikdə qeyd edə bilərik ki, belə hüquqlar şəxsi xarakterə malik olduğuna görə müəllifin ölümü ilə ləğv edilir və buna görə də vərəsələrə keçmir. Lakin müəllifin vərəsələri belə hüquqları **ictimai cəhətdən əhəmiyyəti olan mənafe kimi** qoruyurlar.

Bəzən kəşf kollektiv elmi yaradıcılıq, yəni bir neçə şəxsin yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində edilir. Belə halda kəşfə **şərikli müəlliflik** yaranır.

İki və ya daha artıq şəxsin birgə elmi əməyi ilə edilən kəşfə müəlliflik **şərikli müəlliflik** adlanır. Bir neçə şəxsin birgə elmi əməyi, onlardan hər birinin kəşfin müəyyən edilməsində öz elmi töhfəsini verməsi belə müəllifliyin yaranmasının labüd (məcburi) şərtidir.

Şərikli müəlliflik zamanı birgə elmi əmək prosesində iştirak edən şəxslər **şərik müəlliflər** adlanır. Belə ki, əgər kəşf iki və daha artıq şəxs tərəfindən edilərsə, onların hamısı edilmiş kəşfin şərik müəllifi kimi tanınırlar. Onlardan hər biri kəşf üçün diplom almaq hüququna malikdir. Kəşfin müəllifinə (müəlliflərinə) yalnız texniki kömək göstərən şəxs şərik müəllif sayılmır. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, kəşfin edilməsində yalnız öz yaradıcı, elmi əməyi ilə iştirak edən şəxs şərik müəllif statusu əldə edə bilər.

§ 2. Kəşf hüququnun rəsmiləşdirilməsi

**Iddia sənədinin
tərtib olunması
və verilməsi**

Kəşf hüququnun rəsmiləşdirilməsi müəyyən bir proses deməkdir. Bu prosesi şərti olaraq **üç mərhələyə** bölmək olar: iddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi mərhələsi; iddia sənədinə baxılması mərhələsi; kəşfə görə diplom verilməsi mərhələsi.

Elm və texnikanın inkişafı üçün kəşfin müstəsna rolunu və son dərəcə vacib əhəmiyyətini nəzərə alaraq sovet dövləti dünyaya ilk dəfə olaraq kəşfin dövlət tərəfindən yoxlanması və qeydiyyatla alınması qaydasını müəyyənləşdirdi. Bunun nəticəsində doğrudanmı kəşf edilməsi, onun müəllifinin kim olması və kəşf olunmasında ilkinliyin (birinciliyin) müəllifə məxsus olması kimi məsələlər müəyyənləşdirilir. Bu qayda ilə həm də kəşfdə dövlət ilkinliyi (birinciliyi) təmin edilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, göstərilən qaydanı, yəni qeydiyyat sistemini elmi dünya tanımır. O, yalnız sayı az olan bir neçə dövlətə məlumdur.

Kəşf diplomla rəsmiləşdirilir ki, onu səlahiyyətli dövlət orqanı verir. Kəşfin rəsmiləşdirilməsi qaydası əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Kəşfə görə diplom almaq üçün səlahiyyətli dövlət orqanına **hər bir kəşf**

üçün ayrıca olaraq tərtib olunmuş iddia sənədi verilir. Bununla kəşf hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosesi başlayır.

Kəşf üçün diplom almaq məqsədilə səlahiyyətli orqana iddia sənədi müəllifin özü tərəfindən verilir. Əgər müəllif ölmüş olarsa, onda iddia sənədini onun vərasələri verirlər. İddia sənədinin müəllifin tapşırığı ilə onun işlədiyi müəssisə (təşkilat) tərəfindən də verilməsi mümkündür.

İddia sənədi ibarətdir¹:

- kəşfə görə diplom verilməsi barədə ərizədən;
- kəşfin təsviri;
- zəruri olarsa, materiallar (fotoşəkillər, qrafiklər, sxemlər, çertyojlar və s.);
- kəşfin ilkinliyini təsdiq edən sənədlər.

Ərizədə müəllif barədə məlumat göstərilir və kəşf üçün diplom verilməsi barədə xahiş ifadə olunur.

Kəşfin təsviri iddia sənədinə daxil olan əsas sənəd sayılır. Ona görə ki, burada kəşfin düsturu verilir. **Kəşfin düsturunda** iddiaçının aşkar etdiyi maddi aləmin qanunauyğunluğu, xassəsi və ya təzahürünün mahiyyəti ifadə edilir. Bundan əlavə, təsvirdə kəşfin həqiqi və doğru olmasını təsdiqləyən sübutlar da göstərilməlidir².

İddia sənədinə baxılması

İddia sənədi səlahiyyətli orqana verildikdən sonra kəşf hüququnun rəsmiləşdirilməsinin **ikinci mərhələsi** başlayır. Bu mərhələnin mahiyyəti ekspertiza aparılmasından ibarətdir.

İki forma ekspertiza fərqləndirilir: formal (ilkin) ekspertiza; elmi ekspertiza.

Formal (ilkin) ekspertiza iddia sənədi üzrə aparılır. Buna görə də ona iddia sənədi üzrə formal (ilkin) ekspertiza deyilir. Formal (ilkin) ekspertiza elə bir yoxlamadır ki, bunun nəticəsində iddia sənədinin qanunvericiliyin formal tələblərinə uyğunluğu, iddia sənədinin tam olması və onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı sənədlərin düzgün tərtib edilməsi, habelə kəşf kimi təklif olunan elmi müddəanın (elmi nəticənin) ilkinliyi məsələsi müəyyən edilir. Əgər yoxlamanın nəticəsi, yəni formal (ilkin) ekspertizanın nəticəsi müsbət olarsa, yəni iddia sənədi tələb olunan bütün formal tələblərə cavab verərsə, onda iddia sənədi mahiyyətə baxılmaq üçün qəbul edilir. Bu barədə iddiaçıya xüsusi arayış verilir.

Əgər formal (ilkin) ekspertizanın nəticəsi mənfəi olarsa (iddia sənədində aradan qaldırılması mümkün olmayan qüsurlar olarsa və ya təklif olunan nailiyyət açıq-aşkar kəşfə aid olmazsa, ekspertizanın nəticəsi mənfəi olur), iddia sənədinin qəbul olunmasından imtina edilir. Buna görə də iddia sənədinə mahiyyətə baxılır.

Müsbət nəticə ilə başa çatmış formal (ilkin) ekspertizadan sonra ekspertizanın digər forması – elmi ekspertiza həyata keçirilir. Elmi ekspertiza da iddia sənədi üzrə aparılır.

Elmi ekspertiza mahiyyətə ekspertizadır. Onun əsas məqsədi təklif olunan elmi müddəanın (nəticənin) kəşf olmasının müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

İddia sənədini qəbul etmiş orqan onu təklif olunan elmi müddəanın məzmu-

¹ İddia sənədinin tərkibi müəyyən edilir: Указание по составлению заявок на открытие, утвержденный Гос. ком. изобретений СССР. 3 декабря 1981 г.

² Кəşfin düsturu barədə bax: Колотушкина С.П., Лекас В.А. и др. Структура формулы научного открытия//Вопросы изобретательства. 1979, № 7.

nundan asılı olaraq müvafiq elmi təşkilatlara (Elmlər Akademiyasına, elmi-tədqiqat institutlarına, ali təhsil məktəblərinə və s.) göndərir. Həmin təşkilatlar kəşf edilməsini müəyyənləşdirmək üçün rəy verməlidir. Rəyi ekspertlər hazırlayır. Ekspert kimi bir qayda olaraq, elm və texnikanın müvafiq sahəsində aparıcı alimlər təyin olunurlar. Əgər təklif olunan elmi müddəada kəşfin əlamətləri müəyyən olunarsa, kəşfin olması (edilməsi) barədə ekspertlər rəy hazırlayır. Bundan sonra səlahiyyətli orqan təklif olunmuş elmi müddəanın (elmi nəticənin) **kəşf kimi tanınması barədə qərar qəbul edir**.

**Kəşf üçün
diplom
verilməsi**

Təklif olunmuş elmi müddəanın kəşf kimi tanınması barədə qərar əsasında kəşf **dövlət kəşflər reyestrində qeydə alınır** və bu haqda məlumat dərc edilir. Əgər qeydiyyatdan bir il müddətində şikayət verilməzsə (mübahisə yaranmazsa), səlahiyyətli orqan müəllifə kəşf üçün (şərik müəlliflər olduqda isə digər müəlliflər

göstərməklə hər müəllifə ayrılıqda) diplom verir.

Diplom konstitutiv (hüquqyaradıcı) əhəmiyyətə malik olan rəsmi sənəddir. Belə ki, diplom kəşf müəllifi üçün müəyyən hüquqlar yaradır. Diplom digər tərəfdən **təsdiqədicə sənəddir.** Belə ki, o, təsdiq edir:

- təklif olunmuş müddəanın dövlət tərəfindən kəşf kimi tanınmasını;
- kəşfin ilkinliyini (birinciliyini);
- kəşfə müəllifliyi (kəşfin həqiqi müəllifini);
- müəllifin hüquqlarını.

§ 3. Kəşfin müəllifinin hüquqları

**Kəşfin müəllifinin
şəxsi qeyri-əmlak
hüquqları**

Müəllif kəşf edilməsi ilə bağlı olaraq bir sıra hüquqlar əldə edir. Onları iki yerə bölmək olar: şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına; əmlak hüquqlarına.

Müəlliflik hüququ əsas şəxsi qeyri-əmlak hüququdur. Müəlliflik hüququ dedikdə, kəşf edən şəxsin kəşfin müəllifi kimi tanınmaq imkanı başa düşülür.

Müəlliflik hüququ həm **müstəsna, həm də mütləq hüququdur.** Müəllifin sağlığında o, özgəninkiləşdirilmir. Şəxsi hüquq olduğuna görə müəlliflik hüququ müəllifin ölümü ilə ləğv edilir. Buna görə o, vərəsəlik qaydasında keçmir.

Kəşfə müəlliflik hüququ bir şəxsə (müəllifə) və ya bir neçə şəxsə (şərik müəlliflərə) məxsus ola bilər.

Ad hüququ, kəşfə müəllifin adını və ya xüsusi ad vermək hüququ və s. müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarına aiddir.

**Kəşf müəllifinin
əmlak hüquqları**

Kəşf müəllifi həm də **əmlak hüquqlarına** malikdir. Belə hüquqlar onun əmlak mənafeyini təmin edən, iqtisadi (maddi) məzmunu olan hüquqlardır.

Haqq almaq hüququ kəşf müəllifinin əsas əmlak hüququ sayılır. Haqq kəşf üçün diplom verilən zaman ödənilir. Həvəsləndirmə xarakteri daşıyan belə haqq **birdəfəlik ödəniş şəklində** səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən verilir.

Bundan əlavə, kəşf müəllifi gəlir vergisi üzrə güzəşt hüququna, mənzil sahəsi almaq hüququna və s. malikdir. Hesab edirik ki, indiki şəraitdə bu kimi güzəşt və üstünlüklər öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Müəllif etdiyi kəşfi namizədlik və doktorluq dissertasiyası kimi təqdim edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin **kəşfə müstəsna hüququ (kəşfdən istifadəyə müstəsna hüququ) yaranmır**¹. Bu səbəbdən müstəsna kəşf hüququ barədə danışmaq olmaz. Məsələ burasındadır ki, kəşf dərc edildiyi andan o, ictimai varidata keçir, cəmiyyətin ümumi istifadəsinə verilir və ümumxalq malı sayılır. Buna görə də hər bir şəxs müəllifin icazəsi olmadan kəşfdən elmi tədqiqat aparmaq, tədris prosesini həyata keçirmək və digər məqsədlər üçün sərbəst şəkildə istifadə edə bilər. Odur ki, kəşf barəsində patent inhisarı, müstəsna hüquq istifadə rejimi müəyyənləşdirmək olmaz².

§ 4. Kəşf müəllifinin hüquqlarının müdafiəsi

Kəşf müəllifinin hüquqları həm məhkəmə qaydasında, həm də inzibati qaydada müdafiə olunur. Aşağıdakı məsələlər haqqında mübahisələr məhkəmə qaydasında həll edilir:

- kəşfə müəlliflik haqqında;
- kəşfə şərikli müəlliflik haqqında;
- şərik müəlliflər arasında haqqın bölüşdürülməsi;

Elmi-texniki xarakterli mübahisələr isə **inzibati qaydada** həll edilir. Belə mübahisələrə aiddir:

- təklif olunmuş elmi müddəanın kəşf kimi tanınması barədə mübahisə;
- kəşfin ilkinliyi haqqında mübahisə;
- kəşfin yenilik əlaməti barədə mübahisə;
- kəşfin düsturu barədə mübahisə;
- kəşfin həqiqi və doğru olması barədə mübahisə;
- elmi müddəanın mahiyyəti barədə mübahisə;
- haqq barədə mübahisə;
- kəşf müəllifin adının və ya xüsusi adın verilməsi barədə mübahisə.

Kəşf müəllifinin hüquqlarının müdafiəsi zamanı aşağıdakı **mülki-hüquqi üsullardan istifadə** oluna bilər:

- **hüququn tanınması** (məsələn, kəşfə müəlliflik hüququ barədə mübahisə yaranıqda müəllifin hüququnun tanınması barədə iddia verilir);
- **pozulmuş hüququn bərpa edilməsi** (məsələn, ad hüququ pozulduqda pozulmuş hüququn bərpa edilməsi barədə iddia verilir);
- **hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısını almaq və ya dayandırmaq.**

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999 (гл.20);

Гражданское право. Учебник. Часть 3 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998 (гл. 55, параграф 3);

Гув А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 3. М., 2003 (гл.10);

Аллахвердиев С.С. Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı. 2006 (fəsil 9).

¹ Советское гражданское право. Учебник// Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1983, с. 358.

² Гордов О.А. Патентное право. Учебное пособие. М., 2005, с. 115.

XII FƏSİL

VƏRƏSƏLİK HÜQUQU MÜLKİ HÜQUQUN YARIMSAHƏSİ KİMİ

§ 1. Vərəsəlik hüququnun anlayışı, onun əsas xüsusiyyətləri və mənbələri

Vərəsəlik hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi. Vərəsəlik hüququnun milli (dövlətdaxili) hüquq sistemində tutduğu yer

- **Hüquq sahəsində, o cümlədən mülki hüquq sahəsində yarım sahənin ayrılması üçün müəyyən şərtlərin (tələblərin) olması** gerəkdir;
- **birincisi, yarım sahənin özünün ayrıca nizaməsalma (tənzimləmə) predmeti** olmalıdır;
- **ikincisi, yarım sahənin özünün ayrıca nizaməsalma (tənzimləmə) metodu** olmalıdır;
- **üçüncüsü, yarım sahə özünə xas müəyyən prinsiplərə malik** olmalıdır;
- **dördüncüsü, yarım sahə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan eynicinsli bir neçə hüquq institutundan ibarət** olmalıdır.

Vərəsəlik hüququ göstərilən hər dörd şərtə (tələbə) cavab verir. Belə ki, **birincisi**, fiziki şəxsin ölməsi ilə onun əmlakı (mülki hüquq və vəzifələri) vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçir. Bunun nəticəsində müəyyən ictimai münasibətlər yaranır ki, onlar vərəsəlik münasibətləri adlanır. Həmin münasibətlər də məhz vərəsəlik hüququnun nizaməsalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir. Mülki hüququn hər hansı digər bölməsi bu münasibətləri nizama salmaq iqtidarında deyildir.

İkincisi, fiziki şəxs öləndə vərəsələrə onun ayrı-ayrı hər hansı mülki (əmlak) hüquq və vəzifəsi yox, onların bütün kompleksi keçir. Bu isə onu göstərir ki, ölmüş fiziki şəxsin əmiakının (mülki hüquq və vəzifələrinin) onun vərəsələrə keçməsi universal hüquq varisliyidir. Universal hüquq varisliyi isə vərəsəlik hüququnda istifadə olunan əsas və başlıca metoddur¹. Deməli, vərəsəlik hüququ ayrıca olaraq öz nizaməsalma metoduna malikdir.

Üçüncüsü, vərəsəlik hüququ özünə xas müvafiq prinsiplərə malikdir. Söhbət mülki hüququn sahə daxili prinsiplərindən gedir. Həmin prinsiplərə aiddir: vərəsəliyin yalnız universal hüquq varisliyi olması prinsipi; vəsiyyət azadlığı prinsipi; məcburi vərəsələrin hüquq və mənafeələrinin təmin edilməsi prinsipi; miras əmlakın qorunması (mühafizəsi) prinsipi və s. Bu prinsiplər mülki hüququn xüsusi (sahəvi) prinsiplərinin konkret ifadə (təzahür) formaları olub, vərəsəlik hüququnun mahiyyətini və sosial təyinatını müəyyənləşdirir. Məhz onların sayəsində vərəsəlik hüququ mülki hüququn tərkibində yarım sahə kimi ayrılmaq şansı qazanır. Əgər göstərilən prinsiplər olmasaydı, onda mülki hüququn

¹ Широкова И.Г. Наследственное право. Конспект лекций. М., 2001, с. 5; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1998, с. 25.

yarımsahəsi kimi vərəsəlik hüququndan söhbət gedə bilməzdi.

Dördüncüsü, vərəsəlik hüququ bir-biri ilə qarşıtlıq əlaqədə olan eynicinsli müxtəlif hüquq institutlarından ibarətdir. Bu institutların əsas təyinatı vərəsəlik münasibətlərinin ayrı-ayrı sahələrini, tərəflərini və fraqmentlərini tanzimləməkdən ibarətdir. Həmin institutların məcmusu və sistemi isə vərəsəlik hüququnu əmələ gətirir. Əgər göstərilən institutlar olmazdysa, vərəsəlik hüququ yarım-sahə statusu əldə edə bilməzdi. Onlara aiddir:

- qanun üzrə vərəsəlik institutu;
- vəsiyyəət üzrə vərəsəlik institutu;
- mirasda məcburi pay institutu;
- mirasın qəbul edilməsi və ondan imtina olunması institutu;
- mirasın bölüşdürülməsi institutu;
- mirasın qorunması institutu.

Beləliklə, vərəsəlik hüququ mülki hüququn struktur bölməsi olub, yarım-sahə kimi onun tərkib hissəsini təşkil edir. Zənn edirik ki, bu cür fikir söyləmək üçün biz, kifayət qədər tutarlı arqumentlər gətirdik.

Vərəsəlik hüququ çoxmənalı anlayışdır. O, dörd mənə Vərəsəlik hüququnun anlayışı ifadə edir¹:

- obyektiv mənada vərəsəlik hüququ;
- subyektiv mənada vərəsəlik hüququ;
- vərəsəlik qanunvericiliyi mənasında;
- tədris fənni (kursu) mənasında.

Obyektiv mənada vərəsəlik hüququ dedikdə, ölümündən sonra fiziki şəxsin başqa şəxslərə verilə bilən əmlak hüquq və vəzifələrinin, həmçinin bəzi qeyri-əmlak hüquqlarının digər şəxslərə keçməsi zamanı yaranan ictimai münasibətləri, habelə vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. O, ölən şəxsin hüquq və vəzifələrinin onun vərəsələrinə keçməsi qaydasını, şərtlərini və hədlərini nizama salan hüquq normalarının sistemindən ibarətdir.

Obyektiv mənada vərəsəlik hüququ mülki hüququn yarım-sahəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan o, mülki hüququn struktur bölməsi, tərkib hissəsi sayılır. Belə ki, ölən şəxsin hüquq və vəzifələri başqa şəxslərə (vərəsələrə) keçir. Bu cür keçmənin qaydaları, prosedurası və hədləri hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Həmin normaların məcmusu isə obyektiv mənada vərəsəlik hüququnu – mülki hüququn yarım-sahələrindən birini əmələ gətirir.

Subyektiv mənada vərəsəlik hüququ dedikdə, konkret şəxsin vərəsə kimi mümkün olan davranış ölçüsü başa düşülür. Söhbət konkret şəxsin vərəsə olmaq, vərəsəliyə çağırılmaq hüququndan, bir sözlə, ölən şəxsin əmlakını əldə

¹ Müəlliflər əsasən vərəsəlik hüququnu obyektiv və subyektiv mənalarda işlədirlər. Məsələn, bax: *Синайский В.И.* Русское гражданское право (по изданию 1915 г.), М., 2002, с.546; *Никитюк. П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев, 1973, с. 24; *Антимонов Е.С., Гроув К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с. 46-47; *Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчикова.* М., 1985, с. 520; *Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А. Суханова.* М., 1998, с. 534; *Широква И.Г.* Наследственное право. Конспект лекций. М., 2001, с. 6.

XII FƏSİL

VƏRƏSƏLİK HÜQUQU MÜLKİ HÜQUQUN YARIMSAHƏSİ KİMİ

§ 1. Vərəsəlik hüququnun anlayışı, onun əsas xüsusiyyətləri və mənbələri

Vərəsəlik hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi. Vərəsəlik hüququnun milli (dövlətdaxili) hüquq sistemində tutduğu yer

Hüquq sahəsində, o cümlədən mülki hüquq sahəsində yarım sahənin ayrılması üçün müəyyən şərtlərin (tələblərin) olması gərəkdir:

- birincisi, yarım sahənin özünün ayrıca **nizamasalma (tənzimləmə) predmeti** olmalıdır;
- ikincisi, yarım sahənin özünün ayrıca **nizamasalma (tənzimləmə) metodu** olmalıdır;
- üçüncüsü, yarım sahə **özünəxas müəyyən prinsiplərə** malik olmalıdır;
- dördüncüsü, yarım sahə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan **eynicsinli bir neçə hüquq institutundan** ibarət olmalıdır.

Vərəsəlik hüququ göstərilən hər dörd şərtə (tələbə) cavab verir. Belə ki, **birincisi**, fiziki şəxsin ölümü ilə onun əmlakı (mülki hüquq və vəzifələri) vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçir. Bunun nəticəsində müəyyən ictimai münasibətlər yaranır ki, onlar vərəsəlik münasibətləri adlanır. Həmin münasibətlər də məhz vərəsəlik hüququnun nizamasalma (tənzimləmə) predmetini təşkil edir. Mülki hüququn hər hansı digər bölməsi bu münasibətləri nizama salmaq iqtidarında deyildir.

İkincisi, fiziki şəxs öləndə vərəsələrə onun ayrı-ayrı hər hansı mülki (əmlak) hüquq və vəzifəsi yox, onların bütün kompleksi keçir. Bu isə onu göstərir ki, ölmüş fiziki şəxsin əmlakının (mülki hüquq və vəzifələrinin) onun vərəsələrə keçməsi universal hüquq varisliyidir. Universal hüquq varisliyi isə vərəsəlik hüququnda istifadə olunan əsas və başlıca metoddur¹. Deməli, vərəsəlik hüququ ayrıca olaraq öz nizamasalma metoduna malikdir.

Üçüncüsü, vərəsəlik hüququ özünəxas müvafiq prinsiplərə malikdir. Söhbət mülki hüququn sahə daxili prinsiplərindən gedir. Həmin prinsiplərə aiddir: vərəsəliyin yalnız universal hüquq varisliyi olması prinsipi; vəsiyyət azadlığı prinsipi; məcburi vərəsələrin hüquq və mənafeələrinin təmin edilməsi prinsipi; miras əmlakın qorunması (mühafizəsi) prinsipi və s. Bu prinsiplər mülki hüququn xüsusi (sahəvi) prinsiplərinin konkret ifadə (təzahür) formaları olub, vərəsəlik hüququnun mahiyyətini və sosial təyinatını müəyyənləşdirir. Məhz onların sayəsində vərəsəlik hüququ mülki hüququn tərkibində yarım sahə kimi ayrılmaq şansı qazanır. Əgər göstərilən prinsiplər olmasaydı, onda mülki hüququn

¹ Широкова И.Г. Наследственное право. Конспект лекций. М., 2001, с. 5; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1998, с. 25.

yarımsahəsi kimi vərəsəlik hüququndan söhbət gedə bilməzdi.

Dördüncüsü, vərəsəlik hüququ bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan eyincinsli müxtəlif hüquq institutlarından ibarətdir. Bu institutların əsas təyinatı vərəsəlik münasibətlərinin ayrı-ayrı sahələrini, tərəflərini və fraqmentlərini tənzimləməkdən ibarətdir. Həmin institutların məcmusu və sistemi isə vərəsəlik hüququnu əmələ gətirir. Əgər göstərilən institutlar olmazdıda, vərəsəlik hüququ yarım sahə statusu əldə edə bilməzdi. Onlara aiddir:

- qanun üzrə vərəsəlik institutu;
- vəsiyyət üzrə vərəsəlik institutu;
- mirasda məcburi pay institutu;
- mirasın qəbul edilməsi və ondan imtina olunması institutu;
- mirasın bölüşdürülməsi institutu;
- mirasın qorunması institutu.

Beləliklə, vərəsəlik hüququ mülki hüququn struktur bölməsi olub, yarım sahə kimi onun tərkib hissəsini təşkil edir. Zənn edirik ki, bu cür fikir söyləmək üçün biz, kifayət qədər tutarlı arqumentlər gətirdik.

Vərəsəlik hüququnun anlayışı Vərəsəlik hüququ çoxmənalı anlayışdır. O, dörd mənada ifadə edilir¹:

- obyektiv mənada vərəsəlik hüququ;
- subyektiv mənada vərəsəlik hüququ;
- vərəsəlik qanunvericiliyi mənasında;
- tədris fənni (kursu) mənasında.

Obyektiv mənada vərəsəlik hüququ dedikdə, ölümündən sonra fiziki şəxsin başqa şəxslərə verilə bilən əmlak hüquq və vəzifələrinin, həmçinin bəzi qeyri-əmlak hüquqlarının digər şəxslərə keçməsi zamanı yaranan ictimai münasibətləri, habelə vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. O, ölənlərin şəxsin hüquq və vəzifələrinin onun vərəsələrinə keçməsi qaydasını, şərtlərini və hədlərini nizama salan hüquq normalarının sistemindən ibarətdir.

Obyektiv mənada vərəsəlik hüququ **mülki hüququn yarım sahəsi kimi** çıxış edir. Bu baxımdan o, mülki hüququn struktur bölməsi, tərkib hissəsi sayılır. Belə ki, ölənlərin hüquq və vəzifələri başqa şəxslərə (vərəsələrə) keçir. Bu cür keçmənin qaydaları, prosedurası və hədləri hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Həmin normaların məcmusu isə obyektiv mənada vərəsəlik hüququnu – mülki hüququn yarım sahələrindən birini əmələ gətirir.

Subyektiv mənada vərəsəlik hüququ dedikdə, konkret şəxsin vərəsə kimi mümkün olan davranış ölçüsü başa düşülür. Söhbət konkret şəxsin vərəsə olmaq, vərəsəliyə çağırılmaq hüququndan, bir sözlə, ölənlərin əmlakını əldə

¹ Müəlliflər əsasən vərəsəlik hüququnu obyektiv və subyektiv mənalarda işlədirlər. Məsələn, bax *Синайский В.И.* Русское гражданское право (по изданию 1915 г.), М., 2002, с.546; *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев, 1973, с. 24; *Антимонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с. 46-47; *Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавицкова.* М., 1985, с. 520; *Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А. Суханова.* М., 1998, с. 534; *Широкова И.Г.* Наследственное право. Конспект лекций. М., 2001, с. 6.

etmək hüququndan gedir. Bu hüquq isə vərəsənin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir¹.

Subyektiv mənada vərəsəlik hüququ **subyektiv vərəsəlik hüququ** deməkdir. Subyektiv vərəsəlik hüququ isə subyektiv mülki hüququn bir növü hesab edilir. Buna görə o, subyektiv mülki hüquq kimi məzmunu malik olub, müəyyən səlahiyyətlərdən (hüquqi imkanlardan) ibarətdir. Bu səlahiyyətlərin (hüquqi imkanların) məcmusu subyektiv vərəsəlik hüququnun məzmununu təşkil edir. Onlara aiddir:

- ölənin şəxsin əmlakını qəbul etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- ölənin şəxsin əmlakını qəbul etməkdən imtina etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- ölənin şəxsin əmlakını bölüşdürmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- ölənin şəxsin əmlakını qorumaq səlahiyyəti (hüquqi imkanı);
- vərəsəlik hüququnu müdafiə etmək səlahiyyəti (hüquqi imkanı).

Göstərilən səlahiyyətlərin məcmusu **subyektiv vərəsəlik hüququnun (subyektiv mənada vərəsəlik hüququnun) məzmununu təşkil edir**.

Üçüncü mənada vərəsəlik hüququ vərəsəlik qanunvericiliyi mənasında işlədilir. **Vərəsəlik qanunvericiliyi və ya vərəsəlik haqqında qanunvericilik** dedikdə, vərəsəlik münasibətlərini, eləcə də vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların məcmusu başa düşülür. Bu aktların tənzimlədiyi münasibətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Həmin münasibətləri üç yerə bölmək olar:

- fiziki şəxsin ölməsi anına kimi yaranan münasibətlər (məsələn, fiziki şəxsin notariat kontorunda vəsiyyətnamə yazması);
- fiziki şəxsin ölməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər (məsələn, vərəsənin notariat kontoruna ölənin şəxsin əmlakının qəbul edilməsi barədə ərizə verməsi);
- fiziki şəxsin ölümündən sonra yaranan münasibətlər (ölənin şəxsin əmlakının vərəsələr arasında bölüşdürülməsi, vərəsəlik hüququnun həyata keçirilməsi və rəsmiləşdirilməsi, vərəsəlik hüququnun müdafiəsi, əmlakın qorunması, vərəsəlik şəhadətnaməsinin alınması və s.).

Vərəsəlik haqqında qanunvericilik müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas və başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, vərəsəlik qanunvericiliyi **kompleks (qarışıq) xarakter daşıyır**. Bu, o deməkdir ki, vərəsəlik qanunvericiliyinə daxil olan normativ aktlar özündə hüququn müxtəlif sahələrinə aid olan normaları (məsələn, mülki hüquq normaları, maliyyə hüquq normaları, mülki-prosessual hüquq normaları, torpaq hüquq normaları və s.) birləşdirir. Amma bu normalar içərisində mülki hüquq normalarının xüsusi çəkisi daha çoxdur.

Əgər normativ hüquqi aktlar (qanunlar, prezident fərmanları, hökumət qərarları və s.) özündə vərəsəliyə aid olan qayda və müddəalar müəyyənləşdirərsə, onda həmin aktlar vərəsəlik qanunvericiliyinə daxil edilir. Məhz bu səbəbdən **özündə vərəsəlik haqqında normalar ifadə edən nəqliyyat, bank, torpaq, ailə, sığorta, müəlliflik və digər qanunvericilik sahələri vərəsəlik**

¹ Ситайский В.И. Русское гражданское право. М., 2002, с. 546-547.

qanunvericiliyinin tərkib hissələri sayılır. Bu isə onu göstərir ki, vərəsəlik hüquq normaları müxtəlif səviyyəli çoxsaylı hüquqi aktlarda səpələnmiş halda yerləşmişdir. Ona görə də həmin normaların tətbiqi xeyli çətinlik törədir.

Vərəsəlik qanunvericiliyinə daxil olan qanunlar köhnədir, dəyişir və yenisi ilə əvəz olunur. Yeni qanun vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən aktlara hər hansı dəyişiklik və ona əlavələr edə bilər. Bu cür hallarda həmin qanun yalnız özünün qüvvəyə minməsindən sonra əmələ gələn hüquq və vəzifələrə tətbiq edilir. Ona görə ki vərəsəlik hüquq münasibətləri, bir qayda olaraq, davamedici xarakterə malik olur¹.

Vərəsəlik qanunvericiliyinə daxil olan normativ aktlara çoxlu misallar çəka bilər: «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanun²; «İcarə haqqında qanun»³; «Azərbaycan Respublikasının mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında» qanun⁴; «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanun⁵; «Sığorta haqqında» qanun⁶ və s.

Dördüncü mənada vərəsəlik hüququ dedikdə, tədris fənni (kursu) başa düşülür⁷. **Tədris fənni (kursu) kimi vərəsəlik hüququ** mülki hüququn yarım sahəsi olan vərəsəlik hüququnu, bu hüquq barədə konsepsiyaları, nəzəriyyələri, doktrinal (elmi) fikirləri, təlimləri öyrədir. Onun əsas vəzifəsi vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarını (vərəsəlik hüquq normalarını) və bu normaların tətbiqi təcrübəsini öyrətməkdən, təlim etməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən tədris kursu (fənni) kimi vərəsəlik hüququ tələbələrə praktiki iş bacarığı və vərdişləri yaradır ki, bu, vərəsəlik qanunvericiliyinin real həyatda yaranan ayn-ayrı hallara düzgün tətbiqi ilə bağlıdır.

Vərəsəlik hüququnun predmeti	Mülki hüququn hər bir yarım sahəsinin özünün ayrıca nizamlaşdırılması predmeti vardır. Məhz nizamlaşdırılması predmeti bu yarım sahələri bir-birindən ayırmağa və fərqləndirməyə imkan verir.
-------------------------------------	---

Vərəsəlik hüququn nizamlaşdırılması predmeti dedikdə, onun tənzimlədiyi ictimai münasibətlər başa düşülür. O, belə bir suala cavab verir: vərəsəlik hüququ nəyi tənzimləyir və nizam salır?

Fiziki şəxs sağlığında öz yaşayışının maddi təminatı üçün mənzil, minik avtomobili, ev avadanlıqları, məişət predmetləri və digər lazımı əşyalar əldə edir. Məlum məsələdir ki, onun həyatı cismən, fiziki cəhətdən əbədi və daimi deyildir. Bir gün həyata gəldiyi kimi, bir gün də o, həyatı tərk edir, necə deyirlər, həyatdan köçür. Belə halda fiziki şəxsin malik olduğu əşyalara hüquqi təaleyi

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.

529.

² AR QK, I kitab, s. 821.

³ AR QK, I kitab, s. 433.

⁴ AR QK, II kitab, s. 33.

⁵ AR QK, III kitab, s. 177.

⁶ Biznesmenin bülleteni, 1999, 31 (255).

⁷ Тədris fənni (kursu) kimi vərəsəlik hüququ barədə bax: Широкова Н.Г. Наследственное право.

Конспект лекций. М., 2001; Гузкин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003; Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебное пособие. М., 2002; Корнеева Н.Л. Наследственное право Российской Федерации. Учебное пособие. М., 2003.

və müqəddəratı necə olur? Həmin əşyalara olan mülkiyyət hüququ və digər əmlak hüquqları, ümumiyyətlə, ləğv edilir, yoxsa, başqa şəxslərə keçir? Şəxsin malik olduğu əmlak hüquqları öhdəlik (tələb) hüquqları növündə də ola bilər. Məsələn, həmin şəxs ölməmişdən qabaq, sağ ikən öz qonşusuna xeyli məbləğdə borc pul verir. Belə halda onun qonşudan borcun qaytarılmasını tələb etmək hüququ kimi öhdəlik hüququ yaranır.

Şəxsin malik olduğu hüquq qeyri-əmlak xarakterli də ola bilər. Məsələn, o, ölməmişdən qabaq ixtira edir; bunun nəticəsində onun müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanlarından ixtiraya patent (hüquqi mühafizə sənədi) almaq hüququ yaranır.

Bundan əlavə, həmin şəxsin sağlığında hər hansı əmlak vəzifəsi də yarana bilər. Məsələn, öz qonşusundan aldığı borcu qaytarmaq öhdəliyi bu cür vəzifəyə misal ola bilər.

Göstərilən əmlak hüquqları da, əmlak vəzifəsi də, habelə qeyri-əmlak xarakterli hüquq da və digərləri ləğv edilmir, onlara xitam verilmir. Həmin hüquq və vəzifələr ölənlənin yaxın qohumlarına (valideynlərinə, övladlarına, ər və ya arvadına və s.) keçir. Bununla əlaqədar müəyyən ictimai münasibətlər emələ gəlir ki, həmin münasibətlər vərəsəlik münasibətləri adlanır. Bax, bu münasibətlər vərəsəlik hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edir.

Vərəsəlik münasibətləri geniş anlayışdır. Bu münasibətlər, hər şeydən əvvəl, fiziki şəxsin ölməsi nəticəsində **mirasın açılması ilə bağlı olaraq yaranan münasibətlərdir**. Fiziki şəxsin ölməsi həmin şəxsin əmlakını almaq hüququ olan şəxslərin vərəsəliyə çağırılmasına səbəb olur. Vərəsəliyə çağırılmaq isə vərəsəlik münasibətini yaradır.

Vərəsəlik münasibətləri, ikincisi, **vərəsəlik hüququnun həyata keçirilməsi və rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətlərdir**. Söhbət ölmüş şəxsin əmlakını əldə etmək hüququ olan şəxslərin həmin əmlakı qəbul etmələri və onların notariat kontorundan vərəsəlik şəhadətnaməsi almaları ilə əlaqədar yaranan əlaqələrdən gedir. Bu əlaqələr vərəsəlik hüququnun nizaməsalma predmetinə daxildir.

Vərəsəlik münasibətləri, üçüncüsü, **vərəsəlik hüququnun müdafiəsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətlərdir**. Ölmüş şəxsin əmlakını həmin əmlakı əldə etməyə ixtiyar olmayan hər hansı şəxs ələ keçirə bilər. Belə halda əmlakı həqiqətən əldə etməyə hüququ olan şəxs həmin şəxsə (tanış olmayan şəxsə) əmlakın qaytarılması barədə iddia verir¹. Bu cür münasibətlər də vərəsəlik hüququnun nizaməsalma predmetinə aid edilir.

Deməli, **vərəsəlik münasibətləri dedikdə, fiziki şəxsin ölməsi ilə mirasın açılması, vərəsəlik hüquqlarının həyata keçirilməsi və rəsmiləşdirilməsi, habelə müdafiə edilməsi ilə bağlı olaraq yaranan ictimai münasibətlər başa düşülür**.

Bundan əlavə, vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətlər də vərəsəlik hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edir. Bəzən həmin münasibətlər fiziki şəxs ölməmişdən əvvəl yaranır. Məsələn, şəxs hər hansı notariat kontoruna

¹ *Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 226.*

gəlir və vəsiyyətnamə yazır. Bu cür münasibətlər də vərəsəliklə bağlı olduğuna görə vərəsəlik hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olur.

Ölmüş şəxsin əmlakının qorunması da vərəsəliklə bağlı olan münasibətdir (MM-in 1317-ci maddəsi). Notariat orqanı qorumaq üçün həmin əmlakı siyahıya alır, saxlanmaq üçün müvafiq şəxslərə verir, vərəsələrin axtanılması üçün tədbirlər görür, lazım gəldikdə əmlak idarəçisi təyin edir. Söz yox ki, bu cür münasibətlər də vərəsəlik hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olunur.

Ölən şəxsin kreditor və borcluları ilə vərəsələr arasındakı münasibətlər də vərəsəliklə bağlı olan münasibətlərdir. Məsələn, vərəsə ölənin şəxsin borcunu kreditora ödəyir. Bu münasibətlər vərəsəlik hüququnun nizamasalma predmetinə daxildir.

Beləliklə, vərəsəlik münasibətləri, eləcə də vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətlər vərəsəlik hüququnun predmetini təşkil edir.

Vərəsəlik hüququnun mənbələri Vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaları (vərəsəlik hüquq normaları) xaricən müvafiq normativ aktlarda ifadə olunur. Söhbət qanunlardan, qanun qüvvəli normativ aktlardan, yəni prezident fərmanları və hökumət qərarlarından, habelə digər aktlardan gedir. Bu aktlar vərəsəlik hüququnun xarici (obyektivləşmiş) formaları olub, özlərində vərəsəlik hüquq normaları ifadə edirlər. Həmin formalar vərəsəlik hüququnun mənbələri hesab edilir. Deməli, **vərəsəlik hüququnun mənbələri dedikdə, onun elə bir xarici obyektivləşmiş formaları başa düşülür ki, bu formalar özündə vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaları ifadə edir.**

Vərəsəlik hüquq normaları, bir qayda olaraq, xaricən vərəsəlik haqqında qanunvericiliyə daxil olan normativ aktlarda ifadə olunur. Bu aktlar içərisində isə **qanunların** xüsusi çəkisi olduqca böyükdür. Əsas qanun sayılan **Konstitusiyada** vərəsəliyə aid həddən ziyadə və son dərəcə qısaca müddəə formulə edilir: dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir (Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 5-ci hissəsi). Bundan əlavə, vərəsəlik münasibətlərinin qaydaya salınmasında Konstitusiyada ifadə olunan belə bir hüquqi göstərişin mühüm əhəmiyyəti vardır: mülkiyyətçi əmlak barəsində sərəncam verə bilər (Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin 3-cü hissəsi). Əmlak barəsində sərəncam vermək anlayışı geniş məzmunla malik olub, həm də vəsiyyət sərəncamı mənasını ifadə edir.

Vərəsəliyə aid olan norma Konstitusiyanın mülkiyyət hüququnu təsbit edən 29-cu maddəsində yerləşdirilmişdir. Bu isə təsadüfi deyildir. Belə ki, vərəsəlik müəyyən hüquq sistemi üçün xarakterik olan mülkiyyət hüququ, onun tipləri və ümumi əlamət və xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır¹.

Vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən əsas və başlıca qanun **Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsidir**. Bu məcəllələşdirilmiş qanunun «Vərəsəlik hüququ» adlı onuncu bölməsi bütövlükdə vərəsəlik məsələlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin bölmə 13 fəsildən (62-74-cü fəsillərdən) və 200-ə yaxın maddədən (1133-1325-ci maddələrdən) ibarətdir. Maddələrin kifayət qədər çoxluğu Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun tə-

¹ Антипинов Б.С., Грабе К.А. Советское наследственное право. М., 1955. с. 5.

kibində yarım sahə kimi vərəsəlik hüququnun ayrılmasına əsas verir. Yeni Mülki Məcəllə köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsinə nisbətən qanun üzrə vərəsələrin dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Belə ki, 1964-cü il MM-i qanun üzrə iki növbə vərəsələr müəyyənləşdirirdi. Yeni MM isə bu növbələrin sayını artıraraq beşə çatdırmışdır. Başqa sözlə desək, yeni MM-ə görə şəxslər qanun üzrə beş növbə vərəsə ola bilərlər, yəni beş növbədə vərəsəliyə çağırıla bilərlər (MM-in 1159-cu maddəsi). Bununla yeni MM ədaləti bərpa edərək, ailənin mənfəyini nəzərə alır və onun gücləndirilməsini təmin edir. Belə ki, qanun vərəsələr dairəsinə ölənlərlə əilə və qan qohumluğu münasibətində olan şəxsləri daxil edir.

Bundan əlavə, yeni MM-ə görə hüquqi şəxslər qanun üzrə vərəsə ola bilərlər. Məsələn, əgər miras qoyan şəxs qocalar, əlillər üçün müəssisələrin, müalicə, tərbiyə və sosial təminat müəssisələrinin təminatında olmuşdursa, miras onların mülkiyyətinə keçir (MM-in 1165-ci il maddəsinin 1-ci bəndi). Bu hüquqi göstəriş yeni MM-də novelladır. Belə ki, köhnə MM-ə görə hüquqi şəxs qanun üzrə vərəsə ola bilməzdi. O, yalnız vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilərdi.

MM-in «Vərəsəlik hüququ» adlı 10-cu bölməsinə daxil olmayan normalardan vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsində istifadə oluna bilər. Bu normalar hər şeydən əvvəl, kommersiya təşkilatlarının müxtəlif növlərində (tam ortaqlıqlarda, səhmdar cəmiyyətində, kooperativlərdə və s.) payın vərəsəliyə keçməsinə müəyyənləşdirir. Məsələn, kooperativin üzvü öldükdə onun vərəsələri kooperativ üzvlüyünə qəbul edilə bilərlər (MM-in 112-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Başqa bir misaldə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitəlinə paylar cəmiyyətin iştirakçısı olan fiziki şəxslərin vərəsələrinə keçə bilər (MM-in 93-cü maddəsinin 6-cı bəndi).

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunda (1992) vərəsəlik hüququna toxunan normalara rast gəlinir. Bu qanunun 17-ci maddəsinin 3-cü bəndində belə bir qayda nəzərdə tutulur: sahibkar vəfat etdikdə onun əmlakı mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada onun varisinə keçir.

«Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanunda (1992) vərəsəlik münasibətlərini qaydaya salan müəyyən normalar vardır. Bu qanunun 110-cu maddəsində ifadə edilən belə bir göstərişin vərəsəlik hüququ baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır: pensiyaçıya verilməli olan və onun ölümü ilə əlaqədar alınmamış pensiya məbləğləri mirasın tərkibinə daxil edilmir. Həmin məbləğlər vərəsəlik üzrə keçmir.

Vərəsəlik hüquq normaları «İcarə haqqında» qanunda da (1992) ifadə olunmuşdur. Həmin qanunun 13-cü maddəsinin 6-cı bəndində nəzərdə tutulmuş hüquqi göstərişin vacib əhəmiyyəti vardır: icarəçi vəfat etdikdə icarə müqaviləsi üzrə onun hüquqları onunla birlikdə yaşamış və işləmiş əilə üzvlərindən birinə keçir, bir şərtlə ki, həmin əilə üzvü icarəçi olmağa razı olsun.

Vərəsəlik münasibətlərini rəsmiləşdirən icarələr «Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında» qanunda da (1993) nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 12-ci maddəsi mülkiyyətçinin özəlləşdirilmiş mənzilləri (evləri) vəsiyyət etmək hüququna malik olmasını müəyyənləşdirir.

«Azərbaycan Respublikasının konsul nizamnaməsi» adlı qanun (1994)

vərəsəlik hüququnun mənbələri arasında mühüm yer tutur. Konsulun ixtiyarı var ki, o, Azərbaycan Respublikası vətəndaşının ölümündən sonra onun Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar qalmış əmlakının mühafizəsi üçün zəruri tədbirlər görsün (qanunun 34-cü maddəsi). Əgər həmin əmlak xarab ola bilən əmlakdırsa və ya onun saxlanması çox baha başa gələrsə, konsul həmin əmlakı sata və satışdan əldə edilmiş pulu aidiyyəti üzrə göndərə bilər. Konsulun hüququ çatır ki, ölmüş vətəndaşın əmlakını Azərbaycan Respublikasında yaşayan vərəsələrə vermək üçün müvafiq qərar qəbul etsin (qanunun 35-ci maddəsi). Bundan əlavə, konsul vəsiyyətnamələri təsdiq etmək, ölmüş vətəndaşın əmlakının qorunması üçün tədbirlər görmək, habelə vərəsəlik şəhadətnaməsi vermək kimi notarial əməliyyatlar apara bilər.

«**Valyuta tənzihi haqqında**» qanun (1994) valyuta sərvətlərinin vərəsəliyin predmeti (obyekti) ola bilməsi haqqında göstəriş ifadə edir. Qanunun 4-cü maddəsində göstərilir ki, rezidentlər mülkiyyətçi kimi valyuta sərvətləri bərsində hər hansı əqd, o cümlədən vəsiyyət əqdi bağlaya bilərlər, bir şərtlə ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmasın.

«**Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında**» qanunu (1996) vərəsəlik hüququnun əsas mənbələrindən biri hesab etmək olar. Qanunun 28-ci maddəsi müəlliflik hüquqlarının vərəsəlik qaydasında keçməsi haqqında mühüm əhəmiyyətə malik olan norma ifadə edir. Qanuna görə, müəlliflik hüquqları həm vəsiyyət yolu ilə, həm də qanun əsasında vərəsələrə keçə bilər. Amma həmin akt müəllifin şəxsi hüquqlarının (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnun, ad hüququnun və s.) vərəsəlik üzrə keçməsinə yol vermir. Müəllif öldükdən sonra onun yalnız əmlak (iqtisadi) hüquqları vərəsələrə keçir.

«**Patent haqqında**» (1997) qanun vərəsəlik hüququna aid bir sıra normalar müəyyən edir. Qanuna əsasən sənaye mülkiyyət obyektlərinə (ixtiralara, sənaye nümunələrinə, faydalı modellərə) patent almaq hüququ, o cümlədən patent (patent hüququ) vərəsəlik qaydasında keçə bilər. Amma sənaye mülkiyyətini yaradan şəxsin (müəllifin) müəlliflik hüququ vərəsəlik əsasında verilə bilməz (qanunun 11-12-ci, 17-ci maddələri).

«**Xidməti və mülki silah haqqında**» qanun (1997) mülki silahın vərəsəlik üzrə əldə edilməsinə icazə verir. Həmin qanuna görə, vətəndaş qanuni əsaslarda mülkiyyətində olan mülki silahı Daxili İşlər Nazirliyini əvvəlcədən xəbərdar etməklə vəsiyyət edə bilər, bu şərtlə ki, vəsiyyət olunan şəxsin mülki silahı əldə etmək üçün müvafiq icazəsi olsun. Vəsiyyət olmadıqda, mülki silah qanun üzrə vərəsəlik yolu ilə vərəsəyə keçir. Əgər mülki silahı əldə etmiş vərəsənin mülki silahı əldə etmək üçün müvafiq icazəsi yoxdursa, onda o, üç ay ərzində həmin icazəni almalıdır. Vərəsəyə bu cür icazə verilməzsə və ya vərəsə vərəsəlik qaydasında ona keçmiş mülki silahı əldə etmək üçün müvafiq icazəni almaq istəməzsə, o, bir ay müddətində ya mülki silahı bağışlamalıdır; ya mülki silahı Daxili İşlər Nazirliyinə təhvil verməlidir; ya da mülki silahı satmalıdır (qanunun 14-cü maddəsi).

«**Sığorta haqqında**» qanunda (1999) vərəsəlik münasibətlərinə toxunan normalara rast gəlirik. Qanun müəyyən edir ki, əmlak sığortası müqaviləsini bağlamış sığortalı vəfat etdikdə onun hüquq və vəzifələri vərəsəlik qaydasında

bu əmlakı qəbul edən şəxsə keçir (qanunun 36-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Bundan əlavə, qanunun digər maddələrində də vərəsəliyə aid müvafiq qaydalar müəyyənləşdirilməsinin şahidi olur.

«**Notariat haqqında**» qanun (1999) vərəsəlik hüququnun mənbələri arasında xüsusi yer tutur. Bu qanunun vərəsəlik məsələlərinin tənzimlənməsində rolu kifayət qədər böyükdür. Qanunun 47-ci maddəsi vəsiyyətnamələrin təsdiq edilməsi, 48-ci maddəsi isə vəsiyyətnamələrin ləğv edilməsi və dəyişdirilməsi qaydası haqqında vacib normalar ifadə edir. Həmin qanunun 7-ci fəslə (51-56-cı maddələr) bütövlükdə miras əmlakın mühafizə edilməsi və qorunması məsələsinə həsr edilmişdir. Vərəsəlik şəhadətnaməsi verilməsi barədə qaydalar isə qanunun 8-ci fəslinə daxil olan normalarda (57-60-cı maddələr) nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, qanun Azərbaycan Respublikası konsulluqlarının səlahiyyətli vəzifəli şəxslərinin vərəsəliyə aid notariat hərəkətlər aparmaq hüququnu müəyyənləşdirir. Həmin şəxslərin ixtiyarı çatır ki, vəsiyyətnamələri təsdiq etsin, miras əmlakının mühafizəsi üçün tədbirlər görsün və müvafiq şəxslərə vərəsəlik şəhadətnaməsi versinlər (qanunun 19-cu maddəsi).

Vərəsəlik münasibətlərinin tənzimlənməsində **Torpaq Məcəlləsinin** (1999) rolu böyükdür. Məcəlləyə görə, mülkiyyətçinin torpaq barəsində vəsiyyət sərəncamı etmək hüququ vardır. Burada müəyyən edilir ki, vərəsəlik torpaq üzərində hüquqi və fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi üsullarından (əsaslarından) biridir. Torpaq Məcəlləsi torpaq sahələrinin xarici hüquqi və fiziki şəxslərə vərəsəlik yolu ilə keçməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Amma bu cür hallarda, həmin şəxslər torpaq sahələri üzərində mülkiyyət hüququnu bir il müddətinə özgəninkiləşdirməlidir. Ona görə ki, torpaq qanunvericiliyi xarici hüquqi və fiziki şəxsləri Azərbaycan Respublikasında torpağın mülkiyyətçisi olmaq hüququndan məhrum edir. Əgər həmin şəxslər vərəsəlik yolu ilə onlara keçmiş torpaq sahələrini özgəninkiləşməsələr, onda torpaq sahələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə tərəfindən məcburi qaydada satın alınır (TM-in 49-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Torpaq Məcəlləsinin 92-ci maddəsinə görə, mülkiyyətçi öldükdə ona məxsus olan torpaq sahəsinin hamısı və ya onun bir hissəsi üzərində mülkiyyət hüququ vərəsəlik qaydasında (həm vəsiyyət üzrə, həm də qanun üzrə) vərəsələrə keçir. Vərəsələr olmadıqda və ya vərəsələr mirasdan imtina etdikdə torpaq sahəsi bələdiyyələrin ehtiyat torpaq fonduna verilir.

Vərəsəliyə aid olan normalar **Ailə Məcəlləsində** də ifadə olunmuşdur. Bu məcəllə müəyyən edir ki, vərəsəlik qaydasında əldə etdikləri əmlak ər-arvadın ümumi əmlakı sayılmır və onların hər birinin ayrıca mülkiyyəti hesab olunur (AM-in 34-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Ailə Məcəlləsinin ifadə etdiyi belə bir hüquqi göstərişin vərəsəlik hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır: nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayılır (AM-in 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi); ər-arvadın ümumi əmlakının bölünməsi zamanı bu əmlakdakı payları bərabər hesab edilir, bir şərtlə ki, ər-arvad arasındakı müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmasın (AM-in 37-ci maddəsinin 1-ci bəndi); ər-arvaddan biri onların ümumi birgə mülkiyyətində olan daşınmaz əmlak barəsində vəsiyyət əqdi bağlayarsa, ər-in (və ya arvadın) notariat qay-

dasında təsdiq edilmiş razılığı lazımdır (AM-in 33-cü maddəsinin 4-cü bəndi).

Vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən aktlar içərisində **qanun qüvvəli aktların** da adını çəkmək lazımdır. Söhbət prezident fərmanlarından, Nazirlər Kabinetinin (hökumətin) qərarlarından gedir. Bu cür aktlara Nazirlər Kabinetinin 11 sentyabr 2000-ci il tarixli 167 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş **«Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimatı»** misal göstərmək olar. Bu təlimatın III fəslə vəsiyyətnamə təsdiq edilməsi, ləğv olunması və dəyişdirilməsi, V fəslə miras əmlakın mühafizəsi üçün tədbirlər görülməsi, VI fəslə isə vərəsəlik şəhadətnaməsinin verilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 10 iyul tarixli 116 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş **«Notariat qaydasında təsdiq edilmiş sənədlərə bərabər tutulan sənədlərin müvafiq vəzifəli şəxslər tərəfindən təsdiq edilməsi qaydası»** kimi hüquqi sənədin vacib əhəmiyyəti vardır. Həmin sənəd xüsusi formalı vəsiyyətnamələrin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 18 aprel tarixli 69 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş **Əsasnamə** isə vərəsəlik qaydasında dövlət mülkiyyətinə keçən əmlakın uçotu, qiymətləndirilməsi, saxlanması, istifadəsi və satışı məsələlərini nizama salır¹.

Vərəsəlik hüququnun mənbəyi kimi **beynəlxalq müqavilə və konvensiyaların** rolu böyükdür. Bu beynəlxalq hüquqi sənədlərdə vərəsəliyə aid normalara rast gəlmək mümkündür. Söhbət o beynəlxalq konvensiyalardan (müqavilələrdən) gedir ki, Azərbaycan Respublikası həmin konvensiyalara (müqavilələrə) qoşulsun və onlara tərəfdar çıxmış olsun. **«Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquq münasibətləri barədə konvensiya»** (2002, Kişinyov) bu cür konvensiyalara misal ola bilər. Konvensiyanın ayrıca hissəsi vərəsəlik hüququna həsr edilmişdir. Həmin fəsil 7 maddədən (44-50-ci maddələrdən) ibarətdir. Bu maddələrdə vərəsəlik hüququ, ölmüş şəxsin əmlakının dövlətə keçməsi, vəsiyyət, əmlakın qorunması və digər məsələlər barədə müvafiq qaydalar nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı **«Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında Bern konvensiyası»**nin müəyyən etdiyi bəzi qaydaların vərəsəlik hüququna aidiyyəti vardır. Xüsusən də belə bir hüquqi göstəriş vacib əhəmiyyətə malikdir: müəlliflik hüququ müəllifin bütün ömrü boyu və onun ölümündən sonra 50 il müddətində qüvvədə qalır (konvensiyanın 7-ci maddəsi) Müəllifin ölümü isə onun əm-lak (iqtisadi) hüquqlarının vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçməsinə səbəb olur ki, bu qaydanın vərəsəlik hüququ üçün əhəmiyyəti vardır.

Ali Məhkəmə Plenumu qərarlarını biz, mülki hüququn mənbəyi kimi qəbul etmirik. Buna görə də həmin qərarlar həm də vərəsəlik hüququnun mənbəyi hesab oluna bilməz. Amma onlar vərəsəlik haqqında məhkəmə mübahisələrinin düzgün həllində və vərəsəlik qanunvericiliyinin tətbiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Zənn edirik ki, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun iki qərarı indi də öz əhə-

¹ «Müsadirə edilmiş, sahibsiz qalmış, vərəsəlik hüququ əsasında dövlət mülkiyyətinə keçən əmlakın və dəfnələrin uçotu, qiymətləndirilməsi, saxlanması, istifadəsi və satışı barədə Əsasnamə».

miyyətini saxlayır və aktuallığını itirməmişdir. «Vərəsəlik işləri üzrə məhkəmə praktikası barədə» 1 iyul 1966-cı il tarixli 6 sayılı qərar¹; «Hüquqi əhəmiyyəti olan faktların müəyyən edilməsi barədə işlər üzrə məhkəmə praktikası haqqında» 21 iyun 1985-ci il tarixli 9 sayılı qərar².

Bundan əlavə, vərəsəlik mübahisələrinin həllində RF-in Ali Məhkəməsi Plenumunun «Vərəsəlik işləri üzrə məhkəmələrdə yaranan bəzi məsələlər barədə» 23 aprel 1991-ci il tarixli 2 sayılı qərarından istifadə oluna bilər³.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun vərəsəliyə aid qərarı mühüm rola malikdir. 28 sentyabr 1979-cu il tarixli 5 sayılı qərarında müəyyənləşdirilən qaydalar indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir⁴. Göstərilən plenum qərarlarının bir sıra müddəaları yeni vərəsəlik qanunvericiliyinin qüvvədə olduğu şəraitdə öz aktuallığını saxlayır.

§ 2. Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları və onların hüquqi xarakteristikası

Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları

Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları⁵ onun mahiyyətini və məzmununu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Vərəsəlik hüququnu öyrənmək və ona yaxından bələd olmaq üçün bu anlayışları mənimsəmək, qavramaq və başa düşmək lazımdır. Məhz həmin anlayışlar əsasında vərəsəlik hüququna mülki hüquqi xarakteristika vermək mümkündür.

Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları odur ki, onlar vərəsəlik hüququnun məna və mahiyyətini dərk etməyə imkan verən mülki-hüquqi hadisələri ifadə edir. Vərəsəlik hüququnda işlədilən və istifadə olunan həmin anlayışlara biz, canlı danışiq dilində, normativ aktlarda və məhkəmə praktikasında tez-tez rast gəlirik. Onların əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir:

- vərəsəlik;
- vərəsəliyin əsasları;
- miras əmlak və ya miras;

¹ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924-1977 гг. Часть 1, с. 234; Бюллетень Верховного Суда СССР. 1966, № 4.

² Бюллетень Верховного Суда СССР. 1985, № 4.

³ Бюллетень Верховного Суда РФ. 1997, № 1, с. 14; Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР и РСФСР (Российской Федерации) по гражданским делам. М., 1995, с. 292.

⁴ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri haqqında» qərarı/Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1961-1997-ci il). Bakı. 1998, s. 101.

⁵ Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində müəlliflərin əksəriyyəti vərəsəlik hüququnun əsas anlayışlarının işıqlandırılmasına ya ayrıca fəsil, ya da ayrıca paragraf həsr edirlər. Məsələn, bax: *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, глава II; *Антимонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, глава II; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *О.А. Красавчикова*. М., 1985, раздел VII, § 2; Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. *А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого*. М., 1998, раздел VII, гл. 62, § 2; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. *Е.А.Суханова*. М., 1998, глава 17, § 1. Biz də bu əhatəyə əməl edirik. Həmin əhatəyə bəzi dərslərdə əməl olunmur. Məsələn, bax: Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *В.А.Рябенцева*. М., 1976; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *В.П.Грибанова, С.М.Корнеева*. М., 1980.

- qanun üzrə vərəsəlik;
- vəsiyyəət üzrə vərəsəlik;
- miras qoyan;
- vərəsə;
- mirasın açılması;
- mirasın açıldığı yer;
- vərəsəlik hüquq münasibəti.

Gəlin, vərəsəlik hüququnun əsas anlayışlarına hüquqi xarakteristika verək.

Vərəsəlik və onun əsas xüsusiyyətləri

Mülki hüquq subyekti olan fiziki şəxs həyatda yaşadığı dövrdə müxtəlif **əmlak hüquqları** (məsələn, evə, minik avtomobilinə, torpaq sahəsinə mülkiyyət hüququ və s.) əldə edir. O, əmlak xarakterli digər hüquqlara, məsələn,

öhdəlik (tələb) hüquqlarına (öz adına qoyulmuş əmanətin bankdan verilməsini tələb etmək hüququna, borc müqaviləsi əsasında öz qonşusuna verdiyi borc pulu tələb etmək hüququna, daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcıdan yükün verilməsini tələb etmək hüququna, podrat müqaviləsi üzrə sifariş verdiyi evin verilməsini tələb etmək hüququna və s.) malik ola bilər. Həmin şəxsin qeyri-əmlak hüquqlarına da malik olması mümkündür. Məsələn, hər hansı şəxs ixtira edir və bununla müəllif kimi onun həmin ixtiraya patent almaq hüququ yaranır.

Bununla belə, həmin şəxs üçün müxtəlif cür **əmlak vəzifələri** də yarana bilər. Onların yaranması şəxsin iştirak etdiyi cürbəcür mülki hüquq münasibəti ilə bağlı ola bilər. Məsələn, şəxsin borc müqaviləsi üzrə borcu qaytarmaq, kirayə müqaviləsi üzrə kirayəyə götürdüyü əmlakı sahibinə vermək, kredit müqaviləsi əsasında aldığı krediti ödəmək və s. kimi əmlak (mülki) vəzifələri əmələ gəlir. Başqa bir misaldə şəxsin alqı-satqı müqaviləsi əsasında nisyə (kreditlə) aldığı malın pulunu ödəmək vəzifəsi əmələ gəlir.

Məlum məsələdir ki, göstərilən şəxsin həyatı əbədi və həmişəlik deyil. Müəyyən müddətdə o, həyatı tərk edir, yəni ölür. Belə halda şəxsin malik olduğu hüquqların və daşdığı vəzifələrin taleyi necə olur? Bu hüquq və vəzifələr ləğv edilir, yoxsa, başqa şəxslərə keçir?

Şəxsin ölümü göstərilən hüquq (əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının) və vəzifələrin xitamına səbəb olmur. Bu hüquq və vəzifələr qanunda, daha doğrusu, **vərəsəlik hüquq normalarında göstərilən qaydada başqa şəxslərə (şəxsə) keçir**. Hüquq və vəzifələrin bu cür keçməsi mülki hüquq elmində (sivilistika doktrinasında) və mülki qanunvericilikdə vərəsəlik adlanır.

Beləliklə, **vərəsəlik dedikdə, ölmüş şəxsin əmlak və bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və vəzifələrinin qanunda nəzərdə tutulan qaydada başqa şəxsə (şəxslərə) keçməsi başa düşülür**. Ölmüş şəxsə sivilistika elmində və mülki qanunvericilikdə **miras qoyan**, onun hüquq və vəzifələrinin keçdiyi şəxsə (şəxslərə), yəni onları qəbul edən şəxsə (şəxslərə) **vərəsə (vərəsələr)**, həmin hüquq və vəzifələrin məcmusuna isə **miras əmlak** deyilir (sonrakı yarımbaşlıqlarda onların mənasını açacağıq). Miras qoyan, yəni hüquq və vəzifələrin əvvəlki, köhnə sahibi **hüquqi sələf (auktor)**, bu hüquq və vəzifələri qəbul edən şəxs, yəni yeni sahib isə **hüquqi varisdir (sukcessordur)**.

Vərəsəliyə verilən anlayışdan müəyyən etmək mümkün olur ki, vərəsələrə

miras qoyanın bütün hüquq və vəzifələri keçmir. Ölən şəxsin elə hüquq və vəzifələri vardır ki, onlar vərəsələrə keçmir və keçə də bilməz, çünki bu hüquq və vəzifələr başqa şəxslərə verilmək və özgəninkiləşdirilmək xüsusiyyətindən məhrumdur.

Vərəsələrə əsasən ölmüş şəxsin (miras qoyanın) hələ sağlığında malik olduğu **əmlak hüquqları**, xüsusən də mülkiyyət hüququ keçir. Bununla bərabər, miras qoyanın bütün əmlak hüquqlarının hamısı vərəsəlik qaydasında keçmir; Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ ölən şəxsin şəxsiyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlı olması və ya digər mülahizələrə görə bəzi əmlak hüquqlarının (məsələn, miras qoyanın aliment almaq hüququnun) vərəsəlik üzrə keçməsinə və ötürülməsinə yol vermir (MM-in 1153-cü maddəsi).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, vərəsələrə miras qoyanın bəzi **şəxsi qeyri-əmlak hüquqları** da (məsələn, ixtiraya patent almaq hüququ, ölmüş müəllifin əsərinə müəlliflik şəhadətnaməsi almaq hüququ və s.) keçə bilər. Amma ümumi qayda belədir ki, **miras qoyanın şəxsi qeyri-əmlak hüquqları** vərəsələrə keçmir. Ad hüququ, əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ixtiraya olan müəlliflik hüququ və s. bu qəbildən olan hüquqlara misal ola bilər. Bu hüquqlar miras qoyanın şəxsiyyətindən ayrılmaz olub, özgəninkiləşdirilmir, hər hansı şəxsə verilmir. Mülki qanunvericilik bu hüquqları **«özgəninkiləşdirməyən hüquqlar»** anlayışı ilə əhatə edir (MM-in 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Miras qoyanın əmlak vəzifələrinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu vəzifələr, bir qayda olaraq, vərəsələrə keçir. Amma şəxsi xarakterə malik olan bəzi əmlak vəzifələri (məsələn, aliment ödəmək vəzifəsi və s.) vərəsəlik qaydasında ötürülmür, yəni vərəsələrə keçmir. **Miras qoyanın daşdığı şəxsi qeyri-əmlak vəzifələri** (məsələn, tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkalət alanın üçüncü şəxslə müqavilə bağlamaq vəzifəsi və s.), bir qayda olaraq, vərəsəlik qaydasında ötürülmür¹. Bu cür ötürməni vərəsəlik hüququ yolverilməz hal hesab edir (MM-in 1153-cü maddəsi).

Vərəsəlik müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan anlayışdır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində yaranmış üstün konsepsiyaya görə, universal (ümumi) hüquq varisliyi onun əsas və başlıca xüsusiyyəti kimi qəbul edilir və tanınır²; vərəsəlik bir qayda olaraq **universal (ümumi) hüquq varisliyidir**³. Universal hüquq varisliyi onun daxili xüsusiyyəti olub, spesifik cəhətini və əlamətini təşkil edir⁴.

Universal hüquq varisliyi kimi vərəsəlik hansı əlamətlərlə xarakterizə olu-

¹ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 48.

² Мəsələn, бax: Серброавский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 41-42; Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 51; Fr. Jansen G.Lana rich. Leitfanden des Erbrecht der D.D.R. Berlin 1959, s. 47; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Часть 3. Л., 1965, с. 291-292.

³ Almaniya mülki hüquq elmində vərəsəlik universal hüquq varisliyinə aid edilir (məsələn, бax: Энкеперус Л. Курс германского гражданского права. М., 1950, том 1, полутом 2, с. 93).

⁴ P.S.Nikityuk universal hüquq varisliyinin vərəsəliyin əsas əlaməti olmasını şübhə altına alır. Müəllifin bu cür mövqeyi onunla bağlıdır ki, onun fikrincə, vərəsəlik qismən (singulyar) hüquq varisliyi qaydasında da ola bilər. Bu ümumi qaydadan və normadan istisna hal kimi kanara çıxmadr və universal hüquq varisliyinin vərəsəliyin əsas əlaməti olmasına qətiyyən təsir göstərə bilməz (Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 23-24).

nur? Mülki hüquq doktrinasında bir neçə əlamətin olması göstərilir¹.

Universal hüquq varisliyi kimi **vərəsəliyin birinci xarakterik əlaməti** ondan ibarətdir ki, o, **həmişə bilavasitə (vasitəsiz) xarakterə malik olur**. Bu o deməkdir ki, miras qoyanın hüquq və vəzifələri vərəsələrə hər hansı üçüncü şəxsin iştirakı və vasitəçiliyi olmadan birbaşa, düzünə keçir. Bu hüquq və vəzifələrin vərəsələrə verilməsi üçün hər hansı üçüncü şəxsin əlavə hərəkət etməsi tələb olunmur. Sadəcə olaraq mirası qəbul etmək kimi hərəkətlə, vərəsə ölən şəxsin bütün hüquq və vəzifələrini əldə etmiş olur.

Göstərilən xarakterik əlaməti ilə universal (ümumi) hüquq varisliyi sinqulyar (xüsusi) hüquq varisliyindən fərqlənir. Sinqulyar (xüsusi) hüquq varisliyinə görə miras qoyanın bəzi əmlak hüquqları ondan bilavasitə yox, vərəsənin vasitəsilə müəyyən şəxsə verilir. Həmin şəxs universal hüquq varisi yox, sinqulyar hüquq varisi hesab edilir. Məsələn, miras qoyan vərəsəyə belə bir tapşırq verir ki, vərəsə ona vəsiyyət olunmuş yaşayış evinin bir otağını qohumlardan birinə əvəzsiz istifadəyə versin. Qohum olan şəxs sinqulyar hüquq varisidir. O, evdən əvəzsiz istifadə hüququnu miras qoyandan bilavasitə yox, vərəsənin vasitəsilə əldə edir.

Universal hüquq varisliyi kimi **vərəsəliyin ikinci xarakterik əlaməti** ondan ibarətdir ki, bu əlamətə **əsasən vərəsələrə miras qoyanın hüquq və vəzifələri tam, bütöv halda keçir**. Bu o deməkdir ki, vərəsələrə miras qoyanın hər hansı ayrı-ayrı hüquq və vəzifəsi yox, **onların bütöv kompleksi keçir**. Başqa sözlə desək, vərəsələrə miras qoyanın hüquq və vəzifələri öz məzmununu dəyişmədən, yəni dəyişməz şəkildə, olduğu kimi məcmu halında verilir.

Göstərilən əlaməti ilə də universal hüquq varisliyi sinqulyar hüquq varisliyindən fərqlənir. Sinqulyar hüquq varisliyinə görə, şəxsə miras qoyanın ayrı-ayrı hüquq və vəzifələri keçir. Bu cür varisliklə hüquq və vəzifələrin məcmu, tam, bütöv və kompleks halında verilməsindən söhbət gedə bilməz. Məsələn, vəsiyyət edən vərəsəyə tapşırır ki, minik avtomobilinə olan mülkiyyət hüququnu qonşuya versin və ya ona müəyyən məbləğdə pul ödəsin və ya ona mənzildən ömürlük istifadə hüququ versin.

Universal hüquq varisliyi kimi **vərəsəliyin üçüncü xarakterik əlaməti** ondan ibarətdir ki, o, **həmişə birdəfəlik xarakterə malik olur**². Bu o deməkdir ki, ölən şəxsin kompleks halında hüquq və vəzifələri vərəsələrə **bir dəfədə, dərhal və eyni anda** keçir. Həmin hüquq və vəzifələrin vərəsələrə keçməsi üçün yalnız **birdə aktın olması** kifayətdir. Bu akta miras əmlakın qəbul edilməsi deyilir. Miras əmlakın qəbul edilməsi elə bir vahid aktdir ki, bunun sayəsində ölən şəxsin bütün hüquq və vəzifələri vərəsələrə keçir.

Miras əmlakın qəbul edilməsi aktının üç əsas prinsipi vardır: birincisi, bu ak-

¹ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с.51-54; Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. М., 1962 // В книге: Черепяхин Б.Б. Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 398-442; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчиковой. М., 1985, с. 509; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1998, с. 533-534.

² Черепяхин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. М. 1962 // В книге: Черепяхин Б.Б. Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 399.

ta görə, vərəsə bəzi hüquqları qəbul edib, digər hüquqlardan imtina edə bilməz¹, yəni **miras əmlak hər hansı şərtlə – qeydlə qəbul edilməməlidir**. İkincisi, bu akta görə hər hansı bir konkret ayrıca hüququ qəbul edən vərəsə bununla avtomatik surətdə ölen şəxsin yerdə qalan digər hüquq və vəzifələrini, o cümlədən **ona həm məlum olan, həm də məlum olmayan hüquq və vəzifələrini qəbul etmiş olur**. Məhkəmə praktikası da məhz bu mövqedən çıxış edir²: miras əmlakın bir hissəsinə faktiki surətdə sahiblik etməyə, harada həyata keçirilməsindən və harada olmasından asılı olmayaraq, bütün miras əmlakın qəbul edilməsi kimi baxılır. Deməli, miras əmlakı qəbul etmək aktı bütövlükdə miras əmlaka şamil olunur.

Misala müraciət edək. Vərəsəyə ölmüş atadan dörd otaqlı mənzil, bağ evi, qaraj, minik avtomobili və əlli min manat pul keçir. Lakin o, atanın sağlığında banka qoyduğu əmanətdən, əldə etdiyi qiymətli kağızlardan (səhmlərdən, depozit sertifikatlarından) və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdəki pay hissəsindən, habelə qonşuya müəyyən məbləğdə pul borclu olması kimi əmlak vəzifəsindən xəbəri olmur. Vərəsə notariat kontoruna gedir və mənzilin qəbul edilməsi barədə ərizə verir. Bununla o, mirasın qəbul edilməsi aktını həyata keçirir. Həmin akt nəticəsində isə vərəsə miras əmlakın qalan hissəsini – həm ona məlum olan hissəsini (bağ evini, qarajı, minik avtomobilini və əlli min manatı), həm də ona məlum olmayan hissəsini (əmanəti, qiymətli kağızları, məhdud məsuliyyətli müəssisədəki pay hissəsini), habelə əmlak vəzifəsini (borcu qaytarmaq vəzifəsini) qəbul etmiş sayılır.

Üçüncüsü, **miras əmlakın qəbul edilməsi aktının geriyyə qüvvəsi vardır**. Bu o deməkdir ki, miras əmlak bu əmlakın qəbul edilməsi anından yox, mirasın açıldığı andan vərəsələrə keçmiş sayılır.

Beləliklə, vərəsəliyin həmişə birdəfəlik xarakterə malik olması kimi xüsusiyyətinə görə, miras əmlakı kim qəbul etmişsə, o da həmin əmlakı prinsip etibarilə tam (hissələrlə yox) və bir dəfədə qəbul etmiş olur.

Göstərilən xüsusiyyəti ilə də universal hüquq varisliyi sinqulyar hüquq varisliyindən fərqlənir. Sinqulyar hüquq varisliyi qaydasında vərəsə yalnız ona məlum olan konkret hüquq əldə edə bilər. **Hüquqları dərhal, bir dəfədə və bircə aktla qəbul etmək kimi əlamət sinqulyar hüquq varisliyinə yaddır**. Bundan əlavə, sinqulyar hüquq varisliyi qaydasında müvafiq şəxsə miras qoyanın əmlak vəzifəsi keçmir.

Universal hüquq varisliyi kimi vərəsəliyin **dördüncü xarakterik xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, **onun geriyyə qüvvəsi vardır**. Bu o deməkdir ki, vərəsə hüquq və vəzifələrin bütöv kompleksindən başqa vərəsələrin xeyrinə imtina

¹ Məhz bu səbəbdən K.A.Qravnin belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, vərəsə miras əmlakdan ona çatması hissə qəbul etməklə guya miras əmlakın qalan hissəsindən imtina etmiş olur (*Граев К.А. Вопросы наследственного права в практике Верховного Суда СССР. 1949, с. 45*).

² Вах: п.7 постановления Пленума Верховного Суда СССР от 1 июля 1966 г. «О судебной практике по делам о наследовании» // Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924-1977. М., 1978, часть 1, с. 236.

edə bilər¹.

RF-in yeni mülki qanunvericiliyi universal hüquq varisliyi kimi vərasəliyin xarakterik xüsusiyyətlərini birbaşa sanksiyalaşdırır: vərasəlik zamanı ölən şəxsin əmlakı dəyişmədən olduğu kimi tam, bütöv halda və eyni bir anda digər şəxslərə keçir (RF-in MM-in 1110-cu maddəsinin 1-ci bəndi)². Bu cür normaya bizim ölkənin MM-də rast gəlmirik.

Vərasəliyin əsasları

Vərasəliyin əsasları vərasəlik hüququnun əsas anlayışlarından biridir. Məhz vərasəliyin əsasları sayəsində müəyyən şəxslər vərasə kimi tanınırlar, yəni vərasə olurlar, ölən şəxsin bütün mülki hüquq və vəzifələri kompleks halında onlara keçir və beləliklə, vərasəlik hüququ əmələ gəlir. Deməli, vərasəliyin əsasları vərasəlik hüququnun yaranmasına səbəb olan hüquqi fakt rolunu oynayır. Bu fakt həmişə təkə bir hüquqi fakt kimi yox, mürəkkəb faktiki tərkib (hüquqi faktların tərkibi və ya hüquqi tərkib) kimi çıxış edir³. Həmin tərkib isə qanunda nəzərdə tutulmuşdur. Ona **vərasəliyin hüquqi tərkibi deyilir**.

Vərasəliyin əsasları dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan elə hüquqi tərkib başa düşülür ki, bu tərkib müəyyən şəxslərin vərasə kimi tanınmasına, həmin şəxslərin vərasəlik hüquqlarının əmələ gəlməsinə və ölən şəxsin əmlakının (hüquq və vəzifələrin) onlara keçməsinə səbəb olur. Vərasəliyin əsasları vərasəlik kimi mülki-hüquqi hadisənin yaranmasını şərtləndirir.

Bizim ölkə qanunvericiliyi vərasəliyin üç cür əsasını müəyyən edir: qanun; vəsiyyət; qarışıq əsas (qanun və vəsiyyət birlikdə). Buna uyğun olaraq vərasəliyin üç növü fərqləndirilir: qanun üzrə vərasəlik; vəsiyyət üzrə vərasəlik; qarışıq əsas üzrə vərasəlik. Demək olar ki, bütün xarici hüquq sistemləri də vəsiyyət və qanunu vərasəliyin əsası hesab edir⁴.

Bezi xarici ölkələrin qanunvericiliyi vərasəliyin qanun üzrə vərasəlik və vəsiyyət üzrə vərasəlik kimi əsaslarından savayı, **vərasəlik müqaviləsi** adlı digər əsas da nəzərdə tutur. Vərasəlik müqaviləsi kimi konstruksiya, hər şeydən əvvəl, Almaniya vərasəlik hüququna məlumdur⁵. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Vərasəlik hüququ» adlı V kitabının dördüncü bölməsində («Vərasəlik haqqında müqavilə» bölməsində) ifadə olunan normalar həmin müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir⁶. Vərasəlik haqqında müqaviləyə görə, miras qoyan öldüyü halda öz əmlakını digər tərəfdə (müqavilə iştirakçısında) və ya üçüncü şəxsə saxlamağı öhdəsinə götürür. Vərasəlik haqqında müqavilə konstruksiyası İsveçrə qanunvericiliyinə də məlumdur. Bizim ölkə qanun-

¹ Bezi müəlliflər dönməzlik və şərtsizliyi (miras əmlakın şərtsiz – qeydsiz qəbul edilməsini) də vərasəliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qələmə alırlar (*Галстоу В. Принятие наследства и отказ его принятия // Советская юстиция. 1966, №13, с. 21-22; Широкова И.Г. Наследственное право. Конспект лекций. М., 2001, с. 7).*

² *Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону. М., 2002, с. 260.*

³ *Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Л., 1949 // В книге: Иоффе О.С. Гражданское право. Избранные труды. М., 2000, с. 642.*

⁴ *Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Под ред. Р.Л. Нарцкиной. М., 1984, с. 280.*

⁵ *Синайский В.И. Русское гражданское право. М., 2002, с. 557.*

⁶ *Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 6*

vericiliyi bu cür hüquqi konstruksiya tanımır.

**Miras əmlak
(miras)**

Fiziki şəxsin ölümü və rəsəlik hüquq münasibətinin yaranmasını şərtləndirir¹. Hər bir mülki hüquq münasibəti kimi və rəsəlik hüquq münasibətinin də özünün müəyyən obyektini (predmeti) vardır. Obyektsiz hər hansı bir mülki hüquq münasibətinin mövcudluğundan və yaranmasından söhbət gedə bilməz.

Fiziki şəxsin onun ölümü ilə xitam olunmayan bütün əmlak hüquq və vəzifələri qanunda – və rəsəlik hüquq normalarında nəzərdə tutulan qaydada və rəsələre keçir. **Həmin hüquq və vəzifələrin məcmusu və rəsəlik hüquq münasibətinin obyektini (predmetini) təşkil edir.** Onlara və rəsəliyin obyektini (predmeti)² və ya və rəsəlik hüququnun obyektini³ də deyilir. **Və rəsəlik hüquq münasibətinin və ya və rəsəliyin obyektini (predmeti)** mülki qanunvericilikdə və sivilistika doktrinasında miras əmlak (miras, miras kütləsi) anlayışı ilə əhatə olunur⁴. Deməli, ölmüş şəxsin hüquq və vəzifələri tərkibində və rəsələre qanunda (və rəsəlik hüquq normalarında) nəzərdə tutulan məcmu (kompleks) halında müəyyən hüquq və vəzifələr keçir ki, onlara və rəsəlik hüquq münasibətinin obyektini – miras əmlak (miras) deyilir. Miras əmlak (miras) ölmüş şəxsin və rəsəlik qaydasında keçən əmlakından – əmlak hüquq və vəzifələrin məcmusundan ibarətdir.

Miras əmlak (miras) dedikdə, ölənin fiziki şəxsin (miras qoyanın) qanunla (və rəsəlik hüquq normaları ilə) müəyyənləşdirilən qaydada və rəsələre keçən əmlak hüquq və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür. Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, ölmüş şəxsin və rəsələre yalnız mülki hüquq və vəzifələri keçə bilər ki, onlar əmlak xarakterlidir. Öz məzmununa görə mülki (əmlak) xarakterə malik olmayan hüquq və vəzifələrin (məsələn, inzibati, dövlət, yəni konstitusiyaya, əmək, sosial təminat və s. hüquq münasibətlərindən irəli gələn hüquq və vəzifələrin) və rəsəlik əsasında keçməsi mümkün deyil. Bu, istisna olunur. Digər tərəfdən və rəsəlik qaydasında o əmlak keçə bilər ki, həmin əmlak qanuni əsaslarla miras qoyana məxsus olsun. Qanun cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın və rəsəlik üzrə verilməsini yasaqlayır.

Miras tərkibcə kifayət qədər geniş və əhatəli anlayışdır. Oraya daxildir:

- əmlak hüquqları;
- əmlak vəzifələri;
- bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqları.

Əmlak hüquqlarının məcmusuna **miras aktivini** deyilir. Əmlak vəzifələrinin məcmusu isə **miras passivini** adlanır. Passiv miras qoyanın öldüyü məqamədək icra etməyə borclu olduğu öhdəliklərdir, ödəməli olduğu borclardır. Deməli, **miras aktiv və passivinin məcmusundan ibarətdir.** Mülki qanunvericilik mirasa məhz bu cür leqal anlayış verir (MM-in 1151-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Miras aktivini geniş anlayış olub, özündə miras qoyanın öldüyü məqamədək

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Л., 1965, часть 3, с. 295.

² Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 48; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 24.

³ Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967.

⁴ Широкова И.Г. Наследственное право. Конспект лекций. М., 2001, с. 24.

malik olduğu aşağıdakı əmlak hüquqlarını birləşdirir:

- əşya hüquqlarını;
- öhdəlik hüquqlarını;
- əqli mülkiyyət hüquqlarını (müstəsna hüquqları);
- korporativ hüquqları¹.

Mirasın tərkibində **əşya hüquqları** müəyyən yer tutur. Söhbət hər şeydən əvvəl, əşya hüququnun **mülkiyyət hüququ** kimi növündən gedir. Müxtəlif əşyalar (mənzil, bağ evi, qaraaj, minik avtomobili və s.) üzərində mülkiyyət hüququ mirasın tərkibinə daxildir. **Tikintisi hələ başa çatmayan (tikilməkdə olan) evə olan əmlak hüququ** da vərəsəlik qaydasında keçə bilər. Amma miras qoyan tərəfindən ucaldılan özbaşına tikinti mirasın tərkibinə daxil edilmir. Qanuna görə özbaşına ucaldılan tikiliyə şəxsin mülkiyyət hüququ yaranmır (MM-in 180-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məhz bu səbəbdən onun bərəsində sərəncam vermək (satmaq, bağışlamaq, icarəyə vermək və s.), o cümlədən vərəsəlik üzrə vermək olmaz. Məhkəmə praktikası da bu mövqedə durur: özbaşına tikilmiş tikililər miras əmlaka daxil edilmir².

Bəzən əşyalara mülkiyyət hüququnu rəsmiləşdirməyə macal tapmamış, miras qoyan ölür. Məsələn, miras qoyan mənzilin özəlləşdirilməsi üçün lazım olan sənədləri verir, amma mənzilin verilməsi bərədə müqavilə bağlanana kimi ölür. Bu cür mənzil mirasa daxil edilir³. Belə ki, vərəsə miras qoyan tərəfindən başlanmış özəlləşdirmə prosesini başa çatdıraraq mənzilin mülkiyyətçisi ola bilər. Bu qayda RF Ali Məhkəməsinin qərarında ifadə olunmuşdur⁴.

Məhdud dövriyyə qabiliyyətli əşyalara (məsələn, mülki silah⁵, narkotik və psixotrop vasitələrə, zəhərli maddələrə və s.) olan mülkiyyət hüququ da mirasa aid edilə bilər. Lakin bu cür əşyaların qəbul edilməsi üçün hər hansı bir xüsusi icazənin alınması tələb olunmur. Bu cür əşyaları qəbul etdikdən sonra vərəsə onlara mülkiyyət hüququ əldə etmək üçün müvafiq orqanlardan xüsusi icazə almalıdır. Axi, bu cür əşyaların mülkiyyət hüququ əsasında əldə edilməsinə xüsusi icazə tələb olunur. Əgər vərəsəyə belə icazənin verilməsindən imtina edilərsə, onda bu əşya bir il ərzində özgeninkiləşdirilməlidir. Vərəsə nə-

¹ Sovet dövrünün tanınmış alimi M.M.Aqarkov aktivə yalnız əşya və öhdəlik hüquqlarını daxil edir. Bununla o, aktivə məhdud mənada müəyyən edir. Aktiv isə göstərilən hüquqlardan savayı, digər əmlak hüquqlarını da özündə birləşdirir (*Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. М., 1940, с. 24-25*).

² Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri haqqında» 28 sentyabr 1979-cu il tarixli 5 sayılı qərarının 5-ci bəndi.

³ *Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону. М., 2002, с. 13.*

⁴ Вах: п.8 постановления Пленума Верховного РФ от 24 августа 1993 г. №8 «О некоторых вопросах применения судами закона РФ «О приватизации жилищного фонда РФ» // Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по гражданским делам. М., 1995, с.336.

⁵ «Xidməti və mülki silah» haqqında qanun mülki silahın vərəsəlik üzrə əldə edilməsi bərədə göstəriş ifadə edir (14-cü maddə). Vərəsənin vərəsəlik əsasında ona keçmiş silahı əldə etmək üçün icazəsi yoxdursa, o, üç ay ərzində Daxili İşlər Nazirliyindən həmin icazəni almalıdır. Əgər vərəsə icazəni almaq istəməzsə və ya bu cür icazə verilməzsə, o, bir ay müddətində həmin silahı ya bağışlamalı, ya DİN-ə təhvil verməli və ya satmalıdır (AR QK, V kitab, s. 210).

zərdə tutulan müddətdə əşyani özgəninkiləşdirmədikdə, əşya dövlət orqanının erizəsi üzrə məhkəmə qərarına əsasən məcburi surətdə satılır. Satış pulu və rəsəyə verilir. Vərəsəyə keçmiş əşya dövlət mülkiyyətinə də verilə bilər. Belə halda onun dəyəri vərəsəyə ödənilir (MM-in 206-cı maddəsinin 1-ci, 2-ci və 3-cü bəndləri).

Torpaq üzərində mülkiyyət hüququ mirasa daxildir. Torpaq qanunvericiliyinə görə, vərəsəlik torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsullarından biridir¹.

Mənzil-tikinti kooperativinin tikirdiyi ev kooperativin ayrı-ayrı üzvlərinə (payçılara) yox, hüquqi şəxs kimi bütövlükdə kooperativin özünə məxsusdur. Buna görə də kooperativ üzvü mülkiyyət hüququna malik deyil. Məhz bu səbəbdən vərəsəlik üzrə onun kooperativdəki paya olan hüququ (mənzilə olan mülkiyyət hüququ yox) keçir və mirasa daxil edilir. Kooperativ payın pulla dəyərini vərəsələrə ödəyir. Mənzil – tikinti kooperativ vərəsəni payçı (kooperativ üzvü) kimi qəbul edə bilər. Belə halda vərəsə kooperativə məxsus olan evdəki müəyyən mənzilə istifadə hüququ əldə edir.

Mənzil – tikinti kooperativinin üzvü onun istifadəsinə verilmiş mənzil üçün özünün pay haqqını tamamilə verdikdən sonra bu əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Həmin mənzilə olan mülkiyyət hüququ vərəsəlik qaydasında verilir və mirasa daxil edilir.

Daş-qaş (qızıl-gümüş, cəvahirat) məmulatlarının və digər zinət şeylərinin vərəsəlik üzrə keçməsinə hər hansı məhdudiyət qoyulmur. Bu məmulatlar mirasa daxil edilə bilər. Amma dövriyyədən çıxarılmış predmetlər (məsələn, külçə halında qızıl, gümüş və platin və s.) vərəsəlik üzrə verilə bilməz.

Valyuta sərvətlərinin mirasa daxil edilməsi mümkündür. Söhbət, hər şeydən əvvəl, xarici valyutadan, xarici valyutada qiymətli kağızlardan (səhmlərdən, istiqrazlardan və s.) gedir². Xarici valyuta, yəni müvafiq xarici dövlətin ərazisində olan və qanuni ödəniş vasitəsi sayılan kağız pullar xüsusən tez-tez hallarda vərəsəlik üzrə keçir.

Miras qoyanın **ümumi mülkiyyətdəki pay hüququ** mirasa daxil edilə bilər. Əgər söhbət **paylı ümumi mülkiyyətdən** gedərsə, onda vərəsəliyin obyektini (predmeti) yalnız müvafiq paydan ibarət olacaqdır. Bu pay ümumi əmlakdan naturada ayrılığa da bilər, ayrılığa da bilər. Əgər payın naturada ayrılması mümkün deyilsə (qanun ya bu cür bölgüyə yol vermir və ya ümumi əmlakdan payın ayrılması əmlaka zərər vurulmasına gətirib çıxarır), onda paylı mülkiyyətin digər mülkiyyətçiləri payın pulla dəyərini vərəsələrə ödəyir (MM-in 220-ci maddəsi).

Miras qoyanın **ümumi birgə (paysız) mülkiyyətdəki pay hüququ** (payı) da mirasa daxil ola bilər³. Əvvəlcə miras qoyanın ümumi əmlakdakı payını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bir qayda olaraq, paylar bərabər sayılır. Amma mülkiyyətçilərin razılaşmasında ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər (MM-in 223-cü

¹ Torpaq Məcəlləsinin 49-cu maddəsi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 817.

² «Valyuta tənzimi haqqında» qanununun 1-ci maddəsi (AR QK, II kitab, s. 369).

³ Ümumi birgə əmlak vərəsəliyinin predmeti ola bilməz (Советское гражданское право. Учебник.

Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с. 476).

maddəsinin 3-cü bəndi). Bundan sonra pay ayrılır. Ər-arvada məxsus olan ümumi əmlak bölünərkən məhz bu qaydadan istifadə olunur. Həmin pay da vərəsəliyin obyektı (predmeti) kimi çıxış edir.

Nağd pul (bank biletləri şəklində olan manatlar), habelə **qiymətli kağızlar** (səhmlər, istiqraz vərəqələri, sertifikatlar və s.) mirasa daxil edilir. Onların vərəsəliyin obyektı kimi çıxış etməsi hallarına tez-tez rast gəlirik.

Əşya hüququnun **məhdud əşya hüququna** gəldikdə isə, onun ayrı-ayrı növləri mirasa daxil ola bilər. Söhbət hər şeydən əvvəl, miras qoyanın ipoteka hüququndan, girov hüququndan, superfitsi (tikiliyə vərəsəlik) hüququndan, servitut hüququndan gedir. Onlar məhdud əşya hüququnun növləridir.

Mülki qanunvericilik nəzərdə tutur ki, tələb güzəşt edildikdə yeni kreditora girov və ipoteka hüququ da keçir (MM-in 515-ci maddəsi). Burdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, tələb vərəsəlik qaydasında vərəsəyə güzəşt edildikdə, **girov və ipoteka hüququ** da ona keçir və mirasa daxil olur. Məsələn, miras qoyan hələ sağlığında qonşuya borc pul verir və torpaq sahəsini ipotekaya götürür. Bununla o, ipoteka hüququ əldə edir. Bu hüquq əsas tələb hüququ ilə (borcun qaytarılmasını tələb etmək hüququ ilə) birlikdə vərəsəyə keçir və mirasa daxil olur.

Superfitsi (tikiliyə vərəsəlik) hüququ da vərəsəliyin obyektı ola bilər. Mülki qanunvericilik birbaşa müəyyənləşdirir ki, bu hüquq vərəsəlik üzrə keçir (MM-in 250-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Məsələn, şəxs başqasının mülkiyyətində olan torpaqda yaşayış evi tikir və bununla superfitsi hüququ əldə edir. Bu hüquq həmin şəxsə yaşayış evindən istifadə etmək imkanı verir. Həmin hüquq vərəsəlik üzrə verilir.

Servitut hüququ da vəsiyyət üzrə keçə bilər¹. Xüsusilə qanuni (normativ) servitut hüququ vərəsəliyin obyektı olur. Məsələn, şəxsin öz yaşadığı evdən ümumi istifadədə olan yola (ictimai yola) keçidi yoxdur. Qonşu öz torpaq sahəsindən ona zəruri keçid ayırır. Bununla qonşunun torpaq sahəsi servitutla yüklənir və həmin şəxs servitut hüququ əldə edir (MM-in 175-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu hüquq vərəsəlik üzrə verilə bilər.

Məhdud əşya hüququnun digər bir növü olan **uzufrukt** hüququna gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu hüquq vərəsəliyin obyektı ola bilməz. Uzufrukt hüququ başqasının əşyasından istifadə etmək və fayda götürmək hüququdur. İstifadəçi (uzufruktuar) həmin əşyanı vərəsəlik üzrə vermək hüququna malik deyildir (MM-in 263-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Mənzilə uzufrukt da vərəsəlik üzrə keçmir (MM-in 267-ci maddəsinin 1-ci bəndi)².

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun tənzimlədiyi **sahiblik** (MM-in 7-ci fəslə) isə əşya hüququ hesab edilmir. Almaniya alimi L.Ennekserus ya-

¹ Şəxsi servitutlar şəxsin ölümü ilə ləğv edilir və vərəsəlik üzrə keçir (Победоносцев К.Л. Курс гражданского права. М., 2003. Том 2, с. 239).

² İnqilabaqədərki rus sivilisti К.Победоносцев yazırdı ki, uzufrukt şəxsin ölümü ilə ləğv edilir və buna görə də mirasa daxil olunmur (Победоносцев К.Л. Курс гражданского права. М., 2003. Том 2, с. 239).

zır ki, sahiblik vərəsəlik üzrə keçir. Özü də faktiki sahibliyə nail olunmadan¹. Alim bu fikri söyləyərkən, Almaniya Mülki Qanunnaməsində ifadə olunan belə bir göstərişi əsas tutur: sahiblik vərəsəyə keçir (MQ-nin 857-ci §-i)². İnqilaba-qədərki rus sivilisti V.I.Sinayski də belə hesab edir ki, sahiblik vərəsəlik üzrə keçir³. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 164-cü maddəsinin 2-ci bəndində ifadə olunan göstərişdən görünür ki, sahiblik vərəsəlik üzrə keçir. Amma ömürlük sahiblik sahibin ölümü ilə ləğv edilir və vərəsəlik üzrə keçmir⁴.

Öhdəlik (tələb) hüquqları da vərəsəliyin əsas obyektlərindən (predmetlərindən) biridir. Bu hüquqlar, hər şeydən əvvəl, müxtəlif cür mülki-hüquqi müqavilələrdən irəli gəlir.

Borc müqaviləsindən yaranan öhdəlik (tələb) hüququ vərəsəliyin obyektini (predmeti) qismində çıxış edə bilər. Belə ki, miras qoyan hələ sağlığında öldüyü məqamədək müəyyən şəxsə borc pul verir. Həmin borcun qaytarılmasını və borca görə faizlərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vərəsəlik üzrə keçir.

Bank əmanəti (depozit) müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik (tələb) hüququ vərəsələrə keçir. Miras qoyan kommersiya banklarına əmanətlər qoya bilər. Həmin əmanətlərin qaytarılmasını və onlara hesablanmış faizlərin verilməsini tələb etmək hüququ mirasa daxil edilir, bir şərtlə ki, bu əmanətlər barəsində vəsiyyət sərəncamı olmasın⁵. Üçüncü şəxsin xeyrinə bank əmanəti müqaviləsi bağlayan şəxs öldükdə isə əmanət mirasa daxil edilmir. Ona görə ki, əmanət almaq hüququ üçüncü şəxsə məxsusdur.

Bank hesabı müqaviləsindən irəli gələn öhdəlik (tələb) hüququ mirasa daxil edilir. Belə ki, fərdi sahibkarlar – sahibkar statuslu fiziki şəxslər (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər) bank hesabı açə bilər. Onlar öldükdə həmin hesabdakı pul vəsaiti (nağdsız pul) vərəsəlik üzrə keçir. Pul vəsaiti (nağdsız pul) şəxsin bankdan pulun verilməsini tələb etmək (öhdəlik) hüququnu ifadə edir. Buna görə də əmlak hüququ kimi o, mirasa daxil edilir.

Daimi renta müqaviləsi üzrə renta alanın hüquqları vərəsəlik üzrə keçə bilər (MM-in 872-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Buna görə də bu hüquq mirasa daxil edilir.

Sığorta müqaviləsindən irəli gələn öhdəlik (tələb) hüquqları vərəsəli-

¹ *Эннекерус Л.* Курс германского гражданского права. М., 1949. Том 1. Полутом 1, с. 271. Alim sahibliyin vərəsəlik üzrə keçməsinə əsaslanaraq göstərdi ki, sahiblik fakt yox, hüquqdur. Bunun sahibliyin hüquq kimi tanınması üçün böyük rolu vardır.

² Германское право. Гражданское уложение. Часть I. М., 1996.

³ *Синайский В.И.* Русское гражданское право. М., 2002, с. 299.

⁴ *Победоносцев К.Л.* Курс гражданского права. М., 2003, Том 2, с. 239.

⁵ RF-də bank əmanətləri Mülki Qanunvericiliyin Əsasları (1991) qəbul edilənə kimi xüsusi qayda əsasında vərəsəlik üzrə verilir. Bu qaydaya görə, əgər bank əmanəti barədə vəsiyyət sərəncamı edilərsə, onda o, mirasa daxil edilmirdi. Həmin qayda Əsasların 153-cü maddəsinin 4-cü bəndinə görə ləğv edildi. Yeni qaydaya görə, bank əmanətləri ümumi əsaslarla vərəsəlik üzrə keçə bilər. Amma RF-in Ali Sovetinin 3 mart 1993-cü il tarixli qərarına görə (9-cu bənd) Əsasların müəyyən cədiyi qayda vətəndaşların RF-in Əmanət Bankındakı əmanətlərinə tətbiq edilmir (VVS RF, 1993, № 11, st. 393). Bununla Əmanət Bankına qoyulan əmanətlər barədə əvvəlki qayda bərpa edilir.

yin obyektı ola bilər¹. Əmlak sığortası müqaviləsini bağlamış sığortalı öldükdə onun hüquqları vərəsəlik qaydasında keçir². Bundan əlavə, sığortalının ölümü ilə əlaqədar sığorta müqaviləsinə xitam verildikdə, əvvəlcədən ödənilmiş sığorta haqları (sığorta müqaviləsinin müddətinin qalmış hissəsi üçün) vərəsəlik üzrə verilir³. Sığortalının ailə üzvlərindən birinin (arvadın, uşaqların) xeyrinə ölüm halı üçün bağladığı həyat sığorta müqaviləsi üzrə əldə edilən sığorta məbləği mirasa daxil edilmir. Ona görə ki, həmin sığorta məbləğini almaq hüququ müqavilədə adı göstərilən ailə üzvlərinə (üçüncü şəxslərə) məxsusdur⁴. Bununla bərabər, bəzi hallarda sığorta məbləği mirasa daxil edilir, üçüncü şəxsə verilmir. Həmin hallara aiddir⁵: üçüncü şəxs sığorta məbləğini almaqdan imtina etdikdə; üçüncü şəxs sığortalıdan (sığorta etdirəndən) əvvəl öldükdə; üçüncü şəxs sığortalının (sığorta etdirənin) həyatına qəsd etdikdə; üçüncü şəxs və sığortalı (sığorta etdirən) eyni vaxtda öldükdə və s.

Bundan əlavə, kirayə (icarə) müqaviləsi üzrə əmlakın qaytarılmasını və kirayə (icarə) haqqının ödənilməsini, podrat müqaviləsi üzrə podrat haqqının, daşıma müqavilə üzrə daşıma haqqının və yükün verilməsini tələb etmək hüququ da mirasa daxil edilə bilər.

Öhdəlik hüquqları **qeyri-müqavilə (delikt) münasibətlərindən** də əmələ gələ bilər. Belə ki, miras qoyanın əmlakına zərər vurula bilər. Əmlaka vurulan **zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ** vərəsəlik üzrə keçir⁶. Amma həyata və ya sağlamlığa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələb hüquqları vərəsəliyin obyektı ola bilməz (MM-in 514-cü maddəsi).

Öhdəlik hüquqları kondikasiya (əsassız varlanma) münasibətlərindən də yarana bilər. Bu cür hüquqların vərəsəlik üzrə verilməsi mümkündür. Məsələn, şəxsin göndərdiyi pul səhən eyni fəmilialı başqa şəxsə çatır. Həmin pulun geri qaytarılmasını tələb etmək hüququ vərəsəliyin obyektı ola bilər.

Əmək müqaviləsi üzrə əmək haqqının verilməsini tələb etmək hüququ mirasa daxil edilmir. Belə ki, şəxsin ölümü həmin şəxsə ona çatması əmək haqqını almağa macal vermir. Alınmayan əmək haqqı vərəsəliyin obyektı olmur. O, ölənin ailə üzvlərinə verilir. Bu, ölənin şəxsin ailə büdcəsinə təsir göstərməmək və dəfn xərclərini ödəmək üçün ailəyə maddi imkan vermək baxımından ədalətli qaydadır⁷.

RF-in qanunvericiliyinə görə, pensiyaçıya verilməli olan, lakin alınmamış pensiya məbləği ümumi əsaslar üzrə vərəsəlik qaydasında keçir. RSFSR Ali Məhkəməsinin mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyası məsələyə məhz bu cür

¹ Баторин В. Наследование страховой суммы по договору смешанного страхования жизни // Советская юстиция, 1972, № 1, с. 20-21; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А. Рясенцева. М., 1976, с. 189.

² «Sığorta haqqında» qanunun 36-cı maddəsinin 1-ci bəndi // Biznesmenin bülleteni, 1999, 31 (255), s. 36.

³ «Sığorta haqqında» qanunun 28-ci maddəsinin 4-cü bəndi.

⁴ Серебровский С.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 41.

⁵ Полтавская Н., Кузнецов В. Нотариат (курс лекций). М., 2002, с. 142.

⁶ Антимонов Б.С., Груев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 70.

⁷ Постановление Совета Министров СССР «О порядке выдачи зарплаты, не полученной ко дню смерти рабочего или служащего» от 19 ноября 1984 г. № 1153 // СП СССР, 1985, №1, ст. 2.

yanaşmışdır. Amma bizim ölkə qanunvericiliyinə görə pensiyaçıya hesablanan, lakin onun ölümünə görə alınmamış pensiya mirasa aid olunmur¹. Qanunda göstərilir ki, pensiyaçıya verilməli olan, lakin onun ölümü ilə əlaqədar alınmamış pensiya məbləği mirasın tərkibinə daxil edilmir. Həmin məbləğ pensiyaçının ailə üzvlərinə ödənilir. O ailə üzvlərinə ki, onların ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ olsun². Bu cür hüququ olmayan ailə üzvləri, pensiyaçının valideynləri, əri (arvadı), ölümünə kimi onunla birgə yaşayan digər ailə üzvləri də həmin məbləği ala bilərlər. Sosial sığorta üzrə miras qoyan tərəfindən alınmamış müavinətlər (yəni, sosial sığorta üzrə ödəmələr: əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət; hamiləliyə və doğuma görə müavinət; uşağa qulluqla əlaqədar müavinət; dəfn üçün müavinət; uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət və s.)³ miras tərkibinə aid olunmur. Bu əmlak hüquqları subyektiv mülki hüquqlar sayılır. Ona görə də həmin əmlak hüquqları vərəsəlik hüququnun ümumi normaları ilə tənzimlənmir⁴. Göstərilən müavinətlər ölmüş şəxslə birgə yaşayan ailə üzvlərinə verilir⁵.

Aliment almaq hüququ vərəsəlik üzrə keçmir və buna görə də mirasa daxil edilmir. Ona görə ki, birincisi, şəxsin bu kimi hüququ həmin şəxsin özü ilə qınılmaz surətdə bağlıdır, ikincisi, həmin hüquq mülki əmlak hüququ hesab edilmir⁶. Aliment öhdəlikləri qəti olaraq şəxsi xarakter daşıyır⁷. Heç bir vaxt aliment hüququ vərəsəlik qaydasında keçmir. Miras qoyanın ölümü ilə də bu hüquqa xitam verilir.

Pensiya hüququ vərəsəlik qaydasında keçmir və fiziki şəxsin ölümü ilə xitam edilir. Söhbət istənilən hər hansı əsasla görə (yaşa, əlilliyə və s. görə) təyin edilə bilən pensiyadan gedir. Dövlət tərəfindən ailə başçısının itirilməsinə görə təyin edilmiş pensiya isə vərəsəliklə bağlı deyil. Ona görə ki, ölmüş ailə başçısı bu pensiyanı almaq hüququna malik deyildir. Digər tərəfdən pensiya vərəsəyə təyin olunsa da heç vaxt mirasa daxil edilmir⁸. Bundan əlavə, pensiya hüququ mülki əmlak hüququ sayılır⁹.

Poçt ilə göndərilən şeylərin mirasa daxil olması mümkündür. Həmin şeylərin bəzi növləri, məsələn, pul baratları, banderol və bağlamalar vərəsəliyin obyektinə ola bilər¹⁰. Belə ki, göstərilən şeylər onları göndərən şəxsə qaytarılmır. Bu halda notarius ölən şəxsin yaşayış yerindəki rabitə şöbəsinə həmin şəxsin adına pul baratı, banderol və s. olub-olmaması barədə sorğu göndərir.

¹ *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.25.

² «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» qanununun 110-cu maddəsi // AR QK, II xüsusi buraxılış, s. 134.

³ Həmin müavinətlərin dairəsi göstərilir: «Sosial sığorta haqqında» qanununun 6-cı maddəsi // AR QK, II xüsusi buraxılış, s. 480.

⁴ *Черепанин Б.Б.* Правопреемство по советскому гражданскому праву. // В книге: Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 400.

⁵ *Полтавская Н., Кузнецов В.* Нотариат (курс лекций). М., 2002, с. 142.

⁶ Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / Отв. ред. *Е.А.Флейшиц*. М., 1966, с. 599.

⁷ *Пергамент А.И.* Алиментные обязательства по советскому праву. М., 1951, с. 12.

⁸ *Антилопов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1953, с. 87.

⁹ Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / Отв. ред. *Е.А.Флейшиц*. М., 1966, с. 599.

¹⁰ *Полтавская Н., Кузнецов В.* Нотариат (курс лекций). М., 2002, с. 144.

Əgər olarsa, notarius vərəsəlik şəhadətnaməsi verir. Bu şəhadətnamə əsasında vərəsələr poçt ilə göndərilən şeyləri alırlar.

Tapşırıq müqaviləsi üzrə (o cümlədən komissiya müqaviləsi üzrə) tərəflərin hüquqları bir qayda olaraq, vərəsəlik qaydasında keçmir. Qanunda göstərilir ki, tərəflər öldükdə tapşırıq müqaviləsi (MM-in 786-cı maddəsinin 2-ci bəndi), komisionçu öldüyü halda komissiya müqaviləsi ləğv edilir (MM-in 821-ci maddəsi). Məsələn, tapşırıq müqaviləsi üzrə tapşıran nümayəndəyə (vəkalət alana) üçüncü şəxslə alqı-satqı əqdi bağlamağı və onu icra etməyi tapşırır. Tapşıranın bu müqavilədən əqdin bağlanmasını və icra edilməsini tələb etmək hüququ yaranır. Bu hüquq o, öldükdə, vərəsəlik qaydasında keçmir, çünki onun ölməsi ilə tapşırıq müqaviləsi ləğv edilir.

Amma tərəflərin sağlığında əmələ gələn əmlak hüquqları tapşıranın və nümayəndənin vərəsələrinə keçə bilər. Məsələn, nümayəndə tapşırıq müqaviləsi üzrə yaşayış evini satır. Bu məqamda tapşıran ölür. Onun satış pulunun verilməsini nümayəndədən tələb etmək hüququ vərəsəliyin obyektı olur.

Ömürlük renta müqaviləsi üzrə də renta alanın hüquqları vərəsəliyin obyektı ola bilməz. Renta alan ölən kimi renta ödənişi almaq hüququ da ləğv edilir.

Əmlak xarakterli əqli mülkiyyət hüquqları (müstəsna hüquqlar) vərəsəlik üzrə keçə bilər və buna görə də mirasa daxildir. Bu hüquqlar əqli mülkiyyət obyektləri (yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri və məhsulları) barəsində yaranır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, müəlliflik hüququnun obyektı olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və onlardan istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq əmələ gələn əmlak xarakterli hüquqlardan gedir. Müəlliflik qanunvericiliyinə görə, **müəlliflik hüquqları vərəsəlik qaydasında keçir**¹. Bu hüquqlar həm vəsiyyət üzrə vərəsəliyin, həm də qanun üzrə vərəsəliyin obyektı (predmeti) ola bilər. Özü də dərhal buradaca qeyd etməliyik ki, **müəllifin şəxsi hüquqları vərəsəlik üzrə keçmir**². Qeyri-əmlak xarakterli bu cür hüquqlara aiddir: əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ); əsərdən öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud adsız (anonim) istifadə etmək və ya bu cür istifadəyə icazə vermək hüququ (ad hüququ); şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ³.

Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vərəsəlik qaydasında keçməməsinə və buna görə də mirasa daxil edilməməsinə baxmayaraq, onlar vərəsələr tərəfindən qorunur. Həm vəsiyyət üzrə, həm də qanun üzrə vərəsələr bu hüquqların qorunmasını (müdafiəsini) həyata keçirə bilərlər. Məsələn, vərəsələr əsərin toxunulmazlığını müdafiə edə bilərlər⁴.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarına gəldikdə isə, bu hüquqlar vərəsəlik qaydasında verilir və mirasa daxil edilir. Bu hüquqlara aiddir: əsərin surətini çıxarmaq hüququ; əsərin nüsxələrini hər hansı üsulla yaymaq, satmaq, kirayəyə vermək hüququ; müəllif qonorarı almaq hüququ və s. Məsələn, müəllif öz əsə-

¹ «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 28-ci maddəsi // AR QK, III kitab.

² Həmin qanunun 29-cü maddəsi.

³ Həmin qanunun 14-cü maddəsi.

⁴ *Гордон М.В.* Советское авторское право. М., 1955, с. 34; *Серебровский В.Н.* Вопросы советского авторского права. М., 1956, с. 226-234.

rinin nüsxələrini kitabxanaya satır və onun pulunu almamış ölüür. Həmin pulun verilməsini tələb etmək hüququ mirasa daxil edilir.

Patent hüququnun (sənaye mülkiyyəti) obyektlərinin (ixtiraların, sənaye nümunələrinin, faydalı modellərin) yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olaraq yaranan hüquqlar (patent hüquqları) əqli mülkiyyət hüququnun bir növüdür. Bu hüquqlar vərəsəlik üzrə verilir və buna görə də mirasa daxil edilir. Patent qanunvericiliyi müəyyən edir ki, **sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq hüququ vərəsəlik üzrə keçir**¹. Məsələn, mühəndis ixtira edir (elə hesab edə ki, yeni növ kompüter ixtira edir). O, həmin ixtiraya patent almamış ölüür. Mühəndisin vərəsəsi patent sahibi olur. Bununla da patent hüququ vərəsəliyin obyekti olur, yeni vərəsəlik qaydasında güzəşt edilir, özgəninkiləşdirilir².

Amma sənaye mülkiyyəti obyektini (ixtiranı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini) yaradıcı əməyi ilə yaranan şəxsin – müəllifin hüququ (sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ) vərəsəlik qaydasında özgəninkiləşdirilmir³ və buna görə də mirasa daxil edilmir. Qeyd etdiyimiz kimi, **yalnız bu obyektlərdən istifadə hüququ vərəsəliyin obyekti** ola bilər.

Əqli mülkiyyət obyektlərinin digər növlərindən istifadə hüququ da vərəsəlik qaydasında keçə bilər. Onlara aiddir: firma adlarından istifadə hüququ; əmtəə nişanlarından istifadə hüququ; kəşflərdən istifadə hüququ; seleksiya nailiyyətlərindən istifadə hüququ; kommersiya sirrindən (informasiyadan) istifadə hüququ; «nou-hau»dan istifadə hüququ.

Göründüyü kimi, vərəsəlik qaydasında keçən əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququdur. Bu obyektlərin özlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin obyektlər vərəsəlik üzrə keçmir və buna görə də mirasa daxil olmur. Ona görə ki, əqli mülkiyyət obyektləri qeyri-maddi (ideal) xarakterə malikdir.

Əmlak hüquqlarının korporativ hüquqlar kimi növü vərəsəliyin obyekti (predmeti) ola bilər. Bu hüquqlar təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqlarında, kooperativlərdə iştirakçılıqla bağlı olaraq yaranan hüquqlardır. **Tam ortaqlığın iştirakçısı** öldükdə onun şərikli kapitaldakı payına uyğun ortaqlıq əmlakından ona çatması hissəsinin dəyəri vərəsəlik qaydasında keçir və mirasa daxil edilir. Vərəsəyə ortaqlıq əmlakından çatması hissə naturada da verilə bilər (MM-in 78-ci maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndləri).

Kommandit ortaqlığının iştirakçısı (tam ortaqlıq) öldükdə, ona ortaqlıq əmlakından çatması hissə və ya onun dəyəri vərəsəlik üzrə keçir. Maya qoyan (kommanditçi) öldükdə isə, onun şərikli kapitaldakı payı və mənfəətdən ona düşəsi hissə vərəsəliyin obyekti olur.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı öldükdə onun nizamnamə kapitalındakı payı vərəsəlik üzrə keçir və mirasa daxil edilir. Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutularsa, pay vərəsəlik üzrə yalnız cəmiyyətin qalan iştirakçılarının razılığı ilə keçir (MM-in 93-cü maddəsinin 6-cı bəndi).

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyət iştirakçısı öldükdə onun nizamnamə kapita-

¹ «Patent haqqında» qanunun 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi // AR QK, III kitab.

² Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999.

³ «Patent haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 3-cü bəndi // AR QK, III kitab.

İndakı payı vərəsəliyin obyektı ola bilər. Buna görə də həmin pay mirasın tərkibinə daxil olur.

Səhmdar cəmiyyətinin səhmdarı öldükdə səhm vərəsəliyin obyektı ola bilər. Əgər qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmdarı ölərsə, onda səhm yalnız cəmiyyətin razılığı ilə onun vərəsələrinə keçə bilər (MM-in 101-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Açıq səhmdar cəmiyyətinin səhmdarı öldükdə isə səhm digər səhmdarların razılığı olmadan vərəsəlik üzrə keçir. Ona görə ki, bu növ səhmdar cəmiyyətinin səhmləri digər səhmdarların razılığı olmadan özgəninkiləşdirilə bilər (MM-in 99-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Kooperativ üzvü öldükdə, onun payının dəyəri mirasa daxil edilə bilər. Vərəsə kooperativ üzvlüyünə qəbul ediləndə məlum məsələdir ki, pay vərəsəliyin obyektı ola bilməz (MM-in 112-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Vərəsəlik üzrə yalnız əmlak hüquqları keçmir. **Bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının** da vərəsəliyin obyektı olması istisna edilmir. Mülki hüquq elmində bu növ hüquqların mirasa daxil edilməsinin mümkünlüyü göstərilir¹. Müəlliflərdən bəziləri qəti olaraq göstərilər ki, vərəsələrə yalnız əmlak hüquqları keçir. Bununla onlar bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vərəsəlik üzrə keçməsinə inkar edirlər².

Ümumi qayda belədir ki, şəxsi qeyri-əmlak hüquqları vərəsəlik üzrə keçmir. Ona görə ki, həmin hüquqlar şəxsi xarakterə malik olub, onun daşıyıcısı olan vətəndaşın şəxsiyyəti ilə qırılmaz və sıx surətdə bağlıdır. Bu hüquqlar onların məxsus olduğu vətəndaşın özündən (şəxsiyyətindən) ayrılmazdır və özgəninkiləşdirilmir. Əgər həmin vətəndaş ölərsə, onda vətəndaşla birlikdə onun özündən (şəxsiyyətindən) ayrılmaz olan özgəninkiləşdirilməyən şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlar da «ölür», yəni ləğv edilir.

Amma bütün şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqların onların daşıyıcısı olan vətəndaşın şəxsiyyəti ilə bağlılıq dərəcəsi eyni deyildir. Bəzi hüquqlar vətəndaşın şəxsiyyəti ilə o dərəcədə bağlıdır ki, onlar doğrudan da bir-birindən ayrılıqda mövcud ola bilməz. Bu hüquqlara misal olaraq şəxsin əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququnu (müəlliflik hüququnu), müəllifin əsərdən öz adı ilə istifadə etmək hüququnu (ad hüququnu), şərəf və ləyaqət hüququnu, fiziki toxunulmazlıq hüququnu, sənaye mülkiyyətinin (ixtiranın, faydalı modelin və sənaye nümunəsinin) müəllifi kimi tanınmaq hüququnu (müəlliflik hüququnu), azadlıq hüququnu və s. göstərmək olar. Məlum məsələdir ki, bu hüquqlar onların daşıyıcısı olan vətəndaşın özündən ayrılmaz olduğuna görə özgəninkiləşdirilə, başqasına verilə və vərəsəlik üzrə keçə bilməz. Vətəndaşın ölümü ilə onların mövcudluğuna son qoyulur.

¹ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 48; Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Часть 3. Л., 1965, с. 291; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с. 487; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 474; Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 496; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 533; Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону. М., 2002, с. 4, 8.

² Мəsələn, бax: Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967, с. 8.

Bununla belə, bəzi elə şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlar var ki, bu hüquqların məxsus olduğu vətəndaşın (bu hüquqların daşıyıcısının) ölümü həmin hüquqların «ölməsinə» - ləğv edilməsinə səbəb olur. Bu hüquqlar mövcud olmaqda davam edir, özgəninkiləşdirilir, başqa şəxslərə verilir və nəhayət, vərəsəlik üzrə keçir. Bununla da onlar vərəsəliyin obyektı olur və mirasa daxil edilir. Bu cür hüquqlara ölmüş ixtiraçının vərəsəsinin ixtiraya (məsələn, soyuducuya, kompüterə, saata, kondensiyonera və s.) **patent almaq və onu rəsmiləşdirmək hüququnu** misal çəkmək olar. Belə ki, şəxs etdiyi ixtiraya patent almamış və onu rəsmiləşdirməmiş ölür. Onun patenti almaq və rəsmiləşdirmək kimi şəxsi (qeyri-əmlak) hüququ vərəsəlik üzrə keçir¹. Patenti aldıqdan sonra vərəsə patent sahibi olur və ixtiradan əmlak xarakterli istifadə hüququnu həyata keçirir (məsələn, o, ixtirani təsərrüfat dövriyyəsinə buraxır və s.). Göründüyü kimi, ölmüş ixtiraçının şəxsi (qeyri-əmlak) hüququ vərəsəyə keçməyədi, ixtiraçının ixtiradan istifadə ilə bağlı əmlak hüququ həyata keçə bilməzdi. Deməli, O.S.loffenin haqlı mövqeyincə, **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının vərəsəliyin obyektı olması ölmüş şəxsin vərəsəlik üzrə keçən əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün lazımdır**².

Başqa bir misalda müəllif yazdığı əsəri nəşr etdirməmiş (surətini çıxartmamış) ölür. Müəllifin əsərini müvafiq **dövlət orqanında qeydiyyatdan keçirmək və şəhadətnamə almaq kimi şəxsi (qeyri-əmlak) hüququ** onun vərəsəsinə keçir³. Bundan sonra vərəsə əsərin əlyazmasını nəşr olunmaq (surətini çıxarmaq) üçün nəşriyyata verir. Belə halda müəllifin surətçixarma kimi şəxsi qeyri-əmlak hüququ (eyni zamanda həm də əmlak hüququ) vərəsəyə keçmiş olur⁴. Əsərin surəti çıxarıldıqdan sonra onun nüsxələri dövriyyəyə (satışa) buraxılır. Bu cür halda isə müəllifin iqtisadi (əmlak) hüquqları vərəsəyə keçir və mirasa daxil edilir. Göründüyü kimi, müəllifin hüquqları vərəsələrə şəxsi qeyri-

¹ Patent qanunvericiliyi müəyyənləşdirir ki, patent sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinin vərəsəsinə də verilə bilər («Patent haqqında» qanunun 12-ci maddəsi. // AR QK, III cild).

² Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Часть 3. Л., 1965, с. 291.

³ Azərbaycan Respublikasının müəlliflik hüququ barədə qanunvericiliyinə görə, müəllifin icra hakimiyyəti orqanında (Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları Agentliyində) qeydiyyatdan keçirmək və şəhadətnamə almaq hüququ vardır («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 4-cü bəndi // AR QK, III kitab).

⁴ Surətçixarma hüququnun əmlak və ya şəxsi qeyri-əmlak hüququ olmasına müəlliflərin münasibəti birmənalı deyil. O.S.loffe və B.V.Çерепаxin onu müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüququ hesab edir (Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Часть 3. Л., 1965, с. 291; Черепихин Б.Б. Правовое положение по советскому гражданскому праву // В книге: Черепихин Б.Б. Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 399). Antimonov B.S. və Qrave K.A. kimi müəlliflər də analoji mövqedə dururlar (Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 73). RF-in müəlliflik hüququ haqqında qanunu (16-cı maddə), AR-in müəlliflik hüququ haqqında qanunu (15-ci maddə) surətçixarma hüququnu müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarına aid edir. Y.K.Tolstoy isə surətçixarma hüququnu müəllifin həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak hüququ sayır (Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 496). Bizim fikrimizcə Y.Tostoyun söylədiyi fikirdə həqiqətə daha yaxınlıq var. Belə ki, surətçixarma hüququ müəllifin həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak hüququnun elementlərini birləşdirən kompleks xarakterli instituttur.

əmlak və əmlak hüquqlarının müəyyən kompleksi kimi keçir¹.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə əsaslanaraq passivi mirasa daxil edir (MM-in 1151-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Əgər vərsə mirası qəbul etmişsə, deməli o, bununla birlikdə eyni zamanda passivi də qəbul etmişdir.

Passiv dedikdə, miras qoyanın əmlak vəzifələri və borcları başa düşülür. Söhbət mülki xarakterli vəzifə və borclardan (öhdəliklərdən) gedir.

Passivə, hər şeydən əvvəl, müxtəlif növ **mülki-hüquqi müqavilələrdən irəli gələn əmlak (mülki) vəzifələri (öhdəlikləri)** aiddir. Miras qoyanın kirayə (icarə) müqaviləsi üzrə kirayə (icarə) haqqını ödəmək və əşyanı kirayəyə (icarəyə) verənə qaytarmaq, yük daşıma müqaviləsi üzrə daşıma haqqını ödəmək, borc (kredit) müqaviləsi üzrə borcu (kredit) qaytarmaq və s. kimi əmlak (mülki) vəzifələri vərsəliyin obyektinə ola bilər və buna görə də mirasa (passivə) daxil edilir. Bundan əlavə, girov və ipoteka müqavilələri üzrə miras qoyanın əmlak vəzifələri (girov və ipoteka yükləmələri) miras passivinin tərkibi sayılır.

Miras qoyanın əmlak vəzifələri **müqavilədənəkanar (qeyri-müqavilə) öhdəliklərindən** də əmələ gələ bilər. Delikt öhdəliyi üzrə əmlaka vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi², mənəvi zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi³, əsas-sız varlanma (kondikasiya) öhdəliyi üzrə hüquqi əsas olmadan əldə edilmiş əşyanın sahibinə qaytarmaq vəzifəsi və s. passivin tərkibinə daxildir.

Miras qoyanın əmlak vəzifələri məhdud əşya hüquqlarından da yarana bilər. **Superfitsi (tikiliyə vərsəlik) hüququ üçün haqq ödəmək vəzifəsi** miras passivinin tərkibi hesab edilir. Belə ki, superfitsi hüququ vərsələrə keçdikdə həmin hüquqa görə haqq ödəmək vəzifəsi də vərsəliyin obyektinə olur.

Servitut kimi məhdud əşya hüququndan irəli gələn vəzifə də mirasa daxil edilir. Belə ki, miras qoyanın servitut vermək vəzifəsi vərsələrə keçə bilər. Ona görə ki, servitutla yüklü edilmiş daşınmaz əşyaya hüquqlar başqa şəxsə keçdikdə servitut saxlanılır (MM-in 255-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Məsələn, şəxs öz torpaq sahəsindən qonşusuna ümumi istifadəyə olan (ictimai) yola çıxmaq üçün keçid verir (MM-in 175-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bununla qonşu qanuni servitut hüququ əldə edir. Daşınmaz əşya (torpaq sahəsi) isə bu hüquqla yüklənir. Əgər həmin əşyanın mülkiyyətçisi ölərsə, torpaq sahəsi onun vərsələrinə keçir. Vərsələr qonşuya verilən servitutu saxlamaq vəzifəsi daşıyırlar.

Bununla belə, miras qoyanın bütün əmlak vəzifələrinin hamısının istinasız olaraq, vərsəlik qaydasında keçməsi mümkün deyil. Belə ki, miras qoyanın **bəzi əmlak vəzifələrinin vərsəlik üzrə verilməsinə yol verilmir** və buna

¹ Антимонов Б.С., Флейшцук Е.А. Авторское право. М., 1956, с. 143-146; Корсунский В.И. Авторские правоотношения в СССР. Сталинабад, 1959, с. 290; Никитюк Л.С. Наследственное право и наследственный процесс. Книшинев, 1973, с. 45.

² Belə bir fikirle razılaşmaq olmas ki, guya vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi keçmir (Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 476).

³ RF-in Ali Məhkəməsi izah edir ki, mənəvi ziyanın əvəzini pul formasında ödəməyə borclu olan zərərlən şəxs, əgər ölərsə, onun mənəvi ziyana görə pul kompensasiyasını ödəmək vəzifəsi əmlak vəzifəsi kimi onun vərsələrinə keçir (Бюллетень Верховного Суда РФ, 2000, № 9, с. 12).

görə də onlar miras passivinə daxil edilmir. Bu vəzifələr şəxsi xarakter daşıya-raq, yalnız miras qoyan tərəfindən şəxsən icra edilə bilən vəzifələrdir. Həmin vəzifələr miras qoyanın şəxsiyyəti ilə sıx surətdə bağlı olub, yalnız miras qoya- nın sağlığında mövcud olur və onun ölümü ilə də xitam edilir.

Miras qoyanın aliment ödəmək vəzifəsi vərəsəliyin obyektinə ola bilməz və ona görə də miras passivinə daxil edilmir. Bu vəzifə aliment öhdəliyindən yan- randır. Aliment öhdəliyi isə son dərəcə şəxsi xarakterli öhdəlikdir¹.

Tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkəlet verənin (tapşıranın) və vəkəlet alanın (nüməyəndənin) əmlak vəzifələri bir qayda olaraq, vərəsəlik üzrə keçmir. Məsələn, məlum məsələdir ki, nüməyəndə öldükdə, əqd bağlamaq və onu icra etmək kimi vəzifəni onun vərəsəsi yerinə yetirə bilməz. Qanunun ifadə etdiyi göstərişə görə, nüməyəndə ölənin kimi tapşırıq müqaviləsi ləğv edilir. Tapşırıq müqaviləsi fidusiar (şəxsi-ətibar) xarakterli əqd olduğuna görə tərəflərin əmlak vəzifələri vərəsələrə keçmir. Amma tərəflərin sağlığında yaranan əmlak vəzi- fələri (məsələn, tapşırıq haqqını ödəmək vəzifəsi, əqdin icrasından əldə edilən əmlakı və pulu vermək vəzifəsi) vərəsəliyin predmetinə ola bilər.

Komissiya müqaviləsi komissiyonçunun ölümü ilə ləğv edilir. Ona görə də əmlak xarakterli tapşırığı icra etmək vəzifəsi komissiyonçunun vərəsəsinə keçmir. Amma komissiyonçunun sağlığında tapşırığın icrasından əldə edilən əmlakı vermək vəzifəsi vərəsəlik üzrə keçir. Komissiya müqaviləsi də fidusiar əqddir.

Zəminlik müqaviləsi üzrə zəminin əmlak vəzifəsi vərəsəliyin obyektinə ola bilməz. Zəmin ölənin kimi müqavilə ləğv edilir və onun vəzifəsi vərəsəlik üzrə keçmir. Bu onunla əlaqədardır ki, zəminlik şəxsi xarakterli öhdəlikdir.

Müəllif müqaviləsi üzrə müəllifin əsər yaratmaq vəzifəsi vərəsəlik üzrə keçmir. Müəllif müqavilələri də şəxsi xarakterli öhdəlik kateqoriyasına aid edi- lir. Ona görə də öhdəliyi yalnız müəllif şəxsən özü icra edə bilər. Rəssamın rəsm yaratmaq vəzifəsinin, yazıçının dram əsəri yaratmaq öhdəliyinin, bəstə- karın mahnı bəstələmək vəzifəsinin və s. vərəsələrə keçməsinə təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən müəllifin öhdəliyi miras tərkibinə daxil edilmir və onun ölümü ilə xitam edilir².

Miras qoyanın şəxsi qeyri-əmlak vəzifələri, bir qayda olaraq, vərəsəlik üzrə keçmir və mirasa daxil edilmir.

Vərəsəlik hüququ (mirası qəbul etmək hüququ) da mirasa daxil edilir³. Söhbət vərəsə tərəfindən həyata keçirilməmiş mirası qəbul etmək hüququn- dan gedir. Vərəsə ölür və mirası qəbul etməyə macal tapmır. Mirası qəbul et-mək hüququ onun vərəsələrinə keçir (vərəsəlik transmissiyası).

¹ Bəzi ölkələrin, məsələn, Almanyanın mülki qanunvericiliyinə görə nikahtan kənar (qeyri-nikah yolu ilə) doğulan uşağa aliment ödəmək vəzifəsi vərəsələrə keçir və vərəsəliyin obyektinə olur (Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 1172-ci maddəsi). Bu barədə bax: *Синайский В.И.* Русское гражданское право. М., 2002, с. 548.

² *Новицкий И.Б., Луцк Л.А.* Общее учение об обязательстве. М., 1950, с. 410.

³ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 197; *Синайский В.И.* Русское гражданское право. М., 2002, с. 587.

Miras qoyan və vəərəse

Biz, tez-tez mülki qanunvericilikdə və sivilistika doktrinasında «miras qoyan», «vərəsə» kimi anlayışlarla rastlaşırıq. Həmin anlayışlar vəərəsəlik hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir.

Miras qoyan dedikdə, elə bir fiziki şəxs başa düşülür ki, həmin şəxs öldükəndən və ya məhkəmə yolu ilə ölmüş elan edildikdən sonra onun əmlak (mülki) hüquq və vəzifələri vəərəsəlik qaydasında başqa şəxslərə keçir. Mülki hüquq doktrinasında (əlmində) o, vəərəsəlik hüququnun mərkəzi fiqurlarından biri kimi xarakterizə olunur¹.

Qeyd etdik ki, vəərəsəlik, vəərəsəlik hüquqları və vəərəsəlik hüquq münasibəti, bir sözlə, şəxsin vəərəsə olmaq imkanı qanunda nəzərdə tutulan hüquqi faktların tərkibi (məcmusu) – hüquqi tərkib əsasında yaranır². Bu hüquqi faktlar arasında ölüm faktı mühüm yer tutur³. Ölüm faktı vəərəsəliyin əsasını təşkil edir⁴. Yalnız fiziki şəxslər ölə bilərlər, yəni ölmək ancaq fiziki şəxslərə xas olan əlamətdir. Məhz bu səbəbdən **miras qoyan rolunda yalnız və yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər.** Ölmək kimi xüsusiyyət hüquqi şəxslərə xas deyildir. Ona görə də hüquqi şəxslərin miras qoyan qismində çıxış etməsi mümkün deyil. Bu, istisna edilir.

Mülki hüququn digər subyektləri olan **dövlət və bələdiyyələr də miras qoyan rolunda çıxış edə bilməz.** Bu, bir az bundan əvvəl yuxarıda göstərdiyimiz səbəblə izah olunur. Ümumiyyətlə, mülki hüququn insan cinsindən və kateqoriyasından olmayan, bioloji (fizioloji), ictimai və psixoloji varlıq sayılmayan hər hansı subyektinin miras qoyan olması qeyri-mümkündür.

Miras qoyan qismində əsasən **Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan fiziki şəxslər çıxış edirlər.** Bununla bəla, xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər (apatridlər) də miras qoyan ola bilərlər. Ümumi qaydaya görə, şəxsin **miras qoyan rolunda çıxış etmək imkanı miras qoyanın vətəndaşlığından asılı deyil,** yəni şəxsin vətəndaşlığının onun miras qoyan olması üçün əhəmiyyəti yoxdur⁵.

Şəxsin miras qoyan olmaq imkanı vətəndaşlıq məsələsindən başqa, digər amildən də asılı deyil. Bu, mülki fəaliyyət qabiliyyətidir. **Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən şəxsin miras qoyan rolunda çıxış etməsi üçün əhəmiyyəti yoxdur.** Bu o deməkdir ki, şəxsin miras qoyan olmasına onun tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti olub-olmamasının (yaşın, sağlamlıq vəziyyətinin) dəxli yoxdur. Məhz bu səbəbdən tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərlə (yaşı 18-dən yuxarı olan şəxslərlə) bərabər, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər də miras qoyan ola bilərlər:

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 510.

² Черепанин Б.Б. Правопреимство по советскому гражданскому праву. М., 1962. // В книге: Черепанин Б.Б. Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 408.

³ Ноффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Л., 1949 // В книге: Ноффе О.С. Гражданское право. Избранные труды. М. 2000, с. 644.

⁴ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 511.

⁵ Ноффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 288; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Книшинец. 1973, с. 50.

görə də onlar miras passivinə daxil edilmir. Bu vəzifələr şəxsi xarakter daşıya-raq, yalnız miras qoyan tərəfindən şəxsən icra edilə bilən vəzifələrdir. Həmin vəzifələr miras qoyanın şəxsiyyəti ilə sıx surətdə bağlı olub, yalnız miras qoyan- nın sağlığında mövcud olur və onun ölümü ilə də xitam edilir.

Miras qoyanın aliment ödəmək vəzifəsi vərəsəliyin obyektinə ola bilməz və ona görə də miras passivinə daxil edilmir. Bu vəzifə aliment öhdəliyindən yan- randır. Aliment öhdəliyi isə son dərəcə şəxsi xarakterli öhdəlikdir¹.

Tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkəlet verənin (tapşıranın) və vəkəlet alanın (nüməyəndənin) əmlak vəzifələri bir qayda olaraq, vərəsəlik üzrə keçmir. Məsələn, məlum məsələdir ki, nüməyəndə öldükdə, əqd bağlamaq və onu icra etmək kimi vəzifəni onun vərəsəsi yerinə yetirə bilməz. Qanunun ifadə etdiyi göstərişə görə, nüməyəndə ölənin kimi tapşırıq müqaviləsi ləğv edilir. Tapşırıq müqaviləsi fidusiar (şəxsi-etibar) xarakterli əqd olduğuna görə tərəflərin əmlak vəzifələri vərəsələrə keçmir. Amma tərəflərin sağlığında yaranan əmlak vəzi- fələri (məsələn, tapşırıq haqqını ödəmək vəzifəsi, əqdin icrasından əldə edilən əmlakı və pulu vermək vəzifəsi) vərəsəliyin predmetinə ola bilər.

Komissiya müqaviləsi komisionçunun ölümü ilə ləğv edilir. Ona görə də əmlak xarakterli tapşırıq icra etmək vəzifəsi komisionçunun vərəsəsinə keçmir. Amma komisionçunun sağlığında tapşırığın icrasından əldə edilən əmlakı vermək vəzifəsi vərəsəlik üzrə keçir. Komissiya müqaviləsi də fidusiar əqddir.

Zəminlik müqaviləsi üzrə zəminin əmlak vəzifəsi vərəsəliyin obyektinə ola bilməz. Zəmin ölənin kimi müqavilə ləğv edilir və onun vəzifəsi vərəsəlik üzrə keçmir. Bu onunla əlaqədardır ki, zəminlik şəxsi xarakterli öhdəlikdir.

Müəllif müqaviləsi üzrə müəllifin əsər yaratmaq vəzifəsi vərəsəlik üzrə keçmir. Müəllif müqavilələri də şəxsi xarakterli öhdəlik kateqoriyasına aid edil- lir. Ona görə də öhdəliyi yalnız müəllif şəxsən özü icra edə bilər. Rəssamın rəsm yaratmaq vəzifəsinin, yazıçının dram əsəri yaratmaq öhdəliyinin, bəstə- karın mahnı bəstələmək vəzifəsinin və s. vərəsələrə keçməsinə təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən müəllifin öhdəliyi miras tərkibinə daxil edilmir və onun ölümü ilə xitam edilir².

Miras qoyanın şəxsi qeyri-əmlak vəzifələri, bir qayda olaraq, vərəsəlik üzrə keçmir və mirasa daxil edilmir.

Vərəsəlik hüququ (mirası qəbul etmək hüququ) da mirasa daxil edilir³. Söhbət vərəsə tərəfindən həyata keçirilməmiş mirası qəbul etmək hüququn- dan gedir. Vərəsə ölür və mirası qəbul etməyə macal tapmır. Mirası qəbul et-mək hüququ onun vərəsələrinə keçir (vərəsəlik transmissiyası).

¹ Bəzi ölkələrin, məsələn, Almaniyanın mülki qanunvericiliyinə görə nikahdan kənar (qeyri-nikah yolu ilə) doğulan uşağa aliment ödəmək vəzifəsi vərəsələrə keçir və vərəsəliyin obyektinə olur (Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 1172-ci maddəsi). Bu barədə bax: *Синайский В.И.* Русское гражданское право. М., 2002, с. 548.

² *Новицкий И.Б., Луцк Л.А.* Общее учение об обязательстве. М., 1950, с. 410.

³ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 197; *Синайский В.И.* Русское гражданское право. М., 2002, с. 587.

Miras qoyan və vərəsə

Biz, tez-tez mülki qanunvericilikdə və sivilistika doktrinasında «miras qoyan», «vərəsə» kimi anlayışlarla rastlaşırıq. Həmin anlayışlar vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları sırasına daxildir.

Miras qoyan dedikdə, elə bir fiziki şəxs başa düşülür ki, həmin şəxs öldükəndən və ya məhkəmə yolu ilə ölmüş elan edildikdən sonra onun əmlak (mülki) hüquq və vəzifələri vərəsəlik qaydasında başqa şəxslərə keçir. Mülki hüquq doktrinasında (elmində) o, vərəsəlik hüququnun mərkəzi fiqurlarından biri kimi xarakterizə olunur¹.

Qeyd etdik ki, vərəsəlik, vərəsəlik hüquqları və vərəsəlik hüquq münasibəti, bir sözlə, şəxsin vərəsə olmaq imkanı qanunda nəzərdə tutulan hüquqi faktların tərkibi (məcmusu) – hüquqi tərkib əsasında yaranır². Bu hüquqi faktlar arasında ölüm faktı mühüm yer tutur³. Ölüm faktı vərəsəliyin əsasını təşkil edir⁴. Yalnız fiziki şəxslər ölə bilərlər, yəni ölmək ancaq fiziki şəxslərə xas olan əlamətdir. Məhz bu səbəbdən **miras qoyan rolunda yalnız və yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər.** Ölmək kimi xüsusiyyət hüquqi şəxslərə xas deyildir. Ona görə də hüquqi şəxslərin miras qoyan qismində çıxış etməsi mümkün deyil. Bu, istisna edilir.

Mülki hüququn digər subyektləri olan **dövlət və bələdiyyələr də miras qoyan rolunda çıxış edə bilməz.** Bu, bir az bundan əvvəl yuxarıda göstərdiyimiz səbəblə izah olunur. Ümumiyyətlə, mülki hüququn insan cinsindən və kateqoriyasından olmayan, bioloji (fizioloji), ictimai və psixoloji varlıq sayılmayan hər hansı subyektinin miras qoyan olması qeyri-mümkündür.

Miras qoyan qismində əsasən **Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan fiziki şəxslər** çıxış edirlər. Bununla belə, xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər (apatridlər) də miras qoyan ola bilərlər. Ümumi qaydaya görə, şəxsin **miras qoyan rolunda çıxış etmək imkanı miras qoyanın vətəndaşlığından asılı deyil,** yəni şəxsin vətəndaşlığının onun miras qoyan olması üçün əhəmiyyəti yoxdur⁵.

Şəxsin miras qoyan olmaq imkanı vətəndaşlıq məsələsindən başqa, digər amildən də asılı deyil. Bu, mülki fəaliyyət qabiliyyətidir. **Mülki fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən şəxsin miras qoyan rolunda çıxış etməsi üçün əhəmiyyəti yoxdur.** Bu o deməkdir ki, şəxsin miras qoyan olmasına onun tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti olub-olmamasının (yaşın, sağlamlıq vəziyyətinin) dəxli yoxdur. Məhz bu səbəbdən tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərlə (yaşı 18-dən yuxarı olan şəxslərlə) bərabər, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər də miras qoyan ola bilərlər:

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 510.

² Черепанин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. М., 1962. // В книге: Черепанин Б.Б. Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 408.

³ Иоффе О.С. Правотношение по советскому гражданскому праву. Л., 1949 // В книге: Иоффе О.С. Гражданское право. Избранные труды. М. 2000, с. 644.

⁴ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчиковой. М., 1985, с. 511.

⁵ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 288; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 50.

- nisbi (natamam) fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər (həddi-buluğa çatmayan 14 yaşından 18 yaşınadək şəxslər);
- qismən fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər (həddi-buluğa çatmayan 14 yaşınadək şəxslər);
- əqli zəiflik və ya ruhi xəstəlik nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılan şəxslər;
- məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslər;
- fəaliyyət qabiliyyəti olmayan azyaşlılar (onların prinsip etibarını ilə miras qoyması mümkündür).

Deməli, **mülki fəaliyyət qabiliyyəti miras qoyanın məcburi (labüd) əlaməti və şərti hesab edilmir**. Bu, iki səbəblə izah olunur. Birincisi, vəresəlik fiziki şəxsin ölüm faktı ilə yaranır. Ölüm isə iradəvi (hüquqi) akt, yəni hərəkət olmayıb, hüquqi hadisə sayılır. Hadisə isə qeyri-iradəvi aktdır. Fəaliyyət qabiliyyəti isə yalnız şəxsin iradəsi ilə bağlıdır. İkincisi, vəresəlik mülki fəaliyyət qabiliyyətinin yox, **mülki hüquq qabiliyyətinin təzahür hallarından biridir**¹. Mülki hüquq qabiliyyəti isə mülki fəaliyyət qabiliyyətindən fərqli olaraq, şəxsin yaşından və sağlamliq vəziyyətindən asılı deyil. Qanun bu qabiliyyətdən heç kimi məhrum etmir. Buna görə də fiziki şəxslərin hamısı miras qoyan olan bilərlər.

Miras qoyan bəzən vəsiyyət edən şəxs kimi də tanınır. **Vəsiyyət edən** elə bir şəxsdir ki, o, öldüyü halda özünəməxsus olan əmlakının hüququ taleyi barədə qanunda nəzərdə tutulan formada sərəncam verir. Bu sərəncamı ifadə edən sənəd **vəsiyyətnamə** adlanır. Vəsiyyət edən qismində yalnız tam fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər çıxış edə bilərlər. **Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin vəsiyyət etməsi mümkün deyil**. Bu, onunla izah edilir ki, vəsiyyət iradəvi aktdır. Onun edilməsi üçün şəxsin öz iradəsini bildirməsi və ifadə etməsi gərəkdir. Vəsiyyət şəxsin hərəkəti ilə həyata keçirilən əqddir. Buna görə də yalnız öz iradəsini ifadə edə bilən yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli şəxs vəsiyyət edə bilərlər. Bu isə onu göstərir ki, **fəaliyyət qabiliyyəti vəsiyyət edən şəxsin məcburi (labüd) şərtidir**.

Beləliklə, vəsiyyət edən statusu əldə etmək üçün şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətli olması gərəkdir. Bizim ölkə qanunvericiliyi, bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyindən fərqli olaraq, xüsusi vəsiyyət qabiliyyəti anlayışını tanımır². Bizim fikrimizcə, kim ümumi mülki fəaliyyət qabiliyyətlidirsə, o da vəsiyyət edə bilər.

Miras qoyan şəxsə müqabil tərəf vəresə sayılır. **Vəresə** dedikdə elə bir şəxs başa düşülür ki, miras qoyanın əmlak hüquq və vəzifələri vəresəlik qaydasında məhz ona keçir. Əgər miras qoyan həmişə ölmüş fiziki şəxsdən ibarətdirsə, **vəresə isə yalnız sağ qalan fiziki şəxs ola bilər**. Ona görə də miras qoyan şəxs öləndə (vərəsəliyin yaranması anında) sağ olmayan (ölmüş) şəxsin vəresə rolunda çıxış etməsi istisna olunur və bu, qeyri-mümkündür. Ölmüş fiziki şəxs vəresə kimi tanınma bilməz.

Beləliklə, miras qoyan şəxs öləndə (yəni miras qoyan şəxs öldüyü mə-

¹ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 47, 63.

² Almaniya, İsveçrə kimi ölkələrin qanunvericiliyi xüsusi olaraq vəsiyyət qabiliyyəti anlayışını müəyyənləşdirir (Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 513, 528).

qarımda) artıq doğulmuş və sağ olan fiziki şəxslər vəərəsə ola bilərlər. Bu qanunun müəyyən etdiyi ümumi qaydadır. Həmin qayda eyni ilə həm qanun üzrə vəərəsəlik, həm də vəəsiyyət üzrə vəərəsəlik hallarına aiddir.

Bununla belə, qanun hələ doğulmayan, mayası bağlanmış və ana bətnində olan uşaqların gələcəkdə vəərəsə olmaq imkanını nəzərə alır (MM-in 1134-cü maddəsi). Söhbət miras qoyanın sağlığında mayası bağlanmış və onun ölümündən sonra doğulmuş şəxslərdən gedir. Qanun bu şəxslərə vəərəsəlik hüququ verir, onların vəərəsə olmaq imkanını tanıyır. Əgər həmin şəxslərin mayası miras qoyanın ölümündən sonra bağlanarsa, onda onlar vəərəsəlik hüququndan istifadə edə bilməzlər.

Lakin qanunun göstərilən şəxslərə vəərəsə olmaq imkanı verməsi o demək deyildir ki, ana bətnində olan uşaq artıq mülki hüququn (vəərəsəlik hüququnun) subyektidir. Bu cür yanaşmanın, zənn edirik ki, heç bir əsası yoxdur. Belə ki, şəxsin mülki hüququn subyekti kimi tanınması üçün onun mülki hüquq qabiliyyətinə malik olması gərəkdir. Mülki hüquq qabiliyyəti isə fiziki şəxsin anadan olması ilə yaranır. Deməli, anadan doğulmayan (ana bətnində olan) şəxsin mülki hüquq qabiliyyətinə malik olmadığına görə mülki hüququn subyekti, o cümlədən vəərəsəlik hüququnun subyekti kimi tanınma bilməz.

Qanunun göstərilən mövqeyi mayası bağlanmış uşaqların ancaq gələcək mümkündür hüquq subyekti kimi mənafeyini qorumaqdan ibarətdir. Belə ki, qanun ana bətnində olan uşağın – gələcək hüquq subyekti kimi vəərəsənin mirasdakı payını mühafizə edir¹.

Vəərəsə ola bilən şəxslərin və qurumların dairəsi kifayət qədər genişdir. Mülki hüququn istənilən subyekti (fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, dövlət və bələdiyyələr) vəərəsə rolunda çıxış edə bilərlər. Bu onu sübut edir ki, vəərəsələrin əhatə dairəsi miras qoyan şəxslərin əhatə dairəsindən xeyli dərəcədə genişdir. Ona görə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, miras qoyan şəxsin ancaq fiziki şəxsin ola bilər.

Vəərəsə qismində əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları çıxış edirlər. Bununla belə, xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də vəərəsə ola bilərlər. Ona görə ki, fiziki şəxsin vəərəsə olmaq imkanını onun vətəndaşlığından asılı deyil. Vətəndaşlıq məsələsi vəərəsələrə münasibətdə nəzərə alınmır.

Vəərəsələrə münasibətdə həm də onların mülki fəaliyyət qabiliyyəti əhəmiyyətə malik deyil. Bu o deməkdir ki, fiziki şəxslərin vəərəsə olmaq imkanı onların mülki fəaliyyət qabiliyyətlərinin dərəcəsindən asılı deyil². Məhz bu səbəbdən fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması (yaş və sağlamlıq vəziyyətinə görə) onun vəərəsə olmaq hüququna qəti təsir göstərmir. Amma onun yerinə lazımi hüquqi hərəkətləri qanuni nümayəndələr (valideynlər, qayyumlar) yerinə yetirirlər. Deməli, həm fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər, həm də fəaliyyət

¹ Братушь С.Н. Субъекты гражданского права. М., 1950, с. 51; Ноффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 289.

² Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 30; Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 69; Ноффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 289; Инкиток П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Киншинев. 1973, с. 51.

yət qabiliyyəti olmayan şəxslər vəresə qismində çıxış edə bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının vəresəlik hüququ fiziki şəxslərin öz cinsindən, yaşından, fiziki-ruhi sağlamlıq vəziyyətindən, irqindən və milliyyətindən asılı olaraq vəresə olmaq hüququnu məhdudlaşdıran hər hansı məhdudiyət nəzərdə tutmur. Söhbət fiziki şəxslərin cinsinin, yaşının, milliyyətinin və s. onların vəresə olması üçün əhəmiyyət kəsb etməməsindən gedir¹. Onların mülki hüquq qabiliyyəti bir bərabərdə tanındığına görə vəresə olmaq imkanı və qabiliyyəti də eyni dərəcədə tanınır.

Hüquqi şəxslər vəresə qismində çıxış edən mülki hüquq subyektlərindən biridir. Hüquqi şəxslərin «milliyyəti» məsələsinin onların vəresə olmaq hüququ üçün əhəmiyyəti yoxdur. Bu onu ifadə edir ki, hüquqi şəxslərin vəresə olmaq imkanı onların hansı ölkənin qanunu ilə yaradılmasından və hansı ölkənin hüquqi şəxsi sayılmasından asılı deyildir. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri ilə bərabər, xarici ölkə hüquqi şəxsləri də vəresə kimi tanına bilərlər.

Hüquqi vəresin müvafiq təşkilati hissələri (filiallar, nümayəndəliklər, idarələr və s.) vəresə ola bilməzlər. Ona görə ki, yalnız hüquqi şəxslər mülki hüququn, o cümlədən vəresəlik hüququnun daşıyıcısı – subyekt ola bilər. Qanun ancaq onlara mülki hüququn subyekt olmaq imkanı verir. Göstərilən təşkilati hissələrin isə hüquqi şəxs statusu yoxdur. Hüquqi şəxs statusu olmayan təşkilatların (qurumların) da vəresə olmaq hüququ yoxdur.

Vəresə qismində mülki hüququn xüsusi subyektı sayılan **dövlət (Azərbaycan Respublikası)** da çıxış edə bilər. Dövləti vəresəlik münasibətlərində onun müvafiq orqanları təmsil edir. Məhz bu orqanların vasitəsilə dövlət vəresə olur. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Maliyyə Nazirliyindən və ya İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən gedir. Amma belə halda vəresəlik hüququnun subyektı və daşıyıcısı Maliyyə Nazirliyi və ya İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yox, dövlətin özü olur. Vəresəlik hüququ dövlətin özü üçün yaranır.

Vəresə qismində təkcə Azərbaycan dövləti yox, həm də **xarici dövlət** çıxış edə bilər. Bunun üçün hər hansı məhdudiyət müəyyənləşdirmir. Məsələn, fiziki şəxsin tam hüququ vardır ki, o, öz əmlakını və ya onun bir hissəsini xarici dövlətə vəsiyyət etsin. Bunun nəticəsində isə o, vəresəlik hüququnun vəresə rolunda subyektı olur.

Bələdiyyələrin vəresəlik münasibətlərində vəresə kimi çıxış etməsi mümkün olan haldır. Onların vəresəlik hüququnun subyektı olmaq imkanı vardır. Dövlət kimi bələdiyyələr də vəresəlik münasibətlərində özünün orqanları vasitəsi ilə çıxış edir.

Bundan əlavə, **beynəlxalq təşkilatlar** da vəresə ola bilər. Bunun üçün qanunda hər hansı məhdudiyət nəzərdə tutulmur.

Vəresələr iki yerə bölünürlər:

- qanun üzrə vəresələrə;
- vəsiyyət üzrə vəresələrə.

Qanun üzrə vəresələr dedikdə, qanunda miras qoyanın hüquqi varisləri kimi göstərilən şəxslər başa düşülür. Başqa sözlə desək, əgər müəyyən şəxslər

¹ Гуцкин В В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 13.

qanunda ifadə edilən göstərişə əsasən vəərəsə ola bilərlərsə, həmin şəxslərə qanun üzrə vəərəsələr deyilir. Bu kateqoriya vəərəsələrin olması məhz qanunun birbaşa göstərişi ilə bağlıdır. Ona görə də onlara «qanun üzrə vəərəsələr» deyilir.

Vəsiyyət üzrə vəərəsələr dedikdə, vəəsiyyətnamədə miras qoyan şəxsin hüquqi varisləri kimi göstərilən şəxslər başa düşülür. Vəsiyyətnamədə ifadə olunan göstəriş şəxsə vəərəsə statusu verir. Ona görə də bu kateqoriya vəərəsələr «vəsiyyət üzrə vəərəsələr» adlanırlar.

Fiziki şəxslər həm qanun üzrə vəərəsə, həm də vəəsiyyət üzrə vəərəsə ola bilərlər. Hüquqi şəxslərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, köhnə qanunvericiliyə görə onlar yalnız vəəsiyyət üzrə vəərəsə ola bilərdi. Mülki qanunvericilik hüquqi şəxslərə qanun üzrə vəərəsə statusu əldə etməyə yol vermirdi. Yeni qanunvericilik isə bu cür məhdudiyəti tamamilə aradan qaldırmışdır. Belə ki, müasir qanunvericiliyə görə, yalnız bir halda hüquqi şəxslər qanun üzrə vəərəsə olur: Belə ki, vəərəsələri olmayan əmlak (vəərəsəsiz əmlak), əgər miras qoyan şəxs qocalar, əlillər üçün müəssisələrin, müalicə, tərbiyə və sosial təminat müəssisələrinin təminatında olmuşdursa, onların mülkiyyətinə keçir (MM-in 1165-ci maddəsinin 1-ci bəndi), bir şərtlə ki, həmin müəssisələrin hüquqi şəxs statusu olsun.

Beləliklə, müasir mülki qanunvericiliyə görə, **hüquqi şəxslər həm qanun üzrə, həm də vəəsiyyət üzrə vəərəsə ola bilərlər.** Hüquqi şəxs statusu olmayan təşkilatların, idarələrin, filialların, nümayəndəliklərin nə qanun üzrə, nə də vəəsiyyət üzrə vəərəsə olmaq hüququ yoxdur. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, mülki hüququn, o cümlədən vəərəsəlik hüququnun subyekti və daşıyıcısı yalnız o qurum ola bilər ki, onun hüquqi şəxs statusu (hüququ) olsun. Amma buna baxmayaraq, hər bir şəxs öz əmlakının hamısını və ya onun bir hissəsini müvafiq quruma, onun hüquqi şəxs statusu olub-olmamasından asılı olmayaraq, vəəsiyyət edə bilər. Məsələn, vətəndaş öz əmlakını hüquqi şəxs statusu olmayan təşkilata vəəsiyyət edir. Qanun buna yol verir (MM-in 1134-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Buna görə də həmin vəəsiyyət etibarsız sayıla bilməz. Lakin miras (vəərəsəlik) açıldıqdan sonra vəərəsəliyə müvafiq təşkilat yox, həmin təşkilatın tabe və aid olduğu hüquqi şəxsin özü çağırılacaqdır¹. Deməli, belə halda vəəsiyyət üzrə vəərəsə təşkilat yox, hüquqi şəxs olur.

Vətəndaşın hüququ vardır ki, o, öz əmlakını hələ yaradılmayan, təşkil olunması planlaşdırılan quruma vəəsiyyət etsin. Söhbət dövlət qeydiyyatına alınmaq və hüquqi şəxs statusu əldə etmək üçün lazımı sənədləri ədliyyə orqanlarına təqdim etmiş qurumdan gedir. Bu qurum vəəsiyyət üzrə vəərəsə statusu əldə edə bilər, bir şərtlə ki, həmin qurum mirasın açıldığı vaxtdək hüquqi şəxs kimi yaradılsın və təşkil olunsun (MM-in 1135-ci maddəsi), yəni ədliyyə orqanlarında dövlət qeydiyyatına götürülsün (qeydiyyat kitabına daxil edilsin) və ona dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verilsin.

Əgər miras qoyanın vəəsiyyət etdiyi qurum miras açılan zaman yaradılmazsa, onda vəəsiyyətnamə hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir və vəəsiyyət olunan əm-

¹ Mülki hüquq elmində (doktrinasında) da məsələyə məhz bu cür yanaşılır (Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 65).

lak qanun üzrə vərəsəlik üzrə keçir, yəni vəsiyyəət edəninin qanun üzrə vərəsələrinə verilir. Vəsiyyəət olunan hüquqi şəxs miras açılan zaman ləğv edildiyi hallarda da analoji (eyni) nəticəyə səbəb olur¹.

Dövlət də həm qanun üzrə, həm də vəsiyyəət üzrə vərəsə qismində vərəsəlik hüququnun daşıyıcısı ola bilər. Qanun müəyyən edir ki, vərəsələri olmayan əmlak (vərəsəsiz əmlak) dövlətə keçir (MM-in 1165-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu cür halda dövlət qanun üzrə vərəsə statusu əldə edir. Ona görə ki, o, qanunda ifadə olunan hüquqi göstəriş əsasında vərəsə olur.

Əmlak üç halda, vərəsələri olmayan əmlak (vərəsəsiz əmlak) sayılır (MM-in 1165-ci maddəsinin 1-ci bəndi):

- birincisi, miras qoyanın nə qanun üzrə, nə də vəsiyyəət üzrə vərəsələri yoxdursa;
- ikincisi, vərəsələrdən heç biri miras əmlakı qəbul etməmişdirsə;
- üçüncüsü, bütün vərəsələr vərəsəlik hüququndan məhrum edilmişdirsə.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə, dövlət (Azərbaycan Respublikası) vəsiyyəət üzrə vərəsə də ola bilər. Belə ki, hər bir fiziki şəxs öz əmlakının hamısını və ya onun bir hissəsini dövlətə (Azərbaycan Respublikasına) vəsiyyəət üzrə verə bilər². Belə halda dövlət vəsiyyəət üzrə vərəsə kimi çıxış edir.

Bələdiyyələr ancaq vəsiyyəət üzrə vərəsə ola bilər. Belə ki, istənilən hər hansı fiziki şəxsin öz əmlakını və ya onun bir hissəsini bələdiyyələrə vəsiyyəət etmək hüququ vardır. Amma mülki qanunvericilikdə bələdiyyələrin qanun üzrə vərəsə kimi çıxış etməsini şərtləndirən qaydaya və normaya rast gəlmirik. Deməli, onlar qanun üzrə vərəsə statusu əldə edə bilməz.

Qanun üzrə vərəsəlik. Vəsiyyəət üzrə vərəsəlik

Sivilistika elmində (doktrinasında) və mülki qanunvericilikdə tez-tez hallarda rast gəldiyimiz anlayışlardan biri «qanun üzrə vərəsəlik», digəri isə «vəsiyyəət üzrə vərəsəlik» adlanır. Bu iki anlayış vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları sırasına daxil edilir.

Qeyd etdik ki, vərəsəliyin iki əsası var: qanun; vəsiyyəət. Buna uyğun olaraq, vərəsəliyin iki növü fərqləndirilir: qanun üzrə vərəsəlik; vəsiyyəət üzrə vərəsəlik.

Qanun üzrə vərəsəlik odur ki, bu növ vərəsəlik zamanı ölənlənin şəxsin hüquq və vəzifələrinin keçdiyi şəxslərin dairəsi qanunun özü ilə müəyyənləşdirilir. Mülki Məcəllənin (qanunun) normaları müəyyən edir ki, ölənlənin şəxsin hüquq və vəzifələri kimə və hansı həcmdə keçməlidir. Söhbət ölənlənin şəxsin əmlakının kimlərə keçməsinə və onların həmin əmlakdakı payını müəyyənləşdirən qanun normalarından gedir. Bu cür normalara əsaslanan vərəsəlik qanun üzrə vərəsəlik adlanır. Məsələn, ata ölür və onun əmlakı (hüquq və vəzifələri) uşaqlarına və arvadına keçir. Belə halda qanun üzrə vərəsəlik göz qabağındadır.

¹ Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 17; Грудцина Л.Ю. Исследования (в вопросах и ответах). М., 2002, с. 79.

² «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimatın 67-ci bəndi // Notariat haqqında (sonadlar toplusu). Bakı. 2002, s. 218.

Bununla bərabər, şəxslərə hüquq verilir ki, onlar qanunda göstəriləndiyi kimi yox, başqa yolla özlərinə məxsus olan əmlak barədə sərəncam versinlər. Bu məqsədlə edilən sərəncam vəsiyyət, ona əsaslanan vərəsəlik isə vəsiyyət üzrə vərəsəlik adlanır. Məsələn, ata özünün bütün əmlakını öz qardaşına vəsiyyət edir. Ata öldükdən sonra həmin əmlak vəsiyyətnamədə göstərilən qardaşına keçir. Belə halda isə, vəsiyyət üzrə vərəsəlik göz qabağındadır.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik odur ki, bu vərəsəlik zamanı ölənlə şəxsin əmlakı (hüquq və vəzifələri) onun hələ sağlığında etdiyi vəsiyyətdə göstərilən şəxslərə keçir.

Vərəsəlik müqavilə əsasında da yarana bilər. Bu cür müqavilə **vərəsəlik müqaviləsi**, həmin müqavilə əsasında yaranan vərəsəlik isə **müqavilə üzrə vərəsəlik** adlanır.

Mirasın açılması vərəsəliklə bağlı müəyyən ictimai münasibətin yaranması deməkdir. Həmin münasibət isə vərəsəlik hüquq normaları ilə tənzimləndiyinə və rəsmiləşdirildiyinə görə vərəsəlik hüquq münasibəti formasını alır.

Beləliklə, vərəsəlik hüquq münasibətinin özünün yaranmasına mirasın açılması deyilir.

Hər bir mülki hüquq münasibətinin yaranmasını mülki qanunvericilik müəyyən faktla bağlayır. Bu faktlar olmasa, mülki hüquq münasibətinin yaranmasından söhbət gedə bilməz. Bəs, vərəsəlik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsini mülki qanunvericilik hansı faktla əlaqələndirir? Məsələyə diqqətlə yanaşsaq və fikir versək müəyyən edə bilərik ki, mülki qanunvericilik vərəsəlik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsini – mirasın açılmasını iki cür hüquqi faktla bağlayır (MM-in 1145-ci maddəsi).

Mirasın açılmasına səbəb olan birinci hüquqi fakt **fiziki şəxsin ölümü** sayılır. Məhz bu fakt əsasında miras açılır. Miras açılan kimi vərəsəlik hüquq normaları tətbiq olunur.

Yalnız **fizioloji (bioloji), yeni təbii və ya patoloji (qeyri-təbii) ölüm** vərəsəlik hüququ baxımından əhəmiyyət kəsb edir, yəni mirasın açılmasına – vərəsəlik hüquq münasibətinin yaranmasına səbəb olur. **Klinik ölüm halının** isə mülki-hüquqi, o cümlədən vərəsəlik hüququ baxımından əhəmiyyəti və mənası yoxdur. Ona görə ki, bu cür ölüm halında geriyyə dönməz proseslər baş vermirdi və fiziki şəxsin yaşamaq qabiliyyəti tam bərpa olunur.

Fiziki şəxsin ölümünü tibbi-bioloji məlumatlar əsasında müəyyən edilir. Ölüm faktının özü isə **ölüm haqqında şəhadətnamə** adlı sənədlə təsdiqlənir. Bu sənəd VVADQ orqanları tərəfindən verilir¹. Həmin sənəd notarius tərəfindən mirasın açılmasını təsdiqləyən sübut kimi qəbul edilir.

Ola bilər ki, şəhadətnamədə dəqiq ölüm günü göstərilməsin, yalnız il və ay nəzərdə tutulsun. Belə halda həmin ayın axırındakı günü fiziki şəxsin ölüm günü sayılacaqdır. Şəhadətnamədə fiziki şəxsin ancaq ölüm ili göstərilərsə, onda həmin ilin 31 dekabrı ölüm günü hesab ediləcəkdir.

VVADQ orqanı ölüm hadisəsini qeydə almaqdan və şəhadətnamə vermək-

¹ Ölümün qeydə alınması Ailə Məcəlləsinin 28-ci fəslinə daxil olan normalar (193-195-ci maddələr) əsasında həyata keçirilir (AR QK, I xüsusi buraxılışı, s. 806).

² Зайцева Г. Н., Крашенинников П. В. Наследственное право. М., 2003, с. 27.

dən imtina edə bilər. Belə halda ölüm faktı MPM-ə uyğun olaraq məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir¹.

Fiziki şəxsin ölüm faktı başqa sənədlə də təsdiqlənə bilər. Həmin sənədə **miras qoyanın ölümü haqqında arayış** (ölüm haqqında akt qeydiyyatının surəti) deyilir. Bu arayış VVADQ orqanı tərəfindən akt qeydiyyatının surəti əsasında verilir. O, miras qoyanın ölüm faktını dolayı yolla təsdiq edir. Başqa hər hansı bir sənəd notarius tərəfindən vərəsəlik işi qaldırmaq üçün qəbul edilə bilməz.

Mirasın açılmasına səbəb olan ikinci hüquqi fakt **fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsidir**. Öz hüquqi nəticəsinə və əhəmiyyətinə görə bu hüquqi fakt fiziki şəxsin ölüm faktına bərabər tutulur. Belə ki, əgər fiziki şəxsin yaşayış yerində onun harada olması barədə beş il ərzində məlumat olmadığı və digər hallarda, o, məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilir (MM-in 41-ci maddəsi). Bu, hüquqi fakt kimi mirasın açılmasına – vərəsəlik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi haqqında məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi gün (fiziki şəxsin daimi yaşadığı yerdə onun harada olması barədə son məlumatın alındığı gündən yox) onun ölüm günü sayılır. Məsələn, 10 oktyabr 2003-cü il tarixində fiziki şəxsin daimi yaşadığı yerdə onun harada olması barədə son məlumat əldə edilir. Bundan beş il keçir. Fiziki şəxsin ölmüş elan edilməsi barədə məhkəmə qərar çıxarır. Həmin qərar 20 dekabr 2008-ci il tarixində qüvvəyə minir. Deməli, 20 dekabr 2008-ci il fiziki şəxsin ölüm günü sayılır. Miras məhz bu gündən açılmış sayılır.

Miras həmişə **müəyyən vaxtda və müəyyən yerdə** açılır. Buna görə də mirasın açılması iki məsələ ilə bağlıdır:

- mirasın açıldığı vaxtla;
- mirasın açıldığı yerlə.

Göstərilən hər iki məsələ vacib hüquqi əhəmiyyətə malikdir.

Mirasın açıldığı vaxt **Vərəsəlik hüquq münasibətinin yarandığı ana mirasın açıldığı vaxt deyilir.**

Mirasın açıldığı vaxt vacib və mühüm hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Yaponiya mülki hüquq elmində (doktrinasında) göstərilirdiyi kimi, mirasın açıldığı vaxt aşağıdakı məsələlərin həlli üçün son dərəcə olduqca zəruridir²:

- vərəsələrin dairəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün;
- vərəsələrin fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün;
- miras əmlakın tərkibinin (həcmnin) müəyyənləşdirilməsi üçün;
- məcburi payın müəyyənləşdirilməsi üçün;
- iddia müddəti axımının keçməsi üçün.

Bundan əlavə, mirasın açıldığı vaxt vərəsəlik hüququnun digər məsələlərinin həlli üçün də vacibdir. Mirası qəbul etmək üçün və ondan imtina etmək

¹ Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 307-ci maddəsi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 454.

² Сакаэ Вагацума, *Тору Ариидзуми*. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 251.

üçün nəzərdə tutulan müddət məhz ondan asılı olaraq müəyyən edilir¹. Mirasın açıldığı vaxt «mirası qəbul etmək hüququnun vəresəliyi» və ya «vərəsəlik transmissiyası» kimi məsələ üçün həlledici faktordur². Miras açıldığı vaxtdan həm də qəbul edilmiş miras vəresəyə məxsus hesab olunur³, yəni vəresənin mülkiyyəti sayılır (MM-in 1255-ci maddəsi). Bundan əlavə, mirasın açıldığı vaxt barədə məsələ olduqca vacibdir: miras qoyanın kreditörünün vəresələrə tələb (pretenziya) irəli sürmə (bildirmə) müddətinin hesablanması üçün (bela ki, həmin müddət mirasın açıldığından kreditörlərə məlum olduğu gündən hesablanır – MM-in 1310-cu maddəsi); vəresələrə vəresəlik şəhadətnaməsinin verilməsi müddətinin müəyyənləşdirilməsi üçün (bela ki, vəresələrə vəresəlik şəhadətnaməsi mirasın açıldığı gündən altı ay sonra verilir – MM-in 1322-ci maddəsi); mirasın qorunmasına yönələn tədbirlərin görülməsi üçün; vəresəlik münasibətlərinə təbiiq edilməli olan qanunvericiliyin müəyyənləşdirilməsi üçün⁴ (RF Ali Məhkəmə Plenumu öz qərarında göstərir ki, vəresələrin dairəsi, mirasın qəbul edilməsi müddəti və qaydası, miras əmlakın dairəsi miras açıldığı gün qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilir)⁵.

Göstərilən məsələlərin həlli üçün vacib əhəmiyyətə malik olmasını nəzərə alaraq mirasın açıldığı vaxtı dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan normaya və qaydaya əməl olunmalıdır (MM-in 1146-cı maddəsi).

Mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, miras qoyanın öldüyü gün mirasın açıldığı vaxt sayılır. Göründüyü kimi, mülki qanunvericilik mirasın açıldığı vaxtı fiziki şəxsin ölüm saati və ya ölüm dəqiqəsi ilə yox, onun ölüm günü ilə bağlayır⁶. Qanunvericiliyin məsələyə bu cür yanaşması **praktiki mülahizələrlə** bağlıdır. Belə ki, həyatda fiziki şəxsin öldüyü saati və ya dəqiqəni lazımi dəqiqliklə təyin etmək çox vaxt mümkün olmur. Digər tərəfdən məlum məsələdir ki, ölüm anının saat və ya dəqiqələrlə müəyyənləşdirilməsi, onun günlə təyin edilməsinə nisbətən daha çox məsrəf tələb edir. Deməli, mülki qanunvericilikdə ifadə olunan göstərişə görə, fiziki şəxsin ölüm saati və ya ölüm dəqiqəsi yox, onun ölüm günü vəresəlik hüququ nöqtəyi-nəzərindən, daha konkret söyləsək, **mirasın açıldığı vaxtı** müəyyənləşdirmək baxımından hürqəti əhəmiyyətə malikdir.

Mülki qanunvericiliyin mirasın açıldığı vaxtı müəyyənləşdirən norması həm

¹ Паучно-практический комментарий к ГК РСФСР / Отв. ред. Е.А. Флейшиц. М., 1966, с. 601; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с. 480.

² Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 95.

³ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчикова. М., 1985, с. 515.

⁴ Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1998, с. 535; Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие. М., 2002, с. 26; Гуцун В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 18.

⁵ Вах: п. 1 постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 23 апреля 1991 г. № 2 «О некоторых вопросах, возникающих в практике судов по делам о наследовании» // Судебная практика по гражданским делам. М., 2001, с. 259.

⁶ Мəhkəmə praktikası da məsələyə bu cür yanaşır: şəxsin ölüm saati yox, ölüm günü mirasın açıldığı vaxt sayılır (Определение Судебной Коллегии по гражданским делам Верховного Суда РФ от 5 ноября 1998 г. // Судебная практика по гражданским делам. М., 2001, с. 273).

də kommoriantlardan («commorientes» - eyni vaxtda ölənlər) sonra vərəsəlik məsələsinin həll edilməsi üçün vacibdir. **Kommoriantlar** dedikdə, eyni vaxtda (eyni saat və dəqiqədə) ölən və bir-birinin vərəsəsi ola bilən şəxslər başa düşülür. Məsələn, ər və arvad aviasiya (təyyarə) qəzası nəticəsində ölürlər. Onlardan heç biri digərindən çox yaşamır və buna görə də bir-birinin vərəsəsi ola bilmirlər¹. Belə halda həmin şəxslərdən hər birinin ölümündən sonra müstəqil surətdə, ayrıca olaraq dərhal miras açılır. Onlardan hər birinin vərəsəliyi vərəsəliyə çağırılırlar. Buna uyğun olaraq notarius ayrıca vərəsəlik işi aparır. Bunun nəticəsində ərə məxsus olan əmlak onun vərəsələrinə, arvada məxsus olan əmlak isə onun vərəsələrinə keçir.

Deməli, **kommoriantlar bir-birinin ölümündən sonra vərəsəliyə çağırılırlar**, yəni öldükdən sonra onlar bir-birinin vərəsəsi olurlar. Söhbət eyni bir gündə bir-birinin vərəsəsi ola bilən şəxslərin (məsələn, ata və oğulun və yaxud qardaş və bacının və s.) eyni vaxtda ölmələrindən və bir-birinin ölümündən sonra vərəsəliyə çağırılmasından gedir. Mülki hüquq elmi məsələyə bu cür yanaşır². Məhkəmə və notarial praktika da bu mövqedə durur³.

Eyni bir gündə, lakin müxtəlif vaxtlarda – günün müxtəlif vaxtlarında ölən şəxslər kommoriantlar hesab edilirmi? Məsələn, bədbəxt hadisədən (avtomobil qəzasından) ata may ayının 15-də saat 10-da ölürlər. Bu hadisədən sonra həmin gün, yəni may ayının 15-də saat 2-də (atanın ölümündən 4 saat sonra) onun oğlu da ölürlər. Ata və oğul kommoriantlar hesab edilirmi?

Mülki qanunvericiliyə görə, **mirasın açıldığı vaxt fiziki şəxsin ölüm saatı və ya dəqiqəsi ilə yox, onun ölüm günü ilə müəyyən edilir**. Mirasın açıldığı vaxtı müəyyənləşdirmək üçün miras qoyanın ölüm saatı yox, yalnız onun ölüm günü əhəmiyyətə malikdir⁴. Bu isə o deməkdir ki, iki və daha artıq miras qoyanın bir təqvim günü (saat 00-dan 24-ə kimi) ərzində ölmələri eyni vaxtda baş vermiş ölüm halları sayılır. Eyni bir təqvim günü çərçivəsində saatlarla hesablanan vaxt fərqinin (saat fərqinin) vərəsəlik hüquq baxımından hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Odur ki, yuxarıdakı misalda ata və oğul kommoriantlar hesab edilir və buna görə də onlar bir-birinin vərəsəsi olurlar. Amma bəzən saat fərqi vərəsəlik hüququ nöqtəyi-nəzərindən mülki-hüquqi əhəmiyyət kəsb

¹ Miras qoyanın və onun mümkün ola bilən vərəsəsinin cəmi vaxta ölməsi halı Avropa hüququnda «commorientes» adlanır. V.I.Serebrovski yazırdı ki, qanunvericilik bu halı müəyyənləşdirmir (Советское гражданское право. Учебное пособие. Том 2. М., 1951, с. 445). Zənn edirik ki, həmin halı tənzimləyən xüsusi hüquq topmasına ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, həm köhnə, həm də yeni qanunvericiliyə görə, miras qoyanın öldüyü məqamda sağ qalan (olan) şəxslər vərəsə ola bilərlər.

² Məsələn, bax: Советское гражданское право. Учебное пособие для юридических вузов. Том 2. М., 1951, с. 445; Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 97; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с. 490; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с. 480; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчикова. М., 1985, с. 515; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 535; Сereбровский В.И. Очерки наследственного права. М. 1953, с. 28.

³ Советская юстиция. 1976. № 10, с. 33 (нотариальная практика).

⁴ Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие. М., 2002, с. 27.

edir, yeni fiziki şəxsin ölüm saati əhəmiyyətə malik olur¹. Belə ki, əgər miras qoyanlardan biri digər miras qoyandan heç olmazsa, bir saat, lakin artıq növbəti təqvim günündə ölərsə, onda o, birinci miras qoyandan sonra ölmüş sayılır və kommorient hesab edilmirlər. Ona görə ki, onlar eyni bir təqvim günündə yox, müxtəlif, ayrı-ayrı təqvim günlərində, yeni iki müxtəlif günün müxtəlif vaxtlarında ölürlər. Məsələn, ata may ayının 15-də axşam saat 23³⁰ da ölür. Onun oğlu isə bir saat sonra, yeni gecə 00³⁰ – da (artıq may ayının 16-da, yeni növbəti təqvim günündə) ölür. Ata ölən kimi miras açılır və onun oğlu vərsə olmaq hüququ əldə edir.

**Mirasın
açıldığı yer**

Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışlarından biri miras açıldığı yer hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxsin ölmü vərəsəlik hüquq münasibətinin yaranmasını şərtləndirir.

Bu münasibət isə yalnız müəyyən bir məkanda əmələ gələ bilər. Həmin məkan mirasın açıldığı yer sayılır.

Mirasın açıldığı yer odur ki, qanun vərəsəlik hüquq münasibətinin yaranmasını həmin yerlə bağlayır. Söhbət kənd, şəhər, qəsəbə, rayon mərkəzi və digər yaşayış məntəqələrindən gedir. Miras da məhz bu yerlərdə açılır.

Mülki qanunvericilik mirasın açıldığı yerin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Onun üçün də həmin məsələnin nizamə salınmasına ayrıca norma həsr edilmişdir (MM-in 1147-ci maddəsi). Bu isə təsadüfi deyildir. Belə ki, mirasın açıldığı yerin dəqiq olaraq müəyyənləşdirilməsinin vacib praktiki – hüquqi əhəmiyyəti vardır. Vərəsəliklə bağlı bir sıra məsələlərin həlli məhz onun düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Həmin məsələlərə aiddir:

- birincisi, **prosedura məsələlərinin həlli, vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi və vərəsəlik işinin aparılması** (mirasın açıldığı yer əsasında müəyyən etmək mümkün olur ki, hansı notariat kontoruna mirasın qəbulu və ya ondan imtina barədə ərizə vermək və vərəsəlik şahadətnaməsi almaq üçün müraciət etmək lazımdır);
- ikincisi, **mirasın qorunması** (mirasın açıldığı yerdəki notarius mirasın qorunması üçün zəruri tədbirlər görür);
- üçüncüsü, **kreditorların tələblərinin ödənilməsi** (mirasın açıldığı yerdəki notariusun mirası siyahıya alması və həmin siyahı əsasında kreditorların tələblərinin təmin edilməsi);
- dördüncüsü, **mübahisəli vərəsəlik məsələsi üzrə iş qaldırılması və həmin işə baxılması** (mübahisəli vərəsəlik işinə, bir qayda olaraq, əsasən mirasın açıldığı yerin məhkəməsində baxılır);
- beşincisi, **konkret vərəsəlik münasibətinə bu və ya digər ölkənin qanunvericiliyinin tətbiqi məsələsi** (məsələn, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı RF-in şəhərlərinin birində ölür. Belə halda vərəsəlik münasibətinə hansı ölkənin qanununun tətbiq edilməsi məsələsi əsasən mira-

¹ Antimonov B.S. və Qrəvc K.A. yazırlar ki, bəzi hallarda vətəndaşın ölüm saati hüquqi əhəmiyyətə malik olur. Belə halda ölümün dəqiq tarixinin məhkəmə qaydasında müəyyənləşdirilməsinə yol verilir (*Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 94*).

sın açıldığı yerlə müəyyən edilir).

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ mirasın açıldığı yeri miras qoyanın yaşayış yeri ilə əlaqələndirir: **miras qoyanın yaşayış yeri mirasın açıldığı yer sayılır** (MM-in 1147-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Deməli, vərəsəlik hüququ mirasın açıldığı yeri fiziki şəxsin öldüyü yerlə bağlamır, yəni fiziki şəxsin öldüyü yeri mirasın açıldığı yer hesab etmir. Bu cür mövqə **praktiki mülahizələrlə** əlaqədardır. Mirasın açıldığı yer haqqında məsələnin praktiki əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu fiziki şəxsin öldüyü yerlə əlaqələndirmək məqsədəmüvafiq olmazdı. Belə ki, fiziki şəxsin öldüyü yer (başqa şəhərdə ezamiyyətde, məzuniyyətde, ekspedisiyada olarkən fiziki şəxsin ölümü və s.) müəyyən dərəcədə təsadüfi xarakter daşıyaraq, onun malik olduğu əsas hüquq və vəzifələrlə bağlı deyil. Bu, ölümün fiziki şəxsi təsadüfən haqladığı yerdir. Fiziki şəxsin yaşayış yeri isə onun əsas hüquq və vəzifələri ilə bağlı olub, həyatı mənafehlərinin mərkəzidir. Buna görə də mirasın açıldığı yerin onun yaşayış yeri əsasında müəyyən edilməsi daha məqsədəmüvafiqdir. Digər tərəfdən fiziki şəxsin yaşayış yerində vərəsəlik münasibətlərini tənzimləmək vərəsəlik hüququ üçün nisbətən daha rahat, daha münasibdir.

Çox vaxt fiziki şəxs özünün yaşadığı yerdə ölür. Belə halda fiziki şəxsin yaşadığı yerlə onun öldüyü yer məkan baxımından üst-üstə düşür. Bəzi hallarda isə fiziki şəxs yaşadığı yerdən kənarda ölür. Söhbət fiziki şəxsin bu və ya digər əsasa görə müvəqqəti başqa yerdə (bu cür yer qanunda bir qayda olaraq, «fiziki şəxsin olduğu yer» anlayışı ilə əhatə edilir)¹ olarkən (məsələn, ordu sıralarında xidmətdə, xəstəxanada, gəmidə, sanatoriyada, istirahət evində, məzuniyyət və ezamiyyətde, azadlıqdan məhrumetmə yerində və s. olarkən), öz yaşayış yerini hər hansı səbəbdən müəyyən müddətə tərk edərkən ölür. Bu cür məqamlarda isə fiziki şəxsin öldüyü yerlə onun yaşadığı yer məkan nöqtəyi-nəzərindən üst-üstə düşmür. Həmin hallarda da fiziki şəxsin yaşayış yeri mirasın açıldığı yer hesab olunur. Məsələn, azadlıqdan məhrumetmə yerində şəxs ölür. Mirasın açıldığı yer azadlıqdan məhrumetmə yeri yox, həmin şəxsin həbsə kimi yaşayış yeri sayılır².

Fiziki şəxsin olduğu yeri mirasın açıldığı yer saymaq olmaz.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ sovet mülki hüququndan fərqli olaraq, şəxsə icazə verir ki, onun bir neçə yaşayış yeri olsun (MM-in 27-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə halda miras qoyanın hər bir yaşayış yeri ayrıca olaraq mirasın açıldığı yer hesab olunur. Deməli, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, mirasın bir neçə yaşayış yeri üzrə açılmasına yol verilir. Sovet mülki hüququ isə bu qaydanı inkar edirdi³.

On dörd yaşına çatmamış şəxslər öldükdə, onların valideynlik hüquqları

¹ «Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında» qanunun 2-ci maddəsi (AR QK, III kitab, s. 65)

² Советская юстиция. 1962, № 15-16, с. 63.

³ Sovet dövründə müharibə vaxtı daimi yaşayış yerdən köçürülmüş şəxslərin iki yaşayış yeri var idi. Buna uyğun olaraq mirasın iki yaşayış yerində açılmasına icazə verilirdi. Müvəqqəti xarakter daşıyan həmin qayda müharibədən sonra öz əhəmiyyətini itirdi (Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 100).

nı itirməmiş valideynlərinin yaşayış yeri mirasın açıldığı yer sayılır. Belə ki, həmin şəxslərin yaşayış yeri **valideynlərinin yaşayış yeri** sayılır (MM-in 27-ci maddəsi).

Qəyyumluq altında olan şəxslərin (ruhi xəstələrin, kəmağılların və s.) yaşayış yeri isə **qəyyumun yaşayış yeri** sayılır (MM-in 27-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Ona görə də həmin kateqoriya şəxslər öldükdə, qəyyumun yaşadığı yer mirasın açıldığı yer hesab edilir. Lakin bəzən on dörd yaşına çatmamış şəxs öz valideynlərinin yaşayış yerində yox, başqa yerdə, məsələn, babasının və ya nənəsinin yaşayış yerində qeydiyyatda olur və yaxud qəyyumluq altında olan şəxs qəyyumun yaşayış yerində yox, öz evində qeydiyyatda olur (amma qanuna görə, qəyyum hökmən qəyyumluq altında olan şəxslə birlikdə yaşamağıdır). Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, belə halda vərəsəlik işi valideynlərinin və ya qəyyumun yaşayış yerində yox, on dörd yaşına çatmamış şəxsin və ya qəyyumluq altında olan şəxsin qeydiyyatda olduğu yerdə açılır¹.

Bəzən şəxs yaşayış yeri üzrə qeydiyyatdan çıxaraq başqa yeni yaşayış yerinə köçür. Yeni yaşayış yerində qeydiyyata alınmamış o, ölür. Belə halda ölənin şəxsinin köçməmişdən əvvəl qeydiyyatda olduğu yaşayış yeri mirasın açıldığı yer hesab ediləcəkdir. Məhz bu yer üzrə notariat kontoru vərəsəlik işi açır və aparır².

Bəzi hallarda miras qoyanın yaşayış yeri həqiqətən məlum olmur. Söhbət müxtəlif səbəblərə görə ölmüş şəxsin yaşayış yerinin müəyyən edilməsinin qeyri-mümkünlüyündən gedir. Məsələn, şəxs başqa şəhərə, yeni yaşayış yerinə köçərkən ölür və onun yaşayış yeri başqalarına məlum olmur. Bu halda mirasın açıldığı yer mirasın olduğu yerlə müəyyən olunur (MM-in 1147-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə ki, **mirasın olduğu yer mirasın açıldığı yer sayılır**. Bu yer mirasın açıldığı yeri müəyyənləşdirən əsas əlamətlərdən biridir.

Mirasın olduğu yer dedikdə, miras əmlakın olduğu yer başa düşülür (məsələn, evin olduğu yer; mənzilin və digər daşınmaz əmlakın olduğu yer; avtomobil nəqliyyatı vasitəsinin uçota götürüldüyü yer; miras qoyanın adına hesabın açıldığı bankın olduğu yer).

Bəzən ölənin şəxsinin əmlakı müxtəlif yerlərdə olur. Məsələn, ölənin şəxs şəhərdə mənzilə, başqa şəhərdə mebel dəstinə, televizora və s. malik idi. Bu cür hallarda mirasın açıldığı yer **daşınmaz əmlakın olduğu yerlə** müəyyən edilir (MM-in 1147-ci maddəsinin 2-ci bəndi), yəni yuxarıdakı misalda şəhərdəki mənzilin olduğu yer mirasın açıldığı yer hesab olunur.

Şəxsin bir neçə daşınmaz əmlakı ola bilər. Məsələn, onun şəhərdə qiyməti 50 min manata olan yaşayış evi, kənd yerində isə 5 min manatlıq torpaq sahəsi vardır. Belə halda qiymətdə nisbətən baha olan daşınmaz əşyanın (yuxarıdakı misalda şəhərdə yaşayış evinin) olduğu yer mirasın açıldığı yer sayılır. Ona görə ki, mülki qanunvericiliyə görə, **daşınmaz əmlakın qiymətli hissəsinin olduğu yer** mirasın açıldığı yer hesab edilir (MM-in 1147-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

¹ Полтавская Н., Кузнецов В. *Нотариат (курс лекций)*. М., 2002, с. 133.

² *Үсән огада*, с. 133.

Daşınmaz əşyalar qiymətçə bərabər olsa, onda məsələ necə həll olunur? Bu məsələnin cavabını mülki qanunvericilik vermir, yəni həmin məsələni mülki qanunvericilik tənzimləmir. Amma mülki hüquq elmində (doktrinasında) göstərilən məsələnin həlli üçün əğlabatan və əsaslı təklif verilir. Belə halda, bəzi müəlliflərin fikrincə, **maksimum təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan daşınmaz əmlak** əsas götürülür¹. Onun yerləşdiyi yer də mirasın açıldığı yer hesab olunur.

Şəxsin daşınmaz əmlakı olmaya bilər. Belə halda **daşınmaz əmlakın və ya onun əsas hissəsinin olduğu yer** mirasın açıldığı yer hesab edilir (MM-in 1147-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Mülki hüquq elminə görə, **mirasın əsas hissəsi** dedikdə, elə bir miras əşya başa düşülür ki, o, mirasın tərkibinə daxil olan digər əşyalara nisbətən daha qiymətlidir.

Vərəsəlik hüquq münasibətləri

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində ən çox işlənən anlayışlardan biri vərəsəlik hüquq münasibəti hesab olunur. O, vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları sırasına daxil edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir hüquq münasibəti kimi, vərəsəlik hüququ münasibəti də müəyyən hüquqi fakt əsasında yaranır. Fiziki şəxsin ölümü mirasın açılmasına səbəb olur. Mirasın açılması isə vərəsəlik hüquq münasibətinin yaranmasının özü deməkdir. Deməli, fiziki şəxsin ölümü vərəsəlik hüquq münasibətinin yaranmasını şərtləndirən hüquqi fakt rolunu oynayır.

Vərəsəlik hüquq münasibəti vərəsəliklə bağlı olaraq yaranan münasibətdir. Belə ki, fiziki şəxsin ölümü ilə miras açılır, bunun nəticəsində müəyyən dairə şəxslər vərəsəliyə çağırılırlar, habelə həmin şəxslər mirası qəbul və əldə edirlər. Bütün bunlarla bağlı olaraq müəyyən növ ictimai münasibətlər yaranır. Həmin münasibətlər vərəsəlik hüququnun nizamasalma predmetinə daxil olub, onunla tənzimlənir. Bunun nəticəsində onlar vərəsəlik hüquq münasibəti kimi hüquqi forma alır.

Vərəsəlik hüquq münasibətləri dedikdə, vərəsəlik hüququ ilə tənzimlənən ələ ictimai münasibətlər başa düşülür ki, həmin münasibətlər mirasın açılması, onun vərəsələr tərəfindən qəbul olunması və əldə edilməsi prosesində yaranır.

Vərəsəlik hüquq münasibətləri öz mülki-hüquqi xarakteristikasına görə həddən ziyadə mürəkkəb xarakterə malikdir. Bu, onunla izah edilir ki, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstəriləndiyi kimi, vərəsəlik hüquq münasibətləri öz inkişafında iki mərhələdən keçir:²

- birinci mərhələdə əmələ gələn hüquq münasibətləri **mirasın açılması ilə bağlı olaraq yaranan vərəsəlik hüquq münasibətləri** adlanır (mirasın açılması üzrə hüquq münasibətləri);
- ikinci mərhələdə əmələ gələn hüquq münasibətləri isə **mirasın qəbul edilməsi ilə əlaqədar yaranan vərəsəlik hüquq münasibətləri** adlanır (mirasın qəbulu üzrə hüquq münasibətləri).

¹ Барышев А.И. Приобретение наследства в СССР. М., 1960, с. 10; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.288.

² Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 58-59; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 290; Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 513-514; Широкова И.Г. Наследственное право (конспект лекций). М., 2001, с. 23.

Fiziki şəxsin ölümü nəticəsində mirasın açılması və müəyyən şəxslərin və rəsəliyə çağırılması ilə və rəsəlik hüquq münasibətlərinin **birinci mərhələsi** başlayır. Görüldüyü kimi, birinci mərhələ mirasın açılması zamanı yaranır.

Əgər və rəsə mirası qəbul edərsə, onda **və rəsəlik hüquq münasibətinin ikinci inkişaf mərhələsi** başlayır. Həmin münasibət həmişə səlahiyyətli şəxsin (və rəsənin) iradəsi əsasında əmələ gəlir. Bu cəhəti ilə o, həmişə birinci mərhələdə yaranan və rəsəlik hüquq münasibətindən fərqlənir. Belə ki, birinci mərhələnin əmələ gəlməsi və rəsənin iradəsi ilə bağlı deyil. Məlum məsələdir ki, fiziki şəxsin mirasın açılmasına səbəb olan ölümü və rəsənin iradəsindən asılı ola bilməz. Ölüm hüquqi faktların hərəkət yox, hadisə növünə şamil edilir.

Və rəsəlik hüquq münasibətləri aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir:

- və rəsəlik hüquq münasibətinin subyekti;
- və rəsəlik hüquq münasibətinin məzmunu;
- və rəsəlik hüquq münasibətinin obyektı;

Bu elementlər onu göstərir ki, ümumiyyətlə, hər hansı hüquq münasibəti kimi və rəsəlik hüquq münasibəti də müəyyən subyektlər arasında, müəyyən obyektlər bə rəsəndə yaranıb, müəyyən məzmunla malikdir. Bununla bə rəsə, və rəsəlik hüquq münasibətinin hər bir elementi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Və rəsəlik hüquq münasibətinin subyekt tərkibi yalnız və rəsələrdən ibarətdir. Miras qoyan şəxsə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onun və rəsəlik hüquq münasibətinin subyekti olub-olmaması müəlliflər arasında mübahisə doğurur. Bir qrup müəlliflər miras qoyan şəxsi və rəsəlik hüququnun subyekt tərkibinə daxil edirlər¹. Digər qrup müəlliflər isə bunun tam əksi olan fikir söyləyərək göstərirlər ki, **miras qoyan şəxs heç bir vaxt və rəsəlik hüquq münasibətinin subyekti ola bilməz**².

Zənn edirik ki, ikinci qrup müəlliflərin mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, mülki qanunvericiliyə görə, fiziki şəxsin ölümü ilə onun mülki hüquq qabiliyyəti xitam olunur (MM-in 25-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Mülki hüquq qabiliyyəti isə mülki hüquq subyektivliyinin elementlərindən biridir. Əgər fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti yoxdursa, onda onun mülki hüquq subyektivliyi də yoxdur. Miras qoyanın ölümü ilə onun mülki hüquq qabiliyyəti, bununla da mülki hüquq subyektivliyi xitam olunur.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, və rəsəlik hüquq münasibətində miras qoyan rolunda yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Hüquqi şəxslərin, dövlətin və bələdiyyələrin miras qoyan olması qeyri-mümkündür. Bu isə tamamilə aydın məsələ

¹ Məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 537; Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону. М., 2002, с. 5; Широкова И.Г. Наследственное право. Конспект лекций. М., 2002, с. 22; Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие. М., 2002, с. 15; Корнеева И.Л. Наследственное право. М., 2003, с. 57; Власов Ю.Н., Калинин В.В. Нотариат (курс лекций). М., 2002, с. 218. V.V. Quşin isə bu bə rəsədə konkret fikir söyləməyə cəlinlik çəkir (Quşin V.V. Nasledstvennoe pravo. Uçebnoe posobie. M., 2003, s. 57).

² Məsələn, bax: Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 56; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 288; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 49; Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 516.

lədir. Əvvəlki yarımbaşlıqlardan birində biz bu məsələyə toxunmuşuq.

Vərəsəlik hüquq münasibətinin məzmunu dedikdə, bu münasibətdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Belə hüquq və vəzifələrə aiddir: mirası qəbul etmək hüququ; mirası qəbul etmək hüququnun həyata keçirilməsinə mane olmamaq vəzifəsi; mirası əldə etmək hüququ; mirası əldə etmək hüququnun həyata keçirilməsinə mane olmamaq vəzifəsi.

Vərəsəlik hüquq münasibətinin obyektinə gəldikdə isə onun iki cür obyektini fərqləndirilir¹: maddi obyekt; hüquqi obyekt. Vərəsəlik hüquq münasibətinin obyektidir ki, məhz onun barəsində həmin münasibət yaranır.

Vərəsəlik hüquq münasibətinin maddi obyektini dedikdə, miras və ya miras kütləsi (miras əmlak) başa düşülür. Fiziki şəxsin ölümündən sonra onun vərəsəlik üzrə keçən mülki hüquq və vəzifələri miras kütləsini təşkil edir. Ona **vərəsəlik hüquq münasibətinin predmeti və ya sadəcə olaraq vərəsəliyin predmeti** də deyilir. Vərəsəlik hüquq münasibəti məhz miras barəsində əmələ gəlir. Əgər miras yoxdursa, onda vərəsəlik hüquq münasibəti də yoxdur. Özü də miras vərəsəlik hüquq münasibətinin həm birinci inkişaf mərhələsində, həm də ikinci inkişaf mərhələsində maddi obyekt qismində çıxış edir.

Vərəsəlik hüquq münasibətinin hüquqi obyektini dedikdə, borclu şəxsin davranışı başa düşülür. Bu əsasən passiv davranışdır (hərəkətdən çəkinmə). Zəruri hallarda borclunun davranışı aktiv formada da ola bilər. Səlahiyyətli şəxsin (vərəsənin) borclunun davranışı ilə bağlı hər hansı iddia irəli sürmək hüququ vardır. Məsələn, borclu tərəf («hamı və hər kəs») vərəsəlik hüququnun həyata keçirilməsinə mane olan hərəkətlər etdikdə, səlahiyyətli şəxs (vərəsə) bu hərəkətlərə son qoyulmasını tələb edə bilər.

Vərəsəlik hüquq münasibətinin spesifikliyi onun maddi obyektini - mirasla (miras kütləsi və ya miras əmlakla) sıx surətdə bağlıdır.

Vərəsəlik hüququnun prinsipləri

Vərəsəlik hüquq sivilistika elmində (doktrinasında) mülki hüququn yarımşahələrindən biri hesab edilir. Vərəsəlik hüququnun yarımşahə kimi ayrılmasına dələlət edən əsas dəlillərdən biri onun özünəxas prinsiplərə malik olmasıdır.

Məhz bu prinsiplərin və digər amillərin sayəsində vərəsəlik hüququ mülki hüquq yarımşahəsi kimi status əldə edir.

Vərəsəlik hüququnun prinsipləri onun mahiyyətini və əsl məğzini ifadə edir. Vərəsəlik hüququnun sosial istiqaməti, əsas ideyası bu prinsiplərdə təzahür edir. Əsasən ayrı-ayrı hüquq normalarına görə həmin prinsiplər **ümmümməcburi qüvvəyə** malikdir.

Vərəsəlik hüququnun prinsipləri dedikdə, vərəsəlik hüququnun mahiyyətini ifadə edən əsas ideyalar və rəhbər başlanğıclar başa düşülür.

Universal vərəsəlik varisliyi və ya vərəsəlik varisliyinin universallığı prinsipi (universallik prinsipi) vərəsəlik hüququnun əsas və fundamental

¹ Vərəsəlik hüquq münasibətinin iki cür obyektinin fərqləndirilməsi ideyası O.S. Ioffeyə məxsusdur (*Наследие О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 291*)

prinsipi sayılır¹. Onun əsas tezisini hələ neçə-neçə əsr bundan əvvəl Roma hüquqşünasları formulə etmişlər². Roma hüququ tərəfindən vərəsəlik varisliyinin universallığı ideyası tam qəbul edilmişdi.

Universallıq prinsipinin dörd əsas təzahür forması vardır. Bu prinsipin **birinci təzahür formasına** görə, vərəsəlik bilavasitə xarakterə malikdir. Bu o deməkdir ki, miras qoyan şəxsin hüquq və vəzifələri vərəsələrə hər hansı bir üçüncü şəxsin vasitəçiliyi və iştirakı olmadan keçir.

Universallıq prinsipinin **ikinci təzahür formasına** görə, miras qoyanın vərəsələrə ayrı-ayrı hüquq və vəzifələri yox, onların **bütöv kompleksi keçir**. Söhbət miras qoyanın hüquq və vəzifələrinin vərəsələrə qismən yox, tam həcmdə keçməsindən gedir. Hüquq və vəzifələrin bir hissəsini qəbul edib, digər hissəsindən imtina etmək olmaz.

Universallıq prinsipinin **üçüncü təzahür formasına** görə, vərəsəlik **birdəfəlik xarakter** daşıyır. Bu o deməkdir ki, miras qoyanın hüquq və vəzifələri bir dəfədə, eyni bir aktla qəbul edilir. Buna **mirası qəbul etmək aktı** deyilir. Mirası qəbul etmək aktı bütün hüquq və vəzifələrə şamil olunur. Mirası qismən, şərtlə və ya qeydlə qəbul etmək olmaz. Mülki hüquq və vəzifənin ayrıca olaraq qəbul edilməsinə yol verilmir.

Universallıq prinsipinin **dördüncü təzahür formasına** görə, vərəsələrə miras qoyanın tək-cə hüquqları yox, **həm də vəzifələri** keçir. Vərəsəlik qaydasında hüquqlar vəzifələrsiz, vəzifələr isə hüquqlarsız keçmir.

Vəsiyyət azadlığı prinsipi vərəsəlik hüququnun əsas prinsiplərindən biri sayılır³. O, mülki qanunvericilikdə birbaşa formulə edilir (MM-in 1166-cı maddəsi). Bu prinsip haqqında da əsas müddəalar Roma hüququnda formulə edilmişdi. Roma hüququ şəxsə ölüm hadisəsi olacağı halda xüsusi aktın – vəsiyyətin ("testamentum"un) vasitəsi ilə öz əmlakının hüquqi taleyini müəyyənləşdirmək imkanı verirdi⁴. Bu hüquqi imkan vəsiyyət azadlığı prinsipinin əsasını təşkil edirdi.

Vəsiyyət azadlığı prinsipi bilavasitə mülkiyyət azadlığı prinsipindən irəli gəlir. Bu prinsip həm də müqavilə azadlığı prinsipi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Vəsiyyət azadlığı prinsipi həmin prinsiplərlə birlikdə müasir vətəndaş (sivil) cəmiyyətinin təməl daşını təşkil edir⁵.

Vəsiyyət azadlığı prinsipinin iki əsas təzahür forması vardır. Bu prinsipin **birinci təzahür formasının mahiyyəti** ondan ibarətdir ki, şəxs ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının gələcək hüquqi taleyi barədə heç kəsdən asılı ol-

¹ Bəzi müəlliflər universallıq prinsipini vərəsəlik hüququnun prinsipi kimi qəbul etmirlər (məsələn, bax: Рубанов А.А. Наследование в международном частном праве (отношения между капиталистическими странами). М., 1966, с. 225-226; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 15-18).

² Новицкий Н.Б. Основы римского гражданского права. М., 1960, с. 228, 280, 291.

³ Müəlliflərdən P.S.Nikityuk göstərir ki, vəsiyyət azadlığı prinsipini vərəsəlik hüququnun prinsipi hesab etmək olmaz (Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 14). Bu fikrin əsasız olmasını sübuta yetirmək, əla hesab edirik ki, lazımsız işdir.

⁴ Чезаре Санфилиппо. Курс римского частного права. Учебник. М., 2002, с. 302; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. М., 1999, с. 237.

⁵ Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 1998, с. 300.

madan, kənar müdaxiləyə yol verilmədən sərəncam verə bilər. Belə ki, o, əmlakını ölümündən sonra xüsusi aktın vasitəsi ilə öz istəyi və mülahizəsinə uyğun olaraq ayrı-ayrı subyektlərə vermək imkanına malikdir. Söhbət əmlakın mülki hüququnun istənilən subyektinə – fiziki və hüquqi şəxslərə, dövlətə (Azərbaycan Respublikasına), bələdiyyələrə, xarici şəxslərə və dövlətlərə, habelə beynəlxalq təşkilat və qurumlara verilmək imkanından gedir. Şəxs ölümündən sonra əmlakının hüquqi taleyi barədə sərəncam verərkən öz iradəsi ilə hərəkət edir. Həmin sərəncam onun iradəsini ifadə edir. Heç kəs onu bu cür sərəncam verməyə məcbur edə bilməz. Hədə, zorakılıq, yalan, yarıma və digər halların təsiri altında verilən sərəncam (vəsiyyət sərəncamı) etibarsız sayılır.

Vəsiyyət azadlığı prinsipinin **ikinci təzahür formasına** görə, şəxs öz istəyi və mülahizəsinə uyğun olaraq, heç kəsdən asılı olmadan vəsiyyətnaməni dəyişdirə və ya ləğv edə bilər. Belə halda şəxs yalnız öz iradəsi ilə hərəkət edir. Ləğv edilmiş vəsiyyətnamənin bərpasına yol verilmir. Şəxs vəsiyyətnaməni dəyişdirərkən və ya ləğv edərkən qanunda nəzərdə tutulan üsullardan istifadə edir.

Vəsiyyət azadlığı prinsipinin qüvvəsi mütləq xarakter daşıyır. Bu, o deməkdir ki, qanunda nəzərdə tutulan halda o, məhdudlaşır. Belə ki, həmin prinsip miras qoyana öz yaxın qohumlarının mənafeləri ilə hesablaşmadan istənilən şəxsi vəresə kimi göstərmək imkanı verir. Amma vəsiyyət azadlığı prinsipi miras qoyanın ailəsinin xeyrinə məhdudlaşır. Söhbət vəresəlik hüququnda mövcud olan **məcburi vəresəlik və mirasda məcburi pay halından** gedir.

Məcburi vəresəlik vəsiyyət azadlığı prinsipinin miras qoyan şəxsin (vəsiyyət edənin) ailə mənafeləri ilə toqquşmasından yaranmışdır. Belə ki, şəxs vəsiyyət azadlığı prinsipindən istifadə edərək əmlakı öz istədiyi şəxsə vəsiyyət edir və yaxın qohumlarının (ailə üzvlərinin və s.) mənafeyini nəzərə almır. Amma buna baxmayaraq, həmin şəxslərə (yəni mənafeləri nəzərə alınmayan şəxslərə) mirasdan məcburi pay çatır. Həmin şəxslər **məcburi vəresələr** adlanır. Məhz bu kateqoriya vəresələrin olması vəsiyyət azadlığı prinsipinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirir.

Vəsiyyət azadlığı prinsipi xarici ölkələrin vəresəlik hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi tanınır¹. Xüsusən ingilis-amerikan hüququnda həmin prinsipə mühüm əhəmiyyət verilir. Bu onunla izah olunur ki, ABŞ-da və İngiltərədə mübahisəsiz olaraq əsas rol vəsiyyət üzrə vəresəliyə məxsusdur.

Məcburi vəresələrin hüquq və mənafeələrinin təmin olunması prinsipi vəresəlik hüququnun prinsiplərindən biridir. Özü də dərhal buradaca qeyd etməliyik ki, bu prinsip vəsiyyət azadlığı prinsipi ilə daha çox bağlı olan prinsipdir. Ona görə ki, həmin prinsip vəsiyyət azadlığı prinsipini məhdudlaşdıran prinsip kimi çıxış edir.

Göstərilən prinsip mülki qanunvericilikdə birbaşa formulə edilir (MM-in 1193-cü maddəsi). Onun əsas mahiyyəti bundan ibarətdir ki, vəsiyyət edənin yaxın qohumları sayılan bəzi kateqoriya şəxslərin (uşaqlarının, valideynlərinin və arvadının-ərinin) **vəsiyyət sərəncamının məzmunundan asılı olmayaraq**

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. Р.Л. Нарышкина. М., 1984, с. 278.

mirasdan məcburi pay almaq hüququ vardır. Belə ki, şəxs vəsiyyət azadlığı prinsipini əldə əsas tutaraq və onu həyata keçirərək, əmlakı bəzən tamamilə kənar şəxslərə (qohum sayılmayan, ailə üzvləri olmayan şəxslərə), hətta belə təsadüfi şəxslərə vəsiyyət edir, yaxın qohumların (ailə üzvlərinin) mənafeələrini isə nəzərə almır. O yaxın, qohum şəxslərin (ailə üzvlərinin) ki, həmin şəxslərin miras əmlakın yaranmasında xeyli zəhməti və əməyi olmuşdur. Şəxsin vəsiyyəti isə göstərilən şəxslərə miras əmlakdan pay almağa imkan vermir. Bu cür vəziyyətdə onların hüquq və mənafeələrinin təmin olunmasına ehtiyac yaranır. Bunu nəzərə alaraq qanun həmin şəxslərə hüquq verir ki, onlar vəsiyyət sərəncamının məzmunundan asılı olmayaraq mirasdan məcburi pay alsınlar. Bu kateqoriya şəxslər (vəsiyyət edənin uşaqları, valideynləri və ya arvadı – ər) mülki hüquq elmində (doktrinasında) məcburi vərəsələr adlanır. Qanunun müəyyən etdiyi qayda da məhz məcburi vərəsələrin hüquq və mənafeələrini təmin etməyə yönəlmişdir. Göstərilən prinsipin mahiyyəti də bundan ibarətdir. Bu prinsipə görə, məcburi vərəsələrin mirasdan məcburi pay almaq hüququ vardır.

Məcburi pay miras əmlakın ehtiva hissəsidir ki, məcburi vərəsələr vəsiyyət sərəncamının vasitəsi və köməyi ilə həmin paydan məhrum edilə bilməz. Əgər məhrum edilərsə, onda vəsiyyət sərəncamının həmin hissəsi etibarsız hesab ediləcəkdir.

Vərəsəliyin mülkiyyət hüququ ilə bağlı olması prinsipi vərəsəlik hüququnun prinsipləri sırasına daxil edilir. Bu prinsipə görə, vərəsəliklə mülkiyyət hüququ arasında sıx və qarşılıqlı əlaqə vardır. Onlar bir-birini tamamlayaraq qarşılıqlı surətdə şərtləndirir.

Vərəsəliklə mülkiyyət hüququnun bağlılığı və əlaqəsi iki aspektdə təzahür edir. Birincisi, **vərəsəlik mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin ən vacib törəmə üsullarından biridir.** Bu üsul əsasında vərəsə miras qoyanın əmlakı üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir.

İkincisi, **vərəsəlik mülkiyyət hüququnun elementlərindən biri olan sərəncam səlahiyyətlərinin formalarından biridir.** Belə ki, şəxs ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakı barəsində vəsiyyət sərəncamı edir. Bununla o, əmlakın hüquqi taleyini müəyyənləşdirir.

Vərəsəliyin ailə-qohumluq münasibətlərinə əsaslanması prinsipi onu ifadə edir ki, vərəsəlik ailə-qohumluq xarakterinə malikdir. Buna görə də hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu prinsip «**vərəsəliyin ailə-qohumluq xarakterli olması prinsipi**» adı altında da nəzərdə tutulur¹.

Göstərilən prinsip onu ifadə edir ki, vərəsəliyə, hər şeydən əvvəl, ailə-qohumluq əlaqələrinə görə miras qoyana nisbətən daha yaxın olan şəxslər çağırılırlar. Söhbət miras qoyanın ailə üzvlərinin (ərin, arvadın, uşaqların, övladlığa götürülənlərin), miras qoyanın yaxın qohumlarının (valideynlərinin, qardaş və bacılarının və s.), habelə onunla qohumluq əlaqəsində olan digər şəxslərin (xalaların, bibilərin, dayıların, əmilərin və onların uşaqlarının və s.) vərəsə statusu əldə etmək, vərəsə olmaq hüququndan gedir. Buna görə də hüquq ədəbiyyatında çox vaxt həmin prinsip «**miras qoyana nisbətən daha yaxın olan**

¹ Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.12, 15.

şəxslərin vərəsəlik hüququnun tanınması prinsipi» adlandırılır¹.

Göstərilən prinsipə görə, miras qoyana nisbətən daha yaxın olan şəxslər beş növbə üzrə vərəsələr sırasına daxil edilirlər (MM-in 1159-cu maddəsi). Belə ki, birinci növbədə miras qoyanın uşaqları, əri (və ya arvadı), valideynlər və s. vərəsə olurlar. İkinci növbədə miras qoyanın qardaş və bacıları vərəsə olurlar və s. Bu kateqoriya şəxsləri miras qoyanla ailə-qohumluq əlaqələri birləşdirir. Onlar bir qayda olaraq, öz zəhmət, fəaliyyət və əməkləri ilə miras əmlakın yaranmasında bu və ya digər dərəcədə iştirak edən şəxslərdir. Məhz bu səbəbdən də həmin şəxslər vərəsə olmaq hüququna malikdirlər.

Göstərilən prinsipin əsas təyinatı miras qoyanla ailə-qohumluq əlaqəsində olan şəxslərin mənafeələrini təmin və mühafizə etməkdən ibarətdir. Buna görə də həmin prinsip bir qayda olaraq, inkişaf etmiş xarici ölkələrin vərəsəlik hüququnda «ailə mənafeəsinin qorunması prinsipi» adlanır². Bu prinsip vəsiyyət azadlığı prinsipi ilə birlikdə həmin ölkələrin vərəsəlik hüququnun əsasını təşkil edən prinsip sayılır.

Vərəsəliyin maddi-təminat təyinatlı olması prinsipi onda ifadə olunur ki, vərəsəlik əsasında fiziki şəxs ölüm hadisəsi olacağı halda öz ailə üzvlərinə və digər qohumlarına, habelə tanış-billşlərinə, yoldaş və dostlarına maddi kömək və yardım etmək imkanı əldə edir. Vərəsəlik üzrə daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqraz vərəqələri, depozit sertifikatları və s.), nağd pul, xarici valyuta, əmanətlər və s. həmin şəxslərə keçir ki, bu, maddi cəhətdən onların normal yaşamasını təmin edir. K.Marks vərəsəliyin maddi-təminat təyinatlı olmasını xüsusilə qeyd edirdi.

Qanun üzrə vərəsəlik zamanı miras paylarının bərabərliyi prinsipi mülki qanunvericilikdə birbaşa formulə edilir (MM-in 1159-cu maddəsi). Bu prinsip onda ifadə olunur ki, qanun üzrə vərəsəlikdə miras əmlak vərəsələr arasında bərabər paylara bölünür. Başqa sözlə desək, qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsələr miras əmlakdan bərabər pay almaq hüququna malikdirlər. Əgər vərəsəliyə birinci növbə üzrə vərəsələr çağırılmışdırsa, onların hər birinin payı bərabər olur. Əgər vərəsəliyə ikinci növbə üzrə vərəsələr çağırılmışdırsa, onda miras əmlak onlar arasında bərabər paylara bölünür və s.

Vərəsəliyə çağırılan şəxslərin seçim azadlığı prinsipi onda ifadə olunur ki, həmin şəxslər mümkün olan iki alternativ variantdan birini sərbəst və müstəqil surətdə, heç kəsdən asılı olmadan seçmək hüququna malikdirlər. Söhbət mirası qəbul etmək və ya mirasın qəbulundan imtina etmək kimi alternativ variantlardan birinin seçilməsindən gedir. Özü də seçim hər hansı motiv, dəlil və arqumentdən asılı deyildir. Seçim zamanı vərəsələrin daxili iradəsi sərbəst surətdə, kənar təsirlər olmadan formalaşır və ifadə olunur. Əgər belə olmazsa, sərbəst seçim hüququndan danışmaq olmaz. Bu hal isə əqdin etibarsızlığı

¹ Məsələn, bax: *Антимонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с. 30-31; *Немков А.М.* Основные принципы советского наследственного права // Уч. записки Пермского ун-та. № 129, 1965, с. 109; *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 15.

² *Гражданское и торговое право капиталистических государств.* Учебник. Часть 2 / Под ред. *Р.Л.Нарышкина.* М., 1984, с. 278.

haqqında qaydaların tətbiqinə səbəb olur. Axı, mirası qəbul etmək və ya mirası qəbulundan imtina birtərəfli əqddir. Ona görə də hədə, zorakılıq və sair halların təsiri altında bağlanan bu cür əqdlər etibarsız sayılır.

Mirasın qorunması prinsipi vərəsəlik hüququnun prinsiplərindən biri sayılır. O, **mühafizəedici xarakter** daşıyır. Həmin prinsipə görə, miras həm qorunur, həm də idarə olunur. Məqsəd vərəsələrin və digər kateqoriya şəxslərin mənafeələrini qorumaqdan ibarətdir.

Mirasın açıldığı yerdəki notarius mirasın qorunması üçün zəruri tədbirlər görür. Əmlakın qorunması məqsədilə miras siyahıya alınır və saxlanmaq üçün vərəsəyə və ya başqa şəxsə verilir. Əmlakın idarə olunmasına zərurət yaranə bilər. Belə halda notariat orqanı əmlak idarəçisini təyin edir. Mirasın qorunması prinsipi də göstərilən bu tədbirləri nəzərdə tutan hüquq normalarında (MM-in 1317-1320-ci maddələri) ifadə olunur.

Vərəsələrin növbə əsasında vərəsəliyə çağırılmaları prinsipini vərəsəlik hüququnun prinsipləri sırasına daxil edə bilərik¹. Bu prinsip onu ifadə edir ki, hər bir növbə üzrə vərəsələr özündən əvvəlki növbə üzrə vərəsələr olmadıqda və ya ləyaqətsiz vərəsə hesab edildikdə (vərəsəlikdən kənarlaşdırıldıqda) və ya vərəsəlikdən məhrum edildikdə və ya mirası qəbul etmədikdə və yaxud mirasdan imtina etdikdə vərəsəliyə çağırılırlar. Əvvəlki növbə üzrə vərəsələrdən heç olmazsa, birinin olması sonrakı növbə üzrə vərəsələrin vərəsəliyə çağırılmalarını qeyri-mümkün edir. Məsələn, ata öldükdən sonra onun birinci növbə üzrə vərəsəsi (məsələn, oğlu) olarsə, onda atanın ikinci növbə üzrə vərəsələri (yeni, qardaş-bacaları) vərəsəliyə çağırılə bilməzlər.

§ 3. Vərəsəliyin əhəmiyyəti

Vərəsəlik vacib ictimai-faydalı funksiya yerinə yetirən sosial fenomendir. Onun malik olduğı sosial əhəmiyyət kifayət qədər böyükdür. K.Marks vərəsəliyin sosial əhəmiyyətini qeyd edərək göstərir ki, məhz vərəsəlik sayəsində ölmüş şəxsin hələ sağlığında (ölməmişdən qabaq) malik olduğı hüquqlar vərəsələrə keçir².

Vərəsəliyin mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsasında vərəsələr ölmüş şəxsin əmlakı üzərində mülkiyyət hüququ əldə edirlər. Miras qoyan şəxsin mülkiyyətində olan ayrı-ayrı əmlak növləri (yaşayış evi, qaraj, minik avtomobili, səhmlər, sertifikatlar, istiqraz vərəqələri, nağd pul və s.) məhz vərəsəliyin vasitəsi və köməyi ilə vərəsələrin mülkiyyətinə keçir. Deməli, o, **mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu kimi** çıxış edir. Demək olar ki, bütün xarici ölkələrin hüquq sistemlərində vərəsəlik mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ən vacib üsullarından biri kimi tanınır³. Vərəsəlik hüququnun real əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, yeni hüququn – mülkiyyət hüququnun əmələ gəlmə əsasıdır⁴. Bunun sayəsində mülkiyyət münasibətlərində varislik məsə-

¹ Bu bərədə bax: *Гомала А.И. Нотариат. М., 2003, с. 120.*

² *К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., том 16, с. 383.*

³ *Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Под ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с. 278.*

⁴ *Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Л., 1949, с. 138.*

ləsi təmin olunur. Bu yolla isə cəmiyyətin iqtisadi quruluşu möhkəmlənir. Bundan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, vərəsəliyin əsas məqsədi **mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanan cəmiyyətdəki istehsal münasibətlərini qorumaq və möhkəmləndirməkdən ibarətdir.**

Digər tərəfdən vərəsəliyin əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, o, mülkiyyət hüququnun məzmununa daxil olan «üçlük» səlahiyyətlərdən birinin – **sərəncamvermə səlahiyyətinin realizə olunma formasıdır.** Söhbət vərəsəliyin əmlak bərasində sərəncam səlahiyyətinin həyata keçirilməsinə imkan verməsindən gedir.

Vərəsəliyin başqa mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, **maddi-təminat funksiyasını** yerinə yetirir. Belə ki, vərəsəlik vərəsələrə maddi kömək və yardım göstərilməsini təmin edən vasitədir. Miras qoyanın əmlakı onun ailə üzvlərinə, yaxın qohumlarına və digər şəxslərə keçir. Bu isə onlara göstərilən maddi köməklikdir. Həmin köməklik isə vərəsəlik sayəsində təmin olunur.

Vərəsəlik hər bir fiziki şəxsi belə bir ümidlə yaşamaq və işləmək imkanı ilə təmin edir: ölüm hadisəsi baş verəcəyi halda fiziki şəxsin bütün ömrü və həyatı boyu əldə etdiyi nemətlər onun ölümündən sonra ailə üzvlərinə və yaxın qohumlara, habelə vəsiyyət olunan digər şəxslərə keçəcəkdir. O, insanın öz yaxınlarının xoşbəxtliyi və rifahı naminə çalışması üçün güclü stimül yaradır¹.

Təvsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Antimonov B.S., Qrave K.A. Sovetskoe nasledstvennoe pravo. M., 1955 (ql. 1,2,3);

Serebrovskiy V.I. Oçerki sovetskoqo nasledstvennoqo prava. M., 1953 (ql. 1,2);

Ioffe O.S. Sovetskoe qrajdanskoe pravo. Kurs leküiy. Çastğ 3. L., 1965 (razd. 3, ql. 1);

Gordon M.V. Nasledovanie po zakonu i po zavehaniö. M., 1967 (§ 1);

Nikitök P.S. Nasledstvennoe pravo i nasledstvennyy proüess. Kişinev. 1973 (ql. 1);

Gydinova G.B. Nasledovanie po zakonu i po zavehaniö. M., 1983 (ql. 1,2);
Sovetskoe qrajdanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2 / Pod red. **V.A.Resenüeva.** M., 1976 (ql. 28, § 1,2);

Sovetskoe qrajdanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2 / Pod red. **V.P.Qribanova, S.M.Korneeva.** M., 1980 (ql. 26, § 1,2,3).

Sovetskoe qrajdanskoe pravo. Uçebnik. Tom 2 / Pod red. **O.A.Krasavçikova.** M., 1985 (ql. 53, § 1, 2, 3);

Qrajdanskoe pravo. Uçebnik. Çastğ 3 / Pod red. **A.P.Serqeeva, Ö.K.Tolstoqo.** M., 1998 (ql. 62, § 2);

Qrajdanskoe pravo. Uçebnik. Tom. 1 / Pod red. **E.A.Suxanova.** M., 1998 (ql. 17, § 1);

Zayüeva T.I., Kraşennikov P.V. Nasledstvennoe pravo. M., 2003 (ql. 1, 2);

¹ *Синайский В.И.* Русское гражданское право. М., 2002, с. 559.

- Salomatova T.V.** Nasledovanie po zavehaniö i po zakonu. M., 2002 (ql. 1, § 1,2);
- Sinayskiy V.I.** Russkoe qrajdanskoe pravo. M., 2002 (§ 47);
- Qihin V.V.** Nasledstvennoe pravo. Uçebnoe posobie. M., 2003 (ql. 1);
- Läpunov S.Q.** Nasledovanie. M., 2003 (§ 1, § 2, § 3);
- Vlasov Ö.N., Kalinin V.V.** Nasledstvennoe pravo Rossiyskoy Federacii. M., 2002 (ql. 1,2).
- Pletnev M.Ö.** Notariat. Uçebnoe posobie. M., 2003 (ql. 6).
- Vlasov Ö.N., Kalinin V.V.** Notariat (kurs leküiy). M., 2002 (leküie 20, 21).
- Poltovskæ N., Kuzneüov V.** Notariat (kurs leküiy). M., 2002 (leküie 11).
- Korneeva I.L.** Nasledstvennoe pravo. Uçebnoe posobie. M., 2003 (tema 1, tema 2, tema 4).

XIII FƏSİL

QANUN ÜZRƏ VƏRƏSƏLİK

§ 1. Qanun üzrə vərəsəliyin anlayışı, əmələ gəlmə əsası və şərtləri, subyektləri

Qanun üzrə vərəsəliyin anlayışı

Qanun üzrə vərəsəlik iki əsas fərqli xüsusiyyətinə görə vəsiyyət üzrə vərəsəlikdən ayrılır. Birincisi, qanun üzrə vərəsəlik zamanı **vərəsəliyin şərtləri və qaydası qanunla**, vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı isə qanunla yox, miras qonanın iradəsi ilə müəyyən edilir. İkincisi, qanun üzrə vərəsəlik halında **vərəsəliyin şərtləri və qaydası miras qoyan tərəfindən dəyişdirilə bilməz**. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik növündə isə miras qoyan vərəsəliyin şərtlərini və qaydasını dəyişdirmək hüququna malikdir.

Qanun üzrə vərəsəlik odur ki, həmin vərəsəliyin şərtləri və qaydası miras qoyan tərəfindən dəyişdirilməsi mümkün olmayıb, qanunla müəyyənləşdirilir¹.

Qanun üzrə vərəsəlik zamanı ölənxəşsin əmlakı (hüquq və vəzifələri) vəsiyyət sərəncamında yox, **qanunda göstərilən şəxslərə keçir**. Miras əmlakı əldə etmək hüququ olan şəxslərin dairəsini vəsiyyət yox, məhz qanunun özü müəyyənləşdirir. Bununla qanun ölənxəşsin olmayan iradəsini tamamlayır. Ölənxəşsin olmayan iradəsi dedikdə isə onun vəsiyyət sərəncamında ifadə edilməyən iradəsi başa düşülür. Belə təsəvvür yaranır ki, qanun üzrə vərəsəlik sözün həqiqi mənasında vəsiyyətsiz vərəsəlikdir.

Göstərilən vərəsəlik növləri arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı miras qoyan (vəsiyyət edən) şəxs öz vəsiyyət sərəncamı ilə qanunda nəzərdə tutulan hədlərdə vərəsələrin dairəsini bu və ya digər dərəcədə dəyişə bilər: onun vərəsələrin sırasını həm məhdudlaşdırmaq, həm də genişləndirmək hüququ vardır. Digər tərəfdən, vəsiyyət edən vəsiyyətdə göstərilən hər bir şəxsə miras əmlakdan çatması payın həcmi də müəyyənləşdirir. Lakin qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsələrin dairəsi, habelə onlardan hər birinə miras əmlakdan düşəsi payın həcmi dəqiq və qəti olaraq qanunla müəyyən edilir.

Qanun üzrə vərəsəliyin əsası

Qanun özü bilavasitə vərəsəlik yaratmır. Başqa sözlə desək, qanunun özü bilavasitə vərəsəliyin əmələ gəlməsinin əsası kimi çıxış etmir. Məsələyə diqqətlə yanaşsaq görərik ki, bilavasitə qanunun özü yox, qanunda nəzərdə tutulan bir neçə fakt onun yaranmasına səbəb olur. Həmin faktların məcmusu mürekkəb hüquqi tərkib sayılır.

Qanun üzrə vərəsəliyin əmələ gəlməsinə səbəb olan hüquqi tərkibə

¹ *Нашпе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Учебное пособие. Часть 3. Л., 1965, с. 298.

qanun üzrə vərəsəliyin əsası deyilir.

Hüquqi tərkibə daxil olan birinci hüquqi fakt **vərəsənin miras qoyan şəxs-lə yaxın əlaqədə (qohumluq münasibətində) olmasından ibarətdir.** Bu əlaqə qan qohumluğu, nikah, övladlığa götürmə və ya himayədə olmaqla bağlı ola bilər. Məsələn, ər-arvad **nikaha görə** bir-birinə yaxın olan şəxslər sayılır. Ata (miras qoyan) ilə övladı (vərəsələri) bir-birinə yaxın edən **qan qohumluğudur. Övladlığa götürmə** faktı isə övladlığa götürülən şəxsin vəərəsə ol-ması üçün əsasdır. Miras qoyanın **himayəsində olmaq faktı** isə himayə olan şəxsə mirasdan dolanacaq təminat olmaq hüququ verir.

Hüquqi tərkibə daxil olan ikinci hüquqi fakt **miras qoyan şəxsin ölməsin-dən** (və ya məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilməsindən) ibarətdir. Vərəsə-lik yalnız müəyyən mülki hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan şəxsin öldüyü halda yarana bilər. Sağ olan şəxslər arasındakı münasibətə vərəsəlik haqqın-da qaydanın şamil edilməsinə göstərilən hər bir təşəbbüs tamamilə əsassız-dır¹. Azərbaycan SSR-in xalq məhkəmələrindən biri 50-ci illərdə atanın sağlı-ğında onun əmlakına oğlunun borclarına görə tələb yönəlmişdi. Məhkəmə belə hesab etmişdi ki, oğul atanın vərəsəsidir və buna görə də ona atanın əmla-kından müəyyən pay düşür. SSRİ Ali Məhkəməsinin mülki işlər üzrə məhkə-mə kollegiyası məhkəmənin bu qərarını ləğv edərək göstərmişdir ki, mülkiyyət-çinin sağlığında ona məxsus olan əmlak vərəsəlik üzrə başqa şəxsə (şəxslər-ə) verilə bilməz².

Hüquqi tərkibə daxil olan üçüncü hüquqi fakt **mirasın qəbul edilməsi ak-tından** ibarətdir. Bu akt vərəsənin iradəsini ifadə edir və mirasın əldə edilmə-sinə yönəlir.

Göstərilən üç fakt olduqda qanun üzrə vərəsəlik göz qabağındadır.

Qanun üzrə vərəsəliyin şərtləri

«Qanun üzrə vərəsəliyin şərtləri» anlayışını «qanun üzrə vərəsəliyin əsası» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Onlar məna-cə bir-biri ilə üst-üstə düşməsələr də, sinonim (eynimənalı) anlayışlar hesab edilməsələr də sıx, qarşılıqlı əlaqəsi olan anlayışlardır.

Qanun üzrə vərəsəliyin şərtləri dedikdə, qanunda göstərilən elə tələblər başa düşülür ki, həmin tələblər vərəsəliyin əsasını xarakterizə edir və şəxsin qanun üzrə vərəsə olmasına dəlalət edir.

Elə hesab edək ki, qanun üzrə vərəsəliyin yaranmasına səbəb olan əsas – yuxarıda göstərdiyimiz üç fakt (hüquqi tərkib) vardır. Belə halda müəyyən şəxs vərəsə ola bilərmə? Mülki qanunvericilik bu suala cavab verərək göstərir ki, şəxsin vərəsə olması üçün həm də vərəsəliyin şərtlərinin mövcudluğu gərəkdir. Məhz bu şərtlər əsasında miras qoyana yaxın olan şəxslər vərəsə statusu əldə edirlər. Əgər bu şərtlər olmazsa, həmin şəxslər vərəsə olmaq hüququn-dan məhrum edirlər.

Qanun üzrə vərəsəliyin **birinci şərti** əmlak barəsində **vəsiyyət sərəncə-**

¹ Иoffee O.C. Советское гражданское право. Курс лекции. Учебное пособие. Часть 3. Л., 1965, с. 281.

² «Судебная практика». 1952. № 11, с. 32.

mının olmamasından ibarətdir¹. Belə ki, miras qoyan vəsiyyətnamə tərtib etmir. Ona görə də qanun üzrə vərəsəlik hali yaranır, yeni miras qoyanın heç bir vəsiyyətnamədə ifadə olunmayan iradəsini qanun tamamlayır. Əgər vəsiyyətlər olarsa, qanun üzrə vərəsəlikdən söhbət gedə bilməz.

Qanun üzrə vərəsəliyin **ikinci şərti** ondan ibarətdir ki, əmlak barəsində edilən **vəsiyyət sərəncamı tamamilə etibarsız hesab edilsin**. Vəsiyyət sərəncamı əqddir. Buna görə də əqdin etibarsızlığına səbəb olan hallardan biri olduqda, o, etibarsız hesab edilə bilər. Məsələn, mülki fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin etdiyi vəsiyyət etibarsız sayılır. Vəsiyyət sərəncamı tamamilə etibarsız sayıldıqda miras qoyana yaxın olan şəxslər yalnız qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar.

Qanun üzrə vərəsəliyin **üçüncü şərti** vəsiyyət sərəncamının tamamilə yox, **qismən etibarsız hesab edilməsindən ibarətdir**. Vəsiyyət sərəncamının qismən etibarsızlığı o deməkdir ki, onun yalnız bir hissəsi etibarsız sayılır, qalan hissəsi isə etibarlı hesab edilir. Vəsiyyət sərəncamının etibarsız sayılan hissəsi miras əmlaka aid edilmir və vəsiyyət üzrə vərəsəlik yaratmır. Ona görə də miras əmlakın vəsiyyət sərəncamının etibarsızlığına aid olan hissəsi qanun üzrə vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçir. Bununla da qanun üzrə vərəsəlik yaranır. Məsələn, lingi şəxs yaşayış evini öz qonşusuna, minik avtomobilini, zinet şeylərini, qiymətli kağız və nağd pulları isə oğlanlarına vəsiyyət edir. Qonşu özünün vərəsəliyə çağırılmasını tezləşdirmək üçün vəsiyyət edən şəxsi qəsdən öldürür. Buna görə də vəsiyyətnamənin qonşuya aid olan hissəsi etibarsız sayılır. Qonşuya vəsiyyət olunmuş yaşayış evi isə qanun üzrə vərəsəlik qaydasında onun oğlanlarına keçir. Belə halda qanun üzrə vərəsəlik göz qabağındadır.

Qanun üzrə vərəsəliyin **dördüncü şərti əmlakın yalnız bir hissəsinin vəsiyyət edilməsindən** ibarətdir. Başqa sözlə desək, şəxs öz əmlakının bir hissəsini vəsiyyət edir, digər hissəsini isə vəsiyyət etmir. Deməli, belə halda vəsiyyət sərəncamı bütün miras əmlakı əhatə etmir. Mirasın vəsiyyət sərəncamı ilə əhatə olunan, yəni vəsiyyət olunan hissəsi vəsiyyətnamədə göstərilən şəxslərə keçir. Buna görə də qanun üzrə vərəsəlik yaranmır. Mirasın vəsiyyətnamə ilə əhatə olunmayan, yəni vəsiyyət edilməyən hissəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin hissə qanun üzrə vərəsəlik qaydasında müvafiq şəxslərə keçir və buna görə də qanun üzrə vərəsəlik yaranır. Beləliklə, bu halda eyni vaxtda həm vəsiyyət üzrə, həm də qanun üzrə vərəsəlik (**qarıışıq və ya qatışıq vərəsəlik**) göz qabağındadır.

Qanun üzrə vərəsəliyin **beşinci şərti** vəsiyyət sərəncamında göstərilən **şəxsin mirasın qəbulundan imtina etməsindən (boyun qaçırmasından) ibarətdir**. Vəsiyyət olunan şəxs müxtəlif motivlərə görə mirası qəbul etməkdən boyun qaçıra bilər. Məsələn, vəsiyyət olunan istəyir ki, miras əmlakın hamısı ölən şəxsin uşaqlarına keçsin və bu məqsədlə o, mirasın qəbulundan imtina edir. Belə halda vəsiyyət olunan əmlak qanun üzrə vərəsəlik qaydasında keçir.

Qanun üzrə vərəsəliyin **altıncı şərti** vəsiyyətnamədə vərəsə kimi göstərilən

¹ O.S.Ioffe vəsiyyət sərəncamının olmaması şərtini qanun üzrə vərəsəliyin əsasını təşkil edən hüquqi tərkibə daxil edir (*Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Учебное пособие. Часть 3. Л., 1965, с. 298*). Hesab edirik ki, bu, dəqiq söylənilməyən fikirdir.

şəxsin mirasın açılmasından əvvəl ölməsindən ibarətdir. Miras isə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, miras qoyanın ölümü (və ya ölmüş elan edilməsi) ilə açılır. Deməli, vəsiyyət olunan şəxs vəsiyyət edən şəxsdən (miras qoyandan) əvvəl və qabaq ölərsə, vəsiyyət üzrə vərəsəlik yaranmır. Ona görə ki, vəsiyyət üzrə vərəsəlikdə yalnız miras qoyan şəxs ölən zaman sağ olan şəxslər vərəsə ola bilərlər. Məhz bu səbəbdən vəsiyyət üzrə vərəsəlik yaranmır və vəsiyyət olunan əmlak qanun üzrə vərəsəlik qaydasında keçir. Məsələn, ata bütün əmlakını arvadına və övladlarına yox, öz qonşusuna vəsiyyət edir. Ata öləne kimi qonşu vəfat edir. Belə halda vəsiyyətname öz hüquqi qüvvəsini itirir və qanun üzrə vərəsəlik yaranır, yeni vəsiyyət olunan bütün əmlak atanın arvadına və övladlarına keçir.

Göstərilən şərtlərdən biri olduqda, qanun üzrə vərəsəlik yaranır. Belə ki, ölən şəxsin əmlakı qanunda göstərilən şəxslərə keçir. Belə təsəvvür yaranır ki, vəsiyyət üzrə vərəsəlik aparıcı rol oynayır. Qanun üzrə vərəsəlik isə mahiyyətcə **subsidiar (köməkçi, yardımçı) əhəmiyyətə** malikdir. Qanun üzrə vərəsəlik yalnız o halda yarana bilər ki, miras qoyan öz əmlakı barəsində vəsiyyət sərəncamı etməsin və ya bu sərəncam etibarsız sayılsın və ya miras əmlak həmin sərəncamla əhatə olunmasın.

§ 2. Qanun üzrə vərəsəliyin subyektləri və onların vərəsəliyə çağırılması qaydası

Qanun üzrə vərəsəliyin subyektləri

Qanun üzrə vərəsəlik zamanı ölən şəxsin əmlakı (hüquq və vəzifələri) qanunda göstərilən şəxslərə keçir. Həmin şəxslərə ölənin arvadı (ölən arvadırsa, onun əri), uşaqları, qardaş – bacıları və digər kateqoriya şəxslər daxildir.

Bu kateqoriya şəxslər vərəsə olmaq hüququ əldə edirlər. Onların dairəsi qeyd etdiyimiz kimi, qanunla müəyyənləşdirilir.

Qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsə olmaq hüququ əldə edən və dairəsi birbaşa qanunun özü ilə müəyyənləşdirilən şəxslərə qanun üzrə vərəsəliyin subyektləri deyildir. Bu kateqoriya şəxslər qanun üzrə vərəsələr də adlanır. Qanun üzrə vərəsə olmaq hüququna malik şəxslərin qrupuna isə **qanun üzrə vərəsələrin dairəsi** deyilir. Qanun üzrə vərəsələrin dairəsi dəqiq və qəti olaraq qanunla müəyyənləşdirilir. Bu, qanunun imperativ göstərişidir. Onun vərəsələr tərəfindən nə genişləndirilməsi, nə də məhdudlaşdırılması mümkündür. Ümumiyyətlə, vərəsəlik hüququnun qanun üzrə vərəsələrin dairəsini müəyyənləşdirən normasını nə məhdudlaşdırıcı, nə də genişləndirici təfsir etmək olar. Həmin norma analogiya üzrə də tətbiq edilə bilməz¹.

Qanun üzrə vərəsələrin dairəsini müəyyənləşdirərkən Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ **vərəsanın miras qoyanla yaxın qohumluq faktını** əsas meyar və əlamət kimi nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bizim ölkənin vərəsəlik hüququna görə, yaxın qohumluq münasibətinə əsasən ölən şəxsə nisbətən daha yaxın olan şəxslər qanun üzrə vərəsə ola bilərlər. Qanun üzrə vərəsələr ölən şəxslə yaxın qohumluq əlaqəsi olan şəxslərdir. O şəxslər ki, onlar əsasən ailə münasibətlərinə görə miras qoyana yaxın şəxslər sayılırlar.

¹ *Ноффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 299.

Söhbət miras qoyanın sağlığında, yəni ölümündən əvvəl onunla bir ailədə yaşayan şəxslərdən gedir. Bu şəxslərə həm məhdud mənada ailə ("balaca ailə") üzvləri (ər və ya arvad, qan, yəni doğma uşaqları və övladlığa götürülən uşaqlar), həm də geniş mənada ailə ("geniş ailə") üzvləri (nəvə və nəticələr) daxildir¹. Deməli, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququna görə, qanun üzrə vərəsələr vaxtilə miras qoyanın sağlığında onunla bir ailədə yaşayan şəxslərdirlər. Bu isə onu göstərir ki, qanun üzrə vərəsəlik **ailə xarakterinə** malikdir². O, hər şeydən əvvəl, ailənin mənafeyini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ qanun üzrə vərəsələrin dairəsini müəyyənləşdirərkən tək-cə ailə-nikah münasibətlərini nəzərə almır. O, həm də digər qohumluq münasibətlərinə əsaslanır. Digər qohumluq münasibətləri miras qoyanın sağlığında onunla qeyri-ailə üzvləri (ailə üzvləri sırasına daxil edilməyən şəxslər) arasında əmələ gəlir. Məsələn, miras qoyanın xalaları, bibiləri, əmiləri, dayıları, qardaş-bacıları və digər kateqoriya şəxslər ailə üzvləri dairəsinə daxil edilməsələr də, miras qoyanla qohumluq münasibətində olub, ona yaxın şəxslər sayılırlar. Həmin şəxslər də qanun üzrə vərəsələrin dairəsinə aiddirlər. Beləliklə, qanun üzrə vərəsələrin dairəsini müəyyənləşdirərkən Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ başlıca olaraq **vərəsələrin miras qoyanla qohumluq münasibətində olması mülahizəsindən çıxış edir**. Bu isə təsadüfi olmayıb, təbiidir. Belə ki, miras qoyanın əmlakının yaranmasında, hər şeydən əvvəl, əsasən onun ailə üzvlərinin, habelə yaxın qohumlarının əməyi və zəhməti olmuşdur. Miras əmlakın əmələ gəlməsində zərrə qədər fəaliyyəti olmayan kənar şəxslərə həmin əmlakın vərəsəlik üzrə keçməsi məntiqə uyğun gəlmir. Haqq-ədalət və insaf baxımından da bu, düzgün deyil.

Bununla belə, miras qoyanla qohumluq əlaqəsində olmayan şəxslər də qanun üzrə vərəsə ola bilərlər. Söhbət miras qoyanın himayəsində olan şəxslərdən gedir. Həmin şəxslərin miras qoyanla qan qohumluğu əlaqəsində olması tələb edilmir. Onlar mirasdan dolanacaq təminatları ala bilərlər (MM-in 1161-ci maddəsi).

Qanun üzrə vərəsələrin dairəsini müəyyənləşdirərkən Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ ailə-qohumluq və himayədə olmaq hallarından başqa, digər hər hansı faktı nəzərə almır. Birgə yaşamaq, miras qoyana qayğı göstərmək, onu saxlamaq, şəxsi dostluq-yoldaşlıq əlaqələrinə malik olmaq və digər əlavə faktların müvafiq şəxsin qanun üzrə vərəsə hüququ əldə etməsi üçün əhəmiyyəti yoxdur.

Qanun üzrə vərəsələr növbə qaydasında vərəsəliyə çağırılırlar. Bu növbə qanunla müəyyən edilir. Məsələn, ölənin əri (və ya arvadı) və uşaqları birinci növbə üzrə, onun bacı və qardaşları isə ikinci növbə üzrə vərəsə sayılırlar.

Qanun üzrə vərəsələrin qanunun müəyyən etdiyi növbə qaydası ilə vərəsəliyə çağırılmasına vərəsəliyin növbəliyi deyilir.

Vərəsəliyin növbəliyi məsələsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanun üzrə vərəsələr **vərəsəliyə eyni vaxtda yox, ardıcıl surətdə (bir-birinin ardınca)**

¹ Антимонова Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 117.

² Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 62.

çağırılırlar: əvvəlcə birinci növbə üzrə vərəsələr vərəsəliyə çağırılırlar; sonra, əgər birinci növbə üzrə vərəsələr yoxdursa və ya onlar mirasın qəbulundan imtina etmişlərsə, ikinci növbə üzrə vərəsələr vərəsəliyə çağırılırlar və s.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ vərəsəliyin **beş növbəsini** nəzərdə tutur. Buna uyğun olaraq qanun üzrə vərəsələr beş növbə üzrə vərəsələrə bölünürlər (MM-in 1159-cu maddəsi):

- birinci növbə üzrə vərəsələr;
- ikinci növbə üzrə vərəsələr;
- üçüncü növbə üzrə vərəsələr;
- dördüncü növbə üzrə vərəsələr;
- beşinci növbə üzrə vərəsələr.

Deməli, yeni Mülki Məcəllə köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsindən fərqli olaraq, qanun üzrə vərəsələrin beş növbəsini müəyyənləşdirir. Köhnə məcəllə isə qanun üzrə vərəsələrin yalnız iki növbəsini nəzərdə tuturdu. Belə ki, onlar ancaq iki növbə üzrə vərəsə ola bilərdilər: birinci növbə üzrə vərəsələr; ikinci növbə üzrə vərəsələr.

Birinci növbə vərəsələr

Qanun üzrə vərəsələr dairəsinə şamil edilən vərəsələrin sayı kifayət qədər çoxdur. Amma onların miras qoyan şəxsə yaxınlıq dərəcəsi eyni deyildir. Buna görə də mülki qanunvericilik yalnız qanun üzrə vərəsələrin siyahısını müəyyən etməklə kifayətlənə və qanə ola bilməz. Bundan əlavə, lazımdır ki, **vərəsəliyə çağırılmanın müəyyən ardıcılığı** müəyyənləşdirilsin. Həmin ardıcılıq qanun üzrə vərəsələrin ayrı-ayrı qruplarının miras qoyana yaxınlıq dərəcəsi ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə mülki qanunvericilik **vərəsələrin növbəliyini** və bəzi kateqoriya şəxslərin (himayədə olanların, nəvə və nəticələrin) vərəsəliyi üçün xüsusi qayda müəyyən edir.

Bütün qanun üzrə vərəsələr, nəvə-neticələr və himayədə olanlar istisna olmaqla, beş növbəyə bölünürlər. Hər bir növbə üzrə vərəsələrin dairəsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ya miras qoyan və vərəsələr arasında ailə-nikah münasibəti ilə, yaxud da qohumluq əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Növbəlik isə miras qoyan və vərəsələr arasında qohumluq dərəcəsindən asılıdır.

Qohumluq dedikdə, ümumi əcdada malik olan şəxslərin qan əlaqəsi başa düşülür. Qohumluq iki cür olur: düzünə xətt üzrə qohumluq; yanakı xətt üzrə qohumluq. **Düzünə xətt üzrə qohumluq** dedikdə, müəyyən bir şəxsin digər şəxsdən törəməsi başa düşülür. Bu qohumluğun özünün iki növü fərqləndirilir: qalxan (yüksələn) xətt üzrə qohumluq; enən xətt üzrə qohumluq. **Qalxan (yüksələn) xətt üzrə qohumluq** nəsilərdən əcdada doğru istiqamətlənən qohumluqdur. Məsələn, öz oğlanlarına münasibətdə ata, öz nəvələrinə münasibətdə baba onların qalxan xətt üzrə qohumudur. **Enən xətt üzrə qohumluq** əcdaddan nəsilərə doğru olan qohumluqdur. Məsələn, öz atasına və ya babasına münasibətdə oğul və ya nəvə onunla enən xətt üzrə qohumluq münasibətindədir. **Yanakı xətt üzrə qohumluq** müxtəlif şəxslərin ümumi əcdaddan törəməsi başa düşülür¹. Məsələn, qardaş öz bacısına münasibətdə onun ya-

¹ Корнеева И.Л. Наследственное право Российской Федерации. М., 2003, с. 135.

nakı xətt üzrə qohumdur.

Birinci növbədə vərəsəliyə çağırılan qanun üzrə vərəsələrə birinci növbə üzrə vərəsələr deyilir.

Birinci növbə üzrə vərəsələrin tərkibi kifayət qədər genişdir. Buraya daxildir:

- ölə (miras qoyan) şəxsin uşaqları;
- ölə (miras qoyan) şəxsin ölümündən sonra doğulmuş uşaq;
- ölə (miras qoyan) şəxsin arvadı (ölə eğer arvaddırsa, onun əri);
- ölə (miras qoyan) şəxsin övladlığa götürdüyü şəxs (övladlığa götürülən);
- ölə (miras qoyan) şəxsin valideynləri;
- ölə (miras qoyan) şəxsi övladlığa götürən şəxslər (övladlığa götürənlər).

İkinci növbə üzrə vərəsəlik **İkinci növbədə vərəsəliyə çağırılan vərəsələrə ikinci növbə üzrə vərəsələr deyilir.** Onlar qanun üzrə vərəsələr kateqoriyasına aid edilir.

İkinci növbə üzrə vərəsələrin dairəsi geniş deyil. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ buraya aid edir (MM-in 1159-cu maddəsinin 2-ci bəndi): ölənin bacılarını; ölənin qardaşlarını.

Ailə hüququnda qardaş və bacılar iki yerə bölünür¹:

- tam doğma qardaş və bacılar;
- tam doğma olmayan qardaş və bacılar.

Tam doğma qardaş və bacılar o şəxslər sayılırlar ki, onların həm ana, həm də atası ümumi olsun. Məsələn, iki vətəndaş evlənilər və nikahdan iki qız, iki oğlan olur. Həmin qız və oğlanlar tam doğma qardaş və bacılar hesab edilir, çünki onların ata və anası ümumidir, eyni şəxslərdir.

Ümumi ata və anaya malik olmayan qardaş və bacılara **tam doğma olmayan qardaş və bacılar** deyilir. Bu kateqoriya qardaş və bacılar iki qrupa bölünür:

- eyni qandan olan qardaş və bacılar;
- eyni anadan doğulan qardaş və bacılar.

Eyni qandan olan qardaş və bacılar atadan bir, anadan ayrı (atabir, ana ayrı) olan qardaş və bacılardır. Onların ataları bir, anaları isə ayrıdır. Məsələn, vətəndaş nikaha girir və bu nikahdan onun iki oğlu olur. Bir müddətdən sonra onun arvadı ölür. Həmin vətəndaş ikinci dəfə nikaha girir. Bu nikahdan isə onun iki qızı olur. Birinci nikahdan olan iki nəfər oğlan uşağı və ikinci nikahdan olan iki nəfər qız uşağı eyni qandan olan qardaş və bacılar hesab edilir. Ona görə ki, onların ataları bir, anaları isə ayrıdır.

Eyni anadan doğulan qardaş və bacılar o şəxslərdir ki, onlar anadan bir, atadan ayrırırlar (anabir, ata ayrı). Bu kateqoriya qardaş və bacıların anaları bir, ataları isə ayrıdır. Məsələn, qız nikaha girir və bu nikahdan bir qız uşağı olur. 5 ildən sonra həmin qadın boşanır və buna görə də nikah xitam olunur. O, ailə qurmaq məqsədilə ikinci nikaha girir. İkinci nikahdan isə bir oğlan uşağı olur. Birinci nikahdan olan qız uşağı, ikinci nikahdan olan oğlan uşağı eyni anadan doğulan qardaş və bacılar (anabir, ata ayrı) hesab edilir.

Mülki hüquq elmi (sivilistika doktrinası) vərəsəlik hüququ baxımından tam

¹ Manayev Q. I. Sovet ailə hüququ. Dərslük. Bakı. 1989. s. 50-51.

doğma və tam doğma olmayan qardaş və bacılara fərq qoymur, hüquqi əhəmiyyət vermir¹. Bu o deməkdir ki, **tam doğma və tam doğma olmayan qardaş-bacılardan vəresəlik sahəsində qanun üzrə vəresələr kimi fərqləndirilməsi hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir**. Buna görə də əgər ailədə həm tam doğma, həm də tam doğma olmayan qardaş-bacılar olarsa, onlardan biri öldükdə onun tam doğma və tam doğma olmayan qardaş-bacıları eyni əsaslarla vəresə olurlar². Qardaş-baclardan birinin ölümündən sonra onun sağ qalan bütün qardaş və bacıları, tam doğma və ya tam doğma olmayan qardaş-bacılar olmasından asılı olmayaraq eyni vaxtda qanun üzrə vəresəliyə çağınırlar. Vərəsə olmaq hüququ sahəsində hər hansı üstünlüyə, birinciliyə və ayrı-seçkiliyə yol verilmir. **Bütün qardaş-bacılar bir-birlərinin ölümündən sonra qanun üzrə vəresə statusu əldə edə bilərlər**. Qanun tam doğma qardaş-bacılardan xeyrinə hər hansı imtiyaz və güzəşt müəyyənləşdirmir. Tam doğma və tam doğma olmayan qardaş-bacılar vəresəlik hüququndan bərabər qaydada istifadə edirlər³. Məsələn, ata iki dəfə nikaha girir. Birinci nikahdan bir oğlan uşağı, ikinci nikahdan isə bir qız uşağı olur. Qız və oğlan tam doğma olmayan qardaş-bacılardır (atabir, ana ayrı). Əgər onlardan biri ölərsə, sağ qalan şəxs (qız və ya oğlan) ölənin qanun üzrə vəresəsi olacaqdır.

Ögey qardaş-bacılar bir-birinin ölümündən sonra qanun üzrə vəresə ola bilərlərmi? Bu suala cavab verməmişdən əvvəl «ögey qardaş-bacılar» anlayışının məzmun və mahiyyətinə aydınlıq gətirik.

Ümumi yox, müxtəlif ata və anaya malik olan qardaş-bacılara **ögey qardaş-bacılar** deyilir. Bu qardaş-bacılar həm atadan, həm də anadan ayrıldırlar. Belə halda, əlbəttə, qardaş-bacılar arasında hər hansı qan qohumluğu əlaqəsi (ümumi ata-babadan, yəni, ümumi əcdaddan törəmə) yaranmır. Onları heç bir qan qohumluğu münasibəti birləşdirmir və bağlamır. Məhz bu səbəbdən **ögey qardaş-bacılar bir-birlərinin ölümündən sonra qanun üzrə vəresə ola bilmirlər**⁴. Məsələn, atanın bir oğlu vardır. Onun arvadı ölür. Bundan sonra o, bir qız uşağı olan dul qadınla (ana ilə) nikaha girir, evlənir və bununla bir ailədə birləşirlər. Oğlan və qız uşaqları ögey qardaş-bacılar hesab edirlər. Ona görə ki, onları hər birinin atası da aydır, anası da. Qız uşağına münasibətdə kişi **ögey ata** (qız isə atanın **ögey qızı** sayılır), oğlan uşağına münasibətdə qadın **ögey ana** (oğlan isə ananın **ögey oğlu** sayılır) hesab edilir, yəni kişi qız uşağının ögey atası, qadın isə oğlan

¹ Məsələn, bax: *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 67; *Антимонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с. 127-128; *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 127; Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / Под ред. Е.А. Флейшиц. М., 1966, с. 605.

² Hüquq ədəbiyyatında belə bir əsassız fikrə rast gəlmək mümkündür ki, guya yalnız tam doğma qardaş-bacılar olmadıqda tam doğma olmayan qardaş-bacılar bir-birindən sonra vəresə ola bilərlər (*Алфитеатров Г.Н.* Право наследования в СССР. М., 1946, с. 15). Bu, həqiqətə uyğun olmayan fikirdir.

³ Бюллетень Верховного Суда РСФСР, 1968, № 3, с. 5.

⁴ Mülki hüquq elmi də bu məqamda durur. Məsələn, bax: *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 28; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с. 487; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Б.А. Суханова. М., 1998, с. 550; Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1998, с. 534.

nakı xətt üzrə qohumdur.

Birinci növbədə vərəsəliyə çağırılan qanun üzrə vərəsələrə birinci növbə üzrə vərəsələr deyilir.

Birinci növbə üzrə vərəsələrin tərkibi kifayət qədər genişdir. Buraya daxildir:

- ölənin (miras qoyan) şəxsin uşaqları;
- ölənin (miras qoyan) şəxsin ölümündən sonra doğulmuş uşağı;
- ölənin (miras qoyan) şəxsin arvadı (ölənin əgər arvaddırsa, onun əri);
- ölənin (miras qoyan) şəxsin övladlığa götürdüyü şəxs (övladlığa götürülən);
- ölənin (miras qoyan) şəxsin valideynləri;
- ölənin (miras qoyan) şəxsi övladlığa götürən şəxslər (övladlığa götürənlər).

İkinci növbə üzrə vərəsəlik **ikinci növbədə vərəsəliyə çağırılan vərəsələrə ikinci növbə üzrə vərəsələr deyilir.** Onlar qanun üzrə vərəsələr kateqoriyasına aid edirlər.

İkinci növbə üzrə vərəsələrin dairəsi geniş deyil. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ buraya aid edir (MM-in 1159-cu maddəsinin 2-ci bəndi): ölənin bacılarını; ölənin qardaşlarını.

Ailə hüququnda qardaş və bacılar iki yerə bölünürlər¹:

- tam doğma qardaş və bacılar;
- tam doğma olmayan qardaş və bacılar.

Tam doğma qardaş və bacılar o şəxslər sayılırlar ki, onların həm ana, həm də atası ümumi olsun. Məsələn, iki vətəndaş evlənilir və nikahdan iki qız, iki oğlan olur. Həmin qız və oğlanlar tam doğma qardaş və bacılar hesab edilir, çünki onların ata və anası ümumidir, eyni şəxslərdir.

Ümumi ata və anaya malik olmayan qardaş və bacılara **tam doğma olmayan qardaş və bacılar** deyilir. Bu kateqoriya qardaş və bacılar iki qrupa bölünürlər:

- eyni qandan olan qardaş və bacılar;
- eyni anadan doğulan qardaş və bacılar.

Eyni qandan olan qardaş və bacılar atadan bir, anadan ayrı (atabir, ana ayrı) olan qardaş və bacılardır. Onların ataları bir, anaları isə ayrıdır. Məsələn, vətəndaş nikaha girir və bu nikahdan onun iki oğlu olur. Bir müddətdən sonra onun arvadı ölür. Həmin vətəndaş ikinci dəfə nikaha girir. Bu nikahdan isə onun iki qızı olur. Birinci nikahdan olan iki nəfər oğlan uşağı və ikinci nikahdan olan iki nəfər qız uşağı eyni qandan olan qardaş və bacılar hesab edilir. Ona görə ki, onların ataları bir, anaları isə ayrıdır.

Eyni anadan doğulan qardaş və bacılar o şəxslərdir ki, onlar anadan bir, atadan ayrıdır (anabir, ata ayrı). Bu kateqoriya qardaş və bacıların anaları bir, ataları isə ayrıdır. Məsələn, qız nikaha girir və bu nikahdan bir qız uşağı olur. 5 ildən sonra həmin qadın boşanır və buna görə də nikah xitam olunur. O, ailə qurmaq məqsədilə ikinci nikaha girir. İkinci nikahdan isə bir oğlan uşağı olur. Birinci nikahdan olan qız uşağı, ikinci nikahdan olan oğlan uşağı eyni anadan doğulan qardaş və bacılar (anabir, ata ayrı) hesab edilir.

Mülki hüquq elmi (sivilistika doktrinası) vərəsəlik hüququ baxımından tam

¹ Manayev Q.İ. Sovet ailə hüququ. Dərslük. Bakı. 1989. s. 50-51.

doğma və tam doğma olmayan qardaş və bacılara fərq qoymur, hüquqi əhəmiyyət vermir¹. Bu o deməkdir ki, **tam doğma və tam doğma olmayan qardaş-bacılardan vərsəlik sahəsində qanun üzrə vərsələr kimi fərqləndirilməsi hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir**. Buna görə də əgər ailədə həm tam doğma, həm də tam doğma olmayan qardaş-bacılar olarsa, onlardan biri öldükdə onun tam doğma və tam doğma olmayan qardaş-bacılardan eyni əsaslarla vərsə olurlar². Qardaş-bacılardan birinin ölümündən sonra onun sağ qalan bütün qardaş və bacıları, tam doğma və ya tam doğma olmayan qardaş-bacılar olmasından asılı olmayaraq eyni vaxtda qanun üzrə vərsəliyə çağınırlar. Vərsə olmaq hüququ sahəsində hər hansı üstünlüyə, birinciliyə və ayrı-seçkiliyə yol verilmir. **Bütün qardaş-bacılar bir-birlərinin ölümündən sonra qanun üzrə vərsə statusu əldə edə bilərlər**. Qanun tam doğma qardaş-bacılardan xeyrinə hər hansı imtiyaz və güzəşt müəyyənləşdirmir. Tam doğma və tam doğma olmayan qardaş-bacılar vərsəlik hüququndan bərabər qaydada istifadə edirlər³. Məsələn, ata iki dəfə nikaha girir. Birinci nikahdan bir oğlan uşağı, ikinci nikahdan isə bir qız uşağı olur. Qız və oğlan tam doğma olmayan qardaş-bacılardır (atabir, ana ayrı). Əgər onlardan biri ölərsə, sağ qalan şəxs (qız və ya oğlan) ölənin qanun üzrə vərsəsi olacaqdır.

Ögey qardaş-bacılar bir-birinin ölümündən sonra qanun üzrə vərsə ola bilərlərmi? Bu suala cavab verməmişdən əvvəl «ögey qardaş-bacılar» anlayışının məzmunu və mahiyyətinə aydınlıq gətirək.

Ümumi yox, müxtəlif ata və anaya malik olan qardaş-bacılara ögey qardaş-bacılar deyilir. Bu qardaş-bacılar həm atadan, həm də anadan ayrıldırlar. Belə halda, əlbəttə, qardaş-bacılar arasında hər hansı qan qohumluğu əlaqəsi (ümumi ata-babadan, yəni, ümumi əcdaddan törəmə) yaranmır. Onları heç bir qan qohumluğu münasibəti birləşdirmir və bağlamır. Məhz bu səbəbdən ögey qardaş-bacılar bir-birlərinin ölümündən sonra qanun üzrə vərsə ola bilmirlər⁴. Məsələn, atanın bir oğlu vardır. Onun arvadı ölür. Bundan sonra o, bir qız uşağı olan dul qadınla (ana ilə) nikaha girir, evlənin və bununla bir ailədə birləşirlər. Oğlan və qız uşaqları ögey qardaş-bacılar hesab edilmirlər. Ona görə ki, onların hər birinin atası da ayndır, anası da. Qız uşağına münasibətdə kişi ögey ata (qız isə atanın ögey qızı sayılır), oğlan uşağına münasibətdə qadın ögey ana (oğlan isə ananın ögey oğlu sayılır) hesab edilir, yəni kişi qız uşağının ögey atası, qadın isə oğlan

¹ Məsələn, bax: *Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права*. М., 1953, с. 67; *Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право*. М., 1955, с. 127-128; *Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л.*, 1965, с. 127; *Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / Под ред. Е.А. Флейшиц М.*, 1966, с. 605.

² Hüquq ədəbiyyatında belə bir əsassız fikrə rast gəlmək mümkündür ki, guya yalnız tam doğma qardaş-bacılar elmdə tam doğma olmayan qardaş-bacılardan bir-birindən sonra vərsə ola bilərlər (*Амфишев Г.Н. Право наследования в СССР*. М., 1946, с. 15). Bu, həqiqətə uyğun olmayan fikirdir.

³ *Бюллетень Верховного Суда РСФСР*, 1968, № 3, с. 5.

⁴ Mülki hüquq elmi də bu təvqəddə durur. Məsələn, bax: *Никитюк Л.С. Наследственное право и наследственный процесс*. Калинин. 1973, с. 28; *Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева*. М., 1980, с. 487; *Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А. Суханова*. М., 1998, с. 550; *Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого*. М., 1998, с. 534.

uşağının ögey anası sayılır. Əgər qız uşağı ölərsə, onun ögey qardaşı qanun üzrə vərəsəliyə çağırılı bilməz.

Ögey ata və ana öldükdən sonra ögey oğul və ögey qız da qanun üzrə vərəsəliyə çağırılı bilməz. Ögey oğul və ögey qız öldükdə ögey ata və ögey ana qanun üzrə vərəsə hüququ əldə etmir¹. Ona görə ki, onlar arasında qan qohumluğu əlaqəsi yoxdur.

Miras qoyanın qardaş və bacıları onun **yanakı xətt üzrə vərəsələri** hesab edirlər. Onlar ikinci növbədə qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar. Bu, yalnız müəyyən hallarda mümkün ola bilər. Həmin hallara aiddir:

- birinci növbə üzrə vərəsələr olmadığı halda;
- miras əmlakı birinci növbə üzrə vərəsələr qəbul etmədiyi halda;
- birinci növbə üzrə vərəsələrin hamısı vəsiyyət edən tərəfindən vərəsəlik hüququndan məhrum edildiyi halda;
- birinci növbə vərəsələrin və ya vəsiyyət üzrə vərəsələrin ikinci növbə vərəsələrin xeyrinə mirasdan imtina etdiyi halda.

Yalnız bu hallardan biri olduqda qardaş və bacılar ikinci növbə üzrə vərəsələr rolunda qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar. Özü də eyni vaxtda, yeni hamı birdən vərəsəliyə çağırılırlar.

Üçüncü növbə üzrə vərəsələr **Üçüncü növbədə qanun üzrə vərəsəliyə çağırılan şəxslərə üçüncü növbə üzrə vərəsələr deyilir.**

Üçüncü növbə üzrə vərəsələr kateqoriyası bizim ölkə qanunvericiliyində yeni haldır. Belə ki, köhnə 1964-cü il MM-i yalnız birinci və ikinci növbə üzrə vərəsələr kateqoriyasını nəzərdə tuturdu. Bu məcəllə üçüncü növbə üzrə vərəsələr anlayışını tanımırdı. Bizim yeni MM-in üçüncü növbə üzrə vərəsələr kateqoriyasına daxil etdiyi şəxslər köhnə MM-ə görə ikinci növbə üzrə vərəsələr sırasına aid edilmişdi. Yeni MM həmin şəxsləri ikinci növbə üzrə vərəsələr sırasından çıxararaq yeni müstəqil növbə üzrə – üçüncü növbə üzrə vərəsələr tərkibinə daxil edir.

Üçüncü növbə üzrə vərəsələr tərkibinə aid olunan şəxslər miras qoyanın yüksələn (qalxan) xətt üzrə qohumlarıdır. Onların dairəsi geniş deyil. Mülki qanunvericilik üçüncü növbə üzrə vərəsələrin tərkibinə daxil edir (MM-in 1159-cu maddəsinin 3-cü bəndi):

- ölən (miras qoyanın) babasını;
- ölən (miras qoyanın) nənəsini.

Bu, onu ifadə edir ki, nəvələrinin ölümündən sonra baba və nənə qanun üzrə vərəsə olurlar. **Baba** dedikdə, miras qoyanın həm ata tərəfindən, həm də ana tərəfindən babası başa düşülür. Söhbət miras qoyan şəxsin həm atasının atasından, həm də anasının atasından gedir.

Nənə dedikdə, miras qoyanın həm ata tərəfindən, həm də ana tərəfindən nənəsi başa düşülür. Söhbət miras qoyan şəxsin həm atasının anasından, həm də anasının anasından gedir.

Miras qoyanla (nəvə ilə) baba-nənə arasında qan qohumluğu mövcuddur.

¹ Вах: п 3 постановления Пленума Верховного Суда СССР от 1 июля 1966 г. № 6 «О судебной практике по делам о наследовании» // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1966. № 4; Сборник постановлений Пленума, с. 178.

Qan qohumluğu ümumi ata-babadan (əcdaddan) törəmə ilə şərtlənən qohumluq əlaqəsidir. Buna görə də nəvənin ölümündən sonra baba və nənə qanun üzrə vərəsə olurlar.

Ana tərəfindən baba və nənə nəvə öldükdən sonra həmişə və bütün hallarda qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar. Ata tərəfindən baba və nənə isə yalnız o halda qanun üzrə vərəsə ola bilərlər ki, atalıq hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilsin¹, yeni atalıq qanunda nəzərdə tutulan qaydada müəyyənləşdirilsin. Başqa sözlə desək, əgər miras qoyan (nəvə) qeydiyyatata alınmış nikahdan olarsa, onda həm ata tərəfindən, həm də ana tərəfindən baba və nənə vərəsəliyə çağırılırlar. Miras qoyan (nəvə) qeydiyyatata alınmamış nikahdan (faktiki nikahdan) olduğu hallarda isə ata tərəfindən baba və nənə nəvə öldükdən sonra o vaxt vərəsə ola bilərlər ki, atalıq qanunda nəzərdə tutulan qaydada müəyyən edilsin².

Baba və nənə yalnız aşağıdakı hallarda üçüncü növbə üzrə vərəsələr ro-lunda vərəsəliyə çağırılı bilərlər:

- birinci və ikinci növbə üzrə vərəsələr olmadığı halda;
- birinci və ikinci növbə üzrə vərəsələr tərəfindən miras əmlak qəbul olunmadığı halda;
- birinci və ikinci növbə üzrə vərəsələrin hamısı vəsiyyət edən tərəfindən
- birinci və ya ikinci növbə üzrə vərəsələr tərəfindən üçüncü növbə üzrə vərəsələrin xeyrinə miras əmlakdan imtina olunduğu halda;
- vəsiyyət üzrə vərəsələr tərəfindən üçüncü növbə üzrə vərəsələrin xeyrinə miras əmlakdan imtina olunduğu halda.

Göstərilən hallardan biri olduqda, üçüncü növbə üzrə vərəsələr kimi baba və nənə vərəsəliyə çağırılırlar.

Dördüncü növbə üzrə vərəsələr **Dördüncü növbədə qanun üzrə vərəsəliyə çağırılan şəxslərə dördüncü növbə üzrə vərəsələr deyilir.**

Dördüncü növbə üzrə vərəsələr anlayışı da Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnda yeni haldır. Qanun üzrə vərəsələrin bu kateqoriyası köhnə vərəsəlik hüququna məlum deyildi. Dördüncü növbə üzrə vərəsələr köhnə vərəsəlik hüququna görə, ümumiyyətlə, qanun üzrə vərəsəliyə çağırılı bilməzdilər. Bu hal isə vətəndaşların hüquq və mənafeələrini tam təmin olunmasına maneçilik törədirdi.

Dördüncü növbə üzrə vərəsələr kateqoriyasının nəzərdə tutulması onu ifadə edir ki, Azərbaycan Respublikasının müasir vərəsəlik hüququ qanun üzrə vərəsələrin dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Bu isə vərəsəlik hüququnun inkişafında, vətəndaşların hüquq və mənafeələrinin təmin olunmasında mütərəqqi addımdır.

Dördüncü növbə üzrə vərəsələrin dairəsi kifayət qədər genişdir. Buraya daxildir (MM-in 1159-cu maddəsinin 4-cü bəndi):

- miras qoyanın xalaları;
- miras qoyanın bibiləri;
- miras qoyanın dayıları;
- miras qoyanın əmiləri.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 301.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 520.

Xala dedikdə, miras qoyan şəxsin anasının bacısı başa düşülür. Xalalar iki cür olurlar: tam doğma xalalar; tam doğma olmayan xalalar. **Miras qoyanın tam doğma xalaları** bir-biri ilə tam doğma bacı münasibətində olan şəxslərdir. Həmin bacıların ümumi ata və anası vardır. **Miras qoyanın tam doğma olmayan xalaları** isə bir-birinə münasibətdə tam doğma olmayan bacılardır. Həmin bacılar atadan bir, anadan ayrı və yaxud anadan bir, atadan ayrılırlar. Tam doğma və tam doğma olmayan bacılar, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, eyni və bərabər vərəsəlik hüququna malikdirlər¹. Deməli, onlar bacısı uşaqlarını öldükdə vərəsə ola bilərlər. Bu isə o deməkdir ki, **miras qoyanın həm tam doğma xalası, həm də tam doğma olmayan xalası heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən vərəsəliyə çağırılırlar.**

Bibi dedikdə, miras qoyanın atasının bacısı başa düşülür. Bibilər də iki cür olur: tam doğma bibilər; tam doğma olmayan bibilər. **Miras qoyanın tam doğma bibiləri** tam doğma bacı münasibətində olan şəxslərdir. **Miras qoyanın tam doğma olmayan bibiləri** isə bir-birinə münasibətdə tam doğma olmayan bacılardır. Ona görə də öz qardaş uşaqlarının ölümündən sonra həm tam doğma, həm də tam doğma olmayan bacılar vərəsə olurlar. Deməli, miras qoyanın həm **tam doğma bibiləri, həm də tam doğma olmayan bibiləri qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar.**

Dayı dedikdə, miras qoyan şəxsin anasının qardaşı başa düşülür. Dayılar da iki cür olur: tam doğma olan dayı; tam doğma olmayan dayı. Onlar öz bacısı uşaqları öldükdən sonra qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar.

Əmi dedikdə, miras qoyanın atasının qardaşı başa düşülür. Əmilər də iki yerə bölünür: tam doğma əmilər; tam doğma olmayan əmilər. Tam doğma əmilər bir-birinə münasibətdə tam doğma qardaşlar, tam doğma olmayan əmilər isə tam doğma olmayan qardaşlardır. Ona görə də həm tam doğma əmilər, həm də tam doğma olmayan əmilər qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar.

Bibilər və əmilər yalnız o halda vərəsə ola bilərlər ki, miras qoyanın ata tərəfdən mənşəyi (atalıq) qanunda nəzərdə tutulan qaydada müəyyənləşdirilsin. Xalalar və dayılar isə bundan asılı olmayaraq vərəsə olurlar. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, xalalar və dayılar miras qoyanın ata tərəfdən yox, ana tərəfindən qohumlandırılır. Buna görə də atalığın müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac yoxdur.

Yalnız aşağıdakı hallardan biri olduqda dördüncü növbə üzrə vərəsələr (əmilər, dayılar, xalalar və bibilər) qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar:

- birinci, ikinci və üçüncü növbə üzrə vərəsələr olmadığı halda;
- birinci, ikinci və üçüncü növbə üzrə vərəsələr miras əmlakı qəbul etmədiyi halda;
- birinci, ikinci və üçüncü növbə üzrə vərəsələrin hamısı vəsiyyət edən tərəfindən vərəsəlik hüququndan məhrum edildiyi halda;
- birinci, ikinci və üçüncü növbə üzrə vərəsələr tərəfindən dördüncü növbə üzrə vərəsələrin xeyrinə mirasdan imtina olunduğu halda;
- vəsiyyət üzrə vərəsə tərəfindən miras əmlakdan dördüncü növbə üzrə vərəsələrin xeyrinə imtina olunduğu halda.

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 519.

Göstərilən hallardan biri olduqda, miras qoyanın dayıları, əmələri, bibələri və xalaları qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar. Özü də onlar vərəsəliyə növbə qaydasında və bir-birinin ardınca yox, eyni vaxtda, hamı birdən çağırılırlar.

Beşinci növbə üzrə vərəsələr

Vərəsəlik hüququnun beşinci növbədə vərəsəliyə çağırılan subyektlərinə beşinci növbə üzrə vərəsələr deyilir. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ

onların dairəsini belə müəyyənləşdirir (MM-in 1159-cu maddəsinin 5-ci bəndi):

- miras qoyanın xala uşaqları;
- miras qoyanın dayı uşaqları;
- miras qoyanın bibi uşaqları;
- miras qoyanın əmi uşaqları¹.

Göstərilən şəxslər köhnə qanunvericiliyə görə, qanun üzrə vərəsə ola bilərdilər. Yeni mülki qanunvericilik onlara qanun üzrə vərəsə olmaq hüququ verməklə vərəsələrin sırasını lazımınca, xeyli genişləndirmişdir. Məsələyə bu cür yanaşma isə bir çox sivil və qabaqcıl ölkələrin qanunvericilik ənənələrinə uyğun gəlir. Belə hal vətəndaş (sivil) cəmiyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, vərəsələrin dairəsinin genişləndirilməsi istər-istəməz miras əmlakın dövlət mülkiyyətinə keçməsinə şərtləndirən halların məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardır. Bu hallar demək olar ki, heçə endirilmişdir.

Şəxslərin beşinci növbə üzrə vərəsə qismində vərəsəliyə çağırılmaları üçün müvafiq hallardan birinin olması gərəkdir. Həmin hallara aiddir:

- birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü növbə üzrə vərəsələr olmadığı halda;
- birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü növbə üzrə vərəsələr mirası qəbul etmədikləri halda;
- birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü növbə üzrə vərəsələrin hamısı vəsiyyət edən tərəfindən vərəsəlik hüququndan məhrum edildikdə;
- birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü növbə üzrə vərəsələr, habelə vəsiyyət üzrə vərəsələr beşinci növbə üzrə vərəsələrin xeyrinə mirasdan imtina etdiyi halda.

Beşinci növbə üzrə vərəsələr də vərəsəliyə eyni vaxtda, hamısı birdən çağırılırlar.

Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsələr

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ qanun üzrə vərəsələr tərkibində elə vərəsələr kateqoriyası nəzərdə tutur ki, onlar başqa vərəsələrlə bir bərabərdə tanınırlar.

Həmin kateqoriya vərəsələrin vərəsə olmaq hüququ başqalarının hüququ ilə müqayisədə eyni deyildir. Onlar yalnız qanunda nəzərdə tutulan şərtlər mövcud olduqda, xüsusi (spesifik) qayda əsasında vərəsə statusu əldə edirlər. Həmin qayda mülki hüquq elmində (doktrinasında) təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik adlanır. Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik qanun üzrə vərəsələrin vərəsəliyə çağırılmasının yalnız xüsusi (spesifik) qaydasıdır.

Bəzən həyatda oğul və ya qız öz valideynlərindən, məsələn, öz atasından

¹ RF-in yeni mülki qanunvericiliyinə görə (MM-in 1144-cü maddəsinə görə), göstərilən dörd kateqoriya şəxslər təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik qaydasında vərəsə olurlar (Гущин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 55; Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. М., 2002, с. 83).

tez ölür. Elə hesab edək ki, atanın üç oğlu vardır. Oğlanlardan biri ölür və onun iki qızı (atanın nəvələri) qalır. Bundan xeyli müddət keçmiş (məsələn, bir il) atanın özü ölür və bunun nəticəsində miras açılır. Belə halda miras qoyan atanın sağ olan iki oğlu vərəsəliyə çağırılırlar. Onlarla birlikdə, eyni vaxtda həm də ölən oğlun sağ olan iki qızı, yəni miras qoyan atanın iki qız nəvəsi də vərəsəliyə çağırılırlar. Həmin qızlar miras qoyan atanın vərəsəsi ola bilən öz ölmüş valideyninin (əlbəttə, o, ölməseydi atanın ölümündən sonra vərəsə olacaqdı) vərəsəlik münasibətində yerini tutur, onu əvəz edir və buna görə də miras əmlakdan müəyyən pay (qanun üzrə vərəsəlik əsasında ölmüş valideynə düşəsi hissəyə bərabər olan pay) alırlar. Bununla onlar qanun üzrə vərəsə olurlar. Bu cür vərəsəlik təmsiletmə hüququ qaydasında vərəsəlik adlanır. Qızlara isə təmsiletmə hüququ üzrə vərəsələr deyilir. Elə bil ki, onlar miras əmlak bölünərkən öz ölmüş valideynini (atasını) vərəsəlik münasibətlərində təmsil edir, onun nümayəndəsi (təmsilçisi) rolunda çıxış edirlər. Vərəsəliyin «təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik» adlanması da məhz bununla bağlıdır.

Lakin göstərilən halda yaranan münasibəti mülki-hüquqi təmsilçilik (nümayəndəlik) münasibəti hesab etmək olmaz. Belə vəziyyətdə hər hansı mülki nümayəndəlik münasibəti yaranmır. Təmsiletmə hüququ əsasında vərəsə olan şəxs isə təmsilçi (nümayəndə) deyildir. O, xüsusi (spesifik) qaydada qanun üzrə vərəsə statusu əldə edən şəxsdir.

Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik dedikdə, xüsusi (spesifik) xarakterli elə bir qayda başa düşülür ki, bu qaydaya görə, müəyyən şəxslər miras açılan zaman ölmüş olan, əgər ölməseydi və sağ qalsaydı, vərəsə ola bilən valideynlərinə miras əmlakdan qanun üzrə vərəsəlik əsasında düşəsi hissəyə bərabər olan pay alırlar. Həmin şəxslər isə təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəliyə çağırılan vərəsələr adlanırlar. Onlar miras açılana kimi ölmüş öz valideynini əvəz edərək vərəsəliyə çağırılırlar.

Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəliyin üç əsas anlayışı vardır: vərəsə; təmsiletmə hüququ üzrə vərəsə; miras qoyan şəxs. Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik də məhz bunlarla bağlı olaraq yaranır. **Vərəsə** dedikdə, təmsiletmə hüququ üzrə vərəsənin, əgər ölməseydi, miras qoyanın qanun üzrə vərəsəsi ola bilən valideyni (ata və ya anası) başa düşülür. Vərəsə miras açılan zaman artıq sağ olmur. Əgər o, sağ olsaydı miras qoyanın vərəsəsi ola bilərdi. Ölüm onu miras qoyanın vərəsəsi olmaq imkanından məhrum edir.

Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsə dedikdə, vərəsəlik münasibətlərində vərəsəni – öz ölmüş valideynini təmsil və onu əvəz edən, bu münasibətlərdə onun yerini tutan və buna görə də vərəsəlik hüququ əldə edən şəxs başa düşülür. O, özünün ölmüş valideyninin yerinə və əvəzinə qanun üzrə vərəsəliyə çağırılan şəxsdir.

Miras qoyan dedikdə, elə bir şəxs başa düşülür ki, məhz onun ölümü təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəliyin yaranmasına səbəb olur. Əgər vərəsə ölməseydi, məhz onun vərəsəsi olacaqdı. Bu məsələləri konkret misal çəkməklə aydınlaşdıraraq.

Kənd sakininin bir oğlu və bir qızı vardır. Oğul ölür. Onun üç uşağı qalır. Oğulun ölümündən sonra kənd sakini (ata) da ölür. Bunun nəticəsində vərə-

səlik yaranır və miras açılır. Vərəsəliyə həm kənd sakininin (atanın) sağ qalmış qızı, həm də onun ölmüş oğlunun (əgər sağ qalsaydı, məlum məsələdir ki, o, kənd sakininin vərəsəsi olacaqdı) əvəzinə üç uşağı çağırılır. Burada kənd sakinini (ata) miras qoyan, onun ölmüş oğlu vərəsə, üç uşaq isə təmsiletmə hüququ üzrə vərəsələrdir.

Yalnız qanun üzrə vərəsəlik halında təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəliyə yol verilir¹. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik halına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, vərəsəliyin bu halında təmsiletmə hüququ tətbiq edilmir². Vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı təmsiletmə hüququ üzrə miras payının keçməsinin mümkün-lüyünü Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ nəzərdə tutmur³. Belə ki, əgər vəsiyyətnamədə vərəsə kimi göstərilən şəxs vəsiyyət edəndən (miras qoyan şəxsdən) əvvəl ölərsə, miras təmsiletmə hüququ üzrə həmin şəxsin uşaqlarına keçməyəcəkdir.

Qanun üzrə vərəsələrin miras əmlakındakı payı

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, qanun üzrə vərəsələr vərəsəliyə müəyyən olunmuş növbə qaydasında çağırılırlar. Bu qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanun üzrə vərəsələr vərəsəliyə

eyni vaxtda və bir dəfədə yox, ardıcıl surətdə, yəni bir-birlərinin ardınca çağırılırlar: əvvəlcə birinci növbə üzrə vərəsələr vərəsəliyə çağırılırlar; sonra ikinci növbə üzrə vərəsələr, daha sonra üçüncü növbə üzrə vərəsələr və s. vərəsəliyə çağırılırlar. Amma hər bir növbə çərçivəsində qanun üzrə vərəsələr vərəsəliyə eyni vaxtda, yəni hamı birdən çağırılırlar⁴. Belə ki, söhbət əgər birinci növbə üzrə vərəsələrin miras əldə etməsindən gedərsə, onda birinci növbə üzrə vərəsələrin hamısı birdən, eyni vaxtda vərəsəliyə çağırılacaqlar.

Növbə qaydasında vərəsəliyə çağırılan vərəsələrin hər birinə mirasdan düşən pay necə müəyyən edilir? Miras həmin vərəsələr arasında necə bölünür? Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ bu suala cavab verərək müəyyən edir ki, qanun üzrə vərəsələrin hamısı bərabər pay hüququna malikdirlər (MM-in 1159-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Vərəsələrin hamısının bərabər pay hüququna malik olması nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, qanun üzrə vərəsələrin hər birinə **miras əmlakdan düşən pay (miras payı) bərabərdir⁵**. Başqa sözlə desək, miras əmlak qanun üzrə vərəsələr arasında bərabər paylara bölünür, yəni vərəsələr miras əmlakı öz aralarında bərabər qaydada bölürlər. Özü də dərhal qeyd etməliyə ki, miras əmlak yalnız müvafiq növbə üzrə vərəsəliyə çağırılan vərəsələr arasında bə-

¹ Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 131; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с. 493; Антимонов Б.С. Наследственное право в Основах гражданского законодательства // Советское государство и право. 1962. № 5, с. 84.

² Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1955, с. 493.

³ Bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyinə görə vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı da təmsiletmə hüququ üzrə vərəsəlik yaranı bilər. Bu, o halda mümkün olar ki, vəsiyyət üzrə vərəsələr konkret şəxslər kimi yox, qrup halında göstərsin. Məsələn, vəsiyyətnamədə göstərilir ki, əmlak vəsiyyət edənün bütün uşaqlarına vəsiyyət olunur (Грудыгина Л.Ю. Наследование (я вопросах и ответах). М., 2002, с. 129).

⁴ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1985, с. 492.

⁵ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 307.

rabər qaydada bölünür. Belə ki, əgər vərəsəliyə birinci növbə üzrə vərəsələr çağırılarsa, miras əmlak onlar arasında bərabər qaydada bölünəcəkdir. Yox, əgər vərəsəliyə ikinci növbə üzrə vərəsələr çağırılarsa, miras əmlak həmin vərəsələr arasında bərabər surətdə bölünəcəkdir və s. Bu qayda xarici ölkələrin nəzərdə tutduğu qaydaya uyğundur. Məsələn, Yaponiya vərəsəlik hüququna görə, hər bir növbə üzrə vərəsənin miras payları bərabərdir¹.

Konkret misala müraciət edək. Ata ölmüşdür. Vərəsəliyə atanın birinci növbə üzrə vərəsələri çağırılırlar. Onlar atanın iki oğlundan, üç qızından və bir övladlığa götürdüyü şəxsdən ibarətdir (cəmi 6 nəfər). 6 nəfərin hamısı birdən, eyni vaxtda vərəsəliyə çağırılırlar. Miras əmlak onlar arasında bərabər surətdə bölünür, yəni $(1:6) = \frac{1}{6}$. Deməli, miras əmlakdan hər bir vərəsəyə düşən pay $\frac{1}{6}$ -ə bərabərdir.

Başqa bir misalda totalım ki, miras qoyanın birinci növbə üzrə vərəsələri yoxdur. Belə halda ikinci növbə üzrə vərəsələr, yəni miras qoyanın iki bacısı və iki qardaşı vərəsəliyə çağırılırlar. Özü də eyni vaxtda və hamı birdən. Miras əmlak dörd nəfər (iki bacı, iki qardaş) arasında bərabər qaydada bölünür, yəni $(1:4) = \frac{1}{4}$. Deməli, miras əmlakdan hər bir vərəsəyə düşən pay $\frac{1}{4}$ -ə bərabərdir

(məsələn, əgər miras 40 min manat məbləğində bank əmanətindən ibarət olarsa, onda hər bir vərəsəyə düşən pul məbləği, yəni miras payı 10 min manatdan ibarət olacaqdır: $40 \text{ min} : 4 = 10 \text{ min manat}$).

Birinci növbə üzrə vərəsələr sırasına daxil edilən sağ qalan ərין (arvadın) miras əmlakındakı payının təyin edilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələ burasındadır ki, nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti – ümumi birgə əmlakı sayılır. ər-arvaddan hər birinə bu ümumi əmlakdan müvafiq pay düşür. Həmin paya **ər-arvad payı** deyilir. Ümumi əmlakın bölünməsi zamanı bu paylar bərabər hesab edilir, bir şərtlə ki, ər-arvad arasındakı müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmasın².

Ər-arvadın ümumi əmlakı vərəsəlik üzrə keçdikdə, sağ qalan ərין (arvadın) ümumi əmlakdan ona çatması payı, bir sözlə, ər-arvad payı mirasa daxil edilmir. Həmin pay vərəsəliyin obyektı (predmeti) ola bilməz. Başqa sözlə desək, vərəsəlik hüququ ər-arvad payına şamil edilmir (MM-in 1162-ci maddəsi). Konkret misal çəkməklə bu məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Tutaq ki, ata (ər) ölür. Nikah müddətində banka öz adına qoyduğu 50 min manat məbləğində əmanət onun birinci növbə üzrə vərəsələri (iki oğlan, iki qız və onun arvadı) arasında bölünür.

Nikah müddətində qazanılan həmin pul ər-arvadın ümumi birgə əmlakı sayılır. Onun yarısı (25 min manat) sağ qalan arvadın payıdır və vərəsəliyin predmeti ola bilməz. Buna görə də mirasa daxil edilmir. Qalan 25 min manat pul isə 5 nəfər vərəsə (iki oğul və iki qız və arvad) arasından bərabər surətdə bölünür, yəni $(25 \text{ min} : 5) = 5 \text{ min manat}$. Deməli, arvad cəmi əldə edir: $25 \text{ min manat} + 5 \text{ min manat} = 30 \text{ min manat}$.

¹ Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 262.

² «Ailo Məcəlləsi»nin 37-ci maddəsinin I-ci bəndi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 784.

§ 3. Məcburi vərəsələr və məcburi pay

Məcburi vərəsələr

Məcburi vərəsələr qanun üzrə vərəsələrin xüsusi kateqoriyasını təşkil edir. Bildiyimiz kimi, vəsiyyəət azadlığı prinsipi vərəsəlik hüququnun əsas prinsiplərindən biri hesab olunur.

Bu prinsip şəxsə imkan verir ki, o, özünə məxsus olan əmlakı barəsində öz mülahizəsinə və istəyinə görə vəsiyyəət sərəncamı etsin. Vəsiyyəət azadlığı prinsipinə görə, vəsiyyəət edən şəxs vəsiyyətnamədə qanun üzrə vərəsələrdən birini, bir neçəsini və ya hamısını vərəsəlik hüququndan məhrum edə bilər. Lakin vəsiyyəət edən şəxsin bu cür hüquqları mütləq, qeyri-məhdud xarakter daşımır. Belə ki, mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi xüsusi xarakterli qayda müəyyən hallarda vəsiyyəət edənin hüquqlarını, ümumiyyətlə, vəsiyyəət azadlığı prinsipinin tətbiq sferasını məhdudlaşdırır. Həmin qayda müəyyən edir ki, **miras qoyana (vəsiyyəət edənə) nisbətən yaxın olan şəxsləri miras əmlak hesabına, vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq maddi cəhətdən təmin etmək, yəni mirasdan pay ayırmaq lazımdır.** Həmin qaydaya görə, miras qoyana (vəsiyyəət edənə) nisbətən yaxın olan qanun üzrə vərəsələr sayılan şəxsləri vərəsəlikdən məhrum etmək və kənarlaşdırmaq olmaz. Göstərilən qaydanın ifadə etdiyi məcburi-imperativ göstərişə görə bu şəxslərin mirasdan müəyyən pay almaq hüququ vardır. Mülki hüquq elmində (doktrinasında), qanunvericilikdə və məhkəmə praktikasında bu pay **məcburi pay**, həmin payı almaq hüququ olan şəxslər isə **məcburi vərəsələr** adlanır. Vəsiyyəət edən vəsiyyətnamə ilə məcburi vərəsələri məcburi pay hüququndan məhrum edə bilməz. Əgər edərsə, vəsiyyətnamənin həmin hissəsi etibarsız sayılacaqdır. Bununla mülki qanunvericilik mirasdan maddi təminat almağa ehtiyacı olan vərəsələrin mənafeyini nəzərə alır.

Məcburi pay haqqında qayda vacib hüquqi vasitədir. Elə bir vasitə ki, bu vasitənin sayəsində mirasdan maddi təminat almağa ehtiyacı olan və miras qoyana nisbətən daha yaxın olan qanun üzrə vərəsələrin mənafeyi üçün vəsiyyəət azadlığı prinsipi məhdudlaşır. Söhbət elə bir vasitədən gedir ki, bu vasitə şəxsin özünəməxsus olan əmlakı barəsində öz mülahizəsinə və istəyinə görə vəsiyyəət sərəncamı etmək hüququ ilə onun ailə-hüquqi və əxlaqi vəzifələrini, vərəsəliyin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi maddi təminat funksiyasını uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Mirasdan məcburi pay almaq hüququ olan qanun üzrə vərəsələrə məcburi vərəsələr deyilir.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ məcburi vərəsələrin **dəqiq və qəti siyahısını verir** (MM-in 1193-cü maddəsi). Həmin siyahıya daxildir:

- vəsiyyəət edənin uşaqları;
- vəsiyyəət edənin valideynləri;
- vəsiyyəət edənin arvadı (əri).

Göstərilən siyahıdan məlum olur ki, məcburi vərəsə rolunda yalnız birinci növbə üzrə vərəsələr sırasına daxil olan şəxslər çıxış edə bilərlər. Bu o deməkdir ki, nə ikinci, nə üçüncü və s. növbə üzrə vərəsələr tərkibinə aid edilən şəxslər məcburi vərəsə ola bilərlər.

Məcburi vərəsələrin dairəsini nəzərdə tutan siyahını nə genişləndirici, nə də məhdudlaşdırıcı təfsir etmək olar. Bəzi müəlliflərin məcburi vərəsələrin siyahısını genişləndirməyə təşəbbüs göstərmələrinin heç bir əsası yoxdur.

Məcburi vərəsələr məcburi pay almaq hüququ olan şəxslərdir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi həmin pay

şəxsləri məcburi payla təmin edir. Məcburi pay nədir və o, nə cür hüquqi təbiətə malikdir? Məcburi pay miras payıdır, yoxsa yalnız vərəsəyə olan tələb (öhdəlik) hüququnu ifadə edirmi? Başqa sözlə desək, məcburi pay almaq hüququna malik olan şəxs vərəsədirmi, yoxsa, tələb (öhdəlik) hüququnun daşıyıcısı rolunda çıxış edən kreditordurmu?

Mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, məcburi vərəsələrin (vəsiyyət edənin uşaqlarının, valideynlərinin və arvadının və ya ərinin) vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq mirasda məcburi payı vardır (MM-in 1193-cü maddəsi). Bu hüquqi göstərişdən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ **məcburi pay adı altında məhz miras payını** nəzərdə tutur. Deməli, məcburi pay hüququna malik olan şəxs vərəsələrdən tələb etmək (öhdəlik) hüququna malik olan kreditor yox, **tam hüquqlu vərəsədir**. Özü də o, elə bir vərəsədir ki, vəsiyyət edənin iradəsi ilə vərəsəlikdən kənarlaşdırıla bilməz. Hətta o, vəsiyyət edən şəxsin iradəsi əleyhinə olan vərəsədir. Ona görə də bu cür vərəsəlik müasir hüquqda məcburi vərəsəlik və ya **vəsiyyətdən yan keçən varislik** adlanır¹.

Məcburi pay haqqında qayda vəsiyyət sərəncamına edilən və qanunla müəyyənləşdirilən düzəlişdir. Həmin qaydanın tətbiqi onu ifadə etmir ki, qanun üzrə vərəsəlik haqqında norma tətbiq ediləcəkdir. Əksinə, miras qoyanın vəsiyyətnaməsi qüvvədə qalır. Amma o hissədə qüvvədə qalır ki, məcburi pay haqqında qaydada nəzərdə tutulan düzəlişin edilməsi tələb olunmur. Vəsiyyətnamənin yalnız məcburi paya toxunan hissəsi etibarsız hesab edilə bilər².

Məcburi payın həcmi nə qədərdir? Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ bu suala dəqiq cavab verir: **hər bir məcburi vərəsəyə düşən pay qanun üzrə vərəsəlik zamanı onlara çatması payın yarisından, yəni $\frac{1}{2}$ hissəsindən ibarətdir** (MM-in 1193-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, məcburi vərəsələr onlardan hər birinə qanun üzrə vərəsəlik zamanı çatması payın $\frac{1}{2}$ hissəsini (ikidə bir hissəsini) alırlar. Məsələn, ar (vəsiyyət edən) ümumi qiyməti 100 min manat olan əmlakının hamısını öz qonşusuna vəsiyyət edir. Onun iki valideyni, arvadı və iki uşağı var (cəmi 5 nəfər vərəsə). Əvvəlcə qanun üzrə vərəsələrdən hər birinə (valideynlərə, uşaqlara və arvada) qanun üzrə vərəsəlik zamanı çatması payı hesablayaq. Bunun üçün miras əmlak qanun üzrə həmin vərəsələrin sayına bölünür: 50 min manat : 5 = 10 min manat (mirasın yarısı, yəni 50 min

¹ *Чезаре Санфилиппо. Курс римского частного права. Учебник (перевод с итальянского) / Под ред. Д. В. Дождева. М., 2002, с. 321.*

² Вах: п. 6 постановления Пленума Верховного Суда СССР от 1 июля 1966 г., № 6 «О судебной практике по делам о наследовании» // Бюллетень Верховного Суда СССР, 1966. № 4

manat arvadın payı olduğuna görə vəsiyyətnamənin predmeti ola bilməz). Bu nəzərə almaqla məcburi vərəsələrdən hər birinə düşəsi məcburi payı hesablayaq: $10 \text{ min manat} \cdot \frac{1}{2} = \frac{10 \cdot 1}{2} = 5 \text{ min manat}$. Deməli, hər bir məcburi vərəsəyə düşən məcburi pay 5 min manatdan ibarətdir¹.

§ 4. Himayədə olan şəxslərin vərəsəliyi. Ləyaqətsiz vərəsələr

Himayədə olan şəxslərin vərəsəliyi

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ himayədə olan şəxslərin vərəsəliyə çağırılması üçün xüsusi qayda müəyyən edir (MM-in 1161-ci maddəsi). Bu qaydaya görə miras qoyanın himayəsində olmuş şəxslərin miras-

dan dolanacaq təminatı (aliment) almaq hüququ vardır. Dolanacaq təminatı dedikdə, şəxsin saxlanması üçün vəsait başa düşülür. Göstərilən halda yaranmış münasibəti vərəsəlik, həmin şəxsi isə vərəsə hesab etmək olarmı?

Köhnə qanunvericilik bu suala cavab verərək müəyyənləşdirirdi ki, şəxsin (miras qoyanın) ölümünə qədər bir ildən az olmayaraq, onun himayəsində olan, əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaş qanun üzrə vərəsələr sırasına daxildir. Digər vərəsələr olduqda, onlar öz növbəsində vərəsəliyə çağırılan vərəsələr ilə bərabər vərəsə olurdular (köhnə 1964-cü il MM-in 534-cü maddəsi). Birinci növbə vərəsələr olduqda himayədə olan vətəndaşlar birinci növbə vərəsələrlə bərabər, ikinci növbə vərəsələr olduqda isə ikinci növbə vərəsələrlə bərabər vərəsəliyə çağırılırdılar. Əgər nə birinci növbə vərəsələr, nə də ikinci növbə vərəsələr olardısı, onda himayədə olan şəxslər birinci növbə vərəsələr kimi vərəsəliyə çağırılırdılar. Belə təsəvvür yaranır ki, köhnə qanunvericiliyə görə, himayədə olan şəxslərlə bağlı münasibət vərəsəlik, həmin şəxsin özü isə vərəsə sayılırdı.

Yeni qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydaya gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu qaydaya görə, himayədə olan şəxslə bağlı olan münasibət **vərəsəlik xarakterli münasibətdir. Bu halda sinqulyar vərəsəlik varisliyi** göz qabağındadır. Dolanacaq təminatı almaq kimi konkret əmlak hüququna malik olan həmin şəxsə isə **sinqulyar (xüsusi) vərəsə** kimi baxmaq lazımdır. Digər tərəfdən, himayədə olan şəxsin sinqulyar vərəsədən savayı, həm də **kreditor** kimi (tələb etmək hüququna malik olan şəxs kimi) çıxış edir. Bu hal isə həmin şəxsin öz hüquqi vəziyyətinə görə ikili təbiətə malik olmasını və vərəsəlik hüququnun spesifik subyekti kimi çıxış etməsini şərtləndirir. Belə ki, o, mirası qəbul etmiş vərəsələrdən (borclu şəxslərdən) aliment (dolanacaq təminatı) verilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Bu isə onu göstərir ki, himayədə olan şəxslə mirası qəbul etmiş vərəsələr arasında öhdəlik hüquq münasibəti (öhdəlik) yaranır.

Yalnız müəyyən şərtlər olduğu halda, şəxsin sinqulyar (xüsusi) vərəsə kimi mirasdan aliment (dolanacaq təminatı) tələb edə bilər. **Birinci şərtə** görə,

¹ Толстой Ю.К. Определение размера обязательной доли при наследовании // В книге: Наука и практика в разрешении гражданских правовых споров. Л. 1970, с. 60.

şəxs miras qoyanın himayəsində (öhdəsində) olmalıdır. Miras qoyanın himayəsində olmaq dedikdə, şəxsin miras qoyanın hesabına yaşaması (tamamilə miras qoyan tərəfindən saxlanması, onun öhdəsində olması) və ya miras qoyanın etdiyi ələ bir kömək (yardım) başa düşülür ki, bu kömək (yardım) həmin şəxsin yaşaması üçün əsas və daimi vəsait mənbəyi olmalıdır¹. Miras qoyanın bəzi məqamlarda göstərdiyi ayrı-ayrı maddi yardım halları şəxsin miras qoyanın himayəsində olması faktına dəlalat etmir². Əgər himayədə olan şəxs hər hansı əmlaka və ya yaşamaq üçün əlavə mənbəyə malik olarsa, onda bu hal onu vərəsəlik hüququndan məhrum etmir³. Miras qoyanla himayədə olan şəxs arasında qohumluq münasibətlərinin, habelə onların birgə yaşamaq faktının hüquqi əhəmiyyəti yoxdur.

Himayədə olmaq faktı aşağıdakı sənədlərlə sübut oluna bilər: mənzil-istismar sahəsinin verdiyi arayışla; miras qoyanın iş yerindən müvafiq şəxsin onun himayəsində olması barəsində verilən arayışla; əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzinin ailə başçısının ölümü ilə pensiya təyin edilməsi barədə verdiyi arayışla⁴. Əgər göstərilən sənədlərlə sübut olunmazsa, onda himayəçilik faktı (öhdədə olmaq faktı) mülki-prosesual qanunvericiliyə uyğun olaraq məhkəmə qaydasında müəyyənləşdirilir⁵.

İkinci şərtə görə, miras qoyanın himayəsində olan şəxsin **əmək qabiliyyəti olmamalıdır**. Əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə aid edilir⁶:

- **55 yaşa çatan qadınlar, 60 yaşa çatan kişilər** (söhbət şəxslərin onlara yaşa görə pensiya almaq hüququ verən müəyyən yaş həddinə çatmasından gedir. Köhnə qanunvericilik göstərilən yaş hədlərini nəzərdə tutduğuna görə, Plenum qərarı məhz həmin yaş hədlərinə əsaslanırdı. Şəxsin pensiya yaşına çatmasından sonra əmək fəaliyyətinə davam etdirməsi əhəmiyyətə malik olmayıb, məsələyə dəxli yoxdur⁷. Azərbaycan Respublikasının yeni qanunvericiliyi isə həmin yaş həddini qadınlar üçün 56,5, kişilər üçün 61, 5 müəyyənləşdirir⁸).

¹ Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 57.

² Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 97.

³ Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие. М., 2002, с. 89.

⁴ «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 103-cü bəndi.

⁵ Azərbaycan Respublikasının Mülki – Prosesual Məcəlləsinin 307-ci maddəsinin I-ci bəndi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 454.

⁶ Вах: п. 2 постановления Пленума Верховного Суда СССР «О судебной практике по делам о наследовании» от 1 июля 1966 г. // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1966. № 4; Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие. М., 2002, с. 89; Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 97; Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 57.

⁷ Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 57.

⁸ Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında» 23 sentyabr 1992-ci il tarixli qanunun 12-ci maddəsinə əsasən yaşa (qocalığa) görə kişilər 60 yaşına, qadınlar isə 55 yaşına çatdıqda pensiya almaq hüququna malik idilər. 03.07.1997-ci il tarixində bu qanunun 12-ci maddəsinə belə bir dəyişiklik edilməmişdir: yaş həddi 1997-ci ilin avqust ayının 1-dən başlayaraq 2000-ci ilin avqustun 1-nə kimi hər il 6 ay artırılışın. Bunu nəzərə alsaq hal-hazırda pensiya hüququ kişilər üçün 61, 5 yaşdan, qadınlar üçün isə 56,5 yaşdan hesablanır.

- **I, II və III qrup əlillər** (həmin şəxslərə yaşa və əlilliyə görə pensiya təyin edilməsinin məsələyə daxil yoxdur, yəni pensiya təyin edilməsindən asılı olmayaraq əlillər qeyri-əmək qabiliyyətli sayılırlar);
- **16 yaşına çatmayan şəxslər** (şagirdlər üçün isə 18 yaş həddi əsas götürülür).

Şəxsin əmək qabiliyyətinə malik olmaması müvafiq sənədlərlə təsdiqlənə bilər: pensiya vəsiqəsi ilə; pasportla; tibbi-sosial ekspertizanın rəyi ilə; əlillik haqqında arayışla; tibb-əmək ekspert komissiyasının arayışı ilə; doğum haqqında şəhadətnamə ilə (yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar üçün); məktəb müdiriyyətinin (təhsil yerinin) verdiyi arayışla (şagirdlər üçün)¹.

Üçüncü şərtə görə, himayədə olan şəxsin adı vəsiyyətnamədə çəkil-məməlidir. Vəsiyyətnamədə adı çəkilməmək dedikdə, şəxsin vəsiyyətnamədə vəərəsə kimi göstərilməməsi başa düşülür. Başqa sözlə desək, himayədə olan şəxs vəsiyyət üzrə vəərəsə qismində çıxış etməməlidir.

Ləyaqətsiz vəərəsə Müəyyən kateqoriya elə şəxslər vardır ki, həmin şəxsləri Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi vəərəsəlik hüququndan (vəərəsə olmaq hüququndan) məhrum edir. Bu şəxslər mülki qanunvericilikdə ləyaqətsiz vəərəsə adlanır.

Ləyaqətsiz vəərəsə dedikdə, müəyyən hallara görə, vəərəsəlikdən kənarlaşdırılan və buna görə də vəərəsəlik hüququndan məhrum edilən şəxs başa düşülür.

Ləyaqətsiz vəərəsə mirası əldə etmək və almaq hüququna malik olmayan şəxsdir. O, cəmiyyətdəki birgə yaşayış qaydaları baxımından özünün nalayiq davranışına görə vəərəsəlikdən kənarlaşdırılır². Bu kateqoriyadan olan şəxslər özünün etdiyi hüquqa və ya əxlaqa zidd hərəkətlərin nəticəsində vəərəsə olmaq imkanından məhrum olurlar. Köhnə mülki qanunvericilik ləyaqətsiz vəərəsə sırasına üç kateqoriya şəxsi aid edirdi: qanunsuz hərəkət etməklə özlərinin vəərəsəliyə çağırılmasına imkan yaradan vətəndaşları; valideynlik hüququndan məhrum edilən vətəndaşları; miras qoyan şəxsi saxlamaq üzrə öz vəzifələrini qəsdən yerinə yetirməyən vətəndaşları (MM-in 531-ci maddəsi). Lakin indiki, müasir qanunvericilik valideynlik hüququndan məhrum edilən şəxslərin ləyaqətsiz vəərəsə kateqoriyasına aid edilməsi barədə konkret və birbaşa göstəriş ifadə etmir. Amma buna baxmayaraq elə hesab edirik ki, valideynlik hüququndan məhrum edilmiş şəxslər, miras qoyan şəxsi saxlamaq üzrə öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən qəsdən boyun qaçıran şəxslər də ləyaqətsiz vəərəsə sırasına daxildir. Yeri gəlmişkən, RF-in yeni mülki qanunvericiliyi köhnə qanunvericilik kimi məsələyə bu cür yanaşır (RF MM-in 1117-ci maddəsi).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının vəərəsəlik hüququna görə, ləyaqətsiz vəərəsə kateqoriyasına aiddir:

- müəyyən hallara görə vəərəsə olmayan şəxslər (MM-in 1137-ci maddəsi) – I qrup ləyaqətsiz vəərəsələr;

¹ «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 103-cü bəndi.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М. 1985, с. 512.

- valideynlik hüququndan məhrum edilmiş şəxslər (MM-in 1138-ci maddəsi) – II qrup ləyaqətsiz vərəsələr;
- miras qoyanın saxlanması üzrə öhdələrinə qoyulmuş vəzifələrdən qəti surətdə boyun qaçıran şəxslər (MM-in 1138-ci maddəsi) – III qrup ləyaqətsiz vərəsələr.

Fiziki şəxsin **I qrup ləyaqətsiz vərəsə** kimi tanınması üçün həmin şəxsin iki alternativ hərəkətdən birini etməsini müəyyənləşdirmək lazımdır:

- birincisi, fiziki şəxsin miras qoyanın son iradəsini həyata keçirməsinə maneə olması və bununla özünün və ya özünə yaxın şəxslərin vərəsəliyə çağırılmasına və ya miras paylarının artırılmasına imkan yaratması. Söhbət fiziki şəxsin hüquqazidd hərəkətlər etməsindən gedir. Həmin hərəkətlər isə ifadə oluna bilər: saxta vəsiyyətnamə tərtib etməkdə; əsl və həqiqi vəsiyyətnamənin gizlədilməsində; şəxsi konkret vətəndaşın keyrinə vəsiyyətnamə yazmağa məcbur etmədə; vəsiyyət üzrə vərəsələrdən kimsəni mirasdan imtina olunmasına vadar etmədə; şəxsi leqat (vəsiyyət tapşırığı) nəzərdə tutuna vəsiyyətnamə yazmağa məcbur etmədə; leqatın leqatdan imtina etməyə məcbur etmədə; leqat barədə məlumatı gizlətməkdə; vəsiyyətnaməni saxtalaşdırmaqda; başqa vərəsələrin olması barədə məlumatın gizlədilməsində və s.¹
- ikincisi, fiziki şəxsin vəsiyyət edənin vəsiyyətnamədə ifadə edilmiş son iradəsinə qarşı cinayət və ya digər əxlaqsız hərəkət törətməsi².

Amma göstərilən hərəkətlərdən birinin edilməsi şəxsin ləyaqətsiz vərəsə hesab olunması üçün yetərli deyildir və kifayət etmir. Bunun üçün həm də **iki əlavə şərtin olması** lazımdır³. **Birinci şərt** ondan ibarətdir ki, şəxsin vərəsəlik hüququndan məhrum edilməsinə səbəb olan **hallar (hərəkətlər) məhkəmə tərəfindən təsdiq olunmalıdır**. Həmin halın (miras qoyanın əleyhinə yönələn hüquqazidd hərəkətin) müəyyənləşdirilməsi barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktı mübahisəsiz olaraq şəxsi vərəsəlikdən kənarlaşdırmaq üçün əsas rolunu oynayır. Vərəsəlik şəhadətnaməsi verən zaman notarius müstəqil surətdə həmin akta əsasən şəxsi ləyaqətsiz vərəsə hesab edir (əgər vərəsəlik barədə mübahisə olmazsa). Belə hallarda məhkəmənin şəxsi vərəsəlikdən kənarlaşdırmaq barədə əlavə qərar çıxarması tələb edilmir⁴. Başqa sözlə desək, lazımdır deyildir ki, məhkəmə şəxsin ləyaqətsiz vərəsə hesab edilməsi barədə hər hansı xüsusi akt qəbul etsin. Vərəsənin miras qoyanın ölmünə səbəb olan cinayət törətməkdə təqsirli bilinməsi barədə məhkəmə hökmünün olması

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 484; Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 15; Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 38.

² SSSR Ali Məhkəməsi öz qərarında göstərirdi ki, şəxsi vərəsəlik hüququndan məhrum edilməsinə səbəb olan qanunsuz hərəkətlər (hüquqa zidd hərəkətlər) dedikdə, cinayət qaydasında cəzalandırılan hərəkətlər başa düşülür (bax: постановления Пленума Верховного Суда СССР «О судебной практике по делам о наследовании» от 1 июля 1966 г. № 6 // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1966. № 4). Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ bu göstərişi nəzərə almışdır.

³ Грудцына Л.Ю. Наследование (в вопросах и ответах). М., 2002, с. 79.

⁴ Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие. М., 2002, с. 22.

kifayətdir ki, notarius müvafiq şəxsi ləyaqətsiz vəərəsə kimi tanısm. Cinayət işi üzrə məhkəmə hökmü vəərəsəni (şəxsi) vəərəsəlikdən kənarlaşdırmaq üçün proessual sənəd rolunu oynayır¹. Əgər məhkəmə məsələni cinayət-hüquqi qaydada yox, mülki-hüquqi qaydada həll etmişsə, onda vəərəsəni vəərəsəlik hüququndan məhrum etmək üçün proessual sənəd kimi məhkəmə qərarı çıxış edir². RF-nin Ali Məhkəməsi isə izah edərək göstərmişdir ki, məsələ (hərəkət, hal) məhkəmə hökmü ilə müəyyənləşdirilməlidir³. Bu isə dəqiq olmayan mövqedir.

İkinci şərt isə ondan ibarətdir ki, şəxsin vəərəsəlikdən kənarlaşdırılmasına səbəb olan **hərəkətlər qəsdən edilməlidir və xüsusi olaraq ya miras qoyanın əleyhinə** (məsələn, miras qoyanı öldürmək), **ya vəərəsələrdən hər hansı birinin əleyhinə** (məsələn, vəərəsəni hədələməklə mirasdan əl çəkməyə məcbur etmək; bu isə mirasın hədələyən, yəni hədə təsiri göstərən şəxsə keçməsinə təmin edir), **ya da vəəsiyyət edənin vəəsiyyətnamədə ifadə edilmiş axırncı iradəsinin həyata keçirilməsi əleyhinə** (məsələn, əsl və həqiqi vəəsiyyətnamənin saxta vəəsiyyətnamə ilə əvəz olunmasına cəhd göstərmək) yönəlməlidir⁴. RF Ali Məhkəməsi Plenumu izah edərək göstərmişdir ki, həmin hərəkətlər yalnız qəsdən edilməlidir⁵. Azərbaycan Respublikasının vəərəsəlik hüququ bu göstəriş rəsmən nəzərə almışdır. Bu göstəriş köhnə qanunvericilikdə (köhnə 1964-cü il MM-in 531-ci maddəsində) ifadə olunmamışdı. RF Ali Məhkəməsi Plenumu daha sonra izah etmişdir ki, şəxs ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətə görə (məsələn, avtomobil qəzası nəticəsində miras qoyanın ölümünə görə) məhkum edilərsə, onda həmin hal göstərilən şəxsin ləyaqətsiz vəərəsə kimi vəərəsəlikdən kənarlaşdırılması üçün əsas ola bilməz. Mülki hüquq elmi də həmin mövqedə durur⁶.

Göstərdiyimiz hallardan biri olduqda və həmin hal məhkəmə qaydasında təsdiqləndikdə, hüquq pozuntusu törədən şəxs ləyaqətsiz vəərəsə kimi nə qanın üzrə, nə də vəəsiyyət üzrə vəərəsə ola bilmir, vəərəsəlik hüququndan məhrum edilir.

İkinci qrup ləyaqətsiz vəərəsələrə valideynlik hüququndan məhrum edilmiş şəxslər daxildir. Bir sıra hallar mövcud olduqda valideynlər (və ya onlardan biri) məhkəmə qaydasında valideynlik hüququndan məhrum edilə bilərlər.

¹ P.S.Nikityuk göstərir ki, əməlin cinayət olması nəinki məhkəmə hökmü ilə, habelə istintaq – prokurorluq orqanlarının qərarı ilə də müəyyənləşdirilə bilər (*Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс*. Кишинев. 1973, с. 54,57).

² *Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право*. М., 2003, с. 38.

³ Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О некоторых вопросах, возникающих в практике судов по делам о наследовании» от 23 апреля 1991 г. № 2 (пункт 2) // Судебная практика по гражданским делам. М., 2001, с. 424.

⁴ *Ноффе О.С. Советское гражданское право*. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.290.

⁵ Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О некоторых вопросах, возникающих в практике судов по делам о наследовании» от 23 апреля 1991 г. № 2 // Судебная практика по гражданским делам. М., 2001, с. 259-260.

⁶ *Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс*. Кишинев. 1973, с. 55-56; *Гражданское право*. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 512; *Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие*. М., 2002, с. 19; *Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право*. М., 2003, с.36. 10 fevral 1971-ci il tarixində RSFSR Ədliyyə Nazirliyi Kemerovo vilayət məhkəməsinə izah etmişdir ki, ehtiyatsızlıqdan miras qoyanın öldürülməsi vəərəsəni vəərəsəlik hüququndan məhrum etmir.

Həmin hallar ailə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir¹: şəxsin öz valideynlik vəzifələrini yerinə yetirməməsi; alimenti qəsdən ödəməməsi; şəxsin öz valideynlik hüquqlarından sui-istifadə etməsi və s. Bu hallardan biri olduqda, **məhkəmə şəxsin valideynlik hüququndan məhrum edilməsi barədə qərar qəbul edir**. Bu qərar əsas verir və kifayətdir ki, öz uşaqlarının ölümündən sonra həmin şəxs vərəsəlik şəhadətnaməsi verilən zaman notarius tərəfindən müstəqil surətdə ləyaqətsiz vərəsə hesab edilsin və vərəsəlerin sırasından çıxarılsın, yəni vərəsəlikdən kənarlaşdırılsın. Vərəsəlik şəhadətnaməsinin alınması lazım olmadığı hallarda isə bu məsələni həmin qərar əsasında vərəsələrin özləri həll edirlər. Digər məhkəmə aktının (prosessual sənədin), yəni valideynlik hüququndan məhrum edilmiş şəxsin vərəsəlikdən kənarlaşdırılması barədə məhkəmə qərarının olması tələb edilmir².

Valideynlik hüququndan məhrum edilmiş şəxsi vərəsəlikdən kənarlaşdırmaq üçün **əlavə şərtin** olması lazımdır. Bu şərt **mirasın açıldığı gündək valideynlik hüquqlarının bərpa edilməməsindən ibarətdir**. Əgər miras açıldığı gündək şəxsin valideynlik hüquqları bərpa edilərsə, onda həmin şəxs ləyaqətsiz vərəsə kimi tanınmır. Valideynlik hüquqlarının bərpası isə ailə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir³.

Valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş şəxslərin vərəsəlikdən kənarlaşdırılması **yalnız qanun üzrə vərəsəlik zamanı məcburidir**. Söhbət həmin şəxslərin öz uşaqlarının ölümündən sonra qanun üzrə vərəsəliyə çağırılmasının qadağan edilməsindən gedir. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı isə valideynlik hüquqlarından məhrum edilən şəxsin vərəsəlikdən kənarlaşdırılması məcburi deyil. Miras qoyan sağlığında onun barəsində nalayiq hərəkətlərə yol verən valideynləri ilə necə davranmağı özü həll edir. Onun ixtiyarı çatır ki, öz valideynlərinin bu cür hərəkətlərini nəzərə almasın və əmlakını valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş şəxslərə vəsiyyət etsin⁴. Başqa sözlə desək, valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş şəxslər üçün vəsiyyət üzrə vərəsəlik istisna olunmur, bu, mümkündür⁵. Məsələn, şəxs öz əmlakını valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş atasına vəsiyyət edə bilər.

Valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş şəxsin öz övladlarının ölümündən sonra qanun üzrə vərəsəlikdən kənarlaşdırılması öz növbəsində övladların valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş öz valideynlərinin ölümündən sonra vərəsəlikdən kənarlaşdırılmasına səbəb olmur. Həmin övladlar valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş öz valideynlərinin ölümündən sonra vərəsə-

¹ Ailə Məcəlləsinin 64-cü maddəsi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 789.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.289; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 57; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 512; Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 38; Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. М., 2002, с. 22; Грудцына Л.Ю. Наследование (в вопросах и ответах). М., 2002, с. 80.

³ Ailə Məcəlləsinin 64-cü maddəsi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 789.

⁴ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 485.

⁵ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 512.

lik hüququna malik olurlar¹. Məsələn, valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş ata ölür. Onun uşaqları qanun üzrə vərəsəliyə çağırılırlar.

Üçüncü qrup ləyaqətsiz vərəsələr kateqoriyasına o şəxslər daxildir ki, onların üzərinə miras qoyanı saxlamaq vəzifəsi (ailə öhdəliyi) qoyulsun (bu vəzifə qanunla onlara həvalə edilir). Həmin şəxslər miras qoyanı saxlamaq üçün aliment ödəməyə borclu olan şəxslərdir. Əgər göstərilən şəxslər aliment öhdəliyini yerinə yetirməkdən **qəsdən, qərəzli olaraq, qəti surətdə** boyun qaçırsalar, ləyaqətsiz vərəsə kimi miras qoyanın qanun üzrə vərəsəsi ola bilmirlər. Özü də dərhal qeyd edirik ki, aliment ödəmək vəzifəsini yerinə yetirməkdən boyun qaçıran şəxslərin vərəsəlikdən kənarlaşdırılması **yalnız qanun üzrə vərəsəlik zamanı məcburidir**. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı isə bu, məcburi deyildir. Belə ki, miras qoyan onu saxlamaqdan, ona aliment ödəməkdən qəsdən boyun qaçıran şəxsin nalayiq və qanunazidd davranışını nəzərə almayıb, öz əmlakını həmin şəxsə vəsiyyət edə bilər. Bu şəxs üçün vəsiyyət üzrə vərəsəlik qadağan edilmir².

Aliment öhdəliyini yerinə yetirməkdən qəti surətdə boyun qaçırmaq dedikdə, şəxsin həm könüllü yolla, həm də məhkəmə (məcburi) yolla aliment verməkdən qərəzli olaraq, qəsdən imtina etməsi başa düşülür. Əgər şəxs alimenti məhkəmə ilə ödəyर्सə, o, ləyaqətsiz vərəsə kimi tanına bilməz.

Notarius və ya vərəsələr aliment ödəməkdən boyun qaçıran şəxsləri müstəqil surətdə ləyaqətsiz vərəsə kimi vərəsəlikdən kənarlaşdırma bilməzlər. Bunun üçün **müvafiq məhkəmə aktının (prosessual sənədin) – məhkəmə qərarının olması** tələb edilir. Belə ki, miras qoyanın saxlanması üçün aliment ödəməkdən boyun qaçırmaq faktı boyun qaçıran şəxsi vərəsəlikdən kənarlaşdırmaq üçün əsas rolunu oynayır. Həmin fakt isə yalnız **məhkəmə qaydasında müəyyənləşdirilir**. Məhkəmə bu faktın müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olaraq şəxsin vərəsəlikdən kənarlaşdırılması barədə qərar çıxarır. Yalnız həmin qərar qüvvəyə mindikdən sonra notarius şəxsi ləyaqətsiz vərəsə kimi vərəsəlik hüququndan məhrum edə bilər³. Məhkəmə isə həmin qərarı maraqlı şəxslərin tələbi ilə qəbul edir. **Maraqlı şəxs** rolunda adətən, miras qoyanın digər vərəsələri çıxış edirlər. O vərəsələr çıxış edirlər ki, şəxsin ləyaqətsiz vərəsə kimi tanınması onların vərəsəlik hüququna təsir göstərir.

Bəzən **məhkəmə hökmü** göstərilən əsasa görə şəxsi vərəsəlikdən kənarlaşdırmaq üçün əsas rolunu oynaya bilər⁴. Belə ki, cinayət qanunvericiliyi müəyyən şəxsləri saxlamaq üçün onlara maddi kömək göstərməkdən (aliment ödəməkdən) qərəzli boyun qaçırmağa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur⁵. Boyun qaçıran şəxs məhkəmə hökmü əsasında cəzalandırılır. Həmin hökm həm

¹ Ailə Məcəlləsinin 66-cı maddəsinin 4-cü bəndi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 789.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 485; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 512.

³ Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. М., 2002, с. 22.

⁴ Бюллетень Верховного Суда РСФСР. 1981. № 11, с. 9-10; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 57; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 512.

⁵ Cinayət Məcəlləsinin 176-cı maddəsi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 41.

de şəxsi ləyaqətsiz vəərəse kimi vəərəsəlikdən kənarlaşdırmaq üçün əsasdır.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953 (гл. 3);

Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955 (гл. 4);

Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965 (разд. 3, гл. 2);

Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967 (разд. 3).

Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973 (гл. 2).

Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и по завещанию. М., 1983 (разд. 3).

Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003 (гл. 4);

Гущин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003 (гл. 3);

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. М., 2002 (гл. 4);

Грудцына Л.Ю. Наследование (в вопросах и ответах). М., 2002 (гл. 2, с. 95-109);

Ляпунов С.Г. Наследование. М., 2003 (§ 5);

Данилов Е.П. Наследование. Нотариат. Похороны. М., 2002 (гл. 1);

Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону. М., 2002 (гл. 1, § 4);

Синайский В.И. Русское гражданское право. М., 2002 (часть 5, гл. 1);

Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. **В.А.Рясенцева**. М., 1976;

Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. **В.П.Грибанова, С.М.Корнеева**. М., 1980;

Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. **О.А.Красавчикова**. М., 1985;

Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. **А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого**. М., 1998;

Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. **Е.А.Суханова**. М., 1998;

Плетнев М.Ю. Нотариат. Учебное пособие. М., 2003 (гл. 6);

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Нотариат (курс лекций). М., 2002 (лекция 23);

Гомола А.И. Нотариат. Учебное пособие. М., 2003 (тема 9);

Полтовская Н., Кузнецов В. Нотариат (курс лекций). М., 2002 (лекция 11);

Корнеева И.Л. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003 (тема 6).

XIV FƏSİL

VƏSİYYƏT ÜZRƏ VƏRƏSƏLİK

§ 1. Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin anlayışı, əsasları və subyektləri

**Vəsiyyət üzrə
vərəsəliyin
anlayışı və
əsas cəhətləri**

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ qanun üzrə vərəsəliklə bərabər və yanaşı, vəsiyyət üzrə vərəsəliyi də nəzərdə tutur (MM-in 1133-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Vəsiyyət üzrə vərəsəlik vərəsəliyin növlərindən biri sayılır.

Şəxs hələ öz sağlığında ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının hüquqi taleyi barədə sərəncam verə bilər. Göstərilən şəxs öldükdə onun hüquq və vəzifələri həmin sərəncamda göstərilən şəxslərə keçir. Bu cür vərəsəlik mülki hüquq elmində (doktrinasında), qanunvericilikdə və məhkəmə praktikasında vəsiyyət üzrə vərəsəlik adlanır.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik, onu ifadə edir ki, vəsiyyət edən (miras qoyanın) vərəsələri olan şəxslərin dairəsi, vərəsəliyin şərtləri və qaydası bilavasitə qanunun özü ilə yox, **miras qoyanın iradəsi ilə müəyyən edilir**. Amma miras qoyanın (vəsiyyət edən) iradəsi öz ifadə formasına görə qanuna uyğun olmalı, məzmununa görə isə qanunla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Əgər qanuna uyğun olmazsa, miras qoyanın iradəsi hüquqi əhəmiyyətə malik olmur. Buna görə də vəsiyyət üzrə vərəsəlik yaranmır.

Digər tərəfdən, vəsiyyət edən (miras qoyan) şəxsin ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının hüquqi taleyi barədə etdiyi sərəncam **iradəvi aktdir**. İradəvi aktın isə hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi, hüquqi nəticə doğurması üçün onun qanuna, hüquqa uyğun olması lazımdır. Əgər qanuna zidd olarsa, miras qoyanın iradəsi vəsiyyət üzrə vərəsəliyin yaranmasına səbəb olmur. Deməli, miras qoyanın sərəncamı hüquqa uyğun iradəvi akt kimi qanunla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Bu isə onu göstərir ki, vəsiyyət üzrə vərəsəlik sözün həqiqi mənasında qanuna uyğun olan vərəsəlikdir. Bu vərəsəlik qanun əsasında və ona müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Şərtləri və qaydaları qanuna uyğun olaraq miras qoyanın iradəsi ilə müəyyən edilən vərəsəliyə vəsiyyət üzrə vərəsəlik deyilir¹.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ vəsiyyət üzrə vərəsəliyin tənzimlənməsinə lazımi diqqət yetirir. Mülki Məcəllənin 64-69-cü fəsillərinə daxil olan normalar (1166-1242-ci maddələr) xüsusi olaraq vəsiyyət üzrə vərəsəlik münasibətlərinin nizama salınmasına həsr edilmişdir.

MM-in vəsiyyət üzrə vərəsəlik münasibətlərini tənzimləyən normalarının sayı kifayət qədər artmışdır. Burada vəsiyyət azadlığı, vəsiyyətnamənin qapalı olması kimi prinsiplər təsbit edilir, vəsiyyətnamənin gizli saxlanmasına təminat

¹ Ноффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Л., част 3, 1965, с.308.

verilir, məcburi miras payının miqdarı azaldılır, onun müəyyənləşdirilməsi qaydası dəyişir, vəsiyyət edənə vəsiyyətnamənin formasını seçmək imkanı verilir və s. Mülki Məcəllənin əsas istiqaməti vəsiyyət azadlığı ideyasından çıxış etməkdən ibarətdir. Lakin bunlar əsas vermirlər ki, vəsiyyət üzrə vərəsəlik əsas və aparıcı rola malik olan vərəsəlik növü hesab edilsin.

Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin əsası

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik dedikdə, vərəsəlik hüquq münasibəti başa düşülür. Hüquq münasibəti isə müəyyən hüquqi faktlar əsasında emələ gəlir. Həmin faktlar vəsiyyət üzrə vərəsəliyin əsası hesab edilir.

Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin əsası dedikdə, elə hüquqi faktlar başa düşülür ki, bu faktlar vərəsəlik hüquq münasibətinin emələ gəlməsinə səbəb olur.

Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin yaranması üçün bir neçə hüquqi faktın olması tələb edilir. Bu faktların məcmusu mürekkəb hüquqi tərkib emələ getirir.

Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin yaranmasını şərtləndirən mürekkəb hüquqi tərkibə daxil olan birinci hüquqi fakt **vəsiyyətnamədir**¹. Vəsiyyətnamədə vərəsəlik hüquq münasibətinin emələ gəlməsi əsasının spesifikliyi ifadə olunur². O, miras qoyanın (vəsiyyət edenin) sağlığında tərtib edilir. Amma vəsiyyətnamə özlüyündə avtomatik olaraq, vəsiyyət üzrə vərəsəliyin emələ gəlməsinə səbəb olmur. Bunun üçün digər hüquqi faktların da olması vacibdir.

Mürekkəb hüquqi tərkibə daxil olan ikinci hüquqi fakt **vəsiyyət edənin (miras qoyanın) ölmesidir**. Əgər vəsiyyət edən ölmezse, onda vəsiyyət üzrə vərəsəliyin yaranmasından söhbət gedə bilməz. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququna vəsiyyət edənin sağlığında vəsiyyət üzrə vərəsəliyin yaranması halı məlum deyildir. Digər tərəfdən, vəsiyyət edənin ölmüş elan edilməsi də vəsiyyət üzrə vərəsəliyin yaranmasına səbəb ola bilər.

Mürekkəb hüquqi tərkibə daxil olan üçüncü hüquqi fakt **vəsiyyət olunan şəxsin miras açılan anda vərəsə olmaq hüququnun olmasından** ibarətdir. Başqa sözlə desək, müəyyən şəxs miras açılan zaman xeyrinə vəsiyyət edilə bilən şəxslərin sırasına daxil edilməlidir³. Əgər daxil edilməzsə, həmin şəxs vəsiyyət üzrə vərəsə statusu əldə etmir və beləliklə də vərəsəlik yaranmır. Məsələn, ləyaqətsiz vərəsələr xeyrinə vəsiyyət edilə bilən şəxslər dairəsinə aid edilmirlər. Buna görə də həmin şəxslərin vəsiyyət üzrə vərəsə olmaq hüququ yoxdur.

Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin subyektləri

Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin subyektləri dedikdə, vərəsəlik hüquq münasibətinin iştirakçıları başa düşülür. Onlar **vəsiyyət üzrə vərəsələr** adlanırlar. Vəsiyyət üzrə vərəsələr o şəxslərdir ki, məhz onların xeyrinə vəsiyyətnamə tərtib edilir.

Bu şəxslər vəsiyyətnamədə miras qoyanın hüquq varisi kimi göstərilir.

Vəsiyyət edən şəxsə gəldikdə isə, o, vərəsəlik hüquq münasibətinin subyekti ola bilmir. Belə ki, vəsiyyət edənin ölümü hüquqi fakt kimi vərəsəlik hüquq münasibətinin emələ gəlməsinə şərtləndirir. Ölən şəxsin isə mülki hüquq qabiliyyəti

¹ *Иретикин Е.Б. Правонаследство по завещанию в гражданском праве. М., 1962 // В книге: "Иретикин Е.Б. Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 409.*

² *Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Л., часть 3, 1965, с. 308.*

³ *Серебряковкин В.И. Основы советского наследственного права. М., 1953, с. 25.*

yetine, bununla da mülki hüquq subyektiyyəinə xitam verilir. Mülki hüquq subyektiyyəi xitam olunmuş şəxs isə vərəsəlik hüquq münasibətinin subyekti ola bilməz.

Vəsiyyət edən rolunda yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Bu, məlum məsələdir. Biz bu barədə danışıbmışıq (bax: fəsil 1, «Miras qoyan və vərəsə» adlı yarımbaşlığa). Hüquqi şəxslərin, bələdiyyələrin və dövlətin vəsiyyət edən rolunda çıxış etməsi istisna olunur, yeni mümkün deyildir.

Vəsiyyət edən qismində bir qayda olaraq, yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər çıxış edə bilərlər. Tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmayan şəxs vəsiyyət edə bilməz.

Vəsiyyət üzrə vərəsə qismində mülki hüququn istənilən subyekti çıxış edə bilər. Söhbət hüquqi şəxslərdən, bələdiyyələrdən, fiziki şəxslərdən və dövlətdən gedir. Onların hər birinin vəsiyyət üzrə vərəsə olmalarına qanunla yol verilir.

Vəsiyyət edənin sağlığında mayası bağlanmış və onun ölümündən sonra doğulan uşaqlar vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilərlər. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi onların vərəsə olmaq hüququnu tanıyır (MM-in 1134-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Miras qoyanın uşaqları olmayan şəxslər də belə halda vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilərlərmi? Başqa sözlə desək, miras qoyan öz əmlakını başqa kəşidən mayası bağlanmış, başqa ananın bətnində olan və helə doğulmayan uşağa vəsiyyət edə bilərlərmi? Bu məsələ sovet dövrünün mülki hüququnda müəyyən müddət mübahisə predmeti olmuşdu. Bəzi müəlliflər göstərdilər ki, təkəcə miras qoyanın uşaqları yox, həm də bütün uşaqlar miras qoyan öldükdən sonra onun vəsiyyət üzrə vərəsəsi ola bilərlər¹. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ hemin müəlliflərin mövqeyini qanunvericilik səviyyəsində nəzərə almışdır; miras qoyanın sağlığında mayası bağlanmış və onun ölümündən sonra doğulmuş şəxslər, bu şəxslərin miras qoyanın uşaqları olub-olmamasına baxmayaraq, onun vəsiyyət üzrə vərəsəsi ola bilərlər (MM-in 1134-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bu göstərişə əsasən şəxs tamamilə başqa əlleyə mənsub olan ananın bətnində olan uşağı özünün vəsiyyət üzrə vərəsəsi kimi göstərə bilər.

Vəsiyyət üzrə vərəsə rolunda yalnız artıq doğulmuş və miras açılan anda sağ olan (ölməmiş) şəxslər çıxış edə bilər. Vəsiyyət edən öləndə vəsiyyət üzrə vərəsə sağ olmalıdır. Əgər vərəsə sağ olmazsa, yəni vərəsə vəsiyyət edəndən əvvəl ölərsə, onda əmlak qanun üzrə vərəsələrə keçir.

Bəzi kateqoriya şəxslər vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilməzlər. Söhbət leyaqətsiz vərəsələrdən gedir.

§ 2. Vəsiyyətnamənin anlayışı, məzmunu, formaları və əsas xüsusiyyətləri

Vəsiyyətnamənin anlayışı və əsas cəhətləri

Əmlakı vəsiyyət etmək kimi hüquqi imkan fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxildir. Bu isə fiziki şəxslərə hüquq verir ki, onlar özlərinə məxsus olan əmlak bərsində öz istəyinə və mülahizəsinə görə sərəncam versinlər. Onlar vərəsəlik hüququnun qanun üzrə vərə-

¹ Антимонов В.С., Грине К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 66.

səlik barədə hüquqi göstərişləri ilə razılaşmayaraq, əmlakın bölünməsi qaydasını dəyişə, yeni vərasələr təyin edə bilərlər. Bunun üçün fiziki şəxslər yazılı sərəncam yazmalıdırlar. Həmin sərəncam vəsiyyət adlanır. Beləliklə, fiziki şəxsə hüquqi imkan verilir ki, o, özünəməxsus olan əmlakın hüquqi taleyini öz mülahizəsinə görə həll etsin.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «vəsiyyət» termini iki mənada işlədilir¹:

- birincisi, sənəd mənasında;
- ikincisi, hüquqi akt mənasında.

Sənəd mənasında vəsiyyət dedikdə, vəsiyyət edənin iradəsini xaricən ifadə edən yazılı sənəd başa düşülür. Bu baxımdan həmin sənəd «vəsiyyətnamə» anlayışı ilə əhatə olunur. Deməli, **vəsiyyətnamə dedikdə, vəsiyyət edənin iradəsini xaricən ifadə edən yazılı sənəd başa düşülür.**

Hüquqi akt mənasında vəsiyyət dedikdə isə vəsiyyət edənin iradəsini ifadə edən iradəvi hərəkət başa düşülür. Bu baxımdan o, mülki-hüquqi əqd hesab edilir. Belə ki, vəsiyyət xüsusi olaraq hüquqi nəticə doğurmaq və yaratmaq məqsədilə edilir.

Vəsiyyətdə yalnız bir şəxsin – miras qoyan şəxsin iradəsi ifadə olunur. Vəsiyyətin edilməsi və onun hüquqi qüvvəyə minməsi üçün yalnız həmin şəxsin iradə ifadəsi kifayətdir. Buna görə də vəsiyyət öz hüquqi təbiətinə görə **birdəfəli əqddir**. Məhz bu səbəbdən onun hüquqi qüvvəyə minməsi üçün hər hansı şəxsin iradə ifadəsi tələb edilmir. Başqa sözlə desək, vəsiyyətin hüquqi əhəmiyyət kəsb etməsi və etibarlı sayılması üçün vəsiyyətnamədə göstərilən şəxslərin – vərasələrin razılıq vermələrinə ehtiyac yoxdur. Bu şəxslərin razılıq verməmələri vəsiyyətin etibarsız hesab edilməsinə qətiyyən təsir göstərmir. Hətta vəsiyyət edən öldükdən və bununla miras açıldıqdan sonra həmin şəxslərin mirasın qəbulundan imtina etmələri də vəsiyyətin etibarsızlığına səbəb olmur.

Vəsiyyətin etibarlı sayılması üçün həm də belə bir halın əhəmiyyəti yoxdur ki, onun məzmunu ümumiyyətlə, vərasələrə məlumdur və ya məlum deyil. Vərəsələrin vəsiyyətin məzmununu ilə razı olmamaları da onun etibarsız sayılmasına dəlalat edə bilməz. Bundan əlavə, vəsiyyətin mövcud olma faktının özü onu rəsmiləşdirən və ya onun rəsmiləşdirilməsində iştirak edən şəxslərdən gizli saxlanılır. Ümumiyyətlə, vəsiyyət belə bir haldan asılı olmayaraq həmişə etibarlıdır ki, vəsiyyətnamədə göstərilən şəxs vərasə olmağa razıdırımı? Vəsiyyət edənin özünün hüququ var ki, o, maraqlı şəxsləri vəsiyyətnamənin məzmunu ilə tanış etsin və vəsiyyətnaməni onlara versin.

Vəsiyyət **bir neçə hüquqi əlamətə** malikdir. Həmin əlamətlər vəsiyyətə mülki-hüquqi xarakteristika verilməsinə hərtərəfli imkan verir.

Birinci hüquqi əlamətə görə, vəsiyyət şəxsi xarakterli əqddir, yəni vəsiyyət edənin şəxsiyyətilə bilavasitə bağlı olan əqddir. Ona görə ki, həmin əqd yalnız və yalnız, müstəsna olaraq miras qoyanın şəxsi iradəsini ifadə edir². Vəsiyyətdə miras qoyanın şəxsi iradəsinin tam və dəqiq ifadəsi öz əksini tap-

¹ *Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.93; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.113; Эйдинаова Э.Б. Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с. 38.*

² *Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Л., част 3, 1965, с.309.*

malıdır. Ona görə də vəsiyyətnaməni şəxsən vəsiyyət edən tərtib etməlidir (MM-in 1168-ci maddəsi)¹. Başqa sözlə desək, vəsiyyətnaməni yalnız o şəxs tərtib edə bilər ki, məhz həmin şəxsin adından sərəncam verilir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ **vəsiyyətnamənin nümayəndə vasitəsilə tərtibinə yol vermir** (MM-in 1168-ci maddəsi)². Söhbət həm könüllü (müqavilə), həm də məcburi (qanuni) nümayəndələrdən (məsələn, qəyumlardan, valideynlərdən) gedir. Məsələn, qəyumlular qəyumluq altında olan şəxslərin adından vəsiyyətnamə yazıb bilməzlər. Etibarnamə əsasında da vəsiyyətnamənin tərtib edilməsi mümkün deyil. Son dərəcə şəxsi hüquq olan vəsiyyət etmək hüququ başqa şəxslərin razılığı və sazişi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Vəsiyyət etmək hüququndan imtina etmək və vəsiyyətin ləğv edilməzliyi haqqında qeyd-şərt də etibarsızdır³. Bundan əlavə, vəsiyyətnamənin vasitəçi tərəfindən də tərtib olunması mümkün deyil⁴.

İkinci hüquqi əlamətə görə, vəsiyyət ölüm hadisəsi baş verəcəyi hal üçün nəzərdə tutulan əqddir. Vəsiyyət yalnız və yalnız ölüm hadisəsi baş verəcəyi hal üçün edilir. Söhbət vəsiyyət edənin ölüm halından gedir. Məhz vəsiyyət edənin ölüm anından vəsiyyət üzrə vərəsəlik əmələ gəlir, vəsiyyətdə adı göstərilən şəxslərin vərəsə olmaq hüququ yaranır. Məhz bu andan vəsiyyət hüquqi təsirə və effektlə malik olur, onun hüquqi nəticəsi realizə edilir.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyən edir ki, vəsiyyət fiziki şəxsin ölüm halı üçün edilir (MM-in 1166-cı maddəsi). Buna görə də vəsiyyət onda göstərilən hüquqi nəticənin əmələ gəlməsinə yalnız vəsiyyət edənin ölməsi anından səbəb olur. Vəsiyyət edənin sağlığında həmin hüquqi nəticə yaranmır. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququna vəsiyyət edənin sağlığında vəsiyyət üzrə vərəsəliyin yaranma halı məlum deyildir. Deməli, vəsiyyət, vəsiyyət edənin ölüm halı üçün nəzərdə tutulan əqddir.

Bəzi müəlliflər göstərir ki, vəsiyyət öz hüquqi təbiətinə görə, təxirəsalıcı şərtlə bağlanan əqddir⁵. Bu, həqiqətə uyğun olmayan mövqedir. Ona görə ki, birincisi, təxirəsalıcı şərtlə bağlanan əqdlərə şərt kimi götürülən hal ehtimala əsaslanmalıdır, həmin halın baş verib-verməyəcəyi yəqin olunmalıdır. O, qeyri-müəyyənlik əlaməti ilə xarakterizə edilir. Ona görə də baş verməsi mütləq gözlənilən və labüd olan hallar şərt kimi çıxış edə bilməz. Məhz bu səbəbdən müddət, tarix və s. hallardan şərt kimi istifadə etmək olmaz⁶. Vəsiyyətə münas-

¹ Almaniya Mülki Qanunnaməsi belə bir imperativ norma nəzərdə tutur ki, bu normaya görə miras qoyan vəsiyyətnaməni şəxsən özü tərtib etməlidir (§2064) // Германское право. Гражданское уложение. М., Часть 1, 1996.

² Bu qayda bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Almaniya Mülki Qanunnaməsi (§2064); İspaniya Mülki Məcəlləsi (669-cu maddə); Polşa Mülki Məcəlləsi (941-ci maddə). Bu bərdə bax: Грудцина Л.Ю. Наследование. М., 2002, с. 63.

³ Эйденова Э.Б. Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с. 38.

Bu qayda bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Almaniya Mülki Qanunnaməsi (§2064); İspaniya Mülki Məcəlləsi (669-cu maddə); Polşa Mülki Məcəlləsi (941-ci maddə). Bu bərdə bax: Грудцина Л.Ю. Наследование. М., 2002, с. 63.

⁴ Гомола А.И. Нотариат. Учебное пособие. М., 2003, с. 129.

⁵ Мəsələn, бax: Хитев В.К. Вопросы наследственного права в судебной практике.

⁶ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. I cild. I kitab. Dərslük. Bakı. 2003, s. 748-749.

sibətdə isə vəsiyyətdən ölüm müddət kimi çıxış edir. Elə bir müddət ki, o, təqvim tarixi ilə yox, hadisə ilə müəyyənləşdirilir. Vəsiyyətdən ölüm ləbəddür (ehtimala əsaslanmır), amma onun dəqiq ölüm anı bilinmir.

İkincisi, təxirəsalıcı şərtlə bağlanan əqdərdə şərt kimi götürülən halın əsas əlaməti onun əlavə xarakterə malik olmasından ibarətdir. Bu hal tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən əlavə andır. Buna görə də həmin hal olmazsa, əqd adı (şərti olmayan) əqd kimi çıxış edir. Ölüm halı isə vəsiyyətin təsadüfi yox, məcburi, zəruri və ləbüd elementi sayılır, onun ayrılmaz hissəsi hesab edilir¹.

Üçüncü hüquqi əlamətinə görə, vəsiyyətdən bir qayda olaraq, müddətli əqd kateqoriyasına aid edilir². Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, vəsiyyətdən ölüm vəsiyyətdə münasibətdə müddət kimi çıxış edir. Özü də o, təxirəsalıcı müddət hesab edilir. Vəsiyyətdə nəzərdə tutulan hüquqi nəticənin yaranması məhz həmin müddətdən asılı olub, onunla bağlıdır. Məlum məsələdir ki, vəsiyyətdə nəzərdə tutulan hüquqi nəticənin əmələ gəlməsi bu müddətə kimi təxirə salınır. Həmin müddət yetişdikdə hüquqi nəticə də yaranır.

Dördüncü hüquqi əlamətinə görə, vəsiyyətdən sərəncam əqdidir. Ona görə ki, miras qoyan (vəsiyyətdən) onun vasitəsilə öz əmlakı (hüquq və vəzifələri) barədə sərəncam verir. Vəsiyyətdən miras qoyana (vəsiyyətdənə) imkan verir ki, o, ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının (hüquq və vəzifələrin) hüquqi taleyi barədə sərəncam versin. O, vəsiyyətdənə məxsus əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının mülki-hüquqi müqəddəratını müəyyənləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyətçinin ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının (hüquq və vəzifələrin) hüquqi taleyini müəyyənləşdirən hər hansı sərəncamına vəsiyyətdən kimi baxmaq lazımdır. Həmin sərəncam aktının etibarlı olması vəzəfəlik haqqında qaydalarla müəyyən edilir. Məsələn, ölüm hadisəsi olacağı hal üçün nəzərdə tutulan bağışlama müqaviləsi əsliində, həqiqətdən vəsiyyətdir³. Bu müqavilədə hədiyyənin (bağışlamanın predmetinin) hədiyyə alanın mülkiyyətinə yalnız hədiyyə verənin ölümündən sonra keçməsi nəzərdə tutulur. Burada söhbət mahiyyətcə, vəsiyyətdən gedir. Ölüm hadisəsi olacağı halda şəxsin (mülkiyyətçinin) öz əmlakının hüquqi taleyi barədə sərəncam verməsi üçün nəzərdə tutulan vəsiyyətdən olan yerdə başqa əqdlərdən istifadə etməyə ehtiyac varmı? Zənn edirik ki, bağlanması prinsip etibarlı ilə mümkün olan həmin əqdlər, həqiqətdə vəsiyyətdən olduqlarına görə, etibarsızdır. Bağışlama müqaviləsi şəxsin ölüm halı üçün yox, onun sağlığı müddətində üçün nəzərdə tutulan əqddir.

Vəsiyyətdən sərəncamının predmeti vəsiyyətdənə məxsus olan istənilən əmlak (əmlak hüquqları) ola bilər (məsələn, yaşayış evi, minik avtomobili, mə-

¹ Сербровский В. И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.94-95; Ноффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Л., часть 3, 1965, с. 308.

² Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 542; Гузкин В.В. Наследственное право Учебное пособие. М., 2003, с. 27.

³ Ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi bəzi xarici ölkələrin (Almaniyanın, Macarıstanın və s.), o cümlədən bizim ölkənin qanunvericiliyinə də (MM-in 670-ci maddəsinin 2-ci bəndi) məlumdur. Müəlliflər haqlı olaraq göstərirlər ki, həmin əqd vəsiyyətdən başqa ayrı bir şey deyildir (Ноффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Л., часть 2, 1961, с. 143; Гордон М.В. Исследование по закону и по завещанию. М., 1967, с. 38).

işət predmetləri, ev avadanlıqları və s.). Şəxsi xarakter daşıyan və yalnız vəsiyyətdə ədənlə mənsub ola bilən əmlak hüquqları (məsələn, aliment almaq hüququ və s.) vəsiyyətdə sərəncamının predmeti qismində çıxış edə bilməz.

Qeyri-əmlak xarakterli məsələlər də (məsələn, vəsiyyətdə ədənin harda basdırılması barədə, əsərin əlyazmasının qaydaya salınması barədə, uşaqların tərbiyə olunması barədə, uşaqların bir-biri ilə qarşılıqlı şəxsi münasibətləri barədə və s. məsələlər) vəsiyyətdə sərəncamının predmeti ola bilər. Bu baxımdan və belə halda həmin sərəncam sözünün əsl mənasında **mülki-hüquqi vəsiyyətdə hesab edilmir**. Buna görə də həmin məsələlər vəresəlik hüququnun nizam-salma predmetinə daxil edilmir və mülki hüquq normaları ilə tənzimlənmir. Həmin sərəncam mənəvi-əxlaqi qüvvəyə (hüquqi qüvvəyə yox) malik olub, **məişət xarakterli əqd kimi çıxış edir**.

Bir qayda olaraq, vəsiyyətdə sərəncamının predmetini **əmlak hüquqları** təşkil edir. Belə ki, vəsiyyətdə müəyyən əmlakın vəresələrə verilməsi barədə müsbət göstəriş ifadə olunur. Bu vəziyyətdə **müsbət məzmunlu vəsiyyətdə** adlanır. Vəsiyyətdə sərəncamının predmeti müəyyən vəresəni vəresəlik hüququndan məhrum etmək də ola bilər. Belə halda vəsiyyətdə mənfəi xarakterli göstəriş ifadə olunur. Bu baxımdan vəsiyyətdə «**mənfəi məzmunlu vəsiyyətdə**» adlanır.

Vəsiyyətdə sərəncamının predmeti **əmlak (mülki xarakterli) vəzifələrindən** də ibarət ola bilər¹. Məsələn, vəsiyyətdə ədənlə vəsiyyətnamədə göstərir ki, vəresə nisyə (kreditlə) alınan malın pulunu ödəsin və ya borc pulu qaytarsın və s.

Beləliklə, miras qoyanın iradəvi aktı, əgər ölüm hadisəsi olacağı halda miras qoyanın mülki xarakterli hüquq və vəzifələrinin hüquqi taleyini müəyyən-ləşdirərsə, vəsiyyətdə sayılır. Əgər mülki hüquq və vəzifələrin hüquqi taleyi ilə bağlı olmasa, həmin akt vəsiyyətdə hesab edilmir.

Bəzi hüquqi əlamətinə görə, vəsiyyətdə fərdi əqddir. Bu, o deməkdir ki, miras qoyan vəsiyyətnaməni **təkbaşına tərtib edir** və orada yalnız tək cə (bir cə) onun sərəncamı olur. Vəsiyyətnamə müəyyən bir şəxs tərəfindən **eyni bir (vahid) sənəd şəklində** tərtib olunmalıdır. Bir neçə şəxs tərəfindən **eyni bir (vahid) sənəd şəklində** tərtib olunan vəsiyyətnamə etibarsızdır. Bir sözlə, vəsiyyətdə təkbaşına, fərdi olaraq həyata keçirilən əqddir². Azərbaycan Respublikasının vəresəlik hüququ müəyyən edir ki, **bir cə vəsiyyətnaməyə yol verilmir** (MM-in 1169-cu maddəsi)³. Bununla sübut olunur ki, Azərbaycan Respublikasının vəresəlik hüququna bir cə vəsiyyətnamə anlayışı yaddır. Bir cə vəsiyyətnamə dedikdə isə iki və daha çox şəxs tərəfindən bir cə tərtib olunan vəsiyyətnamə başa düşülür.

Vəsiyyətnamənin iki və daha artıq şəxs tərəfindən bir cə tərtibinə yol veril-

¹ M.V.Qordon göstərir ki, vəsiyyətdə sərəncamının predmeti əmlak hüquqlarının verilməsindən ibarətdir. O, əmlak vəzifəsini buraya daxil etmir (*Гордон М.В. Исследование по закону и по завещанию*, М., 1967, с.37). Şübhəsiz ki, müəllif dəqiq fikir söyləyir.

² *Саломатова Т.В. Исследование по завещанию и по закону*. М., 2002, с. 17.

³ Sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində vaxtı ilə bir cə vəsiyyətnaməni qadağan edən norma-nın mülki qanunvericiliyə daxil edilməsi barədə təkliflər edilirdi (*Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс*. Кишинев. 1973, с. 114; Советское гражданское право. Учебник Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева, с. 497; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова, с. 501.

məməsi haqqında qanunun müəyyən etdiyi ümumi qaydadan yalnız bir halda istisnaya yol verilir. Belə ki, ərle arvad qarşılıqlı vərəsəlik haqqında birgə vəsiyyətnamə tərtib edə bilərlər (MM-in 1169-cu maddəsi).

Altıncı hüquqi əlamətinə görə, vəsiyyət ləğv edilməsi və ya dəyişməsi mümkündür olan əqddir. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyən edir ki, vəsiyyət edən vəsiyyətnaməni dəyişdirə və ya ləğv edə bilər (MM-in 1220-ci maddəsi). Bu onunla izah edilir ki, vəsiyyət **birtərəfli aktdır, birtərəfli sərəncamdır.** O, vəsiyyət edən şəxsin iradəsini ifadə edir. Bu iradə ifadəsi bir qayda olaraq, birtərəfli xarakter daşıyır. Buna görə də vəsiyyətnamə vəsiyyət edən şəxs tərəfindən birtərəfli qaydada ləğv və ya dəyişdirilə bilər. Digər tərəfdən, vəsiyyətnamə miras qoyanın sağlığında orada nəzərdə tutulan hüquqi nəticənin (vərəsələr üçün hüquq və vəzifələrin) yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, vəsiyyətnamənin hüququ nəticəsi onun təsdiq (tərtib) edildiyi gündən deyil, vəsiyyət edənin ölümündən sonra əmələ gəlir¹. Buna görə də o, vəsiyyət edən tərəfindən istənilən vaxt ləğv edilə və ya dəyişdirilə bilər.

Yeddinci hüquqi əlamətinə görə, vəsiyyət xəlvəti (gizli) əqddir. Bu o deməkdir ki, vəsiyyətnamə gizlicə olaraq tərtib edilir. Vəsiyyətin ölüm hadisəsindən sonra təsir gücünə və qüvvəsinə malik olması məhz göstərilən hüquqi əlaməti şərtləndirir. Maraqlı şəxsləri vəsiyyətnamə ilə tanış etmək yalnız və yalnız vəsiyyət edənin özündən asılıdır. Notarius, vəsiyyətnamənin təsdiqində və tərtibində iştirak edən şəxslər vəsiyyətnamənin məzmununa, tərkibinə, dəyişdirilməsinə və ya ləğvinə aid məlumatları vəsiyyət edən şəxs öləne kimi açıqlaya bilməzlər (MM-in 1184-cü maddəsi). Vəsiyyət edən yalnız öldükdən sonra notarius gün təyin edərək maraqlı şəxsləri vəsiyyətnamənin məzmunu ilə tanış edir. Bu barədə notarius tərəfindən müvafiq protokol tərtib edilir. Əgər vəsiyyətnamənin qoyulduğu zərf möhürlənmişdirsə, möhürün salamat olması protokolda qeyd edilir².

Səkkizinci hüquqi əlamətə görə, vəsiyyət formal əqddir. Ona görə ki, vəsiyyət yalnız qanunda nəzərdə tutulan formada tərtib edildikdə, hüquqi əhəmiyyət kəsb edir, hüquqi nəticə doğurur. Qanunda nəzərdə tutulmayan formada tərtib edilən vəsiyyətnamə etibarsız sayılır və hüquqi əhəmiyyətə malik olmur. Buna görə də tələb edilir ki, **vəsiyyətnamə qanunun müəyyənləşdirdiyi məcburi formada tərtib olunsun.**

Vəsiyyətin hüquqi əlamətlərini müəyyənləşdirdikdən və ona mülki-hüquqi xarakteristika verdikdən sonra elmi (doktrinal) tərif verə bilərik. Qüvvədə olan mövcud qanunvericilik ona leqal anlayış verir.

Beləliklə, vəsiyyət dedikdə, vəsiyyət edən şəxsin ölüm hadisəsi baş verəyəyi halda özünəməxsus və vərəsəlik üzrə keçə bilən əmlak və bəzi şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və vəzifələrinin hüquqi taleyi barədə verdiyi şəxsi,

¹ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri haqqında» 28 sentyabr 1979-cu il tarixli 5 sayılı qərarının 4-cü bəndi

² «Azərbaycan Respublikasının notarial hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 95-ci bəndi // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı, 2002, s. 227.

birdərəfli, xəlvəti, formal sərəncam aktı başa düşülür.

Vəsiyyətin məzmunu

Vəsiyyətin məzmunu onun əsas elementlərindən biridir. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, məzmunuz vəsiyyət sərəncamının mövcudluğundan danışmaq olmaz.

Vəsiyyətin məzmunu odur ki, o, vəsiyyət edən şəxsin ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakının (hüquq və vəzifələrinin) hüquqi taleyi barədə, habelə digər hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə verdiyi sərəncamı ifadə edir.

Vəsiyyət sərəncamları öz məzmununa görə iki cür olur:

- mülki xarakterli vəsiyyət sərəncamları;
- mənəvi-əxlaqi xarakterli vəsiyyət sərəncamları.

Mülki xarakterli vəsiyyət sərəncamları odur ki, onlar əmlak hüquq və vəzifələri yaradır. Məhz bu cür vəsiyyət sərəncamları mülki-hüquqi əhəmiyyətə malik olur, sözün hüquqi mənasında vəsiyyətnamə sayılır.

Mənəvi-əxlaqi xarakterli vəsiyyətnamə sərəncamları odur ki, onlar özlərində mülki-hüquqi (əmlak) vəzifələr barədə göstəriş ifadə etmir. Bu növ sərəncamların mülki-hüquqi mənası və əhəmiyyəti yoxdur. Onlar mülki-hüquqi vəzifə və hüquq yaratmadığına görə sözün hüquqi mənasında vəsiyyətnamə hesab edilmir. Miras qoyanın dəfn olunduğu yer, dəfn üsulu, müəyyən şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ailə üzvləri üzərində qəyyum təyin edilməsi və digər məsələlər barədə göstərişlər mənəvi-əxlaqi xarakterli vəsiyyət sərəncamlarına misal ola bilər.

Mülki xarakterli vəsiyyət sərəncamlarının məzmunu iki cür olur:

- vəsiyyətin əsas məzmunu;
- vəsiyyətin qeyri-əsas (xüsusi) məzmunu.

Vəsiyyətin əsas məzmunu vəsiyyət edənə məxsus olan əmlakın (hüquq və vəzifələrin) hüquqi taleyini müəyyənləşdirməkdən, həmin əmlakın (hüquq və vəzifələrin) ölüm hadisəsi olacağı halda başqa şəxslərə keçməsi qaydasını dəyişdirməkdən ibarətdir. Söhbət **vərəsələrin təyin edilməsindən və vəsiyyət edən şəxsə məxsus əmlakın (hüquq və vəzifələrin) onlar arasında bölüşdürülməsindən** gedir. Başqa sözlə desək, vəsiyyət edən müəyyən şəxsin vəresə təyin edilməsi və həmin şəxsə çatması əmlak barədə sərəncam verir. Bax, bu sərəncam vəsiyyətin əsas məzmununu təşkil edir. Mülki hüquq doktrinasında qeyd edilir ki, **vərəsə təyin etmək vəsiyyətin labüd (məcburi) rekvizitidir** və vəresəni göstərməyən sərəncam vəsiyyət hesab edilmir¹. Vəsiyyətin əsas məzmununa **vəsiyyətin mühüm bəndləri** də deyilir.

Beləliklə, vəsiyyətdə müəyyənləşdirilir: birincisi, vəsiyyətdə göstərilən əmlakı əldə etmək hüququ olan şəxslərin dairəsi; ikincisi, vəsiyyət edənə məxsus olan və vəresəlik üzrə keçən əmlak. Bunlar birlikdə vəsiyyətin əsas məzmununu təşkil edir.

Vəsiyyət edən vəresə kimi qanun üzrə **vərəsələr dairəsinə** həm daxil

¹ Флейшиц Е. Завещание и легат в советском гражданском праве // Ученые записки ВЮИИ. Вып VI. М., 1947, с. 89-90; Антимонов С., Герзон Б., Шлиффер Б. Наследование и нотариат М., 1946, с. 10; Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.110.

olan, həm də daxil olmayan şəxsləri (kənar şəxsləri) təyin edə bilər¹. O, vərəsinin adı və familyasını göstərməlidir. Bu, vərəsə kimi təyin edilən şəxsi digər şəxslərdən ayırmağa və qarışıqlığa yol verməməyə imkan verir.

Vəsiyyət edənin hüququ var ki, o, dövləti (Azərbaycan Respublikasını), bələdiyyələri və hüquqi şəxsləri vərəsə kimi təyin etsin². Belə halda vəsiyyət edən şəxsin qanun üzrə vərəsələrinin olub-olmamasının məsələyə dəxli yoxdur. Bu o deməkdir ki, hər bir fiziki şəxs öz əmlakının onun qanun üzrə vərəsələri olub-olmamasından asılı olmayaraq mülki hüququn hər hansı, istənilən subyektinə vəsiyyət edə bilər.

Vəsiyyətin əsas məzmunu vərəsə təyin etməkdən başqa, həm də əmlakın bölüşdürülməsi, onun vərəsəlik üzrə verilməsi kimi məsələlərlə də bağlıdır. Hər bir fiziki şəxs öz əmlakının hamısını qanun üzrə vərəsələrə (və ya kənar şəxslərə) vəsiyyət edə bilər. Bu halda o, bir qayda olaraq vəsiyyətnamə ilə təyin edilmiş vərəsələrdən hər birinin miras payını dəqiq olaraq ideal hesab payları əsasında müəyyənləşdirir. Məsələn, vəsiyyət edən şəxs göstərir ki, əmlakımın $\frac{1}{3}$ hissəsini atama, $\frac{1}{4}$ hissəsini qardaşıma, $\frac{1}{3}$ hissəsini bacıma və s. vəsiyyət edirəm. Paylar həm bərabər, həm də qeyri-bərabər müəyyənləşdirilə bilər. Vəsiyyətnamədə bir neçə vərəsə göstərilədiyi halda onların hər birinin payı ideal (mütləq) ifadə ilə təyin edilməlidir (məsələn, evin $\frac{1}{4}$ hissəsi, əmanətin $\frac{1}{2}$ hissəsi və s.).

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik hüququndan məhrumetmə

Bəzən vəsiyyət edən şəxs hələ sağlığında özünün qanun üzrə vərəsələri ilə normal münasibətdə olmur. Həyatda yaşadıkları dövrdə qanun üzrə vərəsələr vəsiyyət edən şəxsə münasibətdə nankorluğa, təhqiramiz hərəkətlərə, yamanlığa, pislüyə, kobud rəftara və s. yol verə bilərlər. Buna görə də vəsiyyət edən istəməz ki, onun əmlakı ölümündən sonra həmin nankor şəxslərin əlinə keçsin. Digər tərəfdən, qanun üzrə vərəsələr sırasından ehtiyatlı şəxslərə rast gəlinir ki, maddi cəhətdən təmin olunduqlarına görə, həmin şəxslərin hər hansı əmlaka ehtiyacı və tələbatı olmur. Göstərdiyimiz və ya digər hallar vəsiyyət edənə əsas verir ki, o, qanun üzrə vərəsələri vərəsəlikdən kənarlaşdırsın. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ bunu nəzərə alaraq vərəsəlik hüququndan məhrumetmə haqqında qayda müəyyənləşdirir (MM-in 1176-cı maddəsi). Bu qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vəsiyyət edən qanun üzrə vərəsələrdən birini, bir neçəsini və ya

¹ SSRİ Ali Məhkəməsi göstərirdi ki, vəsiyyət edən öz əmlakını vəsiyyətnamə tərtib edəndi an qanun üzrə vərəsələrə malik olmasından asılı olmayaraq kənar şəxslərə vəsiyyət edə bilər (bax: п 6 постановления Пленума Верховного Суда СССР от 20 июня 1947 г. № 94 // Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924-1951 гг. М., 1952, с. 149; «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 67-ci bəndi // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı. 2002, s. 218.

² Şəxs bütün əmlakını və ya onun bir hissəsini dövlətə və ya hüquqi şəxslərə (təşkilatlara) vəsiyyət edə bilər. Bu barədə bax: «Azərbaycan Respublikasında notarial hərəkətlərin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 67-ci bəndi // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı. 2002, s. 218).

hamısını vəsiyyətnamə ilə mirasdan məhrum edə bilər. Məhrumetmə zamanı vəsiyyət edən şəxsin hər hansı xüsusi motivə, dəlil-səbəbə və arqumentə əsaslanması lazımdır? Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ bu suala cavab verərək göstərir ki, vəsiyyət edən vərəsələri mirasdan məhrum edərkən bunu əsaslandırmağa borclu deyildir (MM-in 1176-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, o deməkdir ki, **motivin vərəsələri vərəsəlik hüququndan məhrum edən vəsiyyətnamənin etibarlı sayılması üçün hüquqi əhəmiyyəti yoxdur**. Vərəsəlik hüququnun (mülki qanunvericiliyin) məsələyə bu cür yanaşmasını başa düşmək olar. Belə ki, vəsiyyət ölüm hadisəsi olacağı halda vəsiyyət edənin özünəməxsus olan əmlakının hüquqi taleyi barədə sərbəst iradəvi aktıdır. Ona görə də vəsiyyət edən bu əmlaka öz mülahizəsinə və istəyinə görə sərəncam vermək, o cümlədən özünün qanun üzrə vərəsələrinin hamısını və ya bir neçəsini və ya birini vərəsəlikdən məhrum etmək hüququna malikdir.

Mülki hüquq elmində (doktrinasında) **vərəsəlik hüququndan məhrumetmənin iki üsulu (yolu)** göstərilir, yəni vərəsəlik hüququndan məhrumetmənin iki üsulla (yolla) həyata keçirilməsi göstərilir¹:

- **düzünə yolla** vərəsəlikdən məhrumetmə;
- **dolayı yolla** vərəsəlikdən məhrumetmə.

Bunlara **vərəsəlikdən məhrumetmənin formaları** da deyilir.

Birinci üsula görə, vəsiyyət edən tərtib etdiyi vəsiyyətnamədə vərəsəlik hüququndan məhrum edilən şəxsləri (şəxsi) birbaşa sadalayır. Bu halda qanun üzrə vərəsə (vərəsələr) vəsiyyət edənin vəsiyyətnamədə birbaşa, düzünə ifadə olunmuş istək və arzusu ilə vərəsəlikdən kənarlaşdırılır. Vəsiyyət edənin vərəsəlikdən məhrumetmə barədə iradəsi aydın və birmənalı şəkildə ifadə olunmalıdır. Şübhə yaranan hallarda vəsiyyət edənin həqiqi və əsl iradəsi məhkəmə tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Düzünə yolla vərəsəlikdən məhrumetmə müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər: "bütün qardaşlarımı vərəsəlikdən məhrum edirəm" və ya "bacım Saranı qanun üzrə vərəsələr sırasından kənarlaşdırıram" və s.

Dolayı yolla vərəsəlikdən məhrumetmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vəsiyyət edən vəsiyyətnamə ilə təyin etdiyi vərəsələr arasında əmlakı bölüşdürərkən və ya bu əmlakı bir və ya bir neçə vərəsəyə vəsiyyət edərkən ona lazım olmayan vərəsə barəsində sadəcə olaraq qəsdən susur və onun qəsdən üstündən sükutla keçir. Bu halda vəsiyyət edən həmin vərəsə haqqında heç bir fikir söyləmir, sadəcə olaraq qəsdən susmaqla ondan yan keçir. Bununla vəsiyyət edənə lazım olmayan vərəsə vərəsəlikdən birbaşa yox, dolayı yolla kənarlaşdırılır. Məsələn, vəsiyyətnamədə göstərilir ki, miras qoyanın bütün əmlakı onun arvadına vəsiyyət edilir. Vəsiyyət edən övladları haqqında qəsdən susmaqla onlardan yan keçir. Buradan belə çıxır ki, vəsiyyət edənin öv-

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 118-119; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *В.А.Ряшенцева*. М., 1976, с. 500; Советское гражданское право. Учебник. Том 2. / Под ред. *В.П.Грибанова, С.М.Корнеева*. М., 1980, с. 490; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *О.А.Красавчикова*. М., 1985, с. 523-524; *Зайцева Г.И., Крашенинников П.В.* Наследственное право. М., 2003, с. 58.

ladları vərəsəlikdən məhrum edirlər. Ona görə məhrum edirlər ki, vəsiyyət edənin əmlakı başqa vərəsəyə (vərəsələrə) vəsiyyət olunur.

Vərəsəlikdən məhrumetmənin iki üsulla (birbaşa üsulla və ya dolayı üsulla) həyata keçirilməsinin **mühüm praktiki əhəmiyyəti** vardır. Göstərilən həmin üsullardan hər biri **müxtəlif hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Onların doğurduğu hüquqi nəticə həmişə eyni olur.

Birbaşa üsulla vərəsəlikdən məhrumetmə vərəsəni tam və qəti olaraq vərəsəlikdən kənarlaşdırır. Bu o deməkdir ki, vəsiyyət edənə lazım olmayan vərəsə bütün əmlakın hamısının və ya onun bir hissəsinin vəsiyyət edilməsindən asılı olmayaraq vərəsəlikdən məhrum edilir. Belə ki, həmin vərəsə nəinki vəsiyyət olunmuş əmlakdan məhrum edilir, həmçinin vəsiyyət olunmamış əmlak hissəsini (yəni vəsiyyətnaməyə daxil edilməmiş əmlak hissəsini) əldə etməkdən kənarlaşdırılır. Bu onunla izah edilir ki, göstərilən vərəsə vəsiyyət olunmamış əmlak hissəsinin (vəsiyyətnaməyə daxil edilməmiş əmlak hissəsinin) qanun üzrə vərəsəsi ola bilməz (MM-in 1176-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Məsələn, vəsiyyətnamədə göstərilir ki, minik avtomobili və yaşayış evi bacıma vəsiyyət edilsin; qardaşım isə vərəsəlik hüququndan məhrum edilsin. Amma bank əmanəti, torpaq sahəsi, ev avadanlıqları və məişət predmetləri, bağ evi, qaraj isə vəsiyyət olunmur, yəni vəsiyyətnamədə həmin əşyalar barədə göstəriş ifadə edilmir və buna görə də vəsiyyətnaməyə daxil edilməmiş əmlak hissəsi sayılır. Vəsiyyət edən şəxsin qardaşı bu əmlak hissəsinin qanun üzrə vərəsəsi ola bilmir.

Bəzən vəsiyyət üzrə vərəsələr mirası qəbul etməkdən imtina edirlər. Bu halda da vərəsəlik hüququndan məhrum edilmiş şəxs qanun üzrə vərəsəliyə çağırılmır (MM-in 1176-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Ümumi qaydaya görə, vərəsəlik hüququndan məhrum edilmiş şəxsin miras payı qanun üzrə digər vərəsələrin payına artırılır, əlavə edilir, yeni həmin vərəsələrə keçir¹. Amma vəsiyyət edən vəsiyyət-namədə göstərə bilər ki, vərəsəlik hüququndan məhrum edilmiş vərəsənin miras payı vəsiyyət üzrə vərəsələrdən birinin və ya onların hamısının payına əlavə edilsin. Vəsiyyətnamənin mətnindən müəyyən etmək olar ki, vəsiyyət edən özünün qanun üzrə vərəsələrini vərəsəlik hüququndan məhrum etməklə, öz əmlakını vəsiyyətnamə ilə vərəsə təyin edilən şəxslərə vermək niyyətindədir. Belə halda vərəsəlik hüququndan məhrum edilən şəxsin miras payı vəsiyyət üzrə vərəsələrə keçir.

Dolayı yolla (qəsdən susmaqla) vərəsəlikdən məhrumetmə isə birbaşa yolla vərəsəlikdən məhrumetmədən fərqli olaraq, **qanun üzrə vərəsəni tam və qəti olaraq vərəsəlikdən kənarlaşdırmır.** Belə ki, o, yalnız vəsiyyətnamə ilə bölüşdürülən əmlak hissəsini (vəsiyyət olunmuş əmlak hissəsini) - vəsiyyətnaməyə daxil edilmiş əmlak hissəsini əldə etmək hüququndan məhrum edilir. Vəsiyyət olunmamış (vəsiyyətnaməyə daxil edilməmiş) əmlak hissəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin əmlak hissəsi vəsiyyətnamədə adı çəkilməyən, üstündən sükutla keçilən vərəsə də daxil olmaqla qanun üzrə digər (yerdə qalan) vərəsələr arasında qanunda nəzərdə tutulan qaydada (MM-

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.120; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *В.А.Рябенцева*. М., 1976, с.500.

in 1159-cu maddəsi) bərabər surətdə (bərabər paylarla) bölüşdürülür¹. Başqa sözlə desək, **vərəsəlik hüququndan məhrum edilmiş vəərəsə vəəsiyyət olunmamış əmlak hissəsi bölüşdürülərkən qanun üzrə yerdə qalan vəərəsələrlə birlikdə vəərəsəliyə çağırılır**². Həmin vəərəsə başqa vəərəsələr tərəfindən qəbul edilməmiş miras hissəsini almaq hüququna malikdir³. Misala müraçət edərkən. Vətəndaş vəəsiyyətnamədə göstərir ki, yaşayış evini, qarajı, minik avtomobilini bərabər paylarla arvadına, bacına və qardaşına vəəsiyyət edirəm. Amma o, övladlığa götürdüyü şəxs barədə susur. Övladlığa götürülən şəxs vəərəsəlik hüququndan bu yolla məhrum edildiyinə görə yaşayış evi, qaraj və minik avtomobili vəəsiyyət üzrə vəərəsələr arasında bölüşdürülərkən vəərəsəliyə çağırılmır. Amma vəəsiyyət edənin göstərilənlərdən savayı, digər əmlakı da (bank əmanəti, torpaq sahəsi, ev avadanlıqları, məişət predmetləri, zinət şeyləri və s.) vardır ki, onlar vəəsiyyətnaməyə daxil edilməmişdir və vəəsiyyət olunmamış əmlak sayılır. Bunlar qanun üzrə vəərəsələr arasında bölüşdürülür. Bu halda vəəsiyyətnamə ilə vəərəsəlik hüququndan məhrum olunmuş övladlığa götürülən şəxs də onlarla birlikdə vəərəsəliyə çağırılır.

Vəsiyyətin qeyri-əsas məzmunu

Vəsiyyətdə vəəsiyyət edənin yalnız əmlakın hüquqi taleyi barədə verdiyi sərəncam ifadə edilmir. Burada vəəsiyyət edənin həm də digər hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə verdiyi müxtəlif sərəncamlar ifadə oluna bilər. Həmin sərəncamlar xüsusi xarakterə malik olub, vəəsiyyətin qeyri-əsas məzmununu təşkil edir.

Müxtəlif hərəkətlərin yerinə yetirilməsi barədə vəəsiyyət edənin verdiyi xüsusi xarakterli sərəncamlara vəəsiyyətin qeyri-əsas məzmunu deyilir.

Vəsiyyətin qeyri-əsas məzmununa bir neçə xüsusi xarakterli vəəsiyyət sərəncamları daxildir:

- ehtiyat vəərəsə təyin etmək;
- vəəsiyyət tapşırığı;
- vəərəsəyə həvalə etmək (vərəsənin üzərinə qoymaq).

Vəsiyyətnamə tərtib edərkən vəəsiyyət edənin düşünür ki, vəəsiyyətnamə ilə təyin etdiyi vəərəsə miras açılanadək (yəni, vəəsiyyət edənin özünün ölməsinə kimi) ölə bilər və ya mirası qəbul etməz. Başqa sözlə desək, vəəsiyyət edən təyin etdiyi vəərəsənin gələcəkdə miras açılana qədər ölməsi və ya mirası qəbul etməkdən boyun qaçırması kimi halların yaranması barədə fikirləşə bilər. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının vəərəsəlik hüququ həmin halların baş verəcəyi ehtimal olunduğu təqdirdə vəəsiyyət edənin hüquq verir ki, o, vəəsiyyətnamə ilə başqa şəxsi əlavə (subsidiar) vəərəsə kimi təyin etsin (MM-in 1192-ci maddəsinin 1-ci bəndi). **Vəsiyyətnamədə əlavə (subsidiar) vəərəsə kimi göstərilmiş şəxsə ehtiyat vəərəsə deyilir.** Ehtiyat vəərəsənin təyin edilməsinə hüquq ədəbiyyatı səhifələrində **substitusiya**, ehtiyat vəərəsənin özünə

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с. 500; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 524.

² Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 159.

³ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 490.

isə **substitut** deyilir. Bunlar Roma hüququnun terminologiyasına uyğundur¹.

Kimlər ehtiyat vəərəse təyin edilə bilərlər? İstənilən fiziki və hüquqi şəxs ehtiyat vəərəse rolunda çıxış edə bilər. Mülki qanunvericiliyə görə, vəərəse ola bilən istənilən şəxsin ehtiyat vəərəse olması mümkündür (MM-in 1134-1136-cı maddələri). **Qanun üzrə vəərəsələr dairəsinə həm daxil olan, həm də daxil olmayan şəxslər (kənar şəxslər) ehtiyat vəərəse təyin edilə bilərlər.** Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, dövlət də ehtiyat vəərəse təyin edilə bilər².

Hansı hallarda ehtiyat vəərəse vəərəsəliyə çağırılır? Mülki qanunvericilik həmin halları dəqiq olaraq müəyyənləşdirir. Söhbət ehtiyat vəərəse təyin olunması barədə qaydanın tətbiq edilməsini şərtləndirən hallardan gedir.

Birinci hal **vəsiyyətnamə ilə təyin edilmiş əsas vəərəsənin miras açılana qədər ölməsindən və ya ölmüş elan edilməsindən ibarətdir** (MM-in 1192-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə ki, vəsiyyət edən ölənə kimi əsas vəərəse ondan qabaq ölür. Buna görə də ehtiyat vəərəse vəərəsəliyə çağırılır.

İkinci hal **əsas vəərəsənin mirası qəbul etməkdən boyun qaçırmasından ibarətdir** (MM-in 1192-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Söhbət əsas vəərəsənin mirasın qəbulundan imtina etməsindən gedir. Bu halda da ehtiyat vəərəse vəərəsəliyə çağırılır. **Əgər əsas vəərəsənin vəərəsələri mirası qəbul etmək hüququndan vəərəsəlik transmissiyası qaydasında (MM-in 1252-ci maddəsi) istifadə etsələr, onda mirası qəbul etmək hüququ əsas vəərəsənin vəərəsələrinə keçir və buna görə də vəərəsəliyə ehtiyat vəərəse çağırılmır.** Bundan əlavə, digər tərəfdən mirasın qəbul edilməməsi dedikdə, həm də mirasın qəbulu üçün nəzərdə tutulan müddətin ötürülməsi və buraxılması başa düşülür³.

Üçüncü hal **əsas vəərəsənin vəərəsəlik hüququndan məhrum edilməsindən ibarətdir** (MM-in 1192-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Söhbət ləyaqətsiz vəərəsələrin vəərəsəlikdən kənar edilməsindən gedir⁴. Belə ki, vəərəse vəsiyyət edənə qarşı qəsdən cinayət və digər əxlaqsız hərəkətlər törədir. Buna görə də o, ləyaqətsiz vəərəse sayılır. Ləyaqətsiz vəərəse isə vəərəsəliyə çağırılmır.

Bundan əlavə, valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş və mirasın açıldığı gündə bu hüquqları bərpa edilməmiş valideynlər də qanun üzrə vəərəse ola bilməzlər. Zənn edirik ki, bu kateqoriya valideynlər vəərəsəliyə çağırılma bilməzlər və belə halda ehtiyat vəərəse vəərəsəliyə çağırılır.

Dördüncü hal miras qoyanın (vəsiyyət edənin) təxirəsalıcı şərtlə tərtib edilmiş vəsiyyətnamədə ifadə olunan tələbini (şərtini) əsas vəərəsənin yerinə yetirməməsindən ibarətdir. Bu hal mülki qanunvericilikdə yox, mülki hüquq

¹ Римское частное право. Учебник. М., 1948, с. 247; Antimonov B.S. və Qrəvc K.A. göstərirlər ki, Roma hüququ terminologiyasından istifadə etməyə heç bir əsas yoxdur və bu terminologiyayı vəərəsəlik hüququndan çıxarmaq lazımdır. Xüsusən də ona görə ki, Roma hüququnda substitusiya başqa mənə ifadə edirdi (Antimonov B.S., Qrəvc K.A. Советское наследственное право. М., 1955, с. 166).

² Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 146; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 525.

³ Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / Отв. ред. Е.А.Флейшиц. М., 1966, с. 611.

⁴ Bu hal hələ sovet dövrünün mülki hüquq elmində nəzərdə tutulmuşdu (Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с. 491). Müasir müəlliflər də həmin halı nəzərə alırlar (Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 545).

elminde nəzərdə tutulur¹. Bildiyimiz kimi, təxirəsalıcı şərtlə vəsiyyətnamə tərtib edilməsi mümkündür. Təyin edilmiş əsas vəərəsə həmin şərtin yerinə yetirilməsinə kimi vəsiyyət olunmuş əmlakı əldə etmir. Əgər o, şərti yerinə yetirməzsə, onda vəərəsəliyə ehtiyat vəərəsə çağırılır. Məsələn, ata minik avtomobilini öz oğluna bu şərtlə vəsiyyət edir ki, o, ali məktəbə qəbul olsun. Əgər bu şərt yerinə yetirilməzsə, minik avtomobili ehtiyat vəərəsəyə – qardaşına verilsin.

Vəsiyyət tapşırığı Vəsiyyət tapşırığı vəsiyyət edənin xüsusi xarakterli vəsiyyət sərəncamıdır. Bu cür vəsiyyət sərəncamına kifayət qədər tez-tez hallarda rast gəlinir.

Təbii ki, **vəsiyyət tapşırığı yalnız vəsiyyətnamə əsasında əmələ gəlir**. Buna görə də vəsiyyətnamə olmadıqda, qanun üzrə vəərəsə (daha doğrusu vəərəsə yox, vəərəsənin miras payı) vəsiyyət tapşırığı ilə yüklü edilə bilməz. Vəsiyyətnamədən kənar onun hüquqi qüvvəsi yoxdur. Belə ki, vəsiyyət edən hər hansı bir öhdəliyin müəyyən şəxsin (şəxslərin) xeyrinə icra olunmasını vəsiyyət üzrə vəərəsəyə həvalə edə, yəni tapşıra bilər. Özü də öhdəlik miras hesabına icra edilir. Məsələn, vəsiyyət edən vəərəsəyə belə bir vəzifə həvalə edə bilər ki, o, mirasdan hər hansı bir əşya versin və ya qanun üzrə vəərəsələrdən kimsəni ömürlük saxlasın və ya yaşayış evindən hər hansı şəxsə ömürlük istifadə hüququ versin. Vəsiyyət edən təyin etdiyi vəərəsənin üzərinə belə bir vəzifə qoya bilər ki, o, kimsəyə birdəfəlik və ya hissə-hissə, vaxtaşırı olaraq müəyyən məbləğdə pul ödəsin (məsələn, ayda 100 manat pul ödəsin). Vəsiyyət edən vəsiyyət üzrə vəərəsəyə tapşıra bilər ki, o, hər hansı predmeti alqı-satqı müqaviləsi bağlanmaqla üçüncü şəxsdən (satıcıdan) əldə etsin və onu vəsiyyətnamədə adı çəkilən şəxsin mülkiyyətinə versin. Məsələn, ata vəsiyyətnamə ilə vəərəsə təyin edilən qardaşına belə bir vəzifə həvalə edir ki, o, kompüter alsın və atanın nəvəsinə bağışlasın.

Göstərilən hallarda söhbət məhz xüsusi xarakterli vəsiyyət sərəncamlarından gedir. Bu sərəncam nəticəsində müvafiq şəxs miras əmlak hesabına maddi (əmlak) cəhətdən müəyyən fayda əldə edir. Həmin sərəncam mülki hüquq elmində, qanunvericilikdə və praktikada vəsiyyət tapşırığı adlanır. Vəsiyyət tapşırığına Roma hüququ terminologiyasına uyğun olaraq **leqat** deyilir. Azərbaycan Respublikasının vəərəsəlik hüququ vəsiyyət tapşırığı alan şəxsi **leqatari** adlandırır (MM-in 1206-cı maddəsi).

Vəsiyyət tapşırığı dedikdə, xüsusi xarakterli elə bir vəsiyyət sərəncamı başa düşülür ki, bu sərəncama görə vəsiyyətnamə ilə vəərəsə təyin edilən şəxs miras əmlak hesabına üçüncü şəxslərin xeyrinə müəyyən hərəkətləri yerinə yetirir, müvafiq öhdəliyi icra edir.

Vəsiyyət tapşırığı ilə bağlı münasibətlər üç kateqoriya subyekti arasında yaranır: vəsiyyət tapşırığı (leqat) müəyyənləşdirən şəxs; vəsiyyət tapşırığını (leqatı) icra edən şəxs; leqatari.

Vəsiyyət tapşırığı (leqat) müəyyənləşdirən dedikdə, vəsiyyət edən şəxs başa düşülür. O, vəsiyyətnamə ilə vəərəsə təyin etməklə bərabər, həm də ona vəsiyyət tapşırığı verir. Bu tapşırığın əsasında vəərəsə müəyyən öhdəliyi vəsiyyət

¹ Гражданское право. Учебник. Том I / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1998, с. 545.

yətnamədə göstərilən üçüncü şəxsin xeyrinə icra edir.

Vəsiyyət tapşırığını (leqatı) icra edən şəxs dedikdə, vəsiyyət edənin vəsiyyətnamə ilə təyin etdiyi vəərəsə başa düşülür. O, leqatın (vəsiyyət tapşırığının) icrası üzrə vəzifə daşıyan şəxsdir. Həmin şəxs vəsiyyət tapşırığı (leqat) ilə yüklənir, yəni yüklü edilir (əslində leqatla vəərəsə yox, onun miras payı yüklənir). Qanun üzrə vəərəsə həç vaxt vəsiyyət tapşırığı ilə yüklənə bilməz¹. Əgər o, vəsiyyətnamə ilə vəərəsə təyin edilərsə və beləliklə, vəsiyyət üzrə vəərəsə olarsa, onda vəsiyyət tapşırığı ilə yüklənə bilər. Bu onunla izah edilir ki, vəsiyyət tapşırığı (leqat) vəsiyyətnamə ilə müəyyən edilir. Buna görə də həmin tapşırığı (leqatı) icra etməyə yalnız vəsiyyət üzrə vəərəsələr borclu ola bilərlər². **Mülki hüququn istənilən subyekti (fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər)** leqatla yüklənə bilər, yəni vəsiyyət tapşırığını (leqatı) icra edən şəxs qismində çıxış edə bilər. **Dövlət**, əgər vəsiyyətnamədə vəərəsə kimi göstərilərsə, onda o, da leqatla yüklənə bilər³. **Vəsiyyət üzrə vəərəsə təyin edilməyən şəxslərə leqatı icra etmək vəzifəsi həvalə oluna bilməz⁴.**

Vəsiyyət tapşırığını (leqatı) icra edən şəxsi nümayəndə hesab etmək olmaz. Ona görə ki, həmin şəxs nümayəndənin əlamətlərini özündə əks etdirmir⁵. O, icraçı rolunda çıxış edən vəərəsədir.

Leqatari dedikdə, elə bir üçüncü şəxs başa düşülür ki, məhz onun xeyrinə müəyyənləşdirilən vəsiyyət tapşırığı yerinə yetirilir, öhdəlik icra edilir. **İstənilən şəxs vəsiyyətnamə ilə leqatari təyin edilə bilər.** Dövlətin də leqatari rolunda çıxış etməsi mümkündür. Bir sözlə, vəsiyyətnamədə leqat alan kimi göstərilən şəxs leqatari sayılır⁶. Leqatari leqat alan şəxsdir. Qanun üzrə vəərəsələr sırasına həm daxil olan, həm də daxil olmayan şəxslər leqatari (leqat alan) şəxs rolunda çıxış edə bilərlər⁷. Leqatari seçməkdə və müəyyənləşdirməkdə vəsiyyət edən müstəqil və azaddır. Bu məsələ qanun üzrə vəərəsələr dairəsi ilə, habelə onların növbə ilə vəərəsəliyə çağırılması ilə bağlı deyil. İstənilən şəxs leqatari ola bilər⁸.

Konkret misal üzrə göstərilən şəxsləri müəyyənləşdirək. Vətəndaş öz əmlakını vəsiyyətnamə ilə vəərəsə təyin etdiyi arvadına vəsiyyət edir. Lakin vəsiyyətnamə ilə arvada belə bir vəzifə (öhdəlik) həvalə edilir ki, o, miras əmlak hesabına vətəndaşın qardaşı üçün alınan bir otaqlı mənzilin pulunu ödəsin. Burada vətəndaşın qardaşı üçün alınan bir otaqlı mənzilin pulunu ödəmək öh-

¹ Антипов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с.171-172.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с.502.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.320.

⁴ Сербровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.135.

⁵ Bu sətirlərin müəllifi mülki hüquq barədə yazdığı dərslikdə «leqatı (vəsiyyət tapşırığını) icra edən şəxs» ifadəsinin əvəzinə səhvən «leqatari» sözü işlədir (Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslik. I cild. I kitab. Bakı. 2003, s. 833). Burada «leqatari» əvəzinə «leqatı (vəsiyyət tapşırığını) icra edən» ifadəsi işlədilməlidir.

⁶ Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с.308.

⁷ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 493.

⁸ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 493.

dəliyi (vəzifəsi) leqatdır (vəsiyyət tapşığıdır). Vətəndaş vəsiyyət tapşığı (leqat) müəyyənləşdirən şəxsdir. Onun qardaşı leqatari (leqat alan), arvadı isə leqatı icra edən (leqatla yüklü edilən) şəxs sayılır. Leqatı icra edən şəxs rolunda ehtiyat vərəsə də çıxış edə bilər. Əgər vərəsəliyə ehtiyat vərəsə çağırılarsa, onda o, leqatı icra edə bilər.

Leqatın predmeti kifayət qədər geniş və müxtəlifdir (MM-in 1206-cı maddəsi). Leqatın predmeti ola bilər:

- miras əmlaka daxil olan hər hansı **əşyanın leqatariyə verilməsi** (məsələn, vəsiyyət edən vərəsəyə tapşır ki, onun minik avtomobilini qonşuya, yəni leqatariyə versin);
- miras əmlaka daxil olan hər hansı bir **əşyanın leqatariyə istifadəyə verilməsi** (məsələn, vəsiyyət edən vərəsəyə belə bir vəzifə həvalə edir ki, vərəsə onun qarajını dostunun – leqatarinin ömürlük istifadəsinə versin);
- mirasa daxil olan müəyyən məbləğdə **pulun leqatariyə verilməsi** (məsələn, vəsiyyət edən vərəsənin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, vərəsə onun qardaşına – leqatariyə beş il ərzində hər ay 50 \$ ABŞ dolları versin);
- **miras əmlaka daxil olmayan hər hansı bir əşyanın əldə olunub, leqatariyə verilməsi** (məsələn, vəsiyyət edən vərəsəyə tapşır ki, vərəsə miras hesabına minik avtomobilini alıb, onun qardaşına – leqatariyə versin);
- leqatari üçün müəyyən **iş görülməsi** (məsələn, vərəsəyə vəsiyyət edən belə bir vəzifə həvalə edir ki, vərəsə onun kənddə yaşayan qohumuna miras hesabına yaşayış evi tikdirdirsin);
- leqatariyə müəyyən **xidmət göstərilməsi** (məsələn, vətəndaş əmlakını turizm firmasına vəsiyyət edir və həmin firmaya belə bir vəzifə həvalə edir ki, firma onun ailə üzvlərinə – leqatarilərə hər il turist xidməti göstərərək ailə üzvlərini uzaq xarici ölkələrə səfərə aparsın) və s.

Leqatariyə yaşayış evindən və ya onun bir hissəsindən ömürlük istifadə hüququnun verilməsi praktikada leqatın nisbətən daha geniş yayılmış halı hesab edilir. Belə ki, vəsiyyət edən vərəsənin üzərinə – vəsiyyət üzrə yaşayış evi keçən vərəsənin üzərinə müəyyən şəxsə (leqatariyə) həmin evdən və ya onun müəyyən hissəsindən ömürlük istifadə etməyə icazə vermək vəzifəsini qoya bilər (MM-in 1207-ci maddəsi). Deməli, yaşayış evi (və ya onun bir hissəsi) servitutla yüklənir. Buna **vəsiyyət servitutu** deyilir. Vəsiyyət servitutuna görə, leqatari servitut hüququ əldə edir.

Şübhəsiz ki, göstərilən halda bütün şəxslər vəsiyyət servitutu əldə edə bilərlər, yəni hamının, istənilən şəxsin leqatari qismində çıxış etməsi istisna edilir. Mülki qanunvericilik bu barədə məhdudiyət nəzərdə tutur. Belə ki, yalnız **miras açılanadək bir ildən az olmayan müddətə miras qoyanla birlikdə yaşamış şəxs vəsiyyət servitutu hüququ əldə edə bilər**. Bu tələbə (şərtə) cavab verməyən şəxsin vəsiyyət servitutu hüququ əldə etməsi mümkün deyil.

Vəsiyyət həvaləetməsi (tapşırma)

Həvaləetmə (tapşırma) xüsusi xarakterli vəsiyyət sərəncamıdır. Məsələn, hər hansı şəxs özünəməxsus binanı musiqi məktəbinin fəaliyyət göstərməsi üçün rayon mədəniyyət şöbəsinə verir. Göründüyü kimi, vəsiyyət sərəncamının bu

növü ümumi faydalı məqsədlərlə bağlıdır.

Həvaləetmə (tapşırma) xüsusi xarakterli elə bir vəsiyyəət sərəncamıdır ki, bu sərəncama görə vəsiyyəət edən şəxs vərəsəyə ümumi faydalı məqsədlər üçün hər hansı hərəkətin icrasını tapşırır.

Həvaləetmə (tapşırma) vəsiyyəət edən vərəsəyə bu və ya digər hərəkəti etmək barədə verdiyi elə bir tapşırıqdır ki, bu hərəkət hər hansı ümumi – ictimai faydalı məqsədin həyata keçirilməsinə yönəlir. Deməli, o, **ümumi faydalı məqsədlər üçün vəsiyyəət tapşırığı (leqat) deməkdir.** Lakin vəsiyyəət həvaləetməsi ilə leqat (vəsiyyəət tapşırığı) arasında müəyyən fərqli cəhətlər vardır.

Birinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, leqat ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyi (faydası) üçün, **vəsiyyəət həvaləetməsi isə hər hansı ümumi (ictimai) faydalı məqsədə nail olmaq üçün müəyyənləşdirilir**¹. Ümumi faydalı məqsəd vəsiyyəət həvaləetməsinin labüd (məcburi) əlamətidir². Vəsiyyəət həvaləetməsi həmişə ümumi faydalı məqsəd güdür³. Leqat isə həmişə müəyyən şəxsin (leqatərinin) xeyrinə müəyyənləşdirilir. Ümumi (ictimai) faydalı məqsəd yox, fərdi-şəxsi fayda məqsədi leqatın labüd (məcburi) əlaməti sayılır.

Həvaləetmənin məzmunu elə bir hərəkətdən ibarətdir ki, bu hərəkətdən ümumi (ictimai) faydalı məqsədə çatmaq üçün istifadə olunur. Həmin məqsəd bütövlükdə cəmiyyət və dövlət üçün, qeyri-müəyyən sayılı şəxslər üçün faydalı olmalıdır. Məsələn, evi vəsiyyəət edərək şəxs vərəsəyə tapşırır ki, vərəsə həmin evdə kitabxana və ya musiqi məktəbi yerləşdirsin. Başqa bir misalda vəsiyyəət edən vərəsənin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, vərəsə elmi laboratoriya üçün avadanlıq almaq məqsədilə miras əmlakdan müəyyən məbləğdə pul versin. Bundan fərqli olaraq leqatın predmetini isə fərdi-şəxsi faydalı məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan hərəkət təşkil edir.

İkinci fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, leqatın predmeti rolunda bir qayda olaraq, həmişə əmlak xarakterli hərəkət çıxış edir. O, bütün hallarda əmlak xarakterinə malik olur. Belə ki, leqat həmişə əmlak (maddi) dəyəri olan nemət, müəyyən şəxs (leqatari) üçün maddi (əmlak) fayda deməkdir. **Vəsiyyəət həvaləetməsinin predmeti rolunda isə həm əmlak xarakterli, həm də qeyri-əmlak xarakterli hərəkətlər** çıxış edə bilər (MM-in 1219-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Leqat həmişə maddi (əmlak) nəticə güdür. Vəsiyyəət həvaləetməsi isə əsasən maddi (əmlak) nəticə əldə etmək məqsədinə xidmət etmir; çox vaxt o, qeyri-əmlak xarakterinə malik olur, ümumiyyətlə, əmlak faydası ilə bağlı olmağa bilər. Məsələn, qiymətli elmi kitabxanayı öz arvadına vəsiyyəət edərək miras qoyan tapşırır ki, kitabxanadan hamı və hər kəs istifadə etsin. Başqa bir misalda rəssam vəsiyyəət edərək vərəsələrə tapşırır ki, onlar miras əmlak tərkibinə daxil olan şəkillərdən daimi pulsuz sərği təşkil olunması üçün istifadə etsinlər. Daha başqa bir misalda miras qoyan bağ evini vərəsəyə vəsiyyəət edərək ona tapşırır ki, bağ evindən vərəm xəstələri üçün istirahət evi düzəlsin.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. JL, 1965, с.321.

² Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstərilir ki, ümumi faydalı məqsəd həvaləetmənin məcburi (labüd) əlaməti sayılırmı və buna görə də həvaləetmə başqa məqsədlər üçün də nəzərdə tutula bilər (Советское гражданское право. Учебное пособие. Том 2. М., 1951, с. 167). Bu fikir həqiqətdən uzaqdır.

³ Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 174.

Vəsiyyət həvalətməsinin predmeti rolunda əmlak xarakterli hərəkətlərin də çıxış etməsi mümkündür. Belə halda vərəşenin üzərinə əmlak xarakterli hərəkətləri yerinə yetirmək vəzifəsi qoyulur. Məsələn, vəsiyyət edən vərəşəyə tapşır ki, o, miras əmlak hesabına uşaq bağçası, körpələr evi və ya idman məktəbi tikdirsin. Bu zaman vəsiyyət həvalə etməsi əmlak xarakterinə malik olur¹. Belə halda isə vəsiyyət tapşırğını tənzimləyən normalar tətbiq edilir (MM-in 1219-cu maddəsinin 2-ci bəndi): vərəşə vəsiyyət həvalətməsinə, miras qoyanın borclarından onun ödəməli olduğu hissəni çıxmaqla, **vəsiyyət edilmiş mirasın həqiqi dəyəri (miras aktivi) həddində** icra etməlidir². Əgər vəsiyyət həvalə etməsinin icrası məcburi vərəşəyə tapşırılsa, məcburi vərəşə vəsiyyət həvalətməsinə yalnız vəsiyyət edilmiş əmlakın məcburi paydan artıq (çox) aldığı hissəsi həddində icra edir³.

Mirası qəbul edən vəsiyyət üzrə vərəşə vəsiyyət həvalətməsinə icra etməlidir. Əgər o, ölərsə, onda həvalətmənin icrası mirası qəbul etmiş digər vərəşələrə keçir (MM-in 1219-cu maddəsinin üçüncü bəndi).

Madam ki, vəsiyyət həvalətməsi ümumi (ictimai) faydalı məqsədlər üçün müəyyənləşdirilir, onda cəmiyyət bütövlükdə bu məqsədin həyata keçirilməsində maraqlıdır. Buna görə də hər hansı vərəşə, habelə maraqlı siyasi partiya, ictimai birlik, həmkarlar ittifaqı və dini təşkilat, fond, dövlət hakimiyyəti və ya yerli özünüidare orqanları **məhkəmə yolu ilə vəsiyyət həvalətməsinin icrasını tələb edə bilərlər**. Əgər vəsiyyətname icraçısı təyin edilməmiş, həvalətmənin icrasını o, tələb edir (MM-in 1219-cu maddəsinin 4-cü bəndi).

Vəsiyyətnamənin icrası

Miras qoyanın xüsusi xarakterli vəsiyyət sərəncamlarından biri vəsiyyət icraçısının təyin edilməsi adlanır.

Miras qoyanın vəsiyyətdə ifadə olunan iradəsini bir qayda olaraq, vəsiyyətnamə ilə təyin olunmuş vərəşələr həyata keçirirlər. Əgər vəsiyyətnamədə başqa sərəncam nəzərdə tutulmazsa, elə hesab edilir ki, bütün vərəşələr eyni dərəcədə, bərabər qaydada vəsiyyət sərəncamının yerinə yetirilməsinə çağırılmışlar.

Bununla belə, vəsiyyət edənin hüququ vardır ki, o, **vəsiyyətnamədə vəsiyyətin icrasını xüsusi şəxsə tapşırınsın**. Həmin şəxsə mülki qanunvericilikdə və sivilistika doktrinasında (elmində) vəsiyyətnamə icraçısı deyilir.

Miras qoyanın vəsiyyətdə ifadə olunan iradəsinin həyata keçirilməsinə vəsiyyətin icrası deyilir. Vəsiyyəti həyata keçirən şəxs isə vəsiyyətnamə icraçısı adlanır.

Vəsiyyətnamənin icrası iki mənada işlədilir: hüquq institutu mənasında; xüsusi xarakterli vəsiyyət sərəncamı mənasında. **Hüquq institutu mənasında vəsiyyətnamənin icrası** dedikdə, vəsiyyət edənin iradəsinin həyata keçiril-

¹ Antimonov B.S. və Qrəvc K.A. qəti formada göstərirlər ki, vəsiyyət həvalətməsi qeyri-əmlak xarakterlidir (Antimonov B.C., Qrəvc K.A. Советское наследственное право. М., 1955, с. 173). Gə-ründüyü kimi bu fikir heç də dəqiq sübutlənə bilməyib.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с.494; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.321.

³ Зайцева Т.И., Крштенников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 62; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П. Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с. 494.

məsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmuəyə başa düşülür. Həmin normalar MM-nin 69-cu fəslinə daxil olan maddələrdə (1232-1242-ci maddələrdə) ifadə olunmuşdur.

Xüsusi xarakterli vəsiyyət sərəncamı mənasında vəsiyyətnamənin icrası dedikdə, elə bir akt başa düşülür ki, bu akt sayəsində vəsiyyət edənin iradəsi yerinə yetirilir. Bu sərəncamın verilməsini şərtləndirən və zəruri edən hallar isə müxtəlif ola bilər: vərəsələrin mənafeələrinin daha yaxşı təmin olunması istəyi; vəsiyyət olunmuş əmlakın çoxsaylı vərəsələr arasında asanlıqla bölüşdürülməsi mülahizəsi; mirasın qayğı ilə qorunması və idarə edilməsi niyyəti; vəsiyyət edənin iradəsinin problem olmadan yerinə yetirilməsi mülahizəsi və s.

Vəsiyyət edənin iradəsinin yerinə yetirilməsi bir qayda olaraq, xüsusi çətinliklə bağlı olmur. Buna görə də xüsusi şəxsin – vəsiyyətnamə icraçısının köməyindən istifadə olunmasına ehtiyac yaranmır. Odur ki, praktikada vəsiyyətnamə icrası təyin edilməsini nəzərdə tutan vəsiyyətdə az-az hallarda rast gəlinir. Adətən vəsiyyət edənin sərəncamını vərəsələrin özləri yerinə yetirirlər. Mülki qanunvericilik buna yol verir. Belə ki, vəsiyyətnamədə göstəriş olmağı halda onun icrası vəsiyyət üzrə vərəsələrin öhdəsinə qoyulur. Bu, ümumi qaydadır (MM-in 1232-ci maddəsi). Adətən **vəsiyyətnamənin icra subyektləri mirası qəbul edən vərəsələrin özləri olurlar**¹. Bununla belə, vərəsələr öz aralarında qarşılıqlı razılığa gələ bilirlər ki, vəsiyyətnamə onlardan biri tərəfindən icra edilsin. Bu icraçı həm vərəsə, həm də eyni zamanda vəsiyyət üzrə qalan vərəsələrin tapşırığı ilə hərəkət edən nümayəndə kimi çıxış edir². Vərəsələr vəsiyyətnamənin icrasını qarşılıqlı razılığa gəlməyə əsasən başqa şəxsə etibar edə bilirlər (MM-in 1232-ci maddəsi). Bu halda həmin şəxslə vərəsələr arasında tapşırıq müqaviləsi bağlanılır və ona etibarname verilir.

Bununla bərabər, bir sıra hallarda vəsiyyət sərəncamlarını dəqiq icra etmək zərurəti yaranır. Bu məqsədlə vəsiyyət edən tərəfindən xüsusi şəxs – vəsiyyətnamə icraçısı təyin edilir. Hər hansı şəxs yalnız vəsiyyətnamə ilə icraçı təyin edilə bilər. Amma bu cür təyin etmənin etibarlı olması üçün **vəsiyyətnamə icraçısının razılığı gərəkdir**. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, yalnız vərəsə olmayan şəxslər (kənar şəxslər) – vəsiyyət üzrə vərəsə sırasına daxil edilməyən şəxslər vəsiyyətnamə icraçısı təyin edilərkən ondan razılıq alınması tələb edilir. **Vəsiyyət üzrə vərəsələr sırasından vəsiyyətnamə icraçısı təyin edildiyi halda isə ondan razılıq alınması tələb edilmir**.

Razılıq yazılı formada verilməlidir. O, iki yolla həyata keçirilir: birincisi, razılıq vəsiyyətnamənin özündə yazılmaqla ifadə olunur; ikincisi, icraçı ayrıca ərizədə öz razılığını ifadə edir və vəsiyyətnaməyə qoşur. İcraçı öz razılığını bir qayda olaraq, vəsiyyət edən şəxs ölənə kimi bildirir. Amma bununla belə, vəsiyyət edənin ölümündən sonra da icraçı bu cür təyinetməyə öz razılığını ifadə edə bilər. Bunu etibarlı hesab etmək lazımdır³.

Məlum məsələdir ki, vəsiyyətnamə icraçısının üzərinə müəyyən vəzifələr düşür. **Onun əsas və başlıca vəzifəsi vəsiyyət üzrə vərəsələrə çatması mi-**

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с.527.

² Аитимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с.139.

³ Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 146.

ras əmlakı (vəsiyyətnamədə göstərilən miras paylarını) onlara verməkdən ibarətdir. Söhbət miras əmlakın vəsiyyət üzrə vərəsələr arasında faktiki (real) bölgüsündən və onların sərəncamına keçməsindən gedir. Lazım olduqda vəsiyyətnamə icraçısı miras əmlakı satır və əldə olunmuş satış pulunu vərəsələr arasında bölüşdürür¹. Əgər vəsiyyətnamədə bu və ya digər vərəsəyə çatması miras payı yox, konkret predmetlər (yaşayış evi, minik avtomobili, ev avadanlıqları, məişət predmetləri və s.) göstərilərsə, onda vəsiyyətnamə icraçısı həmin predmetləri vəsiyyətnaməyə uyğun olaraq vərəsələr arasında bölüşdürür.

§ 3. Vəsiyyətnamənin forması və növləri

Vəsiyyətnamənin forması

Vəsiyyətnamənin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, vəsiyyət edənin iradəsini bildirir. Vəsiyyətnamənin tərtib olunduğu andan müəyyən müddət keçdikdən sonra onun məzmunu maraqlı şəxslərə məlum olur, həmin şəxslərin nəzərinə çatdırılır. İllər ötüb keçdikcə vəsiyyət edənin öz əmlakının hüquqi taleyi barədə nə demək istədiyini dəqiq müəyyənləşdirmək çox da asan olmur. Ona görə də əvvəlcədən elə etmək lazımdır ki, vəsiyyət edənin iradəsi dəqiq təsbit olunsun. Elə ifadələrdə təsbit edilməlidir ki, həmin ifadələr hər hansı mübahisəyə səbəb olmasın.

Qeyd etmək lazımdır ki, vəsiyyətnamə ölüm hadisəsinin baş verməsi halı üçün tərtib edilir və miras açıldığı andan, miras qoyanın artıq sağ olmadığı zaman hüquqi qüvvəyə malik olur. Belə ki, vəsiyyətnamənin tərtib olunduğu vaxtdan onun hüquqi qüvvəyə minməsi anına kimi xeyli müddət keçir, yəni vəsiyyətnamənin tərtib olunduğu vaxtla onun hüquqi qüvvəyə minməsi müddəti arasında müəyyən vaxt məsafəsi vardır. Vəsiyyət edən şəxs ölənin kimi tərtib olunmuş vəsiyyətnamə realizə edilir. Həmin şəxsin əsl və həqiqi iradəsini təmin etmək üçün mülki qanunvericilik tələb edir ki, vəsiyyətnamə müəyyən formada tərtib olunmalıdır. Buna görə də vəsiyyətnamənin **qanunun nəzərdə tutduğu formada tərtib edilməsi onun etibarlı olmasının vacib şərtidir**. Forma vəsiyyətnamənin mühüm elementidir². O, böyük əhəmiyyətə malikdir. Vəsiyyətnamənin etibarlı olması onun formasından asılıdır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ vəsiyyətnamənin formasına xüsusi diqqət yetirir. MM-in 65-ci fəslinə daxil olan normalar (1179-1192-ci maddələr) bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnun müəyyənləşdirdiyi ümumi qayda belədir ki, **vəsiyyət həmişə və bütün hallarda yazılı formada tərtib edilməlidir** (MM-in 1179-cu maddəsi). Yazılı formalı vəsiyyətnamə onu ifadə edir ki, vəsiyyətnaməni tərtib edən şəxsin – vəsiyyət edən şəxsin iradəsi müəyyən sənəddə öz əksini tapır (obyektivləşir).

Qeyri-yazılı, yəni şifahi formalı vəsiyyətnamənin tərtib edilməsinə

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с.504.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 522; Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию, 1967, с. 40.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ yol vermir. Başqa sözlə desək, şifahi formalı vəsiyyətnamə Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnda nəzərdə tutulmur.

Yazılı formalı vəsiyyətnamə müəyyən bir sənəddə tərtib olunur¹. Buna görə də yazılı formada tərtib edilən vəsiyyətnamə, əgər həmin sənəddə **məcburi (labüd, zəruri) rekvizitlər** (latınca – requisitum lazım olan, zəruri) olarsa, lazımı qaydada rəsmiləşdirilmiş sayılır. Rekvizitlər vəsiyyəti rəsmiləşdirən yazılı sənəddə göstərilən məlumatlardır. Vəsiyyət edən şəxsin və ya vəsiyyət olunan şəxsin, vərəsəliyin obyektı (vəsiyyət olunan əmlak), vəsiyyətnamənin tərtib olunduğu yer və vaxt, imza və digər məsələlər barəsində məlumatlar vəsiyyətnamənin rekvizitləri sayılır.

Tarix vəsiyyətnamənin məcburi rekvizitidir². Mülki qanunvericilik birbaşa göstərir ki, vəsiyyətnamədə onun tərtib edildiyi tarix göstərilməlidir (MM-in 1190-cı maddəsi). Vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi tarixin göstərilməməsi vəsiyyətnamənin tərtibi, dəyişdirilməsi və ya ləğvi zamanı vəsiyyət edənin fəaliyyət qabiliyyəti olmasını, öz hərəkətlərinin mənasını dərk etməsini və iradəsini aydın ifadə etməsini müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi tarixin göstərilməməsi həm də iki və daha artıq vəsiyyətnamə tərtib edildiyi halda, hansı vəsiyyətnamənin hüquqi qüvvəyə malik olması məsələsinin həll olunmasını qeyri-mümkün edir. Axı, yeni vəsiyyətnamə (sonradan tərtib olunmuş vəsiyyətnamə) əvvəlki vəsiyyətnamənin (köhnə vəsiyyətnamənin) ləğv edilməsinə səbəb olur. Bu halda isə məlum məsələdir ki, vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi tarixi müəyyənləşdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun nəzərə alaraq mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi tarixin göstərilməməsi göstərilən hallarda onun etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 1190-cu maddəsi).

Vəsiyyət edənin imzası vəsiyyətnamənin məcburi (labüd) rekvizitlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ göstərir ki, vəsiyyətnaməni vəsiyyət edən şəxs imzalamalıdır (MM-in 1179-cu maddəsinin 2-ci bəndi, 1180-ci maddəsinin 2-ci bəndi, 1180-ci maddəsi)³. Bu qayda bütün vəsiyyətnamə formalarına (notarial və qeyri-notarial vəsiyyətnamə formalarına) eynilə şamil edilir. Həmin qayda ilə Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır ki, vəsiyyətnamə birtərəfli əqd kimi şəxsi xarakter daşıyır və onun nümayəndə tərəfindən imzalanması istisna edilir. **Əgər vəsiyyətnamədə vəsiyyət edənin imzası yoxdursa, həmin vəsiyyətnamə etibarsız sayılır.** Ona görə ki, imza yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, vəsiyyətnamənin məcburi rekvizitidir.

Bəzən vəsiyyət edən hər hansı səbəbdən vəsiyyətnaməni özü imzalaya bil-

¹ «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 64-cü bəndində göstərilir ki, vəsiyyətnamə yazılı şəkildə tərtib edilməlidir // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı. 2002, s. 217.

² «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 64-cü bəndində göstərilir ki, vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi vaxt göstərilməlidir // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı. 2002, s. 217.

³ Göstərilən təlimatın 64-cü bəndinə görə, vəsiyyətnamə vəsiyyət edən tərəfindən şəxsən imzalanmalıdır.

mir. Bu səbəblər müxtəlif ola bilər: vəsiyyət edənin fiziki cəhətdən şikast olması (məsələn, vəsiyyət edənin əlinin və ya qolunun olmaması; belə halda aydın məsələdir ki, protez vasitəsilə vəsiyyətnamə imzalanı bilməz); vəsiyyət edənin xəstəliyi; vəsiyyət edənin savadsızlığı, yəni oxuyub-yaza bilməməsi (MM-in 331-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Göstərilən hallardan biri olduqda vəsiyyət edənin xahişi ilə vəsiyyətnamə başqa fiziki şəxs tərəfindən imzalanır. Bu zaman vəsiyyət edənin vəsiyyətnaməni şəxsən imzalaya bilməməsinin səbəbləri, yəni vəsiyyət edənin vəsiyyətnaməni məhz hansı səbəbdən imzalaya bilmədiyi göstərilməlidir. Praktika belə hesab edir ki, vəsiyyətnaməni imzalayan başqa şəxs vəsiyyət üzrə vərəşələr sırasından olmamalıdır¹. Bundan əlavə, xeyrinə hər hansı əmlak vəsiyyət olunan şəxs də vəsiyyətnaməni imzalaya bilməz².

Formasına görə vəsiyyətnamənin növləri (vəsiyyətnamənin formaları)

Vəsiyyətnamə vəsiyyət edən öldükdən sonra hüquqi nəticəyə səbəb olur. Maraqlı şəxslər həmin nəticəyə etiraz edə bilmədikləri kimi, həm də vəsiyyət edənin həqiqi iradəsini yoxlaya bilməzlər. Buna görə də demək olar ki, bütün dövlətlərin vərəşəlik hüququ vəsiyyətnamənin müəyyən formada tərtib olunmasını tələb edir³.

Bu formalar isə müxtəlif olub, ayrı-ayrı növlərə bölünür. Mülki qanunvericilik və sivilistika elmi (doktrinası) formasına görə vəsiyyətnamələrin təsnifini verir.

Azərbaycan Respublikasının vərəşəlik hüququ formasına görə vəsiyyətnamələri iki yerə (qrupa) bölür:

- adi formalı vəsiyyətnamələrə;
- xüsusi formalı vəsiyyətnamələrə⁴.

Adi formalı vəsiyyətnamələr odur ki, həmin vəsiyyətnamələrin tərtib edilməsi hər hansı xüsusi, müstəsna halla bağlı olmur. Bəzi xarici ölkələrin (məsələn, İspaniyanın) vərəşəlik hüququnda bu, **ümumi formalı vəsiyyətnamələr** adı altında nəzərdə tutulur⁵.

Adi formalı vəsiyyətnamələrin özü iki yerə bölünür (MM-in 1179-cü maddəsinin 1-ci bəndi):

- notarial formada olmayan vəsiyyətnamələrə (notarial formasız vəsiyyətnamələrə);
- notarial formada olan vəsiyyətnamələrə (notarial formalı vəsiyyətnamələrə)⁶.

Notarial formada olmayan vəsiyyətnamələr sadə yazılı formalı vəsiyyətnamələrdir. Onların notarial qaydasında təsdiqlənməsi tələb edilmir. Bu forma-

¹ *Гордан М.В.* Наследование по закону и по завещанию, 1967, с. 52.

² *Серебровский В.И.* Черки советского наследственного права. М., 1953, с. 108; Иоффе О.С. Указ. соч., с. 311.

³ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 509-531.

⁴ Bu bölgə Yəroniya Mülki Məcəlləsinin nəzərdə tutduğu bölgüyə uyğun gəlir (*Сакка Вагаццона, Тору Аршидзumi.* Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 302).

⁵ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 515.

⁶ Kontinental Avropanın əksəriyyət ölkələrinin qanunvericiliyi üçün üç əsas vəsiyyətnamə forması xarakterikdir: ələ yazılan vəsiyyətnamə; ümumi akt formasında vəsiyyətnamə; məxfi vəsiyyətnamə (*Грудыня Л.Ю.* Наследование. М., 2002, с. 125).

lı vəsiyyətnamələrin özü üç yerə bölünür:

- əllə yazılan vəsiyyətnamələrə;
- texniki vasitələrdən istifadə etməklə tərtib olunan vəsiyyətnamələrə;
- məxfi (üstüörtülü, qapalı) vəsiyyətnamələrə.

Əllə yazılan vəsiyyətnamələr odur ki, bu vəsiyyətnamələr vəsiyyət edənin öz dəst-xətti ilə yazılıb imzalanır. Bu vəsiyyətnamələrdə onun tərtib olunma tarixi və yeri göstərilir. Analoji anlayış xarici ölkələrin qanunvericiliyində də verilir.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ «əllə yazılan vəsiyyətnamə» anlayışı işlətmir. Bunun əvəzinə «ev vəsiyyətnaməsi» anlayışından istifadə olunur (MM-in 1186-cı maddəsi). Belə ki, **ev vəsiyyətnaməsi** dedikdə, vəsiyyət edən öz əli ilə yazıb imzaladığı vəsiyyətnamə başa düşülür.

Vəsiyyət edən ev vəsiyyətnaməsini saxlamaq üçün notariusə verə bilər (MM-in 1187-ci maddəsi). Bunun üçün o, vəsiyyətnaməni zərfə qoyub bağlayır və üç şəxsin yanında notariusə təqdim edir. Həmin şəxslər zərfin üzərində imza atırlar. Bu imzalar onu sübut edir ki, ev vəsiyyətnaməsi zərfə qoyularaq həmin şəxslərin yanında notariusə saxlanca verilmişdir. Bununla vəsiyyətnamə notariusə rəsmən depozitə qoyulmuş hesab edilir.

Ev vəsiyyətnaməsini notariusə saxlanca vermək vəsiyyət edən vəzifəsi yox, hüququdur. MM-in 1187-ci maddəsini təhlil etməklə bu cür nəticə çıxarmaq olar («verə bilər» ifadəsi vəsiyyət edən hüquqa malik olmasını, «verməlidir» ifadəsi isə onun vəzifə daşmasını göstərir). Belə ki, vəsiyyət edən ev vəsiyyətnaməsini notariusə saxlanca verə də bilər, verməyə də. Buna görə də əgər o, vəsiyyətnaməni notariusə saxlanca verməzsə, bu hal ev vəsiyyətnaməsinin etibarsız sayılmasına dəlalət etmir. Amma ev vəsiyyətnaməsinin notariusə saxlanca verilməsinin öz üstünlüyü vardır. Belə ki, bu, vəsiyyətnamənin itmək və ya məhv olmaq ehtimalını istisna edir.

Ev vəsiyyətnaməsi sadə yazılı formada tərtib edilir. Bu o deməkdir ki, onun notariat qaydasında təsdiqlənməsi tələb olunmur.

Ev vəsiyyətnaməsi müəyyən üstünlüklərə malikdir. Belə ki, ev vəsiyyətnaməsinin vəsiyyət edən öz əli ilə yazılıb imzalanması kimi xüsusiyyəti saxta-
karlığa yol verilməsi ehtimalını azaldır. Digər tərəfdən bu vəsiyyətnamə sadə üsulla tərtib edilir. Fövqəladə və şəxsin həyatı üçün açıq-aşkar təhlükə yaranan vəziyyətə görə notarial formada (və ya notarial formalı vəsiyyətnamələrə bərabər tutulan vəsiyyətnamə formasında) vəsiyyətnamə tərtib etmək qeyri-mümkün olduğu hallarda ev vəsiyyətnaməsi şəxsə öz iradəsini ifadə etməyə imkan verən ən münasib və asan forma sayılır. Məsələn, ahıl yaşında olan şəxsin gecə öz evində halı pisləşir, xəstəliyi şiddətlənir və ölməsini güman etdiyinə görə o, vəsiyyətnamə tərtib etmək qərarına gəlir. Məlum məsələdir ki, belə vəziyyətdə şəxs notarial formada vəsiyyətnamə tərtib edə bilməz, habelə tərtib etdiyi vəsiyyətnaməni notariusə saxlanca verə bilməz (məhz bu səbəbdən qanunverici vəsiyyət edən üzərinə ev vəsiyyətnaməsini notariusə saxlanca vermək vəzifəsi qoymur). Deməli, ev vəsiyyətnaməsi hər şeydən əvvəl, fövqəladə vəziyyət üçün hesablanmış və nəzərdə tutulmuş əlverişli formadır. Bundan əlavə, həmin vəsiyyətnamə növü vəsiyyət sirlirinin saxlanılmasını mümkün və təmin edir. Ona görə də xarici ölkələrdə vəsiyyətnamənin bu for-

ması daha geniş yayılmışdır¹.

Üstünlükləri ilə bərabər, ev vəsiyyətnaməsinin söz yox ki, müəyyən qüsurlar və çatışmamazlıqları da vardır. Belə ki, ev vəsiyyətnamələrinin itmək və məhv olma ehtimalı daha çoxdur. Onun mətni korlana və xarab ola bilər. Bundan əlavə, əgər vəsiyyət edən öz əli ilə yazsa bilmirsə, onda bu formalı vəsiyyətnamələrin tərtibi istisna olunur. Digər tərəfdən, üçüncü şəxslər ev vəsiyyətnaməsi tərtib olunan zaman təsir (məsələn, hədə, zorakılıq təsiri) göstərə bilərlər və bunun nəticəsində məlum məsələdir ki, vəsiyyət edən şəxsin iradəsi təhrif edilə bilər.

Texniki vasitələrdən (yazı makinasından, kompüterdən və s.) istifadə edilməklə tərtib olunan vəsiyyətnamələri ev vəsiyyətnaməsi kateqoriyasına aid etmək olmaz. Ona görə ki, ev vəsiyyətnaməsinə verilən qanunvericilikdən vəsiyyət edənin həmin vəsiyyətnaməni yalnız öz əli ilə yazmağa borclu olması müəyyənləşdirilir. Texniki vasitələrdən istifadə edilməklə tərtib olunan vəsiyyətnamələr sadə yazılı formalı vəsiyyətnamələrin ayrıca növünü təşkil edir (MM-in 1188-ci maddəsi). **Sadə yazılı formalı vəsiyyətnamə** notarial formanı nəzərdə tutmayan yazılı vəsiyyətnamədir, yeni notariat qaydasında təsdiqlənmiş vəsiyyətnamədir. Deməli, texniki vasitələrdən istifadə etməklə tərtib olunan vəsiyyətnamə növünün ev vəsiyyətnaməsi kimi notariat qaydasında təsdiqlənməsi tələb edilmir². Amma göstərilən növ vəsiyyətnamə ev vəsiyyətnaməsindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərə aiddir: vəsiyyətnamə texniki vasitələrdən istifadə olunmaqla tərtib edilir; vəsiyyətnaməyə vəsiyyət edənin özü imza qoymalıdır (bu xüsusiyyət hər iki növ vəsiyyətnamədə eynidir); vəsiyyət edən vəsiyyətnaməni iki şahidin yanında tərtib etməli və imzalamalıdır; şahidlər vəsiyyətnamənin onların yanında texniki vasitələrdən istifadə olunmasını, tərtib edilməsini müvafiq qeyd vasitəsi ilə təsdiqləməlidirlər; şahidlər vəsiyyətnamədə öz adlarını, soyadlarını və yaşayış yerlərini göstərməlidirlər.

Adi (ümumi) vəsiyyətnamənin növlərindən biri **notarial formalı vəsiyyətnamə** hesab edilir. Mülki qanunvericilik onu **notariat vəsiyyətnaməsi** adlandırır (MM-in 1223-cü maddəsi). Notariat vəsiyyətnaməsinin (notarial formalı vəsiyyətnamənin) əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vəsiyyət edən tərəfindən tərtib edilən və imzalanan vəsiyyətnaməni notarius, notariusun olmadığı yerlərdə isə yerli özünüidarə orqanları təsdiqləyir³.

Notariat vəsiyyətnaməsi (notarial formalı vəsiyyətnamə) dedikdə, vəsiyyət edən tərəfindən tərtib edilən və imzalanan, notarius tərəfindən, notariusun olmadığı yerlərdə isə yerli özünüidarə orqanı tərəfindən təsdiq edilən vəsiyyətnamə başa düşülür.

Notariat vəsiyyətnaməsi vəsiyyətnamənin notariat qaydasında təsdiqlən-

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. Р.Л. Нарышкина. М., 1984, с.284.

² Bu növ vəsiyyətnaməni bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Macarıstanın vərəsəlik hüququ da nəzərdə tutur. Həmin növ vəsiyyətnamə texniki vasitələrdən istifadə olunmaqla tərtib edilir və iki şahidin yanında vəsiyyət edən tərəfindən imzalanır (Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 511; Грудцына Л.Ю. Наследование. М., 2002, с. 125).

³ «Notariat haqqında» qanun isə başqa qayda nəzərdə tutur. Belə ki, həmin qanunun 18-ci maddəsinə görə notariat kontorları olmayan yaşayış məntəqələrində vəsiyyətnamələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları təsdiq edirlər.

məsədir. Belə ki, vəsiyyəet edən vəsiyyəetnamənin layihəsini hazırlayır, imzalayır və təsdiq olunmaq üçün notariat kontoruna təqdim edir. Bununla belə, vəsiyyəetnamə notariat kontorunda notarius tərəfindən vəsiyyəet edənin şifahi şəkildə söylədiyi sözlərdən də tərtib edilə bilər. Bu halda əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, vəsiyyəet edən notariusun yazdığı vəsiyyəetnaməni oxuyur. Sonra isə o, notariusun, şahidlərin yanında vəsiyyəetnaməni imzalayır (MM-in 1180-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Vəsiyyəet edənin imzaladığı vəsiyyəetnaməni notarius təsdiqləyir. **Vəsiyyəetnamənin təsdiq edilməsi** dedikdə, notarius tərəfindən vəsiyyəetnamənin özündə təsdiqləyici qeyd etməsi başa düşülür. Bundan sonra vəsiyyəetnamə hüquqi qüvvəyə malik olur. Notariusun təsdiqləyici qeydin edilməsi ilə əlaqəli olan sonrakı hərəkətlərinin (məsələn, vəsiyyəetnamənin qeydə alınmasının və s.) vəsiyyəetnamənin hüquqi qüvvəyə malik olması üçün həlledici əhəmiyyəti yoxdur¹.

Notariat vəsiyyəetnaməsi **üstünlüyə malik olan vəsiyyəetnamədir**. Onun üstünlüyü dörd cəhətlə şərtlənir. Birincisi, notarial forma **vəsiyyəetnamənin həqiqiliyinə və doğruluğuna təminat verir**. Söhbət notariat qaydasında təsdiqetmənin vəsiyyəet edənin iradə ifadəsinin həqiqiliyini təmin etməsindən gəlir. Notarius vəsiyyəet edənin iradə ifadəsinin həqiqiliyini şəxsən yoxlayır. Başqa sözlə desək, notariat vəsiyyəetnaməsi vəsiyyəetnin məzmununun vəsiyyəet edənin həqiqi iradəsinə uyğun gəlməsini təmin edir. Notariat qaydasında təsdiqetmənin sistemi elə qurulmuşdur ki, bu sistem vərəsəlikdə marağı olan şəxslərin hər cür sui-istifadə halına yol vermək təhlükəsini minimuma endirir, vəsiyyəet edənə göstərilə bilən kənar təsirləri aradan qaldırır, habelə miras qoyan tərəfindən edilmiş sərəncam barədə dəqiq məlumatların bir çox illər ərzində saxlanmasına imkan verir.

İkincisi, notariat qaydasında təsdiqetmə imkan verir ki, vəsiyyəetnamə nisbətən aydın, qanunazidd olmayan ifadə və sözlərdən tərtib olunsun, onun məzmunu qanunvericiliyə uyğun gəlsin, vəsiyyəet edənin sərəncamına şübhə yaranmasın. Digər tərəfdən notariat kontorunda təsdiqetmə zamanı vəsiyyəetnamə tərtib edilərkən vəsiyyəet edənə onun hüquq və imkanları, vəsiyyəetnin hüquqi imkanları izah edilir.

Üçüncüsü, notarial formada tərtib edilmiş vəsiyyəetnamənin bir nüsxəsi notariat kontorunda saxlanılır. Bu isə **vəsiyyəetnamənin itmək və məhv olmaq ehtimalını tamamilə heçə endirir**.

Dördüncüsü, notariat qaydasında təsdiqetmə vəsiyyəetnamənin üçüncü şəxslərin **hədə təsiri və ya zorakılığın təsiri altında tərtib olunmasını praktiki cəhətdən qeyri-mümkün edir**.

Məxfi (üstüörtülü, qapalı) vəsiyyəetnamə vəsiyyəetnamənin növlərindən biridir. Bu, mülki qanunvericilikdə yeni haldır. Köhnə qanunvericilik ayrıca olaraq bu cür vəsiyyəetnamə növü nəzərdə tutmurdu.

Göstərilən vəsiyyəetnamə növü xeyli müddətdir ki, bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyinə məlumdur. Xarici ölkə qanunvericiliyinə görə, **məxfi vəsiyyəetna-**

¹ Антимонов Б., Герзон С., Шлиффер Б. Наследование и нотариат. М., 1946, с. 38; Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 109.

mə dedikdə, vəsiyyət edən tərəfindən tərtib edilən və möhürlənmiş şəkildə bir qayda olaraq, şahidlərin iştirakı ilə notarius saxlanca verilən vəsiyyətnamə başa düşülür. Bu cür forma vəsiyyətnamə sirrinin saxlanılmasını təmin edir.

Vəsiyyətnamənin göstərilən formasını Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi, o cümlədən RF-in qanunvericiliyi «qapalı vəsiyyətnamə» anlayışı ilə əhatə edir. Zənn edirik ki, bunu münasib termin hesab etmək olmaz. Sivil ölkələrin vərəsəlik hüququ «məxfi (gizli) vəsiyyətnamə termini işlədir. Buna görə də biz həmin terimindən istifadə edəcəyik. «Məxfi vəsiyyətnamə» termini daha uğurlu terimdir¹. Məxfi vəsiyyətnamənin bir neçə xüsusiyyəti vardır. Bu vəsiyyətnamə, birincisi, vəsiyyət edənin öz əli ilə (öz dəsti-xətti ilə) yazılmalıdır². Elə hesab edirik ki, məxfi vəsiyyətnamə başqa şəxs tərəfindən tərtib edilə bilməz. Çünki bu halda vəsiyyətnamənin məxfiliyi pozula bilər. RF-nin vərəsəlik hüququna görə, məxfi vəsiyyətnamə vəsiyyət edənin öz əli ilə (dəsti xətti ilə) yazılmalı və imzalanmalıdır. Bu qaydaya əməl olunmaması həmin vəsiyyətnamənin etibarsızlığına səbəb olur (RF-in MM-in 1126-cı maddəsinin 2-ci bəndi)³.

Texniki vasitələrdən istifadə edilməklə tərtib edilən vəsiyyətnamələr məlum məsələdir ki, məxfi vəsiyyətnamə sayıla bilməz.

İkincisi, şahidlər məxfi vəsiyyətnaməni onun məzmunu ilə tanış olmadan təsdiqləyirlər. Belə ki, şahidlərə vəsiyyətnamənin məzmunu ilə tanış olmağa imkan verilmir.

Üçüncüsü, şahidlər vəsiyyətnamənin tərtibi zamanı vəsiyyət edənin yanında olmalıdırlar.

Dördüncüsü, qapalı vəsiyyətnaməni təsdiqləyərkən şahidlər vəsiyyətnamənin vəsiyyət edən tərəfindən onların yanında tərtib edildiyini, lakin vəsiyyətnamənin məzmununu bilmədiklərini göstərirler (MM-in 1189.2-ci maddəsi).

Məxfi vəsiyyətnamə formasının öz qüsurları vardır. Belə ki, bu formalı vəsiyyətnamə səlahiyyətli, vəzifəli şəxsin köməyi və iştirakı olmadan, vəsiyyət edənin özü tərəfindən tərtib edilir. Belə vəsiyyətnamədə isə məlum məsələdir ki, hüquqazidd sərəncam ifadə oluna bilər. Burada iki məna ifadə edən formaldan da istifadə oluna bilər⁴. Bundan əlavə, vəsiyyət edənin məxfi vəsiyyətnamədə öz iradəsini dəqiq, aydın və düzgün ifadə etməməsi istisna olunmur.

Xüsusi formalı vəsiyyətnamələr (xüsusi vəsiyyətnamələr)

Vəsiyyətnamələr adi formadan savayı, xüsusi formada da tərtib edilə bilər. Ümumiyyətlə, qanuna əsasən **vəsiyyətnamə təsdiq etmək səlahiyyəti olan vəzifəli şəxslər** kimi meyara (əlamətə) görə, vəsiyyətnamələr iki yerə bölünür:

- notarial formalı vəsiyyətnamələr (notariat vəsiyyətnamələri);
- notariat vəsiyyətnamələrinə bərabər tutulan vəsiyyətnamələr.

¹ Rus dilində «тайное завещание» («məxfi vəsiyyətnamə»), «секретное завещание» («gizli vəsiyyətnamə») və «закрытое завещание» («qapalı vəsiyyətnamə») kimi anlayışlar bir-birinin analoqudur (Грудцына Л.Ю. Наследование. М., 2002, с. 126).

² Yaponiya vərəsəlik hüququna görə, vəsiyyətnamənin mətninin əllə yazılması tələb edilmir (Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 303).

³ SZ RF, 2001, № 49, s. 4552.

⁴ Грудцына Л.Ю. Наследование. М., 2002, с. 126.

Notariat vəsiyyətnamələrinə bərabər tutulan vəsiyyətnamələr odur ki, bu vəsiyyətnamələr notariuslar tərəfindən yox, digər vəzifəli şəxslər tərəfindən təsdiq edilsələr də, notariat vəsiyyətnamələri ilə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu formalı vəsiyyətnamələri təsdiq edən şəxslər isə **notarius a bərabər tutulurlar**. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində həmin vəsiyyətnamələr xüsusi formalı vəsiyyətnamələr də adlanır¹. Xarici ölkələrin vərəsəlik hüququnda da «xüsusi formalı vəsiyyətnamə» anlayışından istifadə edilir.

Xüsusi vəsiyyətnamələr (xüsusi formalı vəsiyyətnamələr) odur ki, bu vəsiyyətnamələr yaranmış müstəsna, xüsusi və fəvqaladə vəziyyətə görə, adi vəsiyyətnamə formasından istifadə etmək mümkün olmadığı və ya son dərəcə çətin olduğu hallarda, xüsusi qaydada tərtib edilir.

Xüsusi vəsiyyətnamələrin tərtib edilməsini şərtləndirən hallar iki cür olur: birincisi, xüsusi xarakterli, fəvqaladə elə bir vəziyyət yaranır ki, bu vəziyyətdə şəxsin adi formada vəsiyyət etməsi mümkün olmur (məsələn, xəstəxanada yatan ağır xəstənin gecə bərk ürək ağrıları tutur və o, vəsiyyətnamə qoymaq qərarına gəlir; başqa bir misalda gəmi ilə xarici ölkəyə üzən şəxs öləcəyini zənn edir və vəsiyyətnamə tərtib etmək məcburiyyətində qalır); ikincisi, elə bir fəvqaladə hal yaranır ki, bu hal şəxsin adi formada vəsiyyətnamə tərtib etməsini çətinləşdirir (məsələn, ekspedisiyada olan vətəndaş vəsiyyət etmək istəyir. Lakin notariat kontorunun yerləşdiyi rayon mərkəzinin uzaqda olması bu məsələnin həllini çətinləşdirir. Belə halda vətəndaş xüsusi vəsiyyətnamə tərtib edir və onu ekspedisiya rəisi təsdiq edir).

Xüsusi vəsiyyətnamələrin özü bir neçə növə bölünür:

- xəstəxana vəsiyyətnamələrinə;
- ekspedisiya vəsiyyətnamələrinə;
- gəmi vəsiyyətnamələrinə;
- hərbi vəsiyyətnamələrə;
- həbsxana vəsiyyətnamələrinə;
- konsul vəsiyyətnamələrinə.

Xüsusi vəsiyyətnamələrin tərtib olunma qaydaları Mülki Məcəllə ilə, habelə Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi müvafiq normativ aktla tənzimlənir².

Xəstəxana vəsiyyətnamələri dedikdə, xəstəxanada, hospitalda, sanatoriya və ya digər stasionar müalicə müəssisəsində müalicə edilən, habelə əlillər və qocalar evində yaşayan şəxsin tərtib etdiyi, müvafiq vəzifəli şəxslərin təsdiqlədiyi vəsiyyətnamələr başa düşülür. Bu vəzifəli şəxslərə aiddir: xəstəxananın, hospitalın, sanatoriyanın və digər müalicə müəssisəsinin baş həkimi; bu müəssisələrin rəisi; bu müəssisələrin baş həkimi və rəislərinin tibbi hissə üzrə müavinləri; bu müəssisələrin növbətçi həkimi; əlillər və qocalar evinin baş həkimi. Yalnız bu şəxslər xəstəxana vəsiyyətnamələrini təsdiq etmək hüququna malikdirlər. Həmin müəssisələrin digər işçilərinin, məsələn, növbətçi olmayan

¹ *Гордон М.В. Особые формы завещания по новым гражданским кодексам // Правоведение. 1965, № 3, с. 53; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс, с. 127.*

² Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 10 iyul tarixli, 116 №-lm qərarı ilə təsdiq edilmiş «Notariat qaydasında təsdiq edilmiş sənədlərə bərabər tutulan sənədlərin müvafiq vəzifəli şəxslər tərəfindən təsdiq edilməsi qaydası»

müalicə həkimlərinin, tibb bacılarının və s. bu növ vəsiyyətnamələri təsdiq etməyə ixtiyarı çatmır.

Xəstəxana vəsiyyətnamələrinin təsdiqi qaydası əvvəllər müvafiq aktla tənzimlənirdi¹. İndi isə həmin vəsiyyətnamələrin təsdiqi qaydası Nazirlər Kabinetinin yuxarıda göstərilən aktı ilə nizama salınır. Bu qayda vəsiyyətnamələrin notariat qaydasında təsdiqlənmə prosedurasından fərqlənir. Vəsiyyətnamənin bir nüsxəsi vəsiyyət edən xahişi ilə ona verilir və ya vərəsinin vəsiyyətnamədə göstərilən ünvanına göndərilir. Vəsiyyətnamənin ikinci nüsxəsi isə saxlanmaq üçün vəsiyyət edən daimi yaşadığı yerin notariat kontoruna göndərilir.

Ekspedisiya vəsiyyətnamələri odur ki, bu növ vəsiyyətnamələr ekspedisiyada olan şəxs tərəfindən tərtib edilir, ekspedisiya rəisi tərəfindən təsdiq olunur. Söhbət axtarış – kəşfiyyat, coğrafi və digər ekspedisiyalarda olan şəxsin tərtib etdiyi vəsiyyətnamədən gedir.

Ekspedisiya vəsiyyətnamələrinin təsdiqi qaydasını müəyyənləşdirən konkret müvafiq normativ akt yoxdur.

Hal-hazırda ekspedisiya vəsiyyətnamələri ilə bağlı olan məsələlər Nazirlər Kabinetinin yuxarıda göstərilən aktı ilə qaydaya salınır.

Ekspedisiya rəisi ekspedisiyada olan şəxsin vəsiyyətnaməsini o halda təsdiqləyir ki, vəsiyyət edən şəxs adı qaydada vəsiyyətnamə təsdiqləmək hüququna malik olan orqanlardan uzaqda olsun. Ekspedisiya üzvləri sağ-salamat notariat kontoru olan yere qayıtdıqda isə onların vəsiyyətnamələrini notarius təsdiqləməlidir². Bu onu göstərir ki, ekspedisiya vəsiyyətnamələri müvəqqəti xarakter daşıyır.

Gəmi vəsiyyətnamələri dedikdə, dəniz və ya hava gəmisi ilə hərəkət edən şəxsin tərtib etdiyi, gəmi kapitanının təsdiqlədiyi vəsiyyətnamə başa düşülür. Bu növ vəsiyyətnamələrin özü iki növə ayrılır: dəniz vəsiyyətnamələrinə; hava vəsiyyətnamələrinə.

Dəniz vəsiyyətnamələri odur ki, bu növ vəsiyyətnamələr dəniz gəmisi ilə səfərdə olan şəxs tərəfindən tərtib edilir, dəniz gəmisi kapitanı tərəfindən təsdiqlənir. Vəsiyyət edən şəxs rolunda həm sənişinlər, həm də ekipaj üzvləri çıxış edə bilər. Onlar Azərbaycan Respublikasının bayrağı altında üzən dəniz gəmilərində və ya daxili səfər gəmilərində səfərdə olan şəxslərdir.

Dəniz vəsiyyətnamələri ilə bağlı olan münasibətlər Nazirlər Kabinetinin yuxarıda göstərilən aktı ilə tənzimlənir.

Gəmi vəsiyyətnaməsini Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi də nəzərdə tutur. Həmin məcəllədə göstərilir ki, gəmi kapitanının səfər

¹ «Инструкция о порядке удостоверения завещаний главными врачами, их заместителями по медицинской части или дежурными врачами больницы, других стационарных лечебно-профилактических учреждений санаториев, а также директорами и главными врачами домов для престарелых и инвалидов», утв. Минюстиции СССР 20 июня 1974 г. // В книге: *Ляпунов С.Г. Наследование. М., 2003, с. 108.*

² *Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию, 1967, с. 44: P.S.Nikityuk isə bunun əksi olan mövqedə duraraq göstərir ki, ekspedisiya rəisi həmin yaşayış məntəqəsində notariat kontoru olmasından asılı olmayaraq vəsiyyətnaməni təsdiq edə bilər (Nikityuk P.S. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 130).*

zamanı gəmidə olan şəxsin vəsiyyətnaməsini təsdiq etmək hüququ vardır¹.

Hava vəsiyyətnamələri odur ki, bu növ vəsiyyətnamələri hava gəmisində olan şəxs tərtib edir, hava gəmisinin kapitanı isə onları təsdiq edir. Xüsusi vəsiyyətnamələrin bu növü mülki qanunvericilikdə yeni haldır. Köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsinə hava vəsiyyətnaməsi anlayışı məlum deyildi.

Hava vəsiyyətnaməsini həm sərnəşinlər, həm də hava gəmisinin heyət üzvləri qoya bilərlər. Hava gəmisinin heyət üzvləri uçuşu və xidməti təmin edən işçilərdən ibarətdir.

Hava vəsiyyətnamələrinin tertibi qaydası Nazirlər Kabinetinin yuxarıdakı aktı ilə müəyyənləşdirilir.

Hərbi vəsiyyətnamələr dedikdə, hərbi hissədə xidmət göstərən hərbi qulluğunun tertib etdiyi, hərbi hissə (birləşmə) komandirinin təsdiqlədiyi vəsiyyətnamələr başa düşülür. Hərbi qulluqdan savayı, hərbi hissədə qulluq edən mülki şəxslər (hərbi hissənin yeməxanasında işləyən şəxslər, qazanxanada çalışanlar, elektrik mantlyorları, çilingərlər və s.) və onların ailə üzvləri də hərbi vəsiyyətnamə qoymaq hüququna malikdirlər. Hərbi vəsiyyətnamələri hərbi hissə (birləşmə) komandirlərindən savayı, hərbi müəssisənin və məktəbin rəisləri də təsdiq edə bilərlər. Buna mülki qanunvericilik yol verir.

Həbsxana vəsiyyətnamələri odur ki, həmin vəsiyyətnamələr azadlıqdan məhrumetmə yerində olan şəxs tərəfindən tertib edilir, azadlıqdan məhrumetmə yerinin rəisi tərəfindən təsdiqlənir. Söhbət törətdiyi cinayət əməlinə görə azadlıqdan məhrumetmə yerlərində cəza çəkən şəxslərin tertib etdikləri vəsiyyətnamələrdən gedir. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu növ xüsusi vəsiyyətnamələrin **penitensiar vəsiyyətnamələr** adlandırılması təklif olunur.

Konsul vəsiyyətnamələri odur ki, bu vəsiyyətnamələri Azərbaycan Respublikasının xarici ölkədə olan vətəndaşları tertib edirlər və onlar konsul tərəfindən təsdiqlənir. Mülki Məcəllə xüsusi vəsiyyətnamələrin bu növünü nəzərdə tutmur. Buna baxmayaraq «Azərbaycan Respublikasının konsul nizamnaməsi» qanunu konsulun bir sıra notariat əməliyyatları aparmaq hüququna malik olmasını müəyyənləşdirir. Vəsiyyətnamələri təsdiq etmək bu əməliyyatlardan biridir². Analoji göstəriş «Notariat haqqında» qanunda da ifadə edilmişdir. Belə ki, bu qanun Azərbaycan Respublikası konsulluqlarının səlahiyyətli vəzifəli şəxslərinə əqdləri, o cümlədən vəsiyyətnamələri təsdiq etmək ixtiyarı verir³. Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmasa da, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində konsulların təsdiq etdikləri vəsiyyətnamələr xüsusi formalı vəsiyyətnamə – notariat qaydasında təsdiqlənən vəsiyyətnaməyə bərabər tutulan vəsiyyətnamə kateqoriyasına aid edilir⁴.

¹ Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 57-ci maddəsi.

² «Azərbaycan Respublikasının konsul nizamnaməsi»nin 44-cü maddəsi // AR QK, II cild, s. 144.

³ «Notariat haqqında» qanunun 19-cü maddəsi // AR QK, III xüsusi buraxılış, s. 306.

⁴ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.110; *Антимонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с.179.

Bank vəsiyyətnamələri xüsusi formalı vəsiyyətnamələrdən biridir¹. Bu növ vəsiyyətnaməni də Mülki Məcəllə nəzərdə tutmur. Lakin bank fəaliyyəti haqqında qanunda göstərilir ki, əmanətçi kredit təşkilatına verdiyi sərəncamda əmanətini hər hansı bir şəxsə və ya dövlətə vəsiyyət edə bilər.

Bank vəsiyyətnamələri odur ki, bu vəsiyyətnamələr əmanətçinin öz əmanəti barəsində etdiyi vəsiyyət sərəncamını ifadə edir. Bu növ vəsiyyətnamə ilə yalnız bank əmanətinə sərəncam vermək olar. Belə növ vəsiyyətnamələr notariat qaydasında təsdiqlənən vəsiyyətnamələrə bərabər tutulur². Onlar notariat vəsiyyətnamələri kimi eyni hüquqi əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi vəsiyyətnamələrdən yalnız adi vəsiyyətnamələr (notariat vəsiyyətnamələri) tərtib etmək qeyri-mümkün olduğu hallarda istifadə olunur. Başqa sözlə desək, xüsusi və fəvqaladə xarakterli elə bir vəziyyət yaranır ki, şəxs bu vəziyyətdə öz əmlakının hüquqi taleyi barədə adi formada vəsiyyətnamə tərtib edə bilmir və buna görə də xüsusi vəsiyyətnamə formasına əl atır. Əgər həmin vəziyyət yaranmasaydı, məlum məsələdir ki, şəxs xüsusi vəsiyyətnamə formasından yox, adi vəsiyyətnamə formasından (notariat vəsiyyətnaməsindən) istifadə edəcəkdirdi. Deməli, şəxsə ya adi vəsiyyətnamə formasını, ya da xüsusi vəsiyyətnamə formasını seçmək hüququ verilmir. Bu isə o deməkdir ki, **Azərbaycan Respublikasının vərəşəlik hüququ adi və xüsusi vəsiyyətnamə formalarının rəqabətinə yol vermir**³.

Qanunvericilik xüsusi vəsiyyətnamələrin qanuniliyi üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi barədə qayda nəzərdə tutur, yəni dövlət nəzarəti forması müəyyənləşdirir. Bu forma əsasında xüsusi vəsiyyətnamələrin öz məzmununa görə qanuni olması təmin edilir. Belə ki, notariusda bərabər tutulan vəzifəli şəxslər təsdiq etdikləri vəsiyyətnamələrin bir nüsxəsini saxlamaq üçün dərhal dövlət notariat arxivinə verməyə borcludurlar. Vəsiyyətnamənin nüsxəsi vəsiyyət edən daimi yaşayış yerindəki notariusda da göndərilə bilər. Əgər vəsiyyət edən Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayış yeri olmayıbsa və ya onun yaşayış yeri məlum deyilsə, onda vəsiyyətnamə Azərbaycan Respublikasının dövlət notariat arxivinə göndərilir. Gəmi vəsiyyətnamələrinin nüsxəsi isə dövlət notariat arxivinə və ya notariusda Azərbaycan Respublikası liman rəisi və ya xarici limanda Azərbaycan Respublikasının konsulluğu vasitəsilə çatdırılır.

Dövlət notariat arxivinin müdirinin və ya notariusun vəzifəsidir ki, vəsiyyətnamələrin qanuni olub-olmamasını yoxlasın. Əgər onlar vəsiyyətnamənin qanunazidd olmasını müəyyənləşdirərsə, onda bu barədə vəsiyyət edənə və

¹ Гражданское право. Учебник. Часть. М., 1938, с. 463; Советское государство и право. 1957. № 12, с. 138 (Раїхер В.Н.); Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 139.

² Qordon M.V. bu barədə başqa fikir söyləyir. O, göstərir ki, bank vəsiyyətnamələri xüsusi növ vəsiyyətnamə hesab edilərsə də, onları notariat vəsiyyətnamələrinə bərabər tutmaq olmaz (Gordon M.V. Исследование по закону и по завещанию. М., 1967, с. 44).

³ P.S. Nikitjuk başqa mövqedə durur. O, göstərir ki, şəxs öz istəyinə uyğun olaraq istənilən vəsiyyətnamə formasını seçə bilər (Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973).

vəsiyyətnaməni təsdiq etmiş vəzifəli şəxsə məlumat verilir¹.

Birgə vəsiyyətnamə

Vəsiyyətnamədə adətən, yalnız bir tərəfin iradəsi ifadə olunur. Bununla belə, eyni bir vəsiyyətnamədə iki və daha artıq şəxsin iradəsi ifadə oluna bilər. Buna birgə vəsiyyətnamə deyilir.

Birgə vəsiyyətnamə odur ki, burada iki və ya daha artıq şəxsin iradəsi ifadə olunur².

Ümumi qayda belədir ki, eyni bir vəsiyyətnamədə yalnız müəyyən bir şəxsin (vəsiyyət edən) sərəncamı olur. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ iki və ya daha çox şəxs tərəfindən vəsiyyətnamənin birgə tərtibinə yol vermir (MM-in 1169-cu maddəsi). Başqa sözlə desək, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnun müəyyənləşdirdiyi ümumi qaydaya görə, vəsiyyətnamə müəyyən şəxs tərəfindən **eyni bir (vahid) sənəd şəklində tərtib edilməlidir və o, bir neçə şəxs tərəfindən vahid, eyni bir sənəd şəklində tərtib edilərsə, etibarsız sayılır**. Deməli, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ birgə vəsiyyətnamənin tərtib edilməsini yasaqlayır.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə və ənənəsinə uyğun olaraq birgə vəsiyyətnamənin tərtib edilməsinə yol verir. Özü də dərhal qeyd etməliyik ki, bütün şəxslər yox, **yalnız ər-arvad birgə vəsiyyətnamə tərtib edə bilərlər**. Məsələn, ər-arvad onların birgə mülkiyyətində olan ümumi əmlakı öz qonşularına (qonşunun xeyrinə) vəsiyyət edirlər və bu məqsədlə vahid (eyni bir) sənəd – vəsiyyətnamə tərtib edirlər. Birgə vəsiyyətnamə ər-arvaddan hər birinin tələbi ilə (ya arvadın tələbi ilə, ya ər-in tələbi ilə), lakin onların hər ikisinin sağlığında ləğv edilə bilər. Ər-arvaddan biri öldükdən sonra, birgə vəsiyyətnamə ləğv oluna bilməz.

Birgə vəsiyyətnamə dedikdə iki və daha artıq şəxsin iradəsini ifadə edən elə bir əqd başa düşülür ki, bu əqd onların eyni vaxtda vahid sənəd tərtib etmələri yolu ilə müəyyən şəxsin xeyrinə bağlanır.

Birgə vəsiyyətnaməni qarşılıqlı vəsiyyətnamədən fərqləndirmək lazımdır. Qarşılıqlı vəsiyyətnamə birgə vəsiyyətnamənin xüsusi halı, onun yarımövüdür. Bütün hallarda qarşılıqlı vəsiyyətnamələr birgə vəsiyyətnamə kateqoriyasına şamil edilir. Amma elə birgə vəsiyyətnamələr var ki, onları qarşılıqlı vəsiyyətnamə hesab etmək olmaz. Qarşılıqlı vəsiyyətnamə müəyyən şəxslərin bir-birinə münasibətdə qarşılıqlı öhdəliyini nəzərdə tutur. Söhbət eyni bir vəsiyyətnamə ilə vərəsələrin qarşılıqlı surətdə bir-birini özünün vərəsəsi təyin etməsindən gedir³.

Qarşılıqlı vəsiyyətnamə odur ki, bu vəsiyyətnamə ilə hər bir vəsiyyət edən digər vəsiyyət edəni qarşılıqlı surətdə özünün vərəsəsi təyin edir.

Qarşılıqlı vəsiyyətnamə eyni vaxtda iki və daha artıq şəxsin vahid sənəd

¹ «Notariat haqqında» qanununun 39-cu maddəsi (AR QK, III xüsusi buraxılış, s. 311).

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 /Под ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с.283.

³ V.I.Serebrovski birgə vəsiyyətnaməyə bu cür anlayış verir. Görünür ki, alim «birgə vəsiyyətnamə» anlayışını «qarşılıqlı vəsiyyətnamə» anlayışı ilə qarışdırır (Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 100).

tərtib etmək yolu ilə bir-birinin xeyrinə etdiyi sərəncamdır. Bu cür vəsiyyətnamə ingilis-amerikan hüququna məlumdur¹. Fransa mülki hüququna görə, qarşılıqlı vəsiyyətnamənin tərtibinə yol verilmir (Fransa MM-in 968-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bizim ölkə qanunvericiliyi **yalnız ar-arvadin qarşılıqlı vəsiyyətnamə tərtib etmələrinə icazə verir**: ərle arvad qarşılıqlı vərəsəlik haqqında birgə vəsiyyətnamə tərtib edə bilərlər (MM-in 1169-cu maddəsi).

Korrespektiv vəsiyyətnamə qarşılıqlı vəsiyyətnamənin bir növüdür. **Korrespektiv vəsiyyətnaməyə görə, eyni bir vəsiyyətnamə ilə qarşılıqlı surətdə bir-birinin vərəsəsi təyin edilən şəxslərdən biri vərəsə təyin etməni ləğv edərsə, onda bu, digər vərəsənin vərəsə təyin etməsinin etibarsızlığını şərtləndirir**².

§ 4. Vəsiyyətnamələrin ləğvi və ya dəyişdirilməsi, qüvvədən düşməsi

Vəsiyyətnamənin ləğvi və ya dəyişdirilməsi

Vəsiyyətnamə şəxsin ölüm hadisəsi olacağı halda öz əmlakı barəsində qanunla müəyyən edilmiş qaydada verdiyi sərəncamdır. Bu sərəncam vəsiyyət edən şəxsin sağlığında vərəsələr üçün hər hansı bir hüquq yaratmır və onların üzərinə heç bir vəzifə qoymur. Vəsiyyətnamənin hüquqi nəticəsi (hüquq və vəzifələr) onun təsdiq (tərtib) edildiyi gündən deyil, vəsiyyət edənin ölümündən sonra əmələ gəlir³. Vəsiyyətnamə yalnız birgə tərəfin – vəsiyyət edənin iradəsini ifadə etdiyinə görə birtərəfli akt hesab edilir. Belə ki, vəsiyyət edənin vəsiyyətnamədə əks edilən iradə ifadəsi birtərəfli xaraktere malik olur. Ona görə də vəsiyyət edən şəxs istənilən vaxt onu tamamilə və ya qismən ləğv edə və ya dəyişdirə bilər.

Vəsiyyətnamənin ləğv edilməsi və dəyişdirilməsi vəsiyyət edən şəxsin hüququdur. Bu hüququ yalnız vəsiyyət edənin özü həyata keçirə bilər.

Vəsiyyətnamənin ləğv edilməsi onun vəsiyyət edən tərəfindən geri götürülməsi deməkdir. Bunun nəticəsində vəsiyyətnamənin hüquqi qüvvəsinə xitam verilir. Vəsiyyət edənin vəsiyyətnaməni ləğv etmə imkanı Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnun vəsiyyətnamənin geri götürülməsi prinsipi ilə bağlıdır. Bu prinsip isə vəsiyyət edənin iradə ifadəsinin bir qayda olaraq, birtərəfli xarakter daşmasına və geri götürülmək xüsusiyyətinə malik olmasına əsaslanır. Həmin prinsipə görə, vəsiyyət edən nə vaxta kimi sağdır, o, vəsiyyətnaməni istənilən vaxt geri götürə bilər.

Vəsiyyətnamənin ləğv edilməsi dedikdə, vəsiyyət edən tərəfindən vəsiyyətnamənin geri götürülməsi və bunun nəticəsində onun hüquqi qüvvəsinə xitam verilməsi başa düşülür.

Mülki qanunvericilikdə və sivilistika elmində (doktrinasında) vəsiyyətnamə-

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств, с. 263.

² Синайский В.И. Русское гражданское право. М., 2002, с. 559.

³ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri haqqında» 28 sentyabr 1979-cu il tarixli 5 saylı qərarının 4-cü bəndi // Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1961-1997-ci il). Bakı, 1998, s. 101.

nin bir neçə üsulla (yolla) ləğv edilməsi göstərilir. **Yeni vəsiyyətnamənin tərtib edilməsi** bu üsullardan birincisidir (MM-in 1220-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Bu üsul özü iki yolla həyata keçirilir: birbaşa yolla; dolayısı yolla.

Birbaşa yolun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vəsiyyət edən yeni vəsiyyətnamə tərtib edir və orada özünün əvvəl tərtib etdiyi vəsiyyətnamənin ləğv edilməsini düzünə göstərir və yeni vəərəsə təyin edir. Başqa sözlə desək, vəsiyyət edən sonradan tərtib etdiyi vəsiyyətnamədə birbaşa göstərir ki, o, əvvəl tərtib edilən vəsiyyətnaməni (və ya vəsiyyətnamələri) ləğv edir və yeni vəərəsə təyin edir. Bu halda yeni vəsiyyətnamə əvvəlki vəsiyyətnamənin hüquqi qüvvəsinə xitam verilməsinə səbəb olur. Amma yeni (sonradan tərtib edilmiş) vəsiyyətnamə özündə təzə vəsiyyət sərəncamı ifadə etməlidir. Əgər vəsiyyət edən yalnız əvvəlki vəsiyyətnamənin ləğvini yazılı surətdə bəyan edərsə, bu bəyanata vəsiyyətnamə kimi baxmaq olmaz. Ona görə ki, həmin bəyanatda vəsiyyətnamənin labüd (məcburi) əlamətləri, hər şeydən əvvəl, vəərəsə təyin etmək əlaməti yoxdur¹.

Dolayısı yol belə bir qaydaya əsaslanır ki, bu qaydaya görə, vəsiyyət edən tərəfindən müxtəlif vaxtlarda tərtib olunan və eyni bir məsələyə toxunan iki və ya bir neçə vəsiyyətnamədən tərtib olunma tarixinə (müddətinə) görə sonrakı vəsiyyətnamə (sonradan tərtib edilmiş vəsiyyətnamə) hüquqi qüvvəyə və əhəmiyyətə malik olur². Məsələn, ata 10 dekabr 2004-cü ildə yaşayış evini öz qonşusuna vəsiyyət edir. Bir ildən sonra 12 dekabr 2005-ci il tarixində o, həmin yaşayış evinin kənd sakininə vəsiyyət edilməsi barədə yeni vəsiyyətnamə yazır. Bu vəsiyyətnamə əvvəlki vəsiyyətnaməni ləğv edir.

Bununla bərabər, ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif iki və ya bir neçə vəsiyyətnamə tərtib edilə bilər. Bu vəsiyyətnamələrdən hər biri müxtəlif məsələlərə həsr edilə bilər. Məsələn, vəsiyyət edənin əvvəl tərtib etdiyi vəsiyyətnamə yaşayış evinin, sonradan tərtib etdiyi vəsiyyətnamə isə minik avtomobilinin hüquqi taleyini müəyyən edir. Bu halda sonradan tərtib edilmiş vəsiyyətnamə əvvəl tərtib olunmuş vəsiyyətnamənin ləğv edilməsinə səbəb olmur. Onlardan hər biri **müxtəlif predmetlərə malik olduğuna görə müstəqil surətdə qüvvədə qalır**.

Müxtəlif vaxtlarda bir-birinin ardınca eyni bir şəxs tərəfindən bir neçə vəsiyyət tərtib edildikdə, həmin vəsiyyətnamələri diqqətlə qarşılaşdırmaq, tutuşdurmaq və müqayisə etmək lazımdır. Bu halda gərəkdir ki, məsələyə belə bir ümumi prinsip əsasında yanaşılınsın: vəsiyyət edənin həqiqi və qəti iradəsi sonradan, yəni sonrakı tarixlə tərtib edilmiş vəsiyyətnamədə ifadə olunur.

Elə hallar olur ki, eyni bir şəxs bir neçə vəsiyyətnamə tərtib edir. Söhbət həm ev vəsiyyətnaməsinin, həm xüsusi formalı vəsiyyətnamənin (məsələn, gəmi, xəstəxana, hərbi və s. vəsiyyətnamələrin), həm də notariat vəsiyyətnaməsinin tərtibindən gedir. Bu halda tərtib olunma tarixinə görə axırıncı (sonrakı) olan vəsiyyətnamə yox, notariat vəsiyyətnaməsi qüvvədə olur. Ona görə ki, **Azərbaycan Respublikasının vəərəsəlik hüququ notariat vəsiyyətnaməsinə üstünlük verir** (MM-in 1223-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

¹ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 182.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.312.

Xüsusi formalı vəsiyyətnamələr də göstərilən üsulla ləğv edilə bilər. Belə ki, hərbi vəsiyyətnamə yeni hərbi vəsiyyətnamə ilə, konsul vəsiyyətnaməsi yeni konsul vəsiyyətnaməsi ilə, gəmi vəsiyyətnaməsi yeni gəmi vəsiyyətnaməsi ilə və s. ləğv edilə bilər. **Xüsusi vəsiyyətnamənin hər hansı bir növünün onun başqa növü ilə ləğv edilməsi mümkündür.** Ona görə ki, həmin növlər notariat vəsiyyətnamələrinə bərabər tutulur. Məsələn, hərbi vəsiyyətnamələrin nəinki hərbi vəsiyyətnamələrlə, habelə konsul, gəmi və s. vəsiyyətnamələrlə, o cümlədən notariat vəsiyyətnamələri ilə ləğv olunması mümkündür. Notariat vəsiyyətnamələrinin xüsusi formalı vəsiyyətnamələrlə ləğv edilməsinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, sovet mülki hüquq elmi bunun mümkün olmasını göstərirdi¹. Məsələn, notariat vəsiyyətnamələri xəstəxana, gəmi, hərbi vəsiyyətnamələrlə, ümumiyyətlə, istənilən xüsusi vəsiyyətnamə növü ilə dəyişdirilə bilərdi. Azərbaycan Respublikasının vərəşlik hüququ bu qaydanın əksi olan norma nəzərdə tutur: **notariat vəsiyyətnaməsi başqa formalı vəsiyyətnamə ilə ləğv edilə bilməz** (MM-in 1223-cü maddəsinin 2-ci bəndi)².

Vəsiyyətnamənin ləğv edilməsinin ikinci üsulu (yolu) notariat orqanına ərizə verməkdən ibarətdir (MM-in 1220-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu, vəsiyyətnamənin ləğv edilməsinin **birbaşa üsuludur**³. Göstərilən üsula görə vəsiyyət edən notariat kontoruna xüsusi ərizə verir. Ərizədə o, göstərir ki, əvvəl tərtib olunan vəsiyyətnamə ləğv edilir və yeni vəsiyyətnamə ilə əvəz edilir. Bu halda həmin şəxs öldükdən sonra qanun üzrə vərəşlik yaranır, yeni vərəşliyə qanun üzrə vərəşlər çağırılır. Özü də dərhal qeyd etməliyə ki, bu üsulla notariat vəsiyyətnamələri ləğv edilir.

Vəsiyyətnamənin bütün nüsxələrinin vəsiyyət edən tərəfindən məhv edilməsi vəsiyyətnamənin ləğv edilməsinin üçüncü üsuludur (MM-in 1220-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Söhbət fiziki cəhətdən məhv edilmədən gedir. Fiziki cəhətdən məhv edilənin yolları isə müxtəlifdir: vəsiyyətnamənin nüsxələrini yandırmaq; vəsiyyətnamənin nüsxələrini cırıb atmaq; vəsiyyətnamənin nüsxələrini xətleyib oxunmaz hala salmaq; vəsiyyətnamənin nüsxələrini ştrixləmək və s.

Vəsiyyətnamənin bir və ya bir neçə nüsxəsinin yox, yalnız bütün nüsxələrinin məhv edilməsi onun ləğvünə səbəb ola bilər. Məsələ burasındadır ki, notariat vəsiyyətnamələri tərtib edilən zaman vəsiyyət edəndə vəsiyyətnamənin ancaq surəti qalır, onun əsli isə notariat kontorunda saxlanılır.

Saxlanmaq üçün notariusda rəsmən depozitə qoyulmuş vəsiyyətnaməni depozitdən götürmə vəsiyyətnamənin ləğv edilməsinin üsullarından biridir. Bu üsulu Azərbaycan Respublikasının vərəşlik hüququ birbaşa konkret normada nəzərdə tutmur. Lakin MM-in 1187-ci maddəsinə təhlil etsək bu üsulla vəsiyyətnamənin ləğv edilməsinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirə bilərik.

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.148; *Антимонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с.184; *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.257.

² Yaponiya vərəşlik hüququna görə, dövlət aktı formasında tərtib edilən vəsiyyətnamə ilə yazılan vəsiyyətnamə ilə və ya xüsusi formalı vəsiyyətnamə ilə ləğv edilə bilər (*Сакаэ Вагацума, Тору.* Архивзули. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с.306).

³ *Нюффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 312.

Амма һәм ин үсулу бәзи хәрици өлкәләрин вәсәлик һүқуқу тәнир.¹ Мәсәлән, Алмәниә Мүлки Қануннамәсинә гөрә, әгәр нотариәт вәсиyyətнамәси сәхланидиғи идәрәдән гөтүрүлүб (алннб) вәсиyyət едәнә қайтарлһрса, вәсиyyətнамә ләғв едилһр.

Вәсиyyət едән һәм дә истәнилән вәхт әввәл тәртиб етдиғи вәсиyyətнамәни дәғишдирә биләр. Онун билдидимиз кими, әввәл тәртиб етдиғи вәсиyyətнамәни тәм ләғв етмәк һүқуқу вәрдир. Бу һүқуқдан истифадә едәрәк о, вәсиyyətнамәни тәм ләғв едә биләр. Буна **вәсиyyətнамәнин тәм ләғв едилмәси** дөйилһр. Бунунла белә, вәсиyyətнамәни вәсиyyət едән қисмән дә ләғв едә биләр. Белә ки, вәсиyyət едәнин әввәл тәртиб етдиғи вәсиyyətнамәни тәм, бүтүвлүкдә йох, һәм ин вәсиyyətнамәдә ифадә олунан әғри-әғри вәсиyyət сәрәнцәларнн ләғв едир. Белә һалда вәсиyyətнамәнин маһийәти дәғишмһр. Дәғишән анцәғ әғри-әғри вәсиyyət сәрәнцәларнн олур.² Бунунла о, әввәл тәртиб етдиғи вәсиyyətнамәнин йәлнз мүйәйән һиссәсини дәғишдирһр, йәни һәм ин вәсиyyətнамәни қисмән ләғв едир. Буна **вәсиyyətнамәнин қисмән ләғв олунмәси** дөйилһр.

Вәсиyyət едәнин әввәл тәртиб етдиғи вәсиyyətнамәни қисмән ләғв етмәсинә, йәни һәм ин вәсиyyətнамәдә ифадә олунан әғри-әғри вәсиyyət сәрәнцәларнн ләғв етмәсинә вәсиyyətнамәнин дәғишдирилмәси дөйилһр.

Вәсиyyətнамә әсәсән ики үсулла дәғишдирилһр. **Йәни вәсиyyətнамә тәртиб етмәк** бу үсуллардан биридир. Азәрбәйцән Республикәсинн вәсәлик һүқуқу мүйәйән едир ки, вәсиyyətнамә йәни вәсиyyətнамә тәртиб етмәк йолу илә дәғишдирилә биләр (ММ-ин 1220-ци мәддәсинн 1-ци бәнди).

Йәни вәсиyyətнамәдә вәсиyyət едән гөстәрһр ки, о, әввәл тәртиб етдиғи вәсиyyətнамәдә һәнси дәғишклик едир. Әввәл тәртиб едилмиш вәсиyyətнамә о һалда дәғишилмиш сәйилһр ки, сонрадән тәртиб едилмиш йәни вәсиyyətнамәдә әввәл тәртиб едилмиш вәсиyyətнамәдә нәзәрдә тутлан әғри-әғри вәсиyyət сәрәнцәларнн ләғв едән вә йә дәғишдирән йәни вәсиyyət сәрәнцәми олсун. Әввәл тәртиб олунмуш вәсиyyətнамәни ләғв етмәйән бир нәчә вәсиyyətнамә олдуқда, һәм ин вәсиyyətнамәләрин мәтнини диққәтлә тутушдурмәк вә мүйәйсә етмәк ләзимдир.

Бәзән вәсиyyət едән әввәл тәртиб етдиғи вәсиyyətнамәдә һәнси дәғишклик етмәсини йәни вәсиyyətнамәдә хүсуси оларәк гөстәрмһр. Бу һалда әввәл тәртиб олунмуш вәсиyyətнамә сонрадән тәртиб едилән (йәни) вәсиyyətнамәйә зидд олмәйән һиссәси һәддиндә өз қүввәсини сәхлайһр, зидд олән һиссәси исә ләғв едилһр вә беләликлә, әввәлки вәсиyyətнамә дәғишилһр. Башқә сөзлә дөсәк, әввәлки вә йәни вәсиyyətнамә, әгәр бир-биринә зидд олмәйән сәрәнцәлар нәзәрдә тутарса, онда онларнн һәр икиси дә ейни вәхтдә қүввәйә мәлик олур.

Әгәр сонрадән тәртиб едилән йәни вәсиyyətнамә әввәлки вәсиyyətнамәни тәммәилә йох, **йәлнз онун һәм ин вәсиyyətнамәйә зидд олән һиссәсини ләғв едәрсә, бу, о дәмәкдир ки, әввәлки вәсиyyətнамәдә дәғишклик едилмишдир.**

Бәзән сонрадән тәртиб едилән йәни вәсиyyətнамәдә нәзәрдә тутлан әғри-әғри вәсиyyət сәрәнцәларнн әввәлки вәсиyyətнамәдә ифадә олунан бәзи вәсиyyət сәрәнцәларнн илә зиддийәт тәшкһл едә биләр. Бу һалда әввәлки вәсиyyətнамәнин

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. Р.Л. Нарышкина. М., 1984, с. 289.

² Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 44.

yox, yeni vəsiyyətnamənin müəyyənləşdirdiyi vəsiyyət sərəncamı qüvvədə olur və əvvəlki vəsiyyətnamə dəyişilmiş hesab edilir¹.

Vəsiyyətnamənin dəyişdirilməsi **müxtəlif formalarda** ifadə oluna bilər². **Vərəsələrin dairəsini dəyişmək** (onların sırasını artırmaq və ya azaltmaq) bu formalardan biridir. Məsələn, vətəndaş əmlakını beş nəfər qohumuna vəsiyyət edir. O, sonradan vəsiyyətnamə tərtib edərək vərəsələrin sayını üç nəfərə kimi azaldır.

Vərəsələrə çatası miras paylarını dəyişmək (bu payları artırmaq və ya azaltmaq) vəsiyyətnamənin dəyişdirilməsinin formalarından biridir. Söhbət miras qoyana (vəsiyyət edənə) məxsus olan hüquq və vəzifələrin vərəsələr arasında başqa qaydada (əvvəlki vəsiyyətnamədə nəzərdə tutulandan fərqli qaydada) bölüşdürülməsindən gedir. Məsələn, vətəndaş əvvəl tərtib etdiyi vəsiyyətnamədə göstərir ki, yaşayış evi onun qardaşına, minik avtomobili əmisinə verilsin. Sonradan tərtib etdiyi yeni vəsiyyətnamədə vətəndaş göstərir ki, yaşayış evi onun əmisinə, minik avtomobili isə qardaşına verilsin.

Notariat orqanına ərizə verməyi mülki qanunvericilikdə və sivilistika elmində (doktrinasında) vəsiyyətnamənin dəyişdirilməsinin ikinci üsulu hesab edilir³. Bu üsula görə vəsiyyət edən notariat orqanına (kontoruna) xüsusi ərizə yazaraq göstərir ki, o, tərtib etdiyi əvvəlki vəsiyyətnamənin müvafiq hissəsini dəyişdirir. Məsələn, ərizədə vəsiyyət edən vərəsələr sırasından hər hansı şəxsin çıxarılmasını göstərir və ya vərəsələrə çatası miras paylarının dəyişdirilməsini xahiş edir.

Xüsusi formalı vəsiyyətnamələr dəyişdirilərkən ərizə həmin vəsiyyətnamələri təsdiq etmiş vəzifəli şəxslərə (notariusa bərabər tutulan şəxslərə) verilir⁴. Məsələn, hərbi vəsiyyətnaməni dəyişdirmək üçün həmin vəsiyyətnaməni təsdiq edən hərbi hissə komandirinə ərizə verilə bilər. Xəstəxana vəsiyyətnaməsinə dəyişdirmək üçün ərizə məlum məsələdir ki, xəstəxananın baş həkiminə verilir və s. Xüsusi formalı vəsiyyətnamələr notariat orqanına ərizə verməklə də dəyişdirilə bilər⁵.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, **xüsusi vəsiyyətnamənin müəyyən nö-**

¹ Bu qayda Almaniya vərəsəlik hüququnda birbaşa nəzərdə tutulmuşdur: əgər sonradan tərtib edilmiş vəsiyyətnamənin qaydaları əvvəlki vəsiyyətnamənin qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edərsə, əvvəlki vəsiyyətnamənin qaydaları ləğv edilmiş sayılır (Almaniya Mülki Qanunnaməsi, § 2258).

² Bu barədə bax: Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с.496.

³ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с.504; O.S.Ioffe bunun əksi olan mövqedə durur. O, göstərir ki, vəsiyyətnamənin dəyişdirilməsi notariat kontoruna ərizə vermək yolu ilə həyata keçirilə bilməz (*Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.312*). Respublika Notariat İdarəsi də belə hesab edir ki, göstərilən üsulla vəsiyyətnaməni dəyişdirmək olmaz. Azərbaycan Respublikasının «Notariat haqqında» qanunun 48-ci maddəsinə görə notariusa vəsiyyətnamənin dəyişdirilməsi barədə ərizə verilə bilər (AR QK. III xüsusi buraxılış, s. 312; «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 74-cü bəndi // Notariat haqqında sənədlər toplusu. Bakı, 2002, s. 220).

⁴ «Notariat qaydasında təsdiq edilmiş sənədlərə bərabər tutulan sənədlərin müvafiq vəzifəli şəxslər tərəfindən təsdiq edilməsi qaydası»nın 14-cü və 15-ci bəndləri // Notariat haqqında sənədlər toplusu. Bakı, 2002, s. 57. Respublika Notariat İdarəsi bunun əksi olan mövqedə durur.

⁵ Göstərilən qaydaların 14-cü bəndi.

vü həm həmin növdən olan yeni vəsiyyətnamə ilə, həm də başqa növdən olan yeni vəsiyyətnamə ilə dəyişdirilə bilər¹. Məsələn, hərbi vəsiyyətnamə həm hərbi vəsiyyətnamə ilə, həm konsul vəsiyyətnaməsi ilə, həm gəmi vəsiyyətnaməsi ilə və s., həm də notariat vəsiyyətnaməsi ilə dəyişdirilə bilər.

Notariat vəsiyyətnaməsi yalnız notariat vəsiyyətnaməsi ilə dəyişdirilə bilər. Bu forma vəsiyyətnamələrin xüsusi formalı vəsiyyətnamə ilə dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ birbaşa müəyyən edir: notariat vəsiyyətnaməsi başqa formalı vəsiyyətnamə ilə ləğv edilə bilməz (MM-in 1223-cü maddəsinin 2-ci bəndi)². Vəsiyyətnamənin dəyişdirilməsi vəsiyyətnamənin qismən ləğv edilməsi demək olduğuna görə bu hüquqi göstəriş vəsiyyətnamənin dəyişdirilməsi halına da aiddir.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

Халфина Р.О. Право наследования в СССР. М., 1951;

Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953 (гл. IV);

Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955 (гл. V);

Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967 (раздел III);

Рясенцев В.А. Наследование по закону и по завещанию в СССР. М., 1972;

Бондарев Н.И., Ильина Г.Н., Шимплевич С.Я. Удостоверение и исполнение завещаний. М., 1965;

Гордон М.В. Особые формы завещания по новым гражданским кодексам // Правоведение. 1965. №3;

Грибанов В.П. Границы свободы завещания вкладов // Советское государство и право. 1968, №3;

Дроников В.К. Наследование по завещанию в советском праве. Киев 1957;

Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973 (глава III);

Эйдннова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. М., 1984 (раздел IV);

Саломатова Т.В. Наследование по завещанию и по закону М., 2002 (глава I. § 3);

Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003 (глава 3);

Баршевский М.Ю. Наследственное право. М., 1996;

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право в РФ. М., 2002;

Толстой Ю.К. Наследственное право. М., 1999;

Плетнев М.Ю. Нотариат. Учебное пособие. М., 2003 (гл. 6);

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Нотариат (курс лекций). М., 2002 (лекция 22);

Гомола А.И. Нотариат. Учебное пособие. М., 2003 (тема 9).

Полтовская Н., Кузнецов В. Нотариат (курс лекций). М., 2002 (лекция 11);

Корнеева И.И. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003 (тема 5).

¹ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с.184.

² Sovet dövrünün mülki qanunvericiliyi bu cür hüquqi göstəriş ifadə etmirdi. Məhz bu səbəbdən sovet hüquq ədəbiyyatı səhifələrində göstərilirdi ki, notariat vəsiyyətnaməsi istənilən növ vəsiyyətnamə ilə əvəz edilə bilər (Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 184).

XV FƏSİL

VƏRƏSƏSİZ ƏMLAK ÜZRƏ VƏRƏSƏLİK

§ 1. Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəliyin anlayışı, subyekti, obyektı və əsas cəhətləri

Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəliyin anlayışı

Bəzən mirası vərəsəlik qaydasında qəbul etmək hüququ olan fiziki şəxslər olmur. Bu cür hüquqa malik olan hüquqi şəxsləri də tapmaq qeyri-mümkün olur. Mirası vərəsəlik qaydasında qəbul etmək hüququndan hər hansı bələdiyyə də istifadə edə bilmir. Belə halda həmin miras əmlak mülki qanunvericilikdə və sivilistika elmində (doktrinasında) vərəsəsiz əmlak adlanır.

Vərəsəsiz əmlak dedikdə, elə bir miras əmlak başa düşülür ki, bu əmlakı vərəsəlik hüquq norması əsasında hər hansı bir fiziki şəxsin, habelə hüquqi şəxsin və bələdiyyənin qəbul etmək hüququ olmur.

Hansı hallarda miras əmlak vərəsəsiz əmlak hesab edilir? Bu halların dəqiq və qəti siyahısını Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyənləşdirir (MM-in 1165-ci maddəsi). Həmin siyahını genişləndirmək olmaz. Göstərilən hallara aiddir:

Birincisi, əgər miras açılan zaman miras qoyanın qanun üzrə vərəsələrinin hamısı (birinci, ikinci, üçüncü və s. növbə üzrə vərəsələr, habelə təmsilətmə hüququ üzrə vərəsələr) ölmüşsə (və ya ümumiyyətlə, onun qanun üzrə vərəsələri yoxdursa) və miras qoyan vəsiyyətnamə ilə vərəsə təyin etməmişsə (yəni vərəsə təyin edilməsi barədə vəsiyyətnamə tərtib etməmişsə), onda miras əmlak vərəsəsiz əmlak hesab olunur. Söhbət, miras açılan anda miras qoyanın na qanun üzrə, nə də vəsiyyət üzrə vərəsələrinin olmasından gedir.

Bəzən miras açılan anda miras qoyanın qanun üzrə vərəsələri olmur, onun tərtib etdiyi vəsiyyətnamə isə bu və ya digər əsasa görə (məsələn, vəsiyyətnamə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs tərəfindən tərtib edildiyinə görə, iradəsi qüsurlu olduğuna görə və s) etibarsız sayılır. Bu halda miras əmlak məlum məsələdir ki, vərəsəsiz əmlak sayılacaqdır.

Digər başqa bir halda miras qoyanın qanun üzrə vərəsələri olmur. Miras qoyanın tərtib etdiyi vəsiyyətnamənin icrası isə qeyri-mümkün olur. Məsələn, yeganə vərəsə – vəsiyyət üzrə vərəsə miras açılanadək (vəsiyyət edən şəxs öləndək) ölür. Vəsiyyətnamənin bu halda icrası qeyri-mümkündür. Buna görə də o, etibarsız sayılır (MM-in 1227-ci maddəsi). Məhz bu səbəbdən miras əmlak vərəsəsiz əmlak sayılır. Əgər vəsiyyət edən, təyin etdiyi vərəsənin miras açılana qədər ölməsi halı üçün ehtiyat vərəsə təyin edərsə, onda vərəsəsiz əmlak haqqında söhbət gedə bilməz.

Miras qoyanın sağlığında mayası bağlanan və ana bətnində olan, miras açılan ana kimi doğulmayan, yalnız miras açıldıqdan sonra dünyaya necə dəyərlər, göz açan uşaqların vərəsəlik hüququnu mülki qanunvericilik qoruyur.

Buna görə də göstərilən halda vərəsesiz əmlakdan danışmaq olmaz.

Kincisi, əgər vərəsələrdən heç biri, miras əmlakı qəbul etməzsə, onda həmin əmlak vərəsəsiz əmlak hesab edilir. Söhbət vərəsələrin (həm qanun üzrə vərəsələrin, həm də vəsiyyət üzrə vərəsələrin) hamısının mirası qəbul etmələrindən gedir. Əgər miras vərəsələrin hamısı tərəfindən yox, yalnız bir qismi (bəziləri) tərəfindən qəbul edilməzsə, onda vərəsəsiz əmlakdan danışmaq olmaz. Bu halda vərəsəsiz əmlak yaranmır. Belə ki, mirası qəbul etməyən vərəsənin miras payı vərəsəsiz əmlak sayılmadığına görə dövlətə keçmir. Həmin pay miras əmlakı qəbul edən digər vərəsələrin miras paylarına artırılır.

Bəzən vərəsələrin hamısı mirası qəbul etməkdən boyun qaçırsalar (imtina etsələr) də vərəsəsiz əmlak yaranmır. Belə ki, vəsiyyət edən vəsiyyətname ilə təyin etdiyi vərəsələrin mirası qəbul etməkdən boyun qaçırmaları halı üçün ehtiyat vərəsə təyin edə bilər. Bu halda isə məlum məsələdir ki, vərəsəsiz əmlak yarana bilməz. Mirası ehtiyat vərəsə qəbul edir.

Üçüncüsü, əgər bütün vərəsələr mirasın qəbul edilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində (6 ay ərzində) mirası qəbul etmək üçün gəlməsələr, miras əmlak vərəsəsiz əmlak sayılır. Bu qayda yerində olmayan vərəsələrə aiddir. Əgər miras açılan zaman vərəsə miras açıldığı yerdə olmazsa, həmin vərəsəyə **yerində olmayan vərəsə** deyilir. Məsələn, ata Bakı şəhərində ölür. Onun üç oğlu Moskvada yaşayır. Oğlanlar yerində olmayan vərəsə hesab edirlər və onlardan heç biri mirası qəbul etmək üçün Bakıya gəlmirlər. Bu halda miras əmlak vərəsəsiz əmlak sayılır.

Yerində olan vərəsələr (heç olmazsa bir vərəsə) olduqda isə vərəsəsiz əmlak əmələ gəlmir, bir şərtlə ki, onlar mirası qəbul etməkdən boyun qaçırmayırlar. Yerində olmayan vərəsələrin isə hamısının istisnasız olaraq, mirası qəbul etmək üçün gəlməmələri tələb olunur. Əgər onlardan biri mirası qəbul etmək üçün gələrsə, onda vərəsəsiz əmlak əmələ gəlmir.

Dördüncüsü, əgər vəsiyyət edən qanun üzrə bütün vərəsələri vərəsəlikdən məhrum etmişsə, onda miras əmlak vərəsəsiz əmlak sayılır. Ləyaqətsiz vərəsələr vərəsəlik hüququndan məhrum edilmiş sayılır. Bu kateqoriya şəxslər nə qanun üzrə, nə də vəsiyyət üzrə vərəsə sayılır. Bundan əlavə, bəzən vəsiyyət edənin məcburi vərəsələrdən savayı, qanun üzrə vərəsəsi olmur və əgər vəsiyyət edən bütün məcburi vərəsələri vərəsəlik hüququndan məhrum edərsə, onda vərəsəsiz əmlakdan söhbət gedə bilməz. Ona görə ki, məcburi vərəsələrin mirasda məcburi pay hüququ vardır.

Göstərilən dörd haldan biri olduqda miras əmlak vərəsəsiz əmlak statusu əldə edir. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ həmin əmlakın xəzinəyə keçməsi barədə qayda müəyyən edir (MM-in 1165-ci maddəsi). Bu qaydaya görə vərəsəsiz əmlak dövlətə keçir (bəzi hallarda hüquqi şəxslərə keçir). **Dövlət bu halda qanun üzrə xüsusi vərəsə kimi çıxış edir**. O, həmişə vərəsəsiz əmlakı qəbul edir. Dövlətin həmin əmlakı qəbul etməsi ilə yeni növ vərəsəlik yaranır ki, o, vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik adlanır¹. Bu növ vərəsəlik vərəsəliyin digər növlərindən (qanun üzrə vərəsəlikdən) fərqli cəhətlərə malikdir.

¹ Иодфе О.С. Советское гражданское права Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.326

Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik qanun üzrə vərəsəlikdən onunla fərqlənir ki, qanun üzrə vərəsəlik haqqında normalar dispoitiv xarakterə malikdir. Bu normalar, əgər miras qoyanın iradəsi birbaşa vəsiyyətnamədə ifadə olunmazsa, həmin iradənin tamamlanmasına xidmət edir. Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik barədə normalar isə imperativdir. Bu normalar vərəsəliyin qanun üzrə vərəsəlik və ya vəsiyyət üzrə vərəsəlik kimi növləri mövcud olmadığı və ya ləğv edildiyi (aradan qaldırıldığı) hallarda, vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəliyi son, məcburi və labüd olaraq istifadə olunan, aradan qaldırılması (ləğv edilməsi) mümkün olmayan vasitə kimi nəzərdə tutur. Həmin normaya görə **dövlət vərəsəsiz əmlakı hökmən və mütləq əldə etməlidir**. Bu əmlakı qəbul etmək onun hüququ yox, borcu və vəzifəsidir¹. Deməli, **vərəsəsiz əmlak statusu əldə etmiş miras əmlak məcburən dövlətə (xəzinəyə) keçir**.

Fərqli cəhətlərlə bərabər, onlar arasında oxşar xüsusiyyətlər də vardır. Belə ki, hər iki vərəsəlik növündə əmlak vərəsələrə miras qoyanın iradəsindən asılı olmayaraq keçir. Digər tərəfdən hər iki vərəsəlik növündə miras əmlakı əldə edən subyektlər qanun üzrə vərəsə hesab olunurlar. Vərəsəsiz əmlak dövlətə məhz qanun üzrə vərəsə kimi keçir². Dövlət bu halda qanun üzrə xüsusi növ vərəsə kimi çıxış edir³. Buna görə onu axırıncı (son) növbə qanun üzrə vərəsə hesab edirlər⁴.

Vəsiyyət üzrə vərəsəliklə vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik arasındakı fərqli cəhətlərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı miras əmlak vərəsələrə miras qoyanın (vəsiyyət edənin) iradəsi ilə keçir. Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik halında isə əmlak dövlətə miras qoyanın iradəsi ilə verilmir.

DEDİKLƏRİMİZDƏN BELƏ NƏTİCƏ ÇIXARA BİLƏRİK Kİ, ÜMUMƏN İKİ HALDA MİRAS ƏMLAK LABÜD OLARAQ MƏCBURƏN DÖVLƏTƏ KEÇİR:

- birincisi, vərəsəliyin **hər iki əsası** (həm qanun üzrə vərəsəlik, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəlik) **mövcud olmadığı halda**;
- ikincisi, vərəsəliyin **hər iki əsası ləğv edildiyi (aradan qaldırıldığı) halda**.

Vərəsəliyin hər iki əsasının - həm qanun üzrə vərəsəliyin, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəliyin mövcud olmadığı və ya ləğv edildiyi (aradan qaldırıldığı) halda, miras əmlakın məcburən labüd olaraq dövlətə keçməsinə vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik deyilir.

Miras əmlakın dövlətə keçməsinin hüquqi təbiəti

Miras əmlakın dövlətə keçməsinin hüquqi təbiəti məsələsi mülki hüquq elmində (doktrinasında) xeyli müddət elmi mübahisələrin predmeti olmuşdur. Söhbət dövlətin vərəsəsiz əmlaka olan hüququnun xarakteri məsələsindən gedir. Sovet dövründə bəzi müəlliflər göstəridilər ki, dövlət ölən şəxsin əmlakını vərəsəsiz əmlak kimi əldə edir və belə halda vərəsəlikdən danışmaq olmaz. Onların fikrincə, ölən şəxsin əmlakının dövlətə

¹ Гомола А.И. Нотариат. М., 2003, с. 127.

² Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.540

³ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 236

⁴ Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 111; Гордон М.В. Исследование по закону и по завещанию М., 1967, с.35

keçməsi vərəsəlik hesab edilmir¹.

Digər qrup müəlliflər isə bunun əksi olan mövqedə dururdular. Öz hüquqi təbiətinə görə bu münasibətləri vərəsəlik münasibətləri saydıqlarına görə onlar həmin münasibətləri «vərəsəlik» adlandırmağı təklif edirdilər².

Sovet dövrünün 60-cı il mülki məcəllələri, məsələn, RSFSR-in MM-in 552-ci maddəsi, Azərbaycan SSR-in MM-nin 587-ci maddəsi və s. rəsmən məhz axırncı qrup müəlliflərin mövqeyini nəzərə alaraq müəyyən hallarda miras əmlakın vərəsəlik hüququ üzrə dövlətə keçməsi haqqında qayda nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi ölmüş şəxsin əmlakının dövlətə (xəzinəyə) vərəsəsiz əmlak kimi keçməsi haqqında qayda nəzərdə tutur və köhnə 1964-cü il MM-dən fərqli olaraq həmin əmlakın vərəsəlik hüququ üzrə dövlətə keçməsi barədə göstəriş ifadə etmir. Lakin bu, o demək deyildir ki, dövlətin vərəsəsiz əmlaka olan hüququnu vərəsəlik hüququ hesab etmək olmaz. Düzdür, bizim ölkə qanunvericiliyinin işlətdiyi «vərəsələri olmayan əmlak» («vərəsəsiz əmlak») termini uğursuz, hüquqi cəhətdən dəqiq olmayan və qeyri-münasib termin saymaq lazımdır³. Ona görə ki, həmin əmlak doğrudan da vərəsəsiz əmlak sayılmır. Belə ki, axırncı növbə vərəsə kimi dövlət həmin əmlakı əldə edir. Bu əmlak qanun üzrə xüsusi növ vərəsəyə - dövlətə məxsusdur. Qanunda göstərilir ki, o, dövlətə keçir.

Lakin «vərəsəsiz əmlak» termininin adı vacib deyildir. Əsas və başlıca məsələ dövlətin həmin əmlaka olan hüququnun mahiyyətindədir. Bu baxımdan etiraf etmək lazımdır ki, vərəsəsiz əmlakın dövlətə keçməsi vərəsəlik hüququnun bütün əlamətlərini əks etdirir. 40-50-ci illərdə sovet mülki hüquq elmində göstərilirdi və sübut olunduğu kimi⁴, Azərbaycan Respublikasının yeni Mülki Məcəlləsinin vərəsəsiz əmlaka dövlətin vərəsəlik hüququ olması haqqında bir-bəsa göstəriş ifadə etməməsinə baxmayaraq, burada vərəsəliyi xarakterizə edən bütün əlamətlər vardır:

- birincisi, **əmlak dövlətə fiziki şəxsin ölməsi nəticəsində keçir;**
- ikincisi, **əmlak dövlətə miras açıldıqdan sonra keçir;**
- üçüncüsü, **dövlət miras qoyanın borcları üzrə vərəsə kimi məsuliyyət daşıyır.**

Qeyd etmək lazımdır ki, **ölmüş şəxsin əmlakı dövlətə sahibsiz əmlak kimi yox, vərəsəsiz əmlak kimi vərəsəlik qaydasında (vərəsəlik hüququ üzrə) keçir.** Əgər dövlət həmin əmlakı sahibsiz əmlak kimi əldə edərsə, onda vərəsəlik yaranmır və **buna görə də o, miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət daşı-**

¹ Məsələn bax: *Б. Антимонов. С., Герзон, Б. Шлиффер. Наследование и нотариат. М., 1946, с. 76*

² *Орлова Н.В. Правовая природа выморочного имущества // В сб.: Вопросы советского гражданского права. М., 1955, с. 117.*

³ Hüquq ədəbiyyatında da həmin terminin hüquqi cəhətdən qeyri-dəqiq olması göstərilir (*Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967, с.34-36; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.107*). Amma bu terminin dəqiq işlədilməsi fikrini vəli sığan müəlliflərə də rast gəlikir (məsələn, bax: *Гражданское право. Учебник. Часть 3. 540-541*)

⁴ Məsələn, bax: *И.С.Перетерский, Б.С.Крылов. Международное частное право. М., 1940, с. 170; Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.236; Луцк Л. Международное частное право. Учебник М., 1949, с. 326.*

mır. Öz hüquqi rejiminə görə vərəsəsiz əmlak **sahibsiz əmlakdan fərqlənir**¹.

Birinci fərq ondan ibarətdir ki, sahsibsiz əmlakın hüquqi taleyi müəyyən deyildir. Bu əmlakın kiməsə məxsus olması barədə danışmaq olmaz. Bundan fərqli olaraq, **vərəsəsiz əmlakın hüquqi taleyində qeyri-müəyyənlik yoxdur**. Dövlət həmişə onu qəbul edir. Miras əmlakın vərəsəsiz əmlak kimi tanınması eyni zamanda həmin əmlakın dövlət əmlakı hesab edilməsi deməkdir². Belə ki, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnun birbaşa ifadə etdiyi hüquqi göstərişə görə vərəsəsiz əmlak dövlətə (xəzinəyə) keçir. Bu halda isə qeyri-müəyyənlikdən danışmaq olmaz.

İkincisi, sahsibsiz əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi **ilkin üsula** (söhbət mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulundan gedir), vərəsəsiz əmlaka isə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi **tərəmə üsula** aiddir³.

Üçüncüsü, **dövlət əmlakı sahsibsiz əmlak kimi əldə etdikdə hər hansı borca görə məsuliyyət daşımır**. Amma o, əgər miras əmlakı vərəsəsiz əmlak kimi əldə edərsə, vərəsə kimi miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət daşıyır.

Sahsibsiz əmlakla vərəsəsiz əmlakı bir-birindən fərqləndirməyin mühüm hüquqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, onlardan hər biri ayrı-ayrı, müxtəlif praktiki-hüquqi nəticənin baş verməsinə səbəb olur.

Dövlət vərəsəlik hüququnun xüsusi subyekti kimi

Qeyd etmək lazımdır ki, **dövlət qanun üzrə xüsusi növ vərəsədir**. Lakin vərəsə kimi dövlətin hüquqi vəziyyətini qanun üzrə digər vərəsələrin hüquqi vəziyyəti ilə eyniləşdirmək və bərabərləşdirmək olmaz.

Vərəsəliyin digər növləri (yəni qanun üzrə vərəsəlik və ya vəsiyyət üzrə vərəsəlik növü) subyektlərin çoxsaylı olması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, qanun üzrə vərəsəlik zamanı miras əmlak bir neçə vərəsəyə keçə bilər. Miras qoyan vəsiyyətnamə ilə bir neçə vərəsə təyin edə bilər. Bu halda miras əmlakı bir neçə vərəsə əldə edir. Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəliyə gəldikdə isə qeyd etməliyə ki, bu vərəsəlik **subyektin çoxsaylı olması ilə yox, yeganə və vahid olması ilə** xarakterikdir. Belə ki, vərəsəsiz əmlaka münasibətdə vərəsə qismində adətən, yalnız bir subyekt - Azərbaycan Respublikası (dövlət) çıxış edir (bəzi hallarda vərəsə kimi hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər). Bununla dövlət **mülki hüquq münasibətinin bilavasitə iştirakçısı** olur.

Həm qanun üzrə vərəsələr, həm də vəsiyyət üzrə vərəsələr mirası qəbul etməlidirlər (MM-in 1243-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, birtərəfli hüquqi aktdır. Amma həyata keçirilməsi göstərilən vərəsələr üçün zəruri və vacib olan həmin aktı dövlətin (və ya onun adından çıxış edən orqanın) yerinə yetirməsi tələb edilmir⁴. Mirası qəbul etmək aktı nəticəsində müvafiq şəxslər vərəsə sta-

¹ Bu sətirlərin müəllifi mülki hüquq barədə yazdığı dərslikdə elmi səhvə yox, texniki səhvə yol verir. Buna görə də cümlə belə oxunmalıdır: «Vərəsəsi olmayan əmlaka yiyəsi (sahibi) olmayan əmlak deyildir», yəni «deyilmi» ifadəsinin yerinə səhvən «deyilir» kəlməsi işlədilir (*Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslik. I cild. I kitab. Bakı, 2003, s. 641*).

² *Антимонов В.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с.236*

³ *Орлова Н.В. Правовая природа выморочного имущества // В сб.: Вопросы советского гражданского права. М., 1955, с.117-135.*

⁴ *Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л.1965, с.328; Черепанин Б.Б. Правопреемство по советскому праву. М., 1963 (§3)*

tusu əldə edirlər. Dövlət isə bundan fərqli olaraq notarius tərəfindən verilən vərəsəlik şəhadətnaməsi (vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamə) əsasında və sayəsində vərəsə olur. Məhz bu sənəd nəticəsində miras əmlak dövlət mülkiyyətinə keçir¹. Vərəsəlik şəhadətnaməsinin verilməsi konstitutiv (əsas) əhəmiyyətə malik olan aktdır. Bu akt miras əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun dövlətə keçməsinə səbəb olur.

Vərəsəlik şəhadətnaməsinin gəriyə qüvvəsi vardır. Belə ki, dövlətin vərəsəsiz əmlaka mülkiyyət hüququ notarius tərəfindən vərəsəlik şəhadətnaməsi verildiyi andan yox, miras açıldığı andan yaranır². Məhkəmə praktikası da bu mövqedə durmuşdur³.

Hüquqi vəziyyətinə görə dövləti digər vərəsələrdən fərqləndirən başqa cəhət ondan ibarətdir ki, həmin vərəsələrin (qanun üzrə vərəsələrin, vəsiyyət üzrə vərəsələrin) **mirasdan imtina etmək hüququ olduğu halda, dövlətin bu cür hüququ yoxdur**. Başqa sözlə desək, vərəsəsiz əmlak dövlətə keçdikdə mülki qanunvericiliyin mirasdan imtina barədə vərəsəlik qanunvericiliyinə tətbiq edilmir. Vərəsəsiz əmlakdan dövlət imtina edə bilməz. Bu əmlak dövlətə məcburi qaydada keçir. Belə halda **dövlət məcburi vərəsə** kimi çıxış edir⁴. Yalnız ona görə ki, vərəsələri olmayan əmlak, yəni vərəsəsiz əmlak hökmən, mütəq və məcburən dövlət əmlakı olmalıdır. Məhz bu baxımdan dövləti məcburi vərəsə hesab etmək olar.

Ölmüş şəxsin əmlakına münasibətdə dövlətin vərəsəliyi həm tam, həm də qismən ola bilər. Başqa sözlə desək, miras əmlakın həm hamısı tam və bütöv halında, həm də onun yalnız müəyyən bir hissəsi qismən halda vərəsəsiz əmlak kimi dövlət mülkiyyətinə keçə bilər.

Vərəsəsiz əmlaka münasibətdə dövlətin qismən vərəsəliyinin əsas halı miras qoyanın qanun üzrə vərəsələrinin olmamasından, onun tərtib etdiyi vəsiyyətnamənin isə miras əmlakın yalnız bir hissəsini əhatə etməsindən ibarətdir. **Qanun üzrə vərəsələrin olmaması** dedikdə, ümumiyyətlə, onların mövcud olmaması və ya miras açılana kimi onların ölməsi və ya vərəsəliyə gəlməmələri və mirasdan imtina etmələri və ya ləyaqətsiz vərəsələr olduğu üçün vərəsəlikdən məhrum edilmələri və ya vəsiyyətnamə ilə vərəsəlikdən məhrum edilmələri başa düşülür⁵. Məsələn, vətəndaş özünəməxsus bağ evini qonşusuna vəsiyyət edir. Lakin onun əmlakının hamısı bu vəsiyyətnamə ilə əhatə olunmur. Bu halda məlum məsələdir əmlakın qalan hissəsi (məsələn, yaşayış evi, minik avtomobili, bank əmanəti, nağd pul, qaraj, ev avadanlıqları, məişət predmetləri və s.) vəsiyyətnamədən kənar qalır. Ona əmlakın vəsiyyət edilməmiş hissəsi deyilir. Bu hissə vərəsəsiz əmlak sayılır və dövlət mülkiyyətinə keçir. Həmin hal vərəsəsiz əmlaka münasibətdə dövlətin qismən vərəsəliyi

* ¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.236

² *Граев К.А.* Вопросы наследственного права в практике Верховного Суда СССР. М., 1949, с.237; *Черепихин Б.Б.* Правопреемство по советскому гражданскому праву. М., 1962 (§ 3).

³ SSRİ Ali Məhkəməsi izah edərək göstərirdi ki, dövlətin vərəsəsiz əmlaka mülkiyyət hüququ miras açıldığı gündən yaranır (bax: п.5 постановления №2 Пленума Верховного Суда СССР 10 апреля 1957 г. «О судебной практике по делам о наследовании» // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1957 г. №2, с.24).

⁴ *Ноффре О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.328.

⁵ *Ильинков П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.109.

adlanır. Belə ki, miras əmlakın yalnız bir hissəsi vərəsəsiz əmlak kimi vərəsəlik qaydasında dövlətə keçir. Dövlətin vərəsəliyinin bu halına **sinqulyar (xüsusi) varislik**, dövlətin özünə isə **sinqulyar (xüsusi) vərəsə** deyilir. Bundan əlavə, vərəsə öz miras payından dövlətin xeyrinə imtina edə bilər. Belə halda da dövlətin sinqulyar vərəsəliyi yaranır.

Əvvəldə də biz, göstərmişik ki, vərəsəlik həm sinqulyar varislik, həm də universal varislik qaydasında ola bilər. Buna görə də **dövlətin vərəsəsiz əmlaka münasibətdə həm universal varis kimi, həm də sinqulyar varis kimi çıxış etməsi istisna olunmur**, bu, mümkündür.

Vərəsəsiz əmlak dövlətə miras qoyana məxsus olan həcmdə (onunla eyni həcmdə) keçir. **Vəsiyyətnamədə nəzərdə tutulan leqat və həvaləetmə öz qüvvəsini saxlayır**¹.

Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəliyin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu vərəsəlik ayır-ayrı şəxslərin mənafeyi ilə ictimai mənafeyi uyğunlaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyən edir ki, əgər fiziki şəxsin vərəsələri yoxdursa, onda dövlət vərəsə sayılır. O dövlət ki, miras qoyan şəxs digər şəxslərlə birlikdə bu dövlətdə yaşamış və işləmişdir, onun vətəndaşı olmuşdur. O dövlət ki, həmin şəxsin hüquq və mənafeələrini hərtərəfli qorumuşdur. Bu şəxs öldükəndə sonra onun əmlakı, əgər vərəsələr olmazsa, vərəsəsiz əmlak kimi dövlət mülkiyyətinə keçir. Dövlət mülkiyyəti isə yalnız hüquqi cəhətdən dövlətə məxsusdur. Həmin mülkiyyətin faktiki mülkiyyətçisi xalqdır. Buna görə də dövlət mülkiyyətinə çox vaxt ümumxalq mülkiyyəti də deyilir. Dövlət bu mülkiyyətdən yalnız ümumxalq mənafeyi üçün, bütün cəmiyyət üzvlərinin mənafeyi üçün, bir sözlə, ictimai mənafe üçün istifadə edə bilər. Bütün bunlar onu göstərir ki, **vərəsəsiz əmlak fərdi – şəxsi mənafe ilə ictimai mənafeyi uyğunlaşdırmağa imkan verən konstruksiyadır**.

Lakin hesab etmək olmaz ki, **vərəsəsiz əmlak konstruksiyasının əsas və başlıca xidməti rolu** dövlətin mülkiyyət hüququ (əmlak) əldə etməsindən ibarətdir. Bu, əslində belə deyildir. Aydın məsələdir ki, vərəsəsi olmayan əmlakın sahibi olmur. Bu baxımdan o, sahibsiz əmlak hesab edilir. Belə vəziyyət səlahiyyəti olmayan və ixtiyar cətdə olmayan şəxslərin həmin sahibsiz əmlakı ələ keçirmələrinə faktiki şərait yaradır. Dövlət buna yol verməmək üçün vərəsəsiz əmlakın sahibsizliyini aradan qaldırır. Axi, sahibsiz əmlak arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. Sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilirdi ki, məhz **vərəsəsiz əmlakın sahibsizliyini və onun arzuolunmaz nəticələrini aradan qaldırmaq** vərəsəsiz əmlak konstruksiyasının başlıca xidməti rolunu təşkil edir².

Vərəsəlik hüququ əsasında əmlakın dövlət mülkiyyətinə keçməsi müəyyən nəticələrə səbəb olur. Həmin nəticələr, Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 18 aprel tarixli 69 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş müvafiq aktı ilə müəyyənləşdirilir³. Bu

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.328

² Антимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с.246; Черепанин Б.Б. Правопреємство по советскому гражданскому праву // Черепанин Б.Б. Труды по гражданскому праву. М., 2001, с.435.

³ «Müsadirə edilmiş, sahibsiz qalmış, vərəsəlik hüququ əsasında dövlət mülkiyyətinə keçən əmlakın və dəfınələrin uçotu, qiymətləndirilməsi, saxlanması, istifadəsi və satışı barədə əsasnamə».

akta görə notariat orqanları vəresəlik hüququ əsasında dövlət mülkiyyətinə keçən əmlakın müvafiq qaydada saxlanılmasının və onun uçotunun aparılmasının təmin olunması barədə qərar qəbul edir və bu qərar haqqında Maliyyə Nazirliyinə məlumat verir. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həmin əmlakın operativ uçotunun aparılması müvafiq normativ aktla həyata keçirilir¹.

Vərəsəlik hüququ üzrə dövlət mülkiyyətinə keçən əmlak qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə qüvvədə olan müvafiq qanun əsasında həyata keçirilir². Sonra əmlak təyinatı üzrə verilir. Tarixi, elmi, bədii və mədəniyyət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən vəresəsiz qiymətli əşyalar və sənədlər, habelə dövlət əhəmiyyətli vəresəsiz orden və medallar əvəzsiz olaraq dövlət muzeylərinə, kitabxanalarına, arxivlərinə, elmi və digər təşkilatlara verilir. Əgər vəresəsiz əmlak milli və xarici valyutada pul vəsaitindən ibarət olarsa, onda həmin vəsait Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığının Milli Bankdakı hesabına mədaxil edilir. Vərəsəsiz əmlak dini ibadət (ayin) əşyalarından ibarət olduğu hallarda isə o, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sərəncamına verilir. Dövriyyə qabiliyyəti olmayan (yəni qanunla dövriyyəsi qadağan edilən) əmlak vəresəlik hüququ üzrə dövlət mülkiyyətinə keçərsə, onda əmlak müvafiq orqanlara təhvil verilir. O orqanlara verilir ki, onlar həmin əmlak üzərində sərəncam vermək səlahiyyətinə malik olsun. Dövlət mülkiyyətinə keçən vəresəsiz əmlak satılıqda isə satıldıqdan daxil olan vəsaitlər dövlət büdcəsinə köçürülür. Bu işə nəzarəti Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Əmlak iqtisadi inkişaf Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Respublika Hərracı Mərkəzi vasitəsi ilə satılır.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

- Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953 (глава X);
Ангимонов Б.С., Граве К.А. Советское наследственное право. М., 1953 (глава VII);
Черепашин Б.Б. Правопреимство по советскому гражданскому праву. М., 1962 (§ 3);
Июффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965 (Раздел III, глав. 2, §3);
Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973 (гл. II, §4);
Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1998 (глава 63, §1);
Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003 (глава 4, §10);
Гушин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003 (глава 3, §4);
Лыгунов С.Г. Наследование. М. 2003 (§5);
Данилов Е.П. Наследование. Нотариат. Похороны. М., 2002 (раздел 1, глава 1).

¹ «Müsadirə edilmiş, sahibsiz qalmış, vəresəlik hüququ əsasında dövlət mülkiyyətinə keçən əmlakın və dövlətlərin uçotunun aparılması qaydaları».

² «Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında» qanun // AR QK, V kitab, s. 677.

XVI FƏSİL

MİRASIN QƏBUL EDİLMƏSİ VƏ ONDAN İMTİNA OLUNMASI

§1. Vərəsəlik hüquqlarının həyata keçirilməsi

Mirasın qəbul edilməsi

Mümkün vərəsə tərəfindən miras əmlak yalnız o halda əldə edilə bilər ki, o, **miras əmlakın əldə edilməsinə öz razılığını bildirsin və ifadə etsin**. Razılığın bu cür ifadə edilməsinə mülki qanunvericilikdə və sivilistika elmində (doktrinasında) mirasın qəbulu deyilir.

Mirasın qəbulu şəxsin iradəsi ilə bağlı olduğuna görə **hüquqi hərəkətdir**. Bu fakt nəticəsində vərəsəliyə çağırılan şəxsin (mümkün vərəsənin) subyektiv vərəsəlik hüququ realizə olunur, həyata keçirilir. Məhz həmin fakt nəticəsində bu şəxs (mümkün vərəsə) əvvəllər sağlığında miras qoyana məxsus hüquqlara (məsələn, əşya üzərində mülkiyyət hüququna, öhdəlik hüquq münasibətlərindən irəli gələn tələb etmək hüququna və s.) malik olur. Başqa sözlə desək, mirası qəbul etməklə şəxs (mümkün vərəsə) miras qoyanın hələ ölməmişdən qabaq sağlığında iştirakçısı olduğu mülki (əmlak) hüquq münasibətlərinin subyektinə çevrilir. Bu baxımdan o, həqiqi vərəsə (varis) hesab edilir. **Həqiqi vərəsə** artıq mirası qəbul etmiş mümkün vərəsəyə deyilir. Mümkün vərəsə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yalnız vərəsəliyə çağırılan (subyektiv vərəsəlik hüququna malik olan), lakin hələ mirası qəbul etməyən şəxsdir.

Mirasın qəbulu dedikdə elə bir hərəkət başa düşülür ki, bu hərəkətin vasitəsilə vərəsəliyə çağırılan şəxs (mümkün vərəsə) subyektiv vərəsəlik hüquqlarını həyata keçirir və miras əmlakı əldə etmək imkanı qazanır.

Mirasın qəbulu elə bir hərəkətdir ki, bu hərəkətin vasitəsilə vərəsə özünün miras əmlakı əldə etmək və almaq niyyətini ifadə edir, miras qoyanın varisi olmasına öz razılığını bildirir. Məhz həmin hərəkət əsasında vərəsə miras qoyanın hüquq və vəzifələrinin daşıyıcısı (subyekt) olur.

Öz hüquqi təbiətinə görə mirasın qəbulu **bir tərəfli əqddir**. Ona görə ki, mirasın qəbulu, birincisi, xüsusi olaraq miras əmlakın əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilir, ikincisi, o, yalnız bir tərəfin - vərəsəliyə çağırılan şəxsin iradəsini ifadə edir. Digər tərəfdən həm də ona görə ki, o, hər hansı şəxsin cavab və qarşılıqlı iradə ifadəsindən asılı olmayaraq hüquqi nəticə doğurur. Mirasın qəbulu vərəsəliyə çağırılan digər vərəsələrin iradə ifadəsindən asılı deyil.

Mirasın qəbulu **iradəvi aktdır**. Ona görə ki, o, vərəsənin iradəsi ilə bağlıdır. Bu aktda vərəsənin mirası qəbul etmək arzusu, istəyi və niyyəti ifadə olunur. Məhz bu səbəbdən **mirası yalnız tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxs qəbul edə bilər** (MM-in 1244-cü maddəsi)¹. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin (ruhi xəstəlik və ya ağıl zəifliyi nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabi-

¹ Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с.113

liyyəti olmayan sayılan şəxslərin) ancaq nümayəndələrinin – qəyyumlarının vasitəsilə mirası qəbul etməsi mümkündür.

14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların əvəzinə mirası onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar, bir sözlə, onların qanuni nümayəndələri qəbul edirlər. **14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar** mirası öz qanuni nümayəndələrinin (valideynlərinin, övladlığa götürənlərinin), habelə himayəçilərinin yazılı razılığı ilə qəbul edə bilərlər.

7 yaşınadək azyaşlılar da mirası öz qanuni nümayəndələrinin vasitəsilə (valideynlərinin, övladlığa götürənlərinin və ya qəyyumların vasitəsilə) qəbul edirlər. Bu kateqoriya azyaşlıların fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. Amma buna baxmayaraq onlar həm qanun üzrə, həm də vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilərlər. Məsələn, baba yaşayış evini 6 yaşlı nəvəsinə vəsiyyət edir. Bu halda mirası nəvənin adından və onun əvəzinə qanuni nümayəndələr qəbul edəcəklər.

Spirtili içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsinə ağır maddi vəziyyətə salan və buna görə də **məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslər** də mirası yalnız himayəçisinin razılığı ilə qəbul edə bilərlər. Bildiyimiz kimi, belə şəxslərin üzərində himayəçilik təyin edilir. Himayəçilərin razılığı ilə də miras qəbul edilir.

Bir qayda olaraq, **mirası vərəsənin özü şəxsən qəbul edir**. Bu və ya digər səbəbə görə (xəstəliyə, xarici ölkədə olmağa, uzunmüddətli ezamiyyətə getməyə və digər səbəblərə görə) vərəsə mirası şəxsən özü qəbul etmək imkanına malik olmadığı hallarda isə **miras nümayəndə vasitəsilə qəbul edilir**. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ buna yol verir (MM-in 1245-ci maddəsi). Bundan ötrü vərəsə nümayəndəyə etibarnamə verir. Orada xüsusi olaraq göstərilir ki, nümayəndənin (etibar olunanın) mirası qəbul etmək səlahiyyəti vardır¹. Bu halda müqavilə (kənüllü) nümayəndəlik münasibətləri yaranır. Belə ki, etibarnamənin verilməsi həmişə vərəsə ilə (tapşırıqla, vəkalət vərənlə) nümayəndə (vəkalət alan) arasında tapşırıq müqaviləsinin (ya şifahi, ya da yazılı formada) bağlanmasını sübut edir.

Mirası qəbul etmək **birtərəfli aktdır**. Bu akt yalnız birçə şəxsin – vərəsənin iradəsini ifadə edərək konkret olaraq kiməsə ünvanlanmır və başqa şəxslərin iştirakını və ya razılığını tələb etmir. Amma buna baxmayaraq, həmin akt həm vərəsənin özü üçün, həm də başqa şəxslər (başqa vərəsələr, miras qoyanın kreditörleri və s.) üçün müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur.

Mirası qəbul etmək **kənüllü aktdır**. Vərəsəni mirası qəbul etməyə heç kəs məcbur edə bilməz. O, mirası öz istəyi, arzusu və mülahizəsinə görə qəbul edir. Əgər şəxsin özünün bu və ya digər üsulla (formada) mirası qəbul etmək niyyəti ifadə olunmazsa, buna razılıq verilməsi bildirilməzsə, onda mirasın qəbulundan danışımaq olmaz.

Yalnız birçə halda mülki qanunvericilik mirasın qəbulu üçün xüsusi olaraq müəyyən hərəkətin yerinə yetirilməsini tələb etmir. Bu hal vərəsəsiz əmlakın

¹ Гуцтин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с.62.

dövlətə keçməsinə ibarətdir. Həmin əmlak dövlətə bilavasitə, onun hər hansı orqanı tərəfindən ifadə olunan istəyindən asılı olmadan keçir¹. RF-in yeni MM-də birbaşa göstərilir ki, vərəsesiz əmlakı əldə etmək üçün mirası qəbul etmə tələb olunmur (MM-in 1152-ci maddəsi).

Mirası qəbul edərkən vərəsenin vəsiyyətnamə icraçısı ilə razılığa gəlməsi tələb olunmur. Vəsiyyətnamə icraçısının hüquqi vəsiyyəti onunla şərtlənir ki, o, yalnız vəsiyyət edən şəxsin iradəsini həyata keçirir. Vəsiyyətnamə icraçısı vərəsenin iradəsini dəyişdirə və ya məhdudlaşdırma bilməz. Ona görə də mirası qəbul edən vərəsəyə münasibətdə vəsiyyətnamə icraçısının hər hansı funksiya yerinə yetirməsi istisna olunur. O, vərəsenin mirasın qəbulu barəsində iradə ifadəsini dəyişdirə bilməz.

Mirasın qəbulu aktı vərəsəliyin növündən asılı olmayaraq həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, **həm qanun üzrə vərəsəlik, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı mirasın qəbul edilməsinə yol verilir.** Azərbaycan Respublikası vərəsəlik hüququna görə, mirası istər qanun üzrə, istərsə də vəsiyyət üzrə vərəsə qəbul edir (MM-in 1243-cü maddəsinin 1-ci bəndi).

Mirasın qəbul edilməsi aktının əsas xüsusiyyətləri

Mirasın qəbulu **mülki-hüquqi əqddir.** Bu əqd isə bir sıra cəhətlərlə xarakterizə olunur.

Birincisi, mirasın qəbul edilməsi aktı (əqdi) bölünməzdir. Bu xüsusiyyət vərəsəlik varisliyinin universal xarakterə malik olmasından irəli gəlir². **Bölünməzlik**

onu ifadə edir ki, miras əmlakın yalnız müəyyən hissəsini (qismini) qəbul etmək olmaz, yəni miras əmlakın bir hissəsini qəbul edib, digər hissəsinin qəbulundan imtina etmək olmaz.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyən edir ki, mirası qismən qəbul etmək yolverilməzdir (MM-in 1257-ci maddəsi)³. Miras **ancaq tam və bütöv halda qəbul edilə bilər.**

Mirasın qəbul edilməsi aktı miras əmlakın hamısına (bütün mirasa) şamil edilir. Mirasın nədə ifadə edilməsinin və harada olmasının məsələyə dəxli yoxdur⁴. Məsələn, Gəncə şəhərində yaşayan vətəndaşın yaşayış evi var idi. Öl-məmişdən qabaq o, daimi yaşamaq üçün Bakı şəhərinə gəlir. O, Bakı şəhərində mənzil, bağ evi, qaraj, minik avtomobili və digər əmlak növləri əldə edir, bank əmanətinə malik olur. Gəncədəki evdə isə vətəndaşın qızı yaşamaqda davam edir. Atası öldükdən sonra qızı Gəncədəki evi miras əmlakın bir hissəsi kimi qəbul edir. Bununla o, bütün mirasın hamısını (o cümlədən Bakı şəhərindəki mirası) tam və bütöv halda qəbul etmiş olur.

Mirasın qəbul edilməsi vərəsenin iradə ifadəsi deməkdir. İradə ifadəsi isə mirasın hamısının tam və bütöv halda əldə edilməsinə yönəlir. Qəbuletmə aktı-

¹ Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967, с.77.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Част 3. Л., 1965, с.332; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с.528.

³ Mirası qismən qəbul etməyin yolverilməzliyi haqqında qayda məhkəmə qərarında da nəzərdə tutulmuşdur (Постановление Пленума Верховного Суда СССР «О судебной практике по делам о наследовании» от 1 июля 1966 г. № 6 // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1966. № 4).

⁴ Бюллетень Верховного Суда РСФСР. 1978. №3, с.14.

na esasən vərəşə miras açıldığı yerdə olmayan və ya ümumiyyətlə, hələ aşkar ediləməyən əmlak növlərini də qəbul etmiş olur.

Mirası qəbul edən vərəşə bununla ələ bil ki, hamının nəzərinə bütün əmlak üzrə miras qoyanın varisi olmasını çatdırır. Əgər vərəşə mirasın yalnız bir hissəsini qəbul etmək niyyətində olduğunu bildirərsə, onda bu cür qəbul etməyə bütün miras əmlakının hamısının qəbul edilməsi kimi baxmaq lazımdır¹.

Bölünməzlik onu ifadə edir ki, vərəşə onun payına düşən miras aktivinin və passivinin hamısını birlikdə qəbul edir². Aktivi passivsiz, passivi isə aktivsiz qəbul etmək olmaz³. Bölünməzlik kimi xüsusiyyət bəzən hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «**mirası qəbul etmək aktının universal xarakterli olması**» kimi nəzərdə tutulur⁴.

İkincisi, mirasın qəbul edilməsi aktı şərtsiz xarakterə malik olmalıdır⁵. Azərbaycan Respublikasının vərəşəlik hüququ göstərir ki, mirasın hər hansı şərtlə qəbul edilməsinə yol verilmir (MM-in 1257-ci maddəsinin 1-ci bəndi). **Şərtsizlik** onu ifadə edir ki, vərəşə mirası, necə dəyərlər, sözsüz, danışıqsız və qeyd-şərtsiz qəbul etməlidir. Məsələn, vərəşə mirası belə bir şərtlə (qeydlə) qəbul edir ki, passiv aktivdən çox olmasın. Başqa bir misaldə vərəşə mirası qəbul edir, bu şərtlə ki, miras passivi ona keçməsin, miras aktivi passivsiz keçsin. Bu cür hallarda mirasın qəbul edilməsi aktı hüquqi əhəmiyyətə malik olmur.

Üçüncüsü, mirasın qəbul edilməsi aktı dönməzlik xarakterinə malikdir. Dönməzlik həmişəlik olmaq, qətilik, geri götürülməzlik deməkdir. Bu, onu ifadə edir ki, **əgər vərəşə artıq mirası qəbul etmişsə, o, mirasdan imtina edə bilməz.** Azərbaycan Respublikasının vərəşəlik hüququ mirasın qəbul edilməsi aktının göstərilən xüsusiyyətini birbaşa rəsmən qanunvericilik qaydasında ifadə edir: vərəşə mirasın açıldığı yer üzrə notariat orqanına mirası qəbul etməsi barədə ərizə verdikdən sonra mirasdan imtina edilməsinə yol verilmir (MM-in 1267-ci maddəsi). Bu halda vərəşə həmin ərizəni geri götürə bilməz. Buna görə mirasın qəbul edilməsi aktının dönməzlik xüsusiyyəti bəzən hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «**geri götürülməzlik**» adı ilə də nəzərdə tutulur⁶.

Dönməzlik xüsusiyyəti onu ifadə etmir ki, vərəşə qəbul olunmuş və ona keçmiş miras əmlakdan, ümumiyyətlə, imtina edə bilməz. Əlbəttə, ona keçən əmlakı qəbul edən vərəşə sonra mülkiyyətçi kimi həmin əmlakdan imtina edə bilər (dereliksiya aktı). Bu cür imtina isə mirası əldə etmək hüququna yox, məhz mülkiyyət hüququna aiddir. Göstərilən halda miras əmlak üzərində mülkiyyət hüququndan imtina olunur ki, bu, mülkiyyət hüququna xitam verilməsi əsaslarından (üsullarından) biridir.

¹ Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 168.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рясенцева. М., 1976, с.513.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3.Л., с.294.

⁴ Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого М., 1998, с.551.

⁵ Mirasın hər hansı şərtlə qəbul edilməsinin yolverilməzliyi haqqında qayda məhkəmə qərarında da nəzərdə tutulmuşdur (bax: постановление Пленума Верховного Суда СССР от 1 июля 1966 г. №6 «О судебной практике по делам о наследовании» // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1966. №4).

⁶ Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1998, с. 551.

Dördüncüsü, mirasın qəbul edilməsi aktının **geriyə qüvvəsi vardır**¹. Söhbət zamana (vaxta) görə geriyə qüvvədən gedir. Mirasın qəbul edilməsi aktının geriyə qüvvəsi onda ifadə olunur ki, **miras əmlak vərəsəyə mirasın qəbul edildiyi andan yox, mirasın açıldığı andan keçir**. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ mirasın qəbul edilməsi aktının bu xüsusiyyətini də qanunvericilik səviyyəsində, rəsmi surətdə ifadə edir: qəbul edilmiş miras onun açıldığı gündən vərəsənin mülkiyyəti sayılır (MM-in 1255-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, qəbul edilmiş miras onun qəbul olunduğu vaxtdan yox, miras açıldığı vaxtdan vərəsəyə məxsus hesab edilir. Məsələn, miras qoyan 1 sentyabr 2005-ci ildə ölmüşdür. Bu, mirasın açıldığı vaxtdır, vərəsə isə mirası qəbul etmək barədə öz razılığını 15 dekabr 2005-ci ildə bildirir. Bu isə mirasın qəbul edilmə vaxtıdır. Belə halda miras onun açıldığı vaxtdan, yeni 1 sentyabr 2005-ci il tarixindən vərəsəyə keçmiş hesab edilir.

Mirasın qəbul edilməsi aktının geriyə qüvvəyə malik olması həm də onu ifadə edir ki, birincisi, mirası qəbul edən vərəsə miras qəbul edilən anda mövcud olan əmlaka hüquq əldə edir.

İkincisi, mirası qəbul edən vərəsə həm də miras açılan anda mövcud olmuş bütün əmlaka hüquq əldə edir². Bu onu göstərir ki, vərəsənin bütün əmlak münasibətləri mirasın açıldığı vaxta görə (mirasın qəbul olunduğu vaxta görə yox) müəyyənləşdirilir: xüsusən də bu vaxtdan miras əmlakdan əldə edilən gəlir (kirayə haqqı, icarə haqqı, bank əmanətləri üçün faiz, istiqraz vərəqələri-nə görə uduş və s.) mirası qəbul edən vərəsəyə məxsus olur.

Mirası qəbul edən vərəsələr arasındakı bütün hesablaşmaların hamısı (miras paylarının həcminin təyin edilməsi, miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət və s.) məhz mirasın açıldığı anla müəyyənləşdirilir.

Mirasın açıldığı anla mirasın qəbul edilməsi anı arasındakı vaxt müddətində miras əmlak hissəsi itə bilər. Bu halda mirası qəbul edən vərəsə iki cür iddia vərə bilər: əşyanın özgəsinin qanunsuz sahibliyindən geri alınması barədə iddia (vindikasiya iddiası); zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia (delikt iddiası).

Mirasın qəbul edilməsinin qaydası

Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxs öldükdən sonra onun əmlakı avtomatik olaraq vərəsənin əmlakına daxil olur. Miras əmlakı əldə etmək və ona mülkiyyətçi kimi sahib olmaq üçün vərəsənin müəyyən aktı həyata keçirməsi

tələb olunur. Buna «qəbuletmə sistemi» deyilir.

Qəbuletmə sistemi dedikdə, vərəsə tərəfindən miras əmlakın əldə edilməsinə yönələn müəyyən aktın həyata keçirilməsi başa düşülür.

Qəbul etmə sistemi vərəsənin müəyyən iradəvi hərəkətinə (davranışına) əsaslanır. Əgər bu iradəvi hərəkət olmasa, vərəsə miras əmlakı əldə etmir. Başqa sözlə desək, əgər vərəsə miras əmlakın əldə edilməsinə yönələn hərəkət etməsə, onda həmin əmlak vərəsənin iradəsi olmadan avtomatik surətdə onun əmlakına daxil olur.

¹ *Серебровский В.И.* Наследственное право. М., 1948, с. 43-44; *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.163.

² *Антисмонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с.194; *Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А. Суханова.* М., 1998, с.551.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ miras əmlakı əldə etməyin yalnız «qəbuletmə sistemi»ni tanıyır. Sovet vərəsəlik hüququna da ancaq bu sistem məlum idi. Bu sistem mirasın qəbul edilməsi üsullarına əsaslanır. Məhz bu üsullar sayəsində miras qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ mirasın qəbul edilməsinin iki üsulunu müəyyənləşdirir:

- formal üsulunu;
- qeyri-formal üsulunu.

Formal üsul mirasın hüquqi cəhətdən qəbul edilməsi, qeyri-formal üsul isə mirasın faktiki cəhətdən qəbul edilməsi deməkdir¹.

Mirasın qəbul edilməsinin formal üsulu dedikdə, vərəsənin notariat kontoruna mirası qəbul etdiyi barədə ərizə verməsi başa düşülür. Özü də dərhal qeyd etməli ki, ərizə istənilən yox, **yalnız mirasın açıldığı yer üzrə notariat kontoruna verilir**. Formal üsul vərəsənin birbaşa iradə ifadəsi ilə bağlı olub, onun miras əmlakın mülkiyyətçisi olmaq niyyətini mübahisəsiz olaraq sübut edir.

Vərəsə ərizəni **yalnız yazılı formada** verməlidir. Notariat praktikası mirasın qəbul edilməsi barədə şifahi formada ərizəyə yol vermir². Vərəsə yazılı ərizədə göstərir ki, o, mirası qəbul edir. Əgər notariat kontoruna vərəsənin özü şəxsən gələrsə, notarius onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirir, yoxlayır və bu barədə ərizədə müvafiq qeyd edir. Bu halda vərəsənin ərizədəki imzası notariat qaydasında təsdiqlənir. Notarius vərəsənin imzasının həqiqiliyini yoxlayır, bu barədə onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirən sənədi və bu sənədin rekvizitlərini göstərməklə qeyd edir.

Vərəsənin ərizəsi notariusə başqa şəxs tərəfindən də verilə bilər. Bu halda vərəsənin ərizədəki imzası notarius tərəfindən təsdiqlənməlidir.

Mirası qəbul etmək barədə ərizə nümayəndənin vasitəsilə də verilə bilər. Bu halda nümayəndənin vərəsəlik işinin aparılması barədə notariat qaydasında təsdiqlənmiş etibarnaməsi olmalıdır³.

Bəzən vərəsə mirasın açıldığı yerdə yaşamır və buna görə də notariusə şəxsən gəlmək imkanına malik olmur. Bu halda mirası qəbul etmək haqqında ərizə poçt vasitəsilə göndərilə bilər. Teleqramdan və digər rabitə vasitələrindən də istifadə olunması mümkündür. Lakin ərizənin kim tərəfindən göndərilməsini və orada kimin imzasının olmasını sübut etmək lazımdır. Ərizənin həqiqətən vərəsə tərəfindən göndərilməsi məsələsi barədə mübahisəyə yol verməmək üçün vacibdir ki, ərizədə və ya teleqramda vərəsənin imzası notariat qaydasında təsdiqlənsin. Əgər ərizədə vərəsənin imzası təsdiqlənməzsə, bu, notariusə həmin ərizəni geri qaytarmağa əsas vermir. Notarius həmin ərizəni vərəsəlik işlərinin uçotu kitabında qeydiyyat almağa və vərəsəlik işini aparmağa borcludur. Lakin vərəsəyə təklif olunur ki, yeni ərizə təqdim olunsun və orada vərəsənin imzası notariat qaydasında təsdiq edilsin və ya mirası rəsmi-

¹ Ляпунов С.Г. Наследование. М., 2003, с. 170.

² Советская юстиция. 1965 г., № 19, с. 32.

³ Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. М., 1984, с. 17.

ləşdirmək üçün şəxsən gəlsin.

Bir neçə vəresə olduqda vəresələrdən hər biri mirası müstəqil surətdə qəbul etməlidir, yəni şəxsən notariusə ərizə verməlidir. Vərəsənin birinin ərizə verməsi qalan vəresələr tərəfindən mirasın qəbul olunmasını ifadə etmir.

Əgər vəresəliyin əsası eyni olarsa, bir neçə vəresə notariusə yalnız bir ərizə verə bilərlər. Bu halda ərizə bütün vəresələr tərəfindən hamılıqla imzalanır¹. Vərəsəliyin əsası eyni olmadıqda isə, məsələn, əgər müxtəlif əşyalar vəsiyyət olunarsa (bələ halda məlum məsələdir ki, vəresəliyin əsası eyni deyildir), onda vəsiyyət üzrə vəresələrdən hər biri ayrıca olaraq ərizə verir.

Mirasın qəbul edilməsinin qeyri-formal üsulu odur ki, bu üsula görə vəresənin konkret hərəkətləri və rəftarı onun mirası qəbul etmək niyyətini açıq-aşkar təsdiqləyir və sübut edir. Bu hərəkətlərin məzmunundan belə bir nəticə çıxarmaq mümkün olur ki, vəresə mirası qəbul etmək məqsədi güdür. Ona görə də qeyri-formal üsula **konklyudent hərəkətlərlə edilən üsul** da deyilir².

Qeyri-formal üsulun özü iki cür olur:

- miras əmlaka faktiki sahiblik etmək üsulu;
- miras əmlakı faktiki idarə etmək üsulu.

Faktiki sahiblik etmək üsulu odur ki, bu üsul əsasında vəresə ölen şəxsin əmlakını faktiki cəhətdən ələ keçirir və ona sahib durur, onun üzərində fiziki «ağalıq» edir. Öz hüquqi təbiətinə görə bu, konklyudent hərəkətlərdir. Ona görə ki, bu hərəkətlərdən vəresənin mirası qəbul etmək niyyəti açıq-aşkar görünür və bəlli olur. Bu üsulla miras qəbul etmək halına çoxlu misallar qəmək bilərik. Həmin üsul müxtəlif yollarla həyata keçirilir: vəresənin miras qoyanın yaşadığı evə köçməsi; miras qoyanla birlikdə yaşayan vəresənin sadəcə olaraq həmin mənzildə yaşamaqda davam etməsi³; əvvəllər miras qoyana məxsus olan əmlakdan vəresənin faktiki istifadə etməsi; vəresənin miras əmlakı götürüb öz evinə aparması; miras qoyanın əmanət kitabçasını saxlamaq; miras qoyanın həyatıyanı sahəsində işləmək⁴ və s.

Qeyri-formal üsulun ikinci növü miras əmlakı faktiki idarə etmək adlanır. Bir qayda olaraq, vəresə əmlaka yiyələndikdən sonra onu idarə etməyə başlayır. Vərəsə bir sıra hallarda miras əmlakı ona yiyələnmədən və sahib durmadan da idarə edə bilər. Məsələn, vəresə özünün yaşadığı yerdən başqa yerdə olan əmlakı idarə edə bilər.

Miras əmlakı faktiki idarə etmək dedikdə, vəresənin etdiyi ələ hərəkətlər başa düşülür ki, bu hərəkətləri adətən, mülkiyyətçi öz mənafeyi üçün əmlakın saxlanması və normal təsərrüfatın aparılması üçün edir. Söhbət o hərəkətlərdən gedir ki, bu hərəkətlər vəresənin miras əmlaka özününkü kimi münasibət

¹ Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 60;

² Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.183; Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 550; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 331.

³ Вах: постановления Пленума Верховного Суда СССР от 10 апреля 1957 г. // Бюллетень Верховного Суда СССР, 1957 г. № 2.

⁴ Вах: разъяснения отдела нотариата Верховного Суда РСФСР // Советская юстиция. 1965. № 20, с. 31; 1966, № 22, с.31

başlamasını ehtimal etməyə əsas verir. Bu hərəkətlərə aiddir¹:

- miras qoyanın **əmlakını lazımi vəziyyətdə saxlamaq**; əgər miras qoyanın heyvanları varsa, heyvanları lazımcınca bəsləmək və onlar üçün yem almaq;
- miras qoyanın **əmlakını (məsələn, binanı) təmir etmək və ya miras əmlakını saxlanması üçün çəkilən xərcləri ödəmək**;
- miras qoyanın əmlakı ilə bağlı **vergi ödəmək, sığorta haqqı və digər ödənişlər vermək**;
- mənzil kirayə müqaviləsi əsasında miras qoyana məxsus olan evdə yaşayan **kirayəçilərdən kirayə haqqı almaq**;
- miras qoyanın **heyətyanı təsərrüfatını şəxsən aparmaq (heyətyanı torpaq sahəsini becərmə, məhsulu yığma və s.) və bunun üçün başqa şəxslərin əməyindən istifadə etmək və s.**

Miras əmlakın faktiki cəhətdən qəbul edilməsini şərtləndirən siyahı qəti və dəqiq xarakter daşımır². Bu siyahıya digər hərəkətləri də əlavə etmək olar³.

**Mirasın qəbul
edildiyi müddət**

Miras həm formal üsulla (mirasın hüquqi cəhətdən qəbul edilməsi ilə), həm də qeyri-formal üsulla (mirasın faktiki cəhətdən qəbul edilməsi ilə) yalnız müəyyən müddət ərzində qəbul edilə bilər. Həmin müddətə mirasın qəbul edilmə müddəti deyilir.

Mirasın qəbul edilmə müddəti dedikdə, qanunda nəzərdə tutulan əl bir vaxt dövrü başa düşülür ki, həmin dövr ərzində vərəsəliyə çağırılmış şəxslər mirası qəbul etməyə yönələn hərəkətlər edirlər.

Mirasın qəbul edilmə müddəti qanunla müəyyənləşdirilir. Mülki Məcəllə bu baredə müvafiq göstəriş ifadə edir. Buna görə, yeni qanun (Mülki Məcəllə) əsasında müəyyənləşdirildiyinə görə həmin müddət **qanuni və ya normativ müddət növünə** şamil edilir. Bu müddətin həm müqavilə əsasında, həm də məhkəmə qərarı ilə müəyyənləşdirilməsi istisna olunur.

Öz hüquqi təbiətinə görə birincisi, mirasın qəbul edilmə müddəti preklyuziv müddətdir. İkincisi, həmin müddət hüquqların həyata keçirilmə müddətidir. Ona görə ki, preklyuziv müddət hüquqların həyata keçirilmə müddətinə aiddir. **Üçüncüsü, göstərilən müddət hüquqların mövcud olma müddətidir.** Ona görə ki, preklyuziv müddət həm də hüquqların mövcud olma müddəti sayılır, bir şərtlə ki, bu hüquqlar həmin müddət ərzində həyata keçirilsin⁴. **Dördüncüsü, mirasın qəbul edilmə müddəti iddia müddəti hesab edilmir.**

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 170; *Никитяк Н.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев, 1973, с. 183; *Ляпунов С.Г.* Наследование. М., 2003, с. 170; *Власов Ю.Н., Калинин В.В.* Наследственное право Российской Федерации. М., 2002, с. 38-39.

² Bəzi müəlliflər bu siyahının dəqiq və qəti olması fikrini söyləyirlər. Zənn edirik ki, bu dəqiq söyünməyə fikiridir (*Зайцева Т.И., Крашенинников П.В.* Наследственное право. М., 2003, с. 120).

³ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 5 sayılı qərarında göstərilir ki, digər hallar da vərəsənin mirası faktiki surətdə idarə etməyə başlamasını və ya mirasa yiyələnməsini sübut edən hərəkətlər kimi qiymətləndirilə bilər («Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin buzi məsələləri haqqında» 28 sentyabr 1979-cu il tarixli qərarın 11-ci bəndi).

⁴ *S.S. Allahverdiyev.* Göstərilən əsər, s. 930-931.

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ nəzərdə tutur ki, miras üç ay ərzində qəbul edilə bilər (MM-in 1246-cı maddəsi). Deməli, **mirası qəbul etmək üçün qanunla üç aylıq müddət müəyyənləşdirilir**¹. Həmin müddət isə mirasın açıldığı gündən yox, vərəsə vərəsəliyə çağrıldığını bildiyi və ya bilməli olduğu gündən hesablanır (başlanır). Məsələn, yanvar ayının 1-də vətəndaş vərəsəliyə çağırılır. Miras aprel ayının 2-nə kimi qəbul edilə bilər. Əgər vərəsə yanvar ayının 1-dən aprel ayının 2-nə kimi mirası qəbul etməzsə, onda o, mirası qəbul etmək hüququnu itirir. Çox vaxt vərəsənin vərəsəliyə çağırıldığını bildiyi gündən mirasın açıldığı gün üst-üstə düşür. Belə ki, əksənyət hallarda mirasın açıldığı gündə vərəsə özünlə vərəsəliyə çağırıldığını bilir.

Üç aylıq müddət həm qanun üzrə vərəsəliyə, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəliyə aiddir. Vərəsə həmin müddətin istənilən anında mirası həm formal, həm də qeyri-formal üsulla qəbul edə bilər. Məsələn, vərəsənin mirası vərəsəliyə çağırıldığını bildiyi gündən bir ay sonra və ya iki ay sonra və ya iki ay 15 gün sonra və s. qəbul etmək hüququ vardır. Özü də dərhal qeyd etməliyə ki, üç aylıq müddətin hansı anında baş verməsinə baxmayaraq, mirasın qəbulunun genə qüvvəsi vardır: vərəsə mirası, miras açıldığı andan əldə etmiş olur.

Bəzən mirasın qəbul edilməsi müddəti haqqında məsələ mürekkəbləşir və qəliz xarakter alır. Belə ki, bir sıra hallarda vərəsənin mirası almaq hüququ digər vərəsələrin mirası qəbul etməmələri nəticəsində yaranır. **Mirası qəbul etməyən vərəsələr anlayışına daxildir** (onların mirası qəbul etməmələri vərəsəliyə gəlmələri ilə və ya vərəsəlikdən imtina etmələri ilə bağlı ola bilər):

- birincisi, **əvvəlki növbə vərəsələr** (məsələn, birinci növbə vərəsələr mirası qəbul etmirlər və bunun nəticəsində ikinci növbə vərəsələrin mirası əldə etmək hüququ yaranır; birinci və ikinci növbə vərəsələrin mirası qəbul etməmələri nəticəsində üçüncü növbə vərəsələrin mirası almaq hüququ əmələ gəlir və s.);
- ikincisi, **vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı vərəsələr, yəni vəsiyyət üzrə vərəsələr**² (məsələn, vəsiyyət üzrə vərəsələr mirası qəbul etmirlər və bunun nəticəsində qanun üzrə vərəsələrin mirası əldə etmək hüququ yaranır);
- üçüncüsü, **əsas vərəsə**³ (məsələn, vəsiyyət üzrə əsas vərəsə mirası qəbul etmir və bunun nəticəsində vəsiyyətnamə ilə ehtiyat vərəsə təyin edilmiş şəxs mirası almaq hüququ əldə edir).

Göstərilən kateqoriya vərəsələrin mirası qəbul etmədikləri nəticəsində mirası almaq hüququ əldə edən vərəsələrin mirası qəbul etmələri üçün müddət barədə Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ xüsusi qayda nəzərdə tutur (MM-in 1247-ci maddəsi). Buna **mirasın qəbul edilməsinin xüsusi**

¹ Bəzi tarixi ölkələrin qanunvericiliyi daha uzun müddət nəzərdə tutur. Məsələn, İtaliyanın vərəsəlik hüququna görə, mirasın qəbul olunma müddəti on ildir (Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 561).

² Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / Отв. ред. Е. А. Флейшиц. М., 1966, с. 616.

³ Зайцева Т. Н., Крайневичев П. В. Наследственное право (комментарий законодательства в практике его применения). М., 2003, с. 124; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В. П. Грибанова, С. М. Корнеева. М., 1980, с. 500; Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М., 1998, с. 552.

müddəti deyilir. Xüsusi müddət barədə qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yuxarıda göstərilən əsaslarla mirası almaq hüququ əldə edən vərəsələr (sonrakı növbə üzrə vərəsələr, ehtiyat vərəsələri və s.) mirası onun qəbulu üçün müəyyənləşdirilmiş müddətin, yəni **üç aylıq müddətin qalan hissəsi ərzində qəbul edə bilirlər**.

Bəzən üç aylıq müddətin qalan hissəsi altı həftədən az olur. Bu halda həmin müddət hissəsi altı həftəyədək uzadılır.

Mirasın qəbul edilmə müddəti iki yolla uzadıla bilər:

- birincisi, məhkəmə yolu ilə;
- ikincisi, məhkəmədənənar yolla.

Məhkəmə yolunun mahiyyəti onda ibarətdir ki, bu yola görə mirasın qəbul edilməsinin müddətinin uzadılması məsələsi məhkəmə tərəfindən iddia icraatı qaydasında həll olunur. Bu yolla həmin müddəti uzatmaq üçün **iki şərtin olması** vacibdir: birincisi, vərəsə mirasın qəbul edilməsi müddətini (üç aylıq müddəti) **üzrlü səbəblərə görə ötürməlidir** (buraxmalıdır); ikincisi, bu səbəblərin **üzrlü və ya üzrsüz olması məsələsini yalnız məhkəmə müəyyənləşdirməlidir**. Əgər məhkəmə belə bir qənaətə gəlsə ki, üç aylıq müddət üzrlü səbəb olmadan buraxılmışdır, onda həmin müddətin uzadılmasından söhbət gedə bilməz.

Mülki qanunvericilik üç aylıq müddətin uzadılmasına əsas olan üzrlü səbəblərin dairəsini müəyyənləşdirmir. Amma mülki hüquq elmində (doktrinasında) hansı halların üzrlü səbəb sayılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Ayrı-ayrı müəlliflər həmin hallara aid edirlər: **vərəsənin xəstələnməsini; vərəsənin uzaq yere ekspedisiyaya getməsini; vərəsənin ordu sıralarında müddətli hərbi xidmətdə olmasını; vərəsənin xaricdə olmasını; vərəsənin azadlıqdan məhrumetmə yerində olmasını; başqa vərəsələr tərəfindən mirasın açılma faktının gizlədilməsini; vərəsənin uzun müddətli ezamiyyətdə olmasını və s.**

Vərəsənin miras qoyanın əmlakının (vərəsəliyin predmetinin) mövcudluğu barədə məlumata malik olmaması halını da üzrlü səbəb hesab etmək lazımdır. Məsələn, vərəsə vərəsəliyə çağırıldığını bildiyi gündən üç ay sonra məlum olur ki, miras qoyanın əmanət kitabçası var imiş. Bu cür hallarda mirasın qəbul edilmə müddəti uzadılmalıdır. Üzrlü səbəb məsələsi hər bir konkret halda bütün konkret məqamlar nəzərə alınmaqla fərdi qaydada həll edilməlidir.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar, fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər, əgər mirası qəbul etmək müddətini ötürərlərsə (buraxarlarsa), həmin müddət hər hansı mübahisəyə yoli verilmədən bərpə edilməlidir (baxmayaraq ki, onların müstəqil surətdə notariusa ərizə vermək hüququ yoxdur). Ona görə ki, bu kateqoriya şəxslər qanunun müddət barədə qaydalarını tamamilə başa düşmək və dərk etmək iqtidarında deyillər.

Mirasın qəbul edilmə müddətinin məhkəmə qaydasında uzadılması barədə məsələ o halda qalır ki, mirası vaxtında qəbul etməyən vərəsələrlə onu qəbul edən vərəsələr arasında mübahisə yaransın. Həmin məsələ notariat kontoru tərəfindən həll edilə bilməz. Bu cür hallarda məhkəməyə müraciət edilir. Məhkəmə isə iddia icraatı qaydasında müddətin uzadılması barədə məsələni həll edir.

Vərəsələrin arasında mirasın qəbul edilməsi müddəti barədə mübahisə ya-

ranmadığı halda müddətin uzadılması barədə məsələ məhkəmədənəkar yolla həll edilir. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ buna yol verir (MM-in 1248-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Məhkəmədənəkar yolun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu yola görə mirasın qəbul edilməsi müddətinin uzadılması barədə məsələ mirası qəbul edən bütün digər vərəsələrin könüllü qarşılıqlı razılığı əsasında məhkəməyə müraciət edilmədən həll olunur. Belə ki, mirasın qəbul olunması müddətini ötürmüş vərəsə ilə mirası qəbul edən vərəsələr arasında mübahisə yaranmır. O, həmin vərəsələrin icazəsi ilə mirası qəbul edən vərəsələrin sırasına daxil edilir. Məsələn, bütün vərəsələr altı aylıq müddət ərzində notariat kontoruna mirası qəbul etmək barədə ərizə verirlər. Amma vərəsələrdən biri həmin müddəti ötürür (buraxır), daha doğrusu, mirası vaxtında qəbul etməyə gecikir. Qalan vərəsələr gecikmiş vərəsənin mirası qəbul etmiş vərəsələrin sırasına daxil olunmasına və ona mirasdan pay ayrılmasına etiraz etmirlər. Bununla vərəsə məhkəmədənəkar yolla mirası qəbul etmiş sayılır.

Göstərilən halda söhbət yalnız vərəsələr arasında payların bölüşdürülməsindən gedir. Belə ki, miras əmlak vərəsələrin könüllü razılığı əsasında yenidən bölüşdürülür.

Vərəsələr öz razılığını vərəsəlik şəhadətnaməsi verilənə kimi ifadə etməlidirlər. Mülki qanunvericilik bu barədə birbaşa müvafiq göstəriş ifadə edir (MM-in 1323-cü maddəsi). Vərəsəlik şəhadətnaməsi verildikdən sonra razılıq bildirilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, belə hal şəhadətnamənin ləğv edilməsinə səbəb olardı. Şəhadətnamə isə notarius tərəfindən yox, yalnız məhkəmə tərəfindən ləğv edilə bilər¹. Buna görə də vərəsəlik şəhadətnaməsindən sonra verilən razılıq istər-istəməz məhkəmə yoluna gətirib çıxarır.

Vərəsələr öz razılıqlarını yazılı formada ifadə etməlidirlər². Əgər razılıq notariusun iştirakı olmadan verilsə, onda vərəsələrin ərizədəki imzaları başqa notarius tərəfindən təsdiqlənməlidir.

Mirasın qəbul edilməsi müddəti barədə qayda eyni dərəcədə məcburi pay hüququna da aiddir. Belə ki, məcburi vərəsə üç aylıq müddət ərzində pay barədə öz tələbini bildirməlidir.

Vərəsəlik transmissiyası	Bezen qanun üzrə və ya vəsiyyət üzrə vərəsəliyə çağırılmış vərəsə miras açıldıqdan (yəni miras qoyan şəxs öldükdən) sonra, lakin mirası qəbul edəne kimi ölür. Başqa sözlə desək, vərəsəliyə çağırılmış vərəsənin mirası qəbul etməmiş özü ölür. Məsələn, ələ hesab edək ki, yanvar ayının 1-də vətəndaş ölür. Vətəndaşın oğlu vərəsəliyə çağırılır. O, mirasın qəbul olunması üçün müəyyənləşdirilən üç aylıq müddət ərzində (yanvarın 1-dən aprelin 2-dək) mirası qəbul etməyə məcal tapmır. Belə ki, vətəndaşın oğlu mart ayının 1-də vəfatən ölür. Aydın me-
---------------------------------	--

¹ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri haqqında» 28 sentyabr 1979-cu il tarixli 5 sayılı qərarının 8-ci bəndi.

² Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. М., 2002, с. 33, «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin arxivləşməsi qaydaları haqqında təlimat»ın 96-cı bəndi // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı, 2002, s. 228.

sələdir ki, o, mirası qəbul etmək hüququnu həyata keçirə bilmir. Bu hüququn taleyi necə olur? Həmin hüquq (yəni mirası qəbul etmək hüququ) ləğv edilmir, aksinə, vətəndaşın ölmüş oğlunun vərəsələrinə keçir. Mirası qəbul etmək hüququnun bu qaydada keçməsi mülki qanunvericilikdə və sivilistika elmində (doktrinasında) vərəsəlik transmissiyası adlanır.

Vərəsəlik transmissiyası dedikdə, miras açıldıqdan sonra öldüyünə görə mirası qəbul etməyə macal tapmayan vərəsənin mirası qəbul etmək hüququnun onun öz vərəsələrinə keçməsi başa düşülür.

Vərəsəlik transmissiyası zamanı söhbət vərəsəliyə çağırılmış şəxsin (vərəsənin) **vərəsəlik hüququnun vərəsəlik qaydasında keçməsindən** gedir. Başqa sözlə desək, vərəsəlik hüququnun özü vərəsəlik üzrə başqa şəxslərə verilir. Buna görə də hüquq ədəbiyyatı səhifələrində vərəsəlik transmissiyası «**vərəsəlik hüququnun vərəsəliyi**» də adlanır¹. Vərəsəlik transmissiyası vərəsəlik hüququnun vərəsəlik qaydasında keçməsi deməkdir. Onun **predmetini (obyektini)** vərəsəlik hüququnun özü təşkil edir.

Yalnız **üç şərt mövcud olduqda** vərəsəlik transmissiyası mümkün ola, yəni transmissiya qaydasında vərəsəlik yaranı bilər. **Birinci şərt** mirasın açılmasından – miras qoyanın ölməsindən ibarətdir. **İkinci şərt** isə müəyyən şəxsin vərəsəliyə çağırılmasından ibarətdir. Əgər şəxs müəyyən hallara görə vərəsəliyə çağırılmazsa, onda transmissiya qaydasında vərəsəlik yaranmır. Belə ki, həmin hallara görə şəxs vərəsəlikdən kənarlaşdırılır, vərəsəlik hüququndan məhrum olur. Bu hallara aiddir: şəxsin ləyaqətsiz vərəsə hesab edilməsi; şəxsin vəsiyyətnamə ilə vərəsəlik hüququndan məhrum olunması. Göstərilən hallardan biri olduqda şəxs vərəsəlik hüququ əldə etmir və təbii ki, o, əldə olunmayan hüququ başqalarına verə bilməz.

Üçüncü şərt isə vərəsəliyə çağırılmış şəxsin mirası qəbul etməyə macal tapmamış ölməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, vərəsəliyə çağırılmış şəxs özünün mirası qəbul etmək hüququnu həyata keçirməmiş, ölü. Əgər miras qoyan və vərəsə eyni vaxtda (eyni bir gündə) ölərərsə, onda onlar kommorientlər sayılırlar. Kommorientlər isə bir-birinin vərəsəsi ola bilmirlər. Onlardan hər birinin ölümündən sonra müstəqil surətdə miras açılır. Buna görə də kommorientlərdən sonra vərəsəlik transmissiyası yaranmır². Məsələn, aviasiya qəzasında ata və oğul eyni vaxtda ölürlər. Onlar kommorientlərdir və buna görə də bir-birinin vərəsəsi ola bilmirlər. Məhz bu səbəbdən transmissiya qaydasında vərəsəlik yaranmır.

Vərəsəlik transmissiyası üzrə münasibətlərdə iki əsas fiqur çıxış edir: vərəsə; vərəsənin özünün vərəsələri. Vərəsə miras qoyanın ölümündən sonra malik olduğu mirası qəbul etmək hüququnu həyata keçirməyə macal tapmamış ölü. Başqa sözlə desək, o, altı aylıq müddət ərzində mirası qəbul etməyə öz razılığını (iradəsini) ifadə etməmiş ölü. Miras açıldıqdan sonra vərəsəliyə çağırılan, lakin özünün mirası qəbul etmək hüququnu həyata keçirməsinə qə-

¹ Məsələn, bax: *Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.193; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.А.Рябенцева. М., 1976, с. 493.*

² *Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 194; Гуцун В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 65.*

dər ölənin həmin şəxsə **transmittent** deyilir. Transmittent rolunda həm qanun üzrə vərəsələr, həm də vəsiyyətlər üzrə vərəsələr çıxış edə bilərlər. Məsələn, hər hansı şəxs vəsiyyətnamə ilə öz qonşusunu vərəsə təyin edir. Şəxs öldükdən və bununla miras açıldıqdan iki ay sonra mirası qəbul etməyə macal tapmamış qonşunun özü ölür. Mirası qəbul etmək hüququ (mirasdan pay almaq hüququ) vərəsəlik transmissiyası qaydasında ölmüş qonşunun (transmittentin) öz vərəsələrinə keçir. Bu halda transmittent rolunda vəsiyyətlər üzrə vərəsə çıxış edir və sübut olunur ki, vəsiyyətlər üzrə vərəsəlik zamanı da transmissiya yarana bilər. Qanunda (MM-in 1252-ci maddəsində) işlənilən «vərəsə» anlayışını həm qanun üzrə vərəsə, həm də vəsiyyətlər üzrə vərəsə mənasında başa düşmək lazımdır.

Vərəsəlik transmissiyası üzrə münasibətlərdə iştirak edən ikinci fiqur vərəsənin özünün, yəni transmittentin vərəsəsi adlanır. Transmittentin vərəsəsinə **transmissar** deyilir. Transmissar mirası qəbul etmək hüququnu əldə edən şəxsdir. Məsələn, kənd sakini aprel ayının 1-də ölür. İki aydan sonra onun vərəsəsi (oğlu) mirası qəbul etməyə macal tapmamış ölür. Bu halda məlum məsələdir ki, o, özünün mirası qəbul etmək hüququnu həyata keçirə bilmir. Bu hüquq onun oğluna (yəni kənd sakininin nəvəsinə) keçir. Kənd sakininin oğlu transmittent, kənd sakininin oğlunun oğlu (kənd sakininin nəvəsi) isə transmissar adlanır.

Transmissar mirası qəbul etmək hüququnu ümumi əsaslara uyğun olaraq qəbul etməlidir. Belə ki, o, mirası onun qəbulu müddətinin (yəni 3 aylıq müddətin) sonunadək, başqa sözlə desək, **3 aylıq müddətin qalan hissəsi ərzində qəbul etməlidir**. Məsələn, vətəndaş yanvarın 1-də vərəsəliyə çağırılmasını bilir. Vətəndaşın oğlu (vərəsəsi) mart ayının 1-də ölür və mirası qəbul etməyə macal tapmır, yəni mirası qəbul etmək hüququnu həyata keçirə bilmir. Vətəndaşın oğlunun oğlu (vətəndaşın nəvəsi) üç aylıq müddətin sonunadək, yəni aprelin 2-dək mirası qəbul etməlidir. Başqa sözlə desək, o, mirası üç aylıq müddətin qalan hissəsi ərzində (martın 1-dən – aprelin 2-dək) qəbul etməlidir.

Mirasdan imtina **Mirası qəbul etmək hüququ qeyd etdik ki, subyektiv mülki hüquqdur. Bu hüququn məzmunu mümkün olan iki alternativ imkandan birini seçməkdən ibarətdir: mirası qəbul etmək imkanını; mirasdan imtina etmək imkanını.**

Mirasdan imtina xüsusi olaraq vərəsəlik hüququnun xitam olunması məqsədilə həyata keçirilən aktdır. Buna görə də həmin akt **mülki-hüquqi əqddir**. Özü də bu əqd yalnız bir tərəfin – mirasdan imtina edən vərəsənin iradəsini ifadə edir. Hüquqi nəticənin yaranması – vərəsəlik hüququna xitam verilməsi üçün təkə, ancaq həmin vərəsənin öz iradəsini bildirməsi kifayət edir. Hüquqi nəticənin emələ gəlməsi üçün hər hansı şəxsin cavab, qarşılıqlı iradə ifadəsi tələb olunmur. Buna görə də **mirasdan imtina birtərəfli əqddir**.

Mirasdan imtina eyni miras üzrə vərəsəliyə çağırılan digər vərəsələrin razılığını da tələb etmir. O, həmin vərəsələrin iradə ifadəsindən asılı deyildir. Məhz bu baxımdan da mirasdan imtina birtərəfli aktdır. Bunun nəticəsində vərəsənin həmişəlik olaraq vərəsəliyinə (vərəsəlik hüququna) xitam verilir. Mirasdan imtina aktı vərəsənin miras əmlakı qəbul etməmək niyyətini ifadə edir.

Mirasdan imtina dedikdə, birtərəfli ehtiva mülki-hüquqi əqd başa düşülür

ki, bunun nəticəsində müəyyən mirası qəbul etməyə çağırılmış vəərəsənin həmin miras üzrə vəərəsəlik hüququ (vərəsəlik varisliyi) həmişəlik olaraq xitam edilir.

Mirasdan imtina aktı üç əsas əlamətlə xarakterizə olunur. Bu əlamətlər həm də mirası qəbul etmək aktı üçün xarakterikdir.

Birincisi, mirasdan imtina dönməz xarakterə malikdir¹. Bu o deməkdir ki, vəərəsə mirasdan qəti və həmişəlik olaraq imtina edir. **Mirasdan imtinanın dönməzliyi (qətiliyi)** onu ifadə edir ki, əgər vəərəsə artıq mirasdan imtina etməmişə, onu qəbul etmək olmaz². Mirasdan imtinanın bu əlaməti mülki qanunvericilikdə «mirasdan imtinanın geri götürülməzliyi» adı altında nəzərdə tutulur. **Ger i götürülməzlik** onu ifadə edir ki, əgər vəərəsə mirası qəbul etməkdən imtina etmək barədə ərizə vermişə, o, həmin ərizəni geri götürə bilməz (MM-in 1268-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

İkincisi, mirasdan imtina aktı bölünməz xarakterə malikdir. Bölünməzlik onu ifadə edir ki, vəərəsə mirasdan tam imtina etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının vəərəsəlik hüququ göstərir ki, **mirasdan qismən imtina etməyə yol verilmir** (MM-in 1257-ci maddəsinin 2-ci bəndi)³. Bu, onu sübut edir və təsdiqləyir ki, mirasdan imtina bölünməz xarakterə malikdir.

Bölünməzlik prinsipi həm də onu ifadə edir ki, vəəsiyyət üzrə vəərəsəlik zamanı mirasdan imtina qanun üzrə vəərəsəlik qaydasında keçən həmin mirasın qəbul olunması imkanını qeyri-mümkün edir⁴. Belə ki, əgər vəəsiyyət üzrə vəərəsə mirası qəbul etməkdən imtina edərsə, o, həmin mirası qanun üzrə vəərəsəlik qaydasında qəbul edə bilməz. Ümumi qayda belədir: mirası qəbul etməkdən imtina edən vəərəsə həmin mirası, ümumiyyətlə, qəbul etməkdən imtina etmiş sayılır⁵.

Bölünməzlik prinsipinə görə, **əgər vəərəsə mirasın bir hissəsindən imtina edərsə, hesab edilir ki, o, mirasdan tam imtina etmişdir** (MM-in 1257-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Dövlətin vəərəsəliyi istisna təşkil edir: dövlət vəəsiyyət üzrə mirasdan imtina edə bilər. Lakin o, qanun üzrə (vərəsəsiz əmlak üzrə) mirasdan imtina edə bilməz.

Üçüncüsü, mirasdan imtina şərtsiz xarakterə malikdir. Bu o, deməkdir ki, mirasdan imtina hər hansı qeydlə, təshihlə müşayiət edilə bilməz. Məsələn, vəərəsə mirasdan belə bir şərtlə imtina edir ki, qalan digər vəərəsələr ona müəyyən məbləğdə pul versinlər. Bu, o deməkdir ki, miras şərtlə qəbul edilmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, **mirasdan qismən imtina mirasdan şərtlə imtina etməyi ifadə edir**⁶. M.V.Qordonun fikrincə, qismən

¹ Məhkəmə praktikası da bu mövqedə durur: mirasdan imtina edən vəərəsə bir daha mirası əldə edə bilməz (п. 8 постановления Пленума Верховного Суда СССР от 1 июля 1966 г. «О судебной практике по делам о наследовании» // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1966. № 4).

² *Нойфе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.332.

³ Mirasdan qismən imtinalaya yol verilməməsi əsaslandırılmışdır: *Н.И.Бондарев, Т.И.Ильин, С.Я.Шимелевич.* Удостоверения и исполнение завещаний. 1965, с. 70.

⁴ *Нойфе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.332.

⁵ *Антимонов Б.С., Граев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с.193; *Антимонов Б., Герзон С., Шлиффер Б.* Наследование и нотариат. М., 1946, с. 11.

⁶ *Четва Г.* Способы принятия наследства // Советская юстиция. 1968. № 16, с. 14.

istisnanın arxasında hər şeydən əvvəl, mirasdan şərtlə imtina gizləni¹. Mirasdan qismən imtinaya yol verilmir. Deməli, mirasdan şərtlə imtinaya yol verile bilməz. Məsələn, vəərəse mirasa daxil olan bəzi əmlak növlərini qəbul edir, digərələrini isə qəbul etməkdən imtina edir. Bu, mirasdan qismən imtina, bununla həm də şərtlə imtina sayılır.

Mirasdan imtina əqddir. Əqdi isə yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər bağlaya bilərlər. Buna görə də **ancaq tam fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin mirasdan imtina etmək hüququ vardır**.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər (ruhi xəstələr, kəmağıllılar, 7 yaşına-dək azyaşlılar), habelə 14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar öz qanuni nümayəndələrinin – qəyyumların, valideynlərin və ya övladlığa götürənlərin vasitəsilə mirasdan imtina edə bilərlər. Onların adından və əvəzinə mirasdan qanuni nümayəndələr imtina edirlər. Lakin mirasdan imtinanın etibarlı olması üçün imtinaya **məhkəmənin razılıq verməsi tələb edilir** (MM-in 1268-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

14 yaşdan 18 yaşadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar, spirtli içkilərdən sui-istifadə etməyə və s. görə fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslər mirasdan valideynlərinin (övladlığa götürənlərin) və ya himayəçilərin razılığı ilə imtina edirlər. Mirasdan imtinanın etibarlı sayılması üçün lazımdır ki, məhkəmə icazə versin (MM-in 1268-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Bir qayda olaraq, **vərəsənin şəxsən özü mirasdan imtina** edir. Bununla belə, **vərəsə nümayəndənin vasitəsilə** də mirasdan imtina edə bilər. Mülki qanunvericilik buna yol verir (MM-in 1271-ci maddəsi). Bu məqsədlə nümayəndə ilə vərəsə arasında tapşırıq müqaviləsi bağlanılır. Nümayəndəyə etibarnamə də verilə bilər. Etibarnamədə xüsusi olaraq göstərilir ki, o, nümayəndəyə mirasdan imtina etmək üçün səlahiyyət verir.

Mirasdan müxtəlif üsullarla imtina olunur. Əsas üsul **mirasdan imtina etmək barədə notariat kontoruna ərizə verməkdən** ibarətdir. Ərizə miras açıldığı yerin notariat kontoruna verilir². Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyən edir ki, mirasın qəbulundan imtina notariat orqanında rəsmiləşdirilməlidir (MM-in 1256-cı maddəsi). Ərizədə göstərilir ki, vərəsə mirası qəbul etməkdən imtina edir. O, həmin ərizəni geri götürə bilməz. Bununla vərəsə mirasdan imtina edir və tamamilə vərəsəlik hüququnu itirir.

Notariat kontoruna mirası qəbul etməkdən imtina etmək barədə ərizə verilməsi hüquqi cəhətdən mirasdan imtinanı ifadə edir. **Mirasdan faktiki (qeyri-hüquqi) cəhətdən də imtina oluna bilər**. Əgər vərəsəliyə çağırılan şəxs mirasın qəbul olunması üçün müəyyənləşdirilən müddət ərzində (üç aylıq müddət ərzində) mirasa **faktiki cəhətdən sahiblik etməzsə, bu, mirasdan faktiki imtinanı bildirir**³.

Vərəsə yalnız qanunla müəyyənləşdirilən müddət ərzində mirasın qəbulundan imtina edə bilər. Qanun bunun üçün **üç aylıq müddət müəyyənləşdirir**

¹ Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967, с. 86.

² Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. М., 1984, с. 21.

³ Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.179; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 /Под ред. В.П.Грибанова, С.М. Корнеева. М., 1980, с.503.

(MM-in 1256-cı maddəsi). Həmin müddət vərəsənin vərəsəliyə çağırıldığını bildiyi və ya bilməli olduğu gündən hesablanır. Vərəsəliyə çağırılmaq onu ifadə edir ki, şəxs müvafiq növbənin vərəsələri sırasına və ya vəsiyyətnamədə göstərilən şəxslərin dairəsinə daxildir.

Şəxsin vərəsəliyə çağırılması üçün bir neçə faktın olması vacibdir. İki fakt olduqda, şəxs qanun üzrə vərəsəliyə çağırılmış hesab edilir: birincisi, həmin şəxsin qanun üzrə vərəsələr sırasına daxil olması; ikincisi, miras qoyan şəxsin qanun üzrə vərəsəliyi istisna edən vəsiyyətnamə qoymaması.

Şəxsin vəsiyyət üzrə vərəsəliyə çağırılması üçün də iki faktın olması lazımdır: birincisi, vəsiyyətnamənin olması; ikincisi, həmin şəxsin miras açılan anda xeyrinə vəsiyyət olunan şəxslərin sırasına aid edilməsi.

Çox vaxt vərəsə özünün vərəsəliyə çağırılmasını miras açılan gündə bilir. Belə halda mirasın qəbulundan üç aylıq imtina müddəti miras açılan gündən hesablanır. Bəzən vərəsənin vərəsəliyə çağırıldığını bildiyi günlə mirasın açıldığı gün üst-üstə düşür. Məsələn, vərəsə miras qoyanın ölümündən, yəni mirasın açıldığı gündən (iyulun 1-i) bir ay sonra xəbər tutur (avqustun 1-i). Aydın məsələdir ki, bu halda vərəsə avqustun 1-də özünün vərəsəliyə çağırıldığını bilir. Məhz bu gündən etibarən üç aylıq imtina müddəti hesablanır.

Bəzən müəyyən səbəblər üzündən vərəsə üç aylıq müddət ərzində mirasın qəbulundan imtina edə bilmir, daha doğrusu, notariat kontoruna ərizə verə bilmir. Əgər həmin səbəblər üzrlü sayılarsa, **məhkəmə üç aylıq müddəti iki aydan çox olmayaraq uzada bilər.** Bu səbəblərin dairəsini mülki qanunvericilik müəyyənləşdirmir. Vərəsənin xəstəliyi, xarici ölkədə olması, uzunmüddətli ezamiyyətə və ya ekspedisiyaya getməsi və s. üzrlü səbəb sayıla bilər. Bu səbəblər **obyektiv xarakterə malik olmalıdır.** Misala müraciət edək. Yanvar ayının 1-də vətəndaş ölür və həmin gün vərəsə özünün vərəsəliyə çağırıldığını bilir. Deməli, o, yanvar ayının 1-dən aprelin 1-nə kimi (1-i də daxil olmaqla) üç aylıq müddət ərzində mirasın qəbulundan imtina edə bilər. Amma vərəsənin ağır xəstəliyə düşər olması həmin müddət ərzində onun mirasdan imtina etməsinə maneçilik törədir. Əgər bu halı məhkəmə üzrlü səbəb sayarsa, üç aylıq müddət iki ay uzadılır, yeni vərəsə iyunun 1-nə kimi (1-i də daxil olmaqla) mirasdan imtina edə bilər.

Mirasdan imtinanı vərəsə yalnız miras açıldıqdan sonra həyata keçirə bilər. Miras açılana kimi mirasdan imtina etmək hüquqi əhəmiyyətə malik olmur. Belə ki, miras anlayışı yalnız miras açıldıqdan sonra yaranır. Əgər miras yoxdursa, mirasdan imtina etmək haqqında danışmaq olmaz.

Bununla belə, əgər vərəsəliyə birinci növbə vərəsələr çağırılmışlarsa, onda vərəsəliyə çağırılmadan ikinci növbə vərəsələr əvvəlcədən mirasdan imtina edə bilərlər və s. Ehtiyat vərəsə də vərəsəliyə çağırılana kimi mirasdan imtina edə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında və mülki qanunvericilikdə mirasdan imtinanın iki növü

fərqləndirilir¹: şərtsiz mirasdan imtina; istiqamətlənmiş mirasdan imtina.

Şərtsiz mirasdan imtina odur ki, vərəsəliyə çağırılmış şəxs sözsüz, danışıqsız və qeydsiz olaraq mirası qəbul etməkdən imtina edir. Bu halda mirasdan imtina edən vərəsenin payı qanun üzrə vərəsələrə keçir və onlar arasında bərabər hissələrlə (paylarla) bölüşdürülür. Əgər miras qoyan vəsiyyətnamə ilə vərəsələr təyin edərsə, onda mirasdan imtina edən vərəsenin payı vəsiyyət üzrə vərəsələrə keçir və onlar arasında bərabər hissələrlə (paylarla) bölüşdürülür. Bu hallara **miras paylarının artması** deyilir.

Istiqamətlənmiş mirasdan imtina dedikdə, vərəsenin mirası qəbul etməkdən qanun üzrə və ya vəsiyyət üzrə vərəsələr sırasından başqa şəxslərin xeyrinə imtina etməsi başa düşülür. Mirasdan imtinanın bu növü mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 1261-ci maddəsi). Həmin növ imtina köhnə Mülki Məcəlləyə (1264) də məlum idi (556-cı maddə).

Istiqamətlənmiş mirasdan imtina o vərəsenin payının artırılmasına səbəb olur ki, mirasdan məhz onun xeyrinə imtina edilmişdir. O, **vərəsələr arasında mirasın bölüşdürülməsinin sadə yoludur**. Belə ki, vərəsə öz miras payını digər vərəsəyə vermək üçün əvvəlcə mirası qəbul etməli, sonra isə onu vərəsəyə bağışlamalıdır. Aydın məsələdir ki, bu, mürəkkəb və müəyyən vaxt tələb edən yoldur. Ən sadə yol isə dərhal vərəsenin öz miras payından digər vərəsenin xeyrinə imtina etməsindən ibarətdir. Məsələn, vərəsəliyin predmeti ələ hesab edək ki, Bakıdakı yaşayış evidir. Moskva şəhərində yaşayan vərəsə poçtla göndərdiyi ərizədə göstərir ki, o, öz miras payından bacısının xeyrinə imtina edir. Əgər bağışlama yolundan istifadə olunsaydı, vərəsenin Moskva şəhərindən Bakıya gəlib mirası qəbul etməsi, sonra isə öz payını digər vərəsəyə bağışlaması lazım gələrdi.

Miras paylarının artırılması

Bəzən birlikdə vərəsəliyə çağırılan vərəsələrdən biri müxtəlif səbəblərə görə (məsələn, ləyaqətsiz vərəsə sayılmasına görə, vəsiyyətnamənin etibarsız sayılmasına görə) «yox olur», «aradan çıxır», bir sözlə, vərəsəlik hüququnu itirir. Bununla bağlı olaraq vərəsəlik hüququnu itirən vərəsəyə düşən miras payının hüquqi taleyi necə həll edilir? Həmin pay digər vərəsələrin miras paylarına daxil olur. Bu halda mülki hüquq elmində miras paylarının artırılması deyilir.

Miras paylarının artırılması dedikdə, eyni bir miras qoyanın birlikdə vərəsəliyə çağırılan vərəsələrindən birinin – bu və ya digər səbəbə görə vərəsəlik hüququnu itirən vərəsenin payının yerdə qalan vərəsələrin miras paylarına daxil (əlavə) edilməsi, həmin payları çoxaltması başa düşülür.

Vərəsəliyə çağırılan vərəsenin «yox olması», «aradan çıxması», vərəsəlik hüququnu itirməsi əsasən bir neçə səbəblə bağlıdır.

Birinci səbəb ondan ibarətdir ki, mirasın qəbul edilməsi üçün **nəzərdə tutulan müddət (altı aylıq müddət) ərzində vərəsə gəlib çıxmır**. Həmin müddət ərzində o, özünün mirası qəbul etmək niyyətini, istəyini və arzusunu bildirmir, ifadə etmir. Bunun motivi müxtəlif ola bilər. Məsələn, vərəsə özünü maddi

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева М., 1980, с. 503; Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию. М., 1967, с. 84; Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 189.

cəhətdən təminatlı hesab edir və istəyir ki, onun miras payı ehtiyacı olan vərəsələrə keçsin. Buna görə də mirası qəbul etməyə gəlmir. Vərəsə özünü səxavətli göstərmək niyyəti ilə də belə hərəkət edə bilər.

Vərəsə gəlib çıxmadıqda onun miras payı digər vərəsələrin sərəncamına keçir və onların arasında bölünür. Bununla həmin vərəsələrin miras payı artırılır.

İkinci səbəb vərəsəliyə çağırılan vərəsənin mirasdan imtina etməsindən ibarətdir. Mirasdan imtina edən vərəsənin payı başqa vərəsələrin miras paylarına artırılır, əlavə edilir.

Üçüncü səbəb vəsiyyət edən tərəfindən vərəsənin vərəsəlik hüququndan məhrum edilməsindən ibarətdir. Bunun nəticəsində vərəsəlikdən məhrum edilən vərəsənin payına düşən miras hissəsi vərəsəliyə çağırılan vərəsələrin sərəncamına keçir.

Dördüncü səbəb nikahın etibarsız hesab edilməsindən ibarətdir. Belə ki, ər-arvaddan birinin ölümündən sonra nikah etibarsız sayıla bilər. Bu halda sağ olan ər və ya arvad mirasdan pay almaq hüququnu itirir. Həmin pay isə digər vərəsələrə keçir.

Beşinci səbəb onunla bağlıdır ki, övladlığa götürmə etibarsız hesab edilsin. Bunun nəticəsində övladlığa götürülənin mirasdan pay almaq hüququ ləğv edilir. Bu pay isə digər vərəsələrin payına əlavə olunur.

Altıncı səbəb vərəsənin ölmüş elan edilməsindən ibarətdir. Bu, öz hüquqi nəticələrinə görə ölüm hadisəsinə bərabər tutulur. Ona görə də vərəsənin ölmüş elan edilməsi başqa vərəsələrin miras paylarının artırılmasına səbəb olan əsas ola bilər.

Yeddinci səbəb vərəsəliyə iki vərəsənin çağırılması və bunlardan birinin ölməsindən ibarətdir. Bunun üçün lazımdır ki, ölən vərəsənin öz vərəsəsi olmasın. Məsələn, vətəndaşın vur-tut iki oğlu vardır. O, öldükdən sonra oğlanların hər ikisi də vərəsəliyə çağırılırlar. Oğlanlardan biri mirası qəbul etməyə macal tapmamış ölür. Onun öz vərəsəsi yoxdur. Belə halda ölmüş vərəsənin miras payı öz qardaşının miras payına artırılır.

Səkkizinci əsas vəsiyyətnamənin etibarsız sayılmasından ibarətdir¹. Belə ki, miras qoyan şəxs öz əmlakının hamısını yox, yalnız bir hissəsini vəsiyyətnamə ilə təyin etdiyi vərəsəyə vəsiyyət edir. Vəsiyyətnamə etibarsız sayılır (məsələn, hədə və ya zorakılıq nəticəsində tərtib edildiyinə görə). Bu halda vəsiyyət üzrə vərəsənin payı qanun üzrə vərəsələrin miras paylarına artırılır.

Doqquzuncu əsas vərəsəliyə çağırılan şəxsin ləyaqətsiz vərəsə hesab edilməsindən ibarətdir. Vərəsə ləyaqətsiz vərəsə kimi vərəsəlikdən kənarlaşdırıldıqda o, nə qanun üzrə, nə də vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilər. Bu halda onun miras payı digər vərəsələrin sərəncamına keçir.

Miras paylarının artırılması yalnız vərəsələrin miras paylarının miqdarının (həcmnin) dəyişməsidir, həmin paylara əlavə edilməsidir. Həm qanun üzrə vərəsəlik zamanı, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı miras paylarının artırılmasına yol verilir. Vərəsə mirasdan imtina etdikdə və ya mirası qəbul etmə-

¹ Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 68; Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право (комментарий законодательства и практика его применения). М., 2003, с.139.

dikdə (mirası qəbul etməyə gəlmədikdə), onun payına düşən miras hissəsi qanun üzrə vərəsəliyə çağırılan vərəsələrin sərəncamına keçir. O vərəsələrin sərəncamına keçir ki, onlar mirasdan imtina edən və ya mirası qəbul etməyən vərəsənin aid olduğu növbəyə daxil olsunlar. Məsələn, mirasdan imtina edən və ya mirası qəbul etməyən vərəsə birinci növbə vərəsədirsə, onda onun miras payı həmin növbənin (yəni birinci növbənin) vərəsələrinə keçir. Əgər birinci növbə vərəsələr yoxdursa və ya birinci növbə vərəsələr mirası qəbul etməzlərsə, onda miras payı sonrakı növbənin (ikinci növbənin) vərəsələrinə keçir və s. Deməli, **«aradan çıxan» vərəsənin miras payı qanun üzrə bütün vərəsələrə yox, yalnız «aradan çıxan» vərəsənin mənsub olduğu növbənin vərəsələrinə keçir.** Məsələn, miras qoyanın oğlu mirasdan imtina edir. Onun miras payı birinci növbə vərəsələrin sərəncamına keçir. Əgər birinci növbə vərəsələr olmazsa və ya onlar mirası qəbul etməsələr, miras payı ikinci növbə vərəsələrə (miras qoyanın qardaş və bacılarına) keçir. «Yox olan» vərəsənin miras payı qanun üzrə vərəsəliyə çağırılmış vərəsələr arasında bərabər qaydada bölüşdürülür (MM-in 1262 – ci maddəsi).

Vəsiyyət üzrə vərəsə də mirasdan imtina edə bilər və ya onu qəbul etməz. Bu halda əgər miras qoyan şəxs öz əmlakının hamısını təyin etdiyi vərəsələrə vəsiyyət etdikdə (o, vərəsələri vəsiyyətnamə ilə təyin edir), «yox olan» vərəsənin payı vəsiyyət üzrə vərəsələrin sərəncamına keçir və **onların arasında paylarına mütənasib surətdə bölünür** (MM-in 1262-ci maddəsi). Məsələn, ata (miras qoyan) aşağıdakı məzmununda belə bir vəsiyyətnamə tərtib edir: «Bütün əmlakımı beş nəfər övladıma vəsiyyət edirəm». Miras açıldıqdan sonra bütün övladların hamısı vərəsəliyə çağırılır. Övladlardan biri mirası qəbul etməkdən imtina edir. Onun payına düşən miras hissəsi qanun üzrə vərəsələrə yox, vəsiyyət üzrə qalan digər vərəsələrin sərəncamına keçir və onların arasında paylarına mütənasib surətdə bölüşdürülür.

Bəzən vəsiyyətnamədə bütün miras əmlak vəsiyyət üzrə vərəsələr arasında bölüşdürülür. Lakin miras açılan zaman bəlli olur ki, vərəsələrdən biri sağ deyildir. Bu halda ölən vərəsənin payına düşən miras hissəsi qanun üzrə vərəsələr arasında yox, vəsiyyət üzrə vərəsələr arasında bərabər qaydada bölünür (MM-in 1178-ci maddəsi). Bununla vərəsələrin miras payları artırılır.

Bəzən miras qoyan şəxs öz əmlakının hamısını yox, **yalnız onun bir hissəsini vəsiyyət edir.** Buna görə də miras qoyanın əmlakının digər hissəsi vəsiyyətnamədən kənar qalır. Əgər vəsiyyət üzrə **vərəsələrdən biri «yox olarsa», «aradan çıxarsa», onun miras payı vəsiyyət üzrə qalan vərəsələrə yox, qanun üzrə vərəsələrə keçir**¹. Həmin pay mirasın sərbəstləşən hissəsi olub, ümumən qanun üzrə vərəsələrin hamısının sərəncamına keçir və onlar arasında bərabər payla bölünür².

Vərəsə vərəsəlik hüququndan məhrum edilə bilər. Bu halda onun payına düşən miras hissəsi vərəsəliyə çağırılmış qalan vərəsələrə keçir və onların arasında bərabər bölüşdürülür (MM-in 1144-cü maddəsi).

¹ Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 205.

² Иоффе О. С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 326.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

- Серебровский В.И.** Очерки советского наследственного права. М., 1953 (глава V, VI, VII);
- Серебровский В.И.** Принятие наследства // Советское государство и право. 1950, № 6.
- Антимонов Б.С., Граве К.А.** Советское наследственное право. М., 1955 (глава VI);
- Черепяхин Б.Б.** Правопреемство по советскому гражданскому праву. М., 1962 // В книге: **Черепяхин Б.Б.** Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 414-422;
- Иоффе О.С.** Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965 (раздел III, глава 3);
- Никитюк П.С.** Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973 (глава IV, § 4);
- Чепига Т.** Способы принятия наследства // Советская юстиция. 1968, № 16;
- Чепига Т.** Продление срока на принятие наследства // Советская юстиция. 1970, № 6;
- Гордон М.В.** Наследование по закону и по завещанию, 1967;
- Рясенцев В.А.** Наследование по закону и по завещанию в СССР. М., 1972;
- Эйдинова Э.Б.** Наследование по закону и по завещанию. М., 1984;
- Власов Ю.Н., Калинин В.В.** Наследование по закону и завещанию. М., 1999;
- Саломатова Т.В.** Наследование по завещанию и по закону. М., 2002;
- Барщевский М.Ю.** Наследственное право. М., 1996;
- Власов Ю.Н.** Наследственное право Российской Федерации. М., 1998;
- Толстой Ю.К.** Наследственное право. М., 1999;
- Шушкевич Б.А.** Наследственное право Российской Федерации. Тюмен, 1998;
- Грудцына Л.Ю.** Наследование. М., 2002;
- Гущин В.В.** Наследственное право. М., 2003;
- Ляпунов С.Г.** Наследование. М., 2003;
- Данилов Е.П.** Наследование. Нотариат. Похороны. М., 2002;
- Зайцева Т.И., Крашенинников П.В.** Наследственное право. М., 2003;
- Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. **В.А.Рясенцева**. М., 1976;
- Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. **В.П.Грибанова, С.М.Корнеева**. М., 1980;
- Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. **О.А.Красавчикова**. М., 1985;
- Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. **А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого**. М., 1998;

Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. **Е.А.Суханова**. М., 1998;

Серебровский В.И. Фактическое непринятие наследником наследства и отказ его от наследства // Проведение, 1972, № 3;

Толстой В. Принятие наследства и отказ от его принятия // Советская юстиция. 1966, № 13;

Корнеева И.Л. Наследственное право Российской Федерации. Учебное пособие. М., 2003 (тема 7);

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. Учебно-методическое пособие. М., 2002 (глава 2, § 3, 4, 5);

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Нотариат (курс лекций). М., 2002 (лекция 21);

Гришаев С.П. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2002.

XVII FƏSİL
MİRASIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ.
VƏRƏSƏLİK HÜQUQUNUN RƏSMİLƏŞDİRİLMƏSİ.
MİRASIN QƏBUL EDİLMƏSİNİN
HÜQUQİ NƏTİCƏLƏRİ

§ 1. Mirasın bölüşdürülməsi və onun qaydaları

Mirasın bölüşdürülməsi Adətən, həm qanun üzrə, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəliyə bir neçə (iki və daha artıq) vərəsə çağırılır. Miras əmlak da həmin vərəsələr tərəfindən qəbul edilir. Bu vərəsələrə miras şərikləri deyilir. **Miras şərikləri** dedikdə, eyni vaxtda vərəsəliyə çağırılan bir neçə (iki və daha çox) şəxs başa düşülür. **Miras qəbul olunduqdan sonra miras kütləsi vahid əmlak kimi həmin miras şəriklərinə məxsus olur** (MM-in 1157-ci maddəsi). Miras onlar arasında bölüşdürülənədək harada olmasından, tərkibinə hansı hüquq və vəzifələrin daxil olmasından, nədə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, hüquqi cəhətdən vahid kompleks kimi çıxış edir. Ona görə ki, vərəsəlik universal varislikdir və miras da bu vərəsəliyin obyektidir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, miras qoyanın mülkiyyətində olan əmlak miras şəriklərinə keçdikdə, onda onların həmin əmlaka ümumi mülkiyyət hüququ¹, daha doğrusu, ümumi paylı mülkiyyət hüququ yaranır². Bəzən miras əmlaka miras şəriklərinin ümumi mülkiyyət hüququ əmələ gəlmir. Məsələn, vəsiyyət edən tərtib etdiyi vəsiyyətnamədə hansı konkret əmlakın hansı vərəsənin mülkiyyətinə keçməsinə dəqiq olaraq göstərir. Aydın məsələdir ki, bu halda ümumi mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz.

Miras şəriklərinin miras əmlaka ümumi paylı mülkiyyət hüququ həmin əmlak bölüşdürülənədək mövcud olur. Əgər miras əmlak bölüşdürülərsə, onda ümumi paylı mülkiyyət hüququ da ləğv edilir. Hər bir miras şərikinin ümumi paylı mülkiyyət hüququnun iştirakçısı kimi hüququ var ki, **miras əmlakının bölünməsinə və ya bu əmlakdan onun payına düşən miras hissəsinin ayrılmasına tələb etsin**. Həm miras əmlakının bütün vərəsələr arasında bölünməsi, həm də hər bir vərəsəyə düşən miras paylarının ayrılması zamanı mülki qanunvericiliyin müvafiq normaları tətbiq edilir. Bu normalar paylı mülkiyyətdə

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 223. Roma hüququna görə, miras alan anda miras şəriklərinin ümumi mülkiyyəti yaranırdı. Miras şərikləri isə ümumi mülkiyyətçilər hesab edilirdilər (*Нухан Н., Поженак – Акчювская.* М. Рязское право. М., 2000, с. 328).

² *Антипов Б.С., Грязев К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с. 221-222; *Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова.* М., 1998, с. 553.

olan əşyanın bölünməsi və ondan payın ayrılması qaydasını müəyyənləşdirir¹. Həmin normalar Azərbaycan Respublikasının MM-in 220-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, **miras əmlakı bölünərkən və ya ondan pay ayrılarkən ümumi paylı mülkiyyətin bölünməsi barədə normalardan istifadə olunur**². Lakin miras əmlakın bölünməsinin və ya ondan pay ayrılmasının müəyyən xüsusiyyətləri vardır.

Vərəsəliyə yalnız bir vərəsə çağırıldığı hallarda, miras əmlakının bölünməsi məsələsi ortaya çıxmır. Bu, məlum məsələdir. Özü də söhbət həm vəsiyyət üzrə, həm də qanun üzrə vərəsəliyə yeganə vərəsənin çağırılmasından gedir. Əgər vərəsəliyə iki və daha çox vərəsə çağırılsa, onda miras əmlakının bölünməsi haqqında məsələ yaranır.

Əgər vərəsəliyə qanun üzrə vərəsələr çağırılsa, miras əmlak onlar arasında **bərabər paylarla bölünür**. Məsələn, vətəndaş ölür. Vərəsəliyə onun birinci növbə beş vərəsəsi (arvadı, atası və üç övladı) çağırılır. Miras əmlak onlar arasında bərabər qaydada bölünür, yəni $1 : 5 = \frac{1}{5}$. Deməli, miras əmlakdan hər

bir vərəsənin payına düşən miras hissəsi $\frac{1}{5}$ -ə (20 %-ə) bərabərdir. Göstərilən qayda vərəsəliyə ikinci, üçüncü və s. növbə vərəsələri çağırıldığı hallarda da tətbiq edilir.

Əgər vərəsəliyə vəsiyyət üzrə vərəsələr çağırılsa, hər bir vərəsəyə **çatması miras payı vəsiyyətnamə ilə müəyyənləşdirilir**. Belə ki, vəsiyyət edən tərtib etdiyi vəsiyyətnamədə vərəsələri təyin edir və həmin vərəsələrə düşən miras paylarını müəyyənləşdirir. Məsələn, vətəndaş bu məzmununda belə bir vəsiyyətnamə tərtib edir: «Öz əmlakımın hamısının $\frac{1}{2}$ hissəsini oğluma, $\frac{1}{4}$ hissəsini qardaşıma, $\frac{1}{4}$ hissəsini bacıma vəsiyyət edirəm». Bununla bərabər, vəsiyyət

edən vəsiyyətnamədə konkret olaraq göstərə bilər ki, hansı vərəsəyə hansı əmlak verilsin. Məsələn, vəsiyyət edən göstərir ki, yaşayış evi oğluma, minik avtomobili qardaşıma, bağ evi bacıma, qaraj isə qonşuya vəsiyyət edilsin.

Bəzən vəsiyyətnamədə miras paylarının müəyyənləşdirilməsi və ya hansı vərəsəyə hansı əmlakın verilməsi barədə konkret göstəriş olmur. Əgər bu cür göstəriş yoxdursa, onda miras əmlak vəsiyyət üzrə vərəsələr arasında bərabər paylarla bölüşdürülür (MM-in 1170-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ miras əmlakının bölüşdürülməsi zamanı mayası bağlanan, lakin hələ doğulmayan vərəsənin (hüquq gələcək subyektinin) mənafeyini qoruyur. Miras əmlak yalnız o, doğul-

¹ Англингов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 222; Научно-практический комментарий к ГК РСФСР / Под ред. Е.А.Флейшица. М., 1966, с. 624; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красовичкова. М., 1985, с. 530; Эйдитова Э.Б. Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с.97.

² RF-in yeni MM-i (1164-cü maddə) göstərir ki, miras əmlaka vərəsələrin ümumi mülkiyyətinə MM-in ümumi mülkiyyəti tənzimləyən normaları tətbiq edilir. Bununla mülki hüquq elminin mövqeyi rəsmən nəzərə alınmışdır.

duqdan sonra bölünür. Əgər uşaq doğulmamışdan əvvəl mirasın bölgüsü barədə vərəsələr saziş bağlayarsa, həmin əqd etibarsız (puç əqd) hesab edilir. Bu saziş əsasında əldə etdiklərini vərəsələr naturada geri qaytarır və ya onun dəyərini pulla ödəyirlər¹. Uşaq doğulduqdan sonra həmin uşağa (vərəsəyə) düşən miras payı ayrılır. Yalnız bundan sonra miras əmlak qalan vərəsələr arasında bölüşdürülür. Bu onunla bağlıdır ki, miras açılan anda uşağın sağ doğulması məlum olmur. Ona görə də **uşağın doğulmasına kimi miras əmlakın bölgüsü dayandırılır**. Mirasın bölüşdürülməsində yeni doğulan vərəsənin qanuni nümayəndələri (valideynləri, övladlığa götürənlər) iştirak edirlər. Nümayəndə həmin vərəsənin mənafeələrini müdafiə edir. Əgər mayası bağlanmış vərəsə sağ doğulmazsa (yəni, ölü doğularsa), onda o, miras bölgüsündə iştirak etmir və onun üçün miras payı ayrılır.

Ər və arvadın biri ölərkən miras əmlakın bölünməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malik olur. Bildiyimiz kimi, nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti (əmlakı) hesab edilir. Əgər ər-arvad arasındakı müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, onların ümumi əmlakdakı payları bərabər hesab edilir². Ona görə də vərəsəliyin obyektini yalnız ölmüş

ərin (və ya arvadın) ümumi əmlakdakı payı (50% , yəni $\frac{1}{2}$ hissəsi) olur (yəni

mirasa daxil edilir). Məhz bu pay vərəsəliyə çağırılmış vərəsələr arasında bölünür. Həmin paydan qanun üzrə vərəsə kimi sağ qalan arvada (ərə) da miras hissəsi düşür. Sağ qalan arvadın (ərin) ümumi əmlakdakı (mülkiyyətdəki)

payı (50% , yəni $\frac{1}{2}$ hissəsi) isə vərəsəliyin obyektini sayılmır (yəni mirasa daxil

edilmir) və buna görə də miras bölgüsünün obyektini olmur. Misalə müraciət edək. Ər ölür. Miras əmlakın hamısı ər-arvadın nikah müddətində əldə edilmişdir. Ölənin dörd nəfərdən ibarət birinci növbə vərəsəsi (arvadı və üç oğlu) var-

dır. Miras əmlakın yarısı (50% , $\frac{1}{2}$ hissəsi) vərəsəliyin və buna görə bölgünün

obyektini ola bilməz, çünki həmin hissə sağ qalan arvadın ümumi əmlakdakı (mülkiyyətdəki) payını ifadə edir. Deməli, bölgünün obyektini qismində ölmüş

ərin ümumi əmlakdakı (mülkiyyətdəki) payı, yəni əmlakın $\frac{1}{2}$ hissəsi çıxış edir.

Bu hissə dörd vərəsə (arvad və üç nəfər oğlu) arasında bölünür: $\frac{1}{2} : 4 = \frac{1}{8}$.

Hər bir vərəsənin miras payı $\frac{1}{8}$ -ə bərabərdir.

Vərəsənin hüququ var ki, onun payına düşən miras hissəsinin (miras payının) naturada ayrılmasını tələb etsin. Buna **real bölgü** də deyilir. Miras əmlakın daşınar əmlak və ya daşınmaz əmlak olmasının məsələyə dəxli yoxdur,

¹ Гулицин В.В. Наследственное право. М., 2003, с. 86.

² «Ailə Məcəlləsi»nin 37-ci maddəsinin 1-ci bəndi // AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 784.

yəni vərəsə həm daşınar, həm də daşınmaz əmlakdan **öz payının naturada ayrılmasını tələb edə bilər**. Bu tələbin təmin edilməsi üçün üç şərtin olması vacibdir: birincisi, miras əmlakdan payın naturada ayrılması mümkün olmalıdır (məsələn, minik avtomobilinin, pianonun, konsert royalının və s. naturada bölgüsü mümkün deyil); ikincisi, əmlak payının naturada ayrılması qanunla qadağan edilməməlidir; üçüncüsü, əmlakdan payın naturada ayrılması əmlakın təsərrüfat təyinatının itirilməsinə səbəb olmamalıdır, bu təyinatla zidd olmamalıdır və ona zərər vurmamalıdır¹. Misala müraciət edək. Vətəndaş ölüür. Onun iki oğlu vardır. Miras əmlak isə yalnız dörd otaqlı yaşayış evindən ibarətdir. Naturada bölgü (real bölgü) aparılır və bunun nəticəsində hər bir vərəsəyə iki otaq düşür.

Bəzən miras əmlakı naturada bölmək mümkün olmur, yəni əmlakdan vərəsənin payına düşən miras hissəsini naturada ayırmaq qeyri-mümkün olur. Söhbət paylara bölünməsi mümkün olmayan miras əmlakdan gedir. Bu cür halda vərəsəliyə çağırılmış şəxslərin arasında **qarşılıqlı hesablaşma** aparılır. Məsələn, miras əmlak bir otaqlı mənzildən ibarətdir. Bu mənzil paylara bölünməsi mümkün olmayan əmlak sayılır və onun naturada bölgüsü qeyri-mümkündür. Vərəsəliyə iki vərəsə çağırılır. Bu halda mənzil vərəsələrdən birinə verilir. Həmin vərəsə o biri vərəsəyə müvafiq **pul kompensasiyası** ödəyir.

Başqa bir misaldə miras əmlak içərisində ən qiymətli minik avtomobili hesab edilir. Vərəsəliyə iki vərəsə çağırılır. Bu halda minik avtomobili vərəsələrdən birinə verilir. Digər vərəsə isə yerdə qalan miras əmlakını alır. Əgər bu əmlakın dəyəri minik avtomobilinin dəyərindən aşağı olarsa, onda çatışmayan hissə minik avtomobilini alan vərəsə tərəfindən pulla kompensasiya edilir.

Bəzən bütün miras əmlakın hamısı vərəsələrdən (miras şəriklərindən) birinə verilir. Bunun üçün qalan vərəsələrin razılığı lazımdır. Miras əmlakın hamısını əldə edən vərəsə hər bir vərəsəyə pul kompensasiyası ödəyir (MM-in 1279-cu maddəsi). Məsələn, miras əmlak beş otaqlı yaşayış evindən ibarətdir. Ayrı-ayrı başqa şəhərdə yaşayan beş vərəsə razılığa gəlirlər ki, həmin ev miras qoyanla birlikdə yaşayan vərəsəyə verilsin. Bu vərəsə isə öz növbəsində beş vərəsənin hər birinə (miras şəriklərinin hər birinə) pul kompensasiyası ödəyir. Gösterilən hallarda məsələ Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnun müəyyənləşdirdiyi **üstünlük hüququ haqqında qayda** əsasında (1302-1305-ci maddələr) həll edilir. Bu qaydaya görə, miras əmlakı almaqda **o vərəsənin üstünlük hüququ vardır ki, həmin vərəsənin miras qoyanla birlikdə əmlaka ümumi mülkiyyət hüququ olsun**. Məsələn, ata ilə oğulun minik avtomobilinə ümumi mülkiyyət hüququ vardır. Atanın başqa şəhərdə daha iki oğlu vardır. Ata öldükdən sonra başqa şəhərdə yaşayan oğlanların yox, o biri oğulun minik avtomobilini almaqda üstünlük hüququ yaranır. Bölgü predmeti yaşayış evi, mənzil, ev avadanlıqları və məişət predmetləri olduğu hallarda da üstünlük hüququ haqqında qayda tətbiq edilir. Əmlak bölgüsü zamanı mirasdan göstərilən obyektləri (əşyaları) almaqda **o vərəsənin üstünlük hüququ vardır ki, həmin vərəsə miras açılanadək azı bir il miras qoyanla**

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 224; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *В.А.Рябенцева*. М., 1976, с. 515.

birlikdə yaşamış olsun. Üstünlük hüququnu həyata keçirərək vərəsə həmin əşyaları alır. Bu zaman miras bölgüsündə iştirak edən digər vərəsələrin əmlak mənafeləri nəzərə alınır. Belə ki, onlara mirasdan üstünlük hüququnu həyata keçirən vərəsənin aldığı əmlaka qiymətçə bərabər olan başqa əşyalar verilir. Əgər həmin əmlak mirasdan vərəsələrə çatması payı almağa kifayət etməzsə, onda üstünlük hüququnu həyata keçirən vərəsə onlara pul və ya əmlak kompensasiyası verir. Əgər kompensasiyanın məbləği çox olarsa, məhkəmə həmin vərəsəyə on ildən çox olmayan müddətə möhlət verə bilər.

Elə hallar da olur ki, bütün miras əmlakın hamısının satılması barədə miras şərikləri razılığa gəlirlər. Bu halda miras əmlak satılır. Satışdan əldə edilən pul miras şərikləri arasında bölüşdürülür. Bölüşdürmə zamanı miras şəriklərinin payı nəzərə alınır. Başqa sözlə desək, **pul onların paylarına uyğun bölüşdürülür.** Məsələn, vəsiyyət edən bu məzmununda vəsiyyətnamə tərtib edir: «Yaşayış evinin $\frac{1}{2}$ hissəsini böyük qardaşıma, $\frac{1}{4}$ hissəsini kiçik qardaşıma, $\frac{1}{4}$ hissəsini bacıma vəsiyyət edirəm». Onun məcburi vərəsələri yoxdur. Miras şərikləri (miras qoyanın qardaşları və bacısı) razılığa gəlirlər ki, yaşayış evi satılsın. Yaşayış evi 60 min manata satılır. Miras qoyanın böyük qardaşına 30 min manat (60 min : $\frac{1}{2}$), kiçik qardaşına 15 min manat (60 min : $\frac{1}{4}$), bacısına 15 min manat (60 min : $\frac{1}{4}$) pul çatır.

Bölünməz əmlakın (minik avtomobili, kitabxana, əmlak kompleksi kimi müəssisə¹ və digərlərinin) bölüşdürülməsi onun təsərrüfat təyinatını itirməsinə və ya zəifləməsinə səbəb olur. Buna görə də bu əmlak növü vərəsələr arasında bölgünün obyektinə ola bilməz. Əgər bölünməz əmlak vərəsəliyin obyektinə olarsa (mirasə daxil edilərsə), onda həmin əmlaka vərəsələrin öz paylarına uyğun olaraq ümumi paylı mülkiyyəti yaranır (MM-in 1281-ci maddəsi). Bu məsələ barədə vərəsələr ayrı qayda müəyyənləşdirmək barədə razılığa da gələ bilərlər. Məsələn, vərəsələr belə bir razılığa gələ bilərlər ki, bölünməz əmlak satılsın və satışdan əldə edilən pul vərəsələr arasında öz paylarına uyğun olaraq bölüşdürülsün və ya bölünməz əmlak üstünlük hüququna malik olan vərəsəyə verilsin və bu vərəsə digər vərəsələrə müvafiq məbləğdə kompensasiya ödəsin.

Üstünlük hüququ haqqında qayda vərəsə (miras şəriki) tərəfindən öz miras payına sərəncam verildiyi hallarda da tətbiq edilir. Belə ki, miras şərikinin öz miras payı barəsində sərəncam vermək hüququ vardır. Bunun üçün o, müvafiq sərəncam əqdərləri (alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s. müqavilələr) bağlaya bilər. Həmin əqdərlər üçün mülki qanunvericilik notariat forma nəzərdə tutur. Həmin forma əqdin notariat qaydasında təsdiqlənməsini tələb edir.

Göstərilən halda, yeni miras şəriki öz payına dair sərəncam verərək mülki qanunvericilik digər miras şəriklərini üstünlük hüququ ilə təmin edir. Bu hüquqa görə onların miras şərikinin payını almaqda üstünlük hüququ vardır. Üstün-

¹ V.I.Sinayski müəssisəni bölünməz əmlak kateqoriyasına aid edir (*Синайский В.И. Русское гражданское право. М., 2002, с. 135*). Müəssisə həm də mürəkkəb əşya kateqoriyasına aid edilir.

lük hüququndan istifadə olunduqda, yəni pay miras şərikinə verildikdə həmin hüquqa xitam verilir (MM-in 1293-cü maddəsi). Əgər bu hüquqdan istifadə olunmazsa və bu hüquq sahibi ölərsə, onda həmin hüquq vərəsəliyin obyektı olur, yəni vərəsəlik üzrə onun vərəsələrinə keçir (MM-in 1292.3-cü maddəsi).

Miras əmlakın bölüşdürülməsi qaydaları (yolları)

Miras əmlak üç qaydada bölüşdürülür. Onlara **miras əmlakın bölüşdürülməsinin növləri** deyilir:

- qarşılıqlı razılıq əsasında bölgü;
- notariat qaydasında bölgü (notarial bölgüsü);
- məhkəmə qaydasında bölgü (məhkəmə bölgüsü).

Qarşılıqlı razılıq əsasında bölgü odur ki, bu yolla bütün vərəsələr birgə saziş əsasında notariat və ya məhkəmənin iştirakı olmadan miras əmlakı bölüşdürülür. Bu, ümumi qayda olub, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulur (MM-in 1274-cü maddəsi). Həmin yoldan həm qanun üzrə, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı miras əmlak bölüşdürülərkən istifadə olunur. Belə ki, miras əmlak bütün qanun üzrə vərəsələrin və ya bütün vəsiyyət üzrə vərəsələrin qarşılıqlı razılığı ilə onlardan hər birinə qanun və ya vəsiyyətnamə üzrə düşən paya uyğun olaraq bölüşdürülür.

Qarşılıqlı razılıq yoldan o halda istifadə olunur ki, miras əmlakın bölgüsü barədə vərəsələr arasında mübahisə yaranmasın. Vərəsələr özləri müəyyənləşdirirlər: mirasdan payın naturada ayrılmasını; bütün mirasın satılmasını və satışdan əldə edilən pulun vərəsələr arasında onların paylarına uyğun bölüşdürülməsini; bütün mirasın bir miras şərikinə verilməsini və həmin şərikin digər miras şəriklərinə müvafiq kompensasiya ödəməsini; bölünməz əmlaka paylı mülkiyyətin müəyyən edilməsini; vərəsələr arasında kompensasiya ödənilməsi və qarşılıqlı hesablaşma məsələlərini; miras qoyanın kreditolarının borc tələblərinin hansı vərəsənin öhdəsinə qoyulmasını; miras qoyanın borclularının borcun vərəsələrdən kimə ödəməsini, öhdəliyin hansı vərəsəyə icra etməsini və s.

Vərəsələrin qarşılıqlı razılığa gəlmələri onu ifadə edir ki, onlar arasında **mirasın bölgüsü barədə əqd (müqavilə, saziş) bağlanmışdır.** Əgər həmin əqd bağlandığı anda da icra edilərsə, o, şifahi formada bağlanılır. Bununla bərabər, mirasın bölgüsü barədə əqd həm sadə yazılı formada, həm də notarial formada bağlana bilər.

Miras əmlakın bölüşdürülməsinin ikinci növü notarial bölgü (notariat qaydasında bölgü) adlanır. **Notarial bölgü** dedikdə, miras əmlakın notariat kontorunun (notariusun) iştirakı ilə bölüşdürülməsi başa düşülür. Bu bölgüdən yalnız **iki şərt olduqda** istifadə olunur: birincisi, vərəsələr arasında **miras əmlakın bölüşdürülməsi barədə mübahisə yaranmasın**¹; ikincisi, mirasa elə bir əmlak daxil edilsin ki, **bu əmlaka sərəncam verilməsi və ya həmin əmlakın alınması notariat kontorunun vərəsəlik şəhadətnaməsi olmadan qeyri-mümkün olsun**². Yaşayış evi, minik avtomobili və bank əmanəti belə əmlak

¹ *Эйдинова Э.Б.* Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с. 97.

² *Эйдинова Э.Б.* Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с.97; *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 204; *Гордон М.В.* Наследование по закону и по завещанию. М., 1967, с. 97.

hesab edilir. Notariat kontorunun verdiyi vərəsəlik şəhadətnaməsi olmadan həmin əmlak növlərini almaq və əldə etmək mümkün deyildir. Məsələn, bank əmanətini vərəsənin bankdan alması üçün onun notariat kontorunun vərəsəlik şəhadətnaməsini banka təqdim etməsi tələb olunur.

Göstərilən iki şərt olduqda, miras əmlakın bölüşdürülməsi notariat qaydasında həyata keçirilir. Başqa sözlə desək, vərəsələrin vərəsəlik hüququnu təsdiq edən sənədin (vərəsəlik şəhadətnaməsinin) alınması məcburi olan hallarda, notarial bölgü yolu ilə miras əmlak bölüşdürülür.

Notariat kontorunun miras əmlakın naturada bölgüsünü (real bölgü) həyata keçirmək hüququ vardır. Belə ki, o, ölənx şəxsin hansı əşyasının kimə keçməsinə müəyyənləşdirə bilər. Bununla belə, notariat kontorunun miras qoyanın borclarının hansı vərəsənin ödəməsinə təyin etmək hüququ da vardır.

Notariat orqanı miras əmlakı vərəsələrdən hər birinə qanun və ya vəsiyyətnamə üzrə düşən paya uyğun bölüşdürür. Buna görə də real bölgü (naturada bölgü) zamanı vərəsəyə onun miras payının dəyərində uyğun əmlak verilir. Lakin bu, miras əmlakın vərəsələrin razılığı ilə onların miras paylarına uyğun olmayan qaydada bölgüsünü qadağan etmir, aradan qaldırmır. Belə ki, ümumi mülkiyyət iştirakçılarının paylarına uyğun olmadan da bölünə bilər. Məsələn, miras əmlak 20 min manatlıq evdən, 10 min manatlıq minik avtomobilindən və konkret dəyəri olmayan müəlliflik hüququndan ibarətdir. Miras əmlak üç vərəsə arasında bölündüyünə görə vərəsələrdən hər birinin miras payı (ideal pay)

$\frac{1}{3}$ hissədən ibarətdir. Notariat kontoru bu cür bölgü aparır (əlbəttə, vərəsələrin razılığı ilə): yaşayış evi vərəsələrdən birinə, minik avtomobili digər vərəsəyə, müəlliflik hüququndan istifadə hüququ isə üçüncü vərəsəyə verilir. Bu isə onu göstərir ki, **miras əmlakın bölgüsü vərəsələrin miras paylarına uyğun olmağa da bilər**¹.

Notarial bölgü hüquqi cəhətdən mirasın bölgüsü barədə əqd (müqavilə, saziş) vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Həmin əqd bölgünün şərtlərini müəyyənləşdirir və vərəsələr tərəfindən imzalanır. Bundan sonra o, notarius tərəfindən təsdiqlənir. Əgər əqd miras qoyanın borclarının ödənilməsi qaydasını müəyyənləşdirərsə, onda əqdə kreditorların verdiyi arayış (razılıq) da əlavə edilir.

Miras əmlakın bölüşdürülməsinin üçüncü yolu məhkəmə qaydasıdır. Əgər miras əmlak məhkəmənin iştirakı ilə iddia icraatı qaydası əsasında bölünərsə, buna **məhkəmə yolu ilə miras əmlakın bölüşdürülməsi** deyilir. Bu yoldan yalnız o halda istifadə olunur ki, **miras şərikləri arasında mirasın bölüşdürülməsi haqqında ixtilaf yaransın**. Başqa sözlə desək, miras əmlakın bölüşdürülməsi barədə vərəsələr arasında razılıq olmadığı hallarda, bölgü məhkəmə qaydasında aparılır. Bu qayda mülki qanunvericilikdə birbaşa nəzərdə tutulur (MM-in 1291-ci maddəsi). Plenum qərarı da məsələyə məhz bu cür yanaşır: miras əmlak üzrə mübahisə olarsa, vərəsə mirasın bölünməsi üçün no-

¹ Müəlliflərdən N.İ. Bondarev bunun əksi olan fikir söyləyir. O, göstərir ki, miras əmlakın vərəsələrin miras paylarına uyğun gəlməyən qaydada bölgüsünə yol verilmir (Bondarev H.İ., *Юридическое Э.Б. Яковлева А.И. Юристы. М., 1968*). Şübhəsiz ki, bu fikir həqiqətdən uzaqdır.

tariat kontoruna yox, iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edir¹.

Məhkəmə təkcə vərəsələr arasındakı mübahisələrə baxmır. Vərəsələrlə üçüncü şəxslər arasındakı mübahisələr də məhkəmə araşdırmasının predmeti ola bilər. Bundan əlavə, vərəsəlik hüququ barədə vərəsələr və notarius arasında yaranan mübahisəyə məhkəmədə (iddia icraatı qaydasında) baxılır².

Məhkəmə mübahisəyə baxaraq qəbul etdiyi qərarla, hər şeydən əvvəl, bütün vərəsələrin **miras paylarını (ideal paylarını) dəqiq olaraq göstərməlidir**. Məhkəmə miras əmlakın **real bölgüsünü (naturada bölgüsünü) də apara bilər**. Bu halda hər bir vərəsənin mülkiyyətinə verilən əmlak sadalanır. Məhkəmə miras qoyanın borclarının ödənilməsi qaydasını da müəyyənləşdirə bilər. Lakin o, bu məsələdə kreditorların (yəni miras qoyanın kreditorlarının) mövqeyini nəzərə almalıdır.

Miras əmlakın bölüşdürülməsi barədə mübahisə proses iştirakçılarının bağlıqları barışıq sazişi vasitəsi ilə də həll edilə bilər. Bu saziş yalnız məhkəmə tərəfindən təsdiqləndikdən sonra hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

§ 2. Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsinin anlayışı və onun əhəmiyyəti

Miras əmlakı əldə etmək üçün, daha doğrusu, miras əmlaka mülkiyyət hüququ əldə etmək üçün vərəsəliyə çağırılmış şəxslərin təkcə mirası qəbul etmək aktı kifayət etmir. Bunun üçün həm də **mirasın əldə olunmasını hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək** lazımdır.

Bundan ötrü miras əmlaka və ya onun bir hissəsinə olan hüququ təsdiq edən (təsdiqedic) sənədin alınması tələb olunur. Bu sənədin alınması vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi adlanır. Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi ilə həmin hüquq həyata keçirilmiş sayılır. Deməli, vərəsəlik hüququnun həyata keçirilməsi üçün təkcə miras əmlakın qəbul edilməsi yetərli deyildir. Bunun üçün yuxarıda göstərdiyimiz kimi, həm də vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi vacibdir.

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi dedikdə, vərəsənin miras əmlaka və ya onun bir hissəsinə olan hüququnu təsdiqləyən ələ bir sənədin alınması başa düşülür ki, bu sənəd həmin əmlakın əldə olunmasını hüquqi cəhətdən ifadə edir.

Vərəsənin miras əmlaka və ya onun bir hissəsinə olan hüququnu təsdiqedic sənədi notariat kontoruna verir. Buna görə vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsinə çox vaxt **mirasın əldə edilməsinin notariat qaydasında rəsmiləşdirilməsi** də deyilir.

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi **hüquqi hərəkətdir**. Bu hərəkət nəticəsində vərəsənin payına miras əmlakdan düşən hissə müəyyən edilir, o, həmin hissəyə sərəncam vermək hüququ əldə edir. Həmin hərəkət vərəsənin mirası əldə etməsinin qanuniliyini təsdiqləyir.

¹ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri haqqında» 5 saylı 28 sentyabr 1979-cu il tarixli qərarı.

² Корнеева И.Л. Наследственное право Российской Федерации. М., 2003, с. 249.

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi vərəsəlik prosesinin mühüm əhəmiyyətə malik olan mərhələsidir. Onun əsas və başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, vərəsəlik hüququ rəsmiləşdirilmədən vərəsənin daşınmaz əmlaka (məsələn, yaşayış evinə və s.) mülkiyyət hüququ dövlət qeydiyyatına alınmaz, yeni daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmaz. Əgər vərəsəlik hüququ rəsmiləşdirilməzsə, onda minik avtomobilinin Dövlət Yol Polisi orqanında qeydiyyat-texniki uçota götürülməsi mümkündür deyildir.

Vərəsəlik hüququ rəsmiləşdirilməzsə, vərəsənin miras əmlakı alması və ona sərəncam verməsi istisna edilir. Məsələn, vərəsəlik hüququ rəsmiləşdirilmədən, vərəsə kredit təşkilatından (bankdan) əmanəti ala bilməz. Vərəsəlik hüququ rəsmiləşdirilmədən vərəsəlik qaydasında keçən müəlliflik və patent hüquqları həyata keçirilə bilməz. Beləliklə, vərəsəlik hüququnu rəsmiləşdirməklə **vərəsə miras qoyanın hüquqi şəxsiyyətini davam etdirir.**

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi miras qoyanın borclu və kreditorlarının mənafeləri üçün olduqca vacibdir. Belə ki, vərəsəlik hüququnu rəsmiləşdirən şəxs miras qoyanın kreditorlarına olan borclarını ödəyir, habelə miras qoyanın borclularından onların öhdəliyi icra etmələrini tələb edir.

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsinin digər əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, **fiskal məqsədi güdür.** Belə ki, vərəsəlik hüququ rəsmiləşdirilən hallarda dövlət rüsumu ödənilir.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi

Vərəsəlik hüququ müvafiq sənədlə rəsmiləşdirilir. Həmin sənədə mülki qanunvericilikdə vərəsəlik şəhadətnaməsi deyilir. Köhnə qanunvericilikdə bu sənəd «vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamə» adı ilə nəzərdə tutulmuşdu (köhnə 1964-cü il MM-in 561-ci maddəsi). Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində həmin adın (terminin) dəqiq olmaması göstərilir¹. Bu, onunla izah edilir ki, vərəsəlik hüququnun yaranması üçün şəhadətnamə tələb edilmir. Belə ki, müəyyən şəxsin vərəsəlik hüququ şəhadətnamə aldıqda yox, miras açıldıqdan sonra vərəsəliyə çağırıldıqda yaranır. Elə hesab edirik ki, qanunverici bu fikri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyində «vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamə» terminindən imtina edərək, «vərəsəlik şəhadətnaməsi» termini işlədir².

Vərəsəlik şəhadətnaməsi əsas vermir ki, müəyyən şəxs vərəsə statusu alsın. Əksinə, yalnız vərəsə statusu alan şəxsə vərəsəlik şəhadətnaməsi verilə bilər. Buna görə də doğrudan «vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamə» münasib və düzgün olmayan termdir.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi almaq vərəsəliyə çağırılmış şəxsin miras əmlaka hüquq əldə etməsi üçün də vacib və məcburi deyildir. Ona görə ki, həmin şəxsin miras əmlaka hüququ mirası qəbul etmək aktı ilə əldə olunur.

Dediklərimiz bizə belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, vərəsəlik şəhadətnaməsi müəyyən şəxs üçün vərəsəlik hüququ yaratmır. Deməli, o, **hüquq-yaradıcı (hüquqmüəyyənedici) sənəd deyildir.** Məsələyə diqqətlə yanaş-

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 559.

² «Notariat haqqında» qanun «vərəsəlik hüququ haqqında şəhadətnamə» terminini işlədir (maddə 57) // AR QK, III kitab, s. 313.

saq görürük ki, vərəsəlik şəhadətnaməsi kimi sənədin alınması ilə miras əmlakın əldə olunması prosesi başa çatır, daha doğrusu, **miras əmlakın əldə olunması faktı təsdiqlənir**¹. Deməli, o, öz hüquqi təbiətinə görə **hüquqtəsdiqedici sənəddir**. Bu sənəd dövlət orqanı – mirasın açıldığı yerdəki notariat orqanı tərəfindən verilir.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi mirasın açıldığı yerdəki notariat orqanı tərəfindən verilən əl bir rəsmi sənəddir ki, bu sənəd mirasın əldə olunması faktını təsdiq edir.

Vərəsəlik şəhadətnaməsini hüququn bir şəxsdən digərinə keçməsinə şərtləndirən sənəd hesab etmək olmaz. Bu, **yalnız müəyyən şəxsin vərəsəlik hüququnu təsdiq edir** ki, bu hüquq miras açıldığı andan yaranmış hesab olunur. Bu isə onu göstərir ki, vərəsəlik şəhadətnaməsi vərəsəlik hüququnun əmələ gəlmə vaxtını müəyyənləşdirən sənəd deyildir. Bu sənədi vərəsə almağa da bilər. Deməli, o, **fakultativ sənəddir**.

Hansı hallarda vərəsəlik şəhadətnaməsinin alınması məcburidir? Bildiyimiz kimi, əl əmlak növləri (məsələn, televizor, soyuducu, mebel, xalça və başqaları) vardır ki, onların qeydiyyatı alınması tələb edilmir. Bu əmlak növləri vərəsəliyin obyektini olarsa, vərəsəlik hüququnun notariat qaydasında rəsmiləşdirilməsi tələb olunmur. Belə ki, həmin əmlak növlərinin əldə olunması üçün onların faktiki (fiziki) cəhətdən vərəsəyə verilməsi kifayətdir.

Qeydiyyatı alınması tələb edilən əmlak vərəsəliyin obyektini olduğu hallarda isə məsələ başqa cür olur. Həm daşınar, həm də daşınmaz əmlakın bəzi növləri (yaşayış evi, mənzil, avtomobil, torpaq sahəsi, tikililər və s.) xüsusi olaraq qeydiyyatı alınması tələb edilən obyektlərdir. Mülkiyyətçinin yeni mülkiyyətçi ilə əvəz olunması, yeni mülkiyyətçinin həmin əmlak növləri bərsində sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətlərini həyata keçirməsi mülkiyyət hüququ qeydiyyatı alınmadan mümkün deyil. Buna görə də göstərilən əmlak növlərinə vərəsəlik hüququnu notariat qaydasında rəsmiləşdirən sənədin – **vərəsəlik şəhadətnaməsinin alınması tələb edilir**.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi yalnız müəyyən faktı yazılı formada təsbit edir, qeydə alır². O, özlüyündə nə vərəsəlik hüququ yaradır, nə də bu hüququ xitam edir. Buna görə də vərəsəlik şəhadətnaməsi **hüquqi fakt sayılmır və hüquqyaradıcı əhəmiyyət kəsb etmir**³. O, hüquqyaradıcı və ya hüquqləğvedici sənəd yox, hüquqtəsdiqedici sənəd sayılır⁴. Bu sənədin olmaması, əgər vərəsə miras əmlakı qanunda nəzərdə tutulan qaydada qəbul etmişsə, vərəsəlik hüququnun ləğv edilməsinə səbəb olur.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi vərəsənin **ərizəsi əsasında** verilir. O, vərəsəlik

¹ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 336.

² *Эйдимова Э.Б.* Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с. 93.

³ *Халфина Р.О.* Право личной собственности граждан СССР. М., 1955, с. 115.

⁴ *Р.С.Никитюк* göstərir ki, vərəsəlik şəhadətnaməsi hüquqtəsdiqedici, hüquqyaradıcı və ya hüquqləğvedici sənəddir, habelə hüquqi faktıdır (*Никитюк Р.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.202). *V.V.Қушн* və *І.І.Корнеуца* da onu hüquqmüəyyənedicisi sənəd hesab edirlər (*Гушн В.В.* Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 69; *Корнеуца И.И.* Наследственное право Российской Федерации. Учебное пособие. М., 2003, с. 247). Bu cür fikirlər zənn edirik ki, dəqiq söylənilməyib.

şəhadətnaməsinin alınması barədə ərizə adlanır (MM-in 1267-ci maddəsi). Ərizə miras açıldığı yerin notariat orqanına verilir (MM-in 1321-ci maddəsinin 1-ci bəndi)¹. Özü də ərizə **yazılı formada** olmalıdır².

Vərəsə ərizəni şəxsən özü verə və ya poçtla göndərə bilər. Əgər vərəsənin özü gələrsə, notarius onun sənədini yoxlayır və şəxsiyyətini müəyyənləşdirir. Əgər ərizə poçtla göndərilərsə, onda vərəsənin imzası başqa notariat kontorunda notariat qaydasında təsdiqlənməlidir.

Vərəsəlik şəhadətnaməsinə almaq üçün vərəsənin şəxsən notariat orqanına gəlməsi məcburi deyildir. Vərəsənin xahişi ilə o, poçtla da göndərilə bilər. Bu xahiş vərəsə tərəfindən ayrıca olaraq verilən ərizədə və ya mirasın qəbul edilməsi barədə ərizədə ifadə oluna bilər³.

Vərəsəlik şəhadətnaməsinin **nümayəndənin vasitəsilə** də alınması mümkündür. Bu halda nümayəndəyə etibarnamə verilir.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi almaq vərəsənin vəzifəsi yox, hüququdur⁴. Vərəsələr tərəfindən onun alınması məcburi deyildir. Belə ki, onların əldə etdikləri hüquqların çoxu vərəsəlik şəhadətnaməsi olmadan həyata keçirilir⁵. Amma vərəsələrə keçən bəzi hüquqların həyata keçirilməsi üçün (məsələn, bankdan əmanəti almaq üçün, lombardda saxlanan əmlakı almaq üçün və s.) vərəsəlik şəhadətnaməsinin təqdim olunması vacib və məcburidir. Vərəsələr vərəsəlik qaydasında onlara keçən bəzi əşya və hüquqlara vərəsəlik şəhadətnaməsi olmadan sərəncam verə bilməzlər. Beləliklə, bir sıra hallarda, daha doğrusu, qanunda nəzərdə tutulan hallarda vərəsəlik şəhadətnaməsinin alınması məcburidir (MM-in 1321-ci maddəsinin 2-ci bəndi) və bu, vərəsənin hüququ yox, vəzifəsi sayılır.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi həm qanun üzrə vərəsəlik, həm də vəsiyyət üzrə vərəsəlik hallarında verilir. Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik zamanı da vərəsəlik şəhadətnaməsi verilir, yəni miras əmlak dövlətə keçdikdə də vərəsəlik şəhadətnaməsi verilir⁶. Onun forması Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 23 avqust tarixli 148 nömrəli qərar ilə təsdiq edilmişdir⁷. Həm qanun üzrə vərəsələr, həm də vəsiyyət üzrə vərəsələr vərəsəlik şəhadətnaməsinin verilməsini notariat kontorundan xahiş edirlər. Dövlətin isə belə xahiş etməsi tələb olunmur. Belə ki, ümumi qaydaya görə, vərəsəlik şəhadətnaməsi səlahiyyətli dövlət or-

¹ Vərəsəlik şəhadətnaməsi mirası qəbul etmiş vərəsələrin yazılı ərizəsi ilə verilir («Notariat haqqında» qanununun 58-ci maddəsi // AR QK, III kitab, s. 313-314).

² «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimatın» 98-ci bəndi // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı, 2002, s. 228.

³ *Зайцева Т.И., Крайневичников П.В.* Наследственное право. М., 2003, с. 143.

⁴ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 533; *Власов Ю.Н., Калинин В.В.* Наследственное право Российской Федерации (учебно-методическое пособие). М., 2002, с. 127; постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 23 апреля 1991 г. № 2 «О некоторых вопросах возникающих у судов по делам о наследовании» // Судебная практика по гражданским делам. М., 2001, с. 261.

⁵ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.336.

⁶ «Notariat haqqında» qanununun 57-ci maddəsi // AR QK, III kitab, s. 313; «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimatın» 95-ci, 97-ci bəndləri // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı, 2002, s. 227-228.

⁷ «Notariat haqqında». Bakı, 2002, s. 141.

qanının xahişi ilə verilir. Lakin notarius dövlət orqanından vəresəlik şəhadətnaməsi verilməsi barədə tələb daxil olmasından asılı olmayaraq belə şəhadətnamə verməyə borcludur¹. Daha doğrusu, dövlət özünün müvafiq orqanının simasında mirası qəbul etmək və ya qəbul etməmək məsələsini həll edə bilər. O, labüd olaraq, məcburi surətdə mirası qəbul etməlidir. Bu baxımdan dövlət məcburi vəresə kimi çıxış edir. Buna görə də vəresəlik şəhadətnaməsi alınması üçün dövlət orqanının ərizə verməsi tələb olunur².

Vəresəlik şəhadətnaməsi almaq üçün vəresələr notarius mirasa olan hüququ təsdiqləyən müvafiq sübutlar təqdim etməlidir. Bu məqsədlə qanun üzrə vəresələr miras qoyanla özlərinin qohumluq əlaqələri və ya digər vəresəlik münasibətləri barədə sənədlər təqdim edirlər. Həmin sənədlərə aiddir³:

- miras qoyanın iş yerindən onun ailə tərkibi və qohumlarının dairəsi barədə arayış;
- miras qoyanın iş yerində tərtib edilən kadrların uçotu barədə şəxsi vəresəlikdən çıxarış;
- miras qoyanın hərbi uçotda olduğu hərbi komissarlıqdan arayış;
- miras qoyanın pensiya aldığı sosial təminat şöbəsinin verdiyi arayış;
- mənzil-istismar sahəsinin miras qoyanın qohumları barədə arayışı və s.;
- VVADQ şöbəsinin verdiyi şəhadətnamə;
- yaş kağızı kitabından çıxarış;
- vəresələrin işlədiyi idarələrin, müəssisələrin və təşkilatların (iş yeri üzrə müvafiq təşkilat, idarə və müəssisələrin) verdiyi arayış;
- vəresələrin yaşayış yeri üzrə təşkilatların (mənzil-istismar sahələrinin, mənzil kooperativinin və s.) verdiyi arayış⁴.

Bəzən vəresələrin miras qoyanla qohumluq münasibətlərini sübut etmək mümkün olmur. Belə halda hüquqi əhəmiyyəti olan fakt kimi **qohumluq münasibətləri məhkəmə qaydasında müəyyən edilir**⁵. Qohumluq münasibətləri faktının müəyyən edilməsi barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı sübut kimi qəbul olunur. Bu, qohumluq münasibətləri faktının müəyyən edilməsinin məhkəmə yoludur. Həmin fakt məhkəmədən kənar yolla da müəyyənləşdirilə bilər.

Məhkəmədən kənar yolun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzən qanun üzrə vəresə vəresəliyə çağırılmaq üçün əsasların olmasını təsdiq edən sənədləri

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1955, с. 237. Bəzi müəlliflər göstərir ki, vəresəlik şəhadətnaməsi yalnız maraqlı şəxslərin xahişi ilə verilir (*Б. Антимонов, С. Герзон, Б. Шлифер.* Наследование и нотариат. 1946. М., с. 71).

² *Гордон М.В.* Наследование по закону и по завещанию. М., 1967, с. 104.

³ Bu sənədlər vəresəlik notarius vəresəlik şəhadətnaməsi verilməsi barədə ərizə ilə müraciət edən şəxslərin qanun üzrə vəresəliyə çağırılmaları üçün əsasların olmasını yoxlayır («Notariat haqqında» qanunun 59-cu maddəsi).

⁴ *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 197; *Зайцева Т.И., Крашенинникова П.В.* Наследственное право. М., 2003, с.141-142. Aynı-aynı hallarda iş və ya yaşayış yeri üzrə idarə və təşkilatların verdiyi arayışların qəbul edilməsi mümkündür («Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimatın» 102-ci maddəsi).

⁵ Azərbaycan Respublikasının Mülki – Prosessual Məcəlləsinin 307-ci maddəsi AR QK, I xüsusi buraxılış, s. 455.

təqdim etmək imkanından məhrum olur. Söhbət qanun üzrə bir və ya bir neçə vərəsənin miras qoyanla qohumluq münasibətlərinə dair sübutlar təqdim etmək imkanına malik olmamasından gedir. Bu cür halda miras qoyanla **qohumluq münasibətlərinə dair sübutlar təqdim etmiş bütün qalan vərəsələrin hamısını razılığı ilə o, vərəsəlik şəhadətnaməsinə daxil edilə bilər**. Bir şərtlə ki, həmin vərəsələr mirası qəbul etsinlər və özlərinin vərəsəliyə çağırılmaq üçün əsasların olmasını təsdiq edən sənədləri (miras qoyanla qohumluq, nikah və ya digər münasibətlərə aid sübutları) təqdim etmiş olsunlar. Onlar öz razılıqlarını yazılı formada verməlidirlər¹.

Notarius **məcburi vərəsələrin olub-olmamasını yoxlayır** və müəyyənləşdirir². Əgər notarius sübutların toplanması prosesində məcburi vərəsələrin olmasını müəyyən edərsə, mirasın açılması barədə onlara xəbər verir (xəbər vermək vəzifəsi vərəsələrə də həvalə edilə bilər). Məcburi vərəsələr mirasdan onların payına düşən hissəni almaq istəsələr, notarius onları vərəsələrin sırasına daxil edir və müvafiq hissəni ayırır. Məcburi vərəsələr ümumi əsaslarla vərəsəlik şəhadətnaməsi alırlar³. Notarius şəhadətnamədə məcburi vərəsələrin payını göstərməlidir.

Vəsiyyət üzrə vərəsələr isə onların miras qoyanla qohumluq əlaqələri barədə sənədlər təqdim etməyə borclu deyillər. Belə ki, qohumluq münasibətləri vəsiyyət üzrə vərəsənin hüquqlarına təsir göstərmir. Vəsiyyət edən şəxsə qohumluq əlaqəsi olmayan şəxs (kənar şəxs) də vərəsə ola bilər. Əgər vəsiyyətnamədə vəsiyyət edənle vərəsənin qohumluq və ya nikah münasibətləri göstərilərsə, lakin bu münasibətləri təsdiqləyən sənədlər olmazsa, notariusun hüququ çatır ki, qohumluq dərəcəsinə və ya nikahı göstərmədən vərəsəlik şəhadətnaməsi versin⁴. **Vəsiyyət üzrə vərəsə yalnız vəsiyyətnaməni (vəsiyyətnamənin dublikatını) və öz şəxsiyyətini təsdiq edən sənədləri təqdim etməlidir**. Bundan əlavə, mirasın açıldığı yer və vaxt barədə, mirasın qəbul edilməsi haqqında sübutlar (sənədlər) təqdim olunmalıdır.

Qeyd etdik ki, vərəsəlik şəhadətnaməsinə almaq mirası qəbul edən vərəsənin vəzifəsi yox, hüququdur və buna görə də məcburi deyildir. Məhz bu səbəbdən onu almaq üçün müəyyən müddət nəzərdə tutulmur. Mülki qanunvericilik yalnız göstərir ki, **vrəsələrə vərəsəlik şəhadətnaməsi miras açıldığı gündən altı ay keçdikdən sonra istənilən vaxt verilir**.

Bəzi hallarda vərəsəyə vərəsəlik şəhadətnaməsi miras açıldığı gündən altı ay keçənə qədər verilə bilər, yəni **miras açıldığı gündən altı aydan tez verilə bilər**. Bunun üçün vacibdir ki, notariat kontorunda şəhadətnamə istəyən şəxslərdən başqa, digər vərəsələrin olmaması barədə məlumat olsun (MM-in 1322-ci maddəsi). Adətən, bu cür hallarda notarius miras qoyanın iş yeri üz-

¹ «Notariat haqqında» qanunun 59-cu maddəsi // AR QK, III kitab, s. 314.

² «Notariat haqqında» qanunun 60-cı maddəsi // AR QK, III kitab, s. 314; «Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında təlimat»ın 102-ci bəndi // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı. 2002, s. 230.

³ Məcburi vərəsələrə verilən vərəsəlik şəhadətnaməsinin forması Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 23 avqust tarixli, 148 №-li qərarı ilə təsdiq edilmişdir (6-x nömrəli forma) // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı. 2002, s. 139.

⁴ Удинова Э.Б. Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с.95.

rə kadrlar şöbəsinin onun ailə üzvləri (ailə tərkibi) barədə verdiyi arayışı təqdim etmək lazımdır. Ona görə ki, bu cür arayışda Mənzil-İstismar Sahəsinin verdiyi arayışa nisbətən ailə üzvləri barədə daha dəqiq məlumatlar əks olunur. Bununla belə, Mənzil-İstismar Sahəsinin verdiyi arayış da nəzərə alın bilər.

Bəzən vəsiyyət edən özünün bütün əmlakını müəyyən şəxsə vəsiyyət edir. Bundan əlavə, müəyyən edilir ki, məcburi payın ayrılmasını tələb edən digər vərəsələr (məcburi vərəsələr) yoxdur. Bu cür halda notarius vərəsəyə **vərəsəlik şəhadətnaməsini miras açıldığı gündən altı ay keçənə qədər verə bilər**.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi məcburi rekvizitlərə malikdir. Bu rekvizitlər Nazirlər Kabinetinin təsdiqlədiyi formalarda göstərilir¹. Onlara aiddir:

- miras qoyanın adı, atasının adı və fəmiliası, yaşayış yeri, onun miras qo-yanla qohumluq münasibəti;
- vərəsənin (vərəsələrin) adı, atasının adı və fəmiliası;
- miras əmlakın tərkibi və onun qiyməti;
- hər bir vərəsənin payına düşən miras hissəsi;
- ödənilmiş dövlət rüsumunun məbləği;
- reyestrdə qeydiyyat nömrəsi.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi notarius tərəfindən imzalanır və oraya gərblə möhür vurulur. O, notarius tərəfindən dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilməz. Vərəsəlik şəhadətnaməsi yalnız məhkəmə qaydasında etibarsız sayıla bilər². Plenum qərarında göstərilir ki, notarius tərəfindən verilmiş vərəsəlik şəhadətnaməsinin ləğv edilməsi barədə maraqlı şəxsin iddiasına məhkəmədə baxıla bilər³. Amma RF-in MM-in 1155-ci maddəsinin 2-ci bəndinə görə, notarius müəyyən halda vərəsəlik şəhadətnaməsini ləğv edə bilər. Bu hal altı aylıq müddəti ötürmüş vərəsənin, mirası qəbul etmiş bütün vərəsələrin yazılı razılığı ilə mirası qəbul etməsindən ibarətdir. Bu cür razılıq notariusun əvvəl vermiş olduğu vərəsəlik şəhadətnaməsinin ləğv edilməsi və yeni şəhadətnamə verilməsi üçün əsasdır.

Vərəsəlik şəhadətnaməsi vermək dövlət notariusunun apardığı notariat hərəkətlərindən biridir⁴. Bununla belə, **Azərbaycan Respublikasının konsulluqları da vərəsəlik şəhadətnaməsi verə bilər**⁵. Konsulluqların səlahiyyətli vəzifəli şəxslərinə bu cür notariat hərəkət yerinə yetirməyə hüquq verilmişdir. Notariat kontorları olmayan yaşayış məntəqələrində müvafiq icra hakimiyyət orqanları isə vərəsəlik şəhadətnaməsi vermək hüququna (baxmayaraq ki, onlara bəzi notariat hərəkətlər aparmaq hüququ verilmişdir) malik deyil⁶.

Xüsusi vəsiyyətnamələri təsdiq etmək səlahiyyətinə malik olan vəzifə-

¹ Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 23 avqust tarixli, 148 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş 2-x, 3-x, 4-x, 5-x, 6-x, 7-x və 8-x nömrəli formalar // Notariat haqqında (sənədlər toplusu). Bakı. 2002, s. 131-144.

² Советская юстиция. 1962. № 17, с. 31; Эйднинова Э.Б. Наследование по закону и по завещанию. М., 1984, с. 96.

³ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən vərəsəlik qanununun tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri haqqında» 5 sayılı 28 sentyabr 1979-cu il tarixli qərarının 8-ci bəndi.

⁴ «Notariat haqqında» qanunun 17-ci maddəsi // AR QK, III kitab, s. 306.

⁵ «Notariat haqqında» qanunun 19-cü maddəsi; «Azərbaycan Respublikasının konsulluq nizamnaməsi»nin 44-cü maddəsi // AR QK, II kitab, s. 143.

⁶ «Notariat haqqında» qanunun 18-ci maddəsi // AR QK, III kitab, s. 306.

li şəxslərin (xəstəxananın baş həkimlərinin, hərbi hissə komandirlərinin, azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin rəislərinin, ekspedisiya rəislərinin və s.) vərəsəlik şəhadətnaməsi vermək hüququ yoxdur.

§ 3. Mirasın qəbul edilməsinin hüquqi nəticələri

Umumi müddəalar Qeyd etdiyimiz kimi, mirasın qəbul edilməsi əqddir. Əqd isə xüsusi olaraq hüquqi nəticə əldə edilməsinə yönələn hərəkətdir. Bu hərəkət nəticəsində mülki hüquq və vəzifələr yaranır (o cümlədən dəyişir və ya xitam olunur). Bəs, mirası qəbul etmək kimi əqd nəticəsində hansı hüquqi nəticə əldə edilir, hansı mülki hüquq və vəzifələr yaranır?

Mirasın qəbul edilməsi yalnız yeganə hüquqi nəticənin əmələ gəlməsinə səbəb olur: **vərəsələr əvvəllər miras qoyana məxsus olan və vərəsəlik qaydasında onlara keçən bütün mülki hüquq və vəzifələrin daşıyıcıları olurlar¹**, yeni vərəsələr üçün həm mülki hüquqlar, həm də vəzifələr yaranır. Özü də bu hüquq və vəzifələrin həcmi dəyişmir. Vərəsəlik üzrə keçən hüquqların həcmnin dəyişməməsi onu ifadə edir ki, həmin hüquqlar vərəsələr tərəfindən miras qoyan üçün mümkün olan həddə həyata keçirilə bilər. Vərəsəlik üzrə keçən vəzifələrin həcmnin dəyişməməsi isə onu ifadə edir ki, həmin vəzifələr vərəsələr tərəfindən miras qoyan üçün məcburi olan həddə icra olunmalıdır.

Digər tərəfdən vərəsəlik universal hüquq varisliyidir. Buna görə də vərəsələrə miras qoyanın həm mülki hüquqları, həm də mülki vəzifələri keçir. Mirasın açılması ilə eyni vaxtda vərəsələrə bütün hüquq və vəzifələr keçir². Miras olan şəxsin mülki hüquq və vəzifələrinin məcmusu olub, vərəsələrə tam halında keçir. Başqa sözlə desək, vərəsələrə miras aktivi (miras qoyanın öldüyü ana kimi malik olduğu əmlak hüquqları) miras passivi (miras qoyanın öldüyü ana kimi daşdığı əmlak vəzifələri) ilə birlikdə keçir. Aktiv passivsiz, passiv də öz növbəsində aktivsiz vərəsəlik qaydasında keçə bilməz. Buna görə də mirasın qəbulu vərəsəyə təkca miras qoyanın əvvəllər malik olduğu mülki (əmlak) hüquqlar vermir, həm də onun üzərinə miras qoyanın əvvəllər daşdığı əmlak vəzifələri qoyur, yeni vərəsəni miras qoyanın öldüyü ana kimi daşdığı vəzifələrlə yüklü edir. Bu o deməkdir ki, vərəsələr miras qoyanın vəzifələrini (öhdəliklərini) icra etməli, borclarını ödəməlidirlər. Miras qoyanın borcları mirasın tərkib (passiv) hissəsini təşkil edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyən edir ki, **mirası qəbul edən kimi vərəsələrin üzərinə yük, yeni məsuliyyət düşür.** Bu məsuliyyət ibarətdir:

- birincisi, vərəsənin vəsiyyət tapşırığının (leqatın) icrasına görə məsuliyyəti;
- ikincisi, vərəsənin miras qoyanın borclarına (öhdəliklərinə, vəzifələrinə) görə məsuliyyəti;
- üçüncüsü, miras qoyanın ölümü ilə bağlı olaraq yaranan xərclərə görə məsuliyyət.

¹ Ноффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.337.

² Сакаэ Вагацума, Торү Ариндзүми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 277.

Vərəsənin üzərinə vəsiyyət tapşırığının (leqatın) icrası vəzifəsi qoyulduqda, o, leqatari qarşısında məsuliyyət daşıyır. Belə ki, bu vərəsə miras qoyan şəxsin həmin vərəsəyə olan borcunu çıxarmaqla, leqatı (vəsiyyət tapşırığını), ona çatması miras əmlakın həqiqi dəyəri həcmində icra etməlidir. Biz bu barədə əvvəlki fəsillərin birində danışıbmışıq.

Vərəsə həm də **miras qoyanın borclarına (öhdəliklərinə) görə onun kreditorları qarşısında məsuliyyət daşıyır**. Söhbət miras qoyanın kreditorları qarşısında məsuliyyət daşımaqdan gedir. **Miras qoyanın kreditorları** dedikdə, miras qoyanın öldüyü anadək onun iştirakçısı olduğu müxtəlif mülki (öhdəlik) hüquq münasibətlərindən irəli gələn tələb etmək hüququna malik olan şəxslər başa düşülür. Onlar həmin münasibətlərdə tərəf rolunda çıxış etmiş olan şəxslərdir. Bu münasibətlərdən miras qoyanın borcları (öhdəlikləri) yaranır. Onlara aiddir: miras qoyanın borc müqaviləsindən irəli gələn borcları; miras qoyanın nisyə alqı-satqı və ya icra olunmamış alqı-satqı müqaviləsindən irəli gələn borcları; miras qoyanın əmlak kirayə və ya icarə müqaviləsindən irəli gələn borcları; miras qoyanın kredit müqaviləsindən irəli gələn borcları; miras qoyanın delikt hüquq münasibətindən irəli gələn borcları və s.

Miras qoyanın borcları bir qayda olaraq, pul formasında olur. Bunlara **pul borcları (öhdəlikləri)** deyilir. Onun borcları natural formada da ola bilər. Bunlara **natural borclar** deyilir. Məsələn, kirayəçi rolunda çıxış edən miras qoyanın kirayəyə götürdüyü əmlakı qaytarmaq öhdəliyi natural borcudur.

Miras qoyanın öz kreditorlarına olan borclarına görə **məsuliyyətin subyekti vəsiyyətnamə icraçısı və vərəsələrdir**. Miras qoyanın kreditorları öz pretenziyalarını (tələblərini) irəli sürə bilərlər¹:

- vərəsələr tərəfindən miras qəbul edilənədək – vəsiyyətnamə icraçısına;
- vərəsələr tərəfindən miras qəbul edildikdən sonra – mirası qəbul etmiş vərəsələrə.

Mirası qəbul etməyən vərəsə miras qoyanın borclarına görə məsuliyyətə cəlb edilə bilməz. Bu o deməkdir ki, miras qoyanın bütün vərəsələri yox, **yalnız mirası qəbul edən vərəsələri məsuliyyət daşıyırlar**. Məhz mirası qəbul etmək nəticəsində vərəsə üçün miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət yaranır. Özü də vərəsənin məsuliyyətin subyekti kimi tanınmasına təsir göstərmir: vərəsəyə mirasın qanun üzrə vərəsəlik qaydasında keçməsi; vərəsəyə mirasın vəsiyyət üzrə vərəsəlik qaydasında keçməsi; vərəsəyə bütün mirasın hamısının keçməsi; vərəsəyə onun payına düşən miras hissəsinin keçməsi; vərəsəyə konkret müəyyən əşya verilməsi. Vərəsə bunlardan asılı olmayaraq məsuliyyət daşıyır. Əgər vərəsə mirası qəbul etməyə öz razılığını bildirmişsə, bununla o, öz üzərinə miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət götürmüş olur.

Dövlət (Azərbaycan Respublikası) öz orqanlarının simasında vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik zamanı vərəsə kimi çıxış edir. Dövlətin vərəsəsiz əmlaka olan hüququ isə vərəsəlik hüququdur. Məhz bu səbəbdən **dövlət məsuliyyətin subyekti sayılır**. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ müəyyən edir ki, vərəsələri olmayan əmlak dövlətə keçdikdə, miras qoyanın borc-

¹ Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 163.

ları üzrə o, vərəsə kimi məsuliyyət daşıyır (MM-in 1314-cü maddəsi).

Vəsiyyət tapşırığı alan (leqatari) miras qoyanın borclarına görə məsuliyyətin subyekti hesab edilmir. Ona görə ki, leqatari vərəsədən tələb etmək hüququna (öhdəlik hüququna) malik olan şəxsdir. O, vərəsəyə münasibətdə kreditor kimi çıxış edir. Leqatari yalnız tələb hüququ əldə edir və miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət daşıyır. Buna görə də öz borclarını almaq üçün miras qoyanın kreditorları leqatariyə yox, vərəsəyə tələb irəli sürməlidirlər. Bir sözlə, leqatari miras qoyanın borclarına görə onun kreditorları qarşısında məsuliyyət daşıya bilməz.

Miras qoyanın öz kreditorlarına olan borclarına görə vərəsələrin məsuliyyəti

Vərəsələr mirası qəbul etdikdən sonra miras qoyanın borclarına görə hansı həddə məsuliyyət daşıyırlar? Vərəsələrin üzərinə hansı həcmdə məsuliyyət düşür?

Elə hesab edirik ki, mirası qəbul edən vərəsənin üzərinə onun miras qoyanın bütün borclarını ödəmək vəzifəsi qoymağın heç bir əsası yoxdur. Bu halda vərəsə qeyri-məhdud məsuliyyət daşıyır. **Qeyri-məhdud məsuliyyət** dedikdə, vərəsənin miras qoyanın kreditorlarının bütün tələblərini istisnasız olaraq, miras əmlak hesabına, miras əmlak çatışmadıqda isə öz şəxsi əmlakı hesabına təmin etməsi başa düşülür. Başqa sözlə desək, qeyri-məhdud məsuliyyətə görə, vərəsə miras qoyanın bütün borclarını həm miras əmlak hesabına, bu əmlak çatışmadıqda isə öz şəxsi əmlakı hesabına tamamilə ödəməlidir.

Vərəsənin üzərinə miras qoyanın borclarına görə qeyri-məhdud məsuliyyət qoymaq açıq-aşkar insafsızlıq və ədalətsizlik demək olardı. Axı, belə halda, əgər ödənilməli olan borc məbləği vərəsənin əldə etdiyi miras əmlakın məbləğindən çox olarsa (yəni passiv aktivdən çox olarsa), vərəsə özünəməxsus olan şəxsi əmlakını itirə bilər. Bundan əlavə, miras artıq qəbul edildikdən sonra miras qoyanın əvvəllər məlum olmayan borcları aşkar edilə bilər. Bu borcların hamısının ödənilməsi isə vərəsəni şübhəsiz ki, maddi cəhətdən çətin vəziyyətə salardı, onu öz şəxsi əmlakından məhrum edərdi. Bunu nəzərə alaraq **Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ miras qoyanın borclarına görə vərəsənin qeyri-məhdud məsuliyyət daşımaq prinsipini qəbul etmir**, ondan imtina edir. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, vərəsə miras qoyanın borclarına görə **məhdud məsuliyyət** daşıyır: hər bir vərəsə öz şəxsi əmlakı ilə yox, **yalnız ona miras aktivindən düşən hissəsinin dəyəri həddində cavab verir**. Məsuliyyət vərəsənin aldığı məbləğlə məhdudlaşır. Vərəsə yalnız real və həqiqi olaraq ona keçmiş miras əmlakı həcmində (ölçüsündə) məsuliyyət daşıyır:

Başqa sözlə desək, vərəsə miras qoyanın kreditorlara olan borcunu miras aktivindən həmin vərəsənin payına düşən hissəsinin dəyəri həcmində ödəməlidir. Məsələn, mirası birinci növbə vərəsələr sırasına daxil olan üç vərəsə qəbul edir. Miras aktivini 60 min manatdan ibarətdir. Miras aktivindən hər bir vərəsənin payına düşən hissə 20 min manatdır (60 min: 3=20 min). Hər bir vərəsə 20 min manat həddində miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət daşıyır. Vərəsələrin məsuliyyətinin həcmi həmin həddi aşsa, ondan çox ola bilməz.

Lakin Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququnun məhdud məsuliyyət prinsipini müəyyənləşdirməsi onu ifadə etmir ki, miras qoyanın borcları təkcə yalnız miras əmlak (vərəsəliyin obyektı olan əmlak) hesabına ödənilə bilər, yəni miras qoyanın kreditorları yalnız, təkcə miras əmlaka tələb yönəldə bilərlər. Onlar öz istəyi və seçimi ilə vərəsənin şəxsi əmlakına da tələb yönəldə bilərlər¹ (məsələn, vərəsələrə vərəsəlik qaydasında yaşayış evi keçir. Amma kreditorlara olan borc vərəsələrin nağd pulu hesabına ödənilir). **Amma vərəsələr həmişə və bütün hallarda miras əmlakın (miras payının) dəyərinə çox və artıq həddə məsuliyyət daşıyır.**

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququna görə vərəsələrin məsuliyyəti onlara keçən miras əmlakın dəyəri ilə məhdudlaşır. **Hər bir vərəsə aldığı pay – miras aktivindən onun payına düşən hissə həddində məsuliyyət daşıyır.** Əgər həmin hissə kreditorların pretenziyalarını (iddialarını) təmin etmək üçün kifayət edərsə, onda miras qoyanın kreditorlarına olan borclar tam həcmdə ödənilir. Əksinə, kifayət etmədiyi hallarda isə borcun bir hissəsi ödənilməmiş qalır. Həmin hissəni vərəsə ödəməli deyildir və bu, mülki hüquq pozuntusu sayılır. Kreditor isə göstərilən hissə barəsində hər hansı tələb irəli sürə bilməz. Ona görə ki, borcun ödənilməmiş hissəsi «aradan qalxır», «yox olur», bir sözlə, ləğv edilir. Göstərdiyimiz bu qayda istənilən vərəsəyə - fiziki şəxslərə, hüquqi şəxslərə, habelə vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsə olan dövlətə də aiddir. Dövlət vəsiyyət üzrə vərəsə olduğu hallarda həmin qayda tətbiq edilir². Lakin göstərilən qaydanı düzgün tətbiq etmək lazımdır. Bunun üçün **miras əmlakın dəyərinin hesablanması barədə qayda nəzərə alınmalıdır.**

Miras əmlakın dəyəri miras açıldığı ana görə müəyyənləşdirilir. O, nə miras qəbul olunduğu ana görə, nə də kreditorların vərəsələrə tələb və ya iddia irəli sürdükləri ana görə müəyyən oluna bilər. Miras açılan ana görə mirasın tərkibinə daxil olan həm aktiv (əmlak hüquqları), həm də passiv (əmlak vəzifələri, borclar) qiymətləndirilməlidir.

Miras əmlak hər şeydən əvvəl, vərəsəlik şəhadətnaməsi verilən zaman dövlət notariusu tərəfindən qiymətləndirilir. Vərəsəlik şəhadətnaməsinin alınması tələb edilməyən hallarda mirası qəbul edən vərəsələr özləri miras əmlakı qiymətləndirə bilərlər. Belə ki, onlar mirasın bölüşdürülməsi barədə bağladığıları sazişdə bu məsələni həll edirlər. Əgər vərəsələr arasında mübahisə yaranarsa, miras əmlak qiymətləndirici tərəfindən məcburi qaydada qiymətləndirilir³. Bu, mümkün olmadıqda miras əmlakın dəyəri məhkəmə tərəfindən qiymətləndirilməlidir.

Miras əmlak (aktiv) qiymətləndirilərkən nəzərə alınır: vərəsəlik üzrə keçən əşyalar (ev, minik avtomobili, qaraj, nağd pul, qiymətli kağızlar və s); miras qoyanın ölüm anında yaranan bəzi ödənişlər almaq hüququ (borc müqaviləsi, kirayə müqaviləsi, icarə müqaviləsi, miras qoyanın xeyrinə olan əmlak sığorta

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.215; *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.339.

² *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3 Л., 1965, с. 338.

³ «Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında» qanunun 5-ci maddəsi // AR QK, V kitab, s. 678.

müqaviləsi və s. üzrə ödənişləri almaq hüququ).

Vərəsələrin paylı məsuliyyəti barədə qayda

Qeyd etdik ki, vərəsələrin miras qoyanın borclarına görə daşdıqları məsuliyyət məsələsini həll etmək üçün miras əmlakın həqiqi dəyərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Miras əmlakın həqiqi dəyərini müəyyən-

ləşdirmək üçün isə əvvəlcə təyin etmək vacibdir ki, miras əmlakın tərkibinə məhz nə daxildir. Söhbət miras aktivinin və miras passivinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Daha sonra aktiv qiymətləndirilir. Bundan sonra məsuliyyət məsələsinin həll olunması və borcların ödənilməsi qaydası mirasın bir və ya bir neçə (iki və daha artıq) vərəsəyə keçməsindən asılıdır. Əgər miras yalnız bir vərəsəyə keçsə, onda yeganə olan vərəsə miras qoyanın bütün borclarına görə (mirasa daxil olan borclara görə, mirası yüklü edən borclara görə) miras əmlakın (aktivin) dəyəri həddində məsuliyyət daşıyır.

Əgər miras bir neçə vərəsəyə (iki və daha artıq vərəsəyə) keçərsə, onda sual yaranır: hər bir vərəsə hansı həddə məsuliyyət daşıyır? Qanun üzrə vərəsəlik zamanı bu məsələ çox asanlıqla həll olunur. Belə ki, miras əmlak vərəsəliyə çağırılmış şəxslər arasında bərabər paylarla bölünür (MM-in 1159-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Buna uyğun olaraq aktiv və passiv bölünür. Aktiv 60 min manat, passiv isə 20 min manatdan ibarətdir. Qanun üzrə vərəsələrdən hər biri miras qoyanın borclarına görə özünün aktivdəki payının dəyəri həddində məsuliyyət daşıyır. Məsələn, qanun üzrə vərəsəliyə iki vərəsə çağırılır. Hər bir vərəsənin miras aktivindəki payını müəyyənləşdirmək üçün aktiv vərəsələrin sayına (ikiyə) bölünür: $1:2 = \frac{1}{2}$

Deməli, vərəsələrdən hər biri aktivin $\frac{1}{2}$ hissəsinin dəyəri həddində məsuliyyət daşıyır. Onda həmin dəyərin qiyməti 30 min manata (60 min manat $\frac{1}{2} = 30$ min manata) bərabərdir; passiv də vərəsələrin sayına bölünür: $20 \text{ min} : 2 = 10$ min manat.

Hər bir vərəsə miras qoyanın kreditörünə 10 min manat ödəyəcəkdir. Hər bir vərəsənin kreditörlərə ödəməli olduğu məbləğ 30 min manatdan çox ola bilməz.

Qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsənin miras passivindəki payı həmişə onun miras aktivindəki payına mütənasibdir¹. Məsələn, əgər vərəsənin miras aktivindəki payı $\frac{1}{2}$ hissədən və ya $\frac{1}{3}$ hissədən ibarətdirsə, onda onun miras passivindəki payı $\frac{1}{2}$ hissəyə və ya $\frac{1}{3}$ hissəyə bərabər olur.

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı isə vərəsələrin miras passivindəki payı qeyri-bərabər və hətta miras aktivindəki paylarına qeyri-mütənasib ola bilər. Məsələn, vəsiyyət üzrə vərəsənin miras aktivindəki payı $\frac{1}{2}$ hissədən, digər

¹ Антимонюв В. С., Граев К. А. Советское наследственное право. М., 1955, с.252.

vərəsənin payı $\frac{1}{3}$ hissədən, üçüncü vərəsənin payı $\frac{1}{6}$ hissədən ibarət ola bilər. Göründüyü kimi, vəsiyyət üzrə vərəsələrdən hər birinin miras aktivindəki payı qeyri-bərabərdir. Vəsiyyət edən hər bir vərəsənin miras passivindəki payını da qeyri-bərabər qaydada müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, vəsiyyətnamədə göstərilir ki, birinci vərəsənin miras passivindəki payı $\frac{1}{3}$ hissə, ikinci vərəsənin payı $\frac{1}{4}$ hissə, üçüncü vərəsənin payı isə $\frac{1}{12}$ hissə müəyyənləşdirilsin. Göründüyü kimi, göstərilən halda hər bir vərəsənin miras passivindəki payı miras aktivindəki payına mütənasib deyildir ($\frac{1}{2}$ və $\frac{1}{3}$; $\frac{1}{3}$ və $\frac{1}{4}$; $\frac{1}{6}$ və $\frac{1}{12}$).

Bəzən vəsiyyət edən vəsiyyətnamədə hər bir vərəsənin payını göstərir, amma vərəsələr arasında passivin bölüşdürülməsi məsələsinə toxunmur. Bu cür halda vəsiyyət üzrə vərəsələrdən hər birinin miras passivindəki payı onun miras aktivindəki payına mütənasib olacaqdır. Məsələn, vəsiyyətnamədə göstərilir: bütün əmlakımın $\frac{1}{4}$ hissəsini qızıma, $\frac{2}{3}$ hissəsini oğluma, $\frac{1}{12}$ hissəsini isə qardaşıma vəsiyyət edirəm. Hər bir vərəsənin miras passivindəki payı həmin paylara mütənasib olacaqdır, miras qoyanın qızı borcun $\frac{1}{4}$ -dən çox olmayan hissəsini, miras qoyanın oğlu $\frac{2}{3}$ -dən çox olmayan hissəsini, miras qoyanın qardaşı isə $\frac{1}{12}$ -dən çox olmayan hissəni ödəməlidir.

Miras bir yox, bir neçə vərəşə tərəfindən qəbul olunduğu hallarda, vərəşələr miras qoyanın kreditorları qarşısında hansı növ məsuliyyət daşıyır? Başqa sözlə desək, mirası qəbul edən vərəşələr miras qoyanın borclarına görə birgə (solidar) məsuliyyətdən və ya paylı məsuliyyətdən hansını daşıyır?

Fransa vərəşəlik hüququ bu suala cavab verərək göstərir ki, vərəşələrin (borcluların) məsuliyyəti paylı məsuliyyətdir. Almaniya və İsveçrə vərəşəlik hüququna görə isə vərəşələr miras qoyanın kreditorları qarşısında, bir qayda olaraq, birgə (solidar) məsuliyyət daşıyırlar¹. RF-in vərəşəlik hüququna görə də vərəşələr miras qoyanın borclarına görə birgə (solidar) cavab verirlər. (RF MM-in 1175-ci maddəsi). Yaponiya MM-i isə bu barədə hər hansı göstəriş ifadə etmir. Məhkəmə praktikasına görə isə öhdəlik bölünərsə, paylı məsuliyyət, əgər bölünməzsə, solidar məsuliyyət yaranır².

Köhnə sovet mülki məcəllələri (1964) göstərilən suala cavab vermirdi. Azərbaycan Respublikasının müasir vərəşəlik hüququnda da bu suala aydın və birmənalı şəkildə cavab tapmaq qeyri-mümkündür. Lakin mülki hüquq el-

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Под ред Р.Л.Нарышкина. М. 1984, с. 296; Грудцына Л.Ю. Наследование (в вопросах и ответах). М., 2002, с.133.

² Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 265.

mində həmin məsələnin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Birgə məsuliyyətin əmələ gəlməsinin üç əsası vardır: müqavilə; qanun; öhdəliyin predmetinin bölünməsinin mümkün olmaması (MM-in 493-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Göstərilən halda (yəni vərəsələrin miras qoyanın borclarına görə məsuliyyət daşımaq haqqında) aydın və məlum məsələdir ki, müqavilə əsasında vərəsələrin birgə məsuliyyəti əmələ gələ bilməz. Qanun da ümumi qayda kimi vərəsələrin birgə məsuliyyəti barədə göstəriş ifadə etmir. Deməli, qanun əsasında da vərəsələrin birgə məsuliyyəti yaranmır¹. Digər tərəfdən hər bir vərəsə miras qoyanın borclarına özünün miras aktivindəki payına uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır, həmin pay həddində cavab verir. Mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, kreditorlardan hər birinə borcu tələb etmək hüququ yalnız vərəsənin miras payına uyğun hissəsi keçir (MM-in 498-ci maddəsi), yəni **hər bir vərəsə miras qoyanın kreditorlara olan borcunu öz miras payına uyğun hissədə ödəməlidir**. Borcun vərəsələr arasında bölünməsinin özü isə naturada yox, ideal, yəni pay ifadəsi ilə həyata keçirilir. Deməli, vərəsələr miras qoyanın borclarına görə kreditorlar qarşısında **birgə (solidar) məsuliyyət yox, paylı məsuliyyət daşıyırlar**². Belə halda məlum məsələdir ki, paylı məsuliyyət yaranır³.

Öhdəliyin və vərəsəliyin predmeti bölünməz əşya olduqda isə vərəsələrin paylı yox, birgə məsuliyyəti yaranır⁴. Belə ki, hər bir vərəsə kreditorlar qarşısında birgə məsuliyyət daşıyırlar. Məsələn, vətəndaş minik avtomobilini (o, bölünməz əşyadır) öz qonşusuna satır və pulunu alır. Lakin o, minik avtomobilini alıcıya verməyə macal tapmamış, ölür. Alıcı (qonşu) kreditorudur və vətəndaşın vərəsələri onun qarşısında minik avtomobilini verməyə görə birgə məsuliyyət daşıyırlar.

Birgə məsuliyyət daşıyan vərəsələrdən biri kreditorların tələbini birgə məsuliyyət prinsipi əsasında təmin edir, yəni borcu ödəyir. Bundan sonra o, qalan vərəsələrə onların paylarına mütənasib surətdə, lakin öz payı çıxılmaqla reqres qaydasında tələb (iddia) irəli sürə bilər (MM-in 509.1-ci maddəsi).

Bəzən vərəsələrdən biri miras qoyanın borclarını özü təkə ödəyir. Bu zaman həmin vərəsə öz payına düşən miras əmlakın dəyərindən (miras aktivindəki payın dəyərindən) çox pul ödəyə bilər. Məsələn, vərəsənin (onların sayı altı nəfərdən ibarətdir) miras payının dəyəri 6 min manat məbləğindədir. Borcun məbləği isə otuz min manatdan ibarətdir. Həmin məbləğin hamısını o, ödəyir. Bu halda o, qalan vərəsələrdən (beş vərəsədən) artıq ödədiyi məblə-

¹ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 217.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2. М., 1951, с. 479; *Антимонов Б.С., Граве К.А.* Советское наследственное право. М., 1955, с.254; *Черепихин Б.Б.* Правопреемство по советскому гражданскому праву. М., 1962 // В книге: *Черепихин Б.Б.* Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 429; *Власов Ю.Н., Калинин В.В.* Наследственное право Российской Федерации (учебно-методические пособие). М., 2002, с. 146.

³ *Иоффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Част 3. Л., 1965, с. 339; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. *О.А.Красавчикова*. М., 1985, с. 532; Гражданское право. Учебник. Част 3 / Под ред. *А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого*. М., 1998, с. 565.

⁴ *Серебровский В.И.* Наследственное право. М., 1925, с.66; *Серебровский В.И.* Наследственное право. М., 1948, с.57.

ğın verilməsini tələb edə bilər. Hər bir vəərəşə kreditora altı milyon manat ödəməlidir. (30 min manat: 5=6 min manat). 24 min manat məbləğində artıq ödədiyi pulu vəərəşə digər vəərəşələrdən tələb edə bilər.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar Mülki Məcəlləyə edilmiş əlavəyə (MM-in 1306-cı maddəsinin 1-ci bəndinə) əsasən, qanunverici vəərəşələrin miras qoyanın borclarına görə birgə (solidar) məsuliyyəti haqqında qayda nəzərdə tutmağa cəhd edir. Lakin o, dolaşılığa yol verərək buna nail ola bilmir. Əgər qanunverici həmin qaydanı belə formulə etsəydi, söz yox ki, məqsədinə çatardı: «mirası qəbul etmiş vəərəşələr, miras qoyanın kreditorelara olan borcları üçün, birgə məsuliyyət daşıyırlar. Vərəşələrdən hər biri miras qoyanın borcları üçün, onun payına düşən miras əmlakının həqiqi dəyəri həcmində (həddində) məsuliyyət daşıyır».

**Vərəşələrə tələb
irəli sürülməsi
qaydası və müddəti**

Yaxın vaxtlara qədər mülki qanunvericiliyə görə miras qoyanın borclarına görə **vərəşələrin üzərinə məsuliyyət qoymağın vacib şərti kreditoreların vaxtında pretenziya (tələb) vermələrindən** ibarət

idi. Belə ki, kreditorelar öz tələblərini qanunla müəyyənləşdirilən müddət ərzində irəli sürməli idilər. Tələb miras hesabına kreditorelara olan borcun ödənilməsi barədədir.

Son zamanlar qanunvericiliyə edilən dəyişikliyə kimi Azərbaycan Respublikasının vəərəşəlik hüququ **kreditoreların tələblərinin (pretenziyalarının) irəli sürülməsi üçün altı aylıq müddət müəyyənləşdirirdi**. Kreditorelar məhz bu müddət ərzində öz tələblərini vəərəşələrə bildirə bilərdilər (MM-in 1310-cu maddəsi). Altı aylıq müddət miras açıldığı gündən yox, **mirasın açıldığını vəərəşələrə məlum olduğu gündən hesablanır və başlanırdı**.

Kreditorelar üçün nəzərdə tutulan altı aylıq müddətin ötürülməsinin (keçməsinin) hüquqi nəticəsi ondan ibarət idi ki, **kreditorelar malik olduqları tələb hüquqlarını itirirdilər**. Bu, onları öz hüquqlarının məhkəmə qaydasında həyata keçirilməsini tələb etmək imkanından məhrum edirdi. Müddətin ötürülməsindən (keçməsindən) sonra məhkəməyə verilən iddianın perspektivi yox idi. Əgər məhkəmə altı aylıq müddətin ötürülməsini (keçməsinin) müəyyən edərdisə, iddiadan imtina edirdi. Yaxın vaxtlarda mülki məəcəlləyə dəyişiklik edilmişdir. Bu dəyişikliyə görə, indi kreditoreların vəərəşələrə öz tələblərini bildirmələri üçün hər hansı müddət nəzərdə tutulmur. Odur ki, onlar vəərəşələrə istənilən vaxt öz tələblərini bildirə bilərlər.

Mülki qanunvericiliyə görə **isə miras qoyanın kreditoreları yalnız mirası qəbul etmiş vəərəşələrə öz tələblərini (pretenziyalarını) irəli sürə bilərlər**. Kreditoreların tələblərinin ünvanı ancaq onlardır. Bununla belə, kreditorelar öz tələblərini mirası vəərəşələr qəbul edəne kimi vəsiyyətnamə icraçısına bildirə bilərlər. Belə ki, vəsiyyətnamə icraçısının üzərinə vəərəşələr arasında miras əmlakı bölüşdürmək vəzifəsi düşür. Bu isə əlbəttə, miras qoyanın borclarının qabaqcadan ödənilməsinin nəzərdə tutur.

Tələblərin ödənilməsi zamanı miras əmlak barəsində eyni vaxtda həm miras qoyanın kreditorelarının, həm də vəərəşənin kreditorelarının tələbləri ola bilər. Belə halda kimin tələbi birinci növbədə ödənilir? Həmin suala cavab verərək mül-

ki qanunvericilik miras qoyanın kreditörünün tələblərinin üstünlüyü haqqında qayda müəyyən edir (MM-in 1313-cü maddəsi). Bu qaydaya görə birinci növbədə miras qoyanın kreditörünün tələbləri təmin edilir. Bundan sonra vərəsənin kreditörünün tələbləri ödənilir.

Kreditörün tələb irəli sürmək müddəti həm də aşağıdakı tələblər üçün müəyyənləşdirilmir:

- miras qoyanın sonuncu xəstəliyi zamanı ona qulluq edilməsi və onun müalicəsi ilə bağlı xərclər haqqında tələblər;
- miras qoyanın dəfni ilə bağlı xərclər haqqında tələblər;
- miras qoyanın işçilərinə əmək haqqı verilməsi haqqında tələblər;
- mirasın mühafizə və idarə edilməsi ilə bağlı xərclər haqqında tələblər;
- üçüncü şəxslərin əşya-hüquqi iddiaları (mülkiyyət hüququnun tanınması barədə iddia; özgəsinin qanunsuz sahiblərindən əşyanın tələb edilməsi barədə iddia).

§ 4. Vərəsəlik hüququnun qorunması

Mirasın qorunması üzrə tədbirlər

Fiziki şəxsin ölümü onun əmlakının sahibsiz əmlak sayılmasına dəlalət etmir. Onun öldüyü gündən, yəni mirasın açıldığı gündən mirasın qəbul olunduğu günə kimə müəyyən müddət keçir. Bu müddət ərzində vərəsələrin mirasın açılması barədə xəbəri olmur və ya kimin vərəsəliyə çağırılması bilinmir və s. Lakin ölmüş fiziki şəxsin vərəsəlik üzrə keçə bilən hüquq və vəzifələrini həmin müddət ərzində subyektsiz (yəni heç kimə məxsus olmayan hüquq və vəzifələr) hesab etmək olmaz. Bu hüquq və vəzifələrin həmişə subyektidir¹. Fiziki şəxs öləndən qanun üzrə vərəsələr, vəsiyyət üzrə vərəsələr, müəyyən hallarda isə dövlət həmin şəxsin vərəsəlik üzrə keçən hüquq və vəzifələrinin subyektidir. Amma müəyyən müddətdən müəyyən müddətə kimi (yəni miras açıldığı gündən miras qəbul edilənə kimi) bu hüquq və vəzifələrin subyektidir belli olmur, naməlum olur². Digər tərəfdən miras açıldığı andan miras kütləsinin tərkibi dəqiq və konkret olaraq məlum olmur.

Belə vəziyyətdə ölmüş şəxsin əmlakı oğurlana, itə, məhv edilə, korrupsiyaya və ya xarab oluna bilər. Bundan əlavə, mirasın ayrı-ayrı hissələrinin normal saxlanması üçün müəyyən hərəkətlər edilməsinə, onlara qulluq göstərilməsinə və onların idarə olunmasına ehtiyac yarana bilər. Bütün bunların hamısı şübhəsiz ki, vərəsələrin mənafeyinə, əmlak vərəsəsiz olduğu hallarda isə dövlətin mənafeyinə təsir etməyə bilməz.

Göstərilən halda mülki qanunvericilik açılmış miras barədə iki növ tədbirin görülməsini nəzərdə tutur (MM-in 73-cü fəslinə daxil olan 1317-1320-ci maddələr):

- mirasın qorunmasına yönələn tədbirlər;
- mirasın idarə olunmasına yönələn tədbirlər

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3 Л., 1965, с. 340.

² Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 173;

Иоффе О.С. Советское гражданское право, с. 338.

Miras qoyan tərəfindən vəsiyyətnamə icraçısı təyin edilən və ya vərəsələr miras əmlaka faktiki sahiblik etməyə başladığı hallarda¹, onlar bütün vərəsələrin hamısı gələnə kimi mirasın qorunmasını və idarə olunmasını həyata keçirirlər². Əgər onlar olmazsa və ya onlar tərəfindən vərəsəliklə bağlı olan bütün şəxslərin mənafeələrinin lazımcına qorunması təmin edilməzsə, onda bu mənafeələrin mühafizə olunması üçün dövlət orqanları tərəfindən xüsusi tədbirlərin görülməsinə ehtiyac yaranır. Həmin tədbirlərin məcmusu mülki qanunvericilikdə «miras əmlakın qorunması» və ya «miras əmlakın mühafizə edilməsi» adlanır. Miras əmlakın qorunması vərəsəliklə əlaqəli olan bütün şəxslərin, yəni vərəsələrin, leqatərilərin (vəsiyyət tapşırığı alanların) kreditörlərin, habelə dövlətin mənafeyi üçün həyata keçirilir. Onun əsas məqsədi miras əmlakın salamat saxlanmasını təmin etməkdən və onun oğurlanmasının, itməsinin, məhv olmasının, xarab edilməsinin, sui-istifadə olunmasının, habelə vərəsələr və ya kənar şəxslər tərəfindən gizlədilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir³.

Miras əmlakın qorunması dedikdə, miras əmlakın xarab olmasının, itməsinin, kənarlaşmasının, məhv edilməsinin və ya oğurlanmasının qarşısını almaq üçün onun salamat saxlanılmasının təmin edilməsi başa düşülür.

Mirasın qorunmasını mirasın açıldığı yerdəki notariat orqanı həyata keçirir (MM-in 1317-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Üç halda o, mirasın qorunması üçün tədbirlər görməlidir:

- mirasın qorunmasına zərurət yaranarsa (məsələn, ölənin şəxsin əmlakının oğurlanmasını, gizlədilməsini, itirilməsini və s. güman etməyə əsas olarsa);
- vərəsə məlum olmazsa;
- vərəsənin mirası qəbul edib-etməməsi bilinməzsə.

Bu hallardan biri olarsa, notariat orqanı mirasın qəbul edilməsinə qədər mirasın qorunması məsələsinə həll edir. Miras qəbul edildikdən sonra isə mirasın bölüşdürülməsinə qədər mirasın qorunması ilə bağlı tədbirlər miras şəriklərinin razılığı ilə həyata keçirilə bilər. Bununla yanaşı, belə tədbirləri hər bir vərəsə digər miras şəriklərinin razılığı olmadan da görə bilər (MM-in 1157-1 maddəsi).

Notariat orqanının həm də hüququ vardır ki, mirasın qorunması üçün miras siyahıya alsın. Bununla bərabər, o, mirasın açıldığı yerdə olmayan vərəsələrin axtarılması üçün tədbirlər görür.

Mülki qanunvericilik həm də miras əmlakın idarə olunmasına yönələn tədbirlər görülməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Belə tədbirlərin görülməsinə o halda ehtiyac yaranırsa bilər ki, mirasın tərkibində həm faktiki hərəkətlər vəsiyyətlə, həm də hüquqi hərəkətlər vasitəsilə idarə edilməsi tələb olunan müəy-

¹ Notarius atası öldükdən sonra D-nin miras əmlakının qorunması üçün tədbirlər görülməsi barədə xahişindən imtina etməmişdir. Notarius göstərmişdir ki, miras qoyanla birlikdə yaşayan A (D-nin qardaşı) əmlaka sahiblik etməmişdir və buna görə də onun qorunması üçün hər hansı xüsusi tədbirin görülməsinə praktiki olaraq zərurət yoxdur («Советская юстиция», 1962, №12, s.31).

² Vəsiyyətnamə icraçısının borcudur ki, miras açıldığı andan mirası qorumağa və idarə etməyə başlasın (MM-nin 1237-ci maddəsi).

³ Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. М., 1984, с.85; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчикова. М., 1985, с. 85; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.553; Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 151.

yən əmlak olsun. Məsələn, yaşayış evi, həyətyanı təsərrüfat, kənd təsərrüfatı təyinətli torpaq, müəssisə, təsərrüfat ortaqlıqları və ya təsərrüfat cəmiyyətlərinin nizamnamə (şərikli) kapitalındakı pay, qiymətli kağızlar, əqli mülkiyyət hüquqları (müstəsna hüquqlar), mal-qara və s. bu cür əmlak növlərinə misal ola bilər.

Bir qayda olaraq, mirasın bölüşdürülməsinə qədər onu miras şərikləri birgə idarə edirlər. İdarəçiliklə bağlı qərarlar vərəsələr tərəfindən onların miras paylarına mütənasib surətdə sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir (MM-in 1157-1-ci maddəsi). Mirasın idarə olunması ilə bağlı müəyyən xərclər çəkilir ki, bu xərclərin əvəzi vərəsələr tərəfindən özlərinin miras paylarına mütənasib surətdə ödənilir.

Bununla yanaşı, mirasın qorunması və idarə olunması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün notariat orqanı əmlak idarəçisini təyin edə bilər (MM-in 1319-cu maddəsi).

Miras qoyanın ölümü ilə bağlı olaraq xərclərin əvəzinin ödənilməsi

Qeyd etdik ki, miras qoyanın kreditorlara olan borcları əsasən onun ölməmişdən əvvəl iştirakçısı olduğu ayrı-ayrı öhdəlik hüquq münasibətlərindən, yəni öhdəliklərdən (alqı-satqı, kirayə, borc, kredit və s. öhdəliklərdən) yaranır. Bu borclar **mirası yüklü edən borcların birinci qrupunu təşkil edir.**

Mirası yüklü edən ikinci qrup borclar da yarana bilər. Bunlara miras qoyanın ölümü ilə bağlı olaraq əmələ gələn borclar deyilir. Həmin borclar müxtəlif əsaslara görə, lakin yalnız miras qoyanın ölümü ilə (məsələn, miras qoyanın dəfn ilə bağlı olaraq yaranan borclar və s.) yarana bilər.

Beləliklə dediklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, **mirası yüklü edən borclar iki qrupa bölünür¹:**

- miras qoyanın özünün borcları;
- miras qoyanın ölümü ilə bağlı olaraq əmələ gələn borclar

Miras qoyanın özünün borcları və həmin borclara görə məsuliyyət barədə bundan əvvəlki yarımbaşlıqların birində danışmışıq.

Miras qoyanın ölümü ilə bağlı olaraq əmələ gələn borcları digər vərəsələrin gəlməsini gözləməyən və mirasa sahiblik etməyə və ya onu idarə etməyə başlayan vərəsə ödəyir. Söhbət miras əmlakın tərkibindəki pul məbləğindən müvafiq xərclərin ödənilməsindən gedir. Həmin xərclərə aiddir (MM-in 1249-cu maddəsi):

- xəstəlik zamanı miras qoyana qulluq xərcləri;
- miras qoyanın müalicəsi üçün çəkilən xərclər;
- miras qoyanın dəfn edilməsi xərcləri;
- miras qoyanın öhdəsində (himayəsində) olmuş şəxslərin saxlanması xərcləri;
- əmək haqqının ödənilməsi xərcləri;
- mirasın qorunması və idarə edilməsi xərcləri

¹ Серебровский В.И. Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.211.

- mirasın açılması barədə vərəsələrə məlumat verilməsi üzrə xərclər¹.

Göstərilən xərclər miras açıldığı gündən altı ay keçənədək (MM-in 1249-cu maddəsi), lakin vərəsələr mirası qəbul edənə kimi² ödənilir. Miras qəbul edilmədikdə isə dövlətə vərəsəlik şəhadətnaməsi verilənə kimi həmin xərclər kompensasiya olunur.

Göstərilən xərclərin ödənilməsi məsələsini notarius da həll edə bilər. Notarius bu barədə müvafiq sərəncam verir³.

Xərclər mirasın tərkibinə daxil olan **nağd pul hesabına ödənilir.** Əgər nağd pul olmazsa, onda notarius xərclərin bankdakı hesab və ya bank əmanəti hesabına, ümumiyyətlə, miras qoyanın adına bankda olan istənilən hesab hesabına ödənilməsi barədə sərəncam verir. Mirasın tərkibində pul və bank əmanəti olmadığı hallarda xərclər **mirasa daxil olan əşyalar hesabına ödənilir⁴.** Notarius bu barədə müvafiq sərəncam verir. Lakin əşyanın dəyəri çəkilmiş faktiki xərclərin məbləğinə uyğun olmalı, həmin məbləği aşmamalıdır. Göstərilən xərclərin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, **həmin xərclər miras passivinə daxil edilmir⁵.** Digər tərəfdən bu xərclər miras qoyandan keçən borcların ödənilməsini ifadə etmir. Həmin xərclərin vərəsələrin miras qoyanın kreditör ilə apardığı hesablaşmaya aidiyyəti və dəxli yoxdur. Onlar kreditör qarşısında vərəsələrin məsuliyyətinin həcmi azaltmır.

Xəstəlik zamanı miras qoyana qulluq xərcləri miras qoyanın xəstəliyi dövründə ona qulluq etməkdən ötrü (bilavasitə qulluq, ərzaq məhsulları almaq, yemək hazırlamaq, paltarları yumaq, evi yığışdırmaq və s. ötrü⁶) çəkilmiş xərclərdir. Bu xərclər müvafiq sənədlə təsdiqlənməlidir. Belə sənədlər olmadığı hallarda faktiki xərclər barədə məhkəmə qərarını təqdim etmək lazımdır⁷.

Miras qoyanın müalicəsi üçün çəkilən xərclər pəhriz qidalanma üçün və dava-dərman alınmasına verilən xərclərdən, həkim məsləhətinə, həkim çağırılmasına və müalicə müəssisəsinə ödənilən pul məbləğindən, müayinə pulundan və tibbi yardıma görə ödənişdən (cərrahiyyə əməliyyatı, sarınma, iynə vurmaq və digər tibbi proseduralardan) ibarətdir⁸. Bu xərclər müalicə müəssisəsinin verdiyi sənədlə (arayışla) təsdiqlənir.

Miras qoyanın dəfn edilməsi xərcləri dedikdə, miras qoyanın meyidinin (cəsədinin) müəyyənləşdirilmiş qaydada torpağa basdırılması ilə bağlı sərf etmələr başa düşülür⁹. Həmin xərclərə aiddir: tabut almaq üçün çəkilən xərc; ayın (mərasim) əşyalarının alınmasına çəkilən xərc; meyidin yuyulmasına çəkilən xərc; dəfn yeri alınması üçün çəkilən xərc; qəbir qazmaq üçün çəkilən

¹ Bu xərc (ən axırıncı xərc) Mülki Məcəllədə yox, «Notariat haqqında» qanunun 54-cü maddəsində nəzərdə tutulur.

² «Notariat haqqında» qanunun 54-cü maddəsi.

³ «Notariat haqqında» qanunun 54-cü maddəsinin 1-ci hissəsi.

⁴ «Notariat haqqında» qanunun 54-cü maddəsinin 2-ci hissəsi.

⁵ Антимонов Б.С., Граев К.А. Советское наследственное право. М., 1955, с. 248.

⁶ Зайцева Т.И., П.В. Крашенинников. Наследственное право. М., 2003, с. 165.

⁷ Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. М., 1984, с. 92.

⁸ Гуцин В.В. Наследственное право. М., 2003, с. 98; Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право. М., 2003, с. 166.

⁹ RSFSR notariat praktikası bu mövqedən çıxış edirdi.

xərc; miras qoyanın meyidini dəfn yerinə çatdırmaq üçün istifadə olunan nəqliyyat vasitəsinə görə çəkilən xərc (nəqliyyat xərci)¹. Bir sözlə, **miras qoyanın dəfn edilməsi xərcləri ayin (mərasim) xidmətlərinə görə çəkilən xərclərdən ibarətdir**².

Dini ayinlərin icrasına, ehsan-xeyrat (ona rus dilində «pominki» deyilir) verilməsinə, mərhuma xatirə-yadigar qoyulmasına və onun çəpərlənməsinə (qəbirüstünün götürülməsinə) çəkilən xərclər dəfn xərclərinə aid və daxilirmi? Müəlliflərdən E.B. Eydinova 70-80-ci illərin notariat praktikasına əsaslanaraq bu suala mənfi cavab verir³. V.V. Quşin isə göstərir ki, ehsan-xeyrat verilməsi həmin xərclərə aiddir⁴. Sovet dövründə ehsan-xeyrata, habelə dini mərasimlərin icrasına çəkilən xərclərin əvəzi ödənilmirdi⁵, yəni həmin xərclər dəfn xərclərinə daxil deyildi.

RF-in məhkəmə praktikasına görə dəfn xərcləri dedikdə, dəfn üçün lazım olan ləvazimatların alınmasına, nəqliyyat vasitəsi üçün, dəfn iştirakçılarının yerləşdirilməsi üçün çadırın (palatkanın) və digər predmetlərin əldə olunmasına, habelə dini ayin, xidmət və adətlərin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər başa düşülür⁶. Məhkəmə praktikasına görə ehsan-xeyrata çəkilən xərclər, habelə mərhuma standart xatirə-yadigar qoyulmasına (yəni mərhumun qəbrinin üstünün götürülməsinə və qəbir daşı qoyulmasına) və onun çəpərlənməsinə çəkilən xərclər də dəfn xərclərinə daxildir.

Biz, məhkəmə praktikasının mövqeyi baxımından çıxış edərək göstərilən xərcləri dəfn xərclərinə aid edirik⁷. Lakin lazımdır ki, dəfn xərclərinin çəkilməsini təsdiqləyən müvafiq sübutlar təqdim olunsun. Mal (əmtəə) və kassa çeki, miras qoyanın dəfnini təşkil edən komissiyanın aktı, mağazadan gətirilən hesab-faktura, ayin xidmətləri bürosunun qəbz⁸ və s. bu cür sübutlara misal ola bilər. Faktiki dəfn xərcləri barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı da sübutedicilik əhəmiyyətdə malik ola bilər. Belə ki, dəfn xərcləri barədə müvafiq sənədlər (sübutlar) təqdim etmək mümkün olmadıqda, onda dəfn xərcləri məhkəmə qaydasında müəyyənləşdirilir.

Miras qoyanın öhdəsində olmuş şəxslərin saxlanması xərcləri miras qoyanın himayəsində olan şəxslərin saxlanması çəkilən xərclərdən ibarətdir. Yalnız həmin şəxslər vəzəfə olduqda və onlara miras əmlakdan pay çatdıqda müvafiq xərclər (özü də həmin pay hesabına) çəkilir⁹. Söhbət miras qo-

¹ Зайцева Т.И., Крашенинников П.В. Наследственное право, с. 165; Гуцин В.В. Наследственное право, с.98.

² Ayin xidmətlərinin siyahısı barədə bax: Danilov E.A. Nasledovanie. Notariat. Poxoroni M., 2002, s.354.

³ Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. М., 1984, с.91.

⁴ Гуцин В.В. Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003, с. 98.

⁵ Бюллетень Верховного Суда СССР. 1976. № 4, с.39.

⁶ Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 28 апреля 1994 г. № 3 «О судебной практике по делам о возмещении вреда, причиненного повреждением здоровья» // Бюллетень Верховного Суда РФ, 1994, № 7.

⁷ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslik. II cild. Bakı, 2003, s. 753.

⁸ Полтавская Н., Кузнецов В. Нотариат (курс лекций). М., 2002, с. 155.

⁹ Эйдинова Э.Б. Наследование по закону и завещанию. М., 1984, с. 92.

yanın əmək qabiliyyəti olmayan və maddi köməyə ehtiyacı olan vərasələrin-dən (miras qoyanın uşaqlarından, valideynlərindən, arvadından və ya ərindən və s.) gedir. Bundan əlavə, miras qoyanın himayəsində olmuş və özlərini müstəqil saxlaya bilməyən əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə də ödənişlər ver- rilər bilər. Axi, həmin şəxslərin miras əmlakdan dolanacaq təminatı almaq hü- ququ vardır (MM-in 1161-ci maddəsi).

Əmək haqqının ödənilməsi xərcləri fərdi əmək müqaviləsindən (kontrak- tından) irəli gəlir. Belə ki, miras qoyan işə götürən (iş verən) rolunda çıxış edə- rək müəyyən şəxsləri sürücü, katibə, daye, bağban, çoban və s. vəzifəyə işə qəbul edə bilər. Əgər həmin kateqoriya şəxslərə əmək haqqı ödənilməmişsə, onların tələbləri miras əmlak hesabına təmin edilir.

**Vərəsəlik
iddiası**

Mülki hüquqlar pozulduğu hallarda, həmin hüquqlar məhkəmə qaydasında müdafiə edilir. Bu sözləri mülki hüququn bir növü olan subyektiv vərəsəlik hüququ haqqında da demək olar.

Subyektiv vərəsəlik hüququ pozulan zaman məhkəmə iddiasının köməyi ilə müdafiə olunur. Həmin iddia vərəsəlik iddiası adlanır. Bu iddia mübahisə edil- lən vərəsəlik hüququnun müəyyənləşdirilməsinə və ya pozulmuş subyektiv vərəsəlik hüququnun qorunmasına yönəlir.

Vərəsəlik iddiası dedikdə, mübahisə edilən vərəsəlik hüququnun mü- əyyənləşdirilməsi və ya pozulmuş subyektiv vərəsəlik hüququnun qo- runması barədə iddia başa düşülür.

Vərəsəlik iddiası **mülki-hüquqi iddiaların bir növüdür**. O, nə əşya iddiaları- na (vindikasiya iddiasına, neqator iddiaya, mülkiyyət hüququnun tanınması barədə iddiaya), nə də öhdəlik iddialarına (müqavilə iddiasına, delikt iddiasına, kondikasiya iddiasına) aid olunur. Biz, vərəsəlik iddiasını mülki iddiaların (mülki müdafiə üsullarının) üçüncü qrupuna şamil etmişik¹. Amma həmin iddia tamamilə müstəqildir².

Bəzən praktikada vərəsəlik iddiasını mülki iddiaların digər növləri ilə qarışdı- rırlar. Bu isə öz növbəsində iddia müddətinin hesablanması və bir sıra konkret məsələlərin həllində səhvə (yanlışlığa) səbəb olur. Bu cür hallara yol vermə-mək üçün mülki iddiaların ayrı-ayrı növlərini bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Vərəsəlik iddiasını hər şeydən əvvəl, **vindikasiya iddiasından fərqləndir- mak lazımdır**. Bu iddialar arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Birinci oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, hər iki iddia cavabdehin əmlakı qaytar- masına (verməsinə) yönəlir. Buna görə də həm vərəsəlik iddiası, həm də vin- dikasiya iddiası əmlakın verilməsini tələb etmək barədə iddia növünə şa- mil edilir.

İkinci oxşar cəhət onunla bağlıdır ki, vərəsəlik iddiası mirası qanunsuz ola- raq ələ keçirən hər bir kəsə verilə bilər. Vindikasiya iddiası da əmlakı qanun- suz olaraq əldə edən istənilən şəxsə yönəlir. Ona görə də həm vərəsəlik iddi-

¹ Nəzərinizə çatdıraraq xatırladıq ki, bu sətirlərin müəllifi birinci qrupa əşya müdafiə üsullarını (iddialarını), ikinci qrupa öhdəlik müdafiə üsullarını (iddialarını) aid edir (*Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. I cild. I kitab. Bakı, 2003, s. 281*).

² *Иодфе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 343.*

ası, həm də vindikasiya iddiası mülki iddianın **mütləq iddia növünə** aid edilir¹.

Bununla belə, göstərilən iddialar arasında fərqli cəhətlər də vardır. Birincisi, **vindikasiya iddiasının obyektində yalnız fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar** (məsələn, yaşayış evi, minik avtomobili və s.) çıxış edə bilər. Düzdür, cinsi əlamətləri ilə müəyyənləşdirilən əşyaların da vindikasiya edilməsi istisna olunmur, bir şərtlə ki, həmin əşyalar bu və ya digər dərəcədə fərdiləşdirilsin və eyniləşdirilsin (identifikasiya). Məsələn, kisədəki kartofu, vaqondakı buğdanı və s. vindikasiya etmək olar. Əgər cavabdeh qanunsuz olaraq əldə etdiyi əşyaya faktiki sahiblik etmirsə, yəni mülkiyyətçinin əşyası onun faktiki sahibliyində yoxdursa (məsələn, qanunsuz sahib əşyanı üçüncü şəxsə satır və s.), onda mülkiyyətçiyə qaytarmağa heç nə olmur. Olmayan əşyanın qaytarılması hətta təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Belə halda vindikasiya iddiasına yer qalmır. Ona görə ki, həmin iddia əşyanın yalnız naturada qaytarılmasına (əşyanın özünün qaytarılmasına) yönəlir². Vindikasiya iddiasının obyektini eynicinsli hər hansı əşya ilə, pulla əvəz etmək, onun ekvivalentini mülkiyyətçiyə qaytarmaq qeyri-mümkündür. Əgər mülkiyyətçinin əşyasını qanunsuz olaraq əldə edən şəxsin (cavabdehin) faktiki sahibliyində həmin əşya olmazsa, onda həmin şəxsə vindikasiya iddiası yox, zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia (öhdəlik iddiası) verilir. Vindikasiya iddiası irəli sürüldüyü halda isə onu təmin etməkdən imtina olunur, ya da vindikasiya iddiası zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia (öhdəlik iddiası) ilə əvəz olunur. Beləliklə, hər hansı ekvivalent alınması və zərərin əvəzinin ödənilməsi həmişə vindikasiya iddiasının çərçivəsindən kənara çıxır³. **Vərəsəlik iddiasının obyektinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin iddianın obyektində miras əmlak çıxış edir. Miras əmlakın tərkibinə isə əşyalar, əmlak hüquqları (məsələn, tələb etmək, yəni öhdəlik hüquqları), əmlak (iqtisadi) məzmunlu müəlliflik hüquqları, patent hüquqları və s. daxildir.** Vərəsəlik iddiası ilə cavabdehdən miras əmlak və ya onun bir hissəsinin verilməsi tələb olunur. Əgər mirasın tərkibinə daxil olan əşya cavabdehin faktiki sahibliyində olmazsa, iddiaçı həmin əşyanın əvəzini (ekvivalentini) tələb edə bilər. Bu halda gördüyümüz kimi, əşya naturada qaytarılmır. **Əgər əşyanı naturada qaytarmaq mümkün deyilsə, onda həmin əşyanın dəyərinə uyğun pul məbləği ödənilir.** Hətta iddiaçı vərəsəlik iddiasının vasitəsilə mirasa daxil olan əşyanın (məsələn, yaşayış evinin və s.) satışından əldə edilən pul məbləğinin verilməsini də tələb edə bilər. Bu isə onu göstərir ki, **vərəsəlik iddiası universal xarakterə malik olub, ekvivalent alınması kimi prinsipi tanıyır.** İkincisi, **vindikasiya iddiası üzrə iddiaçı rolunda mülkiyyətçi çıxış edir.** O, əşyaya sahiblikdən məhrum olmuş, ona faktiki yiyəliyi itirmişdir. İddiaçı vindikasiya olunan əşyaya mülkiyyət hüququnun olmasını sübut etməlidir.

Vərəsəlik iddiası üzrə iddiaçı qismində özünü vəresə sayan istənilən

¹ Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с. 611; *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. I cild. II kitab. Bakı, 2003, s. 291.

² *Черепухин Б.Б.* Виздикационные иски в советском праве // *Черепухин Б.Б.* Труды по гражданскому праву. М., 2001, с. 175.

³ *Серебровский В.И.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 228.

şəxs çıxış edə bilər. Bunun üçün həmin şəxs sübut etməlidir ki, o, həqiqətən vərəsədir. Bununla belə, vərəsəlik iddiasını ehtiyat vərəsə, vərəsənin vərəsəsi (transmissiar, yəni transmissiya üzrə vərəsə), habelə maliyyə və ya iqtisadi inkişaf orqanlarının şəxsində dövlət də verə bilər.

Vindikasiya iddiası üzrə cavabdeh dedikdə, əşyanı qanunsuz sahibi, mülkiyyətçi olmayan şəxs başa düşülür. **Vərəsəlik iddiası üzrə cavabdeh** qismində isə yalnız özünü vərəsə sayaraq miras əmlakı ələ keçirən şəxs çıxış edə bilər.

Üçüncüsü, **vərəsəlik iddiası həmişə vərəsəliklə bağlıdır və həmin iddianın əmələ gəlməsinə səbəb olan mübahisə vərəsəlik hüquq münasibətlərindən kənara çıxır**. Bu sözləri vindikasiya iddiası barədə demək olmaz.

Müəyyən şəxs vərəsəlik iddiasının vasitəsilə mirasın (və ya onun müəyyən hissəsinin) verilməsini yalnız ona görə tələb edir ki, o, vərəsədir. Bununla yanaşı, vərəsə əşya (vindikasiya) və öhdəlik iddialarından da istifadə edə bilər. Belə ki, mirası əldə etməklə vərəsə ayrı-ayrı əşyaların mülkiyyətçisi olur. Əgər həmin əşya özgənin qanunsuz sahibliyində olarsa, onda vərəsə vindikasiya iddiası verməklə həmin əşyanın geri qaytarılmasını tələb edir¹. Belə halda iddianın əsas məqsədi vərəsəlik hüququnun həyata keçirilməsi nəticəsində əmələ gələn mülki hüququ (səlahiyyəti) qorumaqdan ibarətdir². **Vərəsəlik iddiası isə bundan fərqli olaraq, subyektiv vərəsəlik hüquqlarının qorunmasına yönəlir**. Məsələn, vərəsə başqa şəxslə əmlaka kimin vərəsəlik hüququ olması barədə mübahisə edir. Bu halda vərəsə həmin hüququ müəyyənləşdirmək üçün vərəsəlik iddiası verir.

Vərəsəlik iddiasını əşya iddiasının digər növü olan neqator iddiadan da fərqləndirmək lazımdır. Bəzən mirasın qorunması məqsədi ilə miras əmlak siyahıya alınarkən bu və ya digər əmlak həmin siyahıya daxil edilir. Bu əmlakın siyahıdan çıxarılması barədə verilən iddianı vərəsəlik iddiası hesab etmək olmaz³. Ona görə ki, həmin iddia vərəsəlik münasibətindən kənara çıxır. Göstərilən halda neqator iddia verilir⁴. Məsələn, ər ölür. Miras əmlak siyahıya alınarkən onun sağ qalan arvadına bağışlama yolu ilə keçmiş əmlak səhven siyahıya düşür. Belə halda o, həmin əmlakı siyahıdan çıxarmaq üçün neqator iddia verir.

Vərəsə mirasın tərkibinə daxil olan müqavilə öhdəliklərində kreditor rolunda çıxış etdiyi hallarda isə **öhdəlik (müqavilə) iddiası** verə bilər. Belə ki, o, şəxsi xarakterli bəzi öhdəliklər istisna olmaqla, miras qoyanı müqavilə öhdəliklərində əvəz edir və yeni kreditor kimi çıxış edir; bu səbəbdən miras qoyanın tələb hüquqları (öhdəlik hüquqları) ona keçir. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna borc pul verir və bununla onlar arasında borc (müqavilə) öhdəliyi yaranır. Və-

¹ *Серебровский В.Н.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с.233. Başqa bir yerdə V.İ.Serebrovski bunun əksi olan mövqədə durur. O, göstərir ki, miras əmlakı qanun üzrə vərəsə və ya vəsiyyət üzrə vərəsə olmayan şəxslər ələ keçirdikdə, vərəsəlik iddiası verilir (*Серебровский В.Н.* Очерки советского наследственного права. М., 1953, с. 226).

² *Барышев А.И.* Приобретение наследства в СССР. М., 1960, с. 78; *Ноффе О.С.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с. 343.

³ *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с. 215.

⁴ *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslük. I cild. II kitab. Bakı, 2003, s. 215.

təndaş öldükdən sonra onun qonşudan borc pulun verilməsini tələb etmək hüququ vərəsəsinə keçir. Lakin qonşu borcu qaytarmır. Vərəsə öhdəlik (müqavilə) iddiası verməklə borcun geri qaytarılmasını qonşudan tələb edir.

Miras əmlaka zərər vurulduqda isə vərəsə müqavilə iddiası yox, **delikt iddiası** (delikt iddiası öhdəlik iddiasının bir növüdür) verir. Məsələn, qonşu miras əmlaka daxil olan minik avtomobilini itələyir və bunun nəticəsində o, qarşıdakı binaya dəyərək əzilir. Vərəsə delikt iddiası verməklə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb edir.

Vərəsə **kondikasiya (əsassız varlanma) iddiası** da verə bilər (o, öhdəlik iddiasının bir növüdür). Bu iddia əsassız varlanma hallarında verilir. Məsələn, vərəsələrdən biri miras qoyanın kreditörünə olan bütün borcları təkbaşına ödəyir. Digər vərəsələr öz miras paylarına uyğun olaraq həmin vərəsəyə müvafiq pul məbləği ödəməlidirlər. Lakin onlar bunu etmirlər. Bununla əsassız varlanma yaranır. Vərəsə qalan vərəsələrə ona çatması pul məbləğini almaq üçün kondikasiya iddiası verir.

Vərəsəlik iddiası iddiaçının vərəsə kimi tanınması barədə, cavabdehin vərəsələr sırasından çıxarılması və ya iddiaçının (və ya cavabdehin) vərəsəlik hüququnun başqa cür müəyyənləşdirilməsi barədə tələbdir. O, elə bir iddiadır ki, bu iddianın vasitəsilə qanun üzrə və ya vəsiyyət üzrə vərəsələrin dairəsi müəyyənləşdirilir, habelə həmin vərəsələrin vərəsəlikdə iştirakının xarakteri (miras payı) təyin edilir.

Vərəsəlik iddiasının irəli sürülməsini şərtləndirən halların dairəsi kifayət qədər genişdir. Buna görə də öz konkret məzmununa görə bu iddialar kifayət qədər müxtəlifdir. Məhz bu səbəbdən hüquq ədəbiyyatı səhifələrində vərəsəlik iddialarının təsnifinin verilməsinə müəlliflər xüsusi diqqət yetirirlər¹. Müəlliflərdən M.V.Qordon vərəsəlik iddialarını **predmet tərkibinə görə** bir neçə yerə bölür²: mirasın bölgüsü barədə mübahisələr; vəsiyyətnamənin etibarsız sayılması barədə iddialar; vərəsələrin hüquqlarının asılı olduğu ayrı-ayrı halların müəyyən edilməsi barədə işlər (məsələn mirasın qəbul edilməsi və mirasın açıldığı yerin müəyyənləşdirilməsi barədə, şəxslərin qohumluq əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi barədə və s. işlər barədə); vərəsənin məsuliyyətinin ölçüsü barədə mübahisələr. O.S.loffe **subyekt tərkibinə görə** vərəsəlik iddialarının təsnifini verir³. P.S.Nikityuk O.S.loffenin təklif etdiyi təsnifi uğurlu hesab edir⁴. Bizim də mövqeyimiz belədir.

O.S.loffe tərəfindən təklif olunmuş təsnifə əsaslanaraq vərəsəlik haqqında iddiaları altı qrupa bölmək olar⁵.

1. **Qanun üzrə vərəsələr arasında mübahisələr.** Bu qrup mübahisələrə aiddir:

¹ Барышева А.И. Приобретение наследства в СССР. М., 1960, с. 79-87.

² Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию, 1967, с. 106-117.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965, с.343-344.

⁴ Никитюк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.216-217.

⁵ Т.В.Саломатова О.С. Ioffenin təklif etdiyi təsnifata əsaslanarsa da vərəsəlik iddialarını dörd qrupa bölər. Bunu isə əhatəli bölgü hesab etmək olmaz (Т.В.Саломатова. Наследование по завещанию и по закону, с. 64-65)

- *şəxsin vəresə kimi tanınması barədə tələbi* (məsələn, birinci növbə vəresələr miras əmlakı bölüşdürərkən övladlığa götürülən şəxsi vəresə kimi nəzərə alırlar. Bu halda övladlığa götürülən şəxs özünün vəresə kimi tanınması barədə vəresəlik iddiası verir);
- *vəresəlik hüququndan mülki qanunvericilikdə (MM-in 1137-1138-ci maddələrində) nəzərdə tutulan əsaslara görə məhrum etmək barədə mübahisələr* (məsələn, vəresələr mirası bölüşdürərkən ləyaqətsiz vəresəyə də miras payı ayırırlar. Vəresələrdən biri ləyaqətsiz vəresənin qanun üzrə vəresələr sırasından çıxarılması barədə vəresəlik iddiası verir);
- *şəxsin vəresəliyə çağırılması barədə tələbi* (məsələn, birinci növbə vəresələr mirası qəbul etmirlər. Bunu əldə əsas tutaraq ikinci növbə vəresələr onların vəresəliyə çağırılması barədə vəresəlik iddiası verirlər. Mahiyyət-cə belə halda mirasın qəbul edilməməsi faktı barədə birinci növbə vəresələrlə ikinci növbə vəresələr arasında mübahisə yaranır);
- *vəresənin miras əmlaka daxil olan bəzi əşyaları almaqda üstünlük hüququnun tanınması barədə tələbi* (məsələn, miras açılanadək üç il miras qoyanla birlikdə yaşamış vəresə MM-in 1303-cü maddəsinə uyğun olaraq mirasdan yaşayış evini almaqda üstünlük hüququnun tanınması barədə məhkəməyə iddia verir);
- *şəxsin miras qoyanla qohumluq əlaqəsinin tanınması və onun qanun üzrə vəresələr sırasına daxil edilməsi barədə tələbi* (məsələn, vətəndaş öldükdən sonra onun oğulları özlərinin tam doğma olmayan bacısını vəresə hesab etmirlər. O, ölən vətəndaşın başqa rəsmi nikaha girməsi və həmin vətəndaşın qızı kimi tanınması barədə iddia verir).

2. **Qanun üzrə və vəsiyyəət üzrə vəresələr arasında mübahisələr.** Bu qrup mübahisələrə daxildir:

- *vəsiyyətnamənin bütövlükdə tamamilə etibarsız sayılması barədə iddialar* (məsələn, vətəndaş nümayəndə vasitəsilə vəsiyyətnamə tərtib edir. Həmin vətəndaşın qanun üzrə vəresələri vəsiyyətnamənin etibarsız sayılmasını tələb edirlər. Başqa bir misaldə vətəndaş anlaşıq vəziyyətdə, yəni öz hərəkətlərinin mənasını başa düşmədiyi və ya onlara rəhbərlik edə bilmədiyi vəziyyətdə vəsiyyətnamə tərtib edir. Qanun üzrə vəresələr bu vəsiyyətnamənin etibarsız sayılması barədə vəresəlik iddiası verirlər);
- *vəsiyyətnamənin qismən etibarsız sayılması barədə iddialar* (məsələn, vəsiyyəət üzrə vəresələrlə məcburi vəresələr arasında mübahisə yaranır. Məcburi vəresələr onların payına miras əmlakdan düşən hissənin ayrılması barədə vəresəlik iddiası verirlər. Bu halda vəsiyyətnamə tam yox, qismən etibarsız sayılır).

3. **Müxtəlif vəsiyyətnamələr ilə təyin edilən vəresələr arasında mübahisə və ya eyni bir vəsiyyətnamədə göstərilən vəresələr arasında mübahisə.** Bu qrup mübahisələrə aiddir:

- *sonradan tərtib edilmiş vəsiyyətnamənin etibarsız sayılması və əvvəl tərtib olunmuş vəsiyyətnamənin (hər iki vəsiyyətnamə eyni bir əmlaka aiddir) bərpə edilməsi barədə tələb* (məsələn, anlaşıq vəziyyətdə tərtib

edildiyinə görə sonradan tərtib olunmuş vəsiyyətnamənin etibarsız sayılması barədə vərəsə məhkəməyə iddia verir);

- *mirasa daxil olan eyni bir əmlak barəsində iki müxtəlif vəsiyyətnamənin bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayan hissələrinin etibarlılığının müəyyənləşdirilməsi barədə iddia* (məsələn, vətəndaş vəsiyyətnamə ilə evin $\frac{1}{2}$ hissəni oğluna vəsiyyət edir. Bir ildən sonra vətəndaş ikinci vəsiyyətnamə tərtib edərək evin qalan hissəsini öz qızına vəsiyyət edir. Vətəndaş öldükdən sonra vərəsələr arasında mübahisə yaranır. Miras qoyanın oğlu vəsiyyətnamənin ona olan hissəsinin etibarlı sayılması barədə iddia verir);
- *eyni bir vəsiyyətnamə ilə təyin edilən məcburi vərəsəyə nəzərdə tutulandan az pay ayrılması barədə mübahisə* və ya vəsiyyət tapşırığının icra edilməməsi ilə bağlı olaraq yaranan mübahisə;
- *eyni bir vəsiyyətnamə ilə təyin edilən vərəsələr arasında mirasın real (naturada) bölgüsü barədə mübahisə.*

4. Dövlətlə qanun üzrə vərəsələr və ya vəsiyyət üzrə vərəsələr arasındakı mübahisələr. Bu qrup mübahisələrə aiddir:

- *qanun üzrə vərəsələr olmadığı hallarda dövlətin vəsiyyətnamənin etibarsız sayılması barədə iddiası;*
- *ləyaqətsiz vərəsə olduğuna görə qanun üzrə bütün vərəsələri və ya vəsiyyət üzrə vərəsələri vərəsəlik hüququndan məhrum edilməsi barədə iddialar.*

5. İstənilən vərəsələr arasındakı mübahisələr. Bu qrup mübahisələrə aiddir:

- *vərəsənin öz miras payını faktiki olaraq miras əmlakı əldə edən digər vərəsələrdən tələb etmək barədə iddiası;*
- *vərəsənin vərəsəlik hüququnun həcmının müəyyənləşdirilməsi barədə mübahisəsi.*

6. Vərəsələrlə vərəsə olmayan şəxslər arasında yaranan mübahisələr¹. Bu cür mübahisələr subyektiv vərəsəlik hüququna aid olmalıdır. Subyektiv vərəsəlik hüququ barəsində olmayan ixtilafərarə vərəsəlik mübahisəsi kimi baxmaq olmaz. Əgər ixtilaf vərəsəlik hüququnun həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan hüquqa (sələhiyyətə) aid olarsa, məsələn, mülkiyyət hüququna aid olarsa, onda vərəsəlik mübahisəsi əmələ gəlmir və buna görə də mülki iddiaların başqa növündən istifadə edilir. Göstərilən vərəsəlik mübahisəsinə vəsiyyət üzrə vərəsə ilə üçüncü şəxs (vərəsə olmayan şəxs), yəni xeyrinə vəsiyyət sərəncamı edilən şəxs arasında bank əmanəti barəsində əmələ gələn mübahisəni misal göstərmək olar.

Bundan əlavə, digər elə vərəsəlik iddiaları vardır ki, həmin iddialar həm qanun üzrə vərəsələr, həm də vəsiyyət üzrə vərəsələr tərəfindən verilə bilər. Biz, yuxarıda onların adını çəkmədik. Onlar vərəsəlik iddialarının göstərilən qrupla-

¹ P.S.Nikityuk O.S.Ioffenin təklif etdiyi altıncı qrup vərəsəlik iddiası ilə razılaşmayaraq göstərir ki, burada O.S.Ioffenin vərəsəlik iddiasının mahiyyəti barədə söylədiyi fikirlərlə ziddiyyət vardır (*Никит- юк П.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973, с.215*).

rından birinə şamil edilə bilər. Həmin iddialara aiddir:

- mirasın qəbul edilməsi barədə iddia;
- vərəsinin layaqsız vərəsə hesab edilməsi barədə iddia;
- qanun üzrə vərəsələr arasında miras əmlakın naturada bölüşdürülməsi barədə iddia;
- vərəsəlik şəhadətnaməsinin etibarsız sayılması (tam və ya qismən etibarsız sayılma) barədə iddia;
- mirası qəbul etmə aktının həyata keçirilməsi barədə iddia;
- mirasdan imtina aktının həyata keçirilməsi barədə iddia.

Vərəsəlik iddiaları vərəsəlik hüquq münasibətlərindən kənara çıxma- malıdır. Ona görə ki, vərəsəlik iddiasına verdiyimiz anlayışdan göründüyü ki- mi, həmin iddia subyektiv vərəsəlik hüququnun mübahisə edilməsi və ya pozulması ilə bağlıdır. Bu iddianın vasitəsilə mübahisə edilən vərəsəlik hüquqları müəyyənləşdirilir və ya pozulmuş subyektiv vərəsəlik hüquqları bərpa olunur. Subyektiv vərəsəlik hüququ isə vərəsəlik hüquq münasibəti çərçivəsində yararlıdır. Lakin vərəsəlik hüquq münasibəti ilə bağlı olan ələ iddialar var ki, onları vərəsəlik iddiası saymaq olmaz. Bu iddialar vərəsəlik hüquq münasibətlərindən irəli gəlsə də, onların vərəsəlik varisliyinə və vərəsələr arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə birbaşa münasibəti yoxdur. Onları «**vərəsəlik hüquq münasibəti ilə bağlı olan (vərəsəlik iddiaları ilə eyni sərhəddə olan)¹ iddia**» adlandırmaq olar. Söhbət mülki iddiaların vindikasiya iddiası, müqavilə iddiası, kondikasiya iddiası və s. kimi növlərindən gedir. Biz, bir az bundan əvvəl bu barədə danışmışıq.

Tövsiyə olunan əlavə ədəbiyyat

- Серебровский В.И.** Очерки советского наследственного права. М., 1953 (глава 8,9);
- Антимонов Б.С., Граве К.А.** Советское наследственное право. М., 1955 (глава 8);
- Иоффе О.С.** Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 3. Л., 1965 (раздел 3, глава 3);
- Гордон М.В.** Наследование по закону и по завещанию, 1967 (раздел 4);
- Никитюк П.С.** Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев. 1973 (глава 4, § 3, § 7, § 8);
- Эйдинова Э.Б.** Наследование по закону и завещанию. М., 1984 (раздел 6,7);
- Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчикова. М., 1985 (глава 53, § 7);
- Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998 (глава 64);
- Зайцева Г.И., Крашенинников П.В.** Наследственное право. М., 2003 (глава 9,10,11);
- Гущин В.В.** Наследственное право. Учебное пособие. М., 2003 (глава

¹ Т.В.Саломатова. Наследование по завещанию и по закону. М., 2002, с. 65.

4, § 8, 9 10);

Ляпунов С.Г. Наследование. М., 2003 (§ 7, § 8, § 9);

Барышев А.И. Приобретение наследства и его юридические последствия. М., 1960;

Гомола А.И. Нотариат. Учебное пособие. М., 2003 (тема 9);

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Наследственное право Российской Федерации. М., 2002 (глава 5, 6, 7);

Корнеева И.Л. Наследственное право Российской Федерации. М., 2003 (тема 8, 9, 10);

Власов Ю.Н., Калинин В.В. Нотариат (курс лекций). М., 2002 (лекция 24, 25, 26);

Плетнев М.Ю. Нотариат. Учебное пособие. М., 2003 (глава 6);

Полтавская Н., Кузнецов В. Нотариат (курс лекций). М., 2002 (лекция 11, 12).

«MÜLKİ HÜQUQ» FƏNNİ ÜZRƏ TƏDRİS PROQRAMI

Tədris proqramı Odlar Yurdu Universiteti-nin «Mülki hüquq» kafedrasında müzakirə olunaraq bəyənilmiş, Elmi Şura tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Mövzu 1

Şəxsi qeyri-əmlak əmlak hüququ

Şəxsi qeyri-əmlak hüququ mülki hüququn yarımşahələrindən biri kimi. Subyektiv mənada şəxsi qeyri-əmlak hüququ və onun hüquqi əlamətləri (xüsusiyyətləri). Şəxsi qeyri-əmlak hüququnun predmeti. Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri və onların quruluşu. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının rolu və əhəmiyyəti.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) hüquqi tənzimlənməsi. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının (münasibətlərinin) qorunması və müdafiəsi. Mənəvi zərərin kompensasiyası. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının təsnifatının əsasları. Şəxsiyyəti fərdiləşdirməyə yönələn şəxsi qeyri-əmlak hüquqları.

Yaşamaq hüququ. Sağlamlığın qorunması hüququ. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ. Azadlıq hüququ. Şəxsi toxunulmazlıq hüququ. Yaşayış yeri seçmək hüququ. Sərbəst hərəkət etmək hüququ.

Şəxsi həyat sirrini saxlamaq hüququ. Rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququ. Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ. Şəxsi sənədlərin toxunulmazlığı hüququ.

Mövzu 2

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının mülki-hüququ müdafiəsi

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının əsas xüsusiyyətləri. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz hüquqlarının obyektləri.

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuz mülki-hüquqi mühafizənin (qorumanın) obyektini. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi müdafiəsinin mahiyyəti.

Ümumi mülki-hüquqi müdafiə üsulları. Xüsusi mülki-hüquqi müdafiə üsulları

Təzib olunmanı tələb etmək hüququnun subyektli. Təzib etmək vəzifəsinin subyektli. Təzib olunma ilə bağlı əmələ gələn hüquq münasibətinin yaranma əsası.

Şəxsin (iddiaçı) barədə məlumatların yayılması. Yayılmış məlumatların şəxsin (zərərchəkənin, iddiaçının) şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələməsi. Yayılmış məlumatların həqiqətə uyğun (doğru) olmaması.

Mövzu 3

Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiəsi barədə məhkəmə iddiasının təmin olunması

Təkbiz etmə üsulları. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun digər mühafizə üsulları. Şərəfi, ləyaqəti və işgüzar nüfuzu ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi. Şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi müdafiəsinin onun cinayət hüququ ilə müdafiəsindən fərqi. İddia müdafiəsinin şamil edilməməsi. Diffamasiya.

Mövzu 4

Əqli mülkiyyət hüququ

Əqli mülkiyyət hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi. Əqli mülkiyyət və əqli mülkiyyət hüququ. Subyektiv əqli mülkiyyət hüququnun məzmunu.

Əqli mülkiyyət hüququnun predmeti. Yaradıcılıq münasibətlərinin (əmlak münasibətləri ilə bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin) obyektləri. Əqli mülkiyyət hüququnun funksiyaları. Əqli mülkiyyət hüququnun əsas institutları. Əqli mülkiyyət hüququnun mənbələri. Əqli mülkiyyət hüququnun prinsipləri.

Mövzu 5

Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar

Müəlliflik hüququnun anlayışı. Müəlliflik hüququnun predmeti. Müəlliflik hüququnun funksiyaları. Müəlliflik hüququnun prinsipləri.

Müəlliflik qanunvericiliyi. Beynəlxalq müqavilələr müəlliflik hüququnun mənbəyi kimi.

Əsər müəlliflik hüquq münasibətinin obyektə kimi. Əsərin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri. Əsərin hüquqi cəhətdən mühafizə (qorunma) edilmə şərtləri. Əsər yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi (məhsulu) kimi. Obyektiv forma əsərin hüquqi mühafizə olunma şərtlərindən biri kimi. Əsərlərin insan fəaliyyətinin elm, ədəbiyyat və incəsənət kimi sahələrinə aid olması. Əsərin rəsmiləşdirilməsinin tələb olunmaması. Əsərin müəlliflik hüququ ilə qorunan elementləri. Müəlliflik hüququnun obyektə olmayan əsərlər.

Yaradıcılıq əsərləri barədə ümumi müddəalar. Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri. Açıqlanmış və açıqlanmamış əsərlər. Dərc olunmuş və dərc olunmamış əsərlər. Əsas və törəmə əsərlər. Xidməti (qulluq) və xidməti olmayan əsərlər. Əsərin digər növləri.

Müəlliflik hüququ subyektlərinin anlayışı, dairəsi və növləri. Müəllif müəlliflik hüququnun əsas subyektə kimi. Şərikli müəlliflər müəlliflik hüququnun subyektə kimi. Tərtibatçılar müəlliflik hüququnun subyektə kimi. Nəşriyyat (hüquqi şəxs) müəlliflik hüququnun subyektə kimi. Vərəsələr və digər hüquqi varislər müəlliflik hüququnun subyektə kimi. Audiovizual əsərin müəllifləri müəlliflik hüququnun subyektə kimi. Xidməti (qulluq) əsərin müəllifi və işəgötürən müəlliflik hüququnun subyektə kimi. Törəmə əsərin müəllifi müəlliflik hüququnun subyektə kimi. Dövlət (Azərbaycan Respublikası) müəlliflik hüququnun subyektə kimi

Subyektiv müəlliflik hüquqlarının anlayışı və əsas xüsusiyyətləri. Subyektiv müəlliflik hüquqlarının növləri.

Müəlliflik hüququ. Müəllifin ad hüququ. Ad-sanını (şöhrətini) müdafiə hüququ. Açıqlamaq hüququ. Əsəri dərc etdirmək hüququ. İmtina hüququ.

Müəllifin əmlak (iqtisadi) hüquqlarının əsas xüsusiyyətləri. Surətçixarma hüququ. Yaymaq hüququ. İdxal hüququ. Kütləvi nümayiş hüququ. Kütləvi ifa hüququ. Efirle bildiriş hüququ. Kabelle kütləvi bildiriş hüququ. Tərcümə hüququ. Yenidən işləmək hüququ. Təmasda olmaq hüququ. İzləmə hüququ. Birinci satış hüququ. Müəllifin əsər barəsində digər hüquqları.

Ümumi müddəalar. Əsərlərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə. Müəllif qonorarı ödəməklə əsərdən şəxsi məqsədlər üçün sərbəst istifadə. Repruzureti çıxarmaq yolu ilə əsərdən sərbəst istifadə. Əsərlərdən informasiya, elmi, tədris və digər məqsədlər üçün istifadə. Sərbəst giriş üçün daim açıq olan yerlərdə əsərlərdən sərbəst istifadə. Rəsmi və digər mərasimlər zamanı əsərlərin kütləvi ifası. Məhkəmə və inzibati məqsədlər üçün əsərin sərbəst şəkildə surətinin çıxarılması. Efir yayımı təşkilatlarının qısamüddətli istifadə üçün yaratdıqları yazılmalar. Kompüter proqramlarının və məlumat bazalarının surətinin çıxarılması.

Müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddətinin anlayışı və növləri. Müəlliflik hüququnun qüvvədə olmasının xüsusi müddətləri. Əsərin ictimai varidata keçməsi. Əsərin dövlət varidatı elan edilməsi.

Müəlliflik hüquqlarının vərəsəlik qaydasında keçməsi. Müəlliflik hüquqlarının müəllif müqaviləsi üzrə verilməsi.

Müəlliflik hüququnun müdafiəsi anlayışı. Müdafiə hüququnun subyektivi. Müəlliflik hüququnun müdafiəsi zamanı müdafiə formaları. Müəlliflik hüququnun mülki-hüquqi müdafiə üsulları. Müəlliflik hüququnun tanınması. Hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpa edilməsi. Müəlliflik hüquqlarını pozan və ya onları pozmaq təhlükəsi yaradan hərəkətlərin qarşısının alınması. Vəzifənin icrasının natura ilə müəyyən edilməsi. Hüququ pozmuş şəxsədən vurduğu zərərin əvəzinin alınması. Mənəvi zərərin kompensasiyası. Hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi. Dəbbə pulu (cərimə, penya) alınması. Müəlliflik hüququnun qorunması sahəsində istifadə olunan mülki-hüquqi müdafiənin xüsusi üsulları. Müəlliflik hüququnun digər müdafiə üsulları. Müəlliflik hüququnun müdafiəsində iddia müddəti. Müəlliflik hüququnun pozulmasına görə digər növ hüquqi məsuliyyət.

Mövzu 6 Əlaqəli hüquqlar

Əlaqəli hüquqların anlayışı və predmeti. Əlaqəli hüquqların qorunması. Əlaqəli hüquqların mənbələri. Əlaqəli hüquq subinstitunun funksiyaları.

Əlaqəli hüququn subyektləri. Əlaqəli hüququn obyektləri. Əlaqəli hüquq subyektlərinin hüquqları. İfaçının hüquqları. Fonoqram istehsalçısının hüquqları. Yayım təşkilatının hüquqları. Əlaqəli hüquq obyektlərindən sərbəst istifadə halları. Əlaqəli hüquqların qüvvədə olma müddəti

Mövzu 7

Patent hüququ

Patent hüququnun anlayışı və predmeti. Subyektiv patent hüququnun (subyektiv sənaye mülkiyyəti hüququnun) xüsusiyyətləri. Patent hüququnun funksiyaları. Patent hüququnun prinsipləri. Patent hüququnun mənbələri. Beynəlxalq müqavilə və sənədlər patent hüququnun mənbəyi kimi.

Patent hüququ subyektlərinin anlayışı və dairəsi. Müəllif patent hüququnun subyektı kimi. Patent sahibi patent hüququnun subyektı kimi. İşgötürən patent sahibi kimi. Vərəsələr patent hüququnun subyektı kimi. Dövlət patent hüququnun subyektı kimi.

Patent hüququ obyektinin anlayışı. İxtira hüququ. İxtiranın anlayışı. İxtiranın obyektləri. İxtira sayılmayan obyektlər. İxtiranın patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri. Yenilik şərti. İxtira səviyyəsinə malik olmaq şərti (əlaməti, meyarı). Sənayedə tətbiq oluna bilmək əlaməti (şərti). Faydalı modelin anlayışı və patentə layiq olmaq (patent qabiliyyəti) şərtləri. Yenilik faydalı modelin patentə layiq olmağın şərti (əlaməti, meyarı) kimi. Sənayedə tətbiq edilə bilmək əlaməti (şərti).

Sənaye nümunəsinin anlayışı. Sənaye nümunəsinin patentə layiq olmaq şərtləri. Yenilik şərti (əlaməti). Orijinallıq şərti (əlaməti). Sənayedə tətbiq edilə bilmək şərti (əlaməti).

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mühafizə forması. Sənaye mülkiyyəti obyektinə patent almaq üçün iddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi. İddia sənədinə baxılması. İddia sənədinin ilkin ekspertizası. Patent ekspertizası. Patentə verilməsi.

Sənaye mülkiyyəti obyektı müəllifinin hüququnun təsnifi. Müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları. Müəlliflik hüququ. Ad hüququ. Müəllifin sənaye mülkiyyəti obyektinə toxunulmazlıq hüququ. Müəllifin əmlak hüquqları. Sənaye mülkiyyətinə patent almaq hüququ. Haqq almaq hüququ. Sənaye mülkiyyəti obyektlərindən istifadə hüququ.

Patent sənaye mülkiyyəti obyektlərini qoruyan sənəd kimi. Patentin funksiyaları. Subyektiv patent hüququ. Subyektiv patent hüququnun həcmi. Sənaye mülkiyyəti obyektinin müvafiqəti hüququ mühafizə edilməsi. Dolayı yolla hüquqi mühafizə.

Subyektiv patent hüququnun məzmununu təşkil edən elementlər. İstifadə hüququ. Sənaye mülkiyyəti obyektinə sərəncam vermək hüququ (sələhiyyəti). Patent hüquqlarının məhdudlaşdırılması. Patentə qüvvəsinə xitam verilməsi.

Subyektiv patent hüquqlarının müdafiəsi anlayışı. Müdafiə hüququnun subyektləri. Subyektiv patent hüququnun müdafiə forma və vasitələri. Patent hüquqlarının müdafiəsində istifadə olunan mülki-hüquqi üsullar. Müəllifin hüquqlarının mülki-hüquqi üsullarla müdafiəsi. Patent sahibinin hüquqlarının mülki-hüquqi üsullarla müdafiəsi. Patent hüquqlarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti.

Sənaye mülkiyyəti obyektinin xarici dövlətlərdə patentləşdirilməsinin məqsədləri. Azərbaycan Respublikasının sənaye mülkiyyətinin qorunması barədə

Mövzu 8

Fərdiləşdirmə vasitələri hüququ (firma hüququ)

Firma adı fərdiləşdirmə vasitəsi kimi. Firma adının funksiyası (təyinatı). Firma hüququnun anlayışı.

Firma hüququnun subyektləri. Subyektiv firma hüququnun yaranması.

Firma adının (firmanın) prinsipləri. Firma hüququnun mənbələri (firma adı barədə qanunvericilik).

Firma adının məzmununa aid olan tələblər. Firma adının strukturu (quruluşu).

Firma (firma adı) hüququnun qorunması. Firma (firma adı) hüququnun müdafiəsi.

Mövzu 9

Əmtəə nişanlarının və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsi

Əmtəə nişanı hüququnun anlayışı. Əmtəə nişanının əhəmiyyəti və funksiyası. Əmtəə nişanı hüququnun mənbələri (əmtəə nişanı barədə qanunvericilik)

Əmtəə nişanlarının qorunma şərtləri. Əmtəə nişanlarının növləri. Əmtəə nişanı hüququnun subyektləri. Xidmət nişanı.

Əmtəə nişanı hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosedurasının mərhələləri və əhəmiyyəti. Əmtəə nişanlarının qeydə alınması barədə iddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi. Əmtəə nişanı barəsində iddia sənədinin ekspertizası. Əmtəə nişanının dövlət reyestrində qeydə alınması və iddiaçı şəxsə qeydiyyat şəhadətnaməsi verilməsi mərhələsi.

Əmtəə nişanı hüququ. Əmtəə nişanlarından istifadə hüququ. Əmtəə nişanına dair hüquqların verilməsi. Əmtəə nişanlarının qorunmasına xitam verilməsi.

Əmtəə nişanı hüququnun pozulması. Əmtəə nişanı ilə bağlı mübahisələrə baxılması. Əmtəə nişanı hüququnun müdafiəsinin həyata keçirilməsi. Mülki-hüquqi müdafiə üsulları.

Coğrafi göstəricinin anlayışı. Coğrafi göstərici hüququ və onun hüquqi tənzimlənməsi.

Coğrafi göstərici hüququnun rəsmiləşdirilməsi. Coğrafi göstəricilərdən istifadə.

Mövzu 10

Kommersiya sirrinin hüquqi mühafizəsi

Kommersiya sirrinin əsas xüsusiyyətləri (əlamətləri). Kommersiya sirrinin qorunma şərtləri (meyarları). Kommersiya sirri hüququnun subyektləri.

Kommersiya sirri sahibinin istifadə, sərəncam və digər hüquqları. Kommersiya sirri («nou-hau») hüququnun xitam olunması. Kommersiya sirri sahibinin hüquqlarının müdafiəsi

Mövzu 11

Seleksiya nailiyyəti hüququ

Seleksiya nailiyyəti hüququnun anlayışı. Seleksiya nailiyyətlərinin qorunma şərtləri. Seleksiya nailiyyəti hüququnun subyektləri və obyektləri.

Seleksiya nailiyyəti hüququnun rəsmiləşdirilməsinin əhəmiyyəti. Dövlət qeydiyyatı prosesinin (seleksiya nailiyyəti hüququnun rəsmiləşdirilməsi prosesinin) mərhələləri

Müəllifin və patent sahibinin hüquqları. Seleksiya nailiyyətinin müəllifinin hüquqları

Seleksiya nailiyyətinin müəllifinin və patent sahibinin hüquqlarının müdafiəsi. Müdafiə formaları. Müdafiə üsulları

Mövzu 12

Kəşf hüququ

Kəşf hüququnun anlayışı. Subyektiv kəşf hüququnun obyekti. Kəşfin əlamətləri (qorunma şərtləri). Kəşf hüququnun subyektləri.

Iddia sənədinin tərtib olunması və verilməsi. Iddia sənədinə baxılması. Kəşf üçün diplom verilməsi.

Kəşfin müəllifinin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları. Kəşf müəllifinin əmlak hüquqları. Kəşf müəllifinin hüquqlarının müdafiəsi

Mövzu 13

Vərəsəlik hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi

Vərəsəlik hüququ mülki hüququn yarım sahəsi kimi. Vərəsəlik hüququnun milli (dövlətdaxili) hüquq sistemində tutduğu yer. Vərəsəlik hüququnun anlayışı. Vərəsəlik hüququnun predmeti. Vərəsəlik hüququnun mənbələri

Vərəsəlik hüququnun əsas anlayışları. Vərəsəlik və onun əsas xüsusiyyətləri. Vərəsəliyin əsasları. Miras əmlak (miras). Miras qoyan və vərəsə. Qanun üzrə vərəsəlik. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik. Mirasın açıldığı vaxt. Mirasın açıldığı yer. Vərəsəlik hüquq münasibətləri.

Vərəsəlik hüququnun prinsipləri. Vərəsəliyin əhəmiyyəti

Mövzu 14

Qanun üzrə vərəsəlik

Qanun üzrə vərəsəliyin anlayışı. Qanun üzrə vərəsəliyin əsası. Qanun üzrə vərəsəliyin şərtləri

Qanun üzrə vərəsəliyin subyektləri. Birinci növbə vərəsələr. İkinci növbə üzrə vərəsəlik. Üçüncü növbə üzrə vərəsələr. Dördüncü növbə üzrə vərəsələr. Beşinci növbə üzrə vərəsələr. Təmsiletmə hüququ üzrə vərəsələr. Qanun üzrə vərəsələrin miras əmlakındakı payı

Məcburi vərəsələr. Məcburi pay.

Himayədə olan şəxslərin vərəsəliyi. Ləyaqətsiz vərəsələr

Mövzu 15

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik

Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin anlayışı və əsas cəhətləri. Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin əsası. Vəsiyyət üzrə vərəsəliyin subyektləri.

Vəsiyyətnamənin anlayışı və əsas cəhətləri. Vəsiyyətin məzmunu. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik hüququndan məhrumetmə. Vəsiyyətin qeyri-əsas məzmunu. Vəsiyyət tapşırığı. Vəsiyyət həvaləetməsi (tapşırma). Vəsiyyətnamənin icrası.

Vəsiyyətnamənin forması. Formasına görə vəsiyyətnamənin növləri (vəsiyyətnamənin formaları). Xüsusi formalı vəsiyyətnamələr (xüsusi vəsiyyətnamələr). Birgə vəsiyyətnamə. Vəsiyyətnamənin ləğvi və ya dəyişdirilməsi.

Mövzu 16

Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəlik

Vərəsəsiz əmlak üzrə vərəsəliyin anlayışı. Miras əmlakın dövlətə keçməsinin hüquqi təbiəti. Dövlət vərəsəlik hüququnun xüsusi subyekt kimi

Mövzu 17

Mirasın qəbul edilməsi və ondan imtina olunması

Mirasın qəbul edilməsi. Mirasın qəbul edilməsi aktının əsas xüsusiyyətləri. Mirasın qəbul edilməsinin qaydası. Mirasın qəbul edildiyi müddət. Vərəsəlik transmissiyası. Mirasdan imtina. Miras paylarının artırılması

Mövzu 18

Mirasın bölüşdürülməsi

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsi. Mirasın qəbul edilməsinin hüquqi nəticələri.

Mirasın bölüşdürülməsi. Miras əmlakın bölüşdürülməsi qaydaları (yolları).

Vərəsəlik hüququnun rəsmiləşdirilməsinin anlayışı və onun əhəmiyyəti. Vərəsəlik şəhadətnaməsi.

Ümumi müddəalar. Miras qoyanın öz kreditorlarına olan borclarına görə vərəsələrin məsuliyyəti. Vərəsələrin paylı məsuliyyəti barədə qayda. Vərəsələrə tələb irəli sürülməsi qaydası və müddəti

Mirasın qorunması üzrə tədbirlər. Miras qoyanın ölümü ilə bağlı olaraq xərclərin əvəzinin ödənilməsi. Vərəsəlik iddiası

Sabir Salman oğlu Allahverdiyev

Odlar Yurdu Universitetinin professoru

**Azərbaycan Respublikasının
mülki hüququ**

**III cild
IV kitab**

Dərslük

Korrektor: **Leyla Məmmədova**

Kompüter tərtibatçısı: **Natiq Nəcəfov**

Çapa imzalanmışdır: 05 mart 2008-ci il

Formatı: 70x100 1/16

Mətbəə kağızı № 1

Fiziki çap vərəqi: 43,75

Tirajı: 300

Qiyməti: **18,00** manat

«Digesta» nəşriyyatı

Bakı, Mətbuat pr., 24

Tel.: 438-04-57

«Zərdabi LTD» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.